

Χρυσούλα Παγκάλου
Διδακτορική Διατριβή

**Η θεώρηση του τοπίου μέσα από την σχέση φύση-πολιτισμός
στην Κρήτη, από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα**
Ορισμοί – Ερμηνείες – Παρερμηνείες – Προσανατολισμοί

Σύνθεση εικόνων του εξωφύλλου: το ρυτό με τους θεριστές από την Κνωσό (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου), λεπτομέρεια από τον πίνακα με την άποψη του Ρεθύμνου στις αρχές του 17^{ου} αιώνα (Πινακοθήκη Ρεθύμνου), φωτογραφία από τρύγο αμπελιού, της δεκαετίας 1960, τέλος, σύγχρονη φωτογραφία θέσης δυτικά της πόλης Αγίου Νικολάου με κατοικία εκτός σχεδίου και εγκατάσταση φωτοβολταϊκών.

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Διδακτορική Διατριβή με θέμα:

**Η θεώρηση του τοπίου μέσα από την σχέση φύση-πολιτισμός
στην Κρήτη, από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα**
Ορισμοί – Ερμηνείες – Παρερμηνείες - Προσανατολισμοί

Υποψήφια Διδάκτωρ
Χρύσα Ι. Παγκάλου

BA-MSci Διαχείριση Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων – MEd Περιβαλλοντική Εκπαίδευση

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: **Νικόλαος Σκουτέλης**
Μέλη: **Θεανώ Σ. Τερκενλή και Ευπραξία Μαριά**

Η έγκριση της παρούσης διδακτορικής διατριβής από την Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
του Πολυτεχνείου Κρήτης, δεν υποδηλώνει αποδοχή
των απόψεων της συγγραφέως.
(Ν.5343/32 αρ.202, παρ.2)

Χανιά
2012-2018

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή ως κεντρικό σκοπό έχει την διερεύνηση του χειρισμού του όρου *τοπίο*, μέσα από τις δράσεις και τις τοποθετήσεις διαφόρων κοινωνικών ομάδων από την Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα. Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής έρευνας του παρόντος, -μεταξύ άλλων- επιχειρείται: α) η προσπάθεια τεκμηρίωσης μιας θεωρητικής/ιστορικής βάσης της έννοιας *τοπίο*, β) η διερεύνηση των διαλεκτικών σχέσεων *φύση-τέχνη* και *πόλη-ύπαιθρος*, ως κατευθυντήριες διερεύνησης της διαλεκτικής σχέσης *φύση-πολιτισμός* από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, γ) καθώς εξετάζονται και οι κυρίαρχοι λόγοι ανάδυσης της σύγχρονης συνείδησης του τοπίου στην Ελλάδα, όλα ιδωμένα υπό το πρίσμα μίας ιστοριογραφικής κριτικής, με κύριο άξονα την διεπιστημονικότητα.

Με δεδομένο ότι στην κατανόηση του τοπίου συμβάλλει η θεώρηση της σχέσης *φύσης-πολιτισμού*, η παρούσα διδακτορική διατριβή, λαμβάνοντας ως περίπτωση μελέτης το νησί της Κρήτης, μέσω μιας πολυμεθοδολογικής προσέγγισης με πολλές διαφορετικές εποπτείες, επιχειρεί να αποκρυπτογραφήσει τις αιτίες των επικρατέστερων τάσεων της ρητορικής αλλά και της πρακτικής που αφορούν στο τοπίο, όσο και να αποσαφηνίσει τις ερμηνείες και τις παρερμηνείες που αναδύονται με την χρήση αυτού του όρου, με απώτερο σκοπό την απόδοση ενός ορθολογικού προτύπου και ει δυνατόν προσανατολισμού στο πεδίο της συλλογικότητας, με αφορμή και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο.

Λέξεις Κλειδιά: *φύση, πολιτισμός, τοπίο, ερμηνείες, παρερμηνείες, προσανατολισμοί.*

ABSTRACT

The purpose of this doctoral dissertation, is to investigate the treatment of the term *landscape*, through the actions and attitudes of various social groups, from the Restoration of Democracy period to the present. In the framework of the bibliographic research of the current thesis, among others, is attempted: a) to document a theoretical/historical basis of the concept of *landscape*, b) to explore the dialectic relations between *nature-art* and *town-countryside*, as guiding elements for the onvestigation of the dialectic relation between *nature* and *culture* from the Antiquity to the present day, c) as well as to detect the prevailing reasons for the emergence of contemporary landscape consciousness in Greece, all seen in the light of a historiographical critique, based on an interdisciplinary approach.

Given that the understanding of landscape contributes to the consideration of the relation between *nature* and *culture*, this doctoral thesis, taking as a case study the island of Crete through a multidimensional approach, attempts to decipher the causes of the prevailing rhetorical tendencies and practice in landscape, and to clarify the interpretations and misinterpretations that emerge using this term, with the ultimate goal of rendering a rational model in the collective field, also taking into consideration the European Landscape Convention.

Key Words: *nature, culture, landscape, interpretations, misinterpretations, orientations.*

Τελικά πιστεύω, πώς, έρευνα για το τοπίο σημαίνει η ακατάπαυστη και συνάμα μόνιμα ανήσυχη προσπάθεια του νου, να συλλάβει με τρόπο εκστατικό και σε χρόνο άχρονο, ό,τι το περιβάλλει και ό,τι εμπεριέχει, για να καταλήξει, πώς, αυτά τα δύο είναι ένα.

Σε όσους βοήθησαν σε αυτήν την διαδρομή με τον οποιονδήποτε τρόπο, σε όσους την στήριξαν με την παρουσία, είτε με την σκέψη τους, με βαθιά συγκίνηση οφείλω θερμές ευχαριστίες. Ιδιαίτέρως δε, στον αγαπημένο μου “δάσκαλο” και στην γιαγιά μου Μαρίνα.

Αφιερώνεται στους γονείς μου
και σε δύο συγκεκριμένα αστέρια του ουράνιου θόλου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

[Αντί Προλόγου].....	10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11

| Μέρος Πρώτο |

[Κεφάλαιο Α']

ΑΠΟ ΤΗΝ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥΤΟΠΙΟΥ

A.1. Η -φιλοσοφικά ιδωμένη- έννοια φύση	16
A.1.1. Η “φύση” της λατρείας στον Μινωικό πολιτισμό.....	16
A.1.2. Η έννοια φύση στον φιλοσοφικό στοχασμό του αρχαίου ελληνικού κόσμου.....	18
A.1.3. Η έννοια φύση στον φιλοσοφικό στοχασμό των νεότερων χρόνων.....	20
A.1.4. Τρία σχέδια νοηματοδότησης της φύσης.....	22
A.2. Η διαλεκτική σχέση φύση - τέχνη από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα	24
A.2.1. Τα πρώτα “ίχνη” της αισθητικής σκέψης στον αρχαίο κόσμο.....	25
A.2.2. Οι απαρχές του στοχασμού γύρω από την διαλεκτική σχέση φύση - τέχνη.....	27
A.2.3. Το χριστιανικό μήνυμα ως προάγγελος της μεταγενέστερης ιστορίας της αισθητικής.....	29
A.2.4. Η “γένεση” της Αισθητικής.....	31
A.2.5. Ο 18 ^{ος} αιώνας τομή στον στοχασμό γύρω από την διαλεκτική σχέση φύση-τέχνη.....	36
A.2.6. Η εξέλιξη της αισθητικής θεωρίας από την εποχή του Ρομαντισμού μέχρι σήμερα.....	39
A.3. Περιβαλλοντική αισθητική - ένα σύγχρονο κύημα	45
A.3.1. “Αποσπάσματα” Περιβαλλοντικής Ηθικής.....	46
A.3.2. Οι καταβολές της Περιβαλλοντικής Αισθητικής.....	48
A.3.3. Τέχνη και Φύση υπό το πρίσμα μιας ηθικής και αισθητικής εκτίμησης.....	52
A.4. “Αποσπώντας” τοπία από το περιβάλλον	54
A.4.1. Η αισθητική αντίληψη της φύσης ως τοπίου.....	56
A.4.2. Το τοπίο ως μήτρα αντιληπτικών ποιοτήτων.....	61

[Κεφάλαιο Β']

Η “ΓΕΝΕΣΗ” ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ “ΤΟΠΙΟ”

B.1. Τεκμήρια τοπιακών αντιλήψεων από την Αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο	63
B.1.1. Χώρος - τόπος - τοπίο.....	63
B.1.2. Η “μυθολογία” του τόπου.....	64
B.1.3. Το τοπίο στην Αρχαιότητα.....	67
B.1.4. Ο αρχαίος ελληνικός κήπος.....	72
B.1.5. Τα ιερά άλση των αρχαίων Ελλήνων πρόδρομος του αστικού πρασίνου.....	74
B.1.6. Απεικόνιση και εξιστόρηση τοπίων στην Αρχαιότητα.....	76
B.1.7. Διατάξεις πολεοδομικών θεμάτων στην βυζαντινορωμαϊκή νομοθεσία.....	83
B.1.8. Το τοπίο στο Βυζάντιο.....	85
B.1.9. Συνοπτική εκτίμηση της σχέσης ανθρώπου-φύσης κατά την Αρχαιότητα και το Βυζάντιο.....	88
B.2. Η “ανάδυση” του τοπίου από την Αναγέννηση μέχρι τον 20^ο αιώνα	92
B.2.1. Μία σύντομη παρουσίαση της ετυμολογίας του όρου τοπίο.....	92
B.2.2. Η σχέση πόλη-ύπαιθρος από την Αρχαιότητα μέχρι την Αναγέννηση.....	93
B.2.3. Ωσμώσεις “επικυριαρχίας” κατά την περίοδο της Αναγέννησης.....	100
B.2.4. Η ζωγραφική τοπίου - Πρόδρομες “κινήσεις” της Αρχιτεκτονικής Τοπίου.....	103
B.2.5. Σύγχρονες τάσεις στην Αρχιτεκτονική Τοπίου.....	110
B.3. Σύγχρονες διεπιστημονικές θεωρήσεις τοπίου	114
B.3.1. Από την Αρχιτεκτονική Τοπίου στην “Επιστήμη του Τοπίου”.....	114
B.3.2. Η διεπιστημονικότητα και το τοπίο.....	118
B.3.3. Αναζητώντας μία μεθοδολογική αρχή έρευνας για το τοπίο.....	121

[Κεφάλαιο Γ']

ΤΟ “ΤΟΠΙΟ” ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Γ.1. Οι καταβολές της ιδεολογικής επιστράτευσης του τοπίου στην Ελλάδα	123
Γ.1.1. Οι καταβολές της ιστορικής εικόνας του ελληνικού τοπίου.....	123
Γ.1.2. Από τις χαρτογραφικές αποτυπώσεις στην τοπιολογική απεικόνιση.....	125
Γ.1.3. Η επίδραση του Ρομαντισμού στην ζωγραφική απόδοση των ελληνικών τοπίων.....	128
Γ.1.4. Η ελληνική ταυτότητα μέσα από το βλέμμα των ζωγράφων περιηγητών.....	133
Γ.2. Το νεοσύστατο Ελληνικό κράτος διαμορφώνει το “τοπίο” του	137
Γ.2.1. Κυρίαρχοι πολιτιστικοί προσανατολισμοί κατά την περίοδο της Απελευθέρωσης.....	138
Γ.2.2. Ρεύματα στην Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία.....	140
Γ.2.3. Πρώτα μεγάλα δημόσια έργα και προσπάθειες για ρύθμιση του αγροτικού χώρου.....	143

Γ.2.4. Το ρομαντικό τοπίο του Παπαδιαμάντη και του Περικλή Γιαννόπουλου.....	145
Γ.2.5. Οι απαρχές της ελληνικής λαογραφίας και το κίνημα “επιστροφή στις ρίζες”.....	150

Γ.3. Τα σύγχρονα τοπία της Ελλάδας **158**

Γ.3.1. Η γενιά του ‘30.....	158
Γ.3.2. Τάσεις στην Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.....	160
Γ.3.3. Ο Β’ Παγκόσμιος Πόλεμος ως αιτία επίκλησης στην παράδοση.....	163
Γ.3.4. Η Επιτροπή Προστασίας του Ελληνικού Τοπίου και οι λόγοι συγκρότησής της.....	166
Γ.3.5. Η διαμόρφωση των σύγχρονων τοπίων της Ελλάδας.....	172

| Μέρος Δεύτερο |

[Κεφάλαιο Δ’] ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Δ.1. Μεταπολίτευση: νέες νοοτροπίες επάνω σε παλιές **178**

Δ.1.1. Κυρίαρχες πολιτικές τάσεις της Μεταπολιτευτικής περιόδου.....	178
Δ.1.2. Κυρίαρχες πνευματικές τάσεις της Μεταπολιτευτικής περιόδου.....	183
Δ.1.3. Το άρθρο 12 του Συντάγματος.....	187
Δ.1.4. Η Παγκοσμιοποίηση και η Οικολογική Κινητικότητα.....	190
Δ.1.5. Η σχέση πόλη-ύπαιθρος από την Μεταπολίτευση μέχρι την αυγή του 21 ^{ου} αιώνα.....	194
Δ.1.6. Η κατάσταση σήμερα.....	202

Δ.2. “Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!” **206**

Δ.2.1. Η προστασία του φυσικού τοπίου στα νομοθετήματα του Ελληνικού κράτους.....	206
Δ.2.2. Η προστασία του τοπίου στο διεθνές - στο κοινοτικό και στο εθνικό δίκαιο.....	212
Δ.2.3. Ερευνητική δραστηριότητα με θέμα το τοπίο στην Ελλάδα.....	221
Δ.2.4. Με επίκεντρο την διαχείριση του τοπίου στην Ελλάδα.....	225

Δ.3. Μελέτη Περίπτωσης: Κρήτη **228**

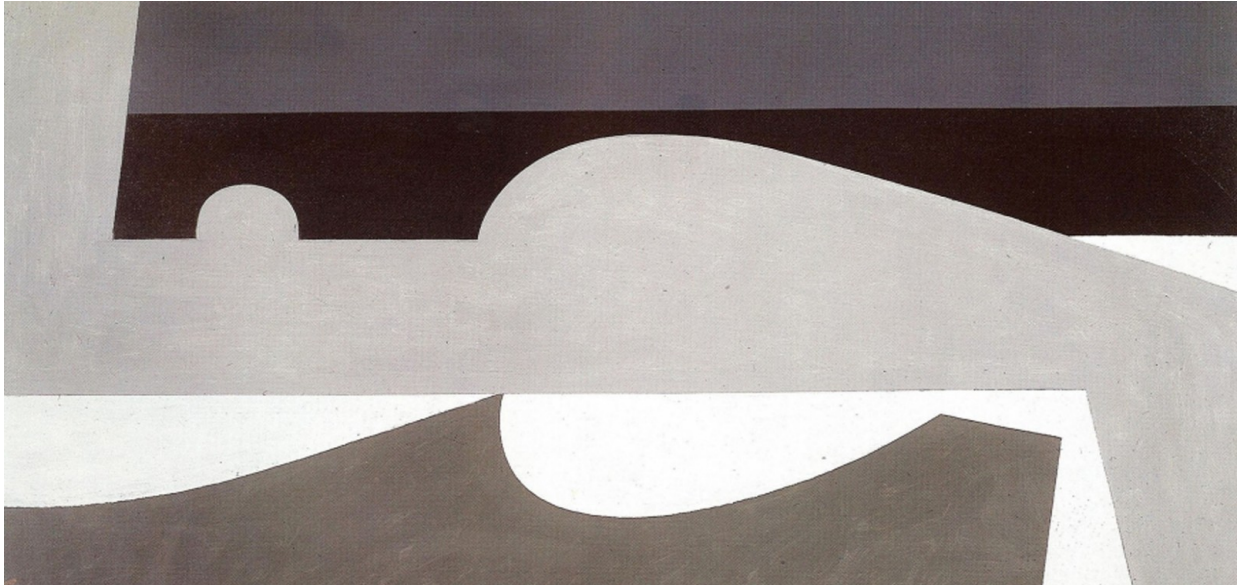
Δ.3.1. Τοπία της Κρήτης ιδωμένα υπό το πρίσμα της Φυσική Ιστορίας.....	230
Δ.3.2. Πηγές που συνιστούν τεκμήρια τοπίου για την Κρήτη.....	232
Δ.3.3. Προσδιορισμοί του χώρου – ορατοί στο πέρασμα του χρόνου.....	241
Δ.3.4. Πολιτισμικές επιρροές στην πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία.....	257
Δ.3.5. Η διαμόρφωση των σύγχρονων τοπίων της Κρήτης.....	266

[Κεφάλαιο Ε']

Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΦΥΣΗΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

E.1. Η εφαρμογή της μεθόδου έρευνας	279
E.1.1. Καταλήγοντας σε μία πλουραλιστική μέθοδο έρευνας για το τοπίο.....	279
E.1.2. Συνοπτική παρουσίαση μεθοδολογικής προσέγγισης.....	281
E.2. Κρήτη 1975-2015: Μέσα από αρχεία - καταστατικά και συνεντεύξεις	285
E.2.1. Η περίοδος: 1975-1989.....	285
E.2.1.1. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις περιόδου 1975-1989.....	308
E.2.2. Η περίοδος: 1990-2004.....	310
E.2.2.1. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις περιόδου 1990-2004.....	334
E.2.3. Η περίοδος: 2005-2015.....	336
E.2.3.1. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις περιόδου 2005-2015.....	354
E.3. Το τοπίο ως άλλος Μινώταυρος	356
E.3.1. Συμπεράσματα κυρίαρχων δράσεων.....	357
E.3.2. Περιβάλλον και Παράδοση οι “τόποι” της παρερμηνείας.....	359
E.3.3. Ζητείται Αριάδνη.....	362
[Αντί Επιλόγου].....	365
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	366
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	384

[Αντί Προλόγου]

Γιάννης Μόραλης, Το νησί, 1976.
(πηγή διαδικτυο)

*Και ζούμε λοιπόν μέσα στη φύση, μαζί με τη φύση. Και τρέχουμε γυμνοί
σχεδόν, στα βουνά και στους κάμπους και στις θάλασσες...*

Άρης Κωνσταντινίδης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μία έρευνα η οποία αφορά στο τοπίο, οφείλει να είναι διεπιστημονική, καθώς το ζήτημα του τοπίου εκ φύσεως εμπλέκεται με σειρά παραδοχών που δανείζεται από την τέχνη, την φιλοσοφία, την θρησκεία και την επιστήμη, άρα οδηγεί σε πολυπλοκότητες, και ενίοτε εμφανίζεται ως αποσπασματική στην σύγχρονη πραγματικότητα. Το φυσικό και το πολιτιστικό τοπίο είναι μονάχα ένα δίπολο συσχέτισης υπό τον σύγχρονο τρόπο θεώρησης, ωστόσο, για να αποκωδικοποιήσουμε την έννοια *τοπίο*, οφείλουμε να ξετυλίξουμε το νήμα της ιστορίας, καθώς δεν είναι αποτέλεσμα της σημερινής του μορφής μονάχα, αλλά εγγράφονται σε αυτό αλληπάλληλα στρώματα φυσικής και κοινωνικής “δραστηριότητας”, καθιστώντας το με τον τρόπο αυτό ως ένα *παλίμψηστο*.

Το 1961 ο ιστορικός/πολιτισμικός γεωγράφος David Lowenthal, με τους όρους “γεωσοφία” και “προσωπικές γεωγραφίες”, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της επιστημονικής του περιοχής στις προσωπικές ιδέες του κάθε ανθρώπου για το περιβάλλον του, στο πώς ο καθένας μας αποσπά, μεταδίδει, αφομοιώνει και μετατρέπει χωρικές έννοιες και ιδέες. Από την κριτική των ιδεών του Lowenthal δημιουργήθηκαν δύο σχολές, ο *ιδεαλισμός* και η *φαινομενολογία* στην οποία στηρίχθηκε η ανάπτυξη της πολιτισμικής και της ιστορικής γεωγραφίας όπως και η *μελέτη τοπίου*.¹

Η βιολογική επιστήμη της οικολογίας έχει καταστεί αιτία ενός αναπροσδιορισμού της σημασίας του περιβάλλοντος. Η οικολογική άποψη εξακολουθεί να αναπτύσσεται και να κερδίζει συνεχώς έδαφος στις μέρες μας, στο πλαίσιο της εμφάνισης μιας ευρύτερα διαδεδομένης περιβαλλοντικής ευσυνειδησίας. Προτάσεις όπως η *Υπόθεση της Γαίας*, που πρώτος εισηγήθηκε ο James Lovelock προκειμένου να εξηγήσει την αυτορρυθμιζόμενη ολότητα γης και ατμόσφαιρας, έχουν διευρυνθεί εννοιολογικά τόσο πολύ ώστε να περιλαμβάνουν ολόκληρο τον πλανήτη ως ένα πολύπλοκο, ενοποιημένο και οιονεί οργανικό σύστημα αποτελούμενο από αλληλοεξαρτώμενα μέρη. Αρχίζουμε σιγά-σιγά να συνειδητοποιούμε ότι καμία περιοχή του πλανήτη μας δεν μπορεί πλέον να θεωρείται ως ένα ανεξάρτητο και κυρίαρχο βασίλειο. Πράγματι, η έννοια *περιβάλλον* ως κάτι το εξωτερικό και ξένο προς τον ανθρώπινο οργανισμό είναι μια βολική σύλληψη, την οποία όμως τόσο οι οικολογικές μελέτες όσο και η μετακαρτεσιανή φιλοσοφία έχουν σήμερα εγκαταλείψει πλήρως.²

Από την άλλη, οι γεωγράφοι και οι ανθρωπολόγοι περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες αναπτύσσουν διαφορετικούς τρόπους διεκπεραίωσης των πολλών δραστηριοτήτων στις οποίες βασίζεται η ζωή τους: παραγωγή τροφής, οικογενειακή οργάνωση, οικονομικές συναλλαγές, χρήση της γης, τελετουργίες. Κάνουν λόγο για το φυσικό τοπίο που αντικατοπτρίζει αυτές τις δραστηριότητες και προσλαμβάνει διακριτά σχήματα και μορφές, γενόμενο έτσι και “πολιτισμικό τοπίο”.³

Στην παγκόσμια βιβλιογραφία, πολλοί είναι οι ορισμοί οι οποίοι προσπαθούν να αποδώσουν την έννοια του τοπίου. Χρησιμοποιώντας τον ορισμό των Daniels και Cosgrove (1988): “*Ένα τοπίο είναι μία πολιτισμική εικόνα, ένας εικαστικός τρόπος απεικόνισης, διάρθρωσης ή συμβολισμού του περιβάλλοντος χώρου*”. Ο Tim Ingold, ο οποίος θεωρεί ότι το τοπίο δεν είναι ούτε φύση, ούτε χώρος, ούτε περιβάλλον, δεν συμμερίζεται την παραπάνω άποψη των Daniels και Cosgrove, απορρίπτοντας στο βιβλίο του *Η αντίληψη του περιβάλλοντος*, τη διάκριση μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών κόσμων -αντιστοίχως νου και ύλης, νοήματος και ουσίας- πάνω στην οποία στηρίζεται αυτού του είδους η διάκριση. Ισχυρίζεται

¹ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 30.

² Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχαήλ, 2010, σ. 7-8.

³ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 34-35.

ότι το τοπίο δεν είναι μια εικόνα στη φαντασία, που εξετάζεται από τα μάτια του νου· ούτε, ωστόσο, είναι ένα ξένο και άμορφο υπόστρωμα που αναμένει την επιβολή της ανθρώπινης τάξης.

“Η ιδέα του τοπίου”, όπως γράφει ο Meinig, “είναι αντίθετη στην αναγνώριση οποιασδήποτε απλής διπολικής σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης”. Επομένως, το τοπίο ούτε ταυτίζεται με τη φύση, ούτε εντάσσεται στην πλευρά της ανθρωπότητας απέναντι στη φύση. Ως οικείος τομέας κατοίκησης είναι μαζί μας, όχι εναντίον μας, αλλά δεν είναι λιγότερο πραγματικό για αυτό το λόγο. Και μέσω της ζωής μέσα σε αυτό, το τοπίο γίνεται μέρος του εαυτού μας, όπως ακριβώς εμείς είμαστε μέρος του.⁴

Κατά τη γνώμη μας, το τοπίο αντικατοπτρίζει την κουλτούρα ενός χώρου, μιας χρονικής στιγμής και μιας κοινωνικής ομάδας. Συμβολικά ή κοινωνικό-πνευματικά στοιχεία ενός τόπου εκφράζουν ένα συγκεκριμένο σύστημα νοημάτων, σημασιών και αξιών που εκδηλώνονται μέσα από την άρθρωση του χώρου, όπως θρησκευτικά σύμβολα, κοινωνικοί θεσμοί, τρόπος ζωής, οικονομικές ασχολίες κ.α..⁵ Επιπλέον, η γεωγραφική κατανομή πολιτισμικών στοιχείων της ανθρώπινης ταυτότητας, είναι πάντοτε έκφραση χρονικών μεταβολών, διότι η κουλτούρα βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή, οπότε το τοπίο πρέπει να μελετηθεί ως προϊόν δράσης αιώνων.⁶

Κύριος σκοπός του παρόντος, είναι η διερεύνηση του χειρισμού του όρου *τοπίο* μέσα από τις δράσεις και τις τοποθετήσεις διαφόρων κοινωνικών ομάδων, προκειμένου να εντοπιστούν οι κυρίαρχες τάσεις, οι τυχόν στρεβλώσεις και η συχνότητα της χρήσης του όρου, ώστε να αναδειχθούν οι ποικίλες εκφάνσεις που λαμβάνει στην καθημερινότητα, και τι αυτό επιφέρει στην πορεία των πραγμάτων. Λάβαμε ως χώρο έρευνας την Κρήτη, από την Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα. Ιστοριογραφία, μελέτη περίπτωσης και επιτόπια εθνογραφική έρευνα είναι κάποιες από τις πρακτικές της σύνθετης μεθοδολογίας που ακολουθήσαμε, με σκοπό την όσο το δυνατόν πιο έγκυρη εκτίμηση των επιμέρους προβληματισμών που αναδύθηκαν.

Η θεματική περιοχή της ερευνητικής μας προσέγγισης, εντάσσεται τόσο στον χώρο του *Πολιτισμικού Τοπίου* όσο και στην περιοχή της *Φιλοσοφίας του τοπίου*, διότι η διερεύνηση που προτάθηκε οδηγεί δια μέσου της φιλοσοφίας, σε ιστορικά ολοκληρωμένες εμπειρίες και έπειτα σε τρέχοντες χειρισμούς σχετικά με την δυναμική του όρου. Ο ερευνητικός μας προβληματισμός ήταν εξ αρχής μία δύσκολη υπόθεση, δεδομένης της έλλειψης συνεκτικής και ολιστικής θεωρίας/θεώρησης για την υπό διαπραγμάτευση έννοια, αλλά και αντίστοιχων ερευνών με σχετικό ερευνητικό προβληματισμό, οι οποίες θα αποτελούσαν πολύτιμη βοήθεια. Το ζητούμενο -βεβαίως- δεν είναι ο όρος *τοπίο* να αποκτήσει τη δική του θεωρία, αλλά να συνεχίσει να αποτελεί ζητούμενο από κάθε επιστημονική σκοπιά, αρκεί να μπορεί να υπάρξει το διεπιστημονικό και πολυεπιστημονικό εκείνο “μέτωπο”, το οποίο θα το χειριστεί όσο το δυνατόν πιο ολιστικά. Ως εκ τούτου, σε μία έρευνα η οποία να αφορά στο τοπίο, η μεθοδολογική προσέγγιση δεν θα μπορούσε παρά να είναι μία πολύπλοκη υπόθεση. Προσπαθώντας να διερευνήσουμε τα “πώς” και τα “γιατί” των φαινομένων και των καταστάσεων, όπως κυρίως συμβαίνει στις Κοινωνικές και στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, ακολουθήσαμε τις αρχές των ποιοτικών ερευνών.

Συγκεκριμένα, η παρούσα διδακτορική διατριβή, αντλεί ερευνητικό υλικό στη βάση δύο μεθόδων. Πρώτον, αντλεί βιβλιογραφικό υλικό, από πρωτογενείς και κυρίως δευτερογενείς πηγές, δημοσιευμένες μελέτες, νομοθετικές ρυθμίσεις, ερευνητικές εργασίες, εισηγήσεις συνεδρίων και έρευνα στο διαδίκτυο, για την όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη θεωρητική τεκμηρίωση του όρου *τοπίο*. Δεύτερον, αντλεί

⁴ Ingold T., *Η αντίληψη του περιβάλλοντος, δοκίμια για τη διαβίωση, την κατοίκηση και τις δεξιότητες*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016, σ. 171-172.

⁵ Γράσσου Α., *Οδοιπορικό στις κατασκευαστικές εμπειρίες ενός ακραίου τόπου, από την Ιεράπετρα έως το Γούδουρα*, Πτυχιακή εργασία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 16.

⁶ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 46.

ερευνητικό υλικό για τους σκοπούς της εμπειρικής έρευνας, από δημοσιογραφικές πηγές, περιοδικά του ΤΕΕ/ΤΑΚ και ΤΕΕ/ΤΔΚ, ηλεκτρονικά περιοδικά με περιβαλλοντικό περιεχόμενο, έρευνα στο διαδίκτυο, καταγραφές συλλόγων (πολιτιστικών και περιβαλλοντικών) από τα Πρωτοδικεία του νησιού, δομημένες και άτυπες συνεντεύξεις, καταστατικά σωματείων και τέλος παρατήρηση.

Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής έρευνας του παρόντος, -μεταξύ άλλων- επιχειρήσαμε α) την τεκμηρίωση μιας θεωρητικής/ιστορικής βάσης της έννοιας *τοπίο*, β) την διερεύνηση των διαλεκτικών σχέσεων *φύση-τέχνη* και *πόλη-ύπαιθρος*, ως κατευθυντήριες διερεύνησης της σχέσης *φύσης-πολιτισμού* από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, γ) καθώς εξετάσαμε και τους κυρίαρχους λόγους ανάδυσης της σύγχρονης συνείδησης του τοπίου στην Ελλάδα, όλα ιδωμένα υπό το πρίσμα μίας ιστοριογραφικής κριτικής,⁷ με κύριο άξονα την διεπιστημονικότητα.

Προτού παρουσιάσουμε τη δομή της εργασίας, αξίζει να αναφέρουμε πως η καινοτόμος συμβολή του παρόντος, έγκειται στην σύνθετη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε, ενώ θεωρούμε πως η παρούσα έρευνα θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη για την/τον ερευνήτρια/τή, η/ο οποία/ος θα θελήσει να ξεκινήσει μία έρευνα για το τοπίο -κυρίως σε επίπεδο μίας -όσο το δυνατόν πιο- συνολικής εκτίμησης της χρήσης αυτού του όρου- ενώ, τέλος, η αξία της παρούσας έρευνας, έγκειται στην μοναδικότητά της -από άποψη δομής και περιεχόμενου- σε επίπεδο Ελλάδας, με επίκεντρο την Κρήτη.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή ξεκίνησε το *πρώτο κεφάλαιο* με έμφαση στην φιλοσοφία. Είναι σχεδόν μονόδρομος, όταν μία έννοια σαν αυτή που μελετάμε επί του παρόντος, εγείρει τόσους προβληματισμούς η ίδια να υπόκειται σε φιλοσοφική διαπραγμάτευση. Στο πρώτο κεφάλαιο, λοιπόν, προσπαθήσαμε να μεταβούμε από το φιλοσοφικό διακύβευμα της έννοιας *φύση* στο φιλοσοφικό διακύβευμα -είτε στην κατασκευή- της έννοιας *τοπίο*, προσπαθώντας με τον τρόπο αυτόν να κατανοήσουμε την εν λόγω “μετάβαση”, κατά την οποία η φύση και η τέχνη βρέθηκαν στο επίκεντρο του φιλοσοφικού στοχασμού, άλλοτε ως “αντίπαλοι” και άλλοτε ως “σύμμαχοι”, προάγοντας συγχρόνως και τις κυρίαρχες τάσεις τοποθετημένες στις αντίστοιχες περιόδους ανάδυσης των σχετικών προβληματισμών, για να καταλήξουμε στην σύγχρονη θεώρηση μίας αναδυόμενης περιβαλλοντικής ηθικής και αισθητικής, η οποία δύναται να αποτελέσει το έναυσμα για μία ποιοτική διαμεσολάβηση του περιβάλλοντος, που μεταφράζεται με τον όρο *τοπίο*.

Στο *δεύτερο κεφάλαιο*, επιχειρήσαμε μία ιστορική επισκόπηση της έννοιας *τοπίο*, προσπαθώντας να αναδείξουμε τόσο την θέση που -βάσει τεκμηρίων- κατείχε η έννοια από την Αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο, εστιάζοντας στην εποχή “ανάδυσής” του, την Ιταλική Αναγέννηση, για να φτάσουμε στην σύγχρονη πραγματικότητα, κατά την οποία η έννοια του τοπίου διέρχεται μέσα από ένα πολύπλοκο επιστημονικό πρίσμα και καταλήγει στην *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο*.

Στο *τρίτο κεφάλαιο*, η περιοχή ενδιαφέροντος είναι η Ελλάδα, από τον 19^ο μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Με την δημιουργία των εθνών κρατών, η χώρα μας αναλαμβάνει -μέσω της Δύσης- τον ρόλο του φορέα της αρχαιοελληνικής μαρτυρίας, μέσα από τις αρχαιολογικές έρευνες αλλά κυρίως μέσα από τις μαρτυρίες των περιηγητών που προηγήθηκαν, καθιστώντας το ελληνικό τοπίο ένα ρομαντικό όραμα, στο οποίο εγγράφηκαν οι ουσιαστικότερες πολιτισμικές εμπειρίες της ανθρωπότητας. Με την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους, εστιάζουμε τόσο στην επίσημη ρητορική όσο και στις κυρίαρχες “πρακτικές” που οδήγησαν τόσο ιδεολογικά όσο και τεχνικά, στα σύγχρονα τοπία της Ελλάδας, μία “ανάπτυξη” η οποία ανακόπτεται τόσο από την γερμανική κατοχή και τον ακόλουθο εμφύλιο πόλεμο, όσο και από την απριλιανή δικτατορία.

⁷ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές, Διάγραμμα μαθημάτων*, ακαδημαϊκές σημειώσεις, 2015.

Στο *τέταρτο κεφάλαιο*, εστιάζουμε στα καθεαυτό -θεωρητικά- ζητούμενα της παρούσας διδακτορικής διατριβής, και τα οποία αναφέρονται στην χρονική περίοδο ενδιαφέροντος, καλούμενη -εν πολλοίς- ως *Μεταπολίτευση*, και συγκεκριμένα: α) στις πολιτικές αποφάσεις οι οποίες επηρέασαν άμεσα είτε έμμεσα ό,τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ως *τοπίο*, β) στη νομική διάσταση του όρου τόσο από ελληνικής όσο και από Ευρωπαϊκής σκοπιάς, στην οποία η χώρα οφείλει να προσαρμοστεί, προσπαθώντας να διερευνήσουμε τι έγινε και τι δεν έγινε σε επίπεδο διαχείρισης, για να καταλήξουμε γ) στην μελέτη περίπτωσης που αφορά στο νησί της Κρήτης, μία γεωγραφική περιοχή με ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, σε ζητήματα που αφορούν και στο τοπίο.

Στο *πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο*, καταγράφεται η έρευνα που διεξήχθη για τους σκοπούς της παρούσης διδακτορικής διατριβής. Με δεδομένο, ότι δεν υπάρχει διαχειριστικός φορέας του τοπίου στην Ελλάδα, ανατρέξαμε στους πολιτιστικούς και στους περιβαλλοντικούς συλλόγους, οι οποίοι παρουσιάζουν μεγάλη ιδρυτική δραστηριοποίηση την περίοδο ενδιαφέροντος στο νησί, και με έναν -άλλοτε άμεσο και άλλοτε έμμεσο- τρόπο, ασχολούνται με σχετικά ζητήματα.

Στόχοι της εμπειρικής έρευνας, ήταν: α) η ανάδυση και χρήση του όρου *τοπίο*, μέσα από αρχεία, καταστατικά και συνεντεύξεις, από την μεταπολιτευτική περίοδο μέχρι σήμερα για το νησί της Κρήτης, β) η διερεύνηση της ρητορικής για προστασία του τοπίου στους περιβαλλοντικούς και πολιτιστικούς συλλόγους της Κρήτης, μέσα από αρχεία, καταστατικά και συνεντεύξεις, και τέλος, η) η “ανάγνωση” ενδεχόμενης περαιτέρω προοπτικής και δράσης -ή επαναπροσδιορισμού-, των περιβαλλοντικών και πολιτιστικών συλλόγων της Κρήτης.

Θεωρούμε, εν ολίγοις, πως εάν δεν αποσαφηνιστούν οι λόγοι που δημιουργούν τις κυρίαρχες νοοτροπίες διεκδικήσεων στον χώρο, και επιπλέον εάν δεν διευκρινιστούν οι λόγοι για τους οποίους όροι όπως: *φύση*, *περιβάλλον* και *τοπίο*, *πολιτισμός*, *παράδοση* και *τόπος* αλληλοδιαπλέκονται, διαμορφώνοντας ένα θολό “τοπίο” γύρω από λογισμούς και πρακτικές, δεν δύναται να μιλήσουμε για μια σύγχρονη θεώρηση τοπίου, ούτε ασφαλώς για την διαχείρισή του.

Συμπερασματικά, με δεδομένο ότι στην κατανόηση του τοπίου συμβάλλει η θεώρηση της σχέσης *φύσης-πολιτισμού*, η παρούσα διδακτορική διατριβή λαμβάνοντας ως περίπτωση μελέτης το νησί της Κρήτης, μέσω μιας πολυμεθοδολογικής προσέγγισης με πολλές διαφορετικές εμποτείες, επιχειρεί να αποκρυπτογραφήσει τις αιτίες των επικρατέστερων τάσεων της ρητορικής αλλά και της πρακτικής που αφορούν στο τοπίο από την Μεταπολίτευση έως σήμερα, όσο και να αποσαφηνίσει τις ερμηνείες και τις παρερμηνείες που αναδύονται με την χρήση αυτού του όρου, με απώτερο σκοπό την απόδοση ενός ορθολογικού προτύπου και ει δυνατόν προσανατολισμού στο πεδίο της συλλογικότητας, με αφορμή και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, ιδιαιτέρως δε των παραμέτρων της, που αφορούν στην ευαισθητοποίηση και στην ενεργό συμμετοχή του ευρέως κοινού.

Όπως αναφέρει ο D. Worster (1994), “η επιστήμη είναι ένα σπίτι με πολλές πόρτες, καθεμιά από τις οποίες οδηγεί σε διαφορετική εικόνα της φύσης”.⁸ Κάτι ανάλογο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για τις περί τοπίου αποφάνσεις στον επίσημο λόγο της σύγχρονης πραγματικότητας, οι οποίες κατά τη γνώμη μας, χαρακτηρίζονται: από *πολυπλοκότητα* - σε ένα όλο και πιο απλουστευμένο πλαίσιο, *επιμερισμό* - σαν αποτέλεσμα μιας αέναης εξειδίκευσης και όχι ολιστικότητας, και “*δαρβινισμό*” - οικονομικό, κοινωνικό, οικολογικό άρα όχι συλλογικό. Κατά πόσον όμως, στο σύνολό της η κοινωνία αντιλαμβάνεται αυτά τα χαρακτηριστικά, αυτό εξαρτάται από την ικανότητα/θέληση του κράτους να αποδώσει έμπρακτα αξία στο τοπίο και από την εκπαίδευση που έχει λάβει η κοινωνία για τέτοιες έννοιες, κατευθύνσεις οι οποίες οφείλουν να αποτελέσουν τις βάσεις στην σύγχρονη πραγματικότητα.

⁸ Κορφιάτης Κ., “Η φύση υπό το φως της σύγχρονης θεωρητικής οικολογίας”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η.(επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999, σ. 32.

|Μέρος Πρώτο|

[Κεφάλαιο Α']

ΑΠΟ ΤΗΝ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Τοιχογραφία στη Θήρα, απόσπασμα από την ζωοφόρο του Στόλου που βρίσκεται στη δυτική οικία του προϊστορικού οικισμού του Ακρωτηρίου.
(αρχείο Νίκου Σκουτέλη)

Α.1. Η -φιλοσοφικά ιδωμένη- έννοια φύση

Πολύ πριν τεθεί το ερώτημα κατά πόσον τα μέλη μιας ανθρώπινης κοινωνίας συναισθάνονται το τοπίο και κατά πόσον μαρτυρούν περί τούτου λεξικολογικές, λογοτεχνικές, εικαστικές ή άλλες πρακτικές, είναι απαραίτητο να εντυφίσει κανείς σε κείμενα και μαρτυρίες που αναφέρονται σε ζητήματα πρόσληψης του περιβάλλοντος χώρου εν γένει.⁹ Υπάρχει, ωστόσο, μια πιο θεμελιώδης έννοια που βρίσκεται πίσω από τον τρόπο που συλλαμβάνουμε τόσο το περιβάλλον όσο και το τοπίο, η ιδέα της ίδιας της φύσης. Τι εννοούμε λέγοντας “φύση” και “φυσικό”;¹⁰

Α.1.1. Η “φύση” της λατρείας στον Μινωικό πολιτισμό

Η αντιμετώπιση του περιβάλλοντος στον αρχαίο κόσμο δεν υπήρξε ενιαία. Εξαρτιόταν από την έκταση που στην κοινωνία επικρατούσαν όχι μόνο θρησκευτικές δοξασίες, αλλά η θρησκεία χρησιμοποιούσε αυτογνωστικές πρακτικές και τελετουργίες, οι οποίες όντως εισήγαγαν τους ανθρώπους στην άδηλη πλευρά της φύσης. Εξαρτιόταν δηλαδή από την ειδική ποιότητα και εμβαθυντική έφεση της λατρείας, που επικρατούσε σε συγκεκριμένους τόπους και εποχές.¹¹ Ως παράδειγμα θα χρησιμοποιήσουμε ένα απόσπασμα από το *Βιβλίο των Νεκρών*, σύμφωνα με το οποίο οι

⁹ Δουκέλλης Π. Ν., “Αναζητώντας το τοπίο”, στο: Δουκέλλης, Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ.28.

¹⁰ Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχαήλ, Αθήνα, 2010, σ.10.

¹¹ Μπουρατίνο Α., *Περιβάλλον και Συνείδηση στην Αρχαία Ελλάδα*, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα, 1997, σ. 36.

ψυχές των αρχαίων Αιγυπτίων, εμφανιζόμενοι μπροστά στον Όσιρι μετά το θάνατό τους, εκφωνούσαν τα εξής λόγια: “Δεν σκότωσα, δεν στέρησα ψωμί από τον πεινώντα, δεν μοίχευσα, δεν κατέδωσα φυγάδα δούλο στον αφέντη του, δεν έκλεψα – αλλά και δεν εμόλυνα τον Νείλο”.

Οι παλιότερες δοξασίες και πρακτικές στον ελλαδικό χώρο έχουν ηλικία πολλών χιλιάδων ετών. Ριζώνουν στις πανάρχαιες σαμανικές παραδόσεις, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η πληρέστερη γνώση των βαθύτερων δυνάμεων, ισορροπιών και επιταγών της φύσης. Έτσι αυτές οι δοξασίες και πρακτικές¹² αποδείχθηκαν ικανότατες στο να προστατεύουν το περιβάλλον. Μυούσαν τους λάτρεις -και όλοι οι άνθρωποι ήσαν λάτρεις την εποχή εκείνη- στην ιερότητα του περιβάλλοντος, στην αλληλοπεριχώρηση των στοιχείων του και στην ιεράρχηση των επιπέδων του. Μ' αυτόν τον τρόπο διήγειραν στο κάθε άτομο χωριστά την αίσθηση της προσωπικής ευθύνης για -και μετοχής τους εις- τα δρώμενα της φύσης.¹³

Ο Αιμίλιος Μπουρατινός, στο βιβλίο του *Περιβάλλον & Συνείδηση στην Αρχαία Ελλάδα*, μας πληροφορεί πως, η συγκεκριμένη αυτή χθόνια θρησκευτική παράδοση κυριαρχούσε σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο μέχρι την κατάρρευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού γύρω στα 1200 π.Χ.. Πρόκειται ουσιαστικά για την πρώτη μονοθεϊστική θρησκεία στην ιστορία του κόσμου. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η πλήρης μυστική ταύτιση της φύσης με την Μεγάλη Μητέρα – αν και η τελευταία προσλαμβανόταν με τρόπο τελείως διαφορετικό από εκείνο με τον οποίο προσέλαβαν αργότερα τον δικό τους ένα Θεό οι τρεις μεγάλες ιουδαιογενείς θρησκείες της Μέσης Ανατολής.¹⁴

Ειδικότερα οι λάτρεις της Μεγάλης Μητέρας δεν την αντιλαμβάνονταν ως μίαν ύψιστη αντικειμενική θεότητα – δημιουργό του κόσμου, αλλά ταυτόχρονα αποστασιοποιημένη από αυτόν. Την αντιλαμβάνονταν περισσότερο ως μια -ποιοτικώς- ενδιάθετη ενότητα με τα πάντα – εξακολουθητική δημιουργική παρουσία στα πράγματα και ενεργειακώς συνδεδεμένη μαζί τους. Το γεγονός ότι η θεά ήταν μία, απηχούσε την αλήθεια αυτής της ενεργειακής ενότητας. Δεν απηχούσε κάποια εξιδανίκευσή της. Έτσι η Μεγάλη Θεά δεν εξουσίαζε άνθρωπο και φύση εκ των άνω, όπως ο Παντοδύναμος Θεός στις ιουδαιογενείς θρησκείες. Αλληλοπεριχωρείτο μαζί του καταλυτικά εκ των έσω. Η μοναδικότητά της ήταν θέμα εγκαταβύθισης στην μοναδικότητα του παρόντος. Σήμαινε ένταξη στην ποιότητα του όντος και στην εσωτερικότητα του όλου, μακριά από κάθε εξαντικειμενίκευση.¹⁵

Οι λάτρεις της χθόνιας θρησκείας προτιμούσαν να ασκούν την όποια λατρεία τους σε περιβάλλον φυσικό όπως δάση, βουνοκορφές, κάτω από τους γκρεμούς, σε σπηλιές κάτω από την γη ή κάτω από κάποιο απλό υπόστεγο. Σ' αυτούς τους υπαίθριους τόπους λατρείας ανήγειραν αργότερα τους χωριστούς πια ναούς τους οι ιερείς της ουράνιας θρησκείας, αφού οι ισχυροί τοπικοί κραδασμοί και οι ειδικές ποιότητες εξακολουθούσαν βέβαια να υπάρχουν επιτοπίως. Στο βιβλίο *Μινωική Θρησκεία: η μυστική διάσταση*, ο Μπουρατινός μας πληροφορεί – μεταξύ άλλων- πως, οι Μινωίτες είχαν αναπτύξει μεγάλη ευαισθησία απέναντι στη φύση, την οποία λάτρευαν όπως ακριβώς ήταν. Οι περισσότερες τελετουργίες δεν πραγματοποιούνται σε χώρους εσωτερικούς – και εκείνες που το κάνουν συχνά στεγάζονται σε κτίρια-απομιμήσεις φυσικών χώρων. Οι θεές εμφανίζονται από την σχετική εικονογραφία να κάθονται πάντοτε μπροστά από κάποιο δέντρο – συνήθως φοίνικα. Σε άλλες περιπτώσεις το δέντρο γίνεται σημείο αναφοράς της επιφαινόμενης θεότητας. Σε άλλες πάλι οι θεότητες, αρσενικές ή θηλυκές, εμφανίζονται να διαφεντεύουν κάποια ρωμαλέα άγρια ζώα. Εκφράζουν έτσι την εγγενή πίστη των αρχαίων Κρητών ότι κινώσα δύναμη της φύσης είναι το θείο.

Στις σπηλιές, τις πεδιάδες, τους λόφους, τις ακροθαλασσιές και τις βουνοκορφές έχουν βρεθεί άπειρα αναθήματα, μοναχικές κολώνες, σκεύη και βάσεις ιερών, που μαρτυρούν για την αλήθεια του εν λόγω εικονογραφικού υλικού. Οι τόποι αυτοί θεωρούνταν ιεροί και ήσαν το επίκεντρο πολλαπλών ιερών δραστηριοτήτων. Η Μαρινάτου καταθέτει την ενδιαφέρουσα παρατήρηση ότι από την εικονογραφία των παραπάνω υπαιθρίων τελετουργιών απουσιάζουν εντελώς τα φανταστικά όντα. Το γεγονός, κατά τη γνώμη της, υπογραμμίζει την αγνότητα της φυσιολατρικής έφεσης των Μινωιτών. Φανταστικά όντα

¹² Δεν υπάρχουν δε ποτέ δοξασίες χωρίς πρακτικές ή πρακτικές χωρίς δοξασίες, όπως συνέβη αργότερα. Βλ.: Μπουρατινός Α., ό.π.

¹³ Ό.π., σ.37-38.

¹⁴ Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός, Ισλάμ.

¹⁵ Μπουρατινός Α., ό.π., σ. 38.

εμφανίζονται μόνο στα μυητικά δρώμενα των ανακτορικών κτισμάτων, όπου παραπέμπουν τον προσκυνητή σε καταστάσεις και επίπεδα της συνείδησής του.¹⁶

Α.1.2. Η έννοια φύση στον φιλοσοφικό στοχασμό του αρχαίου ελληνικού κόσμου

Φύση αρχικά σημαίνει κάτι που υπάρχει, ζει και μεγαλώνει μόνο του, από τον εαυτό του, από εσωτερική αιτία και κατά τη γνωστή ανθρωπομορφική τάση είναι η δύναμη, η αιτία είτε η αρχή που βρίσκεται μέσα στα πράγματα, που τα κάνει να υπάρχουν, να αυξάνουν και να παίρνουν ορισμένη μορφή. Αντικρίζοντας έπειτα τη συνολική πραγματικότητα σαν κάτι ενιαίο, φύση είπαν τα πράγματα, που παρουσιάζουν μια τάξη, που πραγματοποιούν έναν τύπο ή που γεννιούνται σύμφωνα με νόμους, είτε τη ζωντανή δύναμη που κατοικεί μέσα στη συνολική πραγματικότητα, την αρχή που δημιουργεί την τάξη και την κανονικότητα στον κόσμο, την “του παντός φύσιν” όπως λέει ο Αριστοτέλης, τη “*rerum natura*” όπως έγραψε ο Λουκρήτιος.¹⁷ Φύση, κοντά στο ρήμα *φύω* και στο ουσιαστικό *φυτό*, όπως το λατινικό *natura* κοντά στο *nascor*. Στην ελληνική φιλοσοφική γλώσσα μπαίνει με τους πρώτους ιώνες φιλοσόφους. Στα λατινικά ο ποιητής Λουκρήτιος επιγράφει το ποίημά του *Προέλευση των όντων* “*De rerum natura*” κι ο Κικέρων ένα του βιβλίο “*De natura deorum*”.¹⁸

Στις απαρχές, λοιπόν, της αρχαιοελληνικής σκέψης, η λέξη φύσις αναφέρεται στο σύνολο των όντων. Συγχρόνως, ο Ηράκλειτος για παράδειγμα μπορεί να μιλάει για την φύση με την έννοια του ιδιαίτερου χαρακτήρα, αυτού που κάνει ένα ον να αναπτύσσεται ως τέτοιο, να είναι τέτοιο. Μέσα στη λέξη αυτή ακούμε βεβαίως τις λέξεις *φύω*, *φυτόν*. Η αρχική, όχι ακόμα θεματοποιημένη σημασία της λέξης, μοιάζει να υποδηλώνει την αρχή εκείνη που προκαλεί μια ανάπτυξη σύμφωνα με κάποιον προσδιορισμένο τύπο. Αυτή είναι και μια έννοια που τροφοδοτεί όλες τις κατοπινές μετατοπίσεις. Φύση δηλώνει μια ανάπτυξη, όχι όμως ποσοτική.¹⁹

Η έννοια της φύσεως ως ταυτόσημη με το είδος, τη μορφική αρχή, είναι η πρώτη από τις δύο σημασίες που λαμβάνει η φύσις στην κλασική σκέψη· η δεύτερη εκφράζεται στην αριστοτελική έννοια της ύλης, έννοια η οποία θέλει να προσδιορίσει την ουσία εκείνου που παραμένει “απλώς φυσικό” -όπως το εννοούμε σήμερα- έναντι της υπερβατικής τάξης.²⁰

Ο Πλάτων, καταλύοντας με μια μεγαλειώδη κίνηση που ήταν σε θαυμαστή συμφωνία με το πνεύμα του όψιμου άστεως, μια παράδοση κοσμολογικού στοχασμού η οποία καθιερώθηκε στην ιστορία της σκέψης με τα ονόματα των φυσικών φιλοσόφων της Ιωνίας και της Κάτω Ιταλίας, όρθωσε ένα αυστηρά ιεραρχημένο σύμπαν υπό την απόλυτη εξουσία του Λόγου. Λόγος με κεφαλαίο Λ, ή Ιδέα ως έμβλημα της μέγιστης δυνατής αφαιρέσεως και ως αρχή της ταυτοσημίας: έχουμε όντως εδώ ένα νέο στοιχείο, ένα καινούριο μόρφωμα στην ιστορία του πολιτισμού και θα διεκδικήσει στο εξής το προνόμιο του έσχατου θεμελίου και το οποίο εμφανίζεται, σχεδόν ταυτόχρονα και με τρόπους συγκρίσιμους, στον κλασικό ελληνικό στοχασμό και στην πολιτική νομοθεσία των Εβραίων. Στο καθαρά κοσμολογικό έργο²¹ της όψιμης περιόδου του Πλάτωνα, τον *Τιμαίο*, έχουν αποτυπωθεί με ακρίβεια οι προθέσεις που διαποτίζουν τη νέα κατανόηση της φύσης: το ζήτημα είναι, από τη στιγμή που έχει οριστικά αρθεί η αυτοδυναμία και αυτενέργεια του κόσμου, αυτός να ανακατασκευαστεί με συνέπεια ως *τέχνημα* - με άλλα λόγια, προϊόν μιας υποθετικής κοσμικής διάνοιας η οποία συλλαμβάνεται κατ' αναλογία της ανθρώπινης διάνοιας που αποτυπώνει προθέσεις και σκοπούς στα παθητικά προϊόντα της κατασκευής της. Το μοντέλο γι' αυτή την ψευδοκοσμολογία είναι έτοιμο άλλωστε από τη θεωρία των Ιδεών που έχει προηγηθεί. Η πλατωνική ιεραρχία συγκροτεί κατιούσες κλίμακες βαθμού αφαιρέσεως μέχρις ότου συναντήσει στη βάση της πυραμίδας τον κόσμο των αισθητών πραγμάτων, όσων υπόκεινται δηλαδή στη γένεση και στη φθορά, την κίνηση και τη μεταβολή, τα οποία συνιστούν ό,τι εμείς ονομάζουμε “φύση”. Η κλίμακα της

¹⁶ Μπουρατίνο Α., *Μινωική Θρησκεία: η μυστική διάσταση*, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα, 1998, σ. 25.

¹⁷ Θεοδωρίδης Χ., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα, 2000, σ. 387.

¹⁸ Ο.π., σ. 388.

¹⁹ Δασκαλάκης Κ., “Η έννοια “φύση””, στο Μανωλίδης, Κ. & Καναρέλης, Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009, σ. 153.

²⁰ Τερζάκης Φ., *Αποσπάσματα μιας φιλοσοφίας της φύσης*, εκδόσεις futura, Αθήνα, 2003, σ. 38.

²¹ Το μόνο, όπως έχει επισημανθεί, στα πλαίσια μιας φιλοσοφίας που εγκαινιάζεται ακριβώς με τη στροφή στα ηθικά και πολιτικά προβλήματα.

αφαιρέσεως δηλώνει επίσης τον βαθμό *ενεργητικότητας*, τον βαθμό στον οποίο ένα στοιχείο είναι προσδιοριστικό και προσδιορίζον. Όσο κατεβαίνουμε την κλίμακα -από τις καθαρές ιδέες στα γένη, από τα γένη στα είδη και από εκεί στα καθέκαστον όντα- αυξάνει και ο βαθμός της παθητικότητας. Οι κατώτερες βαθμίδες, σαν ένας ετερόρρυθμος κύκλος, αποτελούν το βασίλειο της διαφοράς (*θάτερον*) που είναι ταυτόχρονα το βασίλειο της υλικότητας και της παθητικότητας: το υποταγμένο στοιχείο. Ταυτόν και *θάτερον* είναι δύο ψευδο-κοσμολογικοί όροι των οποίων η ηθική σκόπευση δεν κρύβεται από τον Πλάτωνα. Αντιστοιχούν επακριβώς στις ιδέες του αγαθού και του κακού.²²

Μια ακραία δυϊστική σύλληψη διαποτίζει το πλατωνικό σύμπαν. Έχουμε παντού -τόσο στον μεγάλο κόσμο όσο και στην ανθρώπινη ψυχή- δύο αρχές, δύο πρότυπα: ένα ακίνητο, ιδεατό κι ενεργητικό και ένα ακατάπαυστα αναγεννώμενο, υλικό και παθητικό. Η μεταξύ τους σχέση εικονίζεται ως σχέση κυριαρχίας με την αυστηρότερη έννοια του όρου. Πρότυπό της είναι η σχέση του κυρίου και του δούλου, ή, σύμφωνα με την άλλη περίφημη μεταφορά από τον *Φαίδρο* - στο επίπεδο της ατομικής ψυχής, του αλόγου και του ιππέα.

Ο Αριστοτέλης, παρότι προσέγγισε τη φύση με μια συμπάθεια που στο πλατωνικό κείμενο δεν υπάρχει ούτε αμυδρή της υπόνοια, διατηρεί το ίδιο πρότυπο στο μεταφυσικό του σχέδιο που την ερμηνεύει. Η σχέση *είδους* και *ύλης* εμπνέεται από τα παραδείγματα του αδριαντοποιού και του χαλκού, ή του λιθοξόου και του μαρμάρου: μια έλλογη, ευγενής και ενεργητική αρχή διαμορφώνει ακατάπαυστα ένα παθητικό και χυδαίο υλικό, μεταγγίζοντάς του μορφή και σημασία που το ίδιο εκ φύσεως στερείται. Η πλατωνική/αριστοτελική θεμελίωση, που ταξιδεύει μέσα σε ολόκληρη την ιστορία του δυτικού πολιτισμού ως τις ημέρες μας, εικονίζει επακριβώς την κοινωνική συνθήκη μέσω της οποίας ο αστικός και πατριαρχικός κόσμος συλλαμβάνει τη φύση: η αριστοτελική *ύλη*, ο μεταφυσικός εκπρόσωπος της *φύσεως*, είναι το προϊόν μιας εργαλαιοτεχνικής δραστηριότητας δυνάμει της οποίας ο φυσικός κόσμος αποστερείται κάθε δυνατότητα αυτενέργειας και όλα τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά,²³ για να γίνει ένα απέραντο πεδίο σκόπιμων χειρισμών και εμπρόθετων δραστηριοτήτων. Η εργαλαιοτεχνική κυριαρχία απομαγικοποιεί τη φύση και παραδίδει την προτεραιότητα στη θεσμική τάξη.²⁴

Με τον Αριστοτέλη, η φιλοσοφία μοιάζει να αποκτά τα συστηματικά θεμέλια και εργαλεία που της δίνουν την δυνατότητα μιας σταθερής γνώσης. Στο μεγαλειώδες δεύτερο βιβλίο της *Φυσικής Ακροάσεως*, η φύση ορίζεται ως αρχή και αιτία κίνησης. Ο περίφημος ορισμός που δίνει είναι ο ακόλουθος: “Η φύση λοιπόν είναι η αρχή και αιτία κίνησης και της στάσης, σε εκείνα όπου ενυπάρχει κατά τρόπο άμεσο και σύμφωνο με την ίδια την ουσία του, και όχι “κατά συμβεβηκός””. Η μεταφορά που προτείνει για να κάνει κατανοητή την έννοια, είναι αυτή κάποιου που γιατρεύει τον εαυτό του. Η φύση μοιάζει με έναν τέτοιο, με μόνη τη διαφορά ότι στη φύση η *ίαση* είναι ο κανόνας, είναι ουσιώδες γνώρισμα, ενώ ένας γιατρός είναι κατ’ ουσίαν άνθρωπος και γιατρός κατά συμβεβηκός. Στο ίδιο βιβλίο, η βασική αντιδιαστολή που διαπερνά το κείμενο είναι αυτή που προκύπτει από μια θέαση της αιτίας, συγκεκριμένα της ποιητικής αιτίας που παράγει το εκάστοτε είδος. Στο μέτρο που το *ον* περιέχει μέσα του (εν εαυτώ) την ποιητική αιτία -την κάθε αιτία μεταβολής του, ως παραγωγής- είναι προϊόν φύσης (φύσει *όν*), στο μέτρο που η ποιητική αιτία βρίσκεται σε κάτι άλλο, στον άνθρωπο (εν άλλω), είναι προϊόν τέχνης (τέχνης *ον*). Το δέντρο φυτρώνει από μόνο του (φύσει), το τραπέζι δεν φυτρώνει, το φτιάχνει ο μαραγκός (τέχνη). Η κίνηση, συνώνυμη της κάθε είδους μεταβολής, αναφέρεται στο σύνολο των όντων: τόσο στα έμβια όσο και στα άψυχα, τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ουράνια σώματα.²⁵

Η φύση στην αρχαιότητα, και αναφερόμαστε στη δυτική αρχαιότητα και κυρίως στην ελληνική, εκλαμβάνεται ως ένα όλον που περιέχει τον άνθρωπο και το οποίο εκδηλώνει ευφυΐα και λογική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας οντολογίας, η οποία μάλιστα υποβάλλει και την ανάλογη ηθική θεωρία, είναι η στωική αντίληψη περί φύσης η οποία συνδέεται με την ηθική θεωρία του φυσικού νόμου. Σ’ αυτή τη θεωρία των ελληνιστικών χρόνων, η οποία ενσωματώνει την αριστοτελική τελεολογία και η οποία αποτέλεσε στη συνέχεια τη βάση της χριστιανικής διδασκαλίας, τα επιμέρους όντα εντός

²² Τερζάκης Φ., *ό.π.*, σ. 51-52.

²³ Στους αντίποδες ακριβώς του πρωτόγονου “ανιμισμού”.

²⁴ Τερζάκης Φ., *ό.π.*, σ. 52-53.

²⁵ Δασκαλάκης Κ., “Η έννοια “φύση””, στο Μανωλίδης, Κ. & Καναρέλης, Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009, σ. 154.

της φύσης καταλαμβάνουν συγκεκριμένες ιεραρχημένες θέσεις και κατατείνουν προς συγκεκριμένο τελικό σκοπό ο οποίος είναι προεπιλεγμένος είτε από το Θεό – Δημιουργό είτε από τις αρχές που διέπουν τη φύση. Η αρχή που διέπει τη φύση, σύμφωνα με τη στωική αντίληψη, είναι ο λόγος ο οποίος καθορίζει όχι μόνον πώς είναι τα πράγματα, αλλά και πώς πρέπει να είναι.²⁶ Επιβάλλει δηλαδή την τάξη και την αρμονία στην κίνηση των όντων και υπ' αυτήν την έννοια υπαγορεύει τόσο τους περιγραφικούς νόμους της φύσης –αυτούς που μελετά η επιστήμη– όσο και τους κανόνες της ηθικής. Το *πρέπει* βέβαια σε ό,τι αφορά τα άψυχα όντα εκφυλίζεται στην αναγκαιότητα που επιβάλλει ο φυσικός νόμος και η οποία στα ζώα εκδηλώνεται ως ένστικτο. Δηλαδή, τόσο τα υλικά αντικείμενα όσο και τα ζώα υπόκεινται κατ' ανάγκην στις επιταγές του λόγου, που ως προς αυτά είναι μια εξωτερική κοσμική αρχή. Τα πράγματα είναι κάπως διαφορετικά για τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος διαθέτει και ο ίδιος λόγο, μετέχει δηλαδή της ευφυΐας της φύσεως –ή της ουσίας του Θεού, στη χριστιανική διδασκαλία-, και ως εκ τούτου είναι σε θέση να αντιληφθεί δια της διάνοιάς του, τόσο πώς έχουν τα πράγματα όσο και πώς πρέπει να έχουν. Διαθέτοντας μάλιστα ελεύθερη βούληση, μπορεί να επιλέξει αν θα πράξει το ηθικώς ορθό, αν θα υπακούσει δηλαδή στο φυσικό νόμο. Ό,τι αντίκειται στη φύση, αντίκειται στο λόγο, ό,τι είναι “παρά φύσιν” είναι εν τέλει ανήθικο.²⁷

Α.1.3. Η έννοια φύση στον φιλοσοφικό στοχασμό των νεότερων χρόνων

Η νεότερη αντίληψη περί φύσεως, αυτή που συνδέεται με την επιστημονική επανάσταση του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, και φιλοσόφους όπως ο Descartes, βλέπει τη φύση ως μηχανή. Ο Collingwood ονομάζει αυτό το μοντέλο αναγεννησιακό, ενώ επικρατέστερος θεωρείται ο χαρακτηρισμός του μοντέρνου. Η φύση, σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, είναι αδρανής, νεκρή, δεν διαθέτει καμία ευφυΐα, αποτελείται από στοιχεία τα οποία είναι βασικά ομοειδή και τα οποία μπορούν να υποστούν μαθηματική επεξεργασία. Η φυσική και τα μαθηματικά, με την έμφαση που δίνουν στη μέτρηση και την ποσοτικοποίηση, εξομοιώνουν και ενοποιοούν πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα. Δεν μπορούν, ωστόσο, να μετρήσουν φαινόμενα που αφορούν αυτό που ονομάζουμε σήμερα συνείδηση του ανθρώπου. Έτσι ο άνθρωπος, ως πνεύμα πλέον, βρέθηκε απέναντι στη φύση. Χαρακτηριστικότερος και ο δεισμός σώματος-ψυχής ή ύλης-πνεύματος που βρίσκουμε στον Descartes και ο οποίος, διέσωσε μεν την ιδιαιτερότητα του ανθρώπου, αλλά έθετε ανυπέρβλητα για το σύστημα προβλήματα που αφορούσαν τη σχέση του σώματος με την ψυχή ή τη διάνοια. Το πρόβλημα είναι ακριβώς πώς είναι δυνατή η αλληλεπίδραση δύο τόσο ανόμοιων υποστάσεων - ουσιών, υπό μία άλλη ερμηνεία.²⁸

Ο Καντ, παρ' ό,τι παρέκαμψε τον δεισμό του Descartes, παρέδωσε μια διχασμένη πραγματικότητα. Από τη μία η νόηση που γνωρίζει τα φαινόμενα και από την άλλη η φύση καθεαυτή που “κείται” πέραν κάθε δυνατής εμπειρίας. Ο γερμανικός ιδεαλισμός του 19^{ου} αιώνα, ανέλαβε να γεφυρώσει το χάσμα μετασχηματίζοντας την κριτική φιλοσοφία σε συνεπή αλλά μεταφυσικό πλέον ιδεαλισμό. Στον Καντ η νόηση συγκροτούσε τον κόσμο, στον μεταφυσικό ιδεαλισμό τον παρήγαγε. Η πραγματικότητα γίνεται τώρα μια διαδικασία αυτοέκφρασης. Ο κόσμος, ως Πνεύμα απόλυτο και καθολικό, εκδιπλώνεται, αναπτύσσεται, προοδεύει. Η φύση είναι πλέον ένα ζωντανό, οργανικό όλον. Η κίνηση και η δημιουργία δεν έρχεται απέξω, από έναν υπερβατικό Θεό αλλά είναι εμμενής και αέναη. Διαφορετικοί βαθμοί οργάνωσης συνθέτουν ένα συνεχές της ίδιας ζωτικής δύναμης. Η φύση δεν είναι πια μια κατάσταση σταθερή αλλά μια διαδικασία, ένα γίνεσθαι. Ο πανθεϊσμός του Spinoza, ο βιταλισμός εμφυσούν και πάλι πνοή στη φύση. Η *natura naturata* (παθητική φύση) του μοντερνισμού γίνεται η *natura naturans* (ενεργητική φύση) του γερμανικού ιδεαλισμού και του ρομαντισμού. Δεν είναι πια νεκρή για να τη μελετούμε με τα μαθηματικά και τις μεθόδους της μηχανιστικής νευτώνειας επιστήμης. Είναι απρόβλεπτη, δημιουργική, αυθόρμητη. Δεν τιθασεύεται με δεσμά σταθερών λογικών νόμων. Η ποίηση και η τέχνη γενικά, και όχι οι επιστήμες είναι τα μέσα που θα μας φέρουν κοντά στη φύση και στο πνεύμα της, που θα μας αποκαλύψουν την αλήθεια.²⁹

²⁶ Στη χριστιανική θεολογία ο λόγος ταυτίζεται με το Θεό.

²⁷ Κιντή Β. & Ζήκα Φ., “Η φύση της φύσης”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίου Η., (επιμ.), Η φύση στην οικολογία, ΔΙΠΕ/Εκδόσεις Στοχαστής, 1999, σ. 63-64.

²⁸ Ό.π., σ. 65.

²⁹ Ό.π., σ. 65-66.

Η τάση του ρομαντισμού και του γερμανικού ιδεαλισμού, δηλαδή η τάση που έθετε την αλλαγή, τη διαδικασία και την ανάπτυξη -με μια λέξη, το γίνεσθαι- ως κεντρικές έννοιες στη θεώρηση του κόσμου, βρήκε την επιστημονική της έκφραση και δικαίωση στη θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου. Σε ένα γνωστό απόσπασμα από το τέλος της *Καταγωγής των Ειδών* (1859), ο Δαρβίνος διακρίνει μεταξύ ύλης και ζωής, φυσικής και βιολογίας: “Είναι μεγαλειώδης αυτή η άποψη της ζωής, με τις ποικίλες δυνάμεις της, που εμψυσήθηκαν αρχικά απ’ τον Δημιουργό σε λίγες μορφές ή σε μια μονή. Ενώ ο πλανήτης μας εξακολουθεί να διαγράφει την τροχιά του, σύμφωνα με τους σταθερούς νόμους της βαρύτητας, από μία τόσο απλή αρχή εξελίχθηκαν και εξελίσσονται αμέτρητες μορφές, τόσο ωραίες και τόσο θαυμαστές”. Αντιπαραθέτοντας τη ζωή και την εξέλιξη στους σταθερούς νόμους της ανόργανης ύλης, ο Δαρβίνος θεμελιώνει και συγκροτεί το τρίτο, σύμφωνα με τον Collingwood, κοσμολογικό μοντέλο στο οποίο γίνεται η αναλογία μεταξύ φύσης από τη μία μεριά και “φυσικής ιστορίας” από την άλλη, στην οποία περιλαμβάνεται και η ανθρώπινη ιστορία. Σε αντίθεση με το μηχανιστικό μοντέλο του μοντερνισμού το οποίο αντιπαραθέτει την ανόργανη, μηχανική φύση και τον σκεπτόμενο άνθρωπο, ο άνθρωπος επανέρχεται τώρα στους κόλπους της φύσης, όχι όμως επειδή η φύση χαρακτηρίζεται από ανθρωπομορφικές ιδιότητες όπως ο λόγος -π.χ. στη στωική αντίληψη-, αλλά επειδή ο ίδιος αποτελεί μέρος της έμβιας κοινότητας που υπόκειται στη διαδικασία της εξέλιξης.³⁰

Σύμφωνα με τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών μέσω της φυσικής επιλογής, οι οργανισμοί που είναι πιο προσαρμοσμένοι στο περιβάλλον τους, είναι αυτοί που θα επιβιώσουν. Η ίδια η φύση δηλαδή, με έναν μηχανισμό άγνωστο στο Δαρβίνο, θα επιλέξει τι θα αποτελεί μέρος της. Ο Δαρβίνος χρησιμοποιεί μιαν ανθρωποκεντρική αναλογία: όπως ο άνθρωπος μπορεί, ελέγχοντας την αναπαραγωγή, να παραγάγει μια νέα ποικιλία κατοικίδιου ζώου, έτσι και η φύση παράγει νέες ποικιλίες και “επιλέγει” αυτές με το μεγαλύτερο βαθμό προσαρμογής στις συνθήκες διαβίωσης. Η θεωρία της εξέλιξης είχε βαθιές συνέπειες στη φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων, στη φιλοσοφική κοσμοθεωρία. Η μηχανιστική αντίληψη που εξελάμβανε τη φύση ως ένα σύνολο αδρανών σωμάτων τα οποία κινούνται σύμφωνα με “έξωθεν” επιβαλλόμενους “φυσικούς νόμους”, αντικαταστάθηκε από την αντίληψη ότι η φύση, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα έμβια όντα, απαρτίζεται από ένα σύνολο μεταβαλλόμενων πραγμάτων τα οποία φέρουν την κινητήρια δύναμη “έσωθεν”. Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τις σταθερές κατηγορίες του όντος (την ουσία των πραγμάτων), στις μεταβαλλόμενες πτυχές του γίνεσθαι. Οι ως τότε διαφιλονικούμενες έσχατες υποστάσεις του κόσμου, η ύλη και το πνεύμα (ψυχή, νους), υποσκελίζονται από μια τρίτη, τη ζωή. Η τελεολογία, είτε ως διαδικασία είτε ως εξηγητικό πρότυπο, αφού είχε απορριφθεί από το μηχανιστικό μοντέλο λόγω του ότι συσχετιζόνταν με τη θείκη πρόνοια και σοφία, επανέρχεται απογυμνωμένη από όλο το θεολογικό φορτίο του σχεδίου και της τελικής έκβασης: σκοπός των όντων είναι η επιβίωση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εξέλιξη οδεύει προς κάποιο συγκεκριμένο τέλος ή σκοπό.³¹

Η εξελικτική γνώρισε ευρύτερες και συχνά αδικαιολόγητες ερμηνείες αλλά και πολλές διαφορετικές φιλοσοφικές και επιστημονικές εφαρμογές. Ο Κάρολος Μαρξ παραθέτει επιδοκιμαστικά στο Επίμετρο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης του *Κεφαλαίου* (1867), ένα απόσπασμα από βιβλιοκρισία του βιβλίου του, όπου η δική του θεωρία περί ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης συγκρίνεται με τη δαρβινική του θεωρία της βιολογικής εξέλιξης. Σε αντίθεση με την ατομιστική, φιλελεύθερη θεώρηση του ανθρώπου, ο Μαρξ αντιμετωπίζει εξ αρχής τον άνθρωπο ως είδος, ουσιαστικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι η εργασία. Η εργασία, ως πράξη και συμμετοχή, είναι εκείνο που “ενώνει” τον άνθρωπο με την κοινωνία και τη φύση. “Η αλλοτριωμένη εργασία όχι μόνο αποξενώνει τη φύση από τον άνθρωπο και τον άνθρωπο από τον εαυτό του, από τη δική του δραστήρια λειτουργία, από τη δική του ζωτική δραστηριότητα, αλλά εξαιτίας αυτού αποξενώνει επίσης τον άνθρωπο από το είδος του”.³² Έτσι, στον Μαρξ, όπως και στον Δαρβίνο, υπάρχουν δύο έννοιες της φύσης: η ανόργανη φύση με την οποία ο άνθρωπος συνδέεται εργαλειακά και η έμβια φύση στην οποία ανήκει ο άνθρωπος και μέσα στην οποία ξεχωρίζει με την εργασία του. Η αλλοτρίωση της εργασίας, όταν δηλαδή η εργασία δεν ανήκει στον ίδιο τον άνθρωπο αλλά σε κάποιον άλλον, είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η πιο “αφύσικη” κατάσταση: “Ο κομμουνισμός, ως πλήρως ανεπτυγμένος νατουραλισμός, ταυτίζεται με τον ουμανισμό, και ως πλήρως

³⁰ Κιντή Β. & Ζήκα Φ., *ό.π.*, σ. 66.

³¹ *Ο.π.*, σ. 66-67.

³² *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, 1844.

ανεπτυγμένος ουμανισμός, ταυτίζεται με τον νατουραλισμό – αυτή είναι η πραγματική λύση στην πάλη ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση” (1844).³³

Α.1.4. Τρία σχέδια νοηματοδότησης της φύσης

Σύμφωνα με τον Φώτη Τερζάκη, υπάρχουν εν πρώτοις οι αρχαίες, οι λεγόμενες “προσωκρατικές”, κοσμολογίες οι οποίες σηματοδοτούν την έναρξη αυτού που ονομάζουμε φιλοσοφικό στοχασμό, στα πλαίσια των οποίων φύσις εσήμαινε ακριβώς “γένεση του παντός”. Δεν είχε εμφανιστεί ακόμη η κατασκευή ενός υπερβατικού Λόγου ο οποίος θα μπορούσε να διαρρήξει το συνεχές του κόσμου σε οντολογικά διακριτές ουσίες όπως το “πνεύμα” και η “ύλη”, και η ελληνική έννοια κόσμος περιελάμβανε τις ιδέες τόσο μιας εμμενούς κίνησης και αυτοανάπτυξης όσο και μιας έμφυτης λογικότητας, μιας αρχής τάξεως –που μπορούσε κάλλιστα να είναι αντιστρεπτή– στο ίδιο το εσωτερικό αυτής της διαδικασίας. Εκ των υστέρων διαπιστώνουμε ότι το “οντολογικό” περιεχόμενο αυτών των φιλοσοφιών ήταν αδιαχώριστα συνδεδεμένο με τη ρητορική τους άρθρωση, μέσω αισθητών αναλογιών και μεταφορικών συνδέσεων οι οποίες δεν άφηναν χώρο για το είδος των ασυνεχειών και των χασμάτων που επρόκειτο να δημιουργήσει λίγο αργότερα η ανακάλυψη και η χρήση των υπερβατικών εννοιών.³⁴ Τούτη η εκφραστική επιβίωσε λαθραία σε όλη τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων στα πλαίσια ορισμένων μυστικών παραδόσεων, έκανε μια εντυπωσιακή –μολοντί βραχύβια– επανεμφάνιση στα χρόνια της Αναγέννησης και ύστερα, ξαφνικά, ήρθε ορμητικά στο προσκήνιο με την πρώτη έκρηξη του Ρομαντισμού ως στοιχείο κριτικής στον αποστεωμένο ορθολογισμό του αναδυόμενου αστικού κόσμου. Έτσι, ακριβώς στη μετάβαση προς τον δέκατο ένατο αιώνα, επανεμφανίζεται μια “φιλοσοφία της φύσης” η οποία αξιώνει εκ νέου μια πρόσβαση στην “ψυχή του κόσμου”: μια ολιστική και βαθιά πανθεϊστική σύλληψη του γίνεσθαι μέσα στην οποία συναιρούνται δυναμικά όλα τα ζεύγη των αντιθέτων, περιλαμβανομένου του Λόγου και της Φύσης. Σε αυτή την παράδοση, η οποία θα επηρεάσει επιλεκτικά ένα μέρος της φιλοσοφίας αλλά και της πειραματικής επιστήμης του εικοστού αιώνα μετά την πρόσκρουση στα παράδοξα της κβαντικής φυσικής, οφείλουμε τους νεοτερικούς όρους –αν και σε αχρηστία σήμερα– *Naturphilosophie* και *Naturgeschichte*.³⁵

Το δεύτερο μεγάλο σχέδιο νοηματοδότησης του αντικειμένου “φύση” συγκροτήθηκε αμέσως μετά την εδραίωση των υπερβατικών εννοιών και είναι οι λεγόμενες θεωρίες του *φυσικού δικαίου*. Το ενδιαφέρον τους δεν επικεντρώνεται πλέον στην κοσμολογία αλλά στη σύσταση της πολιτείας, είναι δηλαδή συνακόλουθες της δημιουργίας της πόλεως,³⁶ έχουν όμως τεράστια σημασία από τη σκοπιά μιας φιλοσοφίας της φύσης, επειδή προβληματοποιούν ακριβώς τον μεσολαβητικό κρίκο ανάμεσα στο κοινωνικό και το φυσικό. Οι θεωρίες του φυσικού δικαίου εμφανίζονται στην κλασική Αθήνα των τελών του πέμπτου π.Χ. αιώνα, τόσο στη σοφιστική όσο και στην πλατωνικο-αριστοτελική φιλοσοφία, και αναδιατυπώνονται ριζικά από τους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου στις απαρχές της νεότερης εποχής. Παρότι φθίνουν ταυτόχρονα με την εξάντληση των προγραμμάτων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, η απήχησή τους ανιχνεύεται ακόμη στη ριζοσπαστική σκέψη του εικοστού αιώνα και, όπως μπορεί εύκολα κάποιος να δείξει, παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες περιπλοκές μέσα στις οποίες διακυβεύεται η ίδια η συγκρότηση του κοινωνικού και η κατοχύρωση των δικαιωμάτων ανταρσίας.³⁷

Το τελευταίο μεγάλο σχέδιο νοηματοδότησης της φύσης, το οποίο στις ημέρες μας μοιάζει να έχει εκτοπίσει αποτελεσματικά και να έχει καταστήσει παρωχημένο κάθε άλλο, είναι το λεγόμενο επιστημολογικό: ένα είδος αναστοχασμού πάνω στις θεμελιώδεις αρχές, τα όρια και τις διασυνδέσεις των θετικών επιστημονικών κλάδων που γεννήθηκε στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών επιστημών –ουσιαστικά τον εικοστό αιώνα, έχοντας κόψει προηγουμένως τους δεσμούς με τη φιλοσοφική γνωσιοθεωρία από την οποία στην πραγματικότητα κατάγεται– και βασίζεται στην πίστη ότι μόνο η πειραματική επιστήμη είναι αρμόδια να μας πει τι υπάρχει και τι όχι, πώς είναι αυτό κατασκευασμένο και με ποιόν τρόπο λειτουργεί. Η αντίφαση αυτής της “φιλοσοφίας” –αν ακόμα δικαιούται ένα τέτοιο

³³ Κιντή Β. & Ζήκα Φ., *ό.π.*, σ. 67.

³⁴ Των λεγόμενων “καθαρών” ή “γενικών” ιδεών.

³⁵ Τερζάκης Φ., *Αποσπάσματα μιας φιλοσοφίας της φύσης*, εκδόσεις futura. Αθήνα, 2003, σελ. 22-23.

³⁶ Και κατ’ επέκταση των νεότερων πολιτικών κοινωνιών της Ευρώπης.

³⁷ Τερζάκης Φ., *ό.π.*, σ. 24-25.

όνομα-, έγκειται στο ότι ενώ εγκαθίσταται αποκλειστικά στο γνωσιολογικό πεδίο και λαμβάνει τη γνώση στην ονομαστική της αξία, στην πράξη βρίσκεται διαρκώς υποχρεωμένη να σύρεται πίσω από το άρμα της τεχνικής ως εκ των υστέρων νομιμοποίησή της – της τεχνικής η οποία είναι ένα τυφλό ενέργημα συμφερόντων, φιλοδοξιών και αποβλέψεων, που αφ' εαυτές δεν έχουν τίποτε το ορθολογικό και μάλλον ανθίζουν μέσα στην αδιαφάνεια των σκοπών και των κινήτρων.³⁸

³⁸ Τερζάκης Φ., ό.π., σ. 24.

“Ο Σωκράτης με τους μαθητές του”, Greuter, 17^{ος} αι.
(πηγή wikipedia)

Α.2. Η διαλεκτική σχέση φύση – τέχνη από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Προτού διερευνήσουμε την ιστορική εξέλιξη της έννοιας τοπίο γενικά, αλλά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τοπίου της νήσου Κρήτης ειδικά, πρέπει κατ' αρχήν να επισημάνουμε πως η αντίληψη των σύγχρονων κοινωνιών για τον τόπο, είναι -μεταξύ άλλων- και αντίληψη αισθητική. Χρησιμοποιώντας τον όρο “αισθητική”, για να περιγράψουμε την αντίληψη ενός τόπου, δεν εννοούμε απλά πως αποδίδουμε στον τόπο αυτό χαρακτηριστικά, όπως “υπέροχος”, “όμορφος”, “τρομακτικός” ή “άσχημος”. Πολύ περισσότερο εννοούμε, πως στηρίζουμε την απόδοση αυτών των προσδιορισμών, στην κριτική αξιολόγηση, για τα αισθητηριακά, αντιληπτικά δεδομένα που τον αφορούν. Στο έργο του *The Sense of Beauty; being the Outline of Aesthetic Theory* (Νέα Υόρκη, 1907), ο George Santayana, περιγράφει την “ομορφιά”, την παραδειγματική δηλαδή αισθητική κατηγορία, ως “αξία”, η οποία αναφέρεται στην αντίληψη. Έχουμε λοιπόν αξιολογικές κρίσεις, οι οποίες εξετάζουν τα δεδομένα της αντίληψης, με σκοπό κανονιστικό. Αυτή η αξιολογική διαδικασία χαρακτηρίζει τόσο την αισθητική εμπειρία, όσο και τη συγκρότηση κατά τον 18^ο αιώνα, της αυτόνομης θεωρητικής περιοχής της Αισθητικής.³⁹

Αν, λοιπόν, η εξέταση της αισθητικής περιοριζόταν μονάχα σε όσα έχουν λεχθεί ύστερα από τη δημιουργία του όρου “αισθητική”, τότε θα έπρεπε να αρχίζει αρκετά αργά, διότι τον όρο αρχικά χρησιμοποίησε ο Baumgarten στα 1750. Τα ίδια όμως ζητήματα τέθηκαν από πολύ νωρίτερα, χωρίς να γίνεται αναφορά στον όρο. Ο όρος *αισθητική* δεν είναι από μόνος του σημαντικός και, άλλωστε, όταν εμφανίστηκε, δεν έτυχε καθολικής αποδοχής. Είναι σημαντικό να ειπωθεί πως το σπουδαίο έργο του Καντ για την αισθητική, παρότι ολοκληρώθηκε μετά από εκείνο του Baumgarten, δεν ονομάστηκε “Αισθητική” αλλά *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, και ότι ο φιλόσοφος χρησιμοποίησε τον όρο *αισθητική* με πολύ διαφορετικό τρόπο, για να σημάνει ένα μέρος της θεωρίας της γνώσης, εκείνο της θεωρίας του χώρου και του χρόνου.⁴⁰

Θα ακολουθήσει μία ιστορική καταγραφή της εξέλιξης της αισθητικής, όπως έχει ερμηνευθεί -εάν έχει πάντοτε ερμηνευθεί- από την Αρχαιότητα έως σήμερα, μέσα από την εξέταση που έτυχε από τους στοχαστές που την μελέτησαν διαχρονικά. Βασική βοήθεια για το εν λόγω εγχείρημα, αποτελεί το

³⁹ Μωραΐτης Κ., *Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2005, σ. 20-21.

⁴⁰ Πέτρου Α., (επιμ.), *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*, το Βήμα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα, 2015, σ.22-23.

μνημειώδες βιβλίο του Μ. C. Beardsley, *Ιστορία των Αισθητικών Θεωριών*. Σκοπός της συγκεκριμένης ενότητας μέσω της συνοπτικής αυτής παρουσίασης, είναι να “συναντηθούμε” με τις ιδέες που διαμορφώθηκαν ανά τους αιώνες, ώστε και μέσα από αυτές, να ακολουθήσουμε τον μίτο της αισθητικής εκτίμησης στο βαθμό που αυτή συμπεριλαμβάνει -ή όχι- την αισθητική εκτίμηση της φύσης.

Α.2.1. Τα πρώτα “ίχνη” της αισθητικής σκέψης στον αρχαίο κόσμο

Ο κόσμος της αρχαίας Ανατολής, ειδικά οι Αιγύπτιοι, κατείχαν μια ιδέα για την τέλεια τέχνη και τις αναλογίες, σύμφωνα με την οποία ρύθμιζαν τους κανόνες τους στην αρχιτεκτονική και τη γλυπτική. Δεν κατείχαν εκείνο το είδος κατανόησης της τέχνης που σήμερα θεωρούμε απλούστερο και πιο φυσικό. Κρίνοντας από τα διασωθέντα έργα, δεν έδιναν ιδιαίτερη σημασία στις αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, στην έκφραση των συναισθημάτων ή στο να παρέχουν ευχαρίστηση στους θεατές. Συνέδεαν την τέχνη με τη θρησκεία και τον άλλο κόσμο. Έδιναν προτεραιότητα σε σχηματισμένες και γεωμετρικές μορφές παρά στις οργανικές μορφές του κόσμου γύρω τους.⁴¹ Ο συνδυασμός της γεωμετρικής κανονικότητας και της οξείας παρατήρησης της φύσης χαρακτηρίζει όλη την αιγυπτιακή τέχνη. Τα καλύτερα δείγματα είναι τα ανάγλυφα και η ζωγραφική που διακοσμούν τους τοίχους των τάφων. Η αλήθεια είναι πως η λέξη “διακοσμούν” δεν ταιριάζει σε μία τέχνη που δεν έμελλε να τη δει άλλος από την ψυχή του νεκρού. Τα έργα αυτά δεν ήταν καμωμένα για να προσφέρουν απόλαυση. Σκοπός τους ήταν να “διατηρούν” τη ζωή. Τα ανάγλυφα και οι τοιχογραφίες μας δίνουν μια ιδιαίτερα ζωντανή εικόνα της ζωής στην Αίγυπτο πριν από χιλιάδες χρόνια. Ωστόσο, όταν τα βλέπουμε για πρώτη φορά, μπορεί να μας δημιουργήσουν απορίες. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι Αιγύπτιοι ζωγράφοι είχαν μια τελείως διαφορετική αντίληψη για την αναπαράσταση της ζωής – πράγμα που δεν ήταν ίσως άσχετο με τον διαφορετικό στόχο των έργων τους. Το σημαντικότερο γι’ αυτούς δεν ήταν η ομορφιά, αλλά η πληρότητα. Έργο του καλλιτέχνη ήταν να διαφυλάξει τα πάντα όσο το δυνατό σαφέστερα και μονιμότερα. Δεν προσπάθησε να σχεδιάσει τη φύση από μια τυχαία οπτική γωνία. Σχεδίαζε από μνήμης, ακολουθώντας αυστηρούς κανόνες που εξασφάλιζαν απόλυτη σαφήνεια σε όσα στοιχεία έπρεπε να ενσωματωθούν στην εικόνα. Η μέθοδος του έμοιαζε περισσότερο με του χαρτογράφου παρά με του ζωγράφου.⁴²

Όταν οι Έλληνες άρχισαν να ασχολούνται συστηματικά με την αισθητική, ο πολιτισμός τους είχε ήδη μακραίωνη και πολύπλοκη ιστορία. Ήδη από το 2000 π.Χ. στην Κρήτη άνθιζε ο πολιτισμός και η μινωική τέχνη.⁴³ Στα παλάτια της Κνωσού και της Φαιστού, διάδρομοι, αίθουσες και δωμάτια συγκεντρώνονται με πρωτοτυπία γύρω από μεγάλες κεντρικές πλακόστρωτες αυλές -τη χρήση των οποίων δεν τη γνωρίζουμε πάντα-, χωρίς ποτέ να γίνεται ακριβής αντιγραφή ενός ρυθμού. Φυσικά, επειδή σώζονται μόνο αρχιτεκτονικά ευρήματα, δεν ξέρουμε αν υπήρχαν κήποι για περίπατο και αναψυχή. Ξέρουμε όμως για την αγάπη των Κρητών για τα λουλούδια, την πολυτέλεια, και τον άνετο τρόπο ζωής,⁴⁴ που εμπνεύστηκαν από την Αίγυπτο κυρίως, τη Φρυγία, τη Λυδία, τη Σουμερία κλπ. Έχουμε δηλαδή ανατολίτικες τάσεις όπως δαιδαλώδη περάσματα και λαβύρινθους, που συμπληρώνουν την ορθολογιστικότητα και τον μυστικισμό των Ελλήνων, χαρακτηριστικά που εμφανίζονται και αργότερα και στην ηπειρωτική Ελλάδα, η οποία όμως τα κληρονόμησε από τους γείτονές της και όχι απευθείας από την Κρήτη.⁴⁵

Μνημειακές είσοδοι, φαρδιές σκάλες, πολυεπίπεδες αυλές, ανοίγματα σοφά διατεταγμένα ώστε να δίνουν θέα στο τοπίο, πλάκες από γυψόλιθο και τοιχογραφίες προσδίδουν σ’ αυτούς τους “λαβυρίνθους” έναν αέρα χάρης και μεγαλοπρέπειας.⁴⁶ Το εντελώς αξιοσημείωτο στην κρητική τέχνη, που τη διακρίνει ριζικά από τις τέχνες της εποχής, είναι το γεγονός ότι αγνοεί την τρομακτική απόσταση που χωρίζει το ανθρώπινο από το υπερβατικό. Λες κι αναζήτηση του αιώνιου έχει απορροφηθεί μέσα στην κατάφαση

⁴¹ Πέτρου Α., (επιμ.), *ό.π.*, σ. 29.

⁴² Gombrich E. H., *Το χρονικό της τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006, σ. 58, 60-61.

⁴³ Πέτρου Α., (επιμ.), *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*, το Βήμα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα, 2015, σ.32.

⁴⁴ Ο *πρίγκιπας με τα κρίνα*, το δωμάτιο με τις τοιχογραφίες και πολλά άλλα ευρήματα στο αρχαιολογικό μουσείο Ηρακλείου.

⁴⁵ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σ. 50.

⁴⁶ Παπαϊωάννου Κ., *Τέχνη και Πολιτισμός στην Αρχαία Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1998, σ. 31.

της χαράς της ζωής. Ένα δοξαστικό προς χάριν της φύσης, που γίνεται αισθητή σαν θεότητα, φαίνεται να ξεπηδάει από παντού· η αγωνία του θανάτου, ο μορφασμός μπροστά στο κακό έχουν εντελώς χαθεί. Ο κόσμος με τη βλάστηση και τα ζώα του εμφανίζεται στον μινωίτη καλλιτέχνη ριζικά διαφορετικός από ό,τι στον καλλιτέχνη της Ανατολής που δεν βλέπει στη φύση παρά τον διάκοσμο των υπεράνθρωπων πράξεων που οφείλει να εξυμνήσει. Εμφανίζεται όμως εντελώς διαφορετικός και σε σχέση με τον Έλληνα καλλιτέχνη των κλασικών χρόνων, με το βλέμμα καθηλωμένο στις ανθρωπόμορφες και αμιγώς πνευματικές μορφές. Η θάλασσα που περιβάλλει το νησί προσφέρει στα ομορφότερα μινωικά αγγεία όχι Νηρηίδες αλλά χταπόδια, σουπιές και κοχύλια, και στις τοιχογραφίες δελφίνια και ιπτάμενα ψάρια. Οι “γαλάζιοι πίθηκοι”, “ο κροκοσυλλέκτης”, οι τούφες του κρόκου, τα κόκκινα κρίνα, και τα υβριδικά φυτά, οι βράχοι καλυμμένοι από κισσό, η αγριόγατα που μαζεύεται για να χιμήξει πάνω στον τσαλαπετεινό: όλα αυτά τα ζωντανά ή άψυχα όντα που συγκεντρώνονται στις τοιχογραφίες ή στα πλακίδια από φαγεντιανή, ανοίγουν μπροστά μας μια φύση και μια ανθρωπότητα σαν από θαύμα συμφιλωμένες.⁴⁷

Αργότερα, μεταξύ του 1600 και 1260 π.Χ., μια νέα, διαφορετική κουλτούρα δημιουργήθηκε από τους “πρωτο-Έλληνες”, οι οποίοι κατέφθασαν στην Ελλάδα από το Βορρά. Η νέα κουλτούρα και τέχνη, που συνδύαζε στοιχεία της νοτιότερης μινωικής κουλτούρας με τα χαρακτηριστικά μιας βορειότερης κουλτούρας, είχε ως κέντρο τις Μυκήνες και έμεινε γνωστή ως Μυκηναϊκή. Η πιο λαμπρή περίοδός της ήταν κάπου στα 1400 π.Χ., αλλά ήδη κατά τον δέκατο τρίτο και δωδέκατο αιώνα άρχισε η παρακμή, εξαιτίας της αδυναμίας των Μυκηναίων να αντισταθούν στις Δωρικές φυλές που κατέφθασαν από το Βορρά.⁴⁸ Στο Μυκηναϊκό πολιτισμό -γύρω στα 1100 π.Χ.-, επιδράσεις επάνω στην οικιακή αρχιτεκτονική προέρχονται κυρίως από το Βορρά. Συναντούμε την ίδια παράδοση κατασκευής “κήπων” όπως και στην Κρήτη, με κάποιες όμως παραλλαγές λόγω ξένων εισβολών, κλιματικών ιδιοτεροτήτων, γεωγραφικής απομόνωσης και εξωτερικών επιδράσεων. Οι διαφορές αυτές, όπως φανερώνονται στο παλάτι της Τίρυνθας, είναι: α) αυλή γυναικών προσαρτημένη στο μέγαρο των γυναικών, β) ανάπτυξη του μεγάρου, ενός παραλληλόγραμμου κτιρίου -που στο αρχικό του στάδιο εμφανίζεται μεμονωμένο- που συναντούμε και στις φτωχές κατοικίες όλης της περιόδου αυτής και γ) οι κήποι της εποχής αυτής είναι είτε κήποι οπωροφόρων, είτε *patios*.⁴⁹ Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι, ενώ στα κρητικά σπίτια και παλάτια οι μεγάλες αυλές αποκτούν αυτόνομη σημασία (τα κυρίως δωμάτια δεν έχουν πρόσβαση σε αυτές), στην ηπειρωτική χώρα οι αυλές έχουν δευτερεύουσα σημασία, διότι ο ρόλος τους είναι απλώς να οδηγούν στη μεγάλη αίθουσα του πρόδρομου - διασχίζονται καθώς κάποιος εισέρχεται στο σπίτι.⁵⁰

Η περίοδος της ελληνικής ιστορίας από τη Δωρική κατάκτηση τον δωδέκατο αιώνα μέχρι τον πέμπτο αιώνα, είναι γνωστή ως *αρχαϊκή*. Περιλαμβάνει δύο ξεχωριστές φάσεις: κατά την πρώτη φάση η ζωή ήταν ακόμη πρωτόγονη, αλλά κατά τη δεύτερη (όγδοος αιώνας - αρχές πέμπτου αιώνα) τέθηκαν οι βάσεις του ελληνικού πολιτισμού - οργάνωση της πόλης κράτους, εκπαίδευση, τέχνες. Σε αυτή τη δεύτερη φάση μπορεί κάποιος να βρει τα πρώτα ίχνη της αισθητικής σκέψης.⁵¹ Η ελληνική αισθητική, προτού εκφραστεί λεκτικά, βρήκε αρχική υπόσταση στην ελληνική τέχνη. Οι πρώτοι συγγραφείς που μίλησαν για την αισθητική ήταν οι Όμηρος και Ησίοδος, οι οποίοι αναφέρθηκαν στη λειτουργία και την αξία της ποίησης. Αρκετά αργότερα, πιθανόν κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα, ασχολήθηκαν με το ζήτημα αυτό οι επιστήμονες, κυρίως οι Πυθαγόρειοι.⁵²

Ο Bosanquet, στο έργο του *History of Aesthetic (Ιστορία της Αισθητικής)*, παραθέτει ένα ομηρικό χωρίο ως “μία από τις αρχαιότερες αισθητικές κρίσεις που υπάρχουν στη δυτική γραμματολογία”. Όπως μας λέει ο ομηρικός αφηγητής, πάνω στην ασπίδα του Αχιλλέα, που είχε κατασκευασθεί από τον

⁴⁷ Παπαϊωάννου Κ., ό.π., σ. 31, 36-37.

⁴⁸ Πέτρου Α., (επιμ.), *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*, το Βήμα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα, 2015, σ.32.

⁴⁹ :πλακόστρωτοι χώροι περιπάτου κοντά στο σπίτι και περιτριγυρισμένοι από χαμηλά κτίσματα ή τοίχους.

⁵⁰ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σ.50-52.

⁵¹ Πέτρου Α., (επιμ.), *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*, το Βήμα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα, 2015, σ.33.

⁵² Ό.π., σ.29-30.

Ήφαιστο, “η γη φαινόταν μαύρη πίσω από το αλέτρι και όμοια με το οργωμένο χώμα, μολονότι (η ασπίδα) ήταν καμωμένη από χρυσάφι και αυτό ήταν ένα θαυμαστό δημιούργημα!”.⁵³

Η αρχαϊκή ποίηση των Ελλήνων, τόσο η επική όσο και η λυρική, μας παρέχει ένα αρχείο που αποκαλύπτει την αισθητική της εποχής. Μας δείχνει, ακόμη, ότι κατά την εποχή αυτή δεν υπήρχε καθαρή ποίηση και πως η τέχνη δεν γινόταν για την τέχνη. Αντίθετα, η ποίηση σχετιζόταν με τη θρησκεία και την τελετουργία και είχε κοινωνικό χαρακτήρα - εξυπηρετούσε κοινωνικές, πολιτικές και καθημερινές ανάγκες.⁵⁴ Οι απόψεις των ποιητών περί της ποίησης προηγούνται της όποιας σχετικής αισθητικής θεωρίας. Σχόλια για την ποίηση βρίσκουμε τόσο σε πρώιμους επικούς ποιητές, όπως στον Όμηρο και στον Ησίοδο, όσο και σε λυρικούς, όπως στον Αρχίλοχο, τον Σόλωνα, τον Ανακρέοντα, τον Πίνδαρο και την Σαπφώ. Τα σχόλια αυτά απαντούσαν κυρίως σε ερωτήματα του τύπου: Ποια είναι η προέλευση της ποίησης; Ποιοι οι σκοποί της; Πώς επηρεάζει τους ανθρώπους; Ποιο το θέμα της; Ποια η αξία της; Όσα λέει είναι αληθή;⁵⁵

Η περίοδος μεταξύ του όγδοου και του έκτου αιώνα π.Χ., οπότε και έκαναν την εμφάνισή τους η επική και η λυρική ποίηση, έχει να επιδείξει και σπουδαία αρχιτεκτονικά έργα. Η ελληνική αρχιτεκτονική δέχθηκε και αφομοίωσε πολυάριθμα μοτίβα και τεχνικές από την ανατολή. Παρόλα αυτά, η ελληνική αρχιτεκτονική στην ολότητά της ήταν πρωτότυπη και αυθεντική, αφού σταδιακά απογαλακτίστηκε από τις ξένες επιρροές και συνέχισε να εξελίσσεται σύμφωνα με τη δική της λογική. Όπως και η ποίηση, συνδεόταν με τη θρησκεία και τη λατρεία. Οι πρώτες αρχιτεκτονικές απόπειρες με μνημειακό χαρακτήρα εφαρμόστηκαν σε ναούς, οικοδομήματα ύψιστης σημασίας, που συμβόλιζαν την αίγλη της πόλης ύστερα από την εξαφάνιση της μοναρχίας.⁵⁶

Συνοψίζοντας, οι αρχαϊκοί ποιητές θεωρούσαν την ποίηση θείκη έμπνευση και υποστήριζαν πως αποσκοπούσε στη μετάδοση ευχαρίστησης και αγαλλίασης, καθώς επίσης και στην εξύμνηση του παρελθόντος. Το βασικό της θέμα ήταν η μοίρα των θεών και των θνητών. Οι ποιητές ήταν πεπεισμένοι για την αξία της, αλλά δεν συνειδητοποίησαν πως αυτή ήταν μια ιδιαίτερη αξία, προσιδιάζουσα στην τέχνη. Αν την εποχή αυτή οι αρχιτέκτονες, οι γλύπτες και οι ζωγράφοι κατέγραφαν τις απόψεις τους, ενδεχομένως να είχαμε μια διαφορετική αντίληψη για το χαρακτήρα της τέχνης της εποχής, που να δίνει περισσότερη έμφαση στην αισθητική φόρμα και τον κανόνα.⁵⁷

A.2.2. Οι απαρχές του στοχασμού γύρω από την διαλεκτική σχέση φύση – τέχνη

Η φιλοσοφία ήδη από την πρώιμη κλασική περίοδο, περιλάμβανε στα ενδιαφέροντά της και αισθητικά ζητήματα. Μέχρι τότε η αισθητική δεν αποτελούσε συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης και με αυτήν ασχολούνταν κάθε πολίτης που ερχόταν σε επαφή με την τέχνη. Ωστόσο, αυτά που σκέφτονταν οι πρώιμοι Έλληνες για την τέχνη και το ωραίο μπορούν να καταστούν γνωστά μονάχα μέσα από τα ίδια τα έργα τέχνης και τις συμπτωματικές παρατηρήσεις των ποιητών. Στην κλασική όμως εποχή, παρά το γεγονός ότι τα έργα τέχνης και οι παρατηρήσεις των ποιητών εξακολούθησαν να αποτελούν πηγή των αισθητικών αντιλήψεων, δεν ήταν ούτε η μοναδική ούτε και η σημαντικότερη πηγή, καθώς οι φιλόσοφοι έγιναν οι κύριοι εκφραστές αυτών των αντιλήψεων.⁵⁸

Μολονότι η εντατική μελέτη των τεχνών δεν επιχειρήθηκε παρά μόνο στο πλαίσιο της γενικής ανθρωπιστικής κίνησης του 5^{ου} αιώνα, που εκπροσωπούν ο Σωκράτης και οι σοφιστές, οι προγενέστερες εξελίξεις της φυσικής φιλοσοφίας συνέβαλαν σημαντικά σ' αυτή τη μελέτη. Το ενδιαφέρον για την ορατή τάξη της φύσης – τις κυκλικές διαδικασίες της βιολογικής ανάπτυξης και της εναλλαγής των εποχών, την κανονικότητα της συμπεριφοράς των φυσικών αντικειμένων – και η παρόρμηση να ανακαλυφθεί μια μεγαλύτερη και βαθύτερη τάξη που θα εξηγεί όσα παρατηρούμε, αποτελούν τις πρώτες εκφάνσεις αυτού που ονομάζουμε φυσική επιστήμη. Και είναι ευτύχημα ότι ο

⁵³ Beardsley C. M., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1989, σ.19.

⁵⁴ Πέτρου Α., (επιμ.), *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*, το Βήμα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα, 2015, σ.51.

⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 61.

⁵⁶ *Ο.π.*, σ. 55.

⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 71-72.

⁵⁸ *Ο.π.*, σ. 150.

Πυθαγόρας και οι οπαδοί του αρκετά νωρίς⁵⁹ συνέλαβαν με μαθηματικούς όρους την ιδέα του σχεδίου μέσα στη φύση, το οποίο μας επιτρέπει να την κατανοήσουμε. Χάρη σε μια σημαντική εμπειρική ανακάλυψη, μερικές τολμηρές φυσικές και αστρονομικές εικασίες, και το ενδιαφέρον για την εφαρμοσμένη ψυχολογία και ηθική, οι πυθαγόρειοι πλησίασαν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο πριν από τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη στο να σκιαγραφήσουν μια αισθητική θεωρία για μια από τις τέχνες, δηλαδή τη μουσική.⁶⁰ Η πυθαγόρεια θεωρία ισχυρίζεται πως η αρμονία είναι μια *αριθμητική* διάταξη που εξαρτάται από τον *αριθμό*, το *μέτρο* και την *αναλογία*. Αυτή η θέση προέκυψε από τη μαθηματική τους φιλοσοφία και βασίστηκε στις ακουστικές τους ανακαλύψεις. Έθεσε τις βάσεις της μέλλουσας αισθητικής των Ελλήνων και κατέστη το βασικό της γνώρισμα. Ακόμη επηρέασε την ελληνική τέχνη, κυρίως τη μουσική, αλλά έμμεσα και την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική. Η πυθαγόρεια φιλοσοφία ενδυνάμωσε την πεποίθηση πως η κανονικότητα είναι εγγύηση της αρμονίας και του ωραίου.⁶¹

Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. οι επιστημονικές έρευνες των Ελλήνων προχώρησαν σε ζητήματα πέραν της φύσης και περιέλαβαν τον άνθρωπο, τις λειτουργίες και τα δημιουργήματά του. Βασικοί πρεσβευτές αυτής της αλλαγής ήταν οι Σοφιστές, οι επ' αμοιβή διδάσκαλοι της ρητορικής, της εριστικής και της πολιτικής τέχνης, καθώς επίσης της φιλοσοφίας, της λογικής και των επιστημών. Οι πιο γνωστοί από αυτούς ήταν ο Πρωταγόρας (480-411 π.Χ.) και ο Γοργίας (500/497-392/389 π.Χ.), ο οποίος όμως δεν ήταν σοφιστής εξ επαγγέλματος, αλλά μοιράστηκε τις απόψεις του κύκλου του – το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για τον Ισοκράτη (436-338 π.Χ.), τον επαγγελματία ρήτορα. Οι Σοφιστές ασχολούνταν κυρίως με ζητήματα ηθικά, πολιτικά και θρησκευτικά, αλλά και με ζητήματα τέχνης. Οι έρευνές τους διακρίνονταν, όχι μόνο από το περιεχόμενό τους, αλλά και από τον εμπειρικό τρόπο με τον οποίο διεξάγονταν. Αν το πρώτο χαρακτηριστικό της δράσης των Σοφιστών ήταν μια μετατόπιση ενδιαφέροντος από τη φύση στον άνθρωπο, το δεύτερο ήταν η μετατόπιση από τις γενικές βεβαιώσεις σε πιο λεπτομερείς παρατηρήσεις, σε μίαν εξειδίκευση της φιλοσοφίας. Ένα τρίτο χαρακτηριστικό της δράσης τους ήταν ο *σχετικιστικός* χαρακτήρας των συμπερασμάτων τους: έχοντας συμπεριλάβει στις μελέτες τους τα δημιουργήματα του ανθρώπου, δεν μπορούσαν να παραβλέψουν ότι δημιουργήματα αυτά ήταν σχετικά και εξαρτούνταν από πολλούς παράγοντες. Αυτός ο σχετικισμός εμφανίστηκε επίσης και στις θεωρίες τους περί του ωραίου και της τέχνης, όπου και δημιούργησαν ένα σχετικιστικό ρεύμα. Ο χαρακτήρας των ενδιαφερόντων των Σοφιστών μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνος για τι ότι οι απόψεις τους κάλυπταν μάλλον την θεωρία της τέχνης παρά του ωραίου. Σε αυτό το πεδίο προέβησαν σε αρκετές εννοιολογικές διακρίσεις, όπως λ.χ. μεταξύ τέχνης και φύσης, χρήσιμων και ευχάριστων τεχνών, μορφής και περιεχομένου, ταλέντου και εκπαίδευσης. Ακόμη, έφτιαξαν τις δικές τους θεωρίες περί του ωραίου και της τέχνης: μια σχετικιστική θεωρία περί του ωραίου και μια ιλουζιονιστική περί της τέχνης.⁶²

Ο ίδιος ο Πρωταγόρας μπορεί να θεωρηθεί ως ο υπεύθυνος για την αντιπαράθεση των εννοιών της τέχνης, της φύσης και της τύχης. Η αντιπαράθεση αυτή κάλυψε ολόκληρο εύρος της τέχνης και όχι απλά τις καλές τέχνες. Ήταν φυσικό, η έννοια της τέχνης να αντιπαρατεθεί με την έννοια της φύσης, διότι η τέχνη θεωρούνταν προϊόν ανθρώπινο ενώ η φύση όχι. Ωστόσο, το πλήρες νόημα της τέχνης αποκαλύφθηκε μονάχα όταν αντιπαρατέθηκε με την έννοια της τύχης. Διότι, δεν είναι έργο τέχνης κάθε δημιουργήμα του ανθρώπου – ένα έργο τέχνης δεν δημιουργείται συμπτωματικά αλλά σκόπιμα και σύμφωνα με γενικούς κανόνες. Σύμφωνα με την ελληνική αντίληψη περί τέχνης, η δεύτερη αυτή διάκριση ήταν εξίσου σημαντική: η τέχνη ήταν για αυτούς προϊόν σκόπιμης δραστηριότητας και απέκλειε την αυθαιρεσία και την τύχη. Οι Σοφιστές θεωρούσαν πως η τύχη υπάρχει στη φύση, αλλά όχι στην τέχνη. Ο Πρωταγόρας, σε έναν από τους πλατωνικούς διαλόγους, εξίσωσε τη φύση με την τύχη, την αντιπαράθεσε με την τέχνη και μέσω αυτής της διπλής σχέσης, όρισε την τέχνη.⁶³ Στους *Νόμους* του

⁵⁹ Ο Πυθαγόρας ίδρυσε τη σχολή του γύρω στο 532 π.Χ..

⁶⁰ Beardsley C. M., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1989, σ.22-23.

⁶¹ Πέτρου Α., (επιμ.), *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*, το Βήμα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα, 2015, σ.157.

⁶² *Ο.π.*, σ. 184-186.

⁶³ *Ο.π.*, σ. 186-187.

Πλάτωνα (10, 889a), οι Σοφιστές αναφέρουν: “Εοικε, φασίν, τα μεν μέγιστα αυτών και κάλλιστα απεργάζεσθαι φύσιν και τύχην, τα δε μικρότερα τέχνην...”⁶⁴

Ό,τι γνωρίζουμε για την αρχιτεκτονική του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα, το γνωρίζουμε κυρίως μέσα από τα διασωθέντα μνημεία της κλασικής αρχιτεκτονικής, γλυπτικής και ζωγραφικής και η αισθητική θεωρία αναπτύχθηκε παράλληλα με την καλλιτεχνική δημιουργία.⁶⁵ Οι αρχιτέκτονες ήταν οι πρώτοι μεταξύ των Ελλήνων καλλιτεχνών που καθιέρωσαν κανονιστικές φόρμες. Ο Βιτρούβιος (80/70 – 10 π.Χ.), που ακολούθησε την παράδοση των Ελλήνων αρχιτεκτόνων της κλασικής εποχής, γράφει χαρακτηριστικά στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου του τρίτου βιβλίου στο *Περί Αρχιτεκτονικής*: “Η σύνθεση των ιερών κτηρίων εξαρτάται από τη Συμμετρία, τους νόμους της οποίας οι αρχιτέκτονες πρέπει να εφαρμόζουν με τη μεγαλύτερη δυνατή επιμέλεια. Η Συμμετρία βασίζεται στην καλούμενη από τους Έλληνες *αναλογία*. “Αναλογία είναι η διαμόρφωση, των μελών, αλλά και του συνόλου, βάσει ενός κοινού μέτρου, επιλεγμένου μεταξύ των επιμέρους στοιχείων του έργου”.⁶⁶

Σε πολλές περιπτώσεις, τα σχετικά ζητήματα αναμείχθηκαν με τη φιλοσοφία, όπως λ.χ. στην περίπτωση του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ακόμη και οι Πυθαγόρειοι, οι οποίοι άσκησαν ισχυρή επίδραση στην εξέλιξη της αισθητικής δεν έγραψαν συγκεκριμένα έργα. Ο Αυγουστίνος, πάλι, έγραψε μια πραγματεία όταν ήταν είκοσι έξι ή είκοσι επτά χρονών, αλλά την έχασε. Ο Θωμάς ο Ακινάτης όχι μόνο δεν έγραψε κάποιο κείμενο, αλλά δεν αφιέρωσε ούτε ένα κεφάλαιο ειδικά για το ωραίο· έγραψε όμως πολύ περισσότερα, σε διάσπαρτα σχόλια, από όσα έγραψαν άλλοι σε βιβλία εξ ολοκλήρου αφιερωμένα στο εν λόγω ζήτημα.

A.2.3. Το χριστιανικό μήνυμα ως προάγγελος της μεταγενέστερης ιστορίας της αισθητικής

Στους αιώνες της ρωμαϊκής κυριαρχίας γράφτηκαν πολλά έργα για λογοτεχνικά προβλήματα και μερικά απ' αυτά έχουν μεγάλη και διαρκή αξία. Αλλά η περίοδος αυτή δεν διακρίνεται για το φιλοσοφικό ενδιαφέρον της για τις τέχνες· ο χαρακτήρας της ποιητικής και της ρητορικής είναι κυρίως πρακτικός, παιδαγωγικός ή επικριτικός και απολογητικός. Ακόμη και τα δύο επιφανή έργα αυτής της περιόδου, από τα οποία το ένα είναι του Οράτιου (65–8 π.Χ.) και το άλλο αποδίδεται στον Κάσσιο Λογγίνο,⁶⁷ ενώ παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για την ιστορία της λογοτεχνικής κριτικής, δεν περιέχουν πολλά στοιχεία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συμβολή στην πρόοδο της αισθητικής.⁶⁸

Οι μεσαιωνικοί φιλόσοφοι είχαν να πουν σημαντικά και ενδιαφέροντα πράγματα, προϊόντα των στοχασμών τους για τη φύση του ωραίου, και μερικές από τις ιδέες τους επρόκειτο να αποδώσουν νέους καρπούς στη σύγχρονη αισθητική. Δεν ενδιαφέρθηκαν όμως και πολύ να εκπονήσουν μια θεωρία για την τέχνη, με τη σημερινή σημασία του όρου. Στους μεσαιωνικούς χρόνους η λέξη “τέχνη” σήμαινε: 1) τις “μηχανικές” ή χειρωνακτικές τέχνες, δηλαδή την πρακτική τεχνολογία· 2) τις “ελεύθερες” τέχνες (το trivium: γραμματική, ρητορική, διαλεκτική [λογική]· το quadrivium: μουσική, αριθμητική, γεωμετρία και αστρονομία)· και 3) τις “θεολογικές” τέχνες”. Η ζωγραφική και η αρχιτεκτονική ανήκαν στις μηχανικές τέχνες, η ποίηση μαζί με τη ρητορική στο trivium, η μουσική στο quadrivium, και το πρόβλημα του ωραίου ανήκε στη Θεολογία.⁶⁹

Η χριστιανική εμπειρία και η ιδιότυπη φύση του χριστιανικού μηνύματος εγκαινίασαν μια πνευματική εξέλιξη που είχε μεγάλη βαρύτητα για τη μεταγενέστερη ιστορία της αισθητικής. Τρεις από τις ριζοσπαστικές νέες ιδέες που έφερε στο προσκήνιο ο Χριστιανισμός είχαν ιδιαίτερη σημασία γι' αυτή την εξέλιξη. Πρώτον, υπήρχε η χριστιανική θεωρία της δημιουργίας, η θεωρία ότι ο Θεός έπλασε το φυσικό σύμπαν από το μηδέν – όχι γεννώντας το με κάποιο τρόπο, όχι χυτεύοντας ή λαξεύοντας ή διαμορφώνοντας την πρωταρχική ύλη σύμφωνα με τις Μορφές, αλλά απλούστατα δημιουργώντας κάτι εκεί που πριν δεν υπήρχε τίποτα. Φυσικά, αυτή η άποψη έθετε δύσκολα θεωρητικά και μεταφυσικά προβλήματα· προπάντων απαιτούσε μία νέα αντίληψη για τη σχέση ανάμεσα στον ορατό κόσμο και την

⁶⁴ “Λένε ότι τα μεγαλύτερα και ωραιότερα έργα είναι αυτά της φύσης και της τύχης, και τα μικρότερα αυτά της τέχνης”.

⁶⁵ Πέτρου Α., (επιμ.), ό.π., σ. 112.

⁶⁶ Ό.π., σ. 114.

⁶⁷ Και οπωσδήποτε δεν είναι δικό του, αλλά πιθανώς κάποιου Έλληνα που λεγόταν Λογγίνος κι έζησε τον 1^ο μ.Χ. αιώνα.

⁶⁸ Beardsley C.M., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1989, σ. 69.

⁶⁹ Beardsley C.M., ό.π., σ. 98.

αόρατη αιτία του. Το σύμπαν έγινε έργο του Θεού με πιο θεμελιώδη έννοια από ό,τι ήταν προγενέστερα, και ο χριστιανός μπορούσε βάσιμα να υποθέσει ότι από τη φύση του το σύμπαν δείχνει τα σημάδια της καταγωγής του, ότι αντανακλά, έστω και αμυδρά ή έμμεσα, την καλοσύνη και την ομορφιά του δημιουργού του. Βέβαια, ήταν δυνατό μερικοί χριστιανοί στοχαστές να θεωρήσουν την ύλη αντίθετη με το πνεύμα αλλά αφού κατά τη θεωρία της δημιουργίας η ίδια η ύλη δεν είναι αιώνια και δεν μπορεί από τη φύση της να αντισταθεί στα θεϊκά σχέδια, θα ήταν φυσικότερο να δεχθούμε ότι η φύση είναι, κατά κάποιο τρόπο, ζωντανό σύμβολο της θεότητας. Δεύτερον, η Ενσάρκωση ήταν η κεντρική έννοια του Χριστιανισμού: ο Λόγος γίνεται σάρκα και δίνει νόημα στην ιστορία. Σ' αυτό το βαθύ μυστήριο που απαιτούσε λεπτότατους συλλογισμούς από τους Πατέρες για να γίνει προσιτό στη λογική, υπάρχει ήδη μια άλλη έννοια του συμβόλου: αυτό είναι ο σωματικός φορέας ή σκεύος που δέχεται και φέρει τη θεϊκή Αλήθεια, το Λόγο, που ωστόσο δεν παύει να διακρίνεται κάπως από αυτήν. Μερικοί από τους πρώτους Πατέρες προσπάθησαν να ταυτίσουν αυτή τη σχέση με την πλατωνική σχέση μορφής και ύλης, αλλά έπρεπε να βρεθούν νέες έννοιες. Τρίτον, ο Χριστιανισμός αναγνώριζε δύο σύνολα από θεϊκά κείμενα, που έθεταν τα δικά τους πολύπλοκα προβλήματα. Ως ιερά κείμενα, τα βιβλία της Βίβλου, απαιτούσαν την ανάπτυξη μιας μεθόδου και ενός συστήματος ερμηνείας, ώστε να γίνουν κατανοητά και αποδεκτά. Εξάλλου, από τη στιγμή που οι πρώτοι χριστιανοί ανέπτυξαν τη θεωρία τους ότι τα περιστατικά της Καινής Διαθήκης είχαν προεικονισθεί στην Παλαιά, το πρόβλημα ήταν πώς να ερμηνευθεί η Παλαιά Διαθήκη ώστε να φαίνεται καθαρά αυτή η προαγγελία. Και, επειδή τα ιερά κείμενα διέφεραν βασικά από τα κοσμικά κείμενα -τα ειδωλολατρικά ποιήματα, τα δράματα και τις ιστορίες-, η διαφορά αυτή απαιτούσε εξήγηση και υπεράσπιση. Οι πρώτοι Πατέρες, και συγκεκριμένα ο Κλήμης και ο Ωριγένης, καταπαύσθηκαν μ' αυτό το τρίτο πρόβλημα.⁷⁰

Η ιδέα ότι καθετί που υπάρχει στο ορατό σύμπαν αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το σύστοιχο ενός αόρατου πράγματος πηγάζει από την πλατωνική θεωρία των Ιδεών, με τη μεσολάβηση της πλωτινικής θεωρίας της απορροής. Τα ορατά πράγματα, λέει ο Ιωάννης Σκώτος Εριουγένης στο *De Divisione Nature* είναι σημεία των αοράτων. Η επένδυση του υλικού κόσμου μ' ένα άυλο, συμβολικό νόημα απέκτησε μυσταγωγικό βάθος στο Χριστιανισμό. Κυριάρχησε στη μεσαιωνική σκέψη σχεδόν σε κάθε τομέα και, μολονότι παρήκμασε στα χρόνια του Διαφωτισμού, διατηρήθηκε ζωντανή και άνθησε ξανά στον ιδεαλισμό και το ρομαντισμό του 19^{ου} αιώνα.⁷¹

Στα διακόσια χρόνια που μπορούν, αν και κάπως αυθαίρετα, να χαρακτηρισθούν ως Αναγέννηση -ας πούμε από τη γέννηση του Νικολάου Cusanus (1401) ως το θάνατο του Giordano Bruno (1600)- κανένας μεγάλος φιλόσοφος δεν ασχολήθηκε με τα προβλήματα της αισθητικής κι ούτε ένας στοχαστής δεν συνέβαλε συστηματικά στην πρόοδό της. Αυτό ίσως να είναι -ή και να μην είναι- άξιο απορίας, αν συλλογισθούμε την τεράστια άνθηση της δημιουργικής ενέργειας που παρατηρήθηκε στις πλαστικές τέχνες, στην ποίηση και στη μουσική, οι καρποί της οποίας έμελλε όχι μόνο να πλουτίσουν πολύ τον δυτικό κόσμο, αλλά και να προκαλέσουν, σε εύθετο χρόνο, βαθύτερους και πλατύτερους στοχασμούς για τη φύση και τη σπουδαιότητα της τέχνης. Η νέα και ελπιδοφόρα φιλοσοφία αυτής της περιόδου ήταν ο αναζωογονημένος πλατωνισμός ή νεοπλατωνισμός, που τον μάθαιναν και τον δίδασκαν με ποιητικό ενθουσιασμό, και που εξελισσόταν προς νέες θεωρητικές και πρακτικές κατευθύνσεις.⁷² Ο Μαρσίλιο Φιτσίνο, ο Τζορντάνο Μπρούνο, οι θεωρητικοί της τέχνης Leon Battista Alberti, Leonardo da Vinci και Albrecht Durer είναι κάποιοι από τους εκπροσώπους της περιόδου.

Το έργο *Περί ζωγραφικής* του Αλμπέρτι ήταν το πρώτο βιβλίο που παρουσίασε μια θεωρία της προοπτικής του ενός σημείου⁷³ το *Περί γλυπτικής*, περιείχε μια θεωρία των αναλογιών. Την ίδια μαθηματική μέθοδο πρέπει να ακολουθεί κανείς στην αρχιτεκτονική, όπως έκαναν οι αρχαίοι, που μελέτησαν τη Φύση, “ως μέγιστο καλλιτέχνη σ' όλες τις τεχνотροπίες”, για να μάθουν τους νόμους της. Ο Αλμπέρτι είναι “πεπεισμένος για την αλήθεια του γνωμικού του Πυθαγόρα, ότι είναι βέβαιο πως η Φύση ενεργεί με συνέπεια και με σταθερή αναλογία σ' όλες τις λειτουργίες της: Απ' αυτό συμπεραίνω ότι οι ίδιοι

⁷⁰ Beardsley C.M., ό.π., σ. 98-99.

⁷¹ Ό.π., σ. 105.

⁷² Ό.π., σ. 109.

⁷³ Αν και είναι πολύ πιθανόν ότι ο Brunelleschi είχε συλλάβει αυτή την ιδέα νωρίτερα.

αριθμοί, μέσω των οποίων η συμφωνία των ήχων επιδρά ευχάριστα στα αυτιά μας, τέρπουν επίσης και τα μάτια και το νου μας”.⁷⁴

Η προσπάθεια του Αλμπέρτι να εδραιώσει την ευϋποληψία και την πνευματική αξία της ζωγραφικής, βρίσκει αντιστοιχίες στη μεγάλη συλλογή χειρόγραφων σημειώσεων που άφησε ο Λεονάρντο ντα Βίντσι (1452-1519) και που αποτελούσαν το προοίμιο ενός διεξοδικού και οριστικού έργου στην τέχνη της ζωγραφικής.⁷⁵ Σ' ολόκληρη την *Πραγματεία περί ζωγραφικής* (*Trattato della Pittura*), παρά τον ημιτελή χαρακτήρα της, σκοπός του Λεονάρντο ήταν να συστηματοποιήσει την επιστήμη της ζωγραφικής ως αναπαράσταση φυσικών αντικειμένων. Αρχίζει με το επιχείρημα ότι η ζωγραφική είναι κλάδος της φυσικής φιλοσοφίας ή αυτού που θα ονομάζαμε εμπειρική επιστήμη. Ο Λεονάρντο απορρίπτει την παραδοσιακή μεσαιωνική διάκριση ανάμεσα σε “μηχανική” και “επιστημονική” γνώση, δηλαδή τη διάκριση ανάμεσα στη γνώση που προέρχεται από την εμπειρία και σε γνώση που είναι ανεξάρτητη από την εμπειρία και επιμένει ότι η ζωγραφική χρησιμοποιεί τόσο την εμπειρική παρατήρηση όσο και τον γενικό λογισμό, ακριβώς όπως κάνει κάθε αξιόλογος τομέας, λ.χ., η μουσική ή η αστρονομία.⁷⁶

A.2.4. Η “γένεση” της Αισθητικής

Η αισθητική του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα είναι βαθιά επηρεασμένη από τις φιλοσοφικές ιδέες του Descartes, οι οποίες ανήκουν σε μια οικογένεια ιδεών που λαμπρύνουν αυτή την περίοδο και των οποίων ο επιφανέστερος φιλοσοφικός εκπρόσωπος, αν όχι ο γεννήτορας, ήταν ο Ντεκάρτ. Η “Φύση” είναι και πάλι η λέξη - κλειδί στο έργο του Alexander Pope *Δοκίμιο περί της κριτικής* (*Essay on Criticism*, 1711), που περιέχει την πιο συμπυκνωμένη διατύπωση της νεοκλασικής κριτικής θεωρίας: “Τη ΦΥΣΗ πρώτα ν' ακολουθείς και για την κρίση σου οδηγό να έχεις/Το μέτρο το δικό της, το μέτρο το σωστό και τ' αναλλοίωτο:/Η ΦΥΣΗ η αλάθευτη, που η θεία αίγλη της τα πάντα καταυγάζει/Μ' ένα λαμπρό, απaráλλαχτο κι οικουμενικό φως,/Ζωή, δύναμη κι ομορφιά πρέπει στο καθετί να δίνει,/Πηγή, σκοπός και μαζί κριτήριο της Τέχνης να' ναι./Κείνοι οι ΚΑΝΟΝΕΣ, που οι παλιοί ανακάλυψαν κι όχι φαντάστηκαν,/Είναι κι αυτοί ΦΥΣΗ μεθοδευμένη:/Η ΦΥΣΗ, σαν τη Μοναρχία, περιορίζεται/Απ' τους Νόμους που η ίδια πρώτη θέσπισε”.

Είναι φοβερά δύσκολο να διεισδύσουμε στις λεπτές πτυχές και τη συνθετότητα αυτών των δύο εννοιών, Φύση και Λόγος, που διαποτίζουν τη σκέψη του Διαφωτισμού. Το κύρος του Αριστοτέλη και ο σεβασμός προς τη διδασκαλία του έφτασαν στο αποκορύφωμά τους κατά τον 17^ο αιώνα, αλλά σε γενικές γραμμές οι θεωρητικοί του 17^{ου} αιώνα δεν περιορίζονταν πια να τον παραθέτουν ως αυθεντία· πίστευαν ότι τα συμπεράσματά του μπορούν να αιτιολογηθούν λογικά και, μάλιστα, να αποκτήσουν στερεότυπα ερείσματα απ' αυτά που είχαν στα διασωθέντα αποσπάσματα της *Ποιητικής* του.⁷⁷ Υπήρχε μια αρχή -ή ορισμός- που θεωρούνταν ως αξίωμα: ότι η ποίηση είναι μίμηση ανθρώπινων πράξεων. Αλλά η ιδέα αυτή έπρεπε τώρα να αναπτυχθεί και να συστηματοποιηθεί με τη βοήθεια της νέας αντίληψης για τη Φύση.⁷⁸

Ο Alexander Gottlieb Baumgarten, έδωσε τον όρο *αισθητική* σε έναν ειδικό ερευνητικό κλάδο, στο έργο του *Σκέψεις για την ποίηση* (*Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, 1735). Σ' αυτό το έργο, καθώς και στο ημιτελές *Aesthetica* (1750,1758), ο Μπάουμγκάρντεν προσπάθησε να συνθέσει μια αισθητική θεωρία -κυρίως για την ποίηση, αλλά εφαρμόσιμη και στις άλλες τέχνες- που να βασίζεται σε καρτεσιανές αρχές και να εφαρμόζει τη ρασιοναλιστική παραγωγική μέθοδο, με τυπικούς ορισμούς και αποδείξεις. Κατά τον Baumgarten, έργο της λογικής είναι να εξετάζει το είδος της τελειότητας που προσιδιάζει στη σκέψη, μ' άλλα λόγια να αναλύει τη γνωστική ικανότητα· ο αντικειμενικός σκοπός της αισθητικής -απόλυτα αντίστοιχος μ' εκείνον της λογικής- είναι να εξετάζει το είδος της τελειότητας που προσιδιάζει στην αισθητηριακή αντίληψη η οποία είναι ένας χαμηλότερος

⁷⁴ Beardsley C.M., ό.π., σ. 116.

⁷⁵ Ό.π., σ. 118.

⁷⁶ Ό.π., σ. 118.

⁷⁷ Η εκτύπωση της *Ποιητικής* του Αριστοτέλη στα λατινικά έγινε το 1498 και στα ελληνικά το 1508.

⁷⁸ Beardsley C.M., ό.π., σ. 134.

βαθμός γνώσης, αλλά αυτόνομος και με δικούς του νόμους. Η αισθητική είναι “η επιστήμη της αισθητηριακής γνώσης”.⁷⁹

Ένας λόγος (*oratio*), λέει ο Baumgarten, είναι “μια σειρά από λέξεις που δηλώνουν συνδεδεμένες παραστάσεις” και ένα αισθητός λόγος είναι ένας λόγος στον οποίο υπεισέρχονται παραστάσεις ή ιδέες που είναι αισθητηριακές, δηλαδή συγκεχυμένες. “Λέγοντας τέλειος αισθητός λόγος εννοούμε ένα λόγο του οποίου τα διάφορα μέρη κατευθύνονται προς την κατάληψη των αισθητηριακών παραστάσεων”. “Ποίημα” ονομάζουμε έναν τέλειο αισθητό λόγο, *ποιητική* το σύνολο των κανόνων στους οποίους υπακούει το ποίημα, *φιλοσοφική ποιητική* την επιστήμη της ποιητικής, *ποίηση* την κατάσταση της σύνθεσης ενός ποιήματος, ενώ *ποιητή* ονομάζουμε τον άνθρωπο που απολαμβάνει αυτή την κατάσταση”. Τέλος: “Με τον όρο *ποιητικό* θα εννοούμε οτιδήποτε μπορεί να συμβάλει στην τελειοποίηση ενός ποιήματος”.⁸⁰

Βαθμός σαφήνειας μιας ιδέας είναι η “εντασιακή σαφήνεια” ο Baumgarten εισάγει επίσης την έννοια της “εκτασιακής σαφήνειας”: μια ιδέα που περιέχει μέσα της περισσότερες ιδέες, με την προϋπόθεση ότι αυτές είναι σαφείς -αν και συγκεχυμένες-, είναι εκτασιακά σαφέστερη. Με βάση αυτές τις αρχές ο Baumgarten προχωρεί, με αξιοθαύμαστη λιτότητα, για να δείξει πώς μπορούν να συναχθούν διάφοροι ήσσονες κανόνες, που αφορούν την επιλογή των λέξεων, το μέτρο, την πλοκή, το θέμα κτλ, αυτοί οι κανόνες προσδιορίζουν τους ποιητικούς μηχανισμούς που αυξάνουν την εκτασιακή σαφήνεια η οποία, με τη σειρά της, καθορίζει το ποιητικά καλό.⁸¹

Η φιλοσοφικά εκλεπτυσμένη και αναμορφωμένη έννοια του “αισθητού λόγου” που χρησιμοποιεί ο Baumgarten, όποιες αμφισβητήσεις κι αν μπορεί να προκαλέσει, αξίζει να θεωρηθεί ως ένα θετικό βήμα προς μία θεμελιώδη αισθητική θεωρία. Είναι μια τεχνική παραλλαγή της κυρίαρχης θεωρίας, σύμφωνα με την οποία η τέχνη είναι μίμηση, αλλά μια παραλλαγή που απομακρύνει αυτή τη θεωρία από τη χονδροειδή μορφή της. Από τη στιγμή που η ποίηση και η ζωγραφική κατέληξαν να θεωρούνται από πολλούς ως “αδελφές τέχνες”, όπως τις χαρακτήριζαν συχνά κατά τον 17^ο αιώνα,⁸² και η σύζευξη αυτή υποστηριζόταν με την επιγραμματική φράση του Οράτιου, αποσπασμένη όμως από τα συμφραζόμενά της (*Ut pictura poesis*), ήταν αρκετά φυσικό να αναρωτηθεί κανείς μήπως οι αρχές των δύο τεχνών δεν μπορούσαν να απορρέουν από τις ίδιες θεμελιώδεις αρχές. Στην *Ποιητική* του ο Αριστοτέλης είχε χαρακτηρίσει ως “μιμήσεις” και τις δύο τέχνες. Οι θεωρίες της Αναγέννησης για τη μουσική μίμηση, που εξακολουθούσαν να ανθούν στην εποχή του μπαρόκ, υποστήριζαν ότι και η μουσική είναι βασικά μίμηση. Έτσι διαμορφώθηκε μια ευρύτατα διαδεδομένη στάση που εκφράζεται θαυμάσια -και ίσως μάλιστα να γελοιογραφείται ασύνειδα- στο βιβλίο του αβά Charles Batteux *Les beaux arts reduits a un meme principe*,⁸³ όπου η “μία και μόνη αρχή”, στην οποία πρέπει να “αναχθούν” όλες οι καλές τέχνες, είναι η μίμηση της “ωραίας φύσης”. Ο Μπατέ περιέλαβε στις καλές τέχνες την ποίηση, τη ζωγραφική, τη μουσική, τη γλυπτική και το χορό, και ήταν ίσως ο πρώτος που όρισε τις “*beaux arts*” ως ειδική κατηγορία. Τμήματα του συστήματός του, σημαντικά βελτιωμένα, έγιναν μέρος του εννοιολογικού σχήματος στο οποίο βασίστηκε η μεγάλη *Encyclopedie ou dictionnaire raisonnee des sciences, des arts et des metiers* (1751), όπως εξηγεί ο D' Alembert στο *Discours preliminaire*.⁸⁴

Όπως ο Ντεκάρτ θεωρείται -κάπως αυθαίρετα, χωρίς αμφιβολία- ως “κεφαλάρι” του σύγχρονου ρασιοναλισμού έτσι και ο Sir Francis Bacon αναγνωρίζεται γενικά -ίσως λιγότερο βάσιμα- ως πρωτεργάτης ή τουλάχιστον προάγγελος και εμπνευστής της σύγχρονης εμπειριοκρατίας. Οπωσδήποτε, δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι ο Βάκων προώθησε την εμπειρική μέθοδο έρευνας σε όλους τους τομείς της σκέψης. Ο νεοκλασικός ρασιοναλισμός και φορμαλισμός ισχυριζόταν ότι αντλούσαν τη λογική τους δύναμη από την ανάλυση της ουσιαστικής φύσης των τεχνών. Και η ρασιοναλιστική μέθοδος διατήρησε ένα σημαντικό *a priori* και -με τον όρο του Καντ- “δογματικό” στοιχείο, μολοντί στην πράξη δεν μπορούσε να συναγάγει τους κανόνες της ορθότητας και τις βασικές αρχές των καλλιτεχνικών ειδών χωρίς να χρησιμοποιήσει ορισμένες εμπειρικές παραδοχές. Από την

⁷⁹ *Scientia cognitionis sensitivae Aesthetica*, παρ.1. Βλ.: Ό.π., σ. 147-148.

⁸⁰ Beardsley C. M., ό.π., σ. 149-150.

⁸¹ Ό.π., σ. 150.

⁸² Βλ.: λ.χ., την αρχή του έργου του Ντυ Φρενουά *De arte graphica*.

⁸³ Μτφ.: *Αναγωγή των ωραίων τεχνών στην ίδια αρχή*, 1746.

⁸⁴ Beardsley C.M., ό.π., σ. 150-151.

άλλη μεριά, η βακωνική παράδοση επέστησε εξ αρχής την προσοχή στην ανάγκη να διερευνηθούν εμπειρικά οι ψυχολογικές διεργασίες που σχετίζονται με την τέχνη και, κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, η βρετανική σχολή συγκέντρωσε τις κύριες, και πιο γόνιμες, προσπάθειές της σ' αυτό το έργο.⁸⁵

Η αυθεντία των κλασικών -το να μιμείται, δηλαδή να ακολουθεί κανείς, τη φύση, το Λόγο και τους κανόνες- υποσκάφηκε από την ίδια κριτική. Ένα γερό χτύπημα δόθηκε από τον Edward Young, θαυμαστή και οπαδό του Μπαίηκον, με το έργο του *Conjectures upon Original Composition*.⁸⁶ “Ο ΙΔΙΟΦΥΗΣ διαφέρει από τον ΝΟΗΜΟΝΑ”, είπε, “όπως ο Μάγος από τον καλό Αρχιτέκτονα”. Μία από τις κυριότερες θέσεις του ήταν ότι αν δεν πάψουμε να μιμούμαστε τους αρχαίους -που είχαν την τύχη να μην έχουν κανέναν για να τον μιμηθούν- δεν θα μπορέσουμε να απελευθερωθούμε, ώστε να τους ξεπεράσουμε. Το έργο του αυτό, αν και δεν προσέχθηκε αρκετά στην Αγγλία, διαβάστηκε μ' ενθουσιασμό στη Γερμανία, όπου πολλές από τις ιδέες του Γιούνγκ ταίριαζαν και ενίσχυαν μερικές τάσεις της γερμανικής αισθητικής θεωρίας.⁸⁷

Ο Τρίτος Κόμης του Shaftesbury (1671-1713), δημοσίευσε το έργο του *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, το 1711 και αναθεωρήθηκε το 1714. Η γενική μεταφυσική του Σάφτσμπερυ, που διαποτίζει όλα του τα κείμενα, ήταν ένας αναζωογονημένος νεοπλατωνισμός. Σύμφωνα με την άποψή του, ο Θεός ασκεί στη φύση μια ακατάπαυστα δημιουργούσα δύναμη· επομένως, η φύση είναι το μεγαλύτερο απ' όλα τα έργα τέχνης. Όλες οι κεντρικές έννοιες της αισθητικής του Σάφτσμπερυ υποδηλώνονται στο παρακάτω εδάφιο:⁸⁸ “Μήπως, λοιπόν, υπάρχει, είπε, μια φυσική ομορφιά των σχημάτων; Και μήπως δεν υπάρχει άραγε μια εξίσου ομορφιά των πράξεων; Μόλις το μάτι αντικρίσει τα σχήματα, μόλις το αυτί ακούσει τους ήχους, τότε γνωρίζουν αμέσως τα όμορφα αποτελέσματα και τη χάρη και την αρμονία. Μόλις δούμε τις πράξεις, μόλις διακρίνουμε τις ανθρώπινες συγκινήσεις και τα πάθη (και διακρίνουμε τα περισσότερα ανάμεσά τους μόλις τα νιώσουμε), τότε ένα εσωτερικό μάτι βλέπει το ωραίο και το συμμετρικό, το συμπαθητικό και θαυμαστό, ξεχωρίζοντάς το από το παραμορφωμένο, το άσχημο, το αποκρουστικό ή το ευτελές. Πώς είναι, λοιπόν, δυνατό να μην ομολογήσουμε ότι “όπως αυτές οι διακρίσεις έχουν τα θεμέλιά τους στη Φύση, το ίδιο το ξεχώρισμά τους είναι φυσικό, και προέρχεται αποκλειστικά από τη Φύση;”.

Το πλατωνικό πνεύμα αυτού του εδαφίου -και, πιο άμεσα, ο απόηχος των Πλατωνικών του Κέιμπριτζ- είναι έκδηλο. Η αρμονία αποτελεί ένα από τα κεντρικά θέματά του – η αρμονία του φυσικού κόσμου, όπως τον έπλασε ο Θεός, αντανakλάται στον ενάρετο χαρακτήρα,⁸⁹ καθώς και στα έργα τέχνης. Έτσι, το ωραίο και το καλό ταυτίζονται και συλλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο, χάρη στην ίδια λειτουργία. Η θεωρία αυτού του “εσωτερικού ματιού”, στο οποίο ο Σάφτσμπερυ έδωσε το όνομα “ηθική αίσθηση”, ήταν η συμβολή του όχι μόνο στην ηθική θεωρία του 18^{ου} αιώνα αλλά και στην αισθητική. Γιατί η ικανότητα όταν αναφέρεται στις ανθρώπινες πράξεις και διαθέσεις ονομάζεται ηθική αίσθηση, όταν αναφέρεται σε εξωτερικά αντικείμενα, φυσικά ή καλλιτεχνικά, ονομάζεται αίσθηση του ωραίου. Το ουσιώδες γνώρισμά της είναι ότι συλλαμβάνει το αντικείμενό της αμέσως, χωρίς να προηγείται σκέψη, αλλά η σύλληψη αυτή προϋποθέτει τη σύγκριση του αντικειμένου με μία *a priori* αντίληψη για την αρμονία. Αυτή δεν είναι αισθητηριακή, αλλά ενορατική. Η ανθρώπινη πράξη ή η ζωγραφιά πρέπει, φυσικά, να συλλαμβάνεται με τις αισθήσεις προτού παρέμβει η ηθική ή αισθητική αίσθηση, αλλά τα όσα μας αναφέρει αυτή η εσωτερική αίσθηση έχουν κάτι από το χαρακτήρα της “μη φυσικής ποιότητας” για την οποία μιλάει ο G.E. Moore. Η αρμονία, με το όνομα του καλού ή του ωραίου, δεν είναι αισθητή, αλλά υπερβατική ποιότητα.⁹⁰

Το ερώτημα, κατά πόσο διαθέτουμε μια ειδική ικανότητα να εκτιμάμε ή να “απολαμβάνουμε” τα ωραία αντικείμενα είχε ήδη απασχολήσει τους στοχαστές του 17^{ου} αιώνα και έμελλε να αποχτήσει εξέχουσα θέση ανάμεσα στα προβλήματα με τα οποία καταπιανόταν η αισθητική εμπειριοκρατία του 18^{ου} αιώνα. Στην ικανότητα αυτή είχε ήδη δοθεί το όνομα “γούστο”, κατ' αναλογία με την αίσθηση της

⁸⁵ Beardsley C.M., ό.π., σ. 158.

⁸⁶ Μτφ.: *Εικασίες για την πρωτότυπη σύνθεση*. 1759.

⁸⁷ Beardsley C. M., ό.π., σ. 159.

⁸⁸ Ό.π., σ. 169-170.

⁸⁹ Στον οποίο τα χαρακτηριστολογικά γνωρίσματα και οι παρορμήσεις εξισορροπούνται και αφομοιώνονται από την προσωπικότητα.

⁹⁰ Beardsley C.M., ό.π., σ. 170.

γεύσης που αποφαίνεται με τον αμεσότερο και κατηγορηματικότερο τρόπο για το αν κάτι μας αρέσει ή δεν μας αρέσει. Ο όρος γούστο κατέληξε να καλύπτει ένα ευρύ πεδίο, γιατί μπορούσε κανείς να εκμεταλλευθεί την αοριστία του και να τον προεκτείνει προς διάφορες κατευθύνσεις. Για μια πολύ σημαντική περίοδο της ιστορίας της αισθητικής θεωρήθηκε ως γόνιμη ιδέα, ως διευκρινιστικός όρος που βοηθάει να θέτουμε ερωτήματα σχετικά με τις επιδράσεις και την αξία των έργων τέχνης.⁹¹

Υπάρχει κι ένα άλλο σημαντικό επίτευγμα του 18^{ου} αιώνα, στο οποίο ο Σάφτσμπερυ υπήρξε κάπως πρωτοποριακός: η διεύρυνση του αισθητικού πεδίου, που προέκυψε από την αναγνώριση κι άλλων πολύτιμων αισθητικών ποιοτήτων, εκτός από την ομορφιά. Απ' αυτές τις ποιότητες εκείνη που έμελλε να συζητηθεί περισσότερο ήταν το "υπέροχο" ("sublime"). Η έννοια αυτή -ή σύμπλεγμα εννοιών- έχει εξαιρετικά πολύπλοκη ιστορία, και εδώ είμαστε υποχρεωμένοι να την απλουστεύσουμε δραστικά. Αρχίζει με το έργο του ψευδο-Λογγίνου *Περί ύψους*, κι ένα από τα πιο περίεργα γνωρίσματά της είναι ότι το έργο αυτό έφτασε στο αποκορύφωμα της δημοτικότητας και της επίδρασής του με πολύ μεγάλη καθυστέρηση, στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Στον Λογγίνο, το υπέροχο ήταν εν μέρει μια υφολογική έννοια, αν και το "ευγενές ύφος" που επιδοκιμάζει ο "Λογγίνος" δεν διαχωριζόταν στο νου του από τις ευγενείς σκέψεις και τις έντονες συγκινήσεις. Ο στοχασμός του Λογγίνου για το "υπέροχο" δέχθηκε ώθηση από την περίφημη μετάφραση του Μπουαλώ (1674) και τα σχόλια που ακολούθησαν, και που πολλαπλασιάζονταν με γοργό ρυθμό. Η εξέλιξη αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διάπλαση πιο θεμελιακών και αξιολογικών αντιλήψεων για το "υπέροχο". Ένα άλλο σημαντικό ερέθισμα ήταν η εμφάνιση, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ενός νέου έντονου αισθήματος για τη φύση και τη φυσική ομορφιά, όπως το βλέπουμε να εκφράζεται, λ.χ., από τον Σάφτσμπερυ και, την ίδια περίπου εποχή, από τον John Dennis.⁹²

Υπάρχει ένα νέο στοιχείο στην άποψη του Σάφτσμπερυ ότι η φύση είναι αντικείμενο αισθητικής θέασης, όπως και η τέχνη. Αφού ο Σάφτσμπερυ θεωρούσε τη φύση ως δημιουργήμα του μεγαλύτερου απ' όλους τους καλλιτέχνες, είναι αυτονόητο ότι γι' αυτόν η φύση ήταν κάτι παραπάνω από ένα αντικείμενο που πρέπει να αξιοποιηθεί με κριτήριο τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια. Η έφεση του ανθρώπου να χαίρεται βλέποντας και αγγίζοντας τη φύση, τον κάνει να ανοίγει τα μάτια στις χάρες των πιο άγριων και φοβερών πλευρών της: απόκρημνων βράχων, χασμάτων, ορμητικών χειμάρρων - και της συγκλονιστικής απεραντοσύνης του διαστρικού χώρου. Απ' αυτή τη διεύρυνση της εκτίμησης των πραγμάτων γεννήθηκε η βαθύτερη έννοια του υπέροχου. Είναι αλήθεια ότι ο κόσμος περιέχει απέραντες ερήμους και ωκεανούς, παγωμένες εκτάσεις, ζούγκλες και βράχια· αλλά αυτά "έχουν την ιδιαίτερη ομορφιά τους". Η βασική αρχή του νέου αυτού είδους θεασιακής τέρψης -ο Σάφτσμπερυ δεν το αντιπαραθέτει στην ομορφιά, αλλά το υπάγει σ' αυτήν- εντοπίζεται από τον ίδιο στο μέγεθος του αντικειμένου εν σχέσει με τον ανθρώπινο νου. Ο Thomas Burnet, στο έργο του *Sacred Theory of the Earth* (1681), είχε ήδη εισηγηθεί αυτή την ιδέα: "Νομίζω ότι τα μεγαλύτερα αντικείμενα της Φύσης είναι και τα πιο ευχάριστα στο μάτι: και μετά από τον Ουράνιο Θόλο και τις αχανείς εκείνες Εκτάσεις όπου κατοικούν τα Άστρα, δεν υπάρχει τίποτα που να κοιτάζω με μεγαλύτερη ευχαρίστηση από την πλατιά Θάλασσα και τα Βουνά της Γης. Υπάρχει στην εμφάνιση αυτών των πραγμάτων κάτι μεγαλόπρεπο και επιβλητικό, που εμπνέει στο νου ανώτερες σκέψεις και συγκινήσεις· είναι φυσικό σε τέτοιες περιπτώσεις να σκεφτόμαστε το Θεό και τη μεγαλοσύνη του, και οτιδήποτε έχει έστω και μία υποψία ή επίφαση του ΑΠΕΙΡΟΥ, όπως συμβαίνει με όλα τα πράγματα που το μέγεθός τους ξεπερνάει την αντίληψή μας, γεμίζει και κυριεύει το νου με την Πλησμονή του, και τον κάνει να περιέρχεται σε μια κατάσταση κατάπληξης και θαυμασμού".⁹³ Η απεραντοσύνη της φύσης, από ορισμένες σκοπιές, το γεγονός ότι "το μέγεθός της ξεπερνάει την αντίληψή μας" ή τις αισθήσεις μας, την κάνει μόνιμη υπόμνηση του Απείρου που τη δημιούργησε. Αυτό το θρησκευτικό βίωμα γίνεται το αισθητικό βίωμα του υπέροχου, σύμφωνα με τον Σάφτσμπερυ.⁹⁴

Ο επόμενος που καταπιάστηκε με την έννοια του υπέροχου, αν και δεν χρησιμοποίησε αυτό τον όρο, ήταν ο Joseph Addison (1672-1719), στην εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σειρά δοκιμίων του για τις "Τέρψεις της φαντασίας", δοκιμίων που έγραψε για το *Spectator* τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1712. Τα δοκίμια αυτά,

⁹¹ Beardsley C.M., ό.π., σ. 170-171.

⁹² Ό.π., σ. 172.

⁹³ Ό.π., σ. 169, 172-173.

⁹⁴ Ό.π., σ. 173.

που γράφτηκαν στο εξαιρετικά ζωντανό και προκλητικό ύφος του Άντισον, δεν διατύπωσαν καμιά συστηματική αισθητική ούτε ανέλυσαν κανένα πρόβλημα πολύ βαθιά, αλλά ανταποκρίνονταν στην αξίωση του συγγραφέα να είναι πρωτότυπος, θέτοντας τα περισσότερα από τα προβλήματα που απασχόλησαν τη βρετανική αισθητική του 18^{ου} αιώνα.⁹⁵ Ο Άντισον θέτει στον εαυτό του το εμπειρικό πρόβλημα του να ανακαλύψει “από πού απορρέουν αυτές οι τέρψεις”. Οι πρωτογενείς τέρψεις, “νομίζω, απορρέουν όλες από τη θέα του μεγάλου (great), του ασυνήθιστου ή του ωραίου”. “Μεγάλο είναι η λέξη που χρησιμοποιεί ο Άντισον για το υπέροχο⁹⁶: “η απεραντοσύνη ενός ολόκληρου τοπίου, όταν θεωρείται ως κάτι ενιαίο λ.χ., η θέα μιας ανοιχτής πεδιάδας, μιας απέραντης ακαλλιέργητης ερήμου, μιας πελώριας οροσειράς, πανύψηλων βράχων και βαράθρων... μ’ εκείνη την άγρια μεγαλοπρέπεια που υπάρχει σε πολλά απ’ αυτά τα καταπληκτικά έργα της Φύσης. Η φαντασία μας αρέσκεται να γεμίζει από ένα αντικείμενο ή να προσπαθεί να συλλάβει οτιδήποτε είναι υπερβολικά μεγάλο για να μπορεί να το χωρέσει. Όταν αντικρίζουμε τέτοια απέραντα τοπία, περιερχόμαστε σε μια ηδονική κατάπληξη, και νιώθουμε στην ψυχή μας μια ευχάριστη σιγή κι εάν ευχάριστο σάστισμα βλέποντάς τα”.

Το έργο του Άντισον εγκαινίασε και, ως ένα βαθμό, αποτέλεσε το πρότυπο μιας νέας μεθόδου προσέγγισης των προβλημάτων της τέχνης και του ωραίου. Το πρώτο σύγχρονο δοκίμιο στη φιλοσοφική αισθητική ήταν το *An Inquiry Concerning Beauty, Order, Harmony, and Design*,⁹⁷ που δημοσίευσε ο Francis Hatcheson το 1725. Ο Χάτσεσον ήταν εν μέρει οπαδός του Σάφτσμπερυ και δανείσθηκε απ’ αυτόν την έννοια της ηθικής αισθητικής: την εισήγαγε στο *Inquiry* και την ανέπτυξε παραπέρα στο έργο του *Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections, with Illustrations of the Moral Sense*.⁹⁸ Εξαιτίας της πρωτοτυπίας και της ενέργειάς του, το *Inquiry* διαβάστηκε και εκτιμήθηκε πολύ, και ανατυπώθηκε συχνά.⁹⁹

Ίσως η πιο γόνιμη επίδραση που άσκησε ο Χάντεσον να ήταν στον Νταϊήβιντ Χιούμ.¹⁰⁰ Η πρώτη ενασχόληση του Χιούμ με τα προβλήματα του ωραίου συναντάται στο έργο του *Treatise of Human Nature*, όπου τα προβλήματα αυτά εξετάζονται ως επιμέρους περιπτώσεις άλλων προβλημάτων, ως παραδείγματα των γενικών εξηγητικών αρχών του Χιούμ, και όχι για τον εαυτό τους¹⁰¹: “Αν εξετάσουμε όλες τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί από τη φιλοσοφία ή από την κοινή λογική για να εξηγήσουν τη διαφορά ανάμεσα στην ομορφιά και την ασχήμια, θα διαπιστώσουμε ότι όλες τους ανάγονται στο εξής, ότι η ομορφιά είναι ορισμένη διάταξη και κατασκευή των μερών που, είτε λόγω της πρωτογενούς συγκρότησης της φύσης μας είτε λόγω εθίμου είτε λόγω ιδιοτροπίας, είναι κατάλληλη ώστε να προσφέρει ηδονή και ικανοποίηση στην ψυχή”.

Η γνωστότερη διερεύνηση της φύσης των αισθητικών ποιοτήτων είναι εκείνη που δημοσιεύθηκε το 1757 από τον νεαρό Edmund Burke, με τον τίτλο *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*.¹⁰² Ένας από τους σκοπούς του Μπερκ, όπως εξηγεί στην “Εισαγωγή για το γούστο” που πρόσθεσε στη δεύτερη έκδοση (1759), ήταν να ανακαλύψει ένα διυποκειμενικά έγκυρο μέτρο του γούστου – μ’ αυτό τον όρο δεν εννοούσε “τίποτε άλλο παρά τη λειτουργία εκείνη ή τις λειτουργίες εκείνες του νου που επηρεάζονται από τα έργα της φαντασίας και των κομψών τεχνών, ή που διαμορφώνουν μία κρίση γι’ αυτά”¹⁰³: “Πάντως, μου φαίνεται ότι αυτό που ονομάζεται Γούστο, στη γενικότερη εκδοχή του, δεν είναι μια απλή ιδέα, αλλά εν μέρει αποτελείται από τη συναίσθηση των πρωτογενών τέρψεων των αισθήσεων, των δευτερογενών τέρψεων της φαντασίας, και των συμπερασμάτων της συλλογιστικής ικανότητας, και αφορά τις διάφορες σχέσεις τους, καθώς και ανθρώπινα πάθη, συμπεριφορές και πράξεις”.

⁹⁵ Beardsley C.M., ό.π., σ. 173-174.

⁹⁶ Ό.π., σ. 174.

⁹⁷ Μτφ.: Έρευνα σχετικά με την προέλευση των ιδεών μας για το ωραίο και την αρετή.

⁹⁸ Μτφ.: Δοκίμιο για τη φύση και τη συμπεριφορά των παθών και των συναισθημάτων, με παραδείγματα για την ηθική αίσθηση, 1728.

⁹⁹ Beardsley C.M., ό.π., σ. 175-176.

¹⁰⁰ Ό.π., σ. 178.

¹⁰¹ Ό.π., σ. 178.

¹⁰² Μτφ.: Φιλοσοφική έρευνα σχετικά με την προέλευση των ιδεών μας για το υπέροχο και το ωραίο. Βλ.: Ό.π., σ. 183-184.

¹⁰³ Beardsley C.M., ό.π., σ. 183-184.

Α.2.5. Ο 18^{ος} αιώνας τομή στον στοχασμό γύρω από τη διαλεκτική σχέση φύση-τέχνη

Ο 18^{ος} αιώνας ήταν μια εποχή που ίσως μόνο σε σύγκριση με τη δική μας υπολείπεται ως προς την ένταση και την ποικιλία του δημιουργικού στοχασμού για θεμελιώδη αισθητικά προβλήματα. Οι εξελίξεις που εγκαίνιασαν, οι πιο γόνιμοι στοχαστές στην Αγγλία πριν από τον Καντ, ή στις οποίες έδωσαν οριστική μορφή, συνεχίσθηκαν με σταθερό ρυθμό μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Αφ' ενός, παρατηρείται μια συνεχής ανάπτυξη της συνειρμικής θεωρίας, δηλαδή η προσπάθεια να εξηγηθούν όσο το δυνατόν περισσότερα φαινόμενα, όσο το δυνατόν πιο λεπτόλογα και ολοκληρωμένα, με βάση το συνειρμό των ιδεών. Αφετέρου, παρατηρείται μια επέκταση των αισθητικών κατηγοριών – πράγμα που ήταν μια από τις μεγαλύτερες επιτεύξεις του 18^{ου} αιώνα. Ίσως είναι αλήθεια, όπως είπε ο καθηγητής Monk, ότι κατά τον 18^ο αιώνα ο όρος *υπέροχο* “εξελισσόταν ραγδαία σε μια συλλογική έννοια για όλα τα στοιχεία της τέχνης, που η καρτεσιανή αισθητική τα είχε καταπνίξει ή δεν τα είχε ερμηνεύσει”, μολοντί, ως ένα βαθμό, η διεύρυνση της έννοιας του *υπέροχου* έγινε επίσης αιτία να στενέψει και να οξυνθεί η κλασική έννοια του *ωραίου*. Ωστόσο, η έκβαση αυτής της εξέλιξης ήταν η αναγνώριση ότι κι άλλες ποιότητες εκτός από την ομορφιά, ακόμα κι αν πάρουμε την τελευταία με την πλατιά της σημασία, είναι ικανές να προκαλούν άμεση αισθητική ικανοποίηση. Και η εισαγωγή, προς το τέλος του αιώνα, της νέας κατηγορίας του *γραφικού*,¹⁰⁴ παρά την παρουσία αλλόκοτων γνωρισμάτων σ' αυτή την έννοια, οδήγησε στην εξερεύνηση νέων τομέων της αισθητικής απόκρισης.¹⁰⁵ Φιλόσοφοι, θεολόγοι, αρχιτέκτονες, ζωγράφοι, ρήτορες και ποιητές εξάπτονταν και βασανίζονταν από το πρόβλημα της ανάλυσης του *ωραίου* και του *υπέροχου*, της εξήγησης των επιδράσεων και των αιτιών τους, της αιτιολόγησης των αξιολογικών κρίσεων που αναφέρονταν σ' αυτά.¹⁰⁶

Η πρώτη κύρια θέση του Archibald Alison,¹⁰⁷ είναι ότι οι ηδονές που συνδέονται με το γούστο, δηλαδή η απόλαυση του *ωραίου* και του *υπέροχου* στη φύση ή στην τέχνη, παρουσιάζονται “όταν χρησιμοποιείται η Φαντασία για να διατρέξει μια κανονική αλληλουχία ιδεών σχετικών με συναισθήματα”. Το πρώτο μέλημα, λοιπόν, του Άλισον είναι να αποδείξει ότι για να μπορεί ένα αντικείμενο να προσφέρει αισθητική απόλαυση –μ' αυτή τη σημασία- πρέπει να υποκινήσει μια αλληλουχία συνειρμικών ιδεών. Η επιχειρηματολογία του Άλισον είναι επαγωγική, ολοκληρωμένη όσο και ακριβής. Πρώτον, “όταν νιώθουμε την ομορφιά ή το *υπέροχο* του φυσικού τοπίου – την ευφρόσυνη λαμπρότητα ενός ανοιξιάτικου πρωινού” κτλ., “συνειδητοποιούμε μια ποικιλία εικόνων στο νου μας, που διαφέρουν πολύ από τις εικόνες τις οποίες μπορούν να παρουσιάσουν στο μάτι τα ίδια αντικείμενα”. Δεύτερον, όταν το αντικείμενο εμποδίζεται να υποκινήσει μια αλυσίδα συνειρμών –όπως όταν είμαστε απασχολημένοι με τη θλίψη μας ή με κάποια πρακτική δουλειά, ή όταν παίζουμε το ρόλο του τεχνοκρίτη και όχι του εκτιμητή, ή αν είμαστε άνθρωποι με περισσότερη φαντασία- τότε δεν νιώθουμε αισθητική απόλαυση. Τρίτον, η ένταση της αισθητικής απόλαυσης μεταβάλλεται ανάλογα με το πλήθος και την ποικιλία των συνειρμών που γεννά το αντικείμενο.¹⁰⁸

Η μεγάλη άνθηση της γερμανικής σκέψης στο δεύτερο μισό του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχε βαθιά επίδραση στην ιστορία της αισθητικής. Πλούσια αφενός σε επιστημολογικές και μεταφυσικές αναζητήσεις και αφετέρου σε πρακτική και θεωρητική κριτική, έδωσε, μέσα από τη γόνιμη σύγκλιση αυτών των διανοητικών δραστηριοτήτων, νέα κατεύθυνση και ώθηση στο αντικείμενο. Οι αισθητικές θεωρίες που διαμορφώθηκαν σ' αυτή την περίοδο δεν ήταν όλες ομοειδείς. Αρχικά ο Μπαουμγκάρντεν και ο Λέσινγκ, δύο πρώιμοι στοχαστές της ρασιοναλιστικής αισθητικής, οδήγησαν σε αποφασιστική καμπή την ανάλυση ορισμένων προβλημάτων που την απασχολούσαν από καιρό. Στη συνέχεια, ο φιλοσοφικός ιδεαλισμός, ιδιαίτερα ο κριτικός ιδεαλισμός του Καντ και ο αντικειμενικός ιδεαλισμός του Schelling και του Hegel. Και τέλος, οι στοχαστές που ανήκουν αναπόσπαστα στην ιστορία του ρομαντισμού, ο οποίος, στην πορεία της εξέλιξής του, εισήγαγε ή τουλάχιστον αναδιέπλεσε

¹⁰⁴ Όπως λ.χ., στο δοκίμιο του William Gilpin, *On Picturesque Beauty*, 1792.

¹⁰⁵ Beardsley C. M., *ό.π.*, σ. 187-188.

¹⁰⁶ *Ό.π.*, σ. 191.

¹⁰⁷ *Essays on the Nature and Principles of Taste*. Μτφ.: *Δοκίμια για τη φύση και τις αρχές του γούστου*. Πρώτη έκδοση 1790, Εδιμβούργο, δεύτερη έκδοση 1811.

¹⁰⁸ Beardsley C.M., *ό.π.*, σ. 194.

ορισμένες ειδικές αισθητικές απόψεις. Στις όψεις και σημαντικότερες εξελίξεις του ρομαντισμού ανήκουν οι βουλησιαρχικές φιλοσοφίες του Schopenhauer και του Nietzsche.¹⁰⁹

Μία από τις διατυπώσεις του Καντ είναι ότι ο άνθρωπος έχει τρεις τρόπους συνειδητότητας, τη γνώση, την επιθυμία και το συναίσθημα, και ότι το έργο της Κριτικής του καθαρού λόγου είναι να μελετήσει το πρώτο, της Κριτικής του πρακτικού λόγου να μελετήσει τον δεύτερο, ενώ το τρίτο είναι έργο της Κριτικής της Κρίσης. Ο Καντ λέει επίσης στην Εισαγωγή, ότι η τρίτη Κριτική αποβλέπει στην επανασύνδεση των κόσμων της Φύσης και της Ελευθερίας, που οι δύο προηγούμενες Κριτικές είχαν διαχωρίσει.¹¹⁰ Ο Καντ έχει μια θεωρία για το ωραίο (*das Schöne*) και μία θεωρία για το υπέροχο (*das Erhabene*): τις εκθέτει χωριστά, αρχίζοντας από το ωραίο, το κατηγορήμα της “καλαισθητικής κρίσης”.¹¹¹

Ως προς την ποιότητά της, η καλαισθητική κρίση, δηλαδή η κρίση που αναφέρεται στο γούστο (*Geschmack*), χαρακτηρίζεται με τη βοήθεια δύο διακρίσεων. Πρώτον, η τάξη των “αισθητικών κρίσεων” αντιδιαστέλλεται από την τάξη των “λογικών κρίσεων”. Μια λογική κρίση (“Αυτό είναι κόκκινο”) αποδίδει σ’ ένα αντικείμενο μια παράσταση (*Vorstellung*) ως ιδιότητά του. Μια αισθητική κρίση αποδίδει την παράσταση “στο υποκείμενο, και στο αίσθημα της ηδονής ή του πόνου”: είναι μια κρίση “που το καθοριστικό θεμέλιο της δεν μπορεί να είναι παρά υποκειμενικό”. Δεύτερον, οι περισσότερες αισθητικές κρίσεις αποτελούν απλώς καταγραφές ηδονής ή ικανοποίησης (“Αυτό είναι ευχάριστο”, “Αυτό είναι θελκτικό”), αλλά μερικές αισθητικές κρίσεις αναφέρονται στο γούστο που ορίζεται ως “η ικανότητα του να κρίνουμε το ωραίο”. Το διακριτικό γνώρισμα της καλαισθητικής κρίσης είναι ότι η ικανοποίηση που καταγράφει είναι “ανιδιοτελής”. Ο Καντ παίρνει αυτή τη σημαντική έννοια από τους εμπειριοκράτες και την κάνει ακρογωνιαίο λίθο του αισθητικού συστήματός του.¹¹²

Το Δεύτερο Βιβλίο της Αναλυτικής του Καντ περιέχει την “υπερβατική διαπραγμάτευση” του υπέροχου. Το ωραίο και το υπέροχο έχουν κοινά δύο πράγματα: μπορούν και τα δύο να είναι κατηγορήματα αισθητικών κρίσεων που είναι ενικές ως προς τη λογική μορφή, αλλά διεκδικούν καθολική ισχύ και προκαλούν μια ηδονή που δεν εξαρτάται από τις αισθήσεις ή από μια καθορισμένη έννοια της διάνοιας. Αλλά το ωραίο και το υπέροχο είναι αντίθετα μεταξύ τους από δύο απόψεις: το πρώτο συνδέεται με τη μορφή και, επομένως, με το πεπερασμένο ενός αντικειμένου, ενώ το δεύτερο συνεπάγεται το βίωμα του μη πεπερασμένου: επιπλέον, το πρώτο εξαρτάται από την τελικότητα ενός αντικειμένου που το κάνει να φαίνεται “σαν να ήταν προκαταβολικά προσαρμοσμένο στην κρίση μας, ενώ το δεύτερο οφείλεται σε αντικείμενα που φαίνονται “να βιάζουν τη φαντασία μας”. Η τελικότητα που παρατηρούμε και που ονομάζουμε ομορφιά εμπλουτίζει την ίδια την έννοια που έχουμε για τη φύση, υποβάλλοντάς μας την ιδέα ότι αυτή δεν είναι ένας απλός μηχανισμός, αλλά “κάτι ανάλογο με την τέχνη”· αλλά αυτό που προκαλεί το αίσθημα του υπέροχου είναι η αγριότητα, το χάος, η αταξία και η ερήμωση, γι’ αυτό και “η έννοια του υπέροχου είναι πολύ λιγότερο σημαντική ή πλούσια σε συνέπειες απ’ ό,τι η έννοια του ωραίου”.¹¹³ “Η φύση”, λέει ο Καντ, “είναι υπέροχη σε εκείνα τα φαινόμενά της, των οποίων η εποπτεία περιέχει την Ιδέα της απειρότητάς τους”.¹¹⁴

Η κριτική ικανότητα προκαλεί το αίσθημα του ωραίου μέσα από την αρμονία που διαπιστώνει, όταν συσχετίζει τη φαντασία όπως είναι στο ελεύθερο παιχνίδι της, με τη διάνοια στο γενικό χαρακτήρα της· προκαλεί το αίσθημα του υπέροχου μέσα από τη σύγκρουση που δημιουργεί όταν συσχετίζει τη φαντασία, ακόμη και στον ανώτατο βαθμό της, με το Λόγο και τις υπερβατικές Ιδέες του. Η φύση κρίνεται ως δυναμικά υπέροχη, όταν η συντριπτική δύναμή της την κάνει να φαίνεται φοβερή σε συνθήκες στις οποίες είμαστε ασφαλείς. Οι αστραπές και οι βροντές, για παράδειγμα, οι τυφώνες και τα ηφαίστεια “υψώνουν την ενεργητικότητα της ψυχής πάνω από το συνηθισμένο επίπεδο της και μας κάνουν να ανακαλύπτουμε μέσα μας μια δύναμη αντίστασης εντελώς διαφορετική, που μας ενθαρρύνει να αναμετρηθούμε με τη φαινομενική παντοδυναμία της φύσης”.¹¹⁵

¹⁰⁹ Beardsley C. M., ό.π., σ. 199.

¹¹⁰ Ό.π., σ. 200.

¹¹¹ Ό.π., σ. 202.

¹¹² Ό.π., σ. 202.

¹¹³ Ό.π., σ. 208.

¹¹⁴ Ό.π., σ. 209.

¹¹⁵ Ό.π., σ. 210.

“Υποστηρίζω”, λέει ο Καντ, “ότι το να ενδιαφέρεται κανείς άμεσα για την Ομορφιά της Φύσης και όχι απλώς το να έχει καλαισθησία για να την κρίνει, είναι πάντα σημείο καλής ψυχής”. Και προσθέτει, με αρκετά παράδοξο τρόπο, ότι αυτό δεν ισχύει για το ενδιαφέρον που δείχνει κανείς για την ομορφιά της τέχνης, γιατί αυτό το ενδιαφέρον μπορεί να είναι νοθευμένο από τη ματαιοδοξία. Αλλά για να χαρούμε την ομορφιά της φύσης, πρέπει να βρούμε στη φύση μια τελικότητα¹¹⁶ και αρμονία που αναγνωρίζουμε ως έκφραση ενός κοσμικού Λόγου, συγγενικού μ' αυτόν που έχουμε μέσα μας και που εκφράζεται με τον ηθικό νόμο. Γι' αυτό η ομορφιά μπορεί να εκληφθεί ως σύμβολο της ηθικής τάξης (*Sittlichkeit*): αυτή είναι η αληθινή πηγή της ικανότητάς της να κάνει το νου “να έχει συνείδηση ενός εξευγενισμού και μιας ανάταξης πάνω από την απλή δεκτικότητα στην ηδονή που αντλούμε από τις αισθήσεις μας”¹¹⁷.

Ο Σέλλινγκ έγινε ο εμπνευσμένος φιλόσοφος και εμπνευστής του ρομαντικού κινήματος, ιδιαίτερα χάρη στην κεντρική και περίοπτη θέση που έδωσε στην ίδια την τέχνη. Πράγματι, από την εποχή του Πλωτίνου, και ποτέ ξανά ύστερα από τον Σέλλινγκ, τα αισθητικά ενδιαφέροντα δεν έγιναν το υψηλότερο και κυρίαρχο γνώρισμα μιας συστηματικής φιλοσοφίας. Σ' αυτό το σημείο έφτασε ο Σέλλινγκ για πρώτη φορά με το έργο του *Το σύστημα του υπερβατικού ιδεαλισμού* (1800). Στα προηγούμενα έργα του είχε αναπτύξει τη “Φιλοσοφία της Φύσης”, που συνάρπασε τους ποιητές και τους κριτικούς της εποχής του. Προσπάθησε να άρει την αντίθεση Φύσης και Πνεύματος, συλλαμβάνοντας την ίδια τη Φύση ως ασύνειδη μορφή της σκέψης, ικανή να αναπτύσσει στον άνθρωπο εξελικτικά τη συνειδητή σκέψη. Στη δεύτερη περίοδο της εξέλιξής του ο Σέλλινγκ αισθάνεται βαθύτερα το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στο εγώ και τη Φύση, και θεωρεί ότι έργο της υπερβατικής φιλοσοφίας είναι να γεφυρώσει αυτό το χάσμα, συνάγοντας τη Φύση από το Λόγο. Υπάρχει, λέει στον *Υπερβατικό Ιδεαλισμό*, μια βαθιά “αντίφαση” στη μετακαντιανή φιλοσοφία, γιατί οι ιδέες μας πρέπει να διαμορφώνονται έτσι ώστε να προσαρμόζονται στα αντικείμενα, προκειμένου να είναι αληθινές, αλλά τα αντικείμενα πρέπει να προσαρμόζονται στις ιδέες, δηλαδή να υποκύπτουν στη βούλησή μας, προκειμένου να μπορεί να υπάρξει ο ηθικός αγώνας. Ούτε η θεωρητική ούτε η πρακτική (δηλ. η ηθική) φιλοσοφία μπορούν να υπερνικήσουν αυτή τη δυσκολία· απαιτείται ένας άλλος τρόπος για να αναδειχθεί η κρυμμένη αρμονία που υπάρχει ανάμεσα στη Φύση και το Εγώ. Ο Σέλλινγκ δέχεται αξιωματικά ότι οι μορφές (οργανικά όντα, κρύσταλλοι κτλ.) που βρίσκουμε στη φύση είναι προϊόντα μιας δημιουργικής διεργασίας, η οποία, αν και ασύνειδη, συμπίπτει με τη δημιουργικότητα που μπορούμε να ανακαλύψουμε μέσα μας· και αυτή ακριβώς είναι η αρμονία που αναζητούμε.¹¹⁸

Το σύστημα του Απόλυτου Ιδεαλισμού, που επεξεργάστηκε σ' όλες του τις εκφάνσεις ο Georg Friedrich Wilhelm Hegel (1770-1831), αποδίδει ένα νέο και καθορισμένο μεταφυσικό ρόλο στην τέχνη. Η αισθητική του Χέγκελ συνδέεται αναπόσπαστα με ολόκληρο το σύστημά του, το οποίο δύσκολα παραφράζεται ώστε να γίνει αντιληπτό.¹¹⁹ Χωρίς να επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τη συλλογιστική με την οποία ο Χέγκελ κατέληξε σ' αυτό το συμπέρασμα, ας ξεκινήσουμε από την αρχή του ότι η πραγματικότητα είναι Πνεύμα ή Νους (*Geist*) - ένα συστηματικό όλον, που η αυτοανέλιξή του, μέσα από τη δραστηριότητα της σκέψης του, δημιουργεί τη δομή και την ιστορία όλων των όντων. Θεωρούμενο καθ' αυτό, το Πνεύμα αρθρώνεται με αναγκαίο τρόπο σε ορισμένες βασικές κατηγορίες της σκέψης, των οποίων οι διαλεκτικές σχέσεις -ο τρόπος με τον οποίο εκπορεύονται η μία από την άλλη, μέσα από την αντίφαση και την ανώτερη σύνθεση- εκτίθεται στη *Λογική* του Χέγκελ. Κατά την πορεία της αυτοεξέλιξής του, το Πνεύμα πρέπει να περάσει από ένα στάδιο αυτοαποξένωσης, αλλοτρίωσης ή εξωτερίκευσης, που είναι η Φύση, το αντικείμενο της εμπειρικής επιστήμης· αλλά επιστρέφει στον εαυτό του μέσα στην αυτοσυνειδησία του, σ' ένα ανώτερο επίπεδο, σε τρεις βαθμούς αυτοπραγμάτωσης - το Υποκειμενικό Πνεύμα (το ατομικό εγώ), το Αντικειμενικό Πνεύμα (το κράτος) και το Απόλυτο Πνεύμα,

¹¹⁶ “Όμως λέμε ότι ένα αντικείμενο, μία νοητική κατάσταση, ή ακόμα και μία πράξη έχει τελικότητα, επειδή, μολονότι η δυνατότητά του δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκην την παράσταση ενός σκοπού, εμείς δεν μπορούμε να εξηγήσουμε και να συλλάβουμε τη δυνατότητά του παρά μόνο αν δεχθούμε ως αρχή του μία αιτιότητα σύμφωνη με σκοπούς, δηλαδή μια θέληση που το διαρρυθμισε σύμφωνα με την παράσταση ενός σκοπού”. Βλ.: Beardsley C.M., ό.π., σ. 68.

¹¹⁷ Beardsley C. M., ό.π., σ. 214.

¹¹⁸ “Μόνο η αισθητική δραστηριότητα ανήκει σ' αυτό το είδος· κάθε έργο τέχνης είναι νοητό μόνο ως προϊόν μιας τέτοιας δραστηριότητας. Επομένως, ο ιδανικός κόσμος της τέχνης και ο πραγματικός κόσμος των αντικειμένων είναι προϊόντα μιας και της αυτής δραστηριότητας. Η συμβολή των δύο -της συνειδητής και της ασύνειδης δραστηριότητας- χωρίς συνείδηση δημιουργεί τον πραγματικό κόσμο και με συνείδηση τον αισθητικό κόσμο”. Βλ.: Beardsley C.M., ό.π., σ. 220-221.

¹¹⁹ Ό.π., σ. 224.

που είναι η υπέρτατη αλήθεια, το αντικείμενο της φιλοσοφικής.¹²⁰ Η βασική και ουσιαστική λειτουργία της τέχνης, στην οποία υποτάσσονται όλες οι άλλες δυνατές χρήσεις της, είναι “να αποκαλύπτει την αλήθεια μέσω της αισθητής ή υλικής διάταξης με τον τρόπο της τέχνης”. Αυτή η αποκάλυψη είναι το ωραίο - “η αισθητή εμφάνιση (*das sinnliche Scheinen*) της Ιδέας”.¹²¹ Γιατί και η Φύση είναι ωραία, όπως παραδέχεται ο Χέγκελ, και είδαμε ότι, λ.χ., στη θεωρία του Καντ η φυσική ομορφιά κατέχει τη δεσπόζουσα θέση. Αλλά ο Χέγκελ -και αυτή είναι μια από τις σημαντικότερες προσφορές του στην πρόοδο της αισθητικής σύμφωνα με τον Monroe C. Beardsley- λέει απερίφραστα ότι “η ομορφιά της τέχνης στέκει ψηλότερα από τη Φύση”. Η Ιδέα έχει αποτυπωθεί στις φυσικές ομορφιές, αλλά το αποτύπωμά της είναι αμυδρότερο και κατώτερο απ’ ό,τι στα έργα που εκπορεύονται άμεσα από το ανθρώπινο πνεύμα. “Ο σκληρός φλοιός της Φύσης και ο κόσμος της καθημερινότητας εμποδίζουν το νου να διεισδύσει στην Ιδέα περισσότερο απ’ όσο τα προϊόντα της τέχνης”. Οι καλλιτεχνικές δημιουργίες του ανθρώπου συλλαμβάνουν πνευματικές αξίες και τις συγκρατούν με “μεγαλύτερη καθαρότητα και λαμπρότητα”. “Γι’ αυτόν το λόγο το έργο τέχνης κατέχει ανώτερη θέση απ’ οποιοδήποτε προϊόν της Φύσης”.¹²²

Στην τελική κρίση του, ο Χέγκελ ανακηρύσσει την Τέχνη μαζί με τη Θρησκεία και τη Φιλοσοφία, έναν από τους τρόπους πρόσληψης του Απόλυτου, μία από τις τρεις αυτοαποκαλύψεις της Απόλυτης Ιδέας. Στην τέχνη, λέει, συλλαμβάνουμε το Πνεύμα στην “αμεσότητά” του. Αυτή δεν είναι η ανώτατη μορφή γνώσης του Πνεύματος, γιατί η Τέχνη δεν μπορεί να εκφράσει κάθε βαθμό αλήθειας¹²³ – επιπροσθέτως, όταν η τέχνη επιδιώκει να εκφράσει τη βαθύτερη Ιδέα, ξεπερνάει τον εαυτό της και γίνεται κάτι άλλο, δηλαδή Θρησκεία ή Φιλοσοφία. Ο Χέγκελ φαίνεται να υπονοεί, σε μερικά αρκετά αμφίσημα χωρία, ότι οι δυνατότητες της Τέχνης να εξελιχθεί και να διευρυνθεί έχουν εξαντληθεί: όσο το Πνεύμα πλησιάζει τον κοσμικό και ιστορικό προορισμό του, την ελευθερία, και όσο πιο πνευματικοί γίνονται οι άνθρωποι, οι θεσμοί και η κουλτούρα τους, τόσο λιγότερο προσφέρεται η τέχνη για τις πραγματωμένες Ιδέες.¹²⁴

Στη Συμβολική τέχνη, που χαρακτηρίζει τον πρώιμο και τον ανατολικό πολιτισμό, η Ιδέα επισκιάζεται από το μέσο, το οποίο μάταια προσπαθεί να την εκφράσει. Στην Κλασική τέχνη, η Ιδέα και το μέσο βρίσκονται σε τέλεια ισορροπία. Στη Ρομαντική τέχνη, η Ιδέα υπερισχύει του μέσου, και η πνευματοποίηση είναι πλήρης. Κατ’ αντιστοιχία μ’ αυτές τις διακρίσεις, ο Χέγκελ αναλύει λεπτομερώς την ιεραρχία των ιδίων των τεχνών. Η αρχιτεκτονική είναι το τυπικό παράδειγμα της Συμβολικής τέχνης, η γλυπτική της Κλασικής τέχνης και η Ρομαντική καλλιτεχνική παρόρμηση εκφράζεται πληρέστερα σε τρεις τέχνες που χαρακτηρίζουν προοδευτικά στάδια απελευθέρωσης από το αισθητό μέσο και προσέγγισης στην καθαρή σκέψη – τη ζωγραφική, που είναι λιγότερο υλική από τη γλυπτική, γιατί έχει μόνο δύο διαστάσεις: τη μουσική, που αποδεσμεύεται τελείως από το χώρο και την ποίηση, που είναι σχεδόν εξ’ ολοκλήρου Ιδέα.¹²⁵

Α.2.6. Η εξέλιξη της αισθητικής θεωρίας από την εποχή του Ρομαντισμού μέχρι σήμερα

Η Ρομαντική Επανάσταση δεν αναγγέλθηκε από κανένα πολύ συγκεκριμένο περιστατικό, από καμία κατάληψη της Βασιλίας και από κανένα πυροβολισμό που ακούστηκε σ’ ολόκληρο τον κόσμο. Ξέσπασε σε διαφορετικά χρονικά σημεία στις διάφορες χώρες. Ο ίδιος ο όρος “ρομαντική” δεν έχει σχεδόν κανένα καθορισμένο και σταθερό νόημα, αν και σήμερα είναι κάπως πιο αποκρυσταλλωμένος από ό,τι ήταν για τους ίδιους τους ρομαντικούς. Ο August Wilhelm Schlegel¹²⁶ ανέπτυξε την έννοια της ρομαντικής -κατ’ αντιδιαστολή προς την κλασική- ποίησης και τέχνης, αρχικά στις διαλέξεις που έκανε στο Βερολίνο, αλλά πληρέστερα στις διαλέξεις της Βιέννης, που έκανε το 1809-11 με γενικό τίτλο *Über*

¹²⁰ Beardsley C. M., ό.π., σ. 214.

¹²¹ Ό.π., σ. 226.

¹²² Ό.π., σ. 227.

¹²³ Οι ανατολίτικες και οι ελληνικές θρησκευτικές έννοιες μπορούν να γίνουν εξ’ ολοκλήρου αισθητές, αλλά οι ύψιστες χριστιανικές έννοιες αντιστέκονται σε μια τέτοια εξωτερική ευση.

¹²⁴ Beardsley C. M., ό.π., σ. 227.

¹²⁵ Ό.π., σελ. 228.

¹²⁶ Με μερικές υποδείξεις του αδελφού του Φρήντριχ.

dramatische Kunst und Litteratur: “η ρομαντική ποίηση εκφράζει την επιδίωξη του απείρου· πηγάζει από τον Χριστιανισμό και χαρακτηρίζεται από τον εσωτερικό διχασμό του πνεύματος, από μια αίσθηση του χάσματος ανάμεσα στο πραγματικό και το ιδανικό και, κατά συνέπεια, από μια ανικανοποίητη επιθυμία”. Ο ορισμός του Σλέγκελ έφτασε στην Αγγλία και σ’ άλλες χώρες μέσω του έργου της Madame de Stael *De l’Allemagne* (1813) και αργότερα μέσα από τις μεταφράσεις των διαλέξεων της Βιέννης – και άσκησε μεγάλη επίδραση. Είναι αλήθεια ότι οι Βρετανοί ποιητές που κατατάσσουμε στους ρομαντικούς δεν εφάρμοζαν τον όρο του Σλέγκελ στους εαυτούς τους· αλλά οι περισσότεροί τους είχαν συνείδηση ότι συμμετείχαν σε μια νέα περιπέτεια της σκέψης και του συναισθήματος.¹²⁷

Ο ιστορικός όταν προσπαθεί να προσανατολισθεί, ορίζοντας το ρομαντισμό γενικά, μπερδεύεται και πάλι, γιατί κάθε γνώρισμα που επιλέγει να τονίσει ως ειδικό χαρακτηριστικό του ρομαντισμού αποδεικνύεται ότι δεν είναι καθόλου καινούριο, αλλά ότι μπορεί να εντοπισθεί ήδη στον Πλωτίνο ή στον Μπρούνο, στον “Λογγίνο” ή στον Σάφτσμπερ, ή σε κάποιον άλλο. Και η ανακάλυψη, πριν από μερικές δεκαετίες, του “προρομαντισμού” υπογράμμισε τη συνέχεια που υπάρχει ανάμεσα στο ρομαντικό κίνημα και τους προδρόμους του του 18^{ου} αιώνα.¹²⁸ Ίσως το πιο φανερό γνώρισμα του ρομαντισμού να είναι η νέα ώθηση που έδωσε στην απόλαυση του συναισθήματος και της συγκίνησης. Στη δημιουργία και την εκτίμηση της τέχνης, αυτό συνεπάγεται την καλλιέργεια μιας εντονότερης συνείδησης της βιωμένης ποιότητας, ακόμη και αν αυτό μπορεί να αποβεί κάπως εις βάρος της μορφής και της ισορροπίας, της κλασικής τάξης και γαλήνης. Στην αισθητική θεωρία αυτό σημαίνει πολλά πράγματα. Η καλή ή μεγάλη τέχνη διευρύνεται για να συμπεριλάβει έργα που η σχετική χαλαρότητα της μορφής θεωρείται ότι αντισταθμίζεται από μια εντονότερη ή πιο εξατομικευμένη αναπαράσταση των προσωπικών συναισθημάτων κατά τον 18^ο αιώνα η έννοια του “υπέροχου” είχε ήδη προλειάνει το δρόμο.¹²⁹

Στη ρομαντική αντίληψη για την τέχνη, η θεωρία της μίμησης παραμερίστηκε ή υποβιβάστηκε σε υποδεέστερη θέση και αντικαταστάθηκε από μια μορφή της εκφραστικής θεωρίας. Η προσοχή εστιάστηκε στην ψυχική κατάσταση του ποιητή, στον αυθορμητισμό και στην ένταση των συναισθημάτων του.¹³⁰ Μία από τις πιο αξιοσημείων διατυπώσεις αυτής της άποψης είναι, φυσικά, η παρατήρηση του Wordsworth που υπάρχει στον πρόλογο του 1800 των *Lyrical Ballads*, ότι “όλη η καλή ποίηση είναι το αυθόρμητο ξεχείλισμα έντονων συναισθημάτων”, αν και σπεύδει να προσθέσει ότι καλά ποιήματα “δεν γράφτηκαν ποτέ... παρά μόνον από ανθρώπους που, διαθέτοντας περισσότερη από τη συνηθισμένη ευαισθησία, έχουν επίσης στοχασθεί πολύ και βαθιά”.¹³¹ Στη ρομαντική θεωρία της τέχνης, το συναίσθημα δεν είναι μονάχα η πρωταρχική αιτία και το σημαντικότερο αποτέλεσμα της τέχνης, αλλά μπορεί να είναι και πηγή γνώσης. Οι πρόδρομοι αυτού του συναισθηματικού ενορατισμού, η θεωρία της ενόρασης, μπορούν, όπως και άλλες ρομαντικές ιδέες, να εντοπισθούν στον 18^ο αιώνα· ίσως στην “εσωτερική αίσθηση” του Σάφτσμπερ και του Χάτσετον, οπωσδήποτε στη θεωρία της συμπάθειας ή του ηθικού αισθήματος, που υπάρχει στον Χιουμ και στον Άνταμ Σμιθ. Αλλά στους ρομαντικούς ποιητές και μυθιστοριογράφους αυτές οι επιστημολογικές αντιλήψεις εξελίχθηκαν σε μια πιο φιλόδοξη, αν και πολύ λιγότερο σαφή, έννοια του ειδικού χαρίσματος: της ικανότητας να συμμετέχει κανείς συγκινησιακά όχι μόνο στην εσωτερική ζωή άλλων ανθρώπων, αλλά και στην εσωτερική ζωή του ίδιου του κόσμου.¹³²

Ο Herbert Read στη *Φιλοσοφία της μοντέρνας τέχνης* (1969), μας κατευθύνει στους κόλπους της ρομαντικής τέχνης όπως αυτή αναπτύχθηκε στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Μεταξύ άλλων, λοιπόν, μας ενημερώνει για την κατάσταση που επικρατούσε, όταν μας λέει ότι στα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα είχε γίνει παραδεκτό ότι Τέχνη είναι η μίμηση ενός ιδεώδους της Φύσης. Έπειτα, μεταξύ του 1780 περίπου και του 1830, η γενική αντίληψη για την φύση αλλάζει ολοκληρωτικά καθώς ο ιδεαλισμός έχει

¹²⁷ Beardsley C.M., *ό.π.*, σ. 234.

¹²⁸ *Ο.π.*, σ. 234.

¹²⁹ *Ο.π.*, σ. 236.

¹³⁰ Όπως επισήμανε ο Rene Wellek, μια παρατήρηση του Βίκτορ Ουγκώ που εκφράζει εύστοχα τη ρομαντική άποψη - “Τι είναι ο ποιητής; Ένας άνθρωπος που αισθάνεται έντονα και εκφράζει τα συναισθήματά του σε εκφραστικότερη γλώσσα” (από το δοκίμιο του για τον Chenier) – τεκμηριώνεται άμεσα με μια ρήση του Βολταίρου: “Η ποίηση δεν είναι σχεδόν τίποτε άλλο εξόν από συναίσθημα”. Βλ.: Beardsley C. M., *ό.π.*, σ. 236.

¹³¹ Η πληρέστερη συστηματική ανάπτυξη της συγκινησιοκρατικής αισθητικής -η τέχνη ως έκφραση συναισθημάτων- έγινε αργότερα, με το έργο *L’esthetique* (1878) του Eugene Veron. Βλ.: *ό.π.*, σ. 238.

¹³² *Ο.π.*, σ. 241.

παρακμάσει και η επιστήμη παίρνει επάνω της: δεν είναι πια ιδεώδες αλλά γοητεύει με την αστάθειά της, τις ιδιομορφίες της, τις παραλλαγές και την ορατή πραγματικότητα. Αλλά κατ' αρχήν η ιδέα της τέχνης δεν αλλάζει. Πρέπει ακόμα να μιμείται, και τώρα πρέπει να μιμείται όχι το ιδεώδες, αλλά το πραγματικό – την ορατή, παλλόμενη πραγματικότητα των πραγμάτων. Η μιμητική λειτουργία του καλλιτέχνη παραμένει η ίδια, αλλά η καινούρια αντανάκλαση την οποία αυτός αναγκαστικά έκλεψε από την φύση προκάλεσε κατ' αρχήν ένα σοκ.¹³³

Μετά τον Manet, ήρθε ο Degas, ο Monet, και ο Pissaro και η συμπλήρωση αυτού που εκείνη την εποχή εθεωρείτο σαν ολοκληρωτική διάσταση με το παρελθόν – το Ιμπρεσιονιστικό κίνημα. Στην ουσία επρόκειτο, από τον Constable και πέρα, για την σύγκρουση της επιστήμης πάνω στην τέχνη – επιστήμη με την ευρεία έννοια που μπορούσε να περιλάβει την μετεωρολογία, την οποία ο Constable μελετούσε, την επιστήμη του χρώματος, την οποία οι περισσότεροι απ' τους Ιμπρεσιονιστές μελετούσαν και αργότερα, την εθνολογία, απ' την οποία εξαπλώθηκε η γνώση της τέχνης των πρωτόγονων λαών. Η όλη περίοδος χαρακτηρίζεται από μια γενική διάχυση γνώσης, και οι μεταβολές στην τέχνη οφείλονται στην απορρόφηση από τους καλλιτέχνες, μερικών πλευρών αυτής της γνώσης.¹³⁴

Όταν ο Constable λέει: “Δεν υπάρχει τίποτα άσχημο δεν είδα ποτέ στη ζωή μου ένα άσχημο πράγμα: γιατί ας αφήσουμε τη μορφή ενός αντικειμένου να είναι αυτό που μπορεί, το φως, η σκιά και η προοπτική θα το κάνουν πάντοτε όμορφο” – κι αυτός επίσης κάνει μια ηθική κρίση. Δεν είναι το φως, η σκιά, και η προοπτική που μεταμορφώνουν αυτοδύναμα συνηθισμένα ή ακόμα άσχημα αντικείμενα σε έργα τέχνης: μεταμορφώνονται κυρίως απ' το συναίσθημα του καλλιτέχνη και τις συνδυαστικές του αξίες... “παλιές μουχλιασμένες σανίδες, γλιδιασμένοι πάσσαλοι και τούβλα, αγαπώ αυτά τα πράγματα”, εξομολογείτο ο Constable. “Η ζωγραφική είναι για μένα μια ακόμη λέξη για το συναίσθημα”.¹³⁵

Μ' αυτή την σημείωση μπορούμε να συμφιλιώσουμε τον Turner και τον Constable, και τον Ruskin μ' αυτούς τους δύο. Πράγματι, η προτεραιότητα του συναισθήματος είναι το στήριγμα στο οποίο μπορούμε να ενσωματώσουμε όλο το ρομαντικό κίνημα – όχι μόνον τους ζωγράφους αλλά τους ποιητές, φιλοσόφους και αρχιτέκτονες.¹³⁶ Αυτό που διακρίνει όλους τους ρομαντικούς ζωγράφους, τόσο από τους ρεαλιστές όσο και από τους κλασικιστές, είναι η ενασχόλησή τους με το τοπίο: ο Constable θα μπορούσε να ζωγραφίσει ευκαιριακά ένα πολύ ικανοποιητικό πορτραίτο: ο Bonington υποσχόταν ότι θα γίνει μια αυθεντία στην προσωπογραφία. Στην άλλη πλευρά της Μάγχης οι ρομαντικοί ζωγράφοι όπως ο Delacroix, ο Courbet ακόμα και ο Corot διακρίθηκαν στην προσωπογραφία. Έτσι δεν υπάρχει καμία ασυνέπεια, ανάμεσα στον ρομαντισμό αυτόν καθ' εαυτόν και την τέχνη της προσωπογραφίας. Για ποιο λόγο, λοιπόν, αυτή η σχεδόν αποκλειστική αφοσίωση των Άγγλων ρομαντικών στο τοπίο;¹³⁷

Συνεχίζει ο Read, πληροφορώντας μας ότι στον Βορρά η σύλληψη της φύσης μπορεί να διαφέρει από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο: μπορεί να είναι αρνητική, όπως στην Κελτική τέχνη, μετασχηματίζοντας τα φυσικά αντικείμενα σε διακοσμητικά μοτίβα, ή μπορεί να είναι καταφατική, όπως στην μοντέρνα τέχνη, παλεύοντας ν' αναπαράγει την “φρεσκάδα” της σκηνής. Αλλά καταφατική ή αρνητική, η σύλληψη είναι διαρκής, ξεπηδώντας μέσα από τα περιθώρια των χειρογράφων, στα λεπτά σχέδια των βιτρώ, στα πέτρινα κιονόκρανα και το σκαλιστό ασήμι, και πάνω απ' όλα στην ποίηση.¹³⁸

Στις λατινικές χώρες, οπωσδήποτε, η φύση δεν έχει ύπαρξη, εκτός από το μη ουσιώδες φόντο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, όπως ο Leonardo, που εμπνεύστηκαν από μια επιστημονική περιέργεια, η οποία περιλαμβάνει στους στόχους της τα φυσικά γεγονότα. Αλλά ο άνθρωπος, στην θεϊκή του απομόνωση, είναι το μοναδικό θέμα της Ελληνικής γλυπτικής, της Ιταλικής ζωγραφικής, της Λατινικής φιλολογίας.¹³⁹ Η κυριαρχία του τοπίου στην Αγγλική ζωγραφική, πρέπει να εξηγηθεί, λοιπόν, σαν ιθαγενής – σαν η έκφραση μιας εσωτερικής Βόρειας αναγκαιότητας, και όχι σαν μια ρομαντική

¹³³ Όταν ο Constable εξέθεσε το Haywain στο Παρισινό σαλόνι του 1824, προκάλεσε αίσθηση – ήταν ένας επαναστατικός πίνακας για τα μάτια του κοινού εκείνης της εποχής. Στο ίδιο κοινό καλλιτέχνες όπως ο Ντελακρουά και ο Κουρμπέ έμοιαζαν να εισάγουν ενοχλητικούς νεωτερισμούς, και το όριο της αποδοκιμασίας φαίνεται ότι έφτασε μέχρι τον Manet όταν τα Ολύμπια παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά το 1865. Βλ.: Read H., *Η φιλοσοφία της μοντέρνας τέχνης*, Κάλβος, Αθήνα, 1969, σ.31-32.

¹³⁴ Read H., *ό.π.*, σ. 32.

¹³⁵ *Ο.π.*, σ. 39-40.

¹³⁶ *Ο.π.*, σ. 40.

¹³⁷ *Ο.π.*, σ. 40-41.

¹³⁸ *Ο.π.*, σ. 41.

¹³⁹ *Ο.π.*, σ. 41-42.

κατηγορία. Το να ονομάζουμε τον Constable ρομαντικό είναι παρεξήγηση· δεν ήταν κατά κανένα τρόπο εσωστρεφής, αλλά μάλλον ένας μετριοπαθής τεχνίτης, που ενδιαφερόταν για την επάρκεια των μέσων του, την τεχνική του. Τα προκαταρκτικά του “σκίτσα” δεν είναι καθόλου πιο ρομαντικά από ένα μετεωρολογικό δελτίο. Αλλά είναι ακριβή, είναι ζωντανά εκφρασμένα, είναι αληθινά. Αντίθετα, ένας πίνακας σαν το *Calais Gate* είναι θεατρικός, υπερβολικός, μη πραγματικός· με την κοινή έννοια της λέξης, είναι απεριόριστα πιο ρομαντικός απ’ ό,τι έχει ποτέ ζωγραφίσει ο Constable.¹⁴⁰

Ο 19^{ος} αιώνας έφερε ριζικές αλλαγές στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική θέση του καλλιτέχνη και έθεσε πρωτόγνωρα προβλήματα, πρακτικά όσο και θεωρητικά, για τη σχέση του καλλιτέχνη με την τέχνη του και τους συνανθρώπους του. Η πολιτική σκηνή χαρακτηριζόταν από έναν όλο και εντονότερο πόθο για ατομική ελευθερία και πολιτική έκφραση, με ξεσπάσματα επαναστάσεων και μεταρρυθμίσεων που διακόπτονταν από περιόδους δικτατορικών τάσεων και αντίδρασης, αλλά και με διεύρυνση των ευκαιριών για μόρφωση και πολιτική συμμετοχή. Η πρόοδος της εκμηχανισμένης βιομηχανίας και του εργοστασιακού συστήματος επέβαλε μια αναθεώρηση της στάσης του κόσμου απέναντι στα οικονομικά αγαθά, απέναντι στην παραγωγή και τη χρησιμότητα. Η ανάδυση κοινωνικών τάξεων στηριγμένων κατά κύριο λόγο στην υλική ευμάρεια, και ιδιαίτερα της μεσαίας τάξης, αποτέλεσε ένα νέο καθοριστικό παράγοντα για την ηθική και την καλαισθησία.¹⁴¹ Αν ο 19^{ος} αιώνας ήταν η “εποχή της ιδεολογίας”, όπως τον ονόμασαν, ήταν, βέβαια, και εποχή της επιστήμης – θα μπορούσε να πει κανείς ότι ήταν η εποχή που οι φυσικές επιστήμες έγιναν επαγγελματικές και μπήκαν στο οικονομικό σύστημα, στα πανεπιστήμια και στη λαϊκή συνείδηση, ως ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες του πολιτισμού. Στο χώρο της τέχνης, στην εξέλιξη αυτή αντιστοιχεί το κίνημα που είναι γνωστό ως “ρεαλισμός”.¹⁴²

Η προσπάθεια του Courbet να αναπαραστήσει τα ορατά αντικείμενα με ακρίβεια, όσο ταπεινά κι αν είναι, μόνο και μόνο για να καταγράψει τα χρώματα και την υφή τους καθώς και τους σχηματισμούς τους, θεωρήθηκε από τους ακαδημαϊκούς ζωγράφους και το κοινό ως καλλιέργεια της ασχήμιας, όταν είδαν την έκθεση που διοργάνωσε μόνος του το 1855 – στο μανιφέστο που χαρακτήρισε τον εαυτό του “ρεαλιστή”. Το ίδιο συνέβη αργότερα, όταν ο Manet και οι άλλοι ιμπρεσιονιστές πήραν την απόφαση να είναι πιστοί στα φαινόμενα, όπως αναφέραμε παραπάνω. Ο John Constable, ο οποίος στην τέταρτη διάλεξή του στο Βασιλικό Ίδρυμα (1836) διακήρυξε ότι η ζωγραφική είναι “ένας κλάδος της φυσικής φιλοσοφίας, και πειράματά τους είναι οι πίνακές της”, παρατήρησε κάποτε σε μια γυναίκα: “Όχι, κυρία μου, δεν υπάρχει τίποτα το άσχημο· ποτέ στη ζωή μου δεν είδα ένα άσχημο πράγμα: γιατί όποια κι αν είναι η μορφή ενός αντικειμένου – το φως, η σκιά και η προοπτική θα το κάνουν πάντα όμορφο”. Με το ίδιο πνεύμα, ο Ζολά στο άρθρο του “Ρεαλιστές του σαλονιού του 1866” λέει: “Δεν αρνούμαι κανέναν καλλιτέχνη. Δέχομαι όλα τα έργα τέχνης πάνω στην ίδια βάση, γιατί τα θεωρώ εκδηλώσεις του ανθρώπινου πνεύματος... Όλα τους έχουν αληθινή ομορφιά: ζωή, ζωή στις χίλιες της εκφράσεις, πάντα ρευστή, πάντα νέα”.¹⁴³

Στην Αγγλία η προσέγγιση της τέχνης βάσει του κοινωνικού πλαισίου της και η επιχειρηματολογία υπέρ της κοινωνικής της ευθύνης αναπτύχθηκαν ολοκληρωμένα για πρώτη φορά από τον John Ruskin. Ο όρος *αισθητική*, σύμφωνα με τον Ράσκιν, θα έπρεπε να φυλάγεται για τη “διερεύνηση της φύσης των πραγμάτων που είναι από μόνα τους ευχάριστα στις ανθρώπινες αισθήσεις ή ένστικτα, μολονότι δεν αναπαριστούν τίποτα και δεν χρησιμεύουν σε τίποτα, γιατί η μόνη υπηρεσία που προσφέρουν είναι η τερπνότητά τους”. Σπεύδει να προσθέσει ότι αν δούμε την αισθητική μ’ αυτό τον τρόπο, τότε “Σχεδόν ολόκληρη η μελέτη της αισθητικής είναι μάταιη ή άχρηστη”. Η “ομορφιά” σημαίνει ουσιαστικά δύο διαφορετικά πράγματα, λέει ο Ράσκιν¹⁴⁴: “Πρώτον, την εξωτερική εκείνη ποιότητα των σωμάτων... που...

¹⁴⁰ Τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο ιδεαλιστικό ή “φιλολογικό” απ’ όσο το θέμα ενός πίνακα του Russin. Κι ακόμα οι φιγούρες που χρησιμοποιεί, τα τοπία που απεικονίζει, κάθε λεπτομέρεια φυτού και λουλουδιού, είναι παρμένα απ’ τη φύση. Το θέμα του πίνακα *The Disgusting Muses*, του Chirico, θα μπορούσε να είναι μια σάτιρα πάνω στο θέμα του πίνακα *Inspiration of the Poet* του Roussin. Το φυσικό τοπίο αντικαθίσταται από ένα εντελώς τεχνικό: αντί για δέντρα ένα κτίριο σαν φυλακή και καμινάδες εργοστασίων: αντί για τις ιδεαλιστικοποιημένες ανθρώπινες φιγούρες, παραγεμισμένες κούκλες κι ένα πλαστικό εκμαγείο. Ακόμα μέσα απ’ αυτά τα τεχνικά στοιχεία ο Chirico οικοδομεί μια ποιητική ατμόσφαιρα – όχι βέβαια την ποίηση του Cid, αλλά οπωσδήποτε την ποίηση της Έρημης Χώρας. Βλ.: Read H., ό.π., σ. 42, 49.

¹⁴¹ Beardsley C. M., ό.π., σ. 271.

¹⁴² Ό.π., σ. 278.

¹⁴³ Ό.π., σ. 284.

¹⁴⁴ Ό.π., σ. 290.

μπορούμε να δείξουμε ότι κατά κάποιο τρόπο είναι τυπική έκφραση των θεϊκών προσδιορισμών γι' αυτό θα την ονομάσω, για λόγους αντιδιαστολής, *Τυπική Ομορφιά* και, δεύτερον, την εμφάνιση της επιτυχημένης εκπλήρωσης της λειτουργίας στα έμβια όντα... αυτό το είδος ομορφιάς θα ονομάσω *Ζωτική Ομορφιά*.”

Στα δύο πρώιμα έργα του για την αρχιτεκτονική, *The Seven Lamps of Architecture* (1849) και *The Stones of Venice* (1851), ο Ράσκιν έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τις σχέσεις ανάμεσα στα οικοδομήματα και τους ανθρώπους που τα χτίζουν και τα χρησιμοποιούν. Υποστήριξε ότι τα μεγάλα αρχιτεκτονικά έργα εκφράζουν κατασκευαστές με ανώτερη ηθική ποιότητα, και ότι έχουν βαθιά επίδραση στην κοινωνία στην οποία γεννιούνται. Στο περίφημο κεφάλαιο “Η φύση της γοτθικής τέχνης”, ο Ράσκιν ανέλυσε τον ηθικό και πνευματικό χαρακτήρα της γοτθικής αρχιτεκτονικής και κήρυξε την επιστροφή σε κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στις οποίες η διαίρεση της εργασίας δεν θα είναι ταυτόχρονα διαίρεση των ανθρώπων ανάμεσά τους και μέσα τους, η κοινωνική χρησιμότητα θα είναι η βασική αρχή της παραγωγής και ο εργαζόμενος θα είναι ένας δημιουργικός τεχνίτης και όχι απλό όργανο ή μηχανή. Αυτό έγινε η επωδός των μεταγενέστερων διαλέξεων και γραπτών του: η τέχνη είναι ηθική ως προς τις αιτίες και τις επιδράσεις της – η τέχνη δεν περιλαμβάνει μόνο ζωγραφικούς πίνακες και ποιήματα, αλλά και εκκλησίες, τράπεζες, δρόμους, κήπους, αγγεία και ρούχα.¹⁴⁵

Από τους πρώτους που συνέλαβαν το πνεύμα του και ακολούθησαν τις οδηγίες του ήταν ο William Morris. Σύμφωνα με τον Μόρρις, υπάρχουν δύο αισθητικές υποχρεώσεις στις οποίες η βιομηχανική κοινωνία έχει αποτύχει. Η πρώτη είναι να διαφυλαχθεί η “φυσική ομορφιά της γης”· κι ακριβώς αυτή η ομορφιά έχει καταστραφεί αστόχαστα, με τους φτωχομαχαλάδες, τους σιδηροδρόμους, τις καμινάδες των εργοστασίων, τους σκουπιδότοπους: “Όχι μόνον ολόκληρες κομητείες της Αγγλίας και ο ουρανός που κρεμόταν από πάνω τους έχουν εξαφανισθεί κάτω από μια κρούστα απερίγραπτης καπνιάς, αλλά επιπροσθέτως η αρρώστια που ένας επισκέπτης από την εποχή της τέχνης, της λογικής και της τάξης θα νόμιζε ότι είναι αγάπη για τη βρομιά και την ασχήμια ως αυτοσκοπών, απλώνεται σ' ολόκληρη τη χώρα, και κάθε πολίτη αρπάζει την ευκαιρία να μιμηθεί, όσο μπορεί, το μεγαλείο της κόλασης του Λονδίνου και του Μάντσεστερ”.¹⁴⁶

Ένας άλλος επιφανής βικτωριανός, που αξίζει να αναφερθεί μαζί με τον Μόρρις, ως οπαδός του Ράσκιν, αλλά που κινήθηκε αυτοδύναμα σε πολλές κατευθύνσεις, είναι ο Patrick Geddes, βιολόγος, πολεοδόμος και θεωρητικός της παιδείας. Το έργο του δεν έχει ακόμα μελετηθεί και εκτιμηθεί όσο του άξιζε. Το βιβλίο που έγραψε μαζί με τον Victor Branford, *The Coming Polity* (Λονδίνο, 1919), καθώς και πολλά σκόρπια άρθρα και αναφορές, αναπτύσσουν τα αισθητικά κριτήρια της βιομηχανικής κοινωνίας σε μια φάση που ο ίδιος χαρακτήριζε “παλαιοτεχνικό” στάδιο ανάπτυξης: βαθμός ομορφιάς του περιβάλλοντος, ποιότητα των έργων που παράγονται, βαθμός δημιουργικής ικανοποίησης από την παραγωγική δραστηριότητα. Κατά τον Γκέντες τα μέτρα αυτά συνοψίζονται σ' ένα κριτήριο “ζωτικής αξίας”, κατάλληλο για να προσμετρήσει την πληρότητα της ανθρώπινης ζωής· και ο Γκέντες οραματίστηκε μια “βιοτεχνική” εποχή, στην οποία αυτό το κριτήριο θα πρυτάνευε σ' ολόκληρη την κοινωνία. Στις ιδέες του Γκέντες δόθηκαν ζωτικές προεκτάσεις από τον Lewis Mumford (*The Culture of Cities*, 1938).¹⁴⁷ Ακολούθησαν οι ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις των Lewis Mumford, Έμερσον, Τολστόι και άλλων, με τις οποίες περάσαμε στις σύγχρονες εξελίξεις του 20^{ου} αιώνα. Προτού κλείσουμε την ενότητα θα σταθούμε για λίγο στον John Dewey (1859-1952), του οποίου η επίδραση της σκέψης τόσο στην αισθητική όσο και σε άλλου τομείς είναι απροσμέτρητη.

Στις διαλέξεις του, που είχαν τον γενικό τίτλο *Experience and Nature* (1925) ο Ντιούι διατυπώνει τα εξής: “Ουσιαστικά δεν υπάρχουν παρά μόνο δύο εναλλακτικές λύσεις. Είτε η τέχνη είναι μια συνέχιση –μέσα από μια έλλογη επιλογή και διάταξη– φυσικών τάσεων και φυσικών γεγονότων είτε η τέχνη είναι μια ιδιόμορφη προσθήκη στη φύση και απορρέει από κάτι που φωλιάζει αποκλειστικά μέσα στα στήθια του ανθρώπου, όπως κι αν το ονομάσει κανείς. Στην πρώτη περίπτωση, η ευχάριστα εντεταμένη αισθητηριακή αντίληψη, η αισθητική εκτίμηση, έχει την ίδια φύση με την απόλαυση οποιουδήποτε αντικειμένου που οδηγεί σε μια ολοκλήρωση. Είναι το προϊόν της επιδέξιας και έλλογης ενασχόλησής μας με φυσικά αντικείμενα, που γίνεται με σκοπό να εντείνουμε, να εξαγνίσουμε, να προεκτείνουμε και να βαθύνουμε την ικανοποίηση που μας δίνουν από μόνα τους. Αν σ' αυτή τη διαδικασία αναπτύσσονται νέα νοήματα και τα

¹⁴⁵ Beardsley C. M., ό.π., σ. 291.

¹⁴⁶ Ό.π., σ. 293.

¹⁴⁷ Ό.π., σ. 294.

νοήματα αυτά προσφέρουν μια απόλαυση με εντελώς νέα γνωρίσματα, αυτό συμβαίνει σε κάθε αναδυόμενη ανάπτυξη”.¹⁴⁸

Μέχρι και τον 18^ο αιώνα, λοιπόν, η έρευνα της αισθητικής, δεν είχε ακόμη εισαχθεί ο οικείος όρος, εστιαζόταν στη μελέτη του κάλλους. Η εποχή που γεννήθηκε ο όρος *αισθητική* από τον Baumgarten (1735), συμπίπτει με την εποχή που γεννήθηκε επισήμως και η κριτική και ιστορία της τέχνης. Ειδικότερα για το τοπίο, η ιστορία της τέχνης αφιερώνει ιδιαίτερο κεφάλαιο μελέτης. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη αυτή έχει την αφετηρία της στη μονογραφία του Sir Kenneth Clark με τίτλο, *Το τοπίο στην Τέχνη* (1949), στην οποία διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο το φυσικό τοπίο αποτυπώνεται στη ζωγραφική. Το συστηματικό επιστημονικό ενδιαφέρον στο πλαίσιο της φιλοσοφίας για τη μελέτη του τοπίου, εντοπίζεται χρονικά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα το 1913, οπότε και δημοσιεύτηκε το πόνημα του G. Simmel, *Η φιλοσοφία του τοπίου*. Ακολούθησε το έργο του Ernst Gombrich, *Η αναγεννησιακή θεωρία της τέχνης και η ανάδυση του τοπίου*, το 1950, το οποίο θεωρείται σημαντικό κείμενο για την τοπιογραφία, και, τέλος, το 1963 η μελέτη του J. Ritter με τίτλο, *Το τοπίο. Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία*. Οι μελέτες αυτές επηρέασαν καθοριστικά την μετέπειτα εποχή φιλοσοφικής θεώρησης του τοπίου αλλά και της τοπιογραφίας, όπως θα δούμε αναλυτικά στην ενότητα Α.4.1.¹⁴⁹

Τα φιλοσοφικά ήθη από την εποχή του πλατωνικού *Ιππία Μείζονος* έχουν υιοθετήσει την όραση και την ακοή ως τις κατεξοχήν “αισθητικές” αισθήσεις, επειδή επιτρέπουν ένα είδος αδιατάρακτου στοχασμού με τον οποίο έχει συνδεθεί από παλιά η ιδανική ωραιότητα.¹⁵⁰ Ψυχολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τον εικοστό αιώνα απέδειξαν ότι οι φυσιολογικοί και οι κοινωνικοί παράγοντες συμβάλλουν στη διαμόρφωση της αισθητηριακής αντίληψης. Το μεγάλο σώμα εργασιών που πραγματοποιήθηκαν από τους μορφοψυχολόγους της *Gestalt*,¹⁵¹ τους ψυχοφυσιολόγους, τους ψυχολόγους¹⁵² που εφαρμόζουν τη συναλλακτική (*transactional*) ανάλυση, και τους κοινωνικούς ψυχολόγους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι φιλοσοφικές έννοιες των αισθητηριακών δεδομένων ή της καθαρής αίσθησης, παρά τον σημαντικό ιστορικό τους ρόλο, σήμερα είναι γνωστικώς απαρχαιωμένες. Η αντίληψη δεν είναι παθητική, αλλά απεναντίας είναι μια ενεργητική, αμοιβαία συμπλοκή με το περιβάλλον.¹⁵³ Τα κοινωνικά βιώματα και οι πολιτισμικοί παράγοντες επηρεάζουν επίσης την εμπειρία διαμέσου των αντιληπτικών συνηθειών, των πεποιθήσεων, των τρόπων ζωής, και των παραδόσεων στις οποίες εντασσόμαστε σιγά-σιγά όσο ζούμε, υιοθετώντας τις αντίστοιχες συμπεριφορές και αξίες.¹⁵⁴

Θα κλείσουμε την ενότητα, δανειζόμενοι κάποια λόγια από τον E. H. Gombrich,¹⁵⁵ ώστε να διευκρινίσουμε το “πνεύμα” της αναζήτησής μας: “Αυτό είναι κάτι που πρέπει να το συνειδητοποιήσουμε από την αρχή, γιατί το χρονικό ολόκληρης της τέχνης δεν είναι μια ιστορία τεχνικής προόδου, αλλά μια ιστορία αλλαγής ιδεών και απαιτήσεων...”

¹⁴⁸ Beardsley C. M., *ό.π.*, σ. 319.

¹⁴⁹ Μαριά Α.-Ε., *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό, και εθνικό δίκαιο*. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2009, σ. 38-39, 84-86.

¹⁵⁰ Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010, σ. 26.

¹⁵¹ Ο όρος της ψυχολογίας της Gestalt (Μορφή) οφείλεται στον αυστριακό φιλόσοφο Christian von Ehrenfels που τον εισήγαγε στο φημισμένο άρθρο του “Σχετικά με τις ιδιότητες της Gestalt” το 1890.

¹⁵² Η εισαγωγή της έννοιας του ασύνειδου από τον Φρόιντ άνοιξε νέους ορίζοντες στην έρευνα των τεχνών.

¹⁵³ Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010, σ. 28.

¹⁵⁴ *Ό.π.*, σ. 28-29.

¹⁵⁵ Gombrich E. H., *Το χρονικό της τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006, σ. 44.

Aldo Leopold (1886-1948)
(πηγή διαδικτυο)

A.3. Περιβαλλοντική αισθητική - ένα σύγχρονο κύημα

Ο Arnold Berleant στην *Αισθητική του περιβάλλοντος*, αναρωτιέται: “υπάρχει μία μόνον αισθητική, μία ενιαία αισθητική που ισχύει τόσο για την τέχνη όσο και για την φύση, ή δύο, μία που αναφέρεται αποκλειστικά στην τέχνη και μία άλλη βάσει της οποίας αξιολογούμε την φυσική ωραιότητα;”. Ο ίδιος προβληματισμός απασχολεί και τον Allen Carlson στο *Aesthetics and the environment, the appreciation of nature, art and architecture*. Αυτόν ακριβώς τον προβληματισμό θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στην παρούσα ενότητα του πρώτου κεφαλαίου, με γνώμονα την διαχρονία των ιστορικών εξελίξεων και των αντίστοιχων στοχασμών όπου αυτές “γέννησαν” και με τον τρόπο αυτό θα επιχειρήσουμε μία σύνδεση με τις ενότητες που προηγήθηκαν, εκθέτοντας συνάμα την θεωρητική μας θέση γύρω από την έννοια τοπίο, η οποία πλαισιώνει τον ευρύτερο ερευνητικό προβληματισμό της εν λόγω διατριβής.

Περιβάλλον, με την ευρεία έννοια, δεν είναι μια περιοχή αποκομμένη και διαφορετική από εμάς τους ανθρώπους που το κατοικούμε. Απεναντίας, αποτελούμε συνέχεια του περιβάλλοντος, ένα συστατικό τμήμα των λειτουργιών του. Η παραδοσιακή αντίληψη της αισθητικής δύσκολα αποδέχεται κάτι τέτοιο, γιατί υποστηρίζει ότι η αισθητική αποτίμηση προϋποθέτει μια θεωρησιακή στοχαστική στάση. Αυτή η στάση απαιτεί την ύπαρξη ενός παρατηρητή, αλλά η φύση δεν αποδέχεται κανέναν παρατηρητή, γιατί τίποτε δεν μπορεί να παραμείνει απομονωμένο και αμέτοχο. Δύο εκ διαμέτρου αντίθετες εναλλακτικές δίοδοι φαίνονται πιθανές εδώ. Η συνηθέστερη επιλογή είναι να θεωρείται πως η αισθητική του περιβάλλοντος μελετά ένα είδος αντιληπτικής ικανοποίησης πολύ διαφορετικό από εκείνο της τέχνης. Η άλλη είναι να θεωρείται η αποτίμηση της φύσης ως ουσιαστικά ένα και το αυτό με την αποτίμηση της τέχνης.¹⁵⁶

Η αισθητική, με την έννοια της θεωρίας περί των τεχνών, θα λέγαμε ότι μάλλον έχει ελάχιστη σχέση με την μελέτη του περιβάλλοντος. Πράγματι, από μια επιφανειακή σκοπιά, δεν φαίνεται να υπάρχει η παραμικρή σχέση ανάμεσα σε αυτούς τους δύο τομείς. Η πρώτη, η αισθητική, είναι μια επιστήμη για έναν περιορισμένο κύκλο ειδικών, η οποία διερευνά την μορφή και το νόημα των τεχνών από φιλοσοφική σκοπιά. Και οι τέχνες, οτιδήποτε άλλο και αν αποτελούν, για τους περισσότερους ανθρώπους συνιστούν την επιτομή της κατασκευαστικής δεξιοτεχνίας, αφού ασχολούνται με την

¹⁵⁶ Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010, σ. 19.

επεξεργασία υλικών όπως η πέτρα, το ξύλο, το μέταλλο, το χρώμα, ο ήχος, και οι λέξεις – επεξεργασία η οποία μεταβάλλει ριζικά την συνήθη μορφή των υλικών. Κάτι τέτοιο φαίνεται ότι πόρρω απέχει από το περιβάλλον στην πιο καθαρή μορφή του, υποδηλώνει τον φυσικό κόσμο, ενώ οι τέχνες αντιπροσωπεύουν το αποκορύφωμα του τεχνητού.¹⁵⁷

Αυτή η φαινομενική ασυμφωνία κρύβει στην πραγματικότητα βαθιά συνάφεια. Αυτό που εκ πρώτης όψεως φαίνεται ως η αντιπαράθεση δύο τελείως διαφορετικών κόσμων, ύστερα από βαθύτερη σκέψη αποδεικνύεται ότι είναι μία πολύπλοκη σχέση αμοιβαίας υποστήριξης. Η αισθητική συμπεριλαμβάνει εκ παραδόσεως στο πεδίο της έρευνάς της, εκτός από τη φιλοσοφία της τέχνης, και την αποτίμηση επιπλέον του *ωραίου* και του *υψηλού* στη φύση. Με εξαίρεση όμως τον Καντ, τον Σέλλινγκ και ελάχιστους άλλους, το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας έχει στραφεί προς τις τέχνες και όχι προς τον φυσικό κόσμο. Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ αισθητικής και περιβάλλοντος είναι προκλητικά εμφανείς.¹⁵⁸

Η χρησιμοποίηση εννοιών όπως *ωραίο*, *εκτίμηση* και *υψηλό* όταν αναφερόμαστε στο περιβάλλον, μας υποχρεώνει να επανεξετάσουμε τις βασικές παραδοχές μας σχετικά με το τι είναι αισθητική αποτίμηση, έργο τέχνης, δημιουργία, και εν τέλει ανθρώπινη δημιουργία γενικά. Οι συνηθισμένες εξηγήσεις που έχουν διατυπωθεί με αποκλειστικό σημείο αναφοράς τις τέχνες, δεν επαρκούν για να καλύψουν τα ζητήματα που θέτει η εμπειρία του περιβάλλοντος. Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση του περιβάλλοντος από φιλοσοφική και κυρίως από αισθητική σκοπιά, μας υποχρεώνει να αναθεωρήσουμε τις ιδέες μας για το *τι είναι περιβάλλον*. Η ιδέα του περιβάλλοντος, όπως όλες οι θεμελιώδεις ιδέες, προϋποθέτει κάποιες βαθύτερες φιλοσοφικές παραδοχές σχετικά με τη φύση του κόσμου μας, της εμπειρίας μας, του ίδιου του εαυτού μας. Οι συνέπειες αυτών των παραδοχών είναι τόσο πολλές και σοβαρές, ώστε επηρεάζουν όχι μόνο την αισθητική θεώρηση του περιβάλλοντος, αλλά και ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές θεωρίες και πρακτικές. Οι τελευταίες μόλις τώρα ξεκινούν την μακρά πορεία του μετασχηματισμού τους, τουλάχιστον στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες. Όπως όμως έχει συμβεί συχνά στο παρελθόν, αυτή η πολιτισμική αλλαγή προηγείται της φιλοσοφικής της δικαίωσης. Με την ιδέα του *αισθητικού περιβάλλοντος* η φιλοσοφία ενδέχεται ωστόσο να ενταχθεί στην πρωτοπορία.¹⁵⁹

Α.3.1. “Αποσπάσματα” Περιβαλλοντικής Ηθικής

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η *φύση* δεν ορίζεται με ένα τρόπο και ότι σωστά επομένως η στάση μας θα εξαρτηθεί από την ιδιαίτερη όψη της φύσης που έχουμε κατά νου. Η φύση βρίσκεται πάντα πριν από, και πέρα από τις προθέσεις μας και ενώ μπορούμε να την επηρεάσουμε με κάθε είδους τρόπο, τελικά δεν την καθορίζουμε. Αναφερόμαστε δηλαδή στην *ετερότητα* της φύσης, υπό την έννοια ότι δεν είμαστε ο δημιουργός της. Αυτό το πρώτο χαρακτηριστικό σχετίζεται άμεσα με ένα δεύτερο, το “επιστημολογικό μυστήριο” της φύσης. Ως αυτό-αναδυόμενη, η φύση είναι αυτό που δεν μπορεί ποτέ να γίνει πλήρως γνωστό, να γίνει δηλαδή, αντικείμενο διανοητικής σκέψης. Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν, δεν απαιτείται η αθροιστική γνώση, αλλά μια αίσθηση του άφατου. Ο Ιταλός μετα-διαφωτιστής φιλόσοφος Giambattista Vico υποστήριξε ότι το άτομο μπορεί να έχει την πλήρη γνώση των πραγμάτων εκείνων μόνο, των οποίων είναι δημιουργός, επειδή μόνο εκείνοι που δημιουργούν κάτι μπορούν να το καταλάβουν και μάλιστα έτσι όπως οι απλοί παρατηρητές του δεν μπορούν. Επιπλέον υποστήριξε πως οι νόμοι του φυσικού κόσμου μπορούν να γίνουν αντικείμενο γνώσης, παρόλα αυτά δεν είναι καταληπτοί.¹⁶⁰

Υπάρχει πληθώρα ενδείξεων ώστε να υποθέσουμε ότι η πίστη στην εγγενή αξία της φύσης διαδραματίζει ολοένα και περισσότερο, ένα δεσπόζοντα ρόλο στη διαμόρφωση των περιβαλλοντικών στάσεων και πολιτικών παγκοσμίως. Το συνέδριο του Ρίο για τη βιοποικιλότητα (1992) επιβεβαιώνοντας στο άρθρο 1 την “εγγενή αξία της βιοποικιλότητας”, γίνεται μάρτυρας της σημασίας που απέκτησε η αναφορά στην *εγγενή αξία*. Η περιβαλλοντική ηθική έχει κατασκευαστεί ακριβώς γύρω από την ιδέα της

¹⁵⁷ Berleant A., *ό.π.*, σ. 1.

¹⁵⁸ *Ο.π.*, σ. 1-2.

¹⁵⁹ *Ο.π.*, σ. 2-3.

¹⁶⁰ Bonnett M., “Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και το ζήτημα της φύσης”, στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καίλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και τη θεωρεία στην εφαρμογή*, Ατραπός, 2009, σ. 146-149.

εγγενούς αξίας, αυτής των φυσικών οντοτήτων ή της φύσης ως ολότητας. Η έκφραση *εγγενής αξία* βρίσκεται ήδη στον Καντ ο οποίος αναφέρει πως: “έχει εγγενή αξία οτιδήποτε πρέπει να το μεταχειριζόμαστε ως *καθεαυτό σκοπό*, όπως δηλαδή, την ανθρωπότητα και πιο γενικά κάθε έλλογο ον, ενώ όλα τα υπόλοιπα δεν θεωρούνται παρά ως μέσο, ως εργαλειακή αξία”. Αυτή τη θέση η περιβαλλοντική ηθική θα την ονομάσει *ανθρωποκεντρισμό*, ως θέση ακριβώς που δεν αναγνωρίζει ηθική αξιοπρέπεια παρά μόνο στους ανθρώπους, αφήνοντας έξω από το πεδίο της όλα τα υπόλοιπα, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι η φύση γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο πόρων. Ο John Passmore στο βιβλίο του *Man's Responsibility for Nature* (1974), αναφέρει τρία είδη σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση, το διαδεδομένο, που αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως δεσπότη της φύσης, και δύο άλλα περιθωριακά είδη σχέσεων: τον άνθρωπο είτε ως διαχειριστή είτε ως συνεργάτη της φύσης. Ο Passmore υποστηρίζει την προστασία του περιβάλλοντος δίχως να επιδιώκει τη ριζική αλλαγή των κυρίαρχων ηθικών αρχών. Πολλοί ωφελμιστικοί λόγοι -επιστημονικοί, αισθητικοί, πολιτιστικοί- μπορούν να βρεθούν για να στηρίξουν την περιβαλλοντική προστασία. Οι απόψεις του Passmore στηρίζονται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν έχει δυνατότητα επικοινωνίας με το περιβάλλον και ότι μεταξύ ανθρώπου και περιβάλλοντος δεν αναγνωρίζονται αμοιβαίες υποχρεώσεις. Η αξία που αποδίδει στο περιβάλλον είναι μόνο εργαλειακή. Αρνείται κατηγορηματικά την απόδοση εγγενούς αξίας σ' αυτό, καθώς και την ιδέα ότι αποτελεί ενιαία κοινότητα με τον άνθρωπο.

Η φιλοδοξία της περιβαλλοντικής ηθικής είναι, αντιθέτως, να καταδείξει, ότι οι φυσικές οντότητες έχουν ηθική αξιοπρέπεια, είναι εγγενείς αξίες. Η ιδέα είναι ότι εκεί που υπάρχουν μέσα, υπάρχουν απαραίτητα και σκοποί. Όμως, όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί, από τον πιο απλό στον πιο πολύπλοκο, είτε πρόκειται για ζώα, είτε για φυτά, είτε για μονοκύτταρους οργανισμούς, όλα, προκειμένου να διατηρηθούν στην ύπαρξη και να αναπαραχθούν, αναπτύσσουν πολύπλοκες προσαρμοστικές τεχνικές, οι οποίες εντάσσονται εξίσου στην υπηρεσία ενός σκοπού. Υπάρχουν σκοποί, επομένως, και μέσα στη φύση. Μπορούμε δε να θεωρήσουμε κάθε ζωντανό ον ως το λειτουργικό ισοδύναμο ενός μεγάλου συνόλου σκόπιμων, εμπρόθετων ενεργειών, ως ένα “καθεαυτό σκοπό”. Την αντίθεση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα πράγματα, χαρακτηριστικό του *ανθρωποκεντρισμού*, υποκαθιστά μια πολλαπλότητα τελεονομικών ατόμων, που μπορούν όλα να ισχυριστούν στον ίδιο βαθμό ότι αποτελούν αυτά κάθε αυτά σκοπούς, ως ίσο με όλα τα άλλα, άξιο ηθικής θεώρησης: πρόκειται για την αντίληψη που ονομάζουμε *βιοκεντρισμό*. Η βιοκεντρική περιβαλλοντική ηθική, αναγνωρίζει επομένως, μία θέληση για ζωή επί τω έργω, μέσα σε ολόκληρη τη φύση και μεταφέρει στη ζωή σε όλα τα ζωντανά όντα, την ηθική αξιοπρέπεια την οποία η Καντιανή ηθική προσδιορίζει στα ελεύθερα όντα. Η *εγγενής αξία* κατέστη η συνθηματική κραυγή πολλών μαχόμενων για την προστασία της φύσης.¹⁶¹

Ο John Muir, μαθητής του Thoreau και του Emerson, διατρέχει τους βάλτους της Φλόριντα και ιδρύει το *Sierra Club*, τον πρόγονο των οργανισμών για την προστασία της φύσης. Το 1964, η *Wilderness act*,¹⁶² προσδιορίζει τη *wilderness* ως την έννοια μιας φύσης, όπου δεν έχει παρεμποδιστεί από ανθρώπινη επέμβαση και όπου οι άνθρωποι δεν μπορούν να υπάρχουν, παρά μόνο ως “προσωρινοί επισκέπτες”. Οι περιβαλλοντικές ηθικές του σεβασμού για τη φύση, που αναπτύσσονται κυρίως στις ΗΠΑ κατά το τέλος της δεκαετίας του '70, είναι οι άμεσοι κληρονόμοι της σκέψης του John Muir ο οποίος, ήδη, μιλούσε για εγγενή αξία. Αυτό παραπέμπει σε μια θέαση της φύσης, η οποία γίνεται μεν αντιληπτή ως θεμελιωδώς εξωτερική του ανθρώπου, μέσα της όμως ο ίδιος ο άνθρωπος, μπορεί να βρει πνευματικούς και ηθικούς πόρους.

Την βιοκεντρική ηθική της εγγενούς αξίας, η οποία εδράζεται στο *δυϊσμό* της εξωτερικότητας του ανθρώπου σε σχέση με τη φύση, την χαρακτήρισε ως *οικοκεντρισμό* ο Baird Callicot, ο οποίος ήταν ο σχολιαστής του έργου με τίτλο *A Sand County Almanac* του Aldo Leopold. Η ιδέα είναι ότι άνθρωποι, ζώα ή φυτά, είμαστε μέλη μιας βιοτικής κοινότητας, έναντι της οποίας μετρούνται τα καθήκοντά μας: “Ένα πράγμα είναι σωστό όταν τείνει να διατηρεί την ακεραιότητα, τη σταθερότητα και την ομορφιά της βιοτικής κοινότητας. Είναι λάθος αν τείνει αλλού”. Σε αντίθεση με τις βιοκεντρικές ηθικές, πρόκειται για μια επακολουθητική ηθική και εάν ο Leopold στην *Ηθική της Γης* (*Land Ethic*) επικαλείται το σεβασμό,

¹⁶¹ Larrere C., “Σεβασμός ή ευθύνη; Ποια ηθική για το περιβάλλον”, στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καίλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*, Ατραπός, 2009, σ. 45.

¹⁶² Νόμος πλαίσιο που ρυθμίζει σε εθνικό επίπεδο, την προστασία της φύσης.

πρόκειται για το σεβασμό που τα μέλη μιας ίδιας κοινότητας τρέφουν τόσο μεταξύ τους όσο και έναντι της κοινότητας της οποίας αποτελούν μέρος. Είναι λοιπόν ένας σεβασμός, ο οποίος δεν υποθέτει τη ριζική ετερότητα αυτού που είναι το αντικείμενο του σεβασμού και ο οποίος μπορεί να λάβει υπόψη του την κοινωνική διάσταση της ευθύνης. “*Η ηθική της Γης απλώς διευρύνει τα όρια της κοινότητας, για να συμπεριλάβει το χώμα, το νερό, τα φυτά και τα ζώα ή συλλογικά: “τη γη”*”. Η βιοτική κοινότητα στην οποία αναφέρεται ο Leopold, είναι μια κοινότητα που υπάρχει πραγματικά, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη θέληση.¹⁶³

A.3.2. Οι καταβολές της Περιβαλλοντικής Αισθητικής

Από τις πολλαπλές μορφές της αξίας που η περιβαλλοντική ηθική εκφράζει την ανησυχία της για την προστασία, η αισθητική αξία είναι ιδιαίτερα παράδοξη. Η ομορφιά στη φύση, ήταν η πρώτη δικαιολογία που δόθηκε για τη διατήρησή της και έχει μια δημιουργική/κυρίαρχη θέση στην εξελιγμένη ηθική της γης του A. Leopold. Ωστόσο, η αισθητική εμπειρία, τουλάχιστον αυτού του είδους, δεν φαίνεται να είναι παρούσα σε οποιοδήποτε σημείο χωρίς την ανθρώπινη φύση. Στην πραγματικότητα, από τα τρία χαρακτηριστικά του Leopold, που θα δημιουργήσουν την ηθική της γης, την *ακεραιότητα*, τη *σταθερότητα* και την *ομορφιά*, ένας σκεπτικιστής θα μπορούσε κάλλιστα να ισχυριστεί πως ούτε ένα από αυτά δεν “βρίσκεται” αντικειμενικά στη φύση. Τα οικοσυστήματα δεν είναι σταθερά αλλά δυναμικά μεταβαλλόμενα, συχνά εξαρτώμενα και χαοτικά. Οποιαδήποτε ομορφιά δεν είναι πραγματικά εκεί, αλλά στο μάτι του θεατή. Λοιπόν, αν όχι ακριβώς στο μάτι του θεατή, η ομορφιά στη φύση είναι πάντα σχετική, η οποία προκύπτει κατά την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και του “κόσμου” τους. Ακριβώς όπως δεν υπάρχει φιλοσοφική κοσμοθεωρία και ηθική χωρίς τον άνθρωπο, το ίδιο συμβαίνει και με την αίσθηση της ομορφιάς. Οι άνθρωποι αναγάγουν την ομορφιά, μάλλον όπως αναγάγουν την ηθική στον κόσμο.¹⁶⁴

Όταν κάποιος επιθυμεί να εκτιμήσει και να διατηρήσει τη φύση, δεν αναφέρεται στη φύση καθαυτή, αλλά στη σχέση ανθρώπου - φύσης. Η αισθητική λοιπόν, βρίσκεται σε αυτήν ακριβώς την αντιστοίχιση. Ο Arnold Berleant το θέτει ως εξής: “*Η συμβολή της αισθητικής και της γνώσης του τοπίου, βρίσκεται στην αναγνώριση της ανθρώπινης συμβολής στην αισθητική εμπειρία καθώς επίσης και στην γνώση*”. Όταν ο Leopold στεκόταν σε μια ελώδη περιοχή, παρατηρώντας γεράνια, στοχάστηκε πως: “*Η ικανότητά μας να αντιλαμβανόμαστε την ποιότητα στη φύση αρχίζει, όπως και στην τέχνη, με το όμορφο. Επεκτείνεται μέσω διαδοχικών σταδίων από την ομορφιά στις αξίες που ακόμη δεν έχουν δεσμευθεί από τη γλώσσα. Η ποιότητα των γερανιών βρίσκεται, νομίζω, σε αυτήν την υψηλότερη κλίμακα*”. Επιπλέον, μας διδάσκει πως δεν είναι μόνο οι τεχνολογικές μας γνώσεις ο τρόπος ο οποίος διαθέτουμε για να ανακαλύψουμε τη φύση, αλλά υπάρχουν και άλλοι εξίσου πλούσιοι σε διδάγματα. Ο τρόπος μας να συμβιώνουμε με τη φύση, στους κόλπους μιας “βιοτικής κοινότητας”, επιτρέπει την παρέμβαση ορισμένων διαστάσεων των τεχνολογικών μας διερευνήσεων, που απουσιάζουν. Καταρχάς της διάστασης των συναισθημάτων. Δεν υφίσταται για τον Leopold ηθική σχέση με τη γη, που να μην εμπερικλείει για τη γη *αγάπη, σεβασμό και θαυμασμό*. Η διατύπωσή του δίπλα στην ακεραιότητα και τη σταθερότητα, προσθέτει την ομορφιά ως ένα από τα χαρακτηριστικά τα οποία θέλουμε να διατηρήσουμε. Θα λέγαμε λοιπόν πως υπάρχει για εκείνον, πέρα από μία *ηθική της γης* (“land ethic”), μία *αισθητική της γης* (“land aesthetic”).

Ο Freeman Tilden στο βιβλίο του με τίτλο *Interpreting our Heritage*,¹⁶⁵ χαρακτηριστικά αναφέρει πως: “*Η έκκληση για μια αναγέννηση της ανατίμησης της ομορφιάς, δεν πρέπει να επιτρέπεται να κλονίζεται. Είναι ζωτικής σημασίας για την ηθική ανάπτυξη του ατόμου. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα της εκπαίδευσης. Ίσως είναι πιο δόκιμο να πούμε ότι είναι ένα πρόγραμμα επανεκπαίδευσης, για αυτό που ενδότερα ανέκαθεν γνωρίζαμε, την εξάρτησή μας, δηλαδή, από την ομορφιά. Έχοντας αφήσει τους εαυτούς μας να ξεχάσουμε, είναι καθήκον του διερμηνέα να “ξυπνήσει” τις αναμνήσεις μας*”.

¹⁶³ Larrere C., ό.π., σ. 62-63.

¹⁶⁴ Berleant A., *Environment and the Arts: Perspectives on Environmental Aesthetics*, Aldershot, Hampshire, UK, and Burlington, VT, 2002, Pages 127-141.

¹⁶⁵ Βλ.: Tilden F., *Interpreting our heritage*, The University of North Carolina, 2007.

Οι επιστημολόγοι προσπαθούν να καταλάβουν πώς η γνώση είναι δυνατή, οι ηθικοί φιλόσοφοι ενδιαφέρονται για την ανθρώπινη συμπεριφορά τόσο των ανθρώπων προς άλλους ανθρώπους όσο -και πιο πρόσφατα- προς τα άλλα είδη (περιβαλλοντική ηθική) η οποία βασίζεται στις αξίες, ενώ οι αισθητικοί ενδιαφέρονται για την αισθητική διάσταση των εμπειριών τους. Η Αισθητική είναι ο τομέας της φιλοσοφίας που ασχολείται με την εκτίμηση του ανθρώπου για τα πράγματα όπως επιδρούν στις αισθήσεις του και ιδιαίτερα όπως επιδρούν σε αυτές με έναν ευχάριστο τρόπο. Τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια, όπου η κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος έχει επιδεινωθεί, αυτό οδήγησε όχι μόνο σε μια πολιτικοκοινωνική κατακραυγή για την σχετική νομοθεσία της διαχείρισης των δημόσιων πόρων, αλλά έθεσε και το ζήτημα της ευαισθητοποίησης του κοινού για την αξία της αισθητικής του καθενός για το περιβάλλον, είτε πρόκειται για το φυσικό είτε για το δομημένο. Η περιβαλλοντική αισθητική είναι ένα από τα πολύ πρόσφατα πεδία στους τομείς της αισθητικής, η οποία εμφανίστηκε στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Σε αντίθεση με τις γενικές συζητήσεις για την αισθητική από τους κριτικούς τέχνης, η μελέτη της περιβαλλοντικής αισθητικής στερείται ιστοριογραφικού υλικού.

Δεν είναι μόνο οι λαοί που λένε ότι η ομορφιά είναι στα μάτια του θεατή, αλλά και η μορφωμένη αντίληψη των ανθρώπων για την αισθητική, αλλάζει σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικά πλαίσια. Για περισσότερα από δύο χιλιάδες χρόνια, στοχαστές και φιλόσοφοι έχουν μελετήσει το θέμα της ομορφιάς. Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, μέχρι τον 18^ο αιώνα, το επίκεντρο της έρευνας ήταν η “ομορφιά”, και όλα τα σχετικά με τον όρο αισθητική, στην πραγματικότητα, ήρθαν πολύ αργότερα όταν “αυτή” επινοήθηκε από τον Γερμανό φιλόσοφο Alexander Baumgarten (1714-1762), που ως επί το πλείστον αναφέρεται στην φιλοσοφική έρευνα των νόμων που αφορούν σε ένα μόνο πράγμα ή αντικείμενο. Το πώς ο άνθρωπος έχει αισθητική αλληλεπίδραση με την ομορφιά του περιβάλλοντός του -αν υπάρχει- σπάνια αναφερόταν. Ωστόσο, υπάρχουν κλασσικά φιλοσοφικά παραδείγματα τα οποία παίζουν καθοδηγητικό ρόλο ώστε να γίνει σαφές, το πώς η παραδοσιακή αισθητική έχει εξελιχθεί και μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τη σύγχρονη μελέτη της περιβαλλοντικής αισθητικής.¹⁶⁶

Αν και το πεδίο της μελέτης της περιβαλλοντικής αισθητικής έχει γίνει ορατό μόνο πρόσφατα, παρόλα αυτά έχει ιστορικές ρίζες όσον αφορά την εκτίμησή μας για τα φυσικά αντικείμενα και το συνολικό περιβάλλον. Ο Σωκράτης θα μπορούσε να θεωρηθεί ο πρώτος γνωστός φιλόσοφος ο οποίος έδωσε ζωτική αξία σε ένα περιβάλλον με αισθητική ποιότητα. Ήταν πεποίθησή του ότι θα ήταν επιθυμητό για τη νεολαία να κατοικήσει μεταξύ της ομορφιάς και της καλοσύνης ως εκ τούτου να επηρεαστεί προς το καλύτερο, ώστε να καταστήσουν τους “φύλακες” για την ευημερία των πολιτών. Εάν ο Πλάτωνας ήταν αυτός που πρωτοστάτησε στην υποκειμενική φύση της αιώνιας ομορφιάς με την εξιδανικευμένη μορφή, ο Αριστοτέλης σίγουρα έδωσε τις πρώτες μελέτες της συγκεκριμένης αισθητικής μορφής. Πίστευε ότι τα όμορφα αντικείμενα, έπρεπε να έχουν ένα ορισμένο μέγεθος και να καταλαμβάνουν ένα συγκεκριμένο χώρο, έτσι ώστε ο παρατηρητής να μπορεί να εκτιμήσει την αίσθηση της ομορφιάς. Ενώ, μέσω των έργων ενός μεγάλου αριθμού σημαντικών φιλοσόφων στη Βρετανία τον 18^ο αιώνα, η φιλοσοφία της αισθητικής μεγάλωσε και η φύση ήταν το κύριο θέμα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί με τον παρατηρητή να ανταποκρίνεται σε ορισμένες ιδιότητες.¹⁶⁷ Αλλά μέχρι εκείνη τη στιγμή, οι Βρετανοί αισθητικοί δεν ορίζουν την ομορφιά, απλά παρέχουν όρους της αντίληψης από έναν παρατηρητή. Ήταν ο Immanuel Kant αυτός ο οποίος εφάρμοσε στη φιλοσοφία του τη λογική και την έννοια της πρώτης συστηματικής μελέτης της αισθητικής. Η Κεντρική φιλοσοφία του για την αισθητική -και μία από τις μεγαλύτερες συνεισφορές στο θέμα της αισθητικής- ήταν η ιδέα του ανιδιοτελούς. Η αισθητική εμπειρία αυτή ερμηνεύθηκε ως αποστασιοποιημένη από τα καθημερινά ενδιαφέροντα. Έτσι με τη βοήθεια του ανιδιοτελούς, όχι μόνο θα μπορούσε η αγροτική περιοχή να θεωρηθεί ως όμορφη, αλλά ακόμη και το πιο άγριο από τα φυσικά περιβάλλοντα θα μπορούσε να εκτιμηθεί ως εξάισιο. Ο σύνδεσμος της έννοιας της ανιδιοτέλειας με τον δέκατο όγδοο αιώνα για τη γοητεία του φυσικού κόσμου, οδήγησε σε μια πλούσια παράδοση της εκτίμησης του τοπίου και στον δημοφιλή τρόπο της αισθητικής ποιότητας, το γραφικό. Η επακόλουθη ανάπτυξη του εν λόγω κανόνα της φύσης με επίκεντρο την αισθητική εκτίμηση του κόσμου μας, ήταν μία θεωρητική σύνθεση με την ανιδιοτέλεια

¹⁶⁶ Βλ.: Wang M. C. & You M. & Lee C. F., *Environmental Aesthetics: Philosophic Foundations and Methodological Perspectives*, National Yunlin University of Science and Technology, College of Design.

¹⁶⁷ Ο.π..

στην κεντρική φιλοσοφική θέση, το τοπίο ως αισθητικό αντικείμενο, και την αισθητική ποιότητα ως ευνοημένο παράδειγμα της αισθητικής εκτίμησης.

Ο Σάφτσμπερ, που προηγήθηκε του Καντ και υπήρξε στην πραγματικότητα ο πρώτος εισηγητής της έννοιας του *υψηλού* την οποία αργότερα συστηματοποίησε ο γερμανός φιλόσοφος, είχε υποστηρίξει ότι η τέχνη πρέπει να περικλείεται μέσα σε ένα πλαίσιο αντί να απλώνεται σε τοίχους, ταβάνια και σκάλες, έτσι ώστε να γίνεται αντιληπτή με μία μόνο ματιά. Επιπλέον, ο Σάφτσμπερ αντιμετώπισε την ωραιότητα στην φύση ως αντικείμενο στοχασμού - όχι ως ενεργητική κατάσταση ή ως πρακτικό αγαθό, ούτε ως ιδιότητα ανήκουσα στην φύση, ή σχετική με τις ανθρώπινες επιθυμίες. Και πραγματικά, κάποια τεχνάσματα μπορούν να μετατρέψουν το περιβάλλον σε αντικείμενο στοχασμού: η γραφική θέα ενός πανοραμικού τοπίου, η θέα μιας αλέας από κάποια ταράτσα, ένας γεωμετρικός γαλλικός κήπος.¹⁶⁸

Ο Kant, όπως προαναφέραμε, ήταν ο πρώτος ο οποίος αποδέσμευσε την αισθητική εμπειρία, σαν αποτέλεσμα της τέχνης και την ανήγαγε στην αισθητική απόλαυση η οποία πρώτιστα πηγάζει από την επαφή με τη φύση. Επιπλέον, η ικανότητα των ανθρώπων, κατά τον Kant, να μεταδίδουν τις σκέψεις τους, προϋποθέτει μία σχέση της φαντασίας και της νόησης, που επιτρέπει τη συνεργασία των εννοιών με εποπτείες -και αντιστρόφως- συμβάλλοντας στην απόκτηση μιας γνώσης. Σε αυτή την περίπτωση, η εναρμόνιση των δύο ικανοτήτων του πνεύματος, είναι νόμιμη. Μόνο όταν η φαντασία αφυπνίζει μέσα στην ελευθερία της τη νόηση, και η τελευταία εντάσσει χωρίς έννοιες τη φαντασία σε ένα κανονικό παιχνίδι, μπορεί να μεταδοθεί η παράσταση, όχι ως σκέψη, αλλά ως εσωτερικό αίσθημα μιας σκόπιμης κατάστασης του πνεύματος. Η καλαισθησία είναι επομένως *a priori* κριτική ικανότητα της μεταδοσιμότητας των αισθημάτων, που είναι συνδεδεμένα με μία δεδομένη παράσταση (χωρίς τη μεσολάβηση εννοιών).¹⁶⁹

Το ωραίο για τον Kant, είναι το σύμβολο του ηθικού αγαθού. Από αυτήν ακριβώς την άποψη αρέσει και αξιώνει την καθολική αποδοχή, εξευγενίζοντας τρόπον τινά το πνεύμα, που αποκτά συνείδηση ότι αίρεται πάνω από την απλή ικανότητα να αισθάνεται ευαρέστηση μέσω των εντυπώσεων των αισθήσεων, εκτιμώντας ταυτόχρονα την αξία των άλλων, σύμφωνα με ένα παρόμοιο αξίωμα της κριτικής του ικανότητας. Προς το νοητό έχει λοιπόν το βλέμμα της η καλαισθησία, σε σχέση με αυτό εναρμονίζονται οι ανώτερες γνωστικές μας ικανότητες και χάρη σε αυτό δεν προκύπτουν αντιφάσεις ανάμεσα στη φύση τους και τις αξιώσεις που εγείρει η καλαισθησία. Η κριτική ικανότητα στις καλαισθητικές κρίσεις δεν υπόκειται, όπως στις εμπειρικές κρίσεις, στην ετερονομία των νόμων της εμπειρίας και ταυτόχρονα διαπιστώνει, τόσο λόγω αυτής της εσωτερικής δυνατότητας του υποκειμένου, όσο και λόγω της εξωτερικής δυνατότητας μιας φύσης που συμφωνεί με αυτή, ότι συνδέεται με κάτι, που υπάρχει τόσο μέσα στο ίδιο το υποκείμενο όσο και έξω από αυτό, το οποίο δεν είναι ούτε φύση, ούτε ελευθερία, αλλά είναι συνδεδεμένο με το υπερ-αισθητό, στο οποίο συνυπάρχει η θεωρητική με την πρακτική ικανότητα σε μια αρμονική συμφωνία, και με ένα κοινό για όλους αλλά άγνωστο τρόπο.

Ακόμη και ο κοινός νους έχει τη συνήθεια να λαμβάνει υπόψη αυτή την αναλογία, υποδηλώνοντας συχνά τα ωραία αντικείμενα της φύσης, ή της τέχνης, μέσω ονομάτων που φαίνονται να έχουν ως βάση μια ηθική κρίση. Μιλάμε για επιβλητικά και μεγαλοπρεπή κτίρια και δέντρα, για χαμογελαστούς και εύθυμους λειμώνες, αποκαλούμε τα χρώματα αθώα, σεμνά, τρυφερά γιατί γεννούν αισθήματα, που περιέχουν κάτι ανάλογο με την ψυχική κατάσταση που προκαλείται από τις ηθικές κρίσεις. Η καλαισθησία καθιστά τρόπον τινά δυνατή τη μετάβαση από την έλξη των αισθήσεων στο ηθικό ενδιαφέρον, χωρίς απότομο άλμα, στο βαθμό που παριστά τη φαντασία, μέσα στην ελευθερία της, ως προσδιορίσιμη κατά έναν σκόπιμο τρόπο για τη νόηση, εκπαιδεύοντάς μας να νιώθουμε μια ελεύθερη ικανοποίηση, ακόμη και για τα αντικείμενα των αισθήσεων που δεν ασκούν κάποια αισθητηριακή έλξη.¹⁷⁰

Ήταν λόγω των Ρομαντικών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σύμφωνα με τους οποίους τονίστηκε περαιτέρω η ισχυρή συγκίνηση ως πηγή αισθητικής εμπειρίας, η οποία αναμειγνύει το φυσικό αντικείμενο και το ανθρώπινο συναίσθημα σε μια γυροσκοπική οργή του ανθρωπομορφισμού, η οποία θέση πλημμύρισε την καλλιτεχνική δημιουργία αυτής της περιόδου και φυσικά την εκτίμηση της ομορφιάς. Το αποτέλεσμα ήταν η ώθηση για τους καλλιτέχνες και το ευρύ κοινό να παρακολουθήσει μια

¹⁶⁸ Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010, σ.263, 265.

¹⁶⁹ Βλ.: Kant I., *Κριτική της Κριτικής Ικανότητας*, Printa, 2002.

¹⁷⁰ Ο.π..

αμοιβαία αλληλεπίδραση με το περιβάλλον του, εκτός από απλή μονόδρομη παθητική αισθησιακή ευγνωμοσύνη. Η εντυπωσιακή πρόοδος της αισθητικής εκτίμησης από αισθητήρια ερεθίσματα για την εσωτερίκευση των αντικειμενικών εντυπώσεων και την υποκειμενική αίσθηση, δημιούργησε έκκληση στο ευρύ κοινό για μια βαθύτερη κατανόηση του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς και για την πλουσιότερη εκτίμηση της συνολικής περιβαλλοντικής αισθητικής. Η εμφάνιση της τότε νέας ευαισθητοποίησης του κοινού για την αισθητική ποιότητα του περιβάλλοντος, επίσης, άρχισε να εξελίσσεται και να επικεντρώνεται όχι μόνο στην αισθητική, αλλά τόνισε και την επιστημονική κατανόηση του περιβάλλοντος στο σύνολό του και ως εκ τούτου υποστήριξε τον επαγγελματικό χειρισμό των πτυχών του σχεδιασμού του.¹⁷¹

Προσεγγίζοντας την στροφή του 20^{ου} αιώνα, η έννοια της περιβαλλοντικής αισθητικής άρχισε να αποκτά σοβαρή προσοχή από τα “επιστημονικά” πεδία, με την ελπίδα να αποτελέσει ένα σοβαρό στόχο εκτός από μια απλή υποκειμενική αντανάκλαση ή προσωπικό ισχυρισμό. Επιπλέον, σε αντίθεση με τον παραδοσιακό μεγαλειώδη στοχασμό, νέες διατριβές, άρχισαν να προσεγγίζουν την αισθητική του περιβάλλοντος από τη σκοπιά των φυσικών επιστημών και της πειραματικής ψυχολογίας. Αν και ήρθε αργότερα, τώρα έχει γίνει ένας συλλογικός όρος για σχεδόν κάθε πιθανό θέμα που σχετίζεται με την εκτίμηση του ανθρώπου και το φυσικό περιβάλλον του. Ο Κόνραντ Λόρεντς στο βιβλίο του *Τα 8 θανάσιμα αμαρτήματα του πολιτισμού μας* (1978), χαρακτηριστικά αναφέρει πως: “Η ερήμωση του φυσικού περιβάλλοντος καταστρέφει όχι μόνο τον εξωτερικό κόσμο, μέσα στον οποίο ζούμε, αλλά και κάθε σεβασμό του ανθρώπου για την ομορφιά και το μεγαλείο μιας δημιουργίας που τον ξεπερνά”.

Πιο πρόσφατα, ο Carlson στο *Aesthetics and the environment, the appreciation of nature, art and architecture*,¹⁷² αναφέρει πως ένα μεγάλο μέρος της αισθητικής εκτίμησης δεν προορίζεται για την τέχνη, αλλά κατευθύνεται προς το ευρύτερο περιβάλλον οδηγώντας την εκτίμηση αυτή πέρα από την πρωτόγονη φύση, στα πιο εγκόσμια περίχωρα, όπως είναι η μοναξιά ενός πάρκου στη γειτονιά ένα βροχερό βράδυ, το χάος μιας πρωινής αγοράς με κίνηση ή η θέα ενός δρόμου. Το περιβάλλον αυτό μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο φυσικό, μεγάλο ή μικρό, εγκόσμιο ή εξωτικό, αλλά σε κάθε περίπτωση είναι ένα περιβάλλον που εκτιμάται. Ενώ όμως το κεντρικό φιλοσοφικό ζήτημα της περιβαλλοντικής αισθητικής, σύμφωνα με τον Carlson, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό, από την αντίθεση μεταξύ της εκτίμησης της φύσης των αντικειμένων και της φύσης των έργων τέχνης, η Brady, φανερά επηρεασμένη από την Καντιανή αντίληψη, αναπτύσσει την θεωρία με τίτλο *Ολοκληρωμένη Αισθητική* και αναφέρει χαρακτηριστικά: “Μέσω μιας ολοκλήρωσης των υποκειμενικών και αντικειμενικών συστατικών της αισθητικής εμπειρίας, αυτή η προσέγγιση υπογραμμίζει το δεσμευμένο, συγγενικό και βασισμένο στα συμφραζόμενα, χαρακτήρα της περιβαλλοντικής εκτίμησης και συντηρεί ένα είδος μη οργανικότητας μέσω της ανιδιοτέλειας”. Έτσι, καθορίζοντας δύο από τα βασικά συστατικά της “ολοκληρωμένης αισθητικής”, την πολύ-αισθησιακή και την ανιδιοτελή δέσμευση με το περιβάλλον, η Brady συνδιαλέγεται με την ποικιλία των τρόπων όπου η εκτίμηση κυμαίνεται πέρα από την οπτική ανθρώπινη αίσθηση, αναπτύσσοντας μια αναζωογονητική έννοια της ανιδιοτέλειας και επαληθεύοντας τη συμφωνία άλλων βασικών συστατικών της αισθητικής ανταπόκρισης στη φύση ενώ τρία ακόμη χαρακτηριστικά που αναφέρει ως συστατικά της “ολοκληρωμένης αισθητικής”, είναι η φαντασία, η συγκίνηση και η γνώση.¹⁷³

“...Ο αισθητικός τρόπος εμπειρίας έχει ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχέσης μας με το περιβάλλον. Η κατανόηση των ιδιαίτερων πτυχών της αισθητικής εκτίμησης οφείλει να φωτίσει μερικούς από τους λόγους για τους οποίους, για τουλάχιστον μερικούς από εμάς, η επαφή με το φυσικό κόσμο είναι ένα τέτοιο ζωτικής σημασίας και σημαντικό μέρος της ζωής μας. Η διαρκής σημασία των περιβαλλοντικών ανησυχιών και των ζητημάτων δείχνει μια αυξανόμενη ανάγκη για μια μεγαλύτερη γνώση της σχέσης μας με τη φύση”.¹⁷⁴

¹⁷¹ Βλ.: Wang M. C. & You M. & Lee C. F., *Environmental Aesthetics: Philosophic Foundations and Methodological Perspectives*, National Yunlin University of Science and Technology, College of Design.

¹⁷² Βλ.: Carlson A., *Aesthetics and the Environment: the appreciation of nature, art and architecture*, Routledge, 2002.

¹⁷³ Βλ.: Μάρκου Α., *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Εικαστική Αγωγή. Ένα εικαστικό παιχνίδι για την περιβαλλοντική εκπαίδευση στην προσχολική ηλικία*, Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2008.

¹⁷⁴ Βλ.: Brady E., *Aesthetics of the Natural Environment*, University of Alabama Press, 2003.

Α.3.3. Τέχνη και Φύση υπό το πρίσμα μιας ηθικής και αισθητικής εκτίμησης

Η Brady, αναφέρει πως η αισθητική ευαισθησία και άλλες ικανότητες που αναπτύσσονται μέσω του τρόπου εμπειρίας, οι οποίες υποστηρίζουν μία τοποθέτηση στο σεβασμό της φύσης, παρόλο που η αισθητική αξία συγκρούεται συχνά αλλά ταυτόχρονα εναρμονίζεται και με άλλες περιβαλλοντικές αξίες, ειδικά με την ηθική αξία. Αναλύοντας τη σχέση μεταξύ αισθητικού και ηθικής, υποδεικνύει τρόπους με τους οποίους η αισθητική ευαισθησία και οι ικανότητες που αναπτύσσονται μέσω εμπειρίας, υποστηρίζουν μία τοποθέτηση σεβασμού προς τη φύση. Μιλώντας για τις αισθητικές αξίες και την αισθητική εκτίμηση της φύσης θεωρεί ότι τα πολιτισμικά τοπία και η ερμηνεία τους, διαμορφώνονται και από τη φύση και από τον πολιτισμό, ο δε αισθητικός τρόπος εμπειρίας έχει έναν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχέσης μας με το περιβάλλον. Η διαρκής σημασία των περιβαλλοντικών ανησυχιών και των ζητημάτων, δείχνει μια αυξανόμενη ανάγκη για μια μεγαλύτερη γνώση της σχέσης μας με τη φύση. Η περιβαλλοντική αισθητική και η φιλοσοφία γενικότερα, μπορούν να έχουν μια εποικοδομητική συμβολή σε αυτήν την γνώση.

Οι αισθητικές και οι ηθικές ανθρώπινες στάσεις απέναντι στο περιβάλλον, μπορούν να περιγραφούν ως δύο ευδιάκριτοι τύποι σχέσεων με το φυσικό περιβάλλον, αλλά υποστηριζόμενοι μεταξύ τους με ποικίλους τρόπους. Η Brady χαρακτηρίζει την *Ολοκληρωμένη Αισθητική* ως ανιδιοτελή, που εξωτερικεύει την αισθητική εμπειρία και δημιουργεί το πεδίο εκτίμησης της φύσης χωρίς συμφέρον ή είδος αισθητικού σφετερισμού. Συγχρόνως, χαρακτηρίζεται από αισθητική προσοχή που κατευθύνεται με κατανόηση προς τις ανεξάρτητες από τους ανθρώπους ιδιότητες, στο βαθμό που μπορεί να συσχετίζονται με φαινόμενα. Και ολοκληρώνει την άποψή της αναφέροντας ότι με αυτό τον τρόπο, αυτή η αισθητική μπορεί να υποστηρίξει μια σχέση μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης που να βασίζεται σε ένα είδος *αισθητικού σεβασμού* για τη φύση.

Στο μέτρο που κάθε πράγμα, κάθε τόπος, κάθε συμβάν βιώνεται από ένα ενσυνείδητο σώμα με αισθητηριακή και αδιαμεσολάβητη αμεσότητα, διαθέτει ένα αισθητικό στοιχείο. Όπου λαμβάνει χώρα η πλήρης συμπλοκή των αισθήσεων, εκεί είναι πάντοτε παρών ένας αισθητικός παράγων.¹⁷⁵ Όπως ακριβώς η τέχνη από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα κινήθηκε πέραν του ωραίου και του ευχάριστου για να συμπεριλάβει ακόμη και το άσχημο, το τερατώδες, το αλλόκοτο, ως και το απωθητικό,¹⁷⁶ έτσι και η αισθητική της φύσης θα πρέπει να υπερβεί τα προστατευτικά σύνορα και να δεχθεί τον κόσμο. Η σπουδαιότητα μιας αισθητικής του περιβάλλοντος γίνεται λοιπόν σαφώς μεγαλύτερη και ταυτόχρονα αυξάνεται και το εύρος των εφαρμογών της. Η αισθητική δεν μπορεί πλέον να περιχαράκωνεται μέσα στα ασφαλή όρια των κήπων και των πάρκων, αλλά τα σύνορά της πρέπει να επαναπροσδιοριστούν ώστε να αγκαλιάσει ολόκληρη τη φύση, την πόλη όσο και την ύπαιθρο, το εργοστάσιο όσο και το μουσείο, το βιομηχανικό τοπίο όσο και το παγωμένο φιορδ.¹⁷⁷

Σύμφωνα με τον Arnold Berleant,¹⁷⁸ αυτό που φέρνει κοντά την αισθητική της φύσης και της τέχνης είναι κάποια κοινά σημεία στην σχέση μας με αυτές και στην αντίδρασή μας απέναντί τους: και οι δύο μπορούν να είναι αντικείμενο της αντιληπτικής εμπειρίας μας και οι δύο μπορούν να είναι αντικείμενο αισθητικής αποτίμησης και, ακόμα πιο συγκεκριμένα, και με τις δύο αλληλεπιδρούμε αισθητικά, καθώς καλούμαστε να συμμετάσχουμε σε μια ενοποιητική αντιληπτική κατάσταση. Μια τέτοια σχέση αποτίμησης απαιτεί κάποια αισθητική θεωρία ριζικά διαφορετική από την ανιδιοτέλεια του δέκατου όγδοου αιώνα. Αυτή δεν είναι άλλη από την *αισθητική της συμπλοκής*, μια αισθητική την οποία η αποτίμηση του περιβάλλοντος ενθαρρύνει ιδιαίτερα. Η εφαρμογή της αισθητικής συμπλοκής και στην αποτίμηση της τέχνης οδηγεί στην αναδόμηση της συνηθισμένης αντιμετώπισης της τελευταίας. Προτείνει επίσης τρόπους επίλυσης των προβλημάτων που προκύπτουν από την υιοθέτηση διαφορετικών μορφών αποτίμησης για την φύση και για την τέχνη.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010, σ. 17.

¹⁷⁶ Βλ.: Ουμπέρτο Έκο (επιμ.), *Ιστορία της ασχήμιας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007.

¹⁷⁷ Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010, σ. 18.

¹⁷⁸ Ο.π., σ. 280.

¹⁷⁹ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010.

Στα περιβάλλοντα εκείνα όπου τέχνη και φύση συνενώνονται εσκεμμένα, όπως οι κήποι, η αισθητική της φύσης χρησιμοποιείται για να προκαλέσει την αίσθηση της συνέχειας με τη φύση. Οι πολιτισμικές μορφές και παραδόσεις μεσολαβούν εδώ για την επίτευξη αυτής της ενότητας, πράγμα που συμβαίνει σε κάθε μορφή εμπειρίας. Υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στον ιαπωνικό και τον γαλλικό κήπο, γεγονός που αποδεικνύει πόσο διαφορετικοί είναι οι κόσμοι που οι πολιτισμοί αυτοί δημιουργούν. Ενώ αυτή η ενότητα τέχνης και φύσης καλλιεργήθηκε συστηματικά κατά τον δέκατο έβδομο και τον δέκατο όγδοο αιώνα, η τάση ενοποίησής τους εξακολουθεί να υπάρχει. Η ίδια τάση για ενοποίηση τέχνης και φύσης παρουσιάζεται και στη σύγχρονη αρχιτεκτονική που δείχνει ευαισθησία απέναντι στο τοπίο, στον πολεοδομικό σχεδιασμό που ανταποκρίνεται σε γεωμορφολογικές και γεωγραφικές απαιτήσεις, στην γλυπτική για προεπιλεγμένες τοποθεσίες, και στον σχεδιασμό αστικών πάρκων. Μία και μόνη αισθητική εφαρμόζεται στην φύση και στην τέχνη αφού, σε τελική ανάλυση, και οι δύο αποτελούν πολιτισμικά κατασκευάσματα, άρα δεν μιλάμε για δύο πράγματα αλλά για ένα.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Ό.π., σ. 283.

Caspar David Friedrich, *Γυναίκα στο ηλιοβασίλεμα*, 1818-20, Έσσεν, Museum Folkwang
(πηγή wikipedia)

A.4. “Αποσπώντας” τοπία από το περιβάλλον

Στην σημερινή Δυτική αντίληψη “αντιλαμβανόμαστε” τοπία, βρισκόμαστε σε θέση όρασης και ανάγνωσης τοπίων. Μιλάμε, δηλαδή, για εγω-κεντρική, προοπτική θέαση που ξεκίνησε από την Αναγέννηση και τον αρχιτέκτονα Brunelleschi. Από ορισμένους η μεγάλη τομή χρονολογείται στο 1420, όταν η τυπολογική ορθότητα στα Αναγεννησιακά προοπτικά δόγματα κυριαρχείται εντελώς από την σύλληψη αυτή. Η προοπτική υποσχόταν μετρησιμότητα και απόλυτη ομοιότητα με την φύση όπως την βλέπουμε, που παραγόταν δια μέσου ενός τέλει γεωμετρικού μοντέλου. Έκτοτε, η αναπαράσταση της πραγματικότητας θα έπρεπε να αποδίδει τον κόσμο όσο πιο ρεαλιστικά και με όσο πιο “επιστημονικό”, “μη-προκατειλημμένο” τρόπο γινόταν, ακολουθώντας τις επιταγές της ιστορίας της τέχνης. Η αναπαράσταση του πραγματικού αντανάκλα την κλήση για υπέρβαση της φύσης δια της μίμησης, η οποία είναι πανταχού παρούσα στη Δυτική σκέψη που προηγήθηκε ή υπήρξε παράλληλη της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Δυτικές “στιγμές” του πολιτισμού, όπως η σκέψη, η γνώση, η οντολογία, οι εξουσιαστικές δομές και η ηθική, δομήθηκαν πάνω στην αντικειμενοποίηση, που επιφέρει το παραδοσιακό δίπολο της Αναγεννησιακής προοπτικής, δηλαδή πάνω στην σχέση ελέγχοντος υποκειμένου και παρατηρούμενου -αλλά και μετρούμενου, αξιολογούμενο- αντικειμένου. Η προοπτική ενείχε προοδευτική αποσύνδεση νοός - σώματος στον επιστημονικό παρατηρητή, η οποία τελικά έγινε αρκετά πλήρης για να επιτρέψει την συνεκτική και εμφανώς μη-υποκειμενική αναπαράσταση του κόσμου που αναδύεται σήμερα.¹⁸¹

¹⁸¹ Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2007, σ. 65.

Ο χώρος, για θεωρητικούς όπως ο Alberti δεν συλλαμβάνεται ως το άμεσο περιβάλλον του ατομικού στερεού σώματος, όπως ήταν ο κανόνας στην αρχαία τέχνη, ούτε εμπλουτίζεται με ψυχολογικές ιδιότητες. Είναι μια άπειρη, αφηρημένη, ομογενής έκταση, ανάλογη με την αφηρημένη σύλληψη του επιστημονικού χώρου που αναδυόταν τότε και ήταν μετρήσιμη και ελέγξιμη. Αυτή η αντικειμενοποίηση δεν φανερώνεται στη θρησκευτική και πνευματική απαρχή της προοπτικής, όπως φαίνεται, για παράδειγμα, στο έργο του Piero della Francesca που συνδυάζει συναισθημα στην προοπτική, μαθηματικά της φόρμας και θρησκευτικότητα. Η μαγική ελκτική δύναμη της προοπτικής κορυφώθηκε γύρω στο 1500. Οι καλλιτέχνες μετά το Leonardo άρχισαν να συζητούν τις ελλείψεις της προοπτικής, και συγκεκριμένα ότι αυτή δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα της οπτικής εμπειρίας, προκειμένου να χειρισθούν τα τεχνικά ζητήματα με εφευρετικότητα και συναισθηματική ένταση.¹⁸²

Κατά τον Καρτέσιο ο χώρος, ακόμη και κενός, διαθέτει την ιδιότητα της μετρησιμότητας και της αμετακινήσιμης. Το χρώμα στη Δύση είναι μόνο μια αισθητική περιοχή όπου γινόταν φανερός ο φόβος της απώλειας. Η άλλη, ο φόβος της ψευδαίσθησης και της απάτης εκδηλώθηκε στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα και είχε σχέση με την αναξιπιστία των αισθήσεων και του κόσμου της εμπειρίας. Ήταν τέτοιος ο φόβος του Καρτέσιου που απέκοψε συμβολικά το κεφάλι από το σώμα στην προσπάθειά του για μια μηχανική, αντικειμενική οπτική “επιχείρηση”, για ασώματη λογική. Από τον 17^ο αιώνα η Δυτική σκέψη γέννησε, αλλά επίσης αμφισβήτησε ως αιρετικές διάφορες εναλλακτικές απόψεις, όπως του Baruch Spinoza περί εννοιακής σύλληψης του κόσμου, ή όπως του Gottfried Wilhelm Leibnitz περί εμπειρικής και συναισθηματικής κατανόησης της ύλης.¹⁸³

Η ίδια η γερμανική λέξη *Landschaft*, που έγινε ευρείας χρήσης στην Ευρώπη και μεταφράστηκε στα αγγλικά ως *landscape*, σημαίνει απόσπαση του τοπίου από το ευρύτερο περιβάλλον, που συνέβη σύμφωνα με τα προτάγματα του αναδυόμενου καπιταλισμού μεταξύ 16^{ου} και 19^{ου} αιώνα και συνδεόταν με ένα ορισμένο τρόπο όρασης, μια ιδιαίτερα κοινωνική εμπειρία, η οποία ήταν κοινή στη ζωγραφική απόδοση του τοπίου, την εκμετάλλευση της φύσης και την διαμόρφωση του τοπίου ενός μεγάλου κτήματος, και εμπεριέχει ελέγχουσα μέτρηση και εκμετάλλευση, αλλά και μια, αντιφατική εξωτερικά, ικανοποιημένη ονειροπόληση του ευγενούς γαιοκτήμονα. Η αποσπασματική θεώρηση και η έμφαση στην λεπτομέρεια εντάθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα, χαρακτηρίζοντας την αισθητική θεωρία που θεμελιώθηκε τότε,¹⁸⁴ και περιοχές έρευνας, όπως η αρχαιολογική. Στον αγγλοσαξονικό κόσμο το τοπίο γίνεται αντιληπτό σαν “παράθυρο” που προκύπτει από επιλεκτική σκόπευση, απόσπαση και απομόνωση ενός τόπου από το φυσικό ή ανθρωπογενές υπόβαθρό του. Ταυτόχρονα, ένας τέτοιος ορισμός του τοπίου ως κατ’ εξοχήν ορατού αντικειμένου, ορισμένου και ευρισκόμενου σε απόσταση από τον θεατή, κρίνεται από άλλους ανεπαρκής. Με την σειρά του ο 19^{ος} αιώνας, δια στόματος φιλοσόφων όπως ο Friedrich Nietzsche, άσκησε ευθεία κριτική στις συνέπειες της προοπτικής θεώρησης για την φιλοσοφία και την κοινωνία.¹⁸⁵

Όπως λέει ο Foucault, “υπάρχουν περιπτώσεις στη ζωή που το ερώτημα αν μπορούμε να σκεφθούμε διαφορετικά από ό,τι σκεπτόμαστε και να δούμε διαφορετικά από ό,τι βλέπουμε είναι απολύτως αναγκαίο αν πρόκειται να συνεχίσουμε να βλέπουμε και να σκεφτόμαστε”. Εξ άλλου, την ίδια στιγμή που αναδύθηκε ο προοπτικός τρόπος όρασης, με κυρίαρχα και ωφελιμιστικά χαρακτηριστικά, συνυπήρχαν εναλλακτικοί τρόποι κοσμοαντίληψης, όπως υπαινιχθήκαμε προηγουμένως με την περίπτωση του ευφυούς della Francesca, και όπως προκύπτει από ένα ποίημα του 18^{ου} αιώνα που έγραψε ο John Clare, που διακρίνει ανάμεσα σε ένα ελιτίστικο τέτοιο τρόπο και σε έναν αγροτικό. Ο ποιητής αντιδρούσε στην κανονικοποίηση και την περιφράξη της γης, που υπήρξε η προϋπόθεση του Αγγλικού καπιταλισμού, ακριβώς κατά την φάση που η γη από κοινόχρηστο αγαθό μετατρέποταν σε ατομική περιουσία. Πράγματι, η προοπτική, Καρτεσιανή αντίληψη, δηλαδή ο μη-υποκειμενικός, γεωμετρικός χώρος, δεν επέφερε ριζική τομή μεταξύ νέων και προηγούμενων τρόπων οπτικής εμπειρίας του κόσμου. Για παράδειγμα, στην αντίληψη του Καρτέσιου αντιτίθεται η αντίληψη του σύγχρονου του φιλόσοφου Giambattista Vico. Τον Καρτέσιο ενδιέφερε η απόλυτη, αντικειμενική, χαρτογραφική όραση ενός νοός

¹⁸² Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 66.

¹⁸³ Ό.π., σ. 66.

¹⁸⁴ Βλ.: ενότητα Α.2. του παρόντος.

¹⁸⁵ Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2007, σ. 67.

που δεν επηρεάζεται από τις αισθήσεις. Τον Vico ενδιέφερε η σχετική, συναισθητική όραση. Είναι νομίζω, προφανές πόσο το αίτημα αυτό κάνει επίκαιρο το αρχαίο και το Βυζαντινό αντί-, ή πολύ-προοπτικό και ενορατικό βλέμμα, που μοιράζεται κοινά στοιχεία με την κοντινή και την Άπω Ανατολή.¹⁸⁶

A.4.1. Η αισθητική αντίληψη της φύσης ως τοπίου

Στο επόμενο κεφάλαιο θα έχουμε την δυνατότητα διεξοδικότερης ανάλυσης για τα ζητήματα που αφορούν στο τοπίο. Στην παρούσα “εισαγωγική” ενότητα, θα επικεντρωθούμε στη φιλοσοφική θεώρηση της έννοιας του τοπίου, όπως αυτή ερμηνεύθηκε από συγκεκριμένους στοχαστές, αφού πρώτα παραθέσουμε μία ρήση από τις *Εξομολογήσεις* του Αυγουστίνου, η οποία μας εισαγάγει στο θέμα: “το ότι είδα με τα μάτια μου τις κορυφές βουνών, τα κύματα της θάλασσας, τα πλατιά ποτάμια δεν σημαίνει ότι τα κατανόησα κι ότι έχουν γίνει κτήμα μου. Ξέρω μόνο την εικόνα τους. Ξέρω όμως καλά διά μέσου ποιας αίσθησης μου εντυπώθηκαν”.

Ο Georg Simmel¹⁸⁷ με τον όρο *φύση* εννοεί την ατέρμονη συνάφεια των πραγμάτων, την αδιάκοπη γένεση και καταστροφή των μορφών, την κυμαινόμενη ενότητα του γίνεσθαι, η οποία εκφράζεται με τη συνέχεια της ύπαρξης μέσα στο χρόνο και το χώρο. “Όταν χαρακτηρίζουμε”, σημειώνει, “κάτι το πραγματικό ως φύση, είτε εννοούμε κάποια εσωτερική ποιότητα, τη διαφορά του έναντι της τέχνης και του τεχνητού, έναντι του ιδεατού και του ιστορικού, είτε ότι θα πρέπει να ισχύει ως εκπρόσωπος και σύμβολο εκείνου του συνολικού Είναι, έτσι που να ακούμε τη ροή του τελευταίου να αντηχεί μέσα σε αυτό”. “Ένα κομμάτι φύσης” αποτελεί στην πραγματικότητα εσωτερική αντίφαση. Η φύση δεν τεμαχίζεται, είναι ενότητα ενός όλου και τη στιγμή που κάτι θα αποσπαστεί από αυτή, παύει πλέον να αποτελεί κάτι το ολότελα φυσικό, και ο λόγος είναι ότι πρέπει να είναι “φύση” μόνο στο πλαίσιο αυτής της δίχως όρια ενότητας, μόνο ως κύμα αυτού του συνολικού ρεύματος.¹⁸⁸ Το να βλέπει κανείς ως τοπίο ένα κομμάτι εδάφους, μαζί με ό,τι υπάρχει πάνω σε αυτό, σημαίνει να παρατηρεί, αυτή τη φορά από τη δική του πλευρά, ένα απόσπασμα της φύσης ως ενότητα, κάτι το οποίο καθίσταται εντελώς ξένο προς την έννοια της φύσης.¹⁸⁹

Στη *Φιλοσοφία του τοπίου* (Philosophie der Landschaft)¹⁹⁰ αναφερόμενος στη φύση, που κατά βάθος στο Είναι και στο νόημά της, δεν γνωρίζει τίποτα από ατομικότητα, παρατηρεί πως, αναδομείται ως η εκάστοτε ατομικότητα του “τοπίου” μέσω του ανθρώπινου βλέμματος, το οποίο την κατατέμνει και διαμορφώνει από τα τμήματα ξεχωριστές ενότητες. Έχει διαπιστωθεί πολλές φορές ότι η “αίσθηση της φύσης” αναπτύχθηκε ουσιαστικά για πρώτη φορά στους νεότερους χρόνους και αυτό αποδόθηκε επιφανειακά, όπως πιστεύει, στο λυρισμό τους, το ρομαντισμό τους κ.ο.κ. Αντιθέτως, προσθέτει, “μου φαίνεται ότι οι θρησκείες των πιο πρωτόγονων εποχών φανερώνουν μια ιδιαίτερως βαθιά αίσθηση της “φύσης””. Το μόνο που αναπτύχθηκε προσφάτως είναι η ευαισθησία για το ιδιαίτερο μόρφωμα του “τοπίου”, και μάλιστα ακριβώς διότι η δημιουργία του απαιτούσε μια απόσταση από εκείνη την αίσθηση της συνολικής φύσης. Η εξατομίκευση των εσωτερικών και εξωτερικών μορφών ύπαρξης, η διάλυση των πρωταρχικών προσδέσεων και δεσμών σε διαφοροποιημένες μεμονωμένες υποστάσεις, αυτός ο μεγάλος κανόνας του μεταμεσαιωνικού κόσμου, ήταν που μας επέτρεψε να διακρίνουμε για πρώτη φορά το τοπίο μέσα από τη φύση. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι η Αρχαιότητα και ο Μεσαίωνας δεν είχαν καμία αίσθηση του τοπίου, αφού το ίδιο το αντικείμενο δεν υπήρχε ακόμη με την ψυχική αποφασιστικότητα κι εκείνη την αυτόνομη αναδιαμόρφωση, την οριστική επίτευξη της οποίας επιβεβαίωσε αργότερα με τη θεματοποίησή της η γένεση της ζωγραφικής τοπίου.¹⁹¹

Γράφοντας περίπου το 1650, ο Edward Norgate αφιέρωνε αρκετές σελίδες του έργου του *Miniatura* στο τοπίο “το πλέον αθώο από όλα τα είδη ζωγραφικής, στο οποίο ούτε ο ίδιος ο διάβολος θα εδιανοείτο

¹⁸⁶ Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 69.

¹⁸⁷ Simmel G., “Φιλοσοφία του Τοπίου”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel & Joachim Ritter & Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004.

¹⁸⁸ Simmel G., ό.π., σ. 12.

¹⁸⁹ Ό.π., σ. 13.

¹⁹⁰ Πρώτη δημοσίευση στο π. *Die Guldenkammer*, II, Βρέμη, 1913. Simmel G., ό.π., σ. 10.

¹⁹¹ Simmel G., ό.π., σ. 14-15.

ποτέ να προσάψει την κατηγορία της ειδωλολατρίας”¹⁹²: “... δεν φαίνεται οι παλαιοί να το υπολόγισαν ή να το χρησιμοποιήσαν με διαφορετικό τρόπο παρά μόνο ως επικουρικό των άλλων ειδών, για να διακοσμήσουν ή να σκηνοθετήσουν τους ιστορικούς τους πίνακες, γεμίζοντας τις άδειες γωνίες ή τα μέρη απ’ όπου απουσίαζαν οι μορφές ή η αφήγηση, με κάποια θραύσματα τοπίου... όπως μπορούμε να δούμε στα ασύγκριτα *Cartoni* με τις Πράξεις των Αποστόλων [...] Αλλά το να αναγάγουμε αυτά τα ζωγραφικά μέρη σε καθαρή και αυτοτελή τέχνη και να περιορίζουμε την παραγωγή μιας ολόκληρης ανθρώπινης ζωής αποκλειστικά σε κάτι τέτοιο αποτελεί κατ’ εμέ μια πολύ πρόσφατη επινόηση και μάλλον έναν νεωτερισμό, που ωστόσο είναι καλός και που έχει αποφέρει στους επινοητές και τους δασκάλους του και τιμή και κέρδη”.

Η τοπιογραφία είναι, μακράν, το πιο επαναστατικό από όλα τα “είδη” τα οποία “εξειδικευμένοι” ζωγράφοι του 16^{ου} αιώνα άρχισαν να καλλιεργούν στο Βορρά. Η ηθογραφία παρέμεινε ουσιαστικά για πολύ καιρό προσηλωμένη στις διδακτικές αντιλήψεις της μεσαιωνικής τέχνης, εικονογραφώντας παροιμίες ή δίνοντας μαθήματα ηθικής. Ακόμη και η ζωγραφική της νεκρής φύσης στηριζόταν συχνά στην αλληγορική και εμβληματική παράδοση που είχε καθιερώσει θέματα όπως τα σύμβολα της *Vanitas* ή τις αναπαραστάσεις των Πέντε Αισθήσεων. Φυσικά και το Τοπίο είχε τα παραδοσιακά του θέματα, όπως *Οι ασχολίες των μηνών* ή οι *Τέσσερις Εποχές*, σπανίως όμως αντλούσε από παρόμοια απομονωμένα θέματα το ίδιο του το *raison d’etre*. Αλλά μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, το τοπίο έγινε ένα αναγνωρισμένο θέμα τόσο για τη ζωγραφική όσο και για τη χαρακτική. Εάν θεωρήσουμε πως η ανάπτυξη της τοπιογραφίας, ανταποκρίνεται σε μια ζήτηση που υπάρχει στις αγορές του Νότου, η ταυτόχρονη εμφάνιση παρόμοιων έργων σε σαφώς διακριτές περιοχές δεν φαίνεται πλέον τόσο μυστηριώδης. Υπάρχουν πράγματι πολλές ενδείξεις πως αυτή η ζήτηση υπήρξε το δώρο που ο αναγεννησιακός Νότος προσέφερε στον γοτθικό Βορρά. Η πρώτη προϋπόθεση για να αναδυθεί μια τέτοια ζήτηση είναι, φυσικά, η ύπαρξη μιας λιγότερο ή περισσότερο συνειδητής αισθητικής στάσης ως προς τους πίνακες και τα χαρακτηριστικά, και μια τέτοια στάση, που υμνεί τα έργα τέχνης περισσότερο σε σχέση με την καλλιτεχνική τους αξία και λιγότερο σε σχέση με τη λειτουργία και το θέμα τους, είναι αναμφίβολα προϊόν της ιταλικής Αναγέννησης.¹⁹³

“Η πλέον θεμελιώδης τραγωδία” -σύμφωνα πάλι με τον Simmel- “του πνεύματος εν γένει, η οποία κατά τους νεότερους χρόνους έφτασε στην πλήρη εκδήλωσή της σφετεριζόμενη τη διεύθυνση της πολιτιστικής διαδικασίας, ίσως να είναι το γεγονός ότι μέρος ενός όλου μετατρέπεται σε αυτόνομο όρο, αποσπώμενο από αυτό και αξιώνοντας απέναντί του ένα δικό του δίκαιο.”¹⁹⁴ Ο ασυνείδητος δρων κανόνας, ο οποίος παράγει το τοπίο ως τέτοιο, δεν είναι εξίσου εύκολο να καταδειχτεί, και μάλιστα αυτό ίσως να είναι κατ’ αρχήν εντελώς αδύνατο”.¹⁹⁵

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να διαπιστώσουμε μια εγγενή διαφοροποίηση της εμπειρίας του τοπίου από την εποχή της περιπατητικής ενσωμάτωσης μέσα σ’ αυτό, όπως ακόμα γίνονταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, προς την εποχή της ενσωμάτωσης στο τοπίο μέσω της κίνησης με το αυτοκίνητο, όπως συμβαίνει σήμερα. Η διαφοροποίηση της εμπειρίας ωθεί σε διαφοροποίηση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Ο Simmel ξεκινάει το δοκίμιό του για το τοπίο με μια φράση που εκλαμβάνουμε ως αυτονόητη αλλά προσδιορίζει το ερμηνευτικό πλαίσιο του έργου. Γράφει: “Αμέτρητες φορές περπατάμε στη φύση ανέμελα και καθώς το βλέμμα μας πέφτει σε δέντρα, νερά, λιβάδια και σιτοβολώνες, λόφους και σπίτια και χίλιες διαφορετικές εναλλαγές συννεφιάς και φωτός, επιδεικνύει κάθε φορά πολύ διαφορετικό βαθμό προσοχής”. Άρα πρέπει να κατανοήσουμε το λόγο του συγγραφέα μέσα από την εμπειρία του τοπίου από τον μεταρομαντικό περιπατητή. Επίσης η έννοια της ιδέας του τοπίου ως καθορισμού ορίων στη ματιά, προκύπτει από τη χαμένη πια σήμερα εμπειρία πρόσληψης του τοπίου από τους τοπιογράφους που στήνονταν με τα καβαλέτα τους και ζωγράφιζαν στην εξοχή.¹⁹⁶ Ο Simmel

¹⁹² Gombrich H. E., “Η αναγεννησιακή θεωρία της τέχνης και η ανάδυση του τοπίου”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel & Joachim Ritter & Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004, σ. 102.

¹⁹³ Gombrich H. E., “Η αναγεννησιακή θεωρία της τέχνης και η ανάδυση του τοπίου”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel & Joachim Ritter & Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004, σ. 110-111.

¹⁹⁴ Simmel G., “Φιλοσοφία του Τοπίου”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel & Joachim Ritter & Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004, σ. 15.

¹⁹⁵ Ό.π., σ. 16.

¹⁹⁶ Κοτιώνης Ζ., *Μορφοποιητική, σωματικά ενεργήματα στο τοπίο*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος, 2007, σ.12.

γράφει: “Το ίδιο ακριβώς που κάνει ο καλλιτέχνης, ο οποίος μέσα από το χαοτικό ρεύμα και το απέραντο του κόσμου, έτσι όπως αυτός είναι άμεσα δοσμένος, οριοθετεί ένα κομμάτι, το συλλαμβάνει και το διαμορφώνει ως ενότητα, η οποία αποκτά ένα νόημα εν εαυτή, έχοντας κόψει και επισυνάψει στο δικό της κέντρο τα νήματα που τη συνδέουν με τον κόσμο, το ίδιο κάνουμε κι εμείς, λιγότερο σε επίπεδο αρχής, με αποσπασματικό και αβέβαιο τρόπο όσον αφορά τα όρια που θέτουμε, απ’ τη στιγμή που αντί για ένα λιβάδι, ένα σπίτι, ένα ποτάμι και μια σειρά από σύννεφα βλέπουμε ένα “τοπίο”.¹⁹⁷

Ο Simmel, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μας υπαγορεύει να δούμε την έξοδο προς το τοπίο ως εμπειρία που ολοκληρωμένα αναπαράγει ο καλλιτέχνης στη ζωγραφική αναπαράσταση του τοπίου. Σε μια εποχή που αγαπημένη συνήθεια των ζωγράφων και των amateurs είναι να στήνουν τα κάδρα τους και να διημερεύουν στην εξοχή, ο μέτοχος του τοπίου το ανακατασκευάζει και το μορφοποιεί με την ελευθερία που του προσδίδει το ίδιο το τοπίο. Σ’ αυτή την ελευθερία μορφοποίησης της αναπαράστασης του τοπίου ο Simmel διαβλέπει μια πρωτογενή εκδήλωση καλλιτεχνικότητας, η οποία ολοκληρώνεται μόνο στα αυθεντικώς καλλιτεχνικά υποκείμενα, τα οποία γνωρίζουν να ολοκληρώνουν αυτή τη μορφοποίηση όχι μόνο αόριστα ως ένα είδος εσωτερικής ψυχικής διαθέσεως αλλά και ως επανοργάνωση αυτής της διαθέσεως μέσα στο έργο τέχνης που επαναμορφοποιεί κάθε φορά το κάθε τοπίο. Οι προϋποθέσεις του συγγραφέα, ωστόσο, είναι ότι η σχέση του κατοίκου με το τοπίο ορίζεται μέσα από μια αδιαμεσολάβητη εμπειρία.¹⁹⁸

Ο Joachim, Ritter αναρωτιέται: “Τι αναγκάζει το πνεύμα να αναπτύξει στο έδαφος των νεώτερων χρόνων ένα όργανο για τη θεωρία “ολόκληρης” της φύσης υπό την έννοια του “θείου”, με το οποίο η φύση ως τοπίο παρουσιάζεται, και μάλιστα όχι σαν εννοιολογική σκέψη, αλλά στην αισθητική αίσθηση, όχι στην επιστήμη, αλλά στην ποίηση και την τέχνη, όχι στην υπέρβαση της έννοιας, αλλά μέσα σε αυτή, αν νοηθεί ως έξοδος του ανθρώπου στη φύση; Τι σημαίνει ότι τελικά η αισθητική αντίληψη της φύσης ως τοπίου γίνεται τόσο οικουμενική όσο και η έννοια της φύσης ως αντικειμένου των επιστημών;”.¹⁹⁹

Το τοπίο είναι φύση που παρουσιάζεται αισθητικά καθώς τη θεωρεί ένας ευαίσθητος και αισθαντικός παρατηρητής: Τοπίο δεν είναι ήδη τα χωράφια έξω από την πόλη, το ποτάμι ως “όριο”, “εμπορικός δρόμος” και “πρόβλημα για τους γεφυροποιούς”, τα βουνά και οι στέπες των βοσκών και των караβανιών -ή εκείνων που αναζητούν πετρέλαιο- ως τέτοια. Τοπίο γίνονται μόνο όταν ο άνθρωπος στραφεί προς αυτά χωρίς πρακτικό σκοπό, υπό την έννοια μιας “ελεύθερης” απολαμβάνουσας θεώρησης, για να είναι ο ίδιος ως άνθρωπος στη φύση. Με την έξοδό του σε αυτή, η φύση αλλάζει πρόσωπο. Ότι κατά τα άλλα χρησιμοποιείται ή ότι ως ερημότοπος είναι άχρηστο και ό,τι παρέμενε επί αιώνες απαρατήρητο και δεν το πρόσεχε κανένας ή ήταν κάτι ξένο και εχθρικό, απωθητικό, τώρα γίνεται μεγάλο, υπέροχο και όμορφο: μετατρέπεται αισθητικά σε τοπίο.²⁰⁰ Βγαίνουμε έτσι έξω στο τοπίο για να είμαστε στην “ελεύθερη”, την απαλλαγμένη από την πρακτική αξιοποίηση φύση ως την ίδια τη φύση. Αυτό αποτέλεσε το σημείο έδρασης του Αλεξάντερ φον Χούμπολντ. Κατανόησε -μάλλον στο τέλος- την αισθητική ανακάλυψη και παρουσίαση της φύσης ως τοπίου στο πλαίσιο της στραμμένης προς τον “κόσμο” θεωρίας. Το έργο του, *Entwurf einer physischen Erdbeschreibung*, προήλθε όπως γράφει στον πρόλογο του 1844 από την “επιδίωξη, την κύρια παρόρμηση να αντιληφθεί τα φαινόμενα των σωματικών πραγμάτων στο γενικό τους πλαίσιο, τη φύση ως ένα όλον που κινείται και παίρνει ζωή από εσωτερικές δυνάμεις” και έτσι να προσφέρει μια γενική “ζωγραφιά της φύσης” ως γενική εικόνα των φαινομένων στον κόσμο “από τις πιο μακρινές κηλίδες νεφών και τους περιστρεφόμενους διπλούς αστέρες του διαστήματος μέχρι τα φαινόμενα όλης της γης” σε μια “ιστορία της κοσμοθεωρίας, δηλαδή της σταδιακής αντίληψης της έννοιας των δυνάμεων που συνεργούν σε ένα όλον της φύσης”.²⁰¹

Εδώ ο Χούμπολντ εκφράζει με μεγαλειώδη και βαθυστόχαστο τρόπο το γενικό: “Σε μια ιστορική εποχή στην οποία η φύση, οι δυνάμεις της και τα υλικά της γίνονται “αντικείμενο” των φυσικών επιστημών και της τεχνικής αξιοποίησης και εκμετάλλευσης που στηρίζεται σε αυτές, η ποίηση και οι εικαστικές τέχνες

¹⁹⁷ Simmel G., “Φιλοσοφία του Τοπίου”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel & Joachim Ritter & Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004, σ. 17.

¹⁹⁸ Κοτιώνης Ζ., ό.π., σ.14.

¹⁹⁹ Ritter J., “Το Τοπίο. Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel & Joachim Ritter & Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004, σ. 57, 58.

²⁰⁰ Ό.π., σ. 59-60.

²⁰¹ Ό.π., σ. 62-65.

αναλαμβάνουν να θεωρούν την ίδια φύση -όχι λιγότερο οικουμενικά- σε σχέση με τον αισθανόμενο άνθρωπο και να την παρουσιάζουν “αισθητικά”. Ο Καρτέσιος και ο Γιαν Βαν Γκόγεν (Jan van Goyen) γεννήθηκαν την ίδια χρονιά, το 1596. Η καντιανή φιλοσοφία της νευτώνειας φύσης έχει πλάι της την ποίηση, η οποία εκεί “όπου τώρα, όπως λένε οι σοφοί μας, περιστρέφεται άψυχη μία πύρινη σφαίρα”, εκφράζει τραγουδώντας αυτό που στη σημερινή πραγματικότητα καταποντίστηκε. Αν προσέξουμε τον στοχασμό με τον οποίο ο ποιητής και ο ζωγράφος προσπαθούν να ερμηνεύσουν την πράξη τους και την αποστολή τους, θα δούμε ότι η επιστημονική αντικειμενοποίηση και η αισθητική παρουσίαση σε σχέση με τη φύση δεν είναι τυχαίο ότι εμφανίσθηκαν ταυτόχρονα. Το αισθητικό αισθητήριο καταλαμβάνεται από μια δύναμη που το κάνει όργανο παρουσίασης της φύσης, διότι χωρίς αυτό το αισθητήριο πρέπει να παραμένει άφατη και αόρατη.²⁰²

Σε μια συνέχεια που είναι εκπληκτική, αυτή η αναγκαιότητα της αισθητικής διαμεσολάβησης στην ιστορία της αισθητικής θεωρίας συνδέεται με την εμφάνιση της νέας επιστήμης, η οποία εκπραγματίζει και αντικειμενοποιεί τη φύση, και έχει την αιτία της σε αυτή. Ο Μπάουμγκάρντεν – με το κύριο έργο του οποίου, *Aesthetica* (1750), πρωτοεμφανίσθηκε στην ιστορία με την αυστηρή μορφή ενός σχολικού συστήματος, μια φιλοσοφία των καλών τεχνών βασισμένη στις αισθήσεις – επιμένει βέβαια ότι οι καλές τέχνες υπακούουν απολύτως στη λογική έννοια της επιστήμης. Ταυτόχρονα όμως τις αναγνωρίζει ως ένα “σημαντικό μέρος της ανθρώπινης γνώσης”, από το οποίο ο φιλόσοφος -άνθρωπος μεταξύ ανθρώπων- δεν επιτρέπεται να αποξενωθεί. Οι καλές τέχνες έχουν τη δική τους αλήθεια, την αλήθεια στο πεδίο των αισθήσεων και των συναισθημάτων και έτσι συνιστούν “αισθητική αλήθεια” (*veritas aesthetica*). Ο Μπάουμγκάρντεν θεμελιώνει τη νομιμότητα και την αναγκαιότητά της: η λογική και μεταφυσική αλήθεια (*veritas logica*) πέρα από το αισθητικό επίπεδο είναι προσιτή μόνο στον Λόγο, αλλά ταυτόχρονα περικλείει την “αφαίρεση” κάθε αισθητού και προφανούς, έτσι όπως μια μαρμάρινη σφαίρα απαιτεί την αφαίρεση της πέτρας που αφήνει ελεύθερη τη μορφή της. Ό,τι δεν χωράει στη λογική έννοια της λογικής αλήθειας αναγνωρίζεται έτσι στο επίπεδο της αίσθησης από τις καλές τέχνες και ανυψώνεται στο επίπεδο της “αισθητικής αλήθειας”. Έτσι για τον Μπάουμγκάρντεν η αισθητική τέχνη και η λογική επιστήμη έχουν αλληλοσυμπληρωματική σχέση. Σε μια παράγραφο, που δεν έχει προσεχθεί πολύ, ο Μπάουμγκάρντεν εξηγεί πώς εννοεί αυτή τη σχέση, παραπέμποντας στη φύση στην οποία ο βοσκός ζει με τους συντρόφους του. Ήδη ο Καρτέσιος είχε κάνει τη διάκριση ανάμεσα στον “μικρό ήλιο” της αισθητήριας εποπτείας και τον “μεγάλο ήλιο” της αστρονομίας. Ο Μπάουμγκάρντεν ανατρέχει σε αυτή τη διάκριση για να διευκρινίσει τη λειτουργία της αισθητικής αλήθειας: “*Η πορεία του ήλιου μέσω των αστερισμών κατά τη διάρκεια του έτους, όπως τη βλέπει ο βοσκός, μιλώντας στους συντρόφους του και στην αγαπημένη του, δεν εμφανίζεται στις έννοιες βάσει των οποίων σκέφτεται ο αστρονόμος ως φυσικός και μαθηματικός*”. Όταν η έννοια της επιστήμης δεν μπορεί να δηλώσει ολόκληρη τη φύση, που ως ουρανός και γη ανήκει στην ύπαρξή μας, ως τέτοια, η αίσθηση παράγει αισθητικά και ποιητικά την εικόνα και τον λόγο, μέσω των οποίων η φύση μπορεί να παρασταθεί ως κάτι που ανήκει στην ύπαρξή μας και να αναγνωρισθεί η αλήθεια της.²⁰³ Ο Καντ έδωσε σε αυτό τη μεγάλη μορφή της βαθύτατα φωτεινής φιλοσοφικής σκέψης. Αφότου η επιστήμη της φύσης κατάφερε μια ασφαλή πορεία με τον περιορισμό της στην “ανίχνευση” των φαινομένων της μόνο στο πεδίο της δυνατής εμπειρίας, η αισθητική φαντασία ανέλαβε να παρουσιάζει για τον συναισθηματικό μας κόσμο τη φύση στην “ολότητά” της και ως “ενσάρκωση της ιδέας του υπεραισθητού”, την οποία δεν μπορούμε πια να διακρίνουμε “στην έννοια των κόσμων”, αισθητικά ενόψει του έναστρου ουρανού “απλώς όπως φαίνεται” ή ενόψει του ωκεανού “απλώς σύμφωνα με ό,τι δείχνει η αυτοψία”.²⁰⁴

Για τον Ritter, ό,τι ωθεί τον Πετράρχη²⁰⁵ να ανέβει στο όρος Βεντού²⁰⁶ χωρίς πρακτικό σκοπό, απλά και μόνο για να κοιτάξει το αχανές τοπίο, στην ανάληψη αυτού του ασυνήθιστου, για έναν άνθρωπο του 14^{ου} αιώνα, εγχειρήματος, σχετίζεται με μια αμιγώς φιλοσοφική παράδοση της “θεωρίας του κόσμου” της αρχαιότητας, όπως διασώζεται από τον νεοπλατωνισμό και τον χριστιανισμό. Ταυτόχρονα, η ανάβαση του Πετράρχη χαράζει και το ιστορικό όριο της αρχαίας σκέψης στη χαραυγή των νεότερων

²⁰² Ritter J., ό.π., σ. 67-68.

²⁰³ Ό.π., σ. 70-72.

²⁰⁴ Ό.π., σ. 72-73.

²⁰⁵ Βλ.: σ. 35-41.

²⁰⁶ Βλ.: Verain J., *Πετράρχης, Η ανάβαση στο όρος Βεντού*, Άγρα, 2008.

χρόνων.²⁰⁷ “Τη φύση”, γράφει ο Ritter, “την γνωρίζει και την κρατάει παρούσα η θεωρία της φιλοσοφίας”. Η εξιστόρηση του Πετράρχη είναι σημαντική γιατί αποτυπώνει με ιστορική ακρίβεια την πρώτη, ίσως, απόπειρα να καταστεί παρόν στις αισθήσεις, με την “έξοδο” προς τη φύση και την μετατροπή της σε τοπίο, κάτι που η αρχαιότητα δεν ένιωθε καμιά ανάγκη να αισθητοποιήσει. Ο “πτολεμαϊκός” κόσμος ως φύση πρόκειται σύντομα να υποκατασταθεί από την “κοπερνίκεια” φύση ως τοπίο. Η αισθητοποίηση της φύσης θα την καταστήσει εντέλει, τον 18^ο αιώνα, αντικείμενο ειδικού στοχασμού και συστηματικής παρατήρησης: στην πρώτη περίπτωση γύρω από την έννοια της φύσης ως τοπίου θα συγκροτηθεί η αισθητική θεωρία που θα προσεγγίσει “τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου” ενώ στη δεύτερη περίπτωση, ταυτόχρονα και κάθε άλλο παρά τυχαία, η φύση θα παραδοθεί “στην καθαρή αντικειμενικότητα της επιστημονικής περιγραφής”.²⁰⁸

Τι συμβαίνει, όμως, όταν το ίδιο το τοπίο, ξαφνικά, διαμορφώνεται μόνο του, μέσα από κάποιους γωολογικούς και φυσικούς νόμους που υπερβαίνουν τον ανθρώπινο νου; Το κείμενο το οποίο θα παρουσιάσουμε, περιγράφει μια τέτοια φυσική αλλαγή τοπίου. Αφορά στη δημιουργία, μετά από ηφαιστειακές εκρήξεις, της Νέας Καμένης στον κόλπο της Σαντορίνης, το 1707. Πρόκειται για μια έκθεση, σε ύψος ημερολογίου, που βρίσκεται στα Διπλωματικά Αρχεία της Γαλλίας, στο Παρίσι,²⁰⁹ η οποία συντάχθηκε, στις 20 Νοεμβρίου 1707, από τον καθολικό ιεραπόστολο Jacques Bourgnon και επιγράφεται: “Relation de la Nouvelle isle de Santorin” (“Περί της Νέας νήσου της Σαντορίνης”). Ο Bourgnon περιγράφει ημέρα με την ημέρα την εξέλιξη του φαινομένου της “γέννησης” της Νέας Καμένης από την 23^η Μαΐου έως την 20^η Νοεμβρίου 1707. Η πληροφορία της εμφάνισης της Νέας Καμένης διαδόθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο σε πολύ σύντομο, για τα δεδομένα της εποχής, χρόνο και κέντρισε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας.²¹⁰

Πώς περιγράφει όμως ο αυτόπτης μάρτυρας Bourgnon τη συγκλονιστική αυτή μεταβολή του θηραϊκού τοπίου έως το Νοέμβριο του 1707; Ας σταθούμε στα κυριότερα σημεία της αφήγησής του, προκειμένου να μεταφερθούμε κι εμείς σ’ εκείνη την ιστορική στιγμή: “Στις 21 Μαΐου, η Σαντορίνη σείσθηκε από μια δόνηση που σημειώθηκε το μεσημέρι, μεταξύ της 12^{ης} και 13^{ης} ώρας, χωρίς να αναφερθούν καταστροφές ή θύματα. Μετά από δύο ημέρες, τη Δευτέρα 23 Μαΐου, μεταξύ της Μεγάλης και της Μικρής Καμένης παρατηρήθηκε ένα αντικείμενο που έμοιαζε με επιπλέοντα βράχο. Την επόμενη ο βράχος αυτός φαινόταν να επεκτείνεται συνεχώς τόσο σε μήκος όσο και σε ύψος. Στις αρχές Ιουνίου έφθασε να έχει περιφέρεια μισό μίλι και ύψος μεγαλύτερο από 20 με 25 πόδια. Πέντε με έξι ημέρες αργότερα, παρατηρήθηκε κυματισμός στη θάλασσα λόγω της συνεχούς ανόδου του βράχου, ο οποίος καθημερινά μεγάλωνε. Συγχρόνως, από τα βάθη της θάλασσας άρχισαν να αναδύονται, ημέρα και νύχτα, μεγάλες ποσότητες μιας ύλης, της οποίας κυρίαρχο στοιχείο ήταν το θειάφι. Η ύλη αυτή κάλυπτε την επιφάνεια του νερού και χρωμάτιζε τη θάλασσα σε απόσταση έως και 20 μιλίων από τη Σαντορίνη. Στη συνέχεια, παρουσιάσθηκαν κυματισμοί γύρω από το νέο βράχο, ενώ η θάλασσα έβραζε. Οι αναθυμιάσεις των αερίων μόλυναν συνεχώς την ατμόσφαιρα, ενώ ημέρα με την ημέρα ο κοχλασμός των υδάτων γινόταν όλο και πιο έντονος. Τη 16^η Ιουλίου, ημέρα Παρασκευή, κατά τη δύση του ηλίου, εμφανίσθηκαν ανάμεσα στο νέο νησί και τη Μικρή Καμένη οι κορυφές 17 με 18 μαύρων βράχων, οι οποίοι βγήκαν από τα έγκατα της θάλασσας και έτειναν να ενωθούν με το νέο νησί. Οι βράχοι αυτοί συνεχώς μεγάλωναν, ενώ την Κυριακή, κατά τις 4 το απόγευμα, μαύρος καπνός άρχισε να ανεβαίνει για πρώτη φορά από μέσα τους. Την ίδια στιγμή άρχισαν να γίνονται αισθητοί υποθαλάσσιοι θόρυβοι που προέρχονταν από τη θέση του νέου νησιού. Στις 19 Ιουλίου, από τους μαύρους βράχους, που είχαν ήδη δημιουργήσει μόνοι τους ένα νέο νησί, άρχισαν να αναδύονται φωτιές. Τις νύχτες από τη Σαντορίνη έβλεπε κανείς στις κορυφές των βράχων αναμμένες φωτιές. Προς το τέλος Ιουλίου, μια νύχτα κατά τη 1 και 3ο’, εμφανίσθηκε στον ουρανό μια φλεγόμενη βολίδα που προερχόταν από το νέο νησί και είχε κατεύθυνση προς το κάστρο του Σκάρου. Κανείς δεν γνώριζε περί τίνος επρόκειτο. Τις ίδιες ημέρες, η Νέα Καμένη επεκτεινόταν ιδίως προς τα νότια και η θάλασσα γινόταν όλο και

²⁰⁷ Δασκαλοθανάσης Ν., “Η φύση ως τοπίο”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), Georg Simmel & Joachim Ritter & Ernst H. Gombrich, Το τοπίο, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004, σ. 157.

²⁰⁸ Ό.π., σ. 158-159.

²⁰⁹ Ministere des Affaires Etrangeres, A.E 90/ard, S.I.M. 1.815, C.P. Grece, T. I. Παρίσι.

²¹⁰ Ανωγάτης – Πελε Δ., “Εντυπώσεις από τη φυσική μεταβολή ενός τοπίου. Η δημιουργία της Νέας Καμένης το 1707”, στο: Panagiotis N. Doukellis (επιμ.), Histoires Du Paysage, universite d' Athenes, Faculte de Philosophie, Arcahignosis, supplement 7, Athenes, 2007, σ. 141.

πιο τρικυμιώδης και με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε θειάφι και βιτριόλι. Ο καπνός ήταν πλέον πυκνότερος και άφθονος, η φωτιά μεγαλύτερη και πιο τρομακτική και η ατμόσφαιρα πιο αποπνικτική λόγω της οσμής των αερίων που μόλυναν τον αέρα. Κατά τη διάρκεια του Αυγούστου και του Σεπτεμβρίου τα φαινόμενα αυτά εντάθηκαν ακόμη περισσότερο. Επιπλέον, φλεγόμενοι βράχοι εκσφενδονιζόταν κατά περιόδους από το νησί και έπεφταν ολόγυρα σε απόσταση τριών μιλίων, ενώ νυχθημερόν η γη της Σαντορίνης έτρεμε από τις θορυβώδεις υπόγειες εκρήξεις. Κατά τον Οκτώβριο, οι εκρήξεις των λίθων ήταν καθημερινό φαινόμενο, ο καπνός πυκνότερος και πιο μαύρος, οι φωτιές πιο δυνατές, οι υπόγειοι θόρυβοι συνεχείς και βιαιότεροι. Βροχή στάχτης και σκόνης έπεφτε διαρκώς στη Σαντορίνη, καταστρέφοντας κάθε καλλιέργεια. Το νέο νησί εξακολουθούσε να επεκτείνεται ιδίως προς τα νότια έως τα τέλη Νοεμβρίου.²¹¹

Α.4.2. Το τοπίο ως μήτρα αντιληπτικών ποιοτήτων

Ο Arnold Berleant πιστεύει ότι το να θεωρείται το περιβάλλον -το οποίο δεν μπορεί να αντικειμενοποιηθεί- απλά ως ο περίγυρος του ανθρώπου είναι παραπλανητικό, γιατί υποβάλλει την ιδέα ότι το περιβάλλον είναι διαχωρισμένο σαφώς από τον άνθρωπο. Υπάρχει κάποια μη περαιτέρω αναγώγιμη αμοιβαιότητα μεταξύ -από την μία- του προσώπου, της ανθρώπινης δράσης και αντίδρασης και -από την άλλη- του τόπου, των περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών και των αντίστοιχων ιδιοτήτων τους. Οι κατά Λέβιν ποιότητες έλξης και απώθησης βρίσκονται παντού. Τα μονοπάτια μας καλούν να τα διασχίσουμε, οι δρόμοι να ταξιδέψουμε πάνω τους. Ο όγκος ενός βουνού μας φέρνει αντιμέτωπους με κάποια μόνιμη παρουσία από την οποία δεν μπορούμε να ξεφύγουμε· ακόμα και όταν δεν φαίνεται, στοιχειώνει τις παρυφές της συνείδησής μας. Η όχθη μιας μεγάλης λίμνης ή του ωκεανού είναι ένας φραγμός στον οποίο μπορούμε να προσαρμοστούμε, αλλά μόνον αλλάζοντας τον τρόπο μετακίνησής μας. Ένας ποταμός μας μεταφέρει με την κίνησή του. Πρέπει να τοποθετούμε τα σώματά μας ανάλογα με τον άνεμο. Η αμοιβαιότητα είναι στην πραγματικότητα ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της περιβαλλοντικής εμπειρίας. Το σκηνικό δράσης του ανθρώπου δεν αποτελείται παρά από “προσφορές”, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Γκίμπσον, κατά τις οποίες τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά προκαλούν τις ιδιαίτερες μορφές της συμπεριφοράς μας, καθώς δρούμε με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά. Η αλληλεπίδραση βρίσκεται παντού. Επιπλέον, δεν μπορούμε ποτέ να αποσπάσουμε τον εαυτό μας από το τοπίο. Ακόμα και όταν κοιτάζουμε πανοραμικά από κάποιο υψηλό σημείο, υποστηριζόμαστε από το έδαφος στο οποίο στεκόμαστε, ενώ πεδία δυνάμεων από κάθε κατεύθυνση αλληλεπιδρούν με τις δικές μας ζωτικές παρορμήσεις.²¹²

Η ίδια η λέξη “τοπίο”, για παράδειγμα, θεσμοθετεί την συμβατική αντικειμενοποίηση του περιβάλλοντος. Τα διάφορα λεξικά αντανakλούν αυτήν την στάση, δίνοντας κατά κανόνα, έναν ορισμό του τοπίου (*landscape*) τέτοιον που να συνάδει με την ετυμολογία της αγγλικής λέξης : “φυσική έκταση που μπορεί να γίνει ορατή με μία ματιά”· ή “εικόνα που παριστάνει μία άποψη της φυσικής ενδοχώρας”. Ένας τέτοιος απλοϊκός ορισμός περικλείει όλων των ειδών τις δυνατές παραδοχές, μεταξύ των οποίων ότι το τοπίο είναι κάτι ορατό, έχει όρια και απέχει από εμάς.²¹³

Παρά τη συμβατική σημασία του όρου “τοπίο”, η εμπειρία του τοπίου δεν μας προσφέρει κατ' ανάγκη μία άποψη του φυσικού κόσμου, περιγεγραμμένου από ένα πλαίσιο ή οριοθετημένου όπως ένα απλό οπτικό πεδίο. Οι γεωγράφοι κάνουν λόγο για πολιτισμικό τοπίο, εννοώντας το τοπίο όπως έχει διαμορφωθεί από τα αντικείμενα και τις μεταβολές που έχουν επιφέρει οι άνθρωποι πάνω στην γη, μέσα από το διαφορετικό σχήμα και τη διάταξη των αγρών, τις διαφορετικές καλλιεργητικές συνήθειες, τους διαφορετικούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, και τους διαφορετικούς οικισμούς τους. Η έννοια ενός αισθητικού τοπίου εμφανίζεται επίσης στις συζητήσεις τους, για να δηλώσει το αποτύπωμα που αφήνουν η ανθρώπινη συμπεριφορά, οι αξίες, οι σημασίες, και οι μορφές αισθητικότητας πάνω στην φυσική ανθρώπινη κατοικία. Πρόκειται εδώ για την απαρχή μίας ενοποιητικής άποψης.²¹⁴

Το τοπίο “ως μία διανοητική, ηθική, και αισθητική έκφραση του ανθρώπου ως ανθρώπινου και εξανθρωπισμένου όντος” διαφέρει κατά πολύ από το τοπίο ως μία απλή οπτική διάταξη. Εδώ το τοπίο

²¹¹ Ανωγιάτης – Pele Δ., ό.π., σ. 143-144.

²¹² Berleant A., *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2010, σ. 252.

²¹³ Berleant A., ό.π., σ. 8.

²¹⁴ Ό.π., σ. 9.

γίνεται πεδίο της ανθρώπινης δράσης, παύει να είναι ένα απλό οπτικό αντικείμενο. Η είσοδος και συμμετοχή στο τοπίο απαιτεί την ενεργοποίηση όλων των αισθήσεων. Ως εμπλεκόμενοι μέτοχοι, προσεγγίζουμε το ζωγραφικό τοπίο επηρεασμένοι τόσο από τα νοήματα που φέρουμε όσο και από το γεγονός της συμπλοκής της αντίληψής μας με αυτό, δηλαδή της ανάμειξης της αντίληψής μας σε αυτό. Τούτο ισχύει είτε το τοπίο είναι καλλιεργήσιμη γη, είτε, μέσω της ανθρώπινης παρέμβασης, έχει αναδιαμορφωθεί εξ ολοκλήρου και αποτελείται από πόλεις και χωριά. Και ισχύει ανεξάρτητα από το αν το τοπίο είναι πρωτόγονο ή άγριο, γιατί κάθε περιοχή που κάποτε κατοικήθηκε από τον άνθρωπο φέρει το ανθρώπινο στίγμα. Η γεωγραφία συναντάται εδώ με την τέχνη.²¹⁵

Η φύση περιέχει το πολύμορφο και την ίδια στιγμή το τυχαίο, αυτό που δημιουργήθηκε μέσα από χιλιάδες μεταλλάξεις και θα συνεχίσει αενάως να μεταμορφώνεται. Ποτέ δεν παραμένει ίδια, σταθερή, αναλλοίωτη, όπως άλλωστε και η εικόνα που σχηματίζεται στο μυαλό μας από το τοπίο που αντικρίσαμε. Αγναντεύουμε το τοπίο που βρίσκεται απέναντί μας, το παρατηρούμε. Την ίδια ακριβώς στιγμή αποτελούμε αναπόσπαστο τμήμα του. Ο άνθρωπος δεν βρίσκεται απέναντι στο τοπίο που βλέπει, κι ας έχει αυτή την αίσθηση, αλλά μέσα του, είναι κι αυτός, με άλλα λόγια, τοπίο. Αυτή η λανθασμένη εντύπωση ότι είμαστε ένας εξωτερικός παρατηρητής και συνεπώς το τοπίο κάτι έξω από εμάς είναι παραπλανητική.²¹⁶

Η θέαση του φυσικού περιβάλλοντος, λοιπόν, δεν είναι με κανέναν τρόπο μια στατική διαδικασία, αλλά τουναντίον δυναμική και διαρκώς μεταβαλλόμενη. Ούτε το τοπίο παραμένει σταθερό αλλά ούτε κι εμείς που το παρατηρούμε. Υπάρχει μια αλληλεπίδραση συνεχής. “Περιβάλλον, με την ευρύτερη έννοια, δεν είναι μια περιοχή αποκομμένη και διαφορετική από εμάς τους ανθρώπους που το κατοικούμε. Απεναντίας, αποτελούμε συνέχεια του περιβάλλοντος, ένα συστατικό τμήμα των λειτουργιών του”.²¹⁷

Την ίδια στιγμή το τοπίο που αντικρίζουμε είναι το τοπίο που αντίκρισαν πολλές γενιές πριν από εμάς και σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, όπως, επίσης, θα το αντικρίσουν και πολλές μετά από εμάς. Δεν είναι ένα φυσικό παρθένο και αναλλοίωτο τοπίο, αλλά ένα ρευστό τοπίο, ανθρωπογενές, ένα πολιτισμικό εν τέλει τοπίο. Τα μονοπάτια, οι καλλιέργειες, οι οικισμοί, οι πόλεις αποτελούν με το φυσικό περιβάλλον τον ανθρώπινο κόσμο. Το τοπίο, λοιπόν, σε κάθε γωνιά της γης φέρει πάνω του τα αποτυπώματα της ανθρώπινης παρουσίας τόσο στην επιφάνειά του όσο και στο υπέδαφος, στις ακρώρειες των βουνών αλλά και στον πυθμένα της θάλασσας.²¹⁸

Επομένως, η μεγαλύτερη πρωταρχικά αντιληπτική μονάδα του περιβάλλοντος είναι το τοπίο. Με μια ευρύτερη έννοια, το τοπίο ξεπερνά κατά πολύ το φυσικό σκηνικό που έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε ως μια σειρά οπτικών ερεθισμάτων. Το τοπίο δεν αποτελεί απλώς οπτική ατμόσφαιρα, αλλά χώρο για ανθρώπινη δραστηριότητα, χώρο όπου συμπλέκεται ολόκληρο το πεδίο των αισθήσεών μας. Το τοπίο καθορίζεται μόνο από τον αντιληπτικό μας ορίζοντα, παρ' όλο που η σκιά του εκτείνεται μέχρι τα όρια της συνείδησης του χώρου. Σχεδόν όλα τα τοπία αποτελούν μήτρες αντιληπτικών ποιοτήτων, η διαμόρφωση των οποίων είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης χρήσης. Τα περιγράμματα του εδάφους, τα είδη και η κατανομή της βλάστησης, τα πουλιά και τα ζώα, ακόμα και η γονιμότητα, η υγρασία, και το κλίμα, όλα σε σημαντικό βαθμό επηρεάζονται από την ανθρώπινη χρήση. Για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Καρλ Σάουερ, κάθε τοπίο αποτελεί ένα πολιτισμικό τοπίο.²¹⁹

²¹⁵ Berleant A., *ό.π.*, σ. 1-2.

²¹⁶ Παπαϊωάννου Τ., “Τοπίο”, στο: Μπονάτσου Ε., (επιμ.), *ΤΟΠΟΣ – ΤΟΠΙΟ, τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλίππιδη*, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2018, σ.206-7.

²¹⁷ *Ό.π.*, σ. 207.

²¹⁸ *Ό.π.*.

²¹⁹ Berleant A., *ό.π.*, σ. 253.

[Κεφάλαιο Β']

Η “ΓΕΝΕΣΗ” ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΠΙΟ

Τα ιερά άλση των αρχαίων δημιουργήθηκαν για να συνοδεύσουν το αρχαίο μνημείο και να φτιάξουν ένα αισθητικά υψηλό τοπίο. Αναπαράσταση του Ασκληπείου της Κω, από τον K. Keneryi το 1964 στο βιβλίο του «Der Goltliche Arzt».²²⁰

Β.1. Τεκμήρια τοπιακών αντιλήψεων από την Αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο

Β.1.1. Χώρος - τόπος – τοπίο

Η φύση περιέβαλλε ανέκαθεν τον άνθρωπο. Τούτο δεν σημαίνει πως ο άνθρωπος κατείχε ανέκαθεν υποχρεωτικά και την έννοια του τοπίου. Οι πρώιμοι αγροτικοί πληθυσμοί δεν ατένιζαν τη φύση ως τοπίο. Ζούσαν μέσα της. Όσο ισχυρότερη ήταν η σχέση των ανθρώπων με τη φύση τόσο ασθενέστερη ήταν η παρουσία του τοπίου στο εννοιολογικό τους σύμπαν. Το τοπίο αποτελεί μια ιστορικά νοηματοδοτημένη αναπαράσταση του ανθρώπινου περιβάλλοντος, ορίζει δηλαδή τη συγκεκριμένη σχέση που ο άνθρωπος συγκροτεί με το περιβάλλον του, σε μια στιγμή της ιστορικής του πορείας.²²¹

Είναι γνωστό ότι τουλάχιστον η γεωγραφική θεωρία έχει επανειλημμένα εξετάσει τη σχέση ανάμεσα στο χώρο και στον τόπο. Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο-ανθρωπολόγο Christopher Tilley,²²² στο μικρό αλλά σημαντικό βιβλίο του για την φαινομενολογία του τοπίου, θεωρείται ότι οι δραστηριότητες του ανθρώπου λαμβάνουν χώρα σε έναν συγκεκριμένο τόπο. Ο τόπος αποτελεί το συγκεκριμένο πλαίσιο ανθρώπινων ενεργειών, αισθημάτων, σκέψεων, διαθέσεων, προθέσεων. Εξ αυτού προκύπτει ότι αντιλαμβανόμαστε, ότι αποκτούμε γνώση ενός τόπου, από τη στιγμή που ο τόπος αυτός έχει αποτελέσει το μέσον ή το αντικείμενο ανθρώπινων ενεργειών ή σκέψεων. Αντίθετα, ο χώρος είναι μια αφηρημένη έννοια. Περιλαμβάνει τους τόπους. Αποτελεί προϋπόθεση της ύπαρξής τους, αλλά με τη σειρά του δεν γίνεται νοητός παρά μέσω αυτών. Η σχέση ανάμεσα στους δύο είναι αμφίδρομη. Ο άνθρωπος ζει, αισθάνεται, εκφράζεται, σχεδιάζει, αποκτά εμπειρίες σε έναν τόπο με τον οποίο συνδέεται ποικιλοτρόπως (αρνητικά ή θετικά), σε βαθμό που ο τόπος να αποτελεί στοιχείο της προσωπικής του ή

²²⁰ Καπετάνιος Α., “Ρεπρίων τόποι. Ζωντανοί (1^ο από το 4^ο)”, στο: *γαίας ανάγνωσμα*, greekarchitects.gr, 2014.

²²¹ Δασκαλοθανάσης Ν., “Η φύση ως τοπίο”, στο: Simmel, G. & Ritter, J. & Gombrich, E. H., *Το τοπίο*. Αθήνα, Ποταμός, 2004, σ. 151.

²²² Tilley Ch., *A phenomenology of Landscape. Places, Paths and Moments*, Οξφόρδη και Πρόβιντενς 1994, σ. 14.

της συλλογικής ταυτότητας. Ο χώρος δεν υπέρκειται του τόπου, ενέχεται σε αυτόν. Αποτελεί τη βάση της θεωρητικής σύλληψης γεγονότων και καταστάσεων, τη βάση για την κατανόηση των “άλλων”. Είναι στο αφηρημένο επίπεδο του χώρου που γίνεται λόγος για την ανάπτυξη σχέσεων ανάμεσα σε πράγματα, ανθρώπους και καταστάσεις.²²³

Σύμφωνα με τον W. J. T. Mitchell, το τοπίο είναι μια φυσική σκηνή διαμεσολαβημένη από τον πολιτισμό. Είναι μαζί χώρος σε αναπαράσταση και σε παρουσία, σημαίνει αλλά και σημασιόμενο, ένα πλαίσιο και ό,τι αυτό πλαισιώνει, πραγματικός τόπος αλλά και το είδωλό του, μια συσκευασία αλλά και το προϊόν μέσα στη συσκευασία. Ίσως η μόνη βεβαιότητα γύρω από το τοπίο είναι το ανέφικτο του πάγιου και πλήρους ορισμού του. Η έννοια του τοπίου υφίσταται μέσα από μια αποφασιστική αμφισημία που αναπτύσσεται ανάμεσα σε δύο πόλους: τον *τόπο* και το *υποκείμενο*. Με τη λέξη “τοπίο”, αναφερόμαστε ταυτόχρονα σε μια καθορισμένη γεωγραφική ενότητα αλλά και στην πρόσληψή της από το βλέμμα μας, δηλαδή σε μια νοητική κατασκευή που επιλέγει, ερμηνεύει και ανασυνθέτει τα δεδομένα αυτής της ενότητας. Στη διαδικασία αυτή ενεργούν ψυχολογικοί, αισθητικοί και ιδεολογικοί επικαθορισμοί, με τους οποίους διασταυρώνονται ευρύτερες φιλοσοφικές συνιστώσες κάθε εποχής. Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε στοιχεία του περιβάλλοντος ως τοπίο, εκφράζοντας τη φανταστική μας σχέση με τη φύση, αντιπροσωπεύει τελικά τον τρόπο με τον οποίο ορίζουμε τον εαυτό μέσα στον κόσμο.²²⁴

Όμως, το τοπίο, προτού ακόμα να εισαχθεί στους μηχανισμούς της αναπαράστασης, αποτελεί ήδη ένα σημασιολογικό πεδίο. Πάνω στην πρωτογενή ή μετασχηματισμένη φυσική ύλη έχουν κωδικοποιηθεί νοήματα και αξίες. Μέσω αυτής της ύλης ασκούνται οι χωρικές πρακτικές του εκάστοτε πολιτισμού που αφορούν την τιθάσευση και εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος και παράλληλα την ανάπτυξη του κοινωνικού οικοδομήματος. Καθώς όμως το φυσικό περιβάλλον αποτελεί, όχι μόνο ύλη που μεταπλάθεται αλλά και χώρο που ενσωματώνει κάθε δράση, επωμίζεται και έναν ακόμη ρόλο “φυσικοποιώντας” και κατοχυρώνοντας τις πρακτικές του πολιτισμού και τις κοινωνικές σχέσεις που υποδηλώνουν. Το τοπίο λοιπόν, όπως το αντιλαμβανόμαστε ή το ανασυστήνουμε με την εικόνα ή τον λόγο, δεν είναι η ευθύγραμμη αναπαράσταση του φυσικού χώρου αλλά η αναπαράσταση μιας ήδη διαρθρωμένης προσέγγισης του φυσικού χώρου.²²⁵

Από την αυγή του χρόνου ο άνθρωπος αναγνώρισε ότι το να δημιουργεί τόπους σημαίνει να εκφράζει την ουσία του *είναι*. Το ανθρωπογενές περιβάλλον στο οποίο ζει δεν είναι απλά ένα πρακτικό εργαλείο ή το αποτέλεσμα αυθαίρετων συμβάντων, αλλά διαθέτει δομή και περιέχει νοήματα. Αυτά τα νοήματα και οι δομές είναι αντανakλάσεις του τόπου, συνεπώς, θα πρέπει να ξεκινά από μια φυσική βάση: θα πρέπει να θέτει τη σχέση με το φυσικό περιβάλλον ως σημείο εκκίνησης. Το τοπίο μέσα στο οποίο ζει δεν είναι μια απλή ροή από φαινόμενα. Διαθέτει δομές και ενσωματώνει νοήματα. Αυτές οι δομές και τα νοήματα έχουν δώσει τις μυθολογίες (κοσμογονίες και κοσμολογίες), οι οποίες έχουν διαμορφώσει τη βάση της κατοίκησης.²²⁶

B.1.2. Η “μυθολογία” του τόπου

Σε γενικές γραμμές, οποιαδήποτε κατανόηση του φυσικού περιβάλλοντος γεννάται από μια αρχέγονη εμπειρία της φύσης ως ένα πλήθος ζωντανών “δυνάμεων”. Ο κόσμος βιώνεται ως ένα *Εσύ* παρά ως ένα *Αυτό*. Ο άνθρωπος, έτσι, από τα παλαιότερα χρόνια, έσμιγε με τη φύση και εξαρτιόταν από τις φυσικές δυνάμεις. Η ανάπτυξη των πνευματικών ικανοτήτων του ανθρώπου προχωρά από τη σύλληψη αυτών των διάχυτων χαρακτηριστικών προς πιο σαφείς εμπειρίες, όπου κατανοούνται τα μέρη και οι συσχετίσεις τους στην ολότητα. Η διαδικασία μπορεί να συμβεί με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με το τοπικό περιβάλλον, αλλά δεν σημαίνει ότι μέσω αυτής ο κόσμος χάνει τον συγκεκριμένο,

²²³ Δουκέλλης Π. Ν., “Αναζητώντας το τοπίο”, στο: Δουκέλλης, Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 13 - 14.

²²⁴ *Ο.π.*, σ. 9.

²²⁵ Μανωλίδης Κ., “Η υπαίθρος και τα τραύματα τη μεταπολεμικής Ελλάδας”, στο: Μανωλίδης, Κ. & Καναρέλης, Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Ίνδικτος, 2009, σ.9.

²²⁶ Norberg-Schulz C., *Genius Loci, Το Πνεύμα του Τόπου - Για μια φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Π., 2009, σ. 56.

ζωντανό χαρακτήρα του. Μια τέτοια απώλεια προκύπτει μόνο από μια καθαρή ποσοτικοποίηση, η οποία συνδέεται με τη σύγχρονη επιστημονική νοοτροπία.²²⁷

Το *genious loci* είναι μια ρωμαϊκή έννοια. Σύμφωνα με τις αρχαίες ρωμαϊκές δοξασίες, κάθε “ανεξάρτητο” ον έχει το δικό του δαιμόνιο (*genius*), το πνεύμα - φύλακά του. Το πνεύμα αυτό δίνει ζωή στους ανθρώπους και στους τόπους, τους συνοδεύει από τη ζωή ως το θάνατο, και καθορίζει το χαρακτήρα ή την ουσία τους. Ακόμη και οι θεοί είχαν το δικό τους *genius*, πράγμα που αναδεικνύει τη θεμελιώδη σημασία αυτής της έννοιας. Το *genius*, έτσι, δηλώνει τι είναι το πράγμα ή τι “θέλει να γίνει”. Ο άνθρωπος στην αρχαιότητα βίωνε το περιβάλλον του σαν να αποτελούνταν από συγκεκριμένες ιδιότητες. Ιδιαίτερα αναγνώριζε ότι ήταν μεγάλης σημασίας για την ύπαρξή του να συμφιλωθεί με το *genius* της τοποθεσίας όπου η ζωή του λάμβανε χώρα. Στο παρελθόν η επιβίωση εξαρτιόταν από μια “αγαθή” σχέση με τον τόπο, τόσο από φυσική όσο και ψυχική άποψη. Στην αρχαία Αίγυπτο, για παράδειγμα, η καλλιέργεια της γης δεν γινόταν μόνο σύμφωνα με τις πλημμύρες του Νείλου, αλλά η ίδια η δομή του τοπίου λειτουργούσε ως πρότυπο για τη διάταξη των “δημόσιων” κτιρίων, τα οποία θα έδιναν στον άνθρωπο μια αίσθηση ασφάλειας, συμβολίζοντας μια αιώνια περιβαλλοντική τάξη.²²⁸ Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Christian Norberg-Schulz, και *Το πνεύμα του τόπου*, η ανθρώπινη ταυτότητα προϋποθέτει την ταυτότητα του τόπου.

Συνήθως η δημιουργία ερμηνεύεται ως “γάμος” του ουρανού και της γης. Έτσι, ο Ησίοδος μας λέει: “Κι η Γη λοιπόν εγέννησε πρώτα-πρώτα ίσο με τον εαυτό της τον Ουρανό τον αστερόπληθον, να τη σκεπάζει πέρα ως πέρα από παντού”.²²⁹ Αυτό το πρωταρχικό ζεύγος γέννησε τους θεούς και όλα τα μυθικά πλάσματα, δηλαδή, όλες εκείνες τις “δυνάμεις” που απαρτίζουν τον “πολύμορφο ενδιάμεσο χώρο”. Μια παρόμοια εικόνα συναντάμε και στην Αίγυπτο, όπου ο κόσμος εμφανιζόταν ως ένα “χώρος” ανάμεσα στον ουρανό (*Nout*) και τη γη (*Γκεμπ*), με τη μόνη διαφορά ότι τα φύλα ήταν αντίστροφα, με τη γη το αρσενικό στοιχείο και τον ουρανό το θηλυκό. Η γη είναι ο φέρων οργανισμός από τον οποίο αναδύεται η ζωή, το ίδιο το θεμέλιο της ύπαρξης (*tellus mater*). Ο ουρανός, αντίθετα, είναι κάτι “υψηλό” και απρόσιτο. Το σχήμα του περιγράφεται από τη θολωτή διαδρομή του ήλιου, και τα χαρακτηριστικά του, γενικά, ερμηνεύονται ως υπερβατικότητα, τάξη και δημιουργική ενέργεια (βροχή). Ο ουρανός έχει πρωτίστως “κοσμικές” ιδιότητες, ενώ η γη μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες του ανθρώπου για προστασία και θαλπωρή. Ταυτόχρονα, βέβαια, η γη αποτελεί και το εκτεταμένο πεδίο πάνω στο οποίο οι πράξεις του λαμβάνουν χώρα.²³⁰

Η αφαιρετική σύλληψη των χαρακτήρων ήταν το επίτευγμα των Ελλήνων, και τούτο προφανώς έγινε δυνατό χάρη στην ίδια τη δομή του ελληνικού τοπίου. Τοπογραφικά, η Ελλάδα αποτελείται από πολυάριθμες ξεχωριστές, αλλά ποικιλόμορφες, τοποθεσίες. Κάθε τοπίο είναι μια καθαρά διαγραφόμενη, εύκολα απεικονίσιμη “προσωπικότητα”. Το έντονο φως του ήλιου και ο καθαρός αέρας προσδίδουν στις μορφές μια ασυνήθιστη εμφατική παρουσία. “Λόγω της ρυθμικής εναλλαγής, της καθαρότητας και της κλίμακας του τοπίου, ο άνθρωπος στην Ελλάδα δεν νιώθει ούτε να κατακλύζεται από το περιβάλλον, ούτε να χάνεται μέσα σ’ αυτό. Μπορεί να έρθει κοντά στη γη και να βιώσει είτε τη θαλπωρή της είτε την απειλή της”. Η βασική ιδιότητα του ελληνικού περιβάλλοντος είναι, συνεπώς, ο ξεχωριστός και κατανοήσιμος χαρακτήρας των τόπων. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο περίγυρος μπορεί να προσφέρει προστασία, σε άλλες μπορεί να είναι απειλητικός, ή σε άλλες πάλι ο τόπος, συνολικά, μπορεί να μας κάνει να νιώθουμε ότι βρισκόμαστε στο κέντρο ενός σαφώς προσδιορισμένου κόσμου. Σε ορισμένους τόπους υπάρχουν φυσικά στοιχεία ενός πολύ χαρακτηριστικού σχήματος ή λειτουργίας, όπως διχαλωτοί βράχοι, σπηλιές ή πηγάδια. Οι Έλληνες “κατανόησαν” αυτά τα χαρακτηριστικά προσωποποιώντας τα σαν ανθρωπομορφικούς θεούς, και, έτσι, κάθε τόπος με έντονα χαρακτηριστικά έγινε η φανέρωση μιας συγκεκριμένης θεότητας. Οι τόποι όπου η γη ανέδινε έντονα την αίσθηση της γονιμότητας αφιερωνόταν στις παλαιές χθόνιες θεότητες της Δήμητρας και της Ήρας, ενώ οι τόποι όπου το ανθρώπινο πνεύμα και η πειθαρχία έρχονταν να συμπληρώσουν ή και να αντιταχθούν στις χθόνιες δυνάμεις, αφιερώνονταν στον Απόλλωνα. Υπάρχουν τόποι που βιώνονται ως συγκροτημένα σύνολα, όπως τα βουνά με την πανοραμική θέα, που ήταν αφιερωμένα στον Δία, και άλση κοντά σε

²²⁷ Norberg-Schulz C., ό.π..

²²⁸ Norberg-Schulz C., ό.π., σ. 22.

²²⁹ Γαία δε τοι πρώτων μεν εγένεατο ίσον ε' αυτή Ουρανόν αστερόενθ', ίνα μιν πάντα καλύπτει, στ. 126-127.

²³⁰ Norberg-Schulz C., ό.π., σ. 28.

νερό ή βαλτώδεις περιοχές, αφιερωμένα στην Άρτεμη. Πριν οικοδομηθεί οποιοσδήποτε ναός, ιδρύονταν υπαίθριοι βωμοί “στην ιδεώδη θέση από την οποία μπορούσε να συλληφθεί το όλο ιερό τοπίο”. Έτσι καταλαβαίνουμε πώς η ελληνική αρχιτεκτονική έθεσε ως αφετηρία της τον νοηματοδοτημένο τόπο. Συσχετίζοντας τα φυσικά και τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, οι Έλληνες πέτυχαν μια “συμφιλίωση” του ανθρώπου και της φύσης, πράγμα που αναδεικνύεται με ιδιαίτερη σαφήνεια στους Δελφούς. Εδώ τα παλαιά σύμβολα της γης, ο ομφαλός - ο ομφαλός του κόσμου και ο βόθρος - το αφιερωματικό σπήλαιο της Μεγάλης Θεάς της γης, περιελήφθησαν μέσα στα όρια του ιερού του Απόλλωνα. Έτσι ενσωματώθηκαν στη λατρεία του “νέου” Θεού και έγιναν μέρος μιας συνολικής θεώρησης της φύσης και του ανθρώπου.²³¹

Η γη είναι μια “σκηνή” όπου διαδραματίζεται η καθημερινή ζωή του ανθρώπου. Ως ένα βαθμό, μπορεί να ελεγχθεί και να διαμορφωθεί, και από αυτό προκύπτει μια φιλική σχέση. Έτσι, το φυσικό τοπίο καθίσταται πολιτισμικό τοπίο (*cultural landscape*), δηλαδή, ένα περιβάλλον όπου ο άνθρωπος έχει βρει μια θέση με νόημα μέσα στην ολότητα. Ο ουρανός, αντίθετα, παραμένει απόμακρος και χαρακτηρίζεται από την “ετερότητά” του. Από δομική άποψη, αυτά τα στοιχεία εκφράζονται από το οριζόντιο και το κάθετο. Το απλούστερο πρότυπο του υπαρξιακού χώρου του ανθρώπου είναι, συνεπώς, ένα οριζόντιο επίπεδο το οποίο διαπερνά ένας κάθετος άξονας. Πάνω στο επίπεδο, ο άνθρωπος επιλέγει και δημιουργεί κέντρα, μονοπάτια και περιοχές, που συγκροτούν τον συγκεκριμένο χώρο του καθημερινού του κόσμου.²³²

Σύμφωνα με τον Vittorio Gregotti, η αρχική εκδήλωση της αρχιτεκτονικής εντοπίζεται στην πρωταρχική πράξη της σήμανσης του εδάφους, της γης και αναφέρει ότι “... πριν μετασχηματίσει μια υποστήριξη σε κολόνα, μια πέτρα πάνω σε άλλη, ο άνθρωπος τοποθέτησε (απόθεσε) μια πέτρα πάνω στο έδαφος για να αναγνωρίσει μια τοποθεσία στο μέσο του σύμπαντος, για να δώσει σημασία σε αυτό, να το προσδιορίσει”. Προεκτείνοντας την παραπάνω θέση θα λέγαμε ότι η εκδήλωση του τεχνητού, η συνθήκη απόθεσης ανθρώπου και φύσης, μειώνει την απόσταση από το φυσικό ως το αντικείμενο της επιθυμίας. Μέσω της αρχιτεκτονικής πραγματώνουμε την απόσταση, πραγματώνουμε τον συσχετισμό με τη φύση και επομένως η πράξη της απόθεσης αφορά στην αρχιτεκτονική εκδήλωση.²³³ Στο μυθολογικό χώρο, η έννοια της απόθεσης μπορεί να εντοπιστεί στις ενέργειες συμμόρφωσης των κατοίκων της Αττικής στην εντολή του Κέκρωπα για καταμέτρησή τους. Σύμφωνα με το μύθο, κάθε κάτοικος της περιοχής, αφού προσήλθε σε προκαθορισμένο μέρος απόθεσε σ’ αυτό ένα λίθο, ένα κομμάτι γης. Το αποτέλεσμα ήταν ένας σωρός από λίθους, μια κατασκευή που σχηματοποιούσε την ανάγκη απόκτησης και επιβεβαίωσης ομαδικής συνείδησης, την εννοιολογική μείωση της απόστασης τόσο μεταξύ των κατοίκων όσο και με τον τόπο, με το τοπίο. Η συνολική οικειοποίηση της περιοχής και της ταυτότητάς τους συμβολίζεται με τη σήμανση του εδάφους, της αττικής γης.²³⁴

Η εμφάνιση μιας κατασκευής, ενός κτίσματος, η επισήμανση μιας τοποθεσίας μέσω μιας χειρονομίας θέτουν κατ’ ουσία το ανθρώπινο σώμα μέσα στη φύση, υποδηλώνουν την εκεί παρουσία του. Ο άνθρωπος θέτει τον εαυτό του επί αυτής, με τη διαμεσολάβηση του βλέμματος, της κατασκευής. Η επίθεσή του, νοητική, σωματική, υλική, σχετίζεται με τη “διαμονή” του σ’ έναν τόπο. Ο τρόπος κατοίκησης του τόπου και κατά συνέπεια η διαμόρφωση του τοπίου κατοίκησης χαρακτηρίζουν τη “διαμονή” του. Υπό αυτή την έννοια, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η επιθετική ανθρώπινη παρουσία, διαμορφώνει τη σχέση “φύση-τοπίο” και μας αφορά και ως θεμελιώδες ζήτημα ηθικής τάξης.²³⁵

²³¹ Norberg-Schulz C., ό.π., σ. 32-36.

²³² Ό.π..

²³³ Καζέρος Ν., “Το τοπίο σε “απόσταση”. Το ελληνικό τοπίο σε απόσταση”, στο: “ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών: εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 124.

²³⁴ Ό.π., σ. 124-125.

²³⁵ Το “ηθικός” σχετίζεται με το ήθος = συνήθης διαμονή, τόπος διαμονής, Δ. Δημητράκου: Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσας, Εκδ. Οργ. Ν. Ασημακόπουλος και Σία. Αθήνα, 1965, Τόμος 7^{ος}, σελ.3239, στο: Καζέρος Ν., ό.π., σ.125.

Β.1.3. Το τοπίο στην Αρχαιότητα

Ετυμολογικά, *τοπίο*, σημαίνει “μικρός τόπος”, όρος που πρωτοεμφανίστηκε, σύμφωνα με το λεξικό των Lindel & Scott στην ελληνική γλώσσα με αυτή τη γεωγραφική σημασία στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Πράγματι η λέξη *τοπίο*, απουσίαζε από το αρχαίο ελληνικό λεξιλόγιο, ενώ ο νεότερος όρος *τοπία* χρονολογείται από την ρωμαϊκή εποχή. Επισημαίνεται μάλιστα ότι η σχέση της αρχαίας Ελλάδας με το τοπίο ήταν περίπλοκη και διφορούμενη, σε αντίθεση με την αντίστοιχη του ρωμαϊκού πολιτισμού, ο οποίος διέθετε και αντίστοιχη λέξη, αλλά και το είδος της τέχνης, στην οποία αυτή αντιστοιχεί.²³⁶

Από τους εκπροσώπους της φιλοσοφίας, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έχει υποστηριχθεί ότι η αρχαιότητα και ο μεσαίωνας δεν είχαν καμία αίσθηση του τοπίου, αφού το ίδιο το αντικείμενο δεν υπήρχε ακόμη με την ψυχική αποφασιστικότητα και εκείνη την αυτόνομη αναδιαμόρφωση, την οριστική επίτευξη της οποίας επιβεβαίωσε αργότερα με τη θεματοποίησή της, η γένεση της ζωγραφικής τοπίου. Η άποψη αυτή επικεντρώνεται στη μη ενατένιση της φύσης ως *τοπίου* από τους αρχαίους πληθυσμούς λόγω της ισχυρότερης σχέσης τους με τη φύση, γεγονός που είχε ως συνέπεια να είναι ασθενέστερη η παρουσία του τοπίου στο εννοιολογικό τους σύμπαν. Συνδέεται, δηλαδή, η εννοιολογική συγκρότηση της έννοιας του τοπίου, με την αποτύπωση της έννοιάς του ως εκδοχής της φύσης στο ανθρώπινο μυαλό και επομένως με την εποχή ανάδυσης της έννοιάς του στο πλαίσιο της τοπιογραφίας, δηλαδή η αποτύπωση του τοπίου ως τμήματος της φύσης στην τέχνη. Επίσης υποστηρίχθηκε, ότι οι αρχαίοι δεν είχαν λόγο να αναπτύξουν ένα ξεχωριστό εννοιολογικό εργαλείο που θα θεωρεί ότι η ορατή φύση συνιστά μια ξεχωριστή οντότητα. Η αρχαιότητα δεν είχε ανάγκη να αισθητοποιήσει την “έξοδο” του ανθρώπου προς τη φύση και τη μετατροπή της σε τοπίο.²³⁷

Τα τελευταία όμως χρόνια από ειδικούς μελετητές της αρχαιότητας, γίνεται δεκτό ότι η αρχαία ελληνική γραμματεία παρουσιάζει έναν κόσμο, που είχε συναίσθηση του τοπίου. Μάλιστα πληθαίνουν οι μελέτες που δέχονται ότι η προφανής έλλειψη τοπίου στην πρώιμη ελληνική ποίηση και τέχνη δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η τοποφιλία ήταν εντελώς απύσχα από την πρώιμη ελληνική ιδιοσυγκρασία, ούτε σημαίνει ότι η έννοια του τοπίου ήταν άγνωστη. Άλλωστε, όπως γίνεται δεκτό οι αρχαίοι Έλληνες διέθεταν ένα βαθύτατο αισθητήριο γνώσης της επίδρασης του τοπίου στον ψυχισμό του ανθρώπου, επιλέγοντας κατάλληλα τοπία για την ανέγερση διακεκριμένων κτισμάτων, όπως των μαντείων τους.²³⁸ Σε αντίθεση με τον αρχαιοελληνικό κόσμο, η έννοια του τοπίου είναι εμφανώς παρούσα στην Κίνα και την Ιαπωνία από τα αρχαία χρόνια, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε ορισμένοι μελετητές να θεωρούν ότι η έννοια του τοπίου γεννήθηκε στο πλαίσιο του αρχαίου πολιτισμού τους. Είναι γεγονός ότι η έννοια του τοπίου απέκτησε μεταβαλλόμενες σημασίες και αυτό εξηγείται λόγω της σχέσης της με την ιστορία και τον πολιτισμό των κοινωνιών.²³⁹

Όπως ανέφερε πρόσφατα ο Augustin Berque, κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, δεν είχαν όλοι οι πολιτισμοί “μια αυθόρμητη έφεση για το τοπίο”: “το τοπίο δεν είναι οικουμενικό. Ως προς αυτό διαφέρει από το φυσικό περιβάλλον, το οποίο υφίσταται για κάθε άτομο και κάθε κοινωνία, είτε είναι ζωική είτε ακόμη και φυτική. Απεναντίας, υπάρχουν λόγοι που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι, ανάλογα με τις εποχές και τον ιστορικό περίγυρο, το τοπίο μπορεί να υπάρχει ή να μην υπάρχει για τους ανθρώπους που ζουν μέσα σε αυτό”.²⁴⁰ Έτσι, η ίδια η έννοια του τοπίου, με την αισθητική σημασία του όρου, καθώς και οι αναπαραστάσεις μέσω γλώσσας, εικόνων και κήπων, οι οποίες εκφράζουν και αποκαλύπτουν αυτή την έννοια, δεν είναι σε καμία περίπτωση οικουμενικές και άχρονες. Αποτελούν μόνο μία από τις ιστορικά καθορισμένες μορφές της πολιτισμικής ταυτότητας μιας κοινωνίας. Το τοπίο είναι απλώς, μια ιδιαίτερη μορφή της σχέσης των κοινωνιών με το φυσικό τους περιβάλλον, είναι μ’ άλλα λόγια, μια σχέση. Πρέπει, μάλιστα, να αναγνωρίσουμε ότι μπορεί αυτή η ειδική διαμεσολάβηση να εκδηλώθηκε στην

²³⁶ Μαριά Ε.-Α., *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*. Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 2009, σ. 26-27.

²³⁷ Ο.π., σ. 27.

²³⁸ Ο.π., σ. 27-28.

²³⁹ Ο.π., σ. 28.

²⁴⁰ Berque Α., *Les raisons de paysage*, Hazan, Παρίσι, 1995, σ. 7.

Κίνα, ήδη από τα αρχαία χρόνια, στις χώρες της βόρειας Ευρώπης, όμως, τη βλέπουμε να εμφανίζεται μόλις στις αρχές του 15^{ου} αιώνα.²⁴¹

Οι αρχαίοι Έλληνες γνωρίζουμε πλέον, ότι διέθεταν ένα βαθύτατο αισθητήριο γνώσης της επίδρασης του τοπίου πάνω στην ψυχολογία του ανθρώπου. Για το λόγο αυτό, διάλεγαν κατάλληλα τοπία για την ανέγερση διακεκριμένων κτισμάτων. Επειδή η επιβλητικότητα του τοπίου επιδρούσε καταλυτικά πάνω στην ψυχολογία του προσκυνητή και στην πίστη του για την αποτελεσματικότητα των χρησμών, διάλεγαν για τα μαντεία τους τόπους, όπως οι Δελφοί ή η Δωδώνη. Η γκρίζα αγκυριότητα των κατακόρυφων βράχων στους Δελφούς, η επιβλητική παρουσία της χαράδρας που διέκοπτε τη συνέχεια του τοπίου με τα απέναντι βουνά, η επιδερμίδα των φαιών ασβεστολιθικών βράχων, με τη μεταλλική θραύση, σε σύγκριση με την απαλότητα των λειασμένων κιόνων των ναών που χτίζονταν με το ίδιο γενετικό υλικό του τοπίου, δημιουργούσε συναίσθημα βούλησης να υλοποιεί το συμβολισμό των ιδεών αλλά και την παντοδυναμία του ιερατείου. Σε απόλυτη αντίθεση με το επιβλητικό τοπίο των Δελφών έρχονταν τα τοπία που διαλέχτηκαν για την ανίδρυση ναών, όπως της Αφαίας στην Αίγινα, όπου το ιλαρό πευκόφυτο τοπίο προβάλλεται στον χαμηλό ορίζοντα του Σαρωνικού.²⁴² Φαίνεται, όμως, πως απέναντι σε ιδανικά τοπία την ίδια ευαισθησία είχαν και οι Πέρσες. Ο Ηρόδοτος μας έχει διασώσει την αντίδραση του Ξέρξη απέναντι σε ένα ειδυλλιακό τοπίο: “*ίων ο Ξέρξης την οδόν εύρε πλατάνιστον, την κάλλεως είνεκα δωρησάμενος κόσμω χρυσέω και μελεδωνών αθανάτω άνδρι*”.²⁴³

Εξαιρετικά προσεκτική, λοιπόν, φαίνεται ότι ήταν η επιλογή των θέσεων ίδρυσης κέντρων λατρείας (Δελφοί, Σαμοθράκη, Ολυμπία, κ.λπ.), όπου το τοπίο είναι συχνά αβάστακτα επιβλητικό. Ωστόσο, ούτε από άμεσες πηγές του αρχαιοελληνικού δικαίου, ούτε από έμμεσες προκύπτει κάποια διάθεση ή πρόθεση επιδίωξης της θέας στην ευρύτερη έννοιά της. Στους *Νόμους* του Πλάτωνα, υπάρχει προτροπή να κτίζονται οι ναοί σε υπερυψωμένες θέσεις γύρω από την αγορά και την πόλη, για λόγους όμως καθαριότητας και ασφάλειας. Στο κείμενο του Ξενοφώντα, υποδεικνύεται σ' αυτόν που κτίζει να κατασκευάσει την κατοικία του με μεγαλύτερο ύψος προς το νότο, ώστε να δέχεται το ηλιακό φως το χειμώνα και χαμηλότερη προς το βορρά, για να αποφεύγει τους ανέμους που πνέουν απ' αυτήν την κατεύθυνση. Ενώ, λοιπόν, διακρίνεται η γνώση της ηλιακής κίνησης και των συνεπειών της στις διάφορες εποχές και είναι γνωστή η πρακτική αντιμετώπισης των προβλημάτων που προκύπτουν, δεν βρίσκουμε κάτι σχετικό με το θέμα της προστασίας της θέας με τη μορφή του νόμου ή τουλάχιστον προτροπής. Αυτό θα ήταν ανεξήγητο για ένα λαό, ο οποίος λάτρευε το *ωραίο*, αν και η όλη οργάνωση του αρχαιοελληνικού δικαίου, υπόθεση όλων των πολιτών και όχι των νομικών, δεν είχε έναν ιδιαίτερα πρακτικό χαρακτήρα. Θα χρειασθεί να φτάσουμε στους ρωμαϊκούς χρόνους και στην παραγωγή κατάλληλων νομικών εννοιών, όπως θα δούμε παρακάτω, για να συναντήσουμε τη θέα, έστω με αντικείμενο αόριστα διατυπωμένο, ως αγαθό με τη δυνατότητα να προστατευθεί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις και με συγκεκριμένες διαδικασίες.²⁴⁴

Ως αναπαράσταση, ένα τοπίο μπορεί να πάρει υπόσταση με ποικίλα μέσα. Εικόνες βέβαια, συμπεριλαμβανομένων των πλαστικών έργων και των αναγλύφων καθώς και των φωτογραφιών, αλλά ως μην λησμονείται ότι η αρχική αναπαράσταση είναι ο λόγος. Υπάρχει η άποψη, ότι στην αρχαία Ελλάδα τοπία εικαστικά δεν υπάρχουν, παρ' όλη την υπαινικτική δήλωση του φυσικού χώρου. Ωστόσο, η διασημότερη περιγραφή της αττικής γης της αθηναϊκής πατρίδας γίνεται για χάρη κάποιου που τη στερήθηκε και την επιζητεί. Βρίσκεται στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* του Σοφοκλή (στ. 669-720). Ο τύπος που περιγράφεται ονομάζεται *Ίππιος Κολωνός*, και είναι μια δροσερή κοιλάδα με ένα τέμενος²⁴⁵: “*Στης περήφανης για τα άλογά της χώρας/Έχεις ξένη έρθει στα πιο όμορφα μέρη/Μες σ' όλη τη γη, στον άσπρο Κολωνό μας/Όπου πιο από αλλού συχνάζοντας το αηδόνη/Γλυκομύρεται σε ολόχλωρα ρουμάνια/Μέσα στον πυκνό κισσό βαθιά κρυμμένο/Και στο απάτητο του Θεού το άγιο δάσος/Το μυριόκαρπο, το ανήλιαγο,*

²⁴¹ Brunet A., “Τα αγροτικά τοπία της αρχαίας Ελλάδας”, στο: Δουκελλής, Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 79, 80.

²⁴² Μουτσόπουλος Ν. Κ., “Χώρος – κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο”, στο: Δουκελλής, Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 151, 152.

²⁴³ *Ο.π.*, σ. 153.

²⁴⁴ Τουρπιδόγλου – Στεφανίδου Β., “Αντικείμενα θέασης και η προστασία τους στο βυζαντινορωμαϊκό και το μεταβυζαντινό δίκαιο”, στο: Δουκελλής Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 132.

²⁴⁵ Μετάφραση Ι. Γρυπάρη, στο: Τζαχίλη Ι., *Μινωικά Εικαστικά Τοπία*. Αθήνα: ΒΡΥΣΙΝΑΣ Ι, 2011, σ. 28.

κι απ' όλες/Τις χειμωνικές απάνεμα τις μπόρες/Κι όπου ο Βακχευτής Διόνυσος να μονοιάζει/Συνηθάει συχνά, περιτριγυρισμένος/Από τις θεϊκές του τις βυζάστρες./Κάθε μέρα εδώ με τη δροσιά απ' τα ουράνια/Ωριοφούντωτος ο νάρκισσος ανθίζει/Κι ο χρυσόξανθος ο κρόκος για τις δυο μας/Τις τρανές Θεές παλαιϊκό στεφάνι/Κι ουδέ οι ακοίμητες ποτέ δε λιγοστεύουν/Απ' του Κηφισού το ρέμα οι βρυσομένες...".

Πρόκειται για μια καταστατική περιγραφή ενός αρχετυπικού τοπίου, γιατί τα πολιτισμικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για να το συγκροτήσουν, ορίζουν την ίδια την αθηναϊκή πατρίδα στην εκδοχή του 5^{ου} αιώνα. Είναι ένα από τα πρώτα εξιστορικευμένα τοπία και ακολούθησαν πολλά, όπως αυτά των ειδυλλίων του Θεόκριτου.²⁴⁶

Η λογοτεχνία λοιπόν, έχει επίσης χρησιμοποιηθεί στην προσπάθεια να προσεγγίσουμε τις ευαισθησίες των αρχαίων Ελλήνων όσον αφορά το τοπίο. Στο Φαίδρο του Πλάτωνα, η περιγραφή από τον Σωκράτη ενός πλατάνου και του περίγυρού του δίπλα στον Ιλισό έχει χρησιμοποιηθεί ως δείγμα της ευαισθησίας κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα, για τη φύση. Ο Σωκράτης εγκωμιάζει το πλατάνι, που "και πυκνά κλαδιά έχει και ψηλό είναι" αλλά και μια λυγαριά, της οποίας "το ύψος και η σκιά είναι ό,τι καλύτερο, και είναι τόσο ανθισμένη, σαν να θέλει να κάνει τον τόπο ευωδιαστό". "Η πηγή πάλι, με περίσση χάρη τρέχει κάτω από το πλατάνι αρκετά κρύο νερό, όπως βέβαια είναι δυνατό να καταλάβεις με το πόδι [...]. Κι αν θέλεις, η ευωδία του τόπου είναι τόσο αγαπητή και πολύ ευχάριστη – και η μελωδία του θέρους αντηχεί τον χορό των τζιτζικιών. Όμως, το ωραιότερο σημείο είναι η χλόη, γιατί από τη φύση της είναι κατάλληλη, έχοντας ιδανική ανωφέρεια, ν' ακουμπάει πολύ ωραία το κεφάλι του κάποιος που θα ξαπλώσει" (Φαίδρος 230B-C). Λόγω αυτής της γοητευτικής περιγραφής της φύσης, ο Πλάτωνας έχει θεωρηθεί ότι καθιέρωσε ένα ύψος βουκολικό. Το χωρίο του έχει παραβληθεί με μια "θαυμάσια τοπιογραφία" και έχει συνδεθεί με ένα υποτιθέμενο παράλληλο ενδιαφέρον εκ μέρους των ζωγράφων του 4^{ου} αιώνα για την απεικόνιση του τοπίου με λεπτομέρεια και ευαισθησία.²⁴⁷ Στις όχθες, λοιπόν, του Ιλισού ποταμού συναντώνται μια όμορφη μέρα του καλοκαιριού ο Σωκράτης με τον Φαίδρο και αρχίζουν το διάλογο περί έρωτος ως εξής:

Σωκράτης: "Μα την Ήρα, όμορφο μέρος. Και η πλατάνα αυτή εδώ έχει πυκνό ολόγυρα τον ίσκιο και είναι ψηλή, και της λυγαριάς το ύψος και ο ίσκιος είναι πανώρια και καθώς είναι στην ακμή τ' ανθού της γεμίζει τον τόπο μ' ευωδία: η πηγή πάλιν όλη χάρη αναβλύζει εδώ κάτω από την πλατάνα κρύο νερό, που νιώθεισκιάς στα πόδια. Και φαίνεται από τα αγάλματα και τις κόρες πως είναι τόπος ιερός, αφιερωμένος σε κάποιες Νύμφες και στον Αχελώο. Κι αν ακόμη θέλεις, το αεράκι του τόπου αυτού είναι τόσο καλόδεχτο και ευφραίνει πολύ: και καλοκαιρινό όπως είναι και ελαφρό συνοδεύει απαλά το τραγούδι των τζιτζικιών. Μα την πιο πολλή χάρη την έχει η χλόη, που πάει τόσο απαλά προς τα πάνω και είναι τόσο πλούσια, που αν ξαπλωθείς κάτω θα έχεις θαυμάσιο προσκέφαλο. Η φήμη του Ιλισού ως φιλοσοφικού τοπίου οφείλεται σ' αυτήν ακριβώς την παρουσία του στον πλατωνικό διάλογο Φαίδρος".²⁴⁸

Τα ρητορικά έργα του 4^{ου} αιώνα, που γεννιούνται στην Αθήνα, ρίχνουν συχνά φως στην ίδια την πόλη. Στον Κατά Ερατοσθένους λόγο του Λυσία, για παράδειγμα, ο ρήτορας, περιγράφει έναν άνθρωπο που μετά από τη δουλειά του στα χωράφια, ακόμη και στην πιο εξελιγμένη Αθήνα, γυρνά στο ταπεινό διώροφο σπίτι του, όπου μια ετοιμόρροπη σκάλα οδηγεί από το πρώτο στο δεύτερο πάτωμα. Από την άλλη, οι Διάλογοι του Πλάτωνα, περιγράφουν σκηνικά σπιτιών που ανήκουν στους πλουσιότερους και επιφανέστερους Αθηναίους και έτσι μας παρέχουν πολύτιμες μαρτυρίες πέρα από το γλίσχρο αρχαιολογικό υλικό (π.χ. Πολιτεία Α', Συμπόσιο). Ο Θουκυδίδης, ως γνωστόν, υπογραμμίζει την αντίθεση ανάμεσα στην εξωτερική όψη της Αθήνας και της Σπάρτης, η μία λαμπρή, ενώ η άλλη χωρίς κάτι το ξεχωριστό, είναι σαφές, όμως, ότι η διάκριση αφορά κυρίως τα δημόσια κτίρια και τους ναούς και όχι τις κοινές κατοικίες ή τα άλλα ιδιωτικά οικοδομήματα.²⁴⁹

²⁴⁶ Τζαχίλη Ι., *Μινωικά Εικαστικά Τοπία*. Αθήνα: ΒΡΥΣΙΝΑΣ Ι, 2011, σ. 28.

²⁴⁷ Κοέν Α., "Τοπίο και μορφή στην αρχαία ελληνική τέχνη", στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 114.

²⁴⁸ Γλυκοφρίδη -Λεοντίνη Α., "Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα. Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο", στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 198.

²⁴⁹ Tomilson R., "Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης", στο: Δουκέλλης, Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 61.

Ο Ρωμαίος συγγραφέας Βιτρούβιος περιγράφει την κατάλληλη τοποθεσία για μια πόλη και τα είδη των χώρων που συνήθως αποφεύγονται, βασισμένος στην προσωπική του εμπειρία και τα διδάγματα των συγγραφέων της ελληνιστικής εποχής, απ' όπου προέρχεται μεγάλο μέρος της θεωρίας του. Μια τέτοια θεωρητική προσέγγιση προέκυψε από την παρατήρηση συγκεκριμένων περιπτώσεων. Οι πραγματικοί λόγοι ανάπτυξης κάθε συγκεκριμένου τόπου ήταν πρακτικοί, και συχνά, στις πόλεις με παράδοση, χάνονται μέσα στο απώτερο, προϊστορικό παρελθόν. Θα έπρεπε να έχει επάρκεια νερού, θα έπρεπε να είναι κοντά σε εύφορα χώματα, ώστε να τα εκμεταλλευτεί οικονομικά. Σε ταραγμένες εποχές (και μεγάλα διαστήματα της αρχαιότητας ήταν τέτοια) θα έπρεπε να προσφέρει επαρκείς δυνατότητες άμυνας. Οι πόλεις με παράδοση αιώνων κτιζόνταν, συνήθως, γύρω από μια οχυρή ακρόπολη, σχέδιο που παρατηρείται συχνά, ήδη, από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Τέτοια μέρη αφού επιβίωσαν ως επί το πλείστον από τις αναστατώσεις που έφερε το τέλος της Εποχής του Χαλκού -με συνέχεια στον πληθυσμό ή όχι-, σχημάτισαν τη βάση των μεγάλων πόλεων της κλασικής περιόδου. Το οχυρό-ακρόπολη ήταν ο βασικός πυρήνας, τα σπίτια κατηφόριζαν στο λόφο και σκόρπιζαν πάνω στα τριγύρω πεδινά, ενώ οι πηγές στην πλαγιά του λόφου προμήθευαν το νερό. Υπήρχε ένα πνεύμα οικονομίας σ' αυτούς τους τόπους: στις πολύτιμες καλλιεργήσιμες εκτάσεις δεν υπήρχαν κτίρια. Αυτό τους ξεχώριζε, λοιπόν, αν τους δούμε ως εξωτερικό τοπίο, από τους αγρούς και τα βοσκοτόπια, και τόνιζε έτσι τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους.²⁵⁰

Ο Βιτρούβιος δίνει κανόνες για τον προσανατολισμό κάθε τόπου: η θεωρία είναι ελληνιστική και βασίζεται στην άποψη ότι κάποια σημεία προσανατολισμού είναι υγιεινότερα κάποιων άλλων. Είναι απίθανο μια τέτοια θεωρία να οδήγησε ποτέ σε προμελετημένο πολεοδομικό σχεδιασμό. Η θέση αρχαίων ελληνικών πόλεων μπορούσε να μετακινείται σκόπιμα -η Κνίδος είναι ένα καλό παράδειγμα- αλλά τούτο γινόταν εξαιτίας πολιτικών ή στρατιωτικών σκοπών, όχι εξαιτίας της αφηρημένης αρχιτεκτονικής θεωρίας. Ακόμη κι όταν μια πόλη σχεδιάζεται, και δεν αποτελεί παράγωγο μιας φυσικής ή παραδοσιακής ανάπτυξης, ακόμη κι όταν το σχέδιό της αποτελείται από ένα δίκτυο οδών σε ορθή γωνία, η τοποθεσία της είναι γενικά αυτή της λοφοπλαγιάς, έστω κι αν κάτι τέτοιο σημαίνει ότι κάποιες οδοί είναι τόσο απότομες που σχηματίζουν κυρίως περάσματα με σκαλοπάτια, παρά κανονικούς δρόμους.²⁵¹

Η ξεχωριστή ακμή της Αθήνας κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα προκάλεσε μια συρροή πληθυσμού, όχι όμως αύξηση στα φυσικά όρια της πόλης ως πολεοδομικής ενότητας, ενώ η αύξηση τούτη απορροφήθηκε από την ανάπτυξη της νέας, εμπορικής πόλης του Πειραιά και των προαστίων που δημιουργήθηκαν ανάμεσα σ' αυτήν και την Αθήνα.²⁵² Οι πόλεις με σχέδιο²⁵³ αποτελούσαν, συνήθως, μιαν εξαιρετικά τολμηρή καινοτομία. Από την άλλη μεριά, υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες οι σχεδιαστές δεν άφηναν αρκετό χώρο. Η Μίλητος ήταν μια από τις μεγαλύτερες πόλεις του ελληνικού κόσμου, όταν το 494 π.Χ. κυριεύθηκε από τους Πέρσες και ο πληθυσμός της διασκορπίστηκε. Όταν, μετά την νίκη των Ελλήνων επί του Ξέρξη το 479 π.Χ. επανδρύθηκε, μετατοπίστηκε σε έναν παρακείμενο χώρο και σχεδιάστηκε εκ νέου. Η απώλεια του πληθυσμού φαίνεται να ήταν μεγάλη, και το νέο σχέδιο κάλυπτε μια μικρότερη περιοχή απ' ό,τι η προηγούμενη πόλη. Αν και στην αρχή η ανάκαμψη ήταν αργή, η Μίλητος μεγάλωσε ξανά και μια δεύτερη έκταση προστέθηκε στο υπάρχον αστικό δίκτυο, μολονότι η διάταξή της δεν ήταν όμοια μ' αυτή της αρχικής πόλης. Η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου γνώρισε μια τέτοια ανάπτυξη από την εποχή της ίδρυσής της, ώστε η περιοχή εντός των τειχών χρειάστηκε να επεκταθεί, όμως, οι πιέσεις μέσα στην πόλη συνεχίστηκαν και για να αντικατασταθούν από λαϊκά συγκροτήματα κατοικιών, ενώ τα εύπορα στρώματα φαίνεται ότι μετακόμισαν σε πολυτελείς κατοικίες που βρίσκονταν σε προάστια έξω από τα τείχη.²⁵⁴

²⁵⁰ Tomilson R., *ό.π.*, σ. 62.

²⁵¹ *Ο.π.*, σ. 63.

²⁵² *Ο.π.*, σ. 63.

²⁵³ Η νεότερη πολεοδομία γεννήθηκε στη Μεσόγειο, στην Ελλάδα του 5^{ου} αιώνα, με τον Ιππόδαμο της Μιλήτου, εφευρέτη των σχεδίων με άβακα. Θριάμβευσε σε κάθε εποχή πολιτισμικής τυποποίησης οπότε η συστηματική αναπαραγωγή ενός καθορισμένου προτύπου, που επιπλέον κρίνεται ανώτερο, αντεκδικείται κατά κάποιο τρόπο την αυθόρμητη ανάπτυξη: λ.χ. η ελληνιστική Ελλάδα, η Ρώμη, η Αναγέννηση και η εποχή του μπαρόκ, ο σύγχρονος κόσμος μας. Βλ.: Μ. Αμαίρ, 1990, σ.185.

²⁵⁴ Tomilson R., "Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης", στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 64-65.

Το τοπίο της πόλης άρχιζε με τα οχυρωματικά έργα που την περιέβαλαν και τις πύλες. Οι δρόμοι που οδηγούσαν προς την πόλη πλασιωνόνταν με τάφους και μνημεία των παλιότερων κατοίκων, που θεωρούνταν ακόμη μέλη της κοινότητας. Μ' άλλα λόγια, δηλαδή, το τοπίο της πόλης άρχιζε με μιαν αντίθεση ανάμεσα στο ανοικτό τοπίο και την κλειστή πόλη, έστω κι αν αυτή δεν ήταν οχυρωμένη. Όπου υπήρχε τείχος, καθώς τα οχυρωματικά συστήματα γίνονταν, ειδικά στην ελληνιστική περίοδο, όλο και περισσότερο πολύπλοκα, διέθετε πιθανώς όλο και ψηλότερους πύργους. Η πρώτη εμπειρία τοπίου, λοιπόν, είναι η διάβαση του συνόρου, ή η είσοδος από την πύλη, το πέρασμα από το να'σαι έξω στο να'σαι μέσα.²⁵⁵

Οι περισσότερες ελληνικές πόλεις διέφεραν, αν τις δούμε υπό το πρίσμα του αρχιτεκτονικού τους τοπίου, όχι ως προς τα ιδιωτικά αλλά ως προς τα δημόσια κτίρια, που σε μεγάλο βαθμό ήταν περισσότερο στέρεα και καλοφτιαγμένα και που στις μεγάλες πόλεις-κράτη ήταν ανάγκη να εξυπηρετήσουν τόσο τον αγροτικό πληθυσμό όσο και αυτόν που ζούσε μέσα στην πόλη.²⁵⁶ Το λειτουργικό κέντρο της πόλης ως πολιτικής και αστικής ενότητας ήταν η αγορά, και όχι τόσο το ιερό. Η Ακρόπολη των Αθηνών, αφιερωμένη σε θρησκευτικούς σκοπούς και στολισμένη με λαμπρά μαρμάρινα οικοδομήματα, αποτελούσε τον πυρήνα του τοπίου, όμως, οι καθημερινές δραστηριότητες εκτυλίσσονταν γύρω από την αγορά. Στην ανοιχτωσιά αυτού του χώρου κατέληγαν όλοι οι κύριοι δρόμοι, ενώ ήταν εκεί όπου μαζεύονταν οι πολίτες για το εμπόριο αλλά και τη νομοθεσία, τις πολιτικές συναντήσεις και επιδιώξεις αλλά και τη διασκέδαση. Στην Πριήνη η αγορά είναι ακριβώς στο κέντρο του πολεοδομικού ιστού. Από τον 5^ο π.Χ. αιώνα, οι περισσότεροι ανεπτυγμένες πόλεις διέθεταν κτίρια για ποικίλες πολιτικές δραστηριότητες, τα οποία δεν χαρακτηρίζονταν από τη λαμπρότητα των ναών, και ήταν συνήθως φτιαγμένα από ντόπια και όχι εισαγόμενα υλικά. Οι Αθηναίοι δεν φάνηκαν πρόθυμοι να πληρώσουν το κόστος μεταφοράς μαρμάρου από την Πεντέλη στην Αθήνα για να χτίσουν τα δημόσια κτίριά τους. Ωστόσο, συνεισέφεραν ένα μείζονος σημασίας νέο στοιχείο στο τοπίο της πόλης: τη στοά.²⁵⁷

Μαζί με τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, δωρικό, ιωνικό, κορινθιακό, είναι η πιο σημαντική συμβολή της αρχαίας Ελλάδας στο αστικό τοπίο, όχι μόνο της ίδιας της Ελλάδας αλλά και ολόκληρου του μεταγενέστερου δυτικού πολιτισμού. Αυτές οι κιονοστοιχίες ήταν σχεδιασμένες αρχικά για να προσφέρουν σκιά και καταφύγιο, ενώ οι πίσω τους χώροι προορίζονταν για ειδικές -εξαιρετικής ποικιλίας- λειτουργίες. Τα πρώτα δείγματά τους τα συναντάμε σε ναούς, γρήγορα, όμως, γίνονται ανεξάρτητα κτίρια στην περίμετρο άλλων δημόσιων χώρων, ιδιαίτερα της αγοράς. Στη μορφή χρησιμοποιούν τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς που ακολουθούν και οι ναοί. Ο δωρικός κυριαρχεί, ο ιωνικός και ο κορινθιακός είναι λιγότερο συχνοί. Από την ελληνιστική περίοδο, στις βάσει σχεδίου, αγορές των νεοϊδρυθεισών πόλεων, υπάρχει η τάση να ενώνονται στα άκρα ή να αφήνουν ανάμεσά τους άνοιγμα για έναν ελάχιστο πλατύ δρόμο, κυκλώνοντας έτσι ολότελα τον ανοιχτό χώρο. Από τη ρωμαϊκή εποχή τέτοιες περίκλειστες κατασκευές αποκτούν βαθμιαία περισσότερες κιονοστοιχίες και καταλήγουν να είναι μάλλον αυλές παρά ανοιχτοί χώροι.²⁵⁸

Ενώ, η εποχή μας προσπαθεί να συνδέσει το τοπίο με την απλόχωρη και πολύμορφη αγροτική θέα, και ενώ το πολυπόθητο σκηνικό περιβάλλον κάθε σπιτιού είναι η ύπαιθρος -έννοια που, πρέπει να παραδεχτούμε, συναντάται ήδη από την αρχαιότητα στις εξοχικές επαύλεις της ρωμαϊκής Καμπανίας και στις ρωμαϊκές τοιχογραφίες, που μια έξοχη εκδοχή τους βρίσκουμε στη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι-, οι αρχαίοι Έλληνες προτιμούσαν την άνεση και τη σιγουριά του κλειστού χώρου. Μπορούσε κανείς να δει την πόλη απ' έξω μέσα στο σκηνικό του τοπίου της, δεν ήταν όμως, αυτό που μετρούσε τόσο. Η κατεξοχήν εμπειρία ερχόταν από τα μέσα: έβλεπε το σύνολο της κοινότητας πίσω από τον κλειστό χώρο της αγοράς και της στοάς, την ιδιωτική ζωή πίσω από τον κλειστό χώρο της αυλής. Το αστικό τοπίο πραγματωνόταν βασικά μέσω της αρχιτεκτονικής του.²⁵⁹

²⁵⁵ Ό.π..

²⁵⁶ Ό.π., σ. 71.

²⁵⁷ Coulton J. J., "The Architectural Development of the Greek Stoa", Οξφόρδη, 1976, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 74.

²⁵⁸ Tomilson R., "Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης", στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 74-75.

²⁵⁹ Ό.π., σ. 75.

Β.1.4. Ο αρχαίος ελληνικός κήπος

Πολύ χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Κώστας Μωραΐτης, το “τοπείον” ή “τοπήιον” των αρχαίων Ελλήνων, των αρχαίων Ιώνων, είναι ο φραγμός των κήπων, η πρασιά από θάμνους “επιμελώς κλαδευομένους”, ώστε να σχηματίζουν σχήματα και συμπλέγματα διάφορα. Ο φυτικός αυτός φράχτης, τον οποίο ο Πλίνιος αποκαλεί *opus torarium*, δεν περιγράφει μόνο το πρακτικό καθορισμό της ιδιοκτησίας και τον έλεγχο των φυσικών συνθηκών, αλλά εκφράζει επίσης καλλωπιστική διάθεση. Το έργο που καταβάλλεται, μετά-σχηματίζει τη φύση, τη μετα-μορφώνει, προσφέροντας, πέρα από τον καθορισμό του τόπου, από το φραγμό, αισθητική τέρψη.²⁶⁰

Θα ακολουθήσει μια περιγραφή της εξέλιξης ενός καθαρά ελληνικού τοπίου, του αρχαίου ελληνικού κήπου, όπως αυτή συνοδεύει την εξέλιξη του αρχαίου ελληνικού τοπίου, σύμφωνα με την Θεανώ Σ. Τερκενλή, και το βιβλίο της, *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*. Μέσα από την συναφή, βέβαια, βιβλιογραφία μόνο τυχαία βρίσκουμε αναφορές στον κήπο, αναφορές που συχνά είναι φανταστικές και λιγότερο ή περισσότερο αβάσιμες. Μαθαίνουμε έτσι, για τους ελληνικούς κήπους μόνο περιφερειακά, και όχι αρκετά ώστε να συνδέσουμε με επάρκεια την εξέλιξή τους με την κοινωνική και πολιτική ιστορία των καιρών.²⁶¹

Στη νεολιθική εποχή, πριν από την οποία δεν έχουμε καμία πληροφορία για το θέμα αυτό, εγκαταλείπονται οι τρωγλοδυτικές κατοικίες στην Ελλάδα και πρωτοεμφανίζονται πέτρινα σπίτια κυρίως μονολιθικά και μεγαλιθικά μνημεία και ελαφριές παραποτάμιες κατασκευές με ξύλο ή τούβλα, από τις οποίες πολύ λίγες διασώζονται. Η μορφή του σπιτιού, που έχει τις καταβολές της στην αιγυπτιακή αρχιτεκτονική, τόσο σε αστικές όσο και σε αγροτικές περιοχές, συνίσταται από ένα παραλληλόγραμμο κτίριο στη μέση μιας αυλής/κήπου, περιτριγυρισμένο από ψηλό οχυρωματικό τοίχο. Η είσοδος οδηγεί σε ανοικτό πλακόστρωτο χώρο - την αυλή, συχνά με κολώνες, στην οποία ανοίγονται τα διάφορα δωμάτια του σπιτιού. Στο τέλος της αυλής υπάρχει αίθουσα υποδοχής, πίσω από την οποία βρίσκεται μια δεύτερη αυλή με δέντρα, που περιστοιχίζεται στις δύο πλευρές της από διαδρόμους με δαμάτια.²⁶²

Το πλάνο αυτό μεταφέρθηκε στην Κρήτη από την Αίγυπτο και την Ανατολή, επικράτησε στη διάρκεια της μινωικής ιστορίας και επηρέασε και την αρχιτεκτονική της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου και κυριάρχησε. Ο συνηθισμένος τύπος είχε την πρόσοψη του προς το Νότο, οι στάβλοι και άλλοι χώροι για ζώα ανοίγονταν προς την αυλή με τα δωμάτια για τους ανθρώπους του σπιτιού στο βόρειο τμήμα και με το βωμό του Ερκείου Δία στο κέντρο της αυλής. Στην αρχαία Ελλάδα δεν έχουμε διαρκή εξέλιξη ενός τύπου σπιτιού, αλλά μια πολλαπλή επανάληψη της ιστορίας της οικιακής αρχιτεκτονικής.²⁶³ Λιμνιαίες κατοικίες που συνηθίζονταν μέχρι το τέλος της εποχής του σιδήρου, όπως και κυκλικές ή ελλειπτικές μορφές κατοικιών, εξέλιπαν αργότερα από την οικιακή αρχιτεκτονική και συναντώνται μόνο σε τάφους.²⁶⁴

Από το 1600 μέχρι το 1400 π.Χ., το ίδιο πλάνο επικρατεί στον μινωικό πολιτισμό σε μικρογραφία λόγω έλλειψης αστικού χώρου. Επικρατεί στα σπίτια των απλών ανθρώπων με μικρές αυλές μόνο στο εσωτερικό (μέσο) των σπιτιών για λειτουργικούς λόγους - οικιακές δουλειές, κατοικίδια, ζώα, κ.λ.π.. Στα παλάτια της Κνωσού και της Φαιστού, διάδρομοι, αίθουσες και δωμάτια συγκεντρώνονται με πρωτοτυπία γύρω από μεγάλες κεντρικές πλακόστρωτες αυλές -τη χρήση των οποίων δεν τη γνωρίζουμε πάντα-, χωρίς ποτέ να γίνεται ακριβής αντιγραφή ενός ρυθμού. Φυσικά, επειδή σώζονται μόνο αρχιτεκτονικά ευρήματα, δεν ξέρουμε αν υπήρχαν κήποι για περίπατο και αναψυχή. Ξέρουμε όμως για την αγάπη των Κρητών για τα λουλούδια, την πολυτέλεια, και τον άνετο τρόπο ζωής - “ο πρίγκηπας με τα κρίνα”, “το δωμάτιο με τις τοιχογραφίες” και πολλά άλλα ευρήματα στο μουσείο του Ηρακλείου, που εμπνεύστηκαν από την Αίγυπτο κυρίως, τη Φρυγία, τη Λυδία, τη Σουμερία, κ.λπ.. Έχουμε δηλαδή

²⁶⁰ Μωραΐτης Κ., *Πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου*. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2005, σ. 17.

²⁶¹ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 48.

²⁶² Rider B., “The Greek House: Its History and Development from the Neolithic Period to the Hellenistic Age. Cambridge, Great Britain, στο: Τερκενλή, Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 49.

²⁶³ Whycherley R. E., “How the Greeks Built Cities”, London, 1949, στο: Τερκενλή, Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 49.

²⁶⁴ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 49-50.

ανατολίτικες τάσεις (δαιδαλώδη περάσματα, λαβύρινθους) που συμπληρώνουν την ορθολογιστικότητα και τον μυστικισμό των Ελλήνων, χαρακτηριστικά που εμφανίζονται και αργότερα και στην ηπειρωτική Ελλάδα, η οποία όμως τα κληρονόμησε από τους γείτονές της και όχι απευθείας από την Κρήτη.²⁶⁵

Στο Μυκηναϊκό πολιτισμό, γύρω στα 1100 π.Χ., επιδράσεις επάνω στην οικιακή αρχιτεκτονική προέρχονται κυρίως από το Βορρά. Συναντούμε την ίδια παράδοση κατασκευής “κήπων” όπως και στην Κρήτη, με κάποιες όμως παραλλαγές λόγω ξένων εισβολών, κλιματικών ιδιαιτεροτήτων, γεωγραφικής απομόνωσης και εξωτερικών επιδράσεων. Οι διαφορές αυτές, όπως φανερώνονται στο παλάτι της Τίρυνθας, είναι: α) αυλή γυναικών προσαρτημένη στο μέγαρο των γυναικών, β) ανάπτυξη του μεγάρου, ενός παραλληλόγραμμου κτιρίου -που στο αρχικό του στάδιο εμφανίζεται μεμονωμένο- που συναντούμε και στις φτωχές κατοικίες όλης της περιόδου αυτής και γ) οι κήποι της εποχής αυτής είναι είτε κήποι οπωροφόρων, είτε *patios* - πλακόστρωτοι χώροι περιπάτου κοντά στο σπίτι και περιτριγυρισμένοι από χαμηλά κτίσματα ή τοίχους. Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι, ενώ στα κρητικά σπίτια και παλάτια οι μεγάλες αυλές αποκτούν αυτόνομη σημασία -τα κυρίως δωμάτια δεν έχουν πρόσβαση σε αυτές-, στην ηπειρωτική χώρα οι αυλές έχουν δευτερεύουσα σημασία, διότι ο ρόλος τους είναι απλώς να οδηγούν στη μεγάλη αίθουσα του πρόδομου - διασχίζονται καθώς κάποιος εισέρχεται στο σπίτι.²⁶⁶

Στα Ομηρικά έπη (850 π.Χ.), τα παλάτια είναι παρόμοια με αυτά του μυκηναϊκού πολιτισμού και θα αποτελέσουν το πρότυπο για τη μετέπειτα ελληνική κατοικία. Εισέρχεται κανείς στο παλάτι, κατά τον Όμηρο, από την αυλόπορτα (*πρόθυρον*) του τοίχου του προαυλίου (*αυλή*), στο κέντρο της οποίας υπάρχει βωμός του Ερκείου Δία, προστάτη του σπιτιού. Η αυλή περιστοιχίζεται από κολώνες και στο απώτερο άκρο της υπάρχει “αίθουσα”, ενώ ο χώρος τον οποίο καταλαμβάνει λέγεται “πρόδρομος”. Επίσης, στην Οδύσσεια συναντούμε περιγραφές αυλών περιστοιχισμένων από δωμάτια και μία περιγραφή ενός πρώιμου ελληνικού κήπου: μέσα στον οποίο “*ευδοκιμούν υψηλά δένδρα, αχλαδιές, ροδιές, και μηλιές φορτωμένες φρούτα, και γλυκά σύκα και άφθονες ελιές... Εδώ επίσης έχει φυτευθεί εύφορο αμπέλι.... πίσω από την τελευταία σειρά δένδρων, μία καλά οργανωμένη σειρά κήπων που ανθίζουν όλο το χρόνο*”. Γίνεται μνεία και για δύο πηγές, η μία μέσα στους κήπους και η άλλη δίπλα στο παλάτι, η οποία τροφοδοτεί τους κατοίκους της πόλης. Υπάρχουν και άλλες αναφορές σε κήπους, όπως στον κήπο που δούλευε ο Λαέρτης, ο πατέρας του Οδυσσέα, και στον κήπο του Αλκίνοου, βασιλιά των Φαιάκων. Αυτοί παρουσιάζονται όμοιοι στα εξής χαρακτηριστικά: α) υπάρχει τριπλός διαχωρισμός των κήπων σε οπωροφόρα, αμπέλι και λαχανικά με αυτή τη σειρά, β) απουσία διακοσμητικών φυτών, διότι ο σκοπός των κήπων αυτών είναι καθαρά λειτουργικός, και γ) συχνά την επίβλεψη και οργάνωσή τους την έχουν οι γυναίκες του σπιτιού.²⁶⁷ Πάντοτε όμως οι μπροστινές αυλές, καθώς εισέρχεται κανείς στο παλάτι, είναι πλακόστρωτες, χωρίς φυτά, με το πολύ κάποια ελιά για σκιά, με βωμό και με μαρμαρόκτιστο πηγάδι, το μοναδικό συχνά εξωραϊστικό στοιχείο του παλατιού.²⁶⁸

Στην Αρχαϊκή περίοδο (700 – 500 π.Χ.) συναντούμε το ίδιο πλάνο όπως προηγουμένως: εσωτερική αυλή πλακοστρωμένη, με πηγάδι και περιστοιχισμένη από περίστυλα (στοές με κολόνες). Πιθανόν σε ορισμένες περιπτώσεις η αυλή να περιλάμβανε και υποτυπώδη κήπο. Το σπίτι είναι κτισμένο ακριβώς επάνω στο δρόμο με πρόσοψη και εξωτερικό γυμνό, χωρίς παράθυρα, για να προφυλάγεται από την κάψα του ήλιου και τη σκόνη των δρόμων. Ο κήπος -όπου πιστεύεται ότι υπήρχε- είναι λειτουργικός και τα περιεχόμενά του αποτελέσματα βοτανικής επιλογής αιώνων, διότι μετά τους Περσικούς και Πελοποννησιακούς πολέμους οι ελληνικές πόλεις υποφέρουν από μεγάλη στενότητα χώρου. Η στενότητα προέρχεται από την ανάγκη αμυντικών τειχών, από την πολύ υψηλή αξία της αστικής γης και από το γεγονός ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν “αστικά και πολιτικά όντα”, δηλαδή, ίσοι πολίτες δημοκρατικού πολιτεύματος. Επειδή ακριβώς δεν ενθαρρυνόταν ο συναγωνισμός μεταξύ τους, οι ιδιωτικές κατοικίες τους είναι απλές, λειτουργικές και εσωστρεφείς. Αντίστροφα, οι δημόσιοι και ημιδημόσιοι κήποι τους -σε όλες τις ελληνικές πόλεις εκτός Σπάρτης- περιέχουν τεχνητές ιερές σπηλιές, ιερά αλσύλλια, ιερές πηγές και εκπαιδευτικές ακαδημίες. Η διακοσμητική κηπουρική τέχνη (*topiary art*) εξασκείται από την εποχή των Αιγυπτίων. Γενικά, η πολυτέλεια των κήπων είναι σχεδόν

²⁶⁵ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 50.

²⁶⁶ Ό.π., σ. 50-52.

²⁶⁷ Π.Χ. ο κήπος της Πηνελόπης με λαχανικά και φρούτα.

²⁶⁸ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 52-53.

άγνωστη στο εσωτερικό των τειχών των αρχαίων ελληνικών πόλεων, με εξαίρεση στην Αθήνα των κήπων των Μουσών, του Επίκουρου, του Λακίου, του Κολωνού, του Λυκείου και της Ακαδημίας, ενώ έξω από τα τείχη, οι φιλόσοφοι δίδασκαν σε ιερά άλση-πάρκα, όπως της Ακαδημίας, του Λυκείου, του Κυνοσάργους.²⁶⁹

Από τον έκτο αιώνα επικρατεί η συνήθεια να φορούν στεφάνια, και έτσι από τον πέμπτο αιώνα αρχίζουν να φυτεύονται και λουλούδια στους τότε κήπους, που ο Αριστοφάνης ονομάζει “εύοσμους”. Τα λουλούδια φυτεύονται σε γλάστρες ή σε κιβώτια με ρόδες, αλλά οι κήποι είναι πάντα μικροί και ξέρουμε πολύ λίγα γι’ αυτούς. Επιρροές από την Ανατολή μετά από τον πέμπτο αιώνα διαφαίνονται στο είδος των φυτών που προτιμούνται: βιολέτες, νάρκισσοι, κρίνοι, τριαντάφυλλα, κροκάκια, ασφόδελοι, αρωματικοί θάμνοι. Από τον τρίτο αιώνα και μετά εμφανίζονται και βοτανικοί και φαρμακευτικοί κήποι²⁷⁰ και κήποι τάφων, συχνά μέσα στον αυλόγυρο του σπιτιού.²⁷¹

Η κλασσική ελληνική οικία παρουσιάζει την ίδια, ελαφρά πιο εξελιγμένη από την παραπάνω, μορφή. Το σπίτι συνεχίζει να είναι κλειστό προς το δρόμο και περικλείει δύο πλακόστρωτες αυλές, πρώτα -με είσοδο από τον δρόμο- τον ανδρωνίτη και κατόπιν το γυναικωνίτη με είσοδο από τον ανδρωνίτη. Και οι δύο περιστοιχίζονται από περίστυλα και δωμάτια, περιέχουν βωμό²⁷² και στέρνα για τη συλλογή νερού. Τη νύχτα φωτίζονται από λυχνάρια σε εσοχές των τοίχων. Μία ακόμη πολύ ενδιαφέρουσα συνήθεια ξεκίνησε την εποχή αυτή. Το μεσοκαλόκαιρο, στο πανηγύρι του Άδωνι, οι Αθηναίες, τραγουδώντας μοιρολόγια για τον χαμό του εραστή της Αφροδίτης, τοποθετούσαν στις σκεπές τους είδωλα του Άδωνι και γύρω-γύρω γλάστρες με χώμα και βραχύβια φυτά, όπως μαρούλι, μάραθο, σιτάρι και κριθάρι, σαν σύμβολα του κύκλου της ζωής. Αυτή η παράδοση της γλάστρας γενικεύτηκε για όλες τις εποχές του χρόνου και για λουλούδια. Αργότερα υιοθετήθηκε και από τους Ρωμαίους, που συνήθιζαν να τις τοποθετούν στα μπαλκόνια τους.²⁷³

Το ελληνιστικό σπίτι (323-146 π.Χ.) ακολουθεί στο ίδιο πλάνο με το οποίο και συνεχίζεται η προϊστορική παράδοση. Είναι και πάλι στραμμένο προς το νότο, με μεγάλη αυλή -συχνά με περίστυλο-περιτριγυρισμένη από δωμάτια, στέρνα με μωσαϊκό (Δήλος) και για είσοδο έχει στενό καλυμμένο πέρασμα που οδηγεί σε εξώπορτα προφυλαγμένη από το δρόμο. Στα πλουσιότερα σπίτια οι αυλές φυτεύονται με φυτά²⁷⁴ και δένδρα, καθώς επίσης και γλάστρες τοποθετημένες γύρω από αγάλματα. Την εποχή αυτή αρχίζει η μεταμόρφωση του αστικού τοπίου προς το μνημειώδες, που θα συνεχιστεί αργότερα στη ρωμαϊκή εποχή. Τέλος, μερικοί πλούσιοι πολίτες αποκτούν αγροκτήματα και οπωρώνες στα προάστια, ιδέα που θα υιοθετήσει η Ρώμη με τις επαύλεις (*villas*).²⁷⁵

Β.1.5. Τα ιερά άλση των αρχαίων Ελλήνων πρόδρομος του αστικού πρασίνου

Είναι γεγονός ότι οι αρχαίοι Έλληνες, όχι μόνο από πλευράς προστασίας του περιβάλλοντος αλλά κυρίως μέσα από τις αρχιτεκτονικές τους συνθέσεις, απέδειξαν την εξαιρετική τους ευαισθησία προς το τοπίο. Μια προσεκτική μελέτη της ιστοριογραφίας αποκαλύπτει αφενός μεν τις έντονες σχέσεις μεταξύ της λατρείας ορισμένων ειδών δένδρων και αθλητισμού, αφετέρου δε την καθιέρωση ακόμη και αθλητικών αγώνων μέσα σε ξεχωριστές περιοχές πρασίνου, οι οποίες φέρονται ως ιερές προς τιμήν τοπικών ηρώων. Θεματικά λοιπόν συνδεόταν ο αθλητισμός με το πράσινο, σχέση η οποία αποκτά σήμερα καινούρια επικαιρότητα. Δυστυχώς όμως, μέχρι τώρα, τα περισσότερα σχετικά δεδομένα έχουν παραμείνει άγνωστα σε μεγάλο ποσοστό της κοινωνίας αλλά και των μελετητών. Ειδικά, όσα αφορούν την τότε αξιοποίηση καλλωπιστικών φυτών και τις πρώτες αναπλάσεις ελεύθερων χώρων, δεν έχουν ακόμα ειδικότερα διερευνηθεί και αξιολογηθεί.²⁷⁶

²⁶⁹ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 54.

²⁷⁰ Π.Χ. Ο κήπος του Θεόφραστου στην Αθήνα.

²⁷¹ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 54-55.

²⁷² Το σπίτι του Πολέμαρχου κατά τον Πλάτωνα.

²⁷³ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 55-56.

²⁷⁴ Σπίτι του ιερέα στην Ολυμπία.

²⁷⁵ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 56.

²⁷⁶ Μποφίλιας Α., “Φυτεύσεις και τοποσήματα στην αρχαία Ελλάδα και η αναζήτηση του ιδανικού τοπίου στον σχεδιασμό της νεοκλασικής Αθήνας”, στο: “*ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!*” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 110.

Σημαντικές πληροφορίες για το πράσινο στην αρχαία Ελλάδα βρίσκονται στα κείμενα του Ομήρου, του Στράβωνος και του Παυσανία. Είναι αξιοσημείωτο καταρχήν ότι οι αρχαίοι Έλληνες, σύμφωνα με παραδόσεις εξ ανατολών, θεωρούσαν ορισμένα δέντρα ως κληρονόμους-διαδόχους αντίστοιχων θεϊκών όντων. Πρόκειται ιδιαίτερα για τα εξής είδη: Αγριελιά (*Olea europaea* v. *sylvestris*), Δάφνη Απόλλωνος (*Laurus nobilis*), Δρυς-Αριά-Βελανιδιά (*Quercus ilex*), Ελιά (*Olea europaea* v. *oleaster*), Ερυθρελάτη-Έλατο (*Picea abies*), Κυπάρισσος ή αιθαλής (*Cupressus sempervirens*), Λεύκη (*Populus nigra*), Πλάτανος (*Platanus* sp.), Τάξος (*Taxus* sp.), Φοίνιξ δακτυλοφόρος (*Phoenix dactylifera*), Φοίνιξ Θεοφράστου (*Phoenix theophrastii*).²⁷⁷

Πιθανώς το όποιο δείγμα αυτών των ειδών δέντρων αποτελούσε αντικείμενο λατρείας, ανεξαρτήτως εάν βρισκόταν μεμονωμένα τοποθετημένο ή σε συστάδες μαζί με άλλα φυτά. Για το λόγο αυτό, έως και ολόκληρα δάση καθιερώθηκαν ως ιερά. Στα πλαίσια της ανάπτυξης των αρχαίων αστικών κέντρων, ξεκίνησε ο άνθρωπος να μεταφέρει δέντρα συγκεκριμένων ειδών κοντά στον τόπο που κατοικούσε. Έτσι διαμορφώθηκαν μνημεία εντός και εκτός των αστικών ιστών, καθώς και ιερά άλση ως ενιαίοι χώροι πρασίνου²⁷⁸. Στους Δελφούς, παραδείγματος χάρη, αναπλάσθηκε το αξιοθαύμαστο Άλσος των Δαφνών. Είναι χαρακτηριστικό στοιχείο ότι οι πρώτες αυτές φυτεύσεις στην αρχαία Ελλάδα είχαν αποκλειστικά θρησκευτική – λατρευτική προέλευση. Επιπλέον, αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία ότι πολλοί τέτοιοι χώροι, όπως το μεγάλο Άλσος των Πατρών, εξυπηρέτησαν ακόμα και ανάγκες αναψυχής των πολιτών. Μπορούν, δηλαδή, τα ιερά άλση των αρχαίων Ελλήνων κάλλιστα να εκτιμηθούν ως πρόδρομοι του σημερινού αστικού πρασίνου.²⁷⁹

Εξχωριστό στοιχείο πρασίνου προκύπτει σε περίπτωση που ιερό άλσος ή μεμονωμένο ιερό δέντρο περιφραχθεί με πέτρινη ή ξύλινη μάντρα, ώστε να καθιερωθεί ιερή περιοχή λατρείας (τέμενος) ενός συγκεκριμένου είδους δένδρων. Στη Δήλο, όπως είναι τεκμηριωμένο από τον Όμηρο, υπήρχε το άλσος του Απόλλωνος με φύτευση ακόμα και ενός φοίνικα. Πολλά από τα λεγόμενα αυτά τεμένη γρήγορα απέκτησαν ειδική πολιτιστική σημασία: με τη φιλοξενία αθλητικών αγωνισμάτων, εν μέρει και προς τιμήν τοπικών ηρώων, προστέθηκαν στίβοι, που μετατράπηκαν σταδιακά σε ολόκληρα γήπεδα. Στα πλαίσια της εξέλιξης αυτής, ιδρύθηκε ο περίφημος Ιππόδρομος από τον Ηρακλή με φύτευση ελαιόδενδρων. Όπως αναφέρουν ο Στράβων και ο Παυσανίας, το μεγαλεπήβολο Άλσος του Ποσειδώνος στα Ίσθμια της Κορίνθου αποτελείτο από δύο τμήματα: το πρώτο περιγράφεται ως τέμενος ερυθρελάτων, ενώ το δεύτερο συμπεριλάμβανε τις αθλητικές εγκαταστάσεις. Για ασκήσεις προπόνησης δημιουργήθηκε στο ιστορικό κέντρο της Σπάρτης ο λεγόμενος “Πλατανίστας” ως κυκλικό άλσος αποτελούμενο από πλάτανους.²⁸⁰ Στα πλαίσια των προσπαθειών ακόμα και μιας πιο επαγγελματικής διοργάνωσης των πρώτων αυτών αθλημάτων, επεκτάθηκαν οι χώροι προπόνησης. Φαίνεται, ότι η ιστορία των ιερών δένδρων, αλσών και τεμενών προδιαγράφει τις αρχές αναπλάσεως των σημερινών αθλητικών εγκαταστάσεων! Με σκοπό να εξασφαλιστεί η συμμετοχή ακόμα και υπό άσχημες καιρικές συνθήκες, οι πρόχειρες τότε εγκαταστάσεις αντικαταστάθηκαν από σοβαρές κτιριακές κατασκευές και συμπληρώθηκαν με εγκαταστάσεις ακόμα και γενικής εκπαίδευσης: Το Γυμνάσιο (Ξυστός, Παλαίστρα) εισέρχεται στην ελληνική ιστορία.²⁸¹ Οι Κήποι των Μουσών, του Επίκουρου, του Λακίου, του Κολωνού, του Λυκείου, του Θεόφραστου, αλλά και της Ακαδημίας του Πλάτωνος μπορούν να αναφερθούν ως τέτοιου είδους παραδείγματα, που εμπλούτισαν τον κοινωνικό εξοπλισμό των Αθηνών. Αναφέρεται ότι η Ακαδημία προεκτάθηκε μέσω τεμένους Αθηνάς, ενώ η ανάπλασή της αναβαθμίστηκε αισθητά από τον Κίμωνα, ο οποίος είχε προωθήσει και τη φύτευση της Αγοράς.²⁸²

Εκτός Αθηνών, είχαν αναπτυχθεί σημαντικά Γυμνάσια στους Δελφούς, στη Συρακούσα και τέλος, στην Πέργαμο. Πέραν της λειτουργίας τους ως κέντρων πνευματικής και αθλητικής εκπαίδευσης, προσέφεραν τα Γυμνάσια αυτά και κοινωφελείς χώρους πρασίνου εντός του αστικού ιστού με

²⁷⁷ Μποφίλιας Α., ό.π., σ. 110, 111.

²⁷⁸ Gothein M. L., *Geschichte den Gartenkunst. Ester Band. Von Agypten bis zur Renaissance in Italien, Spanien und Portugal*. Zweite Auflage. Jena, 1926, σ. 66, στο: “ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 111.

²⁷⁹ Ό.π., σ. 111.

²⁸⁰ Gothein M. L., σ. 68 (Αναφορά στην περιγραφή του Παυσανία III, 14, 8), στο: ό.π., σ. 111-112.

²⁸¹ Μποφίλιας Α., ό.π., σ. 112.

²⁸² Gothein M. L., ό.π., σ. 68.

δυνατότητα να προσελκύσουν πολίτες όλων των κοινωνικών τάξεων. Πολλοί διάλογοι των αρχαίων φιλοσόφων, παραδείγματος χάρι ο Κρίτων, πραγματοποιούνται στους χώρους πρασίνου των Γυμνασίων αυτών.²⁸³ Έτσι το τέμενος, παρόλο που ανάλογα με τους παλμούς της ανάπτυξης του πολιτισμού της αρχαίας πόλης άλλαζε ριζικά τη λειτουργία και τη σημασία του, πάντα εξακολουθούσε να αποτελεί στοιχείο πρασίνου δημόσιας εμβέλειας εντός του αστικού ιστού και σημείο αναφοράς στην κοινωνική δραστηριότητα του αρχαίου Έλληνα πολίτη. Οι ρίζες της ελληνικής κηποτεχνίας βρίσκονται εκεί, στα ιερά δένδρα, στα άλση και στη σταδιακή μετατροπή τους σε κέντρα πνευματικής διατριβής. Με τη δημιουργία των κήπων της ρωμαϊκής αριστοκρατίας, κατά τον Κικέρωνα με πρότυπο την ελληνική Ακαδημία και υπό σαφή ελληνιστική επιρροή,²⁸⁴ καθορίζεται και η εμβέλεια της τέχνης αυτής με επίκεντρο την Αθήνα προς τα πολιτιστικά κέντρα της Ευρώπης.²⁸⁵

Το γεγονός ότι οι αρχαίες πόλεις αναπτύχθηκαν με ιδιαίτερο σεβασμό του συνόλου του τοπίου και εντάσσονται με απόλυτη αρμονία στο τοπογραφικό περιβάλλον τους, έγινε αντιληπτό σε πολλαπλά σημεία και πληθώρα περιπτώσεων, όπου έχει προχωρήσει η αρχαιολογική έρευνα. Παραδειγματικά, αναφέρεται η μακέτα της αρχαίας Περγάμου, στην οποία φανερώνεται πως η αρχαία πόλη αναπτύσσεται σε εναρμόνιση με το λοφοειδές τοπίο και με αξιοποίηση των τοπογραφικών ιδιαιτεροτήτων για την καίρια χωροθέτηση δημοσίων κτιρίων, όπως π.χ. το ωδείο και το γυμνάσιο, διατηρώντας έτσι ενιαίες αναλογίες των κτιρίων αυτών μεταξύ τους.²⁸⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν πάντα οι δημιουργίες τοποσημάτων (landmarks), σημείων αναφοράς δηλαδή, τα οποία δημιουργούνται μέσω τοποθετήσεως όγκων κτιρίων δημόσιας σημασίας σε διακεκριμένα σημεία του τοπογραφικού αναγλύφου. Από τη μακέτα του αρχαίου Ναού Αθηνάς Λινδίας στη Λίνδο της Ρόδου π.χ., προκύπτει ότι τα σημεία αυτά διακρίνονται από εξαιρετικά ευαίσθητες αρχιτεκτονικές λύσεις, τελειότητα της σχεδιαστικής σύνθεσης, όπως και ιδιαίτερα προσεγμένες διαστάσεις στις αναλογίες των κτιριακών όγκων.²⁸⁷ Είναι αξιοσημείωτο ότι η λογική αυτή συνεχίζεται και στο έσω του αστικού ιστού: τα δημόσια κτίρια ξεχωρίζουν λόγω των διαστάσεών τους από τα ιδιωτικά και βρίσκονται σε κομβικά σημεία του οδικού δικτύου.²⁸⁸ Αναφερόμενος στη διάρθρωση των αρχαίων πόλεων, ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης απέδειξε στη διδακτορική του διατριβή ότι οι οπτικοί άξονες μεταξύ των κτιρίων αυτών αποτελούσαν δίκτυο συγκεκριμένων διαστάσεων και γωνιών, με σκοπό να γίνεται αντιληπτή η δημόσια δομή της πόλεως μέσω ενός αστικού περιπάτου.²⁸⁹

B.1.6. Απεικόνιση και εξιστόρηση τοπίων στην Αρχαιότητα

Σ' ένα βιβλίο σταθμό για την απεικόνιση του τοπίου, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε πριν από αρκετές δεκαετίες, ο Κένεθ Κλαρκ παρουσίασε την εξέλιξη αυτού του εικονογραφικού τύπου από την αρχαιότητα και το Μεσαίωνα, οπότε το τοπίο εξυπηρετούσε μόνον αφηγηματικούς ή συμβολικούς σκοπούς, μέχρι την Αναγέννηση και τους νεότερους χρόνους, όταν μια καινούρια, πιο στοχαστική και αισθητικά προδιατεθειμένη αντίληψη παρήγαγε μια νέα μορφή τέχνης: το "αληθινό" τοπίο, που εκτιμάται ως αυτόνομη αξία και κάποτε, συναισθηματικά, ως καταφύγιο. Ο Κλαρκ κληρονόμησε αυτές τις ιδέες εν μέρει από την πεντάτομη πραγματεία του Τζον Ράσκιν *Modern Painters* (1834-60), στην οποία ο Ράσκιν εντόπισε αυτό που ο ίδιος αποκάλεσε το "ένστικτο του τοπίου" στον 19^ο αιώνα. Η γνώμη ότι το τοπίο ως μορφή τέχνης είναι φαινόμενο της νεότερης εποχής εξακολουθεί να έχει οπαδούς και

²⁸³ Μποφίλιας Α., "Φυτεύσεις και τοποσημάτα στην αρχαία Ελλάδα και η αναζήτηση του ιδανικού τοπίου στον σχεδιασμό της νεοκλασικής Αθήνας, στο: "ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!" αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 112.

²⁸⁴ Gothein M. L., ό.π., σ. 101.

²⁸⁵ Μποφίλιας Α., ό.π., σ. 113.

²⁸⁶ Ό.π., σ. 114-115.

²⁸⁷ Ό.π., σ. 115.

²⁸⁸ Benevolo L., *Die Geschichte der Stadt*. 4. Auflage. Frankfurt am Main, 1990, στο: "ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!" αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 115.

²⁸⁹ Βλ.: Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968). *Τα χρόνια της μαθητείας μου κοντά του*. Αθήνα 2001, σ. 55, στο: "ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!" αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 115.

σήμερα, αν και συχνά χωρίς αναφορά στους ισχυρισμούς του Κλαρκ ή του Ράσκιν. Ενώ οι προϊστορικές τοιχογραφίες από το Ακρωτήρι της Θήρας δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στα στοιχεία της φύσης και κάποτε αποτελούνται μονάχα απ' αυτά, οι σύγχρονοι ιστορικοί της τέχνης σπάνια τις λαμβάνουν υπόψη όταν αναλύουν την ιστορία του τοπίου στη Δύση.²⁹⁰

Στην περίπτωση της ελληνικής τέχνης της ιστορικής εποχής, λοιπόν, γίνεται πολύς λόγος για το ότι από το αρχαίο λεξιλόγιο έλειπαν οι λέξεις για το τοπίο. Ο νεότερος λόγος *τοπία* χρονολογείται από τη ρωμαϊκή εποχή. Η αντίληψη του τοπίου ως μεταγενέστερου εικονογραφικού τύπου έχει επηρεάσει την κατανόηση όχι μόνον της αρχαίας Ελλάδας, της οποίας η σχέση με το τοπίο ήταν πράγματι πολύπλοκη και διφορούμενη, αλλά – και αυτό είναι το πιο αξιοπερίεργο – ακόμη και του ρωμαϊκού πολιτισμού, ο οποίος είχε όχι μόνο τη λέξη αλλά και το είδος της τέχνης στην οποία η λέξη αντιστοιχεί. Βρισκόμαστε προφανώς αντιμέτωποι με ένα πρόβλημα ορισμού, καθώς το τοπίο θεωρείται από μερικούς κριτικούς όχι μόνον ένα είδος τέχνης αλλά και μια στάση, ένας ιδιαίτερος τρόπος θέασης του κόσμου.²⁹¹

Ο Τζέφρι Χέργουιτ έχει αναφέρει ότι: “η προφανής έλλειψη τοπίων στην πρώιμη ελληνική ποίηση και τέχνη δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η τοποφιλία ήταν εντελώς απύουσα από την πρώιμη ελληνική ιδιοσυγκρασία, ούτε σημαίνει ότι η έννοια του τοπίου ήταν άγνωστη”. Για να στραφούμε τώρα στην τέχνη, ήδη από την αρχαϊκή περίοδο κάποια αγγεία και γλυπτά επιχείρησαν να περιγράψουν τη φύση, συνήθως μέσω της απεικόνισης μεμονωμένων δέντρων ή απλών συστάδων βράχων, ή βλαστών χλόης. Η κλασική περίοδος συνέχισε να ασχολείται με το τοπίο περιστασιακά και με τρόπο συμβολικό. Όταν συγκρίνεται με την αιγυπτιακή, την ανατολίτικη, ή την αιγαιοπελαγίτικη τέχνη της εποχής του χαλκού, όπου οι απεικονίσεις του τοπίου αφθονούν, η χρήση του τοπίου στην αρχαϊκή και την κλασική τέχνη δείχνει ιδιαίτερα περιορισμένη. Υπάρχει μία προτίμηση για την προβολή μεμονωμένων στοιχείων παρά για τις πανοραμικές όψεις και αυτά τα στοιχεία –όπως έχει τονιστεί παλιότερα αλλά και πρόσφατα με πιο πολύπλοκη επιχειρηματολογία από τον Γκάι Χεντρίν- είχαν πρώτιστα αφηγηματική λειτουργικότητα. Για παράδειγμα, η βραχώδης κλίνη στην οποία κείται ο κύκλωπας Πολύφημος, σ' ένα θραύσμα αγγείου της πρώιμης αρχαϊκής εποχής, εντοπίζει απλώς το χώρο και διευκρινίζει τις περιστάσεις της τύφλωσής του από τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του. Το αντικείμενο αυτό χρονολογείται γύρω στα 650 π.Χ..²⁹² Η Άντα Κοέν, στη μελέτη της, *Τοπίο και μορφή στην αρχαία ελληνική τέχνη*, παραθέτει ως παράδειγμα ένα χωρίο από τον *Κριτία*, άμεσα συνδεδεμένο με τις εικαστικές τέχνες, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί συχνά για να υποστηρίξει την έλλειψη ευαισθησίας απέναντι σε ζητήματα απεικόνισης της φύσης στην ζωγραφική. Εδώ ο Πλάτωνας αντιπαραβάλλει την απεικόνιση των ανθρώπων με την απεικόνιση της φύσης, υποστηρίζοντας ότι οι σύγχρονοί του ενδιαφέρονται πολύ για την πρώτη αλλά όχι για τη δεύτερη: “Νιώθουμε ευχαρίστηση εάν κάποιος “ζωγράφος” καταφέρει να ζωγραφίσει έστω και λίγο πιστά τη γη, τα βουνά, τα ποτάμια, τα δάση, όλο τον ουρανό και όσα βρίσκονται πάνω του και κινούνται κυκλικά, κι ακόμη γιατί δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα με ακρίβεια σχετικά με τα πράγματα αυτού του είδους κι έτσι δεν εξετάζουμε ούτε κρίνουμε τους πίνακες, αλλά μας αρκεί μια ασαφής και παραπλανητική σκιαγραφία αυτών που βλέπουμε. Όταν όμως κάποιος ζωγραφίσει ανθρώπινα σώματα, καταλαβαίνουμε αμέσως τις ελλείψεις τους, επειδή τα ξέρουμε καλά από την καθημερινή μας παρατήρηση, και γινόμαστε αυστηροί κριτές εκείνου που δεν απέδωσε σωστά όλες τις ομοιότητες”.

Στην περίφημη τοιχογραφία του κυνηγιού που ανακαλύφθηκε από τον Μανόλη Ανδρόνικο στον τάφο του Φιλίππου στη Βεργίνα, στην πρόσοψη του τάφου δέκα άντρες φαίνεται πως έχουν εκδράμει στην ύπαιθρο και δένουν με το τοπίο με μια άνεση σπάνια για την ελληνική τέχνη. Ο τάφος χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα και αποδίδεται από μερικούς μελετητές στο Φίλιππο Β' και από άλλους στο γιο του Φίλιππο Γ' Αριδδαίο. Η τοιχογραφία, αφενός, αποκάλυψε τη δυνατότητα ύπαρξης μιας σύνθετης απεικόνισης του τοπίου κατά τα τέλη της κλασικής εποχής και, αφετέρου, επιβεβαίωσε ότι δεν μπορεί να αντληθεί από αυτή καμιά ολοκληρωτική θεωρία για την εξέλιξη της τοπιογραφίας. Οι τρεις ιππείς και οι επτά πεζοί της σύνθεσης, η οποία έχει μήκος 5,56μ. και ύψος 1,16μ., συμμετέχουν στο κυνήγι δύο ελαφιών, ενός αγριόχοιρου, ενός λιονταριού, και μιας αρκούδας, ενώ

²⁹⁰ Κοέν Α., “Τοπίο και μορφή στην αρχαία ελληνική τέχνη”, στο: Δουκέλλης, Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 106.

²⁹¹ Ό.π..

²⁹² Ό.π., σ. 110.

συνοδεύονται από κυνηγετικά σκυλιά. Μερικοί είναι τελείως γυμνοί. Άλλοι προσδιορίζονται ως Μακεδόνες από τα χαρακτηριστικά ρούχα ή καπέλα τους. Όλοι είναι νεαροί και αγένειοι, εκτός από τον έφιππο κυνηγό του λιονταριού στα δεξιά της σύνθεσης. Αυτές οι μορφές προκαλούν, ατομικά και συλλογικά, διάφορες ερωτήσεις εικονογραφικής φύσης, αλλά αυτό που μας αφορά εδώ είναι η απόδοση του τοπίου. Το τοπίο αποτελείται σε πρώτο πλάνο από μερικά φυτά, βράχους και πέτρες - το καθένα με την ατομική του σκιά, μερικά βουνά που διακρίνονται αμυδρά στο βάθος, μια σειρά δέντρων τοποθετημένων σε διάφορες αποστάσεις από το πρώτο επίπεδο, και μια σπηλιά στη δεξιά άκρη της σύνθεσης. Δύο δέντρα έχουν φύλλωμα ενώ τα υπόλοιπα -τρία ή τέσσερα- είναι γυμνά και νεκρά. Τα πιο απομακρυσμένα δέντρα, με ή χωρίς φύλλα, μπορούν να εξαιρεθούν από τη σύγκριση με τις μορφές. Αλλά το φυλλώδες δέντρο στην αριστερή πλευρά της σύνθεσης με τις κορδέλες και τον αναθηματικό πίνακά του, καθώς και επίσης και το γυμνό δέντρο, στη μέση περίπου της παράστασης, είναι διαφωτιστικά από την άποψη του μεγέθους - οι μορφές εκεί κοντά, είτε των πεζών είτε των εφίππων, φτάνουν κάπου στα δύο τρίτα του ύψους των δέντρων. Καθώς αυτές οι αφύσικες αναλογίες εντάσσονται μέσα σ' ένα γενικά φυσιοκρατικό σύνολο, δεν αντιλαμβάνεται κανείς αμέσως κάτι το ανάρμοστο. Πραγματικά, ο νατουραλισμός και η πειστικότητα της εικόνας καθώς και η άνετη ένταξη των μορφών στο περιβάλλον εντυπωσιάζουν.²⁹³ Κάθε μορφή και κάθε αντικείμενο επιδεικνύει και τη σωματική και τη χωρική του παρουσία. Τελικά, όμως, η παράσταση διατηρεί τα στοιχεία του ανθρωποκεντρισμού της πλειοψηφίας των ελληνικών έργων, τα οποία αποφεύγουν να προσδιορίσουν το τοπίο.²⁹⁴

Τα αρχαία κείμενα μας έχουν διασώσει το όνομα ενός μόνο Έλληνα ζωγράφου τοπίων, του Δημήτριου, του αποκαλούμενου τοπογράφου, ο οποίος είχε σχέσεις με την αυλή του Πτολεμαίου ΣΤ' του Φιλομήτωρος στην Αλεξάνδρεια, και πρέπει, επομένως, να έζησε στον 2^ο π.Χ. αιώνα. Το πώς έμοιαζαν τα τοπία του Δημητρίου είναι άγνωστο, αλλά έχουν συχνά συνδεθεί με τις πανοραμικές συνθέσεις της ρωμαϊκής ζωγραφικής.²⁹⁵

Αρκετά νωρίς άρχισαν να αναφαίνονται στους τοίχους των ρωμαϊκών σπιτιών δείγματα της ελληνιστικής ζωγραφικής. Ένα από τα πιο σημαντικά, είναι τα τοπία με διάφορα επεισόδια από την Οδύσσεια, τα οποία φυλάσσονται στην Αποστολική Βατικανή Βιβλιοθήκη, και τα οποία προέρχονται από μια οικία στον Εσκυλίνο λόφο. Σε αυτό το έργο στηρίχθηκε η θεωρία του Wickhoff, η οποία απέδιδε την τοπιογραφία, με το προοπτικό και ατμοσφαιρικό φόντο της, στη ρωμαϊκή καλλιτεχνική δημιουργικότητα. Όμως, αυτές ακριβώς οι ζωγραφικές εικόνες²⁹⁶ αποτελούν τμήμα της συνοπτικής έκθεσης για την ανάπτυξη της επιτοίχιας διακόσμησης, την οποία διαβάζουμε στο έργο του Βιτρούβιου *De architectura libri decem* (Δέκα βιβλία περί αρχιτεκτονικής), και εντάσσονται μεταξύ των θεμάτων που ο ίδιος ονόμαζε: “τα αρχαία”. Εξάλλου, ο Πλάτωνας, το πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (Κρίτων), γράφει: “Οι ζωγράφοι... στο να αναπαράγουν τη γη, τα βουνά, τα ποτάμια, τα δάση, τον ουρανό και όλα όσα βρίσκονται γύρω τους...”. Σήμερα όλοι συμφωνούν ότι οι ζωγραφικές εικόνες του Εσκυλίνου λόφου είναι αντίγραφα πρωτοτύπων, πιθανόν Αλεξανδρινών, περίπου του 150 π.Χ., και φιλοτεχνήθηκαν μεταξύ 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα, στη Ρώμη, από κάποιον ζωγράφο που μάλλον δεν ήταν Έλληνας, λόγω του ότι στις ελληνικές επιγραφές, που είναι ζωγραφισμένες, υπάρχουν σημαντικά και αδικαιολόγητα λάθη.²⁹⁷

Η ελληνιστική στροφή προς το φυσικό χώρο υπήρξε αποτέλεσμα της νέας ευρύτατης γεωγραφικής εμπειρίας των ελληνιστικών χρόνων, της νέας διάκρισης μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου, και του ελληνιστικού ενδιαφέροντος για την ποικιλία και την μεταβλητότητα του κόσμου.²⁹⁸ Η ελληνιστική ποιητική και οπτική ευαισθησία κορυφώθηκε στην Αλεξάνδρεια με τον αισθητή, στοχαστικό, εκλεπτυσμένο και υπερόπτη Καλλίμαχο, ιδανικό αρχαιοδίφη και “αποστάκτη” γεωγραφικού υλικού για γνώση και για απόλαυση από τον ήχο των λέξεων. Το ποιητικό σύμπαν του Καλλίμαχου διαμορφώθηκε από την μεσογειακή μυθολογία, στην οποία η Κρήτη κατέχει κεντροβαρική θέση. Ο Καλλίμαχος με την

²⁹³ Κοέν Α., ό.π., σ. 116-117.

²⁹⁴ Ό.π., σ. 123.

²⁹⁵ Ό.π., σ. 117-118.

²⁹⁶ Δηλαδή “η περιπλάνηση του Οδυσσέα από τη μία χώρα στην άλλη”.

²⁹⁷ Μπατινέλι Ρ. Μ., *Ρώμη, η τέχνη στο επίκεντρο της εξουσίας από τις απαρχές έως τον 2^ο αιώνα μ.Χ.*, Βιβλιοθήκη Τέχνης, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 2007, σ. 141.

²⁹⁸ Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Ινστιτούτο του βιβλίου Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2009, σ. 92.

σειρά του συνέβαλε εξαιρετικά στη δημιουργία δικτύων πολιτιστικών αντανakλάσεων στη Μεσόγειο μέσα από την επίδραση που άσκησε στην Ρωμαϊκή ποιητική και μυθολογική παρακαταθήκη, διαμορφώνοντας τόσο ένα τρόπο αντίληψης χώρου και κόσμου, όσο και την λατινική ποιητική παραγωγή, ασημαντη, άκομψη και “ακάθαρτη” μέχρι τότε, σύμφωνα με τους ίδιους τους “Νεότερους” Ρωμαίους ποιητές, τον Βιργίλιο, τον Οράτιο, τον Τίβουλλο, τον Προπέρτιο και τον Οβίδιο.²⁹⁹

Η γεωγραφία, κοινή συνισταμένη ειδολογικών επιλογών, καλλιεργείται στο Μουσείο της πτολεμαϊκής Αλεξάνδρειας ως “διεπιστημονικός” κλάδος που τροφοδοτείται από ευρύ φάσμα επιστημών, από την αρχαιογνωσία και την ιστορία ως τα μαθηματικά και την γεωμετρία. Σ’ αυτό το πνευματικό περιβάλλον συντελείται ένα τολμηρό πείραμα των νεότερων ποιητών, που έγκειται στην αντίστιξη της επιστήμης με τον ποιητικό λόγο, και ανθίζει η γεωγραφική επίγνωση στην ποίηση, κατεξοχήν από τον Απολλώνιο Ρόδιο και τον Καλλίμαχο. Οι ποιητές, πέρα από τα πνευματικά θέματα, στρέφονται τώρα σε θρύλους μεμονωμένων τόπων, αξιοποιώντας έτοιμο υλικό στο έργο τοπικών ιστοριογράφων ή αρχαιοδιφών. Μέσω τέτοιων μυθολογικών εικόνων, ο Καλλίμαχος διοχετεύει αστρολογικές και άλλες παρατηρήσεις. Το γεωγραφικό όνομα συμπυκνώνει κάτω από ένα σημαίνον πολλαπλά σημασιόμενα και δίνει την ευκαιρία νέων συμφραζομένων στον χώρο αλλά και τον χρόνο, με εργαλείο την δια-κειμενική φόρτιση, δηλαδή την επικοινωνία μεταξύ παλιών και νέων κειμένων, την οποία πραγματοποίησε τόσο αποτελεσματικά ο ποιητής.³⁰⁰

Παράλληλα, η ποιμενική ποίηση που κατάγεται από την ελληνιστική εποχή με τον Θεόκριτο εξελίχθηκε έως τον Βιργίλιο ως στροφή προς την φύση, πριν να απασχολήσει με μέγα πάθος την Αναγέννηση. Ένα παράδειγμα απτής σχέσης ποίησης και “Αρκαδικού” τοπίου είναι αυτή του ποιητή Οράτιου με το Τιβόλι. Το Τιβόλι, στο οποίο αργότερα κατασκεύασε την βίλα του ο Αδριανός, βρίσκεται στην κορυφή και τις πλαγιές ενός πολύ απότομου λόφου. Ψηλά πάνω από το χάσμα, στην άκρη του βράχου που αντικρίζει την πόλη στέκεται ο κυκλικός ναός της Σίβυλλας. Ο ναός αυτός αγαπήθηκε εξαιρετικά και αποτέλεσε κοινό τόπο στη ζωγραφική ιδανικών τοπίων με αρχαία ερείπια πάνω σε λόφους και βουνά από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, αλλά και στην κηποτεχνία από τον 18^ο αιώνα και μετά,³⁰¹ όπως θα δούμε αναλυτικά στην ενότητα Β.2 του παρόντος.

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε στο κείμενο του Αίλιου Αριστείδη, ενός λόγιου των αυτοκρατορικών χρόνων, το οποίο μας επιτρέπει να έχουμε μία εικόνα από το Αιγαίο της εποχής εκείνης, πάντοτε μέσα από τα “βλέμμα” του Αίλιου Αριστείδη. Το Αιγαίο ως χώρος, ως τόπος, ως τοπίο. Και οι τρεις αυτές έννοιες ή μεθοδολογικά εργαλεία βρίσκουν το ρόλο τους κατά την ανάλυση του λόγου του Αριστείδη. Τον Αριστείδη όμως δεν τον απασχολούσε κάτι τέτοιο. Έννοια του ήταν η ανεύρεση μιας ισορροπίας ανάμεσα στους φόβους του, τις μεταφυσικές του αγωνίες και τη φυσική πραγματικότητα της θάλασσας. Ο καλλίτερος ίσως σχολιασμός στο εγκώμιό του για το Αιγαίο να βρίσκεται στο απόσπασμα του Yi- Fu Tuan: “...*Human beings have persistently searched for the ideal environment. How it looks varies from one culture to another but in essence it seems to draw on two antioodal images: the garden of innocence and the cosmos. The fruits of the earth provide security as also does the harmony of the stars which offers, in addition, grandeur. So we move from one to the other: from the shade under the baobab to the magic circle under heaven; from home to public square, from suburb to city; from a seaside holiday to the enjoyment of the sophisticated arts, seeking for a point of equilibrium that is not of the world*”,³⁰² ή ακόμα πειστικότερα στο απόσπασμα του πυθαγόρειου Φιλόλαου (5^{ος} αι. π.Χ.), ανθολογημένο από τον Στοβαίο (5^{ος} αι. μ.Χ.), που θέλει την αρμονία να μην βασίζεται στην εξάλειψη αλλά στην ισορροπία των αντιθέσεων.³⁰³

²⁹⁹ Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 93.

³⁰⁰ Ό.π..

³⁰¹ Ό.π..

³⁰² Yi-Fu Tuan, *Topophilia*, New York 1974, σ. 248, στο: Λίνα Γ. Μενδώνη – Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, “ΑΙΛΙΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ, ΕΙΣ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ: ΜΙΚΡΗ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΕ ΧΩΡΟ, ΤΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΑ”, στο: Doukelis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*, Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σελ. 159.

³⁰³ Doukelis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*, Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 169-170.

Το κείμενο, ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ³⁰⁴: “(1) Κανέννας μέχρι σήμερα, ούτε ποιητής ούτε λαογράφος, δεν έχει τραγουδήσει ολόκληρο το πέλαγος. Ο Όμηρος το αποκαλεί θάλασσα μαβιά, θάλασσα σπινθηροβόλα, θάλασσα ανταριασμένη και οποιονδήποτε άλλο τέτοιου είδους χαρακτηρισμό κάποιος άλλος τυχόν χρησιμοποίησε. Και πολλές φορές υβρίζουν την θάλασσα αποκαλώντας την αλμυρή και πολύβουη και άλλα τέτοια. (2) Εμείς όμως, για την ώρα, θα σταματήσουμε να κάνουμε λόγο για το μεγαλείο όλων των θαλασσών, για το πόσο χρήσιμη είναι η θάλασσα στους ανθρώπους, και για ποιους λόγους την δημιουργήσε ο θεός, και στο Αιγαίο θα αποδώσουμε την οφειλόμενη τιμή, αυτό θα υμνήσουμε. Πρώτον γιατί βρίσκεται στην πιο πλεονεκτική θέση, όπως κάποιος θα ξεκινούσε τον έπαινο μιας πόλης πρώτα από τη θέση της. (3) Γιατί πράγματι, το Αιγαίο βρίσκεται στο μέσον ολόκληρου του κατοικημένου κόσμου, στο μέσον της θάλασσας, έχοντας αφήσει στα βόρεια τον Ελλήσποντο, την Προποντίδα και τον Πόντο, στα νότια ολόκληρη την θάλασσα, χωρίζοντας την Ασία από την Ευρώπη, εκεί όπου οι δύο ήπειροι πρωτοχωρίστηκαν με τον Ελλήσποντο. (4) Τα γένη των ανθρώπων που κατοικούν στις δύο ακτές του είναι τα πιο φημισμένα και τα πιο πολιτισμένα, από τη μία η γη της Ιωνίας και της Αιολίδας, από την άλλη ο ελλαδικός κορμός. (5) Έτσι, μόνο γι’ αυτή τη θάλασσα μπορεί να λεχθεί ότι βρίσκεται στο μέσον όλης της Ελλάδας, αν κάποιος θεωρήσει ότι οι Έλληνες που κατοικούν και στις ηπείρους αποτελούν ένα και το αυτό γένος. Αν οι όχθες των ποταμών είναι περίφημες για τα δέντρα και τα λιβάδια τους, προφανώς οι ακτές του Αιγαίου δικαιοματικά είναι περιώνυμες, αφού τις κοσμούν τέτοια γένη ανθρώπων, κι ανάμεσά τους οι Έλληνες που κατοικούν εδώ. Πράγματι η υπεροχή του Αιγαίου έγκειται στο ότι βρίσκεται σ’ αυτή τη θέση, αλλά και στο κλίμα του, το οποίο είναι το πιο εύκρατο και το πιο ευχάριστο όλες τις εποχές του χρόνου. Κι αυτό είναι φανερό στα δύο επιχειρήματα που ακολουθούν. (6) Γι’ αυτούς που ισχυρίζονται ότι η Αττική έχει το πιο καλό κλίμα, αλλά και γι’ αυτούς που υποστηρίζουν το ίδιο για την Ιωνία, όλοι συμφωνούν ότι το καλλίτερο κλίμα είναι αυτής εδώ της περιοχής. Καθώς η θάλασσα εκτείνεται και στις δύο ακτές, όποια από τις δύο κι αν θεωρήσει κάποιος ότι είναι ανώτερη, αυτό μπορεί να ισχύει. Και πάλι, αν υπάρχουν αμφισβητήσεις και πρέπει με αμοιβαίες υποχωρήσεις να βρεθεί η μέση οδός, όπως προείπα, αυτό είναι το Αιγαίο. Επομένως, αυτό το πέλαγος έχει το καλλίτερο κλίμα. (7) Η θέση του λοιπόν είναι εξαιρετική και σε εξαιρετικό σημείο μέσα στο σύμπαν. Αλλά και η φύση του είναι θαυμάσια. Πρώτα απ’ όλα το πέλαγος είναι ευμέγεθες και εκτείνεται παντού, αν κάποιος θέλει να το εξετάσει από κάθε μεριά, από την αρχή μέχρι το τέλος του. Και θα απαιτηθούν μέρες πολλές γι’ αυτόν που θα επιχειρήσει να κάνει τον περίπλου του. Όμως το Αιγαίο δεν είναι άγονο και έρημο, ούτε απέραντο και δεν προκαλεί φόβο και ανησυχία, εμπεριέχει πολλά πελάγη, είναι γεμάτο με κόλπους και κάθε μέρος του είναι και μια άλλη θάλασσα. (8) Θα μπορούσες να σταματήσεις το ταξίδι σου μεσοπέλαγα και να συναντήσεις γη και πόλεις και χωριά, μικρές στεριές περιτριγυρισμένες με θάλασσα, και θα μπορούσες εσύ ο ίδιος να διαχειριστείς το ταξίδι σου, και πριν να διασχίσεις όλο το πέλαγος, θα μπορούσες να γυρίσεις πάλι πίσω, αφού με τον ίδιο τρόπο θα είχες επιτελέσει το σκοπό σου. (9) Και δεν χρειάζεται, όπως στη θάλασσα του Ομήρου, να διαπλεύσεις μια έρημη θάλασσα για να φθάσεις σ’ ένα κατοικημένο τόπο, έτσι ώστε σε κανέναν από τους θεούς να μην είναι ευχάριστο το ταξίδι εξ αιτίας της ερημιάς. Αλλά εδώ πράγματι “οι χοροί των Νηρηίδων αποκαλύπτουν το πιο όμορφο πάτημά τους”, καθώς το Αιγαίο είναι η περισσότερο κατοικημένη και η πιο ζωντανή θάλασσα. Και ο καθένας μπορεί να ταξιδεύει στη θάλασσα όσο επιθυμεί, και να ταξιδεύει στην στεριά, όταν δεν θέλει να περιπλέει τα νησιά, και να περνά από την μία ακτή στην άλλη, και από κει να αρχίζει πάλι τον πλου του. Διότι μόνον αυτό από τα πελάγη είναι τόσο πυκνά κατοικημένο όσο και η στεριά. Και έχει πόλεις που απέχουν μεταξύ τους όσο και οι πόλεις στην ξηρά, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλεται η ύπαιθρος. (10) Από τη μια μεριά τρομάζει το Αιγαίο έτσι που ανταριάζει ξαφνικά, αλλά και εξ αιτίας του μεγάλου ταξιδιού, από την άλλη πλευρά όμως προσφέρει τόπους απόλυτης γαλήνης και ηρεμίας. Κι αν ακόμη οι τρικυμίες ξεσπούν πολύ ξαφνικά, το πέλαγος αυτό προσφέρει την μέγιστη ασφάλεια, καθώς διατηρεί πάντα την θεϊκή του φύση. Αν και με τη δύναμή του προκαλεί το φόβο, παρέχει ασφάλεια εξ αιτίας της ηρεμίας του. (11) Απ’ όλα τα πελάγη ηχεί πιο καθαρό για τα δώρα και τα πλάσματα που γεννά, όπως οι ποιητές λένε ότι οι Πάνες και οι Σάτυροι ηχούν στα βουνά και γύρω από τα δέντρα την άνοιξη όταν είναι ευχαριστημένοι. Και είναι το Αιγαίο η πιο μελωδική θάλασσα αφού είναι πολίτες του οι πιο μουσικοί από τους θεούς, ο Απόλλωνας και η Άρτεμη,

³⁰⁴ Η μετάφραση βασίστηκε στην έκδοση του B. Keil, *Aelii Aristidis Smyrnaei Opera Omnia*, τ. 2, Βερολίνο 1958, 347-352. Επίσης έχει ληφθεί υπόψη και η μεταφρασμένη έκδοση του C. A. Behr, *Aelius Aristidis. The Complete Works*, τ. 2, Leiden 1981, 257-260, στο: Doukelis P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 160.

τους οποίους ο πατέρας όλων, ο Δίας, θέλησε να γεννηθούν σ' αυτόν τον τόπο, τον πιο ωραίο σε όλη την οικουμένη, για να μπορούν να είναι τέλειοι στην μουσική. Και οδήγησε την Λητώ μέσω άλλων τριών νησιών στην Δήλο, στο μέσον ακριβώς του Αιγαίου ορίζοντας την Αθηνά οδηγό στο ταξίδι της. (12) Και στον καθένα είναι φανερό ότι το Αιγαίο είναι από τη φύση του μουσικό, καθώς με την αρχή της δημιουργίας του γεννήθηκε ο χορός των νησιών, όμοιος με κάθε άλλον χορό, τα οποία είναι διασκορπισμένα στην θάλασσα, πολύ κοντά το ένα με το άλλο, και συνθέτουν για τους ναύτες και τους ταξιδιώτες ένα θέαμα περισσότερο ιερό κι από τον διθυραμβικό χορό. Και είναι μια παρηγοριά την ώρα του κινδύνου και μια θαυμάσια απόλαυση όσο διαρκεί το ταξίδι. (13) Διότι όλα τα νησιά κείνται το καθένα έξω και μέσα στο άλλο, όπως ακριβώς το καλοκαίρι και πριν να πιάσουν οι δυτικοί άνεμοι, τα καΐκια που βγαίνουν για ψάρεμα. Και όπως, όταν κάποτε μπήκες στην θάλασσα, δεν μπορούσες να ξεχωρίσεις, την πρύμνη και την πλώρη, την δεξιά και την αριστερή πλευρά των καϊκιών, καθώς φαινόταν τα πάντα ίδια, με τον ίδιο τρόπο η ματιά σου δεν μπορεί να διακρίνει πού αρχίζει και πού τελειώνει κάθε νησί, έτσι που στην αρχή αμφιβάλλεις πιο δρόμο πρέπει να πάρεις για να τα διασχίσεις. Και όπως τα ναυαγοσωστικά σκάφη, το ίδιο και τα νησιά προσφέρουν σωτηρία σ' αυτούς που πλήττονται από τις τρικυμίες, και προσφέρουν χέρι βοήθειας στους ταξιδιώτες και τους καλούν να έρθουν πιο κοντά τους. Και αυτά είναι τα παιχνιδίσματα του Αιγαίου, όπου πλέκεται η θάλασσα με την στεριά, όπως τα πλουμιστά ελάφια και οι δορές των παρδάλων έχουν ανάμικτα τα χρώματα και τα σχήματα. (14) Έτσι λαμπρύνεται από αίγλη όλη η θάλασσα, ενώ οι στεριές βρίθουν από λιβάδια γεμάτα λουλούδια και οτιδήποτε άλλο ο οποιοσδήποτε σκεφτεί, μετέχει σ' αυτήν την ομορφιά και σ' αυτόν τον πλούτο. Και σωστά. Διότι οτιδήποτε υπάρχει στην ξηρά, υπάρχει και σ' αυτές τις στεριές στην μέση της θάλασσας, όμως την ομορφιά της η ηπειρωτική χώρα δεν την έχει. Και όπως ακριβώς ο ουρανός έχει στολιστεί με τ' αστέρια, έτσι και το Αιγαίο έχει στολιστεί με τα νησιά του. (15) Έτσι ώστε και κείνος που δεν έχει ανάγκη να ταξιδέψει στην θάλασσα, με χαρά θα κάνει ένα τέτοιο ταξίδι, για να διασχίσει το Αιγαίο. Και απ' όλες τις θάλασσas, και απ' οτιδήποτε υπάρχει πάνω στη γη, αυτή η θάλασσα είναι η πιο ωραία. Και έχει το Αιγαίο ως σύμβολο την ομορφιά του, και μπορείς να πεις ότι, όταν έχεις διασχίσει την άγονη θάλασσα, αυτή η ομορφιά αρχίζει από το σημείο απ' όπου αναδύονται τα νησιά. (16) Και μόνο για το Αιγαίο μπορεί να λεχθεί ότι δεν είναι άγονη θάλασσα, ότι δεν είναι γυμνό ούτε άκαρπο, αλλά αντίθετα ότι είναι πλούσιο σε καλό κρασί, ότι παράγει σιτάρι και όλα τα αγαθά που κάθε εποχή προσφέρει. Το Αιγαίο είναι πλούσιο σε αλιεύματα, αλλά και σε θηράματα, έτσι όπως είπε ο Όμηρος είναι η θάλασσα των πιο ευτυχισμένων ανθρώπων. Το Αιγαίο διαθέτει όλα τα αγαθά, όλες τις χάρες, όλα τα θεάματα, καθώς είναι γεμάτο από λιμάνια, γεμάτο από ιερά, γεμάτο από αυλούς και παιάνες, από πηγές και ποτάμια. Το Αιγαίο έθρεψε τον Διόνυσσο, και ήταν το ίδιο προσφιλές στους Διόσκουρους και τις Νύμφες. Προσφέρει ευτυχισμένη ζωή και κάθε είδους χαρά στους κατοίκους του, αλλά και στους εμπόρους που το διαπλέουν προσφέρει κέρδη και ασφάλεια, σε όσους βέβαια στέκεται ευνοϊκό. (17) Όπως σε ένα ωραίο σώμα η αρχή και το τέλος είναι όμορφα, έτσι και του πελάγους αυτού πανέμορφα είναι και η αρχή και το τέλος του. Αρχίζει από την πρώτη σειρά των νησιών στο νότο και καταλήγει στο στενό του Ελλήσποντου, τον οποίο περιθέει δημιουργώντας μια χερσόνησο που αξίζει να τη δει κανείς. Έτσι η ομορφιά του αρχίζει από το κεφάλι και φθάνει ως τα πόδια. Και είναι αδύνατον να περιγράψεις την ομορφιά και τον αριθμό των στενών και των κόλπων που διαθέτει. (18) Και είναι το Αιγαίο, ο τόπος που όλοι επιθυμούν να τον ξαναπεράσουν και για δεύτερη φορά, αν και τους έχει τρομάξει πολύ· οι άνθρωποι το διαπλέουν γιατί τους προσφέρει τις μεγάλες χαρές. Αγώνες και μυστήρια και όλες οι ομορφιές της Ελλάδας γεμίζουν με ταξιδιώτες, και είναι το Αιγαίο που συγκεντρώνει και παρέχει ό,τι πιο εκλεπτυσμένο και ευγενές, προσφέροντας τα ωραιότερα από τα πιο ευχάριστα θεάματα στους ενδοξότερους των θεών.

Επίτρεψέ μας, φίλε και σωτήρα Αιγαίε, να είναι αυτός ο δικός μας ύμνος για σένα, τραγουδισμένος με την δική μας μελωδία, αλλά και συ, αν τον απόλαυσες, προστάτευε και μένα και τους ταξιδιώτες μου”.³⁰⁵

Ο λόγος *Εις το Αιγαίον πέλαγος*, μοιάζει χρονικά να εντάσσεται πλήρως στις τάσεις και αναζητήσεις της εποχής, πολιτικές και πολιτιστικές. Ας θυμηθούμε ότι γράφεται την εποχή ακριβώς που συγκροτείται το *Πανελλήνιο Πρόγραμμα* του Αδριανού, πρόγραμμα που επιδιώκει την συσπείρωση πόλεων, κοινών και εθνών των ανατολικών επαρχιών του κράτους, που μπορούν να αποδείξουν την ελληνική τους καταγωγή και ταυτότητα, διαδηλώνουν τη πίστη τους στον αυτοκράτορα και την Ρώμη

³⁰⁵ Λίνα Γ. Μενδώνη – Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, “ΑΙΓΙΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ, ΕΙΣ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ: ΜΙΚΡΗ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΕ ΧΩΡΟ, ΤΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΑ”, στο: Doukelis P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 160-161.

και που είναι πρόθυμες να μετέχουν δι' αντιπροσώπων στις γιορτές προς τιμήν του αυτοκράτορα, οι οποίες διοργανώνονται στην έδρα του Προγράμματος, την Αθήνα.³⁰⁶ Κατ' αναλογία λοιπόν προς το Πρόγραμμα αυτό, θα μπορούσε κανείς να φανταστεί το Αιγαίο πέλαγος του Αριστείδη ως το πλαίσιο ενός δικτύου πόλεων των οποίων το χαρακτηριστικό είναι η ελληνικότης και ο αιγαιακός αέρα τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι το *Εις το Αιγαίον πέλαγος* είναι η πρώτη απόπειρα σύλληψης και παρουσίασης του αιγαιακού χώρου και κόσμου ως ενότητας. Την περίοδο αυτή ο χώρος και ο κόσμος αυτός τελεί υπό την ρωμαϊκή κυριαρχία μοιρασμένος σε τρεις τουλάχιστον διαφορετικές διοικητικές επαρχίες.³⁰⁷

Την ίδια περίοδο οι πόλεις των αυτών επαρχιών επιδιώκουν με κάθε τρόπο να εκδηλώσουν και να διαδηλώσουν την αίγλη τους και τη σημασία τους. Οι αναφορές στο ένδοξο παρελθόν συνιστούν ένα από τα προσφιλέστερα επιχειρήματα.³⁰⁸ Οι πόλεις αναθέτουν τη συγγραφή πανηγυρικών λόγων που εκφωνούνται κατά τη διάρκεια τοπικών εορτών με ουσιαστικό θέμα την εξύμνησή τους, επιδιώκοντας την προβολή τους, την ενίσχυση του αισθήματος πατριωτισμού των πολιτών τους κλπ. Οι πανηγυρικοί αυτοί λόγοι προσέδιδαν μια πρόσθετη αξία σε ένα άυλο συμβολικό επίπεδο στην πόλη. Με το κλίμα αυτό συμπλέει και ακμάζει το πολιτιστικό φαινόμενο της Δεύτερης Σοφιστικής, για το οποίο πολλά έχουν γράψει και του οποίου η ελάχιστη παρουσίαση ξεφεύγει από τα πλαίσια του παρόντος.³⁰⁹ Ας σημειωθεί μόνον ότι οι σοφιστές της εποχής αυτής ήταν έντονα συνδεδεμένοι με το πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι των πόλεων όπου ήταν εγκατεστημένοι και δίδασκαν, ενώ αρκετοί από αυτούς είχαν αναπτύξει στενές σχέσεις με τη ρωμαϊκή διοίκηση και τον αυτοκράτορα. Πολλοί από τους πανηγυρικούς λόγους προς τιμήν διαφόρων πόλεων της εποχής αυτής γράφηκαν από γνωστούς σοφιστές της εποχής. Από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Δεύτερης Σοφιστικής είναι ο Αίλιος Αριστείδης.³¹⁰

Αν ο λόγος *Εις το Αιγαίον πέλαγος* αποτελεί τεκμήριο μιας μικρής προσωπικής ιστορίας, τότε μήπως το Αιγαίο του Αριστείδη δεν είναι μόνο χώρος και τόπος; Αυτό που κατ' αρχήν εμφανίστηκε ως αποστασιοποιημένος τρόπος παρουσίασης του Αιγαίου, πλαισιώνεται καταφανώς από την έντονη εκφορά του εγώ. Το Αιγαίο μετατρέπεται έτσι σε μια χωρική ενότητα στην οποία εμπλέκονται φυσικές και πολιτιστικές πραγματικότητες μαζί με τα συναισθήματα και τα βιώματα του παρατηρητή. Ο λαμπρός αιγαιακός χώρος και τόπος για τον οποίο γίνεται λόγος στο κυρίως μέρος του λόγου είναι η μεταγραφή του αιγαιακού τοπίου που με φόβο και τρόμο είχε προηγουμένως βιώσει ο παρατηρητής Αριστείδης. Η σύγχρονή μας, εν πολλοίς φετιχιστική αντίληψη, περί τοπίου αποτρέπει κατά κάποιο τρόπο να μιλήσουμε ευθέως για τα τοπία του Αιγαίου στο πόνημα ενός πλατωνιστή ρήτορα του 2^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα, ο οποίος θεωρητικά τουλάχιστον θα υποτιμούσε τις αισθήσεις ως οδό για την κατάκτηση της αλήθειας. Και βέβαια ένα τοπίο γίνεται αντιληπτό δια των αισθήσεων, κυρίως δια των οφθαλμών. Όμως ο 2^{ος} αιώνας μ.Χ. απέχει από τις πηγές της πλατωνικής διδασκαλίας,³¹¹ ο εκλεκτικισμός στη φιλοσοφική σκέψη έχει αμβλύνει τις αντιθέσεις ανάμεσα στα διάφορα ρεύματα και σχολές. Η διδασκαλία των επικουρείων και ο ρόλος που απέδιδαν στις αισθήσεις για την γνώση των πραγμάτων δεν άφηνε ανεπηρέαστους τους σοφιστές και ρήτορες των αυτοκρατορικών χρόνων.³¹²

³⁰⁶ P. N. Doukellis, Hadrian's Panhellenion, *op. Cit.* Η βιβλιογραφία για το Πανελλήνιο Πρόγραμμα του Αδριανού είναι πλούσια. Βλ. Την πρόσφατη σύνθεση της I. Romeo, The Panhellenion and ethnic identity in Hadrianic Greece, *Cph* 97, 2002, 21, στο: Doukellis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 167.

³⁰⁷ Λίνα Γ. Μενδώνη – Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, "ΑΙΛΙΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ, ΕΙΣ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ: ΜΙΚΡΗ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΕ ΧΩΡΟ, ΤΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΑ", στο: Doukellis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 168.

³⁰⁸ Το φαινόμενο αυτό βέβαια παρατηρείται ήδη από την ελληνιστική εποχή. Πρβλ. T. S. Scheer, Presence du passe dans le monde hellenistique: mythe et tradition locale, στο A. Erskine (επιμ.), *Le monde hellenistique. Espaces, societes, cultures* 323-31 av. J.C., Rennes 2004, 291, στο: Doukellis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 168.

³⁰⁹ Για μια σύντομη αλλά περιεκτική ενημέρωση, βλ.: T. Whitmarsh, *The second Sophistic*, Οξφόρδη 2005, στο: Doukellis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 168.

³¹⁰ Ό.π., σ. 168.

³¹¹ Ο Πλάτων φέρεται ως η κύρια πηγή έμπνευσης του πολιτικού τουλάχιστον Αριστείδη: S. A. Stertz, Aelius Aristides "Political Ideas", *ANRW* 34.2 (1994), 1265 (P. N. Doukellis, Pour une histoire du paysage antique, *op. Cit.*, 157), στο: Doukellis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 169.

³¹² Ό.π., σ. 169.

Β.1.7. Διατάξεις πολεοδομικών θεμάτων στην βυζαντινορωμαϊκή νομοθεσία

Ο πρώτος προσδιορισμός αντικειμένου θέασης στη βυζαντινορωμαϊκή νομοθεσία απαντάται σε διάταξη του αυτοκράτορα Ζήνωνα (479-491 μ.Χ.), η οποία αφορά πολεοδομικές ρυθμίσεις για την Κωνσταντινούπολη. Η διάταξη αυτή εκδόθηκε στο διάστημα 476-479 μ.Χ., περιλαμβάνεται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα (C 8,10,12) στην ελληνική γλώσσα και επαναλαμβάνεται, συνεπώς, σε μεταγενέστερες νομικές συλλογές και κωδικοποιήσεις, επίσημες και ιδιωτικές. Σύμφωνα με το κείμενο του πολεοδομικού του κανονισμού, οι οικοδομές της πρωτεύουσας εντάσσονται σε δύο κατηγορίες: στις προϋπάρχουσες του χρόνου έκδοσης της διάταξής του (476-479) και σε αυτές που θα κτίζονταν από εκεί και πέρα. Για τις πρώτες προτάζει: “[...] ότι αυτοί που ανακατασκευάζουν τα σπίτια τους δεν πρέπει να ξεφεύγουν από το αρχικό τους περίγραμμα (*αρχαίον σχήμα*) ώστε να μην αφαιρούν (κτίζοντας) το φωτισμό ή τη θέα που οι γείτονές τους είχαν από παλιά” (C 8,10,12 παρ. 1α). Ο όρος *αρχαίον σχήμα*³¹³ σημαίνει την αρχική κατάσταση μιας οικοδομής ως προς τις χωρικές διαστάσεις της, τα ανοίγματά της και τη σχετική της θέση με τα γειτονικά σχήματα. Ο Ζήνωνας, λοιπόν, διατηρώντας το *αρχαίον σχήμα* προκειμένου να μην βλαφθεί ο προϋπάρχων φωτισμός και η θέα των οικοδομών, στην ουσία απαγορεύει οποιαδήποτε προσθήκη σε επέκταση ή σε ύψος καθώς και επεμβάσεις στο είδος και στον αριθμό των υπαρχόντων ανοιγμάτων. Ο τρόπος για να ξεπεραστεί αυτή η στατική κατάσταση των παλαιών οικοδομημάτων ήταν είτε η εφαρμογή του νέου του πολεοδομικού κανονισμού, με τον οποίο οριζόταν υποχρεωτική ενδιάμεση απόσταση οικοδομών 12 ποδίων (περίπου 3,75μ.) είτε πάλι η σύναψη μεταξύ γειτόνων κάποιου είδους δουλείας -ύψους, φωτισμού, ή θέας-, γεγονός που θα έδινε στον οικοδομούντα το ανάλογο δικαίωμα να κάνει προσθήκες ή να ανοίξει νέα παράθυρα, περιορίζοντας έτσι το φωτισμό και τη θέα του γειτονικού ακινήτου (C 8,10,12 παρ.2,1α). Εδώ βέβαια το αντικείμενο της θέας εξακολουθεί να μένει απροσδιόριστο.³¹⁴

Για τις νέες οικοδομές -με κάποιες ασημαντες παρεκκλίσεις- ισχύει γενικά η δωδεκάποδη απόσταση μεταξύ τους, η οποία πρέπει να διατηρείται “[...] αρχίζοντας από τη βάση του οικοδομήματος και φθάνοντας [...] μέχρι τη στέψη του [...]”, (C 8,10,12, παρ.2), υποχρέωση που όμως παρέχει στον οικοδομούντα το δικαίωμα να κτίσει σε οποιοδήποτε ύψος και να ανοίξει κάθε είδους ανοίγματα, παράθυρα ή φωταγωγούς. Ο κανόνας αυτός δεν εφαρμόζεται στις περιπτώσεις που με την ανέγερση μιας νέας οικοδομής ή ανακατασκευή παλιάς βλάπτεται η θέα προς τη θάλασσα την οποία απολάμβανε από χρόνια μια γειτονική οικοδομή. Προβλέπεται, λοιπόν, μια εξαίρεση, η οποία σχετίζεται με την έννοια του *αρχαίου σχήματος* και περιγράφει ένα είδος δικαιώματος δουλείας (θέας) αποκτημένο από κάποιο ακίνητο σε βάρος άλλων γειτονικών, χωρίς να έχει προηγηθεί κάποιο είδος συμφωνίας αλλά μετά από μακριά και συνεχή εξάσκησης του, φανερό και αβίαστο.³¹⁵

Η διάταξη του Ζήνωνα για πολεοδομικά θέματα υπήρξε η πρώτη και η τελευταία συμβολή της βυζαντινής νομοθεσίας σ’ αυτό το θέμα. Οι περιορισμοί που καθόρισε επαναλαμβάνονται χωρίς τροποποιήσεις σ’ όλες τις μεταγενέστερες νομοθετικές συλλογές, επίσημες και ιδιωτικές. Κάποια, ωστόσο, μικρή προώθηση στη διευκρίνιση της έννοιας της θέας προκύπτει και από δύο *Νεαρές* διατάξεις του Λέοντα ΣΤ’ του Σοφού (886-910). Στη Νεαρά 113 “περί του και εν τοις προσκηνίοις κατασκευάσασιν α την των ηλιακών επωνυμίαν φέρει [...]”, δηλαδή για την κατασκευή εξωστών, επεκτείνεται η θέση απ’ όπου απολαμβάνει κανείς τη θέα και στον υπαίθριο ή ημιυπαίθριο χώρο της οικοδομής.³¹⁶ Μιλώντας λοιπόν για τους εξώστες, ο Λέοντας κάνει μια πολύ ποιητική αναφορά στη χρήση τους: “[...] (για) τα υπαίθρια κατασκευάσματα που θα μπορούσε κανείς να τα χαρακτηρίσει ως προσκηνία θεάτρου, τα οποία κατασκευάζονται αποκλειστικά για την απόλαυση της υπαίθρου και, έχοντας πάρει την ονομασία τους από τον ήλιο, αποκαλούνται ηλιακοί [...]”. Κάτι ανάλογο προκύπτει και από τη Νεαρά 56 “περί προθύρων θαλαττίων” του ίδιου αυτοκράτορα.³¹⁷

³¹³ *Vetus forma*, σε διάταξη του 211 του Καρακάλλα (C 3,34,1) και *antiqua forma* (D8,2,11 pr.) σε σύγγραμμα του Ουλπιανού.

³¹⁴ Τουρπτσόγλου – Στεφανίδου Β., “Αντικείμενα θέασης και η προστασία τους στο βυζαντινορωμαϊκό και το μεταβυζαντινό δίκαιο”, στο: Δουκέλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 135, 136.

³¹⁵ Τουρπτσόγλου – Στεφανίδου Β., *ό.π.*, σ. 136.

³¹⁶ Βλ.: Ζήνωνος: “ην ο γείτων εστώς ένδον εν τοις ιδίοις ή και καθήμενος έχει [...]”.

³¹⁷ Τουρπτσόγλου – Στεφανίδου Β., *ό.π.*, σ. 140.

Διαθέτουμε, όμως, και μιαν άλλη πηγή πληροφοριών για το αντικείμενο της θέασης και για τα μέτρα προστασίας της. Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο προερχόμενο από την Παλαιστίνη,³¹⁸ το οποίο αφορά θέματα οικοδομικά σχετιζόμενα με τα δικαιώματα γειτνίασης που ίσχυαν στην περιοχή. Το κείμενο μας είναι σήμερα γνωστό από τρία χειρόγραφα, στα δύο εκ των οποίων³¹⁹ εμφανίζεται ως επίμετρο του *Επαρχικού Βιβλίου* του Λέοντα ΣΤ' (11^{ος} αιώνας) ενώ στο τρίτο³²⁰ περιλαμβάνονται μόνον ορισμένες διατάξεις του ανάμεσα σε άλλα θέματα αστικού δικαίου. Έμμεση πηγή της συλλογής είναι η *Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου (1345), όπου οι διατάξεις αυτές εντάσσονται, στο σύνολό τους, στο Β' βιβλίο, 4^ο τίτλο, κάτω από το θεματικό προσδιορισμό "περί καινοτομιών". Μιλούμε φυσικά για τα "Από των του Ασκαλωνίτου Ιουλιανού του αρχιτέκτονος εκ των νόμων ήτοι ηθών των εν Παλαιστίνη".³²¹

Το κείμενο της ανάλυσης της θέας του Ιουλιανού, εκτός από το θεματικό του πλούτο είναι και ιδιαίτερα καλογραμμένο και αποφεύγοντας οποιονδήποτε σχολιασμό, το παραθέτω μεταφερμένο στη νεοελληνική γλώσσα. Σημειώνω μόνον ότι εδώ, όπως και σε άλλους νόμους του εγχειριδίου, διακρίνεται μια ιδιαίτερη ευαισθησία στην αντίληψη του περιβάλλοντος και μια πλούσια εμπειρία στην κατασκευαστική τεχνική. Τονίζω, επίσης, ότι η αξιολόγηση της δημόσιας γραφής ως αντικείμενο προστασίας είναι κάτι που δεν γνωρίζω αν έχει εκφραστεί προηγουμένως σε νομικό κείμενο. Κάπως σχετικού περιεχομένου είναι μια σειρά διατάξεων του Θεοδοσιανού Κώδικα με τις οποίες επιχειρείται η αποφυγή της *αμορφίας* των πόλεων³²² με την απαγόρευση απόσπασης και μετακίνησης μελών παλαιών δημοσίων κτιρίων, κ.λπ..³²³ Ο Ιουλιανός αναφέρεται εδώ μάλλον σε ζωγραφικές παραστάσεις (τοιχογραφίες, μωσαϊκά), δε νομίζω όμως ότι αποκλείεται η δυνατότητα να περιλαμβάνονται στον όρο και πλαστικά έργα, όπως στήλες και αγάλματα³²⁴: (παρ. 47) "Η όραση, η οξύτερη απ' όλες τις αισθήσεις, καλύπτει μεγάλες αποστάσεις και για το λόγο αυτό δεν πρέπει να τη χειρίζεται κανείς επιπόλαια αλλά, αφού καθορίσει κατηγορίες, να προσαρμόζεται σ' αυτές. Καθώς λέγεται, υπάρχουν τριών λογίων θέες: της θάλασσας, των κήπων και των δημοσίων τοιχογραφιών. Επειδή όμως όλες παρουσιάζουν αόριστα, δημιουργούν αμφιβολίες σε αυτούς που κτίζουν. Τη θάλασσα συχνά τη βλέπει κανείς από σαράντα και περισσότερα μίλια απόσταση, τον κήπο, τα δέντρα και τα άλση από απόσταση έως και είκοσι μίλια και η δημόσια τοιχογραφία αναγνωρίζεται από απόσταση τουλάχιστον διακοσίων πηχών. Αν λοιπόν δεχόμασταν αυτές τις αποστάσεις, ούτε σπίτι, ούτε κωμόπολη, ούτε πόλη θα κτιζόταν ποτέ. Υπάρχουν και άλλες κατηγορίες θέας, όταν δεν βλέπεις απευθείας αλλά πλαγίως και εμμέσως, αυτές όμως δεν τις αντιμετωπίζουμε ως θέα. Αυτός λοιπόν που κτίζοντας εμποδίζει τη θέα προς τη θάλασσα, όταν αυτή είναι άμεση και όχι πλάγια, πρέπει να τοποθετείται μακριά απ' όποιον έχει (τέτοιου είδους) θέα. Κι αν κάποιος βλέπει λιμάνι ή αιγιαλό, είτε σε κωμόπολη είτε σε πόλη, είτε πάλι (βλέπει) χώρο όπου αγκυροβολούν τα πλοία χωρίς να υπάρχει κανονικό λιμάνι, δεν πρέπει να παρεμποδίζεται ούτε να του αφαιρείται η θέα αυτή, γιατί προσφέρει αρκετή ευχαρίστηση σ' αυτούς που την έχουν. Αν πάλι βλέπει κανείς επιπλέον και το πέλαγος, αυτό δεν το θεωρούμε θέα, γιατί, όπως είπαμε, η έκταση της θάλασσας φαίνεται και από απόσταση σαράντα μιλίων και δεν είναι δίκαιο να εμποδίζονται αυτοί που θέλουν να κτίσουν κρατώντας τέτοια απόσταση.

(Παρ. 48) Τις περιοχές των κήπων και των δέντρων τις βλέπει κανείς από την απόσταση που είπαμε, δεν πρέπει όμως να εμποδίζεται τόσο πολύ αυτός που θέλει να οικοδομήσει. Πρέπει όμως, παρεμβαλλόμενος, να μην εμποδίζει απλά και ως έτυχε, αλλά από απόσταση πενήντα ποδιών.

(Παρ. 49) Το ίδιο πρέπει να απέχει κι αυτός που θέλοντας να κτίσει αφαιρεί τη θέα του γείτονα προς δημόσια τοιχογραφία, εφόσον βέβαια (ο τελευταίος) αναγνωρίζει σ' αυτήν κάτι γνωστό από την ιστορία. Δηλαδή αν, βλέποντάς την από το σπίτι του, αναγνωρίζει και διακρίνει (σ' αυτήν) τους απεικονιζόμενους, τον Αχιλλέα, τον Αίαντα ή κάποιον τέτοιο. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να εμποδίζει αυτόν που επιχειρεί να του αφαιρέσει τη θέα προς την τοιχογραφία. Αν όμως τίποτα από τα απεικονιζόμενα δεν είναι γνωστά

³¹⁸ Αναφέρονται ειδικότερα οι πόλεις Καισαρεία, Μαριτίμα και Ασκάλων.

³¹⁹ Κώδικας Γενεύης, gr. 23 του μέσου του 14^{ου} αιώνα και κώδικας Σοφίας, gr. 144 του τέλους του 16^{ου} αιώνα.

³²⁰ Κώδικας Παναγίου Τάφου 25, αρχές του 14^{ου} αιώνα.

³²¹ Τουρπτσόγλου – Στεφανίδου Β., ό.π., σ. 141.

³²² Β 58,8,10 = D 43,8,7.

³²³ C Θεοδ. 15.1.1,3,14-16,19-20,25,44-45 κ.α.

³²⁴ Τουρπτσόγλου – Στεφανίδου Β., ό.π., σ. 142-144.

και ούτε μπορεί να αναγνωριστεί η ιστορία, τότε ποια ευχαρίστηση στερείται αυτός ο οποίος εμποδίζει τον άνθρωπο που θέλει να κτίσει;

(Παρ 51) Τη θέα προς τα βουνά δεν επιτρέπεται να την παρεμποδίζει κανείς, όπως γράφει ο Παπι(νι)ανός στο τελευταίο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου των Κοιαισιτιώνων. Η διάταξη επίσης του Ζήνωνα λέει ότι σε περίπτωση που ο γείτονας απέχει εκατό πόδια, δεν εμποδίζεται να κτίσει για το λόγο ότι εμποδίζει τη θέα (κάποιου) προς τη θάλασσα. Αυτή λοιπόν (τη διάταξη) μπορούμε να την επεκτείνουμε και σε ό,τι αφορά τα βουνά, γιατί και η θέα προς αυτά είναι το ίδιο ευχάριστη μ' αυτήν της θάλασσας, κρίνοντας με όμοιο τρόπο για τα ίδια πράγματα. Όλα αυτά μπαίνουν σαν υπόμνηση, γιατί σε περίπτωση που τύχει κάτι πέρα απ' όσα είπαμε, (αυτό) πρέπει να εξετάζεται κατ' αναλογία....³²⁵

Η αρχική προέλευση αυτού του εθιμικού δικαίου, το οποίο κατέγραψε ο Ιουλιανός είναι άγνωστη. Θεωρητικά θα μπορούσε να κατάγεται από το ελληνιστικό δίκαιο των Επιγόνων, από το ρωμαϊκό δίκαιο ή πάλι από το αυτόχθονο εβραϊκό.³²⁶

B.1.8. Το τοπίο στο Βυζάντιο

Έχει επικρατήσει η πεποίθηση ότι τους Βυζαντινούς δεν τους ενδιέφερε η φύση, ότι δεν συγκινούνταν από τις καλλονές του τοπίου. Οι απόψεις αυτές, όμως, δεν ανταποκρίνονται ακριβώς στην πραγματικότητα γιατί υπάρχουν περιγραφές τοπίων στα βυζαντινά κείμενα που τις χαρακτηρίζει ιδιαίτερη ευαισθησία, όπως αυτή του ιστορικού των χρόνων του Ιουστινιανού Προκοπίου, ο οποίος περιγράφει το πραγματικά ανυπέρβλητο σε ομορφιά τοπίο του Ρήχιου ποταμού, το οποίο αναλλοίωτο υφίσταται μέχρι τις μέρες μας, εκεί στα Μυγδονικά Τέμπη.³²⁷

Οι Βυζαντινοί, κυρίως, απεικόνισαν τον ιδανικό παράδεισο των πρωτόπλαστων με ένα καθαρά συμβολικό τρόπο, ο οποίος επιβίωσε στους αιώνες, στην ίδια πάντα θέση στη μεγάλη εικονογραφική σύνθεση του Ζυγού της Δικαιοσύνης. Εκεί, στην αριστερή άκρη της παράστασης σε λευκό κάμπο, όπου απεικονίζονται σκηνές της “Κρίσεως Δικαίων”, τα μαρτύρια, συμμετρικά στον δευτερεύοντα άξονα του πύρινου ποταμού της κόλασης και κάτω από τον κατακόρυφο δεσπόζοντα άξονα, κάτω ακριβώς από το αέτωμα, απεικονίζεται ο Χριστός ως Δίκαιος Κριτής.³²⁸ Στα ερωτήματα που αναφέρονται στην ίδρυση των πόλεων, απάντηση μας δίνουν τα Τακτικά κείμενα των Βυζαντινών. Αρχίζουν με τις τέσσερις βασικές προϋποθέσεις που πρέπει να ισχύουν ώστε να είναι δυνατή η ίδρυση κάστρου³²⁹: “Περί οικοδομής πόλεως: Δει δε μέλλοντας πόλεις κτίζειν πρώτον μεν κατασκοπήσαι το χωρίον, εις το μέλλον επ' αυτό κτίζεσθαι τείχος ανεπιβούλευτον έσται ποτέ τοις πολιορκούσι δια την του χωρίου θέσιν. Δεύτερον δε πειράσαι το ύδωρ και γνώναι ει προς πόσιν ακίνδυνον και ει αρκούντως έχει αυτήν μέλλοιεν εν καιρώ περιστάσεως... Τρίτον δε και ει λίθον έχει τέμνεσθαι δυνάμενον ή τετμημένον ήδη, αλλά μη πόρρωθεν μετά πολλών συναγόμενον των κινδύνων, ωσαύτως και ει το ξύλον μη λίαν μακρόθεν μηδέ διά δυσβάτων τόπων αποφέρεται ώστε αδυνάμως έχειν προς την των οικοδομημάτων συντέλειαν. Και τέταρτον, ει σιτοφόρας η χώρα κατέστηκεν ή και άλλοθεν σιτοδοτείσθαι δύναται [...]”.

Αφού εξασφαλισθεί, λοιπόν, η ύπαρξη κατάλληλου ντόπιου λατομείου και κατάλληλου γειτονικού δάσους για την ξύλευση, η ύπαρξη επαρκούς ποσότητας νερού και η γειτονία κατάλληλης καλλιεργήσιμης γης, τα Στρατηγικά του Βυζαντίου ασχολούνται με την επιλογή της κατάλληλης θέσης ως προς την γεωμορφολογία του εδάφους³³⁰: “Που δει κτίζειν πόλιν: Χωρία τοίνυν επιτήδεια έστιν εις κτίσιν πόλεως, και μάλιστα ει μέλλοι πλησιαίτερα κείσθαι των όρων, όσα κατά λόφων κείται, κρήμνοι δε κύκλω την άνοδον αποφράττουσιν, έτι δε και όσα υπό μεγίστων ποταμών κυκλούνται ή κυκλούσθαι δύνανται ου δυναμένων άλλοθι μεταφέρεσθαι δια την του χωρίου φύσιν, έτι δε και όσα επί θαλάττης ή μεγίστων ποταμών κείμενα ισθμών έχει θέσιν ολίγω παντελώς μέρει τη ηπειρώ συναπτόμενα”.

³²⁵ Εξαβ., Β 4, απ' όπου και η αρίθμηση των εδαφίων.

³²⁶ Τουρπτσόγλου – Στεφανίδου Β., ό.π., σ. 144.

³²⁷ Μουτσόπουλος Ν. Κ., “Χώρος – κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου. Αθήνα, βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 153.

³²⁸ Μουτσόπουλος Ν. Κ., ό.π., σ. 156.

³²⁹ Ό.π., σ. 156-157.

³³⁰ Ό.π., σ. 157.

Και συνεχίζει το κείμενο με συστάσεις για τον τρόπο της θεμελίωσης των τειχών. Ιδίως στις περιπτώσεις των θαλάσσιων τειχών, καθορίζει τις αποστάσεις, ώστε να προστατεύονται οι αμυνόμενοι από τον κίνδυνο των βελών, δίνει οδηγίες για το μέγεθος των οικισμών, για τις διαστάσεις των λίθων, τα πάχη των τειχών “δε τοίνυν το μεν πάχος των τειχών ουκ έλαττον πέντε πηχών έχειν, το δε ύψος πηχών είκοσι”, για τους τρόπους προστασίας των τειχών από τις κρούσεις των κριών, για τις μορφές και τις διαστάσεις των πύργων και των επάλξεων, για την κατασκευή προτειχισμάτων και για κάθε είδους κατασκευαστική λεπτομέρεια και πρόνοια.³³¹

Ένα από τα σπάνια κείμενα που μας διασώζουν περιγραφές κτίσματος και κήπου εντοπίζεται στη Χρονογραφία (σ. 186-187) του Μιχαήλ Ψελλού, που περιγράφει την ανίδρυση του ναού του μαρτύρου Αγίου Γεωργίου, στα χρόνια του Κωνσταντίνου Θ' (1042-1055)³³²: “[...] οικόι τε πέριξ περίδρομοι και αμφίδρομοι, ιππηλάτα πάντα και τους οφθαλμούς ουχ ορίζοντα, αλλ' ήσαν αι ακρότητες άγνωστοι, και τα μεν δεύτερα των πρώτων μείζονα, τα δ' επί τούτοις λειμώνες ανθέων δεύτερα των πρώτων μείζονα, τα δ' επί τούτοις λειμώνες ανθέων πλήρεις, οι μεν πέριξ, οι δε κατά μέσον διήκοντες, υδάτων δε αγωγή και φιάλαι εκείθεν πληρούμεναι, και των άλσων οι μεν μετέωρον οι δ' εις πεδιάδας καθήμενοι, και λουτρού χάρις αμύθητος ου δη ει τις το μέγεθος επιμέμφασθαι βούλοιτο, ευθύς ανείργεται τω κάλλει καταλαμπόμενος. [...] ει γαρ και ούτως έχοι τα μέρη, αλλ' αρκεί και το τελευταίον καλόν εις τελεωτάτην απόλαυσιν. Και τοις μεν άλλοις μεθ' υπερβολής έκαστον εθαυμάζετο, το μέγεθος του νέω, ισόμετρον κάλλος, ή των μερών αναλογία, ή των χαρίτων μίξις και κράσις, αι των υδάτων επίρροιαι, ο περικλείων περίβολος, η λειμωνία άνθη, η δροσώδης βοτάνηκαι κατάρρυτος αεί τοις ύδασιν, αι των δένδρων σκιαί, η του λουτρού χάρις, και ώσπερ επί πεπερασμένης κινήσεως μηδέν είναι το επέκεινα των ορωμένων έκαστος ώετο”.

Σπουδαίες μαρτυρίες για την ευαισθησία των Βυζαντινών στην αποτίμηση της φύσης είναι αυτές του Ιωάννου Καμινιάτου, που περιγράφουν τα τοπία γύρω από τη Θεσσαλονίκη, το 904, τις οχυρώσεις της Θεσσαλονίκης και τους ναούς με υπεβάλλοντα θαυμασμό, λίγο πριν την άλωση της πόλης του Δημητρίου από τους Σαρακηνούς του Λέοντα του Τριπολίτη ενώ ένα μεταγενέστερο κείμενο του 1344 από τον Νικηφόρο Γρηγορά, αναφέρεται σε ένα επεισόδιο του εμφυλίου πολέμου, στο οποίο περιγράφονται οι αψιμαχίες μεταξύ Κατακουζηνού και του Σλάβου τοπάρχη της Ροδόπης Μομτζιλίου, σε ένα θαυμάσιο λιμνοδίαιτο ανοιξιάτικο τοπίο παρά την ερειπωμένη Μοσυνούπολη. Αλλά και σε Εγκώμια και Βίους Αγίων συναντούμε συχνά πολύ ενδιαφέρουσες περιγραφές της φύσης, όπως στο Εγκώμιο του πατριάρχη Αντιοχείας Αθανάσιου, Εις την ανακομιδήν του λειψάνου του εν Αγίοις ημών Χριστοδούλου, που χρονολογείται στα μέσα του 12ου αιώνα³³³: “Ούτε λειμών πολυανθής και κατάφυρος πλήθει τε πλείστων υψικόμων δενδρέων καλλωπιζόμενος και τοις καλλίστοις βρίθων καρποφορήμασιν, ενός ανδρός εφάπαξ εν αυτώ εισπηδήσαντος και αμφοτέροις των καρπών επιδραττομένου και τοις παρούσιν ορέγοντος, των προσιόντων αν απάντων στερηθείη, και τους εις το μετέπειτα προσιόντας κενούς αποπέμπειν, καν ότι μάλιστα περί την των καρπών συλλογήν ο πρώτος εισπηδήσας είη ταχύς τε και περιδέξιος, αλλ' εύχρουν μεν τυχόν θεασάμενος και ευώδες μήλον τριγήσειεν, είτε ροιάν αποτέμοι κακκοβαφεί τω λεπύρω λαμπρόν αποστίλβουσαν, ετέραν τε μετά ταύτην, και τρίτην άλλην, και πλείους τον αριθμόν, άλλης αλλαχόθεν εφελκομένης αυτόν, και τω μεγέθει και κάλλει τας όψεις εφ' εαυτήν επιστρεφούσις τυραννικότερον, πολλά δε όμως των καλλίστων απιών καταλείψειε, πολλοίς και άλλοις προς συλλογήν επαρκέσοντα ουτ' άμπελος ευκληματούσα και βοτρυηφόρος και εύκαρπος, ην ου μονιός καταναμήσατο άγριος, ούτε μην υς εκ δρυμού ελυμήνατο, τουτ' αν αυτή ραδίως υποσταίη, μιας χειρός επ' ολίγον αποτρυγάν εφορμησάσης τους βότρυας, αλλά πληρώσει μεν και χείρας και κόλπον ο προσιών, εξιών δε πλήρη καταλίψει των περιφανών σταφυλών κεκοσμημένην τη ευκαρπία την άμπελον”.

Οι Βυζαντινοί συνέχισαν να αγαπούν και να επικοινωνούν στενά με την φύση, τόσο την πρωτογενή όσο και την εξαρτώμενη από την ανθρώπινη βούληση, όπως είναι τα πάρκα και οι κήποι, καλλωπιστικοί και παραγωγικοί. Η επικοινωνία αυτή προσλάμβανε αισθητικό χαρακτήρα ανεξάρτητο από θρησκευτικά κίνητρα. Στην περίπτωση των βουνών η εξοικείωση πιστοποιείται από την πρώιμη προστασία της ανεμπόδιστης θέας τους, κατ' αναλογίαν προς την θέα της θάλασσας, σε εφαρμογή μάλιστα του προφανώς εξίσου ευαίσθητου σχετικά κλασικού Ρωμαϊκού δικαίου, από την ίδρυση μοναστηριών, εκκλησιών και ερημητηρίων, από τις σχετικές προσκυνηματικές διαδρομές, από την ανοδική

³³¹ Μουτσόπουλος Ν. Κ., ό.π., σ. 157.

³³² Ό.π., σ. 157-158.

³³³ Ό.π., σ. 158-160.

μετακίνηση κοπαδιών από τον κάμπο, από οχυρωματικά έργα, και ασφαλώς από την αρχαία πρακτική της διαμόρφωσης βαθμιδωτών αναχωμάτων για καλλιέργεια σε όλη την Μεσογειακή ζώνη. Έτσι, παρά το ότι στην Βίβλο η θέα του βουνού είναι συσχετισμένη με τον πειρασμό, η απεικόνιση βουνών είναι συνήθης τόσο σε μικρογραφίες όσο και στην εικονογραφία, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή.³³⁴

Η νατουραλιστική αναπαράσταση του χώρου κρίνεται περιττή στην Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη. Οι συνθέσεις χαρακτηρίζονται από ένα μεταβλητό σημείο φυγής σε μια προσπάθεια να αποκαλύψουν με τον καλύτερο τρόπο τις εσωτερικές ποιότητες των πραγμάτων. Σε εικαστικές ιεραρχίες η δραστηριότητα των προσώπων προηγείται. Τα υπόβαθρα, όπως οι λόφοι, παίζουν τον ρόλο τονισμού της δράσης. Η δραστηριότητα δεν συμβαίνει σε εσωτερικούς χώρους γιατί οι ζωγράφοι ακολουθούν τον κανόνα της υπερ-τοπικότητας και υπερ-χρονικότητας. Η αρχιτεκτονική παρέχει μια ένδειξη για το πού συμβαίνει η δράση. Η θεατρικότητα και το θέαμα είναι βασικά στοιχεία της Ορθόδοξης λειτουργίας μαζί με τον υπερβατικό μυστικισμό.³³⁵

Από την κλασική εποχή έχει κληρονομηθεί η πρωτοκαθεδρία του χρώματος στην όραση και της όρασης ανάμεσα στις αισθήσεις και υπάρχει πολλή φροντίδα για τις επιπτώσεις της ωραιότητας πάνω στους πιστούς από τους Πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο Άγιος Βασίλειος. Πιστεύεται ότι η ομορφιά και το φως στην εκκλησία μπορούν να εξυψώσουν τους πιστούς προς το πνευματικό και άυλο φως. Το ελληνικό φως, συμβίωση του γήινου με το μεταφυσικό σε ανανεούμενη αρμονία, που δηλώνει την συνέχεια πνεύματος και ύλης, είναι η πιο σημαντική κατηγορία της γνωσιολογίας, της αλληγορίας και της αισθητικής. Το φως, η κυριότερη αισθητική, γνωσιολογική και αλληγορική κατηγορία της Βυζαντινής αισθητικής, προερχόμενη από τον Πλάτωνα, θεοποιείται και γίνεται σύμβολο της απόλυτης γνώσης, η οποία είναι δυνατή με τα μάτια της ψυχής και όχι του σώματος. Ο Λόγος είναι φορέας του πνευματικού φωτός, που διευκολύνει την γνωστική δραστηριότητα της υψηλότερης τάξης. Υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στον Θεό, το φως και το κάλλος. Οι χριστιανοί δέχονται το βάπτισμα του φωτός. Στον Ψευδο-Διονύσιο, μάλιστα, το φως είναι συνώνυμο με το κάλλος. Το θείο φως ταυτίζεται με την αντικειμενική γνώση και μπορεί να αναβαπτίσει τα πάντα στην αρετή με την επέμβασή του, γιατί συνενώνει διανοητικές με πνευματικές μορφές. Η εκκλησία δεν είναι υποδοχέας αλλά γεννήτρια φωτός, και αυτό ήταν συνειδητό από πολύ νωρίς, όπως φαίνεται στην περιγραφή του Προκόπιου για την Αγία Σοφία. Η Βυζαντινή τέχνη και αρχιτεκτονική αναπτύσσουν απίστευτες αισθαντικότητες μέσα από την άσκηση στην υψηλή αφαίρεση, στη λεπτότητα των χειρισμών, την διεύρυνση της ύλης και της μη-ύλης, και την λεπτομέρεια.³³⁶

Σύμφωνα με τις χωρικές συμβάσεις, η Βυζαντινή ζωγραφική πλημμυρίζει με φως που δεν προέρχεται από συγκεκριμένη πηγή, αλλά πηγάζει από παντού. Ο Damisch τονίζει την ιδεατότητα στη Βυζαντινή τέχνη που εισάγει την χρήση του μπλε και του χρυσού με σκοπό να την προβάλλει. Ο χρυσός είναι το υπερβατικό φως και αναπαριστά το θείο φως και την θεία σωτηριακή βούληση.³³⁷ Η αμφισημία των Πατέρων σχετικά με το χρώμα, που μοιάζει με την αμφισημία τους για το ανθρώπινο σώμα, αποκτά φωνή δια του Γρηγορίου Ναζιανζηνού κατά τον 4^ο αιώνα μ.Χ., ο οποίος ομολόγησε ότι του άρεσαν τα βαθιά δυνατά χρώματα, που όμως παρασύρουν την φαντασία, και ότι η απλή παλέτα του Ζεύξη, του Πολυκλείτου και του Ευφράνορα ήταν πολύ προτιμότερη. Η λειτουργική διάκριση ανάμεσα στο φως και το χρώμα στα Βυζαντινά μωσαϊκά αντανakλούσε την αντίστοιχη Αριστοτελική διάκριση. Η διάκριση αυτή κυριάρχησε στον πρώιμο Μεσαίωνα και μπορούσε να ικανοποιηθεί με την αισθητική παρατήρηση δια της κίνησης. Το χρώμα είναι μια ακόμη αισθητική περιοχή στην οποία διαφέρουν Ανατολή και Δύση, αφού στη Δύση οι συμβολισμοί και οι συσχετισμοί διευκολύνονταν και από το χρώμα, μέσα από όχι πλήρως ακόμη διευρυμένες εκλεπτύνσεις. Η ευχαρίστηση που αντλείται από το χρώμα είναι διαρκής σε όλη τη διάρκεια του Βυζαντίου. Η μίμηση του προσώπου του Χριστού γίνεται μέσω του χρώματος, η λογοτεχνία και η τέχνη συνδέονται μέσω του χρώματος. Μετά την εικονομαχία, η αναπαράσταση των αγγέλων επιδιώκει την καλλιέργεια ακόμη μεγαλύτερης αφαιρετικής δύναμης και στοχαστικότητας των

³³⁴ Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Ινστιτούτο του βιβλίου Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2009, σ. 71.

³³⁵ Ο.π..

³³⁶ Ο.π., σ. 76.

³³⁷ Ο.π., σ. 73.

πιστών, γιατί σε αντίθεση με την αναπαράσταση του Χριστού είναι ανεξάρτητη από την οπτική ομοιότητα.³³⁸

Β.1.9. Συνοπτική εκτίμηση της σχέσης ανθρώπου-φύσης κατά την Αρχαιότητα και το Βυζάντιο

Σε όλη τη διαδρομή τους, η Ελληνική και Ρωμαϊκή ζωγραφική δεν ενδιαφέρονται για τον πραγματικό χώρο καθ' αυτόν, αλλά για τη δημιουργία ενός επαρκούς ρεαλιστικού υποβάθρου ως καμβά για την δράση, αν και οι Έλληνες είχαν επίγνωση τόσο των μαθηματικών όσο και των αισθητικών διαστάσεων του αρχιτεκτονικού και θεατρικού χώρου. Κατά την ελληνιστική εποχή, με την χωρική διεύρυνση του ελληνισμού, είχαν εισαχθεί στην τέχνη στοιχεία από το εξωτερικό και το φυλετικά διαφορετικό, όπως και πιο αναπαραστατικές απεικονίσεις του χώρου. Η τρισδιάστατη αντιμετώπισή του είναι κατάκτηση της προχωρημένης ελληνιστικής τέχνης, με κορύφωση τα λεγόμενα *Οδυσειακά τοπία*. Όμως, παρά την εκπληκτική ρεαλιστικότητα στην απόδοση της φύσης, τα στοιχεία της, βράχια, πηγές, ακτές, άνεμοι, προσωποποιούνται με τον αρχαίο τρόπο. Αντίστοιχα, στην Ιαπωνική παράδοση επικρατεί ο πυκνός συμβολισμός, η συμπύκνωση του μέγιστου στο ελάχιστο, η ισχυρή αίσθηση κλίμακας, η κοσμική μεταφορά του σύμπαντος στον κήπο, το θρησκευτικό στοιχείο στη συνεκδοχική λατρεία φυσικών στοιχείων, βράχων, δέντρων, νερού. Η Πομπηιανή κατάκτηση του χώρου φθάνει μακρύτερα σε προοπτική τόλμη, ψυχολογικές παραστάσεις των υποκειμένων, και ζωγραφικές παρεμβάσεις. Ο χώρος της Ρωμαϊκής αναπαράστασης παραμένει μικτός και στα σύγχρονα μάτια, όπως του Panofsky η αρχαία τέχνη του τοπίου είναι ασυνεχής και μη ρεαλιστική. Ο χώρος είναι συμβολικός και όχι φωτογραφικός. Ο άνθρωπος και η φύση είναι αδιαχώριστοι και οι φυσικές δυνάμεις θεοποιούνται. Η εναρμόνιση της ανθρωπογενούς κατασκευής με το τοπίο, η αισθητική και μεταφυσική αυτή αναζήτηση είναι, λοιπόν, η άλλη όψη του συμβολικού νομίσματος με κεφαλή το Δωδεκάθεο.³³⁹

Στο Βυζάντιο, βέβαια, επειδή η δράση είναι “γειωμένη” καθώς συγκεντρώνεται γύρω από την κεντρική αφήγηση, ο χώρος δεν μοιάζει φασματικός όπως στην Ρωμαϊκή ζωγραφική. Η θεώρηση του τοπίου ως υποβάθρου της ανθρώπινης δράσης συνεχίζεται στα Βυζαντινά μυθιστορήματα. Η ομορφιά και το θάμβος του φυσικού κόσμου ως αντικατοπτρισμός της θεϊκής δημιουργίας απασχολούν τους Πατέρες της Εκκλησίας, μεταξύ των οποίων ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός και ο Μέγας Βασίλειος. Ένα ουσιώδες ζήτημα που απασχολεί τους Βυζαντινούς συγγραφείς, όπως ο Χορίκιος και ο Σέργιος της Γάζας, είναι η δυνατότητα του γραπτού λόγου να αναπαραστήσει την πραγματικότητα, δίχως να προδώσει το πρωτότυπο. Η γλώσσα χρησιμοποιήθηκε για να κάνει προσπελάσιμες τις πνευματικές διαστάσεις της υλικότητας και τις περιοχές του αόρατου και του υπερβατικού. Από την αρχαιότητα η έμφαση στις ρητορικές περιγραφές, δινόταν περισσότερο πάνω στην επίδραση του αντικειμένου επί του θεατή παρά στο αντικείμενο καθαυτό. Η κινητικότητα του βλέμματος είναι προϋπόθεση κατανόησης και εναγκαλισμού του ιερού χώρου και η “συμμετοχική διαδικασία” αισθητική επιλογή του Ορθόδοξου δόγματος.³⁴⁰

Εν κατάκλειδι, θα λέγαμε, πως στην προσπάθειά μας να καταγράψουμε τα τεκμήρια που αφορούν στις τοπιακές αντιλήψεις από την Αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο, στην ουσία και βάσει των μέχρι τώρα μελετημένων δεδομένων -χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τις έχουμε εξαντλήσει-, αναδύεται με περισσότερη σαφήνεια για την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η σχέση *άνθρωπος – φύση*, η οποία με τη σειρά της, μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε και την σχέση, *άνθρωπος – τοπίο*. Προτού, λοιπόν, κλείσουμε την παρούσα ενότητα, θα αναφερθούμε συνοπτικά και αναδρομικά στη διαλεκτική σχέση *άνθρωπος – φύση*, πάντοτε στο χωρο-χρονικό πλαίσιο που ορίζουμε στην παρούσα ενότητα.

Η αλληλεξάρτηση ανθρώπου – φυσικού περιβάλλοντος είναι αναπόφευκτη, μια και οι ανθρώπινες κοινωνίες αποτελούν ένα υποσύστημα του ευρύτερου περιβάλλοντος. Είναι κοινή παραδοχή ότι οι παρεμβάσεις του ανθρώπου στο περιβάλλον χρονολογούνται από την εμφάνισή του πάνω στη Γη. Βέβαια ο βαθμός και η ένταση με την οποία ο άνθρωπος επιδρά στο περιβάλλον αλλάζει σε κάθε χρονική περίοδο ανάλογα με τις ανάγκες του. Η αλληλεπίδραση ανθρώπου – γης, είναι μια φυσική

³³⁸ Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 74.

³³⁹ *Ό.π.*, σ. 75.

³⁴⁰ *Ό.π.*, σ. 76.

διαδικασία, καθώς ο άνθρωπος στην προσπάθεια επιβίωσής του, αφενός, προσαρμόζεται ο ίδιος σ' αυτό και, αφετέρου, προσαρμόζει το περιβάλλον στις ανάγκες του.³⁴¹

Το είδος της σχέσης ανθρώπου – φύσης, διαφοροποιείται ανάμεσα στους διάφορους πολιτισμούς, καθώς σ' όλες τις εποχές συνυπήρχαν δύο διαφορετικά και αντικρουόμενα πρότυπα, που χαρακτήριζαν τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Μια βαθιά πνευματική, περιβαλλοντική ηθική σεβασμού και ενότητας διαπνέει τους ασιατικούς και τους ινδιάνικους πολιτισμούς, ενώ ο δυτικός κόσμος υποστηρίζει τη δυϊστική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος διαφοροποιείται από τα άλλα πλάσματα και δημιουργεί σχέση κυριαρχίας προς αυτά. Η πρώτη αντίληψη της φύσης, γνωστή ως *αρκαδική ιδέα*, θεωρεί ότι όλα τα πλάσματα είναι δεμένα στον κύκλο της ζωής και ότι οι μεταξύ τους σχέσεις διαπνέονται από πνευματικότητα. Η θέση του ανθρώπου είναι ισότιμη με τις άλλες μορφές ζωής. Τέτοιου είδους σχέση χαρακτηρίζει κυρίως τις πρωτόγονες κοινωνίες, τις ινδιάνικες φυλές και τις ανατολικές θρησκείες.³⁴²

Οι αρχαϊκές κοινωνίες, οργανωμένες στο πλαίσιο της συλλεκτικής οικονομίας, ζούσαν αποκλειστικά από τη συγκομιδή φυτών και καρπών σε απόλυτη αρμονία με το φυσικό τους περιβάλλον. Τη Νεολιθική εποχή η οικονομία μετατράπηκε σε αγροτική. Πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν σε συγκεκριμένους τόπους, τους οποίους είχαν πρώτα αποψιλώσει, και καλλιεργούσαν τη γη. Σταδιακά ο άνθρωπος κατασκεύασε τα εργαλεία και ανακάλυψε τη φωτιά. Η χρήση της επηρέαζε μεν το χώρο, αλλά όλες οι παρεμβάσεις ήταν μικρές σε ένταση και έκταση και τα οικοσυστήματα ισορροπούσαν τις διαταραχές. Η εικόνα της φύσης, ως τροφού – μητέρας, έπαιζε το ρόλο πολιτιστικού περιορισμού και περιέστελλε τις πράξεις των ανθρώπων προς την άλλοτε άγρια εικόνα της φύσης - ξηρασία, σεισμοί, πλημμύρες.³⁴³ Η φωνή της φύσης κανόνιζε την ανθρώπινη συμπεριφορά μέσω μη ανθρώπινων όντων (δαιμόνων), φυσικών τοποθεσιών (μαντείων) και άλλων μέσων. Τα πνεύματα των θεών κατοικούσαν στη φύση από την ελληνορωμαϊκή εποχή μέχρι τη σύγχρονη σχεδόν εποχή.³⁴⁴

Ωστόσο αυτή η εικόνα της ένθεης φύσης δεν φαίνεται να προστάτευε επαρκώς το φυσικό περιβάλλον. Πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα αποδεικνύει ότι το οικολογικό στοιχείο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάδυση αλλά και την κατάρρευση αγροτικών δομών στην αρχαία Μεσοποταμία, τη Φοινίκη, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, την Ελλάδα και τη Ρώμη.³⁴⁵ Πέραν μάλιστα της ολικής καταστροφής, ευρήματα αλλά και κείμενα, μιλούν για την εκτεταμένη αποδόσωση, τη διάβρωση των εδαφών, τη ρύπανση του αέρα και των υδάτων, όλα αυτά που οδήγησαν τελικά στην υποβάθμιση της λεκάνης της Μεσογείου κατά την κλασική εποχή.³⁴⁶

Στην αρχαία Ελλάδα διατυπώνεται η θεωρία της φύσης ως οικοσυστήματος, ως συνόλου δηλαδή εναρμονισμένων και αλληλοεξαρτημένων στοιχείων, η προσβολή των οποίων μπορεί να οδηγήσει στη διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας.³⁴⁷ Ο Εμπεδοκλής διατυπώνει την άποψη ότι ο κόσμος αποτελεί ένα βιολογικό σύστημα εντός του οποίου απαντώνται κύκλοι αλλαγής και αλληλοσυσχετίσεων. Την άποψη αυτή συμπληρώνει ο Αναξαγόρας λέγοντας ότι «τίποτε δεν υπάρχει μόνο του – το κάθε τι μετέχει σε όλα». Τις απόψεις αυτές μοιράζεται και ο Ηράκλειτος. Ο Πυθαγόρας, από την άλλη, πίστευε στη μεταφορά των ψυχών από τον άνθρωπο στα ζώα και από τα ζώα στον άνθρωπο, επεκτείνοντας την ηθική πέρα από τη σφαίρα των ανθρώπινων σχέσεων, και υποστήριζε ότι όσο ο άνθρωπος εξακολουθεί να είναι αδυσώπητος καταστροφέας των κατώτερων υπάρξεων δεν θα γνωρίσει την υγεία και τη γαλήνη. Παρόλα

³⁴¹ Μοδινός Μ., «Η οικολογικοποίηση της Σκέψης», στο Μορέν Ε., Ρομπέν Ζ., Μοδινός Μ., Κορφιάτης Κ, Πασέ Ρ., Κραμπελιάς Γ., Λουλούδης Λ., Σαχς Ι.. *Η οικολογικοποίηση της Σκέψης*, Κομμούνα, Αθήνα, 1990, σ. 19-39, στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καϊλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C., *Περιβαλλοντική ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*. Ατραπός, 2009 σ. 120.

³⁴² Natadecha, P., *Nature and Culture in Thailand: The Implementation of Cultural Ecology in Environmental Education through the Application of Behavioral Sociology*, University of Hawaii. UMI, 1991 στο: ό.π..

³⁴³ Merchant C., «The Death of Nature Women, Ecology and the Scientific Revolution», Harper and Row, San Fransisco, 1980, στο: ό.π., σ. 121.

³⁴⁴ Λιθοξοΐδου Λ., «Ηθικές διαστάσεις της σχέσης “ανθρώπου-φύσης”», στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καϊλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C., *Περιβαλλοντική ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*. Ατραπός, 2009 σ. 121.

³⁴⁵ Weiskel T.C., «The Ecological Lessons of the Past; An Anthropology of Environmental Decline», *The Ecologist*, 19, 3: 98-103, 1989, στο: ό.π..

³⁴⁶ Hughes D.J. & Thirgood J.V., «Deforestation in Ancient Greece and Rome: Acause of Collapse», *The Ecologist*, 12, 5: 196-208, 1982, στο: ό.π.

³⁴⁷ Παναγόπουλος Γ., «Το έννομο αγαθό περιβάλλον», *Θεσσαλονίκη*, 1992, σ. 35, στο: ό.π..

αυτά ο Πυθαγόρας συνέβαλε περισσότερο στο διαχωρισμό του ανθρώπου από το φυσικό περιβάλλον παρά στη δημιουργία ενός περιβαλλοντικού ήθους, καθώς θεωρούσε ότι η ψυχή μολύνεται από το γήινο σώμα της.³⁴⁸ Η διύστικη αντίληψη της θείας ψυχής, σ' ένα ξένο φθαρτό σώμα, αναπτύχθηκε αργότερα από τον Πλάτωνα. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα τα ανθρώπινα όντα και οι άλλοι οργανισμοί, που αποτελούν μέρη της διευρυμένης ολότητας, είναι προϊόντα θείας δημιουργίας, ενώ οι έννοιες της ισορροπίας και του μέτρου, αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους της κοσμικής ολότητας και τάξης. Η φύση είναι ένας ζωντανός οργανισμός, ορθολογικός και νοήμων στη διαδικασία ενός διαρκούς γίνεσθαι. Οι όποιες αρνητικές επιπτώσεις στη φύση, συνεπάγονται την οργανική αντίδραση της φύσης

Την ίδια εποχή φιλόσοφοι όπως ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος ασχολήθηκαν με το φυσικό κόσμο, τη φύση της φύσης και κατέληξαν στην ατομική θεωρία της ύλης, σύμφωνα με την οποία τα άτομα ως αόρατα, στερεά σωματίδια συνθέτουν όλα τα υλικά αντικείμενα. Η απορρέουσα αντίληψη της φύσης ως υλιστικής και μηχανικής και του ανθρώπου ως ουσιωδώς θείου, λόγω της ψυχής του, και ταυτόχρονα ξεχωριστού και ανώτερου από τη φύση ενίσχυσε περισσότερο την ιδέα της ασυμβατότητας με το περιβάλλον παρά την ιδέα της αρμονίας με αυτό.³⁴⁹ Επιπλέον, ο Αριστοτέλης στην *Πολιτική* του³⁵⁰ διατυπώνει την άποψη ότι “τα φυτά δημιουργήθηκαν για χάρη των ζώων κι αυτά με τη σειρά τους για χάρη των ανθρώπων”. Η φύση είναι στην καλύτερή της κατάσταση, όταν καλύπτει τις ανάγκες του ανθρώπου, αυτός είναι ο λόγος ύπαρξής της κι αυτές είναι οι δυνατότητές της. Επομένως, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, για να τελειοποιηθεί η φύση πρέπει να εξανθρωπιστεί, να γίνει πιο χρήσιμη για τους ανθρώπινους σκοπούς.³⁵¹ Ο Έλληνας φιλόσοφος Πρωταγόρας, δήλωνε ότι “ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων”. Ο ελληνικός ανθρωπισμός κατέστησε τη φύση υπηρέτη της ανθρωπότητας. Οι Στωικοί, π.χ., πίστευαν πως εφόσον οι άνθρωποι επωφελούνταν από μερικά μη ανθρώπινα όντα, αυτά είχαν δημιουργηθεί προς χάρη της χρησιμοποίησής τους από τον άνθρωπο.³⁵²

Το 1967 δημοσιεύθηκε ένα άρθρο, στο οποίο υποστηρίζεται ότι η χριστιανική παράδοση είναι που ευθύνεται ιστορικά για την καταδυνάστευση της φύσης από τον άνθρωπο.³⁵³ Στην κατεύθυνση αυτή ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος καταθέτει πως: “...είναι δεδομένον ιστορικό γεγονός ότι η σημερινή εκδοχή του κόσμου ως ουδέτερου αντικειμένου χρήσεως, τον οποίον ο άνθρωπος δύναται να κατεξουσιάσει δια την εγωκεντρικήν αυτού απόλαυσιν, συνιστά εκδοχήν γεννηθείσαν και διαμορφωθείσαν εν τοις κόλποις της Χριστιανικής Ευρώπης”.³⁵⁴ Η αντίληψη αυτή ξεκινά από την Παλαιά Διαθήκη και συγκεκριμένα από τη *Γένεση* (Ι 26-28), όπου ο Θεός δημιουργεί τον κόσμο για να τον δώσει δώρο στον άνθρωπο. Οι άνθρωποι παίρνουν τη θεία εντολή να αυξάνονται σε αριθμό και να υποτάξουν τη γη, να κυριαρχούν πάνω στα ψάρια της θάλασσας και τα πουλιά του ουρανού, καθετί που ζει και κινείται στη γη να το υποδουλώνουν και να επιβάλλουν έτσι την κυριαρχία τους στην υπόλοιπη δημιουργία. Ο άνθρωπος είναι η κορυφή της δημιουργίας. Κάθε άλλη ύπαρξη είναι κατώτερη απ' αυτόν. Για να εξαλειφθεί η παραμικρή αμφιβολία, ο Θεός παρέδωσε την εντολή της ανθρώπινης κυριαρχίας μέσω του Νώε, μετά τη μεγάλη πλημμύρα: “ο φόβος σου και ο τρόμος σου να βρίσκεται πάνω από κάθε ζώο της γης, από κάθε πουλί του αέρα, κάθε χορτάρι του εδάφους, κάθε ψάρι της θάλασσας... στα χέρια σου παραδίνονται όλα. Σου δίνω τα πάντα”. Από το λήμμα αυτό της *Γένεσης* τροφοδοτήθηκε η αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι δεσπότης, κύριος και κυρίαρχος της φύσης.³⁵⁵ Εντούτοις, εναλλακτικές απόψεις αναφέρονται τόσο από το χώρο του Δυτικού Χριστιανισμού όσο και από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η ιδέα της ενότητας, εμπλουτισμένη με την ιδέα της ισότητας, υποστηρίχθηκε από τον Άγιο Φραγκίσκο

³⁴⁸ Connect, UNESCO-UNEP. Environmental Education Newsletter, “A universal Environmental Ethic, the Ultimate Goal of Environmental Education”, XVI (2), June, 1991, σ.4, στο: ό.π., σ. 122.

³⁴⁹ Λιθοξοΐδου Λ., “Ηθικές διαστάσεις της σχέσης “ανθρώπου-φύσης””, στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καίλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C., *Περιβαλλοντική ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*, Ατραπός, 2009, σ. 122.

³⁵⁰ Wolff F., “Αριστοτέλης και η Πολιτική”, Ινστιτούτο Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1995, στο ό.π., σ. 122.

³⁵¹ Connect, UNESCO-UNEP. Environmental Education Newsletter, “A universal Environmental Ethic, the Ultimate Goal of Environmental Education”, XVI (2), June, 1991, σ.4, στο: ό.π., σ. 122.

³⁵² Λιθοξοΐδου Λ., “Ηθικές διαστάσεις της σχέσης “ανθρώπου-φύσης””, στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καίλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C., *Περιβαλλοντική ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*, Ατραπός, 2009 σ. 122.

³⁵³ Ράσσελ Μ., “Η Αρχαία Φιλοσοφία μετά τον Αριστοτέλη”, Αρσενίδη, Αθήνα, σ. 67, στο: ό.π., σ. 125.

³⁵⁴ White L. J., “The Historical Roots of our Ecologic Crisis”, *Science*, 155 (3767): 1203-1207, March 1967, στο: ό.π., σ. 123.

³⁵⁵ Βαρθολομαίος, Οικουμενικός Πατριάρχης, “Η Οικολογία απέκτησε τον θεολογικό της λόγο”, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, 7: 4- 7, 1994, στο: ό.π., σ. 123.

της Ασίζης (13^{ος} αι. μ.Χ.). Σύμφωνα με τον Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης, τα πάντα είναι ίσα ως προς τη θεία προέλευσή τους, έχουν μια μοναδική σχέση με το Θεό και μια αξία που παραπέμπει σε ηθική θεώρηση. Η δημοκρατία διαπνέει τις σχέσεις όλων των δημιουργημάτων του Θεού.³⁵⁶

Δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω, καθώς θα παρεκτραπούμε της ερευνητικής μας πορείας, ωστόσο, η επισκόπηση των λογοτεχνικών, εικαστικών, φιλοσοφικών και θρησκευτικών τεκμηρίων, μας έδωσαν το ευρύτερο στίγμα της διαλεκτικής σχέσης *άνθρωπος-φύση*, σχέση η οποία μας επέτρεψε να προσεγγίσουμε ως ένα βαθμό τις τοπιακές αντιλήψεις κατά την Αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Στη συνέχεια, θα διερευνήσουμε το χωροχρονικό πλαίσιο της ανάδυσης του όρου *τοπίο*, που εν προκειμένω μας απασχολεί. Αυτό βεβαίως για να γίνει κατανοητό, θα το εντάξουμε στο ευρύτερο πλαίσιο της διερεύνησης μιας έτερης σχέσης, της λεγόμενης: *πόλη – ύπαιθρος*, την οποία θα επιχειρήσουμε -μεταξύ άλλων- στην επόμενη ενότητα.

³⁵⁶ Nash R. F., “The Rights of Nature – A History of Environmental Ethics”, The University of Wisconsin Press, Madison, 1989, στο: *ό.π.*, σ. 123.

Οι θεριστές, Πίτερ Μπρίγκελ ο πρεσβύτερος, (1565)
(πηγή wikipedia)

B.2. Η “ανάδυση” του τοπίου από την Ιταλική Αναγέννηση μέχρι τον 20^ο αιώνα

B.2.1. Μία σύντομη παρουσίαση της ετυμολογίας του όρου τοπίο

Η αγγλική λέξη *landscape*, που μεταφράζεται στα ελληνικά ως “τοπίο”, είναι σύνθετη από τις συστατικές λέξεις *land* και *scape* που προέρχονται από το αρχαίο ινδο-ευρωπαϊκό ιδίωμα από το οποίο εξελίχθηκαν όλες οι σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες. Οι ρίζες των λέξεων είναι γερμανικής προέλευσης. Εισήχθησαν στο Ηνωμένο Βασίλειο για πρώτη φορά τον 5^ο μ.Χ. αιώνα από διάφορα γερμανόφωνα φύλα που εγκαταστάθηκαν εκεί (Angles, Saxons, Jutes, Danes) την εποχή εκείνη και επανεισήχθησαν στην ίδια επικράτεια τον 18^ο αιώνα. Παλιές αγγλικές (Old English) μορφές της λέξης είναι: *landskipe*, *landscaef*, κλπ. Στα γερμανικά λέγεται *landschaft* και στα ολλανδικά *landscap*, ενώ παρόμοιες είναι και οι αντίστοιχες λέξεις στις σκανδιναβικές γλώσσες. Αν και οι ρίζες των λέξεων είναι ίδιες, η χρήση τους διαφέρει από γλώσσα σε γλώσσα, π.χ. στα γερμανικά συχνά σημαίνει “μικρή διοικητική μονάδα στο χώρο”, στις Η.Π.Α., εξελίσσεται με την έννοια του φυσικού σκηνικού και μόνο, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο η λέξη πάντα συμπεριλαμβάνει και το ανθρώπινο στοιχείο. Η αντίστοιχη λέξη στις λατινογενείς γλώσσες πηγάζει σχεδόν πάντα από το λατινικό *pagus*.³⁵⁷ Στα γαλλικά υπάρχουν πολλές λέξεις για το τοπίο, όπως *pays*, *paysage*, *terrior*, *campagne*, ενώ στα αγγλικά δημιουργήθηκε από νωρίς ο διαχωρισμός ανάμεσα στα δύο είδη τοπίου, τη δασώδη έκταση (*woodland*) και τη γεωργική (*champion*, από τη γαλλική *champagne*: εξοχική περιοχή χωραφιών).³⁵⁸

Το συστατικό *land* σήμαινε αρχικά στη γοτθική γλώσσα “οργωμένο ή καλλιεργημένο χωράφι”, ή ακόμα και τις αυλακιές του αρότρου στο χωράφι. Στο Μεσαίωνα, σήμαινε “καθορισμένο τμήμα της γήινης επιφάνειας”, ενώ αργότερα, γενικά, έναν οριοθετημένο χώρο. Μετά από δύο χιλιετηρίδες ερμηνείας και επανερμηνείας του όρου από γεωγράφους, ποιητές και οικολόγους, *land* στο αμερικανικό δίκαιο συνεχίζει να σημαίνει “τόπος/θέση καθορισμένων διαστάσεων που θεωρείται τμήμα της γήινης επιφάνειας...”. Στο Νότο των ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο, “*land*”, είναι ακόμη η υποδιαίρεση χωραφιού ή αυλακι οργώματος περίπου 5 πόδια φαρδύ ή άλλων διαστάσεων, ενώ στη Σκωτία σημαίνει κτίριο υποδιαιρεμένο σε σπίτια ή διαμερίσματα. Είναι φανερό, μέσα από αυτή τη σύντομη παρουσίαση, η σύγχυση που επικρατεί στη χρήση του όρου αυτού, και από την οποία ακριβώς πηγάζει και το πολυδιάστατο της έννοιας *landscape*.³⁵⁹

³⁵⁷ Συγκεκριμένη αγροτική περιοχή.

³⁵⁸ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 21.

³⁵⁹ Ο.π., σ. 21-22.

Το δεύτερο συνθετικό του όρου *landscape*, η λέξη *scape*, είναι συνώνυμο με την λέξη *shape* (σχήμα, μορφή), αλλά παλιά σήμαινε “σύνθεση από παρόμοια αντικείμενα”, και με αυτή την έννοια έχει χρησιμοποιηθεί ως δεύτερο συνθετικό πολλών λέξεων -ακόμα και στην παλιά αγγλική γλώσσα-, με σκοπό να ορίσει συλλογικές διαστάσεις του περιβάλλοντος.³⁶⁰ Η λέξη *landscape*,³⁶¹ λοιπόν, χίλια χρόνια πριν, δεν είχε καμία σχέση με το *τοπίο* ως σκηνική αναπαράσταση της φύσης, ή ακόμη και με την αισθητική άποψη του τοπίου. Πριν τρεις αιώνες, σήμαινε ακόμη “κομμάτι (<1 στρέμματος) οργωμένου εδάφους” στην καθημερινή της χρήση, κατόπιν “έκταση ακίνητης περιουσίας ενός χωριού, είτε δασική είτε λιβαδική”, και, τέλος, το ίδιο το Ηνωμένο Βασίλειο.

Όταν, πριν τρεις περίπου αιώνες, η έννοια *landscape* επανεισήχθη στην αγγλική γλώσσα, υποδήλωνε “την εικόνα μιας θέας”, την απόδοσή της από τον καλλιτέχνη: δουλειά του ζωγράφου (*landscape painting*) ήταν να χρησιμοποιήσει τα σχήματα, τα χρώματα και τους χώρους που έβλεπε μπροστά του (βουνά, δάση, χωράφια, ποτάμια κ.λπ.) και να τα συνθέσει έτσι ώστε να παράγει ένα έργο τέχνης, αλλά πάντοτε στα πλαίσια των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, ως σκηνή για το θέατρο της ανθρώπινης ζωής. Το στυλ αυτό της ζωγραφικής άνθησε αργότερα στο Ηνωμένο Βασίλειο και η ακμή του συνεχίστηκε μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα.³⁶² Μέσα από αυτό προωθούνται ιδανικά και ηθικές αρχές, όπως η αρετή, η ταπεινότητα, η δόξα, η ελευθερία. Οι Άγγλοι ζωγράφοι επίσης επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από τους Ολλανδούς του 17^{ου} αιώνα. Με τον ίδιο τρόπο που ο ζωγράφος του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα χρησιμοποιούσε την κρίση του για να συμπεριλάβει ή όχι κάποια στοιχεία στη σύνθεση του τοπίου του, έτσι και ο κηπουρός τοπίου (*landscape gardener*) του 18^{ου} αιώνα, δημιουργούσε σκόπιμα ένα στυλιζαρισμένο “γραφικό” τοπίο, αφήνοντας έξω λασπόδρομους, οργωμένα χωράφια, αρρώστιες, παράσιτα και βρώμικα χωριά, συμπεριλαμβάνοντας μόνο “ευχάριστα” στο μάτι στοιχεία της φύσης. Ακόμη και τον 19^ο αιώνα, οι μεγάλοι σχεδιαστές πάρκων και αρχιτέκτονες τοπίου στην Αμερική, όπως ο Frederick Law Olmstead, σχεδίαζαν τους κήπους και τα πάρκα τους σαν ζωγραφικά έργα, δηλαδή με τις αρχές της ενότητας και της επανάληψης, της διαδοχής και της ισορροπίας, της αρμονίας και της αντίθεσης. Σταδιακά, η έννοια *landscape* σταμάτησε να ταυτίζεται με την απεικόνιση μιας θέας και άρχισε να σημαίνει τη θέα αυτή καθαυτή.³⁶³

Σε συνάρτηση, αυτής της σύντομης ετυμολογικής απόδοσης του όρου *landscape*, θα προσπαθήσουμε, στη συνέχεια, να τοποθετήσουμε τις διάφορες αυτές ερμηνείες, στην ιστορική βάση από την οποία πηγάζουν. Σε συνδυασμό, όμως, με την ανάλυση του χωροχρονικού ορίζοντα στον οποίο αναδύθηκε και εξελίχθηκε η έννοια *τοπίο*, θα συμπεριλάβουμε, όπως προαναγγείλαμε στο τέλος της προηγούμενης ενότητας, τη σχέση *πόλη – ύπαιθρος*, όπως αυτή διαμορφώθηκε/-νεται δια(χωρο)χρονικά, με σκοπό να κατανοήσουμε τις ρίζες της σημερινής αστικής κοινωνίας και της σχέσης της με την ύπαιθρο, καθώς η σχέση *άνθρωπος – τοπίο*, φαίνεται να συμπληρώνεται από την σχέση *πόλη – ύπαιθρος*. Άλλωστε, όπως τονίζει και ο Π. Δουκέλλης: “Οι γραπτές (και καλλιτεχνικές) μαρτυρίες [...], επιλαμβάνονται του τοπίου σε ένα επίπεδο θεωρητικό, ιδεολογικό. Είναι, όμως, και το επίπεδο των πολεοδομικών ρυθμίσεων, το επίπεδο της οργάνωσης της αγροτικής καλλιέργειας και των αγροτικών σχέσεων. Είναι οι συγκροτημένες ζώνες κατοίκησης ή αγροτικής αξιοποίησης μιας κοινότητας ανθρώπων, που υπόκεινται σε συγκεκριμένους κανόνες, άλλοτε ρητά εκπεφρασμένους μέσα από νομικής φύσης κείμενα, άλλοτε βασισμένους στην πολύχρονη παράδοση και εμπειρία. Είναι το επίπεδο που δείχνει τις λύσεις που υιοθέτησαν οι άνθρωποι για να αντιμετωπίσουν προβλήματα και ανάγκες της καθημερινής τους ζωής. Τα δύο επίπεδα, εφόσον συνυπάρχουν, δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Συνομιλούν, αλληλοεπηρεάζονται”.

Β.2.2. Η σχέση πόλη-ύπαιθρος από την Αρχαιότητα μέχρι την Αναγέννηση

Ο Μαρραϊή Μπούκτσιν, στο βιβλίο του *Τα όρια της πόλης*, μας ενημερώνει πως υπήρξε ένας καιρός που η αστική ζωή ήταν είτε υποταγμένη ή σε ισορροπία με την ύπαιθρο. Η ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων στη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της προκαπιταλιστικής ιστορίας δεν εξαρτιόταν καθοριστικά από την ανάπτυξη της αστικής ζωής, ως τα τέλη του Μεσαίωνα, που οι πόλεις έγιναν

³⁶⁰ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 22.

³⁶¹ Μια συλλογή γαιών, ένα οργανωμένο σύστημα αγροτικών χώρων.

³⁶² Turner, Constable, Gainsborough.

³⁶³ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 22-25.

πρόδρομοι μιας αυθεντικής αστικής οικονομίας. Η αγροτική κοινωνία ήταν κι η ίδια το προϊόν μιας μακρόχρονης και περίπλοκης εξέλιξης, που περιλάμβανε διάφορες μορφές κατοχής γης και κοινωνικών σχέσεων. Απ' τις λίγο – πολύ κοινοτικές μορφές κηπουρικής, που εφαρμόζονταν απ' τα πρώιμα γένη και φυλές, η αγροτική οικονομία προχώρησε διαμέσου του *Ασιατικού γαιοκτητικού συστήματος*,³⁶⁴ με τις κραταιές μοναρχίες του, στη φεουδαρχία και σε μια αγροτική κοινωνία, που στηριζόταν πάνω σε μια ανεξάρτητη “αγροτιά”. Τα προβλήματα αυτής της μακρόχρονης περιόδου ήταν πρωταρχικά αγροτικά προβλήματα και τη μεγαλύτερη οικονομική βαρύτητα δεν είχε η πόλη, αλλά η ύπαιθρος ή τουλάχιστον οι κοινωνικές τάξεις που στηρίζονταν στη γη.

Με την ανακάλυψη του αρότρου και της μαζικής σποράς σκληρών δημητριακών στην Εγγύς Ανατολή –καθώς και με τη γενίκευση της χρησιμοποίησης της εργασίας ζώων στην καλλιέργεια της γης– η γεωργία έγινε εκτατική μάλλον παρά εντατική.³⁶⁵ Αρχικά, η νέα οικονομία του αρότρου και του αγρού δεν άλλαξε σημαντικά τις κοινωνικές μορφές που βασιζόνταν στην οικονομία της σκαπάνης και της κηπουρικής μιας προηγούμενης εποχής. Η ανέλιξη ενός συστήματος σ' ένα άλλο, προχώρησε, στην πραγματικότητα, τόσο ανεπαίσθητα και οργανικά, ώστε είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε τις κοινωνικές διαφορές μεταξύ τους. Εμφανίστηκαν παραλλαγές στην κοινοτική ιδιοκτησία και στις παλιές φυσιολατρικές θρησκείες, αλλά τα κοινοτικά συστήματα ιδιοκτησίας διατηρήθηκαν για πολύ καιρό κάτω από νέες μορφές κοινωνικής διαχείρισης. Ακόμη και τα γένη διατηρήθηκαν υποτυπωδώς, αν όχι ανέπαφα, μέχρι προχωρημένες ιστορικές περιόδους.³⁶⁶

Ο Κρίστοφερ Ντάουζον παρατηρεί: *“Η μετατροπή των ζουγκλών και των βάλτων της προϊστορικής κοιλάδας στις πλούσιες φυτείες καλαμποκιού, που έκαναν την Αίγυπτο παγκόσμιο θαύμα, επιτεύχθηκε μόνο μετά από αιώνες κοινοτικής, συντονισμένης προσπάθειας. Η ευημερία της χώρας εξαρτιέται, όχι όπως στις βόρειες χώρες από την εργατικότητα του μεμονωμένου χωρικού και της οικογένειάς του, αλλά απ' την οργανωμένη λειτουργία των αρδευτικών αναχωμάτων κι απ' τα γονιμοποιητικά νερά της ετήσιας πλημμύρας, γιατί η γη καθαυτή είναι άχρηστη, δίχως το νερό που προμηθεύει ο Νείλος και τ' αρδευτικά κανάλια. Απ' τους αρχαίους χρόνους, η μέτρηση της ροής του Νείλου κι η συντήρηση των αρδευτικών έργων, υπήρξε το πρωταρχικό καθήκον κάθε Αιγυπτιακής κυβέρνησης. Το αρχαίο Αιγυπτιακό έτος άρχιζε στις 19 Ιούλη, τη μέρα που η πλημμύρα έφτανε κοντά στην κεφαλή του Δέλτα κι ήδη απ' την εποχή της Πρώτης Δυναστείας, η ετήσια φορολογία καθορίζονταν σύμφωνα με το επίπεδο του ποταμού, γιατί το προϊόν της επόμενης συγκομιδής εξαρτιέται απόλυτα από ένα καλό Νείλο... Έτσι, η δύναμη που ρυθμίζει κι ελέγχει την πλημμύρα είναι ο κύριος της ζωής και της ιδιοκτησίας ολόκληρου του πληθυσμού, κι η αρχή της υποχρεωτικής δημόσιας εργασίας -η αγγαρεία- που αλλού εμφανίζεται σαν τυραννικός περιορισμός των δικαιωμάτων του ατόμου, είναι στην Αίγυπτο η απαραίτητη προϋπόθεση ολόκληρης της οικονομικής ζωής”*.³⁶⁷

Η άρδευση, καθιστώντας αναγκαία τη συντονισμένη κοινοτική εργασία, ενθάρρυνε τον κρατικό συγκεντρωτισμό και τη γραφειοκρατικοποίηση. Ήδη από την εποχή της Πρώτης Δυναστείας στην Αίγυπτο, ξέρουμε απ' τις ιστορικές πηγές για την ύπαρξη ενός βεζίρη, ενός καγκελάριου, ενός παρακοιμώμενου, ενός τελετάρχη, ενός βασιλικού αρχιτέκτονα, ενός Επόπτη της Πλημμύρας και πάει λέγοντας ως ένα φύλακα του Κουτιού Καλλυντικών του Βασιλιά – κοντολογίς, ένα πλατύ φάσμα αξιωματούχων, που επιλέγονταν βασικά απ' τις εξέχουσες οικογένειες της κοιλάδας, που μας θυμίζουν περισσότερο βασιλικούς αυλικούς και γραφειοκράτες, παρά ανεξάρτητους φεουδάρχες ευγενείς. Στην Αίγυπτο, εκτός από τις αξιώσεις που πρόβαλλε το ιερατείο, η γη ανήκε στον Φαραώ. Ήταν βασικά στ' όνομα που οι τοπικοί κυβερνήτες μάζευαν το φόρο υποτέλειας και φόρους σε είδος, οι οποίοι έπειτα αποθηκευόταν σε βασιλικές αποθήκες. Η αγροτιά, δεμένη βασικά με τη γη, ή έμενε μ' ένα υπόλειμμα του προϊόντος της ή αμοίβονταν σε είδος απ' το δημόσιο ταμείο. Στη Μεσοποταμία, αυτά τα προνόμια προαγοράζονταν από ιερατικά σωματεία, για να μεταβιβαστούν αργότερα στο πρόσωπο ενός μονάρχη, που απολάμβανε μιαν εξουσία, όχι διαφορετική από εκείνη των Φαραώ. Στην πορεία του χρόνου, αυτό το υπερβολικά συγκεντρωτικό σύστημα κατέρρευσε μπροστά στην επίθεση των γαιοκτητών ευγενών,

³⁶⁴ Οφείλουμε στον Μαρξ τον όρο, σαν χαρακτηρισμό ενός τρόπου γεωργίας όπου η γη είναι ακόμη αναπαλλοτρίωτη, που δουλεύεται συλλογικά, αλλά που η διεύθυνσή της ελέγχεται από έναν πανίσχυρο κρατικό μηχανισμό.

³⁶⁵ Bookchin M., *Τα όρια της πόλης, η διαλεκτική της ιστορικής ανάπτυξης των πόλεων*, Αθήνα, Ελεύθερος τύπος, 1979, σ. 18.

³⁶⁶ Ό.π., σ. 19.

³⁶⁷ Ό.π., σ. 21.

αλλά ανασυγκροτούνταν πάλι, σχεδόν σταθερά, ανάλογα με τη δύναμη των διαδοχικών δυναστειών και σφετεριστών. Το Ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα παρέμεινε η βασική κοινωνική μορφή των Εγγύς Ανατολικών κι Ανατολικών πολιτισμών ως τους σύγχρονους καιρούς.³⁶⁸

Μετά την πρώτη χιλιετηρίδα π.Χ., ένα νέο αγροτικό σύστημα κι ένας νέος τρόπος αστικής ζωής άρχισαν να εμφανίζονται στις βόρειες ακτές της Μεσογείου. Οι ποιμενικές φυλές που διεισδυσαν στην Ελληνική χερσόνησο, κατέκτησαν κι αναμίχθηκαν σταδιακά με προϋπάρχουσες, σταθερές αγροτικές κοινότητες, αναπτυσσόμενες ραγδαία πέρα απ' τη φυλετική κοινωνία. Η ελληνική κοινωνία, παίρνοντας υπόψη τις πολλές, μοναδικές της ιδιότητες, ανακεφαλαιώνει με τον τρόπο της την εξέλιξη των αγροτικών βασιλείων, απ' τις κοινωνικές σχέσεις σ' ένα χαλαρό είδος φεουδαρχίας, περνώντας μέσα από κοινωνικές μορφές όχι ανόμοιες με το Ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα. Το ότι αυτή η φάση εμφανίστηκε με ολότελα πρωτότυπο τρόπο, επιβεβαιώνεται από ένα μεγάλο αριθμό ευρημάτων που προέρχονται από την αρχαϊκή ελληνική κουλτούρα.³⁶⁹ Το ανώμαλο, ορεινό πεδίο της Ελλάδας έκανε ουσιαστικά αδύνατη την επίτευξη του βαθμού πολιτικής αποκρυστάλλωσης και συγκεντρωτισμού, ο οποίος διακρίνει τόσο κατάφωρα τους ανώτερους πολιτισμούς της Ασίας και της Εγγύς Ανατολής. Οι πρώιμες ελληνικές κοινότητες, σαν τα ασιατικά τους αντίστοιχα, έδιναν την έγγεια ιδιοκτησία στους φυλάρχους, αλλά οι φυγόκεντρες δυνάμεις, που διαπλάθανε επεισοδιακά τις ασιατικές κοινωνίες πάνω σε φεουδαρχικές κι επιμεριστικές κατευθύνσεις, έγιναν, στην Ελλάδα, οι κυρίαρχοι παράγοντες που καθοδήγησαν την ανάπτυξη της πολιτικής δομής. Ως τους Ομηρικούς χρόνους, η υποτέλεια στο φεουδάρχη μάλλον, παρά ένα υπερβολικά συγκεντρωτικό κράτος, είχε γίνει η βάση της Ελληνικής Ομοσπονδίας. Ο Τζώρτζ Θόμπσον μας δίνει αναμφίβολα μια ακριβή εικόνα της ζωής στην Ομηρική εποχή, όταν παρατηρεί ότι ο Έλληνας βασιλιάς: *“ζει σ' ένα παλάτι, που είναι κτισμένο σε κάποιο βραχώδες ύψωμα, περιβαλλόμενο απ' τις κατοικίες των υποτελών του. Η σχέση ανάμεσα στο βασιλιά και τον υποτελή είναι τέτοια όπως αυτή που βρίσκουμε, κάτω από παρόμοιες συνθήκες, μεταξύ των πρωτόγονων Γερμανών, 2000 χρόνια αργότερα. Σ' ανταμοιβή για τη στρατιωτική υπηρεσία, ο υποτελής κρατάει δικαιωματικά τη διοίκηση ενός τμήματος της κατακτημένης περιοχής και, με τη σειρά του, παίρνει τα όπλα υπέρ του βασιλιά, όταν καλείται να το κάνει. Τέτοια ήταν η σχέση του Βελλεροφόντη με το βασιλιά της Λυκίας, του Φοίνικα με τον πατέρα του Αχιλλέα και θυμόμαστε πως ο Οδυσσέας προσπάθησε μάταια να αποφύγει τη στρατιωτική υπηρεσία. Ο υποτελής δικαιούται ν' ακουστεί σε ζητήματα πολιτικής και να φάει στο βασιλικό τραπέζι. Υπάρχουν πολλά τέτοια συμβούλια στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια, η παράβαση των μνηστήρων έγκειται στο ότι έκαναν κατάχρηση ενός αναγνωρισμένου προνομίου. Τελικά, κάθε υποτελής, ήταν σα βασιλιάς σε σχέση με τους δικούς του υποτελείς. Ο Οδυσσέας ήταν υποτελής του Αγαμέμνονα, αλλά σε σχέση με τους πρίγκιπες της Ιθάκης, ήταν βασιλιάς”*.

Στην αρχαία Ελλάδα κι Ιταλία, η ανάπτυξη τροποποιήθηκε σημαντικά απ' την επίδραση διαδοχικών εισβολών διάφορων φυλών απ' το βορρά κι απ' την εγκατάσταση τεχνιτών κι εμπόρων απ' τους πιο αναπτυγμένους Μεσογειακούς πολιτισμούς. Οι βόρειοι εισβολείς υποβίβασαν τις παλιότερες, προϋπάρχουσες αγροτικές κοινότητες στην κατάσταση δουλοπαροίκων, ενώ οι κατακτητές βρέθηκαν συχνά σε μια κατάσταση μισό-χωρικού, όντας ελεύθεροι κατ' όνομα κι όχι πραγματικά. Ο χωρικός κι ο δουλοπάροικος καλλιεργούσαν τη γη δίπλα-δίπλα, ενώ κοινωνικά ο καθένας τους εισχωρούσε στην κατάσταση του άλλου. Με τον καιρό, μια κοινωνία ελεύθερων, μικροκτηματιών χωρικών, άρχισε ν' αποκρυσταλλώνεται μέσα απ' τις ρευστές, συχνά ταραχώδεις συνθήκες ενός αποσυντεθειμένου συστήματος φεουδαρχικής γαιοκτησίας. Ένα νέο είδος πόλης εμφανίζεται τώρα, μια πόλη που σχηματίζει το πολιτικό, πολιτιστικό κι εμπορικό κέντρο ελεύθερων γεωργών και τεχνιτών, που ο καθένας τους είναι ανεξάρτητος και παράγει πρωταρχικά για τον άλλο, σε μια αξιοσημείωτα καλό-ισορροπημένη οικονομία.³⁷⁰

Τον 6^ο και τον 5^ο αιώνα π.Χ., ένας αριθμός ελληνικών πόλεων άρχισε κιόλας να μοιάζει, τουλάχιστον επιφανειακά, με τη σύγχρονη εικόνα μιας αστικής κοινότητας. Η αστική ζωή υπάρχει τώρα σαν αυτοσκοπός, όχι σα συμπλήρωμα μιας αγροτικής κοινωνίας κι απολαμβάνει μια αυτονομία, που θα 'ταν αδιανόητη μέσα στα πλαίσια των πιο πρώιμων Ασιατικών γαιοκτητικών συστημάτων. Αλλά οι ελληνικές πόλεις δεν είναι αληθινά σύγχρονες πόλεις, με την πολιτική και κοινωνική έννοια του όρου. Σαν

³⁶⁸ Bookchin M., ό.π., σ. 21-22.

³⁶⁹ Ό.π., σ. 23.

³⁷⁰ Ό.π., σ. 25-26.

πολιτικές δομές, διαφέρουν κατάφωρα όχι μόνο από τις Ασιατικές πόλεις, αλλά κι απ' τις μητροπόλεις της εποχής μας.³⁷¹ Δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω καθόσον οι σχετικές πληροφορίες είναι πολλαπλώς αναλυμένες από πλήθος ερευνητών. Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει επί του παρόντος, είναι, πως το πολιτικό πνεύμα της Αθήνας έχει την πηγή του στις μικροκτηματιακές αρετές, όχι στην δουλεία ή την πατριαρχία. Η εργασία κι η γη, η πόλη κι η ύπαιθρος, οι άνθρωποι κι η κοινωνία ήταν δεμένοι με μια κοινή μοίρα. Στην πόλιν, η κοινότητα πετυχαίνει την ενότητα κι ανθεί πνευματικά, καθώς το υλικό είναι του ανθρώπου αποκτάει σχετική ελευθερία, ανεξαρτησία και πληρότητα. Στην πόλιν, η σχετική ανεξαρτησία του ατόμου, μας δίνει την δυνατότητα να δούμε την αληθινή εξάρτηση του ανθρώπου απ' την κοινότητα, ταυτίζοντας απόλυτα τον Αθηναίο με την κοινωνία του. Τέλος, η σκέψη φθάνει στις πιο ψηλές σφαίρες της φιλοσοφίας, της ποίησης και της τέχνης, μόνο και μόνο χάρη στην αλληλεγγύη, την ελευθερία και την ανεξαρτησία που παρέχει στο άτομο, μια ανεξαρτησία που δεν είναι ριζωμένη μόνο στις πολιτικές συνθήκες αλλά και στις υλικές.³⁷²

Ενώ η Ρώμη υπέκυψε γρήγορα στο σύστημα των *λατιφούντιων*,³⁷³ η Αττική ξαναγύρισε στη μικρή ιδιοκτησία. Ο Σόλων, ο Πεισίστρατος κι ο Κλεισθένης μοίρασαν τα μεγάλα κτήματα σε άκληρους κι επέτρεψαν ένα περιορισμένο όριο ανεξαρτησίας στους τεχνίτες και τους εμπόρους. Ο Πεισίστρατος, μετά τη δεύτερη εξορία του, "ξερίζωσε" τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Τα τιμάρια τους δημεύτηκαν και μοιράστηκαν ανάμεσα στους αγρότες, στους άκληρους αγροτικούς εργάτες και στους φτωχούς Αθηναίους. Ο Κλεισθένης ολοκλήρωσε αυτό το έργο: κατέστειλε όλες τις απόπειρες που απέβλεπαν σε μια παλινόρθωση της αριστοκρατίας και κατοχύρωσε νομοθετικά την Αθηναϊκή Δημοκρατία, που έμελλε να περάσει στην ιστορία σαν το πολιτικό μοντέλο της κλασικής πόλεως.³⁷⁴

Όντας κοντά στη φύση, βρισκόμενη σ' ένα φιλόξενο κλίμα, ούτε τόσο πλούσια ώστε να παράγει καταπιεστικά πρότυπα αφθονίας, ούτε τόσο φτωχή ώστε να στραγγαλιστεί από καταπιεστική φτώχεια, αποκεντρωμένη από ένα ορεινό πεδίο, αλλά συνεχώς ανανεούμενη πολιτιστικά από τη θάλασσα, η Αττική παρέμεινε αξιοσημείωτα εύκαμπτη και γενναιοδώρα δεκτική στα εκπολιτιστικά ρεύματα της εποχής. Εξαιτίας του γεγονότος ότι η Αθηναϊκή κοινωνία, βασιζόταν σε μια τάξη γεωμόρων και στη μικρή αγροτική ιδιοκτησία, η πόλη κι η ύπαιθρος οδηγήθηκαν σε μια εκλεπτυσμένη ισορροπία. Με τη σειρά της, η διατήρηση αυτής της ισορροπίας εξαρτιόταν απ' την εσωτερική αυτάρκεια που πρόσφερε ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στην αστική και την αγροτική κοινωνία. Η πόλις ανθούσε μόνο στο βαθμό που η μία δεν υπερφαλάγγιζε την άλλη. Στους Έλληνες, αυτή η κοινωνική ισορροπία συνοψιζόταν με τον όρο *αυτάρκεια*, μια αντίληψη του συνόλου, της υλικής αυτάρκειας και της ισορροπίας. Στα 434 π.Χ., με το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου, η Αθήνα του Περικλή άρχισε μια καταστροφική πάλη για να ηγεμονεύσει πάνω στις άλλες ελληνικές πόλεις και για να καταλάβει ηγετική θέση στο μεσογειακό εμπόριο. Ο πόλεμος κράτησε κάπου 30 χρόνια, ερημώνοντας τα χωράφια της Αττικής κι εξαντλώντας τους φυσικούς της πόρους.³⁷⁵ Ο Πελοποννησιακός πόλεμος οδήγησε ουσιαστικά στο τέλος της πόλης – κράτους σα δημιουργικής δύναμης που διέπληθε κι ολοκλήρωνε τη ζωή όλων των μελών της. Μολονότι η Αθηναϊκή οικονομία ανάρρωσε απ' αυτή τη σύγκρουση, η Αθήνα έπαψε να' ναι μια σταθερή κοινότητα μικροϊδιοκτητών, προορισμένη να ικανοποιεί τοπικές ανάγκες. Η γεωργία της Αττικής προσανατολιζόταν τώρα προς το Μεσογειακό εμπόριο. Ο πλούτος κι η ιδιοκτησία συγκεντρωνόταν σε όλο και λιγότερα χέρια η πολιτική ζωή διαφθειρόταν κι αποκεντρωνόταν όλο και περισσότερο, ώσπου η ανεξαρτησία της Αθήνας, σαρώθηκε από τη Μακεδονική φάλαγγα.³⁷⁶

Η Ρώμη ήταν κάτι παραπάνω από ένας επίλογος στην Αθήνα. Σε αντίθεση με την Εκκλησία και τη Βουλή των 500, η Ρωμαϊκή Σύγκλητος εξελίσσεται σ' ένα εξειδικευμένο επαγγελματικό σώμα, διαχωρισμένο απ' το λαό. Γίνεται μια νομοθετική αριστοκρατία. Επιπλέον, αντίθετα από το Σόλωνα και τον Πεισίστρατο, ο Κάμιλλος και οι Γράκχοι αποτυγχάνουν να επαναφέρουν τη μικρή ιδιοκτησία, σα μια

³⁷¹ Bookchin M., *ό.π.*, σ. 26.

³⁷² *Ό.π.*, σ. 29, 30.

³⁷³ Μια μορφή γεωργίας σε φυτείες, που διευθυνόταν από πλούσιους μεγαλογαιοκτήμονες και διεκπεραιωνόταν από ομάδες δούλων.

³⁷⁴ *Τα όρια της πόλης, η διαλεκτική της ιστορικής ανάπτυξης των πόλεων*. Αθήνα, Ελεύθερος τύπος, 1979, σ. 31.

³⁷⁵ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Μπουρατίνος Α., *Περιβάλλον & Συνείδηση στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδη, 1997.

³⁷⁶ Bookchin M., *ό.π.*, σ. 32, 33.

ζωτική οικονομική βάση της Ρωμαϊκής πόλης – κράτους.³⁷⁷ Το εμπόριο και οι ελεύθερες πόλεις απόκτησαν κοσμοπολίτικες διαστάσεις. Το αρχαίο εμπόριο παρέμεινε πρωταρχικά ένα διαμετακομιστικό εμπόριο, ένας συνδυαστικός κρίκος μεταξύ των ελεύθερων πόλεων και των οικονομικά αδιαπέραστων κοινωνιών, που βασιζόνταν σε καταξιωμένες απ' το χρόνο γεωργικές μεθόδους.³⁷⁸

Η Λατινική πόλη οδηγήθηκε σε αυτοκρατορικά ύψη, όχι απ' τους πόρους του αγροτικού της περίγυρου, αλλά απ' τα λάφυρα που αποκτήθηκαν από τη συστηματική “καταλήστευση” της Εγγύς Ανατολής, της Αιγύπτου και της Β. Αφρικής. Η ίδια ακριβώς διαδικασία που συνεπαγόταν η διατήρηση της κοσμοπόλης, κατέστρεψε την κοσμοπόλη. Κάθε απόπειρα από μέρους της Ρώμης ν' αποσπάσει περισσότερους φόρους υποτέλειας απ' τις αποικίες της, συνεπαγόταν ένα αυξανόμενο εξαναγκασμό και δαπάνες, που με τη σειρά τους απαιτούσαν περισσότερους φόρους. Τελικά προσεγγίστηκε ένα σημείο όπου η αρνητική πλευρά αυτής της κλιμακούμενης εξέλιξης κυριάρχησε πάνω στη θετική: τα έξοδα συντήρησης της πόλης άρχισαν να ξεπερνούν τα έσοδά της. Καθώς οι ανάγκες της πόλης και των αστικών της δορυφόρων άρχισαν να ξεπερνούν δυσανάλογα τη ροή του φόρου υποτέλειας, αυξάνονταν επίσης η πτώχευση κι η εξαχρέωση· η τοπική φορολογία στραγγάλιζε την ντόπια οικονομική ζωή, ο αστικός πληθυσμός άρχισε να στρέφεται προς την ύπαιθρο κι ο ρυθμός των γεννήσεων στην πόλη έπεσε. Έχοντας ξεπεράσει τα τοπικά της όρια, η Ρώμη “έπεσε”, με την έννοια ότι η πόλη συρρικνώθηκε στην αγροτική της βάση και ξέπεσε ακόμα περισσότερο σαν αποτέλεσμα των τεράστιων υψών της αστικής επέκτασης απ' τα οποία είχε πέσει. Η πόλη είχε στραφεί ενάντια στην ύπαιθρο και είχε καθιερώσει ανεπαρκείς -κι ακόμα και καταστροφικές- μορφές αγροτικής εκμετάλλευσης, όπως τα καλλιεργούμενα από δούλους λατιφούντια, που ανήκαν σε απόντες ιδιοκτήτες. Εγκαταλείποντας σταδιακά μια δουλεύσιμη από δούλους γεωργία για χάρη μιας φεουδαρχικής, η Ιταλία ξαναγύρισε απλώς στις μόνες σταθερές, αγροτικές μορφές που μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της. Κάτω απ' τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η πόλη κι η ύπαιθρος είχαν βρεθεί σε οξεία αντίθεση μεταξύ τους.³⁷⁹

Είναι σημαντικό ότι οι πρώιμες πόλεις όχι μόνο εξαρτιόνταν οικονομικά από τη γη, αλλά και ότι συμπεριλάμβαναν συχνά χώρο για καλλιέργεια τροφής μέσα στην αστική περίμετρο. Το Τενοχτιτλάν, λόγου χάρη, περιείχε πολλούς από τους περίφημους “πλωτούς κήπους”, που οι Αζτέκοι δημιούργησαν στη Λίμνη Τεξκόκο, στηρίζοντάς τους με λάσπη, που την ενίσχυαν με λυγαριές, και προσθέτοντας δέντρα που οι ρίζες τους αγκάλιαζαν όλο το σύνολο ως το βυθό της λίμνης. Οι πόλεις της Μεσοποταμίας, επισημαίνει ο Γκάτκιντ, “περιλάμβαναν μεγάλα ξέφωτα που χρησιμοποιούνταν σαν χωράφια, περιβόλια, και δενδρόκηποι, συμβάλλοντας στον εφοδιασμό του πληθυσμού με τροφή”. Μέχρι να υπερσυνωστιστούν οι μεσαιωνικές κωμοπόλεις γύρω στα τέλη του Μεσαίωνα, η κηπουρική και η γαλακτοκομία αποτελούσαν ένα συνηθισμένο μέρος της οικογενειακής ζωής. Διατηρούνταν κλήροι για την καλλιέργεια τροφής και κάθε οικογένεια έτρεφε μερικά γουρούνια, κοτόπουλα και μια – δυο αγελάδες, που μπορούσαν να βοσκήσουν στα βοσκοτόπια. Κι αν ο ακάλυπτος χώρος σπάνιζε, η ύπαιθρος ήταν εύκολα προσιτή στον κάτοικο της πόλης. “Ακόμη κι η αρχαία Ρώμη, με το 1 εκατομμύριο κατοίκους της”, παρατηρούν οι Λύντς και Ροντγουίν, “διατηρούσε μια φανερή σχέση με την ύπαιθρο που την περιτριγύριζε. Μπορούσε κανείς να περπατήσει εύκολα απ' τη μία συνοικία στην άλλη ή απ' το κέντρο στην ύπαιθρο”.³⁸⁰

Αναφορικά με τον σχεδιασμό αστικών και υπαίθριων τοπίων στην αρχαιότητα και ξεκινώντας με τον πολιτισμό της Μεσοποταμίας, αυτός συγκέντρωσε τους γύρω αγροτικούς πληθυσμούς στα πρώτα μεγάλα αστικά κέντρα και εμφανίστηκε σε σχετικά δυσοίωνα φυσικό περιβάλλον συγκριτικά με άλλες πολιτισμικές κοιτίδες. Παρ' όλα αυτά, ανέδειξε τους θρυλικούς κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας, ενώ από την ίδια πολιτισμική εστία αργότερα -από τον 6^ο αιώνα- προέρχεται ο παραδοσιακός περσικός κήπος όπου πρωτοεμφανίζεται το πράσινο αστικό τοπίο. Σε αυτό τον κήπο, όπου αργότερα προστίθενται και ισλαμικές επιρροές, τετράγωνα και παραλληλόγραμμα τμήματα επαναλαμβάνονται ως το άπειρο, αλληλοπροστιθέμενα χωρίς συμμετρία ή τελειότητα και συμβολίζουν αδρευόμενες εκτάσεις.³⁸¹ Αντίθετα στην εύφορη κοιτίδα του αιγυπτιακού πολιτισμού, οι γεωμετρικοί και συμμετρικοί κήποι που σχημάτιζαν ένα τεράστιο τοπίο-σκηνή αρδευόμενης αγροκαλλιέργειας κατά μήκος του

³⁷⁷ Bookchin M., ό.π., σ. 33.

³⁷⁸ Ό.π., σ. 33, 34.

³⁷⁹ Ό.π., σ. 34, 35.

³⁸⁰ Ό.π., σ. 88.

Νείλου, δεν αποτέλεσαν πρότυπο ούτε επηρέασαν τους μετέπειτα σχεδιασμούς τοπίου. Στην αρχαία Ελλάδα, από την άλλη πλευρά κυριάρχησε υψηλή αντίληψη για το τοπίο, με αποκορύφωση την υψηλότερη πολιτισμική της έκφραση τον 4^ο αιώνα στους Δελφούς, την Επίδαυρο και τον λόφο της Ακρόπολης.³⁸² Εδώ ο σχεδιασμός κήπων περιορίστηκε κυρίως σε δημόσιους και ημιδημόσιους χώρους, στους τόπους ακαδημιών και πανεπιστημίων. Εκδηλώθηκε γενικά η υψηλή αυτή αντίληψη για το τοπίο ως ανεπτυγμένος αλλά διαισθητικός σχεδιασμός τοποθεσίας, όπου η αρχιτεκτονική ήταν συμπληρωματική και εναρμονισμένα ενταγμένη στο φυσικό τοπίο, με τονισμένη τη γωνία θέασης και την οπτική της τοποθέτηση στο χώρο. Η προσαρμογή στις φυσικές αξίες του τοπίου παραμερίστηκε μόνο με την εξάπλωση του Ιπποδάμειου σχεδιασμού³⁸³ στις ελληνιστικές πόλεις. Οι ρωμαϊκοί κήποι μιμήθηκαν το ελληνιστικό τύπο οικιακού κήπου (περιτριγυρίζονταν από περίστυλα), αλλά αναπτύχθηκαν φυσικά και παραπέρα (κήποι Πομπηίας). Η σημαντικότερη όμως συνεισφορά της αρχαίας Ρώμης στην αρχιτεκτονική του τοπίου “υψηλής κουλτούρας” ήταν οι βίλες-επαύλεις (villas) με τοιχογραφίες, μεταξύ άλλων, απεικονίσεων κήπων στο εσωτερικό τους και καλλιεργημένα κτήματα στη γύρω περιοχή, όπως για παράδειγμα η βίλα του Αδριανού στο Tivoli. Αυτού του είδους τα αυτοκρατορικά τοπία επιδεικνύουν μια ρομαντική διάθεση και έλλειψη σχέσης προς το εξωτερικό φυσικό τοπίο. Αποτελούν καταβολές για μελλοντικά ρομαντικά τοπία. Στο εσωτερικό των ρωμαϊκών πόλεων συναντούμε τη χαρακτηριστική ορθολογική διάταξη του συστήματος των δρόμων (cardo και decumanus) και πλατειών, χώρους περιπάτου με γρασίδι και φυτά (campus), καθώς και λίγους, μικρούς σε μέγεθος, καθεαυτο κήπους. Στο Μεσαίωνα (480-1458) κατ’ αντίθεση, η ευρωπαϊκή πόλη χαρακτηρίζεται από την παντελή απουσία πρασίνου, με μόνους ανοικτούς χώρους πλατείες για συγκεντρώσεις, ενώ οι μοναδικοί σχεδιασμένοι πράσινοι χώροι συναντώνται στο εσωτερικό των μοναστηριακών συγκροτημάτων σαν καθαρά λειτουργικοί περικλειστοί κήποι.³⁸⁴

Στη δυτική και κεντρική Ευρώπη, η άνοδος της αστικής ζωής επέφερε μια διαρκή κυριαρχία της πόλης πάνω στην ύπαιθρο – όχι σα μια ειδική περίπτωση μέσα στις ρωγμές του αρχαίου κόσμου, αλλά σα γενικό χαρακτηριστικό της ηπειρωτικής κοινωνίας. Ενώ η ανάπτυξη της αστικής ζωής στην αρχαιότητα οδήγησε σ’ ένα αδιέξοδο, στην Ευρώπη οι πόλεις ανέπτυξαν τον καπιταλισμό και εγκαθίδρυσαν την αστική πόλη. Στην όψιμη Μεσαιωνική Ευρώπη, το εμπορευματικό σύστημα που αναπτύχθηκε απ’ τις πόλεις, άρχισε να εισχωρεί στην ίδια την ενδοχώρα και να μετατρέπει την ύπαιθρο σε μια κοινωνική εικόνα της πόλης. Το εμπόριο, δημιουργώντας νέες ανάγκες μέσα στο τιμάριο, διέλυσε αργά την αυτάρκη αγροτική οικονομία κι ακόμα και τον επαρχιωτισμό της μεσαιωνικής ζωής. Τον 14^ο αιώνα, η δουλοπαροικία άρχισε να εξαφανίζεται απ’ το μεγαλύτερο μέρος της Δ. Ευρώπης. Ο ανερχόμενος ελεύθερος αγρότης κι ο γεωμόρος, έγιναν το αγροτικό αντίστοιχο του αρχιμάστορα της πόλης. Μολονότι είχε διαδραματιστεί στην Ελλάδα και το Λάτιο η ίδια περίπου εξέλιξη πριν από αιώνες, η εξέλιξη της Ευρώπης ευνοήθηκε απ’ το γεγονός ότι το εμπόριο της ήταν μάλλον ηπειρωτικό παρά τοπικό, το αγροτικό της σύστημα ασθενέστερο και πιο ελαστικό, με αποτέλεσμα η εμπορική της ανάπτυξη να μην αναχαιτίζεται απ’ τα μεγάλα, Ασιατικά γαιοκτητικά συστήματα, που ‘χαν εκτρέψει τη Ρωμαϊκή κοινωνία από μια γνήσια αστική ανάπτυξη σε παρασιτικές εναλλαγές. Πρωταρχικά, οι Ευρωπαίοι εμπορευόμενοι πρίγκηπες του όψιμου Μεσαίωνα, ζητούσαν εμπορεύματα απ’ την Ανατολή μάλλον, παρά φόρο υποτέλειας κι αποκτούσαν αυτά τα αγαθά για τις ηπειρωτικές αγορές, παρά για την τοπική κατανάλωση. Η ανακάλυψη νέων αγαθών στο εξωτερικό, χρησίμευσε μάλιστα στη διεύρυνση

³⁸¹ Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μ., “Αρχιτεκτονική Τοπίου, Σχεδιασμός Αστικών Χώρων: Κριτική και Θεωρία, Σύγχρονες Τάσεις Σχεδιασμού Τοπίου”, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτη, 1992, στο: Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 60.

³⁸² Ό.π.

³⁸³ Ο “πολεοδόμος” της προκαπιταλιστικής πόλης ακολουθούσε μια δική του ορθολογικότητα. Οι στόχοι του καθορίζονταν όχι μόνο από λειτουργικούς υπολογισμούς, αλλά κι από κανόνες αρμονίας, ισορροπίας, κι ομορφιάς, που πήγαιναν από κοσμολογικές ή φιλοσοφικές εικασίες. Απ’ τα λίγα που ξέρουμε για τον Ιππόδαμο, τον πρώτο, ίσως, επαγγελματία “πολεοδόμο” της αρχαιότητας, μας φαίνεται περισσότερο σαν ένας μυστικιστής Πυθαγόρειου τύπου, παρά σαν το λειτουργικιστή σχεδιαστή που συναντάμε τόσο συχνά στην εποχή μας. Ο Ιππόδαμος ήταν παθιασμένος με τη συνοχή που πρόσφεραν οι τριάδες. Η γη χωρίζεται, όπως μας λέει ο Αριστοτέλης, “σε 3 μέρη, ένα ιερό, ένα δημόσιο κι ένα ιδιωτικό: το πρώτο προοριζόταν για να συντηρεί την πατρογονική λατρεία των Θεών, το δεύτερο για τη συντήρηση των πολεμιστών, και το τρίτο ήταν ιδιοκτησία των αγροτών”. Bookchin Μ., ό.π., σ. 89.

³⁸⁴ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 62-63.

της εσωτερικής αγοράς, και με τον εποικισμό της Αμερικής, πρόσφερε ένα ισχυρό κίνητρο στην εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη.³⁸⁵

Όντας κοντά στη φύση και τη γη, η μεσαιωνική κωμόπολη ακολούθησε, σαν κάτι φυσικό, την περίμετρο του εδάφους και, με ελικοειδή τρόπο, σχημάτισε αυτά τα στρεβλά σοκάκια, τα γοητευτικά αδιέξοδα, και τους στενούς, καμπύλους δρόμους, που γοητεύουν ακόμα το σύγχρονο επισκέπτη. Ο Μάνφορντ έχει αιχμαλωτίσει την ομορφιά και την οπτική ποικιλία μέσα σε απaráμιλλες σε περιγραφή παραγράφους, ας δούμε δύο από αυτές: “Μια μεσαιωνική κωμόπολη είναι σαν μια μεσαιωνική ταπετσαρία: το μάτι ελκυσμένο απ’ την πλούσια μορφή του σχεδίου, περιπλανιέται μπρος πίσω σ’ όλη την υφή του, αιχμαλωτισμένο από ένα λουλούδι, ένα ζώο [...], συλλαμβάνοντας το σύνολο μόνο αφού αφομοιώσει τα μέρη του κι όχι αγκαλιάζοντας το σχέδιο μόνο με μία ματιά”. Και συνεχίζει, δίνοντάς μας το “πνεύμα” της καθημερινότητας: “Ξυπνούσε κανείς στη μεσαιωνική κωμόπολη απ’ το λάλημα του κόκκορα,, το τερέτισμα των πουλιών που φώλιαζαν κάτω απ’ το πρόστεγο ή απ’ το χτύπημα της καμπάνας που σήμαινε τις ώρες στο μοναστήρι στις παρυφές, ή, ίσως, απ’ το χτύπημα των σημάντρων του νέου κωδωνοστασίου στην πλατεία της αγοράς, που ανάγγελε την έναρξη της εργάσιμης μέρας ή το άνοιγμα της αγοράς”.³⁸⁶

Απ’ τον 12^ο αιώνα, οι έμποροι ξόδευαν ένα μεγάλο μέρος απ’ τα κέρδη τους προς όφελος των συμπολιτών τους – κτίζοντας εκκλησίες, ιδρύοντας νοσοκομεία, εξαγοράζοντας το φόρο των παζαριών. Η αγάπη του κέρδους συνδεόταν σ’ αυτούς με τον τοπικό πατριωτισμό. Κάθε άνθρωπος ήταν περήφανος για την πόλη του κι αφοσιωνόταν αυθόρμητα στην ευημερία της. Κάθε ατομική ζωή εξαρτιόταν άμεσα απ’ τη συλλογική ζωή της κοινοτικής ένωσης. Εκείνοι οι μεγαλοπρεπείς καθεδρικοί ναοί, τους οποίους είδε ν’ ανεγείρονται ο 13^{ος} αιώνας, θα ήταν αδιανόητοι δίχως τη χαρούμενη προθυμία με την οποία οι αστοί συνεισφεραν δωρεές για την ανέγερσή τους. Δεν ήταν μόνο οίκοι του Θεού· τιμούσαν επίσης την πόλη, της οποίας ήταν το μεγαλύτερο στολίδι και την οποία διαφήμιζαν από μακριά οι επιβλητικοί πύργοι της. Ήταν για τις πόλεις του Μεσαίωνα, ότι οι ναοί για τις πόλεις της αρχαιότητας.³⁸⁷ Ο 13^{ος} αιώνας, λοιπόν, ήταν η εποχή των μεγάλων καθεδρικών ναών, όπου είχαν συμπράξει όλοι σχεδόν οι κλάδοι της τέχνης. Τα τεράστια αυτά έργα συνεχίστηκαν στον δέκατο τέταρτο αιώνα, αλλά και αργότερα, δεν αποτελούσαν όμως πια τον κύριο άξονα της τέχνης. Πρέπει να θυμηθούμε ότι ο κόσμος είχε αλλάξει πολύ σε αυτό το διάστημα. Στα μέσα του δωδέκατου αιώνα, όταν αναπτύχθηκε ο γοτθικός ρυθμός, η Ευρώπη ήταν ακόμη μια αραιοκατοικημένη ήπειρος. Ο πληθυσμός της ήταν κυρίως αγροτικός, ενώ τα μοναστήρια και οι πύργοι των ευγενών ήταν τα βασικά κέντρα εξουσίας και μόρφωσης. Η φιλοδοξία των μεγάλων επισκόπων ν’ αποκτήσουν μεγάλους καθεδρικούς ναούς μαρτυρούσε πώς άρχιζε να γεννιέται στις πόλεις ένα αίσθημα περηφάνιας.³⁸⁸ Εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα όμως, οι πόλεις αυτές είχαν γίνει πολυάριθμα κέντρα εμπορίου, και οι αστοί απέκτησαν βαθμιαία μεγαλύτερη ανεξαρτησία απέναντι στην Εκκλησία και στους φεουδάρχες.³⁸⁹

Την ίδια περίοδο, αρχίζει να διακρίνεται μια μετατόπιση ενδιαφέροντος στις απόψεις των ζωγράφων, σε σύγκριση με τις απόψεις των καλλιτεχνών της πρώτης περιόδου του Μεσαίωνα. Το ενδιαφέρον, λοιπόν, είχε μετατοπιστεί βαθμιαία από την όσο το δυνατό σαφέστερη και εντυπωσιακότερη εξιστόρηση ενός θρησκευτικού θέματος, στην απόδοση της φύσης με τον πιστότερο τρόπο. Η νωπή τότε γνώση της φύσης μπορούσε αναμφίβολα να υπηρετήσει τη θρησκευτική τέχνη, όπως την υπηρέτησαν οι καλλιτέχνες του 14^{ου} αιώνα και όπως έμελλε να την υπηρετήσουν και οι κατοπινοί· οι στόχοι όμως του καλλιτέχνη είχαν αλλάξει. Επιπλέον, το κοινό άρχισε να κρίνει τα έργα των καλλιτεχνών ανάλογα με την επιδεξιότητά τους στην απόδοση της φύσης και με τον πλούτο των ελκυστικών λεπτομερειών που κατόρθωσαν να ενσωματώσουν στο έργο τους. Οι ζωγράφοι ήθελαν ωστόσο να προχωρήσουν περισσότερο. Δεν τους ικανοποιούσε η πρόσφατα αποκτημένη δεξιότητα τους στη λεπτομερειακή

³⁸⁵ Bookchin M., ό.π., σ. 40-41.

³⁸⁶ Ό.π., σ. 84.

³⁸⁷ Ό.π., σ. 45, 46.

³⁸⁸ Όπως παρατηρεί ο Τσόνις: “Πολλοί αρχιτέκτονες του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης συμμερίζονταν την πίστη ότι οι εκκλησίες κι άλλα κτίρια εξειδικευμένων λειτουργιών, θα έπρεπε να σχεδιάζονται σύμφωνα με κανόνες που υπαγορεύονται από το “Θεϊκό μοντέλο”. Όπως ο Θεός θεωρούνταν στους Μεσαιωνικούς χρόνους σαν ο Αρχιτέκτονας του Σύμπαντος (*Elegans Architectus*), στους κανόνες του οποίου όφειλε να υπακούει ο άνθρωπος σα σχεδιαστής, έτσι και στην Αναγέννηση ο αρχιτέκτονας θεωρούνταν σαν ημίθεος (*Come Semidei*), όταν συμμορφωνόταν με τα δημιουργήματα του Θεού. Βλ.: ό.π., σ. 90.

³⁸⁹ Gombrich E. H., *Το χρονικό της τέχνης*. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, σ. 207.

απεικόνιση, εκ του φυσικού, των λουλουδιών ή των ζώων· φιλοδοξούσαν να διερευνήσουν τους νόμους της οπτικής και ν' αποκτήσουν για το ανθρώπινο σώμα όση γνώση χρειαζόταν, ώστε να το πλάθουν στα αγάλματα και στις παραστάσεις τους όπως οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι. Από τη στιγμή αυτή, ο Μεσαίωνας είχε ουσιαστικά τελειώσει. Η περίοδος που ακολούθησε είναι αυτή που ονομάζουμε συνήθως Αναγέννηση.³⁹⁰

Β.2.3. Ωσμώσεις “επικυριαρχίας” κατά την περίοδο της Αναγέννησης

Το νεώτερο ευρωπαϊκό και δυτικό ενδιαφέρον για τις τέχνες του τοπίου, είτε αυτό αφορά στις τέχνες αναπαράστασης, είτε αφορά στις τέχνες της κατασκευαστικής παρέμβασης, συνδέεται με την ιστορική αφετηρία της Αναγέννησης. Στα πλαίσια των πολιτικών μεταβολών της περιόδου, η ασφάλεια της τειχισμένης μεσαιωνικής πόλης χάνει τη σημασία της και η κοινωνία της εποχής, αισθάνεται ικανή να αναπτύξει το ενδιαφέρον της εκτός των τειχών. Αναθεωρεί έτσι τη σχέση της με την ύπαιθρο, τόσο στο επίπεδο των παραγωγικών γεωργικών πρακτικών, όσο και στο επίπεδο της γενικότερης θεώρησης. Η αναγεννησιακή κοινωνία επεκτείνεται επιχειρησιακά στο φυσικό χώρο και ταυτόχρονα αναγνωρίζει, με στοχαστές όπως ο Marsilio Ficino και ο μαθητής του Giovanni Pico de la Mirandola, πως η επίγεια φύση αποτελεί μέσον μάλλον, παρά εμπόδιο για την προσέγγιση του Θεού. Μπορεί έτσι ο νεώτερος στοχαστής να θαυμάσει, δηλώνοντας πως η φύση είναι κυρά των τεχνών, οδηγεί στη γέννησή τους - *natura artis magistra est*.³⁹¹

Η ιδέα, λοιπόν, μιας Αναγέννησης είχε κερδίσει έδαφος στην Ιταλία από την εποχή του Τζιόττο. Τότε, όταν επαινούσαν έναν ποιητή ή έναν καλλιτέχνη, έλεγαν πως η δουλειά του ήταν εξίσου καλή με των αρχαίων. Με αυτό τον τρόπο εγκωμίασαν τον Τζιόττο, ως τον ζωγράφο που οδήγησε σε μια αληθινή αναβίωση της τέχνης, και μ' αυτό εννοούσαν πως το έργο του ήταν εξίσου καλό με των ξακουστών καλλιτεχνών που επαινούσαν στα βιβλία τους οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι συγγραφείς. Το γεγονός ότι αυτή η ιδέα διαδόθηκε ειδικά στην Ιταλία, δεν είναι περίεργο. Η ιδέα μιας αναβίωσης ήταν στενά δεμένη για τους Ιταλούς με την ιδέα μιας Αναγέννησης “του μεγαλείου της Ρώμης”.³⁹² Οι Ιταλοί του 14^{ου} αιώνα πίστευαν πως η τέχνη, η επιστήμη και η παιδεία είχαν ακμάσει στην κλασική εποχή, πως όλα αυτά καταστράφηκαν σχεδόν από τους βάρβαρους του Βορρά και πως ο δικός τους ρόλος ήταν ν' αναστήσουν το ένδοξο παρελθόν και να δημιουργήσουν μια νέα εποχή. Σε καμία άλλη πολιτεία δεν ήταν τόσο έντονη αυτή η αίσθηση εμπιστοσύνης και ελπίδας όσο στην πλούσια εμπορική πόλη, τη Φλωρεντία την πόλη του Δάντη και του Τζιόττο. Εκεί ακριβώς, τις πρώτες δεκαετίες του δέκατου πέμπτου αιώνα, μια ομάδα καλλιτεχνών ξεκίνησε αποφασιστικά, με σκοπό να δημιουργήσει μια νέα τέχνη και να ξεκόψει από τις ιδέες του παρελθόντος. Η ηγετική φυσιογνωμία σ' αυτήν την ομάδα ήταν ένας αρχιτέκτονας, ο Filippo Brunelleschi (1377-1446).³⁹³ Το εκπληκτικότερο στοιχείο στην περίπτωση του Μπρουνελλέσκι είναι ότι κατόρθωσε να πραγματοποιήσει το σκοπό του. Για πεντακόσια περίπου χρόνια οι αρχιτέκτονες της Ευρώπης και της Αμερικής ακολούθησαν τα δικά του αχνάρια. Όπου και αν πάμε, σε πόλεις και σε χωριά, βρίσκουμε κτίρια όπου χρησιμοποιούνται οι κλασικές φόρμες, όπως οι κολόνες ή τα αετώματα. Μόνο στον 20^ο αιώνα άρχισαν οι αρχιτέκτονες να αμφισβητούν τις αρχές του Μπρουνελλέσκι και να επαναστατούν εναντίον της αναγεννησιακής παράδοσης, όπως επαναστάτησε εκείνος εναντίον της γοτθικής.³⁹⁴

Ο Μπρουνελλέσκι δεν ήταν μόνον ο δημιουργός της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής. Σ' εκείνον χρωστάμε, καθώς φαίνεται άλλη μια σημαντική ανακάλυψη, που επηρέασε αποφασιστικά την τέχνη τους επόμενους αιώνες, την *προοπτική*. Είδαμε πως ούτε οι Έλληνες, που γνώριζαν την βράχυνση, ούτε οι ζωγράφοι της ελληνιστικής εποχής που μπορούσαν να δημιουργήσουν την ψευδαίσθηση του βάθους,³⁹⁵ ήξεραν τους μαθηματικούς νόμους σύμφωνα με τους οποίους τα αντικείμενα μοιάζουν να μικραίνουν καθώς απομακρύνονται από εμάς. Κανείς κλασικός καλλιτέχνης δεν θα ήταν σε θέση, όπως

³⁹⁰ Gombrich E. H., *ό.π.*, σ. 220, 221.

³⁹¹ Μωραΐτης Κ., *Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου*. Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2009, σ. 31-32.

³⁹² Gombrich E. H., *ό.π.*, σ. 223.

³⁹³ *Ό.π.*, σ. 224.

³⁹⁴ *Ό.π.*

³⁹⁵ *Τοπίο*, 1^{ος} αι., τοιχογραφία, Βίλλα Αλμπάνι, Ρώμη.

είδαμε, να ζωγραφίσει την περίφημη λεωφόρο με τα δέντρα που οδηγεί στο βάθος της εικόνας, πριν εξαφανιστεί εντελώς στον ορίζοντα. Ο Μπρουνελλέσκι έδωσε στους καλλιτέχνες τη μαθηματική λύση του προβλήματος. Η τοιχογραφία (νυπογραφία) του Masaccio (1041-1428), *Η Αγία Τριάδα με την Παναγία, τον Άγιο Ιωάννη και δωρητές*, που βρίσκεται στην εκκλησία Santa Maria Novella στη Φλωρεντία, είναι από τους πρώτους πίνακες που έγιναν σύμφωνα με αυτούς τους μαθηματικούς κανόνες.³⁹⁶

Με την Αναγέννηση αναβιώνουν και ανθίζουν ιδέες και αξίες, από τις οποίες θα προκύψουν τα γνωστότερα παραδείγματα κλασικής σύνθεσης του χώρου. Τα πρότυπα των κυριότερων αυτών τάσεων σχεδιασμού του χώρου μέχρι τον 19^ο αιώνα είναι κατά σειρά τρία: α) οι ιταλικές αναγεννησιακές villas, β) οι γαλλικοί κήποι μπαρόκ και γ) η αγγλική σχολή τοπίου. Οι ιταλικές villas, με κύριο αντιπροσωπευτικό δείγμα την *Villa d' Este* στο Tivoli, παρουσιάζουν μνημειακό αρχιτεκτονικό σκηνικό όπου αναπτύσσονται οι κανόνες της αισθητικής και της προοπτικής. Εμφανίζεται μια αλλαγή στην αντίληψη του τοπίου: από τον κλειστό και συμμετρικό χώρο στον απεριόριστο.³⁹⁷ Το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα υπεισέρχονται στον ιταλικό σχεδιασμό και επιρροές μπαρόκ, όπως στοιχεία θεατρικά και στοιχεία ψευδαίσθησης.³⁹⁸

Το ενδιαφέρον επομένως για την αισθητική ποιότητα της αναγεννησιακής αγροτικής έπαυλης, της αναγεννησιακής villa δηλαδή, του κήπου που τη συνοδεύει και του τοπίου που την περιβάλλει, δεν είναι ένα αποσπασμένο φαινόμενο, αλλά αποτελεί ολοκλήρωση του συνολικού ενδιαφέροντος για τον εκτός της πόλης τόπο. Το ενδιαφέρον αυτό, αποδεικνύεται με ένα εκτεταμένο φάσμα από κοινωνικές πρακτικές, στις οποίες, περιλαμβάνονται οι νέες μέθοδοι εκμετάλλευσης του φυσικού πλούτου, όπως και οι τεχνικές των επινοητικών εκείνων νέων επαγγελματιών, που θα συγκροτήσουν τις τάξεις των μηχανικών.³⁹⁹ Συμβαίνει λοιπόν με την αισθητική θεώρηση του τοπίου, ότι και με την αισθητική θεωρία γενικά. Όπως η γενική αισθητική θεωρία συγκροτείται, στη συνέχεια της Ευρωπαϊκής ιστορίας, από τον Alexander Baumgarten, με πρόθεση να ολοκληρώσει στο επίπεδο της αναγνώρισης του ωραίου, το εγχείρημα ελέγχου του δυτικού ορθολογισμού, έτσι και η αισθητική θεώρηση του τοπίου, αποδίδει την απαίτηση ολοκληρωτικού ελέγχου των κοινωνιών για τον τόπο και όχι απλά μια αποσπασμένη διάθεση επιτήδευσης. Με την αισθητική θεώρηση του τοπίου, ο έλεγχος των δεδομένων της αντίληψης ολοκληρώνει τον έλεγχο των φυσικών συνθηκών. Η *integrazione scenica*, η σκηνογραφική ενσωμάτωση της αναγεννησιακής villa στο τοπίο, υπονοεί την ορθολογική ερμηνεία του τόπου και την αξιολογική ενσωμάτωση των αποτελεσμάτων αυτής της ερμηνείας, σε μια γεωμετρική σχηματοποίηση, που εκφράζεται από την δομική οργάνωση της villa και των γύρω της κατασκευών.⁴⁰⁰ Στη *Villa Giulia* για παράδειγμα, στη Ρώμη, ο βασικός συνθετικός άξονας των αρχιτεκτονικών κατασκευών, ταυτίζεται με το φυσικό άξονα της κοιλάδας του Τίβερη, όπου χτίστηκε η έπαυλη. Αλλά η παρέμβαση στο χώρο γύρω από τη *Villa Giulia*, πολύ περισσότερο από το να αντιλαμβάνεται και να εκμεταλλεύεται τις φυσικές ποιότητες του τόπου, επιχειρεί να αφομοιώσει το τοπίο “στον αρχιτεκτονικό χειρισμό” του σχεδίου της έπαυλης, που εκτείνεται όσο μπορεί να δει το μάτι. Τίποτε δεν επαφίεται στην τύχη. Οι πλαγιές σκεπάστηκαν πλήρως με δέντρα από τον κηποτέχνη Jacobo Meneghini. Σε κάποιο γράμμα του, ο Ammanati, ένας από τους αρχιτέκτονες του έργου, αναφέρει, πως “από το 1550”, χρονολογία έναρξης των κατασκευών “και μετά, φυτεύτηκαν 36.000 δέντρα διαφορετικών ειδών”.⁴⁰¹

Οι αναγεννησιακές πόλεις υπήρξαν μεγάλα οικονομικά, παραγωγικά όσο και χρηματιστηριακά κέντρα. Κέντρα πολιτικής, κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Κέντρα πολλαπλής πολιτιστικής έκφρασης, συγκρότησης γνώσεων και επίδειξης τεχνών. Στις παραστάσεις των αναγεννησιακών στοχαστών και αρχιτεκτόνων, όπου καταγράφονται οι απόψεις τους για την *Ιδανική Πόλη* την *Citta Ideale*, ο αστικός τόπος υφίσταται συχνά τον σχεδιαστικό έλεγχο της προοπτικής απεικόνισης.

³⁹⁶ Gombrich E. H., *ό.π.*, σ. 228-229.

³⁹⁷ Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μ., “Αρχιτεκτονική Τοπίου, Σχεδιασμός Αστικών Χώρων: Κριτική και Θεωρία, Σύγχρονες Τάσεις Σχεδιασμού Τοπίου”, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτη, 1992, στο: Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996, σ. 63.

³⁹⁸ Villa Gazzoni, Lucca 1652.

³⁹⁹ Μωραΐτης Κ., *Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2009, σ. 32-33.

⁴⁰⁰ Μωραΐτης Κ., *ό.π.*, σ. 33-34.

⁴⁰¹ *Ο.π.*, σ. 34.

Πρόκειται για την εικονογραφική απόδοση του γενικότερου κοινωνικού “σχεδιασμού”, ο οποίος, ως κεντρικός προγραμματισμός, επιβάλλει στο τοπίο τους όρους της νέας πολιτικής κυριαρχίας. Στη χρονική αφετηρία των αναγεννησιακών αυτών εγχειρημάτων, στο μετασχηματισμό της πλατείας του Αγίου Μάρκου, μπορούμε να επισημάνουμε τη χαρακτηριστική μετάβαση από τις διάσπαρτες μικρές πλατείες της πόλης, που αναπτύχθηκαν με αργό, οργανικό τρόπο, σε έναν υπαίθριο χώρο μεγαλύτερης κλίμακας, σχεδιασμένο, ικανό να εκπροσωπήσει την κοινή ζωή της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας ως σύνολο.⁴⁰²

Στις τοπικές πλατείες, που συγκροτήθηκαν σταδιακά κατά τη μεσαιωνική περίοδο γύρω από τις τοπικές ενορίες και τις επιμέρους αγορές, εκφέρεται η θρησκευτική, η εμπορική και η κοινωνική ζωή κάθε γειτονιάς. Σε αυτές, ο κάτοικος μπορεί να βιώσει την ιδιαίτερη καθημερινή του ταυτότητα. Στην κεντρική αντίθετα πλατεία, ο Βενετός πολίτης στρέφεται για να αισθανθεί την σχεδιασμένη πρόθεση της πόλης του να προβάλλει την ισχύ της. Ναυτική και διπλωματική ισχύ, που την καθιστά πολιτικό και οικονομικό κέντρο της εποχής της. Σημαντικός στα παραδείγματα της Αναγέννησης, είναι ο συνειδητός τρόπος, με τον οποίο προωθείται ο μετασχηματισμός της προϋπάρχουσας οικιστικής δομής, ώστε να υποδεχθεί τη νέα αστική πραγματικότητα. Στο παράδειγμα της εκτεταμένης αναγεννησιακής ανάπλασης της Φλωρεντίας, ο Filippo Brunelleschi, κατασκευάζει το θόλο του ναού του Αγίου Πνεύματος. Στη Φλωρεντία επίσης, η διαμόρφωση της πλατείας του Ευαγγελισμού, της Santissima Annunziata, ξεκινά με την κατασκευή του Νοσοκομείου των Ορφανών από τον Brunelleschi. Ολοκληρώνεται από τον Antonio Sangallo και τον Baccio d' Agnolo, αποδεικνύοντας το κοινό ενδιαφέρον της περιόδου, για την απόδοση αίγλης και πολιτιστικής εκλέπτυνσης στον αστικό τόπο.⁴⁰³ Η σταδιακή μετάβαση από τον αστικό σχηματισμό στον αδιαμόρφωτο φυσικό τόπο, οργανωμένη και μορφοποιημένη από τον ανθρώπινο σχεδιασμό, αποτελεί ένα από τα επεξεργασμένα θέματα του Ιταλικού Μανιερισμού. Στο παράδειγμα της *Villa Farnese*, στην Caprarola της Ιταλίας, ο Giacomo da Vignola, στα μέσα του δεκάτου έκτου αιώνα, προτείνει μια συνθετική ακολουθία, ανάμεσα στην οργανωμένη οικιστική περιοχή και στον μη ελεγχόμενο από τη συνθετική του παρέμβαση, φυσικό τόπο. Πρώτο τοποθετείται, στο όριο του οικισμού, το πενταγωνικό ενδιαίτημα της πριγκιπικής οικογένειας των Farnese. Σε τέτοια θέση, ώστε να στέφει τον κτισμένο τόπο και ταυτόχρονα να εποπτεύει τη μη οικοδομημένη έκταση. Στη συνέχεια διαμορφώνονται δύο επάλληλες κηποτεχνημένες περιοχές. Ο κήπος του κτιρίου, οργανωμένος με γεωμετρική επιτήδευση, έτσι, ώστε να αποτελεί περιοχή αισθητικής απόλαυσης και αναψυχής. Τον ακολουθούν οι συστοιχίες των οπωροφόρων δένδρων, χωρίς ιδιαίτερες καλλωπιστικές απαιτήσεις, εντούτοις σύμφωνες με την ορθοκανονική τάξη του οργανωτικού σχεδιασμού.⁴⁰⁴

Από τα παραδείγματα που παραθέσαμε παραπάνω, διαπιστώνουμε πως η στροφή προς τον σχεδιασμό και την δημιουργία κήπων, κατ' αρχήν ιδιωτικών στην Ιταλία, είναι γεγονός από την αρχή του 14^{ου} αιώνα και συνάδει με την αριστοκρατική κοινωνική δομή. Το αναγεννησιακό πνεύμα φέρνει ζωγράφους του αναστήματος ενός Leonardo da Vinci αντιμέτωπους με την πρόκληση του σχεδιασμού κήπων, αλλά και βαθιάς γνώσης λεπτομερειών, όπως οι ιδιότητες δέντρων και φυτών. Ο Leonardo da Vinci ενδιαφέρθηκε για τα βουνά και τους βράχους της βόρειας Ιταλίας μέσα από μια πολυσύνθετη θεώρηση, αισθητική, επιστημονική και κατασκευαστική, δηλαδή μέσα από μια ευρεία σύνοψη του αναγεννησιακού πνεύματος. Παράλληλα με τις γεωλογικές παρατηρήσεις του σε όρη και ποτάμια και το ενδιαφέρον του για την δομή των βουνών, την διασταύρωση των πετρωμάτων, και τα αίτια ύπαρξης οστράκων σε κορυφές βουνών, ο da Vinci ασχολείτο συχνά με την κατασκευή σηράγγων από πεδιάδα σε πεδιάδα, όπως αναφέρει ο Vasari.⁴⁰⁵

Ωστόσο, η τελική “κατάκτηση της πραγματικότητας”, και συγκεκριμένα στις χώρες του Βορρά, ανήκει στον καλλιτέχνη Jan van Eyck (1390-1441), που οι επαναστατικές του ανακαλύψεις έδωσαν από την αρχή την αίσθηση ότι αντιπροσώπευαν κάτι εντελώς νέο.⁴⁰⁶ Οι καλλιτέχνες της γενιάς του από το

⁴⁰² Μωραΐτης Κ., ό.π., σ. 40-41.

⁴⁰³ Ό.π., σ. 41-43.

⁴⁰⁴ Ό.π., σ. 45-47.

⁴⁰⁵ Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Ινστιτούτο του βιβλίου Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2009, σ. 95.

⁴⁰⁶ Gombrich E. H., ό.π., σ. 236.

Νότο, οι Φλωρεντινίοι του κύκλου του Μπρουνελέσκι, είχαν επεξεργαστεί μια μέθοδο με την οποία η φύση μπορούσε να αποδοθεί με επιστημονική σχεδόν ακρίβεια. Ο Βαν Άυκ, ακολούθησε τον αντίθετο δρόμο. Έφτασε στην ψευδαίσθηση της φύσης προσθέτοντας υπομονετικά λεπτομέρεια στη λεπτομέρεια, ωστότου η εικόνα γινόταν στο σύνολό της ένας καθρέφτης του ορατού κόσμου.⁴⁰⁷ Μπορούμε εύκολα να υποθέσουμε πως όποιο έργο ξεχωρίζει στην απόδοση της ωραίας υφής των πραγμάτων, των λουλουδιών, των κοσμημάτων ή των υφασμάτων, είναι έργο καλλιτέχνη του Βορρά, πιθανότατα Ολλανδού· ενώ ένας πίνακας με τολμηρά περιγράμματα και καθαρή προοπτική, που εκφράζει με μαστοριά την ομορφιά του ανθρώπινου σώματος, είναι ιταλικός.⁴⁰⁸ Επίσης, ένας από τους πιο ριζοσπαστικούς ανακαινιστές ήταν ο Ελβετός ζωγράφος, Conrad Witz (1400-1446). Το θαυμαστό ψάρεμα του Κόνραντ Βίτς, είναι από μια σύνθεση για Αγία Τριάδα που ζωγράφισε στη Γενεύη το 1444. Είναι αφιερωμένη στον Απόστολο Πέτρο και παριστάνει τη συνάντησή του με το Χριστό μετά την Ανάσταση, όπως την αφηγείται ο Ευαγγελιστής Ιωάννης. Ζωγράφησε λοιπόν μια λίμνη που τους ήταν γνωστή, τη λίμνη της Γενεύης, με τον όγκο του όρους Σαλέβ να υψώνεται στο βάθος. Είναι ένα πραγματικό τοπίο, που μπορούσαν όλοι να το αναγνωρίσουν και που εξακολουθεί να υπάρχει και να μοιάζει πολύ με τον πίνακα του Βίτς. Είναι ίσως η πρώτη αναπαράσταση μιας αληθινής τοποθεσίας.⁴⁰⁹

Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, κήποι πλασιώνουν τις επαύλεις και στη Γαλλία -π.χ. Jardins du Luxembourg-, τάση που συνεχίζεται και στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα. Τον 17^ο αιώνα πρωτοεμφανίζονται οι προορισμένοι και δημιουργημένοι για το κοινό κήποι και θριαμβεύουν τα πάρκα και οι κήποι με ειδικά μελετημένη διάταξη και με τα παρακάτω χαρακτηριστικά. Η τάξη κυριαρχεί στο τοπίο και είναι καθοριστικά αυστηρή, συμμετρική, κλασικιστική, τρισδιάστατη. Επικρατούν οι μεγάλες τοπο-συνθέσεις όπου η κατοικία αποτελεί μέρος του όλου τοπίου/κήπου και όχι αντίστροφα, καθώς και στοιχεία έκπληξης, θεατρικότητας, ενώ έντονη είναι η παρουσία του νερού. Αυτές οι αρχές baroque εμφανίζονται τόσο στα αυτοκρατορικά παλάτια, όπως στις Versailles, σχεδιασμένα από τον Le Notre, 17^{ος} αιώνας, όσο και σε μεγάλες εκτάσεις συνεχόμενων ρομαντικών τοπίων, όπως στην κοιλάδα του Loire, περίπου 100 μίλια μήκος, αλλά και όλο και περισσότερο στο σχεδιασμό γενικά των δυτικών πόλεων. Συγκεκριμένα, μετά τον 17^ο αιώνα, αρχές του ιταλικού baroque και της γαλλικής μοναρχικής αρχιτεκτονικής τοπίου, εκφράζονται στον αστικό σχεδιασμό και σε άλλα ανακτορικά συγκροτήματα της Ευρώπης -π.χ. του Belvedere στη Βιέννη, 1700-1723-, αλλά και εκτός Ευρώπης, όπως στη Washington, D.C. και στην Πετρούπολη.⁴¹⁰

B.2.4. Η ζωγραφική τοπίου – πρόδρομες “κινήσεις” της Αρχιτεκτονικής Τοπίου

Τον 16^ο αιώνα, η Αγγλική αριστοκρατία, άρχισε να απαλλοτριώνει και να περιφράζει τους παραδοσιακούς βοσκότοπους των χωριών, ακόμα και τις ιδιωτικές περιουσίες κολλήγων, που οι κλήροι τους καλλιεργούνταν για αιώνες. Αυτές οι γαίες μετατράπηκαν απλά σε προβατοβοσκές κι οι κάτοχοί τους σε άκληρους. Αυτή η ιστορία αναφέρεται μ' ένα καυστικό τρόπο απ' τον Τόμας Μόρ στις πρώτες σελίδες της *Ουτοπία*. Ο βασικός ήρωας του Μόρ, ο Ραφαέλ Χάιθλόντεν, διακηρύσσει: “Τα πρόβατά σας που συνήθως είναι τόσο ήρεμα και χρειάζονται τόσο λίγη τροφή.. έχουν αρχίσει να γίνονται τόσο αρπακτικά κι άγρια, ώστε τρώνε ακόμα κι ανθρώπους. Ερημώνουν και καταστρέφουν χωράφια, σπίτια και κωμόπολεις. Γιατί σ' όποιο μέρος του βασιλείου παράγεται ωραίο και γι' αυτό πιο ακριβό μαλλί, εκεί οι ευγενείς κι οι τζέντλεμαν, καθώς επίσης και κάποιο άγιοι πατέρες, δεν ικανοποιούνται με τις προσόδους και τα ετήσια κέρδη που οι προκάτοχοί τους συνήθιζαν ν' αποκομίζουν απ' τις φάρμες τους. Δεν ικανοποιούνται ζώντας μέσα στην πολυτέλεια και την τεμπελιά και με το να 'ναι άχρηστοι στο κράτος· του κάνουν και ζημιά από πάνω. Δεν αφήνουν ίχνος καλλιεργήσιμης γης, μετατρέπουν τα πάντα σε βοσκοτόπους, καταστρέφουν σπίτια, γκρεμίζουν πόλεις κι αφήνουν μόνο την εκκλησία για να στεγάζουν τα πρόβατα· και σαν τα πάρκα και τα δάση να σας αφήναν ελεύθερο ελάχιστο χώρο, αυτοί οι καλοί άνθρωποι μετατρέπουν όλα τα σπίτια

⁴⁰⁷ Για να πραγματοποιήσει την πρόθεσή του, να καθρεφτίσει δηλαδή τη φύση σε όλες τις πτυχές, ο Βαν Άυκ έπρεπε να βελτιώσει την τεχνική της ζωγραφικής. Εκείνος εφηύρε την ελαιογραφία.

⁴⁰⁸ Gombrich E. H., ό.π., σ. 240.

⁴⁰⁹ Ό.π., σ. 244-245.

⁴¹⁰ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 64-65.

και την καλλιεργήσιμη γη σε μια έρημο”. Ουσιαστικά, μια αυξανόμενα καπιταλιστική μορφή γεωργίας είχε αρχίσει να γίνεται στην Αγγλία ο βηματοδότης της καπιταλιστικής βιομηχανίας.⁴¹¹

Ο Κλώντ Λορραίν (1600-1682), πρώτος άνοιξε τα μάτια των ανθρώπων στην ανυπέρβλητη ομορφιά της φύσης, και για έναν σχεδόν αιώνα ύστερα από το θάνατό του, οι ταξιδιώτες έκριναν το πραγματικό τοπίο σύμφωνα με τα δικά του κριτήρια. Ο Κλώντ, μελέτησε το τοπίο της ρωμαϊκής υπαίθρου, τους λόφους και τις πεδιάδες γύρω από τη Ρώμη με τις θαυμάσιες αποχρώσεις των χωρών του Νότου και τις υποβλητικές αναμνήσεις του παρελθόντος.⁴¹² Οι Άγγλοι αριστοκράτες, ανέπλαθαν τα τοπία που τους ανήκαν, κήπους και πάρκα, πάνω στα ιδανικά του Κλώντ Λορραίν για την ομορφιά. Έτσι, πολλές απόψεις της αγγλικής υπαίθρου θα έπρεπε πραγματικά να είχαν την υπογραφή του Γάλλου ζωγράφου που έζησε στην Ιταλία και υιοθέτησε τις ιδέες του Καρράτσι.⁴¹³ Οι Ολλανδοί, μας λέει ο Gombrich, ήταν οι πρώτοι στην ιστορία της τέχνης που ανακάλυψαν την ομορφιά του ουρανού. Δεν είχαν ανάγκη από δραματικά ή εντυπωσιακά στοιχεία για να κάνουν τους πίνακές τους ενδιαφέροντες. Παρίσταναν απλώς ένα κομμάτι του κόσμου όπως το έβλεπαν, κι ανακάλυψαν πως το αποτέλεσμα ήταν τόσο ικανοποιητικό, όσο και οποιαδήποτε απεικόνιση μιας ηρωικής ιστορίας ή ενός κωμικού θέματος. Ένας από εκείνους τους νεωτεριστές ήταν ο Jan van Goyen (1596-1656) από τη Χάγη, που ήταν περίπου της ίδιας γενιάς με τον Κλώντ Λορραίν. Αντί για περίτεχνους ναούς, ο Ολλανδός ζωγραφίζει έναν κοινό μύλο· αντί για ονειρικά ξέφωτα, ένα χέρσο κομμάτι της πατρικής του γης. Όμως ο Βαν Γκόγιεν ξέρει να μετατρέπει το κοινότυπο θέμα του σ' ένα όραμα ήρεμης ομορφιάς. Είδαμε πώς οι καινοτομίες του Κλώντ γοήτευσαν τους Άγγλους, ώστε ένα τοπίο ή έναν κήπο που τους θύμιζε τον ζωγράφο, το ονόμασαν “picturesque”, γραφικό, δηλαδή σαν ζωγραφιά.⁴¹⁴

Ο Jacob van Ruisdael (1628-1682), άνηκε στη δεύτερη γενιά των μεγάλων Ολλανδών ζωγράφων. Τα έργα του Βαν Γκόγιεν και του Ρέμπραντ θα επηρέασαν σίγουρα το γούστο και την επιλογή των θεμάτων του. Ο Ρούισνταλ αποδίδει με μεγάλη μαστοριά τα σκοτεινά, απειλητικά σύννεφα, το φως του δειλινού όταν μεγαλώνουν οι ίσκοι, τους ερειπωμένους πύργους και τα γάργαρα νερά με λίγα λόγια, εκείνος είναι που ανακάλυψε την “ποίηση του βόρειου τοπίου”, όπως ο Κλώντ είχε ανακαλύψει την “ποίηση του ιταλικού τοπίου”. Κανένας ίσως καλλιτέχνης πριν απ' αυτόν δεν είχε μπορέσει να εκφράσει σε τέτοιο βαθμό τα αισθήματα και τις διαθέσεις του όπως καθρεφτίζονται στη φύση.⁴¹⁵ Τέλος, στην αρχή του δεκάτου ογδόου αιώνα η ιταλική τέχνη παρουσίασε νέες ιδέες σε έναν ειδικό κλάδο: στη ζωγραφική η στη χαρακτηριστική με θέμα το τοπίο.⁴¹⁶

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα υπήρχαν πολλές γνωστικές σχολές που φιλονικούσαν μεταξύ τους για το νόημα του ωραίου και για το αν ήταν αρκετό να χαίρεται κανένας την επιδέξια μίμηση της φύσης, με την οποία είχαν γίνει διάσημοι ο Καραβάτζιο, οι Ολλανδοί ζωγράφοι, είτε καλλιτέχνες όπως ο Γκέϊνσμπορω, ή αν η πραγματική ομορφιά εξαρτιόταν από την ικανότητα του καλλιτέχνη να “εξιδανικεύει” τη φύση, όπως υποτίθεται ότι έκαναν ο Ραφαήλ, ο Καρράτσι, ο Ρενί ή ο Ρέυνολντς. Ακόμη και οι “ιδεαλιστές” συμφωνούσαν πως ο καλλιτέχνης οφείλει να μελετά τη φύση και να μαθαίνει να σχεδιάζει το γυμνό, ακόμη και οι “νατουραλιστές” συμφωνούσαν πως τα έργα της κλασικής αρχαιότητας ήταν αξεπέραστα σε ομορφιά. Προς το τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα, αυτά τα κοινά σημεία άρχισαν σιγά σιγά να υποχωρούν. Φτάσαμε στην πραγματικά σύγχρονη εποχή, που ανέτειλε όταν η Γαλλική Επανάσταση του 1789 γκρέμισε πολλές προϋποθέσεις που ίσχυαν για εκατοντάδες, αν όχι για χιλιάδες χρόνια. Ακριβώς όπως η Επανάσταση έχει τις καταβολές της στην Εποχή του Λόγου, έτσι και οι αλλαγές στις ιδέες για την τέχνη πηγάζουν από αυτήν.⁴¹⁷ Ο τομέας της τέχνης, ο οποίος ωφελήθηκε από την ελευθερία που απέκτησε ο καλλιτέχνης ως προς την επιλογή του θέματος την εποχή εκείνη, ήταν η ζωγραφική τοπίου. Ως τότε τη θεωρούσαν ελάσσονα κλάδο. Κι εδώ η παράδοση μπορούσε να είναι και βοήθεια και εμπόδιο, και είναι συναρπαστικό να δούμε πόσο διαφορετικά αντιμετώπισαν αυτό το θέμα δύο Άγγλοι

⁴¹¹ Bookchin M., ό.π., σ. 50-51.

⁴¹² Τοπίο με θυσία στον Απόλλωνα, 1622-3.

⁴¹³ Gombrich E. H., ό.π., σ. 397.

⁴¹⁴ Ό.π., σ. 418-420.

⁴¹⁵ Ό.π., σ. 429-430.

⁴¹⁶ Ό.π., σ. 444-445.

⁴¹⁷ Ό.π., σ. 475-476.

τοπιογράφοι της ίδιας γενιάς, ο William Turner (1775-1851) και ο John Constable (1776-1837).⁴¹⁸ Στον Τέρνερ η φύση πάντα καθρεφτίζει κι εκφράζει τα συναισθήματα του ανθρώπου. Αισθανόμαστε μικροί κι αδύναμοι μπροστά στις δυνάμεις που δεν μπορούμε να δαμάσουμε, και θαυμάζουμε τον καλλιτέχνη που εξουσίαζε τα στοιχεία της φύσης. Οι ιδέες του Κονστάμπλ ήταν πολύ διαφορετικές. Γι' αυτόν η παράδοση με την οποία ο Τέρνερ ήθελε να συναγωνιστεί και να την ξεπεράσει δεν ήταν παρά μπελάς. Όχι πως δεν θαύμαζε τους παλαιούς μεγάλους δασκάλους, ήθελε όμως να ζωγραφίζει τον κόσμο όπως τον έβλεπε με τα δικά του μάτια, και όχι με τα μάτια του Κλώντ Λορραίν. Μπορούμε να πούμε πως συνέχισε από εκεί που είχε σταματήσει ο Γκείνσμπορω. Αλλά ο Γκείνσμπορω διάλεγε ακόμη θέματα που ήταν “γραφικά” με τα κριτήρια της παράδοσης. Έβλεπε ακόμη τη φύση σαν ένα ευχάριστο σκηνικό για σκηνές ειδυλλιακές. Ο Κονστάμπλ θεωρούσε όλες αυτές τις ιδέες περιττές. Τον ενδιέφερε μόνο η αλήθεια. “Υπάρχει αρκετός χώρος για έναν ζωγράφο της φύσης”, έγραφε σε έναν φίλο του το 1802. “Το μεγάλο ελάττωμα σήμερα είναι η *bravura*, η προσπάθεια να κάνει ο καλλιτέχνης κάτι πέρα από την αλήθεια”.⁴¹⁹ Η ρήξη με την παράδοση κληροδότησε στους καλλιτέχνες τους δύο εκφραστικούς τρόπους που ενσαρκώνονταν στον Τέρνερ και τον Κονστάμπλ. Μπορούσαν να γίνουν ποιητές της εικόνας και να επιδιώξουν συγκινητικές και δραματικές εντυπώσεις, ή μπορούσαν ν' ακολουθήσουν τον άλλο δρόμο, να συγκεντρωθούν στο θέμα που ήταν μπροστά τους και να το διερευνήσουν με όλη την επιμονή και την τιμότητα που διέθεταν. Υπήρξαν αναμφισβήτητα μεγάλοι καλλιτέχνες ανάμεσα στους ρομαντικούς ζωγράφους της Ευρώπης, όπως ο σύγχρονος του Τέρνερ Γερμανός Caspar David Friedrich (1774-1840), που τα τοπία του αντανακλούν τη διάθεση της ρομαντικής λυρικής ποίησης της εποχής, όπως τη γνωρίζουμε κυρίως από τα τραγούδια του Σούμπερτ. Το γυμνό τοπίο του, *Τοπία στα βουνά της Σιλεσίας* (1815-1820), ίσως μας θυμίζει και το πνεύμα της κινέζικης τοπιογραφίας, που βρίσκεται κι αυτή τόσο κοντά στην ποιητική ιδέα.⁴²⁰

Θα σταθούμε όμως για λίγο στην έννοια γραφικός⁴²¹ καθώς, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, η έννοια βοηθάει στην κατανόηση των ζωγραφικών απεικονίσεων και λογοτεχνικών περιγραφών του τοπίου της Ελλάδας, κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Στην αγγλική γλώσσα, λοιπόν, ο όρος -αν και σε χρήση ήδη από το 1685, όταν ο William Aghonby μίλησε για την ελεύθερη και φυσική ζωγραφική απόδοση, χρήση που μοιάζει πολύ με αυτή που υιοθετήθηκε από τη ζωγραφική του επόμενου αιώνα, όταν γραφικό σήμαινε “αυτό που οι Ιταλοί ονομάζουν *al pittoresco*, δουλεύοντας δηλαδή αδρά”- καθιερώθηκε ως επίθετο τόσο στην περιγραφή όσο και στην κριτική στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Λίγο αργότερα έγινε για πρώτη φορά απόπειρα καθιέρωσής του ως αισθητικής κατηγορίας, παράλληλα με το *ωραίο* και το *υψηλό* και κατέληξε να αντιπροσωπεύει το κριτήριο του γούστου αναφερόμενο κυρίως σε τοπία. Κατά το *Supplement to Johnson's Dictionary* του Τζορτζ Μέισον (1801), το γραφικό είναι “αυτό που ευχαριστεί το μάτι, αξιοπρόσεκτο για τη μοναδικότητά του, αυτό που εξάπτει τη φαντασία με τη δύναμη της ζωγραφικής ή που εκφράζεται μέσα από τη ζωγραφική και προσφέρει καλή θεματολογία για τοπία”.⁴²² Το 1830 ο Τζον Μπρίτον έγραφε στο έργο του *Picturesque Antiquities of the English Cities*: “[...] εύκολα αναγνωρίζεται και γίνεται αντιληπτό από αναγνώστες που γνωρίζουν τα έργα των Γκίλπιν, Άλισον, Πράις και Νάιτ. Έχει γίνει πολύ δημοφιλές στην αγγλική λογοτεχνία και είναι ακριβής και παραστατικός όρος, όπως οι όροι μεγαλοπρεπής, όμορφος, ανυπέρβλητος, ρομαντικός και άλλα παρόμοια επίθετα που αφορούν τοπία και κτίρια [...]. Μιλώντας ή γράφοντας για τοποθεσίες και κτίρια είναι όρος ουσιαστικός και σημαντικός”.⁴²³

Ως έννοια, που αποδιδόταν στις αισθητικές δυνατότητες του τοπίου σχετίστηκε με την ολλανδική και τη φλαμανδική ζωγραφική αλλά και με το “κλασικό γραφικό στυλ”, που είχαν τα έργα του Κλοντ Ζελέ, τον οποίο οι Άγγλοι γνώριζαν ως Κλοντ Λοραίν (1600-1682) και του Γκασπάρ (Ντυγκέ) Πουσέν (1615-1675) -Γάλλων ζωγράφων που επηρέασαν την τοπιογραφία το 17^ο αιώνα και ιδιαίτερα την αγγλική κηποτεχνία του 18^{ου} αιώνα, ταυτίζοντας το όνομά τους με το ιδεώδες του γραφικού και του όμορφου

⁴¹⁸ Gombrich E. H., *ό.π.*, σ. 492.

⁴¹⁹ *Ο.π.*, σ. 494-495.

⁴²⁰ *Ο.π.*, σ. 497.

⁴²¹ Ο όρος αφορά στη ζωγραφική, την κατά τους αρχαίους Έλληνες *γραφικήν* (Α. Φιλαδελφεύς, 1876).

⁴²² Oxford Companion to Art, 1970:868.

⁴²³ Britton J., “Picturesque Antiquities of the English Cities”, Dean and Son, Λονδίνο 180, στο: Δουκέλλης, Π.Ν. (επιμ.) *Το Ελληνικό Τοπίο, Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 188-189.

φυσικού τοπίου- και άλλων ζωγράφων του μεσογειακού τοπίου, που θεωρούσαν ότι αυτό κατείχε την πλέον ελκυστική ομορφιά για το βλέμμα. Το μεσογειακό τοπίο απέβη, άλλωστε, το ιδεώδες της έσχατης τελειότητας και ενέπνευσε εικόνες φυσικής ομορφιάς, που τις εφάρμοσαν ιδιαίτερα στην Αγγλία στη δημιουργία κήπων. Παράλληλα, όμως, η έννοια συνδέθηκε και με το ρομαντικό γραφικό που απεικονίστηκε στην “άγρια” ή “τρομερή μεγαλοπρέπεια” της τοπιογραφίας του Ιταλού ζωγράφου Salvador Rosa (1615-1673), ο οποίος εισήγαγε ένα νέο τύπο τοπιογραφίας που θαυμάστηκε πολύ στην Αγγλία, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η έννοια γραφικό μπορεί, συνεπώς, να χρησιμοποιηθεί για τοπία της φύσης, τα οποία εμφανίζονται να κατέχουν τα χαρακτηριστικά που αρμόζουν σε ανάλογους πίνακες ζωγραφικής, που προκαλούσαν θαυμασμό για την ήρεμη ομορφιά ή δέος για την άγρια μεγαλοπρέπειά τους.⁴²⁴

Το γραφικό συνδέεται, επίσης, με ποιότητες που χαρακτηρίζονται από συνθετικότητα ή συμμετρία (αναφορικά με το κλασικό γραφικό), από τραχύτητα, ασυμμετρία ή αυθορμητισμό, παρόμοιο με αυτόν που εντοπίζεται στο ρομαντισμό του επόμενου αιώνα.⁴²⁵ Στον 19^ο αιώνα, εποχή του ρομαντισμού, το γραφικό αποδίδεται ως ποιότητα αισθητική όχι μόνο σε τοπιογραφίες αλλά και ως χαρακτηρισμός ενδυμασίας, λέξεων, προσώπων, καταστάσεων.⁴²⁶ Αποδιδόμενο, συνεπώς, σε εικαστικά έργα όπως ο Ζιλ (1721) του Βατώ, με τη γραφική παράσταση του όνου, ή η *Ολυμπία του Μανέ*, οι *Γυναίκες του Αλγερίου* (1832) του Ντελακρουά ή ο *Πράσινος Όνος του Σαγκάλ*, το γραφικό αποκτά το καταστατικό αισθητικής κατηγορίας, η οποία αντιτίθεται στην αισθητική κατηγορία του επίσημου ή του κωμικού και εξωτικού, όταν αναφέρεται σε έργα τέχνης που εμπεριέχουν αναχρονιστικά ή παράδοξα στοιχεία.⁴²⁷ Η μελέτη των μεταβολών, αμφισημιών και ασυνεπειών της έννοιας του γραφικού σε σχέση με την παρουσία του στην αγγλική αισθητική, συνδέεται με την ανάπτυξη της θεωρίας του γούστου κατά τον 18^ο αιώνα και την άμεση μετάβαση από τη νεοκλασική συμμετρία στη ρομαντική έμφαση στο συγκινητικό, το ιδιόμορφο και το φαντασιακό. Στην αγγλική γλώσσα το γραφικό έχει τόσες σημασίες όση ποικιλία παρουσιάζουν και οι φραστικές εκφορές του,⁴²⁸ ποικιλία που ανευρίσκεται εξίσου και στη γαλλική γλώσσα, εξαιτίας των διαφόρων χρήσεων του στον προφορικό και τον γραπτό λόγο. Μπορεί, μάλιστα, να λεχθεί ότι αυτό συνδέεται διαλεκτικά και με τα αντίθετα ζεύγη εννοιών κλασικό-ρομαντικό, λογικό-φανταστικό, αντικειμενικό-υποκειμενικό,⁴²⁹ ενώ στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ο Γουίλιαμ Γκίλπιν το πρόσθεσε στην παραδοσιακή δυάδα του ωραίου και του υψηλού, όπως το αββαείο Tintern έτσι όπως απεικονίζεται στο *Observations on the River Wye* (1782).⁴³⁰

Συστηματική προσέγγιση της έννοιας του γραφικού έγινε για πρώτη φορά στη Βρετανία το 1768 από τον Γουίλιαμ Σ. Γκίλπιν, ο οποίος το όρισε ως “έκφραση ενός ιδιαίτερου τύπου ομορφιάς, που αρμόζει σε ζωγραφικούς πίνακες”.⁴³¹ Τελικά, ο όρος *picturesque* αναφερόταν σε ποιότητες που ήταν “μείγμα προσωπικών προτιμήσεων και αισθητικών ποιοτήτων, όπως η υφολογική σκληρότητα ή τραχύτητα, η μοναδικότητα, η ποικιλία και η ασυμμετρία, η φωτοσκίαση και η δύναμη της έξαψης της φαντασίας”. Ο ίδιος έδινε έμφαση στις ζωντανές ποιότητες της φύσης, που εκφράστηκαν από τον “ιμπρεσιονισμό” του Γκείνσμπορω και από την κηποτεχνία του 18^{ου} αιώνα (*landscape gardening*). Ως γνωστόν, επέδρασε με τις απόψεις του στην τοπιογραφία του Γ. Τέρνερ. Ο Γκίλπιν θεώρησε το γραφικό ως είδος ή ποικιλία του ωραίου και το συνέδεσε με τα ταξιδιωτικά οδοιπορικά, τα οποία την εποχή αυτή πλήθυναν στη Βρετανία. Γίνονταν δε από τους ταξιδιώτες για να ανακαλύψουν γραφικές σκηνές, που τους έφερναν στη

⁴²⁴ Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., “Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα. Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 188, 189.

⁴²⁵ Oxford Companion to Art, 1970:868.

⁴²⁶ Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., *ό.π.*, σ. 189.

⁴²⁷ Μουτσοπούλου Ε., “Οι αισθητικές κατηγορίες. Εισαγωγή σε μια αξιολογία του αισθητικού αντικειμένου”, Αρσενίδης, σ. 90-91, Αθήνα 1996, στο: Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., *ό.π.*, σ. 189, 190.

⁴²⁸ *Pittoresk, pittoresque, picturesque, pictoresque, picturesque*.

⁴²⁹ W.J. Hipple, 1957:185 R.S. Bridges, 1923:15-21, στο: Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., *ό.π.*, σ. 190.

⁴³⁰ Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., “Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα. Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 190.

⁴³¹ *Ο.π.*, σ. 191.

μνήμη γνωστούς πίνακες ή ποιοτικές περιγραφές.⁴³² Ο Γκίλπιν, μολονότι δεν ήταν συστηματικός στοχαστής, κατόρθωσε να καθιερώσει το γραφικό ως αισθητική κατηγορία μεταξύ του ωραίου και του υψηλού, αν και χρησιμοποιούσε ευρύτατα τον όρο *γραφική ομορφιά*.⁴³³

Αξίζει να προσθέσουμε, πως η θεωρητική προσέγγιση του γραφικού έγινε στη Βρετανία στη δεκαετία του 1790 από τους Γιούβντεϊλ Πράϊς (1747-1829) και Ρίτσαρντ Πέιν Νάιτ (1751-1824), σε μια εποχή που ο όρος έχει πλέον καθιερωθεί. Ο Πράϊς, του οποίου η θεωρία για το γραφικό στηρίχθηκε στις αντιλήψεις του Ε. Μπερκ για το ωραίο και το υψηλό, όρισε το γραφικό σε σχέση με τις αντικειμενικές ποιότητες της τραχύτητας, της αιφνδιαστικής ποικιλίας και της ασυμμετρίας (*roughness, sudden variation, irregularity*). Μολονότι χρησιμοποίησε τον όρο τόσο για φυσικά αντικείμενα, όσο και για κτίρια, μνημεία και αρχαιότητες, αλλά και για τη μουσική και τη ζωγραφική, αυτό που κυρίως τον ενδιέφερε ήταν τα γραφικά τοπία. Υποστήριξε τη δημιουργία τους πιστεύοντας πως η κηποτεχνία (*landscape gardening*) έπρεπε να στηρίζεται θεωρητικά στην τέχνη της ζωγραφικής και να ακολουθεί τις αρχές της, που ήταν κατ' αυτόν η γενική σύνθεση, η ενότητα των επιμέρους, η αρμονία των αποχρώσεων, η ενότητα του χαρακτήρα, η έκταση και το αποτέλεσμα της φωτοσκίασης και η σύνδεσή τους.⁴³⁴ Ο Πράϊς, άλλωστε, υπήρξε αυτός που απέδωσε το ωραίο ως ποιότητα αισθητική στον Κλοντ Λοραίν, το γραφικό στον Salvador Rosa και το υψηλό στον Νικολά (Ντυγκέ) Πουσσέν.⁴³⁵

Ο Κένεθ Κλαρκ (1949) συνδέει κατά τρόπο άμεσο την ανάπτυξη της τοπιογραφίας με την ανάπτυξη των νέων κοινωνικών και οικονομικών αντιλήψεων που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη του 15^{ου} αιώνα και εξής. Οι *τοπιογραφίες* είναι κατ' αυτόν, η τέχνη της ανερχόμενης αστικής τάξης. Μέσω αυτών εκφράζονται οι νέες φιλελεύθερες πολιτικές και οικονομικές ιδέες. Ακόμα πιο προχωρημένες είναι οι απόψεις που διατυπώθηκαν στη συνέχεια των ιδεών του Κλαρκ, και οι οποίες αποδίδουν στις απεικονίσεις τοπίων μία περισσότερο φορτισμένη σημασία: *“οι νέες τάσεις που επικρατούν στις σχέσεις ιδιοκτησίας και ανταλλαγών εκφράζονται μέσω των τοπιογραφιών. Η τοπιογραφία δεν κοσμεύει τον τοίχο ως ένα ανοικτό παράθυρο, αλλά δηλώνει ένα αναγνωρίσιμο κομμάτι γης το οποίο αποτελεί μέρος μιας περιουσίας”*.⁴³⁶ Οι ριζοσπαστικές αυτές θεωρήσεις επηρέασαν επί μακρόν τη διεθνή, κυρίως την αγγλόφωνη, βιβλιογραφία επί του θέματος.⁴³⁷

Οι τοπιογραφίες συνιστούν κατά βάση ερμηνευτικές προσεγγίσεις ενός τόπου με βάση τα προσωπικά κριτήρια του καλλιτέχνη. Γνωρίζουμε, όμως, και στο επιχείρημα αυτό έγκειται η ουσία του πράγματος, ότι οι κοινωνίες οικειοποιούνται έναν τόπο με βάση τον τρόπο με τον οποίο τον ερμηνεύουν και τον αξιολογούν και ταυτόχρονα ο ίδιος τόπος ερμηνεύεται και αξιολογείται από τους ίδιους ανθρώπους με βάση τη χρήση που του επιφυλάσσουν. Ερχόμαστε, επομένως, στη γνωστή ρήση του Λούντβιχ Βιτγκενστάϊν (1958) σύμφωνα με την οποία *“η αναπαράσταση και η πραγματικότητα κατοικούν στον αυτό χώρο”*.⁴³⁸

Επιστρέφοντας στην αναδρομή μας για το σχεδιασμό αστικών και υπαίθριων τοπίων, οι βασιλιάδες και οι ηγεμόνες της Ευρώπης, τον δέκατο έβδομο αιώνα, θέλησαν να επιδείξουν τη δύναμή τους και να ενισχύσουν έτσι την εξουσία τους στη συνείδηση του λαού. Ήθελαν να παρουσιάζονται σαν πλάσματα διαφορετικά που η θεία εξουσία τα ξεχώριζε από το γένος των κοινών ανθρώπων. Αυτός ο χαρακτηρισμός ταιριάζει κυρίως στον πιο ισχυρό ηγεμόνα κατά το τέλος του δεκάτου εβδόμου αιώνα, τον Λουδοβίκο ΙΔ' της Γαλλίας, που εκμεταλλεύθηκε συστηματικά, για την πολιτική του, την αίγλη του βασιλικού αξιώματος. Το ανάκτορο που έγινε σύμβολο της τεράστιας δύναμής του, ήταν το ανάκτορο των Βερσαλλιών, που χτίστηκε στα 1660-1680.⁴³⁹ Κορυφαίο, λοιπόν, παράδειγμα γαλλικού κήπου, *“jardin a la francais”*, οι κήποι των Βερσαλλιών αποδεικνύουν μια ενιαία αντίληψη σχεδιασμού, η οποία

⁴³² W. J. Hipple, 1957:189· M. Andrews, 1989, στο: *ό.π.*, σ. 191.

⁴³³ Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Α., *ό.π.*, σ. 191.

⁴³⁴ General composition, grouping of parts, harmony of tints, unity of character, breadth and effect of light and shade, connection.

⁴³⁵ Ballantyne A., “Genealogy of the Picturesque”, *British Journal of Aesthetics*, 32, 1992, σ. 320-329, στο: *ό.π.*, σ. 191-192.

⁴³⁶ Berger J., “Ways of Seeing”, Λονδίνο 1977, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 26.

⁴³⁷ Cosgrove C. & Daniels St. (επιμ.), “The Iconography of Landscape”, Κέμπριτζ 1998, σ. 7, στο: *ό.π.*, σ. 26.

⁴³⁸ Δουκέλλης Π. Ν., “Αναζητώντας το τοπίο”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 26.

⁴³⁹ Gombrich E. H., *ό.π.*, σ. 447.

αναγκάζει το πρότυπο του κτηρίου, το πρότυπο του αστικού μορφώματος και το πρότυπο της κηποτεχνικής διαμόρφωσης να συγκλίνουν, προς ένα ενιαίο, έντονα γεωμετρικό πρότυπο σύνθεσης. Τοπίο – κήπος και τοπίο – άστυ, δεν αποτελούν παρά εκφράσεις μιας κοινής πολιτιστικής πρότασης, που επιδεικνύεται μέσω της συγκρότησης των μορφών. Είναι άλλωστε γνωστό, πως οι αστικές διαμορφώσεις της εποχής του *baroque*, κατά τις εφαρμογές τους στη Ρώμη ή το Παρίσι, δεν είχαν ποτέ στις πόλεις αυτές, την ευκαιρία μιας συνολικής αστικής ρύθμισης. Αντίθετα βέβαια από την εφαρμογή τους στο παράδειγμα των Βερσαλλιών.⁴⁴⁰ Αξίζει σ' αυτό το σημείο να προσθέσουμε ένα σχόλιο. Καθώς στη νεότερη ιστορία της η ελληνική κοινωνία δεν συνδέθηκε ποτέ με τη γηγενή παρουσία μιας ανάλογης ισχυρής αυτοκρατορίας, είναι μάλλον δύσκολο για το σύγχρονο Έλληνα να κατανοήσει, στη βαθύτερη πολιτική και πολιτιστική ουσία της, τη σημασία των μεγάλων ευρωπαϊκών διαμορφώσεων τοπίου της εποχής του *baroque*. Σε πολλές από τις πολιτιστικές ομάδες, που δεν περιλαμβάνονται στο “κέντρο” των δυτικών, αποικιοκρατικών αυτοκρατοριών, είναι αντίθετα συνηθέστερη η έκφραση της υπερηφάνειας για το πρωτογενές φυσικό υπόβαθρο της ζωής τους.⁴⁴¹

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ο κανόνας της καλαισθησίας στην Αγγλία του Λόρδου Μπέρλινγκτον και του ποιητή Αλεξάντερ Πόουπ ήταν ο κανόνας της λογικής. Η ιδιοσυγκρασία αυτής της χώρας αντιδρούσε στις φανταστικές διακοσμήσεις του μπαρόκ, και σε μια τέχνη που απευθυνόταν στην έντονη συγκίνηση των αισθήσεων. Οι τυπικοί κήποι όπως των Βερσαλλιών, που οι ατελείωτοι κλαδεμένοι θάμνοι τους και οι αλέες επεξέτειναν το αρχιτεκτονικό σχέδιο πέρα από το κτίριο, μακριά έξω στον περίγυρο, θεωρούνταν στην Αγγλία γελοίοι και ψεύτικοι. Ένας κήπος ή ένα πάρκο έπρεπε να καθρεφτίζει την ομορφιά της φύσης, έπρεπε να είναι ένα σύνολο από ωραία τοπία που να γοητεύουν το ζωγράφο. Άνθρωποι όπως ο Κεντ εφήυραν τον αγγλικό “κήπο-τοπίο”, ιδανικό περιβάλλον για την παλλαδιανή έπαυλη. Ακριβώς όπως είχαν γυρέψει πρότυπα από την ιταλική αρχιτεκτονική για τους νόμους της λογικής και της καλαισθησίας στα κτίρια, έτσι στράφηκαν σ' ένα ζωγράφο του Νότου για να τους δώσει τα κριτήρια της ομορφιάς του τοπίου. Η έννοια της ιδανικής φύσης προερχόταν κυρίως από τα έργα του Κλωντ Λορραίν.⁴⁴²

Στον δέκατο όγδοο αιώνα, οι αγγλικοί θεσμοί και το αγγλικό γούστο έγιναν πρότυπα για όλους τους Ευρωπαίους, γιατί στην Αγγλία δε χρησιμοποιήθηκε η τέχνη για να αναδείξει τη δύναμη και τη δόξα ενός ισόθεου άρχοντα. Τα δέντρα και οι λόφοι της αγγλικής υπαίθρου συνθέτουν γραφικά τοπία, που μας “θυμίζουν” πως αυτή ήταν η εποχή του σχεδιαστή κήπου – τοπίου. Ο Thomas Gainsborough (1727-1788), δεν σχεδίαζε εικόνες της πραγματικής φύσης αλλά “συνθέσεις” τοπίων που καθρεφτίζουν μία διάθεση.⁴⁴³ Η αγγλική σχολή τοπίου πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και παρουσιάζει μια ενοποιημένη αντίληψη του χώρου, όπου “όλη η φύση είναι κήπος”. Οι ιδέες που τη χαρακτηρίζουν συμπεριλαμβάνουν τη διακοσμητική κηπουρική (*topiary*), την αγροτική και βουκολική αίσθηση, τη γραφικότητα και τα στοιχεία του φυσικού, του ονειρικού και του ρομαντικού συνδεδεμένα με κοινωνικούς οραματισμούς για δημοκρατία και αδελφοσύνη. Αποτελεί επανάσταση εναντίον του μνημειακού κλασικισμού μέσα από την απόρριψη της ξένης γεωμετρίας στο σχεδιασμό του τοπίου, όπου ακολουθεί τη φυσική τοπογραφία και μικρότερες, “κατ' οίκον” κλίμακες. Δεν εμφανίζει καμία ενότητα μεταξύ κατοικίας και κήπου. Η έμφαση είναι κυρίως στην υφή και τη μορφή (αλλά όχι το χρώμα), ενώ τα χρηστικά στοιχεία κρύβονται συστηματικά. Γνωστοί αρχιτέκτονες της αγγλικής σχολής τοπίου είναι οι Capability Brown και Humphrey Repton.⁴⁴⁴ Η σχολή αυτή επίσης δανείζεται πολλά στοιχεία από τη γιαπωνέζικη και την κινέζικη σχολή τοπίου, και κυρίως το στοιχείο της ανομοιομορφίας. Μάλιστα συχνά συγχέεται με τη σχολή της Κίνας,⁴⁴⁵ όπου όμως οι καμπύλες του ανάγλυφου είναι τεχνητές, σε αντιδιαστολή με την αγγλική σχολή όπου είναι φυσικές.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Μωραΐτης Κ., *ό.π.*, σ. 62-63.

⁴⁴¹ *Ό.π.*, σ. 66-67.

⁴⁴² Gombrich E. H., *ό.π.*, σ. 460-461.

⁴⁴³ *Ό.π.*, σ. 470, *Αγροτική σκηνή*, περ. 1780, Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου, Λονδίνο.

⁴⁴⁴ Castle Howard 1700 και Chiswick House, Middlesex 1736.

⁴⁴⁵ Στην κινέζικη γλώσσα, “τοπίο” (*shan shui*) σημαίνει βουνό και νερό, τα δύο περισσότερα ιδεολογικά φορτισμένα στοιχεία της κινέζικης φύσης, τόσο από θρησκευτική όσο και από αισθητική άποψη.

⁴⁴⁶ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 65-66.

Η αντίληψη του *landscape gardening*, της τοπιακής δηλαδή κηποτεχνίας και στη συνέχεια της *landscape architecture*, της αρχιτεκτονικής τοπίου, συγκροτήθηκε τον 18^ο αιώνα, βασισμένη στη ζωγραφική τοπίου του αιώνα που προηγήθηκε, όπως είδαμε παραπάνω. Κατ' αυτήν την έννοια, τον 18^ο αιώνα, η ζωγραφική πρακτική εγκαθίσταται κυρίαρχη στην καρδιά της τοπιακής τέχνης, υπερβαίνοντας σε κοινωνική αίγλη τις πρακτικές εκείνες, που συνδέονται με την επιτόπου κατασκευή του τοπίου και ακόμη περισσότερο, ορίζει το γενικό συνθετικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η ιδιαίτερη συμμετοχή, των κατασκευαστικών αυτών πρακτικών. Έτσι, οι πρώτοι αρχιτέκτονες τοπίου, συνηθίζουν αυτήν την εποχή να αναπτύσσουν τις παρεμβάσεις τους, ξεκινώντας από τη ζωγραφική παράσταση του τοπίου. Ο διάσημος κριτικός και θεωρητικός των τεχνών Saint-Marc Girardin, φθάνει να προτείνει μια τεχνική “μεταφοράς σε πίνακα”, που του επιτρέπει να “εγγραφεί το πλαίσιο του πίνακα πάνω στο γήπεδο”, δηλαδή να μετατρέπει τον τόπο σε ζωγραφικό τοπίο, να καθιστά “επί τόπου” τη φύση “έντεχνη”.⁴⁴⁷

Μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο “συρμός του αγγλικού κήπου, αντιστοιχεί σε μια βαθιά αλλαγή της ιδέας της φύσης”. Σημαντικότερο είναι εντούτοις να διαπιστώσουμε, πως η αγγλική αντίδραση στις γαλλικές συμμετρίες δεν είναι μόνο μια “φυσικότερη” προσέγγιση του τοπίου, αλλά επίσης μια “ζωγραφικότερη” προσέγγιση του τόπου. Σημαντικό είναι επίσης να επιμείνουμε στη χαρακτηριστική ιδέα πως από δω και στο εξής, τίποτε μέσα στη φύση, οσοδήποτε μακρινό ή άγριο, δεν πρέπει να μου είναι ξένο, *Nihil naturale a me alienum*. Κάθε τόπος, αδιάφορος ή ακόμη και απωθητικός, μπορεί να μεταβληθεί σε τοπίο, σε αντικείμενο αισθητικής τέρψης ή έστω σε αντικείμενο αισθητικής αξιολόγησης. Σε αντικείμενο δηλαδή πολιτιστικής αναγνώρισης, που αφορά τόσο τον αστικό τόπο, όσο και τον μη δομημένο, φυσικό τόπο.⁴⁴⁸

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από τον 18^ο αιώνα παρουσιάζεται γεωγραφική διαφοροποίηση στο σχεδιασμό του τοπίου. Οι κήποι, για παράδειγμα, της Νέας Αγγλίας -σε ρυθμό αυστηρό, πουριτανικό, λειτουργικοί μεν αλλά λίγοι στον αριθμό- διαφέρουν πολύ από τους κήπους της Νότιας Βιργινίας, όπου λόγω του δουλεμπορίου και των κλιματικών δυνατοτήτων οι κήποι είναι αναγεννησιακοί, φορμαλιστικοί. Τον 19^ο αιώνα προστίθενται καινούριες γαλλο-αγγλικές επιρροές, από τις οποίες η αγγλική συναντάται κυρίως στα αστικά πάρκα, ενώ η γαλλική στις γεωμετρικές αρχιτεκτονικές διατάξεις των καινούριων πανεπιστημίων. Τον 19^ο αιώνα ο αρχιτέκτονας τοπίου Andrew Downing (1815-1852), θερμός υποστηρικτής του γραφικού κήπου, εμπνευσμένος από τα σχέδια του Repton, σχεδιάζει αμερικανικά νεκροταφεία και προάστια. Αλλά ίσως τη μεγαλύτερη φήμη ως αρχιτέκτονας τοπίου στις Η.Π.Α., αποκτά ο πολυτάλαντος Frederick Law Olmstead (1822-1930) που μαζί με τον Βρετανό Calvert Vaux σχεδιάζει, μεταξύ άλλων, το Riverside Estate στο Illinois (δεκαετία του 1860), το Central Park της Νέας Υόρκης, το σύστημα άκων της Βοστώνης και μερικά από τα πρώτα εθνικά πάρκα, όπως το Yosemite και το Everglades. Ο Olmstead, ο οποίος έχει τεράστια πολιτική επιρροή στις κυβερνήσεις της εποχής του, προπορεύεται από την τότε αντίληψη του μεμονωμένου αστικού πάρκου, με τη σύλληψη της πόλης και της υπαίθρου σε ενιαίο σχεδιασμό. Καθιερώνει, λοιπόν, μια ενιαία αντίληψη για το χώρο αναψυχής μιας πόλης (π.χ. Βοστώνη). Τα πάρκα μιμούνται τη φύση και επιδεικνύουν μεγάλη σχεδιαστική προσαρμοστικότητα στις φυσικές συνθήκες αλλά με τεράστιες εδαφικές και βλαστικές τεχνητές αναμορφώσεις.⁴⁴⁹ Αξίζει στο σημείο αυτό ν' αναφέρουμε, πως ο όρος “αρχιτεκτονική τοπίου” προκύπτει ως μετάφραση του αντίστοιχου αγγλικού *Landscape Architecture*, που χρησιμοποίησε ο Frederick Law Olmstead, για να δηλώσει, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μόλις κάποιες δεκαετίες αργότερα από την επίσημη έναρξη της πολεοδομίας ως πεδίου, μια διαφορετική πρακτική, αυτήν του σχεδιασμού του μη κτισμένου χώρου. Στις χώρες όπου δεν αναπτύχθηκε ως αυτόνομο πεδίο -Νότια, Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, με ελάχιστες εξαιρέσεις όπως π.χ. η Γερμανία, η Πορτογαλία, η Σλοβενία κλπ.- κάλυψε το κενό ο δασολογικός και γεωπονικός κλάδος. Για να αποφευχθεί η σύγχυση με αυτές τις πρακτικές, που βρίσκονται πιο κοντά στη διακοσμητική κηπουρική και στην παραγωγική διαχείριση φυσικών τοπίων, έγινε πρόσφατα μια

⁴⁴⁷ Μωραΐτης Κ., ό.π., σ. 74-75.

⁴⁴⁸ Ό.π., σ. 75-76.

⁴⁴⁹ Π.χ. Central Park Νέας Υόρκης. Βλ.: Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 66-67.

προσπάθεια ανασυγκρότησης του αντικειμένου της αρχιτεκτονικής τοπίου με δύο βασικούς άξονες: την έμφαση στον σχεδιασμό και στον διεπιστημονικό χαρακτήρα των προσεγγίσεων.⁴⁵⁰

B.2.5. Σύγχρονες τάσεις στην Αρχιτεκτονική Τοπίου

Καθοριστικής σημασίας για τις ριζικές μεταβολές που παρατηρούνται σε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, και πολιτισμικό επίπεδο, είναι η Γαλλική Επανάσταση αλλά και οι έντονες πολεμικές συγκρούσεις που διαδραματίστηκαν σε ολόκληρη την Ευρώπη αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο, με τον Α' και Β' Παγκόσμιο Πόλεμο,⁴⁵¹ με προβληματικές συνέπειες τόσο για τα τοπία όσο και για το περιβάλλον και τον πολιτισμό εν γένει. Οι νέες παραγωγικές και οικονομικές συνθήκες αλλάζουν τη βασική δομή των κοινωνιών σε παγκόσμια κλίμακα, με κύρια χαρακτηριστικά την αποφασιστική μείωση των απασχολούμενων στη γεωργία, και αντίστοιχα μεγάλη αύξηση των απασχολούμενων στις υπηρεσίες.⁴⁵²

Τα πρώτα βήματα προς την πολεοδομία, συνίστατο σε νομοθετικά μέτρα και ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση των φοβερών συνθηκών υγιεινής, που είχε γεννήσει η Βιομηχανική επανάσταση στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα. Το σύγχρονο πολεοδομικό κίνημα -που η αυθεντική του έναρξη έγινε τη δεκαετία του 1890, με το σχέδιο της “κηπούπολης” του Εμπενέζερ Χάουαρντ- στράφηκε στο σχέδιο σαν υποκατάστατο της ριζοσπαστικής κοινωνικής ανάλυσης και δράσης, γιατί και τα δύο αυτά πεδία είχαν μονοπωληθεί σε μεγάλο βαθμό απ' το Μαρξιστικό σοσιαλισμό. Η “πόλη” και η “υπαίθρος”, έγραψε ο Χάουαρντ, “πρέπει να ζευγαρωθούν κι απ' αυτή την ένωση θα ξεπηδήσει μια νέα ζωή, μια νέα ελπίδα, ένας νέος πολιτισμός.”⁴⁵³

Στο κομμάτι του σχεδιασμού αστικών και υπαίθριων τοπίων τον 19^ο αιώνα, οι αστικοί υπαίθριοι χώροι υπόκεινται σε δραστικές μεταβολές, αυξάνονται και αναπτύσσονται. Δημιουργούνται πολλά καινούρια δημόσια αστικά πάρκα στο Παρίσι,⁴⁵⁴ στο Λονδίνο⁴⁵⁵ και αλλού. Το αστικό τοπίο συνεχίζει να είναι θεαματικό, τώρα όμως προς δόξα του έθνους⁴⁵⁶ και όχι του μονάρχη όπως πριν. Η βικτωριανή έκφραση στο τοπίο εκδηλώνεται ως αισθητικός σοφιστικισμός και σύνδεση του φυσικού στοιχείου με τη μηχανική κατασκευή. Σε όλες πάντως τις παραπάνω περιπτώσεις σχολών σχεδιασμού τοπίου, κάθε επί μέρους αντίληψη και πραγμάτωση τοπίου είναι λιγότερο ή περισσότερο επηρεασμένη από αυτήν της προηγούμενης σχολής, πράγμα που ισχύει εξάλλου γενικά για κάθε πολιτισμικό νεωτερισμό.⁴⁵⁷

Το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα εισάγεται μια επαναστατική αντίληψη του χώρου και του χρόνου στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία με τεράστιες επιρροές από πολιτικές, οικονομικές, επιστημονικές, και φιλοσοφικές ανακατατάξεις, όπως τον διαλεκτικό υλισμό του Karl Marx και τη θεωρία της σχετικότητας του Albert Einstein. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής ολοκληρώνεται η σχεδιαστική μετάβαση από το κίνημα *art nouveau* πρώτα στο κίνημα *arts and crafts*⁴⁵⁸ και μετά στο μοντερνισμό, ο οποίος παίρνει δύο βασικές κατευθύνσεις. Η πρώτη, γνωστή ως λειτουργική και διεθνής αρχιτεκτονική, προέρχεται από τον κονστρουκτιβιστικό κίνημα στην τέχνη. Αναδεικνύει ονόματα όπως του Walter Gropius, της σχολής Bauhaus και του Le Corbusier, του κατ' εξοχήν εκφραστή της νέας εποχής της μηχανής. Ο Le Corbusier χαρακτηριστικά προτείνει στη θεωρητική του ενόραση για τη Ville Radieuse (1935), μια πόλη ισορροπημένη τόσο οικολογικά όσο και κοινωνικά. Γενικά η κατεύθυνση αυτή αναδεικνύει την τεχνολογία, εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες της μηχανής, αλλά και υιοθετεί την αισθητική της μέσα από τη μαζική πια παραγωγή αρχιτεκτονικής με εξορθολογισμένες διαδικασίες. Η

⁴⁵⁰ Γούλα Μ., “Η επιστροφή στο μεσογειακό τοπίο: το τοπίο ως σύγχρονη προσέγγιση του περιβάλλοντος και της φύσης”, στο: Μανωλίδης, Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέριτο τοπίον!” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα”, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Νησίδες, 2003, σ. 15.

⁴⁵¹ Μαριά Α.-Ε., *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό, και εθνικό δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2009, σ. 34.

⁴⁵² Βοϊκλής Γ., *Οικολογισμός*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Οικολογική σκέψη 6, 1992, σ. 14.

⁴⁵³ Bookchin Μ., *ό.π.*, σ. 97.

⁴⁵⁴ Bois de Boulogne, 1852.

⁴⁵⁵ Royal Parks: Sir James Regents, 1830.

⁴⁵⁶ Όπως ο μιλιταριστικός αστικός σχεδιασμός του βαρόνου Haussmann στο Παρίσι, 1809-1891.

⁴⁵⁷ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 66.

⁴⁵⁸ Με έμφαση στη χειρωνακτική εργασία και την αξία των υλικών κατασκευής.

δεύτερη κατεύθυνση που παίρνει ο μοντερνισμός υλοποιείται μέσα από τις επιστήμες της χρήσης της γης, την πολεοδομία, το σχεδιασμό και τη χωροταξία, το planning τοπίου και την προστασία και εκμετάλλευση φυσικών και ιστορικών πηγών.⁴⁵⁹ Ο κύριος εκφραστής της, Patrick Geddes (1854-1932), στο *Cities in Evolution* (1915), προβάλλει την “οικολογία της πόλης”, όπου η πόλη γίνεται αντιληπτή ως ένα οργανικό σύνολο. Συγχρόνως, διαμορφώνονται διάφορα κινήματα κηπουπόλεων, όπως οι “garden cities of tomorrow” του Ebenezer Howard (1850-1928). Παρ’ όλα αυτά, το τοπίο δεν αποτέλεσε μέρος της δράσης του μοντέρνου κινήματος, παρά μόνο όσον αφορά στην τάση εξυγίανσης και αναψυχής μέσα από τον συγκεκριμένο ρόλο που έπαιξε η πράσινη ζώνη στα αστικά κέντρα. Η αισθητική και η συμβολική διάσταση, που πάντα υπήρχαν στο τοπίο υποβαθμίζονται χάρη των ωφελμιστικών προτεραιοτήτων του φονξιοναλισμού. Εξάιρεση αποτελεί η δουλειά του Σουηδού αρχιτέκτονα τοπίου Erik Gunnar Asplund (1885-1940), ο οποίος ξεπερνά τη διχοτόμηση ανάμεσα στα κινήματα κηπουπόλεων και στον κονστρουκτιβισμό, ενσωματώνοντας τοπίο και αρχιτεκτονική σε ένα ενιαίο σύνολο.⁴⁶⁰ Αλλά το σπουδαιότερο διεθνώς πρότυπο μοντερνισμού εκφράζει ο Αμερικανός αρχιτέκτονας Frank Lloyd Wright (1869-1959),⁴⁶¹ που συνθέτει κονστρουκτιβισμό και ρομαντισμό και ενσωματώνει αρχιτεκτονική και φυσικό τοπίο, κυρίως στην οικιακή αρχιτεκτονική. Τέλος, η επίδραση του φονξιοναλισμού του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα στην πολεοδομία, παίρνει τις μεγαλύτερες διαστάσεις στην Αμερική με το *zoning*,⁴⁶² μια κατ’ εξοχήν σχεδιαστική αντίδραση στην ορθογωνική κάναβο, όπως επίσης και με την επικυριαρχία του αυτοκινήτου και την απεραντοσύνη της κλίμακας στο αμερικανικό αστικό τοπίο.⁴⁶³

Από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα και έπειτα, οι ταχύτεροι ρυθμοί ζωής, μετακίνησης και ανάπτυξης που χαρακτηρίζουν την εν λόγω εποχή, οδήγησαν στη δημιουργία νέων μορφών τοπίων, αλλά και στην αλλοίωση παλιότερων. Η γενική τάση που επικρατεί είναι αυτή της πόλωσης μεταξύ των υπερβολικά συγκεντρωμένων αστικών περιοχών και των τεράστιων εκτάσεων που επικρατεί η εγκατάλειψη, με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται έντονα η μορφολογία και εικόνα των παραδοσιακών αγροτικών τοπίων υπό την επίδραση των νέων τάσεων και τεχνολογιών,⁴⁶⁴ ενώ υποστηρίζεται τόσο, από *Τα όρια της πόλης* του Μαρραϊή Μπούκτσιν και τις *Εξεγερμένες πόλεις*, από το δικαίωμα στην πόλη, στην επανάσταση της πόλης του Ντέιβιντ Χάρβευ, όσο και από νεότερους ερευνητές, ότι είναι ο καπιταλισμός που φέρνει σε αντίθεση το αστικό με το αγροτικό τοπίο. Μεταπολεμικά, λοιπόν, και στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, ο σχεδιασμός τοπίου καθιερώνεται ουσιαστικά και καθίσταται περισσότερο οργανικός και υπεύθυνος ως προς τις επιπτώσεις της ανάπτυξης που προωθεί, συνδυάζοντας και πάλι (όπως τον προηγούμενο αιώνα) αφηρημένη σκέψη με φυσικά σχήματα. Γενικά, ο σχεδιασμός τοπίου τίθεται στην υπηρεσία ορθολογικοποιημένων επιχειρημάτων οργάνωσης χώρου, δημιουργεί οργανική σχέση με τα προϋπάρχοντα στο χώρο, το ευρύτερο αστικό, αγροτικό ή γενικότερο περιβάλλον, την τοποθεσία -με τη δυνατότητα τεχνητής ανάπλασης αναγλύφου-, τις κοινωνικές ανάγκες, τις δυνατότητες δραστηριοτήτων, την τοπική ιστορία, κ.λπ. Κορυφώνεται σε δύο κατευθύνσεις. Εκφράζεται είτε σαν σύστημα σημείωσης του τοπίου με την καταγραφή σειρών εμπειριών και γεγονότων σε νέους χώρους (Laurence Halprin), είτε επηρεάζεται από το οικολογικό κίνημα, θεωρητικά από το 1960, αλλά ουσιαστικά από το 1970 (Ian McHarg). Η τελευταία αυτή κατεύθυνση στοχεύει στη χωρική επίλυση προβλημάτων του φυσικού και κοινωνικο-πολιτισμικού τοπίου και παράγει μελέτες οικολογικού σχεδιασμού, επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο και το design του χώρου. Παραδείγματα σε διάφορες κλίμακες έχουμε στη φύτευση αυτόχthonων λιβαδιών σε οικιακούς κήπους, στο σχεδιασμό των καινούριων πόλεων Tapiola (1952) και Brazilia (1956), και στο σχεδιασμό της Hall Plaza, Massachussetts (1971), Lovejoy Plaza, Portland (1966) και Bois de Vincennes, Paris (1970).⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μ., ό.π., σ. 69.

⁴⁶⁰ Π.χ. Woodland Cemetery.

⁴⁶¹ Στις εισαγωγικές σελίδες του βιβλίου του *The Living City* (1958), ο Wright καταγράφει ένα απόσπασμα του Παράκελσου, σύμφωνα με το οποίο “...κάθε τι στη φύση αποτελεί κατοικία, όπου εμβυσούν καθορισμένες κάθε φορά δυνάμεις και αρετές, από αυτές που ο Θεός εμφύσησε παντού στη Φύση και οι οποίες κατοικούν σε όλα τα πράγματα, με τον ίδιο τρόπο, όπως η ψυχή στον άνθρωπο”.

⁴⁶² Δια νόμου διαχωρισμό περιοχών για διαφορετικούς σκοπούς, που ξεκινά από τη Νέα Υόρκη.

⁴⁶³ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 69-70.

⁴⁶⁴ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 34-35.

⁴⁶⁵ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 70-71.

Ολοκληρώνοντας, οι διάφορες σύγχρονες τάσεις στο σχεδιασμό τοπίου δημιουργούνται κυρίως σαν αντίδραση στη μαζική παραγωγή και κατανάλωση του τοπίου, χαρακτηριστική του 20^{ου} αιώνα. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, προκύπτει το αμφισβητούμενο αρχιτεκτονικό στυλ του “μεταμοντερνισμού”, που εξαπλώνεται στην Ευρώπη μέσα στη δεκαετία του 1970. Πρόκειται για διάφορες προοδευτικές νέες προσεγγίσεις, απόπειρες αλλαγής στάσης και νοοτροπίας απέναντι στο περιβάλλον, που ενθαρρύνουν μεγαλύτερη ποικιλομορφία τόσο σε παλιές όσο και σε νέες μορφές. Ο “μεταμοντερνισμός” επιβάλλει υπευθυνότητα απέναντι στην κοινή γνώμη, το δικαίωμα στη δημοκρατική χρήση του δημόσιου χώρου, έμφαση στην ποιότητα και στη συμπεριφορά στο χώρο, μια μεταστροφή δηλαδή από τα μεγάλα, αχανή, εξορθολογισμένα, λειτουργικά και μόνο τοπία. Αναζητεί στο τοπίο μικρότερες ή και λεπτομερειακές κλίμακες, αντιληπτική συνοχή των αστικών τοπίων, ολκότητα και συνέχεια, έμφαση στα βιώματα και στην απόλαυση του ελεύθερου χώρου της πόλης μέσα από τη μετακίνηση και την καθημερινή ζωή, ανάδειξη των κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών στο χαρακτήρα των τοπίων, τη σύνδεση με την ιστορία, τη φυσική γεωγραφία, τοπικές ιδιαιτερότητες, τη θεατρικότητα και γενικά την τέχνη. Με λίγα λόγια το τοπίο καθίσταται μια πολιτισμική εικόνα, αναγνώσιμη κοινωνικο-οικολογικά και αντιληπτικά, ένα σύγχρονο έργο τέχνης.⁴⁶⁶

Μερικά παραδείγματα τέτοιων σύγχρονων αποδόσεων τοπίων βρίσκουμε στο Jardin du Palais Royal, και στο Jardin des Halles στο Παρίσι, στο σχεδιασμό της εισόδου στο Μουσείο του Λούβρου από τους αρχιτέκτονες Pei και Macary, στους διάφορους κήπους γλυπτικής (Minneapolis, Minnesota και Oslo, Νορβηγία), στο σχεδιασμό αστικών διαδρομών όπως στην Βαρκελώνη και πολλές πόλεις των Η.Π.Α., αλλά και σε άλλα μέρη του κόσμου (Ιαπωνία), όπως και στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα, στην αρχή της περιόδου αυτής, ο αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης, με την κατασκευή των δρόμων προς την Ακρόπολη και του Φιλοπάππου και το συγκρότημα του Λουμπαδιάρη (1954-57), πραγματώνει τη δική του ρεαλιστική εκδοχή της ουτοπικής θεώρησης του τοπίου, διατυπώνοντας με το ιδίωμα ενός αρχαϊκού μοντερνισμού ένα νέο τύπο αισθητικής με γνώμονα το ιδιαίτερο γνώρισμα της ελληνικής παράδοσης, τη γραφικότητα.⁴⁶⁷

Στο τελευταίο μισό του 20^{ου} αιώνα, έχουν πια διαχωριστεί με επαναστατικό τρόπο ο σχεδιασμός τοπίου (*landscape design*) και η ζωγραφική τοπίου (*landscape painting*). Ο μεν πρώτος τώρα ασχολείται με την οικολογία, την περιβαλλοντική ψυχολογία, τη συντήρηση τοπίου κ.λπ., και αποφεύγει την έννοια “τοπίο” για να ξεφύγει από την αισθητική θεώρηση, η δε δεύτερη δεν ενδιαφέρεται πια για την αναπαραγωγή συμβατικών τοπίων, αλλά για μια πιο υποκειμενική θεώρηση του τοπίου, συχνά με κάποιο κοινωνικό ή πολιτικό μήνυμα. Στο μεταξύ, η λέξη έχει αρχίσει να χρησιμοποιείται με μεγαλύτερη ελευθερία και συχνά μεταφορικά, ως αποτέλεσμα της ταχύτητας και της κλίμακας των αλλαγών που συντελούνται την συγκεκριμένη περίοδο. Οι τεχνολογικές καινοτομίες στον τομέα των μέσων μεταφοράς, αλλά και η νέα ηλεκτρονική/ψηφιακή “επανάσταση”, καθιστούν δυνατή την ταχύτατη μεταφορά όχι μόνον των ανθρώπων αλλά και των ιδεών, τάσεων και πεποιθήσεων σε μακρινές και άλλοτε μη προσπελάσιμες περιοχές. Ταυτόχρονα, διευκολύνεται η μαζική συσσώρευση σε συγκεκριμένες περιοχές, οι οποίες αναγκαστικά εξαπλώνονται περιμετρικά, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του αυξανόμενου πληθυσμού.⁴⁶⁸ Στο κείμενό του *Accelerating Darwin*, ένας αμφιλεγόμενος αρχιτέκτονας του τοπίου, ο Adrian Geuze, τονίζει την άποψη ότι η διαφορά ανάμεσα στην πόλη και στη φύση δεν υφίσταται πλέον σήμερα. Η καινούρια πόλη είναι “μια ευάερη μητρόπολη με χωριά, αστικά κέντρα, προάστια, βιομηχανικές περιοχές, λιμάνια, αεροδρόμια, δάση, λίμνες, παραλίες και τη μονοκαλλιέργεια αγροτικών περιοχών υψηλής τεχνολογίας. Η πόλη έχει γίνει ένα ξεχειλωμένο αστικό τοπίο. Ο κάτοικος της πόλης έχει επίσης αλλάξει και δεν περιορίζεται πια στο άμεσο περιβάλλον του. Γίνεται εξερευνητής, εξαιρετικά κινητικός, έχει στη διάθεσή του όλα τα επιτεύγματα της τεχνολογίας και πρόσβαση σε πολλά μέσα, διασχίζει το τοπίο, κοιμάται και εργάζεται

⁴⁶⁶ Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μ., “Αρχιτεκτονική Τοπίου, Σχεδιασμός Αστικών Χώρων: Κριτική και Θεωρία, Σύγχρονες Τάσεις Σχεδιασμού Τοπίου”, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτη, 1992, στο: Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1996.

⁴⁶⁷ Τερκενλή Σ. Θ., *ό.π.*, σ. 71-72.

⁴⁶⁸ *Ο.π.*, σ. 26-27.

σε διάφορα μέρη, οι φίλοι και οι συγγενείς του δεν μένουν στον ίδιο δρόμο. Ο κάτοικος της πόλης χρησιμοποιεί όλο το τοπίο”.⁴⁶⁹

Σύμφωνα με την Ανανιάδου – Τζημοπούλου (1992), ο σχεδιασμός τοπίου σήμερα, βρίσκεται στην επικαιρότητα με τις εξής μορφές: α) *Πράσινη επανάσταση*, που ελέγχει, αποκαθιστά και εξασφαλίζει την επιβίωση στη λεπτή ισορροπία της φύσης μέσα στη βιόσφαιρα (όταν διαταράσσεται από ανθρώπινες δραστηριότητες), β) *Οικολογικός σχεδιασμός*, που δεν διαταράσσει οικοσυστήματα και φυσικούς βιοτόπους αλλά τα επαναφέρει στην κατάσταση ισορροπίας τους, μέσα από προτεινόμενες αλλαγές, γ) *Τέχνη τοπίου*, που ποτέ δε χάθηκε στη διάρκεια της ιστορίας, όπως διαπιστώσαμε σύμφωνα με όλα τα προηγούμενα, με τον άνθρωπο πάντα δημιουργό του περιβάλλοντός του, μέσα από την προβολή των αφηρημένων ιδεών του στη φύση και στο χώρο. Η κοινή αντίληψη για τον σχεδιασμό του τοπίου ταυτίστηκε περισσότερο με αυτή τη διάσταση, ότι πρόκειται, δηλαδή, για μια τέχνη περιορισμένη σε κήπους και σε πάρκα. Μόνο στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα το συλλογικό τοπίο προέκυψε ως κοινωνική ανάγκη, που προσδιορίζει συγχρόνως και την προσέγγιση της αρχιτεκτονικής τοπίου.⁴⁷⁰

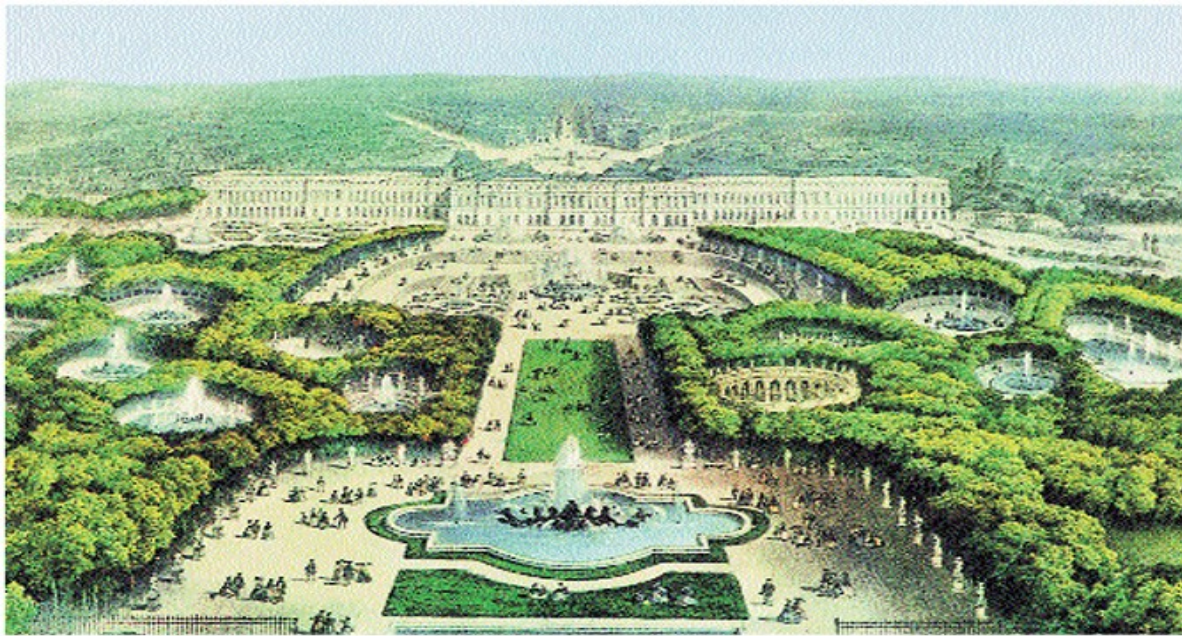
Παρατηρώντας τη διαχρονική εξέλιξη της γένεσης και της εξέλιξης της έννοιας του τοπίου όπως αυτή διαμορφώθηκε στο εικαστικό και σχεδιαστικό πλαίσιο, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η πορεία αυτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις μεταβολές των κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου, των συνθηκών ζωής, της συμπεριφοράς και νοοτροπίας και γενικότερα των κοινωνιών και της ιστορίας. Η εξέλιξη όμως αυτή δεν περιορίζεται μόνο στη φυσιγνωμία και το χαρακτήρα του τοπίου, αλλά επεκτείνεται τόσο στην ετυμολογία του όσο και στην επιστημονική του θεώρηση.⁴⁷¹ Έτσι ενώ τον 18^ο αιώνα το τοπίο ορίζεται ως μια περιοχή, η προοπτική μιας χώρας αλλά και μια εικόνα που αναπαριστά την έκταση του χώρου με τα διάφορα αντικείμενα που υπάρχουν μέσα σ' αυτό, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η σχετική προσέγγιση διαφοροποιείται καθοριστικά. Είναι τότε που ο Alexander Von Humbolt όρισε περιληπτικά το τοπίο, ως “το συνολικό χαρακτήρα μιας περιοχής της Γης” (1814). Ο ορισμός αυτός θεωρείται ως ορισμός – σταθμός, που επηρέασε τη σύγχρονη έννοια του τοπίου. Κατά τον 20^ο αιώνα έχουν διατυπωθεί ποικίλοι ορισμοί, οι οποίοι είτε επικεντρώνονται στη συνθετική διάσταση του τοπίου, είτε στην οπτική, είτε στην οικολογική, είτε στην κοινωνική και πολιτισμική, είτε στην ολιστική του διάσταση, εισάγοντας την υποκειμενική συνιστώσα του παρατηρητή και προσδίδοντας στο τοπίο οικουμενικό χαρακτήρα. Έτσι, το τοπίο, ως δυναμική -αλλά και διφορούμενη- παρουσία στο χρόνο, αλλάζει και τροποποιείται άλλοτε με αργούς και άλλοτε με γρήγορους έως ταχύτατους ρυθμούς, σε συνάρτηση με την ένταση των ιστορικών και κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Χάρη Χ., “Φαινόμενα διάχυσης της πόλης στο τοπίο”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 62-63.

⁴⁷⁰ Τερκενλή Σ. Θ., ό.π., σ. 17-18.

⁴⁷¹ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 31.

⁴⁷² Ό.π., σ. 32, 33.

Ανάκτορο Βερσαλλιών (1661 -1678)
(πηγή διαδικτυο)

Β.3. Σύγχρονες διεπιστημονικές θεωρήσεις τοπίου

Β.3.1. Από την Αρχιτεκτονική Τοπίου στην “Επιστήμη του Τοπίου”

Το τοπίο λόγω της συνθετότητας και ιδιαιτερότητάς του ως ταυτόχρονης έκφρασης των πολλαπλών διαστάσεών του, λόγου χάρη φυσική, γεωγραφική, οικονομική, καλλιτεχνική, σχεδιαστική, φιλοσοφική κλπ, καθώς και της δυναμική του παρουσίας στο χρόνο, συνιστά -όπως αποδεικνύεται- ένα πεδίο διεπιστημονικής θεώρησης. Οι επιστημονικοί κλάδοι που ερευνούν και μελετούν το τοπίο είναι ποικίλοι και εντάσσονται είτε στις φυσικές επιστήμες, είτε στις ανθρωπιστικές, στις κοινωνικές, στις εφαρμοσμένες, είτε πάλι στην επιστήμη του δικαίου καθώς και στις εικαστικές τέχνες και στην λογοτεχνία - ποίηση και πεζογραφία.⁴⁷³ Στη συνέχεια, θα παρακολουθήσουμε την ερμηνεία της έννοιας τοπίο, στο χώρο κάθε επιστημονικού κλάδου που τον μελετά/ερευνά, ώστε, στη συνέχεια να αποσαφηνίσουμε το πλαίσιο στο οποίο θα εντάξουμε τον δικό μας ερευνητικό “βηματισμό”, για τις ανάγκες της παρούσης διδακτορικής διατριβής, παρουσία ή απουσία ορισμού.

Όπως διαπιστώσαμε στις προηγούμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου, οι πρακτικές εφαρμογές της σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Τοπίου έχουν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα και στα πρώτα στάδια του πολιτισμού, με τη μορφή της *Κηποτεχνίας*. Η ιστορία της Κηποτεχνίας έχει μακρά πορεία και οι εφαρμογές της συναντώνται σε ολόκληρο τον κόσμο,⁴⁷⁴ ενώ η αισθητική του τοπίου, έχει με τη σειρά της τις ρίζες της, στην τέχνη της Κηποτεχνίας και στη γραφική απεικόνιση τοπίων και σκηνικών εξαιρετικού κάλλους στη ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα. Η μετέπειτα εξέλιξη της κοινωνικής ζωής, η εκτεινόμενη ανάπτυξη της τεχνολογίας και η στροφή στην εκβιομηχάνιση και αστικοποίηση, δημιούργησαν μια νέα ανάγκη του ανθρώπου για ξεκούραση και αναψυχή αναζητώντας υποκατάστατα του φυσικού περιβάλλοντος μέσα στα αστικά συμπλέγματα. Έτσι, η δημιουργία τεχνητών κήπων και η αισθητική διαμόρφωση των υφιστάμενων, αναδείχθηκαν σε απαραίτητο στοιχείο της σύγχρονης ζωής. Η

⁴⁷³ Μαριά Α.-Ε., *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό, και εθνικό δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2009, σ. 37.

⁴⁷⁴ Αρχαία Ελλάδα, Αίγυπτος, Μεσοποταμία, Περσία, Ρώμη, Γαλλία, Ιαπωνία, Κίνα κ.α.

κηποτεχνία, λοιπόν, εξελίχθηκε σε αρχιτεκτονική τοπίου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με σημείο μετάβασης την εποχή της Αναγέννησης. Η αρχιτεκτονική τοπίου οργανώθηκε ως επιστήμη περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}.⁴⁷⁵ Το 1929 ιδρύθηκε το *Ινστιτούτο Αρχιτεκτόνων Τοπίου (Institute of Landscape Architects)* και το 1948, η *Διεθνής Ομοσπονδία Αρχιτεκτόνων Τοπίου (International Federation of Landscape Architects – I.F.L.A.)*.⁴⁷⁶

Σύμφωνα με την ελληνική βιβλιογραφία, η *Αρχιτεκτονική Τοπίου* είναι η τέχνη και η επιστήμη, η οποία αξιολογώντας και αναλύοντας οικολογικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, ασχολείται με την προγραμματισμένη και ορθολογική σχεδίαση εξωτερικών χώρων κάθε μεγέθους και συνδυάζει ταυτόχρονα τη λειτουργικότητα και αισθητική, για την καλύτερη χρησιμοποίησή τους από τον άνθρωπο. Αναφορικά με την “κοινωνική προσφορά” του έργου της Αρχιτεκτονικής Τοπίου, σύμφωνα με τους Χ. Ροΐδη, Σ. Σεκλιζιώτη, Αι. Σκοτιδά: “Αρχιτεκτονική Τοπίου είναι η επιστήμη και τέχνη που έχει σαν βασική λειτουργία να δημιουργεί και να διατηρεί την αισθητική στον άμεσα περιβάλλοντα ανοικτό χώρο της ανθρώπινης κατοικίας, της γειτονιάς, της πόλης, αλλά και στον ευρύτερο φυσικό χώρο μιας γεωγραφικής περιοχής ή χώρας. Επίσης έχει σαν σκοπό την προώθηση του αισθήματος της άνεσης, της ευκολίας και της υγείας των κατοίκων της πόλης, στους οποίους σπάνια προσφέρεται διέξοδος στη φύση και οι οποίοι χρειάζονται επείγοντως ανανέωση και ηρεμία μέσα στις καθημερινές τους αστικές ασχολίες. Η αναπαυτική θέα και οι ήχοι ενός τέτοιου χώρου, που σχεδιάζεται και δημιουργείται από την τέχνη της Αρχιτεκτονικής Τοπίου, φέρνει τον άνθρωπο σε επαφή με τη φύση και αποτελεί στις μέρες μας μια πρωταρχική ανάγκη για να τον ανυψώσει ηθικά και να αισθάνεται υγιής και ευτυχισμένος”. Τέλος, η Αμερικανική Ένωση Αρχιτεκτονικής Τοπίου (*American Society of Landscape Architecture – A.S.L.A.*),⁴⁷⁷ αναφέρει ότι η Αρχιτεκτονική Τοπίου συμπεριλαμβάνει την ανάλυση, οργάνωση, σχεδιασμό, διαχείριση και επιμελητεία του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος. Οι διάφοροι τύποι έργων περιλαμβάνουν αστικές περιοχές, πάρκα και αναψυχή, μνημεία, αστικό σχεδιασμό, οδικά τοπία και δημόσιους χώρους, συντήρηση και αποκατάσταση ιστορικών χώρων, αναμόρφωση και διατήρηση, σχεδίαση εσωτερικών τοπίων κα.⁴⁷⁸

Το 1814, ο Alexander Von Humboldt ορίζει περιληπτικά το τοπίο, ως, “το συνολικό χαρακτήρα μιας περιοχής της Γης”, ενώ οι πρώτες ενέργειες για την προστασία της φύσης και του τοπίου εντοπίζονται χρονικά στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ήδη από το 1872, εγκαινιάζεται στις ΗΠΑ το πρώτο Εθνικό Πάρκο στον κόσμο, το *Yellowstone*, που αποσκοπεί στην προστασία της φυσικής ομορφιάς, της χλωρίδας και της πανίδας και εν γένει της άγριας ζωής. Αν και ήταν πρωτοπόρος στους τομείς της βιογεωγραφίας, της φυσικής γεωγραφίας και της κλιματολογίας, αναγνωρίζει το ανθρώπινο στοιχείο, καθώς και τις αισθητικές του ιδιότητες, -πιθανότατα επηρεασμένος από το κλίμα της εποχής- τις οποίες και αποκαλεί θεραπευτικές. Αυτός ο ορισμός, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη διατύπωση του νομικού ορισμού του τοπίου, στη *Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το Τοπίο*. Στην κεντρική Ευρώπη και στη Σκανδιναβία οι γεωγράφοι έθεσαν τις θεωρητικές βάσεις για την *landschaftskunde*, δηλαδή την επιστήμη του τοπίου. Ο όρος “επιστήμη του τοπίου” χρησιμοποιείται για πρώτη φορά το 1884 από τον γεωγράφο Oppel. Ως “επιστήμη του τοπίου” περιγράφεται εκείνη, που “έχει ως σκοπό τη μελέτη, περιγραφή και εξήγηση των τοπίων και των σχετικών με αυτά περιοχών, οι οποίες περιλαμβάνουν οπτικά πεδία, χαρακτηριστικά και χωρικές μονάδες”.⁴⁷⁹

Η υλική και συμβολική οικειοποίηση του κόσμου παράγει διαφορετικά πλαίσια καθημερινής ζωής, αυτά που ο γάλλος γεωγράφος του 19^{ου} αιώνα Paul Vidal de la Blanche, ονόμαζε *genres de vie*, σε συγκεκριμένους περιφέρειες (“pays”), οι οποίες με τη σειρά τους συγκροτούν διακριτά τοπία, γεωγραφικά και ιστορικά συγκεκριμένα. Το 1920, ο βορειο-αμερικανός Carl Ortwin Sauer, επηρεασμένος από Γερμανούς γεωγράφους, όπως ο Otto Schuter και τη γερμανική σχολή του *Landschaft*, αλλά και από τη φιλία του με γνωστούς ανθρωπολόγους της εποχής, όπως τον Alfred

⁴⁷⁵ Το πρώτο ακαδημαϊκό-εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην Αρχιτεκτονική Τοπίου, έγινε στο Agricultural University της Νορβηγίας, το 1919. Σήμερα έχει μετονομαστεί σε Norwegian University of Life Sciences.

⁴⁷⁶ Το 1998, ιδρύθηκε ο μη κυβερνητικός οργανισμός, *The Cultural Landscape Foundation*, στην Βόρεια Αμερική, και το 2007, το ηλεκτρονικό περιοδικό, *World Landscape Architecture* (ως μετονομασία του *Wordlandscape Architect*, το 2011).

⁴⁷⁷ Η οποία εκδίδει από το 1910 το μηνιαίο περιοδικό *Landscape Architecture Magazine*.

⁴⁷⁸ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 72,73,75,76,77,81.

⁴⁷⁹ Ό.π., σ. 38,39.

Kroeber και τον Robert Lowie, καθιέρωσε τον όρο *πολιτισμικό τοπίο*, ως αυτό που προέρχεται από την ανθρώπινη δραστηριότητα, σε αντιπαράθεση με το “φυσικό τοπίο”, στο οποίο δεν υπάρχουν ανθρώπινες παρεμβάσεις. Εκδίδει το βιβλίο του, *The Morphology of Landscape*, στο οποίο και βρίσκουμε τη γνωστή ρήση περί τοπίου: “*Culture is the agent, the natural area is the medium, the cultural landscape is the result*”⁴⁸⁰ και σε συνδυασμό με τη σχολή του Berkeley τροφοδότησαν το γεωγραφικό προβληματισμό σε ΗΠΑ και Ευρώπη προς την κατεύθυνση της πολιτισμικής γεωγραφίας, δημιουργώντας τον κλάδο της πολιτισμικής ή κατ’ άλλους πολιτιστικής γεωγραφίας. Ο de la Blache και ο Sauer προμήθευσαν τη γεωγραφία με σημαντικές έννοιες: στατικές, όπως *rays* και *πολιτισμικό τοπίο*, αλλά και δυναμικές, όπως *genre de vie* και *ανθρώπινη παρέμβαση*. Και οι δύο όμως έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στους παράγοντες της φυσικής γεωγραφίας και αγνόησαν την έντονη κοινωνική διαφοροποίηση των σύγχρονων τοπίων θεωρώντας τον πολιτισμό μη προβληματική κατηγορία, χωρίς αντιθέσεις και συγκρούσεις.⁴⁸¹

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι έρευνες για το τοπίο από τη σκοπιά της γεωγραφίας στράφηκαν προς τρεις κυρίως κατευθύνσεις: α) προς την ιστορική διερεύνηση της εξέλιξης συγκεκριμένων τοπίων με χρήση αρχείων, χαρτών, εικόνων και ερευνών πεδίου, β) προς την ανάλυση “αυθεντικών” παραδοσιακών τοπίων, εκεί όπου διατηρούνται στοιχεία αγροτικών εκμεταλλεύσεων, κατοικιών και οικισμών και γ) προς την ανάλυση συνηθισμένων, καθημερινών τοπίων σε μικρούς οικισμούς της υπαίθρου. Και στις τρεις αυτές κατευθύνσεις διατηρήθηκε η έμφαση στην ύπαιθρο και στα παραδοσιακά γνωρίσματα του τοπίου καθώς και η βασική θεωρητική κληρονομιά της σχολής του Berkeley και του γαλλικού “ποσιμπλισμού”. Στην Ελλάδα η γεωγραφική έρευνα για τα τοπία είναι περιορισμένη.⁴⁸² Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι Γάλλοι γεωγράφοι J. Ancel και M. Brunhes εγκαινίασαν το πεδίο με έρευνες για τη Μακεδονία και τη Θράκη. Τη γαλλική παράδοση συνέχισαν μετά το 1960 στο πλαίσιο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) οι Μ. Sivignon για το Πήλιο και τη Θεσσαλία, ο Ε. Kolodny για τα νησιά και ιδιαίτερα την Αμοργό, ο Υ. Pechoux για τον αγροτικό χώρο και ο G. Burgel για την Αθήνα. Μετά την ίδρυση των δύο τμημάτων Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, υλοποιήθηκε σημαντικό αριθμός πρωτογενών ερευνών για το τοπίο στην Ελλάδα και στη Μεσόγειο.⁴⁸³

Σύμφωνα με τη Λίλα Λεοντίδου, η ανάλυση του τοπίου, στη γεωγραφία, μεταβάλλεται σε καθεμία από τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Στα 1960, ο Lowenthal (1961) αναλύοντας λογοτεχνικά έργα αποκαλύπτει διάφορες προσωπικές ερμηνείες για το τοπίο και υποστηρίζει τις *προσωπικές γεωγραφίες* του.⁴⁸⁴ Το 1967 εκδίδεται το επιστημονικό περιοδικό *Landscape Research*, το οποίο αποτελεί την αφορμή για έντονη κινητικότητα στη διεθνή επιστημονική κοινότητα με αποτέλεσμα τη διοργάνωση διεπιστημονικών συναντήσεων, αλλά και την ίδρυση επιστημονικών ενώσεων για το τοπίο, καθώς και την έκδοση διεπιστημονικών περιοδικών. Αποτέλεσμα αυτής της κινητικότητας ήταν η υπογραφή το 1972 στο Παρίσι της *Σύμβασης για την Προστασία της Παγκόσμιας Κληρονομιάς*, πολιτιστικής και φυσικής, μετά από πρόταση της UNESCO. Είναι το πρώτο κείμενο δεσμευτικού χαρακτήρα και παγκόσμιας εμβέλειας, που αφορά στην προστασία του τοπίου, ως στοιχείου της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.⁴⁸⁵

Κατά τη δεκαετία του 1970, η ανάγνωση του τοπίου αναμοχλεύεται με προσανατολισμούς προς τις ανθρωπιστικές σπουδές αντί τις κοινωνικές επιστήμες. Αυτές θα αξιοποιηθούν με αργά βήματα, αφού τη δεκαετία αυτή κυριαρχούν ακόμη οι γεωγράφοι της περιβαλλοντικής αντίληψης, ενώ κατά τα τέλη της αναπτύσσονται ιδέες για τη φύση και την ανθρώπινη συνείδηση. Πολιτιστικοί γεωγράφοι όπως οι “ανθρωπιστές”, Ley και Samuels (1978) και Tuan (1977), εισάγουν την έννοια του *ανθρώπινου φορέα* (*human agency*) και μεταμορφώνουν την Ανθρωπογεωγραφική σκέψη με την Ανθρωπιστική Γεωγραφία

⁴⁸⁰ Μτφ.: Ο πολιτισμός δρα, ο φυσικός τόπος είναι το μέσον και το πολιτισμικό τοπίο είναι το αποτέλεσμα.

⁴⁸¹ Χατζημηχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2011, σ. 14.

⁴⁸² Υπουργείο Πολιτισμού 1989. Παπαγιάννης, Σορώτου, 2010.

⁴⁸³ ARTEMIS 2001 Τερκενλή 2007 Χατζημηχάλης κ.α., 2010, βλ.: Ό.π..

⁴⁸⁴ Jackson P., “Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography”, Unwin Hyman, Λονδίνο, 1989, σ. 20-22, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 389.

⁴⁸⁵ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 40.

τους. Η ανάλυση του τοπίου απομακρύνεται από τον υποκειμενισμό ή αναγωγισμό του Lowenthal (1961), αλλά διατηρεί μια ελιτίστικη άποψη για τον πολιτισμό και μια υπερβολική προσήλωση στο τοπίο. Η Πολιτιστική Γεωγραφία, όμως, υιοθετεί σταδιακά έρευνες για τη διυποκειμενικότητα και τη δημιουργικότητα του ανθρώπινου φορέα.⁴⁸⁶

Την επόμενη, δεκαετία, του 1980, αναδύονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος οι κοινωνικές διαδικασίες, που αναπαράγουν ή μετασχηματίζουν τον πολιτισμό. Αν και κάπως αργοπορημένα, μεγάλη επιρροή έχουν τώρα οι ιδέες του Berger (1972), ότι τα υλικά τοπία δεν είναι ουδέτερα, αλλά αντανακλούν σχέσεις εξουσίας και κυρίαρχους “τρόπους θέασης”. Ακολουθώντας τον Αντόνιο Γκράμσι και τον Henri Lefebvre, ο Άγγλος γεωγράφος Denis Cosgrove (1984), ασκεί κριτική στις απόψεις του Sauer και υποστηρίζει ότι, για την κατανόηση της σχέσης του πολιτισμού με την καθημερινή πρακτική -υλική και συμβολική-, πρέπει να προσεγγίσουμε τον τρόπο παραγωγής ως τρόπο ζωής, δηλαδή ως κοινωνικό σχηματισμό. Να ενσωματώσουμε δηλαδή τον πολιτισμό εντός της διαδικασίας της ανθρώπινης υλικής παραγωγής, καθώς και την ανθρώπινη συνείδηση, τις ιδέες και τις πεποιθήσεις, που αποτελούν επίσης τμήματα της υλικής/συμβολικής παραγωγής. Αυτά υποστηρίζει και ο Φερνάν Μπρωντέλ στη *Γραμματική των Πολιτισμών* (1993/2001), όταν αναλύει ότι οι πολιτισμοί είναι γεωγραφίες, κοινωνίες, οικονομίες και συλλογικές νοοτροπίες.⁴⁸⁷ Τα τοπία δεν είναι μόνο κατασκευασμένα, αλλά και αντιληπτά μέσω αναπαραστάσεων (ιδανικών εκδοχών) στη ζωγραφική, στην ποίηση, αλλά και στον ακαδημαϊκό λόγο.⁴⁸⁸

Η πολιτισμική/πολιτιστική γεωγραφία αναγνωρίζει όλο και περισσότερο την πολλαπλότητα των πολιτισμών -την πολυπολιτισμικότητα- και τις κοινωνικές σχέσεις που τους δημιουργούν⁴⁸⁹ και υπάγεται στις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο αυτό, έρχεται στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος το *τοπίο του καπιταλισμού*. Το “διαβάζει” ο Harvey (1985), ο οποίος ορίζει τον πολιτισμό ως κοινά συστήματα (*shared sets*) νοημάτων, που εκφράζονται σε κοινωνικές πρακτικές μέσα σε έναν τόπο. Η νέα σχολή ανάλυσης του τοπίου εστιάζεται στην ερμηνεία των τύπων νοηματοδότησής του. Ενδιαφέρεται για το πώς η παγκοσμιοποίηση⁴⁹⁰ της πολιτιστικής παραγωγής και κατανάλωσης, επηρεάζει τις σχέσεις ανάμεσα στην πολιτιστική ταυτότητα, το νόημα και τον τόπο.⁴⁹¹ Αναλύει τη διαδικασία με την οποία τα σύμβολα, οι τελετουργίες, η συμπεριφορά και οι καθημερινές κοινωνικές πρακτικές καταλήγουν σε ένα κοινό σύστημα νοημάτων, που σε μεγάλο βαθμό εξειδικεύονται στον τόπο.⁴⁹² Τη δεκαετία του '80 λοιπόν, οι κριτικές απόψεις και οι έρευνες ώθησαν σε σημαντικές αλλαγές στη γεωγραφία ως προς τη θεματολογία, τις θεωρητικές καταβολές και τη μέθοδο. Αυτές παρακολούθησαν τις αντίστοιχες θεματικές αλλαγές στην οικονομική και την κοινωνική γεωγραφία και στράφηκαν στις μεγάλες πόλεις και στα προβλήματα της αστικοποίησης, της εκβιομηχάνισης, της ρύπανσης και των κοινωνικά περιθωριοποιημένων συνοικιών, τα οποία αναδείχθηκαν σε πρωτεύοντα θέματα για την ανάλυση τοπίων. Παράλληλα, το ανανεωμένο ενδιαφέρον για το περιβάλλον και οι εξελίξεις στον τομέα της οικολογίας

⁴⁸⁶ Gregory D., “Ideology, Science and Human Geography, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1978, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 389.

⁴⁸⁷ Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), 2011, *ό.π.*, σ. 15.

⁴⁸⁸ Cosgrove D. & Daniels S. (επιμ.), “The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments, Cambridge University Press, 1988, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

⁴⁸⁹ Crang M., “Cultural Geography, Routledge, Λονδίνο 1998, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

⁴⁹⁰ Με τον πολυσυζητημένο όρο παγκοσμιοποίηση εννοούμε εδώ “το συνδυασμό των νέων τεχνολογιών με μια αυξημένη κινητικότητα στο εμπόριο, την αυξημένη συγκέντρωση του οικονομικού ελέγχου και την αποδυνάμωση του ρόλου του έθνους-κράτους”. Peter Marcuse, Ronald van Kempen, “Influences on the Spatial Order of Cities” (introduction), στο Peter Marcuse, Ronald van Kempen, (eds.) *Globalizing Cities; A New Spatial Order?*, Blackwell, Oxford, Malden 2000, σελ.5, στο: Χάρη, Χ., “Φαινόμενα διάχυσης της πόλης στο τοπίο”. Βλ.: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “*ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!*” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 58.

⁴⁹¹ McDowell L., “The Transformation of Cultural Geography” 1994, σελ.146, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

⁴⁹² Λεοντίδου Λ., “Αστικά τοπία του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού: “αναγνώσεις” και αναδιαρθρώσεις”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

και της γεωλογίας, έδωσαν τη δυνατότητα μιας νέας σύνθεσης κοινωνικών διαδικασιών και φυσικών διεργασιών, αφήνοντας πίσω την περιβαλλοντική αιτιοκρατία του παρελθόντος.⁴⁹³

Τη δεκαετία του 1990, τέλος, η ανακάλυψη της σημασίας που έχει για το χώρο και τη γεωγραφία γενικά ο πολιτιστικός υλισμός του Γκράμσι (1971), σε συνδυασμό με τις πολιτιστικές -κατ' άλλους, πολιτισμικές- σπουδές, μεταβάλλει τους τρόπους ανάγνωσης του τοπίου και φέρνει στο προσκήνιο την αναδιάρθρωση του χώρου στις ταξικές κοινωνίες.⁴⁹⁴ Διερευνώνται τόσο η “εκ των κάτω” δημιουργία του τοπίου της πόλης, με την αυθόρμητη δράση των λαϊκών στρωμάτων,⁴⁹⁵ όσο και η συμβολή της ηγεμονικής τάξης στην αποκρυστάλλωσή του.⁴⁹⁶ Η θεώρηση της γνώσης και της οπτικής για το τοπίο ως πολλαπλής και τοποθετημένης (positionality), συνδέει τη σχετική έρευνα με τη μετανεωτερικότητα. Η αλληλοτροφοδότηση γεωγραφικών και πολιτιστικών -κατ' άλλους πολιτισμικών- σπουδών, ιδίως μετά την εξαιρετική δουλειά των Raymond Williams (1973) και Stuart Hall (2003), οδηγεί σε ευρύτερη χρήση μιας γεωγραφικής προοπτικής στις κοινωνικές επιστήμες. Ο ανθρωπολόγος James Clifford (1992), βλέπει την πολιτιστική ανάλυση στα τέλη του 20^{ου} αιώνα να αποκρυσταλλώνει τα αντικείμενα της -κοινωνίες, παραδόσεις, κοινότητες, ταυτότητες- με όρους χωρικούς. Οι κοινωνικοί επιστήμονες ανακαλύπτουν τη χωρικότητα⁴⁹⁷ των δράσεων και των πρακτικών.⁴⁹⁸

B.3.2. Η διεπιστημονικότητα και το τοπίο

Το 1939, ο Carl Troll χρησιμοποιεί την αεροφωτογραφία και ανακαλύπτει μια διαφορετική προοπτική στη μελέτη του τοπίου, αναπτύσσει δε παράλληλα μια μεθοδολογία για την ολιστική και οικολογική προσέγγισή του. Εισήγαγε μάλιστα τον όρο *οικολογία τοπίου*, τον οποίο θεωρεί ως σύζευξη της βιολογίας και της γεωγραφίας. Η οικολογία τοπίου⁴⁹⁹ ως επιστήμη, εδραιώθηκε αρχικά στην Ευρώπη, όπου και διαθέτει μακρά ιστορία, ενώ στη συνέχεια και συγκεκριμένα μετά το 1980 αναπτύσσεται και στην Αμερική, διαμορφώνοντας δύο διαφορετικές σχολές οικολογίας τοπίου, την *Ευρωπαϊκή* και την *Αμερικανική*. Στο ερευνητικό πεδίο της Ευρωπαϊκής σχολής, εντάσσεται ένα ευρύ φάσμα θεματικών, από την ερευνητική συσχέτιση με την αρχιτεκτονική -σχεδιασμός, διατήρηση και αποκατάσταση τοπίων- και τη μελέτη επίδρασης των ανθρωπογενών συστημάτων και κατασκευών έως και την τυπολογία, ταξινόμηση και ονοματολογία τοπίων. Τα ερευνητικά αντικείμενα της Αμερικανικής σχολής διαφοροποιούνται, καθώς η προηγούμενη, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της στη μελέτη των φυσικών ή έστω ημι-φυσικών συστημάτων (λ.χ. Εθνικά Πάρκα), χωρίς να κατορθώνει εν τέλει να συμπεριλάβει την ανθρώπινη οικολογία και τις ανθρωπιστικές επιστήμες στο ερευνητικό της δυναμικό. Η οικολογία τοπίου, βέβαια, στη σημερινή εποχή, έχει αρχίσει να ξεπερνά την κλασική θεώρηση του τοπίου μέσα από τον ορισμό του ως μιας ετερογενούς περιοχής αποτελούμενης από μια σύνθεση αλληλεπιδρώντων οικοσυστημάτων, η οποία επαναλαμβάνεται στην ίδια μορφή καθ' ολοκληρίαν, και εισέρχεται σε μια διαφορετική αντίληψη, όπου το ανθρώπινο στοιχείο γίνεται αντιληπτό ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι του τοπίου. Γενικά, όμως, πρόκειται για μια επιστήμη που εξελίσσεται συνεχώς, διανύοντας μια διαδικασία, αντιστοίχως συνεχούς, ανακάλυψής της.⁵⁰⁰

⁴⁹³ Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), (2011), *ό.π.*, σ. 15.

⁴⁹⁴ Leontidou L, “The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development, Cambridge University Press, 1990, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

⁴⁹⁵ *Ό.π.*.

⁴⁹⁶ Cosgrove D., “Toward a Radical Cultural Geography”: Antipode, τομ. 15, 1983, σ. 1-11, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

⁴⁹⁷ *Spatiality*: Gregory D. & Martin R. & Smith G. (επιμ.), “Human Geography: Society, Space, and Social Science”, Macmillan Press, Μπρίζινγκστοκ, 1994, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

⁴⁹⁸ Λεοντίδου Λ., “Αστικά τοπία του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού: “αναγνώσεις” και αναδιαρθρώσεις”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 390.

⁴⁹⁹ Αξίζει να διευκρινιστεί ότι η *οικολογία (οικοσυστημάτων)* και η *οικολογία τοπίου* συνιστούν διακριτά επιστημονικά πεδία. Η μεν πρώτη εστιάζει τις μελέτες της στη ροή ύλης και ενέργειας ανάμεσα στους οργανισμούς, πληθυσμούς και βιοκοινότητες, η δεύτερη ερευνά τις επιδράσεις της χωρικής διάταξης των αντικειμένων και των σχετικών διαδικασιών στο γεωγραφικό χώρο.

⁵⁰⁰ Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 39,53,54,55,56.

Από την πλευρά της φυσικής γεωγραφίας και γεωλογίας,⁵⁰¹ αναπτύχθηκε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις γεωμορφές (το ορατό αποτέλεσμα των φυσικών διεργασιών στο γήινο ανάγλυφο) και τα γεωτοπία (το σύνολο των γεωμορφών σε μια περιοχή), ως βασικά και αυτόνομα στοιχεία ενός τοπίου και προτάθηκαν τρία μέτρα ανάδειξης και προστασίας σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (ΙΓΜΕ) έχει προσφέρει σημαντικά σε αυτό τον τομέα. Από την πλευρά της οικολογίας, η οικολογία των τοπίων αναγνωρίζει τέσσερα κυρίαρχα χωρικά πρότυπα: α) τις ανομοιογενείς συστάδες χαμηλής βλάστησης και καλλιιεργειών (*patches*), β) τα όρια και τα άκρα (φυσικά και θεσμικά) βλάστησης και αστικών χρήσεων γης (*boundaries, edges*), γ) τους διαδρόμους/γραμμικά στοιχεία βλάστησης και νερού (*corridors*) και δ) τα μωσαϊκά/δίκτυα βλάστησης και καλλιιεργειών (*mosaics/networks*). Στο εσωτερικό της οικολογίας τοπίων υπάρχουν δύο βασικές κατευθύνσεις: η πρώτη δίνει προτεραιότητα στην ανθρώπινη παρέμβαση και η δεύτερη στην οικολογία των οργανισμών. Οι προσεγγίσεις αυτές βοήθησαν να συναντηθεί ο συγκεκριμένος τομέας με τη γεωγραφία, ειδικά με τη βιογεωγραφία, οι ίδιες όμως παρέμειναν εστιασμένες κυρίως στην ύπαιθρο.⁵⁰²

Η Δασολογία, είναι μία ακόμη επιστήμη η οποία χρησιμοποιεί εκτεταμένα την έννοια του τοπίου, σε θεωρητικές και σε πρακτικές εφαρμογές. Το δασικό τοπίο είναι μια ιδιαίτερη μορφή τοπίου, συχνά συσχετιζόμενη από την κοινή γνώμη με την έννοια του απόλυτα φυσικού τοπίου. Η κρίση αυτή είναι εν μέρει ορθή καθώς το δασικό τοπίο, αν και αποτελείται από καθαρά φυσικό κεφάλαιο (δένδρα, βλάστηση, πανίδα, γεωμορφολογικούς σχηματισμούς), εντούτοις επιδέχεται σε μεγάλο βαθμό την ανθρώπινη παρέμβαση και διαχείριση για οικονομικούς - απόληψη δασικών προϊόντων, περιβαλλοντικούς - ρύθμιση υδατικού ισοζυγίου, προστασία φυτικών και ζωικών ειδών, και κοινωνικούς σκοπούς - δασική αναψυχή, περιβαλλοντική εκπαίδευση. Οι πρώτες προσπάθειες σχηματοποίησης της έννοιας του δασικού τοπίου στη δασική πράξη, έχουν ως αφετηρία τη δεκαετία του '70. Το δασικό τοπίο ως σύνολο εμπεριέχει τρεις διαστάσεις οργανικά συνδεδεμένες και αλληλοεξαρτώμενες: την *οικολογική*, η οποία αντιμετωπίζεται περισσότερο εξειδικευμένα πλέον από την οικολογία τοπίου, την *οπτική*, της οποίας η μελέτη απασχολεί κατά το μεγαλύτερο μέρος την αρχιτεκτονική τοπίου, και τέλος, την *κοινωνική - πολιτισμική* διάσταση, η οποία αποτελεί αντικείμενο μελέτης του κλάδου της κοινωνικής και της φυσικής γεωγραφίας. Κατά τη δεκαετία του '90, κάνουν την εμφάνισή τους έννοιες οικολογικής σχεδίασης στο πλαίσιο της δασολογικής επιστήμης, οι όροι “δασοπονία τοπίου” και “διαχείριση δασικών οικοσυστημάτων”. Στις προσεγγίσεις αυτές συμπεριλαμβάνεται ανάλυση χωρικών σχέσεων, ενώ το ανθρώπινο στοιχείο εκλαμβάνεται ως ενεργό τμήμα του οικοσυστήματος. Γενικότερα, σκοπός της οικολογικής διαχείρισης των δασικών τοπίων είναι η εφαρμογή οικολογικών αρχών ευρέως σκοπού, ώστε να εξευρεθούν τα μέσα διαφύλαξης της βιοποικιλότητας του τοπίου. Οι αρχές αυτές εφαρμόζονται για τον καθορισμό του οικολογικού δυναμικού του δασικού τοπίου, για την παραγωγή εναλλακτικών οικολογικών λύσεων, για την εκτίμηση της αξίας των λύσεων αυτών αλλά και για σκοπούς που σχετίζονται με τη δασική αναψυχή ή τον τουρισμό. Στο πλαίσιο της οπτικής διάστασης, την περίοδο των δεκαετιών '80 και '90, αναπτύσσεται μια τάση σχεδιασμού (*design*) των δασοπονικών δραστηριοτήτων. Επειδή η σχεδίαση του δασικού τοπίου εντάσσεται σε μεγάλο βαθμό στην αρχιτεκτονική τοπίου, η επιστήμη της δασολογίας, επηρεασμένη σαφώς από αυτήν, δέχεται ότι η σχεδίαση του δασικού τοπίου εξαρτάται από την εκτίμηση σχεδιαστικών αρχών, όπως της μορφής, της κλίμακας, της ποικιλότητας, της οπτικής δύναμης, της ενότητας αλλά και του *genious loci*. Η αρχιτεκτονική τοπίου και το δασικό τοπίο είναι άρρηκτα συνυφασμένα πεδία, πολλές δε αρχές της πρώτης εφαρμόζονται στα δασικά τοπία, είτε στα αυτοφυή, είτε στις δασικές φυτείες, είτε στα φυσικά δασικά τοπία. Τέλος, αναφορικά με την πολιτισμική διάσταση του δασικού τοπίου, αυτή αποτελεί το σημείο τομής της επιστήμης της δασολογίας με την επιστήμη της γεωγραφίας και ειδικότερα της πολιτισμικής γεωγραφίας, που ασχολείται επισταμένα και εμπεριστατωμένα με τα πολιτισμικά τοπία. Ίσως σε κανένα άλλου είδους τοπίο δεν είναι τόσο έντονη, και παράλληλα λιγότερο αντιληπτή, η έννοια της δυναμικότητας, όπως είναι στην περίπτωση του δασικού τοπίου. Σύμφωνα με τον ορισμό της UNESCO, ως *δυναμικό τοπίο*, ορίζεται “ένα τοπίο που διατηρεί ενεργητικό κοινωνικό ρόλο, άρρηκτα δεμένο σε παραδοσιακούς

⁵⁰¹ Στην επιστήμη της Γεωλογίας, η οποία ερευνά και εξετάζει τους τρόπους γέννησης και σχηματισμού των τοπίων, η έννοια του τοπίου χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια έκταση με κοινά ή ιδιαίτερα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως παγετώνες, φαράγγια κλπ.

⁵⁰² Χατζημηχάλης Κ. (επιμ.), 2011, ό.π., σ. 15.

τρόπους ζωής και στο οποίο η εξελικτική διαδικασία συνεχίζεται. Ταυτόχρονα μαρτυρεί την εξέλιξή του στο πέρασμα του χρόνου...⁵⁰³

Λίγο πριν την εκπόνη του 20^{ου} αιώνα, συντάσσεται το κείμενο της *Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για το Τοπίο (European Landscape Convention)*, η οποία υπογράφεται στη Φλωρεντία στις 20 Οκτωβρίου 2000. Η διεθνής αυτή Σύμβαση, που συνιστά το πρώτο νομικό κείμενο, περιφερειακής εμβέλειας, που αφιερώνεται αποκλειστικά στο τοπίο, διατυπώνει τον ορισμό του τοπίου αναγνωρίζοντας τη σημασία όλων των τύπων τοπίων οπουδήποτε, εντάσσοντάς τα, υπό το τρίπτυχο “προστασία – διαχείριση – σχεδιασμός”. Επιβεβαιώνει μάλιστα η εν λόγω Σύμβαση, τη μετατόπιση προς τη θεώρηση του τοπίου ως κοινωνικού αγαθού, όπου κι αν βρίσκεται, αφού συνιστά κοινή κληρονομιά και πλαίσιο ζωής, που αφορά όλους τους ανθρώπους και κοινωνούς του δικαίου. Σύμφωνα με τον ορισμό του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο, “τοπίο”, σημαίνει, “μια περιοχή όπως γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, ο χαρακτήρας της οποίας είναι αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και/ή ανθρώπινων παραγόντων”.⁵⁰⁴

Πριν κλείσουμε την διερεύνησή μας γύρω από τις επιστήμες που μελετούν και ερευνούν το τοπίο, αξίζει να σταθούμε στις επιστήμες της ιστορίας, της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας. Η επιστήμη της ιστορίας έχει μεγάλη συνεισφορά στη μελέτη και αναζήτηση όχι μόνον της ιστορικότητας του τοπίου, αλλά και όλων των σχετικών τεκμηρίων που αφορούν σε στοιχεία πρόσληψης τόσο του περιβάλλοντος όσο και του τοπίου, καθώς οι μελέτες συχνά γίνονται υπό το πρίσμα της περιφερειακής αρχαιολογικής και ιστορικής ανάλυσης, της ανάγνωσης ιστορικών, φιλολογικών, εικαστικών ή και άλλων δεδομένων πάντοτε σε συνομιλία με τη γεωγραφία, την αρχαιολογία, την πολιτισμική γεωγραφία, τον σχεδιασμό ή την ιστορία του τοπίου, της φιλοσοφίας, της ιστορίας της τέχνης, της ιστορίας των ιδεών, των επιστημών της γης, της ανθρωπολογίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παναγιώτης Δουκέλλης, στην ουσία, το αντικείμενο της ιστορίας του τοπίου, δεν αναλώνεται στις ενδεχόμενες ακραίες, προσωπικές ή υπερρεαλιστικές αναγνώσεις ενός τύπου από τα αισθητήρια όργανα ενός πληροφοριοδότη. Η ιστορία του τοπίου επιλαμβάνεται της ιστορικότητας μιας μικρο-περιοχής, έτσι όπως αυτή εκφέρεται από τα διάφορα φυσικά και ανθρωπογενή στοιχεία που συνθέτουν τη συγκεκριμένη περιοχή.⁵⁰⁵ Έχει ήδη διαπιστωθεί από την θεωρητική πλαισίωση της εν λόγω διδακτορικής διατριβής, πόσο σημαντική έχει καταστεί η μελέτη της ιστορίας, φιλολογίας, και των εικαστικών τεκμηρίων, για την προσέγγιση της αντίληψης το τοπίου διαχρονικά. Ευχόμαστε οι έρευνες να συνεχιστούν, ώστε να εμπλουτιστούν ακόμη περισσότερο, στοιχεία που αφορούν στη σχέση άνθρωπος – τοπίο.

Τέλος, οι επιστήμες της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας, ασχολούνται με την έρευνα της κοινωνιολογικής και ψυχολογικής δυναμικής του τοπίου, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο το τοπίο επηρεάζει και επηρεάζεται από την ψυχοκοινωνιολογική δομή μιας ομάδας ανθρώπων ή της κοινωνίας ευρύτερα. Έτσι, για τις συγκεκριμένες επιστήμες, το τοπίο είναι ο χώρος μέσα στον οποίο γεννιέται και ζει ο άνθρωπος, δημιουργεί και διατηρεί ποικίλες σχέσεις και επηρεάζει το χώρο αυτόν, επηρεαζόμενος παράλληλα από αυτόν.⁵⁰⁶ Στον τομέα της ψυχολογίας, ο σχετικός τομέας φέρει την ονομασία, *περιβαλλοντική ψυχολογία*, και σύμφωνα με την Έφη Σιγκολίτου (1989): “το ενδιαφέρον των περιβαλλοντικών ψυχολόγων για το περιβάλλον, για το χώρο και τις χρήσεις του, για τις συνέπειες της χωρικής πυκνότητας και τη σημασία του σχεδιασμού των πόλεων, αλλά και των κατοικιών, των σχολείων και ακόμη, το κυριότερο, η θεώρηση του περιβάλλοντος ως μιας πηγής ταυτότητας για το άτομο, είναι τα στοιχεία που δείχνουν ένα νέο τρόπο αντιμετώπισης του ανθρώπου”. Από την άλλη, η θεωρητική προσέγγιση της κοινωνιολογικής έρευνας γύρω από το τοπίο, είναι δυνατόν να προσφέρει πληροφορίες για το ρόλο των κοινωνικών τάξεων στις κοινωνικές διεργασίες που διαμορφώνουν το σημερινό τοπίο καθώς και τον τρόπο επίδρασης στη μεταμόρφωση και αλλαγή του στο μέλλον. Θα μπορούσε δηλαδή, μεταξύ άλλων, να συμβάλλει και σε μία “εκπαίδευση του τοπίου”.

⁵⁰³ Μαριά Α. -Ε., ό.π., σ. 61,63,64,65,66,67,69.

⁵⁰⁴ Άρθρο 1 παρ.1 Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για το Τοπίο, Φλωρεντία, 2000. Βλ.: ό.π., σ. 49,95.

⁵⁰⁵ Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 16.

⁵⁰⁶ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 86.

Β.3.3. Αναζητώντας μία μεθοδολογική αρχή έρευνας για το τοπίο

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, ο όρος *τοπίο*, είναι μια έννοια που προσδιορίζεται δύσκολα και το περιεχόμενό της συχνά ποικίλλει ανάλογα με τους τρόπους προσέγγισης που χρησιμοποιούμε για την κατανόησή του.⁵⁰⁷ Ας δούμε όμως, επιγραμματικά, τις σπουδαιότερες ιδιότητες του τοπίου που επισημαίνουμε σήμερα: α) Το φυσικό τοπίο ως διαχρονική κληρονομιά, τόσο από άποψη φυσικής εξέλιξης, όσο και από άποψη ανθρώπινης προσπάθειας. β) Όλα τα τοπία, σύμφωνα με την Σχολή Berkeley, είναι πολιτισμικά, ή -εάν υποστηρίξουμε ότι υπάρχουν και καθαρά φυσικά τοπία-, όλα τα ανθρωπογενή τοπία είναι πολιτισμικά. γ) Όλα τα τοπία είναι συμβολικά, δηλαδή εκφράσεις πολιτισμικών αξιών, κοινωνικής συμπεριφοράς και προσωπικής μεμονωμένης δράσης σε ορισμένες χωρικές θέσεις, στο διάστημα μιας χρονικής περιόδου. Άρα, τα πολιτισμικά τοπία μπορούν να θεωρηθούν ως αποθήκες/δεξαμενές νοημάτων και εννοιών που προέρχονται από τις κοινωνικές ομάδες που τα καταλαμβάνουν τώρα, ή τα καταλάμβαναν στο παρελθόν. Κάθε επαφή μας με το περιβάλλον μπορεί να θεωρηθεί επικοινωνία αυτών των εννοιών. δ) Η επαφή με το περιβάλλον γίνεται λόγω και μέσω του εγκεφάλου, κι όχι λόγω του ότι υπάρχουν κάποια αντικειμενικά φυσικά χαρακτηριστικά από μόνα τους στη φύση. Με άλλα λόγια, στην αντίληψη του χώρου που μας περιβάλλει παίζουν σημαντικό ρόλο το σύστημα αξιών, οι ιστορικές καταβολές και άλλες πολιτισμικές αλλά και προσωπικές ιδιαιτερότητες.⁵⁰⁸

Όπως έχει διαφανεί μέχρι τώρα, η έννοια του τοπίου δεν δύναται να οριστεί μόνο με αντικειμενικά κριτήρια. Αποδεικνύεται όμως ότι αποτελεί χώρο συνύπαρξης τόσο αντικειμενικών (πραγματικών, φυσικών) στοιχείων στον χώρο, πραγμάτων δηλαδή που υφίστανται ανεξάρτητα από το εάν και πώς γίνονται αντιληπτά από ένα άτομο ή έναν πολιτισμό, όσο και των υποκειμενικών, δηλαδή των νοημάτων και αντιλήψεων που προκύπτουν από την επεξεργασία των προσλαμβανόμενων στοιχείων μέσα από ιδεολογικά και άλλα φίλτρα. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του τοπίου είναι ότι, επειδή αυτό βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης από τον άνθρωπο, οι “αντικειμενικές” και οι “υποκειμενικές” συνιστώσες του αλληλοεξαρτώνται πλήρως.⁵⁰⁹ Δεν βλέπουμε λοιπόν, όλοι το ίδιο τοπίο, διότι: “ένα οποιοδήποτε τοπίο δεν απαρτίζεται μόνο από αυτό που βρίσκεται μπροστά στα μάτια μας, αλλά και από αυτό που βρίσκεται μέσα στο μυαλό μας”, γράφει ο πολιτισμικός γεωγράφος Donald W. Meinig, το 1979.

Η έννοια του τοπίου, κατά κάποιον τρόπο, κυριαρχεί στην εποχή μας. Παρ' όλ' αυτά, όπως επισημαίνει ο Foucault, όλοι οι τρόποι θεώρησής του το οδηγούν προς μια εννοιολογική χρήση χωρίς θεωρία και χωρίς ενοποιημένη βάση, μια χρήση, δηλαδή, που δεν μπορεί να είναι επιστημονική με την αρχαιοελληνική έννοια της επιστήμης, εξαιτίας του κατακερματισμού της ίδιας της έννοιας του τοπίου. Θα απαντούσαν ορισμένοι -κατασκευάζοντας μια κεκτημένη αρετή (*vertu acquise*) ως προϊόν μιας επινοημένης αναγκαιότητας- ότι το ίδιο το τοπίο είναι απροσδιόριστο, με το επιχείρημα πάντα της αρχής της υποκειμενικότητας που εισάγει το βλέμμα πάνω στο τοπίο. Θα ξεχνιόταν έτσι γρήγορα το ότι υπάρχει μια αρχή κοινωνικής κατανομής που συνδυάζει, συντονίζει, αντιπαραθέτει, ταξινομεί και αποταξινομεί τις ομάδες και τις υποομάδες μεταξύ τους,⁵¹⁰ έχοντας μια άμεση ή έμμεση επίδραση στη διαμόρφωση του χώρου, των τρόπων ζωής, των μετακινήσεων, των αντιλήψεων κλπ. Μέσα σε αυτούς τους σύγχρονους μαιάνδρους ενός σημαίνοντος (*signifiant*), που παραπέμπει σε ένα πλήθος διασκορπισμένων σημασιόμενων (*signifies*), υποδηλώσεων και υποδείξεων, όπου οι κοινωνικές πρακτικές και χρήσεις ενθαρρύνουν μια πολλαπλότητα αναπαραστάσεων, η χρήση του όρου “τοπίο” μετουσιώνει το τοπίο σε μια εκδοχή (ψευδαίσθηση) της αντικειμενικής πραγματικότητας. Παρ' όλ' αυτά, “οι ψευδαισθήσεις έχουν μια πραγματικότητα και οι πραγματικότητες μια ψευδαίσθηση”,⁵¹¹ και το κοινωνικό γίνεσθαι που συγκροτεί την επιδοκιμασία της χρήσης του τοπίου (αντίστοιχα με το

⁵⁰⁷ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σ.17.

⁵⁰⁸ Ό.π., σ. 18-19.

⁵⁰⁹ Δοξιάδης Θ., “Ταυτότητα ή ποικιλότητα; Το έδαφος του μελλοντικού ελληνικού τοπίου”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “*ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!*” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003, σ. 50.

⁵¹⁰ Bourdieu P., 2003:45-67, στο: Πετροπούλου Κ. & Ραμαντιέ Τ. (επιμ.), *Αστικές Γεωγραφίες, τοπία και καθημερινές διαδρομές*. Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2015, σ. 224.

⁵¹¹ Lefebvre H., 1966:52, στο: Πετροπούλου Κ. & Ραμαντιέ Τ. (επιμ.), *Αστικές Γεωγραφίες, τοπία και καθημερινές διαδρομές*. Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2015, σ. 224.

φαινόμενο της διάθλασης του νοήματος) σε πολλούς τομείς κοινωνικής δραστηριότητας, υποθέτει όχι μόνο το ερώτημα του ορισμού του τι είναι τοπίο, αλλά βέβαια και τη σύζευξη των στοιχείων που φέρει, με σκοπό να καθορίσει ή να επανακαθορίσει το τοπίο.⁵¹² Εάν θα έπρεπε να βρούμε μια σταθερά κοινωνικού καθορισμού του τοπίου -ή του τοπιακού συνολικού γεγονότος- ή, παραφράζοντας τον Pierre Bourdieu, μια “αλήθεια” για το τοπίο, αυτή ίσως να είναι το ότι το τοπίο είναι εξαρχής ένα διακύβευμα (στοίχημα) διαπάλης (*un enjeu de lutte*) από τον ορισμό του.⁵¹³

Αντί, λοιπόν, να προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε έναν ορισμό του τοπίου αφ' εαυτού, ως διακύβευμα που θα το συνέδεε ταυτολογικά με ιδιότητες απολύτως τοπιακές, σημειώνουμε ότι κάθε χρήση της έννοιας του τοπίου επιταχύνει και αποκρυσταλλώνει τις λογικές συμβολικής παραγωγής των δρώντων, ομάδων ή τμημάτων ομάδων, που τελικά κατακτούν το “τοπίο” προσπαθώντας να το ορίσουν. Ξεκινώντας από αυτή την αρχή, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε την ύπαρξη “ενός επιστημονικού πεδίου του τοπίου” (τουλάχιστον όχι ακόμα), αλλά το προσεγγίζουμε καλύτερα, διαμέσου ενός πρίσματος που προσεγγίζει ακριβώς “...τη σημασία μιας ανθρωπολογίας του τοπίου”, ως εργαλείο, δηλαδή, που αποκαλύπτει τα διακυβεύματα και τα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών παραγόντων ομάδων ή τμημάτων των ομάδων που το χρησιμοποιούν. Έτσι, στο ζήτημα που τίθεται για τον ορισμό του τοπίου, αρκεί να θέσει κανείς τα όρια ανάμεσα στους πρωταγωνιστές και στους χώρους ή υποχώρους όπου ανήκουν και συμβάλλουν στην οριοθέτησή τους, μέσα στην παράθλαση (*diffraction*) ή την εξειδικευμένη διάθλαση (*refraction*), από τις οποίες αυτά τα άτομα φτιάχνουν τις έννοιες. Θα μπορούσαμε καλύτερα να αναφερθούμε στην ύπαρξη ενός είδους “κύματος χωροταξίας” που συντίθεται από εκλογικά όργανα, συλλογικότητες που ασχολούνται με το περιβάλλον κλπ όπως: κράτη (κεντρικά συμβούλια), πολεοδομικές υπηρεσίες, μεσάζοντες, κατοίκους, επιστήμονες (γεωγράφους κ.α.), και να παρακολουθήσουμε τους τρόπους σκέψης που οδηγούν τους μεν απέναντι στους δε, τις λογικές τους, τις προοπτικές τους -πρακτικές και αναπαραστάσεις- σχετικές με το τοπίο που συνίσταται κάθε φορά στην “προστασία, διατήρηση, διαχείριση”, μέχρι και την εμφύχωση του τοπίου ανάλογα με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του, την ιδιαίτερη ομορφιά του, το γενικότερο ενδιαφέρον, χωρίς τα διαφορετικά στοιχεία του να είναι επεξηγήσιμα. Μια τέτοια στάση, θα έδινε προφανώς τη δυνατότητα κατανόησης, κάθε φορά από διαφορετική σκοπιά, της ασάφειας που περιλαμβάνει το σημασιολογικό κύμα του τοπίου. Τελικά χρειάζεται να προσπαθήσουμε να βρούμε όχι μια θεωρία του τοπίου, αλλά μια μεθοδολογική αρχή έρευνας για το τοπίο.⁵¹⁴

Την μεθοδολογική αρχή της έρευνάς μας, θα παρουσιάσουμε αναλυτικά στο δεύτερο μέρος του παρόντος. Σε αυτό το σημείο όμως, αξίζει να τονίσουμε, πως, αυτό που εν αρχή και εν τέλει μας απασχολεί, είναι ότι το τοπίο δεν μπορεί παρά να εμφανίζεται σήμερα σαν μια πολύσημη έννοια όσο και πολύμορφη, πολύ περισσότερο δε, σαν ένα κατατεθειμένο πολιτισμικό προϊόν, που έχει σαν κεντρική λειτουργία, να εξασφαλίζει μόνιμα τα πλαίσια της αντίληψης του χρόνου και του χώρου.⁵¹⁵ Κλείνοντας, θα λέγαμε πως σήμερα δεν υπάρχει “φυσικό” τοπίο με την έννοια της απουσίας ανθρώπινης παρέμβασης που χρησιμοποίησε ο Sauer, γιατί, πρώτον, είναι πια σαφές ότι τα περισσότερα -εάν όχι όλα- “φυσικά” τοπία έχουν υποστεί σε βάθος χρόνου -άμεσα είτε έμμεσα- ανθρώπινες παρεμβάσεις,⁵¹⁶ και δεύτερον, ακόμη και η απλή θέαση ή το σκίτσο ενός υποτιθέμενου φυσικού τοπίου, είναι μια ανθρώπινη παρέμβαση, μια κατασκευή αναπαράστασης. Όπως αναφέρουν οι Racham και Moody⁵¹⁷ για το πολιτισμικό τοπίο της Κρήτης: “Η σημερινή εικόνα του δημιουργήθηκε στη διάρκεια χιλιάδων χρόνων αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις ανθρώπινες δραστηριότητες, τις ανθρώπινες παραλείψεις και τις δυνάμεις της φύσης. Είναι εξίσου φυσικό και τεχνητό τοπίο”.⁵¹⁸

⁵¹² Μπόρχα Σ. & Ραμαντιέ Τ. & Κρέτιν Ζ. & Καβαλιόν Ζ. & Πετροπούλου Κ., “Κριτικές προσεγγίσεις του τοπίου”, στο: Πετροπούλου Κ. & Ραμαντιέ Τ.(επιμ.), *Αστικές Γεωγραφίες, τοπία και καθημερινές διαδρομές*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2015, σ.223-224.

⁵¹³ Ό.π., σ. 230.

⁵¹⁴ Ό.π., σ. 231,232,234.

⁵¹⁵ Ό.π., σ. 226.

⁵¹⁶ Καθότι, επί παραδείγματι, η ατμοσφαιρική ρύπανση είναι διασυννοριακό φαινόμενο.

⁵¹⁷ Racham O. & Moody J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008, σ. xix, Πρόλογος.

⁵¹⁸ Χαρζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2011, σ. 14.

[Κεφάλαιο Γ']

ΤΟ “ΤΟΠΙΟ” ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Richard Temple, Αθήνα, 1810⁵¹⁹

Γ.1. Οι καταβολές της ιδεολογικής επιστράτευσης του τοπίου στην Ελλάδα

Γ.1.1. Οι καταβολές της ιστορικής εικόνας του ελληνικού τοπίου

Η παραγωγή της ιστορικής εικόνας του ελληνικού τοπίου, έχει περάσει μέσα από μια μακρόχρονη διαδικασία, η οποία προκάλεσε ισχυρές και ανθεκτικές καταγραφές στη συλλογική μνήμη και συνείδηση. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα τοπίο αστικό και αγροτικό, το οποίο διαμορφώνεται μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, και χαρακτηρίζεται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία ως, νεότερη ελληνική ιστορία.⁵²⁰ Οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις των τοπίων από περιοχή σε περιοχή ήταν μεγάλες. Διαφοροποιήσεις, οι οποίες με εξαίρεση την τυποποίηση της μορφολογίας της αρχιτεκτονικής και της οικοδομικής, παραμένουν ακωδικοποίητες ακόμη και σήμερα από τη βιβλιογραφία. Καθ' όλη τη διάρκεια της Λατινοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, οι μορφολογικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή ήταν πολύ μεγαλύτερες, απ' ό,τι οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των ιστορικών υποπεριόδων. Υπάρχουν οικισμοί ή αγροτικές εκτάσεις, που υπέστησαν ελάχιστες αλλαγές σε διαστήματα ενός και δύο αιώνων. Όπως υπάρχουν οικισμοί και τοπία που μοιάζουν εντυπωσιακά μεταξύ τους, στο εσωτερικό των ίδιων γεωγραφικών ενοτήτων. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο σ' όλη την έκταση του ελληνικού χώρου. Σαφώς διακριτά, μεταξύ τους τοπία, αναπτύχθηκαν στις μεγάλες γεωγραφικοπολιτικές ενότητες του. Τα τοπία των πόλεων και των οικισμών της ηπειρωτικής Ελλάδας, ήταν τελείως διαφορετικά από αυτά της νησιωτικής.⁵²¹

Η επιχείρηση ανασύστασης της εικόνας του τοπίου, αυτής της νεότερης ιστορικής περιόδου, αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα όσο κανείς κινείται προς τις σκοτεινές εποχές του 14^{ου} ή του 15^{ου} αιώνα, ενώ γίνεται πολύ πιο εύκολη πλησιάζοντας τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα.⁵²² Παρ' ό,τι η επιστήμη της ιστορίας με τους κλάδους της κοινωνικής, της οικονομικής ιστορίας ή της ιστορίας της πόλης και της

⁵¹⁹ Όπως την αντίκρισε ο Λόρδος Βύρων. Ο ζωγράφος συνόδευε τον Βύρωνα. Στα αριστερά η Πύλη του Ανδριανού και δεξιά στο βάθος το Θησείο. Διαδικτυακή πηγή: http://katherineposts1.blogspot.com/2014/03/blog-post_6.html.

⁵²⁰ Μπελαβίλας Ν., “Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιηγητικές και χαρτογραφικές πηγές”, στο: Δουκέλλης Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 164.

⁵²¹ Ό.π., σ. 165.

⁵²² Μενδώνη Λ. & Μάργαρης Ν., 1998, στο: ό.π., σ. 166.

αρχιτεκτονικής, έχει ερευνήσει συστηματικά του τελευταίους Βυζαντινούς αιώνες, τη Λατινοκρατία και τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα,⁵²³ τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται όλο και περισσότερο ότι τα οικονομικά και τα πληθυσμιακά μεγέθη, οι κοινωνικές και πολιτικές δομές, ή τα μεγέθη των πόλεων, των οικισμών και οι μορφές των κτιρίων τους, δεν δίνουν από μόνα τους τη δυνατότητα απεικόνισης του συνολικού χώρου μέσα στον οποίο έζησαν οι άνθρωποι και οι κοινωνίες τους.⁵²⁴

Ο Στάθης Δαμιανάκος στο βιβλίο του, *Από τον Χωρικό στον Αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, μας ενημερώνει πως τις πρώτες πληροφορίες για την αγροτική Ελλάδα των νεότερων χρόνων τις οφείλουμε στον επιβλητικό βιβλιογραφικό όγκο που αποτελούν τα διάφορα χρονικά και ταξιδιωτικές εντυπώσεις που δημοσιεύτηκαν στη Δυτική Ευρώπη, κυρίως από το τέλος του 17^{ου} αιώνα και μετά. Αληθινή προϊστορία των ελληνικών αγροτικών μελετών, αυτή η φιλολογία προοδεύει θεαματικά κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και γνωρίζει το αποκορύφωμά της στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Βέβαια, οι ταξιδιωτικές περιγραφές δεν είναι πάντα απαλλαγμένες από ένα διάχυτο ευρωπαϊκό εθνοκεντρισμό. Ωστόσο, παρά τις συχνά βιαστικές και αυθαίρετες γενικεύσεις που στερούνται βάθους, παρά το πλήθος των στερεοτύπων που διακινούν⁵²⁵ και, ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας, παρά τις ρομαντικές τάσεις τους και τη νοσταλγία για το ένδοξο παρελθόν της ελληνικής αρχαιότητας που συσκότιζαν μερικές φορές το παρόν, τα δημοσιεύματα αυτά έχουν πρωταρχική σημασία. Και αυτό για δύο κυρίως λόγους: αφενός διότι αποτελούν πολύτιμες πηγές ιστορικής τεκμηρίωσης από πρώτο χέρι για την ελληνική χωρική κοινωνία της εποχής εκείνης -με την επιφύλαξη βεβαίως μιας προσεκτικής και συνετής ανάγνωσης-, και αφετέρου διότι η επίπτωσή τους υπήρξε καθοριστική ως προς την εμφάνιση και την ανάπτυξη των ελληνικών λαογραφικών μελετών.⁵²⁶

Άνθρωποι των γραμμάτων, εραστές της ελληνικής αρχαιότητας ή απλοί ιεραπόστολοι, διασχίζουν κατά εκατοντάδες εκείνη την εποχή τη χώρα από τη μίαν άκρη ως την άλλη, με τις πιο διαφορετικές ιδιότητες: αρχαιολόγοι, Ιησούιτες, διερμηνείς του βασιλέως της Γαλλίας διαπιστευμένοι στην Υψηλή Πύλη, πρόξενοι, μέλη διαφόρων κύκλων “διακεκριμένων προσώπων”,⁵²⁷ ειδικοί απεσταλμένοι βασιλέων, αυτοκρατόρων ή προέδρων, γιατροί, ιστορικοί, βοτανολόγοι, καλλιτέχνες, μέλη επιστημονικών ιδρυμάτων,⁵²⁸ έμποροι, θαλασσοπόροι, στρατιωτικοί, συλλέκτες αρχαίων νομισμάτων ή χειρογράφων, αρχαιοκάπηλοι, τυχοδιώκτες. Θα είναι έργο ζωής, για πολλές δεκαετίες από τους περιηγητές αυτούς,⁵²⁹ η δημοσίευση⁵³⁰ μνημειωδών βιβλίων: μερικές φορές ο κάθε ένας τόμος ζύγιζε πάνω από οκτώ κιλά.⁵³¹

Τα θέματα που πραγματεύονται αυτά τα έργα, είναι άκρως ποικίλα: οι παρατηρήσεις εκτείνονται σε ευρύτατους τομείς, από τη γεωγραφία, την αρχαιολογία, την αρχιτεκτονική, το εμπόριο και τη διοικητική

⁵²³ Ο. Δουμάνης & P. Oliver, 1974, στο: *ό.π.*, σ. 167.

⁵²⁴ Α. Πολυχρονιάδης & Κ. Χατζημιχάλης, 1974· Κ. Michaelides, 1971, στο: *ό.π.*, σ. 166-7.

⁵²⁵ Ο Βολταίρος τα είχε ήδη καταγγείλει από το 1749, στο έργο του *Τυπωμένα ψέματα*.

⁵²⁶ Δαμιανάκος Σ., *Από τον χωρικό στον αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Εξάντας-ΕΚΚΕ, 2002, σ. 183, 184.

⁵²⁷ Όπως η *Society of Dilettanti* της Οξφόρδης ή το *Athenian Club* του Λονδίνου.

⁵²⁸ Όπως η *Academie Royale des Inscriptions et des Belles Lettres*.

⁵²⁹ Όσο για την εθνικότητα του συγγραφέα, οι Γάλλοι και οι Άγγλοι διαφιλονικούν την πρώτη θέση σε όλη αυτή την περίοδο: κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, οι Γάλλοι πλειοψηφούν κατά πολύ, ενώ στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η σχέση ανατρέπεται υπέρ των Άγγλων. Ακολουθούν οι Γερμανοί, οι Ιταλοί, οι Ολλανδοί, οι Σουηδοί, οι Ρώσοι, οι Πέρσες και πολυάριθμοι ανώνυμοι. Στην αρχή, οι τόποι που καλύπτει η περιγραφή είναι εκτεταμένες γεωγραφικές περιοχές, όπως η Ανατολή, η Μέση Ανατολή, η Οθωμανική αυτοκρατορία ή η Μεσόγειος. Κατόπιν, οι αναφορές στο χώρο γίνονται ολοένα και περισσότερο ακριβείς και έχουν ως αντικείμενο περιορισμένες περιοχές: Ευρώπη, Τουρκία, Ελλάδα, Θράκη, Ενετικές κτήσεις, Θεσσαλονίκη, Χίος, Κρήτη, Μοριάς, Επτάνησα κ.λπ. Οι τίτλοι των βιβλίων είναι εξαιρετικά εύγλωττοι και δηλωτικοί: τότε αυστηροί και λιτοί, χρησιμοποιώντας λέξεις-κλειδιά που αντικατοπτρίζουν πιστά τους στόχους του συγγραφέα, όπως *Αποστολή* (διπλωματική, στρατιωτική, θρησκευτική), *Απομνημονεύματα*, *Ημερολόγιο*, *Ταξίδι*, *Πίνακας*, *Έκθεση*, *Επιστολές* (πάνω στο τάδε ή το δείνα αντικείμενο), *Επίσκεψη* (ιστορική, φιλολογική, γραφική) ή και *Περιγραφές* “σχετικά με τα αξιοπερίεργα” της άλφα ή της βήτα ευρωπαϊκής χώρας (οι ταξιδιώτες εκείνης της εποχής έδειχναν μεγαλύτερη ειλικρίνεια από όση πολλοί εθνολόγοι και ανθρωπολόγοι του επόμενου αιώνα). Πότε αινιγματικοί και δολοπλοκίς, όπως *Κρυφές περιπέτειες*, *Απόκρουση των ιδεών για την ελευθερία των γυναικών στην Ανατολή*, ή *Δολοπλοκίες*, *απάτες*, *ιδιόρρυθμοι έρωτες των διαφόρων λαών της Μέσης Ανατολής*, κλπ. Ανταποκρίνονταν έτσι στη ζήτηση ενός καλλιεργημένου κοινού που διευρυνόταν ολοένα και περισσότερο. Βλ.: *ό.π.*, σ. 185.

⁵³⁰ Με τη συνεργασία ολόκληρης ομάδας από χαράκτες, διακοσμητές, ζωγράφους, αρχαιολόγους, διάφορους τεχνικούς και γεωγράφους που τους ακολουθούσαν συχνά στα ταξίδια τους.

⁵³¹ *Ό.π.*, σ. 184.

οργάνωση μέχρι την ιατρική, τη χλωρίδα, τη γεωργία, την τοπική βιοτεχνική παραγωγή, τη βιομηχανία, τη ναυσιπλοΐα, την αλιεία και τα ορυκτά, και από την κατάσταση των επικοινωνιών ή των υφιστάμενων ναυτικών ή χερσαίων δυνάμεων, την κυβέρνηση και το δίκαιο μέχρι τη νοοτροπία των κατοίκων και τις απόψεις τους -αληθινές σφυγμομετρήσεις της εποχής-, τη θρησκεία την παιδεία, τις τέχνες και τα γράμματα, τα ήθη, τα έθιμα, τις τοπικές ενδυμασίες, τις διάφορες παραδόσεις, τα τραγούδια, τους χορούς και τις δεισιδαιμονίες.⁵³²

Οι πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα θα σηματοδοτηθούν από μια έντονη τάση αυτής της φιλολογίας προς το ρομαντισμό, καθώς και από τα πάθη και τις φλογερές διαμάχες που προκάλεσε η Ελληνική Επανάσταση. Είναι η μεγάλη εποχή των Πουκεβίλ και των Μπάιρον, των Σατομπριάν και των Μπερτολντί, που θα διαιρέσουν την Ευρώπη των διανοουμένων σε δύο αντίθετα στρατόπεδα: από τη μία οι “μισέλληνες”, βαθιά απογοητευμένοι γιατί βρήκαν ένα λαό χωρικών, ποιμένων και τεχνιτών αντί για τους προαιώνιους Έλληνες που περίμεναν ότι θα βρουν, κρίνουν αυτό το έθνος βάρβαρο και ανάξιο για ελευθερία. Από την άλλη, οι “φιλέλληνες”, που ήταν πολυαριθμότεροι, προβάλλουν την πολιτισμική συνέχεια της Ελλάδας μέσα από τους αιώνες και την ενδογενή αξία του λαϊκού πολιτισμού της. Αυτό το κίνημα θα έχει καθοριστικούς και μακρόπνοους αντίκτυπους στο εσωτερικό της Ελλάδας, προπάντων μετά τη δημοσίευση των έργων του Γερμανού ιστορικού Φαλμεράγιερ (1830), ο οποίος επιχείρησε να αποδείξει ότι οι λαοί που κατοικούσαν στη χώρα αυτοί δεν είχαν τίποτα το κοινό, από φυλετική και πολιτισμική άποψη, με τους αρχαίους Έλληνες. Διαμάχη μιας άλλης εποχής, η οποία ωστόσο αποτέλεσε όχι μόνο την αφετηρία της ελληνικής ιστοριογραφίας και εθνογραφίας, με τους Κ. Παπαρηγόπουλο και Ν. Πολίτη κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αλλά και τον άξονα όλης της μεταγενέστερης εξέλιξης αυτών των επιστημών, όπως θα δούμε αναλυτικά στην επόμενη ενότητα.⁵³³ Ας τα πάρουμε, όμως, από την αρχή.

Γ.1.2. Από τις χαρτογραφικές αποτυπώσεις στην τοπολογική απεικόνιση

Από τις χαρτογραφήσεις και τις απεικονίσεις του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα, αντλούνται αρκετά ενδιαφέρουσες πληροφορίες, σημαντικές λόγω της μοναδικότητάς τους, συνεχώς όμως ελεγχόμενες για την αξιοπιστία τους. Εστιάζοντας κανείς με προσοχή στα πρώτα χειρόγραφα ή τυπωμένα στη Βενετία *ισολάρια* (νησολόγια), το *Liber Insularum* του Κριστόφορο Μπουοντελμόντι (1420), το *Isolario* του Μπαρτολομέο ντάλι Σονέτι (1485), το *Isolario* του Μπενεντέτο Μπορντόνε (1528), και το *Kitabi Bahriye* του Τούρκου ναυάρχου Πιρί Ρέϊς (1521), που καλύπτουν τον πρώτο αιώνα συστηματικής χαρτογράφησης

⁵³² Ένα από τα πρώτα συστηματικά περιηγητικά κείμενα, που κάλυψε και την ηπειρωτική Ελλάδα, γράφτηκε από τον Εβλιγιά Τσελεμπί, μόλις το 1667. Η περιγραφή περιέλαβε πόλεις και οικισμούς της ενδοχώρας, σ' όλα τα σημεία της διαδρομής που διέσχισε την ελληνική χερσόνησο, από τη Θράκη έως το Μοριά. Στο έβδομο και όγδοο βιβλίο του *Seyahatname*, ενός μεγάλου οδοιπορικού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Τούρκος περιηγητής κατέγραψε μία μεγάλη αλυσίδα πόλεων, στην οποία περιλαμβάνονται το Διδυμότειχο, η Κομοτηνή, η Καβάλα, η Θεσσαλονίκη, ο Δομοκός, η Λαμία, η Λιβαδειά, η Θήβα, η Χαλκίδα, η Αθήνα και μεγάλο αριθμός οικισμών της Αττικής, τα Μέγαρα, η Κόρινθος, τα Σάλωνα, η Ναύπακτος, το Καρπενήσι, τα σημαντικότερα κάστρα του Μοριά, το Μεσολόγγι, οι οικισμοί του Αμβρακικού, η Άρτα, τα Γιάννενα, η Πάτρα, η Μονεμβασιά, η Μάνη και από τα νησιά, η Σαλαμίνα, η Αίγινα, η Χίος, η Σάμος, η Κως, η Ρόδος, η Σύμη, οι πόλεις της Κρήτης, η Ζάκυνθος, η Κεφαλλονιά και η Ιθάκη. “[...]Το φρούριο της Κουμουλτζίνας (Κομοτηνή) είναι μία όμορφη και στέρεη κατασκευή από τούβλα και πέτρες. Η περίμετρός του είναι περίπου χίλια βήματα. Πρόκειται για ένα μικρό κτίριο που κατοικείται όπως είπαμε από τους Εβραίους. Το μισό τουλάχιστον αποτελείται από χάνια που χρησιμοποιούνται από τους περαστικούς ως ξενοδοχεία. Δεν έχει τάφρο και επικοινωνεί με τον έξω κόσμο με δύο πύλες, η μία είναι στραμμένη στο Νότο και η άλλη στην Ανατολή. Σε μερικά σημεία το φρούριο είναι κατεστραμμένο. Δεν έχει ούτε οπλοστάσιο ούτε κανόνια. Κι' επειδή βρίσκεται στο εσωτερικό της χώρας, δεν έχει ούτε πυριτιδαποθήκη, ούτε φρούρια, ούτε φρούραρχο. Το μόνο που διαθέτει είναι πολλούς Εβραίους [...]. Το προάστιο χωρίζεται σε δεκαέξι μαχαλάδες, με πιο σπουδαίους: το Γενί Μαχαλέ και το μαχαλά του Τσουλχά Τζαμί. Υπάρχουν τέσσερις χιλιάδες περίπου σπίτια -μονώροφα ή διώροφα- πέτρινες γερές κατασκευές και καλοδιακοσμημένες. Τ' αμπέλια και τα μπιστόνια της πόλης απλώνονται στην ευρύχωρη πεδιάδα και οριοθετούνται με καλαμιές που φτάνουν στο μπόι του ανθρώπου. Την πόλη διασχίζουν τα ρυάκια Σικιαρλί Τσάι και Καλφά Τσάι, που πηγαίνουν στις γύρω εξοχές και παρέχουν άφθονο νερό. Υπάρχουν πέντε ξύλινα γεφυράκια σε διάφορα σημεία και γύρω από αυτά, ξαπλώνονται οι μαχαλάδες. Τα δύο ποταμάκια της Κουμουλτζίνας, αφού υδρεύσουν την πόλη και αρδεύσουν τα μπιστόνια, τους παραμυθένιους μπαχτσέδες και τις καλλιέργειες με τα οπωροφόρα, ενώνονται παρακάτω και χύνονται στη Μεσόγειο [...]”. Βλ.: Εβλιγιά Τσελεμπί, *Seyahatname*, όγδοο βιβλίο, 1667, στο: Μπελαβίλιας Ν., ό.π., σ. 176-177.

⁵³³ Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 185-186.

του ελλαδικού χώρου, παρατηρεί τις μορφές του τοπίου κατά την περίοδο των μεγάλων στρατιωτικών συγκρούσεων και αλλαγών του πολιτικού χάρτη των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου.⁵³⁴

Η έρημη ύπαιθρος και οι οχυρωμένες πολιτείες, κυριαρχούν σ' εκείνες τις απεικονίσεις. Στα αφαιρετικά τους σχέδια οι χαρτογράφοι, αποδίδουν τα βουνά, τα δάση και τις μεγάλες πολεοδομικές ενότητες, αγνοώντας ή μη εντοπίζοντας τους ελάχιστους μικρότερους οικισμούς. Από τις εικόνες λείπουν επίσης οι καλλιέργειες και τα μονοπάτια. Οι βαριοί όγκοι της βυζαντινής και της ενετικής αρχιτεκτονικής είναι διακριτοί παρά την αφαιρετική απεικόνιση. Οι πύργοι που υπερυψώνονται στο μέσον των οχυρών πόλεων και οι ισχυροί περίβολοι, οι βίγλες, τα κτιστά λιμάνια με τους λιμενοβραχίονες, οι τρούλοι των ναών, των πόλεων και των ναϊσκων της υπαίθρου, κυριαρχούν στις λιτές εκείνες χαρτογραφικές αποτυπώσεις.⁵³⁵

Χρειάστηκε να περάσουν περισσότερο από δύο αιώνες από τον καιρό που ο Φλωρεντίνος αναγεννησιακός καλόγερος Μπουολντεμόντι, εικονογραφούσε το τοπίο των τελευταίων χρόνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και της Μέσης Βενετοκρατίας, για να κάνουν την εμφάνισή τους κάποιες νέες τεχνοτροπίας χαρτογραφικές αποτυπώσεις. Στις χαρακτηριστικότερες εξ' αυτών, το *Creta Regnum* του Φραντσέσκο Μπασλικάτα (1618), το *Il Regno tutto di Candia* (1651)⁵³⁶ και το *L' Archipelago* (1658) του Μάρκο Μποσκίνι, σχεδιάστηκαν εντυπωσιακά πιστές απεικονίσεις τοπίου. Τα οχυρά, οι πόλεις και τα λιμάνια της Κρήτης, των Κυθήρων και του Μοριά, αποτυπώθηκαν σε προοπτικές εικόνες για τις ανάγκες του βενετσιάνικου στρατιωτικού μηχανισμού, λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια των τελευταίων μεγάλων ενετοτουρκικών ναυτικών συγκρούσεων στο Αιγαίο. Οχυρά συγκροτήματα με πύργους και προμαχώνες πυροβολικού στους λόφους επάνω από τις ακτές, διάσπαρτοι ελαιώνες, συνοικίες έξω από τους περιβόλους των κάστρων, λίγα μικρά αγροτόσπιτα στην περιφέρεια των οικισμών ή μεμονωμένοι πύργοι στην ύπαιθρο, βίγλες με σήματα φωτιάς ή καπνού και ιστιοφόρα γαλιόνια στα λιμάνια, είναι η εικόνα που μεταφέρεται από τις απεικονίσεις των μέσων του 17^{ου} αιώνα.⁵³⁷

Μια ενδιαφέρουσα συλλογή τέτοιων εικόνων, συνόδευσε ένα χειρόγραφο ημερολόγιο ανώνυμου στρατιωτικού, που συμμετείχε στην εκστρατεία του Φραντσέσκο Μοροζίνι στο Μοριά (1684-1687). Οι πόλεις που πολιορκήθηκαν από τους Βενετσιάνους, αποτυπώθηκαν ως εικόνες τοπίου κι όχι ως τοπογραφικές κατόψεις. Στα προοπτικά σχέδια της Λευκάδας, του Ναυπλίου,⁵³⁸ της Μεθώνης, του Ναβαρίνου, της Πάτρας, της Ναυπάκτου σημειώθηκαν από τον συγγραφέα αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές λεπτομέρειες με επεξηγήσεις των οχυρώσεων και του οικισμένου χώρου. Σ' αυτά τα σχέδια διακρίνονται οι πύλες των κάστρων, οι διατάξεις των προμαχώνων, οι κατοικίες με τα ανοίγματα των όψεων, τις στέγες, τις καπνοδόχους και τους εξώστες τους, τα δημόσια μέγαρα, οι αποθήκες, τα τζαμιά με τους τρούλους και τους μιναρέδες, τα τελωνεία και οι προκυμαίες των λιμανιών, τα υδραγωγεία και οι εξωτερικές συνοικίες. Διακρίνονται, επίσης, τα στοιχεία του γεωφυσικού υποβάθρου και η αστική βλάστηση ανάμεσα στα κτίρια των πόλεων.⁵³⁹

Στο τέλος του αιώνα, το 1697, ο Βιντσέντσο Μαρία Κορονέλι, με το *Teatro delle citta e porti principali dell' Europa*, επιβεβαίωσε τη χαρτογραφική παράδοση των Βενετσιάνων στρατιωτικών μηχανικών του αιώνα του και καθιέρωσε την τοπιολογική απεικόνιση με μια εικονογραφημένη σειρά πόλεων και κάστρων από τα νησιά και την ηπειρωτική Ελλάδα, με έμφαση στο Μοριά. Με τις εικόνες του Κορονέλι, αποκαλύπτεται η εικόνα της εξόδου των πόλεων από τα κάστρα τους. Οι νέες συνοικίες

⁵³⁴ Δ.Ν. Καρύδης κ.α., 1997. Γ. Τόλιας, 2002, στο: Μπελαβίλας, ό.π., σ. 168.

⁵³⁵ Μπελαβίλας Ν., ό.π.

⁵³⁶ Οι βενετσιάνικοι χαρτογράφοι της Κρήτης και του Μοριά του 17^{ου} αιώνα εισήγαγαν νέους τρόπους απεικόνισης του τοπίου. Η οχυρή πόλη του Ρεθύμνου, η Φορτέτζα στον λόφο, οι λιμενοβραχίονες, τα κτίρια, η βίγλα με τον καπνό στον ορίζοντα, η βλάστηση και οι ακτές έχουν σχεδιασθεί υπό προοπτική κλίμακα με σχεδόν ρεαλιστικό τρόπο. Η εικόνα συμπληρώνεται από ένα γαλιόνι και άλλα μικρότερα ιστιοφόρα που πλέουν γύρω από την πόλη. Μάρκο Μποσκίνι, *Il Regno tutto di Candia*, Βενετία 1651, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα, στο: Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ. 169.

⁵³⁷ Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ. 168, 169.

⁵³⁸ Στη λεπτομέρεια από την απεικόνιση του Ναυπλίου κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Μοροζίνι, διακρίνονται αναλυτικές πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες των οχυρώσεων, των συνοικιών και των κατοίκων της Κάτω Πόλης και της Ακροναυπλίας, των δημοσίων κτιρίων, του λιμανιού και της βλάστησης στον οικιστικό ιστό. Βιβλιοθήκη Querini Stampalia, Βενετία. Το χειρόγραφο δημοσιεύτηκε από την Ε. Δ. Λιάτα στο *Με την Αρμάδα στο Μοριά, ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1998, στο: Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ.170.

⁵³⁹ Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ. 171, 172.

των πόλεων του Μοριά, φαίνονται να καταλαμβάνουν τις πλαγιές των λόφων γύρω από τους αμυντικούς πυρήνες. Τα χαμηλά κτίρια με τις στέγες, δημιουργούν μια χαρακτηριστική αντίθεση με τη μνημειώδη μορφή των παλαιών φράγκικων κυρίως τειχών. Αυτή η αντίθεση, επρόκειτο να διατηρηθεί για πολλούς αιώνες, ως στοιχείο του τοπίου των μικρών και των μεσαίων ελληνικών πόλεων.⁵⁴⁰

Η ποιότητα της απεικόνισης του τοπίου είχε φθάσει ήδη σε αρκετά υψηλά επίπεδα. Το 1685, την ίδια σχεδόν εποχή με τον Κορονέλι, ένας αξιωματικός του γαλλικού ναυτικού, ο Chevalier de Constantine, έδωσε ένα εξαιρετικό δείγμα γραφής με μια απόλυτα πιστή απόδοση της εικόνας των κάστρων της Μυκόνου και της Νάξου από τη θάλασσα. Από τις απεικονίσεις του Κορονέλι ή του Constantine, φαίνονται καθαρά οι νέες πολεοδομικές μορφές με την επέκταση των οικισμών έξω από τα οχυρά. Τα κτίρια αυτών των νέων, εκτός των τειχών συνοικιών, φαίνονται μικρά και λιτά. Η απεικόνιση επιτρέπει να αναγνωρισθούν καθαρά πλέον οι μορφές και τα στοιχεία των όψεων των κτιρίων. Οι μεσαιωνικοί πυρήνες εξακολουθούν να έχουν ζωή στο εσωτερικό των οχυρών, όμως οι κεντρικοί πύργοι δείχνουν ερειπωμένοι. Οι νέες συνοικίες των νησιωτικών οικισμών αναπτύχθηκαν και αυτές με ανάλογες δομές. Ο παλαιός τύπος των πυκνοδομημένων ισογείων και διώροφων και το λαβυρινθώδες οδικό δίκτυο συνέχιζαν να κυριαρχούν. Αντίθετα στις πολιτείες του Μοριά, οι εκτός των παλαιών τειχών συνοικίες, φαίνονται πιο αραιοκατοικημένες απ' ό,τι στα νησιά.⁵⁴¹

Περί το 1700, δημοσιεύτηκε στο Άμστερνταμ ένας χάρτης με συντάκτη τον Ολλανδό χαρτογράφο Πετρ Σενκ. Ο χάρτης δημιουργήθηκε για να συνοδεύσει τη δημοσιευμένη στο Λονδίνο, από το 1678, περιγραφή της Σάμου, της Ικαρίας, της Πάτμου και του Αγίου Όρους του Σαμιώτη επισκόπου Ιωσήφ Γεωργειρήνη. Το τοπίο της Σάμου απεικονίζεται με ιδιαίτερα αναλυτικές λεπτομέρειες, πέρα από τα συνηθισμένα οικιστικά στοιχεία. Μ' αυτόν το χάρτη, η εικόνα του νησιωτικού τοπίου γίνεται πλήρης όσον αφορά τις βασικές του παραμέτρους, αν και ο χάρτης υστερεί σε μεγάλο βαθμό από τα βαρύτατα λάθη του χαρτογράφου, ως προς τους βασικούς προσανατολισμούς του πολεοδομικού δικτύου. Οι καλλιεργημένες εκτάσεις, τα έλη και τα πευκοδάση, οι μεγάλοι οικισμοί της Σάμου αλλά και οι μικρές αγροτικές συναθροίσεις και τα μονοπάτια, σχεδιάστηκαν σε σχεδόν πραγματικές αναλογίες.⁵⁴² Στο χάρτη του Σενκ, διακρίνονται ακόμη τα μοναστήρια που εκείνη την περίοδο έχουν πάρει τη θέση τους στο σαμιακό τοπίο. Το φαινόμενο ήταν γενικευμένο και μοναστήρια είχαν αρχίσει να εξαπλώνονται σε ολόκληρη την ελληνική ύπαιθρο. Έως τότε, μόνο η Μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου και η χερσόνησος του Άθω με τα μοναστικά συγκροτήματά της, αποτελούσαν σταθερά σημεία αναφοράς των χαρτογράφων.⁵⁴³

Οι συστηματικοί ναυτικοί χάρτες και οι πιλότοι (πλοηγοί), αντικατέστησαν τα *ισολάρια* κατά τον 17^ο αιώνα κι έδωσαν μια νέα διάσταση στην απεικόνιση του χώρου. Οι χαρτογραφήσεις επεκτάθηκαν πέρα από τα παραδοσιακά πεδία του Αρχιπελάγους, στην ακτογραμμή της ηπειρωτικής ενδοχώρας, καλύπτοντας σε πρώτη φάση τις ακτές της νότιας και της ανατολικής Πελοποννήσου, στον Ευβοϊκό και κυρίως τη Χαλκίδα, τον Παγασητικό και τον Θερμαϊκό, λόγω της ύπαρξης των μεγάλων λιμανιών εκεί. Οι χάρτες δημιουργημένοι για τις ανάγκες της ναυτιλίας, χρηστικά βοηθήματα των πλοιάρχων, εστίαζαν στα αγκυροβόλια, σημειώνοντας τα οικιστικά μέτωπα, τα κορυφαία κτίρια, τους πύργους και τους ναούς, τις κάθε τύπου λιμενικές εγκαταστάσεις. Οι εγκαταστάσεις αυτές, από τις ελάχιστες σε μέγεθος των μικρών νησιωτικών λιμανιών έως τις βαριές των μεγάλων ναυτικών κέντρων και ναυστάθμων της Χίου, της Ρόδου, της Μεθώνης, του Ναβαρίνου, της Κέρκυρας, της Θεσσαλονίκης, ή των λιμανιών της Κρήτης, περιελάμβαναν λιμενοβραχίονες, καρνάγια και νεωλκεία, μπούρτζια, φάρους και προβλήτες και άλλα κτιστά στοιχεία συνδυασμένα συνήθως με τις οχυρώσεις. Γύρω τους σημειώνονταν πηγάδια, αρκετές φορές η φυσική βλάστηση και οι καλλιέργειες, τα αγροτικά συγκροτήματα, οι ναΐσκοι.⁵⁴⁴

Η συστηματοποίηση των επιστημών της χαρτογραφίας και της γεωγραφίας από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οδήγησε στην επιχείρηση επαναχαρτογράφησης και καταγραφής των ελληνικών θαλασσών, που

⁵⁴⁰ Μπελαβίλας Ν., *ό.π.*, σ. 172.

⁵⁴¹ *Ο.π.*, σ. 172, 173.

⁵⁴² Στη λεπτομέρεια του χάρτη της Σάμου του 1700 φαίνεται η εισαγωγή στη χαρτογραφία αναλυτικών στοιχείων του αγροτικού τοπίου. Μαζί με τους οικισμούς και τα μοναστήρια της σαμιώτικης ενδοχώρας σημειώνονται η δασική βλάστηση, οι καλλιέργειες και τα μονοπάτια. Πετρ Σενκ, Άμστερνταμ, 1700 (Ιδιωτική συλλογή), στο: Μπελαβίλας Ν., *ό.π.*, σ. 174.

⁵⁴³ Μπελαβίλας Ν., *ό.π.*, σ. 173, 174.

⁵⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 174-175.

αποτελούσαν ήδη το μεγάλο πεδίο άσκησης των Ευρωπαίων χαρτογράφων. Ένα πλήθος ταξιδιωτών, που συνήθως είναι δυσδιάκριτο εάν βρίσκονταν σε επίσημη αποστολή ή σε ιδιωτικό ταξίδι, συναγωνίζεται για την όσο πιο εκτεταμένη καταγραφή του ελληνικού χώρου.⁵⁴⁵ Σε αυτόν τον συναγωνισμό οι Γάλλοι, οι Άγγλοι, και δευτερευόντως οι Ολλανδοί, πήραν τη σκυτάλη από τους Βενετσιάνους, που μέχρι τότε κυριαρχούσαν στη χαρτογράφηση των παραλιών. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, σε αυτούς προστέθηκαν και οι Ρώσοι, φαινόμενο όχι άσχετο με το αντίστοιχο κρατικό ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα, από τη ρωσική αυλή. Από τον βοτανολόγο Πιτόν ντε Τουρνεφόρ, που δημοσίευσε το *Relation d' un voyage du Levant* (1717) ως αποτέλεσμα του ταξιδιού του το 1701, έως τον κόμη Σουαζέλ-Γκουφιέ, ο οποίος το 1782 κυκλοφόρησε μία μνημειώδη καταγραφή του Λεβάντε, το *Voyage pittoresque de la Grece*, αναπτύχθηκε μία ξεκάθαρη εικόνα του αστικού και αγροτικού ελληνικού τοπίου. Καταγράφηκαν οι άνθρωποι και ο χώρος: οι πόλεις, οι οικισμοί και η ύπαιθρος σε αναλυτικούς χάρτες και πανοραμικές συνήθως εικόνες, που επιχειρούσαν να περιλάβουν όλες τις πτυχές του δομημένου και του αδόμητου χώρου. Μαζί τους η πανίδα, η χλωρίδα, τα εργαλεία, οι ενδυμασίες, οι κοινωνικές συμπεριφορές, οι συνήθειες και η καθημερινή ζωή, σημειώνονται μέσα στα κείμενα και τις εικόνες ολοκληρώνοντας τη συνολική εποπτεία.⁵⁴⁶ Επιπλέον, τα ορθόδοξα μοναστήρια που τον 18^ο αιώνα είχαν πληθύνει και αποτελούσαν πλέον σημαντικό συμπλήρωμα του αγροτικού τοπίου, με τους περιβόλους τους σε θέσεις εποπτείας ή στο μέσον καλλιεργημένων γαιών, καταγράφηκαν από έναν Ρώσο μοναχό, τον Βασίλλι Μπάρσκι, μεταξύ των ετών 1723 και 1747.⁵⁴⁷

Τα επόμενα χρόνια, και με την ένταση που προκάλεσε στην Ευρώπη η Ελληνική Επανάσταση, η παραγωγή απεικονίσεων ακολούθησε μία συνεχή ανοδική πορεία. Παράλληλα οι μεγάλες και οργανωμένες γεωγραφικές και υδρογραφικές αποστολές, αλλά και η συνέχιση μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα της παράδοσης των ιδιωτών περιηγητών, απέδωσαν εκατοντάδες απεικονίσεις του ελληνικού τοπίου με έντονα τα σημάδια του ρομαντισμού, που κυριαρχούσε ως ρεύμα στην τέχνη της Ευρώπης. Από τα εικαστικά δεδομένα αυτής της τελευταίας περιόδου, είναι δυνατή η πλήρης ανασύσταση των στοιχείων του τοπίου σε όλα του τα επίπεδα.⁵⁴⁸ Η ρομαντική διάσταση των απεικονίσεων του 19^{ου} αιώνα, η επέκταση της τοπιογραφίας και η διάκρισή της από τις χαρτογραφικές αποτυπώσεις, άρχισε να παράγει ένα προϊόν το οποίο επέστρεφε στις καταβολές του 15^{ου} αιώνα, όπου οι απεικονίσεις είχαν εκτός από τη χρηστική τους λειτουργία και τη λειτουργία του έργου τέχνης. Αντίθετα, τα προϊόντα της χαρτογραφίας, απογυμνώνονταν από την καλλιτεχνική τους διάσταση και προορίζονταν πλέον αποκλειστικά για την χρηστική. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, ήταν η σε μεγάλο βαθμό ταύτιση του έργου τέχνης της τοπιογραφίας, με το ιδεατό τοπίο της συλλογικής συνείδησης.⁵⁴⁹

Γ.1.3. Η επίδραση του Ρομαντισμού στην ζωγραφική απόδοση των ελληνικών τοπίων

Το τοπίο, λοιπόν, ως σκηνική αναπαράσταση της φύσης ή ως εικόνα μιας θέας εμφανίζεται στις συνθέσεις των ευρωπαϊών ζωγράφων του Κουατροτσέντο (15^{ος} αιώνας), αλλά πάντοτε στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Στον 17^ο αιώνα, οι τρέχουσες ιστορικοκοινωνιολογικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις οδήγησαν στην ανάδειξη του τοπίου ως αυτόνομου εικαστικού είδους, το οποίο βρήκε την κορυφαία έκφρασή του στου Ολλανδούς τοπιογράφους της εποχής. Στους τρεις αιώνες που ακολούθησαν, οι αναζητήσεις των τοπιογράφων θα ποικίλουν, από την απόδοση του φυσικού περιβάλλοντος έως την εξερεύνηση του υπερβατικού χώρου, είτε στη νοσταλγική αναζήτηση του

⁵⁴⁵ Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ. 177.

⁵⁴⁶ Ό.π.

⁵⁴⁷ Η ιδιαίτερα αναλυτική σχεδίαση, τόσο των αρχιτεκτονικών μορφών όσο και του υπαίθριου χώρου, των καλλιέργειών και της φυσικής βλάστησης στη Μονή Ξηροποτάμου του Αγίου Όρους είναι χαρακτηριστική των δεκάδων αποτυπώσεων μοναστηριών του 18^{ου} αιώνα, που έγιναν από τον Β. Μπάρσκι, *Stranstvovanija Vasilija Grigorovica-Barskago po sujatym mestam Vostoka...*, Αγία Πετρούπολη 1885-1887, στο: Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ. 179.

⁵⁴⁸ Ό.π., σ. 184.

⁵⁴⁹ Εικόνες όπως αυτές των οικισμών του Αιγαίου του Σουαζέλ-Γκουφιέ, των Ιονίων ακτών του Αντρέ Γκρασέ Σεν-Σοβέρ και του Τζόσεφ Κάρτραϊτ, των πόλεων της Πελοποννήσου του Τόμας Άλασον και του βαρόνου Στάκελμπεργκ, τα σχέδια του Έντουαρντ Ντόντγουελ και οι εικόνες των πηλιορείτικων χωριών του Σιμόνε Πομάρντι δημιούργησαν ιδεατά αγροτικά τοπία και αστικά τοπία τόσο ισχυρά ώστε και μετά από τις μεγάλης κλίμακας αλλαγές που έχουν συντελεσθεί τους τελευταίους δύο αιώνες να λειτουργούν ως σύμβολα ακόμη και τα ελάχιστα υπολείμματά τους, στο: Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ. 185-186.

αρκαδικού ιδανικού πνεύματος, είτε στην αποκάλυψη του μυστηριώδους χαρακτήρα της παντοδύναμης Φύσης, για να οδηγηθούν τελικά στις υπαιθριστικές αναζητήσεις της Σχολής της Μπαρμπιζόν, και στις αφαιρετικές εκδοχές των ιμπρεσιονιστών.⁵⁵⁰ Κυρίαρχη κοσμοθεωρία του 18^{ου} αιώνα ήταν ο Διαφωτισμός, βασισμένος στην προφανή πρόοδο της επιστήμης και της οικονομίας της εποχής, που απλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη και είχε σαν αρχή τον ορθολογισμό και την αρμονική συνύπαρξη με τη Φύση – μια Φύση όμως καταξιωμένη από το Λόγο. Σύμφωνα με το Διαφωτισμό, για να μπορέσει η ανθρωπότητα να πλησιάσει τη μελλοντική της ολοκλήρωση, θα έπρεπε να στραφεί προς το παρελθόν και να μελετήσει την Αρχαιότητα. Το ιδεατό αυτό σχήμα όμως ήταν αντιφατικό: σαν μέσο για την επίτευξη της ουτοπίας προσφερόταν η επιστροφή στο παρελθόν.⁵⁵¹

Δύο γεγονότα καθόρισαν τη μορφή του 19^{ου} αιώνα, κληρονομιά του τελευταίου τέταρτου του 18^{ου}: η Βιομηχανική Επανάσταση και η Γαλλική Επανάσταση. Η πρώτη στάθηκε μια πραγματική “επανάσταση” στην οικονομία της ανθρωπότητας. Σχεδόν ταυτόχρονη της (1789), η δεύτερη, ήταν αποτέλεσμα της γενικής χρεωκοπίας του απαρχαιωμένου καθεστώτος στη Γαλλία. Οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις των δύο αυτών επαναστάσεων δημιούργησαν έναν καινούριο κόσμο, ριζικά διαφορετικό από κάθε άλλο προηγούμενο, στον οποίο κυριάρχησε η ανερχόμενη μεσοαστική τάξη και η μηχανή.⁵⁵² Ο ίδιος ο Διαφωτισμός όμως έφερε μέσα του τα σπέρματα της αλλαγής. Μέσα στη θύελλα της επανάστασης στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, η έμφαση μετατέθηκε από τον τέλει μηχανισμό του κόσμου στη φυσικότητα ενός ζωντανού φυτού, της οργανικής μορφής που εκφράζει το δυναμισμό της ανάπτυξης. Πρόκειται για το θρίαμβο του *Ρομαντισμού*, που θα επικρατήσει οριστικά στην Ευρώπη γύρω στα τέλη του αιώνα. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να καθοριστεί το ακριβές περιεχόμενο του Ρομαντισμού, όπως άλλωστε και του Κλασικισμού, στον οποίο υποτίθεται ότι αντιδρά ο Ρομαντισμός. Στον τελευταίο, η αναζήτηση γίνεται πλατύτερα και αγκαλιάζει κάθε εξωτισμό, από τον περιφρονημένο “βάρβαρο” μεσαίωνα ως τον άγνωστο “λαϊκό” πολιτισμό και τις χαμένες πρωτόγονες φυλές. Η αναζήτηση του πρωτογονισμού έδωσε την ώθηση στη μελέτη της προβιομηχανικής αγροτικής και βιοτεχνικής κοινωνίας, όπου η αμόλυντη, αδιάφθορη τέχνη, εξέφραζε την αυθεντική ψυχή του λαού. Από εδώ θα πηγάζει η *λαογραφική επιστήμη* η οποία θα μεταφυτευθεί στην Ελλάδα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα.⁵⁵³ Το δεύτερο μεγάλο ρεύμα της περιόδου είναι η *γραφικότητα* (picturesque),⁵⁵⁴ που δεν είναι όμως ταυτισμένη με καμία ιδιαίτερη μορφολογία, αλλά παρουσιάζεται σαν αισθητική αξία, χαρακτηριστική του αγγλικού κήπου. Αν ο νεοκλασικισμός θεωρούσε σαν ανώτατο ιδανικό το *Ωραίο*, η γραφικότητα είχε αντίστοιχο το *Υψηλό*.⁵⁵⁵

Η “γενεαλογία” του γραφικού, αν και περίπλοκη και προβληματική, μας ενδιαφέρει εδώ στο μέτρο που θα βοηθήσει στην κατανόηση της έννοιας του γραφικού σε σχέση με τη ζωγραφική απεικόνιση ή τη λογοτεχνική περιγραφή τοπίων της Ελλάδας, κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα. Τότε, το ενδιαφέρον καλλιτεχνών, χαρτογράφων, περιηγητών και ποιητών στράφηκε προς την Ανατολή και ιδιαίτερα προς

⁵⁵⁰ Τσιγκάκου Φ.-Μ., “Το ελληνικό τοπίο του 19^{ου} αιώνα”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 205.

⁵⁵¹ Φιλιππίδης Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός οίκος “Μέλισσα”, 1984, σ. 17.

⁵⁵² Ο.π., σ. 18.

⁵⁵³ Ο.π., σ. 19.

⁵⁵⁴ “Ο όρος *γραφικό* (pittresco, pittoresque, picturesque, ο οποίος σημασιολογικά θεωρείται πως συγγενεύει με την ολλανδική λέξη schilderachtig, που σημαίνει άξιο να απεικονισθεί), χρησιμοποιείται τις περισσότερες φορές αδιακρίτως, για να υποδηλώσει άλλοτε ένα συγκεκριμένο είδος ζωγραφικής και άλλοτε περιοχές του φυσικού χώρου, οι οποίες φαίνεται να διαθέτουν εκείνα τα χαρακτηριστικά τα οποία κατεξοχήν θαυμάζουμε στη φύση. Έχοντας αποκτήσει αυτή τη μεταβατική εννοιολογική σύσταση, το *γραφικό* τελικά σημαίνει, ό,τι είναι άξιο να παρασταθεί ζωγραφικά, λόγω της χαρακτηριστικής δομής και της εμφάνισης που διαθέτει, που είναι σύμφωνη προς τις ιδιαίτερες παραστατικές δυνατότητες της ζωγραφικής τέχνης. Κατά τον Christopher Hussey, του οποίου το έργο *The Picturesque, Studies in a Point of View* (1927) συνιστά μια σημαντική μελέτη για τις ιδέες που συνδέονται με το γραφικό, ο όρος αυτός φανερώνει τη μακρά αισθητική σχέση του ανθρώπου με τη φύση, σχέση που ενσωμάτωσε την ποίηση, τη ζωγραφική, την κηποτεχνία, την αρχιτεκτονική και την τέχνη του ταξιδιού (*art of travel*) στην τέχνη του τοπίου (*art of landscape*) και συνέδεσε τελικά τον όρο αυτό με την εικονιστική αξιολόγηση της φύσης (*pictorial appreciation of nature*). Σε κάθε μία από αυτές τις τέχνες, το γραφικό ήταν “το ενδιάμεσο (*interregnum*) μεταξύ της κλασικής και της ρομαντικής τέχνης, που επέστρεψε στη φαντασία να αισθάνεται μέσω των ματιών [...]”. Βλ.: W. J. Hippie, 1957:190, στο: Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., “Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα. Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο”, στο: Δουκελλής, Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 190.

⁵⁵⁵ Φιλιππίδης Δ., *ό.π.*, σ. 20.

την Ελλάδα και τις αρχαιότητές της, όπου και θαυμάστηκε η γραφικότητα του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, που συνδέθηκε με την ομορφιά της φύσης και τη μαγεία του φωτός, που ομόρφαινε και το πιο εγκαταλειμμένο ερείπιο, την ηρεμία ή την ένταση της θάλασσας. “Πρέπει να έχει γνωρίσει κανείς τον ελληνικό αιθέρα, τον ελληνικό ήλιο και τον χαρακτήρα της ελληνικής γης, για να μπορέσει να σχηματίσει μιαν ιδέα της ομορφιάς αυτού του θέματος. Ακόμα και αυτή η νότια Ιταλία, η Καλαβρία, η Απουλία και η Σικελία δεν δίνουν καμιά ιδέα απ’ αυτά τα μακρινά ελληνικά τοπία, τελικά σε έργα τέχνης εικαστικά, μουσικά, λογοτεχνικά, όπου οι πλουσιότερες κορυφογραμμές, σαν αγάλματα του Φειδία και του Πραξιτέλη, πλασμένες καθαρά και ολόγλυφα, διαγράφονται μέσα σε μια πολυχρωμία που τίποτε δεν μπορεί να παραβληθεί μαζί της σε αρμονία, ελευθερία και ποικιλία αποχρώσεων, μεταπτώσεων και παιχνιδιών του φωτός. Πραγματικά μονάχα στην Ελλάδα υπάρχουν μακρινά τοπία, οροσειρές και συγκεντρωμένοι βράχοι και ο ιταλικός ουρανός δεν έχει ποτέ το άπειρο θέλγητρο του ελληνικού ουρανού, αυτού του χώρου φωτός, που τόσο ωραία τον χαρακτηρίζουν οι λέξεις “λαμπρότατος αιθήρ”.”⁵⁵⁶

Το γραφικό, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ως αισθητική ποιότητα αποδόθηκε πράγματι με ιδιαίτερη έμφαση στο ελληνικό τοπίο, συνδεόμενο άλλοτε με το ωραίο και το υψηλό και άλλοτε με τη ρομαντική πρόσληψη του κλασικού, από ξένους καλλιτέχνες, λογοτέχνες και περιηγητές που περιέγραψαν ή απεικόνισαν ελληνικά τοπία σε ταξιδιωτικές εντυπώσεις, ποιήματα ή ζωγραφικούς πίνακες, σχέδια και χαρακτικά, κατά τον 18^ο αλλά, κυρίως, κατά τον 19^ο αιώνα.⁵⁵⁷ Ο αριθμός αυτών που έκαναν “γραφικά” ταξίδια στην Ελλάδα στα τέλη του 18^{ου} και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, με σκοπό να προσφέρουν στο αναγνωστικό κοινό εικονογραφημένα περιηγητικά βιβλία για την Ελλάδα,⁵⁵⁸ υπήρξε αξιοσημείωτος και μεταξύ αυτών υπήρξαν ζωγράφοι, όπως ο Έντουαρντ Ντόντγουελ, ο Έντουαρντ Κλαρκ, ο Τόμας Σ. Χιούζ και Χιού Γ. Γουίλιαμς –ο τελευταίος υπήρξε ένας από τους πιο αξιόλογους ζωγράφους ελληνικών γραφικών σκηνών- ή συγγραφείς, όπως ο Βύρων, ο Λαμαρτίνος, ο Williams Haygart κ.α., ενώ τις εντυπώσεις του από το Grand Tour στην Ελλάδα έγραψε και απεικόνισε ο Σουαζέλ – Γκουφιέ στο έργο του *Voyage pittoresque de la Grece* (3 τόμοι, Παρίσι 1782-1822).⁵⁵⁹

Σύνδεση του υψηλού με το γραφικό επιχειρεί ο Αλφόνσος Λαμαρτίνος στο έργο του, *Ταξίδια στην Ανατολή* (Εδιβούργο 1850), όταν ομιλεί για τον Παρθενώνα και το αθηναϊκό τοπίο: “Απ’ όλα τα βιβλία το πιο δύσκολο κατά τη γνώμη μου είναι η μετάφραση. Το να ταξιδεύεις είναι όμοιο με το να μεταφράζεις. Μοιάζει με το να μεταφέρεις στο μάτι, στη σκέψη και στην ψυχή του αναγνώστη τους τόπους, τα χρώματα, τις εντυπώσεις και τα αισθήματα που η φύση ή τα ανθρώπινα μνημεία δίνουν στον ταξιδιώτη· αυτός πρέπει να είναι ικανός την ίδια στιγμή να βλέπει, να αισθάνεται και να εκφράζει. Αυτές ήταν οι σκέψεις που έκανα όταν ανέβηκα τα σκαλιά του Παρθενώνα, έχοντας μπροστά μου την Άποψη της Αθήνας και τα λιόδεντρα του Πειραιά, τη γαλανή θάλασσα του Αιγαίου και ψηλά την μεγαλειώδη σκιά της ζωοφόρου του ναού [...] αισθάνθηκα ότι αυτό το χάος του μαρμάρου, τόσο υψηλό και τόσο γραφικό στο βλέμμα, θα έσβηνε από τη μνήμη μου”.⁵⁶⁰ Σε όλες τις περιγραφές του ελληνικού τοπίου της εποχής αυτής, κυριαρχούν τα επίθετα όμορφο, μεγαλοπρεπές, χαριτωμένο, γραφικό: “Το νησί ήταν εξαιρετικά γραφικό. Η δυτική ακτή είναι ένας απότομος γκρεμός με οργιώδη βλάστηση που κρέμεται πάνω από τη θάλασσα. Στα νότια φράζεται από το ακρωτήριο της Χειμάρας και το νησί της Λευκάδας [...] Η βορινή πλευρά απολήγει στον απότομο και βραχώδη Παντοκράτορα [...] που συνήθως είναι τυλιγμένος με σύννεφα”.⁵⁶¹

Αναμφισβήτητα, οι απεικονίσεις του τοπίου στις εικαστικές τέχνες, συνιστούν πολιτισμικές εικόνες. Εκφράζονται μέσα από ένα προσωπικό ιδίωμα, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν χωρο-χρονικές συναρτήσεις καθώς και συγκροτήσεις ιδεολογικών και αντιληπτικών σχημάτων, εγγενών στην κοινωνία που τα δημιουργήσε.⁵⁶² “Συνάντησα στην Ελλάδα πολλούς καλλιτέχνες, Άγγλους και Γερμανούς, που ζωγράφιζαν ή παίρναν τις διαστάσεις, ώρες ατελείωτες και με τη σχολαστικότητα του πιο ευσυνείδητου σχολιαστή, αυτών των μνημείων, αυτών των ευγενικών δημιουργημάτων της μεγαλοφυΐας. Αξιοθρήνητοι σκλάβοι των κανόνων, του ελαχιστότατου καπρίτσιου των αρχαίων, κάθονται και γράφουν ολόκληρους

⁵⁵⁶ L. von Klenze, 1838 Φ.-Μ. Τσιγκάκου, 1981:79, στο: ό.π., σ. 194.

⁵⁵⁷ Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., ό.π., σ. 195.

⁵⁵⁸ S. H. Weber, 1952, 1953: Κ. Σιμόπουλος, 1970-81, στο: ό.π..

⁵⁵⁹ Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., ό.π., σ. 195.

⁵⁶⁰ R. Stoneman, 1994:1, στο: ό.π., σ. 196.

⁵⁶¹ J. Cartwright 1821 Φ.-Μ. Τσιγκάκου 1981:82, στο: ό.π., σ. 196-197.

⁵⁶² Θ. Σ. Τερκενλή, 1996, στο: ό.π., σ. 205.

τόμους για να διορθώσουν ένα λάθος σχετικά με τις διαστάσεις κάποιου επιστυλίου. Εγκαθίστανται στην Αθήνα επί οχτώ χρόνια, με σκοπό να ζωγραφίσουν τρεις κολόνες [...] και μετά από πολυετείς προσπάθειες, οι θλιβερές τους ακουαρέλες καταφέρνουν επιτέλους ν' αγγίσουν τον ύψιστο βαθμό της βαρετής τελειότητας", σχολιάζει ο γάλλος κόμης ντε Φορμπέν το 1817.⁵⁶³

Αφορμή για την εικονογράφηση του ελληνικού τοπίου, στάθηκαν αρχικά οι αρχαιολογικοί χώροι. Οι ευρωπαίοι καλλιτέχνες, που επισκέφθηκαν τη χώρα μας κατά τον αιώνα του Διαφωτισμού, ενδιαφέρθηκαν κυρίως για την καταγραφή των αρχαίων ναών. Αλλά προς το γύρισμα του αιώνα κατά τις αρχές του 19^{ου}, οι ευρωπαίοι καλλιτέχνες που αποτύπωναν τα ελληνικά μνημεία, εκδήλωναν παράλληλα το ενδιαφέρον τους και για το τοπίο, εξερευνώντας και απαθανατίζοντας το περιβάλλον δίπλα και γύρω από τα αρχαία ερείπια. Η καλλιτεχνική παραγωγή της εποχής, αποκαλύπτει μια ποικιλία προσεγγίσεων και ως προς τα θέματα και ως προς την απόδοσή τους, η οποία είναι δηλωτική της σταδιακής μεταβολής εντυπώσεων των Ευρωπαίων από την Ελλάδα.⁵⁶⁴

Ο Μάρτιν Χάιντεγκερ στις Διαμονές. Το ταξίδι στην Ελλάδα, αναρωτιέται: "Άραγε θα μας χαριστεί το εύρημα, αν επισκεφθούμε τη χώρα των Ελλήνων, που συνεχίζει να υφίσταται, και χαιρετίσουμε τη γη της, τον ουρανό της, τη θάλασσα και τα νησιά της, τους εγκαταλελειμμένους ναούς και τα ιερά θέατρα;". Για τους Ευρωπαίους των αρχών του 19^{ου} αιώνα, ήταν η χώρα την οποία συνάντησαν οι τολμηροί ταξιδιώτες που έφτασαν ως τις ευρωπαϊκές κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη νότιο Βαλκανική, αλλά και στις σημαντικότερες πόλεις της Μικρασιατικής ακτής. Ήταν η χώρα των Γραικών (Greece), το κατώφλι της Ανατολής. Η λέξη *Greek* ήταν σχεδόν συνώνυμη της λέξης *Asiatic*, παρατηρεί ο Ρόμπερτ Άισνερ. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν και η *Ελλάς* (Hellas), η χώρα των αρχαίων Ελλήνων, τους οποίους η Δύση θεωρούσε ότι είχε κληρονομήσει.⁵⁶⁵ Και, γι' αυτό το λόγο, εμφανιζόταν στη φαντασία των ρομαντικών ως η κατοικία ενός παρωχημένου ιδανικού, που είχε όμως τη δύναμη να φαντάζει ως ιδανικό για το μέλλον, ως η σχεδόν εσχατολογική προσδοκία της Δύσης -όπως εκφράστηκε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο στο κίνημα του φιλελληνισμού- για αποκατάσταση του αρχαιοελληνικού παραδείσου.⁵⁶⁶ Αυτή η διαρκής μετάβαση, από τη μία Ελλάδα στην άλλη, αποκαλύπτεται στα κείμενα των ταξιδιωτών που περιηγήθηκαν την Ελλάδα τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα. Είναι, δε, πολύ εντονότερη στα κείμενα που γράφτηκαν από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ως την πρώτη δεκαετία μετά την Επανάσταση:⁵⁶⁷ "Ζωγράφοι, ελάτε σε τούτη τη χώρα: Εδώ ο τοπιογράφος θα αγγίξει με το βλέμμα του στη μέση μιας εύφορης πεδιάδας το γεωργό να οδηγεί το ταπεινό του αλέτρι που το σέρνουν δυο βόδια. Κι έτσι θα μπορέσει κι αυτός ν' αναφωνήσει: *Et in Arcadia ego*". Η δήλωση αυτή, του γάλλου ζωγράφου Αντουάν-Λοράν Καστελάν (1772-1838), που επισκέφθηκε τη χώρα μας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, υπογραμμίζει το γεγονός ότι για τον Ευρωπαίο ταξιδιώτη, τον φορτισμένο από το αδιάπτωτο μαγνητισμό που ασκούσε η εκ νέου ανακάλυψη της Ελλάδας, η ευχαρίστηση από μια επίσκεψη στην ελληνική γη, ήταν τελικά περισσότερο διανοητική παρά οπτική. Το φαινόμενο εναρμονιζόταν με την τρέχουσα αντίληψη, ότι η φυσική παρουσία κάποιου σε μια δεδομένη θρυλική τοποθεσία (π.χ. Αθήνα, Σπάρτη, Δελφοί, Μαραθώνας), ήταν ικανή να προκαλέσει την ανάσταση του αρχαίου της ήθους, που με κάποιο μαγικό τρόπο μπορούσε διαισθητικά να το συλλάβει ο δεκτικός επισκέπτης. Αυτή η πνευματικότητα της ελληνικής γης (*genius loci*), ήταν μοναδική εμπειρία για τον επισκέπτη.⁵⁶⁸

Ωστόσο, όσο η Ελλάδα παρέμενε υποταγμένη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν ήταν για τους Δυτικούς παρά ένας βουβός και επικίνδυνος τόπος πέρα από τα οικεία σύνορα. Ένας τόπος που

⁵⁶³ L. N. - Ph. - A. de Forbin, 1819, στο: ό.π., σ. 206-207.

⁵⁶⁴ Τσιγκάκου Φ.-Μ., στο: ό.π., σ. 206-207

⁵⁶⁵ Τον ανταγωνισμό ανάμεσα στη σύγχρονη και την αρχαία Ελλάδα, ως προϊόν του δυτικού βλέμματος και των δυτικών προσδοκιών, αναδεικνύει η επιφύλαξη του Χάιντεγκερ που υπήρξε η αιτία για τη διαρκή αναβολή ενός ταξιδιού του στην Ελλάδα: "Η σημερινή Ελλάδα ίσως εμποδίσει την αρχαία να φέρει στο φως το ιδίον της. Αλλά και δισταγμός εξαιτίας της αμφιβολίας μήπως η αφιερωμένη στη χώρα των διαφυγόντων θεών σκέψη ήταν μόνον απλή επινόηση κι έτσι η οδός της σκέψης αποδειχθεί πλάνη" - Χάιντεγκερ, 1998:31-33, στο: Σκαρπέλος Γ, "Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών", σ.225.

⁵⁶⁶ Σκαρπέλος, Γ, "Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών", στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 225-226.

⁵⁶⁷ Ό.π., σ. 226.

⁵⁶⁸ Τσιγκάκου Φ.-Μ., στο: ό.π., σ. 207.

περίμενε να αρθρωθεί από την ευρωπαϊκή, ελληνοπρεπή Δύση.⁵⁶⁹ Ο Όλιβερ Τάπλιν παρατηρεί πως: “η περίοδος ανάμεσα στο 1770 και το 1830 περίπου -η “ρομαντική” ή “επαναστατική” εποχή- ήταν στην πραγματικότητα μια δεύτερη Αναγέννηση και άντλησε την έμπνευσή της από τη νέα, άμεση ανακάλυψη της Ελλάδας. Επιπλέον, η προσδοκία της απελευθέρωσης της χώρας από τον Τούρκο ενέπνευσε την εικόνα της Ελλάδας ως πηγή της ελευθερίας και των τεχνών. Ο Βύρων πέθανε γι’ αυτήν την εικόνα”.⁵⁷⁰ Οι εικόνες της Ελλάδας που γνώριζε η Δύση, δεν ήταν μόνο ρητορικές κατασκευές. Συχνά, οι ταξιδιώτες στις εκδόσεις των αφηγήσεών τους, περιελάμβαναν σχέδια με τοπία και μνημεία, προσωπογραφίες και σκηνές από την καθημερινή ζωή. Η εικονογράφηση των ταξιδιωτικών αφηγήσεων έγινε σιγά σιγά “υποχρεωτική” και από τον 18^ο αιώνα όσοι ταξιδιώτες δεν διακρίνονταν για το ταλέντο τους, προσελάμβαναν ζωγράφους, οι οποίοι τους συνόδευαν στο ταξίδι και αποτύπωναν τα “αξιοθέατα”.⁵⁷¹

Ο όρος “αξιοθέατο”, όπως τον αναλύει ο Άισνερ, υποδηλώνει πως στο νου των ταξιδιωτών, που επισκέφθηκαν την Ελλάδα τα χρόνια πριν την Επανάσταση, υπάρχει μια εξιδανικευμένη εικόνα της, η οποία έχει βαθύτερες επιπτώσεις στην πρόσληψη της ορατής Ελλάδας: του τόπου, που μέσα από τον λεκτικό ή εικονογραφικό σχολιασμό μετατρέπεται σ’ ένα ιδεολογικά σημειωμένο τοπίο. Μπορούμε, μάλιστα, να διακρίνουμε τα ιδεολογήματα να αναπαράγονται στις αναπαραστάσεις του ελληνικού τοπίου και κυρίως σ’ ό,τι επιλέγεται να περιληφθεί σε αυτές. Πράγματι, είναι σχετικά εύκολο να εντοπίσουμε μια σειρά κοινών μοτίβων που επαναλαμβάνονται στις περισσότερες τοπιογραφίες της περιόδου, παρά το πλήθος των διαφορετικών περιοχών που αναπαρίστανται. Ωστόσο, ο πιο αντιπροσωπευτικός πίνακας είναι -κατά τη γνώμη του Γιάννη Σκαρπέλου- το *Ελληνικό Τοπίο (Grecian Landscape)* του Χίου Γουίλιαμ Γουίλιαμς, ακριβώς διότι αφαιρώντας την ονομασία του τόπου, καθιστά το τοπίο ιδανικό,⁵⁷² χαρακτηριστικό κάθε τόπου, ανάγοντας τα σύμβολα που χρησιμοποιεί σε σημεία της ελληνικότητας του τοπίου.⁵⁷³

Ο Γκαστόν Μπασελάρ στο βιβλίο του *Η ποιητική του χώρου*, επισημαίνει πως “ο χώρος, έτσι όπως τον συλλαμβάνει η φαντασία, δεν έχει πια σχέση με τον αδιάφορο χώρο που παραδίνεται στο μέτρο και στο λογισμό του γεωμέτρη. Είναι ένας βιωμένος χώρος. Βιωμένος όχι μόνο στη θετικότητα του, αλλά και με όλες τις μεροληψίες της φαντασίας”.⁵⁷⁴ Ακόμη περισσότερο, “τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά του τοπίου δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν το αίσθημα για τη φύση [...]. Τη φύση αρχίζουμε να την αγαπάμε χωρίς να την γνωρίζουμε, χωρίς να τη βλέπουμε καλά, παραγματώνοντας μέσα στα αντικείμενα μια αγάπη που βασίζεται αλλού”.⁵⁷⁵ Τον χώρο αυτό, με το πλούσιο συμβολικό και φαντασιακό φορτίο, τον βιωμένο χώρο, τον συναντάμε είτε στην τέχνη, είτε στη λογοτεχνία (όπως ο Μπασελάρ), είτε στη ζωγραφική και τη φιλοσοφία (όπως π.χ. Στις Διαμονές του Χάιντεγκερ), αλλά και σε περισσότερο λαϊκές μορφές έκφρασης του συλλογικού ασυνειδήτου, όπως τα παραμύθια.⁵⁷⁶

Κοινός πόθος, λοιπόν, των Ευρωπαίων ζωγράφων και των πελατών τους, ήταν οι ελληνικές εικόνες, οι οποίες ανέπλαθαν ένα σκηνικό που ικανοποιούσε το αίσθημα της νοσταλγικής αναζήτησης του κλασικού κόσμου. “Οχι, δεν έκανα τούτο το ταξίδι για να μάθω, μα για να νιώσω”, διακηρύσσουν οι περιηγητές-ζωγράφοι της εποχής, που αναζητούν μέσα στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα το θάμπος της αρχαιότητας. Αυτή η ψευδαίσθηση ήταν μια πρόκληση για τον καλλιτέχνη. Βέβαια, παρόμοιο πρόβλημα αντιμετώπιζε και ο τοπιογράφος που θα επιχειρούσε να απεικονίσει τις αρχαιολογικές τοποθεσίες της Ιταλίας. Αλλά, ενώ στην Ιταλία του 19^{ου} αιώνα το μολύβι του καλλιτέχνη-περιηγητή δεν προλάβαινε να

⁵⁶⁹ Σκαρπέλος Γ, στο: *ό.π.*, σ. 226.

⁵⁷⁰ Ο. Τάπλιν, 1992:31, στο: *ό.π.*, σ. 227.

⁵⁷¹ Σκαρπέλος Γ, στο: *ό.π.*, σ. 227.

⁵⁷² Γράφει ο Χάιντεγκερ για την Ιθάκη: “Δεν είναι ένα ιδανικό τοπίο αλλά ένας κόσμος που μιλούσε όλο και πιο πιεστικά και κλόνιζε τις τρέχουσες γνώμες γι’ αυτόν- όμως και πάλι δεν ήταν μια ιστορική εικόνα που εξαντλεί όλους τους τρόπους διαβίωσης και τις ιστορικές περιόδους του ελληνισμού – αλλά ήταν το διαρκές κάλεσμα μιας επιταγής που απέδιδε στο σύνολο του ελληνισμού *Dasein* την δική του συναρμογή. Πώς θα φανεωνόταν άραγε αυτό στην Ιθάκη; Αντί γι’ αυτό συναντήσαμε κάτι ανατολίτικο, κάτι βυζαντινό, όταν ένας παπάς μας έδειξε το εκκλησάκι με το εικονοστάσι...”. Μ. Χάιντεγκερ, 1998:41, στο: *ό.π.*, σ. 234.

⁵⁷³ *Ελληνικό Τοπίο*, Χίου Γουίλιαμ Γουίλιαμς. Χαλκογραφία. Ιδιωτική Συλλογή. Στο H. W. Williams, *Select Views Of Greece*, Λονδίνο 1829, στο: *ό.π.*, σ. 229.

⁵⁷⁴ Γκ. Μπασελάρ, 1982:25, στο: *ό.π.*, σ. 228.

⁵⁷⁵ Γκ. Μπασελάρ, 1982: 120, στο: *ό.π.*.

⁵⁷⁶ Σκαρπέλος Γ, στο: *ό.π.*, σ. 228.

απαθανατίσει τον πλούτο από γραφικά χωριά, μνημειακά αρχιτεκτονικά σύνολα και μια σχεδόν ανέπαφη αρκαδική φύση, το τοπίο της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα έφερε εμφανή τα τραύματα της πνευματικής και φυσικής συρρίκνωσης, που είχε προκαλέσει η μακρόχρονη περίοδος κατοχής των καταστροφών: “Το αρτισύστατον βασίλειο ήτο πεδίων ερειπίων”, γράφει ο Τρύφων Ευαγγελίδης.⁵⁷⁷ “Απανταχού οικίαι πυρποληθείσαι, πόλεις ερημωθείσαι, χωρία και ποιμνία κατεστραμμένα αυτά δε τα δέντρα απεσπασμένα του εδάφους κατέκειντο ανωφελή. Αλλ’ ούτε καν αι ελαίαι και οι άμπελοι διέφυγον του εχθρικού πυρός και σιδήρου την επίδρασην”.⁵⁷⁸

Ο προσεκτικός και ευαίσθητος καλλιτέχνης, που θα ήταν διατεθειμένος να ανοίξει διάλογο με το φυσικό τοπίο των εγκαταλελειμμένων αρχαιολογικών τοποθεσιών, ανακάλυπτε έκπληκτος μια άλλη διάσταση: τη συνάφεια μύθου, ιστορίας και γεωγραφίας, που χαρακτηρίζει τους τόπους αυτούς.⁵⁷⁹ “Ο καλλιτέχνης πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός στην προσέγγισή του με την ελληνική Φύση”, γράφει ο βρετανός Χιού Γουίλιαμ Γουίλιαμς (1773-1829), που τα ελληνικά έργα του ήταν τόσο δημοφιλή, ώστε οι σύγχρονοί του τον επονόμασαν, “ο ελληνικός”.⁵⁸⁰ “Προκειμένου αυτή να μας αποκαλύψει εκείνες τις αλήθειες που ηλεκτρίζουν, απαιτεί να την παρατηρήσουμε όχι όπως είναι αλλά όπως έχει παρουσιαστεί μέσα από τα μεγαλοφυή έργα του Κλοντ. Τα ρευστά περιγράμματά του, τα επιμέρους στοιχεία που διεισδύουν απαλά το ένα στο άλλο, ακόμη και το χρώμα του, είναι κατάλληλα για να πετύχει κανείς σωστές ελληνικές απόψεις”. Ο ίδιος, καθώς και η πλειοψηφία των ομοτέχνων του,⁵⁸¹ υπακούοντας στις τρέχουσες συμβατικότητες, απεικόνισαν την ελληνική φύση μέσα σ’ ένα διάχυτο μαλακό φως, στο στυλ του επιφανέστερου εκπροσώπου της εξιδανικευμένης τοπιογραφίας κλασικών χώρων, του Γάλλου Κλοντ Λοραίν (1600-1682).⁵⁸²

Γ.1.4. Η ελληνική ταυτότητα μέσα από το βλέμμα των ζωγράφων περιηγητών

Εάν το αρχαίο μεγαλείο της Ελλάδας, προβάλλει θριαμβευτικά ανάμεσα από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της φύσης της στις τοπιογραφίες του 19^{ου} αιώνα, το ανθρώπινο τοπίο φάνταζε λιγότερο δελεαστικό στους ζωγράφους. Στα περισσότερα τοπία, οι Έλληνες απεικονίζονται σαν μικροσκοπικές φιγούρες, που συγχωνεύονται αρμονικά με το τοπίο ως δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία.⁵⁸³ Έτσι, οι περισσότερες “ελληνικές απόψεις” των αρχών του 19^{ου} αιώνα, αρκούνται σε μια απλώς ικανοποιητική παράσταση κάποιου “επώνυμου” οικοδομήματος ή ιερού, που πλαισιώνεται από ένα ταιριαστό αλλά ακαθόριστο τοπίο, όπου επικρατεί μια αρκούντως αρχαιοπρεπής ατμόσφαιρα. Το πραγματικό περιβάλλον έχει αντικατασταθεί ή τροποποιηθεί ανάλογα με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Το κέντρο βάρους της παράστασης είναι το αναγνωρίσιμο “επώνυμο” μοτίβο, που αποτελούσε το σήμα κατατεθέν της εικόνας και το δέλεαρ για τον -συνήθως αρχαιόπληκτο- υποψήφιο αγοραστή. Με γνώμονα την ελλιπή αρχαιογνωσία του κοινού (αλλά και αυτών των ίδιων), οι καλλιτέχνες κατόρθωσαν τόσο να ικανοποιήσουν την περιέργεια αυτών που δεν είχαν επισκεφθεί την Ελλάδα, όσο και να ξυπνήσουν

⁵⁷⁷ Τ. Ευαγγελίδης, 1893, στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 208.

⁵⁷⁸ Τσιγκάκου Φ.-Μ., στο: ό.π., σ. 208.

⁵⁷⁹ Ό.π..

⁵⁸⁰ H. W. Williams, 1820, στο: ό.π..

⁵⁸¹ Ένας από τους μεγαλύτερους τοπιογράφους-υδατογράφους του 19^{ου} αιώνα, ο Edward Lear (1812-1888), ο οποίος έχει κάνει την πληρέστερη καταγραφή των ελληνικών τοπίων, περιγράφει το κερκυραϊκό τοπίο: “Μία από τις μεγαλύτερες χάρες της Κέρκυρας είναι ο τρόπος που τα ελικοτά κλαδιά πλαισιώνουν αδιάκοπα όμορφες απόψεις, και η αχνή σαν πέπλο γυαλάδα που ξεχύνεται από τα σχεδόν διάφανα φυλλώματα. Παντού λιόδεντρα φυτρώνουν με αφθονία και χάρη [...] Ολόκληρο το νησί είναι διαμορφωμένο σε κυματιστά επίπεδα από την πεδιάδα όπου βρίσκεται η πόλη έως τους ψηλότερους λόφους στα δυτικά -ολόκληρος ο χώρος καλύπτεται μ’ έναν απέραντο ελαιώνα, έτσι όπου και να ρίξεις το βλέμμα σου κοιτάς πάνω από ένα χαλί από δέντρα- κι όσο ψηλότερα πας τόσο περισσότερο βλέπεις και πάντοτε διακρίνεται το φρούριο και η λίμνη και μετά ο πορθμός με τα επιβλητικά βουνά της Αλβανίας παρακάτω”. Βλ.: Φ.-Μ. Τσιγκάκου, 1981:83, στο: Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Α., ό.π., σ. 197.

⁵⁸² Άποψη της Θήβας, Χιού Γουίλιαμ Γουίλιαμς (1819). Υδατογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 25194). Άποψη της Αθήνας, Έντουαρτ Χίλντεμπραντ (1852). Υδατογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 23037). Άποψη της Ολυμπίας, Καρλ Ρότμαν (1835). Υδατογραφία. Staatliche Graphische Sammlung, Μόναχο. Άποψη της Σαντορίνης, Καρλ Ρότμαν (1835). Υδατογραφία. Staatliche Graphische Sammlung, Μόναχο. Άποψη του Άργους, Έντουαρτ Λιρ. Υδατογραφία. Ashmolean Museum, Οξφόρδη, στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 208-209.

⁵⁸³ Άποψη της Κέρκυρας, Τζόζεφ Κάρτραϊτ (1820). Υδατογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 24160). Ζευγάρι Ελλήνων, Τζον Λίντον, π. 1850. Ελαιογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 9006), στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 212.

ευχάριστες αναμνήσεις σε όσους είχαν άμεση οπτική εμπειρία της ελληνικής γης. Και για τις δύο κατηγορίες δεν υπήρχε εντονότερο οπτικό ερέθισμα, που να ανακυκλώνει στο μυαλό του θεατή τις εντυπώσεις απ' ό,τι είχε δει ή διαβάσει για την Ελλάδα, από μια *Άποψη της Ακρόπολης*. Πολύ λίγο ενδιέφερε αν την απεικόνιζαν να προβάλλει ανάμεσα σε πυκνά φυλλώματα, όπως π.χ. *Στην Άποψη της Αθήνας* του Γερμανού Γιόχαν Γιάκομπ Βολφενσμπεργκερ (1797-1850), ή να ορθώνεται πίσω από βραχώδεις λόφους. Η ουσία ήταν κατά πόσον η εικόνα ανταποκρινόταν στα συναισθηματικά δεδομένα, που ήταν κοινά για τους καλλιεργημένους Ευρωπαίους.⁵⁸⁴

Όταν το 1825 κυκλοφόρησε στο Παρίσι το *Voyage a Athenes et Constantinople*, του γάλλου ζωγράφου Λουί Ντυπρέ, ένα από τα πολυτελέστερα λευκώματα του 19^{ου} αιώνα, οι Ευρωπαίοι θεατές είχαν στη διάθεσή τους “πορτρέτα” επώνυμων Ελλήνων, μέσα σ' ένα φυσικά αυθεντικό περιβάλλον, που ουδεμία σχέση είχε με τις νοσταλγικές αρχαιοπρεπείς ελληνικές εικόνες. Τελικά, η εικόνα της Ελληνικής Επανάστασης ήταν αυτή που κατήγγησε τον πρωταγωνιστικό ρόλο, που επί αιώνες κράτησε η αρχαία Ελλάδα, διαγωνίζοντας ένα πάγιο πλαίσιο για τη θέαση της ελληνικής πραγματικότητας. Η Ελληνική Επανάσταση, που χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τις φιλελεύθερες συνειδήσεις, ενεργοποίησε τις δυνάμεις του ρομαντισμού και πλούτισε τις ευρωπαϊκές εικαστικές εμπνεύσεις με νέα φαντασμαγορική θεματογραφία.⁵⁸⁵ Έτσι, κατά την τρίτη και τέταρτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μια προοδευτική μετατόπιση του ενδιαφέροντος των καλλιτεχνών, που επισκέφθηκαν την Ελλάδα, από την απλή τοπογράφηση των αρχαιολογικών χώρων στη δημιουργία υποβλητικών, ρομαντικών συνθέσεων με κλασικές αναφορές, και αργότερα την προσπάθειά τους να αποδώσουν τη σύγχρονη πραγματικότητα.⁵⁸⁶

Η συμβολή των εικονογραφημένων εκδόσεων στη μελέτη του ελληνικού τοπίου παραμένει κεφαλαιώδης. Εάν την αρχαιογνωσία του κοινού του 18^{ου} αιώνα είχαν πυροδοτήσει ευφάνταστα λευκώματα, όπως του Ζυλλιέν Νταβίντ Λερούα, *Ruines des plus beaux monuments de la Grece* (Παρίσι 1758), είτε η αξεπέραστη από πλευράς καλαισθησίας και πιστότητας τετράτομη έκδοση των Τζέιμς Στούαρτ και Νικόλας Ρέβεντ, *The Antiquities of Athens Measured and Delineated* (Λονδίνο, 1762-1816), στον 19^ο αιώνα μια πληθώρα εικονογραφημένων λευκωμάτων τροφοδοτούσε την τρέχουσα βιβλιοφιλική δίψα για εικόνες μακρινών τοπίων. Το πολυτελές λεύκωμα του Λουί Φρανσουά Κασάς, *Grandes vues pittoresques des principaux sites et monuments de la Grece, de la Sicile et des Sept Collines de Rome* (Παρίσι, 1811), παρ' όλο που εκδόθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποπνέει το ύφος της κομπογραφικής “ζωγραφικής των Ερειπίων” που επικρατούσε στα τέλη του προηγούμενου. Ωστόσο, στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται ένα ευρύτερο ενδιαφέρον για το ελληνικό τοπίο, το οποίο δεν ήταν άσχετο από τον ευρωπαϊκό ζήλο για την πιστοποίηση της αυθεντικότητας της ελληνικής αρχαιότητας. Χαρακτηριστικά δείγματα της κατηγορίας αυτής, μπορούμε να θεωρήσουμε, τις απεικονίσεις των λευκωμάτων που εξέδωσαν δύο Βρετανοί: ο Γουίλιαμ Γουόκερ, *Six Picturesque Views in Greece* (Λονδίνο 1804) και ο Έντουαρτ Ντόντγουελ, *Views in Greece* (Λονδίνο 1821). Την ίδια εποχή κυκλοφόρησε μία σειρά εικονογραφημένων εκδόσεων με έμφαση στο “ανθρώπινο” τοπίο της Ελλάδας, όπως π.χ. το λεύκωμα του Τζόζεφ Κάρτράιτ, *Views in the Ionian Islands* (Λονδίνο 1821), φαινόμενο που συμβάδιζε με τη στροφή του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος προς τη σύγχρονη Ελλάδα.⁵⁸⁷ Το κλίμα αυτό είχε βρει την εικαστική του έκφραση, στο τρίτομο μνημειακό λεύκωμα του κόμη ντε Σουαζέλ-Γκουφιέ, *Voyage pittoresque de la Grece* (Παρίσι 1782-1802), μέσα από τις εικόνες του οποίου το ευρωπαϊκό κοινό εξοικειώθηκε οπτικά, όχι μονάχα με το τοπίο αλλά και με τους σύγχρονους κατοίκους της Ελλάδας.⁵⁸⁸

Περιστασιακή υπήρξε η ενασχόληση των Ελλήνων ζωγράφων της μετεπαναστατικής περιόδου με την τοπιογραφία.⁵⁸⁹ Συνεχιστές -τεχνοτροπικά και θεματογραφικά- των ξένων ομοτέχνων τους, οι

⁵⁸⁴ *Άποψη της Αθήνας*, Γιόχαν Γιάκομπ Βολφενσμπεργκερ, (1834). Ελαιογραφία. Ιδιωτική Συλλογή. *Άποψη της Ακρόπολης από την Πνύκα*, Ρούντολφ Μύλερ (1863). Ελαιογραφία. Μουσείο Μπενάκη. *Ο Ναός της Αθηνάς Νίκης*, Καρλ Φρίντριχ Βέρνερ (1877). Υδατογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 23956), στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 214-215.

⁵⁸⁵ *Έλληνες πολεμώντας ανάμεσα σε αρχαία ερείπια*, Karl Krazeisen (1829). Ελαιογραφία. Ιδιωτική Συλλογή. *Αποτυχία επιχειρήσεως*, Ανρί Ντεκαίν (1826). Ελαιογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 8987), στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 216-217.

⁵⁸⁶ *Άποψη της Σαλαμίνας*, Γουίλιαμ Τζέιμς Μύλερ (1838). Υδατογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 23318). *Άποψη του Αρείου Πάγου*, Τόμας Χάρλεϋ Κρόμεκ (1846). Υδατογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 24319). *Άποψη του Παρνασσού*, Έντουαρτ Λιρ (1862). Ελαιογραφία. Ιδιωτική Συλλογή, στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 218.

⁵⁸⁷ Φ.-Μ. Τσιγκάκου, 1981: Η. Angelomatis-Tsougarakis, 1990, στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 221.

⁵⁸⁸ Τσιγκάκου Φ.-Μ., στο: ό.π., σ. 219- 221.

⁵⁸⁹ Α. Κωτίδης, 1998, στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π., σ. 221.

περισσότεροι επαναλαμβάνουν τους τύπους των ιστορικών και ιδεολογικών “Απόψεων”, που είχαν καθιερώσει οι ξένοι ζωγράφοι-περιηγητές. Η έμφαση στις αρχαιότητες χαρακτηρίζει το έργο του Ραφαέλο Τσεκόλι (έδρασε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα), καθώς και του Βικέντιου και του Στέφανου Λάντσα (1822-1902 και 1861-1933 αντίστοιχα), οι τοπιογραφίες των οποίων προσφέρονται για ρομαντικές αναπολήσεις όπως π.χ. Η Άποψη της Ακρόπολης.⁵⁹⁰

Αναμφισβήτητα, ο αξεπέραστος μαγνητισμός του αρχαιοελληνικού κόσμου και η δραματικότητα της ιστορικής μοίρας, ενεργοποίησαν δυναμικά τις χορδές της ευρωπαϊκής νόησης και ευαισθησίας προκαλώντας τη διάπλαση ενός ρομαντικού οράματος της Ελλάδας, σαν μιας πανανθρώπινης παρακαταθήκης, όπου εγγράφηκαν οι ουσιαστικότερες πολιτισμικές εμπειρίες της ανθρωπότητας. Οι ελληνικές εικόνες που μας κληροδότησαν οι ξένοι καλλιτέχνες -παρ’ όλο που προκύπτουν κάτω από πολλαπλές διαθλάσεις- συνιστούν, ωστόσο, μία ανεκτίμητη τράπεζα πληροφοριών. Πέρα, λοιπόν, από τις εκτιμήσεις γύρω από τα κίνητρα των δημιουργών, το σύνολο των έργων ελληνικής θεματογραφίας που φιλοτέχνησαν οι Ευρωπαίοι τοπιογράφοι κυρίως του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, καθώς και οι Έλληνες ομότεχνοί τους, συνιστά ένα σύνολο οπτικών μαρτυριών, που συμβάλλουν στην ανασύνθεση του φυσικού σκηνικού της νεότερης Ελλάδας.⁵⁹¹

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της πολιτισμικής γεωγραφίας, το τοπίο σαν ιδεολογικό τέχνασμα καθορίζει τρόπους γνώσης και οπτικής ενός συγκεκριμένου τόπου, και σαν τέτοιο αναπαράγει ευρύτερες ιδεολογίες, προκαταλήψεις ή στερεότυπα. Καθοριστικές στιγμές στην εξέλιξη της ιδεολογικής χρήσης της ελληνικότητας και της ταύτισής της με το τοπίο, είναι το πέρασμα στη νεωτερικότητα με την παράλληλη ίδρυση των εθνικών κρατών που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια των 18^{ου}-19^{ου} αιώνα, και το πρόσφατο πέρασμα στη μετά-νεωτερικότητα με την ανάδυση διαφόρων μορφών νοσταλγίας, τον παράλληλο κλονισμό ήδη σχηματισμένων κρατών, την διεκδίκηση της αυτονομίας εθνικών ομάδων, την εμπορευματοποίηση του έθνικ κτλ.⁵⁹² Ό,τι είναι όμως αυτονόητο για μας σήμερα δεν ήταν αυτονόητο πάντα.

Η ταύτιση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας με επιλεγμένα τοπία τόσο σε συμβολικό όσο και σε υλικό επίπεδο, αναπτύχθηκε μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το 1830. Από το 1830 έως σήμερα, ούτε η έννοια της ελληνικότητας ούτε του ελληνικού τοπίου έχουν παραμείνει αμετάβλητες.⁵⁹³ Πράγματι, ένα μεγάλο κεφάλαιο στην ιστορία της νεωτερικότητας, είναι η εγκαθίδρυση των εθνικών κρατών και η χρήση του τοπίου σαν μέσου διαμόρφωσης κοινής συνείδησης σε όλα τα μέλη της. Ο λόγος για το τοπίο είναι ένα μόνο από μια σειρά πολιτισμικών τεχνασμάτων εδραίωσης του έθνους-κράτους, όπως η χαρτογράφηση, η αρχαιολογία, η εθνογραφία κτλ. Όπως είναι γνωστό, η προέλευση της ενότητας των κρατών είναι θέμα έντονης συζήτησης και διαφωνιών και διχάζεται μεταξύ των αρχετυπιστών που βλέπουν τα κράτη σαν εθνικά μοντέλα, όπως π.χ. ο Anthony Smith, και των μοντερνιστών (στρουκτουραλιστών ή αποδομιστών), όπως ο Benedict Anderson, ο Ernst Gellner και ο Eric Hobsbawm, που βλέπουν με υποψία τις βλέψεις φυλετικής καθαρότητας, θεωρώντας τα έθνη επιφανόμενα βαθύτερων κοινωνικών μηχανισμών, όπως ο καπιταλισμός.⁵⁹⁴ Συγκεκριμένα, κατά τον Benedict Anderson, η εθνικότητα, ή η “ιδιότητα του να ανήκει κανείς σε έθνος”, όπως και ο εθνικισμός, παρ’ όλο που σήμερα απολαμβάνουν βαθιά συναισθηματική αποδοχή, είναι πολιτισμικά κατασκευάσματα που δημιουργήθηκαν προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα, αποτελώντας “μοντέλα” ικανά να μεταφυτευτούν σε μια μεγάλη ποικιλία κοινωνικών εδαφών.⁵⁹⁵ Κατά τον ίδιο θεωρητικό, το έθνος δεν

⁵⁹⁰ Άποψη της Ακρόπολης, Βικέντιος Λάντσα (1860). Υδατογραφία. Μουσείο Μπενάκη (Αρ. Ευρ. 22958), στο: Τσιγκάκου, Φ.-Μ., ό.π..

⁵⁹¹ Τσιγκάκου Φ.-Μ., στο: ό.π., σ. 222-223.

⁵⁹² Τραγανού Τ., “Η ιδεολογική επιστράτευση του τοπίου: προοπτικές ανάγνωσης του “ελληνικού τοπίου” και παραλληλισμοί με την περίπτωση της Ιαπωνίας”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέριτο τοπίο!”, αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες, 2003, σ. 95.

⁵⁹³ Ό.π., σ. 96.

⁵⁹⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (rev. ed.) Verso, New York, 1991; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, New York, 1983; Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Columbia University Press, 1990; John Hutchinson & Anthony D. Smith, *Nationalism* (Oxford Readers), Oxford University Press, Oxford, 1994, στο: ό.π., σ. 97.

⁵⁹⁵ Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 24, στο: ό.π..

αποτελεί παρά μια “ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη”.⁵⁹⁶

Το ελληνικό τοπίο σαν ιδεολογική αντανάκλαση στα πρώτα χρόνια μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους δεν περιορίστηκε στην εδαφική επικράτεια του “ελλαδικού” κράτους, και έτσι η μελέτη ενός ευρύτερου ελληνικού τοπίου επιστρατεύτηκε από νωρίς σε ενίσχυση των ελληνικών διεκδικήσεων. Το παρελθόν, η προέλευση, τα συμβολικά κέντρα, τα αυτοκρατορικά όνειρα και οι οραματισμοί είναι αναπόσπαστα από την εξέλιξη κάθε εθνικού τοπίου.⁵⁹⁷ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τα συμβολικά κέντρα της ελληνικότητας δεν ήταν σταθερά και ταλαντεύονταν μεταξύ Αθήνας και Κωνσταντινούπολης. Για την ιδεολογία οικουμενικού τύπου που αναβίωσε με τη Μεγάλη Ιδέα, η Κωνσταντινούπολη ήταν σαφώς το ιστορικό κέντρο του ελληνισμού, ενώ για την ελλαδική ιδεολογία του σύγχρονου εθνικού κράτους, το κέντρο ήταν η Αθήνα, που όχι μόνο ευνοήθηκε λόγω του αρχαίου κλέους της αλλά και του συγχρόνου προσώπου της (καλή ρυμοτομία, ωραία σπίτια, λαμπρά ή δημόσια κτίρια, καθαροί δρόμοι), αντίθετα από τη ρυπαρή και άναρχη Κωνσταντινούπολη.⁵⁹⁸

Από τη σύσταση του ελληνικού κράτους το 1830 και την έμφαση στην αρχαιοελληνική προέλευση των ελληνικών κοινοτήτων, η αρχαιολογία επιστρατεύτηκε σαν απόδειξη ελληνικότητας. Από την ανασκαφή της Δήλου το 1872 και των Δελφών το 1892, σταθερά κέντρα παρέμειναν τα συνεχώς αυξανόμενα τοπία των αρχαιολογικών ανασκαφών, τα οποία ήταν πρόσφορα τόσο για εσωτερική κατανάλωση, και βέβαια για εξωτερική κατανάλωση, με κύριο κεφάλαιο τον τουρισμό. Η συνεισφορά των ξένων στην ανακήρυξη της ελληνικότητας δεν υπήρξε μόνο αυτή του καταναλωτή. Οι απόψεις των περιηγητών και μετέπειτα ταξιδιωτών στην Ελλάδα, οι ιστορικές μελέτες με έμφαση στην αρχαιοελληνική προέλευση των σύγχρονων Ελλήνων -παράδειγμα αυτή του Claude Fauriel το 1882- και οι αρχαιολογικές ανασκαφές ξένων σχολών, είναι συστήματα που έδρασαν υποστηρικτικά στην ταύτιση σύγχρονης και αρχαίας Ελλάδας, στη σύνδεση Ελλάδας με ευρωπαϊκή Δύση και στην ανάδειξη της ελληνικότητας σε ιδανικό αρχέτυπο.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Ό.π., σ. 26.

⁵⁹⁷ Τραγανού Τ., στο: ό.π., σ. 98.

⁵⁹⁸ “Η περικλείουσα ολόκληρον την ιστορίαν του Ελληνισμού” στο Ν. Τσολεκίδης και Μ. Αναγνωστόπουλος, Γενική Γεωγραφία, 1903, αναδημοσιευμένο στο Χριστίνα Κουλούρη, Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914), *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας*, Αθήνα 1988, σ. 484-485, στο: ό.π., σ. 98-99.

⁵⁹⁹ Τραγανού Τ., στο: ό.π., σ. 100.

κοινοτήτων. Μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και τη μεγάλη κινητικότητα στα Βαλκάνια και τη Μεσόγειο, οι μέχρι τότε αργοί μετασχηματισμοί επιταχύνθηκαν. Η επιτάχυνση κορυφώθηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, παρασύροντας το σύνολο των ελληνικών γεωγραφικών ζωνών. Το παλαιό τοπίο έδινε τη θέση του σ' ένα νέο, με έντονες ανθρωπογενείς επεμβάσεις. Η μικρή κλίμακα των πραγμάτων των προηγούμενων αιώνων, υποχωρούσε μπροστά στα νέα μεγέθη. Οι άγριες φυσικές εκτάσεις έδιναν τη θέση τους στην εκτεταμένη γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα, οι οικισμοί μετατρέπονταν σε πόλεις, τα μικρά αγκυροβόλια σε οργανωμένα λιμάνια, τα μονοπάτια σε δρόμους. Η ταχεία αυτή εξέλιξη συνεχίστηκε με μια μικρή ύφεση κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, για να ξαναρχίσει από το 1949 με αμείωτη ένταση έως και σήμερα.⁶⁰¹

Γ.2.1. Κυρίαρχοι πολιτιστικοί προσανατολισμοί κατά την περίοδο της Απελευθέρωσης

Ξεκινώντας με τη ναυμαχία του Ναυαρίνου το 1827, η Ελλάδα έχει εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της, ταυτόχρονα όμως, αρχίζει μια μεγάλη περίοδος εξάρτησης από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Με την πολεμική αναστάτωση, τις μεγάλης κλίμακας καταστροφές και την ελάχιστη του γεωγραφική έκταση, το νεαρό ελληνικό κρατίδιο δεν μπορεί να αντιτάξει οικονομική, άρα ούτε πολιτική αυτονομία. Η κατάσταση αμέσως μετά την Επανάσταση είναι άθλια. Η γη περνά από τα χέρια των Τούρκων στα χέρια των κοτσαμπάσηδων και των οπλαρχηγών, έτσι ώστε η πλειοψηφία των αγροτών, που αποτελούν το 60% του πληθυσμού, ζουν κάτω από συνθήκες μεγάλης στέρησης. Η αγροτική παραγωγή είναι βασισμένη στη μικροϊδιοκτησία, και από τώρα εμφανίζεται επιτακτική η ανάγκη αγροτικού αναδασμού, που ως ένα σημείο θα πραγματοποιηθεί μέσα στον αιώνα που ακολουθεί. Λίγο πριν από την Επανάσταση, ο αστικός πληθυσμός είναι μοιρασμένος σε μικρομεσαία κέντρα, παραθαλάσσια ή ηπειρωτικά. Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα το 1834, αρχίζει αυτή η άσημη πόλη να αναπτύσσεται ραγδαία, με αποτέλεσμα να ατονήσουν γρήγορα τα μικρότερα επαρχιακά κέντρα, χαρακτηριστικό της ελληνικής αστικοποίησης του 19^{ου} αιώνα. Η αστικοποίηση αυτή είναι “νόθα”, γιατί δεν αντιστοιχεί στις ανάγκες μιας οικονομικής δομικής αλλαγής. Αντίθετα, διατηρείται η οικονομική εξάρτηση μεγάλου μέρους του αστικού πληθυσμού από την αγροτική παραγωγή και επικρατεί η μικροαστική νοοτροπία, σύμφωνα με την οποία περιφρονείται η χειρωνακτική εργασία και προβάλλει σαν ιδανικό η απασχόληση στο Δημόσιο.⁶⁰²

Παρόλη την ανάπτυξη της Αθήνας όμως, το κέντρο βάρους της ελληνικής οικονομίας βρίσκεται ακόμα συγκεντρωμένο στα μεγάλα παροικιακά κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια) και μόλις το 1860 θα αρχίσουν να επενδύονται παροικιακά κεφάλαια στην Ελλάδα. Όταν ύστερα από τόσες θυσίες ορίστηκαν τα σύνορα του ελληνικού κράτους το 1831, άφησαν έξω μεγάλα πληθυσμιακά σύνολα με ελληνική συνείδηση. Η ανεπάρκεια ταύτισης του ελληνικού έθνους με τα γεωγραφικά σύνορα της χώρας, θα αναπτρώσει έτσι τις ελπίδες για την ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που δεν είχαν ποτέ χαθεί στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Με αυτό τον τρόπο, η απαρχή του ελληνικού κράτους συμβαδίζει με μια προσπάθεια απελευθέρωσης του αλύτρωτου Ελληνισμού, που γρήγορα θα καλυφθεί από το σχήμα της Μεγάλης Ιδέας: “Ο πρώτος ενθουσιασμός ήτο τόσοσος, ώστε ότε επί Όθωνος, μετηφέρθη η έδρα του βασιλείου από Ναυπλίου εις Αθήνας, πολλοί συνεζήτουν σοβαρώς εάν έπρεπε να οικοδομήσουν οικίας εν τη νέα πρωετυούση, αφού ήτο τόσον εγγύς η ημέρα καθ' ην κέντρον του Ελληνισμού θα καθίστατο και πάλιν η Κωνσταντινούπολις”.⁶⁰³

Ως το 1850 είχαμε την άμεση περίοδο της πνευματικής ανασυγκρότησης του ελευθερωμένου τμήματος του ελληνικού έθνους, που παρουσιάζεται με δύο απασχολήσεις: από το ένα μέρος οι αγωνιστές γράφουν απομνημονεύματα, για να δείξουν πώς έγινε η απελευθέρωση (με ποιες αρετές και ποια ελαττώματα), κι από το άλλο μέρος οι λόγιοι, αναζητούν τις ομοιότητές μας με τους αρχαίους Έλληνες για να τις δείξουν στους ξένους. Αυτή η αναζήτηση ενίσχυσε και το γλωσσικό λογιολατρισμό, που έγινε φανατικότερος, εξ αιτίας του Φαλλμεράγερ. Συγκεκριμένα, ο Γερμανός Ιάκωβος-Φίλιππος Fallmerayer (1790-1861), ήταν καθηγητής της Ιστορίας στο Μόναχο και δημοσίευσε βιβλίο με τίτλο

⁶⁰¹ Μπελαβίλας Ν., “Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιηγητικές και χαρτογραφικές πηγές”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 165.

⁶⁰² Φιλιππίδης Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός οίκος “Μέλισσα”, 1984, σ. 65.

⁶⁰³ Χ.Ε. Δασκαλάκης, ΜΕΕ, τομ. Γ', 758, στο: Φιλιππίδης, Δ., ό.π., σ. 65-66.

Ιστορία της Χερσονήσου του Μορέως στον Μεσαίωνα.⁶⁰⁴ Στον πρόλογο του βιβλίου του ο Φαλλμεράγερ ισχυρίστηκε ότι, με τις διάφορες επιδρομές και την κάθοδο των Σλάβων ως την Πελοπόννησο, αλλοιώθηκε η σύσταση του πληθυσμού της Ελλάδας, έτσι ώστε στο αίμα των κατοίκων του τόπου αυτού να μη ρέει “ούτε σταγόνα” από το αρχαίο ελληνικό αίμα, και ότι το σημερινό όνομα Έλληνες σημαίνει απλώς τους Ορθόδοξους εδώ Χριστιανούς που μιλούν τα ελληνικά. Επέμεινε σε αυτό και με νέα μελέτη του το 1835, *Περί της καταγωγής των Ελλήνων*, ενώ το 1857 έγραψε και *Το αλβανικόν στοιχείον εν Ελλάδι*. Αλλά η ίδια τάση οδήγησε και στη λαογραφική αναζήτηση, που, όσο και αν έγινε με λόγιο και αρχαιολογικό τρόπο, έδωσε αφορμή να προσεχτούν αμεσότερα τα ζωντανά βιώματα του σύγχρονου λαού. Από το 1850 και έπειτα, έχουμε μια περίοδο εντονότερης σκέψης και εργασίας για τη γλωσσική και τη λαογραφική έρευνα και αυτό φαίνεται στην πρωτεύουσα με την κυκλοφορία του φιλολογικού περιοδικού *Πανδώρα*, το οποίο δημοσίευε στις σελίδες του δημώδη άσματα, προς *περίσωιν από της λήθης*, έπειτα δε και πληρέστερες λαογραφικές συλλογές.⁶⁰⁵

Η Μεγάλη Ιδέα σφραγίζει ολόκληρο το δεύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα στην ελληνική ιδεολογία, καθώς και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, για να μεταμορφωθεί σε νέα σχήματα στο μεσοπόλεμο. Πρόδρομος της ρομαντικής αντίληψης για την ιστορική συνέχεια του έθνους, είναι ο Επτανήσιος (από τη Λευκάδα) Σπύρος Ζαμπέλιος, με την επαναστατική του εισαγωγή στην έκδοση δημοτικών τραγουδιών, με τίτλο *Άσματα δημοτικά της Ελλάδας* το 1852, όπου για πρώτη φορά επισύρει την προσοχή της λαογραφικής έρευνας και στις βυζαντινές πηγές.⁶⁰⁶ Εκεί ορίζει για πρώτη φορά με ακρίβεια, τη θέση που αργότερα θα υιοθετήσει ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος: “ο Μεσαίων είναι ο μέσος ουσιωδέστατος κρίκος ο συναρμολογών λογικώς και φιλοσοφικώς τα προηγούμενα μετά των επόμενων”.⁶⁰⁷ Η καινούρια έμφαση στο Βυζάντιο συμβαδίζει με μια έξαρση του θρησκευτικού πνεύματος στην Ελλάδα, οπότε γεννιέται φυσιολογικά ο όρος “ελληνοχριστιανικός” που εκφράζει τη νέα αυτή αντίληψη. Ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος (1815-1891), μπορεί να θεωρηθεί ο πιο σημαντικός αντιπρόσωπος της “ενότητος” στην εποχή του, με πραγματικά πλατιά λαϊκή απήχηση και αξιολογη εθνική δράση. Βασική προσπάθεια του Παπαρηγόπουλου στάθηκε η διασύνδεση της αρχαιότητας με το μεσαιωνικό ελληνισμό.⁶⁰⁸

Οι επιπτώσεις του Μεγαλοϊδεατισμού πάνω στη διαμόρφωση γενικά της ελληνικής τέχνης σχετίζονται άμεσα με την έντονη διακίνηση των ευρωπαϊκών ρευμάτων ύστερα από την Απελευθέρωση, δηλαδή με την ολοκληρωτική επικράτηση του κλασικισμού, ενώ για πολύ καιρό κατόπιν, οι μεγάλες εστίες του Ελληνισμού έξω από τα περιορισμένα σύνορα της φτωχικής Ελλάδας, θα αποτελούσαν κέντρα πολιτισμικής ακτινοβολίας προς τη μητρόπολη. Η έννοια της “προόδου” έμπαινε επιτακτικά, ακριβώς όπως συνέβαινε και στο δυτικό κόσμο του Διαφωτισμού. Στην Ελλάδα όμως αποκτούσε ιδιαίτερο νόημα, γιατί σήμαινε την ανοδική πορεία που θα έφερνε τους Έλληνες πλησιέστερα στην Ευρώπη. Η πρόοδος ήταν συνώνυμο του εξευρωπαϊσμού. Και μόνο μέσα από τον εξευρωπαϊσμό, μπορούσε να γίνει η προσέγγιση στην αρχαία Ελλάδα και τις αξίες της. Γι’ αυτό, όταν ο αρθρογράφος της εφημερίδας *Αθηνά*, θέλησε να εκθιάσει τη δημιουργική προσπάθεια των μαθητών της Βασιλικής Σχολής των Τεχνών (Πολυτεχνείο) το 1844, χρησιμοποίησε την εξής εικόνα: “*Η νεολαία αυτή αμιλλωμένη τρέχει ως η διψώσα έλαφος εις τας πηγάς των υδάτων, δια να ποτισθή τα νάματα της αισθήσεως του Καλού και να επαναφέρει εις την Ελλάδα, την μητέρα της Καλλιτεχνίας, τας ωραίαις τέχνας, αι οποίαι προ αιώνων είχαν φυγαδευθή απ’ αυτής*”. Μέσα από τη Βασιλική Σχολή των Τεχνών ξεπήδησαν και οι πρώτοι ζωγράφοι και γλύπτες του νεοσύστατου κράτους, εκ των οποίων ο μεγαλύτερος Έλληνας ζωγράφος του 19^{ου} αιώνα, Νικόλαος Γύζης (1842-1901).⁶⁰⁹

Τα πρώτα βήματα της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής συμπίπτουν με την εγκαθίδρυση της βασιλείας του Όθωνα, και πιο συγκεκριμένα, αφενός με τη μόνιμη παρουσία πολλών Βαυαρών μηχανικών και τεχνιτών ως το 1843, και αφετέρου, με την περιοδική πρόσκληση διαφόρων πάλι Ευρωπαίων, κυρίως Γερμανών αρχιτεκτόνων για να τους ανατεθούν συγκεκριμένα έργα στην Ελλάδα. Ο

⁶⁰⁴ Α' Στουτγάρδη 1830 και Β' Τυβίγγη 1836.

⁶⁰⁵ Λουκάτος Δ. Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1992, σ. 57, 61, 62.

⁶⁰⁶ Έχουν διαφανεί και νωρίτερα σχετικές τάσεις στην επαρχία, όπως το 1850 στην Κέρκυρα, ο Αντώνιος Μανούσος, τύπωσε την πρώτη συστηματική συλλογή δημοτικών τραγουδιών, με τίτλο *Τραγούδια εθνικά*, στο: ό.π., σ. 56, 60.

⁶⁰⁷ Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 1.

⁶⁰⁸ Φιλιππίδης Δ., στο: ό.π., σ. 66.

⁶⁰⁹ Ό.π., σ. 67, 68.

Βαυαρός πρίγκιπας που ανεβαίνει στο θρόνο μεταφέρει στο κράτος του αυτούσιο το πολιτισμικό πλαίσιο της πατρίδας του. Βέβαια, στην Ελλάδα, αν κανείς εξαιρέσει τα Ανάκτορα, δε θα χτιστεί τίποτε ισάξιο με τα τεράστια κλασικιστικά συγκροτήματα της Ευρώπης. Ο Κλασικισμός, για την ελληνική ιδεολογία, σήμαινε την επανασύνδεση με την Αρχαιότητα, την ταύτιση με τους ένδοξους προγόνους. Οπότε ήταν αδύνατο να θεωρηθεί σαν άλλη μια κίνηση αναβίωσης, στο όνομα κάποιας ηθικής ανανέωσης ή εξυγίανσης, όπως ακριβώς συνέβαινε στην Ευρώπη. Οι ιδιαίτερες, λοιπόν, συνθήκες επιβολής του Κλασικισμού στην Ελλάδα και η μετέπειτα διάδοσή του στα κατώτερα στρώματα, ως ένα σημείο απέκρυψε το κοινωνικό του περιεχόμενο. Ο πρώτος ριζοσπαστισμός του, η επαναστατική του φάση με τα μεγαλόπνοα κοινωνικά οράματα αποσιωπήθηκε. Γι' αυτό ο ελληνικός κλασικισμός είναι ο κλασικισμός μιας Παλινόρθωσης που σφετερίζεται την επαναστατικότητα, της αφαιρεί το ανατρεπτικό περιεχόμενο και τη μετατρέπει σε μια θαυμάσια σκηνογραφική περιήγηση στην Αρκαδία.⁶¹⁰

Είναι γνωστό ότι πολλές νέες πόλεις αμέσως μετά την Απελευθέρωση σχεδιάστηκαν με το ιπποδάμειο σύστημα,⁶¹¹ αν και δεν έχουν διερευνηθεί ικανοποιητικά οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εφαρμόστηκαν εκείνα τα σχέδια. Ξέρουμε αρκετά όμως για την τύχη των σχεδίων της νέας πρωτεύουσας, της Αθήνας.⁶¹² Το σχέδιο Κλεάνθη-Σάουμπερτ της Αθήνας, όπως υποβλήθηκε για πρώτη φορά το 1833, είχε όλα τα στοιχεία της σύγκρουσης ανάμεσα σε μια πραγματικότητα φοβερά δεσμευτική και σε μια ιδεολογική θέση απόλυτα ανεδραφική. Η πραγματικότητα ήταν τα ερείπια μιας κατεστραμμένης από τον πόλεμο πόλης, στις ρίζες της Ακρόπολης. Η άκαμπτη ιδεολογική θέση που εκπροσωπούσε ο πατέρας του Όθωνα, Λουδοβίκος, ζητούσε μια πρωτεύουσα αντάξια του αρχαίου κλέους.⁶¹³

Δεν θα μπούμε σε λεπτομέρειες αναφορικά με το σχέδιο των Αθηνών καθεαυτό, καθώς θα πλατειάσουμε χωρίς καμία ερευνητική σκοπιμότητα. Θα σταθούμε όμως στον σχεδιασμό της νεοκλασικής Αθήνας, ως αποτέλεσμα της αναζήτησης του ιδανικού ελληνικού τοπίου.

Γ.2.2. Ρεύματα στην Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία

Στην προφανή ύπαρξη μιας ανώτερης επιστήμης εξειδικευμένου αστικού σχεδιασμού, ο οποίος στηρίχθηκε τόσο σε αρχιτεκτονική-καλλιτεχνική δυναμική, όσο και σε σαφείς χωροταξικές προδιαγραφές, οφείλεται η προσέγγιση και ανάπτυξη της πόλης ως καλλιτεχνικού δημιουργήματος, αλλά και του εκάστοτε κτίσματος της αρχαίας πόλης ως μικρού έργου τέχνης. Το φαινόμενο αυτό ερέθισε ακόμη και τους καλλιτέχνες του ευρωπαϊκού κλασικισμού, όπως δηλώνει ενθουσιωδώς η ελαιογραφία “Ματιά στην άνθηση της Ελλάδος” του Schinkel (1825), στην οποία απεικονίζεται ένα υποθετικό, φανταστικό αρχαίο αστικό τοπίο. Ενώ στο φόντο κυριαρχεί ένα συγκεκριμένο σκηνικό βουνών-πόλεως-ακροπόλεως-λιμανιού-πελάγους, το οποίο αναμφισβήτητα θέλει να θυμίζει την παλαιά Αθήνα, απεικονίζεται στο προσκήνιο διαδικασία ανέγερσης αρχαίου ναού, ο οποίος χτίζεται από ομάδα

⁶¹⁰ Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 69, 70, 72.

⁶¹¹ Η σύλληψη του σχεδίου βασίζεται πάνω σε δύο αρχές: την υπογράμμιση του νοητού άξονα του αρχαίου σταδίου, με τη δημιουργία της οδού Σταδίου που καταλήγει στα Ανάκτορα, και τη χάραξη του συμμετρικού άξονα της οδού Πειραιώς. Η Αθηνάς διχοτομεί τη γωνία Πειραιώς-Σταδίου και καταλήγει στη βιβλιοθήκη του Ανδριανού, ενώ η Ερμού συμπληρώνει την τρίτη πλευρά του τριγώνου. Πάνω σε αυτό το τρίγωνο έχει προστεθεί ένα ορθογώνιο που σχηματίζουν τα 4 βουλευτάρια πλάτους 38μ. Η περιοχή που περικλείουν τα βουλευτάρια, είναι η πιο σημαντική της πόλης. Αξιοσημείωτη είναι η πρόβλεψη μιας επιβλητικής Αγοράς μπροστά στα Ανάκτορα, με πυρήνα τον κήπο του Λαού – έτσι υποδηλώνεται μια σχέση μονάρχη και λαού που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ομάδες από σημαντικά κτίρια τοποθετούνται στους μεγάλους κόμβους, ενώ προβλέπονται άφθονοι κήποι και πλατείες. Όλο το κομμάτι της πόλης πάνω από τον άξονα Αδριανού – Πανδρόσου – Ηφαίστου θα προσφερόταν για ανασκαφές και για την ανάδειξη του “τοπίου των αρχαίων Αθηνών”, ενώ ορισμένες μεσαιωνικές εκκλησίες θα προστατεύονταν. Η Αθήνα των Κλεάνθη – Σάουμπερτ είχε έκταση 2.890 στρέμματα και είχε υπολογιστεί για 35-40.000 κατοίκους – προβλέψεις που τότε θεωρήθηκαν υπερβολικές, όχι όμως χωρίς λόγο: η Αθήνα το 1835 έφτασε τους 7.000 κατοίκους και το 1853 τους 30.590. Τελικά το σχέδιο Κλεάνθη-Σάουμπερτ ανεστάλη το 1834, ενώ εστάλη στην Ελλάδα ο σύμβουλος του Λουδοβίκου της Βαυαρίας, Leo von Klenze, που θα επιφέρει τις δικές του αλλαγές στο σχέδιο. Βλ.: Κων. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Αθήναι 1966, 30, στο: Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 73.

⁶¹² Ό.π., σ. 73.

⁶¹³ Ό.π..

τεχνιτών.⁶¹⁴ Εδώ δηλαδή χτίζει ο ελεύθερος πολίτης -όχι ο υπόδουλος- τη δική του πόλη σε ελεύθερη συναδελφική συνεργασία.⁶¹⁵

Ως πρώτα στοιχεία μιας συνολικής σύνθεσης του καινούριου τοπίου της απελευθερωμένης Αθήνας κατά τα αρχαία πρότυπα, μπορούν κάλλιστα να θεωρηθούν και οι προτάσεις του Gartner, αλλά κυρίως του Klenze (1834), για ανέγερση των βασιλικών ανακτόρων στην Πλατεία Συντάγματος (υλοποιημένη παραλλαγή) ή στον Κεραμεικό.⁶¹⁶ Και οι δύο προτάσεις αποφεύγουν, αφενός μεν, την αντιμέτωπη προς την Ακρόπολη χωροθέτηση των ανακτόρων στην Πλατεία Ομόνοιας, όπως είχε προβλεφθεί από τους Κλεάνθη και Schaubert στα πλαίσια του ρυθμιστικού τους σχεδίου των Αθηνών,⁶¹⁷ αφετέρου μια τυχόν ενοποίηση αρχαίων ερειπίων και καινούριων οικοδομημάτων. Την πλέον τολμηρή και ριζοσπαστική ως προς την κατεύθυνση αυτή λύση είχε προτείνει μάλιστα ο Schinkel κατόπιν ειδικής βασιλικής εντολής⁶¹⁸: πλήρης ενσωμάτωση των εγκαταστάσεων των βασιλικών ανακτόρων στον ιερό βράχο της Ακροπόλεως! Η περιβόητη αυτή μελέτη, από την οποία έμειναν θαυμάσιες υδατογραφίες του βράχου με τα ερείπια και τα προτεινόμενα ανακτορικά κτίρια, αποκλήθηκε από τους συναδέλφους του Schinkel “όνειρο θερινής νυκτός (Sommernachtstraum)” και έμεινε για πάντα στα αρχεία της οικοδομικής διοίκησης.⁶¹⁹

Ωστόσο, η πρόταση – παραλλαγή του Leo von Klenze αποβλέπει, στο επίπεδο της ρυμοτόμησης, σε ριζικές τροποποιήσεις του σχεδίου Κλεάνθη-Schaubert, με βάση το οποίο είχαν ήδη χαραχθεί και διανοιχτεί οι βασικοί δρόμοι, όπως οι Οδοί Πειραιώς, Πανεπιστημίου, Σταδίου καθώς και η οδός Ερμού. Κύριο στοιχείο της παραλλαγής Klenze, είναι η προώθηση της χωροθέτησης των ανακτόρων στην περιοχή του Κεραμεικού, θεωρώντας ότι μια τοποθέτηση των ανακτόρων αντιμέτωπη προς την Ακρόπολη, και συγκεκριμένα στην Πλατεία Ομόνοιας, θα παρέπεμπε αναγκαστικά σε διατάξεις μπαρόκ, ξένες προς το αττικό πνεύμα, καθώς και σε απονομή κυρίαρχου ρόλου στα ανάκτορα και ταυτόχρονη υποβάθμιση του ρόλου της Ακρόπολης.⁶²⁰

Σε αντίθεση με το σχέδιο Κλεάνθη-Schaubert λοιπόν, προωθείται εκ μέρους του Klenze “πραγματικά μεσογειακή λύση”,⁶²¹ κατά την οποία μειώνεται η σημασία των από τους Κλεάνθη-Schaubert προωθούμενων εκτεταμένων αξονικών διατάξεων, υπολλειμμάτων μιας ευρωπαϊκής σχεδιαστικής σχολής, η οποία ακόμη επηρεαζόταν από το στίλ και τη νοοτροπία του μπαρόκ.⁶²² Στην περίπτωση των Αθηνών, όπως ισχυρίστηκε ο Klenze, θα έπρεπε να εξασφαλιστεί ο (υπό αναζήτηση) χαρακτήρας του ελληνικού-μεσογειακού στοιχείου, μέσω μέγιστης “γραφικής” σύνθεσης ανακτόρων και Ακροπόλεως.⁶²³ Με τη λογική αυτή, τοποθετείται συγκρότημα ελαφρών “μινιστέρων”, των υπουργικών κτιρίων δηλαδή, γύρω από ένα κύριο όγκο, ο οποίος θα αποτελούσε τα βασιλικά ανάκτορα,⁶²⁴ αναζητώντας κλασική, ελληνική, αρμονική ένταξη των οικοδομημάτων στο αθηναϊκό τοπίο, αλλά και ανταπόκριση με τις αναπλάσεις της ιταλικής Αναγεννήσεως. Το κεντρικό μορφολογικό στοιχείο της πρότασης του Klenze για τα ανάκτορα προκύπτει από την άποψη ότι, αντιμέτωπη με τα αριστουργήματα της Ακροπόλεως των Αθηνών, η εμφάνιση των ανακτόρων θα έπρεπε να είναι λιτή, κλασικής μορφής μεν, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να επιχειρηθεί “αντιγραφή” της Ακροπόλεως ή βασικών της στοιχείων ή οιαδήποτε προσπάθεια επίτευξης μιας “καλύτερης αρχαίας αρχιτεκτονικής”, επιχειρηματολογία η οποία υιοθετήθηκε εν τέλει και από τον δημιουργό της τελικής και πραγματοποιημένης πρότασης, του Gartner.⁶²⁵ Ως συγκεκριμένο τόπο χωροθέτησης του συγκροτήματος της κεντρικής διοίκησης του καινούριου ελληνικού κράτους επιλέγει ο Klenze, όπως έχει ήδη αναφερθεί, τον χώρο του Κεραμεικού,

⁶¹⁴ Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., *Αθήνα. Ένα όραμα του κλασικισμού*. Αθήνα, 2002, σ. 129, στο: Μποφίλιας, Α., “Φυτεύσεις και τοποσημάτια στην αρχαία Ελλάδα και η αναζήτηση του ιδανικού τοπίου στον σχεδιασμό της Αθήνας” στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!”, *αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Νησίδες, 2003, σ. 116.

⁶¹⁵ Μποφίλιας Α., στο: *ό.π.*, σ. 115-116.

⁶¹⁶ Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., στο: Μποφίλιας, Α., *ό.π.*

⁶¹⁷ Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., *Εδουάρδος Σάουμπερτ (1804-1860). Συλλογή τεκμηρίων για τον Σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*. Αθήνα, 1999, σ. 109, στο: Μποφίλιας, Α., *ό.π.*

⁶¹⁸ Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., *Αθήνα. Ένα όραμα του κλασικισμού*. Αθήνα, 2002, σ. 117, στο: Μποφίλιας Α., *ό.π.*

⁶¹⁹ Μποφίλιας Α., *ό.π.*, σ. 116

⁶²⁰ *Ό.π.*, σ. 116-117.

⁶²¹ Papageorgiou-Venetas A., “Bauen in Athen: Neue Wege des Klassizismus”. Στο *Thetis*, 4. Mannheim, 1997. σ. 177, στο: Μποφίλιας Α., *ό.π.*, σ. 117.

⁶²² Papageorgiou-Venetas A., *ό.π.* σ. 170, στο: Μποφίλιας, Α., *ό.π.*, σ. 117.

⁶²³ Μποφίλιας Α., *ό.π.*, σ. 117.

⁶²⁴ Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., *Αθήνα. Ένα όραμα του κλασικισμού*. Αθήνα, 2002, σελ. 161, στο: Μποφίλιας Α., *ό.π.*, σ. 117.

δηλαδή του αρχαίου νεκροταφείου των Αθηνών, θέση στην οποίαν είχαν προβλέψει οι Κλεάνθης-Schaubert την “τρίτη πλατεία” της Αθήνας, ισότιμη προς την Πλατεία Συντάγματος, στην κατάληξη των Οδών Ερμού και Ιεράς Οδού στην Πειραιώς.⁶²⁶

Ως ιδιαίτερο πλεονέκτημα της επιλογής αυτής είχε θεωρηθεί, εκτός από τη σχετική τοπογραφική “υποταγή” υπό την κυριαρχία του ιερού βράχου της Αθήνας, και η οπτική και χωρική ενότητα με τους αδόμητους χώρους της Ακροπόλεως, της Πνύκας και του Αρείου Πάγου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ρομαντικού τοπίου-φόντου για τα βασιλικά ανάκτορα με σιλουέτα τα αρχαία μεγαλεία γύρω από τον Παρθενώνα και, ακόμα, τον γειτνιάζοντα Ναό του Ηφαίστου (Θησείο) ενσωματωμένο στην όλη διαμόρφωση του ανακτορικού πάρκου! Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή συνήθεια εκλεκτικιστικού εμπλουτισμού των βασιλικών πάρκων με δήθεν ιστορικά περίπτερα σε κομβικά σημεία, αλλά και σε απομονωμένες θέσεις του ελεύθερα διαμορφωμένου πάρκου, πρόκειται εδώ για πραγματικό αρχαίο στοιχείο,⁶²⁷ το οποίο θα υποβαθμιζόταν σε απλό διακοσμητικό στοιχείο του ανακτορικού κηποτεχνικού σχεδιασμού.⁶²⁸ Έτσι, από την πρόταση του Klenze, αναιρείται τόσο από σχεδιαστική όσο και από χωρική άποψη οποιαδήποτε ουσιαστική-θεσμική διαφορά μεταξύ αρχαίων και σύγχρονων στοιχείων, αγνοώντας την έννοια της διατήρησης ιστορικών στοιχείων ως ανέπαφων μνημείων, φιλοδοξία του αρχιτέκτονα ήταν η παρέμβαση και η εκμετάλλευση της “μαγείας” και ακτινοβολίας ενός τόπου (*genius loci*), η οποία, συγκρίσιμη με την προσέγγιση του Schinkel ή μη, καθιστά μεγάλο μέρος της σύνθεσής του αμφιλεγόμενο. Σε κάθε περίπτωση όμως, τεκμηριώνεται μέσω της συνεισφοράς των αρχιτεκτόνων της νεοκλασικής Αθήνας, η πραγματική ωρίμανση μιας αντίληψης για το ιδανικό ελληνικό τοπίο και η επέκταση της αναζητήσεως αρχών κλασικού σχεδιασμού σε πολεοδομική κλίμακα.⁶²⁹

Από τη μία μεριά οι πρωτόφαντοι θεσμοί και αρχές της Ευρώπης, από την άλλη οι “αυτόχθονες” και οι “επήλυδες” που έσπευδαν να καρπωθούν τα αγαθά της βαυαρικής κηδεμονίας με την κερδοσκοπία πάνω στη γη. Αυτή η περίεργη συνύπαρξη ανάμεσα στην παλιά κατάσταση πραγμάτων και σε μια καινούρια που επιβάλλεται εκ των άνω, θα παραμείνει σταθερό γνώρισμα της ελληνικής πολιτικής και για τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Ως το 1880, η επιβολή των ξένων πολιτισμικών ρευμάτων ήταν αποκλειστική και καταδυναστευτική. Ενδεικτικό σημείο της απόρριψης κάθε επαφής με το πρόσφατο παρελθόν είναι άλλωστε και η συχνότητα καταστροφής των βυζαντινών και των μεταβυζαντινών μνημείων, τουλάχιστο ως το 1860. Είναι αφάνταστες οι καταστροφές που έγιναν μέσα σε αυτή την περίοδο, όχι μόνο από τους “ανίδεους” οικοπεδούχους της Αθήνας που κυνηγούσαν από νωρίς το στενά ιδιωτικό τους συμφέρον. Γνωρίζουμε ότι σε πολλές ανασκαφές ακολουθούσαν την ίδια πάντα τακτική: καταστροφή όλων των μεταγενέστερων στρωμάτων ώσπου να αποκαλυφθούν οι κλασικές αρχαιότητες. Αυτή η παράκαμψη αντιστοιχούσε απόλυτα με τις αντιλήψεις της εποχής στην Ελλάδα, που χαρακτηριζόταν από μίαν απόλυτη ταύτιση με τον Κλασικισμό.⁶³⁰ Συνοπτικά, θα λέγαμε πως, αναφορικά με την οικοδομική ανάπτυξη των Αθηνών αναπτύσσονται τέσσερις τουλάχιστον κατηγορίες αρχιτεκτονικής: τα επίσημα καλλιμάρμαρα κτίσματα, δίπλα τους τα μεγαλοαστικά αρχοντικά των αυλικών και των “ετεροχθόνων”, τα μικροαστικά μέσα στην παλιά πόλη (Πλάκα) και σε απομακρυσμένες από το κέντρο περιοχές, και τέλος τα εργατικά και τα αυθαίρετα σε περιθωριακά “γκέττο”. Όσο κατεβαίνει κανείς την κλίμακα, από τα δημόσια μνημεία προς τα μικρού μεγέθους, σπίτια και καλύβια, τόσο αδυνατίζει η κλασικιστική επίδραση, ενώ αντίστοιχα πολλαπλασιάζονται τα παραδοσιακά στοιχεία.⁶³¹

Ωστόσο, ο Ι. Τραυλός στη *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, μας ενημερώνει για το εξής: “...σ’ όλο αυτό το διάστημα των εκατό περίπου χρόνων που επικρατούσε η νεοκλασική αρχιτεκτονική, δεν έπαψε παράλληλα και η πηγαία λαϊκή δημιουργία που συνέχισε την παράδοση του παλιού απέριττου και τόσο γραφικού αθηναϊκού σπιτιού”. Άλλωστε στην αρχιτεκτονική, αναπαράγονται πιστά οι πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας. Από τη μία μεριά η οικονομική ολιγαρχία με τους ξένους, με τους οποίους ταυτιζόταν, και από την άλλη οι “γηγενείς”, συνδεδεμένοι ακόμα με ένα

⁶²⁵ Parageorgiou-Venetas A., *Bauen in Athen: Neue Wege des Klassizismus*. Στο *Thetis*, 4. Mannheim, 1997. σελ. 185, στο: Μποφίλιας Α., ό.π., σ. 117-118.

⁶²⁶ Parageorgiou-Venetas A., ό.π., σ. 178, στο: Μποφίλιας Α., ό.π., σ. 118.

⁶²⁷ Παπαγεωργίου-Βενετάρης Α., *Αθήνα. Ένα όραμα του κλασικισμού*. Αθήνα, 2002. σ. 163, στο: Μποφίλιας Α., ό.π., σ. 118.

⁶²⁸ Μποφίλιας Α., ό.π., σ. 118.

⁶²⁹ Ό.π.

⁶³⁰ Φιλιππίδης, ό.π., σ. 75, 78.

⁶³¹ Ό.π., σ. 101.

παρελθόν που δεν ήταν βολετό να εγκαταλείψουν τελείως, αλλά ταυτόχρονα στραμμένοι προς τους Ευρωπαίους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια περιγραφή του Α. Καρκαβίτσα για τα Αναφιώτικα, ίσως κοντά στο τέλος του 19^{ου} αιώνα: “Εις κάθε βήμα επιδεικνύονται λάγνηνοι θραυσμένοι, τενεκέδες πετρελαίου, κόφρινοι εν οικτρά αποσυνθέσει, σάπωνες και νερά χυμένα κατά γης, χύτραι βραζουσαι και ενδύματα ανηρητημένα επί δοκών. Εκ τίνος θυρίδος σκοτεινής και ανηλίου εξέρχεται πυκνός καπνός, δια μέσου του οποίου διακρίνει τις χάλκινα μαγειρικά σκεύη, η όρνιθας, κονίκλους και άιγας. Αν δε υψώση το βλέμμα, βλέπει απειλητικώς οικίσκους κρεμασμένους επί της κεφαλής του, παράθυρα, εξώστας, κλίμακας ανθοδόχας και συνήθως εύγραμμα πρόσωπα γυναικών”. Φυσικά θα νομίση τις ότι η ζωή, εντός του πείφημου εκείνου συμπλέγματος των οικίσκων, είναι ανυπόφορος και ότι οι άνθρωποι εξ απολύτου ανάγκης μετέβησαν και ενεταφιάσθησαν εκεί. Εν τούτοις ούτοι έχουν όλως διάφορον γνώμην..., και συνεχίζει περιγράφοντας τη θαυμάσια θέα που διαθέτουν τα Αναφιώτικα προς όλες τις κατευθύνσεις. Από όσο ξέρουμε, αυτή είναι η πρώτη περιγραφή αυθαιρέτων στα ελληνικά χωρίς προκατάληψη, και η πρώτη όπου σημειώνεται η θετική άποψη των κατοίκων για το περιβάλλον τους.⁶³²

Γ.2.3. Πρώτα μεγάλα δημόσια έργα και προσπάθειες για ρύθμιση του αγροτικού χώρου

Ένα από τα αποτελέσματα του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877, ήταν και η εδαφική προσαύξηση της Ελλάδας, η οποία χάρη στην ιδιαίτερη φροντίδα της Αγγλίας απόκτησε τμήματα της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1881). Την ίδια χρονιά, ο Χαρίλαος Τρικούπης αποκτά σημαντική πλειοψηφία στις εκλογές και αρχίζει την υλοποίηση μεγάλων προγραμματίων εκσυγχρονισμού των οικονομικών και κοινωνικών δομών. Στη δεκαετία του 1885-1895, πραγματοποιούνται μεγάλα δημόσια έργα, αναπτύσσεται η ναυτιλία, οι τράπεζες και η βιομηχανία. Η ανάδειξη της μικροαστικής τάξης επηρεάζει αποφασιστικά τις πολιτικές εξελίξεις και έτσι δημιουργούνται δύο αντίπαλες παρατάξεις: οι *συντηρητικοί*, συνασπισμένοι πίσω από τους μεγάλους γαιοκτήμονες -που ακόμα ελέγχουν την ύπαιθρο- και οι *φιλελεύθεροι*, που υποστηρίζονται από τη νέα βιομηχανική – χρηματιστική τάξη. Παρόλες τις μεταρρυθμίσεις, το αγροτικό πρόβλημα διατηρείται σε μεγάλο βαθμό, η διανομή των εθνικών γαιών συντελείται με πολύ αργό ρυθμό για να είναι αποτελεσματική και οι οικονομικές επιβαρύνσεις καταπιέζουν χειρότερα τις κατώτερες τάξεις.⁶³³ Θα σταθούμε στις δύο αυτές συνιστώσες, τόσο των δημόσιων έργων όσο και του αγροτικού ζητήματος, ώστε να αποκτήσουμε μία πιο σφαιρική “εικόνα”, της συγκεκριμένης εποχής.

Από την Έκδοση του Συνδέσμου Τεχνικών Εταιριών Η' Τάξης (ΣΤΕΗΤ), πληροφορούμαστε ότι όταν ο Τρικούπης ανέλαβε την εξουσία, η μόνη σιδηροδρομική γραμμή που υπήρχε ήταν μήκους 8,5 χιλιομέτρων και συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά. Σε όλη τη χώρα υπήρχαν 1.771 χλμ. αμαξιτών δρόμων και από τα 667 βρίσκονταν στα Επτάνησα, κατασκευασμένα κυρίως από τους Άγγλους, που κατείχαν τα νησιά. Το 1882, η κυβέρνηση Τρικούπη βρήκε αρκετά έργα υπό κατασκευή, τα οποία επιτάχυνε, ενώ παράλληλα μελέτησε και δημοπράτησε πληθώρα νέων. Με δάνειο 20 εκατομμυρίων δραχμών που σύναψε με την Εθνική Τράπεζα, άρχισε να κατασκευάζει πλήρες δίκτυο εθνικών και άλλων οδών. Μέσα σε δέκα χρόνια, από το 1882 έως το 1892 το οδικό δίκτυο της χώρας, πλην των Επτανήσων, υπερτριπλασιάστηκε με την κατασκευή 2.600 χλμ. νέων οδών. Στα έργα οδοποιίας, θα πρέπει να προστεθούν και 65 μεμονωμένες γέφυρες που κατασκευάστηκαν επί Τρικούπη. Ο ίδιος, ονόμασε τη Βουλή της περιόδου 1887-1890 “Σιδηροδρομική Βουλή”, με σκοπό να εξάρει τις ιστορικές αποφάσεις της για τη θεμελίωση του σιδηροδρομικού δικτύου.⁶³⁴

Αξίζει σε αυτό το σημείο να σημειώσουμε, πως την εποχή εκείνη, το Πολυτεχνείο αναπαράγει τον παρωχημένο αυστηρό κλασικισμό και αυτό μας το επιβεβαιώνει ο Βασίλης Τσαγρής,⁶³⁵ ο οποίος

⁶³² Ο.π., σ. 102.

⁶³³ Ο.π., σ. 105.

⁶³⁴ Αξίζει να αναφέρουμε ότι, με το νόμο ΑΦΜΑ της 27^{ης} Μαΐου 1887, ιδρύεται η σχολή “Βιομηχανών Τεχνών”. Σύμφωνα με το διάταγμα λειτουργίας της “αποτελείται από 3 ειδικευμένες σχολές και έχει σκοπό την επιστημονική εκπαίδευση των Πολιτικών Μηχανικών και Μηχανολόγων, παρόμοια με εκείνη των αποφοίτων από ανώτατες σχολές της Ευρώπης, καθώς επίσης και την εκπαίδευση Τοπογράφων και Εργοδηγών”. Οι πρώτοι 13 Πολιτικοί Μηχανικοί αποφοίτησαν το 1890. Μετά το 1915, η σχολή Πολιτικών Μηχανικών λειτούργησε ως σχολή πενταετούς φοίτησης. Βλ.: Σύνδεσμος Τεχνικών Εταιριών Η' Τάξης, *Τα θεμέλια του μέλλοντος. Οδοποιϊκό, από το Μεσοπόλεμο στο 2000*, Αθήνα, 2002, σ. 26, 27.

⁶³⁵ Τσαγρής Β., “Αρχιτεκτονική και πολεοδομική εξέλιξις εν Ελλάδι κατά τον πρώτο αιώνα της ελευθερίας της”. *Τεχνικά Χρονικά* 187/1939, σ. 471.

διέσωσε την περιγραφή δύο σημαντικών καθηγητών στη Σχολή Πολιτικών Μηχανικών, του Ιωάννη Κολλιινιάτη⁶³⁶ και του Ιωάννη Λαζαρίμου.⁶³⁷ Ο πρώτος εμφανίζεται να διδάσκει το μάθημα της αρχιτεκτονικής “της εγκρίτου αρχαιότητος και αναγεννήσεως” με τον “ελληνικόν ενθουσιασμό του και την εκχειλίζουσα εις τους οφθαλμούς του συγκίνησιν”. Αντίστοιχα, ο δεύτερος λεπτολογεί “την ελαχίστην γραμμὴν των αρχιτεκτονικῶν συνθέσεων των Αθηνῶν, μη τυχόν η γραμμὴ αὐτὴ δεν προήρχετο ἐξ ἐλληνικῆς ἐμπνεύσεως. Αμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς ὅμως, και με την ἰδρυση της Σχολῆς Αρχιτεκτόνων ὅπως θα δούμε αργότερα, εισβάλλουν στο Πολυτεχνεῖο οι νεωτεριστές τύπου Τσιπούρα και Hebrand, ὁπότε καταρρέει το οικοδόμημα του συμβατικού κλασικισμοῦ που καλλιεργήθηκε τόσο ζηλότυπα ἀπὸ τους Ἑλληνας μηχανικούς, ξεκινώντας ἀπὸ τους στρατιωτικούς μηχανικούς ὡς τους πολιτικούς των αρχῶν του 20^{ου} αἰῶνα.⁶³⁸

Το πρῶτο ἔργο παραχώρησης⁶³⁹ του 19^{ου} αἰῶνα, εἶναι ἡ κατασκευὴ της Διώρυγας της Κορίνθου, το ὁποῖο ἀποτελεῖ το μεγαλύτερο ἔργο της περιοχῆς και ἓνα ἀπὸ τα μεγαλύτερα ἀπὸ συστάσεως του ἐλληνικοῦ κράτους.⁶⁴⁰ Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας ἀνέθεσε στο Γάλλο μηχανικό Βιρλέ ντ' Ὀστ μελέτη γιὰ την κατασκευὴ της διώρυγας, ἀλλὰ το ποσὸν των 40 εκατομμυρίων χρυσῶν φράγκων που ἔκρινε ἀπαραίτητο ὁ Γάλλος μηχανικός, ἦταν ἀσύλληπτο γιὰ το νεοσύστατο τότε κράτος. Το ἔργο ἀνατέθηκε στις 18-05-1881 στον Ούγγρο στρατηγὸ Στέφανο Τιρ (Tuer) με παραχώρηση, μετὰ την ἐπιτυχὴ διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ (1859-1869) και ἀφὸ ἀπὸ το 1861 ψηφίστηκε νόμος ΤΜΣΤ' *περί διορύξεως του Ἰσθμοῦ της Κορίνθου*. Το ἔργο ἀνατέθηκε με ταυτόχρονη παραχώρηση του προνομίου της ἐκμετάλλευσής του γιὰ 99 χρόνια.⁶⁴¹

Ἄλλο σημαντικό ἔργο ἐκείνης της περιόδου, ἦταν ἡ διεύρυνση του Πορθμοῦ του Ευρίπου (1895) και ἡ τοποθέτηση περιστροφικῆς σιδερένιας γέφυρας που ἀντικατέστησε την παλαιότερη ξύλινη του 1858, ἐνῶ το τεχνικὸ ἔργο της ἐποχῆς με τα πιο μακροχρόνια και περίπλοκα προβλήματα, ἦταν ἡ ἀποξήρανση της Κωπαΐδας.⁶⁴²

⁶³⁶ 1857-1921, ἔχτισε το Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο στους Ἀμπελόκηπους, Νοσοκομεῖο “Ἑλπίς”.

⁶³⁷ 1849-1912, ἔχτισε το Δημοτικὸ θέατρο και τους ναοὺς Ἅγιος Κωνσταντῖνος και Ἅγιος Νικόλαος στον Πειραιά.

⁶³⁸ Φιλιππίδης Δ., ὁ.π., σ. 129.

⁶³⁹ Ἔργο παραχώρησης, ὀνομάζεται το ἔργο που ὁ ἀνάδοχος ἔχει την υποχρέωση νὰ χρηματοδοτῇ την κατασκευὴ του και σε ἀντάλλαγμα ἀναλαμβάνει τὴ μετέπειτα ἐκμετάλλευσή του ἔργου γιὰ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα που ὀρίζεται στη σύμβαση. Σήμερα, χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ὁ ὅρος *αυτοχρηματοδοτούμενο ἔργο*.

⁶⁴⁰ Ο πρῶτος που σκέφτηκε τὴ διάνοιξη του ἰσθμοῦ ἦταν ὁ τύραννος της Κορίνθου Περίανδρος, ἓνας ἀπὸ ρους ἐπτὰ σοφοῦς της ἀρχαιότητος, γύρω στο 620 π.Χ., γρήγορα ὅμως ἐγκατέλειψε το σχέδιό του φοβούμενος τὴν ὀργὴ των θεῶν, λόγω παλαιότερου μηχανοῦ της Πυθίας γιὰ τον ἰσθμὸ της Κνίδου, που ὀρίζε: *Ἰσθμόν δε μη πυργούτε μηδ' ὀρύσσετε, Ζεὺς γὰρ ἐθήκε νήσον ἢ κ' ἐβούλετο*. Το 6^ο μ.Χ., ὁ νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος Ἀπολλώνιος Καππαδοκίας προφήτεψε ὅτι: *οὗτος ὁ αὐχὴν της γῆς τετμήσεται μάλλονδ' οὐ*.

⁶⁴¹ Στις 29-03-1882, ἐγίνε ἡ ἐπίσημη ἐνάρξη των ἐργασιῶν, ἐνῶ στις 20-04-1882 υπεγράφη το καταστατικὸ της ἀνώνυμης γαλλικῆς εταιρίας SOCIETE INTERNATIONALE DU CANAL MARITIME DE CORINTHE, στην ὁποία ὁ στρατηγὸς Τιρ μεταβίβασε ὅλα τα δικαιώματα του προνομίου του. Το κεφάλαιο της εταιρίας ὀρίσθηκε σε 30 εκατομμύρια φράγκα και καλύφθηκε στο πενταπλάσιο κατὰ τὴν ἐκδόση σε δημόσια ἐγγραφή στο Παρίσι. Μετὰ ἀπὸ ἐργασίες ὀκτῶ ἐτῶν, ἡ εταιρία του Τιρ ἐξάντλησε τα κεφάλαιά της, με ἀποτέλεσμα τὴ διάλυσή της. Τὴ συνέχιση του ἔργου, ἀνέλαβε ἡ ἐλληνικὴ ἐπιχείρηση με τὴν ἐπωνυμία ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΩΡΥΓΟΣ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ, ὑπὸ τον τραπεζίτη Ἀνδρέα Συγγρό, ὁ ὁποῖος το 1890 ἀγόρασε τὴν πτωχεύσασα εταιρία του Στέφανου Τιρ και ἀνέθεσε τὴν ἐκτέλεση των ἐργασιῶν στην ἐργοληπτικὴ εταιρία του Α. Μάτσα, ἡ ὁποία ἀποπεράτωσε τὸ ἔργο που ἐγκαινιάστηκε στις 25-07-1893. Ἰδιαιτέρω ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περιγραφή γιὰ τὴν κατασκευὴ της διώρυγας: “ἐξορύχθηκαν 12 εκατομμύρια κυβικά μέτρα, ἀπασχολήθηκαν 2.500 ἐργάτες αἱ χρησιμοποιήθηκαν τα τελειότερα μηχανικά μέσα της ἐποχῆς. 450.000 κυβ. χωμάτων ἐκσκάφθηκαν στην ἐπιφάνεια και ἀπεκομίσθησαν διὰ χειραμαξῶν ἢ διὰ του σιδηροδρόμου δεκαβίλλ, 950.000 κυβικά δι' ἐκσκαφῶν και 9,6 εκατομμύρια κυβ. χωμάτων και βράχων ἐσκάφησαν κατὰ τὴν ἀγγλικὴ λεγομένην μέθοδον, συνισταμένη εἰς κατασκευὴ ὀρόφων ὕψους 20-25 μέτρων και διόρυξιν φρεάτων και διαδρόμων. Οἱ λιθόδομητες παριές υπερβαίνουν τα 145.000 κυβικά μέτρα, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια των λιθόδομητων κρηπιδωμάτων τα 30.000 τ.μ.”. Βλ.: Τρίχα Λύντια, “Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης και τα Δημόσια Ἔργα”, Ἐκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2001, στο: Σύνδεσμος Τεχνικῶν Εταιριῶν Ἡ Τάξης, ὁ.π., σ. 32.

⁶⁴² Ὡ μὲν ὀνυμη λίμνη κάλυπτε ἑκταση ἀπὸ 250.000 μέχρι 150.000 (σε περιόδους ἀνομβρίας) στρέμματα. Τον 140 και τον 130 π.Χ. αἰῶνα εἶχαν γίνε σημαντικά ὑδραυλικά ἔργα που ἀποδίδονται στον προϊστορικὸ λαὸ των Μινυῶν. Το βασικὸ κανάλι ἦταν μήκους 43 χλμ, με 40 μέτρα πλάτος και 5 μέτρα βάθος. Ἐνα δίκτυο ἀπὸ ἀρκετά μικρότερα κανάλια ἀποστράγγιζαν ὅλη τὴν περιοχή, οδηγώντας τα νερά στο κεντρικὸ κανάλι. Αὐτὸ το κανάλι παρέμεινε σε λειτουργία σχεδόν μέχρι το 1100 π.Χ., που κάποιο ἰσχυροὶ σεισμοὶ σχεδόν το κατέστρεψαν. Το θέμα, λοιπόν, ἀνακινήθηκε μετὰ τὴν ἰδρυση του Ἑλληνικοῦ Κράτους και το 1838 πραγματοποιήθηκαν κάποια ἀποξηραντικά ἔργα μικρῆς ἑκτασης. Πολλά σχέδια και μελέτες κατατέθηκαν ἑκτοτε, ἀλλὰ μόνο το 1882 υπεγράφη με γαλλικὴ εταιρία ἡ σύμβαση γιὰ τὴν ἀποξήρανση. Το 1886 ἐγκαινιάσθηκαν τα ἔργα, ἀλλὰ μετὰ τὴ χρεοκοπία της γαλλικῆς εταιρίας, ἡ ἀγγλικὴ LAKE COPAIS CO. ἀνέλαβε και το 1892 παρέδωσε το ἔργο. Ὡστόσο, ἡ πλήρης ἀποξήρανση ἐπιτεύχθηκε μόλις το 1931, ἐνῶ ἀπὸ τα τέλη του 19^{ου} αἰῶνα χρονολογεῖται ἡ μόνιμη διαμάχη της εταιρίας και των γύρω χωριῶν γιὰ το ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς του χώρου. Ἡ ἐξαγορὰ του κτήματος ἀπὸ το Ἑλληνικὸ Δημόσιο ἐγίνε το 1953 και

Συνεχίζοντας, τώρα, με την δεύτερη συνιστώσα που θίξαμε παραπάνω, δηλαδή αυτήν του αγροτικού ζητήματος, φαίνεται η προηγούμενη, να πέφτει θύμα του έντονου κλασικισμού. Ο Στάθης Δαμιανάκος, μας πληροφορεί ότι: “η αποκλειστική προσήλωση της επίσημης έρευνας στις “επιβιώσεις” της αρχαιότητας, στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτισμικής κληρονομιάς, δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια για τη μελέτη των προβλημάτων που συνδέονται με τις συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής ύπαρξης ή με τους τρόπους ένταξης της χωρικής κοινωνίας στις δομές του νέου κράτους. Και όμως, τα προβλήματα αυτά ανακύπτουν επιτακτικά αμέσως μετά την ανακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας και γίνονται ολοένα και πιο πειστικά όσο η χώρα διέρχεται, το ένα μετά το άλλο, τα στάδια ενοποίησής της. Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι απασχολούν ζωηρά τους πολιτικούς, προκαλώντας έντονες διαμάχες στη Βουλή ή στον τύπο εκείνης της εποχής”.

Στο επίκεντρο της διαμάχης, βρίσκεται βεβαίως, η σχέση του χωρικού με τη γη: η νομικοπολιτική περιπλοκή που δημιουργήθηκε μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, λόγω της εισαγωγής του γερμανορωμαϊκού δικαίου, το οποίο επικάθισε πάνω στα ήδη πολλαπλά και ποικίλα παλαιά δίκαια που ρύθμιζαν το καθεστώς της γαιοκτησίας -οθωμανικό δίκαιο, κοινοτικά εθιμικά δίκαια-, αποτελεί σοβαρή τροχοπέδη για την πλειονότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Θα αρθεί το 1871 προσωρινά, μόνο με τη διανομή των “εθνικών γαιών”, οι οποίες μέχρι τότε χρησίμευαν ως εγγύηση για το εξωτερικό δημόσιο χρέος, προς τις προστάτιδες δυνάμεις και τους διεθνείς πιστωτές. Λίγα χρόνια αργότερα, η προσάρτηση των αγροτικών περιοχών της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881), θα αναζωπυρώσει το γαιοκτητικό πρόβλημα που παίρνει τώρα πολύ οξύτερη μορφή, τη μορφή της αδυναμίας ορισμού του νομικού καθεστώτος των τσιφλικιών που προήλθαν από την αποσύνθεση του οθωμανικού συστήματος. Η αδυναμία αυτή θα πολώσει στο εξής τις θεωρητικές αντιπαραθέσεις και τους κοινωνικούς αγώνες. Μόνο με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917-23 θα καθιερωθεί ένα θεσμικό πλαίσιο, πρόσφορο για την ανεμπόδιστη άσκηση του δικαιώματος της απόλυτης κυριότητας της γης. Η αγροτική μεταρρύθμιση, καταργώντας οριστικά τους σχετικούς με την αγροτική δραστηριότητα προκαπιταλιστικούς καταναγκασμούς, θα θεμελιώσει πάνω στα ερείπια της παλαιάς κοινοτικής ταυτότητας του Έλληνα χωρικού, την εικόνα μιας νέας ενότητας -αναγκαίας για τη λειτουργικότητα του κυοφορούμενου συστήματος γενικευμένης μικροεμπορευματικής παραγωγής-, ταυτίζοντας πατρική περιουσία, εκμετάλλευση, οικογένεια, εργασία και εισόδημα.⁶⁴³

Ο 19^{ος} αιώνας θα μας κληροδοτήσει, στον τομέα αυτόν, μερικές ιδιαίτερα διαφωτιστικές νομικοπολιτικές ή οικονομικές μαρτυρίες και μελέτες. Αξίζει να αναφέρουμε την πραγματεία περί πλουτολογίας του Ι. Σούτσου,⁶⁴⁴ μια οικονομική μελέτη της Ελλάδας του C. Leconte (1847), ένα έργο του P. A. Moraitinis (1877) που καλύπτει ευρείς τομείς του δημόσιου και οικονομικού βίου της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και η γεωργία, δύο αρκετά εμπεριστατωμένες μελέτες αγροτικής στατιστικής.⁶⁴⁵ Όσο για τους πολιτικούς θεσμούς και τα προς επίλυση προβλήματα, προκειμένου να οικοδομηθεί στην Ελλάδα μια κοινωνία των πολιτών -και ειδικότερα το πρόβλημα της κοινωνικής ληστείας-, μπορεί κανείς να συμβουλευτεί επωφελώς τους Κ. Κασομούλη (1968), Ε. About (1860), G. Finlay (1861) και Α. Μοσχονήσιο (1869).⁶⁴⁶

Γ.2.4. Το ρομαντικό τοπίο του Παπαδιαμάντη και του Περικλή Γιαννόπουλου

Ο ρομαντισμός ήταν ταυτόχρονα έντονα εθνικιστικό και πανευρωπαϊκό φαινόμενο, με σημαντικές εθνικές διαφορές. Ο ρομαντικός συγγραφέας και καλλιτέχνης αναζητά το βάθος μέσα και πέρα από τον εαυτό του και κινείται εξόριστος στο μεταίχμιο κόσμων και πραγματικοτήτων, απογοητευμένος, ανήσυχος, ανικανοποίητος, όπως ο Μπάυρον. Η εμπειρία του φυσικού κόσμου αναδεικνύεται σε πνευματική και θρησκευτική εμπειρία άξια προστασίας, ενόψει μάλιστα της Βιομηχανικής

ακολούθησε η διανομή του στους αγροτικούς πληθυσμούς της περιοχής. Την ίδια χρονιά, ιδρύθηκε ο Οργανισμός Κωπαϊδας.

⁶⁴³ Δαμιανάκος Σ., *Από τον χωρικό στον αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Εξάντας-ΕΚΚΕ, 2002, σ. 188, 189.

⁶⁴⁴ Φλογερή υπεράσπιση της κατάργησης κάθε έγγειου φόρου και ενίσχυσης της γεωργίας, μόνου εθνικού οικονομικού πόρου που έπρεπε να αναπτυχθεί.

⁶⁴⁵ Οι κατηγορίες όμως που χρησιμοποιήθηκαν θέτουν δισεπίλυτα ερμηνευτικά προβλήματα. Βλ.: Σ. Σπηλιωτάκης (1864), Α. Μανσόλας (1876), μερικές μαρτυρίες ή αναλύσεις για το αγροτικό ζήτημα στα Επτάνησα και την Ήπειρο: Ι. Τυπάλδος (1864), Γ. Παχύς (1882), Κ. Καραπάνος - Γ. Οικονομίδης (1882-1918), στο: *Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος*.

⁶⁴⁶ Δαμιανάκος Σ., *ό.π.*, σ. 190-191.

Επανάστασης. Η ρομαντική ποίηση ταυτίζεται με τη “φυσική” ποίηση και προβάλλει την ιδιαίτερη μυστικιστική ενόραση που συνδέει τον ρομαντικό ποιητή με τη φύση. Η διάκριση ανάμεσα σε φύση, τόπο, τοπίο, και τελευταία περιβάλλον, έχει σχέση με τους διανοητικούς, φιλοσοφικούς, αισθητικούς και οπτικούς μηχανισμούς αντίληψης του κόσμου, οι οποίοι προσδιορίζονται χρονικά και πολιτιστικά και έχουν γνωρίσει μεγάλες τομές. Η αντίληψη αυτή έχει μετακινηθεί από μία σύνολη προς μια αποσπασματική εικόνα, ιδιαίτερα από την Αναγέννηση και μετά.⁶⁴⁷ Η δυναμική καρτεσιανή αντίληψη της φύσης ως μηχανής αντικαταστάθηκε από μια δυναμική, οργανική αντίληψη ενός δημιουργήματος με δική του ζωή και ψυχή. Ποιητές όπως οι Κόουλιριτζ και Σέλεϋ παρατηρούν τις φυσικές και μεταφυσικές διαστάσεις των πραγμάτων και ταυτίζουν τη φύση με το θείο, αναζητώντας εκεί τον εαυτό τους. Οι ρομαντικοί τόνισαν τη θρησκευτική διάσταση της σχέσης ανθρώπου και φύσης ενώ κάποιοι, όπως ο Λαμαρτίνος και ο Ουγκώ, την είδαν ως απλό καθρέφτη που αντανακλά τον υποκειμενισμό τους.⁶⁴⁸ Η θρησκευτικότητα, ιδιαίτερα η συνδεδεμένη με το καθολικό δόγμα, εξέφρασε αισθητική, ακόμη και αισθησιακή αναζήτηση, ενώ το στοιχειώδες, η άγρια ενέργεια, το ενστικτώδες πάθος, το εξωτικό γοήτευσαν ρομαντικούς καλλιτέχνες όπως ο Ντελακρουά. Η ρομαντική εποχή έδειξε ανανεωμένη ευαισθησία στις εικαστικές τέχνες, και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορικότητα των χρωμάτων ως στοιχείων εθνικής ταυτότητας.⁶⁴⁹ Αναδεικνύεται, τώρα, η αισθητική αξία του γραφικού σε διάκριση από αυτήν του ωραίου και συνδυάζεται η ατέλεια των μορφών με κλασικές αναφορές.⁶⁵⁰

Οι ρομαντικοί επεδίωξαν να αναβιώσουν τον Μεσαίωνα σε λογοτεχνία, τέχνη και αρχιτεκτονική, ρίχνοντας το βάρος σε μια γεμάτη εντάσεις εικόνα του ατόμου.⁶⁵¹ Στράφηκαν προς τη μελέτη και την εξιδανικευτική αναπαράσταση του εθνικού παρελθόντος. Το πέρασμα του έθνους στο μύθο διαμεσολαβήθηκε από τα αρχιτεκτονικά ερείπια, απομεινάρια του χρόνου ή κατασκευασμένα ως τέτοια εξ αρχής.⁶⁵²

Το “ελληνικό τοπίο”, στο βαθμό που υφίσταται σαν έννοια, αποτελεί ιδεολόγημα που έχει τις βάσεις του στον ευρωπαϊκό και κυρίως τον γερμανικό ρομαντισμό του 19^{ου} αιώνα, και συγκροτείται στην Ελλάδα από τη Γενιά του '30 και το έργο ανθρώπων όπως ο Περικλής Γιαννόπουλος και ο Δημήτρης Πικιώνης,⁶⁵³ ενδείξεις όμως έχουμε και από πολύ νωρίτερα όπως για παράδειγμα με το έργο του Παπαδιαμάντη.

Ο ελληνικός ρομαντισμός, μέσα στον οποίο ανδρώθηκε ο Παπαδιαμάντης, μοιράσθηκε με το δυτικό ρομαντισμό την έμφαση στον συναισθηματικό κόσμο του ατόμου, τη νοσταλγία ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος, την εξύμνηση της ελευθερίας, τη μελαγχολική διάθεση, τον εθνικισμό.⁶⁵⁴

Αν και ο Παπαδιαμάντης αποσύρθηκε σχετικά γρήγορα από την προσπάθεια συμβολής στο ρομαντικό *genre* της ιστορικής μυθιστοριογραφίας, το έργο του, και κατά συνέπεια η πρόσληψη του τοπίου σε αυτό, αντανακλά εντούτοις, τη ρομαντική ατμόσφαιρα μέσα στην οποία ανδρώθηκε. Η συχνά θλιβερή εθνική πραγματικότητα της φτώχειας, της αδυναμίας, και της εξάρτησης από τους ισχυρούς ξένους μέσα σε δυσμενές διεθνές κλίμα για τις ελληνικές επιδιώξεις πραγματοποίησης μιας μεγαλύτερης Ελλάδας, ευνοούσε τη ρομαντική στοχαστική μελαγχολία. Αντανακλά, επίσης, τη βαθύτατη σχέση του συγγραφέα με το σύνολο της ελληνικής παράδοσης, και ιδιαίτερα με το βυζαντινό πολιτισμό.⁶⁵⁵

Στο *Παπαδιαμάντειο τοπίο*, επικοινωνούν και συνυπάρχουν κάθε στιγμή ο καθημερινός κόσμος με τον υπερβατικό: οι κοιλάδες, οι δρυμώνες, οι ελαιόφυτες κλιτύες, οι ρεματιές, τα πλατάνια, οι νερόμυλοι

⁶⁴⁷ Λουκάκη Α., “Το τοπίο της Σκιάθου στον Παπαδιαμάντη: αναζήτηση ταυτότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 336.

⁶⁴⁸ L. Furst, 2001, στο: *ό.π.*

⁶⁴⁹ M. Brusatin, 1986, στο: *ό.π.*

⁶⁵⁰ Λουκάκη Α., *ό.π.*, σ. 336.

⁶⁵¹ Τ. Λάρμορ, 1996, στο: *ό.π.*

⁶⁵² A. Janowitz, 1990· E. Wanning Harries, 1994, στο: *ό.π.*, σ. 336.

⁶⁵³ Δοξιάδης Θ., “Ταυτότητα ή ποικιλότητα; Το έδαφος του μελλοντικού ελληνικού τοπίου”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “*Ωραίο, φριχτό κι απέρητο τοπίον!*”, αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες, 2003, σ. 50.

⁶⁵⁴ Λουκάκη Α., *ό.π.*, σ. 334.

⁶⁵⁵ Τα γραπτά του Παπαδιαμάντη, όπως και του Αλέξανδρου Μωραϊτίδη (ξάδερφος του Παπαδιαμάντη), άλλωστε, συνεχίζουν τη μεγάλη αλυσίδα των αρχαίων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών φιλολογικών λογοτεχνικών περιγραφών τόπων ή *εκφράσεων*. Οι εκφράσεις ή “λόγοι περιγηματικοί” είναι περιγραφές που προϋποθέτουν ότι το περιγραφόμενο είναι αρκετά εναργές ώστε να μπορεί να “ειδωθεί”, και είναι δυναμικές, χωροχρονικές αναπαραστάσεις. *Ό.π.*, σ. 335, 338.

βγάζουν μυστικούς κρότους και ψιθύρους, σφραγίζονται από το *genius loci* (πνεύμα του τόπου) άλλοτε με μορφή χριστιανική, σαν φάσματα μοναχών που άγιασαν τον τόπο όπου μόνασαν και άλλοτε παγανιστική, σαν μούσες, νεράιδες και θεότητες που εκπροσωπούν φυσικές δυνάμεις με τον τρόπο της ελληνικής μυθολογίας. Το *genius loci* παίρνει υλική μορφή ως “αύρα θαλασσία”, ως αίσθηση “ροής”, και ως διαλεκτική φωτός-σκότους, σύμφωνα με την τεράστια σημαντική του φωτός για την Ορθοδοξία και την αισθητική της.⁶⁵⁶ Το τοπίο και η φύση της Σκιάθου επιτρέπουν στον Παπαδιαμάντη να επεξεργαστεί ένα πολυσύνθετο πλέγμα ιδεών και αντιλήψεων για το πρόσωπο και τις σχέσεις του με τον κόσμο, κοινωνικό και φυσικό, ένα πλέγμα που μπορεί να αναπτύσσεται σε ένα μόνο διήγημά του. Δι’ αυτών συνομιλεί με το προαιώνιο, με το σώμα και τον έρωτα, με την επέκεινα θανάτου φιλοπατρία, με προνεωτερικές αρνητικές αντιλήψεις για τη φύση ως κίνδυνο, ως μαγεία, ως κατάρρα και ως θάνατο. Τα ηθικά ζητήματα τίθενται με αφορμή τόσο το αστικό όσο και το θαλασσινό τοπίο, αν και δίνεται σχετικά λιγότερη έμφαση στην περιγραφή του αθηναϊκού τοπίου.⁶⁵⁷ Η διαλεκτική φύσης-πολιτισμού διαδέχεται τις παθιασμένες περιγραφές της θάλασσας ως κήπου, που παραπέμπουν κατευθείαν στον Όμηρο. Το σκιαθίτικο τοπίο, νοούμενο ως σύνολο στεριάς και θάλασσας αλλά και ως εξατομικευμένα φυσικά στοιχεία, μπορεί να είναι παράδεισος, πεδίο σκληρών αγώνων για επιβίωση, μυθικός τόπος, μεταφυσική γέφυρα προς υπερβατικές εμπειρίες, πεδίο σκληρού βιοπορισμού, ή αφορμή για ρομαντική απόλαυση του συναρπαστικού θεάματος.⁶⁵⁸

Ο Παπαδιαμάντης βλέπει το τοπίο από πολλαπλές προοπτικές, τόσο κυριολεκτικά όσο και μεταφορικά, με τον τρόπο της βυζαντινής τέχνης (όπως στο διήγημα *Θέρος – Έρως*), έτσι ώστε ο χώρος να εμφανίζεται ανεξάντλητος σε ποικιλία, λεπτομέρεια και ενδιαφέρον. Παράλληλα υιοθετεί την προνομιακή θέα από ψηλά προς μακρινούς ορίζοντες και την αναλυτική περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος, αμφότερα τυπικά χαρακτηριστικά του ρομαντισμού.⁶⁵⁹ Κλείνοντας την ειδική μνεία στον Παπαδιαμάντη, θα παραθέσουμε ένα απόσπασμα⁶⁶⁰ από το μυθιστόρημα *Όλογυρα στη λίμνη*, στο οποίο το τοπίο εμφανίζεται ως ρομαντικό θέαμα: “Και διατί δεν αποφάσιζες ν’ ανακόψης τον δρόμον σου και να επιστρέψης εις την πόλιν; Διότι σου εφαινότο ότι κάτι έβλεπες, κάτι απήλαυες εις το τοπίον αυτό, ενώ εκείνη, ήτις το εξωντάνευεν, είχε γίνει άφαντος προ πολλού [...] και οποία θα ήτο εντρυφήσις αισθήματος και ρωμαντισμού, εάν διήγετε τας ημέρας μετά της αγαπητής εν μέσω του ευώδους και χλοερού εκείνου κήπου, με τας ροιάς, με τας ροδωνιάς, με τας αμυγδαλέας και πασχαλέας, με όλα τα εκλεκτότερα φυτά και άνθη [...] παρά την όχθην της ωραιάς λίμνης, όπου υπήρχεν εις ουρανός επάνω, και άλλος ουρανός εφαινότο κάτω, λεύκαι και κυπάρισσοι ανέτεινον τας υψηλάς κορυφάς των άνω, και άλλαι λεύκαι και κυπάρισσοι εκρέμαντο ανάποδα κάτω”.⁶⁶¹

Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αρχίζει να διαμορφώνεται “εις τους κύκλους των ιστορικών, αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων [...] συνείδησις περί των φυσικών και ιστορικών αξιών των Αθηνών και ενδιαφέρον δια την προστασίαν των από την συνεχιζόμενη καταστροφή”.⁶⁶² Ο αρχαιολόγος Κωνσταντίνος Κοντόπουλος απευθύνει υπόμνημα προς τον τότε πρωθυπουργό Δεληγιάννη (1885) και στη συνέχεια προς τον Τρικούπη (1887), με τίτλο “Περί διασώσεως των καταστρεφόμενων ιστορικών, μυθολογικών και καλαισθητικών υψωμάτων των Αθηνών”, όπου καταγγέλλει την καταστροφική και ασεβή στάση των συγχρόνων του Αθηναίων. Ανάλογες προσπάθειες συναντάμε και τις επόμενες δεκαετίες, παραμένουν όμως μεμονωμένες και αναποτελεσματικές.⁶⁶³

Στη μοναδικότητα και την “ασύγκριτον ωραιότητα και ποικιλία” του αττικού τοπίου αποδίδει την ακμή της Αθήνας ο Ι. Τραυλός: “...ολίγοι τόποι της υδρογείου επροικίσθησαν τόσον πλουσιοπαρόχως από την φύσιν όσον αυτή η μικρά γωνία της γης. Χώρα κατά το πλείστον ορεινή η Αττική, με όρη αποτόμως

⁶⁵⁶ Λουκάκη Α., ό.π., σ. 342.

⁶⁵⁷ Γ. Γκότση, 2004, στο: Λουκάκη Α., ό.π., σ. 342.

⁶⁵⁸ Λουκάκη Α., ό.π., σ. 342.

⁶⁵⁹ Λουκάκη Α., ό.π., σ. 353.

⁶⁶⁰ *Βαθύς και ατέρμων εξετείνετο ο οριζών, ευρεία και αχανής ηπλούτο η θάλασσα. Αλλ’ οποία ανηλεής τρικυμία εθόλωνεν εκείνον και συνετάραττε ταύτην κατά τας ημέρας του χειμῶνος. Εκείθεν ηδύνάτο τις ν’ απολαύση πράγματι το αίσθημα του υψηλού, οίον μόνος ο εν ασφαλεία θεατής από του ύψους απορρώγος ακτής δύναται να εκτιμήση*. Βλ.: Παπαδιαμάντης, *Φτωχός Άγιος*, τομ. Β’, 1962:212, στο: Λουκάκη Α., ό.π., σ. 354.

⁶⁶¹ Παπαδιαμάντης, *Όλογυρα στη λίμνη*, τομ. Β’, 1962: 381-382, στο: Λουκάκη Α., ό.π., σ. 353-354.

⁶⁶² Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 192.

⁶⁶³ Μιχαηλίδου Χ., “Η κατασκευή του “αττικού” τοπίου”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “*Ωραίο, φριχτό κι απέριτο τοπίον!*”, αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες, 2003, σ. 67, 68.

υψούμενα και σχηματίζοντα μεταξύ των μικράς ευφόρους πεδιάδας, περιβάλλεται υπό μαγευτικής θαλάσσης με αναρίθμητους γραφικούς ορμίσκους και ασφαλείς φυσικούς λιμένες. Εις κάθε σημείον της, εις κάθε καμπήν δρόμου αποκαλύπτεται και νέα εντελώς εικόν ασυνήθους ωραιότητας, πανταχού δε σχεδόν, δια μέσου των ομαλών λοφίσκων και των αποκρήνων πλευρών των υψηλών ορέων, ανοίγεται ελεύθερος ο ορίζων προς την βαθυγάλανον θάλασσαν. Ότι όμως αποτελεί πράγματι θείον δώρον δια την Αττικήν είναι το μοναδικόν κλίμα της, με τον αιωνίως γελαστόν ουρανόν της και την κρυταλλίνη διαύγειαν της ατμόσφαιράς της, η οποία συμπληρώνει και εξαίρει την ωραιότητα του τοπίου.”⁶⁶⁴

Ξεχωριστό παράδειγμα εισαγωγής προτύπων από τη Δύση, αποτελεί η κατασκευή του Βασιλικού κήπου σύμφωνα με την επιθυμία της βασίλισσας Αμαλίας (η διαμόρφωση του κήπου ξεκινάει το 1838). Σχετικά σχολιάζει, όχι χωρίς ειρωνεία, ο Ε. About: “Ένας κηπουρός της εποχής του Λουδοβίκου XIV θα σκανδαλιζόταν που η Αυτής Μεγαλειότης εκτίθεται σε αλέες τέτοιου είδους”. Όσο κι αν δε θα άρεσε όμως στον Le Notre, ο κήπος της βασίλισσας είναι χαριτωμένος και ο κ. Bareaud που τον έφτιαξε ένας πολύ ικανός άνθρωπος. Χωρίς αμφιβολία, θα ήταν ίσως καλύτερα να είχε αφεθεί η γη όπως ήταν γυμνή, καμένη, με κάποια άγρια φυτά εδώ κι εκεί. Ο Θεόφιλος Γκωτιέ προσεβλήθη που φυτεύτηκαν πρασινάδες σ' ένα τόσο γραφικό σημείο, χαλώντας τόσο ωραία βράχια. Μα η βασίλισσα ήθελε να μαζέψει γύρω της σκιές κι αρώματα και χρώματα και κελαηδήματα πουλιών: της έδωσαν αυτό που ζήτησε. Ξένες προς το ελληνικό χαρακτήρα του τοπίου⁶⁶⁵ θεωρεί ο Περικλής Γιαννόπουλος τις επιλογές φυτών για το δημόσιο χώρο. Σε κείμενο του 1903 με τίτλο “Ξενομανία”, αναγνωρίζει ως ωραίο μόνο το ελληνικό και σημειώνει: “Ός και οι δασονόμοι ακόμη παρεφρόνησαν και διέγραψαν από την φύτευσιν των γυμνών τόπων, από την διακόσμησιν των δρόμων και των δημοσίων κήπων και πλατειών, την ελγή και την συκιά, κάθε φυτόν ιδικόν μας και φέρουν σπόρους από τα βάθη των δασών της Ευρώπης, και δεν πηγαίνουν να πάρουν τα θαυμασιώτερα και διακοσμητικώτερα φυτά των δασών της Ελλάδας!”⁶⁶⁶

Καθοριστική αυτής της τάσης, είναι η Ελληνική γραμμή, “μια μόνη γραμμή καμπύλη, περιφερειακή και μουσικωτάτη”, του Περικλή Γιαννόπουλου, με σημαντικές επιρροές στους μεταγενέστερους, και τα δοκίμιά του περί αισθητικής και κυρίως *Η ελληνική γραμμή και το ελληνικό χρώμα*,⁶⁶⁷ όπου, παρά τον πολεμικό σχεδόν χαρακτήρα, καταθέτει γενικότερες αντιλήψεις περί του αττικού τοπίου.⁶⁶⁸

Κατά την Artemis Leontis, *Η ελληνική γραμμή και το ελληνικό χρώμα*, του Π. Γιαννόπουλου, αποτελεί και την πρώτη αισθητική προσέγγιση του τοπίου στην Ελλάδα, που βέβαια δεν είναι ανεπηρέαστη από τη γερμανική τοπικιστική ιδεολογία των αρχών του 20^{ου} αιώνα και αναφέρει⁶⁶⁹: “Ο αισθητικός εθνικισμός

⁶⁶⁴ Ιωάννης Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 1993 (β' έκδοση), σ. 284, στο: Μιχαηλίδου Χ., ό.π., σ. 68-69.

⁶⁶⁵ Αναφορά στις φυτεύσεις στην Ακρόπολη, βρίσκουμε και στο μυθιστόρημα του Γεώργιου Δροσίνη *Έρση* (1922). Η ομώνυμη ηρωίδα προσκαλεί τον αρχαιολόγο Καλλιάδη στο σπίτι της, που βρίσκεται απέναντι από την Ακρόπολη:

-Για τη θέση του μοναδικό το σπίτι σας! Θα του λείπει μόνο λίγη βλάστηση γύρω του, κανέναν κήπο. Πάντα φαντάζομαι ένα τέλειο σπίτι τριγυρισμένο από πρασινάδα.

-Κήπο δικό σας δεν έχομε βέβαια, αποκρίθηκε η Έρση, παρά μόνον μιά ελιά στην πόρτα μας κ' έναν κισσό στον τοίχο μας. Αλλά το μάτι μας ξεκουράζεται στα πεύκα, που έχουν φυτεμένα γύρω στην Ακρόπολη και στου Φιλοπάππου...

-Ίσως και περισσότερα μάλιστα απ' όσα έπρεπε, είπε κόβοντας την ομιλία της ο Καλλιάδης, γιατί χαλούν μερικές ωραίες καμπύλες και κρύβουν, όσο μεγαλώνουν και φουντώνουν, κάποιες εδαφικές δίπλες πολύ χαρακτηριστικές στις πλαγιές, κ' έτσι παραλλάζουν ένα ιστορικό περιβάλλον που έπρεπε να μένη αμετάβλητο”.

Παρακάτω στο ίδιο βιβλίο, μπαίνει το ζήτημα της αυθεντικότητας σε σχέση μ' ένα φυτό που, ενώ έφτασε να θεωρείται γηγενές και σύμβολο του αττικού τοπίου, δεν είναι παρά μια πρόσφατη προσθήκη σ' αυτό: “...κι' αν τ' όνομα του φυτού Αγαύη είναι ελληνικό και θυμίζει την τραγική μητέρα τού Πενθέως, μα το επίθετό του αμερικανική, μαρτυρά πως ήρθε απ' τον νέον κόσμο. Οι αρχαίοι Αθηναίοι δεν τις είχαν δη κάτω απ' τα Προπύλαια να υψώνουν καθώς τώρα τα κατάρτια τους με τα μεγάλα λευκά τους άνθη, σαν κυκλώπεια κρίνα στημένα μπροστά σ' έναν κυκλώπειο βωμό.

-Έτσι είναι βέβαια καθώς το λες, [...], εγώ όμως δεν μπορώ να φανταστώ το βράχο της Ακροπόλεως χωρίς αυτά, που ο λαός τα ωνόμασε τόσο ταιριαστά και ποιητικά αθάνατα”. Βλ.: Δροσίνης, ό.π. σ. 264, στο: Μιχαηλίδου Χ., ό.π., σ. 75-76.

⁶⁶⁶ Μιχαηλίδου Χ., ό.π., σ. 74.

⁶⁶⁷ Γιαννόπουλος Π., *Η ελληνική γραμμή, το ελληνικό χρώμα*, Άπαντα, Ελεύθερη σκέψις, Αθήνα, 1994, σ. 93-158.

⁶⁶⁸ Πολύ πιο πίσω βέβαια, στον 1^ο μ.Χ. αιώνα, χρονολογείται ο λεγόμενος *Πίναξ του Κέβητος*, ένα κείμενο νεοπυθαγόρειας ή καλύτερα εκλεκτικής φιλοσοφικής έμπνευσης, σύμφωνα με το οποίο ένας σοφός γέρων, που κατέχει την αλήθεια, αναλαμβάνει να εξηγήσει σε νεοφώτιστους, το περιεχόμενο μιας γραπτής παράστασης που απεικονίζει ένα τέμενος. Βλ.: *Cebetis Tabula*, εκδ. C. Praechter, Marburg 1885 και R. Joly, *Le tableau de Cebes et la philosophie religieuse*, Βρυξέλλες 1963, στο: Δουκέλλης Ν. Π., “Αναζητώντας το τοπίο”, στο: Δουκέλλης, Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 28.

⁶⁶⁹ Τραγανού Τ., “Η ιδεολογική επιστράτευση του τοπίου: προοπτικές ανάγνωσης του “ελληνικού τοπίου” και παραλληλισμοί με την περίπτωση της Ιαπωνίας”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέρητο τοπίον!”, αναγνώσεις και προοπτικές του

ταυτίζει τον τόπο του Ελληνισμού όχι με το υπόδουλο έθνος αλλά με το τοπίο της ελληνικής χερσονήσου: την γεωγραφία και το κλίμα που ταυτίζεται πιο πιστά με τον αττικό ήλιο και το Αιγαίο Πέλαγος. Τοποθετημένο στη συνάντηση Ανατολής και Δύσης, Νότου και Βορρά, αυτό το τοπίο μοιάζει να απομακρύνεται από αυτούς τους άξονες επιρροής”.⁶⁷⁰

Ο Γιαννόπουλος, λοιπόν, γελοιοποιεί κάθε ξένη πνευματική εκδήλωση και υμνεί το ελληνικό τοπίο, στο οποίο βρίσκει αθρόες αναφορές στην αρχαία εποχή (1902): “Η ελληνική γραμμή είναι απαλή, λεπτή, σφριγηλή, ηδονική, μουσική και φαινή. Είναι η γραμμή του βουνού, του παληκαριού, της γυναίκας, της κολόνας, της μετώπης. Όπως την βλέπομεν εις την γύρω μας φύσιν και την γύρω μας πραγματικότητα, είτε εις το πρόσωπον του βουνού, είτε εις το πρόσωπον γυναικός απλουστάτη, ημερωτάτη, αγαθή, όλη αβρά ηδυπάθεια εις την ηρεμίαν, σφριγηλή και νευρώδης εν τη κινήσει χωρίς ποτέ να χάνη την λεπτότητα και την χάριν σαν την ορμήν του παληκαριού, χωρίς να φθάνει την αγριότητα του γρονθοκοπημένου Άγγλου”.

Σε άλλο κείμενο (1903) συνεχίζει στο ίδιο πνεύμα: “Όλοι οι βράχοι, οι λόφοι, τα βουνά, κάθονται ένα-ένα σαν ωραίες γυναίκες του λαού σεμνά ρεμβάζουσαι, σαν μητέρες κρατούσαι εις την αγκαλιά των ωραία παιδιά [...] Είτε Υμηττός, είτε Αρδηττός, είτε Αιγάλεω, είτε Πάρνης και αυτό ακόμη το σαν νευρώδης αλκιμότης αρκαδικού εφήβου Πεντελικόν [...] όλα ωραία στολισμένα λέγουν απλώς σαν αγάλματα, σαν επιτύμβιοι μορφαί: ειμεθα ωραία”. Πέρα όμως, από την ιδιομορφία της “γραμμής” στην ελληνική φύση, ο Π. Γιαννόπουλος ανέλυσε και το “φυσικό χρώμα” του ελληνικού τοπίου: “Και η τοιαύτη γραμμή, φαινώς γραφομένη και επενδυμένη με το απειροειδές αιθεριότατον χρώμα που βλέπομεν εις την φύσιν μας, είναι ο εσώτατος τύπος μιας κατ’ ευθείαν εκ της φύσεως τέχνης ελληνικής”. Πρέπει εδώ να συμπληρωθεί ότι ο Γιαννόπουλος ήταν βαθιά επηρεασμένος από την υλιστική φιλοσοφία του γαλλικού 18^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα από το έργο του γιατρού και φιλοσόφου G. Cabanis (1757-1808). Η προσφυγή του στο ελληνικό τοπίο σαν μια απτή απόδειξη της διαφοράς του Έλληνα από τους “βαρβάρους”, ήταν έτσι υποχρεωτική. Με άλλα λόγια, το τοπίο στην περίπτωση αυτή έπαυε να είναι μόνο ένα αισθητικό αντικείμενο, αλλά αυτό καθαυτό το θεμέλιο της θεωρίας του. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να αποδείξει την απαραίτητη συνέχεια του Ελληνισμού: “Εις τους θολούς των ναών η κεφαλή του Διός βασιλεύει Ζευσ και νέος Παντοκράτωρ ουσιωδώς ένα έχουν κεφάλι. Των μαρμαρινών θεαινών και ελληνίδων αδελφή όμαιμος δίδυμος είναι η Παναγία. Δεν είναι νοθευμένη ελληνίς από βαρβάρους ή Ρωμαίους ή Ασianούς. Της ευγενούς και εσχάτης αφελείας τέχνης των μαρμαρινών επιτυμβίων, πανομοιότυποι είναι οι νέοι άγιοι, δηλαδή οι απαθανάτισαντες εαυτούς έλληνες, δια της αγιοσύνης τώρα. Της αρχαίας και της Βυζαντινής τέχνης, όμαιμος και δίδυμος αδελφή είναι η Γύζειος τέχνη”.⁶⁷¹

Αν τα παραπάνω αναφέρονται αποκλειστικά στην ελληνική τέχνη, χρειάζεται και μια αμεσότερη συσχέτιση με το σημερινό Έλληνα, πάλι μέσα από τα πλαίσια του αισθητού: “Και το ελληνικό αυτό σώμα, είναι αιωνίως ένα διά το παρελθόν το πιστοποιούν αι τέχναι μας, δια το παρόν η πραγματικότης. Την οπισθίαν άποψιν, λόγου χάριν, της Αθηνάς του Φειδίου, τας γραμμάς του σώματος και τας τομάς του ενδύματος, την ανευρίσκομεν παρόμοιον εις κάθε κυριακάτικα ενδεδυμένην χωρικήν. Αυτό το γλυπτικόν πτυχωτόν γυναικείον ένδυμα το ευρίσκομεν εις το Μεγαρικόν γένος και εις ένα σωρό άλλα, πανομοιότυπον. Δεν βλέπεται και δεν εννοείται και δεν εξηγείται, το κάλλος του μαρμαρινού ανθρώπου, άνευ της πλησιάσεως του σημερινού φυσικού σώματος, δηλαδή του χωρικού”. Ωστόσο, ο Γιαννόπουλος ασχολήθηκε και με την αρχιτεκτονική της εποχής του, επώνυμη και ανώνυμη. Είχε εξηγήσει το λόγο της αντιπάθειάς του: “Ο βίος εν Ελλάδι είναι υπαίθριος. Οκτώ μήνας το έτος ο άνθρωπος ζη ευδαίμονως εις το υπαίθρον. Και επειδή ετρελλάθη τόσον ώστε να κάμη σπίτια Γαλλικά, Αγγλικά, Γοτθικά, όταν ανάψη ο ήλιος το καλοκαίρι, την ημέραν μεν ψήνεται και τρελλαίνεται εντός αυτών και των ρούχων του, την δε νύκτα κυλίνεται εις τους δρόμους σαν άστεγος και κάμνει ολονυκτίας φαμελικώς, καταυλιζόμενος εις τα πλατείας και τα καφενεία...”. Πίστευε ότι οι σύγχρονοί του είχαν χάσει το μέτρο. Στους “σωρούς των λευκών σπιτιών” της πόλης, έβλεπε τη μεγάλη αντίθεση με τη φύση: “Όγκοι προτεταμένοι, βαρείς, άξεστοι γραμμαί κοκκαλιάρικαι, γωνιώδεις, κευρανικαί, τσακισμένοι, σύγκρουσις, παραζάλη όγκων, σύγκρουσις, παραζάλη γραμμών”. Το μόνο που κάπως σώζει τα πράγματα είναι η διόρθωση που έκανε ο “Καλλιτέχνης Ήλιος με τον Καιρόν, εις μερικά κεχριμπαρίζοντα σπίτια, εις μερικά βυζαντινώματα Εκκλησιών, και κυρίως και περισσότερον εις απλούστατα σπιτάκια, σχεδόν παράγκες

τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες, 2003, σ. 102.

⁶⁷⁰ Artemis Leontis, *Topographies of Hellenism, Mapping the Homeland*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1995, σ. 84, στο: Τραγανού Τ., ό.π., σ. 102.

⁶⁷¹ Ό.π., σ. 108, 109.

νεροτριανταφυλλόχρους, νεροκυανόχρους, νεροφυστικόχρους, ξεπλυμένες από τον Καιρόν”. Αυτά τα “απλούστατα σπιτάκια, σχεδόν παράγκες” είναι τα μόνα αξιοπρόσεχτα κτίσματα στην πόλη· δεν είναι τίποτε άλλο από τα ταπεινά και “χωρίς αξιώσεις” ανώνυμα κτίσματα, που αργότερα έγιναν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης από τη “σχολή” του Δημήτρη Πικιώνη και ιδιαίτερα από τον Άρη Κωνσταντινίδη. Η συγγένεια είναι αναμφισβήτητη, αν και δεν ομολογήθηκε ποτέ.⁶⁷²

Δεν έλειψαν, βέβαια, οι έντονες αντιδράσεις ενάντια στις ιδέες του, όπως του Γ. Σκληρού: “Και εδώ πρέπει να χτυπήσωμε και τους υπερβολικούς και άκριτους εκείνους οπαδούς ενός αποκλειστικού στενού “νεοελληνικού πολιτισμού”, που να περιφρονή δήθεν το “φράγκικο πολιτισμό” και να νομίζη ότι μόνος του μπορεί να επαρκέση στον εαυτό του και να χωριστή από την παγκόσμια πολιτιστική κίνηση”.⁶⁷³ Πιο νηφάλια ο Γ. Σεφέρης είδε την περίπτωση του Γιαννόπουλου σαν μια έλλειψη μέτρου.⁶⁷⁴

Γ.2.5. Οι απαρχές της ελληνικής λαογραφίας και το κίνημα “επιστροφή στις ρίζες”

Μέσα στη συλλογική συνείδηση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, έχει διαμορφωθεί και είναι αναγνωρίσιμη μία ιδεατή εικόνα ενός “ιστορικού” τοπίου που καλύπτει τόσο τις πόλεις όσο και την ύπαιθρο. Γι’ αυτή την ιδεατή εικόνα του αστικού και αγροτικού τοπίου, άλλες φορές υπαρκτού κι άλλες ανύπαρκτου, ο όρος που χρησιμοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια είναι *παραδοσιακό*. Πρόκειται για έναν σαφώς μη δόκιμο επιστημονικά όρο. Πριν τη δεκαετία του ’60, θα συναντούσε κανείς αναφορές σε *γραφικό τοπίο*, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πιθανόν το ίδιο να περιγραφόταν ως *ρομαντικό*.⁶⁷⁵ Εστιάζοντας λίγο περισσότερο στη συλλογικά αποδεκτή ιδεατή “παραδοσιακή” εικόνα υπαίθρου και πόλεων ή χωριών, αυτή φαίνεται ότι εντοπίζεται στις εποχές που προηγούνται της αστικοποίησης και της μετανάστευσης, για τους κατοίκους της υπαίθρου που μετακινήθηκαν προς τις πόλεις, και στις εποχές που προηγούνται της μεταπολεμικής οικιστικής έκρηξης, για τους αστούς κατοίκους των σύγχρονων πόλεων. Αυτή η “παραδοσιακή” εικόνα αστικού και αγροτικού τοπίου είναι ένα θολό μείγμα, το τοπίο σε πρώτο επίπεδο περιλαμβάνει κατηγορίες συμβολοποιημένων στοιχείων χώρου, όπως γειτονιές με γεράνια και καλντερίμια, ταβέρνες, μεσοπολεμικά καφενεία, χωριά με σπίτια με κεραμοσκεπές τριγυρισμένα από καλλιέργειες, πλατείες με πλατάνια και βρύσες, μονοπάτια και άνητρα με ξερολιθιές, λιμανάκια με δίχτυα και ψαρόβαρκες, ανεμόμυλους, λευκές και πέτρινες εκκλησίες σε κορυφές λόφων. Οι σημαντικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των επιμέρους στοιχείων -διαφορές ιστορικής, χρονολογικής ή γεωγραφικής ταυτότητας, αστικού ή αγροτικού χαρακτήρα- είναι απολύτως δυσδιάκριτες. Σ’ ένα δεύτερο επίπεδο, λιγότερο αναγνωρίσιμο και προσιτό στον μέσο παρατηρητή, περιλαμβάνονται οι μνημειακές ιστορικές ενότητες των πόλεων ή της υπαίθρου, μέσα σε μια επίσης άτακτη ιστορικότητα, όπου μπορεί άνετα να συγχέεται η κλασική αρχαιότητα με την Λατινοκρατία ή τους χρόνους της Ελληνικής Επανάστασης. Και εκεί, στο μείγμα της ιδεατής εικόνας του τοπίου, συνυπάρχουν οθωνικά με βυζαντινά μέγαρα, ενετικά κάστρα με μοναστήρια της Τουρκοκρατίας, ταρσανάδες του 15^{ου} με φάρους του 19^{ου} αιώνα.⁶⁷⁶

Με τον ίδιο τρόπο, όπως σήμερα εκδηλώνεται η νοσταλγία στις παλαιές χαμένες εικόνες, εκδηλωνόταν και στα 1880 ή 1890, όταν η μαζική νεοκλασική οικοδόμηση ανέτρεπε τα μέχρι τότε οικιστικά μεγέθη, η βιομηχανία διέλυε το αγροτικό τοπίο στις παρυφές των πόλεων, ο ατμός καταργούσε τη ναυτιλία των ιστίων και οδηγούσε σε παρακμή τα λιμάνια στις ακτές του Αιγαίου και του Ιονίου, ο σιδηρόδρομος απλωνόταν στην ηπειρωτική ενδοχώρα. Αν αυτό είχε συμβεί τότε, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μας είναι γνωστό από τη λογοτεχνία ή τη δημοσιογραφική αρθρογραφία που σώζεται μέχρι σήμερα, μπορεί να θεωρηθεί με ασφάλεια ότι είχε ξανασυμβεί με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και σε άλλες εποχές κατά τις οποίες διαταράχθηκε η ομαλή συνέχεια στο ανθρωπογενές ή το φυσικό τοπίο.⁶⁷⁷

Οι πρώιμες εκδηλώσεις ενδιαφέροντος για τον παραδοσιακό πολιτισμό της Ελλάδας, σχετίζονται κι αυτές άμεσα με τον περιηγητισμό. Ο Λουκάτος, στην *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία* μας

⁶⁷² Ό.π., σ. 109, 112.

⁶⁷³ Γ. Σκληρός, “Το κοινωνικόν μας ζήτημα” (1907), *Έργα*, Αθήνα 1976, σ. 254-5.

⁶⁷⁴ Γ. Σεφέρης, *Μέρες του 1945-51*, Αθήνα 1973, σ. 69.

⁶⁷⁵ Μπελαβίλας Ν., “Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιηγητικές και χαρτογραφικές πηγές”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 163.

⁶⁷⁶ Μπελαβίλας Ν., ό.π., σ. 163-164.

⁶⁷⁷ Ό.π., σ. 164.

ενημερώνει για τους περιηγητές ή ειδικούς επισκέπτες (εθελοντές ή απεσταλμένους) στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, που μας πρόσφεραν τις παρατηρήσεις τους για τον λαϊκό βίο, πριν την Επανάσταση και έως το 1830: Pouqueville, Clarke, Bartholdy, Dodwell, Pomardi, Chateaubriand, Leake, Castellan, Zallony, Galt, Byron, Hobhouse, Douglas, Holland, Hughes, Turner, Hanson, Stackelberg, Sieber, Laurent, Cartwright, Lebrun, De Saint Vincent, Depping, Dupre, Vountier, Peytier, Bessan, Williams, Quinet κ.α., ενώ μετά το 1830: Wordsworth, Buchon, Hamilton, De Gasparian, Rolland, Marcellus, About, De Laborde, Yemeniz, Wyse, Gardner, Perrot, De Grenier, Dora d' Istria, Gilleron, De Constant, Reinach, Belle, Salvator, Deschamps, Bernard, Avelot, De Launay κ.α.⁶⁷⁸ Αν η αφύπνιση της εθνικής ταυτότητας, λοιπόν, στηρίχθηκε στην ανάδειξη του πολιτισμού της Αρχαιότητας, τα ίχνη του οποίου αναζητούσαν επίμονα οι επισκέπτες στο ελληνικό τοπίο, παράλληλα όπως έχουμε ήδη δει, στράφηκε και προς τους σύγχρονους “κληρονόμους” της αρχαίας δόξας. Χάρη στον ευρωπαϊκό ρομαντισμό, τονώθηκε έτσι το ενδιαφέρον για τους σύγχρονους “Ελληνες και τη ζωή τους, οπότε κυκλοφόρησαν οι πρώτες λαογραφικές μελέτες και θεμελιώθηκε ο Δημοτικισμός.”⁶⁷⁹

Με άλλα λόγια, η επιτάχυνση του εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας προκάλεσε, μαζί με την προσέγγιση της Δύσης, και μιαν αντίστροφη εκδήλωση εθνοκεντρική, που έγινε πιο έντονη αργότερα. Μια σημαντική έκφανση προς αυτή την κατεύθυνση ήταν ο λαογραφισμός. Ο λαογραφισμός εμφανίζεται σαν φυσική συνέχεια του Ρομαντισμού και σαν απόηχος των κοινωνικών ανακατατάξεων που έφερε η Γαλλική Επανάσταση. Εκφράζει την αναζήτηση του απώτερου παρελθόντος κάθε λαού, μέσα από τον τονισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που διακρίνουν κάθε πολιτισμική ενότητα. Ο ιδρυτής του στην Ελλάδα, Ν. Γ. Πολίτης (1852-1921), εντοπίζει περισσότερο το ρόλο της λαογραφίας: “η σπουδή [...] περί παντός καθόλου του συντελούντος εις ακριβεστέραν γνώσιν του λαού”.⁶⁸⁰ Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης, μεταφύτευσε από τη Γερμανία την έμφαση στον εθνικό χαρακτήρα του “λαού” και συνέβαλε στην επικράτηση της ηθογραφίας στη λογοτεχνία, ως αντίδοτο στην ξενομανία της εποχής. Οι πρώτες περιγραφές του υλικού περιγύρου της κοινωνίας της υπαίθρου, η οποία είχε ήδη αρχίσει να καταρρέει, οφείλονται έτσι στην ηθογραφία που τόνιζε τη νοσταλγία για τον χαμένο παράδεισο, με εικονογραφικά στοιχεία τη φύση, τους ξωμάχους και έμμεσα το αντίστοιχο χτισμένο περιβάλλον που τα περιλάμβανε.⁶⁸¹

Σε αυτό το σημείο όμως, θα σταθούμε στο χρονικό της εμφάνισης της λαογραφίας στην Ελλάδα, καθώς όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, αυτή αποτέλεσε το ρεύμα - αντίδοτο, της εποχής του 19^{ου} αιώνα, αλλά και μεταγενέστερα. Η συλλογή μαρτυριών για τις “παραδοσιακές δραστηριότητες του λαού”, με σκοπό την αξιοποίηση των σύγχρονων όψεων της ελληνικής ζωής ή, απλούστερα, λόγω του αισθητικού κάλλους της λαϊκής δημιουργίας, αρχίζει ήδη από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα με τους Γερμανούς εθνογράφους και, ιδίως, με τις εργασίες του Cl. Fauriel και το περίφημο έργο, *Chants populaires de la Grece moderne*, που δημοσιεύτηκε το 1824-25 στο Παρίσι, ενώ μεταξύ των πρωτεργατών της ελληνικής λαογραφίας είναι ο Π. Παπαζαφειρόπουλος (1822-1908), ιερέας και δάσκαλος, η εργασία του οποίου *Περισυναγωγή* (1887), όπου περιγράφει τα έθιμα και τις λαϊκές δοξασίες της Πελοποννήσου, θα σηματοδοτήσει τις απαρχές μιας μακρόχρονης παράδοσης “ελευθέρης” φιλολογίας.⁶⁸²

Το 1866, άρχισε να εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη το περιοδικό του εκεί Φιλολογικού Συλλόγου, που προκήρυξε διαγωνισμούς για τη συγκέντρωση των “ζώντων μνημείων της ελληνικής γλώσσας”, όπου πολλοί εκπαιδευτικοί έστειλαν συλλογές και βραβεύτηκαν. Το 1871, ο Ν. Πολίτης δημοσιεύει το έργο *Μελέται περί του βίου και της γλώσσας του ελληνικού λαού*, που σηματοδοτεί μια καμπή στην κυρίαρχη ιδεολογία, υποκαθιστώντας στο εξής τις κρατούσες ιδέες του ελληνικού κλασικισμού, την έρευνα του παρελθόντος μέσα από το παρόν του λαϊκού πολιτισμού.⁶⁸³

Το 1877, ιδρύθηκε στην Αθήνα το περιοδικό *Παρνασσός*, όπου τόνωσε επίσης την προσπάθεια για λαογραφική συλλογή. Το 1884, τμηματάρχης Μέσης Εκπαιδεύσεως στο Υπουργείο Παιδείας, ο νέος τότε λαογράφος Ν. Γ. Πολίτης, εισηγήθηκε τη διδασκαλία των Νέων Ελληνικών, ενώ το 1887, ως Γενικός

⁶⁷⁸ Λουκάτος Δ. Σ., ό.π., σ.54.

⁶⁷⁹ Rapoport A., Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2010 σ. 200.

⁶⁸⁰ Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 107.

⁶⁸¹ Rapoport A., Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 200.

⁶⁸² Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 194.

⁶⁸³ Λουκάτος Δ. Σ., ό.π., σ. 194.

Επιθεωρητής, έστειλε κι εκείνος εγκύκλιο στους εκπαιδευτικούς να προσέχουν και να συγκεντρώσουν υλικό του τόπου τους και η εκπαιδευτική συνεργασία έγινε εντονότερη και το αποτέλεσμα πλουσιότερο.⁶⁸⁴ Ήταν ακριβώς το έτος που χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο “Λαογραφία”, ενώ πρωτίτερα έλεγαν “παραδόσεις”, “έθιμα” κλπ, την ίδια στιγμή που στο εξωτερικό χρησιμοποιούνταν οι όροι “folklore” και “volkskunde”. Το 1889, συνεργάστηκε με τον Γεώργιο Δροσίνη στη διεύθυνση του περιοδικού *Εστία*, κι αυτό αποτέλεσε μια έμπρακτη ενίσχυση της τότε ελληνικής λογοτεχνίας με τη λαογραφία. Το 1890, ο Νικόλαος Πολίτης ονομάστηκε καθηγητής “της Μυθολογίας και της ελληνικής Αρχαιολογίας” στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Δίδασκε έως το 1921 Δημόσιο και Ιδιωτικό βίο των αρχαίων, Θέατρο και Ιστορία των Θρησκευμάτων, με αντίστοιχα στοιχεία από τα νεοελληνικά έθιμα. Το 1908, ίδρυσε την *Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία*, και το 1909 άρχισε να εκδίδει το περιοδικό *Λαογραφία*. Στον Α' τόμο του περιοδικού, δημοσίευσε ένα διάγραμμα θεμάτων, για την έρευνα και τη μελέτη της λαϊκής ζωής, το οποίο έχει ως εξής: α) *Τα μνημεία του λόγου*: Άσματα, επωδαί, αινίγματα, ευχαί, παροιμίες, μύθοι, ευτράπελοι διηγήσεις, παραμύθια, παραδόσεις, γλώσσα. β) *Αι κατά παράδοσιν πράξεις ή ενέργειαι του λαού*: οίκος, τροφή, ενδύματα, κοινωνική οργάνωσις, το παιδίον, γαμήλια έθιμα, έθιμα κατά την τελετήν, βίοι -γεωργικός, ποιμενικός, ναυτικός κλπ-, δίκαιον, λατρεία, δημόδης φιλοσοφία, δημόδης ιατρική, μαντική, αστρολογία, μαγεία, μαγικά και δεισιδαίμονες συνήθειαι, παιδιαί και αθλητικά αγωνίσματα, χοροί, μουσική και όργανα, καλλιτεχνία.⁶⁸⁵

Η ιδρυτική συνεδρία της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας έγινε το 1908 στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών.⁶⁸⁶ Ο σκοπός και το έργο της Λαογραφικής Εταιρείας καθορίστηκαν τότε στον Κανονισμό της, με τα εξής περίπου λόγια: “*Έργον της Εταιρείας είναι η καλλιέργεια και προαγωγή των λαογραφικών ερευνών και σπουδών, ιδίως δε των αναφερομένων εις την γνώσιν του ελληνικού και των άλλων λαών της Ελληνικής Χερσονήσου*”.⁶⁸⁷ Και έπειτα: “*Το έργον της Εταιρείας συντελείται: α) δια της εκδόσεως περιοδικού και δημοσιεύσεως συλλογών και μονογραφιών, β) δι' αποστολών προς έρευναν της λαογραφίας ελληνικών τόπων, γ) δια διαγωνισμών προς συναγωγήν λαογραφικής ύλης, δ) δια διαλέξεων, ανακοινώσεων και μουσικών ακροαμάτων, ε) δι' εκθέσεων και συλλογών ενδυμάτων, σκευών, εργαλείων, μουσικών οργάνων και παντοίων πραγμάτων, χρησίμων προς διαφώτισιν του βίου του λαού*”.

Ο Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910), που όπως είδαμε νωρίτερα, ύμνησε το ελληνικό τοπίο ως κάτι μοναδικό στον κόσμο, απέρριψε το αστικό περιβάλλον της εποχής του και διέκρινε τις αξίες των απλών, λαϊκών κτισμάτων που λάμπουν κάτω από το λαμπρό φως του ήλιου, που χαρακτηριστικά ονόμασε “απλούστατα σπιτάκια, σχεδόν παράγκες”. Για πρώτη έτσι φορά, έγινε αισθητή η παρουσία δειγμάτων της ανώνυμης αρχιτεκτονικής στο σύγχρονο περιβάλλον της ελληνικής πόλης, ως προοίμιο της αξίας που θα τους αποδοθεί αργότερα από τους θιασώτες της κίνησης για την “επιστροφή στις ρίζες” στον Μεσοπόλεμο και τους οπαδούς της γνήσιας αρχιτεκτονικής που κρύβεται πίσω από τους προσφυγικούς συνοικισμούς μεταπολεμικά. Κοινό στοιχείο αυτών των συγγενικών ρευμάτων, ήταν η δυσπιστία απέναντι σε κάθε “ξενόφερτο” στοιχείο και η απέχθεια της σύγχρονης πόλης.⁶⁸⁸

Ο Άγγλος αρχαιολόγος R. M. Dawkins δημοσίευσε ένα άρθρο το 1903, όπου για πρώτη φορά τονιζόταν η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική οργάνωση και στο χώρο στην Ελλάδα, ενώ σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο A. J. B. Wace, δημοσίευσαν ένα άρθρο για τους οχυρούς οικισμούς του Αιγαίου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας το 1915, όπου για πρώτη φορά μελετούνται τα νησιωτικά σπίτια στο Αιγαίο

⁶⁸⁴ Η κίνηση αυτή των περιοδικών της πρωτεύουσας, των συλλόγων που ιδρύθηκαν και του κράτους, επέδρασε και στις πρωτοβουλίες τοπικών συγγραφέων, που δημοσίευσαν στην περίοδο αυτή (1850-1890) βιβλία με λαογραφικό υλικό: *Ηπειρωτικών δημοτικών τραγουδιών* από τους Γ. Χασιώτη (1866) και Π. Αραβαντινό (1860-1880), τα *Ηπειρωτικά Μελετήματα* του Ι. Λαμπρίδη (Αθήνα 1887-1889), τα *Άσματα Κρητικά* του Ε. Γιανναράκη (Λιψία, 1876), τα *Σαμιακά* του Ε. Σταματιάδη (1887), τα *Χιακά Ανάλεκτα* του Κ. Κανελλάκη (1890) και τα *Κυπριακά* του Α. Σακελλάριου (1890).

⁶⁸⁵ Λουκάτος Δ. Σ., ό.π., σ. 63, 65, 66, 67, 68.

⁶⁸⁶ Και τα πρώτο διοικητικό συμβούλιο απαρτίστηκε από τους: Πολίτη, Καμπούρογλου, Γ. Νάζο, Νιρβάνα, Αδαμαντίου, Μ. Δέφνερ, Αιγινίτη, Βερναρδάκη, Βλαχογιάννη, Λαμπρίδη, Λάμψα και Ι. Ψαρούδα, ενώ τα μέλη ήταν γύρω στα 750 από όλη την Ελλάδα, ανάμεσά τους οι λογοτέχνες: Γ. Δροσίνη, Α. Καρκαβίτσας, Μ. Μαλακάσης, Γρ. Ξενόπουλος, Κ. Παλαμάς, Α. Πάλλης, Α. Προβελέγγιος, Α. Σικελιανός, Α. Πορφύρας, Κ. Βάρναλης, Α. Τραυλάντωνης, Κ. Πασαγιάννης, Μ. Φιλήντας, Πηνελόπη Δέλτα, Κ. Χατζόπουλος, Π. Βλαστός, Β. Ρώτας κ.α., και οι επιστήμονες: Μ. Γερουλάνος, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Κακριδής, Α. Κεραμόπουλος, Α. Δελμούζος, Π. Λορεντζάτος, Στ. Κυριακίδης, Κ. Άμαντος, Σ. Μενάρδος, Ι. Καλιτσουνάκης, Δ. Γληνός, Μ. Τριανταφυλλίδης, Γ. Αναγνωστόπουλος, Φ. Κουκουλές, Γ. Μέγας, Γ. Καψάλης, Π. Παπαχριστοδούλου κ.α. Βλ.: Λουκάτος Δ. Σ., ό.π., σ. 69-70.

⁶⁸⁷ Δηλαδή προγραμματίστηκε συγκριτική μελέτη της λαογραφίας όλης της Βαλκανικής.

⁶⁸⁸ Ό.π..

και στην Κρήτη, που ανήκουν στον τύπο του “μονόσπιτου”, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για τις σχετικές μελέτες της Αγγελικής Χατζημιχάλη μια δεκαετία αργότερα.⁶⁸⁹ Η καθαυτό μελέτη της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής, στο μεταξύ, είχε περιέλθει κατ’ αποκλειστικότητα σε Έλληνες λαογράφους. Η Λαογραφική Εταιρία -όπως είδαμε- ιδρύεται το 1908, τον επόμενο χρόνο κυκλοφόρησε η ετήσια έκδοση *Λαογραφία*, η οποία σε συνέχεια θα φιλοξενούσε δημοσιεύματα για τη “λαϊκή” αρχιτεκτονική, αν και το μεγαλύτερο βάρος του ενδιαφέροντος θα έμπαινε στα λεγόμενα “μνημεία του λόγου”, καθώς οι ερευνητές ήταν κυρίως εκπαιδευτικοί ή φιλόλογοι. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αρχικοί σκοποί της ελληνικής λαογραφίας ήταν να ανιχνευτούν οι επιβιώσεις της αρχαιότητας στη σύγχρονη ζωή, οπότε η κατεύθυνση αυτή επηρέασε -αν δεν καθόρισε- τη μελέτη της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, όπως πιστοποιούν οι απόψεις του αρχιτέκτονα Αριστοτέλη Ζάχου.⁶⁹⁰

Εντελώς ξένη προς τα ελληνικά ενδιαφέροντα ήταν η ερμηνεία των φαινομένων που συσχετίζουν τον γεωγραφικό χώρο με τα ανθρώπινα έργα, αποσιωπώντας το χρονικό βάθος, το οποίο όμως πάντα έπαιζε κυρίαρχο ρόλο στην Ελλάδα. Ο γεωγράφος J. Cviiic στο *La Peninsule Balkanique* (1918) όριζε, ανεξάρτητα από τα επιμέρους κρατικά σύνορα, τις μεγάλες γεωγραφικές ενότητες στη χερσόνησο, μέσα στις οποίες διέκρινε γενικά ορεινούς από πεδινούς οικισμούς και εκείνους με αραιή από εκείνους με πυκνή δόμηση. Ειδικά για τον ελληνικό χώρο που μας ενδιαφέρει, διέκρινε τον “ελληνομεσογειακό” τύπο στα νότια και τους τύπους “τσιφλίκι”, “τουρκοανατολικό” και “μικτό” στα βορεινά. Η ασάφεια που εντόπισε στο βόρειο τμήμα της χώρας δικαιολογούνταν από την ακόμα αδιαμόρφωτη πληθυσμιακή και πολιτισμική εικόνα της περιοχής. Ο “ελληνομεσογειακός” έτσι ταυτίζεται από τον συγγραφέα με τον “γνωστό μεσογειακό τύπο”, όπου τα χωριά μοιάζουν με τις “μικρές πολιτείες του ελληνικού Αιγαίου”, ενώ εκείνα που βρίσκονται στα ορεινά “δίνουν την αίσθηση ότι διατηρούν βυζαντινές επιδράσεις”. Οι απόψεις του J. Cviiic προκάλεσαν αντιδράσεις, και μεταπολεμικά αντικρούστηκαν βίαια από τον λαογράφο Γεώργιο Μέγα (1949).⁶⁹¹

Με τη συνθήκη της Λωζάνης (1923), ανταλλάσσονται οι πληθυσμοί και οι περιουσίες ανάμεσα στα νέα ελληνικά και τουρκικά εδάφη. Έτσι έρχονται να εγκατασταθούν στην Ελλάδα 1.222.000 πρόσφυγες, οι μισοί από τη Μικρά Ασία. Από αυτούς, οι 579.000 θα εγκατασταθούν στην ύπαιθρο και οι υπόλοιποι 653.000 στις πόλεις. Οι βίαιες αυτές δημογραφικές αλλαγές δημιούργησαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα ένα αστικό προλεταριάτο, ενώ αύξησαν τις πιέσεις για απαλλοτριώσεις των μεγάλων κτημάτων. Από την άλλη μεριά όμως η ελληνική βιομηχανία δεν μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την άφθονη προσφορά εργατικών χεριών ενώ παράλληλα, οι γνωστές αντιδράσεις από προηγούμενες περιόδους σε συνδυασμό με την κυβερνητική διστακτικότητα, επιβράδυνε την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, που ολοκληρώθηκε μόλις το 1937. Από το 1923 έως το 1928, οπότε επιστρέφει ο Βενιζέλος στην πολιτική, επικρατεί ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας και το δημοκρατικό πολίτευμα παραβιάζεται συνέχεια, πράγμα που έμμεσα προετοιμάζει την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού από τον Ι. Μεταξά το 1936. Επιπλέον, οι συνεχείς παρεμβάσεις του Στρατού με πραξικοπήματα και τελεσίγραφα οδήγησε στη σιωπηρή αναγνώριση και εκμετάλλευση από όλες τις πλευρές της “παράλληλης ισχύος κομμάτων και στρατού”. Το κλίμα αυτής της δεκαετίας μετέφερε στο μυθιστόρημά του *Αργώ*⁶⁹² (1931-35), ο Γ. Θεοτοκάς.⁶⁹³

Όπως και μετά την ήττα του 1897, έτσι και ύστερα από το '22 με την Μικρασιατική Καταστροφή, παρατηρείται μια νέα συσπείρωση γύρω από το ιδεολογικό περιεχόμενο του Ελληνισμού. Όπως η Μεγάλη Ιδέα εγκαταλείπεται για να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, έτσι και η ιδεολογική κατεύθυνση μετατοπίζεται από μια σταθερή αναφορά στο παρελθόν και στις ευρωπαϊκές πολιτισμικές εισαγωγές σε ένα ελληνοκεντρικό σύστημα, όπου κυριαρχεί η σύγχρονη Ελλάδα. Η στροφή προς την “ελληνική πραγματικότητα”, ήταν το πιο σταθερό αίτημα των δημοτικιστών και η κινητήρια δύναμη πίσω από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917. Ο Α. Δελμούζος το 1918 τόνιζε, ότι “το κράτος θεμελιώνει παιδεία πάνω στην ελληνική πραγματικότητα” και το 1926 πάλι δήλωνε ότι η παιδεία του τόπου είναι ταυτόσημη με τη σύγχρονη πραγματικότητα και έκανε επίκληση για να μελετηθεί αυτή η “πραγματικότητα”. Όπως

⁶⁸⁹ Rapoport A., Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 201.

⁶⁹⁰ Ό.π..

⁶⁹¹ Rapoport A., Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 201, 202.

⁶⁹² Τόμος β', σ. 84.

⁶⁹³ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 149.

θα δούμε, η επίκληση αυτή είχε ήδη γίνει κοινή συνείδηση σε διάφορους τομείς, και τα πρώτα αποτελέσματα είδαν το φως γύρω στο 1925, με τα έργα του Φώτη Κόντογλου, του Δημήτρη Πικιώνη, του Σπύρου Παπαλουκά, της Αγγελικής Χατζημιχάλη, θεμελιωτών της κίνησης για την “επιστροφή στις ρίζες”.⁶⁹⁴

Το ενάμισι εκατομμύριο των προσφύγων, που ήρθαν στην Ελλάδα από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη, δημιούργησε νέες λαογραφικές εντυπώσεις στο πανελλήνιο, και τόνωσε την προσοχή Ελλήνων και ξένων στη μετακινούμενη αυτή εθνογραφία της Ελληνικής Ανατολής στον ελλαδικό χώρο, και στις αλληλεπιδράσεις που θ' ακολουθούσαν. Μόλις ησύχασαν από τα δεινά τους, οι πρόσφυγες ίδρυσαν εταιρείες με πνευματικές επιδιώξεις που τόνωσαν όλων των Ελλήνων την προσοχή και την αγάπη προς την παράδοση. Τέτοιες εταιρείες, (με τα αντίστοιχα περιοδικά) είναι, *Η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών* (Αρχαίον Πόντου, 1928), *Η Εταιρεία Θρακικών Μελετών* (Θρακικά, 1928), *Αρχαίον του Θρακικού Θησαυρού* (1934), *Ένωσις Σμυρναίων* (Μικρασιατικά Χρονικά, 1938), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών* (επιστημονικό ίδρυμα που οργανώθηκε από την Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ και τον Δ. Λουκόπουλο, το 1930).⁶⁹⁵

Το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, αρχικά προσανατολίστηκε προς τη συγκριτική μουσικολογική έρευνα ανάμεσα στην Ελλάδα και τις χώρες της Βαλκανικής και Εγγύς Ανατολής,⁶⁹⁶ σύντομα όμως διεύρυνε τις αρχικές επιλογές του, ώστε να περιλάβει οτιδήποτε είχε σχέση με τον πολιτισμό και την κοινωνική ζωή των Ελλήνων προσφύγων στις μακρινές χώρες τους. Ο δεδηλωμένος σκοπός του -να φέρει στο φως την αλληλεξάρτηση των πολιτισμικών σφαιρών επιρροής στην Ελλάδα και την Ανατολία- θέτει το Κέντρο αυτό εκτός επίσημου ρεύματος, πέτυχε όμως να εργαστεί χωρίς καμία υποστήριξη και κάτω από δύσκολες συνθήκες για πολύν καιρό, πραγματοποιώντας, μεταξύ άλλων, μια σειρά από ιστορικές μονογραφίες πάνω στα ελληνικά χωριά της Καππαδοκίας. Εξ άλλου, ο Δ. Λουκόπουλος, εξέχουσα μορφή της μεσοπολεμικής μη ακαδημαϊκής εθνογραφίας, θα αφήσει δύο σημαντικές τοπικές μελέτες πάνω στους ποιμένες και τους γεωργούς της Ρούμελης, όπου παρά την κυρίαρχη τάση, δίνεται έμφαση στις υλικές όψεις του χωρικού πολιτισμού, καθώς και στην τοπική κοινωνική ζωή.⁶⁹⁷

Η παλινόρθωση της παράδοσης, σαν σημείο αναφοράς του Ελληνισμού, οφείλεται σε δύο φαινόμενα: στην επίδραση των ευρωπαϊκών ρευμάτων της εποχής και ταυτόχρονα, στην άρνηση της “ξένης” κουλτούρας. Αυτή η αντίφαση χαρακτηρίζει ολόκληρο το μεσοπόλεμο και κρύβεται πίσω από τις πνευματικές διαμάχες που ξέσπασαν μέσα σε εκείνη την περίοδο. Μετά το 1920, η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού εντοπίζεται στον “υλικό βίο” που ως τότε είχε παραμεληθεί. Οι ζωγράφοι εγκαταλείπουν το τεχνητό περιβάλλον του εργαστηρίου και αντιμετωπίζουν άμεσα το ίδιο φυσικό περιβάλλον του λαϊκού πολιτισμού. Τυπικό παράδειγμα ο Σπύρος Παπαλουκάς (1892-1957), που το 1922-23, μελετάει απευθείας το ελληνικό τοπίο: “Είχε πια ωριμότητα για να δη πως στην τέχνη τούτη ήταν ήδη τελεσμένος ο άθλος στον οποίο ξαναγύριζε η εποχή μας: την ανακατάχτηση μιας γλώσσας συμβολικής που θα μας ύψωνε απ' τα φαινόμενα εις τον υπερβατικό κόσμο των αρχών που τα κυβερνούσε”, αναφέρει ο Πικιώνης, στο 31^ο τεύχος του Ζυγού το 1958.⁶⁹⁸

Το έναυσμα, όμως, έδωσε ουσιαστικά πρώτος ο Φ. Κόντογλου, που αποτραβήχτηκε το 1923 στο Άγιο Όρος για να αντιγράψει τοιχογραφίες, ή όπως το θέλει ο Στρατής Δούκας, “αναζητώντας το θρύλο του”. Τον ακολούθησαν ο Σπύρος Παπαλουκάς με το Δούκα. Λίγο αργότερα, σε μια συνέντευξη, ο Σπύρος Παπαλουκάς δήλωνε τα εξής για τη βυζαντινή τέχνη: “Εκεί πάνω στον Άθω είδα καθαρά πως η τέχνη σε κάθε μεγάλη της εποχή δεν είναι παρά φόρμα και χρώμα, και έπρεπε να έχουν ανταπόκριση με μια “μορφή” που πάλευε να τη συλλάβει ένας ολόκληρος λαός. Λέγοντας “μορφή”, εννοώ ένα σύνολο αισθητικών κανόνων που σύμφωνα μ' αυτό ένας λαός και μια εποχή θεραπεύουν τις ανάγκες της ζωής”.⁶⁹⁹

Το 1925 εκδίδει το περιοδικό *Φιλική Εταιρία* μαζί με τους Θεοδωρακόπουλο, Πικιώνη, Παρθένη, Παπαλουκά και Χατζηκυριάκο-Γκίκα. Ύστερα από έξι τεύχη, η έκδοση διακόπτεται. Η έντονη παρουσία του Κόντογλου στα νεοελληνικά γράμματα και τη ζωγραφική συμπίπτει με τη μακρά περίοδο

⁶⁹⁴ Ο.π., σ. 149, 150.

⁶⁹⁵ Λουκάτος Δ. Σ., ό.π., σ. 74.

⁶⁹⁶ Στους κόλπους του πραγματοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, και οι εργασίες του S. Baud-Bovy (1936), ενός από τους σπάνιους εκπροσώπους της εθνομουσικολογίας στην Ελλάδα.

⁶⁹⁷ Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 195.

⁶⁹⁸ Βλ.: σ. 14.

⁶⁹⁹ Στρ. Δούκας, *Ο ζωγράφος Σπ. Παπαλουκάς*, Θεσσαλονίκη, 1966, σ. 21.

εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας και το έργο του εγγράφεται στην αναζήτηση της νεοελληνικής ταυτότητας και την αποκατάσταση της σχέσης του Έλληνα, αφενός με το γεωγραφικό χώρο στον οποίο ζει καθημερινά, αφετέρου με τον πολιτισμικό χώρο στον οποίο δρα επί αιώνες. Ο πολιτισμικός αυτός χώρος δεν είναι άλλος από την ελληνική Ανατολή, με την οποία μας ενώνει η γέφυρα των νησιών του αιγαιακού αρχιπελάγους. Μετά την Καταστροφή του 1922, οπότε η ακτή της Ιωνίας απομακρύνεται οριστικά, επιστρατεύεται όλο και συχνότερα η μνήμη για να την κρατήσει οργανικά δεμένη με το παρόν του ελληνισμού.⁷⁰⁰

Το Αιγαίο του Κόντογλου δεν είναι το κοινότοπο γαλάζιο του ουρανού και της θάλασσας, αλλά ένας αληθινός τόπος, ένας χώρος διαχρονικής ανθρώπινης δράσης με ολοζώντανες τις μνήμες από τον Όμηρο και τους χριστιανούς ασκητές. Το παρελθόν είναι πάντοτε παρόν στα παγανιστικά ονόματα των απλών ανθρώπων θεοί της μυθολογίας, στοιχεία της φύσης, δαίμονες των νερών και αρχαίοι ήρωες συνυπάρχουν με τους νεομάρτυρες του Χριστού, και η ζωή ακολουθεί άλλους ρυθμούς, ξεχασμένους πια από τους ανθρώπους των δυτικών κοινωνιών.⁷⁰¹ Όπως στεριά και θάλασσα χωνεύονται η μία μέσα στην άλλη, έτσι και ψαράδες θαλασσοδαρμένοι ζουν πλάι – πλάι με τσοπαναραίους τραχείς και λιγομίλητους και, όλοι μαζί, σε απόλυτη αρμονία με τη φύση. Το αιγαιακό τοπίο, “μια πλάση της φαντασίας γεμάτη ειρήνη και αγαλλίαση, πλαισιώνει έναν κόσμο αισθήσεων, γεμάτο μυρωδιές, ήχους και γεύσεις αιώνιες, όπου όλα είναι μικρά και καθαρογραμμένα σαν να’ ναι ζωγραφισμένα με πινέλο”.⁷⁰² Με κάθε αφορμή ο Κόντογλου υπενθυμίζει σε όλους μας, ότι είναι το τοπίο που διαμορφώνει τον άνθρωπο και ότι η αρμονία επιτυγχάνεται, όταν ο άνθρωπος βιώνει το τοπίο και όχι όταν επεμβαίνει σ’ αυτό. Στο Αιγαίο του Κόντογλου χερσαίες και θαλάσσιες δραστηριότητες γνωστές από την εποχή του Ομήρου αλληλοσυμπληρώνονται, γεωργία, κτηνοτροφία και αλιεία εξασφαλίζουν την αυτάρκεια της ομάδας και την επάρκεια των αγαθών. Η μηχανή απουσιάζει, πρακτικές αιώνων συνεχίζονται χωρίς διακοπή, η έννοια της κοινότητας δεν είναι τόσο ισχυρή όσο η έννοια της οικογένειας ή της φατριάς. Η φύση συντηρεί και αναπαράγει αγαθά και αξίες, έτσι που οι άνθρωποι να είναι αληθινά “μακάριοι [...] σαν τους λεγόμενους Λωτοφάγους που δεν τους μόλεψε η πλεονεξία και η περηφάνεια”.⁷⁰³

Η διαπίστωση ότι ο ζωτικός του χώρος από το 1922 και έπειτα περιορίζεται στη σύγχρονη -ελλαδική- πραγματικότητα θα επιτείνει την αμηχανία του συγγραφέα. Αδυνατώντας να ερμηνεύσει λογικά την ανατροπή του σταθερού και προαιώνιου κόσμου ως αποτέλεσμα τη ιστορικής συγκυρίας και να προτείνει νέα πρότυπα ζωής, ο Κόντογλου, θα επιστρέφει ολοένα και συχνότερα σε αναγνώσματα των νεανικών του χρόνων, με κυριότερο τον Ροβινσώνα Κρούσω. Ο Κόντογλου ταυτίζεται με τον ήρωα του Dafoe, αλλά αντίστροφα, αφού προαναγγέλλει την ηθελημένη αποξένωσή του, αλλά και τη δική μας αδυναμία να ζήσουμε με τρόπους φυσικούς, δέσμιοι ολοένα και περισσότερο μιας αντίφασης που μας θέλει να επιζητούμε το γνήσιο και καθαρό όχι μέσα από την εναρμόνισή μας με τους ρυθμούς της φύσης, αλλά μέσα από τις επιβεβλημένες πια καταναλωτικές ανάγκες της σύγχρονης ζωής. “Οποιος δεν έζησε ολομόναχος μέσα στη φύση, δεν μπορεί να πει πως την αγάπησε αληθινά, γιατί δεν την κατάλαβε αληθινά. Η κάθε στιγμή θα του φαίνεται διαφορετική από την άλλη, κι όπως θ’ αλλάζει ολοένα ο κόσμος που είναι απ’ έξω του, δηλαδή η φύση, θ’ αλλάζει κι ο κόσμος που είναι μέσα του, κι αυτά τα δύο θα γίνουνε στο τέλος ένα”.⁷⁰⁴

Την ίδια περίοδο, ο αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος (1879-1939), αφοσιώθηκε (κυρίως) στην επίμονη αναζήτηση των βυζαντινών πηγών στην “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική της Βόρειας Ελλάδας, με στόχο να αποδείξει ότι υπάρχει απευθείας συγγένεια μεταξύ τους, χωρίς άλλη παρεμβολή. Μετά τις ιδεολογικές ανατροπές που έφερε το 1922, καταγράφηκε ανανεωμένο ενδιαφέρον για την “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική ως σημαντικό μέρος ενός αυθεντικού, γηγενούς πολιτισμού που είναι ακόμα ζωντανός. Τρεις μελέτες, δημοσιευμένες το 1925, αποτέλεσαν τη φυσική συνέχεια των απόψεων του Ζάχου: αυτές ανήκουν στους Α. Χατζημιχάλη, Δ. Λουκόπουλο και Δ. Πικιώνη, δύο λαογράφους και έναν αρχιτέκτονα.⁷⁰⁵

⁷⁰⁰ Κυριάκου Κ., “Φώτης Κόντογλου, Το Αϊβαλί η πατρίδα μου ή η ιστορία της μνήμης”, στο: Doukelis P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*. Université d’Athenes, Faculté de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007, σ. 151.

⁷⁰¹ Ό.π., σ. 154.

⁷⁰² Βλ.: Γ. Χατζημιχάλης, Φώτης Κόντογλου, Νέα Εστία, Απρίλιος 2006, 732-738, στο: ό.π., σ. 154.

⁷⁰³ “Το Αϊβαλί η πατρίδα μου”, σ. 88-94, στο: ό.π., σ. 154.

⁷⁰⁴ “Το Αϊβαλί η πατρίδα μου”, σ. 266-271, στο: ό.π., σ. 156.

⁷⁰⁵ Rapoport A., Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 202.

Η Αγγελική Χατζημιχάλη (1895-1965), αναδείχθηκε ως δεσπόζουσα φυσιογνωμία στην κίνηση για την “επιστροφή στις ρίζες”. Έχοντας από νωρίς δεχθεί επιρροές από τον Ζάχο, άρχισε μεθοδικά να ερευνά τη λαϊκή τέχνη διαφόρων περιοχών. Ήδη, από το πρώτο της βιβλίο για τη Σκύρο (1925), επέδειξε πλήρη γνώση του υλικού που μελετούσε, κατορθώνοντας να υπερβεί τα στενά όρια του συγκεκριμένου νησιού που μελετούσε, για να προσφέρει μια συνθετική εικόνα της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής του Αιγαίου ως σύνολο. Η Χατζημιχάλη ξεκινάει με μια ενδιαφέρουσα παραδοχή: πρέπει να μελετήσουμε τα “χωριατόσπιτα”, γιατί είναι “διδασκτικά και όταν ακόμα δεν είναι ωραία”, θέτοντας έτσι την αισθητική αποτίμηση σε δεύτερη μοίρα, κάτι που ακόμα και σήμερα ακούγεται εξαιρετικά τολμηρό. Σε συνέχεια, αναφέρεται στις αναλογίες του νησιωτικού σπιτιού με τα προϊστορικά κτίσματα που βρέθηκαν στο Αιγαίο σε ανασκαφές, ενώ παίρνοντας πάλι αφορμή από διάφορα στοιχεία του σπιτιού στη Σκύρο, προσκομίζει παραλλαγές από άλλα νησιά και βρίσκει τις μεταξύ τους διαφορές. Με αυτό τον τρόπο έχει δώσει μια πρώτη καθολική εικόνα του Αιγαίου, χωρίς να θυσιάσει την ιδιομορφία κάθε περιοχής. Το δεύτερο κείμενο του 1925, γράφτηκε από τον Δημήτρη Λουκόπουλο (1874-1943), εκπαιδευτικό και λαογράφο. Πρόκειται για το υποδειγματικό, *Αι Αιτωλικαί Οικήσεις, Σκεύη και Τροφαί* με εικονογράφηση του Δ. Πικιώνη και με πρόλογο του καθηγητή λαογραφίας στο ΑΠΘ Στίλπωνα Κυριακίδη. Ως συστηματικός λαογράφος, ο Λουκόπουλος παρουσιάζει σπίτια της Αρτοτίνας (περιοχή από όπου συνέλεξε υλικό), που δεν είναι ούτε εντυπωσιακά, ούτε με ιδιαίτερη μορφολογία και δεν αναζητά αισθητική ή ηθική αξία στην “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική. Με αυτό τον τρόπο προσεγγίζει τις απόψεις της Χατζημιχάλη και προοιωνίζει τις σχετικές λαογραφικές μελέτες που θα ακολουθήσουν, αλλά με μια ουσιώδη διαφορά: είναι εντελώς απαλλαγμένος από τις εθνοκεντρικές εξάρσεις, οι οποίες συχνά οδήγησαν μεταγενέστερους σε παρεκτροπές. Το τρίτο κείμενο του 1925, είναι το άρθρο “Η λαϊκή μας τέχνη κ’ εμείς” του Δημήτρη Πικιώνη (1887-1968), ενός ξεχωριστού αρχιτέκτονα που με το λόγο και τα έργα του σφράγισε το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Στο άρθρο αυτό, ο Πικιώνης θεωρούσε τη φυσικότητα ως κύριο προτέρημα της λαϊκής τέχνης, διευρύνοντας έτσι τον ορίζοντα της αρχιτεκτονικής και κατ’ επέκταση, της αρχαίας και της μεσαιωνικής. Σημείωνε πως μπορεί κανείς να μη βρει εκεί “τέχνη σπουδαία”, αλλά να ανακαλύψει τέχνη “φυσική, δηλαδή αληθινή”, και ότι η αλήθεια της κατασκευής στη λαϊκή αρχιτεκτονική είναι “μητέρα της αρμονίας”. Η προσέγγιση του Πικιώνη, να μην βοηθήσει στο να ελεγχθούν οι ρηχοί ενθουσιασμοί για τη λαϊκή τέχνη, από την άλλη οδήγησε σε μια “μεταφυσική” ερμηνεία της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής, εισάγοντας έννοιες όπως τη *λαϊκή σοφία* και το *λαϊκό ένστικτο*, που αποθάρρυνε την εξέταση αυτής της αρχιτεκτονικής με επιστημονικά εργαλεία. Τέλος, λίγο αργότερα (1928), θα δημοσιεύσει ο Α. Ζάχος το άρθρο “Ηπειρωτικά σημειώματα”, ενώ παράλληλα έχτιζε το σπίτι της Χατζημιχάλη στην Πλάκα.⁷⁰⁶ Ο Ζάχος, σε αντιδιαστολή με τον Πικιώνη, εισήγαγε μια περισσότερο ιστορική προσέγγιση, σημειώνοντας τις τυπολογικές συγγένειες στην αρχιτεκτονική ανάμεσα σε συγκεκριμένες περιόδους της ελληνικής ιστορίας. Επιλέγοντας για παράδειγμα την κεντρική αυλή σε σπίτια, ανακάλυψε ομοιότητες από την Πομπηία και τη Δήλο, έως τη Μακεδονία. Πιστεύοντας και αυτός ότι στη μελέτη της λαϊκής τέχνης, κρύβεται η δυνατότητα δημιουργίας μιας “νέωτερης αγνής ελληνικής τέχνης”, εντόπισε το πρόβλημα στην καταστροφική εισαγωγή “του νεώτερου ψευδοπολιτισμού”.⁷⁰⁷

Αξίζει σ’ αυτό το σημείο να αναφέρουμε, ότι την ίδια περίοδο εργασίες νομικής και πολιτικής εθνολογίας που αναβιώνουν, μετά από έναν αιώνα, μια ευαισθησία, την οποία πρώτος ο G. Mauer (1833) μπόρεσε να εκφράσει στην Ελλάδα. Οι εργασίες αυτές μας δίνουν πρόσφορες αναλύσεις πάνω στους θεσμικούς ρυθμιστικούς κανόνες που διέπουν τη χωρική ζωή στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας, καθώς και πάνω στις πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ εθιμικού και επίσημου δικαίου, εργασίες των: Γ. Μαδιά (1911), Μ. Μιχαηλίδη-Νουάρου (1926), Ν. Ζαφειρίου (1929) και Π. Ζέπου (1931).⁷⁰⁸

Οι πρώτες εκθέσεις λαϊκής τέχνης διοργανώθηκαν στο Λύκειο Ελληνίδων (1921-26) και αμέσως μετά, σε συνδυασμό με τις Δελφικές Γιορτές του ζεύγους Σικελιανού, συγκεντρώθηκαν “όλα τα προϊόντα της λαϊκής δημιουργίας -χωρικής και αστικής- άπαντες οι κλάδοι της ελληνικής χειροτεχνίας” στους Δελφούς το 1927. Παρόλες τις δυσκολίες, η έκθεση πέτυχε, αφού κινητοποιήθηκαν οι πάντες. Μια δεύτερη ανάλογη εκδήλωση γίνεται το 1930, πάλι στους Δελφούς, όπου παράλληλα εκτίθενται “ελληνικά χειρωνακτικά” φαγώσιμα. Από τις γιορτές αυτές, κατάγεται όλη η έπειτα κίνηση γύρω από την

⁷⁰⁶ Σήμερα, λαογραφικό μουσείο του Δήμου.

⁷⁰⁷ Ο.π., σ. 202, 203, 204, 205.

⁷⁰⁸ Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 196.

ελληνική λαϊκή τέχνη, όπου τόνωσε το έντονο ενδιαφέρον προς τα λαϊκά έργα τέχνης και τη βιοτεχνία και οδήγησε στην ίδρυση εργαστηρίων χειροτεχνίας, με κρατική εξέλιξή τους το *Εθνικό Οργανισμό Ελληνικής Χειροτεχνίας* (1958), αλλά και στην τουριστική εκμετάλλευση, που είναι κάποτε υπερβολική και καταχρηστική.⁷⁰⁹ Τον ίδιο χρόνο (1927), έγινε και η πρώτη *Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης*, που επίσης πρόβαλε τα είδη λαϊκής τέχνης -με τον ανατολικότερο ή αγιορείτικο χαρακτήρα του Βορρά- και έδειξε στους βιοτέχνες, σε συλλόγους βιοτεχνίας και σε μικρέμπορους, το νέο δρόμο.⁷¹⁰ Το 1931, δημιουργήθηκε ο σύλλογος “Ελληνική Λαϊκή Τέχνη”, με ξεκάθαρο σκοπό: “την διατήρηση της παραδόσεως παντός κλάδου της ελληνικής λαϊκής τέχνης και την προσαρμογήν ταύτης εις τας συνθήκας και τας ανάγκας του σημερινού πολιτισμού”. Παράλληλα, υπάρχει η ανώνυμη εταιρία “Ελληνικές Τέχνες”, με πρόεδρο τον Σπ. Λοβέρδο και αντιπρόεδρο τον Αλεξ. Α. Πάλλη με αντίστοιχους στόχους. Εξίσου σημαντικό ρόλο σε αυτή την περίοδο έπαιξε και η γυναίκα του Άγγελου Σικελιανού, Εύα. Είχε σπάνια μόρφωση και επηρεάστηκε από τις φυσιολατρικές θεωρίες που κυκλοφορούσαν τότε στη Δύση. Η νοοτροπία της προβάλλεται με ευκρίνεια στις *Τρεις Διαλέξεις* της, το 1921. Επίσης το 1921, δημοσιεύεται και ο “Λόγος Σπερματικός” του Άγγελου Σικελιανού, όπου διαφαίνεται το ιδεολογικό θεμέλιο των Δελφικών Γιορτών που θα ακολουθήσουν. Απευθύνεται σε εκείνους που έχουν βρει ένα “σπέρμα Θεού” που⁷¹¹: “μέσα τους ο χρόνος αντιπροσωπεύεται από έναν άπειρα πλατύτερο ρυθμό, ακατανόητα γοργό ή βραδύ στην αίσθηση των άλλων, που αγκαλιάζει τωρινά, μελλούμενα και περασμένα, μες στην ίδια ακαταγώγιστη στροφή”. Το ζεύγος Σικελιανού προσπάθησε να δημιουργήσει μια νέα σύνθεση, όπως δείχνει και το πρόγραμμα των γιορτών: έκθεση λαϊκής τέχνης, γυμνικοί αγώνες, αρχαίοι χοροί, λαμπαδηδρομίες, λαϊκοί χοροί και τραγούδια.⁷¹²

Οι μελέτες, τα βιβλία και ιδιαίτερα τα περιοδικά, προώθησαν σ' όλη την Ελλάδα τα ενδιαφέροντα για την τοπική λαογραφία, κάτω από το πρίσμα της λαογραφικής παρόρμησης της εποχής. Το 1926 άρχισε να εκδίδεται, το περιοδικό *Ηπειρωτικά Χρονικά*, το 1927 η *Ιόνιος Ανθολογία*, το 1930 ιδρύθηκε η “Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών”, με έκδοση του περιοδικού *Θεσσαλικά Χρονικά*, το 1935 η “Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών” εξέδωσε το *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* και το 1938 η “Εταιρεία Κρητικών Σπουδών” εξέδωσε την *Επετηρίδα Κρητικών Σπουδών*. Αργότερα δημοσιεύθηκαν τα *Μακεδονικά* (1940), το *Ναξιακόν Αρχείον* το 1947, και άλλα μεγάλα και μικρά, που σήμερα αντιπροσωπεύουν σχεδόν κάθε νομό.⁷¹³

Πριν κλείσουμε όμως την παρούσα ενότητα, θα κάνουμε μία μικρή αναφορά στη γενιά του '30, η οποία εμφορούμενη από τις τάσεις της εποχής, κουβαλά συγχρόνως και τα σπέρματα της αλλαγής, η οποία (αλλαγή) θα φανεί ξεκάθαρα στην επόμενη ενότητα, καθώς θα “ξετυλίξουμε” τον χρόνο, μέχρι την μεταπολίτευση. Όπως είδαμε, στην περίοδο που μελετήσαμε με τρόπο δια-γεγονοτολογικό, η κυρίαρχη -δημόσια εκφρασμένη- άποψη για το τοπίο ήταν εκείνη του Περικλή Γιαννόπουλου, ο οποίος αναγνωρίζει σαν βάση της ελληνικής αισθητικής, την ελληνική γη και το ελληνικό κλίμα, και συγκεκριμένα αυτά της Αττικής και του Αιγαίου, που εκπέμπουν φως και ενέργεια, αντίθετα από το τοπίο του ευρωπαϊκού βορρά. Η σύζευξη της έννοιας της *ελληνικότητας*, με συγκεκριμένο τοπίο, ή μάλλον, η προβολή της ελληνικότητας πάνω σε κάποιο τοπίο, ιδίως το Αττικό, ήταν μια ιδιαίτερα προσφιλή συνήθεια για τον Γιαννόπουλο, την οποία θα ακολουθήσει -μεταξύ άλλων- και η γενιά του '30, πάνω, όμως, σε νέα ερμηνευτικά πλαίσια.

⁷⁰⁹ Καταστήματα ή μικρομάγαζα με “φολκλορικά” είδη κλπ.

⁷¹⁰ Πρέπει να προστεθεί ότι το έτος 1927, αποτέλεσε σταθμό και για την εκλαΐκευση των μυστικών της λαογραφίας, μέσα από τις εγκυκλοπαιδείες του Ελευθερουδάκη και του “Πυρσού”.

⁷¹¹ Αγγ. Σικελιανός, *Πεζός Λόγος*, τομ. Β', Αθήνα 1980, σ.16.

⁷¹² Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 153, 154, 155.

⁷¹³ Λουκάτος Δ. Σ., ό.π., σ. 77, 78.

Χατζηκυριάκος Γκίκας, «Αναμνήσεις από την Ύδρα 1948-1976», Εθνική Πινακοθήκη (αρχείο Νίκου Σκουτέλη)

Γ.3 Τα σύγχρονα τοπία της Ελλάδας

Γ.3.1. Η γενιά του '30

Η Ελλάδα, παρόλη την εισροή του προσφυγικού δυναμικού, δεν είχε προχωρήσει στην εκβιομηχάνισή της, παραμένοντας έτσι τυπικά αγροτική. Ένα φωτεινό σημείο της περιόδου 1930-1940, είναι η αξιόλογη οικοδομική δραστηριότητα για την ανέγερση σχολείων, από τον τότε υπουργό Παιδείας Γ. Παπανδρέου (1930-1932). Το σχολικό αυτό πρόγραμμα, οδήγησε στην ανέγερση 6.000 νέων αιθουσών και επισκευή άλλων 2.000. Επιπλέον, αυτό θα έπαιζε αποφασιστικό ρόλο, στην εδραίωση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, η οποία “αγκαλιάστηκε” από τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Ο μοντερνισμός, ήταν μια έκφανση του εξευρωπαϊσμού. Η απροθυμία για επενδύσεις στη βιομηχανία και η κρίση της αγροτικής παραγωγής επιδείνωσαν τα οικονομικά προβλήματα, ώστε το 1932 η Ελλάδα αναγκάζεται να κηρύξει μερική πτώχευση. Αργά αλλά σταθερά, συνεχιζόταν έτσι η υπονόμηση της πολιτικής και κοινωνικής ομαλότητας, ενισχυμένη από τα ξένα απολυταρχικά πρότυπα, τις αλλεπάλληλες εσωτερικές κρίσεις και από μια προοδευτική αύξηση της πολιτικής καταπίεσης. Πολύ πριν ανέβει ο Ιωάννης Μεταξάς στην εξουσία, είχε προετοιμαστεί το γενικότερο κλίμα για την υποδοχή του.⁷¹⁴

Το 1935, κυκλοφορεί ένα πρωτοποριακό για τα ελληνικά πράγματα περιοδικό, το 3^ο μάτι, από του Δ. Πικιώνη, Ν. Χατζηκυριάκο-Γκίκα, Σπ. Παπαλουκά, Σ. Καραντινό και με διευθυντή το Στρ. Δούκα. Πρόκειται για μια “έκδοση πνευματικής καλλιέργειας και τέχνης” και αξίζει να παρατεθεί μέρος από το πρόγραμμά της: “1) Θα ενδιαφερθούμε για όποια πηγαία και πρωτότυπη εκδήλωση, είτε ανήκει στην ΠΑΡΑΔΟΣΗ, είτε στην ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ. 2) Το ΜΕΤΡΟΝ της διαλογής, θα είναι η ΠΟΙΟΤΗΣ του έργου και όχι το είδος της μορφής του. 3) Θα ασχοληθούμε δια μακρών με την ΤΕΧΝΙΚΗ, όπως το παιδί, που ΑΙΣΘΑΝΕΤΑΙ και ΠΟΘΕΙ να εκφράσει τη συναισθηματική ζωή που γεννιέται μέσα του στο αντίκρουσμα του εξωτερικού κόσμου, έτσι κι ο λαός αρκείται σε πρωτόγονα μέσα [...]. 4) Θα εξηγήσουμε τη γέννηση και τα κίνητρα της νέας τέχνης [...]. 5) Θα ενδιαφερθούμε για τις ελληνικές λαϊκές εκδηλώσεις και θα ψάξουμε

⁷¹⁴ Φιλιππίδης Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός οίκος “Μέλισσα”, 1984, σ. 181.

να τις ταξινομήσουμε ώστε να είναι δυνατόν να χρησιμεύσουν ως αφετηρία για κάτι ΚΑΙΝΟΥΡΙΟ. 6) Θα δώσουμε ιδιαίτερη σημασία και προσοχή στους ΝΕΟΥΣ”.⁷¹⁵

Αναμφισβήτητα, το 3^ο μάτι, στάθηκε το πιο πρωτοποριακό περιοδικό της περιόδου· τίποτε προηγούμενα ή μεταγενέστερα δεν το έφτασε σε τολμηρότητα. Για τις ανάγκες της δικής μας μελέτης, θα αναφερθούμε στο δεύτερο τεύχος (Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1935), που είναι αφιερωμένο στη φύση και δημοσιεύονται χαρακτηριστικά ένα απόσπασμα του Π. Γιαννόπουλου, τρεις μελέτες του J. Ruskin και δύο ακόμα “αρχιτεκτονικές” απόψεις για την Αττική (των Le Corbusier, E. Mendelsohn). Ο Πικιώνης αντίστοιχα αντιπροσωπεύεται από τη “Συναισθηματική τοπιογραφία”, με έκδηλες τις επιδράσεις από το Γιαννόπουλο: “Οδοιπορώντας επάνω στο έδαφος τούτο, βασίλειο του ασβεστόλιθου και της αργίλλου, είδα το πέτρωμα να μεταμορφώνεται σ’ επιστύλιο και η κόκκινη άργιλλος να βάφει τους τοίχους του φανταστικού σήκου”. Μέσα σε μια τέτοια συναισθηματική εγρήγορση, το τοπίο γίνεται ο δέκτης επάλληλων παραστάσεων που διατρέχουν την ιστορία, ενώνοντας το “μυστήριο του Χρόνου” με το “μυστήριο του Χώρου”. Ξεπερνώντας πια τις αναφορές στο Γιαννόπουλο, ο Πικιώνης⁷¹⁶ υπογραμμίζει το μεγάλο δίδαγμα της φύσης: “Πως τίποτα δεν υπάρχει μόνο του, αλλά τα πάντα είναι μέρος μιας καθολικής Αρμονίας. Όλα διαπερνούν το ένα τ’ άλλο και πάσχουν και μεταβάλλονται το ένα από τ’ άλλο. Και δεν μπορείς να συλλάβεις το ένα παρά μέσου των άλλων...”.⁷¹⁷

Ένα από τα πράγματα που οπωσδήποτε ενθάρρυνε το μεταξικό καθεστώς, ήταν η αναζωπύρωση του ζητήματος της ελληνικότητας, το οποίο δεν είχε σταματήσει να υπάρχει, τώρα όμως έμπαινε σκόπιμα, για να εξυπηρετήσει πολιτικούς στόχους. Είναι φανερό ότι σε αυτή τη στρατηγική, η Ελλάδα ακολούθησε τα ξένα πολιτισμικά πρότυπα, δανεισμένα από τις εστίες του ευρωπαϊκού φασισμού. Η δεκαετία του '30, χαρακτηριζόταν από ένα θαρραλέο και πλατύ άνοιγμα προς τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα, πράγμα το οποίο ανάγκασε τους Έλληνες δημιουργούς, να αποκτήσουν μια πολύ ευαίσθητη συνείδηση του εθνικού χαρακτήρα του έργου τους. Προσπαθώντας να προσδιορίσουν εκείνα τα ιδιαίτερα στοιχεία που θα τους διαφοροποιούσαν από τους ξένους, επέστρεφαν στη γνώριμη περιοχή της αναζήτησης της ελληνικότητας. Το πρόβλημα αυτής της αναζήτησης δεν ήταν ποτέ εύκολο στη λύση του, ακόμα περισσότερο σε μια περίοδο όπως η τελευταία δεκαετία του μεσοπολέμου, όπου έφταναν καθυστερημένα στην Ελλάδα αλλεπάλληλα κύματα νεωτερισμών, τα οποία ανέτρεπαν όλους τους ως τότε καθιερωμένους κανόνες, και μάλιστα σε όλες τις τέχνες.⁷¹⁸

Το ζήτημα της ελληνικότητας πήρε μεγάλες διαστάσεις και απασχόλησε για καιρό τους διανοούμενους, καλλιτέχνες και σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής, τα οποία συχνά διαφιλονικούσαν για το περιεχόμενο της έννοιας, “ανταλλάσσοντας” άρθρα, όπως η περίπτωση για το γνωστό *Διαλόγο* του Σεφέρη με τον Τσάτσο, το 1938, το τριπλό τεύχος του Καραντώνη *Τα Νέα Γράμματα*, αφιερωμένα στον Π. Γιαννόπουλο και η αντίδραση του Θεοτοκά, οι απόψεις του Γκίκα κλπ, όμως η αλήθεια είναι ότι το “πνεύμα της εποχής” δεχόταν και υπέθαλπε, συχνά ακραίες και θολές απόψεις, γιατί απλούστατα είχαν γίνει κοινοί τόποι και κανείς δεν έμπαινε στον κόπο να τις ελέγξει.⁷¹⁹

Η σύγκλιση, λοιπόν, του αισθητικού στοιχείου με το εθνικό, είναι επίσης φανερή στην ιδεολογία της γενιάς του '30, με πολλαπλά παραδείγματα που κυμαίνονται από την ποίηση του Γιώργου Σεφέρη, έως τις απόψεις που εκφράζονται από τον ευρύτερο καλλιτεχνικό κύκλο του περιοδικού *Τρίτο Μάτι*. Το 1935, το δεύτερο και τρίτο τεύχος του περιοδικού είναι αφιερωμένα στο θέμα “Φύση, Θέμα, Τοπίο”, που χαρακτηριστικά αναφέρονται, σαν οι γεωλογικές βάσεις της ίδιας της πλαστικής. Η διαπλοκή του αισθητικού με το εθνικό ήταν λοιπόν καθοριστική, όχι μόνο για τη διαμόρφωση του κανόνα του ελληνικού τοπίου εκ μέρους των αρχών, αλλά και για την καλλιτεχνική πρωτοπορία που είδε σε αυτό, ένα πεδίο άντλησης στοιχείων ικανών και αναγκαίων, για τη διαμόρφωση του ζητούμενου ελληνικού ύφους. Η καλλιτεχνική αναζήτηση από τη μία και η απαίτηση της επίσημης διατύπωσης της

⁷¹⁵ Πρόλογος από την αγγελία. Η εικονογράφηση του προλόγου δείχνει και την έκταση των ενδιαφερόντων της έκδοσης: κυκλαδίτικο ειδώλιο, ένα σχέδιο του Le Corbusier, αφηρημένος πίνακας, φωτογραφία, βυζαντινή ζωγραφική και γλυπτό, στο: Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 181.

⁷¹⁶ Ο Πικιώνης είναι ο πιο βικτωριανός αρχιτέκτονας της Ελλάδας, όπου με τον όρο “βικτωριανός” εννοούμε βασικά και κύρια εκείνο το ρεύμα που απορρέει από τον J. Ruskin, αλλά εξίσου έντονη είναι και η επίδραση της Ορθοδοξίας πάνω του.

⁷¹⁷ Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 182.

⁷¹⁸ Ο.π., σ. 183.

⁷¹⁹ Ο.π., σ. 184, 185, 186.

ελληνικότητας του τοπίου από την άλλη, συναντιούνται σε δουλειές όπως της Nelly's, φωτογράφου όχι μόνο των Δελφικών Φεστιβάλ των Σικελιανού-Πάλλερ, αλλά και της Γραμματείας Τουρισμού στη συμμετοχή της, στη Διεθνή έκθεση τουρισμού στη Νέα Υόρκη, το 1937.⁷²⁰

Η εμπλοκή των μεταπολεμικών γενεών με το ελληνικό τοπίο και την “ενορμητική του τρέλα”, σύμφωνα με τον Ζήση Κοτιώνη, εμπλοκή που ενσωματώνει κρίσιμα και την ελληνική αρχιτεκτονική, έγινε με τους δικούς της κοινωνικούς και πολιτισμικούς όρους. Η γενιά του Πικιώνη, πριν από τον πόλεμο, είναι η πρώτη γηγενής γενιά μορφωμένων και δυτικοτραφών αστών, η οποία “επιστρέφει” στο ελληνικό τοπίο όχι μέσα σε μια παραγωγική (αγροτική ή κτηνοτροφική) μεταποιητική σχέση -όπως συμβαίνει κατά τους αιώνες μετά την αρχαιότητα- αλλά σε μια σχέση εκπολιτισμού. Αυτή η σχέση είναι διπλή, καθώς οι εφορμώντες διανοούμενοι, έχοντας ως επί το πλείστον περάσει από τις δυτικές πρωτεύουσες, φέρνουν στο ελληνικό τοπίο ένα πνεύμα μοιραία σύγχρονο και “μητροπολιτικό”, το δε ελληνικό τοπίο εκπολιτίζει τις επιλεκτικά συνωθούμενες γενεές με ένα πνευματικό περιεχόμενο, κατ' αυτές διστορικό, που φέρει εντός του αξεδιάλυτα και ενιαία τα πνευματικά νοήματα που συναιρούν τον αρχαιοελληνικό με τον βυζαντινό και τον λαϊκό πολιτισμό της υπαίθρου. Αν και με όρους που επέβαλε η πνευματική συγκρότηση και το ειδικό διανοητικό τους ενδιαφέρον για το τοπίο, άνθρωποι όπως ο Γιαννόπουλος κι αργότερα ο Πικιώνης, ο Σικελιανός, ο Καζαντζάκης,⁷²¹ ο Κόντογλου, ο Δούκας και άλλοι, δηλαδή η γενιά του '30, είναι οι πρώτοι “τουρίστες” της ελλαδικής υπαίθρου. Είναι πολύ κρίσιμο να καταλάβουμε, ότι σήμερα μας συνδέει με τη γενιά του '30 και κάνει συγκαιρινή την ποίησή της και την αρχιτεκτονική της, αυτή η σχέση με το ελληνικό τοπίο. Αυτή η γενιά πρώτη (επαν)ανακάλυψε το τοπίο, την ίδια στιγμή που στη Γαλλία, σε ανάλογο ίσως ιδεολογικό κλίμα και με ανάλογη φόρτιση του μοντέρνου ανθρώπινου σώματος, ανακαλύπτονταν στη δεκαετία του '30 ο τουρισμός ως μαζικό κοινωνικό φαινόμενο επέλευσης των αστικών μαζών προς την εράσμια ύπαιθρο.⁷²²

Γ.3.2. Τάσεις στην Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου

Αν με το μοντερνισμό οι επαναστάτες αρχιτέκτονες της Δύσης προσπαθούσαν να αποτινάξουν την τυραννία των ρυθμών και των εξαντλημένων αναβιώσεών τους, στην Ελλάδα ο μοντερνισμός σήμαινε πρώτιστα την άρνηση του συγκεκριμένου παρελθόντος και σε δεύτερη μοίρα, την απόρριψη της αναβιώσής του. Από την άλλη μεριά, η μοντέρνα αρχιτεκτονική ταυτίστηκε με την παραδοσιακή στον ελληνικό χώρο. Ο Π. Παρασκευόπουλος, γράφει στη *Νέα Αλεξάνδρεια* το 1931: “Έχομεν εις τον τόπο μας, εις την λαϊκήν μας αρχιτεκτονικήν, αξιολόγους αναλογίας με την Νέαν Τέχνην... Προηγέθη η λαϊκή Τέχνη των νησιών μας.. Εις την νέαν αρχιτεκτονικήν της Δύσεως, βλέπομεν την απλότητα και τη λιτότητα της νησιωτικής μας αρχιτεκτονικής”. Το 1933 είναι μια χρονιά-μεταίχμιο για την ελληνική αρχιτεκτονική, μια και οργανώνεται στην Αθήνα μέρος του 4^{ου} συνεδρίου των CIAM. Με αυτή την ευκαιρία, τα *Τεχνικά Χρονικά*, προβάλλουν με έκδηλη περηφάνια τα ελληνικά επιτεύγματα σε μοντέρνο στυλ, ιδιωτικά και δημόσια, καθώς και την αντίστοιχη θεωρητική σκέψη.⁷²³

⁷²⁰ Τραγανού Τ., “Η ιδεολογική επιστράτευση του τοπίου: προοπτικές ανάγνωσης του “ελληνικού τοπίου” και παραλληλισμοί με την περίπτωση της Ιαπωνίας”, στο: Μανωλίδης, Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέριτο τοπίο!”, αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες, 2003, σ. 102-103.

⁷²¹ Ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει στην *Αναφορά στον Γκρέκο*, στην οποία βρίσκουμε πολλές αναφορές στο ελληνικό τοπίο και αξίζει να παραθέσουμε: “Υστερα από λίγες μέρες χάρηκα ένα άλλο τοπίο: Περνάς ένα ξεροπόταμο ισκιωμένο με πλατάνια, λουλουδισμένο με λυγαριές, ανεβαίνεις ένα αυστηρό βουνό, μοσκομυρισμένο με θρούμπα και θυμάρι, χωρίς χωριό, χωρίς ανθρώπους, χωρίς κατσίκες και πρόβατα, έρημο. Και ξάφνου, σ'ένα απογύρισμα του βουνού, υψώνεται αναπάντεχα μπροστά σου ο ξακουστός ναός του Απόλλωνα στις Βάσες, στην καρδιά της Πελοπόννησος. Ευτύς ως τον αντικρίσεις, καμωμένος όπως είναι με τις ίδιες γκριζες πέτρες του βουνού, νιώθεις την βαθιάν ανταπόκριση του τοπίου και του ναού. Σαν ένα κομμάτι του βουνού, πέτρα από την πέτρα του, φαντάζει ο ναός, αζεχώριστα σφηνωμένος ανάμεσα στους βράχους, βράχος κι αυτός, μα βράχος που πέρασε απο πάνω του το πνέμα. Έτσι πελεκημένες και τοποθετημένες οι κολόνες τούτες του ναού εκφράζουν την ουσία όλης ετούτης της βουνίσιας αυστηρότητας και ερημιάς θαρρείς πως είναι η κεφαλή του τοπίου, η ιερή, γυροτραφισμένη περιοχή, όπου μέσα προφυλαγμένος αγρυπνάει ο νους του. Κι εδώ η αρχαία τέχνη, συνεχίζοντας κι εκφράζοντας τέλεια το τοπίο, δε σε ξαφνιάζει· πιτάρια, ήρεμα, από μονοπάτι ανθρώπινο, σε ανεβάζει, χωρίς να λαχανιάσεις, στην κορυφή. Σα να λαχτάριζε από αιώνες μέσα στους σκοτεινούς όγκους του αλάκερο το βουνό να εκφραστεί, και μόλις απόχτησε το ναό τούτον του Απόλλωνα, αλάφρωσε. Αλάφρωσε, θέλω να πω πως πήρε νόημα, το νόημά του, και χάρηκε”. Βλ.: Καζαντζάκης Ν., *Αναφορά στον Γκρέκο*, σ. 196-197.

⁷²² Κοτιώνης Ζ., *Η τρέλα του τόπου, Αρχιτεκτονική στο ελληνικό τοπίο*, Εκδόσεις Εκκρεμές, 2004, σ. 26, 27.

⁷²³ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 187, 188.

Η ηγετική μορφή του συνεδρίου ήταν ο Le Corbusier, ο οποίος μίλησε μιάμιση ώρα συνέχεια. Η ομιλία του σχετίζεται περισσότερο με μια σειρά βιωμάτων ή κρίσεων που δεν ξεφεύγουν ποτέ από τα τυπικά πλαίσια του “αγώνα” της νέας αρχιτεκτονικής για να επικρατήσει ενάντια στην αντίδραση. Ο Le Corbusier, έδωσε μια πετυχημένη παράσταση, με κεντρικό σημείο αναφοράς την Ακρόπολη, λέγοντας, “Είναι η Ακρόπολις που με έκανε επαναστάτην”, οπότε αφαιρεί τα όπλα από τους κλασικιστές, ενώ παράλληλα κολακεύει το ελληνικό ακροατήριο. Από την άλλη μεριά, αποφεύγει να θίξει τα προβλήματα της Αθήνας, που είναι αδύνατο να μην πρόσεξε. Σε γενικές γραμμές, η ατμόσφαιρα του συνεδρίου ήταν πανηγυρική, οι σύνεδροι ξένοι και Έλληνες βρίσκουν πολλά σημεία επαφής και τίποτα δεν προμηνύει τα απειλητικά σύννεφα που μαζεύονται πάνω από την Ευρώπη. Το μοντέρνο κίνημα, έχει πια εδραιωθεί στην Ελλάδα.⁷²⁴

Και φτάνουμε, έτσι, στους λυρισμούς του Αλ. Δραγούμη, που προτείνει να ξανασυνδεθεί ο κάτοικος της Αθήνας με τη “Φύση”.⁷²⁵ Για περισσότερη έμφαση, χρησιμοποιεί ένα απόσπασμα του Π. Γιαννόπουλου, για την ελληνική φύση σαν προμετωπίδα και μιμείται το ύφος του: “Τι μας εμποδίζει να βρούμε το μονοπάτι, τον δρόμο, την λεωφόρο, που θα μας οδηγήσει πάλι ν’ αναγνωρίσουμε τα φυσικά μας; Να αισθανθούμε τη γύρω μας φύση και τον εαυτό μας; [...] Τίποτε, ένα ζύπνημα χρειάζεται”. Το νέο καθεστώς έχει αναλάβει αυτό το έργο, “που θα μας οδηγήσει σε νέο Πολιτισμό, που θα ξεπηδήσει από την Πρωτεύουσα”. Σε συνέχεια, δίνει τις συνιστώσες του ελληνικού τοπίου: όχι ξενόφερτα φυτά, γεωμετρικά κουρεμένα δέντρα ή δεντροστοιχίες, αλλά “σε ανοικτούς χώρους συστάδες δέντρων εντοπίων, θαμνοειδών και χλόης ή και ξερού τοπίου”. Στο τέλος, μεταφράζει μερικές σελίδες από το *The culture of cities* (1938) του L. Mumford, γνωστού υπέρμαχου του σεβασμού της φύσης.⁷²⁶

Στο ίδιο πνεύμα είναι και το περιστατικό που αναφέρει ο Φίλιππος Δραγούμης, στα *Νέα Γράμματα*, το 1939⁷²⁷: “Θυμούμαι έξαφνα πως εκείνη την εποχή με την αξιέπαινη προσπάθεια ν’ αναδασωθούν οι αθηναϊκοί λόφοι (που κατά το πλείστον ακόμη μετά τριάντα χρόνια μένουν γυμνοί, όσοι δεν έχουν κατασκαπαστεί από μικρόσπιτα) είχαν φυτέψει δέντρα επάνω στην Ακρόπολη και κισσό γύρω στα άκρα των τειχών της, για να ξεχυθεί προς τα έξω και να σκεπαστούν αυτά από πρασινάδα, όπως εις τα μεσαιωνικά κάστρα της Δύσης! Αυτή η ξενοφέρνουσα νοοτροπία προκαλούσε την αγανάκτηση του Γιαννόπουλου, που με μερικούς φίλους πήγαινε ταχτικά και κρυφά ξερίζωνε τους κισσούς κι έτσι δεν έπιασαν ποτέ. Αλλά, δυστυχώς, δεν κατόρθωσε το ξερίζωμα των δέντρων των νεοφυτεμένων πάνω στην Ακρόπολη, όπου έλεγε, μόνο η ασημένια ελιά της Αθηνάς έχει το λόγο της”.⁷²⁸

Μέσα σε μια δεκαετία, η Ελλάδα πέρασε από τη βενιζελική “άνοιξη” στην κοινωνική αναταραχή, μετά στο “Νέο Κράτος” του Ι. Μεταξά για να καταλήξει στον Αλβανικό Πόλεμο. Όπως έχει φανεί σε προηγούμενες περιόδους, η πολεοδομική πρακτική στην Ελλάδα, περιοριζόταν από τη μία μεριά σε αποσπασματικές παρεμβάσεις σε περιορισμένες περιοχές και από την άλλη, σε μια πλούσια αρθρογραφία που προσπαθούσε να καλύψει το κενό της πράξης με μεγαλεπήβολες προτάσεις. Η καινούρια διάσταση που παίρνουν τα πράγματα μέσα από το πρίσμα της νέας (μοντέρνας) αρχιτεκτονικής δεν κατορθώνει να υλοποιηθεί, παρά σε περιορισμένες περιπτώσεις με συγκροτήματα προσφυγικής κατοικίας. Τα άρθρα των, Ι. Δεσποτόπουλου, Στ. Παπαδάκη, Κων. Μπίρη και Π. Καραντινού, δεν είχαν συνέχεια, παράλληλα με αυτά όμως, παρατηρήθηκε μια ζωηρή κίνηση ιδεών γύρω από μικρότερα θέματα: αφού η πρωτεύουσα δε σωζόταν, τουλάχιστον να σωθούν μερικά κομμάτια της. Οι προτάσεις προέρχονται από ιδιώτες και υπηρεσιακούς παράγοντες, ενώ στα παρασκήνια διεξάγονται λυσσαλέες μάχες συμφερόντων, καθώς οι πάντα καθυστερημένες και διστακτικές δημόσιες υπηρεσίες, προσπαθούν να προωθήσουν ένα ελάχιστο ποσοστό ελέγχου πάνω στο χάος. Οι ονομασίες των επιτροπών και των συμβουλίων συνεχώς αλλάζουν, αλλά τα αποτελέσματα είναι τα ίδια. Επιπλέον, το κυριότερο πρόβλημα είναι και πάλι τα αυθαίρετα, τα οποία δεν έπαψαν να πολλαπλασιάζονται.⁷²⁹

⁷²⁴ Ο.π., σ. 191.

⁷²⁵ Αλ. Δραγούμης, “Τα φυσικά της περιοχής της Πρωτεύουσας”, *Τεχνικά Χρονικά* 184/1939, 317-322.

⁷²⁶ Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 198.

⁷²⁷ Φίλιππος Δραγούμης, “Περικλής Γιαννόπουλος”, *Νέα Γράμματα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Σεργιάδη, 1939, σ. 15.

⁷²⁸ Μιχαηλίδου Χ., “Η κατασκευή του “αττικού” τοπίου”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!”, *αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες*, 2003, σ. 75.

⁷²⁹ Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 201, 202.

Δίπλα στους Ζάχο, Πικιώνη, Μητσάκη, Καραντινό και Παναγιωτάκο, στέκονται και άλλοι αρχιτέκτονες στο πρόγραμμα σχολικών κτιρίων με συγκριτικά μικρότερης σημασίας προσφορά, όπως ο Θ. Βαλεντής, ο Κ. Λάσκαρις, ο Α. Κακούρης, ο Αγγ. Σιάγας και ο Ι. Δεσποτόπουλος. Όλοι σχεδόν οι τότε αρχιτέκτονες, αναγνωρισμένοι ή νεόφυτοι, πέρασαν έστω παροδικά από μια μοντέρνα φάση, ακόμα και οι πιο συντηρητικοί ή όσοι αργότερα διάλεξαν άλλες κατευθύνσεις. Για παράδειγμα, από την εικονογράφηση του εναρκτήριου λόγου του Κ. Κιτσίκη στο ΕΜΠ το 1940, πληροφορούμαστε για την ύπαρξη δύο δικών του επαύλεων στη Γλυφάδα σε μοντέρνο ύφος. Επιπλέον, με το νόμο 3741/1929 περί οριζόντιου ιδιοκτησίας, συμπληρώθηκαν οι προϋποθέσεις για την τότε, πρωτοφανή ανάπτυξη της μοντέρνας πολυκατοικίας. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε, ότι η 4^η Αυγούστου 1936, δεν αποτελεί τομή στην εξέλιξη των πραγμάτων στην Ελλάδα. Τίποτε δεν διακόπηκε και τίποτε άγνωστο έως τότε δεν εμφανίστηκε. Ακόμα και αν κανείς το περίμενε, τελικά δεν τέθηκε εκτός νόμου η μοντέρνα αρχιτεκτονική και αν πιστέψουμε τον Ι. Λυγίζο (1938), δεν αμφισβητήθηκε επίσημα η αξία της, ούτε ασκήθηκε κάποια πίεση για να εγκαταλειφθεί.⁷³⁰

Αναφορικά με τις μελέτες της περιόδου, για την “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική, ξεκινώντας με το πρόσωπο-σταθμό των σχετικών -λαογραφικών- μελετών, αυτό αντιστοιχεί στον Γεώργιο Μέγα (1893-1976), που ήδη από το 1939 είχε δημοσιεύσει τη μελέτη *Θρακικά Οικήσεις*, όπου συγκεντρώνονταν υλικό από το 1922, απηχώντας τις γενικότερες τάσεις της λαογραφίας του Μεσοπολέμου. Τρία χρόνια αργότερα, δημοσίευσε το άρθρο “Σκοποί και μέθοδοι διά την έρευναν της λαϊκής οικοδομίας”⁷³¹ με καθαρά μεθοδολογικό περιεχόμενο. Ο Μέγας γνώριζε καλά τη μονομανή αναζήτηση της “αρχικής μορφής” (Unform) που χαρακτήριζε την εθνογραφική έρευνα για την τέχνη και θεωρούσε πως κάτι ανάλογο θα έπρεπε να εφαρμοστεί στην “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική. Επιπλέον, δεν αρκούσαν στον εντοπισμό της αρχικής μορφής, αλλά πίστευε πως με τη σωστή έρευνα θα ανακαλυφθούν όλοι οι ενδιαμέσοι σταθμοί μιας “φυσικής” συνέχειας. Πρόκειται για ένα απροσημάτιστο εξελικτικό μοντέλο που αγνοεί τις πολυσύνθετες διασυνδέσεις του τοπικού με το ξένο στοιχείο στην ιστορική πορεία μιας κοινωνίας, απόρροια οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων, που εκφράζεται και αρχιτεκτονικά. Το ίδιο εξελικτικό σχήμα, σε μεγαλύτερη επεξεργασία και με τη μορφή παραρτήματος με πίνακες τυπολογικής κατάταξης της σύγχρονης (“παραδοσιακής”) και της αρχαίας κατοικίας, χρησιμοποιήθηκε από τον Μέγα στο δημοσίευμα *Η Ελληνική Οικία* (1949). Πέρα όμως από την εφαρμογή τυπολογικών πινάκων, ο Μέγας εξυπηρετούσε έναν πρόσθετο στόχο, την εδραίωση της εθνοκεντρικής θεωρίας για την “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική. Όχι μόνο ο ελληνικός λαός ήταν απευθείας απόγονος των αρχαίων, αλλά και η αρχιτεκτονική του βασιζόταν στις ίδιες με εκείνων αρχές.⁷³²

Επιπλέον, η Α. Χατζημιχάλη παρουσίασε το 1949 τη συνθετική της εργασία *La maison grecque*, μια μελέτη πραγματικά ορόσημο, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα εμφανίστηκαν δύο εξαιρετικά φροντισμένες εκδόσεις με την εποπτεία του Δ. Πικιώνη, *Αρχοντικά Καστοριάς* (1948) και *Σπίτια Ζαγοράς Πηλίου* (1949).

Σε συνέχεια, *Η Αρχιτεκτονική ως Τέχνη* (1940) του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969), αποτέλεσε μια άλλου είδους καινοτομία, καθώς, αναζητώντας πάλι μια πιθανή βάση για τη δημιουργία εθνικής αρχιτεκτονικής, η “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική εξεταζόταν ισότιμα με την επίσημη αρχιτεκτονική της νεότερης Ελλάδας, μέσα από το πρίσμα της θεωρίας της αισθητικής. Αντίστοιχα, η *Ελληνική Νησιώτικη Αρχιτεκτονική* (1943) του Ιωάννη Λυγίζου, ο οποίος συγκέντρωνε υλικό από το 1927, προανήγγειλε δύο μεταγενέστερες τάσεις στην αντιμετώπιση της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής, τη λυρική εκτροπή και την αναζήτηση καθολικής νομοτέλειας. Με αυτές τις προϋποθέσεις, η “παραδοσιακή” αρχιτεκτονική στον Μεσοπόλεμο συνέχισε να είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης με ποικίλους στόχους, όπως τη δημιουργία νέας αρχιτεκτονικής, την απόρριψη ξένων (φθοροποιών) επιδράσεων και την αντίδραση στον αστικό τρόπο ζωής, έως και την απομάκρυνση από μια ορθολογιστική (επιστημονική) κατεύθυνση. Δεν είναι έτσι περίεργο, πως μεταπολεμικά καθυστέρησε η εδραίωση μιας αυτονομημένης έρευνας της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής χωρίς ιδεολογικές εμπλοκές.⁷³³

⁷³⁰ Ό.π., σ. 220, 223, 224.

⁷³¹ Στο: *Χωροταξία, Πολεοδομία, Αρχιτεκτονική* 8, 1942, σ. 41-44.

⁷³² Rapoport A., Φιλίπιδης Δ. (επιμ.), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2010, σ. 206.

⁷³³ Ό.π., σ. 207, 208.

Γ.3.3. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ως αιτία επίκλησης στην παράδοση

Λίγους μήνες μετά την κατάληψη της Ελλάδας από τους Γερμανούς, αρχίζει η αντίσταση. Έτσι, μπήκαν οι προϋποθέσεις για μια μελλοντική διεκδίκηση της εξουσίας από το ΕΑΜ όταν θα τελείωνε ο πόλεμος. Παράλληλα, όμως, με την Αντίσταση, παγιώθηκε μια νέα σχέση ανάμεσα σε μορφωμένους και λαό, πολύ πιο άμεση και χειροπιαστή, από τα διάφορα κινήματα του μεσοπολέμου για την “επιστροφή στις ρίζες”. Η δημιουργία ενός ελεύθερου κράτους στα βουνά, σήμαινε ανάμεσα σε άλλα, ότι “λειτούργησαν σύγχρονοι και αποτελεσματικοί θεσμοί σε περιοχές, όπου, λίγους μήνες πιο πριν, η οικονομία ήταν αυτάρκης, και όπου η κοινωνική διάρθρωση παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό πατριαρχική και πρωτόγονη”.⁷³⁴ Αντίθετα, στον αστικό χώρο ήδη από το 1943 άρχισε να διαμορφώνεται μια μορφή εξουσίας με δημοκρατικό “προσωπείο”, αλλά βασιλόφρων – φασιστική ως προς τις τρομακρατικές της ενέργειες,⁷³⁵ ενώ κοινωνικά επέπλεαν “οι κερδοσκόποι, οι έμποροι, οι χρηματιστές και οι μαυραγορίτες” που κολυμπούσαν “στο χρήμα και στην πολυτέλεια”.⁷³⁶

Η σύντομη παρέμβαση της αγγλικής διπλωματίας, οδήγησε πρώτα στα Δεκεμβριανά και σε δύο χρόνια στον Εμφύλιο (1946-1949). Η κληρονομιά αυτού του πολέμου, εκτός από τις καταστροφές στην ύπαιθρο και τις βίαιες μετακινήσεις του πληθυσμού προς τις πόλεις ή έξω από τα σύνορα της χώρας, ήταν το “πολιτικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό χάσμα ανάμεσα σε ό,τι ονομαζόταν “εθνικοφροσύνη αφ’ ενός και στα λείψανα των προοδευτικών δυνάμεων αφετέρου”.⁷³⁷ Με όπλο τον αντικομμουνισμό, η κυρίαρχη τάξη πέτυχε να φιμώσει κάθε αντίδραση και να ταυτίσει κάθε “αντίθετη προοδευτική τάση” με τους κομμουνιστές.⁷³⁸ Αποτέλεσμα αυτής της τακτικής ήταν η πόλωση, πολιτική αλλά και πολιτισμική, καταλήγοντας έτσι σε παρόμοια συμπτώματα στα δύο άκρα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η κυρίαρχη τάξη δεν είχε άλλη διέξοδο παρά να προτείνει τις “πολιτιστικές αξίες του παρελθόντος” και να προσπαθήσει “με κάθε μέσο να τις ανασύρει στην επιφάνεια”.⁷³⁹ Με συνεχείς επικλήσεις στην παράδοση, δηλαδή σε ό,τι εκπροσωπούσε το παρελθόν, αποκλείστηκε κάθε άλλη πιθανή κατεύθυνση. Η απολίθωση της ιδεολογίας σε μια πρώτη φάση και η έλλειψη δυνατότητας για ανανέωση, σήμαινε αναγκαστικά την υποχώρηση στις έτοιμες θέσεις της μεταξικής περιόδου, καταφεύγοντας σε μια ελληνοπρέπεια ανενδοίαστη. Το κενό που δημιουργήθηκε με αυτό τον τρόπο καλύφθηκε αποφασιστικά από την Αριστερά, και εκδηλώθηκε με μια στροφή όχι πια αποκλειστικά προς το προλεταριάτο των κέντρων, αλλά προς τον αγροτικό πληθυσμό, άρα και στον παραδοσιακό πολιτισμό, του οποίου θεματοφύλακας είχε απομείνει ο πληθυσμός της υπαίθρου. Η στροφή αυτή προς το λαϊκισμό, που είχε αρχίσει προπολεμικά, τώρα μετασηματίστηκε σε μια συνειδητή ιδιοποίηση.⁷⁴⁰

Τα έργα “εθνογραφικής” κατεύθυνσης λοιπόν, των οποίων το περιεχόμενο είναι πιο ομοιογενές και αφορά ορισμένες ιδιαίτερες όψεις της τοπικής πολιτισμικής ζωής, σημειώνουν αξιόλογη πρόοδο μετά τον πόλεμο. Τα θέματα είναι πάντα οι διάφορες εκφράσεις της λαϊκής λογοτεχνίας και τέχνης (ποίηση, τραγούδια, μουσική, χοροί, κεντήματα, αρχιτεκτονική, θέατρο, ενδυμασίες, ύφανση κλπ), η ντοπιολαλιά, οι θρύλοι και οι παροιμίες, οι τοπικές γιορτές και τα πανηγύρια κλπ. Οι εργασίες αυτών των αυτοδίδακτων εθνογράφων δείχνουν μια τάση για μεγαλύτερη ομοιογένεια και συστηματοποίηση μετά την έκδοση του λεπτομερούς οδηγού του καθηγητή Γ. Μέγα, ως προς τη συλλογή λαογραφικού υλικού. Το έργο αυτό γνωρίζει μεγάλη διάδοση μεταξύ των δασκάλων και των άλλων προκρίτων της υπαίθρου την περίοδο 1940-51.⁷⁴¹

Έτσι, ο δρόμος ήταν πάλι ανοικτός για την αναζήτηση της ελληνικότητας. Ο Γ. Σεφέρης, που ξεχωρίζει, γιατί βάφτισε το μοντέλο της ελληνικότητας σε “πολύ βαθύτερα νερά”, έγραφε στο προσωπικό του ημερολόγιο μέσα στην κατοχή: “Ελληνικός πολιτισμός δεν θα πει κάτι απομονωμένο, ξένο

⁷³⁴ Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1974, σ. 42.

⁷³⁵ Ό.π..

⁷³⁶ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 251.

⁷³⁷ Τσουκαλάς Κ., ό.π..

⁷³⁸ Ό.π..

⁷³⁹ Ό.π..

⁷⁴⁰ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 251.

⁷⁴¹ Δαμιανάκος Σ., *Από τον χωρικό στον αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Εξάντας-ΕΚΚΕ, 2002, σ. 251-252.

και αβοήθητο από κάθε ανθρώπινη προσπάθεια που γίνεται γύρω μας. Θα πει πρώτα απ' όλα να κρατήσουμε με κάθε τρόπο, να κρατήσουμε ζωντανές και ανοιχτές τις ψυχές μας. Κι αν έχουμε αρκετή ζωντάνια (ή επειδή θα έχουμε αρκετή ζωντάνια) να φροντίσουμε να αναπτύξουμε ό,τι πολύτιμο διαφυλάχτηκε από τις περασμένες γενιές, είτε χωρίς να το φροντίσει κανένας, είτε μολονότι όλα τα στοιχεία βάλθηκαν να το χαλάσουν και δεν το κατάφεραν, είτε γιατί βρέθηκαν άνθρωποι που πολέμησαν γι' αυτό. [...]". Με άλλα λόγια, δεν μπορεί ο Σεφέρης να δεχτεί το στενοκέφαλο και πουριτανικό σοβινισμό που διαδόθηκε πλατιά ύστερα από τον πόλεμο, γιατί αυτό αντιβαίνει στις θεμελιακές πεποιθήσεις του. Αυτές άλλωστε ήταν και οι γνώριμες θέσεις της πνευματικής πρωτοπορίας του '30, που δεν διανοήθηκε να απαρνηθεί τους δεσμούς της με τα ξένα ρεύματα, αλλά σκόπευε να δημιουργήσει μια νέα σύνθεση. Ο σκεπτικισμός, βέβαια, του Σεφέρη έμεινε ουσιαστικά στο επίπεδο του μονολόγου, καθώς ο πολιτισμικός φορμαλισμός,⁷⁴² με την προσκόλληση στην παράδοση, εξυπηρετούσε θαυμάσια τις τότε ανάγκες, συγχέοντας τα όρια ανάμεσα στις ιδεολογικές κατευθύνσεις, κρύβοντας την επώδυνη πραγματικότητα της "αμερικανοποίησης της ελληνικής ζωής".⁷⁴³

Ο αντίκτυπος μιας διάλεξης που έδωσε ο Μάνος Χατζιδάκις για το ρεμπέτικο τραγούδι το 1948, συνέβαλε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη μορφή τέχνης, στην εντατική καλλιέργεια της λαϊκότητας μεταπολεμικά: "Όταν μετά τον πόλεμο, ο Πικιώνης με μαθητές του τοποθετούσε με περίσσεια προσοχή το ένα πετραδάκι πλάι στο άλλο στου Λουμπαδιάρη, ο Ελύτης είχε κιόλας ανακαλύψει, με τη βοήθεια της Μαρίνας και της Ελένης του, το Αιγαίο, ο Εγγονόπουλος τα σπίτια των Ιωαννίνων κι ο Μόραλης με τον Νικολάου τις πόρτες και τα παραθύρια της Αίγινας και του Πόρου. Ο Σικελιανός έκανε παρέα με το Σωτήρη τον Σπαθάρη στην Κηφισιά κι ο Καζαντζάκης έγραφε την Ασκητική του απομονωμένος στην Αίγινα. Τότε κι εγώ [...] πρωτοανεκάλυπτα [...] τον Μάρκο, τον Τσιτσάνη και τον Δασκαλάκη".⁷⁴⁴

Επιστρέφοντας στα της αρχιτεκτονικής, η αποκλειστική απασχόληση με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική μέσα στην Κατοχή δεν είναι μόνο μια συνέχεια για την "επιστροφή τις ρίζες". Απόλυτα αποκομμένοι καθώς βρέθηκαν οι Έλληνες αρχιτέκτονες δεν θα μπορούσαν παρά να στραφούν στη δική τους παράδοση, με μια ασυνήθιστη έμφαση. Η μελέτη λοιπόν, τόσο της λαϊκής αρχιτεκτονικής όσο και της λαογραφίας, έτσι όπως ενισχύθηκε από τις δύσκολες συγκυρίες της Κατοχής και του Εμφυλίου, παίρνει μεγάλες διαστάσεις μεταπολεμικά, απασχολώντας όλο και περισσότερους ερευνητές.⁷⁴⁵ Από την άλλη μεριά, το ενδιαφέρον της αμερικανικής έρευνας για την Ελλάδα, η οποία εκδηλώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του '40, αποδίδεται με τη συγγραφή μιας ογκώδους γεωγραφίας σε τρεις τόμους, που δημοσίευσε η *Naval Intelligence Division* (1944-45). Επιπλέον, το έργο των αγροτικών κοινωνιολόγων αρχίζει μετά το 1947, με το σχέδιο Μάρσαλ για την Ελλάδα, στο πλαίσιο εφαρμογής του προγράμματος για την ανάπτυξη της Μακεδονίας (*Macedonia Village Extension*) που κατάρτισε η Near East Foundation. Στόχος του προγράμματος αυτού, για το οποίο εργάστηκε μια ολόκληρη ομάδα από Έλληνες ανώτερους δημοσίους υπαλλήλους του Υπουργείου Γεωργίας, του Υπουργείου Υγιεινής κλπ, υπό τη διεύθυνση του κοινωνιολόγου Η. Β. Allen, ήταν η εφαρμογή μιας πολιτικής εκσυγχρονισμού του χωριού, κυρίως στους τομείς της γεωργίας, της υγιεινής, της ψυχαγωγίας και της ζωής στο σπίτι.⁷⁴⁶

Αναφορικά με τις μελέτες για την "παραδοσιακή" αρχιτεκτονική, πράγματι διαπιστώνουμε ότι οι πρώτες μεταπολεμικές δημοσιεύσεις έμειναν πιστές σε παλαιότερα πρότυπα. Δύο βιβλία του σημαντικού αρχιτέκτονα Άρη Κωνσταντινίδη (1913-1993) εκφράζουν αυτή την ταύτιση, με τα *Δύο Χωριά από τη Μύκονο* και *Μερικές πιο Γενικές Σκέψεις μαζί τους* (1947), στα οποία περιέχονται συνοπτικά όλες οι χαρακτηριστικές απόψεις που θα ανέπτυξε αργότερα σε πλήθος άρθρων και βιβλίων. Ξεκινώντας και αυτός με μια απέχθεια της ζωής στην πόλη, θεωρούσε ότι φύση και λαός είναι δύο άρρηκτα δεμένα στοιχεία, όποτε μόνο μέσα από τη ταύτιση με τη φύση μπορεί κανείς να πλησιάσει τον λαό, να γίνει ένα μαζί του και να δημιουργήσει όπως ο λαός. Μέσα από μια τέτοια λογική, η "παραδοσιακή" αρχιτεκτονική μας αναπληρώνει τη "χαμένη παρθενικότητα". Οι οδηγίες που έδινε σε συνέχεια για τη μεθοδική εξέταση του λαϊκού αρχιτεκτονήματος, είναι υποδειγματικές και παρουσιάζουν για πρώτη

⁷⁴² Όρος που χρησιμοποιείται από το Ν. Μουζέλη (βλ.: Εισαγωγή σ. 9-11).

⁷⁴³ Γ. Κουρουπός, "Η σημασία μιας παράδοσης στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα", *Αντί* 135/1979, 35.

⁷⁴⁴ Φυσικά εδώ δεν τηρείται η αυστηρή χρονολογική σειρά. Βλ.: Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 252.

⁷⁴⁵ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 257, 265.

⁷⁴⁶ Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 241.

φορά με σαφήνεια από αρχιτέκτονα. Στα ζητούμενα περιλάμβανε από τη μία μεριά τον άνθρωπο - οικονομία, ήθη, θρησκεία, κοινωνικές εκδηλώσεις και από την άλλη τη φύση - τοπίο, κλίμα, γεωγραφία, ώστε να βρεθούν τα “εργαλεία” με τα οποία “οικοδομεί ο λαός”. Η πληρέστερη ίσως έκφραση της “ξενοφοβίας” που χαρακτήριζε νωρίτερα τον Μεσοπόλεμο βρισκόταν στο *Τα παλιά Αθηναϊκά Σπίτια* (1950) του Κωνσταντινίδη, όπου τα “σκηνογραφήματα” της νεοκλασικής επείσαστη αρχιτεκτονικής αντιπαραβάλλονταν με τα “αληθινά αρχιτεκτονήματα του παλαιού λαϊκού Αθηναίου τεχνίτη”, δηλαδή με τα (γηνγενή) λαϊκά σπίτια με εσωτερική αυλή που ανέκαθεν χτίζονταν στην Αττική, από την Αρχαιότητα έως και την Τουρκοκρατία.⁷⁴⁷

Ο επόμενος σταθμός στις σχετικές έρευνες, ήταν η *Εισαγωγή στην Αιγαιοπελαγίτικη Λαϊκή Αρχιτεκτονική* (1955) του Δημήτρη Βασιλειάδη, όπου συνεχίστηκε η πορεία που πρώτη χάραξε η Α. Χατζημιχάλη, παρουσιάζοντας τη συνολική εικόνα της αρχιτεκτονικής μιας γεωγραφικής ζώνης μέσω πληθώρας μορφολογικών και κατασκευαστικών παρατηρήσεων. Μεγαλύτερο ορίζοντα είχε όμως η σχεδόν παράλληλη έκδοση του Constantin Papas ‘Ελληνα αρχιτέκτονα εγκατεστημένου στη Γαλλία- *L’Urbanisme et l’Architecture Populaire dans les Cyclades* (1957), όπου συνοψίζονταν οι διάσπαρτες έως τότε γνώσεις για την αρχιτεκτονική στις Κυκλάδες. Όμως, στο αντικείμενο για πρώτη φορά εμπλέκονταν συσχετισμοί με τα έργα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και τις συνθετικές αρχές του. Οι απόψεις αυτές είχαν ήδη διατυπωθεί από το ‘3ο, αλλά τώρα έπαιρναν συστηματική μορφή. Αν και με αυτό τον τρόπο, η έρευνα της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής ξέφευγε από τα στενά εθνικιστικά πλαίσια και αποκτούσε διεθνή σημασία, η υποδοχή του βιβλίου του Papas στην Ελλάδα ήταν αρνητική, γιατί άλλαζε την καθιερωμένη πορεία.⁷⁴⁸

Όμως, κατά σύμπτωση, την ίδια χρονιά (1957) κυκλοφόρησαν τα δύο πρώτα μέρη από τη μνημειακή μελέτη της Α. Χατζημιχάλη *Σαρακατσάνοι*, μια επιστροφή στις αρχές της ανώνυμης αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Τα “πρόχειρα και πρωτόγονα καλύβια” του νομαδικού σαρακατσάνου βοσκού, που θεωρήθηκε από πολλούς μελετητές ως η πιο αμιγής επιβίωση της αρχαιότητας, είναι δείγματα μιας πρωτόγονης αρχιτεκτονικής που έως τότε είχε αγνοηθεί εντελώς, γιατί ήταν αδύνατο να ενταχθεί στην ιστορική εξέλιξη των τύπων που μελετούσαν λαογράφοι και αρχιτέκτονες. Η Χατζημιχάλη εδώ επανέφερε το γνώριμο αίτημα της αρχικής μορφής αλλά με άλλους όρους: δεν οπισθοχωρούμε προς την αρχαιοελληνική κατοικία για να βρούμε τις ρίζες αλλά πάμε ακόμα πιο πίσω, στην άχρονη κατηγορία της πρωτόγονης, εφήμερης αρχιτεκτονικής, η οποία διατηρεί αμιγή τα αρχαία πολιτισμικά στοιχεία. Και θα κλείσουμε την αναφορά μας στις μελέτες της “παραδοσιακής” αρχιτεκτονικής της δεκαετίας του ‘50, με τη συλλογική έκδοση *Το Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι* (1960) με εποπτεία του καθηγητή Π. Α. Μιχελή, στην οποία συγκεντρώνονταν φροντιστηριακές εργασίες σπουδαστών της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ για διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Οι μονογραφίες αυτές βασίζονταν κυρίως στην καταγραφή δειγμάτων με επιτόπου αποτυπώσεις (μετρήσεις), τα οποία κατόπιν σχεδιάζονταν και παρουσιάζονταν σχολιασμένα, απαλλαγμένα από θεωρητικές προεκτάσεις ή συσχετίσεις με άλλες περιοχές. Αυτή η, χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις, αναλυτική προσέγγιση γνώρισε πολλές μεταγενέστερες απομιμήσεις, γιατί αφενός προσφερόταν για τοπικιστικές έρευνες -τον κανόνα στην Ελλάδα μεταπολεμικά- και αφετέρου κανείς απέφευγε τις τολμηρές συγκριτικές μελέτες, όπου χρειαζόνταν άλλου επιπέδου διεπιστημονικές γνώσεις.⁷⁴⁹

Ειδική περίπτωση αποτελεί η μελέτη του Κωνσταντίνου Μιχαηλίδη *Hydra: A Greek Island Town* (1967), όπου η διερεύνηση της πολεοδομικής ανάπτυξης ενός “παραδοσιακού” οικισμού, συσχετιζόταν με συγκεκριμένους σταθμούς στην ιστορία του. Κανείς έως τότε δεν είχε επιχειρήσει κάτι ανάλογο στην Ελλάδα, καθώς υπήρχε διάχυτη η αντίληψη πως η “οργανική” (χωρίς σχεδίαση) ανάπτυξη των οικισμών της Τουρκοκρατίας, απέκλειε τον εντοπισμό περιόδων εξέλιξης της δομής του. Ταυτόχρονα, ο Μιχαηλίδης δοκίμαζε νέους τρόπους ανάλυσης ενός τέτοιου οικισμού, με διαγράμματα και συνοδευτικές φωτογραφίες.⁷⁵⁰ Από κάποια άποψη λοιπόν, η δεκαετία του ‘60 είναι η πλουσιότερη σε έρευνα και δημοσιεύσεις γύρω από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Σε αυτή την προσπάθεια

⁷⁴⁷ Rapoport Α., Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 208, 209.

⁷⁴⁸ Ό.π., σ. 209.

⁷⁴⁹ Ό.π., σ. 209, 210.

⁷⁵⁰ Ορισμένα από τα διδάγματα αυτής της μεθόδου, πέρασαν στην έρευνα των Α. Κάρτα, Α. Πολυχρονιάδη και Κ. Χατζημιχάλη για τη χώρα Νάξου, που περιλήφθηκε στη συλλογική έκδοση *Οικισμοί στην Ελλάδα* (1974).

πρωτοστατούν οι Παύλος Μυλωνάς, Χαράλαμπος Μπούρας και Ν. Μουτσόπουλος. Άσχετα με τις προσωπικές επιλογές όσων στράφηκαν στο παραδοσιακό περιβάλλον για έρευνα ή για αυτογνωσία, γρήγορα συνειδητοποιήθηκε ότι το περιβάλλον αυτό κινδύνευε να χαθεί οριστικά πια από την οικονομική ανάπτυξη της μεταπολεμικής Ελλάδας. Έτσι ακούστηκαν οι πρώτες επικλήσεις για τη διάσωσή του, ενώ αντίστοιχα η μελέτη της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής πήρε χαρακτήρα σωστικό. Ίσως η πρώτη επίσημη επίκληση για προστασία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής έγινε από το Ν. Μουτσόπουλο στο Β' Αρχιτεκτονικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη, 1962) με την εισήγηση "Λαϊκή Μακεδονική Αρχιτεκτονική". Η προσπάθεια αυτή θα πάρει συγκεκριμένο χαρακτήρα μέσα στην επταετία 1967-1974, με την ανάθεση από το Υπουργείο Εσωτερικών σε δέκα ομάδες τη μελέτη των παραδοσιακών οικισμών της Ελλάδας.⁷⁵¹

Στο χώρο της Λαογραφίας, αυτή μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο γίνεται παντού και ιστορική επιστήμη. Στην Ελλάδα, αμέσως μετά την απελευθέρωση (1944) και τη βαθμιαία λήξη των εσωτερικών αναταραχών, οδήγησε τους Έλληνες λαογράφους αλλά και τους λαογραφικούς οργανισμούς να εντείνουν τις προσπάθειές τους, ενώ νέες τοπικές εταιρείες και συντακτικές επιτροπές εξέδωσαν περιοδικά, με λαογραφικούς κυρίως στόχους. Το 1945 εκδίδονται τα *Επτανησιακά Φύλλα* και τα *Χρονικά του Πόντου*, το 1946 τα *Ελεύθερα Γράμματα*, τα *Ανδριακά Χρονικά* και το *Αρχαίον της Σάμου*, το 1947 το *Ναξιακόν Αρχαίον* όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το 1949 η *Κρητική Εστία*, το 1951 τα *Ηλειακά*, το 1952 η *Ηπειρωτική Εστία*, το 1953 η *Πελοποννησιακή Εστία* και τα *Θεσσαλικά Χρονικά*, το 1955 εκδίδονται τα *Λεσβιακά* και το *Δωδεκανησιακόν Αρχαίον*, το 1956 τα *Σερραϊκά Χρονικά* και τα *Πελοποννησιακά*, το 1958 η *Ηώς Αθηνών* κοκ. Επιπλέον, πλήθος συνεδρίων έκαναν την εμφάνισή τους τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, αλλά και η ίδρυση των λαογραφικών μουσείων σχεδόν σε κάθε πόλη της Ελλάδας, τα οποία φυσικά βρίσκουμε ακόμη και σήμερα.⁷⁵²

Γ.3.4. Η Επιτροπή Προστασίας του Ελληνικού Τοπίου και οι λόγοι συγκρότησής της

Οι καταστροφές του χτισμένου περιβάλλοντος στην Ελλάδα από τον πόλεμο είναι τεράστιες. Η κατάσταση είναι ακόμα χειρότερη, αν συνυπολογιστεί ότι ως το 1945 είχε νεκρωθεί κάθε ουσιαστική δραστηριότητα. Από την κρατική πλευρά, το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως συντονίζει την ανασυγκρότηση μεταπολεμικά και ως το 1951 κατορθώνει να σχεδιάσει 150 αγροτικούς οικισμούς και περίπου 220.000 κατοικίες. Ο Κ. Δοξιάδης, που βρίσκεται επικεφαλής του Υπουργείου,⁷⁵³ προγραμματίζει παράλληλα μια μεγάλη σειρά εκδόσεων που αναφέρονται σε πλήθος θέματα σχετικά με την πολεοδομία και τις εφαρμογές της. Ως το τέλος της δεκαετίας του '50, οι ρυθμοί αύξησης της οικοδομικής δραστηριότητας θα διπλασιαστούν, τα αυτοκίνητα θα πολλαπλασιαστούν και η πίεση πάνω στη γη θα αναγκάσει ένα μεγάλο μέρος του αστικού πληθυσμού να στεγαστεί σε αυθαίρετους οικισμό. Και το "οικοδομικό θαύμα" της Ελλάδας, μεταφράζεται σε οικοδομικό οργανισμό. Χάρη σε νέες παραχωρήσεις υψών και συντελεστών δόμησης από το κράτος, οι πολυκατοικίες απλώνονται σε ολόκληρη την Αθήνα, φτάνοντας τις 520 νέες κατασκευές μόνο το 1960. Οποιοσδήποτε απασχολήσεις σχετίζονταν με τη γη -μεσιτεία, αγοραπωλησία, κατασκευή και εκμετάλλευση- ήταν φυσικό να αποδειχτούν τα πιο επικερδή επαγγέλματα, με τα πιο βραχυπρόθεσμα κέρδη. Παρόλες τις κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις που έφερε ο πόλεμος, η ελληνική αρχιτεκτονική συνέχισε απτόητη την πορεία που είχε διαγραφεί στα τελευταία χρόνια της μεταξικής περιόδου. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της περιόδου, είναι οι τρομακτικές κλίμακας κατεδαφίσεις που εξαφάνισαν ολόκληρες συνοικίες. Μια τόσο σημαντική επέμβαση στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στα άλλα μεγάλα κέντρα, δεν πέρασε βέβαια απαρατήρητη. Από τότε χρονολογούνται οι τακτικές εκκλήσεις από τις εφημερίδες, για τη σωτηρία κάποιου καταδικασμένου νεοκλασικού κτιρίου. Αλλά όπως σωστά παρατηρεί ο Χ. Σφαέλλος, αυτό δεν ήταν αρκετό για να κάμψει την τεράστια ζήτηση για τα "μοντέρνα μεγάλα κτίρια", που είναι όπως υποστηρίζουν οι μεσίτες, "παλάτια λουξ με όλα τα κομφόρ".⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 328.

⁷⁵² Λουκάτος Δ. Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1992, σ. 80, 81.

⁷⁵³ 1946-48, γενικός διευθυντής Υπουργείου Ανοικοδομήσεως 1948-50, συντονιστής ανασυγκροτήσεως Υπουργείου Συντονισμού 1950, Υφυπουργός Συντονισμού.

⁷⁵⁴ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 265, 266, 271, 311.

Ο Μπίρης μας δίνει την “εικόνα” συνοπτικά αλλά και αποκαλυπτικά: “Οι μηχανισμοί της εξουσίας σε σύμπτωση με τα συμφέροντα της ολιγαρχίας, λειτουργούν βασικά στα παρασκήνια με αιφνιδιαστικές και σπασμωδικές παρεμβάσεις. Το “κοινό” αντιδρά με “δημοσιογραφικούς αγώνες” που σπάνια έχουν αντίκτυπο στις αποφάσεις. Προτάσεις, σχέδια, απόψεις και “ειδικοί από το εξωτερικό” εναλλάσσονται με μαθηματική ακρίβεια. Η “επιστημονική” αυτή αντιμετώπιση των προβλημάτων, βρίσκει τους πάντες πρόθυμους να συνεισφέρουν: οι κρατικοί μηχανισμοί κάτω από διάφορα σχήματα και ονομασίες προσφέρουν συχνά ασυντόνιστα και ανταγωνιστικά προγράμματα. Παράδειγμα, οι προτάσεις του Δήμου σε αντιπαράταση με τις προτάσεις του Υπουργείου Οικισμού (1959) για την Αθήνα. Οι “δημόσιες συζητήσεις” και ο απαραίτητος αγώνας από τον τύπο, δημιουργούν ένα “σάλο” ο οποίος διαρκεί δύο χρόνια, χωρίς τελικά να υλοποιηθεί τίποτα”. Αν κανείς εξαιρέσει την τολμηρή πρόταση του Μπίρη (1945),⁷⁵⁵ όλες οι προτάσεις που θα ακολουθήσουν δε διακρίνονται από καμία πρωτοτυπία, και γρήγορα εκφυλίζονται σε απλές κυκλοφοριακές διευθετήσεις ύστερα από την αλματώδη αύξηση του αριθμού των αυτοκινήτων, προετοιμάζοντας έτσι το έδαφος για την περίφημη κυκλοφοριακή μελέτη Σμιθ το 1962.⁷⁵⁶

Αυτό, όμως, που κυρίως μας αφορά για αυτή την χρονική περίοδο, είναι ότι κάτω και σύμφωνα με όλες τις προαναφερθείσες συνθήκες, συστάθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα, η *Επιτροπή Προστασίας του Ελληνικού Τοπίου* για τη σωτηρία της Αθήνας το 1953, ενώ το 1957 μετασχηματίστηκε σε *Κοσμητεία Τοπίου και Πόλεων*. Η κεντρική ιδέα είναι ότι το τοπίο της Αττικής πρέπει να διασωθεί γιατί είναι ιστορικό και μοναδικό, γιατί αποτελεί “εθνική αξία”, είναι “τεράστιας πνευματικής, ιστορικής και τουριστικής αξίας και απaráμιλλου κάλλους”. Αναγνωρίζεται ως ένα πολιτισμικό προϊόν για τουριστική εκμετάλλευση, αλλά και ως “αισθητικό πρόβλημα”⁷⁵⁷ προς επίλυση. Η “αιώνια άνοιξη του Αττικού τοπίου”⁷⁵⁸ μαζί με τα μνημεία είναι τα στοιχεία που κυρίως προβάλλονται ως τουριστικά θέλγητρα. Εκτός από τον τουρισμό, έχει συνδεθεί και με την παιδεία, ακόμα και με την υγεία. Το αττικό τοπίο, άφθαστο σε χάρη και πλαστικότητα, αλλά και πνευματικότητα είναι μια από τις αρετές που συγκεντρώνει η Αττική για την “προαγωγή της ψυχικής Υγείας του ανθρώπου και πιο πέρα για την πνευματική του ανάπτυξη”.⁷⁵⁹ Οι ιδέες αυτές βρίσκουν την ολοκληρωμένη έκφρασή τους στη δεκαετία του '50, με την ίδρυση της Επιτροπής του Τ.Ε.Ε. για την προστασία του τοπίου όπως είπαμε παραπάνω, που μετονομάζεται στη συνέχεια σε *Κοσμητεία Εθνικού Τοπίου και Πόλεων*, και στην οποία συμμετέχουν οι σημαντικότερες προσωπικότητες από τον αρχιτεκτονικό και πνευματικό κόσμο.⁷⁶⁰

Ένα σχόλιο του Α. Προβελέγγιου στο *Ζυγό* το 1956, είναι κατατοπιστικό για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συστάθηκε η εν λόγω επιτροπή, αλλά και τις δυνατότητες που φάνηκε να είχε εξ αρχής...: “Μια πόλη συρφετός, σε πλήρη αντινομία με το τοπίο, με τις εν γένει πηγές κι αντίθετη στο νόμιμο προορισμό, απλώνει τα νοσηρά πλοκάμια της ακατάπαυστα”.⁷⁶¹ Βλέπουμε επομένως, ότι για πρώτη φορά, απασχολεί το ΤΕΕ η έννοια του “τοπίου”, καθώς η κλίμακα αλλάζει ραγδαία -και πρωτόγνωρα για τα ελληνικά δεδομένα- μέγεθος, ελλείψει κρατικού σχεδιασμού. Με άλλα λόγια, αναφερόμαστε σε μία επιπλέον επιτροπή, η οποία φαίνεται να απασχολεί κάποιους, χωρίς όμως την ίδια στιγμή να είναι ικανή να ανατρέψει την πορεία προς την “ανάπτυξη”.

Τις πρώτες δεκαετίες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μπορούσε ακόμη να γίνει η διάκριση στην Ελλάδα ανάμεσα σε ένα αμιγώς αστικό τοπίο, σε ένα αμιγώς φυσικό ή σε ένα αμιγώς “παραδοσιακό” οικιστικό τοπίο. Η ανάπτυξη του αστικού πολιτισμού ήταν ακόμη τόσο περιορισμένη, που οι υλικές του διαμορφώσεις περιορίζονταν γύρω από τα όρια των πόλεων. Βεβαίως σήμερα, το τοπίο μπορεί να θεωρηθεί μια μεγάλη ανθρώπινη μητροπολιτική κατασκευή εν αναπτύξει, όπου τα αμιγώς φυσικά στοιχεία εμπλέκονται στο δίκτυο αυτής της μεγακατασκευής, χωρίς δυνατότητες διάκρισης των ορίων. Μιλώντας ωστόσο για τοπίο, θα επαναλάβουμε, ότι θα ήταν λάθος να υποθέτουμε εξ αρχής ότι μιλούμε

⁷⁵⁵ Για περισσότερες πληροφορίες επί του θέματος, βλ.: Φιλιππίδης Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός οίκος “Μέλισσα”, 1984

⁷⁵⁶ Ο.π., σ. 266.

⁷⁵⁷ Χ. Σφαέλλος, Καλλιτεχνική δημιουργία και περιβάλλον, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, τ. 2, 1957, σ. 68.

⁷⁵⁸ ΑΘΗΝΑΙ 1961, έκδοση Τ.Ε.Ε..

⁷⁵⁹ Ανακοίνωση του εκπροσώπου του ιατρικού συλλόγου Ευάγγελου Βαγιανού στο Ε' Πανελλήνιο αρχιτεκτονικό συνέδριο του 1966, με τίτλο “Υγεία και πόλις”, στο: Μιχαηλίδου Χ, ό.π., σ. 68.

⁷⁶⁰ Μιχαηλίδου Χ., ό.π., σ. 68.

⁷⁶¹ “Ανθρωπος και πόλη”, *Ζυγός*, 13/1956, 16.

για ένα “αντικείμενο”, για μια εξωτερικότητα η οποία αυτοπροσδιορίζεται καθεαυτήν και οπωσδήποτε ανεξάρτητα από τη ματιά μας που την παρακολουθεί, το σώμα μας που την κατοικεί, το νου μας που την εννοεί. Μιλώντας για το τοπίο, μιλούμε για μια κατάσταση η οποία μας διαπερνά, διαπερνά την ίδια τη σωματική μας συγκρότηση, και ο λόγος μας είναι στοιχείο που τη διαμορφώνει ως τέτοια.⁷⁶²

Το αττικό τοπίο για τον Πικιώνη δεν είναι μια φυσική πραγματικότητα. Αντίθετα, είναι μια ιστορική ή καλύτερα μια μυθική πραγματικότητα. Οι διαμορφώσεις του εδάφους, τα φυτά και τα δέντρα με τα αρχαία τους ονόματα, τα θραύσματα της ιστορικής οίκησης της Αττικής από την εποχή της μυθικής έναρξης του κόσμου ως την προβιομηχανική εποχή, μαζί με τους άυλους μύθους της γης είναι για τον Πικιώνη το αττικό τοπίο. Η ιδέα για τη μίμηση αυτού του κόσμου διαπερνάται από τη διαπίστωση ότι αυτός ο κόσμος διατελεί εν απωλεία, ότι τον βλέπουμε εν τη διαλύσει του μέσα από τα μικρά θραύσματά του που επιβιώνουν ακόμη, είτε ως φυσικό μόρφωμα, είτε ως οικοδομή, είτε ως καθαρός μύθος. Πολλά χρόνια πριν από τη δημιουργία των διαμορφώσεων, το 1925 ο Πικιώνης έγραφε: “*Η εποχή μας είναι τόσο φτωχιά που είναι πρόπον να σκύψουμε και να μαζέψουμε και τα τελευταία ψυχουλάκια που σ’αυτά πάνω ζει το Σχήμα*”.⁷⁶³

Αν μιλάμε για ελληνική αρχιτεκτονική σήμερα και στρέφουμε το βλέμμα προς τα πίσω, θα βρούμε τους αρχιτέκτονες Πικιώνη, Κωνσταντινίδη αλλά και τους Αντωνακάκη, Κρόκο οι οποίοι άνοιξαν ένα παράθυρο προς τον πλήρη διάθεσης ενόρμηση τόπο. Ακόμη και κτίρια που εντάχθηκαν μέσα στη σύγχρονη πόλη και είναι σημαντικά για την ελληνική αρχιτεκτονική, όπως η πολυκατοικία της οδού Χέυδεν του Πικιώνη, η κατοικία Ξύδη στο Παγκράτι, έργο του Κωνσταντινίδη, ή η πολυκατοικία της οδού Μπενάκη, των Αντωνακάκη, φέρουν εντός τους ποιότητες χώρου που εκκινούν από αυτό το ενστικτώδες αλλά και λελογισμένο προς το (ελληνικό) τοπίο και τον καιρό του.⁷⁶⁴

Το 1964, ο Κωνσταντινίδης⁷⁶⁵ σημειώνει: “*Και εδώ, βέβαια, υπάρχει κάτι το νέο και πρωτοφανέρωτο, σε σύγκριση με τις πιο παλιές εποχές. Γιατί εμείς σήμερα αντικρίζουμε τον φυσικό μας περίγυρο -το τοπίο, τη φύση- όχι μονάχα σαν μια ζωγραφική εικόνα, αλλά πιο πολύ σαν ένα χώρο ζωής, όπου μπορούμε να ζήσουμε μέσα του άνετα και όμορφα, και υγιεινά. Και ζούμε λοιπόν μέσα στη φύση, μαζί με τη φύση. Και τρέχουμε γυμνοί σχεδόν, στα βουνά και στους κάμπους και στις θάλασσες... τρέχουμε και ζούμε τόσο πολύ πιο κοντά μέσα στα στοιχεία που συνθέτουν το τοπίο που μας γεννά, να λοιπόν το καινούριο και το πρωτοφανέρωτο, που ίσως σε άλλες πιο παλιές εποχές δεν το είχαν κατορθώσει: να συνθέτουμε τα κτίριά μας με το τοπίο, με τη φύση, και να οργανώνουμε το μέσα και το έξω σε ενιαίο και αρμονικό σύνολο...*”⁷⁶⁶

Η αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, και μάλιστα με γοργούς ρυθμούς, πραγματοποιείται στις δεκαετίες του '50 και του '60. Με ανοιχτές ακόμα στο σώμα τις πληγές της γερμανικής κατοχής και των Δεκεμβριανών, η Αθήνα προσελκύει όχι μόνον εκείνους που ελπίζουν να ξεφύγουν από τους διώκτες τους χαμένοι στο ανώνυμο πλήθος ή από τη φτώχεια της ρημαγμένης υπαίθρου του Εμφυλίου, αλλά και όσους αναζητούν τη μεγάλη ευκαιρία για εύκολο πλουτισμό και κοινωνική άνοδο. Η συστηματική οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα του '50, αντικατοπτρίζει τις αλλαγές στον κοινωνικό ιστό της πόλης και αναδεικνύει τη μικρή ιδιοκτησία σε κινητήρια δύναμη της ελληνικής οικονομίας. Η γενικευμένη πλέον εφαρμογή της αντιπαροχής, πρακτικής γνωστής, ήδη από το Μεσοπόλεμο, μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων κυρίως, θα έχει ως επακόλουθο τη συστηματική κατεδάφιση ολόκληρων τετραγώνων με σκοπό την ανέγερση πολυώροφων κτιρίων διαμερισμάτων, τα οποία στην πλειοψηφία τους προορίζονται για κατοικίες.⁷⁶⁷

Η εξαιρετική εργασία της Κατερίνας Κυριάκου, Από την “παλιά” Αθήνα στο “μοντέρνο” διαμέρισμα. Παράδοση και εκσυγχρονισμός στον ελληνικό κινηματογράφο (1950-1970), εξετάζει πώς παρουσιάζεται στην οθόνη η διάσταση ανάμεσα στον παραδοσιακό τρόπο ζωής και στους γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης της σύγχρονης μεγαλούπολης. Το ενδιαφέρον της επικεντρώνεται στο τοπίο της πόλης, καθώς στις

⁷⁶² Κοτιώνης Ζ., ό.π., σ. 45.

⁷⁶³ Ό.π., σ. 46, 47.

⁷⁶⁴ Ό.π., σ. 34.

⁷⁶⁵ Κωνσταντινίδης Α., Για την Αρχιτεκτονική, Άγρα, 1987, σ. 182.

⁷⁶⁶ Κοτιώνης Ζ., ό.π., σ. 36.

⁷⁶⁷ Κυριάκου Κ., “Από την “παλιά” Αθήνα στο “μοντέρνο” διαμέρισμα. Παράδοση και εκσυγχρονισμός στον ελληνικό, κινηματογράφο (1950-1970)”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 253-254.

όποιες μεταβολές του συνοψίζονται οι βαθύτερες αλλαγές των οικονομικών και κοινωνικών δομών.⁷⁶⁸ Είναι αναμενόμενο, η Αθήνα να αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο δράσης στις ταινίες με θέματα από τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Είναι το κέντρο των εξελίξεων και της ανασυγκρότησης· επιπλέον, η πρωτεύουσα παρέχει εύκολες σκηνογραφικές λύσεις στην Πλάκα, στο Μοναστηράκι και την Πλατεία Αβησσυνίας, στου Ψυρρή και στην περιοχή του Θησείου. Γεμάτη μνήμες μιας άλλης εποχής και με φανερή πάνω της τη φθορά του χρόνου, η κινηματογραφική παλιά Αθήνα⁷⁶⁹ αντιπαρατίθεται σε πολλά επίπεδα προς την πόλη του Μεσοπολέμου, η οποία μεταπολεμικά επεκτείνεται με γοργούς ρυθμούς και αποκτά χαρακτηριστικά σύγχρονης ευρωπαϊκής μεγαλούπολης.⁷⁷⁰

Κατά τη δεκαετία του '50, μεταβατική περίοδο κοινωνικών ζυμώσεων και οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας,⁷⁷¹ οι ήρωες των ταινιών πασχίζουν για το μεροκάματο και εξασφαλίζουν τον επιούσιο με δουλειές “του ποδαριού” και μικροκομπίνες (*Οι Παπατζήδες*, 1954· *Η καφετζού*, 1956), χωρίς να παύουν να ονειροπολούν και να ελπίζουν: ένας καλός γάμος, η ξαφνική -οπωσδήποτε ευπρόσδεκτη- άφιξη του πλούσιου συγγενούς από την Αμερική ή κάποια ξεχασμένη κληρονομιά, θα τους εξασφαλίσουν την πολυπόθητη οικονομική άνεση (*Η θεία από το Σικάγο*, 1957· *Έχει θείο το κορίτσι*, 1957). Κι αν δε γίνει τίποτε απ' όλα αυτά, υπάρχει πάντα η κατοικία της οικογένειας, το παλιό ισόγειο σπιτάκι με την αυλή σε κάποια αθηναϊκή γειτονιά, το οποίο θα κατεδαφιστεί, για να αποκατασταθούν οι ανύπαντρες κόρες ή αδερφές. Σε αρκετές περιπτώσεις η ελπίδα για το κέρδος που θα αποφέρει μια τέτοια προίκα αρκεί, για να εκδηλώσουν το θαυμασμό τους στην άσχημη μεγαλοκοπέλα οι επίδοξοι σύζυγοί της. Κτηματομεσίτης και εργολάβος οικοδομών είναι τα νέα κερδοφόρα επαγγέλματα, που μπορεί εύκολα να ασκήσει κανείς αφού δεν απαιτούνται ειδικά προσόντα, παρά ευρηματικότητα και πειθώ (*Έλα στο θείο*, 1950). Οι κτηματομεσίτες παζαρεύουν σκληρά τα οικοπέδα, συνήθως πατρική κληρονομιά εξ αδιαιρέτου (*Ο Φανούρης και το σόι του*, 1957), ενώ οι εργολάβοι με την επιμονή τους ελπίζουν, και συχνά κατορθώνουν, να παρακάμψουν τις όποιες ενστάσεις για την κατεδάφιση του παλιού αστικού ακινήτου (*Ο θησαυρός του μακαρίτη*, 1959). Όσο για τους μηχανικούς, αυτοί θεωρούνται σπουδαίοι γαμπροί και συναγωνίζονται σε επαγγελματικές και ερωτικές επιτυχίες τους γιατρούς και τους δικηγόρους, που παραδοσιακά θεωρούνται “μεγάλη τύχη” για τα ανύπαντρα κορίτσια (*Η θεία απ' το Σικάγο*, 1957). Η σαρωτική επιβολή των νέων αντιλήψεων περί ανάπτυξης και κοινωνικής ανόδου είναι γεγονός και σταδιακά αποτυπώνεται στο τοπίο της πόλης. Πάντως, η επερχόμενη δραματική αλλαγή στο αστικό τοπίο δεν φαίνεται να ανησυχεί κανέναν. Μάλιστα, το γεγονός ότι δεν έχουν αλλάξει όψη χαρακτηριστικά σημεία της Αθήνας,⁷⁷² επιτρέπει σύντομες αναδρομές στη ζωή των ηρώων πριν τον πόλεμο, σε γεγονότα που θα σημαδέψουν τη μετέπειτα ζωή τους (*Κόκκινα τριαντάφυλλα*, 1955· *Μια λατέρνα, μια ζωή*, 1958).⁷⁷³

Ως τις αρχές της δεκαετίας του '60 οι ήρωες έχουν “βολευτεί”. Τα αιτήματά τους αφορούν πάντα το μικρόκοσμό τους και τα προβλήματα τους βρίσκουν τη λύση τους στο γραφείο του βουλευτή ή του κομματάρχη τους (*Ζητείται ψεύτης*, 1961· *Υπάρχει και φιλότιμο*, 1965). Υπερασπίζονται τις μικροαστικές

⁷⁶⁸ Κυριάκου Κ., ό.π., σ. 257.

⁷⁶⁹ Που συχνά δεν απέχει πολύ από την Αθήνα της λογοτεχνίας του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

⁷⁷⁰ Η Κατερίνα Κυριάκου δεν ασχολείται με το σύνολο των ταινιών που γυρίστηκαν από το τέλος του Εμφυλίου μέχρι την εγκαθίδρυση της απριλιανής δικτατορίας, αλλά μόνον με εκείνες τις ταινίες, στις οποίες επιχειρείται η ερμηνεία αυτής της αντιπαραθέσης. Ο τρόπος που οι σκηνοθέτες παρουσιάζουν και ερμηνεύουν το τοπίο της πόλης είναι το στοιχείο που τις κάνει να ξεχωρίσουν από τις υπόλοιπες και να συμβάλλουν, η καθεμία με τον τρόπο της, στη διαμόρφωση του κινηματογραφικού μύθου της ελληνικής πρωτεύουσας.

⁷⁷¹ Κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, θέμα των ταινιών είναι κυρίως η διάσταση παλαιού-νέου, η οποία αποκτά και ηθικό περιεχόμενο, αφού το παλιό, δοκιμασμένο καθώς είναι, εμπνέει εμπιστοσύνη και ασφάλεια, ενώ το καινούριο υπονομεύεται διαρκώς από τον ίδιο του το δυναμισμό (*Θανασάκης ο πολιτευόμενος*, 1952). Πλάι στο παλιό και το καινούριο κάνει την εμφάνισή του σταδιακά το σχήμα φτωχοί-καλοί / πλούσιοι-κακοί, το οποίο και τελικά θα υπερισχύσει ως θέμα σεναρίου. Στο τοπίο (και) της (κινηματογραφικής) πόλης αποτυπώνονται τόσο οι αντιθέσεις όσο και η μεγάλη κοινωνική κινητικότητα αυτής της περιόδου: το σπίτι με αυλή, λιτό και εναρμονισμένο στους όρους της παραδοσιακής διαβίωσης, αντιπαρατίθεται προς το διαμέρισμα, έναν χώρο αυστηρά προσωπικό, που με τη σειρά του θα αντιπαρατεθεί αργότερα, ως χώρος περιχαρακωμένος πια, στην ίδια την πόλη (*Οι απέναντι*, 1981). Η ίδια τάση παρατηρείται και στο θέατρο, αρχικά με έργα όπως *Η αυλή των θαυμάτων* του Ι. Καμπανέλλη (Θέατρο Τέχνης, περίοδος 1957-1958) και η *Οδός Ονείρων* του Μ. Χατζιδάκι (1962), αργότερα *Το τάβλι* του Δ. Κεχαΐδη (1971), η *Μάνα, Μητέρα, Μαμά* του Γ. Διαλεγμένου (1981) και *Το σόι* του Γ. Αρμένη (1981). Βλ.: Κυριάκου Κ., ό.π.

⁷⁷² Π.χ., η Πανεπιστημίου στο ύψος της Ιατρικής Σχολής ή το μνημείο του Άγνωστου στρατιώτη.

⁷⁷³ Κυριάκου Κ., ό.π., σ. 257-259.

τους αρχές με κάθε τρόπο (*Η κυρία του κυρίου*, 1962) και προσαρμόζουν την προοδευτική ιδεολογία τους στις καταναλωτικές τους ανάγκες, απόδειξη κοινωνικής ανόδου (*Ξύπνα Βασίλη*, 1969). Η ανασυγκρότηση συνεχίζεται με εντατικούς ρυθμούς: η οικοδομή αναδεικνύεται σε υπεραξία (*Τέντυ μπού αγάπη μου*, 1965) και στο χορό μπαίνουν, λίγο - λίγο τεχνικές εταιρίες με ειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό, οι οποίες αναλαμβάνουν τα ποικίλα δημόσια έργα (*Η Δεσποινίς Διευθυντής*, 1964). Τα δημοφιλή μιούζικαλ της Φίνος Φιλμς αποτυπώνουν έναν κόσμο γελαστό, χωρίς σοβαρές ευθύνες και διακωμωδούν τα πάντα, από τους χίπις και τη σεξουαλική επανάσταση μέχρι τους σουρεαλιστές και την πάλη των τάξεων (*Μερικοί το προτιμούν κρύο*, 1962· *Κάτι να καίει*, 1963· *Κορίτσια για φίλημα*, 1965· *Ραντεβού στον αέρα*, 1966· *Οι θαλασσιές οι χάντρες*, 1967).⁷⁷⁴

Η σύγχρονη Αθήνα στον ελληνικό κινηματογράφο του '50 και του '60 είναι φωτεινή και ηλιόλουστη, τρέφει απεριόριστο θαυμασμό για τα σύμβολα του αρχαίου -αναμφισβήτητα ένδοξου- παρελθόντος της και καμαρώνει για τα μοντέρνα κτίρια που συναγωνίζονται σε φήμη τα κλασικά της μνημεία. Εκτός εξαιρέσεων, οι Έλληνες σκηνοθέτες προσπερνούν τις άθλιες προσφυγικές παράγκες σε απόσταση αναπνοής από το κέντρο της πόλης, εκεί όπου οι άνθρωποι συνωστίζονται χωρίς στοιχειώδεις συνθήκες διαβίωσης, και θεωρείται προνόμιο το να είσαι εργάτης του μεροκάματου⁷⁷⁵: "*Μ' αρέσει αυτή η γειτονιά, έτσι όπως είναι, χωμένη μες στην πολιτεία, δίπλα στη μεγάλη λεωφόρο, στριμωγμένη λες και πάει να σκάσει. Το κάθε σπιτάκι κολλητά με τ' άλλο, μια σανίδα τα χωρίζει. Ακούς τις κουβέντες του διπλανού σου, ξέρεις τι ώρα ξυπνάει το πρωί, τι ώρα κοιμάται. Τώρα, λες, πλένεται, τώρα ανοίγει την πόρτα. Μερικοί φουντώνουν - γιατί να περνάν έτσι οι μέρες; Όταν βγεις στη λεωφόρο μυρίζει θάλασσα, όσο κατηφορίζεις σε πιάνει η αρμύρα στη μύτη. Αν πας πάλι προς τα πάνω, αισθάνεσαι πως μπαίνεις στην καρδιά της πόλης. Μυρίζει ασφαλτο και δέντρα του κήπου. Φώτα, αυτοκίνητα. Είν' ωραία. Τι διάολο! Πρέπει κι εδώ κάτι ν' αλλάξει. Πώς μπορεί να χωρέσει η ιστορία ενός ανθρώπου εδώ μέσα; Πρέπει να στριμωχτούν, όχι μόνο τα πόδια τους, αλλά και τα όνειρά τους*" (Μαγική πόλη, 1954).

Οι ταινίες ξεκινούν συχνά με απόψεις της Αθήνας από ψηλά (*Χειροκροτήματα*, 1944). Ο φακός σταματά για μια στιγμή στον Παρθενώνα,⁷⁷⁶ για να κατηφορίσει κατόπιν προς την Καπνικαρέα και να τρυπώσει στους γύρω εμπορικούς δρόμους ή να καταλήξει στο Σύνταγμα και τις κεντρικές λεωφόρους με το μνημειακό χαρακτήρα (Πανεπιστημίου). Η νοσταλγική μουσική και τα τραγούδια που συνοδεύουν τους τίτλους, αλλά κυρίως τα λόγια του αόρατου αφηγητή στα πρώτα πλάνα της ταινίας, αποτελούν ήδη ένα σχόλιο για το τοπίο της πόλης και τους κατοίκους της. Η επιλεκτική αποτύπωση του τοπίου από το φακό μετατρέπει την Αθήνα σε φαντασίωση, με αποτέλεσμα, ο θεατής, στην καθημερινή ή περιστασιακή επαφή του μαζί της να αναζητεί την επιβεβαίωση της δικής του εικόνας για την πόλη ανάλογα με τις ανάγκες του, τις προσδοκίες ή τους φόβους του.⁷⁷⁷ Στη δεκαετία του '50, δεν είναι πάντα ορατή κάποια διέξοδος από τη στασιμότητα και τη φθορά. Στη δεκαετία του '60, η υποβάθμιση της

⁷⁷⁴ Κυριάκου Κ., ό.π., σ. 259.

⁷⁷⁵ Ό.π., σ. 257.

⁷⁷⁶ Στις παρυφές της Ακρόπολης, απλώνεται ένα μοναδικό σύνολο μνημείων που συγκροτεί, σε μεγάλο βαθμό, το αρχαιολογικό τοπίο της ελληνικής πρωτεύουσας. Οι ταινίες του '50 αποκτούν σήμερα τη σημασία του τεκμηρίου, τόσο για την ιστορία της διάσωσης μνημείων, όσο και για τη σχέση των ανθρώπων με το ιστορικό παρελθόν του χώρου, στον οποίο κατοικούν. Στα πρώτα πλάνα της *Ωραίας των Αθηνών* (1954), η πόλη ως θέαμα εξασφαλίζει στους ήρωες το μεροκάματο και σε μας μια σπάνια απεικόνιση της Αθήνας από την πλευρά της Αγ. Μαρίνας του Θησείου, όπου, εκτός των άλλων, βλέπουμε την Αρχαία Αγορά, πριν ακόμα ολοκληρωθούν οι ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες των Αμερικανών στον αρχαιολογικό χώρο [ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι ένα πλάνο στο *Οργανάκι*, (1955), όπου στον έρημο χώρο της Αρχαίας Αγοράς υψώνεται μόνος ο ναός του Ηφαίστου με φόντο τους κυματιστούς λόφους προς την πλευρά του Ελαιώνα]. Αλλά και στη *Στέλλα* (1955) υπάρχουν απόψεις της πλατείας Αθυσσινίας, της οδού Αδριανού και της Αρχαίας Αγοράς που σήμερα σοκάρουν τον ευαίσθητο θεατή για την ποιοτική διαφορά που διαφαίνεται στο τοπίο, στο φως και στον τρόπο που οι άνθρωποι φαίνονται να βιώνουν το χώρο, - όσο κι αν κάποια πράγματα μπορεί να αποτελούν επιλογές του Κακογιάννη, η αλήθεια δύσκολα κρύβεται... Το ίδιο θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς π.χ. και για το *Αμαξάκι* (1957) όπου τα μνημεία της Ρωμαιοκρατικής Αγοράς, εκτός από επιβλητικό σκηνικό βάθος, υπογραμμίζουν με το δικό τους τρόπο την υπεροχή της ποιότητας και την αντοχή της παράδοσης απέναντι στο πνεύμα συναλλαγής που σταδιακά υπερισχύει στις ανθρώπινες σχέσεις. Κατά τα άλλα, η αναφορά σε συγκεκριμένα μνημεία εξυπηρετεί περισσότερο τις ανάγκες σύντομων εξωτερικών γυρισμάτων, ωστόσο κι έτσι ακόμη καταγράφεται μια πραγματικότητα. Στην Ακρόπολη, για παράδειγμα, τα Προπύλαια αποτελούν τόπο συνάντησης των ερωτευμένων ζυγαριών, που συνεχίζουν τον κυριακάτικο περίπατό τους στο Φιλοπάτιο, κέντρο απόκεντρο, ασφαλές από τα αδιάκριτα μάτια των συγγενών και οικογενειακών γνωστών. Το τουριστικό περίπτερο του Πικιώνη (1954-1957) απέναντι από το Ηρώδειο, περιλαμβάνεται σταθερά σε όλες τις ταινίες του '60 ως τόπος ραντεβού. Βλ.: Κυριάκου Κ., ό.π., σ. 279

⁷⁷⁷ Κυριάκου Κ., ό.π., σ. 264.

περιοχής στις παρυφές της Ακρόπολης έχει προχωρήσει εξαιτίας της άνευ όρων παράδοσής της στον παντοδύναμο τουρισμό και τη μερική ανοικοδόμηση⁷⁷⁸: «Τα στενά δρομάκια, η παλιά γειτονιά. Πάει, δεν γλυτώνει κι αυτή. Θα γεμίσει με σειρά από μοντέρνες πολυκατοικίες, κρύες και ομοιόμορφες, με βάρβαρους και μονοκόμματος όγκους μπετόν, χωρίς φαντασία, χωρίς προσωπικότητα, χωρίς ξεθωριασμένα κεραμίδια και σκοροφαγωμένες γρίλιες, χωρίς γαζίες και γεράνια. Και θα περνάς μια μέρα, Αντωνάκη, και στη θέση του θα φυτέψουμε μια κρύα πολυκατοικία, μοντέρνα και μονοκόμματα και πανύψηλη ίσαμε τον έβδομο ουρανό»⁷⁷⁹ (Η δε γυνή να φοβήται τον άνδρα, 1965).⁷⁸⁰

Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι μεγάλο μέρος των ταινιών του '50-'60 αποτελούν σπάνια τεκμήρια της περιόδου, λίγο πριν επικρατήσει οριστικά ο αστικός τρόπος ζωής, όχι στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη ή τον Πειραιά, αλλά σε ολόκληρη την επικράτεια. Λίγοι σκηνοθέτες υποψιάστηκαν τι θα επακολουθούσε την επόμενη δεκαετία, αλλά στην προσπάθειά τους να προειδοποιήσουν το κοινό έφθασαν μερικές φορές στα άκρα: μυθοποίησαν εντελώς την παλιά Αθήνα ως δομημένο χώρο και τρόπο ζωής και αδίκησαν τη σύγχρονη μεγαλούπολη και το σήμα κατατεθέν της, την αστική πολυκατοικία. Οι υπόλοιποι διακωμώδησαν τα νέα ήθη, αλλά απέφυγαν επιμελώς την κριτική για το διαμέρισμα, το χώρο, στον οποίο τα ήθη αυτά διαμορφώθηκαν. Γνώριζαν ότι η απόκτηση στέγης, αποτελούσε την πεμπτούσια της αποκατάστασης για μεγάλο μέρος του κοινού τους και οποιοσδήποτε συσχετισμός εκσυγχρονισμού και διαχείρισης του αστικού τοπίου θα ήταν τουλάχιστον ενοχλητικός.⁷⁸¹

Με τον καιρό η Ελλάδα γέμισε πόλεις που ακολούθησαν το παράδειγμα της Αθήνας ως προς την άναρχη δόμηση, τις αυθαίρετες επεκτάσεις ή την αλλοίωση της μνήμης που αποτυπώνεται στο αστικό τοπίο και στο φυσικό περιβάλλον. Η πολιτική βούληση και τα κίνητρα για αναστηλώσεις, αποκαταστάσεις, αναπλάσεις και συναφείς δραστηριότητες στα ιστορικά κέντρα των πόλεων, θα έρθουν αργότερα. Τα όποια μέτρα, αν και θα προλάβουν την οριστική καταστροφή, δεν θα αποτρέψουν τελικά την ουσιαστική αλλαγή στο χαρακτήρα και στο ύφος της περιοχής ή της γειτονιάς. Έτσι, οι παλιές ταινίες, που προβάλλονται κατ' επανάληψη⁷⁸² από την τηλεόραση, ανέλαβαν να συντηρήσουν για

⁷⁷⁸ Κυριάκου Κ., ό.π., σ. 277.

⁷⁷⁹ Την ίδια στιγμή ο φακός αποτυπώνει τους σαθρούς τοίχους, τις ξεχαρβαλωμένες γρίλιες και τα μαραμμένα λουλούδια στις γλάστρες.

⁷⁸⁰ Ό.π., σ. 278.

⁷⁸¹ Ό.π., σ. 289-290.

⁷⁸² Ταινίες στις οποίες διαφαίνονται τοπιακά τεκμήρια είναι: Η φωνή της καρδιάς, Δ. Ιωαννόπουλος, 1943, Χειροκροτήματα, Γ. Τζαβέλλας, 1944, Η ανθοπώλις των Αθηνών, Τ. Παπαδαντωνάκης, 1945, Παιδιά της Αθήνας, Τ. Μπακόπουλος, 1947, 100.000 λίρες, Αλ. Λειβαδίτης, 1948, Οι Γερμανοί ξανάρχονται, Αλ. Σακελλάριος, 1948, Έλα στο θείο, Ν. Τσιφόρος, 1950, Ο μεθύστακας, Γ. Τζαβέλλας, 1950, Ματωμένα Χριστούγεννα, Γ. Τζαβέλλας, 1951, Τα τέσσερα σκαλοπάτια, Γ. Ζερβός, 1951, Πικρό ψωμί, Γ. Γρηγορίου, 1951, Θανασάκης ο πολιτευόμενος, Αλ. Σακελλάριος, 1952, Το σωφεράκι, Γ. Τζαβέλλας, 1953, Δεσποινίς ετών...39, Αλ. Σακελλάριος, 1954, Μαγική πόλη, Ν. Κούνδουρος, 1954, Κυριακάτικο ξύπνημα, Μ. Κακογιάννης, 1954, Η ωραία των Αθηνών, Ν. Τσιφόρος, 1954, Το κορίτσι της φτωχόγειτονιάς, Φρ. Ηλιάδης, 1954, Το κορίτσι της γειτονιάς, Μ. Πλυτά, 1954, Οι παπατζήδες, Αλ. Σακελλάριος, 1954, Κάλπικη λίρα, Γ. Τζαβέλλας, 1955, Στέλλα, Μ. Κακογιάννης, 1955, Λατέρνα, φτώχεια και φιλότιμο, Αλ. Σακελλάριος, 1955, Κόκκινα τριαντάφυλλα, Κ. Ανδρίτσος, 1955, Το Οργανάκι, Φρ. Ηλιάδης, 1955, Πρωτευουσάνικες ιστορίες, Γ. Πετροπουλάκης, 1956, Η καφετζού, Αλ. Σακελλάριος, 1956, Ο Ζηλιάρogaτος, Γ. Τζαβέλλας, 1956, Ο Δράκος, Ν. Κούνδουρος, 1956, Η θεία απ' το Σικάγο, Αλ. Σακελλάριος, 1957, Ο Φανούρης και το σόι του, Δ. Ιωαννόπουλος, 1957, Μάρμπα Γιάννη κανατά, Κ. Στράντζαλης, 1957, Τζίπ, περίπτερο και αγάπη, Μ. Πλυτά, 1957, Έχει θείο το κορίτσι, Κ. Ανδρίτσος, 1957, Το αμαξάκι, Ν. Δημόπουλος, 1957, Λατέρνα, φτώχεια και γαρύφαλλο, Αλ. Σακελλάριος, 1957, Μια ζωή την έχουμε, Γ. Τζαβέλλας, 1958, Χαρούμενοι αλήτες, Ν. Δαδής, 1958, Μια λατέρνα μια ζωή, Σ. Καψάσκης, 1958, Ο Μιμίκος και η Μαίρη, Γ. Γρηγορίου, 1958, Ερωτικές ιστορίες, Γ. Γρηγορίου, 1959, Φτώχεια και αριστοκρατία, Ντ. Δημόπουλος, 1959, Στουρνάρα 288, Ντ. Δημόπουλος, 1959, Ανθισμένη αμυγδαλιά, Χ. Αποστόλου, 1959, Η μουσίτσα, Γ. Δαλιανίδης, 1959, Ο θησαυρός του μακαρίτη, Ν. Τσιφόρος, 1959, Να πεθερός!...να μάλαμα!, Μ. Νούσιας, 1959, Ο Θύμιος τα' κανε θάλασσα, Αλ. Σακελλάριος, 1959, Ο Θύμιος τα' χε τετρακόσια, Γ. Τσαούλης, 1960, Ποτέ την Κυριακή, Ζ. Ντασσέν, 1960, Μακρυκωσταίοι και Κοντογιώργηδες, Αλ. Σακελλάριος, 1960, Συνοικία το όνειρο, Αλ. Αλεξανδράκης, 1961, Αλίμονο στους νέους, Αλ. Σακελλάριος, 1961, Ζητείται ψεύτης, Γ. Δαλιανίδης, 1961, Ο Κατήφορος, Γ. Δαλιανίδης, 1961, Η Αθήνα τη νύχτα, Κλ. Κοντισιώτης, 1962, Μερικοί το προτιμούν κρύο, Γ. Δαλιανίδης, 1962, Η κυρία του κυρίου, Γ. Δαλιανίδης, 1962, Νόμος 4000, Γ. Δαλιανίδης, 1962, Κάτι να καίει, Γ. Δαλιανίδης, 1962, Ο Θύμιος στη χώρα του στριπ-τιζ, Κ. Χατζηρήστος, 1963, Τα κόκκινα φανάρια, Β. Γεωργιάδης, 1963, Η Δεσποινίς Διευθυντής, Ντ. Δημόπουλος, 1964, Αθήνα ώρα δώδεκα, Όμ. Ευστρατιάδης, 1964, Τέντυ μπου αγάπη μου, Γ. Δαλιανίδης, 1965, Κορίτσια για φίλημα, Γ. Δαλιανίδης, 1965, Η δε γυνή να φοβήται τον άνδρα, Γ. Τζαβέλλας, 1965, Υπάρχει και φιλότιμο, Αλ. Σακελλάριος, 1965, Η έβδομη ημέρα της δημιουργίας, Β. Γεωργιάδης, 1966, Διπλοπενιές, Γ. Σκαλενάκης, 1966, Κοινωνία ώρα μηδέν, Ντ. Δημόπουλος, 1966, Οι κυρίες της αυλής, Ντ. Δημόπουλος, 1966, Ραντεβού στον αέρα, Γ. Δαλιανίδης, 1966, Οι θαλασσιές οι χάντρες, Γ. Δαλιανίδης, 1967, Μιας πεντάρας νιάτα, Ντ. Δαδής, 1967, Κολωνάκι διαγωγή μηδέν, Στ. Ζωγραφάκης, 1967, Μια κυρία στα μπουζούκια, Γ. Δαλιανίδης, 1968, Επιχείρησις Απόλλων, Γ. Σκαλενάκης, 1968, Η λεωφόρος του μίσους, Ν. Φώσκολος, 1968, Η Αθήνα μετά τα

τις νεότερες γενιές το μύθο της παλιάς Αθήνας, ενώ αυτό που αντιπροσώπευε πράγματι η παλιά Αθήνα για τους θεατές του '50 ή του '60, επιστρέφει κατά την τελευταία εικοσαετία μέσα από τις σελίδες της λογοτεχνίας.⁷⁸³

Γ.3.5. Η διαμόρφωση των σύγχρονων τοπίων της Ελλάδας

Το 1952, η Δεξιά σταθεροποιείται στην εξουσία για μια δεκαετία. Την περίοδο 1950-1960, αλλάζει μορφή η δημογραφική σύνθεση της χώρας. Ο αγροτικός πληθυσμός εγκαταλείπει την ύπαιθρο και συγκεντρώνεται στα μεγάλα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Η μετανάστευση ύστερα από το 1956 θα διοχετευτεί στα βιομηχανικά κέντρα της Β. Ευρώπης, βοηθώντας τη διατήρηση της ενδημικής ανεργίας σε χαμηλά επίπεδα. Ταυτόχρονα εμφανίζεται από το 1957 ο Τουρισμός, που ολοένα θα αυξάνεται σαν οικονομική διέξοδος σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, καθώς και το ναυτικό συνάλλαγμα. Πάντοτε όμως το εμπόριο και οι οικοδομικές επιχειρήσεις θεωρούνται οι πιο αποδοτικές πηγές κέρδους, με αποτέλεσμα να αποθαρρύνονται οι επενδύσεις στη βιομηχανία. Η περίοδος της ειρηνικής ευημερίας και αλματικής οικονομικής ανάπτυξης, λοιπόν, αρχίζει το 1952 και η έκφρασή της στο χώρο είναι τα μεγάλα έργα οδοποιίας στην πρωτεύουσα και στην επαρχία. Η ανάπτυξη έτσι γίνεται συνώνυμη -μεταξύ άλλων- με το εθνικό δίκτυο δρόμων, απαραίτητο συμπλήρωμα της ιλιγγιώδους αύξησης αυτοκινήτων μεταπολεμικά.⁷⁸⁴

Σύμφωνα με το *Σύνδεσμο Τεχνικών Εταιριών Η' Τάξης*, οι κατασκευαστές που έχουν περάσει “δια πυρός και σιδήρου” από τη μεγάλη μάχη της ανασυγκρότησης της χώρας μετά τον πόλεμο, τώρα καλούνται να δημιουργήσουν τις πρώτες υποδομές για την ανάπτυξη. Αυτή την περίοδο, λοιπόν, αναδεικνύονται οι πρώτες μεγάλες εταιρίες της εποχής, όπως η ΟΔΩΝ & ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ, η ΔΟΜΙΚΗ, η ΕΔΟΚ και ΕΤΕΡ, αλλά και άλλες που η παρουσία τους συνεχίζεται και σήμερα. Γίνονται οι πρώτες προσπάθειες να κατασκευαστεί και να συντηρηθεί το βασικό οδικό δίκτυο της χώρας, στο οποίο συμμετέχουν αποκλειστικά ελληνικές εταιρίες. Επιγραμματικά αναφέρουμε, την Εθνική Οδό Λάρισας-Τεμπών-Κατερίνης (1957-1959), το δρόμο Πλαταμώνα-Λιτόχωρου (1958-αρχές '60), τα τεχνικά έργα Σαρανταπόρου (αρχές 1958-'60), το φράγμα του Αχελώου, το δίκτυο ύδρευσης της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, τα αρδευτικά και έργα εγγείων βελτιώσεων στη Θράκη (1955-'57) και στην πεδιάδα του Αγρινίου. Στις 3 Οκτωβρίου 1954, πραγματοποιείται η επίσημη έναρξη των εργασιών της ύδρευσης της πρωτεύουσας από τη λίμνη Υλίκη. Το 1954 παραδίδεται το υδροηλεκτρικό έργο στο Λούρο, προϊόν συνεργασίας της ΕΤΕΡ με τη γαλλική εταιρία OMNIUM LYONNAIS. Μεταξύ 1951-1955, κατασκευάζονται τα υδροηλεκτρικά έργα του Λάδωνος και του Άγρα. Το 1953, ένας ισχυρότατος σεισμός ισοπεδώνει τα νησιά του Ιονίου και ξεκινάει η ανοικοδόμησή τους, ενώ δημιουργείται ειδικό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο ισχύει μέχρι σήμερα.

Μετά το 1955, υπήρξε στροφή προς τη μεγάλη γεφυροποιία. Εκείνη την περίοδο, το Υπουργείο Δημοσίων Έργων ξεκίνησε τη νέα γενιά γεφυρών και άρχισαν να κατασκευάζονται οι γέφυρες από προεντεταμένο σκυρόδεμα, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, τις “δίδυμες” γέφυρες του Κηφισού το 1955, με μελέτη του Καθηγητή του ΕΜΠ Θ. Τάσιου. Αξίζει να αναφέρουμε και την τότε συρταρωτή γέφυρα της Χαλκίδας, η οποία αποτελούσε παγκόσμια πρωτοτυπία.⁷⁸⁵ Το 1959 μελετάται και κατασκευάζεται ο πρώτος ανισόπεδος κόμβος στην Ελλάδα, πλησίον της Κατερίνης, επί της Εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Τέλος, σημαντικά έργα πραγματοποιούνται σε αεροδρόμια, όπως του Ελληνικού, της Λάρισας, της Ανδραβίδας, του Άραξου κλπ, όπως και σημαντικά εξειδικευμένα έργα, για παράδειγμα τηλεφωνικά δίκτυα, δίκτυα ηλεκτρικής ενέργειας, ενώ με τη συμμετοχή κατασκευαστικών

μεσάνυχτα, Αρ. Καρύδης-Φουκς, 1968, *Το κορίτσι του Λούνα Παρκ*, Κ. Καραγιάννης, 1968, *Ξύπνα Βασίλη*, Γ. Δαλιανίδης, 1969, *Η κόμηση της φάμπρικας*, Κλ. Κονιτσιώτης, 1969, *Η μεγάλη ανάσταση*, Π. Κωνσταντίνου, 1969, *Οι Απέναντι*, Γ. Πανουσόπουλος, 1981, *Το πεθαμένο λικέρ*, Γ. Καρυπίδης, 1992, *Αθήνα. Αναζητώντας τη χαμένη πόλη*, Μ. Γκαστίν - Σ. Δρακόπουλου, 1993, *Από την άκρη της πόλης*, Κ. Γιάνναρης, 1998, στο: Κυριακού Κ., ό.π., σελ. 293-295.

⁷⁸³ Γ. Ξανθούλη, *Το πεθαμένο λικέρ*: Σώτης Τριανταφύλλου, *Αύριο, μια άλλη χώρα*. Στο βιβλίο του Ξανθούλη βασίστηκε η ομώνυμη ταινία του Καρυπίδη, 1992.

⁷⁸⁴ Φιλίππιδης Δ., ό.π., σ. 253.

⁷⁸⁵ Η έμπνευση για το μηχανολογικό τμήμα της συρταρωτής γέφυρας ήταν του Μηχανολόγου Γ. Μαλάκη, ενώ η στατική μελέτη πραγματοποιήθηκε από τον Καθηγητή Θ. Τάσιο. Το 1985 άρχισε η κατασκευή της νέας καλωδιωτής γέφυρας που αντικατέστησε την παλιά.

εταιριών της χώρας, παραδίδονται προς χρήση στρατιωτικά και οχυρωματικά έργα, μεγάλες εγκαταστάσεις καυσίμων του Ναυτικού, η υπόγεια στρατιωτική βάση στη Σούδα, καθώς και στη Σαλαμίνα, στη Λέρο κλπ.⁷⁸⁶

Επιστρέφοντας τώρα στις εξελίξεις της πρωτεύουσας, η οποία έδωσε το “βήμα” -όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια- και στην περιφέρεια, το πρώτο μεταπολεμικό μεγάλης κλίμακας κτίριο ήταν το Χίλτον των Αθηνών (1958-1963). Σχεδιάστηκε από τους Εμμ. Βουρέκα, Πρ. Βασιλειάδη και Σπ. Στάικο, σε συνεργασία με τους τεχνικούς της ομώνυμης ξενοδοχειακής εταιρίας. Το Χίλτον λειτούργησε σαν σύμβολο με πολλαπλές έννοιες: πρότυπο ξένων τουριστικών επενδύσεων στην Ελλάδα, μορφολογικό πρότυπο ξένων τουριστικών επενδύσεων στην Ελλάδα, μορφολογικό πρότυπο για μνημειώδη αρχιτεκτονική, πρότυπο θεσμικών παρεκκλίσεων. Το Χίλτον για πρώτη φορά έφτανε στις 1.000 κλίνες (400 δωμάτια) και επίσης για πρώτη φορά δεν προσπαθούσε να ενταχθεί στο περιβάλλον του, αντίθετα επιζητούσε όσο γίνεται να επιβληθεί. Όπως σωστά παρατήρησε ο V. Scully, το Χίλτον ανταγωνιζόταν με τον όγκο του τον Παρθενώνα. Οπωσδήποτε ένα από τα μεγαλεπήβολα έργα της περιόδου Κ. Καραμανλή, το ξενοδοχείο αυτό δεν παύει να είναι ένα αξεπέραστο πρότυπο για όλα τα ξενοδοχεία πολυτελείας που θα χτίζονταν αργότερα στην Ελλάδα.⁷⁸⁷

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σ' αυτό το σημείο μας ενδιαφέρει να διαφανούν οι αλλαγές που συντελέστηκαν στην πρωτεύουσα αλλά και στη χώρα συνολικά, αλλαγές οι οποίες διαμόρφωσαν τα σύγχρονα ελληνικά τοπία. Στον τεχνικό χώρο λοιπόν, τη δεκαετία του '60 έχουμε πληθώρα έργων, τα οποία θα αναφέρουμε και πάλι επιγραμματικά. Οδικά έργα στην Εθνική Οδό Αθηνών-Λαμίας, στην Εθνική Οδό Αθηνών-Κορίνθου, καθώς και την κατασκευή της λεωφόρου Μεσογείων, τις γέφυρες του Μέγδοβα και του Καραϊσκάκη, το λιμάνι του Πειραιά και άλλα εγγειοβελτιωτικά έργα, εκτελεί η εταιρία ΟΔΩΝ&ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ. Το 1960, κατασκευάζεται το πρώτο κομμάτι οδοποιίας, τη νέα Εθνική Οδό, από τη Λάρισα ως τα Τέμπη, από τους Α. Λαναρά και Ι. Παράσχη, οι οποίοι το 1962 ιδρύουν την εταιρία ΣΚΑΠΑΝΕΥΣ. Πραγματοποιείται η κατασκευή του Εθνικού Αερολιμένα Αθηνών στο Ελληνικό από την ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ, καθώς και διάφορα τηλεπικοινωνιακά έργα. Επιπλέον, δημιουργούνται μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα, όπως ο Θερμοηλεκτρικός Σταθμός στο Αλιβέρι, το εργοστάσιο της ΠΕΣΙΝΕ στην Αντίκυρα, το Λιγνιτικό κέντρο Πτολεμαΐδας, ο Θερμοηλεκτρικός Σταθμός Μεγαλόπολης, το εργοστάσιο ΖΑΧΑΡΗΣ στο Πλατύ, το εργοστάσιο της HELLENIC STEEL στη Θεσσαλονίκη, καθώς και πολλά έργα της ΔΕΗ. Στις αρχές του '60 κατασκευάζονται τα “Αστέρια” στη Γλυφάδα⁷⁸⁸ και όλη η υποδομή στο ιδιωτικό έργο του Σκορπιού, του εφοπλιστή Αριστοτέλη Ωνάση, από την ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ. Το 1961 ξεκινάει το αρδευτικό έργο στον ποταμό Πηνειό της Ηλείας και αποπερατώνεται το 1967 ενώ εκτελέστηκε από τις εταιρίες ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ, ΕΟΤΕΚ, ΔΟΜΙΚΗ, ΟΔΩΝ&ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ, που κοινοπράτησαν με την εταιρία WESTERN CONTRACTING CORPORATION.⁷⁸⁹

Την περίοδο 1960-1962, κατασκευάζεται η Λαχαναγορά στο Ρέντη από την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΙΚΗ. Τα χρόνια 1961-1962, ανεγείρεται από την ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ η Βιομηχανική Περιοχή Θεσσαλονίκης. Το 1962 κατασκευάζεται το φράγμα της Πέρδικας στην περιοχή της Πτολεμαΐδας, με την κοινοπραξία κατασκευής από τη ΔΟΜΙΚΗ, την ΟΔΩΝ&ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ και τη γαλλική εταιρία SOCIETE FRANCAISE D' ENTREPRISES. Το 1965 παραδίδεται το έργο της λίμνης Κρεμαστών στον Αχελώο, με κύριο εργολάβο την αμερικανική KAISER ENGINEERS & CONSTRUCTIONS και υπεργολάβους ελληνικές εταιρίες. Το χρονικό διάστημα 1965-1968, εκτελούνται έργα οδοποιίας του βόρειου οδικού άξονα της Κρήτης, εκατέρωθεν του Ηρακλείου, προς Ρέθυμνο και προς Άγιο Νικόλαο από τη ΣΚΑΠΑΝΕΥΣ, ενώ παράλληλα κατασκευάζεται στο Βραχάσι, η πρώτη οδική σήραγγα στην Ελλάδα. Στα μέσα της δεκαετίας ξεκινάει το πρώτο ελληνικό υδροηλεκτρικό έργο, του Καστρακίου στον Αχελώο, το οποίο περατώθηκε το 1969, κοινοπραξία των εταιριών ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ, ΟΔΩΝ&ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ και ΔΟΜΙΚΗ.⁷⁹⁰

⁷⁸⁶ Σύνδεσμος Τεχνικών Εταιριών Η' Τάξης, *Τα θεμέλια του μέλλοντος. Οδοιπορικό, από το Μεσοπόλεμο στο 2000*, Αθήνα, 2002, σ. 66, 68, 70.

⁷⁸⁷ Ό.π., σ. 188-189.

⁷⁸⁸ Όλη η υποδομή του ξενοδοχειακού συγκροτήματος, τα οικοδομικά και το λιμάνι.

⁷⁸⁹ Σύνδεσμος Τεχνικών Εταιριών Η' Τάξης, ό.π., σ. 75.

⁷⁹⁰ Ό.π., σ. 77, 80.

Το φράγμα του Πολυφύτου, ένα από τα μεγαλύτερα φράγματα της χώρας, κατασκευάζεται από την ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ και την ΟΔΩΝ&ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ και ολοκληρώνεται το 1974. Η μεγάλη εργολαβία του φράγματος του Μόρνου για την υδροδότηση της πρωτεύουσας εκτελείται από τις εταιρίες ΟΔΩΝ&ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ, ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ, ΣΚΑΠΑΝΕΥΣ και τις μικρότερες ΔΡΑΣΙΣ, ΤΕΧΝΙΚΟΔΟΜΙΚΗ, ΑΡΧΙΡΟΔΟΝ και παραδίδεται το 1976. Μετά τη μεταπολίτευση, πραγματοποιούνται μεγάλα έργα υδροδότησης και στη Θεσσαλονίκη, ενώ πραγματοποιούνται και σημαντικά έργα οδοποιίας όπως, η Εθνική Οδός Κατερίνης-Θεσσαλονίκης, με γέφυρες πάνω από τον Αξιό, το Λουδία, το Γαλλικό και τον Αλιάκμονα, καθώς και η περίφημη γέφυρα της Τατάρνας στην Ευρυτανία. Την ίδια περίοδο εμφανίζεται ως μέθοδος κατασκευής, η προκατασκευή με πρωτοπόρους την ΠΡΟΔΟΜΗ και την ΠΡΟΕΤ. Το 1972-1977 κατασκευάζεται ο Θερμοηλεκτρικός Σταθμός της Καρδιάς, ενώ την ίδια περίοδο κατασκευάζονται απαιτητικά βιομηχανικά συγκροτήματα με τις αντίστοιχες βιομηχανικές εγκαταστάσεις, όπως σιλό, ανακομιστές, πύργοι ψύξεως, καυστήρες, αποθήκες κλίνκερ, σε μεγέθη πρωτόγνωρα. Το εργοστάσιο τσιμέντου ΟΛΥΜΠΟΣ στο Βόλο και το μεγάλο βιομηχανικό κτίριο της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ (ΕΑΒ) στην Τανάγρα, ενώ στην περιοχή της Αττικής τα έργα της ΔΕΗ και το υδροηλεκτρικό του Εδεσσαίου στην Πτολεμαΐδα, είναι τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα.⁷⁹¹

Το 1974-1975 δημιουργούνται ο κόμβος Φαλήρου με τη λεωφόρο Συγγρού από την εταιρία ΣΚΑΠΑΝΕΥΣ και η νέα παραλιακή οδός από το Ν. Φάληρο έως τη Συγγρού από την ΠΑΝΤΕΧΝΙΚΗ. Την περίοδο 1973-1975, κατασκευάζεται το έργο εξυγίανσης στην περιοχή Λουτρών Καϊάφα από τη ΔΟΜΙΚΗ, ενώ την περίοδο 1975-1976 κατασκευάζεται το βιομηχανικό συγκρότημα της ΧΑΛΥΨ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΚΗ στον Αλμυρό Βόλου. Τέλος, μετά την περίοδο 1970-1975, γίνονται έργα υποδομής για το στρατό και το ναυτικό, τα λεγόμενα έργα υποδομής ΝΑΤΟ και στο τέλος της δεκαετίας συνεχίζονται τα βιομηχανικά έργα, όπως το μεγάλο εργοστασιακό συγκρότημα αμιάντου στην περιοχή της Κοζάνης, το οποίο έργο ανέλαβε η εταιρία συμβούλων ΑΔΚ.⁷⁹²

Και ενώ στην Ελλάδα όπως είδαμε τις δεκαετίες 50' και 60 η "ανάπτυξη" γνωρίζει ρυθμούς επιτάχυνσης προς τον εκσυγχρονισμό, στην αντίπερα όχθη του πλανήτη και συγκεκριμένα στην Αμερική, τη δεκαετία του 1960, εκδηλώνεται το *περιβαλλοντικό κίνημα*. Ιστορικό ορόσημο θεωρείται η έκδοση της *Σιωπηλής Άνοιξης* (1962), της Ρακέλ Λουίς Κάρσον, ενώ ακολούθησαν *Ο κύκλος που κλείνει*, του Μπάρνυ Κόμονερ, *Ένας πλανήτης ληλατείται*, του Χέρμπερτ Γκρόουλ, *Τα 8 θανάσιμα αμαρτήματα του πολιτισμού μας*, του Κόνραντ Λόρεντς κ.λπ. Η δράση σε τοπικό επίπεδο για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων περιβαλλοντικών προβλημάτων ή για τη μέσω αυτοδύναμων μορφών, βελτίωση του περιβάλλοντος, αναπτύχθηκε σε μεγάλη έκταση τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη. Οι περιβαλλοντικές αυτές δραστηριότητες αποτέλεσαν το εκκολαπτήριο του *Οικολογικού Κινήματος*,⁷⁹³ το οποίο θα εμφανιστεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '70, ως αποτέλεσμα του μοντέλου ανάπτυξης που επικράτησε τα τελευταία χρόνια, αποσκοπώντας στην οικονομική μεγέθυνση, θεωρώντας την ως δείκτη ευημερίας των κοινωνιών και των ατόμων, και το οποίο εφαρμόστηκε χωρίς να ληφθεί υπόψη (ή τουλάχιστον στο βαθμό που θα έπρεπε) η ποιότητα του περιβάλλοντος. Για την επίτευξη του στόχου της οικονομικής μεγέθυνσης, οι κοινωνίες εστίασαν στην αύξηση της παραγωγής προϊόντων, αντλώντας τεράστιες ποσότητες φυσικών πόρων και αναπτύσσοντας παράλληλα τη βιομηχανία ως μέσο παραγωγής, επιχειρήματα τα οποία θα αποτελέσουν την "προκήρυξη" των οικολογικών οργανώσεων μεταπολιτευτικά. Ενισχύθηκε, με τον τρόπο αυτό, το καταναλωτικό πρότυπο των σύγχρονων κοινωνιών, όπως θα διαφανεί με περισσότερη ευκρίνεια στα χρόνια που έπονται.

Ωστόσο, κατά τη δεκαετία 1960-1970, η γεωγραφική έρευνα γνωρίζει στην Ελλάδα το χρυσό της αιώνα. Εγκαινιάζεται με τις εργασίες του Bernard Kayser που πραγματοποιήθηκαν το 1961-63 στο πλαίσιο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), το οποίο ιδρύθηκε το 1959.⁷⁹⁴ Θα ακολουθήσουν οι μελέτες μιας ολόκληρης σειράς λαμπρών εκπροσώπων της γαλλικής γεωγραφικής σχολής. Στο σύνολό τους, οι μακροαναλύσεις διαπνέονται από μια συνθετική οπτική, που εστιάζει την

⁷⁹¹ Σύνδεσμος Τεχνικών Εταιριών Η' Τάξης, ό.π., σ. 88, 91.

⁷⁹² Ό.π., σ. 92.

⁷⁹³ Βοϊκλής Γ., (1992), *Οικολογισμός*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Οικολογική σκέψη 6, σ. 71.

⁷⁹⁴ Ενώ η διδασκαλία της κοινωνιολογίας κάνει δειλά την εμφάνισή της στα πανεπιστήμια, μόλις περί τα τέλη της δεκαετίας του '50.

προσοχή της ταυτόχρονα στα κλιματικά, γεωγραφικά, οικονομικά, κοινωνιολογικά, πολιτικά και ιστορικά δεδομένα. Καθένα από αυτά τα στοιχεία μετέχει με τον τρόπο του στην οργάνωση του χώρου και τη διατύπωση των κυριότερων ζητημάτων που απασχολούν συνήθως τη γεωγραφία: ισορροπία ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, πληθυσμιακές κινήσεις, διοικητική συγκέντρωση, τύποι οικονομικών δραστηριοτήτων, γεωγραφικός καταμερισμός εργασίας, κατάσταση των τοπικών επικοινωνιών και εξοπλισμών κλπ. Οτιδήποτε είναι δυνατόν να αριθμηθεί και να μετρηθεί ευρετηριάζεται, κωδικοποιείται, ταξινομείται και χαρτογραφείται. Μεταξύ των κυριότερων εργασιών αυτής της περιόδου πρέπει να αναφέρουμε: την *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας* του Β. Kayser, και τον *Οικονομικό και κοινωνικό Άτλαντα της Ελλάδας* του ίδιου συγγραφέα σε συνεργασία με τον Κ. Thompson και άλλους, δύο θεμελιώδη έργα που έγιναν με βάση τις απογραφές του 1928-61 και που παρ' όλη την επιτυχία τους, δεν έχουν ενημερωθεί ακόμη. Την *Αγροτική έξοδο και αστυφιλία στην Ελλάδα* των Β. Kayser - Ρ.Υ. Pechoux - Μ. Sivignon, επικεντρωμένη ειδικότερα στις πληθυσμιακές μετακινήσεις (1971). Τις έρευνες των G. Burgel για τη μείζονα περιοχή της Αθήνας (1970-73), Μ. Sivignon για τη Θεσσαλία (1975) κλπ.⁷⁹⁵

Την ίδια περίοδο, δηλαδή τις δεκαετίες του '60 και του '70, είναι περίοδος απογείωσης της ελληνικής αγροτικής οικονομίας καθώς και εμφάνισης νέων προβλημάτων, που αυτή η εξέλιξη γεννά για τον αγροτικό χώρο. Ορισμένα από αυτά τα προβλήματα είναι παρόμοια με εκείνα που είχαν γνωρίσει οι δυτικές κοινωνίες δέκα ή είκοσι χρόνια πριν, αλλά είναι ιδιαίτερα για την Ελλάδα: αύξουσα ανισομέρεια από τη μία περιφέρεια στην άλλη, από τη μία παραγωγική δραστηριότητα στην άλλη, ή από τη μία κατηγορία αγροτών στην άλλη, τερατώδης αγροτική έξοδος, δέσμευση της εκσυγχρονισμένης εκμετάλλευσης στο φαύλο κύκλο της οικονομίας της αγοράς (πτώση του αγροτικού εισοδήματος, σύναψη χρεών, αύξηση της παραγωγής, κρίση υπερπαραγωγής, νέα πτώση του εισοδήματος), επίμονη στενότητα της αγροτικής εκμετάλλευσης, χρόνιο πρόβλημα αναδασμού, αλόγιστη χρήση του τεχνολογικού εξοπλισμού, έλλειψη και ταυτόχρονα υποαπασχόληση του αγροτικού εργατικού δυναμικού, δυσχέρειες των αγροτών να οργανωθούν, αφού οι συνεταιρισμοί και ο αγροτικός συνδικαλισμός εξακολουθούν να υπάγονται στην παραλυτική κηδεμονία του κράτους.⁷⁹⁶

Το 1961, ιδρύεται το ΚΕΠΕ και εκπονούνται τα πρώτα πενταετή προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης.⁷⁹⁷ Το 1963, παρουσιάζεται η κυκλοφοριακή μελέτη του W. Smith για την Αθήνα. Με φορέα το Υπουργείο Συντονισμού εκπονούνται στην περίοδο 1963-1966 χωροταξικές μελέτες για τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο και την Κρήτη, ρυθμιστικά για τις πόλεις Ηπείρου και Κρήτης και δέκα τουριστικής ανάπτυξης. Στην περίοδο της δικτατορίας, ο νόμος 395/68 "περί του ύψους των οικοδομών και του συστήματος της ελεύθερας δομήσεως", προσφέρει κίνητρα για οικοδομική εκμετάλλευση με την προσαύξηση 20-40% του συντελεστή δόμησης και επιτρέπει την ανέγερση των πρώτων "πύργων". Αντίστοιχα με το Α.Ν. 410/68, αρχίζει μια διαδικασία νομιμοποίησης των αυθαιρέτων στην περιφέρεια των μεγάλων κέντρων, καθώς πολλές περιοχές εντάσσονται στο σχέδιο πόλεως, και με το Ν.Δ. 1003/71 "περί ενεργού πολεοδομίας" μπαίνουν οι βάσεις για ανάπτυξη ή ανάπλαση με τη δημιουργία συγκροτημάτων οργανωμένης δόμησης. Με σειρά νέων θεσμικών μέτρων το 1971-1973 για την ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης, ενθαρρύνεται η δημιουργία βιομηχανικών ζωνών (Οινόφυτα, Άγιοι Θεόδωροι) και μεγάλων τουριστικών συγκροτημάτων. Ταυτόχρονα πολλαπλασιάζονται οι αναθέσεις ρυθμιστικών μελετών, κυρίως από το Υπουργείο Εσωτερικών, ενώ το Υπουργείο Συντονισμού το 1972, αναθέτει στο γραφείο Δοξιάδη το Εθνικό Χωροταξικό σχέδιο και το Χωροταξικό Πρωτευούσης.⁷⁹⁸

Ύστερα από τη μεταπολίτευση, τα κυριότερα θεσμικά μέτρα είναι ο νόμος 360/76 "περί χωροταξίας και περιβάλλοντος", ο 446/76 ιδρυτικός της ΔΕΠΟΣ, ο 651/77 για τον έλεγχο της αυθαίρετης οικοπεδοποίησης, ο 880/79 για τη μεταφορά συντελεστή δόμησης, ο 947/79 για οικιστικές περιοχές και το Π.Δ. 697/79 για τα γκαράζ. Το τελικό αποτέλεσμα, παρόλη τη δραστηριότητα, είναι συγκριτικά φτωχό: τα περιθώρια για εφαρμογή αποδεικνύονται εξαιρετικά στενά, και οι τόσο επιτακτικές μεταρρυθμίσεις θα αναβληθούν. Στο μεταξύ, η παλιότερη τακτική της επιμέρους αντιμετώπισης των προβλημάτων είναι η μόνη εφικτή, σύμφωνα με τις συνθήκες που επικρατούν. Το αποχετευτικό, το νέο

⁷⁹⁵ Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 247, 248.

⁷⁹⁶ Ό.π., σ. 256.

⁷⁹⁷ Α. Βοϊνβόδα κ.α., "Ρύθμιση του χώρου την Ελλάδα. Μια σύντομη ιστορική επισκόπηση", *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 11/1977.

⁷⁹⁸ Φιλιππίδης Δ., ό.π., σ. 229, 330.

αεροδρόμιο, το κυκλοφοριακό και τέλος η κρίσιμη ρύπανση της ατμόσφαιρας, αντιμετωπίζονται μονοσήμαντα, σαν ανεξάρτητα προβλήματα από κάποια γενικότερη ρύθμιση. Δεν έμεινε άλλη διέξοδος από τα γνωστά έργα εξωραϊσμού, περιορισμένα σε δημόσιους χώρους. Οι πρώτοι πεζόδρομοι (Βουκουρεστίου), οι παιδότοποι και οι υπόλοιπες διαμορφώσεις, ήταν οι μόνες κρατικές πρωτοβουλίες που μπόρεσαν να υλοποιηθούν. Ενώ, η ίδια περίπου αντιφατική πολιτική ακολουθήθηκε στους παραδοσιακούς οικισμούς. Ύστερα από τις εκτεταμένες καταστροφές που έγιναν στη δικτατορία στους οικισμούς που δέχονται αναπτυξιακές πιέσεις, τα πρόσθετα ανασταλτικά μέτρα, όπως το Π.Δ. 7.7.1977 για τους προ του 1923 υφιστάμενους οικισμούς και το Π.Δ. 19.10/13.11.1978 για τους όρους δόμησης σε παραδοσιακούς οικισμούς, ακόμα και τα διατάγματα Ειδικών Όρων Δόμησης, είχαν να αντιμετωπίσουν πολυσύνθετα προβλήματα που δεν μπορούσαν να λυθούν με απλά θεσμικά μέτρα. Επίσης από το 1975, άρχισε ένα πρόγραμμα αξιοποίησης των παραδοσιακών κελυφών σε ορισμένους οικισμούς από τον ΕΟΤ, ενώ λίγο νωρίτερα είχε εκπονηθεί η μελέτη της “Παλιάς πόλεως Αθηνών” (1973-1975).⁷⁹⁹ Τέλος, χρονικό ορόσημο για τις μελέτες των παραδοσιακών οικισμών, ήταν η Διακήρυξη του Έτους Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς το 1975. Ειδικά στην Ελλάδα, η σημαντική αυτή παρέμβαση από το εξωτερικό, πυροδότησε πλήθος σχετικών εκδηλώσεων (εκθέσεις, συνέδρια) και σε πιο πρακτικό επίπεδο, πολλαπλών νομοθετικών ρυθμίσεων (διατάγματα προστασίας μνημείων ή συνόλων) σχετικά με το πρόσφατο αρχιτεκτονικό παρελθόν, “παραδοσιακό” και νεοκλασικό. Συνέπεια αυτής της γενικότερης στροφής, ήταν η επιβολή κανονιστικών όρων δόμησης σε “παραδοσιακούς” οικισμούς και οι αναπλάσεις “παραδοσιακών” πυρήνων σε ιστορικούς οικισμούς.⁸⁰⁰

Και κάπου εδώ θα σταματήσουμε την “εξιτόρησή” μας σε αυτό το χρονικό σημείο, καθώς στο επόμενο μέρος και τέταρτο κεφάλαιο του παρόντος, θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με την χρονική περίοδο 1975-2015, για να καταλήξουμε στην περιοχή της έρευνάς μας και περίπτωση μελέτης, το νησί της Κρήτης. Σκοπός μας στις προηγούμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου, ήταν να αποκτήσουμε μία συνολική εικόνα των συνθηκών που άρχισαν να διαμορφώνουν τη σύγχρονη σχέση πόλη-ύπαιθρος στην Ελλάδα, η οποία σχέση εμπεριέχει και το σχήμα παραδοσιακό-σύγχρονο, αλλά και των ορισμών/ερμηνειών που αποδόθηκαν στο τοπίο, όπως αυτές εννοήθηκαν σε εθνικό -επηρεασμένες από το διεθνές- επίπεδο, ώστε στη συνέχεια να προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τις αντίστοιχες επιρροές και τις ιδιαιτερότητες -εφόσον υπάρχουν- στη γεωγραφική περιοχή της Κρήτης. Σε κάθε περίπτωση, το νησί της Κρήτης αποτελεί γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας, της Μεσογείου αλλά και του κόσμου, από την/τον οποία/ο επηρεάζεται και την/τον οποία/ο επηρεάζει -είτε άμεσα είτε έμμεσα- στο πέρασμα των χρόνων και εν τέλει αποτυπώνεται στα τοπία της.

⁷⁹⁹ Ό.π., σ. 330, 331.

⁸⁰⁰ Rapoport A., Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 210.

|Μέρος Δεύτερο|

[Κεφάλαιο Δ']

ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Σκηνή από την ταινία "Το μετέωρο βήμα του πελαργού", του Θοδωρή Αγγελόπουλου, 1991.⁸⁰¹

Δ.1. Μεταπολίτευση: νέες νοοτροπίες επάνω σε παλιές

Προτού περάσουμε στην εμπειρική έρευνά μας, οφείλουμε πρώτα από όλα να κάνουμε μία επισκόπηση της γενικής κατάστασης στην οποία υπεισέρχεται η ελληνική πραγματικότητα, αμέσως μετά την πτώση της χούντας των Συνταγματαρχών, τον Ιούλιο του 1974. Ως έναρξη της Μεταπολιτευτικής περιόδου, θα θεωρήσουμε το έτος 1975, ωστόσο η λήξη της, όπως θα δούμε και παρακάτω, έχει απασχολήσει τους ειδικούς ερευνητές. Η χρονική περίοδος που αφορά στην έρευνά μας, καλείται -εν πολλοίς- ως *Μεταπολίτευση* και για τον λόγο αυτό οφείλουμε έστω και επιγραμματικά να περιγράψουμε κάποιες από τις πολιτικές συνθήκες κάτω από τις οποίες πάρθηκαν καίριες αποφάσεις που αφορούν στην έννοια *τοπίο* που εξετάζουμε επί του παρόντος, αλλά πολύ περισσότερο στις γενεσιουργικές αιτίες που διαμόρφωσαν τις κυρίαρχες νοοτροπίες γύρω από την εν λόγω έννοια. Ως τέλος της χρονικής περιόδου που μελετάμε, θα θεωρήσουμε το έτος 2015, καλύπτοντας την τεσσαρακονταετία κατά την οποία πάρθηκαν και -σε άλλες περιπτώσεις- θα μπορούσαν να έχουν παρθεί πολιτικές αποφάσεις φιλικές προς το *τοπίο*, με τις συνακόλουθες νοοτροπίες περί αυτού, από ομάδες του πληθυσμού οι οποίες αποδίδουν ή όχι -με ποιον/ποιους τρόπο/τρόπους και γιατί- βαρύτητα σε αυτό.

Δ.1.1. Κυρίαρχες πολιτικές τάσεις της Μεταπολιτευτικής περιόδου

Τι καλούμε, όμως, *Μεταπολίτευση*, και ποιες συνθήκες επικράτησαν κατά την έλευση και θεμελίωσή της;

⁸⁰¹ Διαδικτυακή πηγή: <https://www.imdb.com/title/tt0102439/mediaviewer/rm3867414528>

Η έλευση της Μεταπολίτευσης⁸⁰² -που όπως είναι γνωστό, συμπίπτει χρονικά με την πετρελαϊκή κρίση και την ευρύτερη διεθνή οικονομική ύφεση που θα ακολουθήσει στα μέσα της δεκαετίας του '70-⁸⁰³ θα διαμορφώσει ένα νέο πολιτικό περιβάλλον συγκριτικά με τις δύο προηγούμενες μετεμφυλιακές δεκαετίες. Η έντονη πολιτικοποίηση πολλών κοινωνικών ομάδων και των κοινωνικών κατηγοριών σε όλο το γεωγραφικό εύρος της ελληνικής επικράτειας, η μεγάλη συμμετοχή ειδικά των νέων ανθρώπων στις επετειακές διαδηλώσεις του Πολυτεχνείου και της 21^{ης} Απριλίου, η δράση των εργοστασιακών σωματείων βάσης την περίοδο 1975-1977, αλλά και η άνθηση των συλλογικοτήτων, των εκδόσεων, των θεατρικών και μουσικών σκηνών, κλπ, θα παραμείνουν χαραγμένα στο νου και στην ψυχή όσων έζησαν την περίοδο αυτή, ως τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματά της, συμπεριλαμβανομένης της αθρόας εγγραφής εκατοντάδων μελών στις ποικίλες οργανώσεις της Αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ και ιδιαίτερα στις νεολαιίστικες οργανώσεις τους. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Γιάννης Βούλγαρης: *“Επρόκειτο για μια περίοδο μεγάλης κινητοποίησης των μαζών, παραμερισμού όλων των μη εκλεγόμενων θεσμικών εξουσιών (μοναρχία, στρατός) από την πολιτική διαδικασία, διαμόρφωσης ενός νέου κομματικού συστήματος. Η οικοδόμηση μεγάλων μαζικών κομμάτων αποτέλεσε μείζονα καινοτομία της Μεταπολίτευσης με επιπτώσεις σε όλους τους θεσμούς και τις κοινωνικές οργανώσεις. Η Πολιτεία οργανώθηκε ως Δημοκρατία των κομμάτων”*.⁸⁰⁴

Η Μεταπολίτευση συνίσταται, μεταξύ άλλων, σε μία απόπειρα διαμόρφωσης μιας νέας εθνικής αφήγησης, σε μια εκ νέου επινόηση του έθνους από διάφορες σκοπιές. Η διαδικασία αυτή συνδέεται με τη διαπραγμάτευση των ιδρυτικών μύθων της Νέας Δημοκρατίας, βάσει της επιστράτευσης διακριτών μνημονικών πρακτικών και κατασκευής ενός νέου “μυθότοπου” (*mythscape*). Η Μεταπολίτευση ως καθεστωτική αλλαγή συνιστά επίσης μια αλλαγή ως προς την απόδοση νοήματος. Για την ακρίβεια, η τελευταία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της. Η μεταβολή των εξουσιαστικών και κοινωνικών σχέσεων αποτυπώθηκε όχι μόνο στο επίπεδο των θεσμών, αλλά και του λόγου και των συμβόλων. Από τη σκοπιά αυτή η Μεταπολίτευση κλήθηκε να δημιουργήσει μια νέα αφήγηση για την εθνική ταυτότητα και την ιστορική πορεία του έθνους. Συνεπώς η Μεταπολίτευση εμφανίζεται κατ' ανάγκην ως ρήξη στο επίπεδο του εθνικού λόγου, παρά την αναμφισβήτητη ύπαρξη στοιχείων συνέχειας.⁸⁰⁵

Από άποψη τακτικής, το “ΕΟΚ και NATO το ίδιο συνδικάτο” αποσκοπούσε να πλήξει το ισχυρότερο “χαρτί” της Ν.Δ., που ήταν ο ίδιος ο Καραμανλής, ακυρώνοντας την κεντρική του ιδέα για τη Μεταπολίτευση. Ο αρχηγός της Ν.Δ., θεωρούσε τη συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση κλειδί για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και τη μεταρρύθμιση των αναχρονιστικών δομών και νοοτροπιών. Την έβλεπε, επίσης, σαν εφάληριο για την ενίσχυση της Ελλάδας απέναντι σε εχθρούς, αλλά και εταίρους, ιδιαίτερα τις ΗΠΑ. Σύμφωνα με το *credo* Καραμανλή, το πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα της χώρας (δημοκρατία, ανεξαρτησία, κράτος δικαίου) θα λυνόταν μέσω της οικονομικής ευημερίας και του θεσμικού εκσυγχρονισμού με βάση το ευρωπαϊκό παράδειγμα.⁸⁰⁶

Ο Ανδρέας Παπανδρέου αντέτεινε μία άλλη άποψη. Για να λυθεί το πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα της χώρας, έπρεπε πρώτα να επιλυθεί το εθνικό - να αποκτήσει η Ελλάδα γνήσια εθνική κυριαρχία. Θα ακολουθούσε ο εκδημοκρατισμός ως ενδιάμεσο στάδιο προς το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Επρόκειτο για μια ιδιοφυή στρατηγική πόλωσης. Δημιουργούσε την αίσθηση εθνικού πολέμου, ότι η

⁸⁰² Ο Ηλίας Νικολακόπουλος δεν συμφωνεί με τον όρο “Μεταπολίτευση” αλλά θεωρεί ότι πρέπει να αντικατασταθεί με την “Γ’ Ελληνική Δημοκρατία”, καθώς στην Ελλάδα αυτό που γιορτάζουμε επισήμως στις 24 Ιουλίου, είναι η αποκατάσταση της δημοκρατίας, που σημαίνει ότι η δημοκρατία προϋπήρχε και αποκαταστάθηκε. Γι’ αυτό και η απόφαση της πρώτης μεταδικτατορικής Βουλής, είναι ότι η “δημοκρατία, δικαίων, ουδέποτε κατελήθη”, άρα είχαμε απλώς μία επτάχρονη παρένθεση και επιστρέψαμε στη δημοκρατία. Βλ., Νικολακόπουλος Η., “Συνέχειες και ρήξεις: Ο αμφίσημος όρος Μεταπολίτευση”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 429.

⁸⁰³ Σερντεδάκης, Ν., “Συνέχειες και ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την “καχεκτική δημοκρατία” στη “Μεταπολίτευση””, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 110.

⁸⁰⁴ Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 20 και 43-47, στο: *ό.π.*, σ. 108.

⁸⁰⁵ Λαλιούτη Τ., “Ο αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της μεταπολίτευσης, 1974-1985: ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 197.

⁸⁰⁶ Μπότσιου Ε. Κ., “Ν.Δ. Και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η “Ευρώπη” ως πολιτική και ως ταυτότητα”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ.215.

Ελλάδα ακόμα αγωνιζόταν για τα στοιχειώδη, την εθνική της υπόσταση. Συνθηματικά συνοψίστηκε στο “Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες” ως απάντηση στο καραμανλικό “Η Ελλάδα ανήκει στη Δύση”.⁸⁰⁷

Για να στερεωθεί πολιτικά, αλλά και για να δώσει στους πολίτες την ευκαιρία να προσαρμοστούν ομαλά στο ανταγωνιστικό ευρωπαϊκό περιβάλλον, η Ν.Δ., επένδυσε στο κεϋνσιανό υπόδειγμα λαμβάνοντας μέτρα κοινωνικής πρόνοιας και οικονομικού προστατευτισμού. Ωστόσο το πρόγραμμά της κινδύνευσε να μείνει μετέωρο, όχι μόνο γιατί την εποχή εκείνη ο κεϋνσιανισμός είχε αρχίσει να κλονίζεται στις περισσότερες χώρες της Δύσης, αλλά και εξαιτίας εσωτερικών στρεβλώσεων: το κράτος πρόνοιας δεν ικανοποιούσε ζωτικές ανάγκες μεγάλων μερίδων πληθυσμού, ενώ ο ελληνικός επιχειρηματικός κόσμος, σημαντικός παράγοντας για τη λειτουργία της αγοράς, δεν επεδείκνυε παραγωγική νοοτροπία.⁸⁰⁸

Το ΠΑΣΟΚ αντέταξε στη μακροσκοπική προσέγγιση της Ν.Δ., μία διεισδυτική κοινωνική ανάλυση. Ως κρίσιμη κοινωνική ομάδα αναγνώριζε τα πολυπληθή μικροαστικά στρώματα, αγροτικής κυρίως προέλευσης, που πλημμύριζαν τις πόλεις ως συνέπεια της αμείωτης εσωτερικής μετανάστευσης από τη δεκαετία του '50. Στρώματα με μεγάλη εκπροσώπηση νέων, τα οποία ήγειραν αξιώσεις οικονομικής και κοινωνικής κινητικότητας λόγω της συνεχούς μακροοικονομικής ανάπτυξης της χώρας, δεν διέθεταν όμως είτε τα μορφωτικά εφόδια είτε τις κοινωνικές και πολιτικές διασυνδέσεις για να την πετύχουν. Μετά την κατάκτηση της εξουσίας, η ικανοποίηση των αιτημάτων αυτών των στρωμάτων αποτέλεσε κεντρική πολιτική επιλογή, μαζί με την ικανοποίηση των αδικημένων της μετεμφυλιακής εποχής. Η αντιευρωπαϊκή στάση του ΠΑΣΟΚ εξέφραζε τη δυσαρέσκειά τους για τις κοινωνικές ανισότητες όπως και τους φόβους τους για τις οικονομικές, ακόμα και τις πολιτισμικές προκλήσεις του εξευρωπαϊσμού.⁸⁰⁹

Στον αγροτικό κόσμο, από το τέλος της δεκαετίας του 1970 κάνουν την εμφάνισή τους ισχυρές συνδικαλιστικές οργανώσεις, των οποίων το επίπεδο μαχητικότητας, καθώς και ο τύπος των διεκδικήσεων δεν έχουν τίποτα το κοινό με τον παραδοσιακό πολιτικό λήθαργο των Ελλήνων αγροτών και τους φέρνει πλησιέστερα προς τους δυτικούς αγρότες. Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ και λίγα χρόνια το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα δανείζεται από τους δυτικούς αγρότες μέχρι και τις μορφές των συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων οδοφράγματα, βίαιες διαδηλώσεις, καταλήψεις δημόσιων χώρων. Οι παλαιές τοπικές ταυτότητες φαίνεται ότι μεταλλάσσονται, λίγο-λίγο, σε κοινωνικοπολιτικές ή και κλαδικές ταυτότητες.⁸¹⁰

Χάρη σε ορισμένες δομικές μεταρρυθμίσεις, αλλά κυρίως μέσω ενός πρωτοφανούς κομματικού δικτύου μαζικής πατρωνείας -οργανώσεις τοπικές και κλαδικές, Γραφείο Αλληλεγγύης, κ.α.-, τα μικροαστικά στρώματα απέκτησαν αποφασιστικό ρόλο στο κόμμα και στη διαχείριση του κράτους, που κατέληξε, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, σε πλημμυρίδα διορισμών τους στον διογκούμενο δημόσιο τομέα. Μόνο τότε, και πολύ σταδιακά, συμφιλιώθηκαν με την ιδέα του εξευρωπαϊσμού, εφόσον συμμετείχαν άμεσα στην κατανομή των άφθονων ευρωπαϊκών πόρων κάτω από πολύ χαλαρό κοινοτικό έλεγχο. Πάντως, η μικροαστική κουλτούρα που εξέθρεψε την αναξιοκρατία, εμπότισε την ελληνική πολιτική σαν εσωτερική έκφανση του τριτοκοσμισμού. Μερικά χαρακτηριστικά της ήταν η έμφαση στο καθημερινό και επιφανειακό, στο εδώ και τώρα -η διαχείριση υποκατέστησε την πολιτική-, η έλλειψη προγραμματισμού, η απουσία οράματος.⁸¹¹ Το ΠΑΣΟΚ ήταν ένα κόμμα που διαμόρφωσε τη μεταπολιτευτική Ελλάδα, επιτελώντας το ταχυδακτυλουργικό έργο της εξισορρόπησης κοινωνικών συμφερόντων, καθώς επέτρεπε στους υποστηρικτές του να “επιβιβάζουν” την πληθώρα των ετερόκλητων προσδοκιών τους στο κομματικό όχημα.⁸¹²

⁸⁰⁷ Μπότσιου Ε. Κ., *ό.π.*, σ. 215.

⁸⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 220.

⁸⁰⁹ *Ο.π.*.

⁸¹⁰ Δαμιανάκος Σ., *Από τον χωρικό στον αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, 2002, Εξάντας-ΕΚΚΕ, σ. 310.

⁸¹¹ Μπότσιου Ε. Κ., *ό.π.*, σ. 220-221.

⁸¹² Κοτσακά-Καλαϊτζιδάκη Δ., “Διαιρετικές τομές και πολιτική οργάνωση: η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ στους νομούς Φλώρινας και Ηρακλείου στη Μεταπολίτευση (1974-1981)”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 131.

Στη Μεταπολίτευση, το τέλος της εθνικοφροσύνης άφησε έξω ένα μείζον ιδεολογικό κενό και την αίσθηση μιας μετεωρίζουσας εθνικής ιδεολογίας. Αυτό το κενό της θνήσκουσας “εθνικοφροσύνης” δεν επρόκειτο να διαρκέσει για πολύ. Η ανάδειξη του άξονα “Δεξιά - αντί-Δεξιά” και το εγχείρημα της αποκατάστασης της “εθνικής αξιοπρέπειας”, όπως επιχειρήθηκε κυρίως από το ΠΑΣΟΚ της εποχής εκείνης, διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις για τη μετάλλαξη του ελληνικού εθνικισμού. Ο αντι-ιμπεριαλιστικός, αριστερόστροφος, εθνικισμός της Μεταπολίτευσης αφού απενοχοποίησε το έθνος ταυτίζοντάς το με το λαό, όχι μόνο διαιώνισε ανενόχλητος ορισμένους εθνικούς “μυθικούς τόπους”, αλλά επίσης επέτυχε ό,τι δεν είχε πετύχει η εθνικοφροσύνη: την ιδεολογική νομιμοποίηση ενός ακραιφνούς εθνικού λόγου, ο οποίος δεν αυτοπροβλήθηκε μόνο ως αντιδεξιός ή/και αντι-ιμπεριαλιστικός. Στο πολιτικό κενό της υπό κάθαρσης “Δεξιάς”, η οποία στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια κινήθηκε προς το λεγόμενο “φιλο-ευρωπαϊσμό”, ο απενοχοποιημένος εθνικισμός⁸¹³ μονοπωλήθηκε από το χώρο του Κέντρου προς τα αριστερά, με κεντρικό πρωταγωνιστή το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '70 και '80, αλλά εν μέρει και με την συμμετοχή κομμάτων και φορέων της Αριστεράς. Ένα έθνος με λαϊκό χαρακτήρα μιας “Ελλάδας που ανήκε στους Έλληνες” ήταν ένα έθνος το οποίο δεν μπορούσε να απαξιώσει ούτε η Δεξιά αλλά ούτε και η Αριστερά, τουλάχιστον με τους ίδιους όρους που είχε νωρίτερα απαξιώσει την εθνικοφροσύνη.⁸¹⁴

Αντίθετα από τη Ν.Δ., που ανέλαβε αμέσως μετά την ίδρυσή της την άσκηση εξουσίας, το ΠΑΣΟΚ αναπτύχθηκε οργανωτικά σε μια περίοδο που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, χωρίς πρόσβαση σε πόρους και χωρίς την υποστήριξη του κρατικού μηχανισμού. Στην πορεία προς την εξουσία είχε ανάγκη την υποστήριξη φορέων όπως τα συνδικάτα, οι επαγγελματικές οργανώσεις και οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Στο τοπικό επίπεδο το θέμα μελετήθηκε διεξοδικά και δεν υπήρχε τομέας της κοινωνικής ζωής τον οποίο να μην επιδιώξουν να “ελέγξουν”, όπως χαρακτηριστικά έλεγαν (σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων, πολιτιστικοί σύλλογοι, αθλητικοί σύλλογοι, σωματεία εντοπιότητας, κ.α.). Όλα αντιμετωπιζόνταν και μετριόνταν ως χώροι διεύρυνσης της κομματικής επιρροής.⁸¹⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα της Δ. Κοτσάκ-Καλαϊτζιδάκη για την επίδραση του ΠΑΣΟΚ στις περιοχές της Φλώρινας και του Ηρακλείου Κρήτης, από την οποία θα δανειστούμε κάποια σημεία για την δεύτερη περιοχή μελέτης η οποία ανήκει, ως μέρος, στην ευρύτερη ερευνητική μας περιοχή. Στο Ηράκλειο, λοιπόν σύμφωνα με την ίδια, μελετήθηκε η δημιουργία οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ σε ένα περιβάλλον που χαρακτηριζόταν από την ηγεμονία του πολιτικού κέντρου. Εντύπωση προκαλεί η ταχύτητα με την οποία η μαζική υποστήριξη στο ΠΑΣΟΚ διαδέχτηκε την κυρίαρχη στο Νομό βενιζελική και κεντρώα παράδοση. Ο Νομός Ηρακλείου συνιστά το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα αποτυχίας διεύρυνσης της Ν.Δ. προς το κέντρο, τόσο σε επίπεδο εκλογικής βάσης όσο και σε επίπεδο πολιτικού προσωπικού. Τα πολιτικά χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ ερμηνεύτηκαν και επαναπροσδιορίστηκαν κατά το δοκούν από τους υποστηρικτές του με τρόπο που να ταιριάζει με την κεντρώα πολιτική κληρονομιά, ενώ αγνοήθηκαν όσα δεν ανταποκρίνονταν σε αυτή την εικόνα. Το Ηράκλειο αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ως προς την ευελιξία με την οποία το κόμμα -λόγω συνθηκών, αλλά και ως συνειδητοποιημένο πλεονέκτημα από την πλευρά των κεντρικών οργάνων του- μπορούσε να

⁸¹³ “Προσεγγίζοντας τον εθνικισμό ως μία εξαρτημένη μεταβλητή στο πλαίσιο ευρύτερων θεωρήσεων για το κράτος και την κοινωνία, μπορούμε να διακρίνουμε δύο μείζονες διεργασίες: α) το τέλος της εθνικοφροσύνης, που συμπίπτει φυσικά με την περίοδο μετά την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών αλλά και με την επούλωση ιστορικών τραυμάτων που δημιούργησε ο εμφύλιος πόλεμος, η κυριαρχία της μετεμφυλιακής αντικομμουνιστικής Δεξιάς και η δικτατορία. Το τέλος της εθνικοφροσύνης συνοδεύεται από την ανάδυση μιας “αριστερόστροφης” αντίληψης για το έθνος στο πλαίσιο μιας αντιστασιακής και αντι-ιμπεριαλιστικής ρητορικής. Αυτή η ρητορική σφραγίζει την πρώτη περίοδο του ΠΑΣΟΚ και αποτυπώνεται στο σύνθημα “Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες” ένα είδος απάντησης στο “Ανήκομεν εις την Δύσην”, και β) μια νέα δυναμική μεταξύ εθνικού/υπερεθνικού, η οποία αναδύεται σταδιακά από το τέλος της δεκαετίας του '80 στο πλαίσιο των μεγάλων μεταβολών που προκαλεί η πτώση του κομμουνισμού, η περαιτέρω διεύρυνση και ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η παγκοσμιοποίηση, οι μεταβολές των συνόρων και τα ρεύματα της μετανάστευσης και της προσφυγιάς. Αυτή η δυναμική συμβάλλει στη διερώτηση γύρω από το περιεχόμενο και τις λειτουργίες τόσο του εθνικού κράτους όσο και της εθνικής κοινωνίας στο ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο και αναδεικνύει ποικίλες νοηματοδοτήσεις τους, ορισμένες εκ των οποίων λαμβάνουν έντονα επιθετικό ή φοβικό χαρακτήρα”. Βλ.: Γαζή Ε., “Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 259-260.

⁸¹⁴ Γαζή Ε., *ό.π.*, σ. 248.

⁸¹⁵ Κοτσάκ-Καλαϊτζιδάκη Δ., *ό.π.*, σ. 130.

προσδιορίζει τη φυσιογνωμία του ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε περιοχής. Φαίνεται ότι το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται ισχυρότερο στις περιοχές με έντονη οικονομική ανάπτυξη, ραγδαία και άναρχη, που οδηγεί σε άνοδο, πολλαπλασιασμό και πολιτική αυτονομία των μεσίων στρωμάτων. Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτει το Ηράκλειο, για το οποίο οι γραπτές πηγές μεταφέρουν το κλίμα μιας κοινωνίας ακμάζουσας, περήφανης για το επίπεδο ζωής των μελών της, χωρίς μεγάλες ανισότητες και συγκρούσεις. Οι κοινωνικές ανισότητες αφορούσαν τον περαιτέρω εκσυγχρονισμό των υποδομών, ιδιαίτερα σε τομείς όπως το εμπόριο, η βιομηχανία και ο τουρισμός.⁸¹⁶

Κατά την υπό μελέτη περίοδο, μεγάλη μερίδα του πληθυσμού βρισκόταν σε κατάσταση έντονης κοινωνικής κινητικότητας. Νέοι επιστήμονες και επαγγελματίες επεδίωκαν κοινωνική ανέλιξη και δυναμική εμφάνιση στο οικονομικό προσκήνιο. Ιδιαίτερα για το ΠΑΣΟΚ, το πλέον δυναμικό του κομμάτι αποτέλεσε μερίδα νέων επιστημόνων Ηρακλειωτών. Όπως επιβεβαίωσαν στελέχη της περιόδου στις συνεντεύξεις που παραχώρησαν για τους σκοπούς της έρευνας, οι περισσότεροι είχαν φύγει από τα χωριά τους για σπουδές και μετά την ολοκλήρωσή τους εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα του Νομού. Κάθε Σαββατοκύριακο επέστρεφαν στα χωριά τους και μετάφεραν το κλίμα και τις ιδέες του νεοσύστατου κόμματος. Επρόκειτο κατά βάση για γιατρούς, καθηγητές, δικηγόρους, πολιτικούς μηχανικούς, και ιδιαίτερα για αυτοαπασχολούμενους επαγγελματίες πανεπιστημιακής μόρφωσης που εκπροσωπούσαν προνομιακά, όπως προκύπτει από τη στατιστική επεξεργασία κοινωνικών χαρακτηριστικών των καταλόγων μελών. Πρόκειται για την κοινωνική τάξη που αναδυόταν σε συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης στο Ηράκλειο και ασφυκτιούσε μέσα στο κατεστημένο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο. Αυτή η κοινωνική ομάδα επιζητούσε ελευθερία και ισοτιμία στις ευκαιρίες και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν αντιμετώπιζε το φόβο απόλυσης ή δυσμένειας στην εργασία.⁸¹⁷

Η κύρια μέριμνα της κοινωνίας του Ηρακλείου αφορούσε σε πρακτικά ζητήματα, όπως η παραγωγή και διακίνηση του λαδιού ή η ποιότητα των υπηρεσιών υγείας. Σε ιδεολογικό επίπεδο προκρίνονταν τα εθνικά ζητήματα, που στην Κρήτη έφεραν ειδικό βάρος, καθώς η κεντρική διαίρεση που διαπερνά την τοπική ιστορία περιγράφεται με το σχήμα “εμείς, ως σύνολο και οι ξένοι”.⁸¹⁸

Ας επιστρέψουμε όμως στο γενικότερο κοινωνικό-πολιτικό κλίμα της εποχής. Δύο κεφαλαιώδεις αν και αντικρουόμενες πολιτικές αποφάσεις της εποχής εκείνης αφορούν στην πρόταση του αείμνηστου Κωνσταντίνου Τσάτσου για το Άρθρο 24 του Συντάγματος το 1975,⁸¹⁹ ενώ στις εκλογές του 1977 υπήρξε πολιτική απόφαση για την νομιμοποίηση αυθαιρέτων, ένα ολέθριο προηγούμενο που ακολούθησαν έκτοτε οι περισσότερες απερχόμενες κυβερνήσεις. Ειδικότερα, από το 1974 και μετά, οι παράγοντες που επηρεάζουν το ελληνικό τοπίο διαμορφώνονται μέσα από τρεις βασικούς άξονες: το δεύτερο κύμα αστικοποίησης, τις γενικότερες πολιτικές και διαχειριστικές επιλογές των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων και την ταυτόχρονη ανάδυση του προβληματισμού για το περιβάλλον και τη διαχείριση του χώρου.⁸²⁰

Την περίοδο αυτή, λοιπόν, παρατηρούμε μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα, που από τη μία στόχο είχε να καλύψει τις οικιστικές ανάγκες του αυξανόμενου πληθυσμού, αλλά από την άλλη, λόγω της ανεπαρκούς νομοθεσίας σε συνδυασμό με το πελατειακό σύστημα και την έλλειψη ελεγκτικών μηχανισμών, της απουσίας ενός συνεκτικού και μακροπρόθεσμου πλαισίου σχεδιασμού –με το υπάρχον να βρίθει ασαφειών– της εκτός σχεδίου δόμησης και της αυθαιρεσίας πολλών ιδιωτών, επέτρεψε κάθε είδους αυθαίρετες παρεμβάσεις, όπως την κατασκευή αυθαιρέτων αλλά και την καταπάτηση και κατάχρηση του χώρου γενικότερα. Όλα αυτά βέβαια ενισχύθηκαν από το ιδιοκτησιακό καθεστώς, όπου κυριάρχησε και συνεχίζει να κυριαρχεί η μικρο-ιδιοκτησία.⁸²¹

⁸¹⁶ Ο.π., σ. 120, 121.

⁸¹⁷ Ο.π., σ. 121.

⁸¹⁸ Ο.π., σ. 125.

⁸¹⁹ Μεταξύ άλλων, διαβάζουμε στην ιστοσελίδα της *Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού*: “[...] Ίσως το σημαντικότερο, το σχέδιο του περίφημου άρθρου 24 του Συντάγματος δουλεύτηκε ολονύκτια στην ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ και παραδόθηκε στα χέρια του τότε προέδρου της Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Τσάτσου”. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: <http://www.ellet.gr/>

⁸²⁰ Σορώτου Α., “Συμπεράσματα”, στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, 2010, Αθήνα, σ. 99.

⁸²¹ Σορώτου Α., ό.π., σ. 100.

Συγχρόνως, η σταδιακή αύξηση του πλούτου επιτρέπει πλέον στον Έλληνα να αποκτήσει δικό του αυτοκίνητο, γεγονός που του δίνει τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης σε όλες σχεδόν τις περιοχές της χώρας. Με την προμοδότηση της ιδιωτικής μετακίνησης ξεκινά και η επέκταση της οδοποιίας, χωρίς απαραίτητα να λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις στο περιβάλλον ή στο τοπίο.⁸²²

Επιπλέον, η ελληνική πολιτική περιφερειακή ανάπτυξη, ιδιαίτερα στην περίοδο από το 1970 και μετά, η οποία με τους διαφορετικούς νόμους “περί κινήτρων” έδωσε τη δυνατότητα αρχικά σε πολλούς αγρότες ή αστούς ιδιοκτήτες αγροτικών εκμεταλλεύσεων να γίνουν, με σχετική ίσως ευκολία, επιχειρηματίες του Τουρισμού. Οι ίδιοι νόμοι επέτρεψαν και τη γρηγορότερη χωρική επέκταση τουριστικών μονάδων που ήδη υπήρχαν ή κατασκευάστηκαν από αστούς κεφαλαιούχους ή εταιρείες. Η πολιτική αυτή αύξησε σε σημαντικό ποσοστό τον αριθμό των τουριστικών επιχειρήσεων όλων των τύπων και μεγεθών στην ελληνική ύπαιθρο, χωρίς όμως να συνοδεύεται με έναν ανάλογο χωροταξικό σχεδιασμό και αγνοώντας ή υποτιμώντας τις επιπτώσεις στο περιβάλλον.⁸²³

Ωστόσο, το πρώτο διάστημα της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα μπορεί να ιδωθεί μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο παγκόσμιας κοινωνικο-οικονομικής μεταβολής, καθώς η πετρελαϊκή κρίση του 1973 σήμανε μια διαδικασία που είχε ήδη ξεκινήσει, μια εντατικοποίηση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής που μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια “χωρο-χρονική συμπίεση”. Ο κορεσμός του φορντικού συστήματος παραγωγής οδήγησε στην “ελαστική συσσώρευση” (flexible accumulation), η οποία συνδέθηκε με την αναζήτηση νέων αγορών και νέων τομέων στην οικονομία και επικοινωνία, που στόχευαν σε μια εντατικοποίηση της παραγωγής και της κατανάλωσης. Οι ιδιωτικοποιήσεις στις αρχές του 1990, η εμφάνιση ιδιωτικών καναλιών και η σταδιακή απελευθέρωση του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης από τον κρατικό έλεγχο. Έτσι η αγορά γενικότερα “απελευθερώνεται” από έναν κρατικό παρεμβατισμό που ήταν αρκετά έντονος, ιδίως σε σχέση με τις πιέσεις που ασκεί η ΕΟΚ, με αποτέλεσμα διάφορα εισαγόμενα αγαθά να γίνουν πιο προσιτά. Ιδιαίτερα μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την επακόλουθη κατάρρευση του κομμουνισμού, το έδαφος γίνεται ακόμα πιο πρόσφορο για την πλήρη νεοφιλελευθεροποίηση της αγοράς.⁸²⁴

Έτσι, η Μεταπολίτευση μπορεί να εξεταστεί ως μια περίοδος εντατικοποίησης της κατανάλωσης εισαγόμενων προϊόντων, σταδιακής μετατόπισης προς το διεθνή καπιταλισμό και νεοφιλελευθερισμό, εμπορευματοποίησης αλλά και οικειοποίησης εισερχόμενων αγαθών και συνηθειών, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα δυτικοποίηση ή πολιτισμική ομογενοποίηση. Αυτή την περίοδο όλο και περισσότερες μάρκες κάνουν την εμφάνισή τους, τα πρώτα σούπερ μάρκετ ανοίγουν με ποικιλία ευρωπαϊκών αγαθών, τα αμερικάνικα τσιγάρα καθιερώνονται και η κατανάλωση εισαγόμενων ποτών⁸²⁵ αυξάνεται σημαντικά.⁸²⁶

Δ.1.2. Κυρίαρχες πνευματικές τάσεις της Μεταπολιτευτικής περιόδου

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης όμως, συνιστά τομή όχι μόνο για την πολιτική αλλά και για τη διανοητική ιστορία, αφού οριοθέτησε εκ νέου κρίσιμες όψεις της πνευματικής ζωής του νεοελληνισμού. Στο πεδίο της συγκροτήθηκαν ιδεολογικές τάσεις και εφαρμόστηκαν πολιτισμικές πρακτικές που

⁸²² Ό.π..

⁸²³ Τσάρτας Π., “Η ελληνική ύπαιθρος ως πεδίο δραστηριοτήτων τουρισμού και παραθερισμού: εξελίξεις, χαρακτηριστικά, προβληματισμοί”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, Ίνδικτος, σ. 408-409.

⁸²⁴ Μπαμπίλης Τ., “Ούισκι σε αφθονία. Μεταπολίτευση, διεθνής καπιταλισμός και εθνογραφικές πτυχές της νεωτερικότητας στην Ελλάδα”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 318-319.

⁸²⁵ Ό.π., σ. 319, 320.

⁸²⁶ “Στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 το ΠΑΣΟΚ οικειοποιείται τη λαϊκή μουσική αλλά και την κατανάλωση ούισκι, κάτι που γίνεται εμφανές με τις συχνές επισκέψεις βουλευτών του κόμματος αλλά και του ίδιου του πρωθυπουργού στα μπουζούκια. Η αρχή της Μεταπολίτευσης αποτελεί ένα πρώιμο στάδιο της εισαγωγής και κατανάλωσης ποτών, η διαδικασία εντατικοποιείται τη δεκαετία του '80 ιδιαίτερα σε σχέση με τον πολυεθνικό καπιταλισμό, και όλη η περίοδος επαναπροσδιορίζει και αναπαράγει κοινωνικά και πολιτικά νοήματα που ριζώνουν βαθιά στο πολιτισμικό ύφος της σύγχρονης Ελλάδας”. Βλ.: ό.π., σ. 328.

προέκυψαν μέσα από ένα πλέγμα αναζητήσεων στη μεθοριακή περιοχή της κουλτούρας και της ιδεολογίας.⁸²⁷

Ένα από τα κρίσιμα πολιτισμικά και πολιτικά ζητήματα που τα απασχόλησε, κατά τις δεκαετίες του '70 και του '80, ήταν η επαναπροσέγγιση της έννοιας του "λαού", οι αναζητήσεις της λαϊκότητας, σε όλες τις πιθανές τους εκδοχές και εκφάνσεις. Πρόκειται αναμφίβολα για ένα κεφαλαιώδες ζήτημα, όπου εκ των πραγμάτων εκτυλίσσονται διαλεκτικές συνδέσεις της πολιτικής με τον πολιτισμό και της ιδεολογίας με την κουλτούρα. Μετά την καταλυτική λογοκρισία και τη σιωπή του πνευματικού κόσμου στα χρόνια της δικτατορίας, η ιστορία, η φιλολογία και οι κοινωνικές επιστήμες ανανέωσαν δυναμικά, στο διανοητικό πεδίο της Μεταπολίτευσης, τις αντιλήψεις τους για ζητήματα που αφορούν την εννοιολογική κατηγορία "λαός".⁸²⁸

Οι σχετικοί με τη λαϊκότητα όροι, φορτισμένοι με ασάφεια, πλατιοί και αφηρημένοι, έχουν τόσο ευρύ περιεχόμενο, που γίνονται εξαιρετικά εύπλαστοι και ευεπίφοροι σε ιδεολογικές χρήσεις. Το ερεθιστικό έναυσμα για τις σχετικές αναζητήσεις της Αριστεράς κατά τη Μεταπολίτευση είναι πιθανόν να προέρχεται, αφενός, από την ιδεολογική χρήση των εννοιών αυτών στα χρόνια της δικτατορίας και, αφετέρου, ως ενστικτώδης απάντηση στο σύνθημα για "επιστροφή στις ρίζες", το οποίο υιοθετήθηκε άκριτα από εκφραστές συντηρητικών θέσεων στα πολιτισμικά ζητήματα.⁸²⁹ Πάντως στη Μεταπολίτευση, ο τρόπος με τον οποίο η Αριστερά επιχείρησε να κατανοήσει τη σχέση της με το "λαϊκό" και το "εθνικό" αποτέλεσε διαιρετικό στοιχείο ιδεολογικής, αισθητικής, πολιτικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό της.⁸³⁰

Το 1979 αποτέλεσε έτος-σταθμό στη Μεταπολίτευση για τις αναζητήσεις της λαϊκότητας, αφού ανακηρύχθηκε έτος παράδοσης από το Υπουργείο Παιδείας. Δύο χρόνια αργότερα, από τις στήλες του Πολίτη, η Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου εξετάζοντας τον προβληματισμό και τις εκδηλώσεις που αναπτύχθηκαν το 1979, υποστήριζε ότι το ενδιαφέρον για την παράδοση διακλαδίζεται σε δύο ρεύματα: α) εκείνο που διοχετεύονται οι φιλολογικές, αισθητικές, επιστημονικές και πολιτικές ανησυχίες και β) εκείνο της έλλειψης ανησυχίας που αναπαράγει την αταραξία και τον εφησυχασμό. Στο πλαίσιο του εορτασμού, κορυφαία θεσμική εκδήλωση υπήρξε η δημόσια συζήτηση για την ελληνική παράδοση στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το βασικό πνεύμα αυτής της στρεβλής προσέγγισης, είναι το εξής: Νοσεί η ελληνική κοινωνία και το φάρμακο είναι η στροφή στις ρίζες, στα αειθαλή και αιώνια χαρακτηριστικά μας, στην παράδοση, στην εθνική ταυτότητα.⁸³¹

Σε εντελώς αντίθετη ιδεολογικά κατεύθυνση, στο *Αντί* δημοσίευσε, την ίδια χρονιά, κάποιες από τις εισηγήσεις της συζήτησης για την παράδοση που διοργάνωσε, το καλοκαίρι του 1979, στα Ανώγεια ο Μάνος Χατζιδάκις. Η συζήτηση αυτή, ανέδειξε και πάλι μια διχογνωμία στην προσέγγιση του φαινομένου, η οποία εδράζεται κυρίως στην επιστημονικότητα ή όχι των αναλύσεων. Ο Μ. Χατζιδάκις στο κείμενό του, "ποιητικό και πολύτιμα ερεθιστικό" κατά την Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, εντοπίζει, την τελευταία δεκαετία, "μολυσμένο αέρα" στον ορίζοντα της παράδοσης, διαχωρίζοντας τη γραφικότητα και τη νοσταλγικότητα κάποιων στρεβλών προσεγγίσεων από δυναμικότερες μορφές πρόσληψής της. Με το γνώριμα "επαναστατικό" του ύφος απευθύνεται απερίφραστα στους πνευματικούς ταγούς της συντηρητικής παράταξης, επιμένοντας στην αξία μόνο των σύγχρονων και οικουμενικών στοιχείων της ελληνικής παράδοσης: "Κείνο που νιώθω σίγουρα μέσα μου είναι μια φυσική απέχθεια σ' ό,τι χρειάζεται παράσταση, σε ό,τι γραφικό. Δεν μ' ενδιαφέρουν οι συνήθειες του πατέρα μου και των λοιπών συγγενών, παρά μόνο στο ποσοστό που συντηρούνται μέσα μου και μ' εξυπηρετούν στο σήμερα. Κι αν αυτό που περιέχω είναι μια ένδειξη ελληνικής παράδοσης, τότε καλώς να υπάρξει. Γιατί δεν θα μ' αρέσει να παριστάνω τον πολύ Έλληνα. Θέλω να είμαι, όσο είμαι. Καιρός είναι η έννοια Έλληνας να δώσει τη θέση

⁸²⁷ Καραβίδας Κ., "Αναζητήσεις της λαϊκότητας: ιδεολογικές διασταυρώσεις και απομακρύνσεις στο *Αντί* και τον *Πολίτη*", στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 302.

⁸²⁸ *Ο.π.*, σ. 302-303.

⁸²⁹ "Ο πολιτισμός", λέει ο Α. Ελεφάντης, "δεν είναι ένα πράγμα ώστε να τον διασώσουμε, να τον φτιάξουμε εργαστηριακά ή να τον βάλουμε σπίτι μας. Είναι σχέση, σχέση σύγκρουσης, που, ανάλογα με τον συσχετισμό δυνάμεων, τότε φτιάχνεται μέσα από προσμειξεις και τότε καταστρέφεται από βίαιες ανατροπές". Βλ.: Καραβίδας Κ., *ό.π.*, σ. 310.

⁸³⁰ Καραβίδας Κ., *ό.π.*, σ. 305, 306.

⁸³¹ *Ο.π.*, σ. 310-311.

της στην έννοια άνθρωπος. Και τότε πιστεύω πως θα συνδεθούμε με μια πιο βαθιά παράδοση που κατά σύμπτωση, είναι κι αυτή γνησίως ελληνική”.⁸³²

Το ουσιώδες, σύμφωνα με τον Φίλιππο Ηλιού, είναι ότι η κατάχρηση της παράδοσης από την κυρίαρχη ελληνική ιδεολογία εκτόπισε όλα τα δυναμικά στοιχεία του νεοελληνικού πολιτισμού: το Διαφωτισμό, την κρητική Αναγέννηση, τον Κοραή, τον Ρήγα, τον Σολωμό, τα κοινωνικά κινήματα, τις πρωτοπορίες που εξοβελίστηκαν ως εξωγενή και ετερόφωτα. Για τον ίδιο, η παράδοση λειτούργησε ανασχετικά ως προς τον εκσυγχρονισμό και την πνευματική ανανέωση του ελληνισμού. Το ίδιο και η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, θέτοντας στο επίκεντρο την έννοια της “συνέχειας” στην ιστορία και τη λαογραφία, επιχείρησε να αναδείξει πώς η ταύτιση ιστορίας-παράδοσης στην ελληνική παιδεία οδήγησε στην επικυριαρχία εθνικών ιδεολογημάτων και κατ’ επέκταση στο νοσηρό εθνικισμό, ρατσισμό και λαϊκισμό που υποβόσκει στην ιδέα ότι “η παράδοση είναι στο αίμα μας” και πως “αρκεί να γεννηθεί κανείς Έλλην, για να κληρονομήσει αυτόματα την “τρισεχιλιετή ημών παράδοσιν””.⁸³³

Επιπροσθέτως, κατά τα τελευταία σαράντα χρόνια, η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα γνωρίζει εξαιρετική άνθηση. Οι αγροτικές έρευνες, παρ’ όλη τη σχετική αργοπορία τους σε σύγκριση με άλλα πεδία, επωφελούνται ευρέως από αυτή την εξέλιξη. Φαίνεται πως η στρατιωτική δικτατορία, περιορίζοντας την ελευθερία της έκφρασης, δεν πέτυχε παρά να συμπίεσει απλώς μια κίνηση που δεν έπαψε να ογκούται σε όλη αυτή την περίοδο, για να εκραγεί με θεαματικό τρόπο μόλις αποκαταστάθηκε το κοινοβουλευτικό καθεστώς.⁸³⁴

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) γνωρίζει στα χρόνια αυτά μια χωρίς προηγούμενο ανάπτυξη, αν και η ελλιπής εκπροσώπηση των αγροτικών μελετών στις δραστηριότητες του ΕΚΚΕ είναι περιέργη, όταν γνωρίζουμε ότι η αγροτιά εξακολουθεί να αποτελεί ουσιώδη συνιστώσα της ελληνικής οικονομίας.⁸³⁵ Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει του εκδοτικού και ερευνητικού έργου των διαφόρων ιδρυμάτων, που ίδρυσαν κατά την περίοδο αυτή οι μεγάλες τράπεζες της χώρας: η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, η Εμπορική Τράπεζα, η Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ), η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος (ΑΤΕ). Χάρη στις χορηγίες τους, είδαν το φως κατά τη δεκαετία του ’80 μερικά θεμελιώδη έργα (μεταφράσεις, επανεκδόσεις ή πρωτότυπα έργα) πάνω στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας.⁸³⁶

Εκτός από τις θεσμικές εστίες παραγωγής ερευνών, πλήθος συλλόγων ή κινήσεων πολιτισμικού χαρακτήρα προσανατολίζουν ολοένα και περισσότερο τη δράση τους προς τις επιτόπιες έρευνες και την προώθηση του στοχασμού πάνω στους μετασχηματισμούς της χωρικής κοινωνίας. Η μακρά σειρά ντόπιων λογίων, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι τώρα εγκατεστημένοι στα μεγάλα αστικά κέντρα, συνεχίζει τις πλούσιες δραστηριότητες της μέσα από τοπικούς συλλόγους. Ο στόχος είναι πάντα να διατηρηθεί ζωντανή η συλλογική μνήμη⁸³⁷ της γενέτειρας και να γίνει γνωστή η ιστορία και η

⁸³² Ο.π., σ. 311.

⁸³³ Ο.π., σ. 312.

⁸³⁴ Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 259.

⁸³⁵ Ο αγροτικός κόσμος έχει καλύτερη εκπροσώπηση στις δραστηριότητες ενός μεταγενέστερου ερευνητικού κέντρου, του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών (Ι.Μ.Μ.), με έτος ίδρυσης το 1976. Βλ.: Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 260, 261, 262.

⁸³⁶ Η μόνη ερευνητική μονάδα που δημιουργήθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 με σκοπό την αγροτική κοινωνική έρευνα, το Ινστιτούτο Γεωργοοικονομικών και Κοινωνιολογικών Ερευνών (ΙΓΕΚΕ) δεν έχει δείξει μέχρι σήμερα καμία σχετική δραστηριότητα, ενώ την ίδια δεκαετία σε επίπεδο Κρήτης ιδρύεται το Μεσογειακό Γεωπονικό Ινστιτούτο.

⁸³⁷ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο πλαίσιο της συζήτησης για τη σχέση ιστορίας και μνήμης έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας ένα εξαιρετικά διευρυμένο και διεπιστημονικά διαμορφωμένο εννοιολογικό οπλοστάσιο. Από την έννοια της “συλλογικής μνήμης” όπως την εισηγήθηκε ο Maurice Halbrachs, καθορισμένη δηλαδή με αυστηρό τρόπο από το κοινωνικό πλαίσιο, μέχρι τη συμφιλίωσή της με την ατομική εκφορά της μνήμης όπως την προσδιόρισε ο Jeffrey Olick, θεωρώντας ότι “δεν υπάρχει ατομική μνήμη χωρίς κοινωνική εμπειρία ούτε συλλογική μνήμη χωρίς άτομα τα οποία συμμετέχουν στη ζωή μιας κοινότητας”, η θεωρητική συγκρότηση των κοινωνικών επιστημών πλασιώθηκε με μια σειρά από αναλυτικά εργαλεία: η “ιστορική μνήμη” -σε αντιπαράθεση με την “κοινωνική μνήμη”- περιγράφει μια διαμεσολαβημένη εικόνα για το παρελθόν όπως την αντιλαμβάνονται “άτομα με ιστορική συνείδηση που διεκδικούν την ιστορική γνώση ως μέρος της προσωπικής, βιωμένης εμπειρίας”. Ταυτόχρονα, η διαπίστωση ότι η συλλογική διαμόρφωση της μνήμης δεν προϋποθέτει αναγκαστικά και μια ενιαία συλλογικότητα, επέτρεψε την εισήγηση της έννοιας της “διαιρεμένης μνήμης”, μέσω της οποίας επιχειρείται η διερεύνηση των πολλαπλά “κατακερματισμένων και εσωτερικά διαιρεμένων μνημών, οι οποίες με τον έναν ή άλλο τρόπο διαμεσολαβούνται όλες ιδεολογικά και πολιτισμικά”. Βλ.: Δαλκαβούκκης Β., “Η Μεταπολίτευση στους δρόμους. Μνήμη, ιδεολογία και πολιτική με αφορμή τη μετεξέλιξη των οδωνυμίων (1974-2012)”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 40.

πολιτισμική κληρονομιά της. Παρά τον τοπικό χαρακτήρα της, η συγγραφική αυτή παραγωγή γίνεται ενίοτε γνωστή σε εθνικό επίπεδο. Από την πλευρά τους οι πολυάριθμες εταιρείες λογίων και επιστημόνων που ιδρύθηκαν σε επίπεδο μεγάλων περιφερειών, συνεχίζουν την εργασία αποθησαύρισης ή συχνά πρωτότυπης έρευνας πάνω στην τοπική ιστορία και το λαϊκό πολιτισμό.⁸³⁸

Η οργάνωση του χώρου και οι δημογραφικές κινήσεις επισύρουν, κατά την περίοδο αυτή, την προσοχή πολλών ερευνητών, πεπεισμένων ότι η εξέλιξη της σχέσης χώρος-πληθυσμός αποτελεί εφεξής μείζονα ένδειξη του κοινωνικού μετασχηματισμού. Μολονότι εξακολουθούν να παραμένουν μαζικά παρόντες στον τομέα αυτό, οι γεωγράφοι δεν είναι πια οι μόνοι που θεωρούν αυτή τη σχέση ως τον τόπο όπου εγγράφονται προνομιακά κοινωνικοί μετασχηματισμοί γενικότερης τάξης. Παράλληλα με τους γεωγράφους, οι κοινωνιολόγοι, οι ανθρωπολόγοι, οι οικονομολόγοι και οι ιστορικοί αφιερώνουν στη σχέση χώρος/πληθυσμός ολοένα και σημαντικότερο τμήμα των ερευνών τους, μάλιστα αρκετές φορές την αναβαθμίζουν σε κύριο αντικείμενο της ερευνητικής εργασίας.⁸³⁹

Αυτή η ανανέωση του ενδιαφέροντος δεν είναι ξένη προς το εύρος των δημογραφικών και οικολογικών ανατροπών που γνωρίζει η χώρα κατά την περίοδο αυτή, καθώς και προς την εμφάνιση ορισμένων νέων φαινομένων: αποδυνάμωση της υπαίθρου, περιθωριοποίηση των ορεινών περιοχών, τελική φάση της μόνιμης εγκατάστασης των ημινομαδικών ποιμενικών πληθυσμών, ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού, προβλήματα επανένταξης των πρώην μεταναστών της Γερμανίας, μείωση της καλλιεργούμενης γης και επάνοδος σε άγονη κατάσταση μεγάλων εκτάσεων που χρησίμευαν μέχρι τότε ως βοσκότοποι, ραγδαία επέκταση του αστικού δικτύου γύρω από τους κύριους οδικούς άξονες της χώρας, ανατροπή, τέλος, σε όφελος των αστικών πληθυσμών, των μειζόνων δημογραφικών δεικτών που έδιναν, ανέκαθεν, το πρωτείο στους αγροτικούς πληθυσμούς.⁸⁴⁰

Οι τοποθεσίες, τα τοπία και η κατοικία γίνονται αντικείμενο πολλαπλών προσεγγίσεων που στοχεύουν είτε να προβάλουν το λαϊκό φαντασιακό στοιχείο και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που συνδέονται με το χώρο στις παραδοσιακές κοινωνίες, είτε να επισημάνουν και να περιγράφουν, με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος, τους σοβαρούς κινδύνους που δημιουργούν για τα οικοσυστήματα η ανάπτυξη του τουρισμού ή η ανεξέλεγκτη δραστηριότητα των εργολάβων οικοδομών.⁸⁴¹

Αξίζει να αναφερθούμε στην εργασία του Βάμβακα, ο οποίος μελετά τις κινηματογραφικές και τηλεοπτικές παραγωγές της μεταπολεμικής και μεταπολιτευτικής περιόδου σχετικά με την ύπαιθρο με σκοπό μια κοινωνιολογική και πολιτισμική αποκωδικοποίηση των τρόπων απεικόνισής της. Κατά τη μοντερνιστική κορύφωσή του σε σκηνοθετικούς όρους (δεκαετία του 1970 και 1980), ο νέος ελληνικός κινηματογράφος (ΝΕΚ) ακολουθεί περισσότερο τη ρομαντική γραμμή αναπαράστασης της υπαίθρου ως γη της αλήθειας, είτε ως συνθήκη μη-λήθης και/είτε ως τόπο επαναφοράς των φυσικών νόμων.⁸⁴²

Η αριστερή ιδεολογική ηγεμονία από το 1974 και ύστερα κρυσταλλώνεται σε μεγάλο βαθμό σε μια ρητορική καταδίκης του καπιταλισμού και του αστικού τρόπου ζωής όχι τόσο σε οικονομικούς όρους όσο σε πολιτισμικούς. Η αναδιαπραγμάτευση της παραμελημένης, από τα αθρόα κύματα αστικοποίησης, υπαίθρου μέσα από μη-εμπορικές και πρωτοποριακές μορφές αφήγησης σηματοδοτεί μια ανάγκη αναστοχασμού των βασικών ιδιοτήτων της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ύπαιθρος συνυφάνθηκε όχι μόνο κινηματογραφικά, αλλά και σε πολλές άλλες εκφάνσεις του δημόσιου λόγου, με κάτι το οποίο κείται πέραν της βιομηχανοποίησης ή ακριβέστερα, ως εκείνος ο τόπος που δύναται να αντισταθεί στην επιθετικότητα της εκβιομηχάνισης και των δεινών της.⁸⁴³

Η ρομαντική εικονογράφηση της υπαίθρου της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου δεν στηρίχθηκε όμως μόνο στην αριστερή άρνηση του βιομηχανικού-μαζικού τουρισμού. Συνδυάστηκε με την ραγδαία ενδυνάμωση και εξάπλωση της μεσαίας τάξης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο σε οικονομικούς,

⁸³⁸ Δαμιανάκος Σ., *ό.π.*, σ. 265-6.

⁸³⁹ *Ό.π.*, σ. 272.

⁸⁴⁰ *Ό.π.*, σ. 272-3.

⁸⁴¹ Δαμιανάκος Σ., *ό.π.*, σ. 173.

⁸⁴² Βάμβακας Β., "Η ελληνική ύπαιθρος στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση", στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, Ίνδικτος, σ. 385, 388.

⁸⁴³ Βάμβακας Β., *ό.π.*, σ. 389.

πολιτισμικούς και γεωγραφικούς όρους. Η διαφυγή στην εξοχή και στο χωριό πολλαπλασιάστηκε με ραγδαίους ρυθμούς κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο ως διαδεδομένη πρακτική των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Ο ΝΕΚ,⁸⁴⁴ κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, αναπτύσσει πλέον μια ξεκάθαρα ρομαντική, συχνά βουκολική, επισκόπηση της υπαίθρου. Το φυσικό τοπίο κατά κύριο λόγο υποστασιοποιείται σε κεντρικό παράγοντα της αφήγησης για να αντικατοπτρίσει όχι μόνο γεωφυσικές και κοινωνικές αλλά και ψυχολογικές διαστάσεις της ζωής των πρωταγωνιστών. Ιδρυτικές ταινίες του ΝΕΚ, όπως οι ταινίες του Α. Δαμιανού (*Μέχρι το πλοίο*, 1966· *Ευδοκία*, 1971) και του Θ. Αγγελόπουλου (*Αναπαράσταση*, 1970) μεταφέρουν το ενδιαφέρον σε μη αστικούς χώρους, στην ξεχασμένη επαρχία και στις παρυφές της πόλης, είτε για να υποδείξουν την τραχύτητα της ζωής στην ύπαιθρο και να σημειώσουν τις συνέπειες της εγκατάλειψής της (Αγγελόπουλος) είτε για να προσδώσουν στους πρωταγωνιστές τους τον πρωτογονισμό των παθών (Δαμιανός).⁸⁴⁵

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εργασία της Φωτεινής Μαργαρίτη *Ένα δοκίμιο για τη μνήμη του χώρου*, αποκλειστικά εστιασμένο στο κινηματογραφικό τοπίο του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ένα απόσπασμα, το οποίο αποκρυσταλλώνει την σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα: “[...] Ακόμα κι όταν η πόλη είναι παντελώς απύουσα (*Αναπαράσταση*), ένας ευρύτερος αστικός χώρος συναλλαγής είναι συνεχώς παρών: ο αληθινός πρωταγωνιστής. Είναι αυτός που διαβρώνει την ύπαιθρο, διαβρώνοντας πρώτα απ’ όλα τις δομές, τον ανθρώπινο περίγυρο, τα πρόσωπα. Οι μορφές μπορεί και να αδρανούν, κι έτσι, οι σταθερές του τοπίου, οι παραδοσιακοί οικισμοί –η *Τυμφαία* της *Ηπείρου* (*Αναπαράσταση*) ή η *Δεσκάτη των Γρεβενών* (*Ο Μεγαλέξαντρος*)– μπορεί να επιβιώνουν, αλλά σαν ένα κλειστό σύστημα, σαν τα «λείψανα» ενός ιστορικά παρελθόντος τόπου για το σύγχρονο ελληνικό τοπίο...”.

Δ.1.3. Το άρθρο 12 του Συντάγματος

Η οργάνωση του χώρου και οι δημογραφικές κινήσεις γίνονται αντικείμενο προσοχής με διάφορους τρόπους και από τις συλλογικότητες της περιόδου. Για το λόγο αυτό, θα κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή για την διαμόρφωση του σημερινού άρθρου 12 του Συντάγματος, με σκοπό αφενός μεν να κατανοήσουμε τη νομική διάσταση του “δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι”, αφετέρου δε την ιστορικών διαστάσεων σωματειακή “έκρηξη” που ακολούθησε μετά την πτώσης της χούντας των συνταγματαρχών και η οποία όπως θα διερευνήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, σε επίπεδο Κρήτης, διαμόρφωσε τις επικρατέστερες κοινωνικές τάσεις, τόσο για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς όσο και για την προστασία του περιβάλλοντος αντίστοιχα.

Τα ελληνικά Συντάγματα από το Σ του 1864 έως και το Σ του 1952, ορίζουν το δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας σωματείου με τον απαρεμφατικό τύπο “δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι”. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέχτηκε αυτός ο όρος πρέπει να αναζητηθούν στις πολιτικές, παιδευτικές και αισθητικές αξιολογήσεις της εποχής και στη στροφή της άρχουσας κοινωνικής τάξης στα πρότυπα της ελληνικής αρχαιότητας. Ο όρος “εταιρεία” συναντάται στα έργα των Ελλήνων κλασικών με την έννοια της συντροφιάς, του συλλόγου, του συνδέσμου ή της αδελφότητας. Ωστόσο ο όρος “δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι” παραπέμπει στην έννοια “συνεταιρισμός” στην οποία περιλαμβάνονται συνενώσεις κερδοσκοπικές και μη. Με το Σύνταγμα (Σ) του 1975 δεν χρησιμοποιείται πια ο όρος, αλλά το δικαίωμα ορίζεται περιγραφικά “οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα όπως συνιστούν ενώσεις και σωματεία μη κερδοσκοπικού σκοπού”. Η θεωρία όμως και τα δικαστήρια συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τον όρο “δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι”.⁸⁴⁶

Η δημιουργία ενώσεων προσώπων που αναπτύσσουν δραστηριότητα κατευθυνόμενη σε ορισμένους σκοπούς αποτελεί φαινόμενο που παρατηρείται από αιώνες στους λαούς, ενώ κατά τον Μεσαίωνα οι επαγγελματικοί συνεταιρισμοί, γνωστοί με την επωνυμία “συντεχνίες”,⁸⁴⁷ είχαν αποκτήσει μεγάλη

⁸⁴⁴ Ο νέος ελληνικός κινηματογράφος.

⁸⁴⁵ Ο.π., σ. 389-390, 395.

⁸⁴⁶ Μαλλίδη Χ. Ε., *Άρθρο 12 του Συντάγματος*, Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Δημοσίου Δικαίου, 2003-2004, σ. 3-4.

⁸⁴⁷ Κατά την Βενετοκρατία, ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι, στα αστικά κυρίως κέντρα της Κρήτης, ο κόσμος των επαγγελματιών και των βιοτεχνών. Περισσότερα από 50 επαγγέλματα, καταμερισμένα σε ειδικότητες, βρίσκονται στα κατάστιχα των νοταρίων και σε άλλες πηγές. Οι επαγγελματίες και οι εργαζόμενοι στα διάφορα επαγγέλματα είχαν οργανωθεί σε σωματεία (συντεχνίες,

δύναμη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Πραγματικά οι συντεχνίες αυτές είχαν υπό τον άμεσο έλεγχο τους την εργασία και την παρείχαν μονοπωλιακά, με αποτέλεσμα να επηρεάζουν πολύ την οικονομική και επαγγελματική ζωή. Η κατάσταση αυτή είχε προκαλέσει έντονη αντίδραση τον 18^ο αιώνα αφού ο θεσμός των συντεχνιών θεωρούνταν αντίθετος προς την έννοια της ελευθερίας και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Η αντίδραση αυτή άσκησε αποφασιστική επιρροή στην στάση που υιοθέτησε η Γαλλική Επανάσταση για την ελευθερία του συνεταιρισμού. Έτσι όχι μόνο η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη την αγνόησε εντελώς, αλλά και λίγο αργότερα καταργήθηκαν με διάταγμα του Μαρτίου 1971 οι συντεχνίες, ενώ με τον περίφημο νόμο La Chapelier της 14/17 Ιουνίου 1971 απαγορεύθηκε η ίδρυση ενώσεων εργαζομένων. Αφ' ότου όμως το Βέλγιο με το Σύνταγμα του 1831 (άρθρο 20), κατοχύρωσε την ελευθερία του συνεταιρισμού, η εικόνα άλλαξε και για τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Το ένα μετά το άλλο άρχιζαν να αναγνωρίζουν την ελευθερία αυτή και να ρυθμίζουν τα σχετικά με την άσκησή της, με συνταγματικές ή νομοθετικές διατάξεις.⁸⁴⁸

Στην Ελλάδα, τα Συντάγματα του “υπέρ Ανεξαρτησίας Αγώνος” αγνόησαν την ελευθερία του συνεταιρισμού. Με οριακή πλειοψηφία ψηφίστηκε η διάταξη 11 του Συντάγματος 1864 η οποία όριζε ότι “οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους νόμους του κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύνανται να υπαγάγωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγούμενη της Κυβερνήσεως άδειαν”. Είναι γεγονός ότι στην μόλις σαράντα χρόνων κρατικής συγκρότησης Ελλάδα δεν είχαν αναπτυχθεί δημόσιοι φορείς κοινωνικής πρόνοιας, αφού και τα δημοσιονομικά δεδομένα της εποχής δεν ευνοούσαν την κρατική παρέμβαση. Το χώρο της κοινωνικής πρόνοιας, επωμίστηκαν λοιπόν φιλανθρωπικά σωματεία, που συγκροτούνταν κυρίως από γυναίκες. Αυτά μεριμνούσαν για τη σύσταση παιδαγωγικών καταστημάτων υπέρ απόρων, την εκπαίδευση των νοσοκόμων, την παροχή ενδυμασίας στους ενδεείς. Επιπλέον, οι επαγγελματικές συνενώσεις κάνουν την εμφάνισή τους την ίδια περίοδο. Αξίζει να σημειωθεί ότι την ανάπτυξη των εργατικών σωματείων συνόδευσαν απεργιακές κινητοποιήσεις, οι οποίες ανέδειξαν και τις μεγάλες κοινωνικές αντιθέσεις.⁸⁴⁹

Το άρθρο 11 του Συντάγματος 1911 περιλαμβάνει στο προστατευτικό του πεδίο τις συνενώσεις που επιδιώκουν πολιτικούς, καλλιτεχνικούς ή οποιουδήποτε άλλους σκοπούς, όχι όμως οικονομικούς, ενώ τις εγγυήσεις του Συντάγματος του 1911 αξιοποίησε ο κοινός νομοθέτης, θεσπίζοντας λεπτομερειακού χαρακτήρα διατάξεις, όπως αυτές του Ν. 281/1914 που συνιστά σταθμό στην ιστορική εξέλιξη του θεσμού των συνενώσεων.⁸⁵⁰ Στην ίδια λογική κινήθηκε και το Σύνταγμα του 1927. Το “κίνημα” της 1^{ης} Μαρτίου 1935 όμως, έδωσε στην Κυβέρνηση Τσαλδάρη-Κονδύλη το πρόσχημα της δίωξης των βενιζελικών και των οπαδών της κοινωνικής μεταρρύθμισης. Στο στόχαστρο των διώξεων ετέθησαν και οι συνενώσεις κυρίως των εργαζομένων, ωστόσο επί κατοχής η Κυβέρνηση εξέδωσε τον ΑΝ 3/27/42 “περί αποκαταστάσεως των συνδικαλιστικών ελευθεριών”. Τη σοβαρότερη ώθηση στον εκδημοκρατισμό των σωματείων έδωσε ο ΑΝ986/46, με τον οποίο θεσπιζόταν η αναλογική εκπροσώπηση των εργαζομένων στις διοικήσεις. Με την έναρξη του εμφυλίου όμως, ο ΑΝ 509/47 ανέστειλε την εφαρμογή του προηγούμενου νόμου. Στη συνέχεια, η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967 έπληξε καίρια τις συνενώσεις και το δικαίωμα της συνένωσης. Υπό τον φόβο “του κομμουνιστικού κινδύνου” μεγάλος αριθμός συνενώσεων που κρίθηκαν ως κομμουνιστικές, διαλύθηκαν από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες με το πλαστό ΝΔ 280/21-4-97.⁸⁵¹

Η κατάρρευση της δικτατορίας σηματοδότησε μια νέα προοπτική για την ανάπτυξη των συνενώσεων και το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος το 1974 έθεσε τις βάσεις της θεσμικής κατοχύρωσης του

σκουόλες) κατά το πρότυπο των ιταλικών πόλεων, για την κατοχύρωση της τέχνης τους και την προστασία των δικαιωμάτων τους, για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας και την αλληλοβοήθεια των μελών της. Κάθε συντεχνία είχε δικό της πρόεδρο (βαρδιάνο) και προστάτη άγιο. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης, εκδόσεις Μύσις, 1990, σ. 216.

⁸⁴⁸ Μαλλίδη Χ. Ε., *ό.π.*, σ. 5-6.

⁸⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 7.

⁸⁵⁰ Ο νόμος 281/1914 απέκλεισε τη συσσωμάτωση εργοδωτών και εργαζομένων, απαγόρευσε τον εξαναγκασμό των εργαζομένων να συμμετέχουν σε κατευθυνόμενα από τους εργοδότες σωματεία ή να δηλώνουν τη μη συμμετοχή τους σε “ενοχλητικά” για την εργοδοσία σωματεία ή να τα αποκηρύσσουν και καθιέρωσε το δικαίωμα συλλογικής διαπραγμάτευσης των όρων εργασίας. Βλ.: Μαλλίδη Χ. Ε., *ό.π.*

⁸⁵¹ Μαλλίδη Χ. Ε., *ό.π.*, σ. 7-9.

δικαιώματος της συνένωσης.⁸⁵² Σύμφωνα με τις *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου* του Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, ως *Σωματείο*, “καλείται ένωση είκοσι τουλάχιστον προσώπων, η οποία επιδιώκει σκοπό μη κερδοσκοπικό και έχει αποκτήσει νομική προσωπικότητα κατά τους όρους του νόμου (ΑΚ 78).⁸⁵³ Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει ότι τρία είναι τα ουσιώδη στοιχεία του σωματείου: η ένωση προσώπων, ο μη κερδοσκοπικός σκοπός και η νομική προσωπικότητα”. Την σύσταση του σωματείου ρυθμίζουν οι ΑΚ 78-83.⁸⁵⁴ “Για τη σύσταση απαιτούνται είκοσι τουλάχιστον πρόσωπα με πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα, το οποία θα υπογράψουν τη συστατική πράξη και το καταστατικό. Γίνεται όμως δεκτό ότι η υπογραφή προσώπων δικαιοπρακτικώς ανίκανων δεν θίγει την εγκυρότητα της συστατικής πράξης και του καταστατικού, εάν τα δικαιοπρακτικώς ικανά πρόσωπα είναι τουλάχιστον είκοσι. Και οι δύο νομικές πράξεις (συστατική πράξη και καταστατικό) συντάσσονται εγγράφως (ΑΚ 63),⁸⁵⁵ ενώ μπορούν να ενωθούν και σε ένα έγγραφο”. Ο ΑΚ⁸⁵⁶ περιέχει γενική ρύθμιση για όλα τα σωματεία. Αρκετές όμως κατηγορίες σωματείων ρυθμίζονται με ειδικούς νόμους (π.χ. Άρθ. 266 του Ν.Δ. 86/1969 «περί δασικού κώδικος» - όπως τροποποιήθηκε με τον ν. 177/1975 - για τα κυνηγετικά και φιλοδασικά σωματεία κ.ο.κ.)”.

Μετά την κατάρτιση της συστατικής πράξης και του καταστατικού, πρέπει να υποβληθεί αίτηση στο Μονομελές Πρωτοδικείο της έδρας του σωματείου για την εγγραφή του στο βιβλίο σωματείων. Την αίτηση υποβάλλουν οι ιδρυτές ή η διοίκηση την οποία όρισαν οι ιδρυτές (ΑΚ 79). Στην αίτηση πρέπει να επισυνάπτονται η συστατική πράξη, το καταστατικό και έγγραφο με τα ονόματα των μελών της διοίκησης. Το δικαστήριο ελέγχει κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις οι ΑΚ 78-80 (έλεγχος νομιμότητας) και κυρίως αν ο σκοπός είναι σαφής, μη κερδοσκοπικός, νόμιμος, μη αντικείμενος στα χρηστά ήθη και αν το καταστατικό περιέχει τα στοιχεία της ΑΚ 80. Αποκλείεται όμως ο έλεγχος σκοπιμότητας, επειδή αντίκειται στη συνταγματικώς κατοχυρωμένη ελευθερία του συνεταίριζεσθαι. Το άρθρο 12 παρ. 1 του Σ κατοχυρώνει την ελευθερία σύστασης και παράλληλης λειτουργίας περισσότερων σωματείων που επιδιώκουν τον ίδιο ή παρεμφερή σκοπό (αρχή της πολλαπλότητας).⁸⁵⁷ Ελέγχεται επίσης εάν το δικαίωμα ιδρύσεως σωματείου γίνεται

⁸⁵² Ο.π., σ. 9.

⁸⁵³ Άρθρο 78. *Σωματείων*: Ένωσης προσώπων επιδιώκουσα σκοπόν μη κερδοσκοπικόν αποκτά προσωπικότητα δια της εγγραφής εις το επί τούτω δημόσιον βιβλίον (σωματείων), τηρούμενον παρά τω πρωτοδικείω της έδρας αυτού. Προς σύστασιν σωματείου απαιτούνται είκοσι τουλάχιστον πρόσωπα. Βλ.: Γεωργιάδης Α. & Σταθόπουλος Μ., *Αστικός Κώδιξ Κατ' Άρθρον Ερμηνεία – Γενικά Αρχαί*, εκδοτικός οίκος Αφοι Σάκκουλα, 1978, Αθήναι.

⁸⁵⁴ Άρθρο 78. *Σωματείων*: Ένωσης προσώπων επιδιώκουσα σκοπόν μη κερδοσκοπικόν αποκτά προσωπικότητα δια της εγγραφής εις το επί τούτω δημόσιον βιβλίον (σωματείων), τηρούμενον παρά τω πρωτοδικείω της έδρας αυτού. Προς σύστασιν σωματείου απαιτούνται είκοσι τουλάχιστον πρόσωπα. Άρθρο 79. *Αίτησις εγγραφής σωματείου*: Προς εγγραφήν του σωματείου εις το βιβλίον υποβάλλεται εις το πρωτοδικεϊόν αίτησις των ιδρυτών ή της διοικήσεως του σωματείου. Εις την αίτησιν επισυνάπτονται η συστατική πράξις, τα ονόματα των μελών της διοικήσεως και το καταστατικόν υπογεγραμμένον υπό των μελών και φέρον χρονολογίαν. Άρθρο 80. *Καταστατικόν σωματείου*: Το καταστατικόν δέον επί ποινή ακυρότητος να καθορίζει: 1) Τον σκοπόν, την επωνυμίαν και την έδραν του σωματείου. 2) Τους όρους της εισόδου, αποχωρήσεως και αποβολής των μελών, ως και τα δικαιώματα και τας υποχρεώσεις αυτών. 3) Τους πόρους του σωματείου. 4) Τον τρόπον της δικαστικής και εξωδίκου αντιπροσωπεύσεως του σωματείου. 5) Τα όργανα της διοικήσεως του σωματείου ως και τους όρους του καταρτισμού και της λειτουργίας αυτής και της παύσεως των οργάνων αυτής. 6) Τους όρους, υφ' ους συγκαλείται, συνεδριάζει και αποφασίζει η συνέλευσις των μελών. 7) Τους όρους της τροποποιήσεως του καταστατικού. 8) Τους όρους της διαλύσεως του σωματείου. Άρθρο 81. *Απόφασις εγγραφής σωματείου*: Το πρωτοδικεϊόν, εφ' όσον συντρέχουσιν οι νόμιμοι όροι, δέχεται την αίτησιν και διατάσσει: 1) Την δια του τύπου δημοσίευσιν περιλήψεως του καταστατικού περιεχούσης τα ουσιώδη αυτού στοιχεία. 2) Την εγγραφήν του σωματείου εις το βιβλίον των σωματείων. Η εγγραφή αυτή περιλαμβάνει το όνομα και την έδραν του σωματείου, την χρονολογίαν του καταστατικού, τα μέλη της διοικήσεως και τους περιοριστικούς αυτής όρους. Το καταστατικόν βεβαιούμενον υπό του προέδρου του δικαστηρίου κατατίθεται εις το αρχεϊον αυτού. Άρθρο 82. *Κατά της αποφάσεως του πρωτοδικείου επιτρέπεται μόνον έφεσις*. Δικαίωμα εφέσεως κατά της απορριπτούσης την αίτησιν αποφάσεως έχει μόνον ο αιτήσας, κατά δε της δεχομένης την αίτησιν μόνον η εποπτεύουσα αρχή. Άρθρο 83. *Χρόνος αφ' ου υπάρχει το σωματεϊόν*: Το σωματεϊόν αποκτά προσωπικότητα από της εγγραφής εις το επί τούτω βιβλίον. Η εγγραφή γίνεται άμα ως η διατάσσουσα αυτήν απόφασις καταστή τελεσίδικος. Βλ.: ό.π..

⁸⁵⁵ Άρθρο 63. *Έγγραφοι περί της συστάσεως*: Η συστατική πράξη, το καταστατικό ή ο οργανισμός του νομικού προσώπου συντάσσονται εγγράφως.

⁸⁵⁶ Αστικός Κώδικας

⁸⁵⁷ Το δικαστήριο δεν μπορεί να αρνηθεί την εγγραφή με την αιτιολογία ότι στον ίδιο τόπο λειτουργεί ήδη σωματείο με ακριβώς τον ίδιο σκοπό, εκτός αν υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης ως προς την ταυτότητα των σωματείων ή διάσπασης των μελών που εμποδίζει την επίτευξη των σκοπών τους, οπότε η σύσταση άλλου σωματείου κρίνεται ως καταχρηστική (ΕφΘες 1448/1997 ΕλλΔνη 39,448 – ΕφΑΘ 2679/1996 ΕλλΔνη 37, 1439).

καταχρηστικώς (ΑΚ 281).⁸⁵⁸ Αν δεν συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις, το δικαστήριο απορρίπτει την αίτηση. Σε περίπτωση που η αίτηση γίνει δεκτή, διατάσσεται: α) η δημοσίευση στον τύπο περίληψης του καταστατικού που περιέχει τα ουσιώδη στοιχεία του, δηλαδή τα στοιχεία της ΑΚ 8ο και β) εγγραφή του σωματείου στο βιβλίο σωματείων (ΑΚ 81), η οποία περιλαμβάνει το όνομα, την έδρα του σωματείου, τη χρονολογία του καταστατικού, τα μέλη της διοίκησης και τους όρους που την περιορίζουν.

Δ.1.4. Η Παγκοσμιοποίηση και η Οικολογική Κινητικότητα

Τι είναι όμως η *Παγκοσμιοποίηση*, και πώς αυτή επέδρασε την Μεταπολιτευτική περίοδο στην Ελλάδα;

Η παγκοσμιοποίηση⁸⁵⁹ συνδέεται, με πλήθος εξελίξεων: πέρα από την ολοκλήρωση της διεθνούς αγοράς και τη μείωση της αποφασιστικής σημασίας του εθνικού κράτους, εκείνο που περισσότερο χαρακτηρίζει τη σύγχρονη εποχή είναι ότι όλο και περισσότερες αρμοδιότητες μεταφέρονται σε υπερεθνικούς οργανισμούς (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση), ενώ στην αγορά αγαθών και χρήματος κυριαρχούν οι υπερεθνικές εταιρείες και οι μεγάλες τράπεζες. Περιγράφοντας τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, ο U. Beck την εντοπίζει: στη γεωγραφική της επέκταση, στη διαρκή επανάσταση στις τεχνολογίες της επικοινωνίας και της πληροφορικής, στην καθολικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην παγκόσμια βιομηχανία του πολιτισμού, στην πολυκεντρική εθνική πολιτική που επηρεάζεται από τις πολυεθνικές εταιρείες, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, τον Ο.Η.Ε., την αύξηση της φτώχειας, την καταστροφή του περιβάλλοντος και τις επιτόπιες διαπολιτισμικές συγκρούσεις. Αξίζει, επιπλέον, να αναφερθούμε στη ραγδαία κινητικότητα του κεφαλαίου, στην ανεργία, στις γενικότερες επιστημονικές και τεχνολογικές επαναστάσεις και σε άλλα πολλά που είτε συνοδεύουν την παγκοσμιοποίηση είτε προκαλούνται από αυτήν.⁸⁶⁰

Στα σαράντα σχεδόν χρόνια που μεσολάβησαν από τη Μεταπολίτευση του 1974 -και, προπάντων, μετά την πτώση των τειχών το 1989- συντελέστηκε το φαινόμενο της κατάρρευσης των συνόρων στην κίνηση του κεφαλαίου (και σε μικρότερο βαθμό των ανθρώπων). Ήταν, όπως πλέον πανθομολογείται, η σημαντικότερη αλλαγή στην οικονομική ιστορία της ανθρωπότητας, τουλάχιστον από τη βιομηχανική επανάσταση. Την περίοδο αυτή, σε οικουμενικό επίπεδο, για πρώτη φορά ένας τόσο σημαντικός αριθμός ανθρώπων ξέφυγαν από τη φτώχεια και τη μιζέρια και γέυνονται τα αγαθά του πολιτισμού. Το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό της ίδιας περιόδου είναι ότι άλλαξε ο τρόπος με τον οποίο επιβιώνουμε. Αυτό αφορά όχι μόνο στη ραδιοφωνία και την τηλεόραση, αλλά και στο διαδίκτυο και τα άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Για πρώτη φορά η πληροφορία μεταδίδεται τόσο αστραπιαία και οι άνθρωποι μπορούν τόσο εύκολα να επικοινωνήσουν μεταξύ τους και να συνεννοηθούν για κοινές πρωτοβουλίες και δράση.⁸⁶¹

Οφείλουμε όμως ξεχωριστή και ιδιαίτερη αναφορά στην γένεση και εξέλιξη των οικολογικών κινημάτων, σαν αποτέλεσμα των νέων παγκόσμιων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, καθώς η δυναμική εμφάνιση του οικολογικού κινήματος στη διάρκεια της δεκαετίας του '70 σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες

⁸⁵⁸ Άρθρο 281. *Κατάχρηση δικαιώματος*: Η άσκηση του δικαιώματος απαγορεύεται εάν αυτή υπερβαίνει προφανώς τα όρια τα επιβαλλόμενα εκ της καλής πίστης ή των χρηστών ηθών, ή εκ του κοινωνικού ή οικονομικού σκοπού του δικαιώματος. Βλ.: ό.π..

⁸⁵⁹ “Παγκοσμιοποίηση αποτελεί μία από τις πλέον πρόσφατες λέξεις με τις οποίες οι ειδικοί επιστήμονες προσπαθούν να συμπυκνώσουν σε μια έννοια ένα πλήθος εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικούς τομείς και επεκτείνονται σε όλο τον κόσμο. Βασικά για παγκοσμιοποίηση αρχίσαμε να μιλάμε μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του “υπαρκτού σοσιαλισμού” στην Ευρώπη, τον εκδημοκρατισμό και τη φιλελευθεροποίηση των πρώην κομμουνιστικών χωρών, προπάντων όμως την ένταξη αυτών και των υπολοίπων κομμουνιστικών χωρών (π.χ. Κίνα) στη διεθνή αγορά και τον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Εδώ, ακριβώς, στο πλαίσιο της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης συντελείται το πέρασμα από τη νεωτερικότητα στην ύστερη νεωτερικότητα ή, όπως τρεις κορυφαίοι κοινωνικοί επιστήμονες (Beck, Giddens, Lash) το διατύπωσαν, από την πρώτη στη δεύτερη νεωτερικότητα”. Βλ.: Κατσούλης Η., “Πράσινα κινήματα και κοινωνία των πολιτών”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, 1998, Αθήνα, σ. 204-205.

⁸⁶⁰ Κατσούλης Η., “Πράσινα κινήματα και κοινωνία των πολιτών”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, 1998, Αθήνα, σ. 205.

⁸⁶¹ Αλιβιζάτος Ν., “Για μια περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 432.

και η ανάδειξή τους ως ενός εκ των συστατικών παραμέτρων του ευρωπαϊκού πολιτικού και κομματικού συστήματος, αποτελούν μία από τις ενδιαφέρουσες μεταπολεμικές εξελίξεις που επηρέασαν και επηρεάζουν αποφασιστικά την πολιτική, γενικά, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.⁸⁶² Ξαφνικά ωριμάζε η ανθρωπότητα, σα να συνειδητοποιούσε για πρώτη φορά ότι ο χώρος μας είναι περιορισμένος και πεπερασμένος. Μαζί φυσικά και οι λεγόμενοι φυσικοί πόροι, οι βάσεις συν τοις άλλοις της οικονομίας. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που μετά τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και του 1979, η κυρίαρχη αντίληψη ήταν πως το πετρέλαιο, όπως και σχεδόν όλοι οι οικονομικά κρίσιμοι φυσικοί πόροι θα εξαντληθούν στο σχετικά σύντομο και πάντως προβλέψιμο μέλλον.⁸⁶³

Ήταν η εποχή που η οικολογική θεώρηση φάνταζε στα μάτια των περισσότερων ως μια θεωρία της σπάνης, ως ένα κίνημα που ευαγγελιζόταν μια κοινωνία της στέρησης, που εξοστράκιζε τη σπατάλη, τη γοητεία της αμαρτίας μέσω της κατανάλωσης. Ήταν η εποχή που μπροστά στα μεγέθη της οικονομίας, των πανίσχυρων πολυεθνικών, της παντοδύναμης τεχνολογίας, των μεγάλων στόχων, μεγεθών και έργων, το οικολογικό κίνημα φώναζε πως “το μικρό είναι όμορφο”, πως η αποκέντρωση, ο κοινοτισμός και οι ήπιες τεχνολογίες είναι τελικά η απάντηση στο Μεγάλο Αδελφό του άκρατου βιομηχανισμού. Ήταν η εποχή που η κοινωνική ανθρωπολογία έβλεπε με άλλο μάτι τους “πρωτόγονους” και “υποανάπτυκτους” ισχυριζόμενη πως μια άλλη αντίληψη και μια άλλη θεώρηση του κόσμου είναι δυνατή. Πως οι λαοί “χωρίς ιστορία” έχουν απλώς άλλη φιλοσοφική προσέγγιση για την ιστορία και την εξέλιξη της κοινωνίας. Οι ανθρωπολόγοι μίλησαν για τις στρατηγικές επιβίωσης των λαών αυτών, για τη σχέση τους με τη φύση, για τη συμβιωτική οικονομία τους.⁸⁶⁴

Τα κρίσιμα αυτά χρόνια σηματοδότησαν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο σκέψης, στην οικονομία, στην κοινωνία και κυρίως γιατί γέννησαν κοινωνικά κινήματα με οικολογικό προσανατολισμό.⁸⁶⁵ Η οικολογία δεν ανακαλύφθηκε στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Οι σχέσεις ανθρώπου-φύσης, είτε αυτές ήταν συμβιωτικές, είτε ανταγωνιστικές και καταστροφικές για τη δεύτερη, υπήρχαν πάντα και σχεδόν πάντα απασχολούσαν τις ανθρώπινες κοινωνίες,⁸⁶⁶ όπως επίσης και οι επιπτώσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων επί του φυσικού περιβάλλοντος δεν είναι πρόσφατες, ούτε και επέσυραν την προσοχή για πρώτη φορά στη δεκαετία του '60.⁸⁶⁷ Το ενδιαφέρον όμως για το “περιβάλλον” και η εμφάνισή του ως αυτοτελούς προβλήματος μαρτυρούν μια γενικότερη μεταβολή στον τρόπο αντιμετώπισής του. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η εξέλιξη συνοδεύεται διεθνώς από τη σταδιακή γενίκευση του όρου “περιβάλλον” και την υποχώρηση του όρου “φύση” που ήταν σε ευρεία χρήση μέχρι τότε. Η σημασία της

⁸⁶² Κατσούλης Η., ό.π..

⁸⁶³ Ψωμάς Σ., “Περιβαλλοντικές αλλαγές πλανητικής κλίμακας”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, 1998, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 46.

⁸⁶⁴ Ό.π..

⁸⁶⁵ Το οικολογικό κίνημα αποτέλεσε τη συνέπεια και τη συνέχεια του ριζοσπαστικού και νεολαιίστικου κινήματος του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70. Τη μεγάλη του, όμως, δυναμική της δεκαετίας του '80 απέκτησε όταν συνέκλινε με το φεμινιστικό και το ειρηνιστικό κίνημα. Προσανατολισμένο κατ' αρχάς στην καταπολέμηση των συνεπειών του “οικονομισμού” (Μ. Janicke), δηλαδή της ιδεολογίας της ανάπτυξης και της εξυπηρέτησης των μεγάλων οικονομικών συμφερόντων, στράφηκε ιδιαίτερα στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Οι ανάγκες της “ανάπτυξης” είχαν οδηγήσει πολλές ευρωπαϊκές χώρες στην ειρηνική εκμετάλλευση της πυρηνικής ενέργειας, της οποίας οι καταστροφικές συνέπειες είτε παρέμεναν άγνωστες είτε είχαν επιμελώς αποκρυβεί. Ήταν το οικολογικό κίνημα που ανέδειξε όλους αυτούς τους κινδύνους και οδήγησε στη συνειδητοποίηση των συνεπειών τους για τις τωρινές και μελλοντικές γενεές. *Ύστερη νεωτερικότητα* είναι ακριβώς εκείνο το στάδιο της εξέλιξης, στο οποίο ενώ έχουν, εν μέρει, κατακτηθεί οι νεωτερικοί στόχοι και ικανοποιηθεί τα νεωτερικά προτάγματα, εκδηλώνονται και γίνονται όλο και περισσότερο συνειδητές οι ελλείψεις στην ικανοποίηση των νεωτερικών αιτημάτων, προπάντων, όμως, η ανάδειξη των κινδύνων. Στη συνειδητοποίηση αυτών των κινδύνων καθοριστική ήταν η συμβολή του διεθνούς οικολογικού και ειρηνιστικού κινήματος. Βλ.: Κατσούλης Η., ό.π., σ. 204, 205-206.

⁸⁶⁶ Ψωμάς Σ., ό.π., σ. 46.

⁸⁶⁷ Τα ταξίδια πέρα από τον γαλάζιο πλανήτη δεν έσπασαν απλώς τα δεσμά της βαρύτητας της γης μας. Μας έδειξαν ταυτόχρονα και τα όρια του πλανήτη μας. Αυτό που πλέον είναι συνηθισμένο και περνά σχεδόν απαρατήρητο, η εικόνα της Γης από το διάστημα, επέφερε αλλαγές στο συλλογικό υποσυνείδητο, τόσο ανατρεπτικές όσο οι θεωρίες του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου για το ηλιακό σύστημα. Οι εικόνες αυτές, εμφανίστηκαν μόλις τη δεκαετία του '60, την ίδια εποχή που τα κοινωνικά κινήματα αμφισβητούσαν την απόλυτη αλήθεια της αναπτυξιακής και καταναλωτικής φρενίτιδας, την ίδια εποχή που η επιστήμη επιβεβαίωνε τις ζωφερές διαπιστώσεις της Rachel Carlson για την επερχόμενη “Σιωπηλή Άνοιξη”, την ίδια εποχή που ο Ψυχρός Πόλεμος τόνιζε με έμφαση πως σε περίπτωση ενός πυρηνικού Αρμαγεδώνα δεν υπάρχει μέρος να κρυφτεί κανείς στη Γη. Βλ.: Ψωμάς Η., ό.π., σ. 45.

εξέλιξης αυτής έγκειται στη σφαιρικότητα που παρουσιάζει ο πρώτος όρος έναντι του δεύτερου και στην έμφαση που δίνει στη στενή αλληλεξάρτηση ανθρώπου-περιβάλλοντος.⁸⁶⁸

Στις αρχές της δεκαετίας του '80, η κατάσταση φαινόταν να ομαλοποιείται ενώ οι πιο προωθημένες κοινωνίες έδειχναν να αλλάζουν. Η νομοθεσία έβαζε για πρώτη φορά φραγμούς στην ασυδοσία της ρύπανσης, η αντιρρυπαντική τεχνολογία αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς, η σπατάλη της ενέργειας περιοριζόταν, ο καπιταλισμός δοκίμαζε το πράσινο χρώμα. Μέχρι τις 26 Απριλίου 1986, που διαγράφηκε η τραγωδία του Τσέρνομπιλ. "Η ρύπανση δεν γνωρίζει σύνορα". Λίγα πράγματα υπήρξαν πιο ανατρεπτικά απ' αυτή τη φράση.⁸⁶⁹

Επιπλέον, η "τρύπα του όζοντος" μπαίνει για τα καλά στο λεξιλόγιό μας. Το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ για την προστασία της στιβάδας του όζοντος παίρνει σάρκα και οστά και σηματοδοτεί μια καινοτομία στο διεθνές δίκαιο. Για πρώτη φορά, μια διεθνής συμφωνία αναφέρεται σε ένα πρόβλημα παγκόσμιας και όχι εθνικής εμβέλειας. Όσο κι αν το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ συνεχίζει ακόμα και σήμερα άτολμο, ανεπαρκές και αναποτελεσματικό, έφερε εντούτοις μια σημαντική αλλαγή στον κυρίαρχο τρόπο σκέψης.⁸⁷⁰ Τα γεγονότα αυτά ξαναέφεραν την οικολογία στο προσκήνιο. Για πρώτη φορά, τα μεγάλα περιβαλλοντικά προβλήματα έγιναν θέμα πρώτης γραμμής. Τα τέλη της δεκαετίας του '80 υπήρξαν μπορούμε να πούμε η "χρυσή εποχή" των περιβαλλοντικών κινημάτων.⁸⁷¹ Ωστόσο, ενώ τα οικολογικά κινήματα σε πολλές περιπτώσεις οδήγησαν στην ίδρυση οικολογικών και πράσινων κομμάτων, οι οικολογικές οργανώσεις ακολούθησαν ένα δικό τους ξεχωριστό δρόμο.⁸⁷²

Το τοπίο, ως επιστημονικό αντικείμενο, ήλθε ξανά στο προσκήνιο τη δεκαετία του 1970. Η ανανέωση του ενδιαφέροντος συμβάδιζε με την ανάδυση του προβληματισμού για θέματα περιβάλλοντος. Νέο στοιχείο αποτελεί επίσης ότι το τοπίο, αν και αποτελεί αδιαμφισβήτητο αντικείμενο της γεωγραφίας, δεν της ανήκει πια αποκλειστικά. Δεν πρέπει, επομένως, να ξεχνάμε ότι το ενδιαφέρον για το τοπίο επηρεάστηκε καθοριστικά από την περιβαλλοντική ανησυχία που εμφανίστηκε κατά τις δεκαετίες του '70 και του '80.⁸⁷³ Αξίζει, επιπλέον, να αναφέρουμε ότι οι απαρχές της περιβαλλοντικής πολιτικής της Ε.Ε. τοποθετούνται στη Διάσκεψη της Στοκχόλμης το 1972 και στη Συνάντηση Κορυφής στο Παρίσι τον ίδιο χρόνο, που έθεσε τις βασικές αρχές της ευρωπαϊκής παρέμβασης σε θέματα περιβάλλοντος.⁸⁷⁴

Ωστόσο, η εμφάνιση του οικολογικών ιδεών στη χώρα μας γίνεται με καθυστέρηση μίας τουλάχιστον δεκαετίας, σαν απόηχος ενός παγκόσμιου προβληματισμού και αντίστοιχης δράσης. Οι δύο επιτυχείς καμπάνιες εναντίον της εγκατάστασης πυρηνικής μονάδας ηλεκτροπαραγωγής στην Κάρυστο, το 1978 και το 1980, ήταν από τις πρώτες και σοβαρότερες κοινωνικές παρεμβάσεις του ελληνικού οικολογικού κινήματος.⁸⁷⁵ Το οικολογικό κίνημα, όπως διαμορφώθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 (τέλη

⁸⁶⁸ Σπανού Κ., "Περιβαλλοντική πολιτική: τα θεσμικά εργαλεία", στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, 1998, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 161.

⁸⁶⁹ Ψωμάς Σ., *ό.π.*.

⁸⁷⁰ Ψωμάς Σ., *ό.π.*, σ. 48.

⁸⁷¹ Θα αδικούσαμε, όμως, το οικολογικό κίνημα και την ιστορία του αν δεν του αναγνωρίζαμε τον καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής συνείδησης. Η προστασία μιας ολόκληρης ηπείρου, της Ανταρκτικής, η ουσιαστική εξάλειψη της εμπορικής φάλαινοθηρίας, η δραστική μείωση των ουσιών που καταστρέφουν το όζον σηματοδοτούν επιτυχίες παγκόσμιας εμβέλειας. Το ίδιο και η σύναψη συμφωνιών όπως το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ, η Σύμβαση της Βασιλείας (που περιορίζει το διακρατικό εμπόριο τοξικών αποβλήτων), η Σύμβαση του Λονδίνου (που απαγορεύει την απόρριψη ραδιενεργών καταλοίπων στη θάλασσα) ή το Πρωτόκολλο του Κιότο, που δεν θα υπήρχαν χωρίς τη σθεναρή και αποτελεσματική δράση του οικολογικού κινήματος. Βλ.: Ψωμάς Σ., *ό.π.*, σ. 55-56.

⁸⁷² Κατσούλης Η., *ό.π.*, σ. 209.

⁸⁷³ Μπεόπουλος Ν., "Σκέψεις και ερωτήματα από την εμφάνιση δημόσιων παρεμβάσεων στο τοπίο μέσω μέτρων αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής", στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα 2010, σ. 55.

⁸⁷⁴ Σπανού Κ., *ό.π.*, σ. 166, 170.

⁸⁷⁵ Ο Βοϊκλής, παίρνοντας υπόψιν τόσο τις ευρωπαϊκές χώρες στις οποίες αναπτύχθηκε το οικολογικό κίνημα ήδη από τη δεκαετία του '60, όσο και τις ομάδες ή τα άτομα που μετέχουν σ' αυτό, σε κάθε χώρα, εντοπίζει τρία βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού δυναμικού: α) Σχετικά υψηλό βιοτικό επίπεδο που επιτρέπει το ξεπέραςμα της βιοποριστικής πίεσης αλλά και της καταναλωτικής αλλοτρίωσης, β) σχετικά υψηλό μορφωτικό-πολιτιστικό επίπεδο που επίσης αποτελεί τη βάση για το ξεπέραςμα των "αξιών" του συστήματος και επιτρέπει τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών προβλημάτων, γ) Μετά-νεανική ηλικία (πάνω από 30 χρονών) όταν έχει συντελεστεί η αποκρυστάλλωση της κοινωνικής θέσης και των χαρακτηριστικών και αντιμετωπίζονται άμεσα βασικά προβλήματα ζωής (οικογένειας, κοινωνικής συμμετοχής κλπ.). Βλ.: Βοϊκλής Γ., *Οικολογισμός*,

δεκαετίας '70 - τέλη δεκαετίας '80), αποτελείτο από αρκετές ανομοιογενείς τάσεις⁸⁷⁶: α) Τις παραδοσιακές “φυσιολατρικές” οργανώσεις που αποκτούν και περιβαλλοντική διάσταση. β) Τις ειδικές επιστημονικές ομάδες ή μεμονωμένους επιστήμονες που διευρύνουν και κοινωνικοποιούν τις θέσεις και τη δραστηριότητά τους. γ) Τους “πολιτικοποιημένους οικολόγους” που εκφράζονται κυρίως δημοσιογραφικά, σχολιάζοντας την τρέχουσα επικαιρότητα και με περιορισμένες πολιτικού χαρακτήρα παρεμβάσεις. δ) Τις οικολογικές κινήσεις και ομάδες που συγκροτούνται στο κέντρο, ορισμένες συνοικίες και επαρχιακές πόλεις και που χαρακτηρίζονται από μεγάλη ρευστότητα. ε) Τους “υγιεινιστές” με ακραίες τοποθετήσεις κυρίως σε ζητήματα διατροφής – υγείας. στ) Και τέλος, την “κοινωνική” τάση που αναπτύσσει πολύπλευρη δραστηριότητα στους τομείς του περιβάλλοντος, της ανακύκλωσης, της κατανάλωσης, της τεχνολογίας κλπ.⁸⁷⁷

Επανελημμένες προσπάθειες σύγκλισης και συνεργασίας αυτού του δυναμικού δεν έφεραν αποτέλεσμα. Ο χώρος παρέμεινε κατακερματισμένος, χωρίς αξιόλογο μηχανισμό, με περιορισμένες δυνατότητες ουσιαστικής παρέμβασης. Η ενιαία παρουσία τους στις εκλογές του 1989 και η δημιουργία της Ομοσπονδίας του 1990, δεν φάνηκε να υπερβαίνει ουσιαστικά τις εγγενείς αδυναμίες του.⁸⁷⁸ Το υψηλό κοινωνικό και βιολογικό κόστος της σύγχρονης κατανάλωσης οδήγησε το μεγάλο οικονομολόγο μας Ξενοφώντας Ζολώτα, από το 1982, στην εξής διαπίστωση: “Η οικονομική μεγέθυνση οδηγεί σε φθίνουσα κοινωνική ευημερία” με τη συνεχή υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής.⁸⁷⁹

Η αλλαγή των καλλιεργητικών πρακτικών, με την εγκατάλειψη παραδοσιακών μεθόδων και την εντατικοποίηση της γεωργίας, συνεχίζεται, ενώ για τους σκοπούς αυτούς ξεκινά και μια πιο εντατική διαχείριση των υδάτινων πόρων, με εκτροπές, φράγματα και υπεραντλήσεις, που αναδιαμόρφωσαν τα αγροτικά τοπία.⁸⁸⁰ Επιπλέον, διαμορφώνεται ένα εκτατικό πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης, ιδίως στις νησιωτικές περιοχές και τις παραλιακές ζώνες της κυρίως Ελλάδας και μόνο τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια σχετική ανάπτυξη των λεγόμενων “ήπιων” μορφών τουρισμού. Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο αναδύεται σταδιακά και ένας γενικότερος προβληματισμός για το περιβάλλον και τη διαχείριση του χώρου. Έτσι, ξεκινούν μια σειρά πρωτοβουλίες διατήρησης και διαχείρισης περιβαλλοντικά ευαίσθητων περιοχών, ενώ παρατηρούνται τα πρώτα ψήγματα περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης. Προωθείται το δίκτυο Natura 2000,⁸⁸¹ ιδρύονται φορείς διαχείρισης προστατευόμενων περιοχών και καταρτίζονται –αλλά συνήθως δεν εφαρμόζονται– μελέτες προστασίας των ευαίσθητων περιοχών.⁸⁸²

Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1992, Οικολογική Σκέψη 6, σ. 74-75, 84-85.

⁸⁷⁶ Οικολογική συνείδηση και οικολογικό κίνημα στη χώρα μας. Εισήγηση του Γιώργου Βοϊκλή, στο Συνέδριο με θέμα “Εθνική Πολιτική Περιβάλλοντος” που πραγματοποιήθηκε στους Δελφούς τον Απρίλιο του 1988. Διοργάνωση, ΥΠΕΧΩΔΕ στο Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών.

⁸⁷⁷ Τα παραπάνω αποσπάσματα είναι από το κείμενο του Γιώργου Βοϊκλή, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1976 και είναι από τα πρώτα –αν όχι το πρώτο– ελληνικό οικολογικό κείμενο, όταν μάλιστα τα μοναδικά ξένα κείμενα που είχαν εκδοθεί στη χώρα μας ήταν η “Οικολογία” του Πιέρ Σάμουελ και το “Οικολογία ή Θάνατος” του Ρενέ Ντυμόν.

⁸⁷⁸ Στην Ελλάδα και σε οποιαδήποτε χώρα όπου η οικογένεια συνεχίζει να παίζει πρωτεύοντα ρόλο ως συνεκτικός κοινωνικός θεσμός, συχνά ασφαλώς με τρόπο καταπιεστικό ή υποκριτικό, όπως αναπόφευκτα συμβαίνει με βαθειά ριζωμένους θεσμούς, η οικογένεια κατά κανόνα μοιράζεται οποιαδήποτε οικονομική επιτυχία ή αποτυχία. Έτσι πολύ περισσότερα μέλη της κοινωνίας ευεργετούνται από μία πελατειακή στάση των κυβερνήσεων απέναντί τους και, σημαντικότερο, πολύ λιγότερα θα έχουν λόγο να διαμαρτυρηθούν για την έλλειψη διαγενεακής δικαιοσύνης. Ενώ, σε απόλυτα ατομικοποιημένες κοινωνίες το ουσιαστικό οικονομικό επιχείρημα της παγκόσμιας οικολογικής κίνησης, δηλαδή το επιχείρημα ότι υπό ομαλές συνθήκες μια γενεά δεν δικαιούται να δημιουργήσει χρέη εις βάρος των επόμενων, με άλλα λόγια το επιχείρημα της διαγενεακής δικαιοσύνης, γίνεται αμεσότατα αντιληπτό. Βλ.: Καρράς Κ., *Ημιτελές τοπίο*, Αθήνα 2011, εκδόσεις Ωκεανίδα, σ. 164.

⁸⁷⁹ Βοϊκλής Γ., *ό.π.*, σ. 92-93, 124.

⁸⁸⁰ Σορώτου Α., “Συμπεράσματα”, στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 100.

⁸⁸¹ Η ίδρυση του Εθνικού Πάρκου Ντονιάνα στην Ανδαλουσία, κατά τη δεκαετία του 1960, αποτέλεσε το πρότυπο του διεθνούς οικολογικού κινήματος. Πρότυπο που οδήγησε στη δημιουργία εθνικών δρυμών, ειδικών προστατευόμενων περιοχών, υγροτόπων Ραμσάρ διεθνούς σημασίας, τόπων διεθνούς κληρονομιάς και άλλων, για να καταλήξει κατά το τέλος του αιώνα –στην Ευρώπη– στο Κοινοτικό δίκτυο βιοτόπων Natura 2000. Την ίδια εποχή στη χώρα μας ολοκληρωνόταν η αποξήρανση ενός από τους μεγαλύτερους βιοτόπους της Μεσογείου, της λίμνης Κάρλας στο Νομό Μαγνησίας. Βλ.: Παπαγιάννης Θ., “Η διαχείριση των φυσικών συστημάτων”, στο: Μοδινός Μ., & Ευθυμίουπουλος Η., (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Αθήνα, 1999, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 96.

⁸⁸² Σορώτου Α., *ό.π.*.

Η στήριξη της κοινής γνώμης και των περιβαλλοντικών οργανώσεων αποτελεί σημαντική πηγή ισχύος για την περιβαλλοντική διοίκηση στην προσπάθειά της να αναπτύξει αξιόπιστη και αποτελεσματική πολιτική. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι σε χώρες όπου δρουν ισχυρές περιβαλλοντικές οργανώσεις και έχουν υψηλού βαθμού ευαισθητοποίηση έναντι του περιβάλλοντος, η σχετική πολιτική εμφανίζεται πιο τολμηρή και προωθημένη.⁸⁸³

Δ.1.5. Η σχέση πόλη-ύπαιθρος από την Μεταπολίτευση μέχρι την αυγή του 21^{ου} αιώνα

Τα μεταπολιτευτικά χρόνια, όπως είδαμε στα προηγούμενα, εμπέδωσαν το αίσθημα ασφάλειας σε όλα τα επίπεδα. Η Ελλάδα της αγροτικής επισφάλειας, της ορεινής φτώχειας, της ενδεούς εργατικής μετανάστευσης και της παρατεταμένης αγροτικής εξόδου, της παιδικής θνησιμότητας, των εμφυλίων αντιπαραθέσεων, των πολιτικών διώξεων, της πολεμικής επανάληψης είχε οριστικά ενταφιαστεί τον Ιούλιο. Μαζί με αυτά στο λεγόμενο “χρονοντούλαπο της Ιστορίας” θα περάσει ο δεξιός αυταρχισμός, η συστηματική ανάμιξη του στρατού στην πολιτική και θα ανοίξει ο δρόμος για την οργανική ένταξη στην ευρωπαϊκή ταυτότητα και τη μεσοστρωματοποίηση της κοινωνίας που ακολούθησε.⁸⁸⁴

Η άτακτη υπαναχώρηση από το πρόγραμμα λιτότητας του 1985-1987 κλιμάκωσε το οικονομικό πρόβλημα μέχρι την πτώση του ΠΑΣΟΚ το 1989. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου βρήκε την Ελλάδα στο χείλος της χρεοκοπίας και την εσωτερική πολιτική σκηνή σε μετάβαση. Ανερχόμενη ξανά στην εξουσία μετά από μια δεκαετία, η Ν.Δ., διεκδίκησε τα πρωτεία “εξευρωπαϊσμού” και φιλοευρωπαϊσμού. Μέσω της “οικουμενικής” συγκυβέρνησης με τα αριστερά κόμματα (1989-1990), η εθνική συναίνεση προβλήθηκε ως απόλυτη προτεραιότητα και η “Ευρώπη” ως πρωταρχικό πεδίο επίτευξής της.⁸⁸⁵ Η πρώτη φορά που στο δημόσιο λόγο γίνεται αναφορά στο τέλος της Μεταπολίτευσης είναι το 1985, εν όψει της προεδρικής εκλογής. Προφανώς, προσχηματικά, μέσα από τον ιδεολογικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, η άρνηση να στηριχτεί η επανεκλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή και η αναθεώρηση του Συντάγματος, ως προς τις υπερεξουσίες του προέδρου, υποστηρίχθηκε ότι σφραγίζουν το τέλος μιας ολόκληρης περιόδου. Αν θέλουμε όμως να δούμε πραγματικά πώς υλοποιείται αυτό το τέλος, θα έπρεπε προφανώς να αναφερθούμε και στο 1989, όταν η συγκυβέρνηση Ν.Δ. και (ενιαίου) Συνασπισμού ψηφίζει νόμο για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου, ενώ έχει ήδη προηγηθεί, από το 1982, η αναγνώριση της Εαμικής Αντίστασης. Μέχρι το 1989, επομένως, εκτός από την εδραίωση του δημοκρατικού καθεστώτος έχει συντελεστεί, τουλάχιστον τυπικά, και η υπέρβαση των κληρονομημένων διαιρέσεων.⁸⁸⁶

Ο προβληματισμός για την προστασία του αγροτικού περιβάλλοντος σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης ξεκινά στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ενώ συγκεκριμένα μέτρα λαμβάνονται τη δεκαετία του 1990,⁸⁸⁷ που, σε συνεργασία με τη διαμεσολαβημένη από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κοινωνική πίεση, επιχειρούν να ενσωματώσουν στις γεωργικές πρακτικές το σεβασμό για το περιβάλλον.⁸⁸⁸

⁸⁸³ Σπανού Κ., “Περιβαλλοντική πολιτική: τα θεσμικά εργαλεία”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίου Π. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, 1998, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 166, 170.

⁸⁸⁴ Παναγιωτόπουλος Π., “Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 338-339.

⁸⁸⁵ Μπότσιου Ε. Κ., “Ν.Δ. Και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η “Ευρώπη” ως πολιτική και ως ταυτότητα”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 223.

⁸⁸⁶ Το τέλος αυτής της περιόδου συμπληρώνει συμβολικά η αποχώρηση από την πολιτική σκηνή, κατά την επόμενη πενταετία, όλου του προδικτατορικού πολιτικού προσωπικού - ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης αποσύρεται από την ενεργό πολιτική, ο Ανδρέας Παπανδρέου πεθαίνει το 1996, ενώ ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ολοκληρώνει τη δεύτερη θητεία του, αποσύρεται και πεθαίνει το 1998. Ήδη από το μέσα της δεκαετίας του '90 δεν είναι επομένως νοητό να αναφερόμαστε πλέον στην περίοδο της Μεταπολίτευσης. Πρόκειται για ένα νέο και σταθεροποιημένο καθεστώς, για την Γ' Ελληνική Δημοκρατία, με ό,τι θετικό ή αρνητικό εμπεριέχει. Βλ.: Νικολακόπουλος Η., “Συνέχειες και ρήξεις: Ο αμφίσημος όρος Μεταπολίτευση”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 430.

⁸⁸⁷ Ευρωπαϊκή Οδηγία για τα Νιτρικά, μεταρρύθμιση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής του 1992.

⁸⁸⁸ Μπεόπουλος Ν., “Σκέψεις και ερωτήματα από την εμφάνιση δημόσιων παρεμβάσεων στο τοπίο μέσω μέτρων αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής”, στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009., Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, σ. 58.

Στα ευρωπαϊκά αγρο-περιβαλλοντικά προγράμματα, σκοπεύουν να συνδέσουν το τοπίο με την αγροτική δραστηριότητα, ανταμείβοντας με επιδοτήσεις αγροτικές εργασίες και τρόπους παραγωγής που συμβάλλουν στη διατήρησή του, κυρίως μέσω της εκτατικοποίησης της αγροτικής δραστηριότητας - ελάχιστη έκταση βοσκής ανά ζώο, αποκατάσταση αναβαθμίδων και φυτοφρακτών ανάμεσα στις καλλιέργειες, απόσυρσή τους αλλού, βόσκηση σε περιοχές με αυξημένη βιομάζα και συσσώρευση ξερών. Για να νομιμοποιήσουν τους νέους στόχους της αγροτικής δραστηριότητας τα προγράμματα αυτά επικαλούνται ένα τοπίο που αποτελεί ένα δημόσιο και όχι κοινό αγαθό, ενώ οι αγρότες καλούνται να το παράγουν προς όφελος της ανθρωπότητας. Έτσι οι αγρότες, αναταμιζόμενοι για να κάνουν τη “δουλειά τους”, παρακινούνται να αποσυνδέσουν τις παραγωγικές από τις περιβαλλοντικές τους πρακτικές. Σε έρευνες σε άλλα μέρη της Ευρώπης και σε συνεντεύξεις με αγρότες που έχουν προσχωρήσει στο “σύμφωνο διατήρησης του τοπίου”, οι αγρότες μιλούν για διατήρηση του χώρου για να περιγράψουν τις επαγγελματικές τους πρακτικές, ενώ κρατούν τον όρο “τοπίο” για να αναφερθούν στη ματιά των επισκεπτών για το μέρος τους.⁸⁸⁹

Στις μεσογειακές χώρες, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα, “το πλήρες φόβου, ευπείθιας στην εξουσία και απέχθειας προς κάθε Αρχή αίσθημα του χωρικού”, σύμφωνα με τη διατύπωση του J. Peristiany (1989), βρίσκει το αντίπαρό της στην κρίσιμη θέση που κατέχει η οικογένεια μεταξύ των άλλων κοινωνικών θεσμών. Υπέρτατη αρχή κοινωνικής οργάνωσης στο χωριό, προσφέρει το πρότυπο, στη βάση του οποίου διαμορφώνεται το σύνολο της τοπικής κοινωνίας και διαχειρίζεται την κυκλοφορία όχι μόνο των οικονομικών αγαθών, αλλά και των πολιτικών (πελατειακών) ή συμβολικών (τιμή, γόητρο) πόρων.⁸⁹⁰ Μια ορισμένη σχέση με το τοπίο είναι δυνατόν να βιώνεται από τον κάτοικο του χωριού ως μέσον κοινωνικοποίησης κάποιου χώρου που ανήκει αποκλειστικά και μόνο στην τοπική κοινωνία του. Αλλά είναι δυνατόν η σχέση αυτή να χρησιμεύει επίσης για να τροφοδοτεί την πολεμική μεταξύ οικολογικών κινημάτων και κυβέρνησης ή για να εδραιώνει το επεξηγηματικό σχήμα κάποιου γεωγράφου ως προς τις λειτουργικές ομολογίες ανάμεσα σε γεωγραφικές και κοινωνικές ομάδες.⁸⁹¹

Στην Ελλάδα ασκείται πίεση από πλευράς Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλων διεθνών οργανισμών να προσαρμοστεί στην κοινοτική αγροτική πολιτική. Ταυτόχρονα, γενικότερες και ειδικότερες πιέσεις - συχνά συνοδευόμενες και από κυρώσεις από πλευράς της διεθνούς κοινότητας - να ανταποκριθεί στους κινδύνους που ενέχουν η κλιματική αλλαγή και η περιβαλλοντική καταστροφή, υιοθετώντας περιβαλλοντικά μέτρα φιλικά ως προς τη χρήση και την προστασία των φυσικών της πόρων. Συγκεκριμένα, μέσα από συνεχείς μεταρρυθμίσεις, η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) παρεμβαίνει πλέον αποφασιστικά στη διαχείριση του χώρου και του τοπίου της Ελλάδας - π.χ., ανακατασκευή αναβαθμίδων και φυτοφρακτών, διατήρηση παραδοσιακών αγροτικών τοπίων, όπως των ελαιώνων της Άμφισσας και της Κέρκυρας, του αμπελώνα της Θήρας και του μαστιχώνα της Χίου, προστασία γεωργικών οικοσυστημάτων υψηλής οικολογικής αξίας, όπως είναι οι ορεινοί και νησιωτικοί βοσκότοποι, αλλά και προστασία συγκεκριμένων γεωργικών χρήσεων γης.⁸⁹²

Είναι προφανές ότι το περιβάλλον και το τοπίο δεν καλύπτουν τα ίδια πεδία σημασίας ή δράσης, έστω και αν υπάρχουν σχέσεις ανάμεσα στις δύο έννοιες. Επίσης, τα αγροπεριβαλλοντικά μέτρα εντάσσονται μεν σε μια ευρύτερη περιβαλλοντική πολιτική, θεσπίζονται όμως στο πλαίσιο μιας τομεακής πολιτικής, της ΚΑΠ, που αφορά στη γεωργία. Τα προς μελέτη αγροπεριβαλλοντικά μέτρα περιλαμβάνονται στο ελληνικό πρόγραμμα «Έγγραφο Προγραμματισμού Αγροτικής Ανάπτυξης

⁸⁸⁹ J. Candau, P. Deuffic, 2006, στο: Παναγούλη Ε., ό.π., σ. 259.

⁸⁹⁰ Για τον M. Hertzfeld (1980), “η βιαιότητα των τοπικών ανταγωνισμών στην Κρήτη και η πρόκληση που εκτοξεύεται διαρκώς προς την πολιτική αρχή είναι συστατικά στοιχεία της ίδιας της αρσενικής ταυτότητας του χωρικού. Για τον M. Hertzfeld (1985), στην, εστιασμένη στον κόσμο των ανδρών της Κρήτης, μελέτη του, η συμβολική της αυτοαναγνώρισης στην ορεινή Κρήτη, μια αποκλειστικά αρσενική συμβολική, θεμελιώνεται στην ανταρσία και την αρρενωπότητα. Ο “έρωτας του λόγου” παίζει τόσο σημαντικό ρόλο, ώστε να αναρωτιόμαστε μήπως πίσω από τις υπό μελέτη σχέσεις υπάρχει κάτι περισσότερο από μια “ρητορική”, ήτοι, σύμφωνα με τον συγγραφέα, μια συλλογική θεατρική επίδοση”. Βλ.: Δαμιανόκος Σ., ό.π., σ. 282-3, 289, 302.

⁸⁹¹ Ό.π., σ. 294.

⁸⁹² Τερκενλή, Σ. Θ., “Η σχέση άνθρωπος-τοπίο στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια πολιτισμική επαναπροσέγγιση”, στο: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, σ. 47.

(ΕΠΑΑ) 2000-2006», σε εφαρμογή από το 2003 (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, 2005).⁸⁹³

Όσον αφορά το γαιοκτησιακό μοτίβο του ελληνικού αγροτικού χώρου: κατακερματισμός και μικρές διαστάσεις των ιδιοκτησιών, αποτέλεσμα του μεγάλου αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, των διαδοχικών κληρονομικών μεταβιβάσεων⁸⁹⁴ και της απουσίας μιας πολιτικής γαιοκτησίας. Άλλωστε η εκτεταμένη ιδιοκτησία γης των κατοίκων των πόλεων, σε μια λογική ήπιας ή και καθόλου οικονομικής αξιοποίησης συνδέεται με την άμεση και κοινωνικά ζωντανή σχέση καταγωγής τους με τον χώρο της υπαίθρου, αλλά και με τη διευρυμένη ιδιότητα κάθε ιδιοκτησίας να είναι “εν δυνάμει” οικοπεδοποιήσιμη.⁸⁹⁵

Οι σχέσεις ιδιοκτησίας γης που προκύπτουν από το πιο πάνω μοντέλο διαπερνώνται από ισχυρότατες εντάσεις που προκύπτουν από την ασθενή πολιτική βούληση του κράτους, από τη σύστασή του, για επίλυση των ιδιοκτησιακών διαφορών και για φύλαξη των συμφερόντων του, γεγονός που πρακτικά σημαίνει την ανοχή της τεράστιας κοινωνικής διάδοσης των καταπατήσεων των δημόσιων γαιών, με σκοπό είτε αστικές είτε αγροτικές χρήσεις. Αυτό το καθεστώς αποτελεί και τη βάση της ιδιοκτησιακής “ασάφειας” του χώρου, κατάστασης που έχει παραγάγει καταχρήσεις αλλά και διατήρηση των φυσικών πόρων. Από τη μία έχει συμβάλει στην διάχυτη, χωρίς πρόβλεψη αστικοποίηση και οικοπεδοποίηση, αφού προσελκύει και εθίζει στη λογική της αξιοποίησης των πάντων, από την άλλη έχει διαφυλάξει νησίδες ήπιων χρήσεων καθώς ταυτόχρονα αποτρέπει άλλα επενδυτικά σχέδια.⁸⁹⁶

Συμπληρωματικά με το σκηνικό αυτό όμως, από τη δεκαετία του '90 και μετά ανασυντάσσονται ιδιοκτησιακά και παραγωγικά μεγάλες ενότητες που τις ονομάζουμε “φυσικές” - δάση, παραλίες, ποτάμια, στα πλαίσια μιας δημόσιας στρατηγικής που αντλεί στόχους, επιχειρήματα και νομιμοποίηση από τον κόσμο των επιχειρήσεων. Περίπου ταυτόχρονα με την προηγούμενη περίοδο ανακίνησης του κτηματολογίου αρχίζουν να ανακοινώνονται και μεγάλες επενδυτικές κινήσεις τουριστικού χαρακτήρα, ανεξάρτητες από όποια άλλη προηγούμενη τοπική δραστηριότητα, ακόμη και την τοπική τουριστική εκμετάλλευση. Οι τόποι της “ασάφειας”, είναι και τα επίδικα ισχυρών μετασχηματισμών. Σημείο-κλειδί είναι η αποσαφήνιση της ιδιοκτησίας τους μέσα από ένα πλέγμα διεκδικούντων - δημόσιο, ΟΤΑ, εκκλησία, δημόσιους φορείς, συνεταιρισμοί, ιδιώτες, και του χαρακτήρα τους -βλέπε το πλούσιο ιστορικό των αντιπαραθέσεων και παλινδρομήσεων για την πιστοποίηση αλλά και για τον νομικό ορισμό της έννοιας του δάσους και της δασικής έκτασης.⁸⁹⁷ Ανεξάρτητα όμως από το αν οι εκτάσεις δοθούν σε ιδιωτικό ή δημόσιο πρόσωπο, έχουν διαμορφωθεί παράλληλα πολιτικά και θεσμικά εργαλεία έτσι ώστε δήμοι και δημόσιοι οργανισμοί να λειτουργήσουν με τους ίδιους όρους όπως τα ιδιωτικά πρόσωπα.⁸⁹⁸

Τα τελευταία χρόνια, η ελληνική υπαίθρος βρίσκεται σε μια διαδικασία μετάλλας των χωρικών δομών και της κοινωνικής δυναμικής. Ο μετασχηματισμός της υπαίθρου είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης της τοπικής δυναμικής που προϋπάρχει στην περιοχή και των εξωγενών παραγόντων, και κύρια των ευρωπαϊκών πολιτικών. Συνδέεται με τη βελτίωση των μεταφορών και των τεχνολογιών επικοινωνίας, τις διαρθρωτικές αλλαγές στον αγροτικό τομέα, την ενίσχυση της ανθρώπινης κινητικότητας, την εισροή σημαντικού αριθμού μεταναστών, τις ατομικές οικιστικές προτιμήσεις και τις αλλαγές στο σύγχρονο τρόπο ζωής.⁸⁹⁹

⁸⁹³ Μπεόπουλος Ν., ό.π., σ.59.

⁸⁹⁴ Ο νέος Αστικός Κώδικας που καθιέρωσε η σοσιαλιστική κυβέρνηση, καταργεί τα τελευταία ίχνη εθιμικού δικαίου στα θέματα της προίκας και της κληρονομικής διαδοχής, ενώ ταυτόχρονα αίρει κατά μέρος τις αντιφάσεις και ασυνέχειες που σηματοδοτούσαν την απονομή της δικαιοσύνης, λόγω της σιωπηρής μέχρι τότε αναγνώρισης πολλών τοπικών κωδικών αναφοράς. Η χωρική δικαιοδοσία δεν συγγενεύει πια με έκτακτη δικαιοδοσία, όπως συνέβαινε μέχρι χθες, οι κάτοικοι της υπαίθρου γίνονται υποκείμενα δικαίου ισότιμα με τους κατοίκους των πόλεων. Βλ.: Δαμιανάκος Σ., ό.π., σ. 309.

⁸⁹⁵ Παναγούλη Ε., “Τα τοπία των κοινών (φυσικών πόρων) στον ελληνικό αγροτικό χώρο – σχέσεις ιδιοκτησίας και διαχείρισης του δάσους”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, Ίνδικτος, σ. 256.

⁸⁹⁶ Ό.π., σ. 256-257.

⁸⁹⁷ Ο Ν. 3208/2003 κατέστη ανενεργός από το ΣτΕ.

⁸⁹⁸ Παναγούλη Ε., ό.π., σ. 257, 258.

⁸⁹⁹ Γεμεντζή Γ., “Διαδικασίες περι-αστικοποίησης: τάσεις και κοινωνικοί παράγοντες μεταβολής των αστικών και αγροτικών περιοχών”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, Ίνδικτος, σ. 270.

Η αστικοποίηση της υπαίθρου λαμβάνει ποικίλες χωρικές μορφές. Η γραμμική ανάπτυξη κατά μήκος κύριων οδικών αξόνων, η δημιουργία νέων, χαμηλής πυκνότητας, προαστιακών περιοχών μόνιμης αλλά και εποχιακής κατοικίας, η επέκταση στην περίμετρο της πόλης μικρότερων οικισμών με την ταυτόχρονη πύκνωση αυτών, η ασυνεχής και εγκατεσπαρμένη ανάπτυξη που πραγματοποιείται με την “εκτός σχεδίου” δόμηση της κατοικίας και τη δημιουργία των αυτόνομων σημειακών συγκεντρώσεων, αποτελούν τις κύριες μορφές της αστικής διάχυσης της πόλης στην περιφέρειά της. Η αγροτική γη, οι ημι-φυσικές και δασικές περιοχές συρρικνώνονται χωρικά και αποκτούν νέες λειτουργίες καθώς οι αστικοί σχηματισμοί και δομές εισβάλλουν σε αυτές.⁹⁰⁰

Η οικιστική εγκατάσταση και διασπορά του πληθυσμού και των οικονομικών δραστηριοτήτων από την πόλη στην ενδοχώρα της μετατοπίζει και διαστέλλει τα φυσικά, οικονομικά και αντιληπτικά όρια της πόλης και δυσχεραίνει το διαχωρισμό της από την ύπαιθρο. Η ζώνη μετάβασης από το αστικό στο αγροτικό διευρύνεται και θολώνει συνεχώς από την αστική διάχυση, την μίξη των αστικών και αγροτικών δραστηριοτήτων και την εξάπλωση του αστικού τρόπου ζωής στην ύπαιθρο. Αυτή η νέα, διαφορετική λογική αστικοποίησης που εμφανίζεται, περιγράφεται από τον όρο “περιαστικοποίηση”⁹⁰¹ και συνδέεται με το δυναμισμό των αστικών και αγροτικών σχέσεων και τη μεταβολή τους προς ένα αυξανόμενο δίκτυο αλληλοεξαρτήσεων. Ωστόσο τα φαινόμενα περιαστικοποίησης δεν αφορούν το σύνολο της υπαίθρου αλλά κυρίως τις περιοχές εκείνες που βρίσκονται υπό την αναπτυξιακή πίεση των μεγάλων αστικών κέντρων είτε κοντά σε δυναμικές τουριστικές περιοχές.⁹⁰²

Η περιαστικοποίηση εξετάζεται ως μια δυναμική διαδικασία μεταβολής της υπαίθρου, από τα αγροτικά δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά στα περισσότερα αστικά. Γίνεται αντιληπτή από τις δημογραφικές αλλαγές, τις διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία, αλλά και τις συμπεριφορές, τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, τις εικόνες και τις ιδέες που αντιπροσωπεύουν. Με δημογραφικούς όρους η περιαστικοποίηση συγγέεται συχνά με την εξέλιξη των διαδικασιών προαστικοποίησης, εξωαστικοποίησης, ακόμα και αποαστικοποίησης, και γενικά με τις μετακινήσεις του πληθυσμού μεταξύ των αστικών και αγροτικών περιοχών. Με οικονομικούς όρους, οι περιαστικές⁹⁰³ περιοχές μπορούν να οριστούν ως “μικτές” περιοχές, όπου οι αγροτικές και μη αγροτικές παραγωγικές δραστηριότητες (και τρόπος ζωής) συνυπάρχουν (αγροαστικές περιοχές / *rurban*).⁹⁰⁴

Η σημαντικότερη, όμως, “μεταλλαγή” της υπαίθρου προέρχεται από την εγκατάσταση και διασπορά της εξοχικής κατοικίας. Στον ελληνικό χώρο η διασπορά αυτή θα προσλάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις μετά τη δεκαετία του 1980, παρά τις ενστάσεις παραγόντων του παλιού ΥΧΟΠ (Υπουργείο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος) υπό τον Αντώνη Τρίτση, που υποστήριζαν την εξοχική δόμηση γύρω από τους παραδοσιακούς οικιστικούς πυρήνες της περιφέρειας. Ο Γιάννης Ράπτης, στο περιοδικό *Οικοτοπία*, τον Οκτώβριο του 2004, εύστοχα σημειώνει: “Κάποιοι δεν θέλουν απλώς εξοχικά, αλλά θέλουν πρωτίστως να εξέχουν”. Υπερτοπικά και τοπικά οδικά δίκτυα αναλαμβάνουν “να φέρουν κοντά” τους πολίτες με χώρους αισθητικού, λαογραφικού, πολιτιστικού ή περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, με περιοχές “παρθένες” ή σχετικά άθικτες, με ιδιαιτερότητες και καταστάσεις διαφορετικές από αυτές των πόλεων. “Πρέπει οι δρόμοι να οδηγούν παντού;” αναρωτιόταν ο Ζ. Κοτιώνης σε άρθρο του σε εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας. Όμως η σχετική ευκολία στην παραγωγή των οδικών έργων, η πίεση των ευρωπαϊκών

⁹⁰⁰ Γεμεντζή Γ., ό.π., σ. 267.

⁹⁰¹ Ο όρος προέρχεται από τη γαλλική κυρίως βιβλιογραφία.

⁹⁰² Γεμεντζή Γ., ό.π., σ. 269.

⁹⁰³ Οι κύκλοι οικονομικής ανάπτυξης στην Ευρώπη και την Αμερική έχουν επιπτώσεις σε όλες τις χωρικές κλίμακες, από την κοινότητα και την πόλη ως την περιφέρεια και το κράτος. Σύμφωνα με τους σύγχρονους γεωγράφους (van de Berg et. al. 1982, Chesire & Hay 1989 κλπ.), οι “κύκλοι ζωής” (Η χαρτογράφηση της πόλης από τον Burgess σε ένα μοντέλο ομόκεντρων κύκλων έχει μείνει κλασική μέχρι σήμερα) των πόλεων είναι: α) αστικοποίηση, β) προαστικοποίηση, γ) αποαστικοποίηση, δ) επαναστικοποίηση. Το μοντέλο των “κύκλων ζωής” είναι περιγραφικό των ευρωαμερικανικών πόλεων (και όχι όλων), κι επομένως εθνοκεντρικό. Αποτελεί επίσης εμπειρική γενίκευση και όχι θεωρία. Οι πόλεις της μεσογειακής Ευρώπης δεν ακολούθησαν τους παραπάνω κύκλους ζωής, αλλά δύο διαδικασίες προαστικοποίησης (τη μία, τη λαϊκή, ταυτόχρονα με το στάδιο της αστικοποίησης και πριν από το στάδιο της επαναστικοποίησης και την άλλη μετά), συνεχή επαναστικοποίηση (με το αντίστροφο του Burgess μοντέλο), και διάχυτη αστικοποίηση αντί της αποαστικοποίησης (Leontidou 1990, 1994a). Τα παραδείγματα της Ελλάδας, της Τρίτης Ιταλίας και άλλων περιφερειών της Μεσογείου είναι χαρακτηριστικά. Βλ.: Λεοντίδου Λ., “Αστική ανάπτυξη και αναδιάρθρωση”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίου Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, 1998, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 116, 117.

⁹⁰⁴ Γεμεντζή Γ., ό.π., σ. 269-270.

προγραμμαμάτων, οι προεκλογικές ή άλλες άμεσες ανάγκες των μικροκοινωνιών της περιφέρειας, η παροχή απασχόλησης σε εργολάβους και εργατικό δυναμικό, διαμόρφωσαν στη μεταπολιτευτική ελληνική κοινωνία μια ειδική δυναμική. Ήταν η δυναμική μιας οδοποιίας “άνευ ορίων, άνευ όρων”, κατά την ερωτική στιχουργική του Α. Εμπειρίκου.⁹⁰⁵ Στο πλαίσιο του μεταπολιτευτικού εκσυγχρονισμού της χώρας, οι κινήσεις γι’ ανάπτυξη της περιφέρειας είχαν ως αποτέλεσμα τη διάδοση του μοντέλου της πολυκατοικίας και στην ύπαιθρο, μ’ επακόλουθη την αλλοίωση της ιστορικής φυσιογνωμίας κωμοπόλεων και χωριών.⁹⁰⁶

Παράλληλα, μετά το 1980 πληθαίνουν οι προσπάθειες για μια βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη με περιοχές-στόχους κυρίως δύο: α) αυτές που έχουν υιοθετήσει το πρότυπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού, β) αυτές που βρίσκονται στα πρώτα στάδια ανάπτυξης του Τομέα. Το πρόβλημα και στις δύο περιπτώσεις είναι ότι δεν υπάρχει μια συγκροτημένη -θεσμικά και αναπτυξιακά- πολιτική βιώσιμου τουρισμού. Ο τουρισμός συχνά λειτουργεί “ολιστικά”, απορροφώντας ουσιαστικά σχεδόν το σύνολο των υπολοίπων κλάδων της τοπικής οικονομίας. Με αυτόν τον τρόπο, σε ένα δομημένο “κέλυφος” τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του οποίου θυμίζουν αγροτικό οικισμό, λειτουργεί στην πραγματικότητα ένας αστικοποιημένος και ουσιαστικά “τουριστικοποιημένος” οικισμός.⁹⁰⁷

Οι νέες παραγωγικές δομές βρίσκουν την αντίστοιχη έκφρασή τους στο χώρο, διαμορφώνοντας νέα σκηνικά και τοπία, ενώ ο μόνιμος πληθυσμός της υπαίθρου αντικαθίσταται σε σημαντικό βαθμό από τον ευκαιριακό πληθυσμό των εκδρομέων, των τουριστών, των χρηστών δεύτερης κατοικίας. Η νέα κατάσταση των διάσπαρτων οδικών αξόνων, των πυλώνων μεταφοράς ρεύματος, των εξοχικών και των ταβερνοχώρων με τα ψευδο-παραδοσιακά στοιχεία, των γηπέδων γκολφ και των “all inclusive” ξενοδοχειακών συγκροτημάτων ή οι λεγόμενες από εμάς Π.Ο.Τ.Α. -Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης, “εσωτερικό τοπίο” υπηρεσιών-, δεν είναι απλή προέκταση τάσεων του προηγούμενου αιώνα. Για την ακρίβεια φαίνεται να συνιστά ενσάρκωση μιας προφητείας της “Καταστασιακής Διεθνούς” για την επερχόμενη, “ψυχαγωγική ψευτούπαιθρο”.⁹⁰⁸

Η ψυχαγωγική χρήση της υπαίθρου δημιουργεί αντιπαλότητες με παραγωγικές χρήσεις του πρωτογενούς τομέα, ακόμη όμως θέτει συνδυασμένα προβλήματα σεβασμού του παραδοσιακού τοπίου και νομής των φυσικών πόρων. Η περίπτωση των γηπέδων γκολφ για παράδειγμα, στις ξηροθερμικές περιοχές του ελληνικού και μεσογειακού Νότου (Κρήτη), μέσα σε ένα γενικό καθεστώς προσαρμογής στον διεθνή καταμερισμό των έργων, όπου η κάθε χώρα και περιοχή εξειδικεύεται στα προϊόντα και στις υπηρεσίες που μπορεί να παράγει επικερδώς, θέτει εξ αρχής το ζήτημα της φυσιογνωμίας του τουριστικού προϊόντος: Τα γήπεδα γκολφ δεν είναι συμβατά με το ύψος και την παράδοση των ξηροθερμικών περιοχών, δεν συμβάλλουν στην δημιουργία μιας ιδιαίτερης τουριστικής ταυτότητας, δεν παράγουν ισχυρές “ατραξιόν” στους υποψήφιους επισκέπτες μιας μεσογειακής χώρας. Με καθαρά οικονομικούς όρους, συνιστούν δραστηριότητα υψηλού κόστους και αμφίβολης εισπρακτικής επιτυχίας. Εξ άλλου, πέρα από τη δημιουργία “τοπίων-τραγέλαφων” και ασυνάρτητων με τη γενικότερη διαφημιστική εικονοποιία της χώρας, η υπερκατανάλωση υδάτινων πόρων για τον χορτοτάπητα των γκολφ δημιουργεί συγκρουσιακές καταστάσεις με δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα όπως η Γεωργία.⁹⁰⁹

Η παγκόσμια τουριστική βιομηχανία, σε πολύ μεγάλο βαθμό, ευθύνεται για την ευρεία διάδοση μορφών, λειτουργιών και συμβολισμών του τοπίου στο χώρο και το χρόνο. Ομοίως και στην Ελλάδα, στη θέση μιας συμβατικής βιομηχανικής επανάστασης, ο εσωτερικός τουρισμός αποτέλεσε την κύρια και πρωταρχική πηγή ευαισθητοποίησης του Έλληνα/ίδας ως προς την ύπαιθρο (τον εξω-αστικό χώρο,

⁹⁰⁵ Σχιζάς Γ., “Η ψυχαγωγική χρήση της υπαίθρου”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, σ. 92, 98-99, Ίνδικτος.

⁹⁰⁶ Κουτούπης Γ., “Αδυναμία προσομοίωσης σε πραγματικό χώρο: ένα μετά-νεωτερικό πρόβλημα για τη σύγχρονη Ελλάδα”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, Ίνδικτος, σ. 110.

⁹⁰⁷ Τσάρτας Π., “Η ελληνική ύπαιθρος ως πεδίο δραστηριοτήτων τουρισμού και παραθερισμού: εξελίξεις, χαρακτηριστικά, προβληματισμοί”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, 416, Ίνδικτος, σ. 413.

⁹⁰⁸ Σχιζάς Γ., *ό.π.*, σ. 84, Ίνδικτος.

⁹⁰⁹ Σχιζάς Γ., *ό.π.*, σ. 104-105.

βλ. “εξοχή”) και αποτέλεσε την κατεξοχήν πηγή ανάπτυξης μιας –κατ’ ανάγκην αστικής– συνείδησης τοπίου. Οι διαφημιστικές παραστάσεις του τουρισμού μέσω της τουριστικής βιομηχανίας, “που για το ευρύ κοινό έχουν ίσως παραγκωνίσει κάθε άλλη εικόνα της Ελλάδος, προβάλλουν μια πλασματική χώρα όπου ο ήλιος λάμπει αδιάκοπα, η θάλασσα είναι πάντα ήρεμη και γαλάζια, τα σπίτια αιγαιοπελαγίτικου αποκλειστικά ρυθμού είναι μονίμως φρεσκοσοβαδισμένα, όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοικοι της οποίας είναι χαρωποί, φιλόξενοι και γραφικοί”. Αυτά τα νέα τοπία συνιστούν ένα αμάλγαμα γνώσεων και φαντασιώσεων που διαμορφώνουν πλαίσια για την αναψυχή, απαντούν στις επιθυμίες της αγοράς, αλλά ταυτόχρονα καθορίζουν τα υποκείμενά της, μεταμορφώνοντας το ελληνικό τοπίο ως φυσική οντότητα, αλλά και την αντίληψη που έχουμε γι’ αυτό. Αποτυπώνονται, μάλιστα, γλαφυρά στην τουριστική διαφήμιση του ελληνικού τοπίου από τον ίδιο τον ΕΟΤ, όπου προωθούνται παραποιημένα, φανταστικά ελληνικά τουριστικά τοπία, αντί των πραγματικών.⁹¹⁰

Από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα οι κινηματογραφικές ταινίες γύρω από τη σχέση υπαίθρου-πόλης μειώνονται σημαντικά. Ο φακός των σκηνοθετών προτιμά να περιδιαβεί επαρχιακές πόλεις, κωμοπόλεις και φυσικά τοπία της υπαίθρου με τρόπο γρήγορο και μάλλον απομυθοποιητικό. Ταινίες που εντάσσονται σε μια ελληνική εκδοχή του *road movie*, όπως *Απ’ το χιόνι*, *Βαλκανιζατέρ*, *Μπραζιλέρο* (Σ. Γκορίτσας, 1994· 1996· 2001), *Αυτή η νύχτα μένει* (Ν. Παναγιωτόπουλος, 1999), *Δεκαπενταύγουστος* (Κ. Γιάνναρης, 2002), *Ένας κι ένας* (Ν. Ζαπατίνας, 2000), *Στάκαμαν* (Α. Καφετζόπουλος, 2000), δεν σηματοδοτούν την ύπαιθρο ως τον τόπο της επιστροφής σε μια αυθεντική συνειδησιακή κατάσταση ή μια εγκαταλελειμμένη αλήθεια όπως συνέβαινε στις ταινίες του ΝΕΚ. Αντιθέτως το φυσικό τοπίο της υπαίθρου μετατρέπεται σε μια ατελείωτη διαδρομή και η κοινωνική ζωή σε αυτήν παρουσιάζεται ως ένα πιστό ή κωμικοτραγικό αντίγραφο της αστικής. Η ύπαιθρος σε αυτές τις ταινίες αναδεικνύει εικόνες περάσματος σε νέες κοινωνικές συνθήκες όπου επικρατεί μια ρευστότητα εσωτερικών και εξωτερικών ορίων. Τα ταξίδια έξω από την πόλη, είτε αφορούν στη μεταναστευτική κίνηση, είτε στις καλοκαιρινές διακοπές, είτε στην επιδίωξη μιας υπερεθνικής κομπίνας για τον εύκολο πλουτισμό, είτε στην αποσύνθεση και ανασύνθεση της μικροαστικής οικογένειας, ουσιαστικά συμβολίζουν την ανάγκη επαναπροσδιορισμού ταυτοτήτων, χωρικοτήτων και ηθικών συστημάτων.⁹¹¹

Η τάση, βέβαια για μια ποιητική και μάλλον διαφοροποιητική αναπαράσταση της υπαίθρου σε σχέση με την πόλη δεν υποχώρησε πλήρως. Το *Όλα είναι δρόμος* (1998) του Π. Βούλγαρη, ο *Βασιλιάς* (2002) του Ν. Γραμματικού, αλλά και οι *Παρέες* του Σ. Γκορίτσα (2007) εγκαταλείπουν το “περαστικό” και ενίοτε χιουμοριστικό κοίταγμα της υπαίθρου ως τόπου συνειδητοποίησης της συνολικής κοινωνικής αλλαγής και επιστρέφουν στο τραγικό αφηγηματικό μοτίβο των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων. Εδώ πρυτανεύει η καταγγελία των καταναλωτικών, νεοπλουτίστικων και διεφθαρμένων πρακτικών της σύγχρονης ζωής,⁹¹² η οποία έρχεται σε δραματική-τραυματική αντίθεση με την αρμονία των φυσικών τοπίων και τη συνακόλουθη διάψευση των προσδοκιών των πρωταγωνιστών που καταφεύγουν εκεί να βρουν έναν ήσυχο και αμόλυντο τόπο κατοικίας ή αναψυχής.⁹¹³

Στις τηλεοπτικές εκδοχές μυθοπλασίας της σύγχρονης υπαίθρου τα σχήματα εικονογράφησης που αναπτύσσονται, απεικονίζουν την περιφέρεια ως μικρογραφία του κέντρου, ως περιοχή, που εκτός από το φυσικό τοπίο φέρνει τον απόηχο και τις δυνατότητες μιας εναλλακτικής αστικής κουλτούρας. Οι ιστορίες της σεναριογράφου Μιρέλλας Παπαοικονόμου, για παράδειγμα είναι χαρακτηριστικές (*Μη φοβάσαι τη φωτιά*, 1994· *Παράθυρο στον ήλιο* 1994· *Απών*, 1995· *Έτσι ξαφνικά*, 2004) ενώ κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τις νεανικές σειρές αισθηματικής περιπέτειας που εμπνέεται ο Χριστόφορος Παπακαλιάτης (*Η ζωή μας μια βόλτα*, 1999· *Να με προσέχεις*, 2000), το οποίο μεγάλο ποσοστό της

⁹¹⁰ Τερκενλή Σ. Θ., “Η σχέση άνθρωπος-τοπίο στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια πολιτισμική επαναπροσέγγιση”, στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, σ. 48.

⁹¹¹ Βάμβακας Β., “Η ελληνική ύπαιθρος στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, Ίνδικτος, σ. 398.

⁹¹² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε, μία αντίστοιχη έρευνα στο χώρο της μουσικής. Καλλιτέχνες όπως ο Σωκράτης Μάλαμας (*Για την Ελλάδα*, 1993), ο Θανάσης Παπακωνσταντίνου (*Στην κοιλάδα των Τεμπών*, 2006) κ.ά., έχουν “τραγουδήσει” την ελληνική φύση και τα τοπία της με ποικίλες ερμηνευτικές (αλληγορικές) αποδόσεις.

⁹¹³ Ό.π..

δράσης εκτυλίσσεται στην επαρχία, όχι μόνο στο πλαίσιο εκρομαντισμού των σχέσεων φιλίας και έρωτα (τόπος διαφυγής), αλλά και για να υποδειχτούν οι ελλείψεις ευκαιριών των νέων στην περιφέρεια κυρίως ως προς την ευόδωση των φιλόδοξων -καλλιτεχνικών κυρίως- ονείρων τους.⁹¹⁴

Αξίζει επιπλέον να αναφέρουμε την πλούσια κινηματογραφική παραγωγή του εξωτερικού, η οποία επιλέγει τοπία της Ελλάδας για να αποτελέσουν το “σκηνικό” των πολυθεματικών ταινιών τους, άλλοτε με αφορμή τον πόλεμο και τον έρωτα, άλλοτε με θέμα την αρχαιοκαπηλία, άλλοτε μέσω ταινιών δράσης, άλλοτε με θέμα προσωπικές αναζητήσεις των ηρώων, κλπ. Πρόκειται για τις ταινίες: *Το παιδί και το Δελφίνι* (1957, Ύδρα), *Ποτέ την Κυριακή* (1960), *Ζορμπάς* (Κρήτη, 1964), *Για τα μάτια σου μόνο* (1981, Μετέωρα), *Summer lovers* (1982, Σαντορίνη), *Απέραντο γαλάζιο* (1988, Αμοργός), *Το μαντολίνο του λοχαγού Κορέλι* (2001, Κεφαλλονιά), *Mamma Mia* (2008, Σκιάθος, Σκόπελος), *My big fat greek wedding*⁹¹⁵ (2009, με φόντο τους Δελφούς, την Αρχαία Ολυμπία και την Ακρόπολη), και τέλος η ταινία με τίτλο *Πριν τα μεσάνυχτα* (2013, Πύλος και Καρδαμύλη Μεσσηνίας), οι οποίες αποτέλεσαν την κατεξοχήν διαφημιστική τουριστική καμπάνια για την χώρα μας, σε όλες τις αντίστοιχες εποχές προβολής τους στο εξωτερικό, αναδεικνύοντας παρθένα ονειρικά τοπία τα οποία περιμένουν την εξερεύνησή τους. Από τα δημοσιεύματα που ακολούθησαν, στην πλειοψηφία τους οι ταινίες, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο για την αύξηση του τουρισμού στις εν λόγω περιοχές. Αυτό όμως που σίγουρα συναρπάζει τον “υποψιασμένο” και μη θεατή, είναι οι διαφορές που με ευκολία εντοπίζονται τουλάχιστον στις παλαιότερες από αυτές, όπως παραδείγματος χάριν στην ταινία *Ζορμπάς*, η οποία μεταφέρει τον κόσμο της Κρήτης πριν την τουριστική και ενεργειακή “επέλαση”, και η οποία θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον ως προς περαιτέρω ερευνητική “επισκόπηση” με θέμα τις αλλαγές των τοπίων της.

Στο αστικό τοπίο, αν οι δεκαετίες του '70 και του '80 αποτελούν περίοδο αποσπασματικών προσπαθειών, από τα μέσα της δεκαετίας του '90⁹¹⁶ αρχίζει να γίνεται αισθητή μια πορεία για τη

⁹¹⁴ Η μελοδραματική αφήγηση είναι ο συνδυασμός κρίκος αυτών των επιτυχημένων σειρών αισθητικής καθαρότητας/ορθότητας που κινηματογραφούνται σε περιοχές της (νησιωτικής κυρίως) περιφέρειας με το δεύτερο σχήμα τηλεοπτικής αναπαράστασης της υπαίθρου που την αντιμετωπίζει με έναν πιο εργαλειώδη τρόπο για να επιτύχει απλά και μόνο μια αυξημένη δραματοποίηση. Στο σχήμα αυτό εντάσσονται σειρές του κλασικού για τα τηλεοπτικά δεδομένα είδους του αισθηματικού δράματος. Εδώ η γραφικότητα ή η αγριότητα της φύσης και των κατοίκων της υπαίθρου ενισχύουν τα ερωτικά πάθη, τις εμπλοκές του κουτσομπολιού, τις ηθικές πιέσεις και τα διλήμματα, δίνοντας αφορμή για πολλές σχηματικές μεταφορές και νατουραλιστικούς συμβολισμούς. Επιπρόσθετα η υπενθύμιση τάσεων της παραδοσιακής κοινωνίας (της Μάνης, της Κρήτης κλπ.) για βίαιη επίλυση των διαφορών προσφέρει το κατάλληλο έδαφος για κλιμάκωση τόσο της ερωτικής επιθυμίας όσο και του κινδύνου που αυτή συνεπάγεται. Ο Μ. Μανουσάκης μάλιστα επέκτεινε με επιτυχία σε όρους θεαματικότητας τη συγκεκριμένη συνταγή σε αρκετές σειρές (*Η αγάπη ήρθε από μακριά*, *Μη μου λες αντίο*) θίγοντας μειονοτικά και μεταναστευτικά προβλήματα με τη συνοδεία της στερεοτυπικής χρήσης των ενστίκτων του έρωτα και του θανάτου. Τέλος, μια πιο άμεση κριτική στα παραδοσιακά ήθη και έλλειψη ευκαιριών της υπαίθρου σε αντιπαράβολή με τη ζωή στην πόλη, στοιχειοθετημένη στα πλαίσια του παλιού ελληνικού κινηματογράφου, συναντάμε στα πλαίσια των τηλεοπτικών σειρών (*Καφέ της χαράς*, 2003 *Επτά θανάσιμες πεθερές*, 2006 *Γοργόνες*, 2007) και αισθηματικών κομεντί (*Ήρθε κι έδεσε*, 2006 *Βίος ανθόσπαρτος*, 1998). *Ο.π.*, σ. 399-401.

⁹¹⁵ Η ελληνική μετάφραση της ταινίας ήταν: “Έρωτας αλά Ελληνικά”.

⁹¹⁶ Η Χάρτα των Ευρωπαϊκών Πόλεων “Προς την αειφορία”, που προτάθηκε το 1994 στο Άαλμποργκ της Δανίας, προτρέπει τις πόλεις να στηρίζουν τα πρότυπα διαβίωσης των κατοίκων τους στη φέρουσα ικανότητα της φύσης, επιδιώκοντας ταυτόχρονα την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης και βιώσιμων οικονομιών. Η Χάρτα, που θεωρείται ως η ευρωπαϊκή εκδοχή της Ατζέντας '21, περιλαμβάνει διατάξεις για την αποτελεσματική χρήση του χώρου και των πόρων, την πρόληψη και τον περιορισμό της ρύπανσης, την προστασία της φυσικής ποικιλότητας, τον τοπικό χαρακτήρα της αστικής αισθητικής, την πρόσβαση σε δεξιότητες, την ισότητα ευκαιριών και την αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού. Η αστική αειφορία βρέθηκε και στο επίκεντρο της Διάσκεψης Κορυφής για τις πόλεις HABITAT II (Κωνσταντινούπολη, 3-14 Ιουνίου 1996), προάγγελος της οποίας υπήρξε η Παγκόσμια Συνέλευση Πόλεων. Οι πόλεις είναι οι κύριοι συντελεστές αλλά και τα θύματα των παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων. Η ανάπτυξή τους πρέπει να υλοποιείται λαμβάνοντας υπόψη τη διαθεσιμότητα και την κατανομή των φυσικών πόρων (ύδατα, φυτογενετικοί πόροι, ενέργεια, αέρας) αλλά και τα απόβλητα, τους κινδύνους για την υγεία, την πολιτισμική κληρονομιά κ.λπ., καθώς και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Η ενσωμάτωση του περιβαλλοντικού προβληματισμού στο σύνολο των αστικών πολιτικών αποτελεί προϋπόθεση για την πρόοδο προς την οικολογική πόλη (OECD, 1996b). Όλο και περισσότερες πόλεις αναγνωρίζουν σήμερα την ανάγκη για πρωτοβουλίες που οδηγούν στη σύλληψη νέων συστημάτων παραγωγής και κατανάλωσης. “Πράσινη πόλη” δεν σημαίνει απλώς χώρους πρασίνου, οικολογικές στέγες, κατασκευές με φυσικά υλικά, βελτιωμένα ενεργειακά συστήματα και ανακύκλωση του νερού. Για να έχουν νόημα τα όποια τεχνικά επιτεύγματα είναι απαραίτητη μια ολοκληρωτική αλλαγή νοοτροπίας και μια νέα κοινωνική συνείδηση. Βλ.: Μέγα Β., “Η οδύσσεια της αειφορίας στο ευρωπαϊκό αστικό αρχιπέλαγος”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η., (επιμ.), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα, 2000, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 184-185, 187.

συγκρότηση μιας συνεκτικής περιβαλλοντικής πολιτικής στον αστικό και γενικότερα στον οικιστικό χώρο. Πραγματοποιούνται συγκεκριμένα βήματα και δράσεις που είναι συμπληρωματικές μεταξύ τους, ενσωματώνουν τις αρχές της αειφορίας στον αστικό σχεδιασμό και υλοποιούν την περιβαλλοντική πολιτική για την αστική ανάπτυξη σε δύο επίπεδα: Στο πρώτο επίπεδο, αυτή η ενσωμάτωση επιχειρείται με μια σειρά νέους θεσμούς στον τομέα του αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, όπως: α) η αναμόρφωση και επικαιροποίηση του Γενικού Πολεοδομικού Κανονισμού, στον οποίο εισάγονται νέες διατάξεις με στόχο την προστασία και αναβάθμιση του δομημένου περιβάλλοντος και την αποφυγή ενεργειακής σπατάλης, και β) η ψήφιση ενός νέου νόμου (Ν. 2508/97) για τη Βιώσιμη Οικιστική Ανάπτυξη που ήρθε να αντικαταστήσει τη νομοθεσία που ίσχυε από το 1983 (Ν. 1337/83).⁹¹⁷

Στο δεύτερο επίπεδο καταβλήθηκε προσπάθεια υλοποίησης περιβαλλοντικής πολιτικής σχεδιασμού των πόλεων μέσα από μια σειρά επιλεγμένων δράσεων στην περίοδο προγραμματισμού 1994-2000 και στην επόμενη 2000-2006. Οι δράσεις αναφερόντουσαν στα βασικά θέματα που απασχολούσαν και απασχολούν τα αστικά κέντρα: ενέργεια, κυκλοφορία, απόβλητα, πολεοδομικές αναπλάσεις κλπ.⁹¹⁸

Με την αυγή του 21^{ου} αιώνα, τον κατεξοχήν πρωταγωνιστικό ρόλο στην δημόσια ζωή και δη στον τεχνικό κόσμο, αποτέλεσε η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας το 2004. Ωστόσο, τα σχετικά ενεργήματα, οδήγησαν στην απόλυτα αρνητική παράκαμψη των κειμένων διατάξεων ώστε να προχωρήσουν πιο γρήγορα τα “αναγκαία έργα”. Αποδείχθηκε διπλά λανθασμένη κίνηση, με αποτέλεσμα αφενός μεν να εκτελεσθούν έργα χωρίς προγραμματισμό μελλοντικής χρήσης, αφετέρου δε να διογκωθεί το κόστος των Αγώνων, με μεγάλη τελική επιβάρυνση του κρατικού χρέους. Οι ίδιοι οι Αγώνες αποτέλεσαν λαμπρή επιτυχία λόγω της φιλοξενίας και αυθόρμητης φιλίας που έδειξαν στους επισκέπτες τόσο Έλληνες, όπως και λόγω του υψηλού επιπέδου της εναρκτήριας τελετής. Όμως το οικονομικό αποτέλεσμα ήταν να κληρονομήσουν οι Έλληνες πολίτες πολλές μη χρησιμοποιούμενες εγκαταστάσεις και επί πλέον υπέρογκα χρέη.⁹¹⁹

Το 2000 ολοκληρώθηκε η τελευταία “πράξη” μαζικής κοινωνικής κινητικότητας κρατικά οργανωμένης μέσα από τον υπερδιπλασιασμό φοιτητών-μελλοντικών αποφοίτων και πανεπιστημιακών δομών, και κατόπιν με τους εντέλει τραγικούς όρους του φθηνού ήδη κρατικού και πάλι εθνικού δανεισμού, το εφιαλτήριο μιας συστηματικής βελτίωσης του επιπέδου ζωής μέσα από τη διεύρυνση των καταναλωτικών εμπειριών - το ταξίδι στο εξωτερικό δεν υπήρξε ποτέ τόσο έντονο. Στις δεκαετίες '90 και '00, ο καταναλωτικός ευδαιμονισμός οδηγήθηκε στον ακραίο εγωτισμό και τον ακόλουθό του ηθικό σχετικισμό.⁹²⁰ Στην εποχή εκείνη της ευμάρειας, διαμορφώθηκε ένας κοινότοπος εθνικισμός των πανευρωπαϊκών ποδοσφαιρικών κυπέλλων, των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, της πρωτιάς στην Eurovision το 2005. Φαινόταν ηδονικός και ανώδυνος αυτός ο “εθνικός ναρκισσισμός”.⁹²¹

⁹¹⁷ Μπεριάτος Η., “Ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός των πόλεων”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η., (επιμ.), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα, 2000, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 81.

⁹¹⁸ Ο.π..

⁹¹⁹ Καρράς Κ., *Ημιτελές τοπίο*, Αθήνα, εκδόσεις Ωκεανίδα, 2011, σ. 162.

⁹²⁰ Παναγιωτόπουλος Π., “Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 355.

⁹²¹ Σε ό,τι αφορά τις συναρμονιές εθνικιστικών και ρατσιστικών αντιλήψεων, οι απαρχές της δεκαετίας του '90 υπήρξαν καθοριστικές. Η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι γεωπολιτικές μεταβολές στην ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια, οι αλλαγές των συνόρων, η δημιουργία της ΠΓΔΜ προκάλεσαν, όπως προαναφέρθηκε, πολλές αναταράξεις, ενώ τα ρεύματα της μετανάστευσης προς την Ελλάδα, ειδικά από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, πυροδότησαν πλήθος αντιδράσεων. Μεταξύ αυτών των αντιδράσεων σημαντική θέση κατείχε ο “ηθικός πανικός” για τη μετανάστευση και την εγκληματικότητα. Το πρώτο και το δεύτερο συνέδριο της εθνικιστικής οργάνωσης Χ.Α. πραγματοποιήθηκαν το 1990 και το 1992 αντίστοιχα, ενώ η οργάνωση στράφηκε προς την ίδρυση “πολιτικού κόμματος” και την κυκλοφορία της ομώνυμης εφημερίδας το 1992. Ο 20^{ος} αιώνας έκλεισε στην Ελλάδα με μια μεγάλη διαμάχη σχετικά με την αναγραφή ή μη του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες. Η διαμάχη κατέδειξε ισχυρές πεποιθήσεις περί της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αλλά και πλήθος φόβων για την απώλεια ή την περιθωριοποίησή της στο σύγχρονο κόσμο. Στη συνέχεια η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση προκάλεσαν την αποδιάρθρωση των μεταπολιτευτικών πραγματικοτήτων σε πολλά επίπεδα η ελληνική εθνική ιδεολογία και ταυτότητα σαφέστατα θα υποστούν μεταβολές εν μέσω των νέων ιστορικο-πολιτικών εξελίξεων, φέροντας ωστόσο μαζί τους μερικές από τις κληρονομίες της Μεταπολίτευσης. Βλ., Γαζή Ε., “Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση”, στο: Αυγερίδης Μ., & Γαζή Ε., & Κορνέτης Κ., (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015, σ. 257 - 260.

Η δημοκρατία της ασφάλειας -διαχείριση σεισμικού κινδύνου, διαχείριση θαλάσσιων και αεροπορικών δυστυχημάτων, τεχνολογία κλιματισμού, διασπορά κέντρων υγείας σε όλη την περιφέρεια, ασφάλεια στην εργασία και στο εισόδημα, κλπ-, η μεταπολιτευτική συναίνεση με τη συνεχή ανοδική κινητικότητα, την αέναη διόγκωση της τυπικής και άτυπης μόρφωσης μαζί με το θεσμικό γλωσσικό εκδημοκρατισμό και την τεχνολογική εξοικείωση, επέτρεψαν τον ταχύ συντονισμό με τη μετανεωτερική συνθήκη πολιτισμοποίησης του καπιταλισμού. Η ποπ υποκατάσταση του λαϊκού και η νεορομαντική αισθητική του Instagram, είναι δύο μόνο από τις εκφάνσεις που συνθέτουν την σύγχρονη πρόσληψη της πραγματικότητας.⁹²²

Δ.1.6. Η κατάσταση σήμερα

Όπως αναλύσαμε και παραπάνω, τα τελευταία χρόνια η ανθρώπινη παρουσία στο τοπίο έχει αυξηθεί υπέρμετρα. Οι οικισμοί επεκτείνονται προς όλες τις κατευθύνσεις, ενώ η εκτός σχεδίου δόμηση διασπείρει κτίσματα παντού. Μεγάλα έργα –κυρίως οδικά, αλλά και αεροδρόμια, λιμάνια και υδροηλεκτρικά φράγματα– αλλοιώνουν ριζικά το τοπίο, συχνά με φαραωνικού τύπου παρεμβάσεις. Την ίδια στιγμή, η εγκατάλειψη ή η υποκατάσταση παραδοσιακών δραστηριοτήτων του πρωτογενούς τομέα⁹²³ οδηγεί στην αφαίρεση των στοιχείων εκείνων που διαμόρφωσαν διαχρονικά το ελληνικό τοπίο.⁹²⁴

Η ύπαιθρος αυτή καθεαυτή αστικοποιείται τα τελευταία χρόνια με ταχύτατους ρυθμούς, σε σημείο ώστε να μπορούμε να μιλάμε –και στην Ελλάδα πλέον– για ένα αγροτοαστικό συνεχές (urbain), το οποίο συνεχώς επεκτείνεται και εξαπλώνεται προς κάθε κατεύθυνση. Το φαινόμενο αυτό της αστικής εξάπλωσης (urban sprawl), που από καιρό λαμβάνει χώρα στις ανεπτυγμένες χώρες, ιδίως στις ΗΠΑ, έχει σοβαρές αρνητικές συνέπειες στην οικονομία, την κοινωνική συνοχή και το περιβάλλον. Για το λόγο αυτό προκαλεί τελευταία αντιδράσεις και κινήματα που στόχο έχουν την άμβλυνση, αν όχι την ανάσχεσή του. Ταυτόχρονα, λόγω της οξύτητας του ενεργειακού προβλήματος σε κάθε γωνιά του πλανήτη, και κατά συνέπεια της ανάγκης για ανάπτυξη των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ΑΠΕ), νέες κατασκευές και εγκαταστάσεις αρχίζουν να καταλαμβάνουν την ύπαιθρο –αιολικά, ηλιακά, γεωθερμικά κ.ά. πάγκα–, οι οποίες απαιτούν μεγάλες εκτάσεις σε ευαίσθητες περιοχές, ορεινές, παράκτιες και θαλάσσιες.⁹²⁵

Η κατάσταση αυτή επιτείνει προφανώς τις τάσεις ερημοποίησης (desertification), η οποία, σε συνδυασμό με την αποψίλωση των δασών, την ξηρασία και την εξάντληση των εδαφικών και υδάτινων πόρων, δημιουργεί σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης για τους κατοίκους των πληττόμενων περιοχών. Από την άλλη πλευρά, η άνοδος της θαλάσσιας στάθμης στις παράκτιες ζώνες αλλάζει ριζικά την ακτογραμμή και γενικότερα τη γεωμορφολογία μεγάλων γεωγραφικών ενοτήτων. Είναι προφανές ότι, από τις διεργασίες αυτές, νέα, πρωτόγνωρα τοπία δημιουργούνται ανά τον κόσμο. Στην Ελλάδα, μια χώρα με εκτεταμένο θαλάσσιο και παράκτιο χώρο (μήκους 15.000 χλμ. περίπου) και μεγάλο δείκτη ορεινότητας και νησιωτικότητας, οι εξελίξεις αυτές αναμένεται να επηρεάσουν δραστικά το ελληνικό τοπίο όπως το γνωρίζαμε μέχρι τώρα.⁹²⁶

Ο περιπατητής στην ύπαιθρο που θα επέστρεφε σήμερα –ή θα έβλεπε σε επανάληψη στις τηλεοπτικές και κινηματογραφικές οθόνες– σε τόπους που είχε επισκεφτεί πριν από τριάντα, είκοσι ή

⁹²² Ό.π., σ. 342-351.

⁹²³ Από την πολιτική σκηνή της χώρας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα βιβλία του Μιχάλη Χαραλαμπίδη τα οποία αναφέρονται σε ζητήματα τοπίου (αστικού και αγροτικού) αλλά και σε τρόπους ορθολογικής διαχείρισης, κατακρίνοντας συγχρόνως τις πολιτικές εκείνες αποφάσεις οι οποίες διαμόρφωσαν την σημερινή κατάσταση. Βλ.: Χαραλαμπίδης Μ., *Αγροφιλία, αγροτική αναγέννηση-νέα αγροτικότητα*, Αθήνα, 2002, εκδ. Στράβων. Χαραλαμπίδης Μ., *Πόλεων και Τόπου Παιδεία*, Αθήνα, 2004, εκδ. Στράβων. Χαραλαμπίδης Μ., *Ελληνική ποιότητα και ανάπτυξη, Η νέα συμμαχία*, Αθήνα, 2007, εκδ. Στράβων. Χαραλαμπίδης Μ., *Αναστήλωση. Ο τουρισμός ως πολιτιστική οικονομία*, Αθήνα, 2015, εκδ. Στράβων.

⁹²⁴ Παπαγιάννης Θ., “Εισαγωγικό σημείωμα”, στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, σ. 14.

⁹²⁵ Μπεριάτος, Η., “Το τοπίο και η πολιτική του τοπίου στην Ελλάδα”, στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, σ.

33.

⁹²⁶ Ό.π., σ.33-34.

και δέκα μόνο χρόνια θα δυσκολευόταν πράγματι να αναγνωρίσει πού βρίσκεται, τόσο η μεταμόρφωση των τοπίων, των οικοδομημένων χώρων και του πλαισίου ζωής στο χωριό είναι γοργή και ριζική: πύκνωση και αισθητή βελτίωση του οδικού δικτύου, ραγδαία επέκταση του αστικού ιστού γύρω από τους μεγάλους άξονες και κατά μήκος των παράκτιων περιοχών, ολοκληρωτικός εξηλεκτρισμός των χωριών και των συνοικισμών, μεγάλη αύξηση των γεωργικών μηχανημάτων και των θερμοκηπιακών καλλιεργειών, αξιοσημείωτοι πρόοδοι της άρδευσης, εγκατάλειψη των άγονων γαιών και νέες εκχερσώσεις, θεαματική άνοδος στις κατασκευές οικοδομών.⁹²⁷

Η εκμηχάνιση και η εντατικοποίηση των καλλιεργειών, οι πιέσεις από την επέκταση των πόλεων και των οικισμών, καθώς και ο εποχικός μαζικός τουρισμός κινούνται στα όρια των φυσικών ανοχών. Το νερό δεν επαρκεί, το έδαφος διαβρώνεται και η ερημοποίηση απειλεί ήδη περιοχές των χωρών της βόρειας όχθης της Μεσογείου. Από την άλλη, οι αγροί και οι βοσκότοποι εγκαταλείπονται, ο αγροτικός πληθυσμός συρρικνώνεται στις πιο άγονες και απομακρυσμένες περιοχές και η φύση αφήνεται να επανέλθει και να πληρώσει το κενό που δημιουργεί η ανθρώπινη παρουσία. Το πολύμορφο μωσαϊκό του τοπίου διαλύεται και αποκαθίσταται μια νέα φυσική ισορροπία, φτωχή σε χρώμα και σε βιολογικό πλούτο.⁹²⁸

Η Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία (ΕΛΕ), μετά τις πυρκαγιές του 2007, σε ανακοίνωσή της ανέφερε ότι: *“αν δεν επανέλθει η κτηνοτροφία στον ορεινό χώρο με την εκτατική της μορφή για να ελεγχθεί η καύσιμη ύλη, είναι βέβαιο ότι οι πυρκαγιές, όχι μόνο θα συνεχιστούν στο μέλλον, αλλά θα γίνουν και καταστροφικότερες”*.⁹²⁹ Συνεπώς, το μεσογειακό τοπίο είναι διπλά ευαίσθητο: κινδυνεύει τόσο από την καταστροφική δραστηριότητα του ανθρώπου, όσο και από την εγκατάλειψη. Η διατήρησή του δεν είναι δυνατή αν από τη μια δεν ελεγχθούν οι πιέσεις της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας και από την άλλη δεν διατηρηθεί ένα ελάχιστο επίπεδο ανθρώπινης παρουσίας και ήπιων δραστηριοτήτων: μικρής κλίμακας μικτές καλλιέργειες, εκτατική κτηνοτροφία, προσεκτική εκμετάλλευση των δασών, ήπιες μορφές τουρισμού και -ίσως- ελεγχόμενη χρήση της φωτιάς για την αναγέννηση της βλάστησης και τη διατήρηση των λιβαδιών και της άγριας ποώδους χλωρίδας.⁹³⁰ Στον 21^ο αιώνα η άνοδος της οικολογικής και πολιτιστικής ευαισθησίας θέτει ζητήματα διατήρησης της “πολιτιστικής” και “οικολογικής” υπαίθρου και προστασίας της από διάφορες δραστηριότητες του πρωτογενούς ή δευτερογενούς τομέα: οι εξορυκτικές δραστηριότητες, τα εργοστάσια σε ευαίσθητα τοπία, τα μεγάλα φράγματα με τις γνωστές συνέπειες εις βάρος του φυσικού περιβάλλοντος, εγείρουν ποικίλες αντιρρήσεις.⁹³¹

Η κρίση ξεκινά ως τεχνολογική κρίση ασφάλειας, κοινωνικού κυνισμού και θυματοποιημένης εξουσίας στις πυρκαγιές του 2007. Μετατρέπεται σε υπερθεαματική αστική αποδόμηση και κρίση νομιμοποίησης στην παρατεταμένη εξέγερση του Δεκεμβρίου 2008. Κατόπιν, εκδηλώνεται η κρίση μακράς διάρκειας που ξεκινάει από το 2010 και συνεχίζεται στις μέρες μας. Η εκμάθηση της ανασφάλειας δείχνει σήμερα να περνάει υποχρεωτικά από το θεσμικό διεθνές οικονομικό έλεγχο και την υποβάθμιση της οικονομίας.⁹³²

Σε αυτό πλέον το κλίμα, πραγματοποιήθηκε η 1^η Συνάντηση Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, η οποία έγινε στις 21 και 22 Μαΐου του

⁹²⁷ Δαμιανάκος Σ., *ό.π.*, σ. 305.

⁹²⁸ Τσαντίλης Δ., “Το μεσογειακό τοπίο”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Αθήνα, 2001, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σ. 107.

⁹²⁹ Παναγούλη Ε., “Τα τοπία των κοινών (φυσικών πόρων) στον ελληνικό αγροτικό χώρο – σχέσεις ιδιοκτησίας και διαχείρισης του δάσους”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009, σ. 261.

⁹³⁰ “Από τη μία προστατεύονται ορισμένες περιοχές ως εθνικοί δρυμοί, όπου απαγορεύονται όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες, από την άλλη στις υπόλοιπες περιοχές οι δραστηριότητες και η ανάπτυξη είναι πλήρως ανεξέλεγκτες. Ίσως αυτού του είδους η διαχείριση να είναι η καταλληλότερη για κάποιες περιοχές της Γης, όπου κυριαρχεί η άγρια φύση και οι επιδράσεις του ανθρώπου είναι περιθωριακές. Είναι, όμως, εντελώς ακατάλληλες για τον πυκνοκατοικημένο μεσογειακό μας κήπο όπου το καλλιεργημένο έγινε η κυρίαρχη μορφή τοπίου”. Βλ.: Τσαντίλης Δ., *ό.π.*, σ. 107.

⁹³¹ Σχιζάς Γ., “Η ψυχαγωγική χρήση της υπαίθρου”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2009, σ. 103, Ίνδικτος.

⁹³² Παναγιωτόπουλος Π., “Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015, σ. 361, 366.

2009, υπό τη διοργάνωση της Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς,⁹³³ κατά τη διάρκεια της οποίας, ως βασικές δυνάμεις αλλαγής των τοπίων -σύμφωνα με την Α. Σορώτου-, διακρίθηκαν οι ακόλουθες: α) Η παγκοσμιοποίηση, η οποία κατέχει πρωτεύοντα ρόλο, εφόσον επηρεάζει βασικά ζητήματα ετερότητας και ταυτότητας, ενώ καθορίζει και πολλές κοινωνικο-πολιτικές αλλά και οικονομικές επιλογές με άμεσες συνέπειες στο τοπίο. β) Η τεχνολογική εξέλιξη -που μπορεί να οδηγήσει σε νέες προσεγγίσεις αλλά και ερευνητικές δυνατότητες για την αναγνώριση και την ταξινόμηση των τοπίων-, εφόσον ήταν και φαίνεται ότι θα συνεχίσει να είναι ραγδαία, με αποτέλεσμα οι μεταβολές στο τοπίο να είναι αθρόες και το σύστημα να μην προλαβαίνει να ανακάμψει ή να προσαρμοστεί στις αλλαγές. γ) Η κλιματική αλλαγή, σε παγκόσμιο επίπεδο, η οποία λειτουργεί με καθοριστικό τρόπο στη διαμόρφωση του τοπίου, λόγω των δραματικών αλλαγών που επιφέρει στη μορφολογία και την τοπιογραφία, καθώς και στον κύκλο ζωής όλων των έμβιων όντων. δ) Οι εκάστοτε πρωτοβουλίες διατήρησης και προστασίας του περιβάλλοντος, του πολιτισμού κτλ., που θέτουν τις προδιαγραφές για τη δημιουργία νέων θεσμών και εργαλείων και μπορούν να λειτουργήσουν θετικά ως προς τη διαμόρφωση και προστασία του τοπίου. Πάντα όμως παραμένει το ερώτημα της εφαρμογής αυτών των θεσμών. ε) Η ολοένα αυξανόμενη εμπορευματοποίηση των δημόσιων και ελεύθερων χώρων -ιδιαίτερα στην Ελλάδα-, η οποία, παράλληλα με τις μεταβολές στο πρότυπο της real estate ανάπτυξης, που χαρακτηρίζονται κυρίως από μια τάση μεγέθυνσης των επενδυτικών κεφαλαίων στη γη, επηρεάζει συνεχώς την εξέλιξη του τοπίου τις τελευταίες δεκαετίες. στ) Η επίδραση της εργασίας των μεταναστών, η οποία υπήρξε καθοριστική, μιας και καταπιάστηκαν με εργασίες όπως η καλλιέργεια της γης, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στη διατήρηση του χαρακτήρα του τοπίου της ελληνικής υπαίθρου με τη συντήρηση στοιχείων του τοπίου, όπως, για παράδειγμα, ξερολιθικών κατασκευών (τοίχοι και πεζούλες). η) Τέλος, η κοινωνική και χωρική πόλωση στα αστικά κέντρα λόγω του μεταναστευτικού κύματος, χωρίς όμως να αγνοείται και η μικρή νέα τάση επανακατοίκησης της υπαίθρου, οι οποίες αποτελούν σημαντική συνιστώσα στη διαμόρφωση του ελληνικού τοπίου. Καθεμία από τις παραπάνω δυνάμεις αλλαγής του τοπίου μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη διαφορετικής κλίμακας αλλαγή σε μέγεθος, συχνότητα ή και ταχύτητα.⁹³⁴

Όμως, στις 5 Μαΐου 2010 η Βουλή των Ελλήνων, με την ψήφιση του Πρώτου Μνημονίου -όπως είθισται να αποκαλείται- σφραγίζει την έναρξη μιας μακράς περιόδου πολιτικών αλλαγών και κοινωνικής ανασφάλειας. Ήταν η επίσημη αρχή μιας νέας συνθήκης γενικευμένης αστάθειας και σημαντικών εξελίξεων.⁹³⁵ Η προσφυγή σε ένα αυστηρό οικονομικό έλεγχο έναντι δανείων διάσωσης.

⁹³³ Την επιμέλεια των Πρακτικών είχαν οι Θ. Παπαγιάννης και Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010.

⁹³⁴ Βλ.: Σορώτου Α., "Συμπεράσματα", στο: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, σ. 101. Επιπλέον, την χρονιά εκείνη κυκλοφόρησε το ντοκιμαντέρ του γάλλου φωτογράφου Yan Artuis Bertrand, *Home*, το οποίο έθετε για πρώτη φορά σε παγκόσμια κλίμακα τα ζητήματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης και καταστροφής που προκαλούν οι ανεπτυγμένες χώρες, ξεκινώντας (με υπέρχειρες λήξεις) και εξηγώντας τις φυσικές διεργασίες που επιτελούνται επί δεκαετομύρια χρόνια στον πλανήτη Γη μέχρι και την εμφάνιση του ανθρώπου αλλά κυρίως μέχρι την "άπληστη" σύγχρονη συμπεριφορά του, με ξεκάθαρο σκοπό την επιβαλλόμενη περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση για ένα αισιόδοξο μέλλον.

⁹³⁵ Υπάρχουν δύο στιγμές της Μεταπολίτευσης, στις οποίες με τρόπο ομόλογο προς η σημερινή συγκυρία, η χώρα βρέθηκε σε δεινή οικονομική θέση και όφειλε να ευθυγραμμιστεί βίαια με τις ευρωπαϊκές σταθερές, με αντίτιμο τη διάσωση ή/και τη σταθεροποίηση. Το 1985 μετά από μια τετραετία επεκτατικής πολιτικής χωρίς φρένα, το αντίτιμο για τη δημιουργία ενός κράτους (πρόνοιας) που να προσεγγίζει τα ευρωπαϊκά πρότυπα ήταν ότι το δημόσιο έλλειμμα εκτινάχθηκε στο 11,6%, το χρέος στο 55% του ΑΕΠ και ο πληθωρισμός στο 19,3%. Μεταξύ Οκτωβρίου 1985 και Φεβρουαρίου 1986 τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας πέφτουν κάτω από το όριο ασφαλείας. Η Ελλάδα φτάνει στα πρόθυρα της χρεοκοπίας, παρά τις συνεχείς διολισθήσεις της δραχμής. Διασώζεται με τη σύναψη δανείου 1,75 δις δολαρίων από την ΕΟΚ, που συνοδεύεται όμως από ένα δημοσιονομικά σκληρό σταθεροποιητικό πρόγραμμα. Η εναλλακτική λύση ήταν η προσφυγή στο ΔΝΤ, πολιτικώς αδύνατη όμως για την κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ. Ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου αναγνώριζε ότι αν η Ελλάδα δεν ήταν μέλος της ΕΟΚ, θα έπρεπε να καταφύγει στο ΔΝΤ με σκληρότερους όρους δανεισμού. Ο αναγκαστικός και απότομος αναπροσανατολισμός του ΠΑΣΟΚ προκαλεί ωστόσο κραδασμούς. Η δεύτερη στιγμή είναι η περίοδος 1997-1998, όταν δηλαδή επιχειρείται και πάλι μια δραστηρή χαλιναγωγή των δημόσιων οικονομικών, ώστε αυτή τη φορά να εκπληρωθούν τα κριτήρια της Συνθήκης του Μάαστριχτ: αποκλιμάκωση ελλείμματος, πληθωρισμού και χρέους, αύξηση πρωτογενών πλεονασμάτων, μείωση των ονομαστικών μισθών. Το Νοέμβριο του 1997 η δραχμή δέχεται ισχυρή κερδοσκοπική επίθεση στις αγορές και η αντιμετώπισή της απειλεί και πάλι τα συναλλαγματικά αποθέματα της Τράπεζας της Ελλάδος. Η πολιτική της σκληρής δραχμής φτάνει στην κορωνίδα της όταν εν τέλει, το Μάρτιο του 1998, η δραχμή μπαίνει στον ευρωπαϊκό Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών υποτιμημένη κατά 12,3%. Αυτή τη φορά το κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ δεν χρειάστηκε να επικαλεστεί

Εκείνη τη μέρα θεσπίζεται η νομικο-τεχνική είσοδος σε μια καινούρια συνθήκη που θα διαταράξει το μεταπολιτευτικό δημοκρατικό ιστορικό συνεχές, εκείνο που εκίνησε ως ζεύγος δημοκρατίας και ευημερίας με την τομή του 1974. Η μέρα εκείνη είναι το σημείο μιας ατελέσφορης, προς το παρόν, ανατοποθέτησης της χώρας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, εν γένει στο πλανητικό σύστημα ισχύος, με κύρια χαρακτηριστικά: α) την επικράτηση μιας γενικευμένης ανασφάλειας, β) την παρατεταμένη οικονομική δυσπραγία, γ) την οπισθοδρόμηση των πολιτισμικών μεγεθών και την παλινδρόμηση των κοινών πεποιθήσεων σε καταγωγικές δοξασίες και μορφές εθνικιστικού αυτισμού, δ) τη μαζική καθοδική κοινωνική κινητικότητα και την αναστολή της δυναμικής κοινωνικού εκσυγχρονισμού, ε) τη διατάραξη των σχέσεων με τους παραδοσιακούς συμμάχους και εταίρους της χώρας και τη διεθνή υποβάθμιση της θέσης της, στ) την υποβάθμιση της οικονομίας και την παγίωση των σχέσεων άμεσης πολιτικής εξάρτησης από τους δανειστές και την κατίσχυση αντιδυτικών-αντιφιλελεύθερων και κρατικιστικών ιδεολογικών σχημάτων. Πολλά από εκείνα τα στοιχεία που χάθηκαν με τη χρεοκοπία του ελληνικού οικονομικού μοντέλου υπήρξαν στην πραγματικότητα οι συναισθηματικοί, ιδεολογικοί και πολιτισμικοί αρμοί της μακράς περιόδου ευημερίας και προόδου που ονομάστηκε *Μεταπολίτευση*.⁹³⁶

Αξίζει να προσθέσουμε σε αυτό το σημείο, δύο σχετικά νέες αλλά και επίκαιρες ταινίες οι οποίες πραγματεύονται το σύγχρονο ελληνικό οικονομικό τοπίο της χώρας και πώς αυτό επιδρά στο συναισθηματικό κόσμο των ηρώων στην περίπτωση του Άν (2012), αλλά και πώς επιδρά στη ζωή εν γένει, ταράζοντας συθέμελα όλες τις “περιοχές” της ανθρώπινης ύπαρξης (οικογενειακοί δεσμοί, έρωτας, επαγγελματική κατάσταση κλπ) στην περίπτωση του Ένας άλλος κόσμος (2015). Και στις δύο περιπτώσεις, από το αθηναϊκό αστικό τοπίο αναδύεται ο αγώνας της επιβίωσης ο οποίος ερημώνει δρόμους και σπίτια, μεταμορφώνει συνοικίες και την πόλη ολόκληρη, σε ένα τοπίο ένδειας, υποβιβασμού, υπαναχώρησης με φόντο πάντοτε τις αυθόρμητα πολεμικές αντιδράσεις της κοινωνίας, μετατρέποντας την πόλη σε ένα “φλεγόμενο” τοπίο. Ίσως αυτές οι δύο ταινίες να είναι αρκετά χαρακτηριστικές της δύσκολης οικονομικής συγκυρίας που βιώνει η χώρα από το 2009 μέχρι τις ημέρες μας, ιδωμένες υπό το νεανικό βλέμμα του Χριστόφορου Παπακαλιάτη.

Η κοινωνική αναταραχή με τις ανατρεπτικές πολιτικές της εξελίξεις -όπως αυτές καταγράφηκαν ιδανικά με τις εκλογικές επιτυχίες του ΣΥΡΙΖΑ (2015 μέχρι σήμερα)-, η παγκόσμια υπερχρέωση και οι μονοσήμαντες πολιτικές λιτότητας στις χώρες της Ευρώπης, μαζί με τη διεθνή αποσταθεροποίηση στην περιφέρειά της, φτιάχνουν το πλαίσιο μιας επίκαιρης και παγκόσμιας πλέον Ελλάδας σε πλήρη αντίθεση με τη σχεδόν αφανή περιφερειακή ευημερούσα χώρα της Μεταπολίτευσης. Η αίσθηση ελληνικής μοναδικότητας, εν πολλοίς οργανωμένη από το φιλελληνισμό του διαφωτισμού και την εισαγόμενη ελληνικότητα του ρομαντικού 19^{ου} αιώνα μοιάζει να έχει επιστρέψει. Οι Έλληνες ξαναβλέπουν τη μοναδικότητα και την εξαιρετικότητά τους στο δυτικό αντικαθρέφτισμα, στην περιγραφή τους από τους ξένους.⁹³⁷

Κλείνοντας, θα δανειστούμε το σχήμα του Α. Λιάκου, ο οποίος αναφέρει, πως: “Ο όρος *Μεταπολίτευση* λειτουργεί ως χρονότοπος, [...] δηλαδή ως ένα χρονολογικό σήμα, ως ένας ιδεατός αλλά ρευστός τόπος, στον οποίο συμπυκνώνονται χρονικότητες, γεγονότα, ιδέες αλλά και συναισθήματα. Ο χρονικός αυτός τόπος έχει μεταβαλλόμενες σημασίες. Συμπυκνώνει συλλογικά συναισθήματα όπως προσδοκίες, απογοητεύσεις, νοσταλγία. Υπόκειται στις συλλογικές μετατοπίσεις αναλόγως της εποχής που χρησιμοποιείται. [...]. Το γεγονός ότι η *Μεταπολίτευση* τέθηκε υπό κατηγορία μετά την κρίση, και μάλιστα από τις δυνάμεις που τη διαχειρίστηκαν, δείχνει τη μεταβαλλόμενη δυναμική αυτού του χρονοτόπου”⁹³⁸.

τους ευρωπαϊκούς καταναγκασμούς για να αλλάξει στρατηγικό προσανατολισμό. Ήταν πλέον αγκιστρωμένο στην ευρωπαϊκή προοπτική, και ηγεμονικά συμπαρέσυρε όλες τις πολιτικές δυνάμεις σε ένα έδαφος κοινωνικά εδραίου ευρωπαϊσμού. Βλ., Μπαλαμπανίδης Γ., “Ρηχός εξευρωπαϊσμός: η αντιφατική υποδοχή της Ευρώπης ως κληρονομιά της Μεταπολίτευσης”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, 2015, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 239-240, 241-242.

⁹³⁶ Παναγιωτόπουλος Π., *ό.π.*, σ. 335-337.

⁹³⁷ *Ο.π.*, σ. 364.

⁹³⁸ Λιάκος Α., στο: Β. Καραμανωλάκης & Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Μεταπολίτευση, σαράντα χρόνια μετά. Από την πτώση της Δικτατορίας στην κρίση της Δημοκρατίας*. Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας και *Η Αυγή* (διανεμήθηκε δωρεάν με την *Αυγή* στις 16. 11. 2014). Βλ.: Χριστόπουλος Δ., “Είναι “Το Σύνταγμα ένα σύνολο υποχρεωτικών κανόνων” ή “δεν είναι τίποτε”; Η “κάπου ανάμεσα”; Σκέψεις για την εξέλιξη των θεσμών προστασίας των δικαιωμάτων από τη Μεταπολίτευση στην εποχή των

Τουριστικά καταλύματα σε εκκρεμότητα, στην περιοχή της Αγίας Πελαγίας Ηρακλείου.
(Αρχείο Νίκου Σκουτέλη)

Δ.2. “Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!”⁹³⁹

Δ.2.1. Η προστασία του φυσικού τοπίου στα νομοθετήματα του Ελληνικού κράτους

Όπως θα δούμε παρακάτω, από την σκοπιά της νομοθεσίας που αφορά στο τοπίο, οι ορισμοί αλλά και οι πρακτικές είναι ακόμη συγκεχυμένες και αποσπασματικές στη χώρα μας, ενώ η παιδεία του τοπίου (τοπιακή παιδεία) σχεδόν ανύπαρκτη. Όταν όμως μιλάμε για τοπίο, εκ των πραγμάτων θα καταλήξουμε να μιλάμε και για την προστασία του. Και όταν ισχυριζόμαστε ότι θα το προστατεύσουμε, τι ακριβώς εννοούμε; *Προστασία, διαχείριση και διατήρηση* είναι οι έννοιες που θα “συναντήσουμε” -μεταξύ άλλων- στην παρούσα ενότητα, πηγαίνοντας λίγο πιο πίσω στον χρόνο να δούμε συνάμα και την εξέλιξή τους.

Από τη δεκαετία του 1830, ο Καποδίστριας κατ' αρχήν και στη συνέχεια οι Βαυαροί, στην προσπάθεια οργάνωσης του νέου κράτους, έθεσαν μεταξύ άλλων τις βάσεις για την προστασία, τη διαχείριση και την εκμετάλλευση των δασών. Μια σειρά διαταγμάτων διοργάνωσαν τα δασονομεία του κράτους, έλαβαν μέτρα προστασίας των δασών, εισήγαγαν την έννοια του δασικού αδικήματος, επιχείρησαν μία απογραφή των δασών, προσπάθησαν να ρυθμίσουν τα θέματα της βοσκής και της θήρας. Επίσης, προσπάθησαν να συντάξουν ένα είδος δασικού κτηματολογίου και να ρυθμίσουν τα θέματα εκμετάλλευσης και φορολογίας των δασών. Το σύστημα που καθιέρωσαν, βασίστηκε σε πρότυπα δασοπονικώς προηγμένων χωρών της Μεσευρώπης και γι' αυτό δεν έχασε μέχρι σήμερα τη σημασία του.

Μνημονίων”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), ό.π., σ. 14, 16.

⁹³⁹ Από το ποίημα του Κ. Καρυωτάκη “Η Πεδιάς και το Νεκροταφείον”, στίχο τον οποίο χρησιμοποιεί σε τίτλο βιβλίου ο Κ. Μανωλίδης, την επιμέλεια του οποίου είχε.

Μετέπειτα, το σύστημα αυτό εμπλουτίστηκε με πολλές άλλες διατάξεις, οι οποίες αργότερα κωδικοποιήθηκαν και προέκυψε ο Δασικός Κώδικας του 1929.⁹⁴⁰

Ωστόσο, η εφαρμογή του βαυαρικού συστήματος συνάντησε πολλές δυσκολίες με αποτέλεσμα η κατάσταση να παραμείνει σχεδόν όπως είχε στην Τουρκοκρατία. Το 1917 ιδρύεται η πρώτη Δασολογική Σχολή στην Αθήνα, η οποία μεταφέρεται στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1926. Ο Κώδικας του 1929 ήδη προβλέπει την *αιφορική διαχείριση των παραγωγικών δασών* και την *δασοπονία περιβάλλοντος*. Εκτός των άλλων, εισάγεται ο θεσμός των “προστατευτικών δασών” και αποφασίζεται η κατάργηση της νομαδικής κτηνοτροφίας, που για αιώνες είχε αναστείλει την αναγέννηση των δασών. Όμως, όλη αυτή η προσπάθεια ανακόπτεται με τη Γερμανική Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο, για να αρχίσει πάλι με την ίδια ένταση το 1950.⁹⁴¹

Η ανάγκη, λοιπόν, για ειδική προστασία ορισμένων εκτάσεων αναγνωρίζεται στην Ελλάδα ήδη από το 1929, οπότε ο πρώτος δασικός κώδικας προβλέπει την κατηγορία των “προστατευτών δασών”. Το 1937 εκδίδεται ο πρώτος ειδικός νόμος για την προστασία της φύσης, που προβλέπει την ίδρυση 5 Εθνικών Δρυμών, δύο εκ των οποίων κηρύχτηκαν το 1938. Η κήρυξη των περισσότερων προστατευόμενων φυσικών περιοχών πραγματοποιείται τις δεκαετίες του '70 και του '80. Το Ν.Δ. 996/1971, που αποτελεί μέρος του Δασικού Κώδικα προβλέπει τρεις κατηγορίες: τους *Εθνικούς Δρυμούς*,⁹⁴² τα *Αισθητικά Δάση*⁹⁴³ και τα *Διατηρητέα Μνημεία της Φύσης*.⁹⁴⁴ Από το 1938 μέχρι το 1974 έχουν κηρυχθεί οι 10 Εθνικοί Δρυμοί: Σαμαριάς, Σουνίου, Πάρνηθας, Παρνασσού, Οίτης, Αίνου, Ολύμπου, Πίνδου, Βίκου-Αώου και Πρεσπών, με συνολική έκταση 700 τ.χλμ., και 52 Διατηρητέα Μνημεία της Φύσης, τα οποία περιλαμβάνουν κυρίως αξιόλογα δέντρα, αλλά και μερικούς βιότοπους. Οι φυσικοί τόποι με αισθητικό ενδιαφέρον κηρύσσονται ως “Τόποι Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους” από το Υπουργείο Πολιτισμού, με το νόμο 5351/1932 για τις αρχαιότητες και το νόμο 1469/1950 που τον συμπληρώνει. Από το 1962 έχουν κηρυχτεί 507 Τ.Ι.Φ.Κ., τα οποία, σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Ε.Μ.Π., περιλαμβάνουν και πολλούς δομημένους, υποβαθμισμένους ή χωρίς αισθητικό ενδιαφέρον τόπους. Γι' αυτό έχει προταθεί η αναθεώρηση των υπαρχόντων και η κήρυξη τουλάχιστον 449 Τ.Ι.Φ.Κ. που θα περιλαμβάνουν και αρκετά δομημένα τοπία με αισθητική αξία.⁹⁴⁵

Η ευθύνη για την προστασία, οργάνωση και λειτουργία των περιοχών του Ν.Δ. 996/1971 ανήκει στη Δασική Υπηρεσία.⁹⁴⁶ Αυτό δικαιολογείται, αφενός επειδή στη μεγάλη τους πλειοψηφία αποτελούνται από εκτάσεις δασικού χαρακτήρα, αφετέρου διότι τα ανά τη χώρα δασαρχεία είναι οι μόνες υπηρεσίες που έχουν εμπειρία και υποδομή σχετικά με την προστασία της φύσης. Ωστόσο, η προστασία παραμένει τυπική και σε λίγες μόνο περιπτώσεις έχουν ληφθεί τα αναγκαία μέτρα.⁹⁴⁷ Οι τοπικές κοινωνίες είναι κατά κανόνα επιφυλακτικές έως εχθρικές για την ίδρυση της προστατευόμενης περιοχής. Η γρήγορη οικονομική ανάπτυξη που συντελέστηκε κυρίως στην επαρχία κατά τα τελευταία 40 χρόνια δεν ευνόησε, αλλά μάλλον εμπόδισε την ίδρυση νέων περιοχών προστασίας. Έτσι, παρ' όλο που υπήρξαν πολλές αξιόλογες προτάσεις, δεν κηρύχθηκαν νέοι Εθνικοί Δρυμοί μετά το 1974, ούτε Αισθητικά Δάση μετά το 1980. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι από τους 10 Εθνικούς Δρυμούς, οι 5 ιδρύθηκαν στη διάρκεια δικτατορικών καθεστώτων (1938, 1973, 1974), ενώ περίπου το 60% των Τ.Ι.Φ.Κ., κηρύχθηκαν στην διάρκεια της επταετούς δικτατορίας.⁹⁴⁸

⁹⁴⁰ Ντούρος Γ., “Το ορεινό ελλαδικό τοπίο ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου - φύσης”, στο: Μοδινός Μ., & Ευθυμιόπουλος Η., (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999, σ. 171.

⁹⁴¹ Ο.π., σ. 172.

⁹⁴² Παραδείγματος χάριν, ο Εθνικός Δρυμός Φαράγγι Σαμαριάς, 1962.

⁹⁴³ Παραδείγματος χάριν, το Φοινικόδασος του Βάι, 1973.

⁹⁴⁴ Στην Κρήτη: 1) Ο αιθαλής Πλάτανος της Φαιστού, 2) η Δρυς στις Κορφές Ηρακλείου, 3) ο Πλάτανος Βλάτους Χανίων, 4) ο αιθαλής Πλάτανος των Αζωγυρών Χανίων, 5) το κρητικό Κεφαλάνθηρο στις Καμάρες Ηρακλείου (βιότοπος), 6) ο πλάτανος στο Κράσι.

⁹⁴⁵ Χατζημπίρος Κ., “Ζητήματα διατήρησης της φύσης”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η., (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999, σ. 129.

⁹⁴⁶ Άλλες κατηγορίες περιοχών τις οποίες ελέγχει η Δασική Υπηρεσία είναι τα *καταφύγια άγριας ζωής*, οι *ελεγχόμενες κυνηγετικές περιοχές* και τα *εκτροφεία θηραμάτων*.

⁹⁴⁷ Π.χ., φύλακες, έργα υποδομής, εφαρμογή των απαγορεύσεων και περιορισμών, κ.λπ..

⁹⁴⁸ Χατζημπίρος Κ., *ό.π.*, σ. 129-130.

Η προστασία της φύσης αποτέλεσε επίσης αντικείμενο της νομοθεσίας που προσπάθησε να προωθήσει τη χωροταξική οργάνωση της χώρας. Ο νόμος 360/1976 “περί Χωροταξίας και Περιβάλλοντος” περιλάμβανε σχετικές διατάξεις, οι οποίες όμως δεν εφαρμόστηκαν και το μόνο αποτέλεσμα ήταν η γνωστοποίηση στο ευρύ κοινό και τις δημόσιες υπηρεσίες της σημασίας κάποιων σημαντικών τόπων⁹⁴⁹. Οι οικιστικοί νόμοι χρησιμοποιήθηκαν επίσης για τον περιορισμό της δόμησης σε ευαίσθητες περιοχές μέσω της κήρυξής τους σε Ζώνες Οικιστικού Ελέγχου. Οι προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό της περιβαλλοντικής νομοθεσίας κατέληξαν το 1986 στο νόμο πλαίσιο 1650, *Για την προστασία της φύσης και του τοπίου*. Η ίδρυση προστατευόμενων περιοχών γίνεται μετά από ειδική περιβαλλοντική μελέτη, με προεδρικά διατάγματα που καθορίζουν τον τρόπο διαχείρισής τους. Ωστόσο, ο νόμος 1650 παραμένει ακόμη ουσιαστικά ανεφάρμοστος. Προστατευτικές διατάξεις περιέχει επίσης το νομοθετικό πλαίσιο που απορρέει από τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας. Σημαντικές είναι οι διεθνείς συμβάσεις της Βέρνης (προστασία της φύσης στην Ευρώπη), της Βόννης (προστασία αποδημητικών ειδών), της UNESCO (περιοχές παγκόσμιας φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς), του Ραμσάρ (υγρότοποι διεθνούς σημασίας), της Βαρκελώνης (πρωτόκολλο για τις προστατευόμενες περιοχές της Μεσογείου)⁹⁵⁰ καθώς και οι οδηγίες 79/409 και 92/43 της Ε.Ε.. Κανένα ωστόσο από τα παραπάνω κείμενα δεν έχει ακόμα πραγματική εφαρμογή στον ελληνικό χώρο. Επιπλέον, ο σχετικά πρόσφατος καθορισμός εκατοντάδων προστατευτέων τόπων της κατηγορίας “Natura 2000”, έχει αυξήσει σε μεγάλο βαθμό τη σύγχυση και τις συγκρούσεις, χωρίς να βελτιώνει προς το παρόν τις αντικειμενικές προϋποθέσεις προστασίας.⁹⁵¹

Ας δούμε όμως λίγο πιο αναλυτικά κάποιους όρους. Στις ξένες γλώσσες, ο λατινογενής όρος *conservation* σημαίνει ταυτόχρονα *διατήρηση* της φύσης ή των μνημείων και *συντήρηση* (με την έννοια της “κονσέρβας” ή με την πολιτική έννοια). Στα ελληνικά, έχουμε τη γλωσσική πολυτέλεια να υποβάλουμε το ερώτημα: διαφέρει η διατήρηση από τη συντήρηση; Σύμφωνα με μια άποψη, η διατήρηση δεν έχει στατική έννοια, αλλά λαμβάνει υπόψη την εσωτερική δυναμική του συστήματος. Πρόκειται δηλαδή για μια συνετή διαχείριση, η οποία προστατεύει τη φυσιολογική εξέλιξη των πραγμάτων. Υπονοείται όμως ότι ο άνθρωπος ή, για την ακρίβεια, εκείνο το τμήμα της ανθρωπότητας που επιβουλεύεται το διατηρητέο αντικείμενο, δεν αποτελεί μέρος των “φυσιολογικών” διεργασιών. Επιπλέον, υπονοείται ότι αν η, έστω και “φυσιολογική”, φθορά ενός φυσικού ή πολιτιστικού αντικειμένου είναι υπερβολική, τότε η προστατευτική παρέμβαση επιβάλλεται. Έτσι, στην πράξη, η διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες ξεθωριάζει, και η διατήρηση γίνεται μια κατά βάση συντηρητική πρακτική. Συχνά, εξάλλου, η διατήρηση σημαίνει την επιβολή απόψεων του κράτους πάνω στις τοπικές κοινωνίες ή αρχές, των διανοουμένων πάνω στους αμαθείς, της ελίτ πάνω στο εργατικό συνδικαλισμό, των αστών πάνω στους αγρότες κ.λπ..⁹⁵²

Η *προστασία* προϋποθέτει ότι υπάρχει απειλή, δηλαδή εξωτερικοί παράγοντες που τείνουν ν' αλλοιώσουν το σύστημα που μας ενδιαφέρει και σημαίνει την επιβολή περιορισμών, ώστε να επιτευχθεί κατά το δυνατόν διατήρηση της παρούσας κατάστασης. Η *διαχείριση*⁹⁵³ προϋποθέτει την αναγνώριση της δυναμικής λειτουργίας του συστήματος και σημαίνει την οργάνωση ρυθμίσεων, ώστε να επιτευχθεί η διατήρηση σημαντικών χαρακτηριστικών του και να ελεγχθεί η εξέλιξή του προς τυχόν μη επιθυμητή

⁹⁴⁹ Βιότοποι θαλάσσιες χελώνας και φώκιας, υγρότοποι κ.λπ..

⁹⁵⁰ Η Σύμβαση της Βαρκελώνης του 1975, ήταν μία διεθνής και διμερής συνεργασία στον τομέα του περιβάλλοντος (Mediterranean Action Plan-MAP). Με τη Συνθήκη της Βαρκελώνης το 1995, η Μεσόγειος αποκτά για πρώτη φορά ύστερα από τη ρωμαϊκή κατάκτηση ένα ενιαίο πολιτικό περίβλημα. Το 1997 δημιουργήθηκε το πρόγραμμα SMAP (Short and Medium-term Priority Environmental Action Programme), για την προστασία του περιβάλλοντος των μεσογειακών χωρών. Ωστόσο στα τρία χρόνια ζωής του, δεν κατάφερε να χρηματοδοτήσει ούτε ένα περιβαλλοντικό έργο. Βλ.: Τσαντίλης Δ., “Η Μεσόγειος στην Ευρώπη”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 2001, σ. 183.

⁹⁵¹ Χατζημήτρος Κ., ό.π., σ.130, 131.

⁹⁵² Χατζημήτρος Κ., ό.π., σ. 135-136.

⁹⁵³ Η διαχείριση μπορεί να έχει τους ακόλουθους στόχους: α) να εξασφαλίσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη λειτουργία ενός φυσικού συστήματος, που έχουν περιορισθεί ή εκλείψει, λόγω ανθρώπινων παρεμβάσεων. β) Να αποτρέψει ενέργειες που στρέφονται άμεσα ή έμμεσα εναντίον τους. γ) Να αποκαταστήσει ισορροπίες που τείνουν να ανατραπούν. δ) Να εξασφαλίσει την αειφόρο χρήση των πόρων που σχετίζονται με τα οικοσυστήματα αυτά. στ) Τέλος, να αναδειξει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα των φυσικών αυτών συστημάτων. Βλ.: Παπαγιάννης Θ., “Η διαχείριση των φυσικών συστημάτων”, στο: Μοδινός Μ., & Ευθυμίουπουλος Η., (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999, σ. 101.

κατεύθυνση.⁹⁵⁴ Επιπλέον, η λήψη αποφάσεων για την προστασία συνεπάγεται αποκλεισμό των απειλητικών παραγόντων, που μπορεί να περιλαμβάνουν φυσικά στοιχεία ή ανθρώπινες ενέργειες, όπως π.χ., οι δυνατότητες των ντόπιων κατοίκων. Ένα σχέδιο διαχείρισης μπορεί να ενσωματώνει, μέχρι ενός σημείου, τέτοιους απειλητικούς παράγοντες.⁹⁵⁵

Ωστόσο, αναπτύσσεται η προβληματική του κατά πόσον μπορεί να υπάρξει διαχείριση αμιγώς των φυσικών συστημάτων.⁹⁵⁶ Το βέβαιο είναι πως αυτό που απαιτείται είναι η ολοκληρωμένη διαχείριση του χώρου και των δραστηριοτήτων με στόχο τη διαφύλαξη του φυσικού και του πολιτιστικού πλούτου, παράλληλα με την καλώς εννοούμενη ευημερία του ανθρώπου.⁹⁵⁷ Πλαίσιο της διαχείρισης αυτής πρέπει να είναι οι αρχές της αειφορίας.⁹⁵⁸

Ο χώρος αποτελεί κύριο συστατικό όλων των οικοσυστημάτων, που βέβαια δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς αυτόν. Παλαιότερα, είχαν γίνει προσπάθειες κατάταξης του χώρου σε κατηγορίες, με κύριες τον αστικοποιημένο χώρο (έντονες ανθρώπινες δραστηριότητες), τον αγροτικό χώρο (ήπιες αλλά διαρκείς δραστηριότητες) και το φυσικό χώρο (μηδανικές και παροδικές δραστηριότητες). Σήμερα, όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, τα όρια αυτών των τριών κατηγοριών είναι πλέον δυσδιάκριτα. Η αστικοποίηση έχει εισβάλει στον αγροτικό, αλλά και στο φυσικό χώρο (με τις επεκτάσεις των οικισμών και με τις τουριστικές και παραθεριστικές “ανάπτυξεις”), ενώ τα μεγάλα δίκτυα -κυρίως τα οδικά- κατακερματίζουν τον αγροτικό και το φυσικό χώρο. Παραμένουν βέβαια οι φυσικοί προσδιορισμοί του χώρου - επίγειος, υπέργειος και υπόγειος, ορεινός και πεδινός, θαλάσσιος και νησιωτικός, ατμόσφαιρα κ.α..⁹⁵⁹

Όπως έχουμε ήδη αναλύσει, στην έννοια του τοπίου έχει δοθεί, κατά καιρούς, διαφορετικό περιεχόμενο. Το τοπίο, αρχικά, ορίστηκε ως “οπτική εικόνα μιας περιοχής όπως παρουσιάζεται σε έναν παρατηρητή από μια θέση ή από μια διαδρομή”. Η αντίληψη αυτή για το τοπίο είναι κυρίως αισθητική (“ζωγραφική”). Δεν μπαίνει στην ουσία των πραγμάτων ούτε στα στοιχεία που συνθέτουν το τοπίο. Ούτε λαμβάνει υπόψιν τον παράγοντα χρόνο, τις διαχρονικές μεταβολές και τους παράγοντες που το διαμορφώνουν. Είναι, μάλλον, ένα στιγμιότυπο. Αργότερα, το τοπίο ορίζεται ως “δομή του οικοσυστήματος μιας περιοχής”, (Richard 1973) ή ως “μέρος μιας γήινης επιφάνειας που προκύπτει από τη σύνθεση παραγόντων (αναγλύφου, εδάφους, κλίματος, υδάτων, χλωρίδας, πανίδας) που βρίσκονται σε στενή σχέση και αλληλεξάρτηση μεταξύ τους (Delpoux 1971). Η αντίληψη αυτή κυριαρχεί

⁹⁵⁴ Χατζημήτρος Κ., ό.π., σ. 136.

⁹⁵⁵ Ό.π..

⁹⁵⁶ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την Ανδαλουσία μπορεί να εικονογραφήσει την εν λόγω προβληματική. Οι εκβολές του Γουαδαλκιβίρ αποτελούν μια πλουσιότερη περιοχή από πλευράς βιοποικιλότητας. Απειλούμενη από εντατική τουριστική ανάπτυξη, σώθηκε τη δεκαετία του '60 με την πρωτοβουλία ιδιωτών και οργανώσεων, που υιοθέτησε η ισπανική κυβέρνηση. Το εθνικό πάρκο Ντονιάννα, περιφραγμένο και με ελεγχόμενη είσοδο, με επιτόπιο φορέα διαχείρισης, ερευνητικό κέντρο και άψογες εγκαταστάσεις υποδοχής επισκεπτών, αποτέλεσε παγκόσμιο πρότυπο επιτυχούς δράσης για την προστασία της φύσης. Είκοσι χρόνια μετά αποκαλύφθηκε ότι το πάρκο απειλείτο καίρια από την πτώση και μείωση των υπόγειων υδροφόρων στρωμάτων και τελικά με ερημοποίηση, αποτέλεσμα της εντατικοποίησης των καλλιεργειών και της υπερεκμετάλλευσης των υπόγειων υδάτων για αρδεύσεις. Έγινε επομένως κατανοητό ότι η διαχείριση του πάρκου έπρεπε να ασχοληθεί με τις χρήσεις γης και τις δραστηριότητες σε μια ευρύτερη περιοχή. Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, η κατάρρευση ενός φράγματος στα ανάντι του και η διάχυση χιλιάδων τόνων τοξικής λάσπης, απείλησε και πάλι άμεσα το Ντονιάννα. Βλ.: Παπαγιάννης Θ., ό.π., σ. 109.

⁹⁵⁷ Παπαγιάννης Θ., ό.π., σ. 109.

⁹⁵⁸ Όσον αφορά τους ορισμούς και τις διατυπώσεις, η εικόνα είναι ιδιαίτερα δυσδιάκριτη. Σύμφωνα με έρευνα του πολιτικού επιστήμονα Dobson (1996), ήδη μέχρι το 1996 είχαν διατυπωθεί τουλάχιστον 300 ορισμοί για την αειφορία και την αειφόρο ανάπτυξη. Ο πιο γνωστός και χρησιμοποιούμενος ορισμός είναι βέβαια εκείνος που διατυπώθηκε στην Έκθεση Μπρούτλαντ: «Η ανάπτυξη είναι αειφόρος, όταν ικανοποιεί τις σύγχρονες ανάγκες χωρίς να μειώνει τις δυνατότητες των μελλοντικών γενιών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες». Ένας επίσης ευρύτατα αποδεκτός ορισμός είναι αυτός που διατυπώθηκε από τους φορείς IUCN, UNEP και WWF (1991, σ.8, αναφορά στο: Φλογαίτη Ε., Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία, Ελληνικά Γράμματα, 2009): «Η ανάπτυξη είναι αειφόρος όταν βελτιώνει την ποιότητα ζωής στο πλαίσιο των ορίων που θέτει η φέρουσα ικανότητα των οικοσυστημάτων που υποστηρίζουν τη ζωή».

⁹⁵⁹ Παπαγιάννης Θ., ό.π., σ. 97.

περισσότερο στους ειδικούς των επιστημών της φύσης.⁹⁶⁰ Και πάλι, όμως, είναι μια μάλλον στατική αντίληψη από την οποία απουσιάζει ο παράγων άνθρωπος.⁹⁶¹

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειώσουμε ότι υπάρχουν τρία σημαντικά στοιχεία που μας οδηγούν σε μια οικολογία του 21^{ου} αιώνα αισθητά διαφορετική από την οικολογία του 20^{ου}. Πρόκειται για αλλαγές οι οποίες δρομολογήθηκαν κατά την δεκαετία του '80 και συνεχίζουν να κατακτούν όλο και περισσότερο έδαφος μέχρι σήμερα. Η πρώτη αλλαγή αφορά στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος των ερευνητών από τη μελέτη συστημάτων σε ισορροπία, στη μελέτη συστημάτων σε κίνηση ή υπό καθεστώς διαταραχών, γεγονός που μεταβάλλει σημαντικά την εικόνα της φύσης που προκύπτει μέσα από αυτές τις έρευνες. Το δεύτερο είναι η εξάπλωση της αντίληψης του μεθοδολογικού πλουραλισμού και το τρίτο στοιχείο αφορά στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για τη μελέτη της ετερογένειας, ως βασικής ιδιότητας των φυσικών συστημάτων.⁹⁶²

Θα σταθούμε στο τρίτο στοιχείο που αφορά στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για τη μελέτη της ετερογένειας. Δύο αναπτυσσόμενοι κλάδοι της οικολογίας, η *ατομιστική προσέγγιση* (individual based approach) και η *οικολογία τοπίου* (landscape ecology)⁹⁶³ παραδέχονται ότι τα φυσικά συστήματα χαρακτηρίζονται από ετερογένεια και ότι πρέπει να αναπτύξουμε τα κατάλληλα εργαλεία για την προσέγγισή τους. Η ατομιστική προσέγγιση αποτελεί παρακλάδι της πληθυσμιακής οικολογίας. Η οικολογία τοπίου ανήκει στην ολιστική παράδοση της οικολογίας. Αντίθετα όμως από την παραδοσιακή συστημική οικολογία που εστιάζει την προσοχή της σε ομοιογενή οικοσυστήματα, για την οικολογία τοπίου η μονάδα μελέτης είναι οι μεγάλες ετερογενείς χωρικές ενότητες, οι οποίες περιλαμβάνουν ομάδες διαφορετικών οικοσυστημάτων. Ερευνά τις λειτουργικές συνδέσεις μεταξύ των διαφορετικών οικοσυστημάτων που συγκροτούν ένα “τοπίο”. Για την οικολογία του τοπίου, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τις σχέσεις μεταξύ των στοιχείων που συνθέτουν ένα τοπίο: τη ροή των ειδών, των υλικών και της ενέργειας, καθώς και την οικολογική δυναμική του γεωγραφικού μωσαϊκού. Εξετάζει επίσης πώς οι αλληλεπιδράσεις σε χαμηλότερα επίπεδα οργάνωσης, όπως ο πληθυσμός ή η βιοκοινότητα επηρεάζουν τη δομή και τη λειτουργία του τοπίου ως συνόλου. Με αυτό τον τρόπο θεωρεί ότι αναδύεται η κατανόηση του όλου (Forman & Gordon 1986).⁹⁶⁴

Επανερχόμενοι στις θεωρήσεις τοπίου, άλλοι δέχονται το τοπίο ως “μια ολότητα που είναι αποτέλεσμα φυσικών, κοινωνικοοικονομικών και αισθητικών φαινομένων και την οποία ο παρατηρητής

⁹⁶⁰ Κάτι στο οποίο θα συμφωνήσουν όλοι οι οικολόγοι είναι η πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει την οργάνωση της φύσης. Οι εναλλακτικές δυνατότητες προσέγγισης της φύσης, οδήγησαν στη δημιουργία δύο “σχολών” οικολογίας, της *πληθυσμιακής* και της *συστημικής*. Ο Pearl καθιέρωσε την πληθυσμιακή οικολογία, οι αδελφοί Odum θεωρούνται οι πατριάρχες της συστημικής οικολογίας, ενώ ο Levins προσπάθησε να διαμορφώσει τα χαρακτηριστικά μιας διαλεκτικής μεθοδολογίας της οικολογίας. Τέλος, ο D. Simberloff, υπήρξε από τους βασικούς εισηγητές της θεωρίας της τυχαιότητας στην οικολογία. Χωρίς να μπορούμε σε λεπτομέρειες, αξίζει ωστόσο να αναφέρουμε ότι η οικολογία συστημάτων (ή συστημική οικολογία) ακολουθεί την εκ διαμέτρου αντίθετη προσέγγιση από αυτήν της πληθυσμιακής οικολογίας: εστιάζει την προσοχή της στο οικοσύστημα ως αδιαίρετο σύνολο και όχι στα επιμέρους στοιχεία του. Επιπλέον, οι δύο αυτές προσεγγίσεις χρησιμοποιούν εκτός από διαφορετική μεθοδολογία και διαφορετικό λεξιλόγιο. Η πληθυσμιακή οικολογία αναφέρεται σε σχέσεις μεταξύ πληθυσμών, γεννήσεις, θανάτους, μεταναστεύσεις κ.ο.κ. Η συστημική οικολογία αναφέρεται σε ροές ενέργειας, παραγωγικότητας, αναδράσεις κ.ο.κ. Δεν διαφέρει επομένως, μόνο η κλίμακα προσέγγισης, αλλά και η αντίληψη του αντικειμένου μελέτης. Βλ.: Κορפיάτης Κ., “Η φύση υπό το φως της σύγχρονης θεωρητικής οικολογίας”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999, σ. 33, 35, 36.

⁹⁶¹ Ντούρος Γ., *ό.π.*, σ. 160.

⁹⁶² Κορפיάτης Κ., *ό.π.*, σ. 40.

⁹⁶³ Η οικολογία του τοπίου είναι ένας πρόσφατος επιστημονικός κλάδος, που χρησιμοποιεί τις έννοιες της διαταραχής και του μωσαϊκού των τοπίων για να εισαγάγει την ιδέα ενός ετερογενούς χώρου. Σε δύο βιβλία αναφοράς, με κοινό τίτλο “Οικολογία του τοπίου”, που εκδόθηκαν το ένα το 1986 (Forman & Godron) και το άλλο το 2001 (Turner et al.), το τοπίο ορίζεται ως μια έκταση που παρουσιάζει χωρική ετερογένεια για τουλάχιστον έναν παράγοντα ενδιαφέροντος (Turner et al., 2001) ή ως μια ετερογενής έκταση αποτελούμενη από στοιχεία που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Forman & Godron, 1986). Επιπλέον, θεωρώντας τον άνθρωπο ιδιαίτερης σημασίας στοιχείο των περιβαλλοντικών διαδικασιών και όλο και πιο σημαντικό παράγοντα κατακερματισμού των φυσικών περιβαλλόντων, η οικολογία του τοπίου επέκτεινε το πεδίο εφαρμογής του παραδείγματος “οικοσύστημα” στις ανθρώπινες δραστηριότητες. Βλ.: Μπεόπουλος Ν., “Σκέψεις και ερωτήματα από την εμφάνιση δημόσιων παρεμβάσεων στο τοπίο μέσω μέτρων αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής”, στο: Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 55- 56.

⁹⁶⁴ Κορפיάτης Κ., *ό.π.*, σ. 41.

αντιλαμβάνεται κατά διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με το κοινωνικό – πολιτιστικό υπόβαθρό του”. Για τους κοινωνιολόγους λ.χ., το τοπίο είναι χώρος μέσα στον οποίο γεννιέται και ζει ο άνθρωπος, τον οποίο επηρεάζει και ταυτόχρονα επηρεάζεται από αυτόν. Για τους οικονομολόγους είναι ο χώρος στον οποίο αναπτύσσονται οι οικονομικές δραστηριότητες του ανθρώπου. Είναι, δηλαδή, “μέσο ικανοποίησης των αναγκών του”. Για τους αρχιτέκτονες είναι η οπτική εντύπωση κυρίως με στοιχεία επιφανειών, χώρων, όγκων, λειτουργιών, ένταξης έργων, αισθητικής.⁹⁶⁵ Και για να αναφερθούμε στον Οδυσσέα Ελύτη, ο οποίος ορίζει το τοπίο ως την “προβολή της ψυχής ενός λαού πάνω στην ύλη”.⁹⁶⁶

Όπως όμως κι αν αντιληφθούμε το τοπίο, σε κάθε περίπτωση, οι φυσικοί παράγοντες που το συνθέτουν είναι: α) το τοπογραφικό ανάγλυφο με τις μικρές ή μεγάλες εξάρσεις του και, κάποτε, τους ιδιαίτερους γεωλογικούς σχηματισμούς, β) οι βλαστητικοί σχηματισμοί (τα δάση, οι θαμνώνες, τα λιβάδια, οι καλλιέργειες), γ) οι υδάτινοι σχηματισμοί (η θάλασσα, οι λίμνες και τα τρεχούμενα νερά), δ) τα ανθρωποποιητά στοιχεία (οικισμοί, δημόσια έργα, διάφορες κατασκευές κ.λπ.), στ) ο κλιματικός χαρακτήρας. Όλοι αυτοί οι παράγοντες βρίσκονται σε δυναμική αλληλεπίδραση και μεταβάλλονται διαχρονικά.⁹⁶⁷

Για τη Γεωγραφία, η υλικότητα του τοπίου είναι τριπλή⁹⁶⁸: α) ως προς τις φυσικές διεργασίες παραγωγής τοπίων (π.χ. κύκλος νερού, κλίμα, τεκτονικά φαινόμενα κ.ά.), β) ως προς τη βιολογική και ζώσα παραγωγή τοπίων (π.χ., χλωρίδα και πανίδα, μετακινήσεις έμβιων πληθυσμών κ.ά.), γ) ως προς τις κοινωνικές διαδικασίες που μετασχηματίζουν το χώρο και το έδαφος, ενσωματώνοντας ανθρώπινη εργασία στα τοπία και χρησιμοποιώντας τις εκάστοτε διαθέσιμες τεχνολογίες.

Θεσμικά, το ελληνικό τοπίο αναγνωρίζεται μέσω της ελληνικής περιβαλλοντικής νομοθεσίας, όπου ορίζεται ως “κάθε δυναμικό σύνολο βιοτικών και μη βιοτικών παραγόντων και στοιχείων του περιβάλλοντος που μεμονωμένα ή αλληλεπιδρώντας σε συγκεκριμένο χώρο συνθέτουν μια οπτική εμπειρία” (Ν. 1650/1986, άρθρο 2), ενώ η προστασία και διατήρησή του διασφαλίζονται υπό τους εξής όρους: “μεγάλη βιολογική, οικολογική, αισθητική ή γεωμορφολογική αξία” (Ν. 1650/1986, άρθρο 1). Εμφανίζεται δε σε διάφορους περιβαλλοντικούς νόμους, σχέδια και κανονισμούς προστασίας αρχαιολογικών χώρων, καθώς και στη νομοθεσία τη σχετική με παραδοσιακούς οικισμούς, αισθητικά δάση και εθνικούς δρυμούς,⁹⁶⁹ τα οποία θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια.

⁹⁶⁵ Ντούρος Γ., ό.π., σ. 160.

⁹⁶⁶ Ελύτης Ο., *Τα δημόσια και τα ιδιωτικά*, ζ' έκδοση, Ίκαρος, Αθήνα, 2011.

⁹⁶⁷ Ντούρος Γ., ό.π., σ. 160-161.

⁹⁶⁸ Χατζημιχάλης Κ. & Καλογήρου Σ. & Μελισουργός Γ. & Γκιρτή Δ. & Μουγγόλια Α., “Παραγωγή και διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού τοπίου: Μια εναλλακτική προσέγγιση μέσω αεροφωτογραφιών”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 89.

⁹⁶⁹ Τερκενλή Σ. Θ., “Η σχέση άνθρωπος-τοπίο στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια πολιτισμική επαναπροσέγγιση”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010, σ. 40.

Δ.2.2. Η προστασία του τοπίου στο διεθνές - στο κοινοτικό και στο εθνικό δίκαιο

Θα σταθούμε αναλυτικά στη νομική προστασία του τοπίου στην Ελλάδα, καθώς έχει ενδιαφέρον να δούμε τον τρόπο με τον οποίο (δυνάμει) λειτουργούν τα διάφορα νομοθετήματα τα οποία έχουν άμεση είτε έμμεση αναφορά/σχέση στο/με το τοπίο.

Η νομική προστασία του τοπίου πραγματώνεται μέσω εργαλείων κυρίως νομοθετικού χαρακτήρα, τα οποία μάλιστα διαθέτουν ποικίλη εμβέλεια: διεθνή, ευρωπαϊκή κοινοτική ή εθνική. Αντίστοιχες αφετηρίες είναι το διεθνές δίκαιο (διεθνείς συμβάσεις παγκόσμιας εμβέλειας καθώς και συμβάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης περιφερειακής εμβέλειας), το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το εθνικό δίκαιο. Διαφωτιστικό και βοηθητικό ρόλο διαδραματίζουν και τα ποικίλα κείμενα μη δεσμευτικού χαρακτήρα (soft law διατάξεις).⁹⁷⁰

Στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), έμφαση δίνεται στη νομική μεταχείριση του τοπίου και της προστασίας του από το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο μέσω εκείνων των νομοθετικών εργαλείων που αφιερώνουν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, σχετικές προβλέψεις ή διατάξεις, ενώ, στο εθνικό δίκαιο, η σχετική προσέγγιση διακρίνεται σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο του Συντάγματος και σε εκείνο της κοινής νομοθεσίας. Στο εθνικό δίκαιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διατάξεις που συναρθρώνουν το τοπίο με το σχεδιασμό, είτε τον χωροταξικό είτε τον πολεοδομικό, αλλά και με την έγκαιρη εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων έργων και δραστηριοτήτων καθώς και με τη στρατηγική περιβαλλοντική εκτίμηση.⁹⁷¹

Στο επίπεδο του διεθνούς δικαίου παρατηρείται έντονη κινητικότητα σχετικά με την προστασία του τοπίου, η οποία αποτέλεσε περιεχόμενο κειμένων προερχόμενων τόσο από οργανισμούς παγκόσμιας εμβέλειας (λ.χ., από τον ΟΗΕ) όσο και από περιφερειακούς οργανισμούς (λ.χ., από το Συμβούλιο της Ευρώπης). Το ενδιαφέρον του διεθνούς δικαίου για το τοπίο εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του '70. Από τότε ποικίλλουν τα διεθνή κείμενα που το αφορούν άμεσα ή έμμεσα, είτε έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα είτε είναι soft law κείμενα. Μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχε ένα διεθνές νομικό εργαλείο που να επικεντρώνεται άμεσα, ειδικά και αποκλειστικά στα τοπία, την προστασία, διατήρηση, οργάνωση και βιώσιμη διαχείρισή τους, παρά την ανεκτίμητη αξία αλλά και τη φυσική και πολιτισμική ποικιλομορφία τους.⁹⁷²

Το κενό αυτό κάλυψε η Σύμβαση της Φλωρεντίας, που υπογράφηκε το 2000 και αποτέλεσε κατάληξη μιας μακροχρόνιας πορείας, είναι αποκλειστικά αφιερωμένη στο τοπίο αποδίδοντάς του νομική αναγνώριση και έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την κάμψη της αυστηρής αισθητικής προσέγγισής του. Το τοπίο υπό τη σύγχρονη εκδοχή του καθιερώνεται ως στοιχείο του καθημερινού βίου, συνδεδεμένο άμεσα με την ποιότητα ζωής και εκλαμβάνόμενο ως αδιαχώριστη πλευρά του δικαιώματος σε ένα ποιοτικό περιβάλλον.⁹⁷³

Βέβαια, και άλλες προγενέστερες διεθνείς συμβάσεις αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στο τοπίο. Ενδεικτικά μνημονεύονται η Σύμβαση της UNESCO της 16^{ης} Νοεμβρίου 1972 για την προστασία της παγκόσμιας κληρονομιάς, πολιτιστικής και φυσικής, που υπεγράφη στο Παρίσι, η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, που υπεγράφη στη Γρανάδα το 1985, η Διεθνής Σύμβαση της Βέρνης της 19^{ης} Σεπτεμβρίου 1979 για τη διατήρηση της άγριας ζωής και του φυσικού περιβάλλοντος της Ευρώπης, η Σύμβαση του Ρίο της 5^{ης} Ιουνίου 1992 για τη βιολογική ποικιλότητα, η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς, η οποία αρχικά υπεγράφη στο Λονδίνο το 1969 και αναθεωρήθηκε στη Μάλτα το 1992, η Σύμβαση του Φάρο για την αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς στην κοινωνία (2005), η Σύμβαση του Άρχους για την πρόσβαση στην πληροφόρηση, τη δημόσια συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων καθώς και για την πρόσβαση στη Δικαιοσύνη για περιβαλλοντικές υποθέσεις (1998). Σημειώνεται ότι καμία

⁹⁷⁰ Μαριά Ε.-Α., "Νομικά εργαλεία για την προστασία του τοπίου: ζητήματα από την επικείμενη κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το τοπίο", στο: "Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου", Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 67.

⁹⁷¹ Ο.π..

⁹⁷² Buergi, 2002: 16-17, στο: Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 67-68.

⁹⁷³ Prieur, 1997, στο: *ό.π.*.

από τις παραπάνω, ενδεικτικά αναφερόμενες, συμβάσεις δεν αναφέρεται στο τοπίο με έναν άμεσο, ειδικό και πλήρη τρόπο.⁹⁷⁴

Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του τοπίου εντοπίζεται στο παράγωγο κοινοτικό δίκαιο, και μάλιστα σε δεσμευτικά νομικά κείμενα, ήδη από το 1985, στο πλαίσιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και, ειδικότερα, στον Κανονισμό 797/1985 του Συμβουλίου της 12^{ης} Μαρτίου 1985 για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των γεωργικών διαρθρώσεων (ΕΕ L93 της 30/3/19854). Είναι η πρώτη φορά που η έννοια του τοπίου υπεισέρχεται αυτοτελώς, εκλαμβάνομενη ως παράμετρος χαρακτηρισμού μιας περιοχής ως ευαίσθητης από περιβαλλοντική σκοπιά. Πρόκειται δηλαδή για μια πρώτη «δειλή» εμφάνιση της έννοιας του τοπίου, η οποία στη συνέχεια τροποποιείται στο πλαίσιο μεταγενέστερων δεσμευτικών πράξεων της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, διεκδικώντας μια πιο ξεκάθαρη θέση.⁹⁷⁵

Η πρώτη σαφής αναφορά στο τοπίο και στην ανάγκη προστασίας του στην αγροτική πολιτική περιέχεται στον Κανονισμό ΕΟΚ/2078/92⁹⁷⁶ που θεσπίζει την έναρξη των αγροπεριβαλλοντικών μέτρων της ΕΕ. Με τα αγροπεριβαλλοντικά μέτρα οι παραγωγοί ενισχύονται με σκοπό να αποζημιωθούν για τις οικονομικές απώλειες που υφίστανται λόγω της εφαρμογής μεθόδων καλλιέργειας σύμφωνων με τους, κατά τον Κανονισμό, “κανόνες προστασίας και βελτίωσης του περιβάλλοντος, του φυσικού χώρου, του τοπίου, των φυσικών πόρων, των εδαφών καθώς και της γενετικής πολυμορφίας”.⁹⁷⁷

Στις μεταγενέστερες εκδόσεις των μέτρων, όπως αυτή του 1999,⁹⁷⁸ οι αναφορές στην προστασία του τοπίου πληθαίνουν και αποκτούν πολύ μεγαλύτερο βάρος. Η διαχείριση υψηλής φυσικής αξίας παραγωγικών συστημάτων και περιοχών όπου ασκείται η γεωργία και βρίσκονται υπό απειλή, αλλά και η διαχείριση του τοπίου και των ιστορικών χαρακτηριστικών των γεωργικών εκτάσεων αποτελούσαν βασικούς στόχους αυτών των μέτρων. Η αναγνώριση των περιορισμών της προσέγγισης “διατήρηση διά προστατευόμενων περιοχών” οδήγησε στην ανάδυση της έννοιας των υψηλής φυσικής αξίας περιοχών ή/και παραγωγικών συστημάτων (High Nature Value Areas, High Nature Value Farming Systems). Πρόκειται για περιοχές στις οποίες η γεωργική χρήση προσδίδει την ιδιαίτερη φυσική τους αξία, όπως είναι τα χαμηλής έντασης παραγωγικά συστήματα, π.χ., για την περίπτωση της Ελλάδας, οι εκτατικοί ελαιώνες και οι εντατικοί ορυζώνες αλλά και οι βοσκότοποι και τα λιβάδια που δέχονται ελάχιστες ή και καθόλου επεμβάσεις σε όλη την Ευρώπη. Η πρόταση για την αναγνώριση και διαχείριση τέτοιων συστημάτων και περιοχών υποστηρίζεται από τις περιβαλλοντικές οργανώσεις.⁹⁷⁹

Η έννοια του τοπίου εντοπίζεται και στο πλαίσιο της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής, και ειδικότερα στις Οδηγίες για την έγκαιρη εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ιδιωτικών και δημόσιων έργων (Οδηγίες 85/337/ΕΟΚ και 97/11/ΕΚ) καθώς και στην Οδηγία για τη Στρατηγική Περιβαλλοντική Εκτίμηση (Οδηγία 2001/42/ΕΚ), αλλά και στην Οδηγία 92/43/ΕΟΚ για την προστασία των φυσικών οικοτόπων.⁹⁸⁰ Συγκεκριμένα στην πολιτική της ΕΕ για το περιβάλλον, το τοπίο συνήθως θεωρείται ως στοιχείο της βιοποικιλότητας και μάλιστα της άγριας ζωής. Αυτό φαίνεται κατ' αρχάς στη σχετική αναφορά που γίνεται στη βασικότερη οδηγία για την προστασία της βιοποικιλότητας, την Οδηγία 92/43/ΕΟΚ. Η τελευταία προβλέπει, μεταξύ άλλων, την εγκαθίδρυση ενός πανευρωπαϊκού δικτύου προστατευόμενων περιοχών (NATURA 2000) δια του οποίου προστατεύεται η άγρια ζωή. Εκεί λοιπόν αναφέρεται ότι τα κράτη μέλη για να καταστήσουν συνεκτικότερο το δίκτυο θα πρέπει να διαχειριστούν με τον κατάλληλο τρόπο στοιχεία του τοπίου απαραίτητα για τη διατήρηση της άγριας ζωής. Άλλωστε και αργότερα στην πρώτη ξεχωριστή αναφορά για την ανάγκη προστασίας του τοπίου στα κείμενα σχεδιασμού, που γίνεται μόλις το 2002 στο 6^ο Πρόγραμμα Δράσης για την προστασία του

⁹⁷⁴ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 68.

⁹⁷⁵ Ό.π., σ. 71.

⁹⁷⁶ Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2078/92 του Συμβουλίου της 30^{ης} Ιουνίου 1992, σχετικά με μεθόδους γεωργικής παραγωγής που συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις προστασίας του περιβάλλοντος καθώς και με τη διατήρηση του φυσικού χώρου.

⁹⁷⁷ Βλάχος Γ. & Λουλουδής Λ., “Από το χωράφι στο χώρο – η ανάδυση του αγροτικού τοπίου στη μεταπαραγωγική ύπαιθρο”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009 σ. 302.

⁹⁷⁸ Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1257/1999 του Συμβουλίου της 17^{ης} Μαΐου 1999, για τη στήριξη της αγροτικής ανάπτυξης από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΕΓΤΠΕ) και για την τροποποίηση και κατάργηση ορισμένων κανονισμών.

⁹⁷⁹ Βλάχος Γ. & Λουλουδής Λ., ό.π., σ. 302-303.

⁹⁸⁰ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 71.

περιβάλλοντος, το τοπίο αναφέρεται ως ένας επιμέρους στόχος στο πλαίσιο της προστασίας της βιοποικιλότητας. Η γεωργική βιοποικιλότητα και το αγροτικό τοπίο ήταν εκτός πεδίου εφαρμογής όσο δεν ήταν εντός του δικτύου NATURA 2000.⁹⁸¹ Μια ευρύτερη προσέγγιση διέτρεχε το κύριο, μέχρι τώρα, κείμενο του Ευρωπαϊκού Σχεδίου Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου (ΕΣΑτΚΧ). Αναγνωρίζοντας ότι εκτός από τις προστατευόμενες περιοχές υπάρχουν και άλλες περιβαλλοντικά ευαίσθητες περιοχές που παρουσιάζουν μεγάλη βιοποικιλότητα όπως οι υγρότοποι, οι ορεινές, οι παράκτιες και νησιωτικές περιοχές, το ΕΣΑτΚΧ προτείνει την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων, σύμφωνων με τις ανάγκες ορθής οικολογικής διαχείρισης. Παράλληλα, τονίζει τη σημασία της ύπαρξης συνεχών ανοικτών εκτάσεων υπαίθρου για κάποιες παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες όπως η εκτατική γεωργία, η δασοκομία, η διαχείριση της φύσης, και καλεί σε μια προσίδια ισορροπία σχεδιασμού μεταξύ αστικής ανάπτυξης και προστασίας της αδιάτακτης υπαίθρου.⁹⁸²

Στην Οδηγία 85/337, η θέση του τοπίου είναι πιο διαυγής, δεν συνδέεται μόνο με το φυσικό περιβάλλον, ενώ διακρίνεται σαφώς από την αρχιτεκτονική και αρχαιολογική κληρονομιά. Επιπλέον, η τοποθέτηση του τοπίου στο τέλος των αναλυτικά απαριθμούμενων στοιχείων του περιβάλλοντος συνηγορεί στη θεώρησή του ως μιας ευρύτερης έννοιας, ως ολότητας, που εμπεριέχει ταυτόχρονα φυσικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά.⁹⁸³

Και στην Οδηγία 2001/42/ΕΚ, το τοπίο διακρίνεται σαφώς από τα άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος και εξακολουθεί να παρατίθεται στο τέλος αυτών όχι ως επωδός, αλλά ως ευρύτερη και πιο ολιστική έννοια. Επανερχόμενοι στην Οδηγία 92/43 “για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας” (ΕΕL206 της 22/07/1992), παρατηρείται ότι αυτή δίνει ιδιαίτερη σημασία στο τοπίο, αφού αυτό διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο και αποτελεί ουσιώδη συνιστώσα και παράμετρο ενός φυσικού οικοτόπου, επηρεάζοντας την κατάσταση διατήρησής του.⁹⁸⁴ Βέβαια, η πρόβλεψη αυτή είναι αυστηρά ενταγμένη στο πλαίσιο της κοινοτικής πολιτικής προστασίας της φύσης.⁹⁸⁵ Σημειώνεται ότι στο τοπίο αναφέρονται και μια σειρά από κοινοτικά κείμενα soft law χαρακτήρα, που ανάγονται είτε στην ΚΑΠ είτε στην πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος, συμπεριλαμβανομένων κειμένων που άπτονται του τομέα της χωροταξίας.⁹⁸⁶

Σε εθνικό επίπεδο, το ισχύον Σύνταγμα (1975/1986/2001/2008) δεν αφιερώνει κάποια διάταξη του στο τοπίο ούτε θεσπίζει κάποιο ιδιαίτερο σχετικό προστατευτικό καθεστώς, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των δασικών οικοσυστημάτων (άρθρο 24, παρ. 1, εδ., γ, δ και ε, σε συνδυασμό με την ερμηνευτική του δήλωση) ή στην περίπτωση των μνημείων και παραδοσιακών περιοχών και στοιχείων (άρθρο 24, παρ. 6).⁹⁸⁷ Στο βαθμό βέβαια που το τοπίο περιέχει δάση και δασικές εκτάσεις, απολαμβάνει ενισχυμένης συνταγματικής προστασίας, που καθιερώνεται στα εδάφια δ και ε της παραγράφου 1 του

⁹⁸¹ Βλάχος Γ. & Λουλουδής Λ., *ό.π.*, σ. 300.

⁹⁸² *Ο.π.*, σ. 300 - 301.

⁹⁸³ Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 71-72.

⁹⁸⁴ Prieur, 1997: 365, στο: Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 72.

⁹⁸⁵ Prieur, 1997: 366, στο: Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 72.

⁹⁸⁶ Η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρακολουθώντας τις εξελίξεις και τις πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία του τοπίου, έχει επηρεαστεί από την αντίστοιχη κινητικότητα στο χώρο του διεθνούς δικαίου. Όμως, αν και δεν έχει εκφραστεί μέχρι στιγμής η αντίστοιχη βούληση της Ε.Ε. για την υιοθέτηση μιας διακριτής πολιτικής για το τοπίο, εντούτοις, έστω και με έμμεσο τρόπο, φαίνεται να επιδιώκεται η αναβάθμιση του ρόλου του τοπίου στο πλαίσιο άλλων πολιτικών, που συνδέονται στενά με την προστασία του. Βέβαια, ακόμη και ως συνιστώσα της περιβαλλοντικής πολιτικής, το τοπίο μέχρι στιγμής ούτε έχει αποτελέσει αυτοτελώς αντικείμενο κανονιστικών πράξεων, όπως συμβαίνει με άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος (λ.χ., ύδατα, έδαφος, προστασία της φύσης, απόβλητα κτλ.), ούτε εντάσσεται στις θεματικές περιβαλλοντικές στρατηγικές (προστασία του εδάφους, προστασία και διατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος, αειφόρος χρήση γεωργικών φαρμάκων, ατμοσφαιρική ρύπανση, αστικό περιβάλλον, αειφόρος χρήση πόρων και ανακύκλωση αποβλήτων). Βλ.: Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 72.

⁹⁸⁷ Παρά την έλλειψη ειδικής συνταγματικής πρόβλεψης, το τοπίο πρέπει να θεωρηθεί ότι προστατεύεται συνταγματικά ως στοιχείο του φυσικού (Δεκλής, 1995: 341, 342, στο: Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 73) και πολιτιστικού περιβάλλοντος, για τη διαφύλαξη του οποίου το κράτος έχει ειδική υποχρέωση να λαμβάνει προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα, στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας (άρθρο 24, παρ. 1). Το τοπίο δηλαδή, ως συνθετική έκφραση της αδιάσπαστης ενότητας του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος και των αλληλεπιδράσεών τους, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 24, παρ. 1 και απολαμβάνει της αντίστοιχης προστασίας, ως μορφή, έκφανση ή όψη του ενιαίου έννομου αγαθού του περιβάλλοντος. Η προστασία του μάλιστα –μέσω της αειφορικής διαχείρισής του– δεν περιορίζεται στο παρόν, αλλά εκτείνεται στο διηνεκές, προς χάριν και των επόμενων γενεών. Μαριά Α.-Ε., *ό.π.*, σ. 73 επ.

άρθρου 24. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που στο τοπίο περιλαμβάνονται παραδοσιακές περιοχές, στοιχεία ή μνημεία, για τα οποία ισχύει η αυξημένη συνταγματική προστασία της παραγράφου 6 του άρθρου 24.⁹⁸⁸

Σε επίπεδο διεθνούς δικαίου, το Συμβούλιο της Ευρώπης, ανταποκρινόμενο στην κοινωνική και πολιτική ζήτηση για τοπία, οι οποίες αναπτύχθηκαν στο τέλος του 20^{ου} αιώνα, υιοθέτησε, το 2000, την *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο*, με στόχο να αναδείξει ένα σημαντικό ευρωπαϊκό πρόβλημα, τον έλεγχο της εξέλιξης των τοπίων (Conseil de l'Europe, 2000).⁹⁸⁹ Η Σύμβαση δίνει τον εξής ορισμό (άρθρο 1α): *“Τοπίο σημαίνει μία περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από ανθρώπους, του οποίου ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών ή και ανθρώπινων παραγόντων”*. Κεντρικός ρόλος αποδίδεται στην πρόσληψη του χώρου, που θεωρείται ότι έχει μεικτή φύση, είναι δηλαδή ταυτόχρονα φυσικό και πολιτισμικό (ανθρώπινο) προϊόν και αποτέλεσμα της συλλογικής δράσης των ανθρώπων. Η έννοια του τοπίου σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό έχει στόχο να καλύψει διαχειριστικές απαιτήσεις και να συγκεράσει τις διαφορετικές προσεγγίσεις των επιστημονικών κλάδων και των κοινωνικών αντιλήψεων. Στη Σύμβαση, το τοπίο παρουσιάζεται ως ένα βασικό στοιχείο του πολιτισμού και της ευρωπαϊκής ταυτότητας.⁹⁹⁰

Έτσι, το τοπίο, υπό το πρίσμα της θεώρησής του από τη Σύμβαση της Φλωρεντίας ως στοιχείου της καθημερινής ζωής του ανθρώπου, που συνδέεται με την αναβάθμιση της ποιότητας του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιώνει, ως στοιχείο δηλαδή του αστικού περιβάλλοντος, πρέπει να θεωρηθεί ότι εντάσσεται και στο πεδίο εφαρμογής της παραγράφου 2 του άρθρου 24 για την προστασία της ποιότητας του οικιστικού περιβάλλοντος, σύμφωνα με την οποία: *“Η χωροταξική αναδιάρθρωση της Χώρας, η διαμόρφωση, η ανάπτυξη, η πολεοδόμηση και η επέκταση των πόλεων και των οικιστικών γενικά περιοχών υπάγεται στη ρυθμιστική αρμοδιότητα και τον έλεγχο του Κράτους, με σκοπό να εξυπηρετείται η λειτουργικότητα και η ανάπτυξη των οικισμών και να εξασφαλίζονται οι καλύτεροι δυνατοί όροι διαβίωσης. Οι σχετικές τεχνικές επιλογές και σταθμίσεις γίνονται κατά τους κανόνες της επιστήμης. Η σύνταξη εθνικού κτηματολογίου συνιστά υποχρέωση του Κράτους”*. Μάλιστα, σύμφωνα με την Ευπραξία-Αίθρα Μαριά, το τοπίο πρέπει να ενταχθεί σε αυτή την παράγραφο και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι η διασφάλιση της ποιότητας ζωής επιτυγχάνεται μέσω του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, των οποίων αποτελεί ουσιώδη συνιστώσα.⁹⁹¹ Το τοπίο ως συνθετική έκφραση της αδιάσπαστης ενότητας του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος και των αλληλεπιδράσεών τους, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 24, παρ. 1⁹⁹² και απολαμβάνει της αντίστοιχης προστασίας, ως μορφή, έκφραση ή όψη του ενιαίου έννομου αγαθού του περιβάλλοντος. Η προστασία του μάλιστα –μέσω της αειφορικής διαχείρισής του– δεν περιορίζεται στο παρόν, αλλά εκτείνεται στο διηνεκές, προς χάριν και των επόμενων γενεών.⁹⁹³

Τέλος, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το τοπίο τυγχάνει συνταγματικής προστασίας και στο πλαίσιο του άρθρου 2, παρ. 1 του Συντάγματος, που αναγορεύει το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου σε υποχρέωση της πολιτείας, καθώς και του άρθρου 5, παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο διασφαλίζει το δικαίωμα του καθενός να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του.⁹⁹⁴

⁹⁸⁸ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 73.

⁹⁸⁹ Η οποία κυρώθηκε με το Ν. 3827/10.

⁹⁹⁰ Μπεόπουλος Ν., “Σκέψεις και ερωτήματα από την εμφάνιση δημόσιων παρεμβάσεων στο τοπίο μέσω μέτρων αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 55.

⁹⁹¹ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 73.

⁹⁹² Σύμφωνα με την οποία: *“Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία των δασών και των δασικών εκτάσεων. Η σύνταξη δασολογίου συνιστά υποχρέωση του Κράτους. Απαγορεύεται η μεταβολή του προορισμού των δασών και των δασικών εκτάσεων, εκτός αν προέχει για την Εθνική Οικονομία η αγροτική εκμετάλλευσή ή άλλη τους χρήση, που την επιβάλλει το δημόσιο συμφέρον”*.

⁹⁹³ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 73.

⁹⁹⁴ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 73.

Όσον αφορά την κοινή νομοθεσία, στην Ελλάδα δεν υπάρχει ειδικός νόμος για την προστασία του τοπίου κατά το παράδειγμα της πλειοψηφίας των ευρωπαϊκών χωρών.⁹⁹⁵ Εντούτοις, σχετικές διατάξεις για το τοπίο και την προστασία του εντοπίζονται σε νομοθετήματα ποικίλης ύλης, αλλά και χρονικής εμβέλειας. Κατά κύριο λόγο, οι διατάξεις αυτές είναι διάσπαρτες και δεν παραπέμπουν σε μια ενιαία αντίληψη του κοινού νομοθέτη, αλλά, αντίθετα, σε μια αποσπασματική προσέγγιση. Κατανέμονται δε και εντάσσονται στις κατηγορίες της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς και της φυσικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.⁹⁹⁶ Η μόνη περίπτωση θεώρησης του τοπίου όχι ως τομής, αλλά ως σύνθεσης φύσης και πολιτισμού, εντοπίζεται στο πλαίσιο του Ν. 1650/1986 για την προστασία του περιβάλλοντος.⁹⁹⁷ Συγκεκριμένα, ρητή αναφορά στο τοπίο γίνεται στα άρθρα: 1, παρ. 3δ (σκοπός),⁹⁹⁸ 2, παρ. 16 (ορισμός του τοπίου),⁹⁹⁹ 18, παρ. 4 (το τοπίο ως αντικείμενο προστασίας),¹⁰⁰⁰ 19, παρ. 4 (κριτήρια χαρακτηρισμού περιοχών προστασίας τοπίου).¹⁰⁰¹ Στην περίπτωση της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, το ενδιαφέρον για το τοπίο μονοπωλούν οι διατάξεις της δασικής νομοθεσίας. Αντίστοιχα, στην περίπτωση της προστασίας των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς, το ενδιαφέρον για το τοπίο επικεντρώνεται στις διατάξεις του Ν. 1469/1950 για τους Τόπους Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους, καθώς και σε εκείνες του ισχύοντος Ν. 3028/2002 για την προστασία των αρχαιοτήτων και της εν γένει πολιτιστικής κληρονομιάς. Τέλος, ιδιαίτερη θεωρητική αλλά και πρακτική σημασία έχουν οι διατάξεις του προϊσχύσαντος Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού (ΓΟΚ) για την προστασία της φυσικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς,¹⁰⁰² όπως αυτή προβλέπεται και στο Νέο Οικοδομικό Κανονισμό (ΝΟΚ).

⁹⁹⁵ Prieur, 1997: 355-356· Ventura, 2008, στο: Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 73.

⁹⁹⁶ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 74.

⁹⁹⁷ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 74.

⁹⁹⁸ Ν. 1650/1986, Άρθρο 1, παρ. δ: Η προστασία και η διατήρηση της φύσης και του τοπίου και ιδιαίτερα περιοχών με μεγάλη βιολογική, οικολογική, αισθητική ή γεωμορφολογική αξία. Παρ. ε: Η προστασία των ακτών των θαλασσών, των όχθων των ποταμών, των λιμνών, του βυθού αυτών και των νησίδων ως φυσικών πόρων, ως στοιχείων οικοσυστημάτων και ως στοιχείων του τοπίου.

⁹⁹⁹ Ν. 1650/1986, Άρθρο 2, παρ.16, *Τοπίο*: κάθε δυναμικό σύνολο βιοτικών και μη βιοτικών παραγόντων και στοιχείων του περιβάλλοντος που μεμονωμένα ή αλληλεπιδρώντας σε συγκεκριμένο χώρο συνθέτουν με οπτική εμπειρία.

¹⁰⁰⁰ Ν. 1650/1986, Άρθρο 18, παρ. 1.: Η φύση και το τοπίο προστατεύονται και διατηρούνται, ώστε να διασφαλίζονται οι φυσικές διεργασίες, η αποδοτικότητα των φυσικών πόρων, η ισορροπία και η εξέλιξη των οικοσυστημάτων καθώς και η ποικιλομορφία, η ιδιαιτερότητα ή η μοναδικότητά τους. Παρ. 2.: Χερσαίες, υδάτινες ή μικτού χαρακτήρα περιοχές, μεμονωμένα στοιχεία ή σύνολα της φύσης και του τοπίου, μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα προστασίας και διατήρησης λόγω της οικολογικής γεωμορφολογικής, βιολογικής επιστημονικής ή αισθητικής σημασίας τους. Παρ. 3.: Οι περιοχές, τα στοιχεία ή τα σύνολα της προηγούμενης παραγράφου μπορούν να χαρακτηρίζονται, σύμφωνα με τα κριτήρια του άρθρου 19, ως: α) Περιοχές απόλυτης προστασίας της φύσης. β) Περιοχές προστασίας της φύσης. γ) Εθνικά πάρκα. δ) Προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί, προστατευόμενα τοπία και στοιχεία του τοπίου. ε) Περιοχές οικοανάπτυξης. Παρ. 4.: Αν, για την προστασία και διατήρηση των περιοχών, των στοιχείων ή των συνόλων της προηγούμενης παραγράφου επιβάλλεται παράλληλα η εφαρμογή ορισμένων μέτρων σε γειτονικές εκτάσεις, οι παραπάνω περιοχές, τα στοιχεία ή τα σύνολα αποτελούν κεντρικό τμήμα μιας ευρύτερης περιοχής στην οποία τα αναγκαία μέτρα προστασίας κλιμακώνονται κατά ζώνες.

¹⁰⁰¹ Ν. 1650/1986, Άρθρο 19 παρ 4.: Ως προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί χαρακτηρίζονται λειτουργικά τμήματα της φύσης ή μεμονωμένα δημιουργήματά της, που έχουν ιδιαίτερη επιστημονική, οικολογική ή αισθητική αξία ή συμβάλλουν στην διατήρηση των φυσικών διεργασιών και στην προστασία φυσικών πόρων, όπως δέντρα, συστάδες δέντρων και θάμνων, προστατευτική βλάστηση, παρόχθια και παράκτια βλάστηση, φυσικοί φράχτες, καταρράχτες, πηγές, φαράγγια, θίνες, ύφαλοι, σπηλιές, βράχοι, απολιθωμένα δάση, δέντρα ή τμήματά τους, παλαιοντολογικά ευρήματα, κοραλλιογενείς και γεωμορφολογικοί σχηματισμοί. Προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί που έχουν μνημειακό χαρακτήρα χαρακτηρίζονται ειδικότερα ως διατηρητέα μνημεία της φύσης. Ως προστατευόμενα τοπία χαρακτηρίζονται περιοχές μεγάλης αισθητικής ή πολιτιστικής αξίας και εκτάσεις που είναι ιδιαίτερα πρόσφορες για αναψυχή του κοινού ή συμβάλλουν στην προστασία ή αποδοτικότητα φυσικών πόρων λόγω των ιδιαίτερων φυσικών ή ανθρωπογενών χαρακτηριστικών τους. Στα προστατευόμενα τοπία μπορεί να δίνονται με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά τους, ειδικότερες ονομασίες, όπως αισθητικό δάσος, τοπίο άγριας φύσης, τοπίο αγροτικό, αστικό ή βιομηχανικό. Ως προστατευόμενα στοιχεία του τοπίου χαρακτηρίζονται τμήματα ή συστατικά στοιχεία του τοπίου που έχουν ιδιαίτερη αισθητική ή πολιτιστική αξία ή συμβάλλουν στην προστασία ή αποδοτικότητα φυσικών πόρων λόγω των ιδιαίτερων φυσικών ή ανθρωπογενών χαρακτηριστικών τους, όπως αλσύλια, παραδοσιακές καλλιέργειες, αγροικίες, μονοπάτια, πέτρινοι φράχτες και αναβαθμίδες, προστατευτικές φυτείες, κρήνες. Ενέργειες ή δραστηριότητες που μπορούν να επιφέρουν καταστροφή, φθορά ή αλλοίωση των προστατευόμενων φυσικών σχηματισμών, των προστατευόμενων τοπίων ή στοιχείων του τοπίου απαγορεύονται, σύμφωνα με τις ειδικότερες ρυθμίσεις των οικείων κανονισμών.

¹⁰⁰² Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 73-74.

Έμμεση αλλά ουσιαστική σχέση με το τοπίο έχουν δύο σημαντικότεροι νόμοι: Ο πρώτος είναι ο νόμος-πλαίσιο 2742/1999 για τον “χωροταξικό σχεδιασμό και την αιεφόρο ανάπτυξη”, ο οποίος παρέχει τη δυνατότητα να λαμβάνεται υπόψη το τοπίο στα περιφερειακά πλαίσια χωροταξικού σχεδιασμού (άρθρο 8), καθώς αυτό περιλαμβάνεται στην έννοια της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, που αποτελεί μέρος του περιεχομένου των παραπάνω περιφερειακών πλαισίων, χωρίς όμως να απαιτείται κάποια δέσμευση. Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο ο νόμος αυτός όσο και ο Ν. 1650/1986 βασίζονται στο πρωτοποριακό άρθρο 24 του ελληνικού Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει την προστασία του περιβάλλοντος, τον χωρικό σχεδιασμό και εμμέσως την προστασία του τοπίου. Ο δεύτερος νόμος είναι ο Ν. 3028/2002, που έχει ως αντικείμενο την προστασία των μνημείων, των αρχαιοτήτων και γενικά όλων των πολιτιστικών αγαθών, και εμμέσως προστατεύει το τοπίο.¹⁰⁰³

Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι το τοπίο, στο πλαίσιο της εκπονηθείσας νομοθεσίας χωρικού σχεδιασμού και, ειδικότερα, του Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (ΑΠΕ), εμφανίζεται με εντελώς διαφορετικό τρόπο και υπό μία πιο σύγχρονη οπτική γωνία.¹⁰⁰⁴

Ενδεικτικά αναφέρονται οι κυριότεροι νομοθετικοί σταθμοί προς την κατεύθυνση προστασίας του τοπίου ως φυσικού περιβάλλοντος, καθώς τους έχουμε ήδη εντοπίσει στην προηγούμενη ενότητα: ο Α.Ν. 856/1937 “Περί εθνικών δρυμών”, με τον οποίο ιδρύονται οι πρώτοι εθνικοί δρυμοί, το Ν.Δ. 86/1969 (Δασικός Κώδικας), που τροποποιήθηκε με το Ν.Δ. 996/1971 “Περί εθνικών δρυμών, αισθητικών δασών και διατηρητέων μνημείων της φύσης”, με τα οποία οριοθετούνται σε πρώτη φάση οι προστατευόμενες περιοχές, ο Ν. 998/1979 και ο Ν. 3208/2003.¹⁰⁰⁵

Όσον αφορά την προστασία του τοπίου στη δασική νομοθεσία, η πρώτη έμμεση αναφορά στο τοπίο γίνεται στο πλαίσιο του Α.Ν. 856/1937 “Περί εθνικών δρυμών”, ο οποίος αποτελεί το πρώτο νομοθέτημα για την ειδική και ενισχυμένη προστασία των οικολογικών αυτών συμπλεγμάτων. Πρόκειται για περιοχές που χρήζουν ιδιαίτερης προστασίας λόγω των μοναδικών ή σπάνιων φυσικών χαρακτηριστικών και καλλωνών που διαθέτουν. Οι κατηγορίες των προστατευόμενων περιοχών εμπλουτίζονται στη συνέχεια, μετά την ενσωμάτωση του Α.Ν. 856/1937 στον Δασικό Κώδικα (Ν.Δ. 86/1969, άρθρα 78, 79, 80 και 81) και τη μετέπειτα τροποποίησή τους από το Ν.Δ. 996/1971. Ειδικότερα το άρθρο 78 του Δασικού Κώδικα, όπως τροποποιήθηκε από το Ν.Δ. 996/1971, αυξάνει τις κατηγορίες των προστατευόμενων περιοχών και προβλέπει τρεις κατηγορίες: τους εθνικούς δρυμούς, τα αισθητικά δάση και τα διατηρητέα μνημεία της φύσης.¹⁰⁰⁶

Στη συνέχεια, στον Ν. 998/1979, αν και αποτυπώνεται η βούληση για σφαιρική προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και των δασών, εντούτοις το τοπίο, ή, έστω, το φυσικό τοπίο, δεν αποτέλεσε αντικείμενο διακριτής ρητής μνείας ή μεταχείρισης. Μόνον έμμεσα μπορεί να θεωρηθεί ότι γίνεται αναφορά στο φυσικό τοπίο διαμέσου της έννοιας των αισθητικών δασών, αναφερομένων ως επιμέρους κατηγορία δασών και δασικών εκτάσεων. Η μόνη ρητή, πλην αποσπασματική, αναφορά στην έννοια του τοπίου γίνεται στο κεφάλαιο των επιτρεπτών επεμβάσεων και, ειδικότερα, στο πλαίσιο του άρθρου 57 του Ν. 998/1979, με το οποίο ρυθμίζονται η εκτέλεση μεταλλευτικών και λατομικών εργασιών εντός δασών και δασικών εκτάσεων και η αποκατάσταση της δασικής βλάστησης και του τοπίου μετά το πέρας αυτών. Τέλος, σύνδεση της έννοιας των δασικών οικοσυστημάτων με αυτή του τοπίου και ευρύτερα της βιοποικιλότητας επιχειρεί και το άρθρο 2 του Ν. 3208/2003.¹⁰⁰⁷

Το 1986, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η συνταγματική επιταγή για σφαιρική προστασία του περιβάλλοντος, εκδόθηκε ο Ν. 1650/1986 με σκοπό τη θεσμοθέτηση θεμελιωδών κανόνων και την

¹⁰⁰³ Μπεριάτος, Η., “Το τοπίο και η πολιτική του τοπίου στην Ελλάδα”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 29.

¹⁰⁰⁴ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 74.

¹⁰⁰⁵ Ο.π., σ. 74-75.

¹⁰⁰⁶ Οι έννοιες του “φυσικού τοπίου” και του “τοπίου ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους” υπεισέρχονται για πρώτη φορά με ρητό τρόπο στη δασική νομοθεσία το 1971, με σχετική ρητή αναφορά στη δεύτερη κατηγορία, εκείνη των αισθητικών δασών, δηλαδή δασών αναψυχής, υγείας και περιπάτου ή τοπίων ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους (άρθρο 3, παρ. 2 του Ν.Δ. 996/1971 “Περί εθνικών δρυμών, αισθητικών δασών και διατηρητέων μνημείων της φύσης”). Βλ.: Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 75.

¹⁰⁰⁷ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 75.

καθιέρωση κριτηρίων και μηχανισμών για την προστασία του περιβάλλοντος, έτσι ώστε ο άνθρωπος, ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, να ζει σε ένα υψηλής ποιότητας περιβάλλον, μέσα στο οποίο να προστατεύεται η υγεία του και να ευνοείται η ανάπτυξη της προσωπικότητάς του (άρθρο 1, παρ. 1). Ο Ν. 1650/1986 είναι το μόνο ελληνικό νομοθέτημα που δίνει ορισμό του τοπίου.¹⁰⁰⁸ Ειδικότερα στο άρθρο 2 υπό τον γενικό τίτλο “Ορισμοί”, στην παράγραφο 16, ορίζεται ως τοπίο “κάθε δυναμικό σύνολο βιοτικών και μη βιοτικών παραγόντων και στοιχείων του περιβάλλοντος που μεμονωμένα ή αλληλεπιδρώντας σε συγκεκριμένο χώρο συνθέτουν μια οπτική εμπειρία”.¹⁰⁰⁹ Ο ορισμός αυτός, που θέτει το τοπίο κυρίως σε οικολογική βάση, με ρητή αναφορά και στις οπτικές του ιδιότητες, είναι συνεπής με τα σχετικά ρεύματα των επιστημονικών απόψεων, αλλά και τους ορισμούς διεθνών κειμένων της εποχής εκείνης, που εξαίρουν τον οικολογικό κυρίως χαρακτήρα του τοπίου και επικεντρώνονται στις οπτικές του ιδιότητες.¹⁰¹⁰ Επίσης, στα θετικά του ορισμού συγκαταλέγεται η θεώρηση του τοπίου ως δυναμικού και άρα εξελισσόμενου και μεταβαλλόμενου στο χρόνο συνόλου, καθώς και η έννοια της αλληλεπίδρασης παραγόντων και στοιχείων.¹⁰¹¹

Όσον αφορά τις επιμέρους διατάξεις του Ν. 1650/1986, στο άρθρο 1, παρ. 3, όπου εξειδικεύονται οι σκοποί του νόμου, συμπεριλαμβάνεται ρητώς, ως αυτοτελής σκοπός, μεταξύ των άλλων, και η προστασία και διατήρηση της φύσης και του τοπίου, και ιδιαίτερα περιοχών με μεγάλη βιολογική, οικολογική, αισθητική ή γεωμορφολογική αξία (άρθρο 1, παρ. 3Δ). Για το σκοπό αυτό, ο νόμος περιλαμβάνει μία δέσμη άρθρων (άρθρα 18 έως και 22) στο Κεφάλαιο Δ’ υπό τον τίτλο “Προστασία της φύσης και του τοπίου”. Με τα άρθρα αυτά, όπως ισχύουν, προβλέπεται η λήψη μέτρων αναγκαίων για την προστασία ευαίσθητων ή αξιόλογων στοιχείων ή συνόλων της φύσης και του τοπίου και καθορίζονται ειδικότερα: α) οι κατηγορίες των προστατευτέων περιοχών και το περιεχόμενο κάθε κατηγορίας, β) οι αρχές προστασίας τους, γ) η διαδικασία χαρακτηρισμού και οριοθέτησης των περιοχών αυτών, καθώς και επιβολής χρήσεων γης και περιορισμών στην άσκηση δραστηριοτήτων και λειτουργιών εντός αυτών και δ) ο τρόπος διαχείρισης των περιοχών αυτών (σύσταση φορέων διαχείρισης, κατάρτιση και έγκριση σχεδίων διαχείρισης και κανονισμών διοίκησης και λειτουργίας κτλ.).¹⁰¹²

Από το σύνολο των εισαχθεισών ρυθμίσεων για το τοπίο (άρθρο 2, παρ. 16, άρθρο 1, παρ. 3δ και άρθρο 18, παρ. 1 του Ν. 1650/1986) προκύπτει η γενική βούληση του Έλληνα νομοθέτη να το θέσει υπό προστασία, σε όλες τις μορφές του. Ειδικότερα όμως λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία των τοπίων εκείνων που θεωρείται ότι έχουν μεγάλη αισθητική ή πολιτιστική αξία και διαθέτουν ιδιαίτερα φυσικά ή ανθρωπογενή χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Δηλαδή τα τοπία που είναι σε μεγάλο βαθμό αξιακά φορτισμένα κατατάσσονται σε ιδιαίτερη κατηγορία ως προστατευόμενες περιοχές και τυγχάνουν ιδιαίτερης μέριμνας (άρθρο 18, παρ. 2, άρθρο 19, παρ. 4 και άρθρο 21).¹⁰¹³

Το έτος 1986 και ο εκδοθείς Ν. 1650/1986 για την προστασία του περιβάλλοντος αποτελούν σταθμούς για την αυτοτελή και υπό μία διαφορετική οπτική γωνία προστασία του τοπίου στην ελληνική νομική πραγματικότητα. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η αυστηρή διάκριση φύσης και πολιτισμού αίρεται με συνθετικό τρόπο στην περίπτωση της προστασίας των συνόλων της φύσης και του τοπίου,¹⁰¹⁴ υπό την εκδοχή των προστατευόμενων περιοχών. Το τοπίο απαντάται για πρώτη φορά ως ξεχωριστή έννοια, διακριτή από εκείνη της φύσης, του φυσικού πόρου ή του οικοσυστήματος ή του περιβάλλοντος, διατυπώνεται δε ταυτόχρονα και ο πρώτος νομοθετικός ορισμός του, σύμφωνα με τον οποίο: (Άρθρο 2, παρ. 16.) “Τοπίο: κάθε δυναμικό σύνολο βιοτικών και μη βιοτικών παραγόντων και στοιχείων του περιβάλλοντος που μεμονωμένα ή αλληλοεπιδρώντας σε συγκεκριμένο χώρο συνθέτουν μια οπτική εμπειρία”. Παρά τις όποιες ελλείψεις του ορισμού, η ευρύτητα της διατύπωσής του έχει ως αποτέλεσμα

¹⁰⁰⁸ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 76.

¹⁰⁰⁹ Ο ορισμός που δίνεται από τον Ν. 1650/1986, παρά τις όποιες ελλείψεις του, προσεγγίζεται ερμηνευτικά ως συνεπής με τα ισχύοντα, κατά την έκδοσή του, στον διεθνή επιστημονικό προβληματισμό και επομένως για την εποχή του πλήρης, καινοτόμος δε ως προς την ευρύτητα του πεδίου εφαρμογής του. Βλ.: Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 77.

¹⁰¹⁰ Δουκέλλης, 2007: 15, στο: Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 76.

¹⁰¹¹ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 76.

¹⁰¹² Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 77-78.

¹⁰¹³ Ο.π., σ. 78-79.

¹⁰¹⁴ Τροβά, 2003: 219, στο: Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 79.

να προστατεύονται όλες οι κατηγορίες τοπίων, από τα εξαιρετικής ή σπάνιας ομορφιάς μέχρι τα “άσχημα”, τα καθημερινά ή τα υποβαθμισμένα. Λογική η οποία σαφώς βρίσκεται προς την κατεύθυνση της πολύ μεταγενέστερης Σύμβασης της Φλωρεντίας. Υπ’ αυτήν την έννοια, πρόκειται για καινοτόμο ρύθμιση, συνεπή με τη σύγχρονη θεώρηση του τοπίου ως στοιχείου της καθημερινής ζωής.¹⁰¹⁵

Σε δεύτερο όμως επίπεδο, παρατηρείται ότι, παρά τη θετική κατεύθυνση στην οποία κινείται ο Ν. 1650/1986, ο νομοθέτης εξειδικεύει την προστασία και αναφέρεται αναλυτικά στην ένταση με την οποία επιθυμεί να την παρέχει αποκλειστικά και μόνον για τις προστατευόμενες περιοχές, δηλαδή για εκείνες τις περιοχές του τοπίου που είναι “ιδιαίτερα” και σε “μεγάλο βαθμό” αξιακά φορτισμένες. Έτσι, καταγράφεται ως ουσιαστική παράλειψη του νόμου η απουσία οποιασδήποτε εξειδίκευσης των εργαλείων και μέσων προστασίας και διατήρησης των τοπίων που δεν διαθέτουν “ιδιαίτερη” ή “πολύτιμη” αξία, αυτών που δεν εκλαμβάνονται ως προστατευόμενες περιοχές.¹⁰¹⁶

Πρέπει πάντως να παρατηρηθεί ότι οι διατάξεις του Ν. 1650/1986 για τα προστατευόμενα τοπία και στοιχεία του τοπίου δεν έχουν τύχει ιδιαίτερης εφαρμογής. Στη διοικητική πρακτική, φαίνεται να προτιμάται κυρίως η διαδικασία του, προϋσχύσαντος, άρθρου 4 του Ν. 1577/1985 (ΓΟΚ), όπως έχει αντικατασταθεί με τον Ν. 2831/2000, ή και του ισχύοντος άρθρου 6 του (ΝΟΚ) Νέου Οικοδομικού Κανονισμού (Ν. 4067/2012) με παρόμοιο περιεχόμενο, με τις οποίες περιοχές με χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτά που προδιαγράφει ο Ν. 1650/1986 ανακηρύσσονται ως Τοπία/Τόποι Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους (ΤΙΦΚ). Και τούτο διότι η διαδικασία χαρακτηρισμού κατά τον προϋσχύσαντα ΓΟΚ και ισχύοντα ΝΟΚ είναι συντομότερη και απλούστερη αυτής του Ν. 1650/1986. Ωστόσο, δεν πρόκειται ακριβώς για πανομοιότυπες καταστάσεις. Στο πεδίο εφαρμογής του Ν. 1650/1986 υπάγονται περιοχές που μπορεί να χαρακτηριστούν ως προστατευόμενα τοπία διότι διαθέτουν ιδιαίτερη αξία καθαυτές, ενώ αντίστοιχα σε αυτό του ΓΟΚ εμπίπτουν αποκλειστικά περιοχές που συνοδεύουν ή περιβάλλουν ακίνητα και στοιχεία αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.¹⁰¹⁷

Στο πλαίσιο του Ν. 1469/1950 (“Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενεστέρων του 1830”), προβλέπεται ο χαρακτηρισμός περιοχών ως “Τόπων Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους (ΤΙΦΚ)” (άρθρο 1, παρ. 1 και 2). Πρόκειται για μια πρώιμη ρύθμιση σχετικά με τα προστατευόμενα τοπία, με την οποία καθιερώθηκε παράλληλα ειδική διοικητική διαδικασία (έγκριση του υπουργού Πολιτισμού) για την κατασκευή, επισκευή ή διαρρύθμιση των επ’ αυτών κειμένων οικοδομημάτων ή μνημείων και εν γένει κτισμάτων.¹⁰¹⁸ Αρμοδιότητα για τις περιοχές αυτές είχε αρχικά το Υπουργείο Πολιτισμού. Στη συνέχεια, δυνάμει του Π.Δ. 161/1984, οι αρμοδιότητες για τους παραπάνω τόπους μεταφέρθηκαν στο Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος και στις Επιτροπές Ενασκήσεως Αρχιτεκτονικού Ελέγχου (νυν ΕΠΑΕ).¹⁰¹⁹

Ο ισχύων Ν. 3028/2002 για την προστασία των αρχαιοτήτων και της εν γένει πολιτιστικής κληρονομιάς δεν περιέχει καμία ρητή αναφορά ή ειδική ρύθμιση για το τοπίο. Με δεδομένο όμως ότι το τοπίο έχει μια έντονη ανθρωποκεντρική χροιά, επειδή εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα της ανθρώπινης διαδρομής (ατομικής και συλλογικής), αλλά και των κοινωνικών συγκρούσεων της στο χρόνο, μπορεί να

¹⁰¹⁵ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 79.

¹⁰¹⁶ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 79.

¹⁰¹⁷ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 79.

¹⁰¹⁸ Επίσης ο παλιός αυτός θεσμός, λόγω έλλειψης οδηγιών και κατευθύνσεων, εφαρμόστηκε σε τόπους και περιοχές διαφορετικών μεταξύ τους μεγεθών και κλίμακας, πράγμα που καταστρατηγεί το πνεύμα του νόμου. Έτσι, από τη μία πλευρά βλέπουμε να κηρύσσεται ΤΙΦΚ ένα νεκροταφείο με τάφους καλλιτεχνικής και αισθητικής αξίας που έχει εκ των πραγμάτων έκταση μερικών στρεμμάτων και, από την άλλη, ένα ολόκληρο νησί (όπως, π.χ., η Ιθάκη), έκτασης κάποιων δεκάδων χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων! Επιπλέον, η διαδικασία κήρυξης έχει αδρανοποιηθεί εντελώς (έχει μάλλον μπλοκαριστεί) μετά την ψήφιση του νόμου-πλασίου (Ν. 1650/1986) για την προστασία του περιβάλλοντος. Πράγματι, ο “νόμος-πλαίσιο για το περιβάλλον” προβλέπει την ενσωμάτωση όλων των κατηγοριών προστατευόμενων περιοχών σε μια ενιαία διαδικασία και για το λόγο αυτό επιβάλλει τον επαναχαρακτηρισμό των κηρυγμένων τοπίων με βάση τη νέα διαδικασία εκπόνησης Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ), πράγμα που δεν έχει γίνει ακόμα παρά τις προσπάθειες των αρμόδιων φορέων. Βλ.: Μπεριάτος Η., ό.π., σ. 28.

¹⁰¹⁹ Σημειώνεται ότι, σύμφωνα με τη νεότερη πρόβλεψη του άρθρου 31, παρ. 9 του Ν. 1650/1986, τα κηρυγμένα, κατά τον Ν. 1469/1950, “τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους” εντάσσονται με Προεδρικό Διάταγμα στις κατηγορίες του άρθρου 18, παρ. 3 (περιοχές προστασίας της φύσης και του τοπίου), σύμφωνα με τα κριτήρια του άρθρου 19. Επειδή όμως το σχετικό Π.Δ. δεν έχει εκδοθεί ακόμη, τα ΤΙΦΚ εξακολουθούν να διέπονται από τις προστατευτικές διατάξεις του Ν. 1469/1950 (άρθρο 31, παρ. 10). Βλ.: Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 79-80.

θεωρηθεί ότι εντάσσεται εννοιολογικά στα πολιτιστικά αγαθά ως στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς και επομένως και στο πεδίο εφαρμογής του σχετικού νόμου. Επιπλέον, ιδιαίτερα συσχετιζόμενη με το τοπίο είναι και η έννοια των χωρικών συνόλων, και συγκεκριμένα των αρχαιολογικών χώρων και των ιστορικών τόπων. Σχετικές είναι οι “χωρικές ρυθμίσεις” του αντίστοιχου κεφαλαίου, στα άρθρα 12-17 του Ν. 3028/2002.¹⁰²⁰

Πιο συγκεκριμένα, για μεν τους αρχαιολογικούς χώρους η συσχέτιση με την έννοια του τοπίου έγκειται κυρίως στη ρητή πρόβλεψη ότι οι αρχαιολογικοί χώροι περιλαμβάνουν και το απαραίτητο ελεύθερο περιβάλλον που επιτρέπει στα σωζόμενα μνημεία να συντίθενται σε ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα. Αναδεικνύεται δηλαδή η δημιουργούμενη σχέση του μνημείου με το φυσικό του περιβάλλον και αυτή αποκτά αυτοτελή πολιτιστική αξία. Περισσότερο όμως συσχετίζεται η έννοια του τοπίου με εκείνη του ιστορικού τόπου. Έτσι το τοπίο, ως κατεξοχήν σύνθετο έργο του ανθρώπου και της φύσης και της αλληλεπίδρασής τους στο πέρασμα του χρόνου, εντάσσεται εννοιολογικά στους ιστορικούς τόπους ως στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς και επομένως υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του Ν. 3028/2002,¹⁰²¹ έστω και εάν αυτό δεν αναφέρεται ρητά. Επιπλέον, στο τοπίο εγγράφεται τελικά η ιδιαίτερη σχέση των ανθρώπων με το χώρο και αυτό επιτυγχάνεται μέσω της μνήμης, ουσιώδους γνωρίσματος τόσο του τόπου όσο και του τοπίου.¹⁰²²

Εκτός από τις διατάξεις του Ν. 3028/2002 για την προστασία της φυσικής και πολιτιστικής συνιστώσας του περιβάλλοντος, ως αρμονικού συνόλου, λόγω της ενιαίας αντιμετώπισης των μνημείων και του φυσικού χώρου που τα περιβάλλει, ιδιαίτερη σημασία έχουν αποκτήσει επιπρόσθετα οι σχετικές ρυθμίσεις του προϊσχύσαντος ΓΟΚ και του ισχύοντος ΝΟΚ με τα άρθρα 4 και 6 αντίστοιχα, για την προστασία της φυσικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, με τα οποία λαμβάνεται πρόνοια για την αρχιτεκτονική κληρονομιά (μνημεία, σύνολα, τόπους), αλλά και το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον της. Σημειώνεται ότι ο νομοθέτης επέλεξε τον όρο “κληρονομιά” (αρχιτεκτονική και φυσική), σαφώς ευρύτερο από εκείνον του “περιβάλλοντος” (πολιτιστικού και φυσικού).¹⁰²³

Από τη διατύπωση τόσο του προϊσχύσαντος ΓΟΚ όσο και του ισχύοντος ΝΟΚ, προκύπτει ότι σκοπός του νόμου είναι η διεύρυνση του προστατευτικού του πεδίου και η υπαγωγή σ’ αυτό και των συνόλων μνημείων και φυσικού περιβάλλοντος αλλά και ευρύτερων εννοιών, όπως “χώροι, τόποι, τοπία ή ζώνες [...]”. Ουσιώδης προϋπόθεση είναι να πληρούνται συγκεκριμένα κριτήρια, που συναρτώνται με τη διατήρηση και ανάδειξη της ιδιαίτερης ιστορικής, πολεοδομικής, αρχιτεκτονικής, λαογραφικής, κοινωνικής και αισθητικής φυσιογνωμίας των υπό χαρακτηρισμό μνημείων, συνόλων, οικισμών, χώρων, τόπων, τοπίων ή φυσικών σχηματισμών. Επομένως, υπάρχει μια χαρακτηριστική εξάρτηση από τη συνδρομή και πλήρωση προϋποθέσεων και κριτηρίων που συναρτώνται με τη συνδρομή κάποιων ιδιαίτερων ποιοτικών χαρακτηριστικών.¹⁰²⁴

Επίσης, δίνεται επιπρόσθετη δυνατότητα για χαρακτηρισμό μεμονωμένων κτιρίων αλλά και στοιχείων τους, τόσο των κτιρίων καθαυτά όσο και του περιβάλλοντος χώρου τους.¹⁰²⁵

Όπως προαναφέρθηκε, είναι δυνατός ο χαρακτηρισμός περιοχών ως ΤΙΦΚ και κτιρίων ως διατηρητέων είτε μέσω των διατάξεων του Ν. 1469/1950 και πλέον μέσω των διατάξεων των Ν. 1650/1986 και 3028/2002, αντίστοιχα, είτε μέσω των διατάξεων του προ ισχύσαντος ΓΟΚ όσο και του ισχύοντος ΝΟΚ.¹⁰²⁶

Κλείνοντας αξίζει να αναφέρουμε, πώς από την κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο στην Ελλάδα (Ν. 3827/2010) και εφεξής έχουν γίνει εντοπισμένες ρυθμίσεις για την προστασία του τοπίου, και το ζήτημα της προστασίας και διαχείρισής του έχει ενσωματωθεί στον χωρικό σχεδιασμό μέσω της αναθεώρησης των Περιφερειακών Πλαισίων Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (Αποφ. 10106/2011, ΦΕΚ 45/ΑΑΠ/2011). Οι ρυθμίσεις όμως αυτές, αν και ευπρόσδεκτες, αφορούν μόνον στην περίπτωση της αναθεώρησης των Περιφερειακών Πλαισίων Χωροταξικού

¹⁰²⁰ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 8ο.

¹⁰²¹ Κάτσος, 2003, στο: ό.π., σ. 8ο.

¹⁰²² Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 8ο.

¹⁰²³ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 81.

¹⁰²⁴ Ό.π., σ. 81-82.

¹⁰²⁵ Ό.π., σ. 82.

¹⁰²⁶ Ό.π..

σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης και όχι ευρύτερα στην ενσωμάτωση του τοπίου ως διακριτής παραμέτρου σε όλα τα εργαλεία και επίπεδα του χωρικού σχεδιασμού, όπως άλλωστε αναμενόταν. Πρόκειται δηλαδή για μερική ενσωμάτωση της τοπιακής παραμέτρου στον χωρικό σχεδιασμό. Παραμένει λοιπόν σε εκκρεμότητα η πραγμάτωση του άρθρου 21, παρ. 4 του Ν. 1650/1986,¹⁰²⁷ όπως ισχύει σήμερα, σύμφωνα με το οποίο: “Με αποφάσεις του Υπουργού Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής εξειδικεύονται τα γενικά και ειδικά μέτρα που προβλέπονται στα άρθρα 5 και 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου που κυρώθηκε με το ν. 3827/2010 (ΦΕΚ 30 Α’). Ειδικότερα, κατ’ εφαρμογή της παρ. Ε’ του άρθρου 6 του Ν. 3827/2010 όταν πρόκειται για γενικούς όρους και περιορισμούς, αυτοί θεσπίζονται με προεδρικά διατάγματα ύστερα από πρόταση του Υπουργού Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής. Στην περίπτωση αυτή, ο χαρακτηρισμός μιας περιοχής ως προστατευόμενου τοπίου ή ως προστατευόμενου φυσικού σχηματισμού μπορεί να γίνεται με το ίδιο διάταγμα”.

Δ.2.3. Ερευνητική δραστηριότητα με θέμα το τοπίο στην Ελλάδα

Διεργασίες εγκαθίδρυσης επιστήμης, έρευνας και πρακτικής εφαρμογής σε ζητήματα τοπίου έχουν αρχίσει πρόσφατα να κερδίζουν έδαφος και στην Ελλάδα, με αργούς όμως ρυθμούς. Ειδικότερα κατά τη δεκαετία του 1990, η επιστήμη του τοπίου προχώρησε, από μια κατακερματισμένη, περιφερειακή και ασυντόνιστη ενασχόληση των επιστημών του χώρου και του σχεδιασμού (design sciences: αρχιτεκτονική, αρχιτεκτονική τοπίου, αστικός και περιφερειακός σχεδιασμός) με πρακτικά ζητήματα τοπίου, σε μια περισσότερο συγκροτημένη, εστιασμένη και συστηματική προσέγγιση του τοπίου από πολύ περισσότερους επιστημονικούς κλάδους και επαγγελματίες.¹⁰²⁸

Τα τελευταία χρόνια, με την ευθύνη και το προσωπικό ενδιαφέρον (αλλά και κόστος) ορισμένων ατόμων, επιστημόνων και τεχνικών, αλλά και ΜΚΟ, έχουν γίνει μερικά αξιόλογα βήματα, ιδιαίτερα στον τομέα της αρχιτεκτονικής του τοπίου. Συγκεκριμένα, υπάρχει ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών – Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων (ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ), ο οποίος τόσο στο περιοδικό *Αρχιτέκτονες* όσο και σε άλλες ευκαιρίες και δράσεις αναδεικνύει το θέμα του τοπίου. Επίσης ο Πανελλήνιος Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Τοπίου (ΠΣΑΤ), ο οποίος, σε συνεργασία με τη Διεθνή Ομοσπονδία Αρχιτεκτόνων Τοπίου (International Federation of Landscape Architects - IFLA), προωθεί με κάθε μέσο που έχει στη διάθεσή του την υπόθεση του τοπίου στην Ελλάδα. Ανάλογες πρωτοβουλίες έχει αναπτύξει και ο Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών (ΣΕΠΟΧ) σε συνεργασία με το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών (IFA) και το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στο οποίο εκπονούνται επίσης σχετικές με το τοπίο διπλωματικές εργασίες και διδακτορικές διατριβές.¹⁰²⁹

Έχουν επίσης δημιουργηθεί σχετικές δομές στην ανώτατη εκπαίδευση –με πρωτοβουλία των διδασκόντων–, όπως, για παράδειγμα, το Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Αρχιτεκτονικής Τοπίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με υπεύθυνη και σοβαρή δραστηριότητα στη διδασκαλία και την έρευνα καθώς και σε επιστημονικές εκδηλώσεις. Αξιόλογη παρουσία έχει και το Τμήμα Αρχιτεκτονικής Τοπίου στο Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καβάλας (Παράρτημα Δράμας), με σημαντική διδακτική και ερευνητική δράση. Υπάρχουν επίσης

¹⁰²⁷ Ευπραξία - Αίθρα Μαριά, “Καινοτόμα εργαλεία για την προστασία της βιοποικιλότητας : η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο και ο κυρωτικός νόμος 3827/2010”, (συμβολή σε Τιμητικό Τόμο), σελ. 539-562 στο : Μνήμη Καθηγητή Γιώργου Παπαδημητρίου II «Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ISBN 978-960- 445-971-1, 2013.

¹⁰²⁸ Τερκενλή Σ. Θ., “Η σχέση άνθρωπος-τοπίο στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια πολιτισμική επαναπροσέγγιση”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010 σ. 40.

¹⁰²⁹ Μπεριάτος Η., “Το τοπίο και η πολιτική του τοπίου στην Ελλάδα”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 26-27.

ανάλογα μαθήματα και επιστημονικές εκδηλώσεις σε όλες τις αρχιτεκτονικές σχολές της χώρας, στις οποίες η αρχιτεκτονική του τοπίου “θεραπεύεται” με αρκετή φροντίδα και γνώση.¹⁰³⁰

Αισθητή είναι και η παρουσία του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών σε παρόμοιες δράσεις – εκδηλώσεις και εκδόσεις. Υπάρχουν ακόμη και άλλες συναφείς πανεπιστημιακές σχολές και τμήματα (Γεωγραφίας, Περιβάλλοντος κτλ.), στα οποία οι διδάσκοντες ασχολούνται με το τοπίο σε θεωρητική και πρακτική βάση, όπως τα τμήματα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου και του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου. Υπάρχουν τέλος και δράσεις των ΜΚΟ αυτόνομες ή στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων και κοινοτικών πρωτοβουλιών, όπως εκείνη του INTERREG, στα οποία προωθούνται έργα (projects) σχετικά με το τοπίο και συμμετέχουν πανεπιστήμια και άλλοι φορείς.¹⁰³¹

Ιδιαίτερα έντονη είναι η ενασχόληση με το τοπίο και στον χώρο της Αρχαιολογίας. Οι αναφορές σε ζητήματα που αφορούν τόσο στο αρχαιολογικό όσο και στο πολιτισμικό ευρύτερα τοπίο των περιοχών των ανασκαφών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες στον επιστημονικό αυτό χώρο. Ας μην λησμονούμε, πως από τα πρώτα και πλέον τεκμηριωμένα ντοκιμαντέρ στην Ελλάδα, είναι *Η Αγέλαστος Πέτρα*,¹⁰³² η οποία ως κεντρικό θέμα έχει ακριβώς την αλλοίωση και καταστροφή του αρχαιολογικού τοπίου της Ελευσίνας στο πλαίσιο της έντονης ανοικοδόμησης και της μετατροπής της σε τόπο ναυπηγείων.

Είναι ποικίλη και πολλές φορές επιτυχημένη η δράση των Ελλήνων Αρχαιολόγων σε ζητήματα που αφορούν στα τοπία με πλούσια και πολυετή συνεδριακή δράση. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στο πλαίσιο του διεθνούς συμποσίου με θέμα: “*Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*”,¹⁰³³ το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο 1-3 Σεπτεμβρίου 2005, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η εισήγηση της Αρχαιολόγου Α. Γιορδαμλή, με θέμα “*Το μεσογειακό νησιωτικό τοπίο: μια ανασκόπηση στο χρόνο και στο χώρο*”, σε μία θέαση από τη σκοπιά της Αρχαιολογίας η οποία κινείται στο πνεύμα όλων των προαναφερθέντων. “*Η προστασία της φυσικής ή πολιτιστικής κληρονομιάς επιτυγχάνεται καλύτερα αν εξεταστεί μέσα από τη σκοπιά της σημασίας του τοπίου, διότι αντί να επικεντρωνόμαστε απλά στο φυσικό ή πολιτιστικό μνημείο, μας ενθαρρύνει να το εξετάσουμε μέσα στο χώρο, δηλαδή στο ευρύτερο πλαίσιο που καθορίζει το μνημείο, παρέχοντας συνάμα την αυθεντικότητα της εμπειρίας που προσφέρει*”, αναφέρει μεταξύ άλλων.¹⁰³⁴

Σύμφωνα με την Θεανώ Τερκενλή, οι επιστημονικοί κλάδοι της γεωγραφίας, της αρχιτεκτονικής τοπίου, του αστικού -και ελάχιστα του περιφερειακού- σχεδιασμού, των αγροτικών σπουδών, της ιστορίας, της οικολογίας του τοπίου και της δασολογίας / περιβαλλοντικών σπουδών εμφανίζονται σήμερα ως οι περισσότερο ενεργοί στην έρευνα του τοπίου και στην εφαρμογή της τοπιακής επιστήμης στην Ελλάδα. Με εξαίρεση τον σημαντικό όγκο δουλειάς που έχει μέχρι σήμερα επιτελεστεί για το δομημένο τοπίο, το τοπίο αυτό καθεαυτό δεν αποτελεί ρητά σημαντικό χωρικό παράγοντα στις επιστήμες του σχεδιασμού στην Ελλάδα, παρά μόνο σποραδικά και εν μέρει. Ο κλάδος του σχεδιασμού στην Ελλάδα ασχολείται περιφερειακά με αυτό, μόνον υπό όρους χωρικής αισθητικής και χρήσεων γης. Εν κατακλείδι, η έρευνα, η επιστήμη, η πρακτική ενασχόληση και η παιδεία γύρω από το τοπίο στην Ελλάδα υπέφεραν και συνεχίζουν να υποφέρουν από περιορισμούς ακαδημαϊκής φύσης, από έλλειψη επικοινωνίας/συνεργασίας μεταξύ των ακαδημαϊκών, επαγγελματικών και διοικητικών φορέων, και κυρίως από μη αποτελεσματική εφαρμογή τους σε τοπιακή πολιτική.¹⁰³⁵

Το Μεσογειακό Ινστιτούτο για τη Φύση και τον Άνθρωπο (Med-INA) ιδρύθηκε το Σεπτέμβριο του 2003 –με τη μορφή αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας– από μια διεπιστημονική ομάδα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σχέση ανθρώπου και φύσης. Πρωταρχικός του στόχος ήταν να προωθήσει την ενιαία αντιμετώπιση της φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς (αναγνώριση και ανάδειξη, μελέτη, διαχείριση

¹⁰³⁰ Μπεριάτος Η., ό.π., σ. 27.

¹⁰³¹ Ο.π..

¹⁰³² Ντοκιμαντέρ από τον σκηνοθέτη Φίλιππο Κουτσαφτή. Η ταινία βραβεύτηκε με το *Βραβείο Κοινού* στο 41^ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Θεσσαλονίκης, ενώ τα γυρίσματα της ταινίας διήρκεσαν 10 χρόνια. Έτος προβολής: 2000.

¹⁰³³ Τα Πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών. Αθήνα, 2006.

¹⁰³⁴ Γιορδαμλή Α., “*Το μεσογειακό νησιωτικό τοπίο: μια ανασκόπηση στο χρόνο και στο χώρο*”, στο: (επιμ.) Καραγιώργης Β. & Γιαννικούρη Α., *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, (Ρόδος, 1-3 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 2006, σ. 32.

¹⁰³⁵ Τερκενλή Θ., ό.π..

και προστασία). Ιδιαίτερα από τον Ιανουάριο του 2008, το Med-INA εκτέλεσε τριετές πρόγραμμα με θέμα “Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου” με τη στήριξη του Ιδρύματος ΜΑΒΑ.¹⁰³⁶

Η πρώτη συνάντηση εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος “Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου”, με τίτλο “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, έγινε στο κτίριο του Γεωργικού Μουσείου του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών στις 21-22 Μαΐου 2009, με τη συνεργασία του Τμήματος Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου και της περιβαλλοντικής οργάνωσης WWF Ελλάς. Οι είκοσι έξι προσκεκλημένοι συμμετέχοντες προέρχονταν από πανεπιστήμια, περιβαλλοντικές οργανώσεις και τον δημόσιο τομέα.¹⁰³⁷ Θετική συγκυρία αποτέλεσε η κατάθεση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο¹⁰³⁸ τον Μάρτιο του 2009 στο Κοινοβούλιο, η οποία και κυρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2010.¹⁰³⁹

Οι επιστήμονες που πήραν μέρος στη Συνάντηση Εργασίας με τίτλο “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου” στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στις 21-22 Μαΐου 2009, διατύπωσαν τις ακόλουθες θέσεις σε σχέση με την προστασία, τη διαχείριση και τη διαφύλαξη των τοπίων στη χώρα μας¹⁰⁴⁰: 1. Τα τοπία αποτελούν οικολογικές, γεωγραφικές και μορφολογικές ενότητες με πολλαπλές αξίες – αισθητικές, συμβολικές, αισθητηριακές κτλ.– και δυναμικές λειτουργίες –φυσικές, παραγωγικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και άλλες–, οι οποίες και καθορίζουν τη δυναμική τους. 2. Τα τοπία διαμορφώνονται από τη διαχρονική αλληλεπίδραση φυσικών διεργασιών και ανθρώπινων παρεμβάσεων. 3. Τα τοπία συνιστούν στοιχεία της καθημερινής διαβίωσης των ανθρώπων και συνδέονται με την ποιότητα ζωής τους. 4. Τα τοπία, ως κοινή κληρονομιά, συμβάλλουν στην ανθρώπινη ευημερία, ατομική και κοινωνική. 5. Η Ελλάδα διαθέτει μεγάλη ποικιλία τοπίων, ως αποτέλεσμα της γεωγραφικής της θέσης, της γεωμορφολογίας, του κλίματος, της πανίδας και της χλωρίδας, της κατοίκησης του χώρου από αρχαιοτάτων χρόνων, και ιστορικών εξελίξεων. 6. Τα πολυποίκιλα αυτά τοπία –μερικά από τα οποία είναι μοναδικά σε παγκόσμια κλίμακα– αποτελούν πλούτο της χώρας, με σημαντικότερες φυσικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες, αλλά και καθοριστικό παράγοντα για την αξιοποίηση των φυσικών και ανθρωπογενών πλεονεκτημάτων της. 7. Σήμερα, τα ελληνικά τοπία

¹⁰³⁶ Παπαγιάννης Θ., “Εισαγωγικό σημείωμα”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 15.

¹⁰³⁷ Η Συνάντηση Εργασίας –μετά το χαιρετισμό εκπροσώπου του πρύτανη του Γεωπονικού Πανεπιστημίου κ. Γεωργίου Ζέρβα– ξεκίνησε με παρέμβαση του προέδρου της Επιτροπής Περιβάλλοντος του Κοινοβουλίου, κ. Κυριάκου Μητσotάκη. Ακολούθησαν πέντε κύριες παρουσιάσεις από διακεκριμένους επιστήμονες, που πραγματεύτηκαν τα θέματα του ελληνικού τοπίου από διαφορετικές και συμπληρωματικές σκοπιές. Στη συνέχεια οι μετέχοντες χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες εργασίας, όπου συζήτησαν και ανέλυσαν κριτικά τα ακόλουθα τρία καίρια θέματα (Βλ.: Παπαγιάννης Θ., ό.π., σ. 16-17): α) Διαχρονικοί παράγοντες διαμόρφωσης του ελληνικού τοπίου, δυνάμεις αλλαγής του και μελλοντικές τάσεις. β) Επιδιωκόμενοι στόχοι παρέμβασης. γ) Τρόποι επίτευξης των στόχων (προσέγγιση, μέθοδοι, εργαλεία).

¹⁰³⁸ Ο Σκοπός της σύμβασης της Φλωρεντίας για το Τοπίο σύμφωνα με το πρωτότυπο, περιγράφεται στο άρθρο 2. Συγκεκριμένα: Article 2 – Scope: *Subject to the provisions contained in Article 15, this convention applies to the entire territory of the parties and covers natural, rural, urban and peri-urban areas. It includes land, inland water and marine areas. It concerns landscapes that might be considered outstanding as well as everyday or degraded landscapes.*

¹⁰³⁹ Παπαγιάννης Θ., ό.π., σ. 15-16.

¹⁰⁴⁰ “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου, 21 και 22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010, σ. 19-20.

απειλούνται καίρια με υποβάθμιση¹⁰⁴¹ ή και καταστροφή¹⁰⁴² από άστοχες ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, ως αποτέλεσμα υπερβολικής εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, αδυναμίας σχεδιασμού και ελέγχου των χρήσεων γης και γενικότερα άγνοιας και απληστίας.¹⁰⁴³

Ωστόσο τα πανεπιστημιακά προγράμματα προς αυτήν την κατεύθυνση εμπλουτίζονται συνεχώς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχετικά πρόσφατο Θερινό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αιγαίου “Training in Landscape Character Assessment Methods and Tools”, που διοργανώθηκε από το Τμήμα Γεωγραφίας σε συνεργασία με το πρόγραμμα MEDSCAPES.¹⁰⁴⁴ Συγκεκριμένα, το Θερινό Σχολείο πραγματοποιήθηκε στα αγγλικά, από διεθνώς αναγνωρισμένους επιστήμονες στο χώρο του Τοπίου και εταίρους του προγράμματος MEDSCAPES¹⁰⁴⁵ και το παρακολούθησαν συμμετέχοντες/ουσες από την Ευρώπη και την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Κύριος στόχος του Θερινού Σχολείου ήταν να εκπαιδεύσει τους συμμετέχοντες/ουσες στις μεθοδολογίες Αξιολόγησης του Χαρακτήρα του

¹⁰⁴¹ Ν. 1650/1986, Άρθρο 2, παρ. 4: Υποβάθμιση: η πρόκληση από ανθρώπινες δραστηριότητες ρύπανσης ή οποιαδήποτε άλλης μεταβολής στο περιβάλλον, η οποία είναι πιθανό να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην οικολογική ισορροπία, στην ποιότητα και στην υγεία των κατοίκων, στην ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά και στις αισθητικές αξίες. Ενώ, σύμφωνα με το Δήμο Τσαντίλη, Υποβάθμιση δεν είναι μια ιδιότητα του ίδιου του τοπίου, αλλά μια έννοια που σχετίζεται στενά με τις περί τοπίου αντιλήψεις και γνώσεις μας (κατ' ανάγκη περιορισμένες). Η υποβάθμιση του τοπίου εμφανίζεται ως έννοια και ως πρόβλημα, α) όταν οι αλλαγές που συμβαίνουν οφείλονται σε ανθρώπινες παρεμβάσεις, β) όταν ο ρυθμός και το μέγεθός τους υπερβαίνουν τη συνηθισμένη κλίμακα, ιδίως μάλιστα όταν αυτές δεν είναι αντιστρέψιμες, και γ) όταν τα αποτελέσματα των ανθρώπινων παρεμβάσεων μας ενοχλούν (π.χ. Αισθητικά). Ο ορισμός προκύπτει τώρα από μόνος του: υποβάθμιση του τοπίου είναι η μετάβαση από μια κατάσταση που θεωρούμε καλή σε μια κατάσταση που θεωρούμε χειρότερη. Όμως ο ορισμός από μόνος του δεν αρκεί. Ποια από τις προηγούμενες καταστάσεις θεωρούμε ως αφετηρία; Με ποια κριτήρια είναι μια προγενέστερη κατάσταση επιθυμητή; Με ποια κριτήρια θεωρούμε μια μεταγενέστερη κατάσταση ανεπιθύμητη; Τι πρέπει να κάνουμε για να προλάβουμε ή να αντιστρέψουμε την υποβάθμιση; Τα ερωτήματα είναι οπωσδήποτε περισσότερα από τις απαντήσεις. Όσο λοιπόν αυξάνονται οι γνώσεις μας για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε και λειτουργεί ένα τοπίο τόσο οι αισθητικές μας αντιλήψεις αλλάζουν και αναπροσαρμόζονται. Μαζί τους αλλάζουν επίσης αυτό που θεωρούμε “υποβάθμιση” και οι προτάσεις μας για την αντιμετώπισή της. Βλ.: Τσαντίλης Δ., (2014), *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης – Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014, σ. 273.

¹⁰⁴² Καταστροφή νοείται κάθε ταχείας ή βραδείας εξέλιξης φυσικό φαινόμενο ή τεχνολογικό συμβάν στο χερσαίο, θαλάσσιο και εναέριο χώρο, το οποίο προκαλεί εκτεταμένες δυσμενείς επιπτώσεις στον άνθρωπο, καθώς και στο ανθρωπογενές ή φυσικό περιβάλλον σύμφωνα με το Ν. 1650/1986.

¹⁰⁴³ Ενώ, οι τρόποι αντιμετώπισης που προτάθηκαν –σε συνέχεια των προηγούμενων-, ήταν: 8. Καλείται η Βουλή των Ελλήνων να προχωρήσει άμεσα στην έγκριση του σχεδίου νόμου το οποίο κατέθεσε το ΥΠΕΧΩΔΕ στο τέλος Μαρτίου 2009 για την κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο, ώστε αυτή να αποτελέσει αναπόσπαστο τμήμα της ελληνικής έννομης τάξης 9. Καλείται το Υπουργείο Περιβάλλοντος –ως αρμόδιο υπουργείο–, και γενικότερα η Διοίκηση, να προχωρήσει στο σχεδιασμό των αναγκαίων μέτρων, ρυθμίσεων και δομών για την αποτελεσματική εφαρμογή των διατάξεων και κατευθύνσεων της παραπάνω Σύμβασης, σε συνδυασμό με τις σχετικές προβλέψεις της εθνικής, ευρωπαϊκής και διεθνούς νομοθεσίας – και ιδιαίτερα της Συνθήκης για την Παγκόσμια Κληρονομιά της UNESCO. Πρώτο στόχο πρέπει να αποτελέσει η ουσιαστική κωδικοποίηση της σχετικής νομοθεσίας. Παράλληλα, επιβάλλεται η οριζόντια ενσωμάτωση του τοπίου σε όλες τις τομεακές πολιτικές (χωροταξικές και πολεοδομικές, περιβαλλοντικές, αναπτυξιακές, κοινωνικές και πολιτισμικές). 10. Στον χωρικό σχεδιασμό, η μέριμνα για το τοπίο πρέπει να ενταχθεί ως κύριος στόχος σε όλα τα επίπεδα, και ιδιαίτερα στο χωροταξικό και ρυθμιστικό. Αντίστοιχα, πρέπει το τοπίο να ενταχθεί στον περιβαλλοντικό σχεδιασμό. 11. Για την ενίσχυση αυτών των επιδιώξεων, η μέριμνα για το τοπίο πρέπει να ενσωματωθεί στις Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και τις Στρατηγικές Περιβαλλοντικές Μελέτες, με τροποποίηση, όπου απαιτείται, της σχετικής νομοθεσίας. 12. Παροτρύνονται όλοι οι αρμόδιοι δημόσιοι, ιδιωτικοί και κοινωνικοί φορείς να ενεργοποιηθούν, υλοποιώντας δράσεις που θα οδηγήσουν στην αναγνώριση, την κατανόηση, τον προσδιορισμό, το χαρακτηρισμό, την αξιολόγηση και τη διαχείριση των ελληνικών τοπίων. 13. Ενθαρρύνονται όλοι οι παραπάνω φορείς να κοινοποιούν τα αποτελέσματα των δράσεών τους, να προάγουν την ανταλλαγή εμπειρογνομώνων, αλλά και να συμμετέχουν ενεργά σε εθνικά όσο και σε διεθνή forum με στόχο τη βελτίωση των εργαλείων και μεθόδων ανάδειξης, διαφύλαξης και διαχείρισης του τοπίου. 14. Παροτρύνονται τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τα ερευνητικά κέντρα να ενισχύσουν την έρευνα για το ελληνικό τοπίο, ώστε να διευρυνθεί και να εμπλουτιστεί το επίπεδο γνώσης, να τεκμηριωθούν οι διαπιστώσεις και να ελεγχθούν η σκοπιμότητα και η αποτελεσματικότητα των όποιων παρεμβάσεων. Οι διαπιστώσεις αυτές και τα συμπεράσματα της έρευνας θα πρέπει να διαχυθούν και στις υπόλοιπες εκπαιδευτικές διαδικασίες. 15. Καλείται η πολιτεία να εξασφαλίσει δυνατότητες συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών προσδίδοντάς της ενεργό ρόλο, ώστε να εμπλακεί σε όλες τις φάσεις διαμόρφωσης σύγχρονων πολιτικών τοπίου. 16. Παροτρύνονται οι κοινωνικού ενδιαφέροντος οργανώσεις (και ειδικότερα οι περιβαλλοντικές) να περιλάβουν το τοπίο στα αντικείμενα των δραστηριοτήτων τους, ενισχύοντας ιδιαίτερα τις προσπάθειες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμη. Στο τέλος της Συνάντησης –μετά την παρουσίαση και συζήτηση των συμπερασμάτων– ανταλλάχθηκαν απόψεις ως προς τη μεθόδευση μιας στενότερης συνεργασίας για την ανάδειξη και διαφύλαξη του ελληνικού τοπίου και αποφασίστηκε η ίδρυση μιας νέας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης με αυτό το στόχο. Τέλος εγκρίθηκε η “Διακήρυξη της Αθήνας για το Ελληνικό Τοπίο” και κυρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2010. Βλ.: Παπαγιάννης Θ., ό.π., σ. 17.

¹⁰⁴⁴ Μεταξύ 07 και 12 Σεπτεμβρίου 2015, στις εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου Αιγαίου και στο χωριό Σίγρι, στη Λέσβο.

Τοπίου (LCA), ως εργαλείο για την αποτελεσματική προστασία και διαχείριση της περιβαλλοντικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, με έμφαση στα τοπία της Ανατολικής Μεσογείου. Οι θεματικές του Θερινού Σχολείου κάλυψαν τα εξής πεδία, διεπιστημονικού ενδιαφέροντος: α) Εργαλεία ανάλυσης, αξιολόγησης και χαρτογράφησης του τοπίου. β) Εφαρμογές μοντέλου αξιολόγησης του κινδύνου. γ) Ανάπτυξη συμμετοχικών πρακτικών διακυβέρνησης και διαχείρισης του τοπίου ως δημόσιο αγαθό.¹⁰⁴⁶ Επιπλέον, τον Απρίλιο του 2016, η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ) και το Mediterranean Institute for Nature and Anthropos (Med-INA), διοργάνωσαν επιστημονική ημερίδα με τίτλο “Ολοκληρωμένη Διαχείριση Τοπίων: Προκλήσεις και Προοπτικές”.

Δεν πρέπει να αμελήσουμε να αναφέρουμε και την σημαντική δραστηριότητα στον χώρο τόσο της αρθρογραφίας όσο και της τέχνης, η οποία (η τελευταία) στις διάφορες εκδοχές της αφιερώνει -ολοένα και συχνότερα- πλούσιες δράσεις σε ζητήματα που αφορούν άλλοτε στα αστικά και στα φυσικά και άλλοτε στα μεταβατικά τοπία, ως αναπόσπαστα στοιχεία της καθημερινότητας αλλά και της ίδιας της ανθρωπίνης ύπαρξης.¹⁰⁴⁷

Δ.2.4. Με επίκεντρο την διαχείριση του τοπίου στην Ελλάδα

Είναι πλέον κοινός τόπος ότι οι σφαιρικές νομικές προσεγγίσεις των περιβαλλοντικών στοιχείων προσιδιάζουν στις αυξημένες και ταχύτατα μεταβαλλόμενες ανάγκες των σύγχρονων κοινωνιών. Η περίπτωση του τοπίου, στοιχείου αλλά και συνθετικής έκφρασης άλλων στοιχείων του περιβάλλοντος και των αλληλεπιδράσεών τους, πλαισίου ζωής των ανθρώπων με συμβολή στην αναβάθμιση της ποιότητας του καθημερινού βίου, αποτελεί ένα από τα πλέον σύγχρονα σχετικά παραδείγματα. Η μετατόπιση από τη θεώρηση της νομικής προστασίας του τοπίου ως “πολυτέλεια” σε εκείνη της καθημερινής κοινωνικής ανάγκης ως απαραίτητου ζωτικού πλαισίου των ανθρώπων, υιοθετήθηκε από το διεθνές δίκαιο μέσα από το κείμενο της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για το Τοπίο.¹⁰⁴⁸

Το ερώτημα που θέτει ο Μπεριάτος είναι: “κατά πόσο θα μπορούσε να υπάρξει μια ορθολογική και ταυτόχρονα οραματική διαχείριση της τοπιακής ποικιλότητας με την οποία είναι προικισμένη η χώρα μας;”¹⁰⁴⁹ Σε μια αδιαμόρφωτη ακόμα κατάσταση της πολιτικής του τοπίου στη Ελλάδα, από θεσμική και κοινωνική άποψη, όπου δεν είναι δυνατές οι θεαματικές και εντυπωσιακές κινήσεις, χρειάζονται κάποιες συγκεκριμένες πρωτοβουλίες που θα ανοίξουν το δρόμο για τα πρώτα βήματα συγκρότησης μιας πολιτικής. Ως τέτοια, προτάθηκαν στο πλαίσιο της πρώτης Συνάντησης Εργασίας του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου* –μεταξύ άλλων–, τα ακόλουθα¹⁰⁵⁰: 1. Τη σύνταξη μιας Χάρτας για το Ελληνικό Τοπίο από ομάδα εργασίας που θα συσταθεί από εκπροσώπους των φορέων της τριμερούς εταιρικής σχέσης, της οποίας η συμβολική και σημειολογική αξία θα είναι εξαιρετικά πολύτιμη. 2. Την ολοκληρωμένη και ουσιαστική (και όχι τυπική) εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο (European Landscape Convention) μέσω της πλήρους ενσωμάτωσης των βασικών της προβλέψεων στο ελληνικό δίκαιο. Ωστόσο, η κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο από το ελληνικό κοινοβούλιο δεν αρκεί, διότι συνιστά απλώς μια αναγκαία και όχι ικανή συνθήκη για την υλοποίηση μιας ολοκληρωμένης πολιτικής, που είναι και το ζητούμενο. Επομένως, η πολιτική για το τοπίο χρειάζεται να συνδέεται οργανικά με τις λεγόμενες “οριζόντιες” και “κάθετες” πολιτικές, όπως: την

¹⁰⁴⁵ Το MEDSCAPES ήταν ένα ευρωπαϊκό ερευνητικό έργο, διετούς διάρκειας (2014-2015), που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Διασυνοριακής Συνεργασίας Μεσογειακής Λεκάνης (ENPI CBC Mediterranean Sea Basin-2007-2013) και συμμετείχαν σε αυτό 8 εταίροι από 4 χώρες (Ελλάδα, Κύπρος, Ιορδανία, Λίβανος), ΑΕΙ (το Ανοικτό Πανεπιστήμιο της Κύπρου (ΟUC)), το Πανεπιστήμιο Αιγαίου (U Aegean) από την Ελλάδα, το Αμερικάνικο Πανεπιστήμιο της Βηρυτού (AUB) και το Γερμανό-Ιορδανικό Πανεπιστήμιο (GJU), και ΜΚΟ (το Ίδρυμα LAONA για την Αναβίωση και Προστασία της Κυπριακής Υπαίθρου, το Μεσογειακό Ινστιτούτο για τον Άνθρωπο και τη Φύση (Med-INA) από την Ελλάδα, η Ένωση για την Προστασία της Φύσης του Λιβάνου SPNL και η Βασιλική Ένωση για την Προστασία της Φύσης της Ιορδανίας (RSCN)).

¹⁰⁴⁶ Η Καθηγήτρια Θεανώ Σ. Τερκενλή ήταν Επιστημονικά Υπεύθυνη του Θερινού Σχολείου.

¹⁰⁴⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η χορευτική performance στο πλαίσιο της έκθεσης “Γεωμετρίες”, η οποία διοργανώθηκε από το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και έφερε τον τίτλο “Το σώμα ως τοπίο”, τον Ιούνιο του 2018.

¹⁰⁴⁸ Μαριά Α.-Ε., ό.π., σ. 84.

¹⁰⁴⁹ Μπεριάτος Η., ό.π., σ. 34.

¹⁰⁵⁰ Ό.π., σ. 31-32.

πολιτική για το περιβάλλον, την πολιτική για την προστασία της φυσικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς, την πολιτική για την πολεοδομία και τη χωροταξία, την πολιτική για την αγροτική ανάπτυξη (τα δάση και τη γεωργία), την πολιτική για τον τουρισμό. Για τους λόγους αυτούς, η ενσωμάτωση αυτή πρέπει να γίνει σε συνδυασμό με την εφαρμογή άλλων συναφών διεθνών συμβάσεων, όπως, π.χ., της Σύμβασης της Γρανάδας για την αρχιτεκτονική κληρονομιά, που κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν. 2039/1992, της Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλότητα, που κυρώθηκε με τον Ν. 2204/1994, της Σύμβασης για την Παγκόσμια Κληρονομιά (UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage), με την ενσωμάτωση της κοινοτικής οδηγίας 92/43/ΕΟΚ (Δίκτυο NATURA 2000) κ.ά.. Επιπλέον, η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης πρέπει και μπορεί να συνδυαστεί με τις προβλέψεις του Σχεδίου Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου (ΣΑΚΧ), που είναι σχετικές με τα πολιτιστικά τοπία (Commission of the European Communities, 1999, κεφ. 3: “Στόχοι και επιλογές πολιτικής”). 3. Την ψήφιση ενός ειδικού νομοθετήματος για το τοπίο, στο οποίο να προβλέπονται πρωτίστως τα εξής: α) Η δημιουργία νέων διοικητικών δομών στο κέντρο και την περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση (διευθύνσεις ή τμήματα για την προστασία, διαχείριση και αποκατάσταση του τοπίου). β) Η σύσταση νέου ή ο καθορισμός ενός υπάρχοντος συλλογικού οργάνου σε εθνικό ή και περιφερειακό επίπεδο, που θα χρησιμεύσει ως forum για τον απαραίτητο κοινωνικό διάλογο, όπως συμβαίνει και σε άλλα πεδία πολιτικής. Το ρόλο αυτό θα μπορούσε να αναλάβει το υφιστάμενο Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (ΕΣΧΣΑΑ), του οποίου το αντικείμενο είναι συναφές με θέματα τοπίου. Η θέσπιση νέων εργαλείων σχεδιασμού, δηλαδή σχεδίων για την προστασία, διαχείριση και ανάδειξη του τοπίου στα διάφορα επίπεδα (τοπικό, περιφερειακό, εθνικό). Και εδώ, για λόγους “οικονομίας δυνάμεων”, θα μπορούσαν οι απαιτήσεις του σχεδιασμού για το τοπίο να ενσωματωθούν με την προσθήκη κατάλληλων προδιαγραφών στα χωροταξικά σχέδια όλων των επιπέδων (Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια / Σχέδια Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοικτής Πόλης - ΓΠΣ/ΣΧΟΟΑΠ, Περιφερειακά, Ειδικά και Γενικά Πλαίσια Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης - ΠΠΧΣΑΑ, ΕΠΧΣΑΑ και ΓΠΧΣΑΑ, αντίστοιχα).¹⁰⁵¹ γ) Η εξασφάλιση ικανής χρηματοδότησης μέσω των κατάλληλων μηχανισμών (π.χ., ειδικό ταμείο ή μαζί με το Ταμείο Περιβάλλοντος), ώστε να γίνει εφικτή η εκπόνηση και εφαρμογή των σχεδίων και προγραμμάτων προστασίας, αποκατάστασης και ανάδειξης του τοπίου. 4. Τη δημιουργία ενός πρώτου μηχανισμού καταγραφής και μελέτης του τοπίου, όπως, π.χ., ενός φωτογραφικού αρχείου (παρατηρητηρίου), το οποίο μπορεί να ενταχθεί αργότερα στο προαναφερθέν ευρύτερο “Παρατηρητήριο του Τοπίου”, ως οργανικό τμήμα του, με βάση και την εμπειρία του αντίστοιχου γαλλικού μηχανισμού (Ministère de l’Environnement - France, 1994).¹⁰⁵²

Σε μία αισιόδοξη για την διαχείριση του τοπίου απόφαση, παρ όλη τη δυσχέρεια σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής εξαιτίας της -σε μεγάλο βαθμό- εντεινόμενης κρίσης, το έτος 2011 (και συγκεκριμένα στις 28.01.11), η τέως υπουργός Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής Κωνσταντίνα Μπιρμπίλη, εξέδωσε την απόφαση¹⁰⁵³ της σύστασης Επιτροπής Τοπίου,¹⁰⁵⁴ για πρώτη φορά στην ιστορία της μεταπολιτευτικής Ελλάδας. Ο Σκοπός και οι Αρμοδιότητες της Επιτροπής στο άρθρο

¹⁰⁵¹ Βέβαια έχει σημασία ν’ αναφερθεί ότι εκδόθηκε η υπ’ αριθμ. Αποφ. 10106/2011, ΦΕΚ 45/ΑΑΠ/2011 που αφορά στην Έγκριση προδιαγραφών για τη σύνταξη των Περιφερειακών Πλαισίων Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (προδιαγραφές αξιολόγησης - αναθεώρησης - εξειδίκευσης Περιφερειακών Πλαισίων) και στην οποία προσαρτάται το Παράρτημα Ι με τίτλο : ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ.

¹⁰⁵² Η δημιουργία ενός τέτοιου οργανωτικού σχήματος μπορεί να γίνει μέσα από την υλοποίηση ενός ειδικού προγράμματος με συγχρηματοδότηση από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους (στο πλαίσιο της κοινοτικής πρωτοβουλίας INTERREG ή του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς - ΕΣΠΑ) και με τη συμμετοχή των φορέων της τριμερούς εταιρικής σχέσης, οι οποίοι θα πάρουν και την πρωτοβουλία σύνταξης και υποβολής της σχετικής πρότασης στις αρμόδιες αρχές. Ήδη στα προηγούμενα Επιχειρησιακά Προγράμματα Περιβάλλοντος (ΕΠΠΕΡ) του πρώην ΥΠΕΧΩΔΕ (τέως ΥΠΕΚΑ / Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και νυν Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ) υπήρξε μια πρώτη -μικρή βέβαια- χρηματοδότηση για δράσεις αποκατάστασης του τοπίου ευαίσθητων περιοχών. Έτσι, με τη δημιουργία ενός φωτογραφικού αρχείου-παρατηρητηρίου του σύγχρονου ελληνικού τοπίου, θα γινόταν εφικτή η απεικόνιση της σημερινής Ελλάδας και η παρουσίαση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της, έτσι ώστε να μπορούν να κατανοηθούν οι βραδείες μεταβολές, όπως και οι σχετικές αξιολογήσεις του τοπίου.

¹⁰⁵³ Αριθμός Απόφασης: 4321.

¹⁰⁵⁴ Άρθρο 1, Σύσταση Επιτροπής για το Τοπίο: 1. Συνιστάται στο Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής δεκαμελής (10) διαρκής επιστημονική και συμβουλευτική επιτροπή, με τίτλο “Επιτροπή Τοπίου”.

2, ορίζονταν ως οι ακόλουθες: “2.1. Ο συντονισμός και η πρόταση μέτρων και ενεργειών για α) την ολοκληρωμένη εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο και β) την σύνταξη Εθνικής Στρατηγικής για το Τοπίο. 2.2. Η εισήγηση προς τον Υπουργό Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και τους συναρμόδιους Υπουργούς σχετικά με: α. τις αναγκαίες νομοθετικές ρυθμίσεις και τροποποιήσεις, όπου απαιτείται, καθώς και προτάσεις για τη λήψη αναγκαίων μέτρων για την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο, β. την πρόσκληση ειδικών εμπειρογνομόνων και επιστημόνων, οι οποίοι ασχολούνται με την έρευνα σε θέματα που άπτονται του σκοπού της Επιτροπής με σκοπό την τεχνική και επιστημονική υποστήριξή της, και γ. την ανάγκη σύνταξης προδιαγραφών με στόχο την ανάθεση μελετών και προγραμμάτων για την προώθηση της εφαρμογής της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο. 2.3. Η προώθηση μέσω των εισηγήσεων της, ειδικότερων στόχων όπως (αναφέρονται ενδεικτικά): α. ο σχεδιασμός και η εφαρμογή πολιτικών για το τοπίο με στόχο την προστασία, τη διαχείριση και το σχεδιασμό του, μέσω της υιοθέτησης ειδικών μέτρων που έχουν προσδιορισθεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το τοπίο, β. η εξασφάλιση δυνατοτήτων συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών (σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο) προσδίδοντάς της ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση και εφαρμογή σύγχρονων πολιτικών για το Τοπίο, γ. η ένταξη πολιτικής προστασίας για το τοπίο στο χωρικό σχεδιασμό (σε εθνική, περιφερειακή και τοπική κλίμακα), στον περιβαλλοντικό σχεδιασμό, και στις τομεακές πολιτικές, σε σχέση με την υιοθέτηση των αρχών και των στρατηγικών δράσεων που έχουν προσδιορισθεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, δ. η δημιουργία τυπολογίας των Ελληνικών τοπίων και δεικτών τοπίου, ανάλυση των χαρακτηριστικών του, διάγνωση και αξιολόγησή του δυναμικού μετασχηματισμού του, ε. ο προσδιορισμός κριτηρίων ποιότητας του τοπίου μέσα από δημόσια διαβούλευση, στ. η δημιουργία μηχανισμών και εργαλείων για την παρατήρηση της εξέλιξης και των αλλαγών του τοπίου, ζ. η υποστήριξη δράσεων με βασικό στόχο τη βελτίωση και την αποκατάσταση του τοπίου, η. η υποστήριξη εκστρατειών κοινωνικής ευαισθητοποίησης στα θέματα του τοπίου, θ. η ενθάρρυνση των επιστημονικών και ακαδημαϊκών συνεργασιών στα θέματα του τοπίου και η ανταλλαγή εμπειριών μεταξύ εμπειρογνομόνων, καθώς και η δημοσιοποίηση μελετών και ο προσδιορισμός μεθοδολογίας εργασίας στα θέματα του τοπίου, ι. η σύνταξη τυπολογίας για το Ελληνικό Τοπίο”.¹⁰⁵⁵

Δυστυχώς, η εν λόγω Επιτροπή δεν κατάφερε να “ευδοκιμήσει”, καθώς η κυρία Κωνσταντίνα Μπιρμπίλη παραιτήθηκε από υπουργός Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και έκτοτε με τις συνεχείς πολιτικές αναταράξεις τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, δεν έχει υπάρξει ξανά καμία αντίστοιχη θεσμική πρωτοβουλία.

¹⁰⁵⁵ Βλ.: Παράρτημα ολόκληρη την απόφαση σύστασης Επιτροπής Τοπίου.

Ελαιογραφία του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα (αγνώστου). Βρίσκεται στο Δημαρχείο Ρεθύμνου.
(αρχείο Νίκου Σκουτέλη)

Δ.3. Μελέτη Περίπτωσης: Κρήτη

Στην παρούσα ενότητα, θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με τη γεωγραφική περιοχή που αφορά στην έρευνά μας, δηλαδή με το νησί της Κρήτης. Από αυτό το σημείο και έπειτα, θα μας απασχολεί ο προσδιορισμός του χώρου -εν προκειμένω της Κρήτης- και πώς αυτός έχει συντελεστεί στο πέρασμα των χρόνων ως αποτέλεσμα φυσικών και ανθρωπογενών διεργασιών, όσο και να εστιάσουμε -στο πλαίσιο της εμπειρικής μας έρευνας- στην ανάδυση του προβληματισμού για προστασία του τοπίου από την Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα, με κύριο γνώμονα τις δράσεις που αφορούν στην φύση και στον πολιτισμό -και κατ' επέκταση την θεώρηση του τοπίου-, από ομάδες της κοινωνίας οι οποίες με κάποιον τρόπο μετέχουν αυτής της διαδικασίας. Ωστόσο, για να φτάσουμε στο υπό μελέτη χρονικό διάστημα που αφορά στην έρευνά μας, οφείλουμε να κάνουμε μία ιστορική καταβύθιση στο χρόνο, να “συναντηθούμε” με τους πολιτισμούς που έδρασαν και επέδρασαν στην κουλτούρα των κατοίκων της Κρήτης του σήμερα, αλλά και με τις ανά περιόδους συνθήκες οι οποίες άφησαν ανεξίτηλα ίχνη και εντοπίζονται μέχρι σήμερα στα σύγχρονα τοπία του νησιού. Φυσική ιστορία, ιστορία, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική και πολεοδομία, πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία, είναι κάποιοι από τους τομείς στους οποίους θα αναφερθούμε, ώστε στο επόμενο κεφάλαιο -με περισσότερη σαφήνεια- να επιχειρήσουμε, την ερμηνευτική ανάλυση στη βάση των δεδομένων της έρευνάς μας.

Η Κρήτη είναι ένα από τα μεγάλα νησιά στη Μεσόγειο, αλλά δεν μοιάζει με κανένα απ' αυτά, ούτε στη γεωλογική διαμόρφωση, ούτε στην ιστορία, ούτε στην αρχαιολογία, ούτε στο ανθρωπολογικό στοιχείο. Σε όλα έχει δική της, ξεχωριστή ιδιομορφία, από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα. Αποτελεί ένα ιδιαίτερο κόσμο. Ο Όμηρος δεν την αναφέρει νήσο αλλά γαία περίρρυτο (τ. 172). Ανάμεσα στις τρεις ηπείρους του Παλαιού Κόσμου, έχει πάρει και από τις τρεις ορισμένα χαρακτηριστικά, τα έχει “ανακατώσει” όλα μαζί και δημιουργήθηκε κάτι το ατομικά δικό της. Ένας Βενετσάνος γενικός

προβλεπτής, ο Zuanne Mocenigo, αναφέρει στην έκθεσή του το 1589: "...Η νήσος Κρήτη, μία από τις σπουδαιότερες του κόσμου και, βεβαίως, η σπουδαιότατη όλης της Ανατολής, όχι μόνο για το μέγεθός της αλλά και το εύκρατο κλίμα, για τη γονιμότητα του εδάφους, και τα άλλα προσόντα, με τα οποία την επροίκισε η Φύση, υπήρξε, σε κάθε εποχή, περικλεής και ένδοξη. Στην Κρήτη υπήρξαν διάφορες πόλεις, μεγαλοπρεπείς και πλούσιες, που κυβερνούσαν δημοκρατικά... Είναι, ωσάν κέντρο, στη μέση της Μεσογείου, ή μάλλον, μπορεί να πει κανείς, στη μέση του κόσμου, αφού απέχει, σχεδόν το ίδιο από την Ασία, από την Αφρική και από την Ευρώπη. Γεγονός που, κοντά στα άλλα σπουδαία προσόντα της, την κάνει άξια να έχει την έδρα της αυτοκρατορίας του κόσμου...".¹⁰⁵⁶

Ο χώρος σε συνδυασμό με τα έργα των κατοίκων της κατείχαν πάντα καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του αιγαιακού πολιτισμού σε όλες τις εποχές. Στην Κρήτη εισήλθαν, επαναπροσδιορίστηκαν και διαμορφώθηκαν νέες κατά καιρούς, αλλά σταθερές πολιτισμικές αξίες, που αποτυπώθηκαν σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας, λαϊκής και λόγιας. Αυτές είναι αποτέλεσμα τριών παραμέτρων, που επηρέασαν καθεμία σε διαφορετικό βαθμό και σε συνδυασμό με άλλες λιγότερου σταθερού παράγοντα, οι οποίες αφορούν: στο μέγεθος του νησιού, στην ιδιαιτερότητα της μορφολογίας του, και τέλος στη θέση της στο κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου, στο ρόλο του δηλαδή ως ενδιάμεσου σταθμού ανταλλαγών μεταξύ Ευρώπης, Αφρικής και Ασίας, σε όλες σχεδόν τις ιστορικές περιόδους.¹⁰⁵⁷

Η Κρήτη είναι νησί μαζί και ήπειρος. Τέτοιος χαρακτηρισμός δεν οφείλεται μόνο στη μεγάλη διαφορά του μεγέθους της από τα άλλα νησιά, αλλά και στη μορφολογία της, στους υψηλούς ορεινούς όγκους της, στην ύπαρξη σε μικρογραφία μορφολογικών χαρακτηριστικών άλλων ηπείρων -όπως της ερήμου, του υψιπέδου, της υποτροπικής βλάστησης-, στις συχνές εναλλαγές όλων αυτών μεταξύ τους, στα περίπου 260 χλμ. μήκους και στα 60 χλμ. κατά μέσον όρο πλάτους. Δεν είναι λοιπόν μόνο λόγω του μεγέθους, αλλά περισσότερο της ποικιλίας του τοπίου και των κλιματολογικών συνθηκών, που αποκαλείται η Κρήτη ήπειρος, τόσο από βοτανολόγους και γεωγράφους, όσο και από εθνολόγους και ιστορικούς.¹⁰⁵⁸

Η ποικιλία χαρακτήρων στο τοπίο και η άμεση γειτνίαση συχνά αντιθετικών μορφών, λειτουργούν ως πυκνωτής οπτικών και ψυχολογικών εμπειριών, οι οποίες αποτυπώνονται σε όλες τις πολιτισμικές εκφράσεις, από την αγγειοπλαστική και την υφαντουργία μέχρι τη μουσική και την αρχιτεκτονική.¹⁰⁵⁹ Η δημιουργία έντονων συγκινήσεων από την ενατένιση της φύσης οδήγησε στην παρατήρηση, την ανάλυση και την επεξεργασία ιδιαίτερων χώρων της, εξανθρωπίζοντας και εκλογικεύοντας τις μορφές τους, κατά τρόπο που αργότερα να αποδίδονται ως κατασκευαστικές εμπειρίες. Παράλληλα, η θέαση του συνταρακτικού τοπίου του νησιού βοήθησε το μάτι να περνά με ευκολία και το σώμα με αυθορμητισμό από το οικείο στο άγνωστο, και το νου από την ανθρώπινη στη θεία διάσταση, από τη ζωή στην "άλλη" ζωή.¹⁰⁶⁰

Πουθενά στην Κρήτη δεν είναι ίδιο το τοπίο. Πουθενά, ωστόσο, δεν είναι και πράγματι διαφορετικό. Αλλάζει καθώς προχωρούμε από τα δυτικά στα ανατολικά, από τα βόρεια στα νότια. Αλλάζει σε κάθε μέτρο που ανεβαίνουμε στην πλαγιά ενός βουνού, κάθε μέρα του χρόνου που περνάει. Μένει όμως το ίδιο, γιατί αυτή η εκπληκτική ποικιλία των μορφών επαναλαμβάνεται με παραλλαγές, σε όλη την έκταση του νησιού. Τις πετρώδεις απογυμνωμένες πλαγιές διαδέχονται βαθιές κοιλάδες με αδιάβατη βλάστηση, άγριοι γκρεμνοί περιστοιχίζουν εύφορες καλλιεργημένες πεδιάδες, ένας ξερότοπος που το

¹⁰⁵⁶ Σπανάκης Γ. Στ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων* (τομ. Α'), Ηράκλειο, Γραφικές τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., 2006, σ. 1, 2. [*L' Isola di Candia, una delle principali del mondo, et principalissima certo di tutto il Levante, non meno per la gradezza sua, che per le temperie dell'aria, per la fecondita del terreno, et per gli altri beneficij che ella ha avuti dalla Natura; fu in ogni tempo celebre, et famosa;...Vi sonostate diverse nobili e ricche Citta che si governavano a Republica...E situata, come un centro, in mezo del mare mediterraneo, anzi si puo dire, in mezo del mondo; essendo confine quasi ugualmente distante fra l' Asia, l' Africa et l' Europa;il che, appresso le altre sue estimabili qualita, la fece riputar degna... di havere la sede dell' Imperio del mondo.*] (Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμος Α', στο: ό.π., σ. 1-2).

¹⁰⁵⁷ Σκουτέλης Ν., "Κρήτη", στο: Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου, αρχιτεκτονική*, (2003), Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2003, σ. 161.

¹⁰⁵⁸ Ο.π..

¹⁰⁵⁹ Ο.π., σ. 161-2.

¹⁰⁶⁰ Ο.π., σ. 162.

καλοκαίρι μοιάζει με έρημο γεμίζει την άνοιξη με πολύχρωμα αγριολούλουδα, το σχεδόν αρκτικό κλίμα στις κορυφές των ψηλών βουνών συνυπάρχει με το ημιερημικό της νότιας ακτής.¹⁰⁶¹

Το τοπίο όμως δεν είναι μόνο η εικόνα του. Το ενοποιητικό στοιχείο που συνδέει τις επιμέρους ψηφίδες, και τους δίνει μορφή και νόημα, είναι η επίγνωση των αθέατων αιτιών που το διαμόρφωσαν, των τεκτονικών δυνάμεων που το ανύψωσαν από τη θάλασσα, του ήλιου, του ανέμου και της βροχής που λείαναν τις πλαγιές των βουνών και επούλωσαν τις πληγές των βίαιων γεωλογικών ανακατατάξεων, των αδυσώπητων δυνάμεων της φυσικής επιλογής που δρουν στα φυτά, στα ζώα και τις κοινωνίες τους. Είναι ακόμη, πριν ή και πάνω απ' όλα, η συναίσθηση του μόχθου ατέρμονων γενεών ανθρώπων που από τη νεολιθική εποχή δεν έχουν πάψει να βοσκούν τα κοπάδια τους στα κακοτράχαλα βουνά, να ξεχερσώνουν και να καίνε τη βλάστηση για να φτιάξουν βοσκοτόπια ή χωράφια, να χτίσουν με ξερολιθιές ατέλειωτους αναβαθμούς για να συγκρατήσουν το λιγοστό χώμα για τις ελιές, τα αμπέλια και, ως πριν λίγα ακόμη χρόνια, για τα στάρια τους. Η Κρήτη δε νοείται χωρίς τους ανθρώπους της, χωρίς τη μεγάλη ιστορία των πολιτισμών που αναπτύχθηκαν στη γη της,¹⁰⁶² τις εισβολές και τους κατακτητές που πέρασαν, χωρίς τις μικρές ιστορίες της καθημερινής ζωής, αυτές που τελικά δημιουργούν την "ατμόσφαιρα" του νησιού.¹⁰⁶³

Δ.3.1. Τοπία της Κρήτης ιδωμένα υπό το πρίσμα της Φυσικής Ιστορίας

Πριν από 5 έως 2 εκατομμύρια χρόνια, λοιπόν, η Κρήτη ήταν χωρισμένη σε μικρά και μεγαλύτερα νησιά, το ένα κοντά στο άλλο. Κατά την Πλειστόκαινο εποχή¹⁰⁶⁴ άρχισε να παίρνει το σημερινό της σχήμα. Μέχρι την εμφάνιση της ζωής υπήρχε μία τεράστια φυσική "αποχέτευση για την εκροή των υδάτων και ταυτόχρονα χώρος ποικιλίας σε βότανα χλωρίδας. Η πλούσια πανίδα περιελάμβανε ελάφια, αγρίμια και πουλιά, ακόμη και μικρόσωμους ελέφαντες. Τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά του νησιού είναι τα εκπληκτικά φαράγγια, στα οποία βρίσκουμε τα περισσότερα ενδημικά φυτά της Κρήτης, τα ψηλά βουνά, η μακρά ακτογραμμή,¹⁰⁶⁵ οι εύφορες πεδιάδες. Το υπόστρωμα του νησιού είναι ασβεστολιθικός βράχος με καρστικά φαινόμενα που δίνουν τα πολλά του σπήλαια και φαράγγια. Οι κλιματικές συνθήκες επηρεάζονται από την εγγύτητα των ψηλών βουνών στην ακτή. Οι βόρειες πλευρές είναι υγρότερες από τις νότιες.¹⁰⁶⁶

Η Κρήτη, είναι νησί, μια στενόμακρη ορεινή λωρίδα γης καταμεσής στη θάλασσα, στην πύλη της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Το γεωγραφικό της στίγμα είναι από 35°42' έως 34°55' βόρειο πλάτος και από 23°44' έως 26°19' ανατολικό μήκος. Η έκτασή της ανέρχεται σε 8.336 τετραγωνικά χιλιόμετρα και το μήκος της γύρω στα 260 χιλιόμετρα. Το πλάτος της πουθενά δεν υπερβαίνει τα 60 χιλιόμετρα, ενώ στο στενότερο σημείο της είναι μόλις 12 χιλιόμετρα. Ευρώπη, Αφρική και Ασία είναι το ίδιο κοντά, το ίδιο μακριά. Τα Αντικύθηρα και τα Κύθηρα από τη μία, η Κάσος, η Κάρπαθος και η Ρόδος από την άλλη, δίνουν την εντύπωση ότι είναι τα απομεινάρια από δύο γέφυρες στεριάς που ένωναν κάποτε την Κρήτη με το νότιο άκρο της Πελοποννήσου και το δυτικό άκρο της Μικράς Ασίας.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶¹ Τσαντίλης Δ., (επιμ.), *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης – Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014, εισαγωγή.

¹⁰⁶² Στην αρχή του βιβλίου, *Η συλλογική μνήμη των Κρητών* του Χριστόφορου Βαλλιάνου, βρίσκουμε έναν πίνακα των περιόδων ελευθερίας και κατοχής της νήσου Κρήτης, στην διάρκεια των δύο χιλιετιών μ.Χ.. Από τον πίνακα αυτό, αθροιστικά, αντιστοιχούν σε 647 τα χρόνια της ελευθερίας και σε 1437 τα χρόνια της κατοχής. Παραθέτοντάς τα αναλυτικά, τα χρόνια της ελευθερίας ανήκουν σε 289 χρόνια της πρώτης Βυζαντινής περιόδου, 243 χρόνια της Β' Βυζαντινής περιόδου, 15 χρόνια της Ανεξαρτησίας, 28 χρόνια η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα μέχρι και την Γερμανική κατοχή και τέλος 74 χρόνια από την απελευθέρωση έως σήμερα. Αντίστοιχα, τα χρόνια της κατοχής ανήκουν σε 602 χρόνια υπό την κατοχή των Ρωμαίων, 137 χρόνια της Αραβοκρατίας, 441 χρόνια της ενετοκρατίας και 253 χρόνια της τουρκοκρατίας. Βλ.: Βαλλιάνου Χ., *Η συλλογική μνήμη των Κρητών*, Βώροι, Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας, Κέντρο Ερευνών, 2012, σ. 9.

¹⁰⁶³ Τσαντίλης Δ., ό.π..

¹⁰⁶⁴ Ένα εκατομμύριο έως 10.000 χρόνια πριν από την εποχή μας.

¹⁰⁶⁵ 1000 χλμ., βραχωνιών και αμμωδών ακτών.

¹⁰⁶⁶ Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, 2009, σ. 197, 198.

¹⁰⁶⁷ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης – Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014, σ.

Το Κρητικό Πέλαγος χωρίζει την Κρήτη από την Ελληνική Χερσόνησο και τις Κυκλάδες, ενώ το Λυβικό Πέλαγος τη χωρίζει από την Αφρική. Μια σειρά από μικρές νησίδες την περιβάλλουν. Άλλες μοιάζει να έχουν μόλις αποκοπεί από τη στεριά, άλλες να έχουν αναδυθεί από τα νερά. Πιο απόμακρη είναι η Γαύδος, η νοτιότερη εσχαιά της Ευρώπης, απέναντι από την αφρικανική χερσόνησο της Κυρηναϊκής. Στο κέντρο της αλυσίδας των βουνών δεσπόζει ο Ψηλορείτης, η αρχαία Ίδη. Με ύψος 2.456 μέτρα, είναι το ψηλότερο βουνό της Κρήτης. Επιβλητικότερος ορεινός όγκος ωστόσο, παρ' ότι τρία μέτρα χαμηλότερος, είναι τα Λευκά Όρη, στο δυτικό τμήμα του νησιού. Ένας σχεδόν κατακόρυφος γκρεμός υψώνεται από τη στενή νότια ακτή ως πάνω στις Μαδάρες, ένα άδενδρο δαιδαλώδες υψίπεδο, τουλάχιστον 2.200 μέτρα η κάθε μία.¹⁰⁶⁸ Ψηλότερη απ' όλες είναι οι Πάχνες. Γύρω της εκτείνεται ένας παράξενος αφιλόξενος χώρος που μόνο λίγοι σκληροτράχηλοι κτηνοτρόφοι διεκδικούν. Μόνον αυτοί επιμένουν ακόμη να περνούν από εκεί τα κοπάδια τους στις αρχές του καλοκαιριού, προς τα ορεινά βοσκοτόπια, και στις αρχές του φθινοπώρου, στον δρόμο της επιστροφής τους στα χειμαδιά. Είναι το απόλυτο βασίλειο της πέτρας, δίχως αρχή και δίχως τέλος. Όμως η αίσθηση του απέραντου είναι παραπλανητική. Βρισκόμαστε στην Κρήτη. Ούτε 10 χιλιόμετρα από το άγριο τοπίο στις Μαδάρες και τα ορεινά βοσκοτόπια των Λευκών Ορέων απλώνεται η ήπια βόρεια ακτή, με τους καταπράσινους ελαιώνες, τις πορτοκαλιές και τα αμπέλια.¹⁰⁶⁹

Η γεωλογία κυριαρχεί στο κρητικό τοπίο. Γυμνοί βράχοι προβάλλουν παντού ανάμεσα στην αραιή βλάστηση. Τα γεωλογικά στρώματα, τα ρήγματα και οι πτυχώσεις είναι σχεδόν παντού εμφανή. Σε λίγα μέρη του κόσμου είναι οι αντιθέσεις χρωμάτων και σχημάτων τόσο έντονες όσο στην Κρήτη: από τους γκρίζους ασβεστόλιθους στις γυμνές κορυφές των βουνών, τους κατακόρυφους γκρεμούς, τα στενά και βαθιά φαράγγια και τις απόκρημνες ακτές έως τους αστραφτερούς πράσινους σχιστόλιθους και τους ωχρούς φυλλίτες, σε ομαλότερες πλαγιές, καλυμμένες με πυκνή θαμνώδη βλάστηση. Πιο χαμηλά ανοιχτόχρωμοι ασβεστόλιθοι, διαβρωμένοι από τη βροχή και τον αέρα, περιστοιχισμένοι από κοκκινόχωμα, αλλού γυμνοί, αλλού καλυμμένοι από πρίνους και αγκαθωτούς θάμνους, προβάλλουν σα νησιά ανάμεσα στους ήπιους κυματιστούς λόφους από νεότερες λευκοκίτρινες μάργες, που δίνουν εύφορο χώμα για αμπέλια, ελιές και άλλες καλλιέργειες.¹⁰⁷⁰

Το απότομο πετρώδες τοπίο των ορεινών όγκων διακόπτεται από μικρά και μεγάλα επίπεδα οροπέδια με παχύ εύφορο χώμα, το οποίο μαζεύτηκε εκεί από τη διάβρωση των υψωμάτων που τα περιστοιχίζουν και από τους ισχυρούς ανέμους που το μετέφεραν από τη Σαχάρα. Το οροπέδιο του Ομαλού στα Λευκά Όρη, το οροπέδιο της Νίδας στον Ψηλορείτη, τα οροπέδια του Λασιθίου και του Καθαρού στη Δίκτη, και το οροπέδιο του Χαντρά είναι κλειστοί μικροί κόσμοι, περιστοιχισμένοι από πετρώδεις κορυφές – άλλοι καλλιεργημένοι, άλλοι αφημένοι να γίνουν βοσκοτόπια. Οι πόλγες, όπως ονομάζουν οι γεωλόγοι τα βυθίσματα αυτά, αποτελούν γόνιμες νησίδες σε μια συχνά πετρώδη ορεινή έρημο. Τα νερά και τα χιόνια του χειμώνα που συγκεντρώνονται στα κλειστά οροπέδια στραγγίζουν μέσα από καταβόθρες που σχηματίστηκαν στον διαβρωμένο ασβεστόλιθο και τροφοδοτούν τις πηγές απ' όπου ποτίζονται οι εντατικές καλλιέργειες στα πεδινά.¹⁰⁷¹

Βαθιά φαράγγια διασχίζουν τα βουνά, με κατεύθυνση συνήθως από Βορρά προς Νότο. Αντί για εμπόδιο, όμως, αποτελούν συχνά τη μόνη δίοδο από τη βόρεια στη νότια Κρήτη. Γνωστότερο απ' όλα είναι το Φαράγγι της Σαμαριάς, ένα από τα περίπου διακόσια φαράγγια της Κρήτης. Εκεί έχουν βρει καταφύγιο πολλά από τα σπάνια είδη της κρητικής χλωρίδας και πανίδας. Ένα πλήθος χειμάρρων ρέουν μέσα σε στενές κοιλάδες ή στον πυθμένα των πολυάριθμων φαραγγιών. Η παροχή τους σε νερό είναι μικρή και εποχική, αλλά στις όχθες τους δημιουργείται μια αδιαπέραστη ζούγκλα όπου κυριαρχούν πλατάνια, πικροδάφνες και λυγαριές, καταμεσής σε ένα συχνά άδενδρο, πετρώδες και ξηρό τοπίο. Στις εκβολές τους στη θάλασσα, πολλά από τα ποτάμια και τους χειμάρρους σχηματίζουν μικρούς υδροτόπους, όπου ξεκουράζονται και βρίσκουν τροφή τα αποδημητικά πουλιά στο διάβα τους προς και από την Αφρική.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁸ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), ό.π..

¹⁰⁶⁹ Ο.π..

¹⁰⁷⁰ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 28.

¹⁰⁷¹ Ο.π., σ. 21.

¹⁰⁷² Ο.π..

Η μεγάλη φυσική πολυμορφία του κρητικού τοπίου αντικατοπτρίζεται στην εντυπωσιακή ποικιλομορφία των καλλιέργειών. Μεγάλος αριθμός καλλιεργούμενων ειδών και ποικιλιών προέκυψε από τη μακροχρόνια ανθρώπινη επιλογή. Στις πανάρχαιες καλλιέργειες της ελιάς και των αμπελιών ήρθαν να προστεθούν οι ντοματιές, οι πορτοκαλιές, αλλά και εξωτικότερες καλλιέργειες, όπως τα αβοκάντο και τα κίτρα, ενώ η καλλιέργεια των δημητριακών έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί και οι αγροί τους καταλήφθηκαν πάλι από άγρια βλάστηση.¹⁰⁷³

Πέρα από τους καλλιεργημένους αναβαθμούς των λόφων, ανάμεσα στους αγρούς και στα λιβάδια, και ως το βάθος του ορίζοντα, κυριαρχούν αλλού χαμηλά δάση με πρίνους, ήμερες βελανιδιές, χαρουπιές, κυπαρίσσια ή πεύκα, αλλού πυκνοί και αδιαπέραστοι θαμνότοποι με ρείκια, κουμαριές, ασπάλαθους, σκίνα, βατομουριές. Στις πιο ξηρές, θερμές και άγονες πλαγιές επικρατούν τα φρύγανα, που αποτελούν την κυρίαρχη βλάστηση στο νησί. Το κρητικό τοπίο είναι ένα περίπλοκο μωσαϊκό που καμιά ψηφίδα του δεν υπερβαίνει τις λίγες δεκάδες στρέμματα. Γιατί, άραγε; Η γεωμορφολογική και κλιματική ποικιλομορφία είναι ο ένας λόγος. Ο άλλος είναι η μικρή κλίμακα και η συμπληρωματικότητα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Και οι δύο διαμορφώνουν την τελική σύνθεση. Λίγες ελιές στην πλαγιά, ένα αμπέλι πιο κάτω, ο μικρός λαχανόκηπος πλάι στο σπίτι, τα εγκαταλειμμένα χωράφια στα πιο άγονα και ορεινά εδάφη, εκεί που παλιότερα έσπερναν στάρι, κριθάρι και άλλα δημητριακά. Πιο πάνω, ο ανοιχτός χώρος της ημινομαδικής κτηνοτροφίας, από τα χαμηλά ως τους ορεινούς καλοκαιρινούς βοσκότοπους και την άδενδρη ορεινή ζωή.¹⁰⁷⁴

Κτηνοτρόφος, καλλιεργητής, οικοδόμος, ο άνθρωπος δεν έχει αφήσει ανεπηρέαστη ούτε μία σπιθαμή της κρητικής γης. Η παραδοσιακή χρήση της φωτιάς για το καθάρισμα των βοσκοτόπων και τα κοφτερά δόντια των κατσικιών έχουν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την ορεινή και ημιορεινή βλάστηση. Οι ξερολιθιές που ζώνουν τις πλαγιές των κρητικών βουνών είναι πανάρχαιες. Αποτέλεσαν χαρακτηριστικά στοιχεία του κρητικού τοπίου ίσως από τους μινωικούς χρόνους. Άλλες οριοθετούν απλώς τις περιουσίες, άλλες σχηματίζουν επίπεδες πεζούλες όπου καλλιεργούνται ελιές ή αμπέλια, άλλες είναι απλώς μάντρες για τα αιγοπρόβατα ή προστατεύουν λαχανόκηπους και οπωροφόρα δέντρα από τον άνεμο και τα κατσίκια. Το κρητικό τοπίο δεν μεταβάλλεται μόνο χρονικά. Μεταβάλλεται και καθώς ανεβαίνουμε ή κατεβαίνουμε την πλαγιά ενός βουνού. Λίγες εκατοντάδες μέτρα ψηλότερα ή χαμηλότερα στην ίδια πλαγιά αντιστοιχούν (από άποψη κλίματος) σε μετατόπιση εκατοντάδων χιλιομέτρων προς Βορρά ή προς Νότο, στα πεδινά.¹⁰⁷⁵

Δ.3.2. Πηγές που συνιστούν τεκμήρια τοπίου για την Κρήτη

Η Κρήτη, απ' όλα τα διαμερίσματα της χώρας, έχει το προνόμιο να διαθέτει γραπτά μνημεία επτακοσίων χρόνων, που διαφωτίζουν αυθεντικά την ιστορία της. Συμβόλαια, άλλα επίσημα έγγραφα, απογραφές του πληθυσμού, κατάλογοι των ονομάτων των οικισμών κατά διοικητικές περιφέρειες, βιβλία περιηγητών και άλλα γραπτά μνημεία αναφέρουν, -μεταξύ άλλων- αλώβητα στο πέρασμα των αιώνων, τα ονόματα των χωριών, όπως ακριβώς τα λέει και σήμερα ο κρητικός λαός.¹⁰⁷⁶

Ωστόσο, τα παλαιότερα γραπτά μνημεία από την Κρήτη είναι οι πινακίδες της Γραμμικής Α γραφής (1800-1550 π.Χ.). Είναι γραμμένες σε γλώσσα που δεν έχει ακόμη πλήρως αποκρυπτογραφηθεί όμως τα ιδεογράμματα ζώων, φυτών και δέντρων μας δίνουν μερικά στοιχεία για την αγροτική δραστηριότητα. Τα παλαιότερα αναγνώσιμα αρχεία είναι οι πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής (1400-1200 π.Χ.)¹⁰⁷⁷ από την Κνωσό και τα Χανιά, γραμμένες σε μια πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας. Το μικρό τμήμα του αρχείου που διατηρήθηκε αποτελείται από οικονομικές καταγραφές, οι οποίες αναφέρονται κυρίως στη γη και την παραγωγή της. Τα γεωργικά κτήματα υπολογίζονται με βάση την ποσότητα σπόρου σιταριού

¹⁰⁷³ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 22.

¹⁰⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 21-22.

¹⁰⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 22.

¹⁰⁷⁶ Σπανάκης Γ. Στ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων* (τομ. Α'), Ηράκλειο, Γραφικές τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., 2006, σ. 3.

¹⁰⁷⁷ Την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β πέτυχαν το 1952 οι Άγγλοι ερευνητές John Chadwick και M. Ventris. Το επίτευγμα τούτο, παρά τις αντιρρήσεις και τις επιφυλάξεις πολλών ειδικών, θεωρήθηκε ως το μεγαλύτερο αρχαιολογικό γεγονός του 20^{ου} αιώνα, στο: Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης, εκδόσεις Μύστis, 1990, σ. 48.

που απαιτείται για την σπορά τους. Περίπου το ένα τρίτο των πινακίδων αναφέρονται σε πρόβατα και μαλλί.¹⁰⁷⁸

Τα σωζόμενα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων αρχίζουν μετά από ένα κενό 400 χρόνων. Αναφέρονται κυρίως στην Αθήνα. Οι γραπτές αναφορές για την Κρήτη είναι αρκετά πλούσιες, αλλά κατώτερης ποιότητας, και ποτέ δεν συλλέχθηκαν ούτε μελετήθηκαν συστηματικά. Η Κρήτη ήταν ένας μυθικός τόπος, με λίγους επισκέπτες, για τον οποίο μπορούσαν να γίνονται πιστευτές διάφορες ιστορίες: οι συγγραφείς μπορούσαν να πεισθούν ότι η Κρήτη είχε φίδια ή κουκουβάγιες και ότι, όταν έφερναν τα συγκεκριμένα ζώα στο νησί, αυτά πέθαιναν. Οι αρχαίοι Έλληνες και οι περισσότεροι Ρωμαίοι συγγραφείς έδειξαν ελάχιστο ενδιαφέρον για το τοπίο και τους κατοίκους του. Το κενό αυτό καλύπτουν σε μικρό βαθμό οι επιγραφές. Επιπλέον, όλες οι σωζόμενες γραπτές αναφορές από την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο θα χωρούσαν σε μια σελίδα, αν και με βάση τις αρχαιολογικές μαρτυρίες πρόκειται για τη δεύτερη σημαντικότερη σε δραστηριότητα περίοδο του κρητικού πολιτισμού.¹⁰⁷⁹ Για την ιστορία του νησιού από άποψη καθημερινής ζωής, πολιτισμικών εκφάνσεων, νομικών διατάξεων κ.α., έχει επαρκώς ασχοληθεί ο R. F. Willets, με μία σειρά εκδόσεων όπως, *Everyday life in Ancient Crete* (1969), *The Civilization of Ancient Crete* (1976), *Cretan Cults and Festivals* (1980), *Ancient Crete from early times until the Roman Occupation* (2006) κ.α.

Από την Υστεροβυζαντινή Περίοδο και μετά, η κρητική ιστορία είναι επαρκώς τεκμηριωμένη.¹⁰⁸⁰ Πολλά από τα αρχεία του νησιού διατηρούνται στη Βενετία – στα Κρατικά Αρχεία, στη Μαρκετινή Βιβλιοθήκη του Μουσείου Correr – αλλά έγγραφα βρίσκονται στο Παρίσι και στο Λονδίνο. Τα μεσαιωνικά κείμενα, στην πλειονότητά τους, έχουν συνταχθεί στα λατινικά. Στο *Βιβλίο Απαγορεύσεων και Διαταγμάτων* (*Bandi e Proclami*) καταχωρίζονται τα διατάγματα που εκδίδονταν εβδομαδιαίως στον Χάνδακα σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Αναφέρονται στην προστασία των καταναλωτών, σε πειρατές, εδωδιμα φυτά, φόνους, μόλυνση των ρεμάτων, επαναστάσεις, απόθεση απορριμμάτων, φυγάδες δουλοπάροικους, κουδούνια προβάτων, δημόσιες γαίες, αδέσποτα ζώα, παράνομα παιγνίδια, γάμους και άλλα συμβάντα της κρητικής ζωής. Υπάρχουν τουλάχιστον τρία κατάστιχα των φεουδαρχικών κτημάτων σε διάφορες περιοχές της Κρήτης: οποιοσδήποτε πήγαινε σε πλειστηριασμό και αγόραζε 7/32 της κυριότητας ενός φέουδου, ήταν υποχρεωμένος να το καταχωρίσει. Μια άλλη κατηγορία τοπογραφικών εγγράφων είναι οι *συντομικοί διακανονισμοί*, που διευθετούν σύνορα καταγράφοντας διαδοχικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά: ποικίλλουν στη χρονολογία, από τις ελληνιστικές επιγραφές ως τους τουρκικούς τίτλους κυριότητας.¹⁰⁸¹

Το έργο της ταξινόμησης των εγγράφων της Βενετικής Συγκλήτου και του Συμβουλίου των Δέκα, που αναφέρονται στην Κρήτη, άρχισε πριν από έναν αιώνα από τον Hippolyte Noiret, ο θάνατός του όμως στη Βενετία τον εμπόδισε να το ολοκληρώσει αργότερα, το έργο αυτό συνέχισε ο Freddy Thiriet. Αυτές οι πηγές αναφέρονται κυρίως στη φορολογία και στο εμπόριο, δίνουν όμως και μερικά στοιχεία για το τοπίο. Οι Βενετοί έγιναν αργότερα φανατικοί συντάκτες απογραφών πληθυσμού και στατιστικών. Το 1563 ο Marcantonio Bernardo, ρέκτορας των Χανίων, συνέταξε έναν κατάλογο όλων των ενήλικων ανδρών του Αποκόρωνα. Ένα κρητικό “Μέγα Κτηματολόγιο”, που συντάχθηκε από τον Πέτρο Καστροφύλακα το 1583, εμφανίζεται ως απογραφή όλων των οικισμών με τους πληθυσμούς τους, μαζί με στατιστικές για τη φορολογία, τη χρήση γης, τις *αγγραφείες*¹⁰⁸² και στρατιωτικά θέματα. Οι Βενετοί ποτέ δεν κατανόησαν το ιδιόμορφο σύστημα οικισμών της Κρήτης. Άλλοι δύο φαινομενικά πλήρεις κατάλογοι οικισμών της Βενετοκρατίας, είναι του Barozzi το 1577 και του Basilicata το 1630. Ο κάθε ένας αναφέρει περισσότερους από χίλιους οικισμούς (αν και όχι τους ίδιους). Για το διαμέρισμα των

¹⁰⁷⁸ Rackham O. & Moody J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008, σ. 10.

¹⁰⁷⁹ Ο.π..

¹⁰⁸⁰ Κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο υπάρχει ένδειξη ξυλεύσεων, ενώ κατά την Βενετική περίοδο η Κρήτη πρέπει να ήταν λιγότερο δασωμένη από ότι σήμερα. Οι ζωγραφικές αποδόσεις του τοπίου κατά τον 17^ο αιώνα δείχνουν ένα τοπίο λιγότερο πράσινο από τώρα, ενώ η καλλιεργούμενη γη ήταν λιγότερη από ότι τον 19^ο αιώνα, εν μέρει για τον φόβο των πειρατών, κάτι που απέκλειε ή περιόριζε την εκμετάλλευση της εύφορης παραλιακής γης. Ως προς τα φυτά, υπάρχουν Βενετικά αρχεία, στη βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου, όπου αναφέρονται φυτά το οποία είναι τα ίδια με τα σημερινά, 350 χρόνια μετά τις εγγραφές αυτές. Ανάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνονται και ενδημικά του Ψηλορείτη (*Chionodoxa Cretica*, *Astragalus*). Η εντύπωση που δίνεται σε σχέση με τα μυριστικά τούτα χόρτα είναι αυτή της εξαιρετικής σταθερότητας. Λουκάκη Β., Α., ό.π., σ. 200.

¹⁰⁸¹ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 10-11.

¹⁰⁸² Υποχρεωτική προσφορά χειρωνακτικών υπηρεσιών από τους πολίτες προς το κράτος εν είδει φορολογίας.

Χανίων υπάρχει ένας τέταρτος κατάλογος, του Trivan το 1645. Πριν από την περίοδο αυτή, εκατοντάδες οικισμοί αναφέρονται σε άλλες κατηγορίες εγγράφων, που εκτείνονται μέχρι τον 12ο αιώνα. Οι πηγές αυτές υποδηλώνουν ότι τα περισσότερα κρητικά χωριά και χωριουδάκια ανάγονται τουλάχιστον στην Βυζαντινή περίοδο, με εξαίρεση τα παραλιακά.¹⁰⁸³

Στην ύστερη Βενετοκρατία, κάθε *προβλέπτης* (γενικός κυβερνήτης) ή *ρέκτορας* (κυβερνήτης διαμερίσματος) υπέβαλλε στη Βενετία, μετά τη λήξη της θητείας του που διαρκούσε περίπου δύο ως τέσσερα χρόνια, μια έκθεση (*relazione*) για την κατάσταση της Κρήτης. Οι συντάκτες έγραφαν οτιδήποτε θεωρούσαν σημαντικό, όπως για τις καλλιέργειες, για τις προσπάθειες να επεκτείνουν τις καλλιεργήσιμες γαίες, για τα προβλήματα με τους πειρατές ή με τους απείθαρχους άνδρες των Σφακίων, για τις ασυνήθιστες καιρικές συνθήκες και τις κακές σοδειές· μερικές εκθέσεις περιελάμβαναν αναφορές σε αρχαιότητες, κυρίως της Κνωσού και της Γόρτυνας. Τις εκθέσεις συμπληρώνουν επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ των κρητικών Αρχών και της Βενετίας. Οι Βενετοί αγαπούσαν επίσης τους χάρτες και τις εικόνες.¹⁰⁸⁴ Ο πρώτος χρησιμοποιήσιμος χάρτης της Κρήτης είναι ίσως του 13^{ου} αιώνα, και περιλαμβάνεται στον *Χάρτη της Υφηλίου* (*Marra Mundi*) του καθεδρικού ναού του Χέρφορντ. Ο Κρητικός Γεώργιος Σιδέρης, ή Καλαποδάς (*Calapoda*), δημιούργησε μερικούς υπέροχους χάρτες της Κρήτης κατά τη δεκαετία του 1560. Από τον 17^ο αιώνα σώζονται πολλές απεικονίσεις περιοχών της κρητικής υπαίθρου, που μπορεί να συγκριθούν με το σημερινό τοπίο: οι καλύτερες είναι οι ζωγραφικές συνθέσεις του Raffaello Monanni, στην περιγραφή του της Κρήτης το 1631.¹⁰⁸⁵

Πολλές μελέτες για το νησί, λοιπόν, οφείλονται σε ταξιδιώτες, εξερευνητές και γεωγράφους οι οποίοι από την Αναγέννηση -που είναι μία από τις περιόδους μεγάλης ευημερίας της μακράς ενετικής κυριαρχίας (15^{ος}-17^{ος})- θέλησαν να κάνουν γνωστά τα αποτελέσματα των ερευνών τους. Η παλαιότερη λεπτομερής περιγραφή, και η καλύτερη για τα επόμενα 400 χρόνια, είναι του Cristoforo Buondelmonti από τη Φλωρεντία. Εξερεύνησε την Κρήτη το καλοκαίρι του 1415, κάνοντας πρώτα τον περίπλου, με συχνές εκδρομές στην ενδοχώρα, και ύστερα ταξιδεύοντας δια ξηράς από το ανατολικό στο δυτικό άκρο του νησιού αναφέρει αρκετά για τη βλάστηση και τα τοπικά έθιμα.¹⁰⁸⁶

Ο Buondelmonti,¹⁰⁸⁷ μας κληροδότησε λεπταίσθητες περιγραφές του επιβλητικού φυσικού τοπίου και των ερειπίων της Κρήτης, που περιλαμβάνουν συγκρίσεις με τα οικεία του μέρη: “*Συναντήσαμε στην ακτή απότομους βράχους, τόσο υψηλούς που έμοιαζαν να αγγίζουν το στερέωμα. Στην κορυφή τους άπειρα κυπαρίσσια, χωρίς άδενδρο μέρος, υψώνονται προς τα ουράνια. Ενώ παρατηρούμε αυτά τα θαύματα, μπαίνουμε στο αρχαίο λιμάνι του Φοίνικα, που σήμερα ονομάζεται Λουτρό.. Είδα πολυάριθμες προτομές αγαλμάτων ακρωτηριασμένων, ανάμεσα σε ερειπωμένα οικοδομήματα από μάρμαρο. Εγκαταλείπω αυτό το μέρος, αφού είδα πολλούς και μεγάλους λαξευμένους βράχους. Ύστερα απ’ αυτά, προχωρήσαμε στο δρόμο μας, έχοντας στα δεξιά μας βραχώδη φαράγγια, απ’ όπου υψώνονται μεγάλα κυπαρίσσια, φυτρωμένα από το κατάξερο έδαφος. Έπειτα από μία μακρά διαδρομή, είδα κάτω απ’ αυτές τις υψηλότητες ακτές, το*

¹⁰⁸³ Ο.π., σ. 11, 124.

¹⁰⁸⁴ Βλ.: κεφ. Γ’ του παρόντος.

¹⁰⁸⁵ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 11.

¹⁰⁸⁶ Ο.π., σ. 12.

¹⁰⁸⁷ Με το τοπίο, την βλάστηση και τις αρχαιότητες του νησιού ασχολήθηκαν σπουδαίες προσωπικότητες της Ιταλίας. Ο πρώτος που επισκέφθηκε αυτοπροσώπως το νησί και άφησε γραπτή περιγραφή του ταξιδιού του ήταν ο Cristoforo Buondelmonti (1364-1437), που ανήκε στον κύκλο του Niccolo Niccoli (1364-1437) από τη Φλωρεντία. Ο Buondelmonti είχε τόσο γεωγραφικά όσο και λογοτεχνικά ενδιαφέροντα. Έγραψε τις εντυπώσεις του από το ταξίδι στο έργο του *Descriptio Insulae Crete*, προϊόν της 24ήμερης παραμονής του στο νησί, όπου μετακινήθηκε με βάρκα και μουλάρι παντού και έστειλε το κείμενο στον Niccoli. Ο προστάτης του ήταν πλούσιος Φλωρεντίνος ουμανιστής, που διέθετε συλλογές αρχαίων αντικειμένων, έργα τέχνης, σημαντική βιβλιοθήκη με κλασικά έργα, αλλά και απεσταλμένους στα “αρχαία εδάφη”. Αυτός ο πνευματικός και υλικός πλούτος του επέτρεψε να διαμορφώσει την αισθητική αναζήτηση της αρχαιότητας στην Ιταλία του 15^{ου} αιώνα. Ο Buondelmonti, οπλισμένος με καλή γνώση της Γεωγραφίας του Πτολεμαίου, έφυγε από τη Ρόδο το 1414 σε αναζήτηση κλασικών κειμένων και για τη μελέτη της Ελληνικής. Στην Κρήτη βρήκε κώδικες του Αριστοτέλη, του Γρηγορίου Νύσσης και του Λιβάνιου, και σε άλλα νησιά διάφορα άλλα κείμενα. Ταξίδεψε στο Αιγαίο επί δεκαέξι χρόνια, για να το μελετήσει από κοντά. Αν κάτι ήταν γνώστης των κλασικών κειμένων, θα λέγαμε ότι το ενδιαφέρον του στρέφεται προς την απόλαυση του βλέμματος, κάτι που επιβεβαιώνεται από την φτώχεια των αναφορών του σε επιγραφές. Ακόμη, αν και έψαχνε για κώδικες, ο Buondelmonti ήταν επίσης ανοικτός στην γοητεία των αρχαίων ερειπίων όπως κάθε ουμανιστής της εποχής του. Η επίδραση του Πετράρχη είχε αποδώσει γρήγορα καρπούς. Βλ.: Λουκάκη Β. Α., σ. 197-8.

εκκλησιάκι του Αγίου Παύλου, που κοντά του αναπηδά από μικρές φλέβες μεγάλη ποσότητα ψυχρότατου νερού. Ο Άρνος μας με δυσκολία θα περηφανευόταν ότι έχει το διπλάσιο.¹⁰⁸⁸

Τα κείμενα του Buondelmonti για την Κρήτη και το *Liber Insularum Archipelagi* (1420)¹⁰⁸⁹ είναι τα πρώτα παραδείγματα του Αναγεννησιακού *isolario*, και περιλαμβάνουν την καλύτερη πληροφόρηση για την Αναγεννησιακή αρχαιοδιφική. Ο Buondelmonti καινοτόμησε γιατί σε όλον τον Μεσαίωνα και σε όλη την Αναγέννηση, όπου κυριαρχούσε ο τύπος του σχολαστικού λογίου, δεν υπήρχε κανένα παρόμοιο κείμενο για την Κρήτη. Ανάμεσα στους Ιταλούς που ταξίδεψαν στην Κρήτη συγκαταλέγεται ο Onorio Belli από την Vicenza, γιατρός και βοτανολόγος, ο οποίος ασχολήθηκε με την καταγραφή των κρητικών αρχαιοτήτων. Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης τον ακολούθησε λίγο αργότερα. Η περιγραφή του Cristoforo Buondelmonti είναι ίσως το πρωιμότερο παράδειγμα μίας Αναγεννησιακής ανακατασκευής του ποιμενικού καταφυγίου που περιγράφουν ο Πλίνιος και άλλοι αρχαίοι συγγραφείς. Η Fortini Brown πιστεύει ότι οι απαρχές του παστοράλε στη ζωγραφική, βρίσκονται όχι μόνο στους πρόποδες των Ιταλικών Άλπεων αλλά και στο βενετσιάνικο *stato da mar*.¹⁰⁹⁰ Επιπλέον, κατά την ίδια, οι περιγραφές του Buondelmonti μας κάνουν να καταλάβουμε τον κεντρικό ρόλο του *stato da mar* στον σχηματισμό ενός ιδιαίτερου Βενετσιάνικου τρόπου αντίληψης του αρχαίου κόσμου. Τα νησιά του Αιγαίου έμοιαζαν με Αρκαδικά βουνά, με κατσίκες και πρόβατα να τριγυρίζουν ανάμεσα στα σιωπηλά ερείπια της κλασικής αρχαιότητας.¹⁰⁹¹ Η αντιπαράθεση αρχαίων ερειπίων και ειδυλλιακών τοποθεσιών με σκιερή άλση και φυσικές πηγές σε όρη του Αιγαίου σίγουρα συνέβαλε στην δημιουργία της ιδιαίτερης Βενετσιάνικης αντίληψης για την αρχαιότητα ως ένα κόσμο βουκόλων, νυμφών και αλσών.¹⁰⁹²

Ο Belon du Mans (1517-1564) ήταν ο πρώτος φυσιοδίφης των νεότερων χρόνων που περιηγήθηκε στην φύση της Κρήτης, μελετώντας διεξοδικά την βλάστηση, τα είδη ζώων, πουλιών, εντόμων, ερπετών και ψαριών, την παρασκευή λάβδανου, τοπικών αγροτικών προϊόντων και ιδίως του κρασιού μαλβαζία. Περιέγραψε δραστηριότητες όπως το κυνήγι αγριοκάτσικων στα βουνά και το ψάρεμα. Τις επίμονες εξορμήσεις του Belon στα βουνά της Κρήτης διευκόλυναν οι Βενετοκρητικοί ευγενείς Αντώνιος Καλλέργης και Francesco Barozzi senior. Ο Belon μιλά για τους κήπους, τα περιβόλια με τα οπωροφόρα δέντρα, την εξαιρετική ευκαρπία, το καλό κλίμα, το άφθονο νερό, την ακόρεστη ευχαρίστηση από την παρατήρηση του τοπίου.¹⁰⁹³ Χωράφια απεικονίζονται πολύ συχνά σε σχέδια πόλεων και χωριών της Κρήτης, στον κώδικα του Giorgio Corner στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και βρίσκονται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας, ενώ σημαντικό τεκμήριο αποτελεί ο άτλαντας του F. Basilicata (1638) ο οποίος βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου.¹⁰⁹⁴

Ο Αντώνιος Καλλέργης συνέγραψε την πρώτη στη νεότερη εποχή, Ιστορία της Κρήτης, το *Commentarii delle cose di Candia fatte dentro et fuori*. Οι παρατηρήσεις αναφέρονταν στην μακροζωία των κατοίκων, στην παραγωγή του μοναδικού για το άρωμά του κρασιού μαλβαζία, στα αγρίμια, το δίκταμο και τις αράχνες του νησιού. Ο Francesco Barozzi χάρισε στον Foscarini την *Descrizione dell'isola di Candia*, προϊόν των γεωγραφικών του επιδόσεων, που είχε πάρει οριστική μορφή το 1577.¹⁰⁹⁵

Ο Barozzi ανέπτυξε προσωπική σχέση με το τοπίο που γνώριζε ότι είχαν μελετήσει και παρατηρήσει άλλοι πριν. Το έργο του διαμόρφωσε μία κοινά αποδεκτή μυθολογική και ιστορική ύλη με εμφανή την επίδραση του Buondelmonti, ενώ παράλληλα οι πληροφορίες που δίνει είναι κατά κανόνα αξιόπιστες. Τον ενδιαφέρουν τόσο το εσωτερικό της νήσου, όσο και η θέση της στον κόσμο σε ίση απόσταση μεταξύ τριών ηπείρων. Η περιγραφή του γεωφυσικού αναγλύφου περιελάμβανε παράθεση βουνών, πεδιάδων και οροπεδίων της Κρήτης, τη σύσταση και μορφολογία του εδάφους και τις προσπάθειες των αρχών να καταστήσουν την γη αποδοτική. Η μέθοδός του είναι διεπιστημονική με τα σημερινά δεδομένα, και θα

¹⁰⁸⁸ Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 217-8.

¹⁰⁸⁹ Βλ.: κεφ. Γ του παρόντος.

¹⁰⁹⁰ Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 198.

¹⁰⁹¹ *Ο.π.*, σ. 221.

¹⁰⁹² Κάτι τέτοιο προκύπτει τόσο από συλλογές αρχαιοτήτων και τις λογοτεχνικές περιγραφές του τοπίου που πραγματοποίησαν τοπικοί εκπρόσωποι της άρχουσας τάξης, όσο και από συμβολικές αναπαραστάσεις αυτής της πραγματικότητας στην ίδια τη μητρόπολη., στο: Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 220.

¹⁰⁹³ *Ο.π.*, σ. 222.

¹⁰⁹⁴ Rackham O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 210.

¹⁰⁹⁵ Και ένα εξαιρετικής ποιότητας χρησμών του Λέοντος του Σοφού, ιστορημένο από τον ζωγράφο Γεώργιο Κλόντζα και τους μαθητές του. Βλ: Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 228.

μπορούσε να χαρακτηριστεί οικογεωγραφία λόγω του ενδιαφέροντός του για τις καταστροφικές συνέπειες της ανθρώπινης άντλησης πόρων. Ευαίσθητοποιημένος απέναντι στο τοπίο δεν παραλείπει να σχολιάσει με λύπη την ανεξέλεγκτη υλοτόμηση των κυπαρισσιών της εποχής του και την πολιτική των καλλιεργειών για σιτάρκεια που προϋπέθετε τον περιορισμό αμπελιού και ελιάς, άρα την δραστική αλλαγή του τοπίου. Επιπλέον, η αρχαία μυθολογία και ιστορία συγκαταλέγονταν emphatic στα ενδιαφέροντά του. Για το έργο του συμβουλευτήκε νησολογία και διάφορες ανθολογίες με σύντομες ή εκτενείς περιγραφές των σπουδαιότερων νησιών του Μεσογειακού χώρου, όπως το *L' Isole piu famose del Mondo* του Tommaso Porcacchi (1572).¹⁰⁹⁶ Το έργο του Barozzi επηρέασε τον Onorio Belli, ενώ πριν από αυτόν ανάλογη περιγραφή της Κρήτης έκανε ο Marino Cavalli (1500-1573).¹⁰⁹⁷ Ωστόσο, οι αρχαιότητες της Κρήτης χρησίμευαν και ως οικοδομικό υλικό, όπως προκύπτει από την εντολή της Συγκλήτου το 1574 προς τον Γενικό Προβλεπτή της Κρήτης Giacomo Foscarini, που ήταν ο ίδιος συλλέκτης αρχαιοτήτων, να συλλέξει όσο το δυνατόν περισσότερους κίονες και μάρμαρα για να χρησιμοποιηθούν στην επισκευή του Palazzo Ducale.¹⁰⁹⁸

Ένας άλλος μελετητής της χλωρίδας της Κρήτης, ιδιαίτερα των θεραπευτικών βοτάνων ήταν ο γιατρός Φουρλάνος, μεταφραστής και σχολιαστής πολλών έργων του Θεόφραστου και του *Περί Ζώων Μορίων* του Αριστοτέλη. Περίπου δύο αιώνες αργότερα, κατά την Τουρκοκρατία, οι αισθητικές κρίσεις των De Bonneval-Dumas για το τοπίο της Δυτικής Κρήτης αντανakλούν την εποχή τους, και εποχή του Καντ, ως προς τη χρήση των όρων “γραφικό”, “καταπληκτικού ύψους”, και “φρικτό” για να περιγράψουν το τοπίο: “Προσπερνάμε στ’ αριστερά μας το χωριό Κομητάδες και μπαίνουμε σ’ ένα πέραςμα πολύ στενό και υπερβολικά ελικοειδές. Αυτή η χαράδρα, ή μάλλον αυτό το άνοιγμα, ανάμεσα στους δύο όγκους των βουνών, δημιουργεί ένα πολύ γραφικό αποτέλεσμα. Το ύψος των κορυφών είναι καταπληκτικό. Σταματάμε σε κάθε βήμα από ένα απρόβλεπτο ατύχημα. Μία τρύπα μέσα σ’ έναν όγκο βράχων, που σχηματίζουν μία φυσική στοά, είναι το πιο ωραίο μέρος, αν μπορεί κανείς να ονομάσει έτσι αυτά τα φρικτά καπρίτσια της παράξενης φύσης”.¹⁰⁹⁹

Υπάρχουν δύο κατάλογοι φυτών στη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, από βοτανολόγους που επισκέφθηκαν το νησί στο τέλος της Βενετοκρατίας. Ο καθένας από αυτούς καλύπτει τριάντα περίπου περιοχές. Πολλά από τα φυτά υπάρχουν στις ίδιες τοποθεσίες, ύστερα από 350 χρόνια. Ο χρυσός υοσκύαμος, *Hyoscyamus aureus*, αναφέρεται ότι φύτευαν στα τείχη του Χάνδακα συναντάται ακόμη στην ίδια θέση, τη μοναδική σχεδόν περιοχή εμφάνισής του στην Ευρώπη.¹¹⁰⁰ Η πετρομαρούλα (*Petromarula pinnata*) αποτελούσε και τότε, όπως και σήμερα, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των τειχών των Χανίων.¹¹⁰¹ Άλλα ενδημικά που αναφέρονται είναι η βαλεριάνα (*Valeriana asarifolia*)¹¹⁰² και το κρητικό κυκλάμινο (*Cyclamen creticum*),¹¹⁰³ και τα δύο στις ακτές του Αποκόρωνα. Στον ιερό βράχο του Αγίου Ιωάννη του Ξένου, στο Ακρωτήρι Χανίων, οι περιηγητές συνάντησαν το κρητικό γαρύφαλλο (*Dianthus creticus*), ενδημικό θαμνώδη δίδανθο, και τον κρητικό έβενο (*Ebenus cretica*). Μια επίσκεψη στην Ίδη απέδωσε την ενδημική Χιονόδοξα την κρητική (*Chionodoxa cretica*) και δύο εχινόμορφα είδη κουνάγκαθου και κουνουκλιάς (*Astragalus*). Στα Λασιθιώτικα βουνά σημείωσαν την αμπελιτσία (*Apelica*).¹¹⁰⁴

Η δρ Jean Grove έχει συλλέξει αρκετές πληροφορίες για την επίδραση της Μικρής Παγετώδους Εποχής στην Κρήτη. Στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη ήταν μια ψυχρή περίοδος που διήρκεσε 300

¹⁰⁹⁶ Τέτοια έργα γνώριζαν μεγάλη επιτυχία λόγω των ανακαλύψεων, ενώ η τεχνική της χαλκογραφίας βοηθούσε στην παραγωγή χαρτών εξαιρετικής ποιότητας. Βλ.: ό.π., σ. 229.

¹⁰⁹⁷ Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 227, 228, 229.

¹⁰⁹⁸ Ό.π., σ. 229.

¹⁰⁹⁹ Ό.π., σ. 229-230.

¹¹⁰⁰ Πρόκειται για φυτό ασιατικής καταγωγής που φύτευαν πάνω σε τοίχους, στα τείχη και στα παλιά σπίτια. Είναι φυτό δηλητηριώδες. Οι μαθητές του Ιπποκράτη έδιναν τους σπόρους αυτού του παραισθησιογόνου φυτού ανακατεμένους με κρασί για τον πυρετό, τον τέτανο και τις παραλύσεις που μπορούσαν να προκύψουν μετά τη γέννα. Βλ.: Αλιμπέρτης Α., *Φυτά της Κρήτης, θεραπευτικά, αρωματικά και εδώδια*, εκδόσεις ΜΥΣΤΙΣ, 2006, σ. 242.

¹¹⁰¹ Απαντάται σε τοίχους εγκαταλειμμένων σπιτιών και βράχους μέχρι τα 1200μ. υψόμετρο. Βλ.: Αλιμπέρτης Α., ό.π., σ. 41.

¹¹⁰² Απαντάται σε βράχους της ημιορεινής ζώνης και είναι ενδημικό της Κρήτης και της Καρπάθου. Βλ.: ό.π., σ. 264.

¹¹⁰³ Απαντάται στη μακκία βλάστηση και στη σκιά των δέντρων του δάσους (σκιοφιλο). Κατατάσσεται στα δηλητηριώδη και τοξικά φυτά. Τα ανθοκομικά κυκλάμινα είναι ποικιλίες του *C. persicum*. Βλ.: ό.π., σ. 200.

¹¹⁰⁴ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 196.

περίπου χρόνια, με ψυχρότερες δεκαετίες εκείνες του 1590-1690. Στην Κρήτη ήταν εποχή έντονων κλιματικών διακυμάνσεων, που αναφέρονται στα βενετικά και στα τούρκικα αρχεία: "...ο Νοέμβριος ήταν θερμότερος από τον Αύγουστο και τώρα (Ιανουάριος 1586) κάνει περισσότερη ζέση απ' ό,τι τον Μάρτιο και δεν έβρεξε (μέχρι την 1^η Νοεμβρίου). Επικρατούσε λοιπόν μεγάλος φόβος για την κατάσταση αυτή διότι μέχρι τότε δεν είχαν αρχίσει ακόμη να σπέρνουν, μια ασυνήθιστη κατάσταση για αυτό το κλίμα.. όλοι θα πέθαιναν της πείνας... Το σιτάρι κόστιζε 6 λίρες το μουζούρι, πράγμα σπάνιο· άλλες χρονιές κόστιζε τρεις. Το κρέας έχει εξαφανιστεί διότι στην προηγούμενη ξηρασία τα ζώα πέθαναν από την πείνα· συνήθως τα κρατούν στην ύπαιθρο, όπου βόσκουν χορτάρι που φυτρώνει με τις βροχές του Οκτώβρη. Τώρα, όμως, τα πάντα έχουν ξεραθεί· δεν βλέπεις πουθενά χλόη παρά μόνο αν ξεφυτρώσει αραιά και πού στη γη".¹¹⁰⁵ Οι κατακλυσμιαίες βροχές ήταν επίσης συχνές και κατέστρεφαν σπίτια. Οι περίοδοι 1569-96 και 1683-96 διακρίνονται για τον συνδυασμό ζέστης, ψύχους, ξηρασίας και υπερβολικής βροχής.¹¹⁰⁶

Εντατική χαρτογραφική δραστηριότητα παρουσιάζεται προς το τέλος της Ενετοκρατίας και στην αρχή της Τουρκοκρατίας, όπου οι χάρτες υποκαθιστούν τον πραγματικό χώρο.¹¹⁰⁷ Η πλειοψηφία των χαρτογράφων που τοπογράφησαν την Κάντια μετά το 1550 ήταν μηχανικοί και τεχνικοί που δούλευαν για την Γερουσία της Βενετίας. Ο κύριος ρόλος τους ήταν να προβάλουν και να τιμήσουν τα κατορθώματα της στρατιωτικής μηχανικής στο νησί. Αυτοί οι χάρτες μαρτυρούν την ακρίβεια σε μετρήσεις, την προσοχή στην λεπτομέρεια, την ανάδειξη συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Η πλέον ενημερωτική όψη του τοπίου της Κάντια είναι του 17^{ου} αιώνα από μηχανικούς ειδικά σταλμένους για να κατασκευάσουν τείχη. Εκείνη την εποχή έντονη χαρτογραφική δραστηριότητα ανέπτυξαν οι Marco Boschini (1651) με τη συλλογή του με τίτλο *Il Regno tutto de Candia*, Francesco Basilicata (1612-1618) και Rafaele Monanni (1631).¹¹⁰⁸

Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα οι χαρτογράφοι συνοδεύον τους χάρτες με κείμενα ποικίλης έκτασης που περιέχουν ειδήσεις γεωγραφικού, μυθολογικού και ιστορικού-εθνολογικού χαρακτήρα, συνήθως αντιγράφοντας ο ένας τον άλλο. Παράλληλα, το δημοφιλές γραμματειακό είδος της περιγραφής αναπτύχθηκε τον 15^ο και ιδίως τον 16^ο αιώνα, και η ενσωμάτωση σχολίων και παρατηρήσεων έγινε κοινός τόπος.¹¹⁰⁹ Η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών επιταχύνθηκε κατ' ανάγκη μπροστά στον εξ Ανατολών κίνδυνο, τόσο για την κατασκευή τειχών, όσο και για την απόδοση του χώρου και της φύσης με πολλαπλά μέσα, όπως η χαρτογραφία, η προοπτική στο ύψος του ανθρώπου και με βλέμμα από ψηλά (Bird's eye view)¹¹¹⁰, οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες, οι εγκάρσιες τομές και οι επιλεκτικοί τονισμοί ακτών.¹¹¹¹

Όταν, λοιπόν, τον 16^ο αιώνα ο ρόλος της Κρήτης ως προμαχώνα του Χριστιανισμού τονίσθηκε από εντυπωσιακές οχυρώσεις που περιλάμβαναν τα εκτεταμένα προάστια της πρωτεύουσας, η προσοχή των χαρτογράφων συγκεντρώθηκε σε αυτές τις αμυντικές κατασκευές, που προϋπέθεταν πολλά χρήματα, ειδικευμένους αρχιτέκτονες, υλικά και κτίστες, και πήραν περισσότερο από 50 χρόνια για να κτισθούν. Αυτά τα τείχη ήταν το καμάρι της πόλης, του "Κάστρου", και των Βενετών κυρίων της.¹¹¹² Είναι

¹¹⁰⁵ Επιστολή του Onorio Belli.

¹¹⁰⁶ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 55.

¹¹⁰⁷ Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 234.

¹¹⁰⁸ Ό.π., σ. 235.

¹¹⁰⁹ Οι χάρτες ήταν ταυτόχρονα γνωστικά βοηθήματα, πρακτικά εργαλεία, επιστημονικά διαγράμματα και αισθητικές δηλώσεις ως καλλιτεχνήματα. Ανακεφαλαίωναν και ανασυγκροτούσαν τους σύνθετους κανόνες πρόσληψης του χώρου και θησαυρίζουν την κυρίαρχη, αλλά δύουσα κατά τον 17^ο αιώνα μνήμη, ήτοι στοιχεία εμπειρικά, συμβολικά, γνωστικά, αλλά και φανταστικά ή μυθολογικά. Χρησιμοποιούσαν σύνθετη γλώσσα που περιελάμβανε σκηνές του καθημερινού βίου, σύμβολα χλωρίδας και πανίδας, εμβλήματα και οικόσημα που δήλωναν τον κυρίαρχο, αναπαραστάσεις πόλεων και μνημείων, τοπωνύμια δηλωτικά της γλώσσας αυτής. Το στοιχείο της υποκειμενικότητας στην απόδοση του χώρου ήταν συνειδητό στους χαρτογράφους. Βλ.: Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 234.

¹¹¹⁰ Η θέα από ψηλά (Bird's eye view) χαρακτηρίζει τη νεότερικότητα στο σύνολό της και είναι μια κατάκτηση στην απόδοση του χώρου απορρέουσα από τα επιστημονικά, αισθητικά, και γεωπολιτικά ενδιαφέροντα της νέας εποχής, που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ύψος με νέο τρόπο. Σε αντιστοιχία με τις επιστημονικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις της εποχής επιχειρείται τώρα η "εκλογικευμένη" χαρτογράφηση της μυθολογικής και φυσικής ιερότητας, η μετατροπή της ιερότητας σε οικονομικό πόρο, θεατρικό υπόβαθρο και σκηνικό... Βλ.: Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 239.

¹¹¹¹ Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 233.

¹¹¹² Στις χαρτογραφικές αποδόσεις του χώρου περιλαμβάνονται οι δύο χάρτες του 1567/1573 από τον Domenico da Este, η άποψη του 1625 του Zorzi Corner, μετά την πολιορκία οι χάρτες του Ελβετού Στρατηγού Werdmuller και του κοσμογράφου

ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε, ότι δεν έχουμε ρεαλιστική ζωγραφική αναπαράσταση του κρητικού τοπίου, αλλά χαρτογραφική, τοπογραφική και μυθολογική. Οι δύο πρώτες υπηρετούν στρατιωτικούς και οικονομικούς λόγους και δέχονται τις επιδράσεις της απόδοσης του χώρου από τους Φλαμανδούς.¹¹¹³

Επιπλέον, από τους μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους έχουν διασωθεί αμέτρητες αναφορές σε κρητικούς δρόμους (για πεζους, και ζώα), σε κείμενα απαγορεύσεων, σε συνοριακούς διακανονισμούς, σε περιγραφές περιουσιών, εκθέσεις εγκλημάτων κ.λπ. Δρόμοι εμφανίζονται επίσης σε βενετικούς πίνακες, π.χ., στην άποψη του Ρεθύμνου του Monanni, το 1631, όπου δρόμοι πλαισιωμένοι από σπίτια οδηγούν από την ύπαιθρο στην πύλη της πόλης. Συνοριακοί διακανονισμοί, από την πρώιμη Τουρκοκρατία,¹¹¹⁴ αναφέρονται σε δρόμους ως το συνηθέστερο συνοριακό χαρακτηριστικό. Εξετάζοντας τίτλους ιδιοκτησίας, οι Rackam και Moody (κυρίως από την κεντρική Κρήτη) παρατήρησαν ότι από τα πενήντα δύο χωράφια και αμπέλια, τα δύο τρίτα σχεδόν εφάπτονταν σε έναν τουλάχιστον δρόμο. Με βάση το μικρό μέγεθος των χωραφιών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στις καλλιεργούμενες περιοχές υπήρχε ένας τουλάχιστον δρόμος κάθε 600 μέτρα. Επιπλέον, οι μεσαιωνικές γέφυρες δεν πρέπει να ήταν ασυνήθιστες.¹¹¹⁵

Οι Τούρκοι, δεινοί γραφειοκράτες όπως και οι Βενετοί, τηρούσαν ογκώδη αρχεία. Είναι όμως εξαιρετικά δυσπρόσιτα, καθώς είναι γραμμένα στην επίσημη γραφή, τη γλώσσα και το ύφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λίγοι είναι σε θέση να διαβάσουν τα τουρκικά αρχεία του Ηρακλείου, για να μην αναφερθούμε και σε αυτά της Κωνσταντινούπολης ή της Αγκυρας. Οι Oliver Rackam και Jennifer Moody, στο βιβλίο τους *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*,¹¹¹⁶ χρησιμοποίησαν τα 2.000 περίπου έγγραφα που μεταφράστηκαν στα ελληνικά από τον αείμνηστο Ν. Σ. Σταυρινίδη. Απογραφές πληθυσμών, περιγραφές γαιών και ιδιοκτησιών και καταγραφές καλλιεργειών συμπεριλαμβάνονται σε έναν μεγάλο τόμο γενικής διοίκησης. Μια άλλη πηγή, που αποτελεί θαυμάσια καταγραφή τοπωνυμίων, είναι η απογραφή του πληθυσμού της Κρήτης το 1881, επίσης δημοσιευμένη στα ελληνικά.¹¹¹⁷

Μεταξύ των πολλών περιηγητών αυτής της περιόδου περιλαμβάνεται και ο Joseph Pitton de Tournefort ο Γάλλος βοτανολόγος που περιηγήθηκε στην Κρήτη το 1700. Ένας κατάλογος των φυτών που κατέγραψε βρίσκεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Ο Josef Pitton de Tournefort στο έργο του *Relation d' un voyage du Levant fait par l' ordre du Roy*, Paris, 1717, γνώστης της ιατρικής, της βοτανικής και άλλων φυσικών επιστημών, πέρασε αρκετά μεγάλο διάστημα στην Κρήτη, σταθμό του ταξιδιού του στην Ανατολή. Ο Robert Pashley, λόγιος από το Cambridge, ένας από τους πιο στοχαστικούς και ακριβείς περιηγητές, ταξίδεψε στην Κρήτη το 1834. Οι απεικονίσεις στο βιβλίο του,

Vicenzo Coronelli οι οποίοι ακολουθούν νέες χαρτογραφικές αρχές και αναγγέλουν μια νέα εποχή στη χαρτογραφία, κ.λπ, ενώ η περιγραφική υπερένταση πριν και μετά την πτώση περιελάμβανε προοπτικές αποδόσεις των πόλεων και οχυρώσεων, με κατ' εξοχήν έκφραση στο έργο του Francesco Basilicata. Βλ.: Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 237, 238, 239.

¹¹¹³ Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 227.

¹¹¹⁴ Αναφορικά με τις γεωεπιστημολογικές ενδείξεις που δίνουν την εικόνα του τοπίου για την εν λόγω περίοδο, μη δασικά φυτά εξακολουθούν να κυριαρχούν στην περιοχή της Ασή Γωνιάς Αποκόρωνας. Η μόνη αξιοσημείωτη αλλαγή, στην πρώιμη Τουρκοκρατία, είναι η μικρή αύξηση σε φυτά ανθεκτικά στη φωτιά. Φαίνεται ότι στη συνέχεια ακολούθησε μια περίοδος επέκτασης των δασών, κάτι που ίσως σχετίζεται με τις αλληπαλές εξεγέρσεις που σημειώθηκαν στο νησί από το 1770 έως το 1898. Η γύρη ελιάς αυξάνεται επίσης στο δεύτερο μισό της περιόδου, ενώ το κάρβουνο αφθονεί καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Η σκλήθρα και ο μελιόγαυρος επιβιώνουν, απροσδόκητα, μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας. Βλ.: Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 198.

¹¹¹⁵ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 223, 224.

¹¹¹⁶ Κατά την οθωμανική περίοδο οι ταξιδιώτες αναφέρουν πολύ περισσότερες καλλιέργειες και λιγότερη άγρια βλάστηση, που πρέπει να άγγιξε το χαμηλότερο της όριο ιστορικά, χαμηλότερο από ότι σήμερα. Με δεδομένο το ορεινό του εδάφους είναι εύκολο να φαντασθεί κανείς τις δυσκολίες που έθετε κάτι τέτοιο για τους καλλιεργητές χωρικούς. Η εκμετάλλευση του κυπαρισσιού περιορίστηκε λόγω της παρουσίας του στην Μικρά Ασία. Η τελευταία περίοδος 1770-1898 ήταν η σκληρότερη για τους κατοίκους και η ευνοϊκότερη για την βλάστηση λόγω των επαναστάσεων. Τα τελευταία 150 χρόνια δείχνουν ότι η βλάστηση της Κρήτης παρουσιάζει ελαστικότητα και επανέρχεται μόλις σε δεκαετίες μειωμένης πίεσης, η οποία σήμαινε ιστορικά πόλεμο, φθίνοντα πληθυσμό και αστάθεια. Από τα 2000 περίπου είδη φυτών που υπάρχουν στην Κρήτη -το 1/4 της Ελληνικής χλωρίδας-, τα 180 περίπου είναι ενδημικά, αφού δεν φύονται πουθενά αλλού στον κόσμο και είναι εξαιρετικά σπάνια. Για παράδειγμα, το φυτό *Polygonum Idaeum* ευδοκίμει μόνο στο οροπέδιο της Νίδας. Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι ο πλούτος αυτός κινδυνεύει με εξαφάνιση λόγω του περιορισμού των βιοτόπων του από την βοσκή και την ανθρώπινη δραστηριότητα, όμως άλλοι δεν είναι τόσο απαισιόδοξοι, και μάλιστα διαψεύδουν την αποψίλωση και την θεωρία καταστροφής του τοπίου. Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 200-201.

¹¹¹⁷ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 12.

Travels in Crete μπορεί να συγκριθούν με την εικόνα των ίδιων περιοχών σήμερα. Τα αυθεντικά σχέδιά του βρίσκονται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Ο M. V. Raulin μελέτησε το 1847 τη γεωλογία, τη βοτανική και τις χρήσεις γης του νησιού. Στη συνέχεια ήλθε ο Thomas Spratt, ένας Βρετανός πλοίαρχος, που αξιοποίησε τις δυνατότητές του σε μια υδρογραφική τοπογραφική έρευνα, *Travel and Research in Crete*, το 1852-53.¹¹¹⁸ Το τελευταίο αυτό έργο έχει αξία μοναδικού ντοκουμέντου, με πληθώρα από γεωγραφικούς χάρτες, πολυάριθμους χάρτες πόλεων και έναν μεγάλο αριθμό σκαριφημάτων τοποθεσιών και μνημείων.¹¹¹⁹ Ο Edward Lear, καλλιτέχνης και συγγραφέας ευφυολογημάτων και παραδοξολογιών, άφησε ένα ημερολόγιο και πολλά σκίτσα από τα ταξίδια του το 1864.¹¹²⁰

Ο Γάλλος φυσιολόγος C. S. Sonnini, που επισκέφθηκε την Κρήτη επανειλημμένως το 1778-1780, γράφει στο βιβλίο του,¹¹²¹ για το υγιεινό κλίμα της Κρήτης: “Μια τόσο μεγάλη αφθονία ωφελίμων φυτών, κάνουν το κλίμα της Κρήτης το πιο υγιεινό του κόσμου. Ο Ιπποκράτης έστελνε τους αρρώστους του στην Κρήτη να αναπνεύσουν τον κρητικό αέρα, που είναι γεμάτος ωφέλιμους ατμούς... κάτω από ένα ουρανό, που ο Πατήρ της Ιατρικής θεωρούσε ότι αποκαθιστά την υγεία των ανθρώπων”.¹¹²²

Ο Tournefort εντυπωσιάστηκε το 1770 από τους δασικούς βοσκότοπους πάνω από τις Μάλες Ιεράπετρας, με τους μεγάλους πρίνους τους, ο Raulin βρήκε το 1847 τα σχιστολιθικά βουνά της Κισάμου και του Σελίνου καλυμμένα, όπως και σήμερα, από κουμαριές, ρείκια, φτέρη και σπάρτα και θεώρησε το κυπαρίσσι των Σφακίων -τα οποία εξακολουθούσαν να προμηθεύουν ξυλεία στη δυτική Μεσαρά- το πιο σημαντικό δέντρο για την ξυλουργική στην Κρήτη.¹¹²³ Ο Spratt το 1852 στο οροπέδιο του Ομαλού, -ακολουθώντας την ίδια διαδρομή που παίρνουν σήμερα τα χιλιάδες κατάφορτα τουριστικά λεωφορεία που επισκέπτονται το φαράγγι της Σαμαριάς- και αφού είδε τις καλλιεργούμενες πεζούλες στους Λάκκους Κυδωνίας, που σήμερα έχουν εγκαταλειφθεί και χρησιμοποιούνται για βοσκή ή είναι δασωμένες, συνέχισε τη διαδρομή του: “επί τρία τέταρτα της ώρας ανεβαίναμε ελικοειδώς σε ένα βραχώδες μονοπάτι, που ήταν πολύ απότομο για να πάμε καβάλα στα ζώα, και έτσι φτάσαμε σε μια μικρή προεξοχή στην πλαγιά του βουνού, όπου υπήρχε ένα πηγάδι για να σβήσουμε τη δίψα μας και ένας μεγάλος αζίλακας που μας πρόσφερε τη σκιά του για να ξεκουραστούμε”. Στη συνέχεια, έφτασε: “στο μεγάλο οροπέδιο του Ομαλού, το οποίο, περιστοιχισμένο από ένα τείχος βουνών, έμοιαζε με πράσινη λίμνη από τις καλλιέργειες που είχαν μόλις βλαστήσει, με καθυστέρηση σε κάθε σημείο καλλιεργούνταν βρώμη... Στην κορυφή του περάσματος που κατέβαινε στο οροπέδιο υπήρχαν ανθισμένοι αζίλακες και κίτρινα σπάρτα, το ένα δίνοντας στο βουνό ένα χρυσαφί χρώμα και το άλλο μια κοκκινωπή απόχρωση, στο χρώμα του αίματος, ενώ πού και πού ο λόφος ζωντάνευε από έναν δύο θάμνους κρητικού φασκόμηλου...”.¹¹²⁴

Επιπλέον, την παλαιότερη αναφορά σε απολιθωμένα θηλαστικά που βρέθηκαν στην Κρήτη και η οποία ανήκει στον Άγγλο περιηγητή Pococke, ο οποίος επισκέφθηκε το νησί στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Ήταν όμως ακόμα νωρίς. Η παλαιοντολογία έγινε πραγματικό πάθος και μανία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η μετατόπιση των ενδιαφερόντων από την κλασική αρχαιολογία στη φυσική ιστορία επηρέασε και τους περιηγητές που επισκέπτονταν την Κρήτη. Αν οι παλαιότεροι κατέφθαναν με τον Πausανία και τον Στράβωνα υπό μάλης και τριγύριζαν το νησί προσπαθώντας να εντοπίσουν τις αρχαίες πόλεις και να διαβάσουν τις αρχαίες επιγραφές, οι βικτωριανοί διάδοχοί τους κουβαλούσαν, εκτός από τις μεταφυσικές τους αγωνίες, και βιβλία φυσικής ιστορίας και γεωλογίας. Η επέκταση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στην Ανατολική Μεσόγειο συνέβαλε στην εξερεύνηση του φυσικού της κόσμου. Τα πλοία της Αυτού Μεγαλειότητος που είχαν αναλάβει τη χαρτογράφηση της Μεσογείου για λογαριασμό του βασιλικού ναυτικού είχαν κυβερνήτες με ευρύτερα ενδιαφέροντα πέρα από τις βυθομετρήσεις και τον τριγωνισμό. Ο πλοίαρχος Graves, που διηύθυνε την επιχείρηση του Βρετανικού Ναυτικού για τη

¹¹¹⁸ Rackham O. & Moody J., ό.π..

¹¹¹⁹ Passareli G., *Βυζαντινή Κρήτη*, Αθήνα, Εκδόσεις Καρακώτσου, 2005, σ. 8.

¹¹²⁰ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 12.

¹¹²¹ *Voyage en Grece*, Paris, 1801, tom. I, σ. 416-417.

¹¹²² [Une abondance aussi grande de plantes bienfaisantes rend le climat de Candie le plus sain du monde. Hippocrate y envoyoit ses malades respirer l'air chargé de vapeurs salyitaires... sous un ciel que le pere de la medecine consideroit comme le reparateur de la sante des hommes.] Βλ.: Σπανάκης Γ. Στ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων* (τομ. Α'), Ηράκλειο, Γραφικές τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., 2006, σ. 2.

¹¹²³ Ενώ ήταν ο πρώτος που εκτίμησε ότι η σειρά των παράκτιων εγκαπών στη Σούδα Σελίνου υποδήλωνε την ύπαρξη υψηλότερης θαλάσσιας στάθμης κατά το παρελθόν. Βλ.: Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 279.

¹¹²⁴ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 197, 198.

Χαρτογράφηση της Μεσογείου, ήταν ένας απ' αυτούς. Στην εποχή του θα πρέπει να είχε δημιουργηθεί ήδη μια εξειδικευμένη αγορά απολιθωμάτων, όπως, λίγες δεκαετίες πριν, μια αγορά αρχαίων ευρημάτων. Ο πλοίαρχος Graves κατόρθωσε να προμηθευτεί από κάποιον κύριο Ittar που ζούσε στα Χανιά και έστειλε κι αυτός τα ευρήματά του στο Λονδίνο, στον Δρα Falconer αυτή τη φορά, "διάσημο παλαιοντολόγο, γεωλόγο και περιηγητή", σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Spratt. Και αυτό απεφάνθη ότι πρόκειται για απολιθώματα ελαφίου και ενός μικρού μυξού. Την ίδια εποχή, ο Γάλλος γεωγράφος V. Raulin αγόρασε στο χωριό Κριτσά μια γνάθο και δόντια ιπποπόταμου προερχόμενα από το γειτονικό οροπέδιο του Καθαρού, σε υψόμετρο 1.100, και τα έστειλε αμέσως στο Παρίσι, στο μουσείο του Βοτανικού Κήπου. Τον πρώτο απολιθωμένο μεγάλοσωμο ελέφαντα ανακάλυψε ο Ιταλός Vittorio Simonelli, ο πρώτος που έκανε συστηματική παλαιοντολογική έρευνα στο νησί. Μαζί του βρήκε τα υπολείμματα ενός μικρόσωμου ελαφίου σε μια παράκτια σπηλιά δυτικά από το Ρέθυμνο, το 1893. Τέλος, η ηρωική εποχή της παλαιοντολογίας στην Κρήτη έκλεισε με την Αγγλίδα Dorothea Bate, που το 1905 εξερεύνησε συστηματικά 13 σπήλαια. Τότε ήλθαν στο φως, για πρώτη και μοναδική φορά, απολιθωμένα δόντια από τον νάνο ελέφαντα της Κρήτης, τον *Elephas creticus*, όπως τον ονόμασε η Bate.¹¹²⁵

Στο βιβλίο του ανώνυμου επισκέπτη,¹¹²⁶ *Χωρογραφία της Κρήτης*, το οποίο, όπως μας μεταφέρει ο Θ. Δετοράκης στα *Νεοκρητικά Μελετήματα*, "μας μιλεί για την εικόνα της πόλης (του Ηρακλείου) για την πολεοδομική της οργάνωση, για την εντός των τειχών πόλη, για το λιμάνι, για τα τείχη, για τις συνοικίες, για τις αποθήκες των εφοδίων, του ύδατος και των πολεμοφοδίων, για τις εκκλησίες, για τα τζαμιά, για τα βαλανεία, για τα σπίτια των Χριστιανών και των Οθωμανών, των Αρμενίων και των Εβραίων, αφού το Ηράκλειο, όπως και η άλλη Κρήτη, στα μεγάλα κέντρα της, είχε συμμιγή πληθυσμό. Οι πληροφορίες του με το ιδιάζον ύφος με το οποίο μας παραδόθηκαν είναι ελκυστικές".¹¹²⁷

Η Ιταλία έχει να επιδείξει έργα αρχαιολογικού χαρακτήρα, όπως του Lucio Mariani, *Antichita Cretesi* (1895), του Antonio Taramelli, *Ricerche Archeologiche Cretesi* (1899), του Luigi Savignoni και του Gaetano de Sanctis, *Esplorazioni Archeologiche delle Provincie Occidentali de Creta* (1901). Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τις καταγεγραμμένες ανασκαφές μετά το 1884 από τον Federico Halbherr στις εκθέσεις που εκδόθηκαν στα *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei* και στις ανακοινώσεις στο *American Journal of Archeology*.¹¹²⁸

Κατά τη διάρκεια της προστασίας της Κρήτης, στο τέλος του 19^{ου} αιώνας, από τη Διεθνή Διοίκηση που αποτελούσαν η Αγγλία, η Γαλλία, η Ρωσία και η Ιταλία, ανατέθηκε σε μελετητές προερχόμενους από τα έθνη αυτά, να αναλάβουν συστηματικές έρευνες στην Κρήτη, οι οποίες επεκτάθηκαν και σε άλλα νησιά του Αιγαίου. Στο πλαίσιο αυτών των πρωτοβουλιών ανήκει η "κρητική ιταλική πολιτική". Μετά το 1897, το Βασιλικό Ίδρυμα Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών της Βενετίας -με υπόδειξη του Federico Halbherr- αποφάσισε να στείλει στο νησί έναν νεαρό μελετητή της μεσαιωνικής ιστορίας από το Rovereto, τον Giuseppe Gerola. Ο Ιταλός μελετητής, εμβαθύνοντας τις γνώσεις του με τα αρχεία της Γαληνοτάτης και "ερευνώντας" πλήρως την περιοχή, αντιλήφθηκε τον πολιτισμικό συγκερασμό τον οποίο παρουσίαζε το νησί μέσα στους αιώνες. Κατά συνέπεια, μόνο μία εκτεταμένη έρευνα μπορούσε να οδηγήσει σε μια πραγματική ερμηνεία ενός μνημείου, μίας τοιχογραφίας, οποιουδήποτε βυζαντινού και υστεροβυζαντινού κειμηλίου.¹¹²⁹ Έτσι γεννήθηκε το μνημειώδες έργο μιας εκπληκτικής σύγχρονης

¹¹²⁵ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης - Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014, σ. 81.

¹¹²⁶ Αυτό το βιβλίο φαίνεται ότι ήταν έργο κάποιου πράκτορα μεγάλης Ευρωπαϊκής Δύναμης, πιθανότατα της Ρωσίας, συντάχθηκε γαλλιστί, μεταφράστηκε στο Βουκουρέστι στα Ελληνικά, σε μια γλώσσα που θυμίζει Κοραή, και το χειρόγραφο της ελληνικής μετάφρασης βρέθηκε στη νήσο Ίο το 1818 από τον Ζαχαρία Πρακτικίδη, τον γνωστό Κρητικό ιερωμένο λόγιο και επαναστάτη και πολιτευτή των πρώτων χρόνων της Ελληνικής Επανάστασης, από τους Μουχτάρους Πεδιάδος καταγόμενο, ο οποίος και το αντέγραψε. Το αντίγραφο του Πρακτικίδη το βρήκε στα κατάλοιπά του ο εγγονός του Κωνσταντίνος Πρακτικίδης, Ιερέας στην Ερμούπολη της Σύρου, το εξέδωσε το 1900 και το προσέγραψε στον παππού του. Έτσι φερόταν ως τώρα ως έργο του Ζαχαρία Πρακτικίδη. Ο ίδιος όμως αντιγραφείας σε σημείωμά του αναφέρει το ιστορικό της εύρεσης και της πιστής αντιγραφής αυτού του βιβλίου. Το βιβλίο αυτό, επανεκδόθηκε από το Τεχνικό Επιμελητήριο - Τμήμα της Ανατολικής Κρήτης το 1983, από τον αείμνηστο Νικόλαο Σταυρινίδη, με πολύτιμα σχόλια. Βλ.: Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Α'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 136-7.

¹¹²⁷ Δετοράκης Θ., *ό.π.*, σ. 137.

¹¹²⁸ Passareli G., *ό.π.*.

¹¹²⁹ *Ο.π.*.

έρευνας: *I monumenti veneti dell' Isola de Creta*.¹¹³⁰ Σε αυτό ο Gerola προσπάθησε να συλλέξει και να εξετάσει όλες τις εκφράσεις του πολιτισμού της βυζαντινής εποχής στην Κρήτη,¹¹³¹ μετατρέποντάς το σε ένα απαραίτητο εγκόλλιο για όποιον σκοπεύει να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε έκφραση του κρητικού πολιτισμού, από την βυζαντινή περίοδο μέχρι και το τέλος της τουρκικής κυριαρχίας.¹¹³² Με την αναγεννησιακή αρχιτεκτονική στην Κρήτη ασχολήθηκε ο Giuseppe Gerola, ενώ πολύ σημαντικές κρίνονται και οι μελέτες των, Κάντως Φατούρου-Ησυχάκη¹¹³³ και Ιορδάνη Δημακόπουλου.¹¹³⁴

Η φωτογραφία ήλθε νωρίς στην Κρήτη στα Χανιά, ο Περικλής Διαμαντόπουλος ήταν διακεκριμένος και παραγωγικός φωτογράφος. Οι υπαίθριες λήψεις του αποτελούν μαρτυρία για τις αλλαγές της βλάστησης κατά τον 20^ο αιώνα. Μερικές από αυτές περιλαμβάνονται στην εργασία του A. Trevor-Battye, ενός περιηγητή του 1909. Φωτογραφίες και περιγραφές των πρώτων αρχαιολόγων, κυρίως του Sir Arthur John Evans, του Giuseppe Gerola και του J. D. S. Pendlebury, του μεγάλου κρητολόγου της δεκαετίας του 1930, αποτελούν σήμερα πρόσθετες πηγές για την ιστορία του τοπίου.¹¹³⁵

Δ.3.3. Προσδιορισμοί του χώρου - ορατοί στο πέρασμα του χρόνου

Το τοπίο, κάτι το τόσο φαινομενικά αυτονόητο, γίνεται αντιληπτό με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, και η ποικιλία των εναλλακτικών ερμηνειών μαρτυρά αντίστοιχες διαφορές ως προς το περιεχόμενο του χώρου, του πολιτισμού και της κουλτούρας, που συχνά παρουσιάζουν μία επιστημολογική ποικιλία με εθνικά χαρακτηριστικά. Η έννοια “τοπίο” είναι δηλαδή, εξαιρετικά συμπτυκνωμένη και εντατική, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, γιατί τοπίο μπορεί να είναι βιωμένο και βιωματικό μέρος, δομημένο περιβάλλον, καλλιεργημένος τόπος, φυσικός σχηματισμός, αγροτική “σκηνή”, ή ακόμη και φανταστικός φορέας δράσης, αντικείμενο λογοτεχνικής περιγραφής, ζωγραφικής ή σκηνικής απόδοσης, που αδρεύει την φαντασία και μπορεί να μεταφράζεται σε τρισδιάστατο χωρικό υπόβαθρο από την φαντασία αναγνωστών και δημιουργών. Σε άλλους χωροχρόνους, αλλά και στην Ελλάδα, το οπτικό πρότυπο υπήρξε διαφορετικό και η έμφαση στην όραση επίσης. Ενώ σήμερα δίνεται έμφαση στην επιφάνεια της γης, δεν ήταν πάντα έτσι. Η δράση, όπως γνωρίζουμε από την Ελληνική μυθολογία, επεκτεινόταν τόσο στον Κάτω Κόσμο, όσο και στην προνομιακή περιοχή αντίληψης των θεών.¹¹³⁶

Η θέση του νησιού και η μορφολογία του χώρου συνεπικουρούν στη δημιουργία του πολιτισμού της Κρήτης, όποια και αν είναι η καταγωγή των πρώτων κατοίκων της και των μετέπειτα μετοίκων. Η αρχιτεκτονική, ως κατασκευαστική εμπειρία που μπορεί εν μέρει να έχει εισαχθεί, είναι δυνατόν να θεμελιώνεται και σε άμεσες αντιγραφές ή συμπληρώσεις του έργου της φύσης. Τέτοιου είδους συσχετισμοί ανάμεσα σε φυσικό τοπίο και αρχιτεκτονικές λύσεις και μορφές, είναι περισσότερο ή λιγότερο αναγνωρίσιμοι σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες. Από αυτή την αρχή διέπονται οι τρόποι επέμβασης στο χώρο και κατασκευής κτιρίων κατά την προϊστορική κυρίως εποχή. Ωστόσο η ίδια αρχή -εξίσου ευδιάκριτη- συναντάται και πολύ αργότερα, κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, μέσα από άλλες λογικές και διαφορετικούς συσχετισμούς, στα οχυρωματικά έργα των Βενετών σε ολόκληρο το νησί.¹¹³⁷

Φύση και Αρχιτεκτονική, λοιπόν, δημιουργούν ένα ενιαίο τοπίο, το οποίο νοείται ως υβρίδιο ανθρώπινης κατασκευής και φυσικού περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τον Κώστα Μανωλίδη “το τοπίο δεν βρίσκεται σε μια αchronική κατάσταση ισορροπίας, ανέγγιχτο από τα ρεύματα των γεγονότων. Η προσέγγισή του είναι ένα εγχείρημα επινόησης της εσωτερικής ταυτότητας ενός τόπου, φορτισμένο πολλαπλά τόσο με τις ψυχικές συντεταγμένες του υποκειμένου όσο και με τα συμφραζόμενα της ιστορίας. Συμφραζόμενα που δεν περιορίζονται στην επικαιρότητα αλλά εκτείνονται σε όλο το μήκος

¹¹³⁰ I-IV, Βενετία 1905-1932.

¹¹³¹ Πολιτική και στρατιωτική αρχιτεκτονική, ζωγραφική, μελέτη γενεαλογίας, επιγράμματα και επιγραφές, ήθη, έθιμα κ.λπ..

¹¹³² Passarelli G., ό.π., σ. 9.

¹¹³³ *Η κρητική αναγέννηση και τα ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της*, Αριάδνη, 1983.

¹¹³⁴ *Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, 1997.

¹¹³⁵ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 12.

¹¹³⁶ Λουκάκη Β., Α., ό.π., σ. 62.

¹¹³⁷ Σκουτέλης Ν., “Κρήτη”, στο: Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου, αρχιτεκτονική*, Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2003, σ. 162.

του χρόνου”. Το τοπίο επομένως είναι ένα απόθεμα εμπειριών και μνήμης που πηγάζουν από την αλληλεπίδραση φύσης και κοινωνίας. Η προσλαμβανόμενη εικόνα του εξωτερικού κόσμου είναι ένα αδιαχώριστο σύνολο και δεν μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα αν το τεχνητό περικλείεται από το φυσικό ή το αντίθετο.¹¹³⁸

Σε παλαιότερες εποχές της κλειστής οικονομίας,¹¹³⁹ όποτε κύρια απασχόληση των κατοίκων ήταν η γεωργία και η κτηνοτροφία, τη θέση του οικισμού καθόριζε η εργασία των κατοίκων, με γνώμονα να βρίσκονται πιο κοντά στη δουλειά τους. Μια πηγή νερού τραβούσε κοντά της τον οικισμό, και πολλές φορές παίρνει το όνομά της: Μεγάλη Βρύση, Κρύα Βρύση, Βρύσες κ.λπ. Αλλά ο προσανατολισμός του οικισμού δεν ενδιέφερε και τόσο τους οικητορες, ενώ υπήρχαν οικισμοί σε χώρους με πολύ δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες.¹¹⁴⁰

Το κρητικό χωριό είναι παμπάλαιο δημιούργημα των οικιστών του, τυχαίο, αυθόρμητο, δίχως σχεδιασμό, σε περιοχή ορεινή, πεδινή ή και παραθαλάσσια, ανάλογα με την κύρια απασχόληση των κατοίκων του. Κοντά στο σπίτι του πρώτου οικιστή, το “γεροντόσπιτο”, κτίζονται τα σπίτια των παιδιών του, και αυτά χωρίς σχεδιασμό και προοπτική. Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, δημιουργήθηκε ο οικισμός, αρχικά οικογενειακός και γι’ αυτό οι κάτοικοι των γύρω χωριών του δίδουν το όνομά του πρώτου οικιστή στον ενικό: του Φιλίππου, του Φωτεινού, του Λαγού, του Φόδελε ή στον πληθυντικό, όταν έχουν πολλαπλασιαστεί οι κάτοικοι της ίδιας γενιάς: ως Τζερμιάδω(ν), Θωμαδιανώ(ν), Νικηθιανώ(ν), κλπ. Πολλοί μικροσυνοικισμοί του ίδιου χωριού διατηρούν τον οικογενειακό χαρακτήρα τους, κυρίως στη δυτική Κρήτη: ως Γρηγοριανά, Βεριβιανά, Κοντουδιανά, Καλέργω, Παπαδιανά, Τσισκιανά κλπ. Στην κεντροανατολική Κρήτη τα περισσότερα χωριά αποτελούν οικισμούς συμπαγείς, συγκεντρωτικούς. Αλλά στη δυτική Κρήτη, και μάλιστα στο νομό Χανίων, μερικά χωριά αποτελούνται από πολλούς μικροοικισμούς, που λέγονται κατούνες.¹¹⁴¹

Το κλίμα του γεωφυσικού χώρου επιδρούσε στη διαμόρφωση του οικισμού. Στις ορεινές περιοχές, όπου το κρύο και το χιόνι κυριαρχούν το χειμώνα, τα σπίτια κτίζονταν το ένα δίπλα στο άλλο. Είχαν πολλούς τοίχους κοινούς, τους λεγόμενους “μεσότοιχους” και ένα ή δύο εκτεθειμένους στην ατμόσφαιρα. Έτσι η θερμοκρασία διατηρούνταν περισσότερο. Οι χωμάτινες στέγες τους, από το ειδικό “δωματοχώμα” τη λεπίδα, ήταν συνέχεια η μία με την άλλη, σε τέτοιο σημείο ώστε να μην αναγνωρίζονται τα όρια των κατοικιών που στέγαζαν. Στην πολεοδομική διαμόρφωση του οικισμού, σπουδαίο ρόλο έπαιζε και η θέση της εκκλησίας, και πολλά έχουν πάρει το όνομα της εκκλησίας. Άγιος Γεώργιος, Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιος Θωμάς, Άγιος Μύρων, Παναγιά, Άγιος Σίλας, Άγιος Βλάσης, Άγιοι Δέκα κλπ.¹¹⁴²

Ο F. W. Maitland, στο *Domesday Book and Beyond* το 1897 στην Αγγλία, αναφέρει τα εξής: “Θα πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας τουλάχιστον δύο τύπους χωριών. Από τη μία πλευρά υπάρχει εκείνο που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε πραγματικό χωριό... Η γνησιότερη μορφή του τύπου αυτού αποτελείται από μία μόνο συστάδα σπιτιών. Πρόκειται για μιαν αρκετά μεγάλη συγκέντρωση κατοικιών. Απλώνεται στο κέντρο των χωραφιών και του κοινοτικού χώρου... Από την άλλη πλευρά, μπορούμε εύκολα να συναντήσουμε περιοχές με ελάχιστα χωριά αυτού του τύπου. Τα σπίτια... είναι διάσπαρτα τριγύρω σε μικρές συστάδες δύο-τρία εδώ, τρία-τέσσερα εκεί. Οι συστάδες έχουν συχνά το δικό τους όνομα και

¹¹³⁸ Περράκης Γ. & Σκουτέλης Ν., *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού. Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2016, σ. 56-7.

¹¹³⁹ Σήμερα η κατάργηση της κλειστής οικονομίας, η ανάγκη της καθημερινής προμήθειας των αναγκών στη ζωή, η ανάπτυξη της συγκοινωνίας και των μεταφορών, η πολυποίκιλη χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας, οι σημερινές απαιτήσεις κοινωνικής συμβίωσης και η αστυφιλία άλλαξαν τα παλιά οικιστικά και οικολογικά δεδομένα. Ο μικρός οικισμός, τα χωριά γενικά, όπως λειτουργούσαν αιώνες, δεν μπορούν πια να εξυπηρετήσουν τις σημερινές απαιτήσεις της κοινωνικής συμβίωσης. Ο μικρός οικισμός, ο αποκομμένος από το δίκτυο της συγκοινωνίας, έσβησε και εγκαταλείπεται. Οι κάτοικοί του εγκαθίστανται σε μεγαλύτερα συγκοινωνιακά κέντρα, όπου οι ανάγκες τους εξυπηρετούνται καλύτερα. Αλλά διατηρούν και τα περιουσιακά στοιχεία του παλιού χωριού, και έτσι μεταβάλλεται σε μετόχι. Βλ.: Σπανάκης Γ. Στ., ό.π., σ. 8.

¹¹⁴⁰ Την επίδραση του κλίματος, της θέσης του οικισμού ως προς το προσανατολισμό του, τους ανέμους που επικρατούν στο περιβάλλον του, το νερό που χρησιμοποιεί κ.λπ., μελέτησε τον 5^ο αιώνα π.Χ. ο πατέρας της ιατρικής Ιπποκράτης και περιέγραψε σε ένα από τα σπουδαιότερα έργα του *Περί Αέρων, Υδάτων και Τόπων*. Βλ.: Σπανάκης Γ. Στ., ό.π..

¹¹⁴¹ Ο.π..

¹¹⁴² Ο.π., σ. 9, 10.

φαίνεται ότι είναι απλώς τυχαίο γεγονός όταν το όνομα μιας από αυτές είναι και το όνομα όλης της ενορίας”.¹¹⁴³

Τα τοπωνύμια έχουν αξία γι' αυτά που μπορούν να μας πουν, όταν πρόκειται για κάτι το ασυνήθιστο. Μαθαίνουμε λιγότερα στην Κρήτη για την πανταχού παρούσα ελιά απ' ότι για το σφενδάμι, ένα σχετικά σπάνιο δέντρο που όμως αντιπροσωπεύεται καλά σε τοπωνύμια όπως το Ασφέντου. Τα ονόματα Φοίνιξ και Βάι οδήγησαν τους Rackam και Moody συχνά να ανακαλύψουν τον σπάνιο κρητικό φοίνικα (*Phoenix theophrasti*). Τα λιγοστά τοπωνύμια *Πεύκος*, βρίσκονται γύρω από τον πυρήνα ανάπτυξης του κρητικού πεύκου, πριν εξαπλωθεί στη σημερινή του έκταση. Ο *Πρινιάς* (από τον πρίνο), αν και γενικά συχνό τοπωνύμιο, τους οδήγησε στην ανακάλυψη της αξιοσημείωτης αλπικής παρουσίας αυτού του δέντρου, ψηλά στο φαράγγι της Σαμαριάς. Στην *Αμπελο* της Γαύδου βρίσκεται ακόμη ο μοναδικός αμπελώνας του νησιού. Γενικά η μορφή του τοπίου όπως διαφαίνεται στα τοπωνύμια δεν είναι πολύ διαφορετική από το τοπίο που παρατηρούμε σήμερα. Αυτό ενισχύει την άποψη ότι η Κρήτη διακρίνεται για τη σταθερότητα του τοπίου της στη διάρκεια των ιστορικών χρόνων.

Άλλα ονόματα οικισμών με ονόματα δέντρων και φυτών (φυτωνυμικά), είναι: Πλάτανος, Πλατανιάς, Πρινιάς, Αγριλές, Αθανάτοι, Αμυγδάλοι, Αζογυρές, Αχλάδα, Αστυράκι, Αχλαδέ, Γέρω, Πρίνος, Μουρνιές, Εθιά (Ιτέα), Πεύκοι, Ξερολιά, Καρές, Κουνουπιδιανά, Κυπαρίσσι, Σκουραχλάδα, Μυρσίνη, Μύρτος κ.λπ., καθώς και φυσιογνωμικά ονόματα οικισμών, οφειλόμενα στη διαμόρφωση του εδάφους, όπως, Ανώγεια, Βαθύπετρο, Ρούματα, Βαρύπετρο, Βαττόλακκος, Γουργούθοι, Γωνιά, Γωνιές, Βουρβουλίτης, Σπηλιά, Κορφές, Χάρακας, Χαράκι, Λευκώγεια, Σελιά, Λιβάδα, Λιβάδια, Μυριοκεφάλα, Έλος, Κακόπετρος, Κεφάλι, Ποταμίδα, Λάκκοι κ.λπ.¹¹⁴⁴ Ωστόσο, αν βασιζόμασταν μόνο στα τοπωνύμια, θα συμπεραίναμε ότι οι Βενετοί¹¹⁴⁵ και οι Τούρκοι έχουν διαδραματίσει μικρό ρόλο στη διαμόρφωση του κρητικού τοπίου, ανάλογο με αυτόν των Σλάβων, Αρμένιων, Σαρακηνών και Βλάχων, καθώς από τα τοπωνύμια διαφαίνεται ότι η Βυζαντινή Εποχή και η Αραβοκρατία ήταν σημαντικές στη διαμόρφωση του κρητικού τοπίου, κάτι που δεν είναι ορατό στη σωστή του έκταση από τις πενιχρές γραπτές πηγές. Ο μέσος όρος των κύριων τοπωνυμίων της Κρήτης πρέπει να είναι ηλικίας άνω των 1.000 χρόνων, με εξαίρεση τα τοπωνύμια στις ακτές και τα οικογενειακά τοπωνύμια.¹¹⁴⁶

Η τάση προς το υπερβατικό αποτελεί εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου, η οποία τον διατρέχει σε όλη τη διάρκεια της Ιστορίας, πριν καν ακόμη αποκτήσει συνείδηση του ιστορικού γίνεσθαι· ειδικά η υπόσταση ενός ιερού τόπου “είναι προφανώς τόσο παλιά όσο η ίδια η ζωή”. Είτε βρίσκεται στο πλαίσιο μιας θρησκείας είτε όχι, η τάση αυτή είναι μια απόπειρα διάρρηξης των ορίων: του πεπερασμένου με το άπειρο, του δημιουργήματος με τον δημιουργό, της στιγμής με την αιωνιότητα, του εαυτού με το συλλογικό, του συνειδητού με το ασυνείδητο.¹¹⁴⁷ Η δωρική Κρήτη διέθετε γύρω στους εκατό τόπους υπόγειας λατρείας, αριθμός που αντιστοιχεί εντυπωσιακά στις εκατό πόλεις που αναφέρει ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* ή με τις ενενήντα που αναφέρει στην *Οδύσσεια*. Οι πανάρχαιοι αυτοί τόποι λατρείας αντιστοιχούν στο πλήρως διαμορφωμένο δίκτυο λατρείας που αναπτύχθηκε πριν από την Ενετοκρατία. Έτσι, κάθε Βενετσιάνικο *Castello*, κάθε ελληνική επαρχία είχε το δικό της ξωκλήσι πάνω σε βουνοκορφή, την δική της εκκλησία μέσα σε βραχοσκεπή, το δικό της αγροτικό μοναστήρι και την δική της αστική βασιλική, τόπους λατρείας και προσκυνηματος απολύτως διακριτούς και ιδιαίτερης λειτουργίας. Πρόκειται για μια χωρική τάξη πραγμάτων που συνεχίζεται από τα Μινωικά χρόνια, τουλάχιστον από το 1300 π.Χ., όπου κάθε αστικό κέντρο που αναφέρεται στις λογιστικές πινακίδες των ανακτόρων είχε το δικό του ιερό κορυφής και το δικό του υπόγειο ιερό, διακριτούς δηλαδή τόπους λατρείας αφιερωμένους σε ξεχωριστές θεότητες και επισκέψιμους από τους πιστούς.¹¹⁴⁸ Χρειάστηκε να

¹¹⁴³ Rackham O. & Moody J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008, σ. 121.

¹¹⁴⁴ Σπανάκης Γ. Στ., *ό.π.*.

¹¹⁴⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μελέτη των επιθέτων στην Κρήτη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, από την Χρυσούλα Τσικριτσή-Κασιανάκη, “Κρητικά επώνυμα ενετικής προελεύσεως”. Πρόκειται για ιδιωτική έκδοση του έτους 1999.

¹¹⁴⁶ Rackham O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 151.

¹¹⁴⁷ Περράκης Γ. & Σκουτέλης Ν., *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού. Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2016, σ. 28.

¹¹⁴⁸ Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 203.

φθάσουμε στην Αναγέννηση για να επιβεβαιωθεί η υπόθεση της χθόνιας λατρείας στην Κρήτη, με την επίσκεψη του Cristoforo Buondelmonti το 1417.¹¹⁴⁹

Μόνο για τέσσερα από αυτά τα σπήλαια είμαστε βέβαιοι ότι αποτέλεσαν τόπους λατρείας ήδη από την Μεσομινωική Ι (2100-1900 π.Χ.) εποχή. Πρόκειται για τα ιερά σπήλαια του Ψυχρού, του Σκοτεινού, των Καμάρων και της Νίδας. Πριν από την εποχή αυτή τα σπήλαια των νεολιθικών και Πρωτομινωικών χρόνων λειτουργούσαν μόνο ως καταφύγια, γεγονός που επαναλαμβάνεται τόσο κατά τους παραγμένους 7^ο και 8^ο μ.Χ. αιώνα με τις επιδρομές των Σαρακηνών όσο και με την απόβαση των Γερμανών το 1941. Η συλλογική λατρεία στα κρητικά σπήλαια έπαψε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, όταν θριάμβευσε τελικά ο Χριστιανισμός.¹¹⁵⁰

Στους ελληνιστικούς χρόνους και στη συνέχεια κατά τη ρωμαϊκή κυριαρχία ιδρύονται μεγάλα αστικά κέντρα¹¹⁵¹ πλούσια σε δημόσια κτίρια και πολυτελείς κατοικίες. Κτίρια και τρόποι κατασκευής κατά τη διάρκεια της τόσο παραμελημένης από τους ερευνητές αυτής της περιόδου του νησιού, τονίζουν τη στενή σχέση της Κρήτης με τη βόρεια Αφρική και τα μεγάλα κέντρα της Μεσογείου. Πρόκειται για μια εποχή κατά την οποία το νησί διατηρεί την κομβική του θέση χωρίς διακοπή περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περίοδο, καθώς η Pax Romana εγγυάται την ασφάλεια της πλεύσης εντός της κυριαρχίας της.¹¹⁵²

Κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου οι εμπειρίες από τα μεγάλα κέντρα της Μεσογείου συνεπικουρούν στην κατασκευή κτιρίων μεγάλης κλίμακας. Οι επιλογές είναι τώρα άλλου είδους, καθώς η Κρήτη αποτελεί μαζί με την Κυρηναϊκή, ενιαία επαρχία. Όσον αφορά την χωροταξία των οικισμών, αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στα λιμάνια του Λιβυκού πελάγους, που λειτουργούν ως ενδιάμεσοι σταθμοί της κίνησης από την Ιταλία στην Αφρική και τη Μέση Ανατολή. Σημαντικό σημείο αναφοράς για τα μεγάλης κλίμακας κτίρια αποτελεί ο ναός με τις γιγάντιες υδρορροές σε μορφή κεφαλής κροκόδειλου στη ρωμαϊκή Γόρτυνα, στοιχείο που επιβεβαιώνει την όσμωση τοπικών και ξένων νοοτροπιών και συνηθειών. Κατά τον ίδιο τρόπο, αυξάνεται η κλίμακα στα δημόσια κτίρια, στη βασιλική -όπως την αποτύπωσε σε σκαρίφημα ο Onorio Belli, γιατρός από το στενό κύκλο του Andrea Palladio στη Vicenza κατά την παραμονή του στην Κρήτη (1583-1599)- και στον κορινθιακού ρυθμού ναό της ρωμαϊκής Κνωσού, ή στις μεγάλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κρήτης (Πάνορμο, Γόρτυς, Χερσόνησος κ.α.).¹¹⁵³

Με την ανάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά και την επανασύνδεσή της με τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας αρχίζει μια νέα περίοδος της κρητικής ιστορίας, που διαρκεί 250 περίπου χρόνια, ως την υποταγή του νησιού στους Βενετούς. Οι πληροφορίες μας και για την περίοδο αυτήν δεν είναι πολλές. Υπάρχουν μεγάλα κενά και πολλά ζητήματα παραμένουν σκοτεινά. Έπρεπε όχι μόνο να εξαλειφθούν συντομότητα όλα τα κατάλοιπα της αραβοκρατίας, αλλά και να οργανωθεί τάχιστα η άμυνα του νησιού, για να αντιμετωπισθεί έγκαιρα και αποτελεσματικά κάθε ενδεχόμενη απόπειρα των Αράβων για ανάκτηση του χαμένου θησαυρού. Έπρεπε συνεπώς να οργανωθεί αμέσως η επαγρύπνηση του βυζαντινού ναυτικού και να κατασκευαστούν ισχυρά οχυρωματικά έργα στα κρητικά παράλια και σε επίκαιρες θέσεις. Ήδη ο Νικηφόρος Φωκάς ίδρυσε το φρούριο “τέμενος” στη σημερινή θέση Ρόκα, κοντά στο Κανλί Καστέλλι (Προφήτης Ηλίας). Πιστεύεται ότι το όνομα του φρουρίου αυτού δόθηκε επεκτατικά σε ολόκληρη την επαρχία, τη σημερινή επαρχία Τεμένους. Ακόμη σήμερα σώζονται τοπωνύμια, που απηχούν τις εποίκσεις κατά την συγκεκριμένη περίοδο, που θα συνεχίστηκαν και στους επόμενους χρόνους: Αρμένιοι, Βαρβάροι, Βαρβάρω, Τσακόνω, Σκλαβεροχώρι, Σκλαβεδιάκω κ.λπ.¹¹⁵⁴

Οι μαρτυρίες για τα πρώτα μοναστήρια της Κρήτης χάνονται στο βάθος του χρόνου. Ορισμένες περιοχές της Κρήτης είχαν δεχθεί πολύ νωρίς τη νέα θρησκεία από τον ίδιο τον Απόστολο Παύλο που

¹¹⁴⁹ Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 204.

¹¹⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 203, 205.

¹¹⁵¹ Γόρτυς, Χερσόνησος, Λύττος, Ιεράπυτνα, τέλος η Cnossus κ.α..

¹¹⁵² Σκουτέλης Ν., “Κρήτη”, στο: Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου, αρχιτεκτονική*, Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2003, σ. 166.

¹¹⁵³ Σκουτέλης Ν., “Κρήτη”, στο: Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου, αρχιτεκτονική*, Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2003, σ.173.

¹¹⁵⁴ Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης, εκδόσεις Μύστικ, 1990, σ. 153, 154, 155, 156.

άφησε στην Κρήτη τον φίλο και μαθητή του Απόστολο Τίτο, ιδρυτή της Κρητικής Εκκλησίας. Πολλά μοναστήρια ιδρύθηκαν κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο. Το ίδιο συνέβη και μετά την απελευθέρωση από τους Άραβες. Γύρω στο ένα τρίτο των βυζαντινών εκκλησιών φέρουν τοιχογραφίες (845 εκκλησίες συνολικά), δηλαδή υπάρχουν περίπου 3000 βυζαντινές εκκλησίες, περίπου πέντε ανά (πρώην) κοινότητα. Ενώ ο 13^{ος} αιώνας ήταν πιο δραστήριος στην ανέγερση εκκλησιών, ο 14^{ος} δραστηριοποιήθηκε στην εικονογράφησή τους. Υπάρχουν τουλάχιστον άλλες τόσες Μεταβυζαντινές και σημερινές. Πρόκειται για ένα πλούσιο δίκτυο καλλιτεχνίας, ιστορίας, μαστοριάς, ανθρώπινου μέτρου και θεϊκής παρουσίας στο τοπίο της Κρήτης, όπου βυζαντινό, γοτθικό, αναγεννησιακό και μανιεριστικό στυλ διαδέχονται το ένα το άλλο, ή συνυπάρχουν υφολογικά.¹¹⁵⁵

Σε παλαιότερες εποχές οι επιδημίες, και μάλιστα η πανούκλα, ερήμωναν κυριολεκτικά τους οικισμούς της Κρήτης, και πολλοί δεν ξανακατοικήθηκαν. Αλλά τους οικισμούς της Κρήτης κατέστρεψε και ο πόλεμος, οι συνεχείς αγώνες των κατοίκων για την ελευθερία εναντίον των διάφορων κατακτητών, ενώ η αιτία καταστροφής των παραθαλάσσιων οικισμών της Κρήτης, υπήρξε η πειρατεία.¹¹⁵⁶ Η κατοίκηση κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο ήταν πιο εντατική από όλες τις προηγούμενες, κάτι που προκύπτει από πλήθος των προσκυνημάτων και των ναών στο νησί.

Οι ακτές του νησιού αποφεύγονταν για τον λόγο ότι η οικολογία της Κρήτης επί χιλιετίες διαταρασσόταν από πειρατείες. Κατά τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο, οπότε οι πειρατές αντιμετωπίζονταν αποτελεσματικά, οι παραθαλάσσιες πεδιάδες ήταν πυκνοκατοικημένες. Σε άλλες εποχές ήταν μέρη επικίνδυνα, στα οποία έρχονταν τρομαγμένοι αγρότες να καλλιεργήσουν την γη στα γρήγορα και να φύγουν. Για μεγάλες περιόδους ήταν εγκαταλελειμμένες (πρόκειται για μια κατάσταση εντελώς αντίστροφη της σημερινής). Η εναλλαγή αυτή εμφανίζεται ήδη από την Μινωική εποχή. Το πρόβλημα της πειρατείας εμφανίσθηκε γύρω στο 1204, εν μέρει λόγω της διάλυσης της Βυζαντινής ναυτικής δύναμης εξ αιτίας της Τέταρτης Σταυροφορίας. Γύρω στον 16^ο αιώνα οι μόνοι σχεδόν μόνιμοι οικισμοί στις ακτές του νησιού ήταν οι μεγάλες πόλεις,¹¹⁵⁷ αν και αυτές ακόμη ήταν σε επισφαλή θέση.¹¹⁵⁸

Το αναγεννησιακό ύφος του κρητικού πολιτισμού εκδηλώνεται ιδιαίτερα, στην περιοχή της αρχιτεκτονικής και της γλυπτικής. Οι πόλεις της Κρήτης διακοσμούνται με λαμπρά κτίσματα και άλλα έργα δημόσια και ιδιωτικά, όπως μαρτυρούν οι πηγές και επιβεβαιώνουν τα σωζόμενα λείψανα. Τα Χανιά, η δεύτερη σε μέγεθος πόλη του νησιού, είχε εντυπωσιακά κτίρια, που προξενούσαν στους επισκέπτες το θαυμασμό. Ένας Ιταλός περιηγητής του 17^{ου} αιώνα παρομοιάζει την πόλη με το Κάπρι της Ιταλίας και γράφει ότι τα κτίσματά της δεν διέφεραν πολύ από τα παλάτια της Βενετίας. Ο Άγγλος Wil. Lithgow μέτρησε το 1632 στα Χανιά 97 παλάτια. Η πόλη είχε επίσης 30 ορθόδοξες και 15 λατινικές εκκλησίες. Η εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου, από τα ελάχιστα βενετικά κτίσματα που σώθηκαν, στεγάζει σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανάλογη ήταν η εμφάνιση του Ρεθύμνου. Μια θαυμάσια κρήνη, που έκτισε ο ρέκτορας A. Rimondi το 1629, η περίφημη Λότζια (τέλη του 16^{ου}-αρχές 17^{ου} αιώνα), το ρολόι και η Porta Guoga ήταν τα πιο εντυπωσιακά μνημεία της πόλης. Πολύ σημαντικότερα και περισσότερα ήταν τα βενετικά μνημεία του Χάνδακα, της πρωτεύουσας του Βασιλείου της Κρήτης. Το επιβλητικότερο και κομψότερο κτίσμα ήταν η Λότζια, άριστο δείγμα παλλαδιανού ρυθμού, που οικοδομήθηκε το 1626-1628 από τον Προβλεπτή Φρ. Μοροζίνι. Ο ίδιος δραστήριος Προβλεπτής, συνέδεσε το όνομά του με το περίφημο υδραγωγείο, που κατέληγε στη σωζόμενη και σήμερα Κρήνη του Μοροζίνι (1628). Μαζί με την πολυπόθητη λύση του υδρευτικού προβλήματος του Χάνδακα,

¹¹⁵⁵ Λουκάκη Β. Α., ό.π., σ. 207.

¹¹⁵⁶ Σπανάκης Γ. Σπ., ό.π., σ. 9.

¹¹⁵⁷ Ο Χάνδακας έγινε η "Βενετία της Ανατολής". Ολόκληρη η Κρήτη αποτέλεσε μια ευρεία διοικητική περιφέρεια, που την ονόμασαν υπερήφανα "Βασίλειο της Κρήτης" (*Regno di Candia*). Από το 1211, ευθύς μετά την οριστική υποταγή της Κρήτης, το νησί διαιρέθηκε κατά το πρότυπο της Βενετίας σε έξι τμήματα, που ονομάστηκαν "σεξτέρια" (εξαρχίες, *sextertia*). Το σχήμα τούτο διατηρήθηκε για 100 περίπου χρόνια. Από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα η Κρήτη διαιρέθηκε σε τέσσερα μεγάλα διαμερίσματα, (*territoria*), που αντιστοιχούν περίπου στις σημερινές περιφερειακές ενότητες. Το διαμέρισμα του Χάνδακα (*Candia*), το διαμέρισμα του Ρεθύμνου (*Rettimo*), το διαμέρισμα των Χανίων (*Canea*) και το διαμέρισμα της Σητείας (*Sitia*). Τα Σφακιά ήταν η μόνη περιοχή της Κρήτης, που η Βενετία δεν μπόρεσε να υποτάξει ολοκληρωτικά, ενώ στην Κρήτη υπάγονταν διοικητικά και τα νησιά Τήνος (*Tine*) και Κύθηρα (*Cerigo*). Βλ.: Δετοράκη Θ., ό.π., σ. 167, 169.

¹¹⁵⁸ Η κατάσταση καλυτέρευσε μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους, κάτι που συγκράτησε τους Μουσουλμάνους πειρατές. Οι κάτοικοι του νησιού επανήλθαν στις ακτές μόλις γύρω στο 1930, μετά από απομάκρυνση περίπου 400 χρόνων από αυτές. Ό.π., σ. 201-202.

δημιουργήθηκε και ένα επιβλητικό έργο τέχνης, αληθινό κόσμημα της πόλης. Το γενικό αναγεννησιακό ύφος επηρεάζει σε κάποιο βαθμό και την ορθόδοξη μοναστηριακή αρχιτεκτονική. Σε δύο μεγάλα μοναστήρια της Κρήτης, στο Αρκάδι και στην Αγία Τριάδα των Τζαγκαρόλων, έχουμε εμφανείς επιδράσεις, κυρίως στη διακόσμηση των προσόψεων με κίονες ελληνορωμαϊκού ρυθμού και με άλλα γοτθικά διακοσμητικά.¹¹⁵⁹

Η πρώτη εντύπωση ενός επισκέπτη που πλησίαζε από το λιμάνι της Κάντιας ήταν αυτή της ευπρέπειας, του πλούτου και της ομοιογένειας στην οργάνωση του αστικού χώρου. Τόση προσοχή δινόταν στην αστική εικόνα που τα σπίτια στους κύριους δρόμους της Κάντιας επισκευάζονταν μαζί με το λιμάνι και τον μώλο από εισοδήματα προερχόμενα από έναν μεγάλο κρατικό φόρο, το *comercium*, διότι τα σπίτια είχαν την αυτή σημασία με τα δημόσια κτίρια της πόλης, σύμφωνα με ένα διάταγμα του 1293 του *Maggior Consiglio* της Βενετίας. Όπως μαρτυρούν οι οπτικές παραδόσεις της Κάντιας, οι όψεις των ιδιωτικών κατοικιών έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην γενική εντύπωση που έδινε το κτισμένο περιβάλλον. Αυτό φαίνεται στις αφηγήσεις των ταξιδιωτών, που είναι γεμάτες από ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες σχετικά με την εμφάνιση της πόλης. Οι κρατικές ιδιοκτησίες που βρίσκονταν στη *ruga magistra* κοντά στο λιμάνι και στην οδό που την έτεμνε στην κεντρική πλατεία μπορούσαν να ενοικιασθούν σε ιδιώτες για 29 χρόνια, με τον όρο ότι οι όψεις των σπιτιών θα κατασκευάζονταν από πέτρα και επίχρυσμα. Εξ ου τα κτίρια που πλαisiώναν την κύρια οδό σε όλο της το μήκος υπάκουαν στους όρους της κυβέρνησης. Τα δημόσια επίσημα κτίρια που βρίσκονταν στη νότια πλευρά -δουκικό παλάτι, εκκλησία του Αγίου Μάρκου, *Loggia*, πύλες της πόλης- σχετιζονταν άμεσα με την εξουσία, ενώ η βόρεια πλευρά είχε στο μήκος της σημαντικά κτίρια όπως μαρτυρείται από τις όψεις τους.¹¹⁶⁰

Για την ανώνυμη ιδιωτική αρχιτεκτονική δεν υπήρχαν κοινοτικές ρυθμίσεις στην Κάντια. Τέτοιες ρυθμίσεις επιβάλλονταν μόνο στα πιο απομακρυσμένα μέρη της πόλης, όπως στις όψεις των σπιτιών που έβλεπαν στους δύο κύριους άξονες της πόλης. Η περιφέρεια, εν τω μεταξύ, συνέχισε να κτίζει με τοιχοποιίες από αργολιθοδομές και με ξύλινες στέγες, στον οποίο εισήγαγε Βενετσιάνικα στοιχεία, όπως έμφαση στα ανοίγματα μέσα από λαξευτά στοιχεία για τα ανώφλια, λίθινα στοιχεία πλαisiώσης των ανοιγμάτων, τόξα και τοξοστοιχίες, αλλά και πλήθος από άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία και λεπτομέρειες, διαβατικά με καμάρες, κρήνες, θυρώματα, καπνοδόχους. Ο Βενετοκρητικός τρόπος γνώρισε ευρύτατη λόγια εξάπλωση μέσα από σημαντικά ορόσημα του τόπου, όπως μοναστήρια, εκκλησίες, μεγάλα αρχοντικά με τα εξαρτώμενα από αυτά προσκτίσματα (στάβλοι, αποθήκες κλπ.). Πέραν των άλλων διακρίσεων, η Βενετική Πολιτεία αδιαφόρησε για την οργάνωση της υπαίθρου. Η αναζήτηση ασφάλειας είχε ήδη οδηγήσει στην δημιουργία οικισμών με κατοικίες κτισμένες την μία δίπλα στην άλλη και με εσωτερική επικοινωνία ώστε οι ακραίες να αναπληρούν τα τείχη. Μεγάλα τεχνικά έργα στην υπαίθρο δεν πραγματοποιήθηκαν, ούτε βελτιώθηκαν υφιστάμενα, σε αντίθεση με την ενίσχυση έργων υποδομής στα λιμάνια και στις πόλεις του νησιού.¹¹⁶¹

Ακόμη και το ταπεινότερο κρητικό σπίτι, καθώς και πολλά σπιτάκια ζωμάχων στους αγρούς, έχουν λίθινα πελεκητά θυρώματα και κουφώματα παραθύρων, αλλά και σανίδια, κιγκλίδωμα στα παράθυρα και σιδερένια εξαρτήματα που ήλθαν από αλλού. Όλα αυτά μαρτυρούν την παρουσία χτιστών, ξυλουργών, σιδεράδων και μεταφορέων. Το χτίσιμο ενός σπιτιού καθορίζονται από την εθιμοτυπία, την παράδοση και τη μόδα, παραβλέποντας συχνά την πρακτικότητα και την οικονομία. Σχεδόν κάθε εξωκλήσι έχει τοίχους καλυμμένους με ασβεστοκονίαμα και θολωτή στέγη, τα οποία δεν είχε κανένα σπίτι της μεσαίας τάξης. Τα παραδοσιακά κρητικά σπίτια είναι από πέτρα, με δόμους που στερεώνονται με λάσπη, χωρίς ασβέστη. Η χρήση ξυλοδεσίας περιορίζεται στις πόλεις και η χρήση πλίνθων είναι σπάνια. Ο ασβέστης χρησιμοποιείται για τον εσωτερικό σοβά και για άσπρισμα. Οι τοίχοι είναι συχνά πολύ προσεκτικά κτισμένοι με έναν ιδιαίτερο τύπο τοιχοποιίας με ακατέργαστες πέτρες, που χαρακτηρίζονται από την εναλλαγή μεγάλων, σχεδόν τετραγωνισμένων λίθων με επιφάνειες αποτελούμενες από μικρούς επίπεδους οριζόντια τοποθετημένους λίθους. Αυτό το είδος τοιχοποιίας είναι απόλυτα φυσικό να επικρατήσει σε μια περιοχή φυλλιτών-χαλαζιτών, όπως είναι η δυτική Κρήτη, όπου οι χαλαζίτες δίνουν τετραγωνισμένους ογκόλιθους και οι φυλλίτες επίπεδες πλάκες. Ωστόσο, η ίδια τοιχοποιία συναντάται και σε ασβεστολιθικές περιοχές, όπου το πέτρωμα είναι ακατάλληλο. Ως

¹¹⁵⁹ Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης, εκδόσεις Μύσσις, 1990, σ. 244-246.

¹¹⁶⁰ Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 256, 257.

¹¹⁶¹ *Ο.π.*, σ. 253, 254, 255.

οικοδομική ξυλεία προτιμάται πρώτα η άρκευθος, αν και μικρή, και κατόπιν το κυπαρίσσι. Και τα δύο είδη χρησιμοποιούνται σε μεγάλη ακτίνα μακριά από τις φυσικές τους περιοχές. Έπεται η χρήση της καστανιάς και της δρυός, στη συνέχεια του πεύκου και μετά της χαρουπιάς, παρά τη στρεβλή μορφή του ξύλου της. Η καρυδιά και η ελιά χρησιμοποιούνται μόνο στην ανάγκη. Τα σπίτια των Σφακίων, όπου υπάρχει άφθονη ξυλεία, δεν διαφέρουν ριζικά από τα σπίτια περιοχών χωρίς δάση.¹¹⁶²

Ωστόσο, η κρητική οικιακή αρχιτεκτονική εμφανίζει εκπληκτική ποικιλία.¹¹⁶³ Με βάση τις υπάρχουσες ενδείξεις, το καμαρόσπιτο αποτελεί μια εξέλιξη του ύστερου Μεσαίωνα και πιθανότατα είχε αρχικά αστικό χαρακτήρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν γοθικά τόξα ενσωματωμένα σε ένα προγενέστερο προ-καμαρόσπιτο. Ο τύπος του δίπατου σπιτιού με την καμάρα στο μπροστινό τμήμα διαδόθηκε τον 17^ο αιώνα. Νέα καμαρόσπιτα χτίστηκαν μέχρι περίπου το 1900. Τα έγγραφα προσφέρουν κάποια βοήθεια. Οι Βενετοί καλλιτέχνες αναπαριστούν τα περισσότερα κρητικά σπίτια με επίπεδες στέγες. Οι πίνακες του Oddi, το 1601, δείχνουν κτήρια που μοιάζουν εξωτερικά με καμαρόσπιτα.¹¹⁶⁴

Στο πρωτόγονο μονόχωρο τετράγωνο σπίτι, λοιπόν, έρχεται αργότερα ως λύση στερέωσης του δώματος η πέτρινη καμάρα, είτε αυτή προέρχεται από την εμπειρία των ρωμαϊκών κτιρίων, είτε από τη μεταφύτευση των εμπειριών Βυζαντινών και Βενετών από τα οχυρωματικά και άλλα δημόσια έργα τους. Η καμάρα από τον 12^ο αιώνα θα αποτελέσει το χαρακτηριστικό στοιχείο του εσωτερικού χώρου στο κρητικό σπίτι. Η μορφή και ο τρόπος κατασκευής παραμένουν η κύρια σταθερά της στέγασης. Η επίπεδη στέγη που συνδυάζει ξυλεία και χώμα, αντί για τον κεντρικό στυλοβάτη, στηρίζεται πλέον σε τόξο, που μοιράζει τις πιέσεις και οργανώνει σε ορθογώνια πάντα κάτοψη το χώρο, με τις τέσσερις γωνίες να έχουν εξειδικευμένη χρήση εστίας-καθιστικού, κουζίνας, αποθήκης, χώρου ύπνου. Ο κλειστός, εσωτερικός χώρος του παραδοσιακού κρητικού σπιτιού με τα ελάχιστα ανοίγματα, παραπέμπει άμεσα στα προϊστορικά κτίσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών. Υπόγειο και σπηλιά στα αγροτικά σπίτια και στα εξωκλήσια αντίστοιχα, παραμένουν οι βασικές σταθερές, εκείνες που δομούν σε αδιάρρηκτη συνέχεια το χώρο διαβίωσης και το χώρο λατρείας των Κρητικών.¹¹⁶⁵

Σε αυτή τη σειρά κατασκευών εντάσσονται και τα πυργόσπιτα του ύστερου μεσαίωνα στην Εθιά, στη Βόιλα, στον Κουσέ, στη Ρογδιά, στο Μαρουλά και αλλού. Το κλειστό παραλληλεπίπεδο αποκτά ύψος μεγαλύτερο από το κανονικό, συνδυάζει σπίτι και οχυρό, και ενσωματώνει πολλές φορές μεμονωμένα στοιχεία της λόγιας αρχιτεκτονικής. Το πυργόσπιτο των Καλλέργηδων στη Ρογδιά, στα δυτικά του Ηρακλείου, έχει ένα γοθικό παράθυρο τριών κύκλων, ένα άλλο της πρώιμης και τα υπόλοιπα της όψιμης Αναγέννησης. Η τοιχοποιία δεν διαφέρει από εκείνη των άλλων κτισμάτων της περιοχής, ενώ η οροφή είναι επίπεδη. Μέγεθος λοιπόν και διακοσμητικά ένθετα διαφοροποιούν την κατοικία των ευγενών από αυτές του αγροτικού οικισμού, και φαίνεται ότι το ίδιο συμβαίνει στις κατοικίες στο εσωτερικό των πόλεων. Τα μηνύματα της ιταλικής Αναγέννησης εισάγονται αυτούσια, τροποποιούνται και αφομοιώνονται, για να αποτελέσουν τον κυρίαρχο αρχιτεκτονικό ρυθμό έως τον 19^ο αιώνα, όπως μας πληροφορούν οι αναφορές των Βενετών αξιωματούχων και οι περιγραφές των ξένων περιηγητών.¹¹⁶⁶

Άλλοι τύποι σπιτιών που συναντούσε κανείς στο τοπίο της Κρήτης ήταν, τα *αγροτόσπιτα* τα οποία κτίζονταν κατά κανόνα κοντά σε αμπελώνες ή περιβόλια ενώ στους ελαιώνες απαντούν λιγότερο συχνά, καθώς μέχρι πρόσφατα τα ελαιόδεντρα βρίσκονταν κοντά στα χωριά και στα χωριουδάκια. Τα *αρχοντικά* και οι *επαύλεις*, με τον Gerola να καταγράφει 110 περίπου τέτοιες αρχοντικές οικίες.¹¹⁶⁷ Άλλα εξειδικευμένα κτίρια όπως, τα *μιτάτα*, τα οποία σύμφωνα με τους Rackam & Moody δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν, ωστόσο η παλαιότερη καταγραφή αναφέρεται στο εκκλησάκι του Τιμίου Σταυρού στην κορυφή του Ψηλορείτη το οποίο επισκέφθηκε ο Belon γύρω στο 1550,¹¹⁶⁸ οι *μύλοι*, οι οποίοι τόσο οι

¹¹⁶² Rackham O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 239.

¹¹⁶³ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Rackham O. & Moody J., σ. 237-246.

¹¹⁶⁴ Rackham O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 246.

¹¹⁶⁵ Σκουτέλης Ν., "Κρήτη", στο: Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου, αρχιτεκτονική*, Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2003, σ. 164.

¹¹⁶⁶ *Ο.π.*

¹¹⁶⁷ Η πεδιάδα Χανίων διατηρεί ακόμη μερικά όμορφα υστεροβυζαντινά και βενετοτουρκικά αρχοντικά, που περιβάλλονται από ρομαντικούς κήπους με ψηλούς αυλόγυρους και αψιδωτές πόρτες σε ρυθμό μπαρόκ, μια απλούστερη εκδοχή των αρχοντικών του Κάμπου της Χίου. Βλ.: Rackham O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 249.

¹¹⁶⁸ Τα μιτάτα συσχέτισε με τους μινωικούς θολωτούς τάφους ο Στ. Ξανθουδίδης.

νερόμυλοι όσο και οι ανεμόμυλοι είναι μάλλον μεσαιωνικές επινοήσεις,¹¹⁶⁹ τα κάστρα, όπου τα βυζαντινά ακολούθησαν τα ενετικά, καθώς σε κάθε μία από τις 13 καστελλανίες χτίστηκε και ένα,¹¹⁷⁰ και τέλος τα ασβεστοκάμινα, για τα οποία, κρίνοντας από τη γύρω κεραμική, σπάνια μπορούν να χρονολογηθούν (τα σωζόμενα ασβεστοκάμινα) πριν από την ύστερη Βενετοκρατία, παρόλο που μικρά ασβεστοκάμινα για παραγωγή κονιάματος είναι γνωστά από τους μινωικούς χρόνους.¹¹⁷¹

Μεγάλο ενδιαφέρον κατά την περίοδο αυτή, έχουν οι αποφάσεις των Βενετών για την οχύρωση πόλεων υπό την πίεση της Τούρκικης απειλής. Αξίζει να αναφερθούμε στις αποφάσεις επί των οχυρωματικών έργων κατά την περίοδο της ύστερης Βενετοκρατίας,¹¹⁷² οι οποίες προσδιορίζουν τον χώρο και δεσπόζουν μέχρι και σήμερα στα αστικά κέντρα του νησιού.

Ως κεντρικός νους ο στρατηγός Francesco Maria della Rovere, ισχυρίζεται ότι στη στεριά όπως και στη θάλασσα, οι πόλεις και οι νευραλγικές ισχυρές τοποθεσίες των ευρύτερων ενοτήτων (*luoghi forti*) πρέπει να θεωρηθούν ως μέρη μιας μηχανής απλωμένης σε όλο τον χώρο της επικράτειας.¹¹⁷³ Για τον ίδιο, οι οχυρώσεις θα πρέπει να φαίνονται “σαν συμπαγής μορφή και σαν βουνό χωρίς ρωγμές”.¹¹⁷⁴ Οι Βενετσιάνοι, λοιπόν, οργανώνουν με βάση αυτή την αρχή έναν πόλεμο της ευφυΐας ενάντια στην ποσοτική υπεροχή των Οθωμανών, με εργαλείο την ανάλυση των χωρικών δεδομένων στις κτήσεις και την μελέτη όλων των επιπλέον δυνατοτήτων φύλαξης που διαθέτουν τα οχυρά και οι πόλεις. Παράλληλα εισάγουν από καιρό επεξεργασμένα μοντέλα στην Ιταλία: τον πολυγωνικό προμαχώνα σε ό,τι αφορά την κλίμακα της αμυντικής υποδομής και τον αρχιτεκτονικό τύπο της αστικής πύλης,¹¹⁷⁵ που αφορά άμεσα την ποιοτική αναβάθμιση του αστικού τοπίου με το λεξιλόγιο μιας λόγιας αρχιτεκτονικής γλώσσας.¹¹⁷⁶

Όπως μας ενημερώνει ο Νίκος Σκουτέλης, στη φάση αυτή οι πόλεις έχουν ήδη ανοίξει, πέραν των παραδοσιακών τους τειχών, με εξωτερικές γειτονιές που μοιάζουν αλλού με ολοκληρωμένους οικισμούς οργανωμένους σε ένα είδος κλειστού συστήματος, αυτονομημένου ως προς την άμυνα και αλλού λιγότερο συγκροτημένες, ακολουθώντας τις κύριες οδούς πρόσβασης από την υπαίθρο προς την κεντρική πύλη των τειχών. Στους εξωτερικούς αυτούς χώρους ήδη κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα είχαν μεταφερθεί τα βυρσοδεψία, τα σφαγεία και οι αγορές, ούτως ώστε ο κεντρικός μεσαιωνικός πυρήνας των πόλεων, ακόμα διοικητικό, εκκλησιαστικό και στρατιωτικό κέντρο, να μείνει ανέπαφος από τον καθημερινό συνωστισμό των άλλων λειτουργιών.¹¹⁷⁷

Οι νέες κατασκευές τειχών αντικαθιστώντας τον μεσαιωνικό τειχισμό, διαμορφώνουν ένα ενδιάμεσο κενό στο εσωτερικό όριο της πόλης, όχι μόνο για τις απαραίτητες στρατιωτικές εγκαταστάσεις αλλά και ως χώρο επέκτασης των περιοχών κατοικίας που υφίστατο ήδη ως δυναμική. Για την ενσωμάτωση ενός ευρύτερου δακτυλίου υπαίθρου στο εσωτερικό της πόλης, η ανθρώπινη δράση οργανώνει διαφορετικές κατηγορίες επεμβάσεων που βασίζονται σε μεταφορά σχηματισμών της φύσης στην μεγάλη, υπερτοπικής κλίμακας υποδομή που εδώ λέγεται άμυνα. Ο εξωτερικός ευρύτερος χώρος της υπαίθρου πρέπει να μετατραπεί σε φαλακρό τοπίο: η ονομαζόμενη *σπινιάτα*, περιοχή χωρίς δέντρα και μορφολογικές εξάρσεις, δεν είναι άλλο από μια κοντινή έρημος. Η επένδυση των αναχωμάτων, δηλαδή

¹¹⁶⁹ Οι νερόμυλοι αναφέρονται από τον Buondelmonti το 1415, ενώ τίτλοι ιδιοκτησίας της πρώιμης Τουρκοκρατίας αναφέρουν αρκετούς νερόμυλους και περιστασιακά ανεμόμυλο.

¹¹⁷⁰ Στη συνέχεια οι Τούρκοι γέμισαν το νησί με κάστρα όπου τα περισσότερα χρονολογούνται μετά τη μεγάλη εξέγερση του 1866, ωστόσο πρόκειται για τα τελευταία κάστρα μεσαιωνικής τεχνοτροπίας που χτίστηκαν στην Ευρώπη με καθυστέρηση 350 χρόνων. Η σημερινή κατάσταση των κάστρων μαρτυρεί την αύξηση της δασώδους βλάστησης σε σχέση με την εποχή κατασκευής τους. Πολλά περιβάλλονται από πρίνους και κυπαρίσσια, τα οποία δύσκολα θα αφήνονταν εκεί την εποχή χρήσης του φρουρίου, καθώς θα προσέφεραν κάλυψη στους επιτιθέμενους. Βλ.: Rackham O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 253.

¹¹⁷¹ Rackham O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 245-254.

¹¹⁷² Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Σκουτέλης Ν., *Ο πόλεμος Χωροτάκτης, το δίκτυο των πόλεων-οχυρών στο κατά θάλασσα κράτος της Βενετίας, 16ος-17ος αιώνας*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2013. Τζομπανάκη Χ., *Χάνδακας. Η πόλη και τα τείχη*, Ηράκλειο, 1996, κ.α.

¹¹⁷³ Σκουτέλης Ν., “Σχέςσεις όσμωσης στις παρυφές της πόλης”, στο: Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Ίνδικτος, 2009, σ. 36.

¹¹⁷⁴ Σκουτέλης Ν., *Ο Πόλεμος Χωροτάκτης. Το δίκτυο των πόλεων-οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας 16^{ου}-17^{ου} αιώνας*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2013, σ. 197.

¹¹⁷⁵ Για περισσότερες πληροφορίες που αφορούν στα οχυρά, στις πόλεις, πληροφορίες για τα πυρομαχικά των φρουρίων κ.λπ, την περίοδο εκείνη, βλ.: Σπανιάκη Σ., (1969), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας ΤΟΜΟΣ V*, Ηράκλειο, εκδόσεις: “Σφακιανός”.

¹¹⁷⁶ Σκουτέλης Ν., 2009, *ό.π.*, σ. 36.

¹¹⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 36-37.

το τείχος αυτό καθαυτό, μιμείται το βράχο, τα αναχώματα στην εσωτερική όψη προς την πόλη την κατολίσθηση, οι εσωτερικές σήραγγες τις σπηλιές.¹¹⁷⁸

Η κατασκευή των έργων τειχισμού επιβάλλεται ως επικάλυψη που επέρχεται για να μεταμορφώσει τις πόλεις από οικιστική εγκατάσταση με ναυτική βάση, σε πολεμική μηχανή και περιλαμβάνει περιοχές όχι μόνο αδόμητες αλλά και κατοικίας, ακόμα και μοναστηριακές εγκαταστάσεις, και έχει ως αποτέλεσμα την κατεδάφιση και μετακίνησή τους. Το οχυρό περιβάλλει και προωθεί με ομοιόμορφη δυναμική την μεσαιωνική πόλη και τα προάστια, για να σχηματιστεί ένας νέο χώρος, μια στρατιωτική εγκατάσταση. Στον Χάνδακα, μετά την συνθηκολόγηση, η βενετσιάνικη ηγεσία υπό τον Francesco Morosini παραδίδει την πόλη με τη μορφή των τειχών να είναι ανάλογη με εκείνη που είχε είκοσι χρόνια πριν, με έργα ημιτελή και ακάλυπτα αναχώματα. Το καθεστώς του εργοταξίου που βιώθηκε από τους κατοίκους τουλάχιστον για εκατό χρόνια σε όλες τις πόλεις της βενετικής κυριαρχίας αντικαθίσταται από το τοπίο της καταστροφής, με τα ίδια υλικά, χρώματα και πέτρες, όπως ακριβώς ξεκίνησε από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα.¹¹⁷⁹

Στη μικρότερη κλίμακά της, η αναγεννησιακή αντίληψη, μελετώντας και λύνοντας τα ζητήματα της φύλαξης των πόλεων με την ελάχιστη σε αριθμό φρουρά, με επανασχεδιασμό των οχυρώσεων και δημιουργία οδικών αξόνων στο εσωτερικό της πόλης, κατατείνουν στη διατήρηση της ακτινωτής διάταξης της ιδεώδους πόλης των εγχειριδίων, έτσι ώστε να διευκολύνουν τη γρήγορη κίνηση των στρατευμάτων εντός, σε συνδυασμό με τις κινήσεις στα τείχη και, παράλληλα, δημιουργώντας βοηθητικές δομές στρατοπέδευσης, αποθήκευσης προϊόντων και νερού, συμπληρώνει την ενίσχυση της παρουσίας του κράτους σε μια ευπρεπώς ανακαινισμένη εικόνα του δημόσιου χώρου. Αυτή η διαδικασία αναδεικνύει έναν τελείως μοντέρνο τρόπο επέμβασης, στον οποίο συνεπικουρούν από τη μία η πολιτική και ο στρατηγικός σχεδιασμός, από την άλλη η χαρτογραφία, η μηχανική, η βαλλιστική και η αρχιτεκτονική τέχνη, για να θεμελιώσουν μια νέα επιστήμη, την *αρχιτεκτονική της άμυνας* (*Architectura militare*). Στην εξέλιξή του αυτό το είδος ευρύτερου σχεδιασμού που αγγίζει όχι μόνο το άμεσο αλλά και το μακρινό περιβάλλον της πόλης, πολύ αργότερα, με άλλους όρους και εργαλεία θα ονομαστεί *χωροταξικό*.¹¹⁸⁰

Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα παρατηρείται ένα είδος “διάχυσης” του δημόσιου χώρου στο αστικό τοπίο. Πρόκειται για τη δημιουργία χώρων οριακών και χώρων αυστηρού ελέγχου -λιμάνι, τείχος και προμαχώνας, σιταποθήκη και στρατώνας- με πολλές μορφολογικές εξάρσεις, που διαμόρφωσαν την εξειδικευμένη εικόνα της βενετικής πόλης. Στο σύνολό της η πόλη αποδεικνύεται “πεδίο εφαρμογής τεχνικών γνώσεων διαφορετικής προέλευσης, τόπος συνάντησης και αντιπαράθεσης κατασκευαστικών πρακτικών [...], πλαίσιο επαλήθευσης οργανωτικών προτύπων [...], η ιστορία μιας συνεχούς προσπάθειας προσδιορισμού, βελτίωσης και επέκτασης της οχυρωματικής ζώνης”.¹¹⁸¹

Η Μαρία Κουμαριανού, μελετώντας το φαντασιακό του θανάτου, γράφει σχετικά: “Πριν χρησιμοποιηθούν για στρατιωτικούς σκοπούς, τα τείχη προσδιόριζαν την παρουσία ιερού χώρου. Ο χώρος αυτός αποτελούσε τομή στη βέβηλη πραγματικότητα, γι’ αυτό και τα ιερά, περιφραγμένα αλσύλια ή τεμένη συμβόλιζαν ορισμένες αρχές, αξίες και κανόνες (οργάνωση, ιερότητα, αρμονία), σε αντίθεση με τον εξωτερικό εκτεταμένο φυσικό χώρο, που σηματοδοτούσε τα αντίθετα ακριβώς χαρακτηριστικά - αποδιοργάνωση, ανιερότητα, χάος. Η περιτείχιση συνέβαλλε παράλληλα στη σμίκρυνση του σύμπαντος στο μέτρο του ανθρώπινου, αφού όριζε έναν κόσμο που ελέγχονταν από αυτήν την ίδια τη θέληση του ανθρώπου που τον είχε δημιουργήσει”.¹¹⁸²

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, όπως παρατηρεί ο Ν. Σκουτέλης, η μεγάλης κλίμακας επέμβαση βρίσκει την πιο ολοκληρωμένη εφαρμογή και έκφρασή της στα οχυρωματικά έργα των Βενετών κατά τον 16^ο αιώνα. Αυτή υπήρξε μια άλλη μεγάλη ιστορική περίοδος, κατά την οποία η φύση και η μορφολογία των χώρων υπήρξαν αντικείμενο λεπτομερούς ανάλυσης, προκειμένου οι προτεινόμενες κατασκευές να ανταποκρίνονται ως προς τη μορφολογία και τη λειτουργικότητά τους στις

¹¹⁷⁸ Σκουτέλης Ν., 2009, *ό.π.*, σ. 37-38.

¹¹⁷⁹ *Ο.π.*, σ. 43-44.

¹¹⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 45-46.

¹¹⁸¹ Σκουτέλης Ν., 2013, *ό.π.*, σ. 199.

¹¹⁸² Περράκης Γ. & Σκουτέλης Ν., *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού. Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2016, σ. 60.

ιδιαιτερότητες της θέσης, των γεωλογικών σχηματισμών και των υλικών, ακόμα και των κλιματολογικών συνθηκών της κάθε περιοχής. Στη μελέτη των οχυρωματικών επεμβάσεων για την προστασία των αστικών κέντρων και της υπαίθρου, μία από τις βασικές που οι μηχανικοί της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας ακολουθούσαν για χωροταξική εφαρμογή του προγράμματος άμυνας, περιλάμβανε τον εντοπισμό των ισχυρών τοποθεσιών σε πρώτη φάση, στη συνέχεια την επιβεβαίωση των δυνατοτήτων τους για οχύρωση, και τέλος το σχεδιασμό και την κατασκευή του αμυντικού έργου ως συμπλήρωση των φυσικών κλίσεων του χώρου. Με τον τρόπο αυτό δομήθηκαν οι επεκτάσεις και οι νέες οχυρές θέσεις στο Regno di Candia (Βασίλειο της Κρήτης). Πρόκειται για μια τρίτη περίοδο, ύστερα από εκείνες των Μινωιτών και των Ρωμαίων, που χαρακτηρίζεται από έντονη κατασκευαστική δραστηριότητα. Οι επεμβάσεις είναι από τις πλέον δραστικές, και είναι εκείνες που χαρακτηρίζουν όσο καμία άλλη την εξέλιξη του δομημένου περιβάλλοντος στο νησί, και ειδικά εκείνου των πόλεων στη σύγχρονη εποχή.

Ο επανασχεδιασμός των πόλεων και η χωροθέτηση των οχυρών με κύριο γνώμονα την άμυνα, αποτελούν τη ραχοκοκαλιά όλων των περαιτέρω κατασκευαστικών εμπειριών και χαράζουν μια για πάντα τη μελλοντική μορφή τους. Ψηλά και ισχυρά τείχη περιφρουρούν τον αστικό ιστό ως περίβολος, ύστερα από εκτεταμένες απαλλοτριώσεις και μεγάλα έργα ανασχηματισμών στο εσωτερικό του οικισμού. Πέτρινα πρισματικά κτίρια συνδυάζονται με βραχώδεις ακτές και κορυφές λόφων ως ενδιάμεσοι χώροι προστασίας του πληθυσμού, που συνεργάζονται με τις πολιτείες στην άμυνα. Αυτές οι μεγάλης κλίμακας κατασκευές γίνονται το κατώφλι εισόδου από τη μία γεωγραφική ενότητα στην άλλη, από την υπαίθρο στην πόλη, από τη θάλασσα στη στεριά.¹¹⁸³

Από ένα σημείο και μετά, τα μεγάλα αυτά κτίσματα δρουν και επηρεάζουν τον κάτοικο της Κρήτης όσο τον επηρεάζει και η ίδια η φύση. Το δέος που προκαλείται από τη μεγάλη διαφορά μεγέθους μεταξύ δομημένου χώρου και ανθρώπου, μεταξύ κατασκευών και φύσης, οδηγούσε πάντα τους Κρητικούς σε μια εσωτερική θεώρηση της μεγάλης κλίμακας, όπως αυτή εμφανίζεται στο περιβάλλον και εφαρμόζεται στην καλλιτεχνική παραγωγή ή τέλος στην αρχιτεκτονική. Η σχέση αυτή φτάνει στο αποκορύφωμά της με τα οχυρωματικά έργα, και αρχίζει πλέον αυτή να επηρεάζει όσο και η φύση. Η αντιμετώπιση του τειχισμού των πόλεων και της κατασκευής οχυρών ως έργων συμπλήρωσης της φύσης από τους Ιταλούς αρχιτέκτονες της Αναγέννησης, έρχεται να εδραιώσει το χαρακτήρα της ήδη επεξεργασμένης παραγωγής, που βασιζόταν στο γηγενές ένστικτο. Οι πόλεις της Κρήτης μεταμορφώνονται σε μεγάλους πελεκημένους πέτρινους όγκους από την ίδια της τη γη. Μετά τη σημαντική ανακτορική περίοδο, ο 16^{ος} αιώνας είναι η εποχή των μεγάλων κατασκευών που αφήνουν πλέον ανεξίτηλα τα ίχνη τους στο χώρο. Αυτές οι κατασκευές φτάνουν να αποτελέσουν τα νέα σημεία αναφοράς -αντίστοιχης σπουδαιότητας με εκείνα της φύσης-, και να επηρεάσουν αυτά και μόνο την περαιτέρω παραγωγή, ενώ η γνωστή σε μας πυκνή διάταξη των προϊστορικών και των κλασικών κτιρίων και πόλεων να βρίσκεται θαμμένη για δύομιση ακόμη αιώνες κάτω από το χώμα.¹¹⁸⁴

Οι τρόποι κατασκευής και οι μορφές της αρχιτεκτονικής έως τον 18^ο αιώνα παραμένουν αναλλοίωτες, καθώς η Κρήτη αποτελεί επαρχία της παρακμάζουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία δεν είναι πλέον σε θέση να μεταφέρει νέες αξίες, διαφορετικές ή και εναλλακτικές των μορφοποιημένων τρόπων και πολιτισμικών εκφράσεων που άφησε η βενετική κυριαρχία. Τα γεγονότα που ανατρέπουν την έως τότε εικόνα των πόλεων, είναι από τη μία ο μεγάλος σεισμός του 1856, και από την άλλη οι συνεχείς παραχωρήσεις δικαιωμάτων στο χριστιανικό πληθυσμό με τα φερμάνια του 1856, του 1868 και τέλος με τη σύμβαση της Χαλέπας το 1878. Μέχρι την καταστροφική δράση του μεγάλου σεισμού το 1856 οι Οθωμανοί συμπλήρωναν, διόρθωναν και τροποποιούσαν την υπάρχουσα κατάσταση σε πόλεις και χωριά. Μετά το σεισμό, σε ένα τοπίο ερειπίων, οι νέες κατασκευές σύμφωνα με ειδικό φερμάνι δομούνται από λιθοδομή στο ισόγειο και ξυλόπηκτους τοίχους στους ορόφους. Τα πρότυπα της βαλκανικής αρχιτεκτονικής διαμορφώνουν τα μεγάλα κονάκια των αξιωματούχων, τα ξενοδοχεία και τα διοικητικά κτίρια στις πόλεις. Παράλληλα όμως, η απόκτηση δικαιωμάτων και η οικονομική άνοδος του χριστιανικού πληθυσμού είχαν ως αποτέλεσμα την εισαγωγή του νεοκλασικού ρυθμού στο αστικό περιβάλλον ως του πλέον ελληνικού, ρυθμός που εκφράζεται στις μεγάλες εκκλησίες όχι μόνο των

¹¹⁸³ Σκουτέλης Ν., 2003, ό.π., σ. 173.

¹¹⁸⁴ Ο.π..

πόλεων αλλά και της υπαίθρου. Μεταξύ του 1862 αλλά και του 1895 χτίζεται ο Άγιος Μηνάς στο Ηράκλειο παράλληλα με την Ευαγγελίστρια στα Χανιά, η Μεγάλη Παναγιά στη Νεάπολη, αλλά και πολλές άλλες εκκλησίες σε χωριά σε νεοκλασικό ρυθμό μανιέρας, όπως εκείνες στους Αρμένους και στις Καλύβες Αποκορώνου Χανίων.¹¹⁸⁵

Η Κρήτη ελευθερώθηκε από την οθωμανική κυριαρχία το 1898 και ενώθηκε με την Ελλάδα το 1913. Το ενδιάμεσο διάστημα υπήρξε ένας από τους κολοφώνες της ιστορίας του νησιού, κατά το οποίο αποκτήθηκαν οι περισσότερες ευκολίες του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής· είναι ορατές ακόμη και σήμερα, στα κτίρια και στο τοπίο. Με την αυγή του 20^{ου} αιώνα στις περιτειχισμένες πόλεις του νησιού η κατάσταση είναι πειστική. Οι διατάξεις του πολεοδομικού ιστού με τους στενούς δρόμους, η έλλειψη ανοικτών δημόσιων χώρων, και τα κτίσματα με έντονες οθωμανικές αναφορές, που οικοδομήθηκαν ακολουθώντας νόμους θεσπισμένους από την τουρκική διοίκηση, συνιστούσαν μια μη αποδεκτή εικόνα πόλης, της οποίας η αναπαραγωγή έπρεπε να εμποδιστεί. Από τον πρώτο καιρό της Αυτονομίας, τα στιβαρά ενετικά φρουριακά συγκροτήματα που περιέβαλλαν τις πόλεις -τα οποία, ούτως ή άλλως, δεν είχαν πλέον αμυντικό ρόλο- καταγράφονται στις συνειδήσεις των Αρχών και των κατοίκων σαν ένας ασφυκτικός κλοιός που εμποδίζει την ανάπτυξη των αστικών κέντρων, ενώ παράλληλα αποτελούν σύμβολο της τουρκικής κυριαρχίας. Η καθαίρεσή τους θα αποτελέσει πρώτη προτεραιότητα της νέας διοίκησης,¹¹⁸⁶ αρχικά μέσω ρηγμάτων στην απόληξη οδικών αρτηριών που θα εξασφάλιζαν τη σύνδεση των αστικών κέντρων με την υπαίθρο. Στη συνέχεια, θα πραγματοποιηθούν δραστικότερες επεμβάσεις στα τείχη, με σκοπό την ανέγερση σημαντικών κτισμάτων, όπως η Αγορά των Χανίων¹¹⁸⁷ και το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο στο Ηράκλειο.¹¹⁸⁸

Οδοποιία, γέφυρες, λιμάνια, δίκτυα ύδρευση και αποχέτευσης και αντιπλημμυρικά έργα είχαν την πρωτοκαθεδρία στις επιδιώξεις της Κρητικής Πολιτείας. Με το Διάταγμα υπ'αρ. 342, 13 Απριλίου 1901 "περί συστάσεως της Υπηρεσίας των Δημοσίων Έργων της Κρήτης",¹¹⁸⁹ το ενδιαφέρον των Αρχών στράφηκε στη δημιουργία υποδομών που θα συνέβαλλαν στην οικονομική ανάπτυξη.¹¹⁹⁰

Επιπλέον, με την ανάληψη της αρχής από την Κρητική Πολιτεία¹¹⁹¹ προέκυψε η ανάγκη για στέγαση της νεοπαγούς διοίκησης, και ιδιαίτερα του σκληρού πυρήνα της. Τα δημόσια κτίρια πνοής όφειλαν να

¹¹⁸⁵ Σκουτέλης Ν., 2003, ό.π., σ. 173-4.

¹¹⁸⁶ Ο συμβολικός χαρακτήρας των παραπάνω επιλογών είναι κάτι παραπάνω από εμφανής. Η παρακάτω δημοσίευση από την *Επίσημος Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας*, είναι χαρακτηριστική: "Οι πόλεις, κώμαι και χωριά πρέπει να χτίζονται σε "μέρη ευάερα και ευήλια", όπου να μη υφίστανται κίνδυνοι πλημμυρών, σεισμών, καθιζήσεων, και στα οποία να έχει εξασφαλιστεί επαρκές πόσιμο νερό". "Οχυρώματα, περιτοιχίσματα, τείχη πόλεων, τάφροι και προχώματα, και τα όμοια εμποδίζονται την ελευθέραν των ανέμων κυκλοφορίαν και πνοήν πρέπει να ν' αποφεύγονται, τα δε υπάρχοντα πρέπει βαθμηδόν να καταστρέφονται". Βλ.: Κωτσάκη Α., (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 66, 67. *Επίσημος Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας*, Διάταγμα "περί σχεδίων των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών", αρ. Νόμου 332, τεύχος 1^ο, εν Χανίοις, 5 Απριλίου 1901, στο: Κωτσάκη Α.(επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 66-7.

¹¹⁸⁷ Καθαίρεση των χωμάτων επιτρομαχώνων της Santa Maria και San Giovanni, πάνω από τον μεγάλο προμαχώνα της Piatta Forta, πάνω στον οποίο κτίστηκε η νέα Αγορά.

¹¹⁸⁸ Το οποίο χτίστηκε στη θέση της ανατολικής τάφρου και στα ενετικά τείχη με το τέμενος Χουγκιάρ.

¹¹⁸⁹ Α' Περιφέρεια: δημόσια έργα των νομών Χανίων, Σφακιών και Ρεθύμνης με έδρα τα Χανιά και Β' Περιφέρεια: έργα των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου με έδρα το Ηράκλειο. Βλ.: ό.π., σ. 68.

¹¹⁹⁰ Η κατασκευή σιδηροδρόμου που θα ένωνε το Ηράκλειο με τα Χανιά και τη Μεσαρά εξασφαλίζοντας τη σχέση πόλεων και ενδοχώρας, αν και αποτέλεσε αντικείμενο ενδελεχών μελετών από Βέλγους μηχανικούς που προσκλήθηκαν ειδικά, δεν πραγματοποιήθηκε. Βλ.: Κωτσάκη, Α., (επιμ.), ό.π., σ. 68.

¹¹⁹¹ Ο πρώτος χριστιανός δήμαρχος της πόλης του Ηρακλείου, Στυλιανός Γεωργίου, το 1911 αναφέρει: "Όταν μοι παρεδόθη ο Δήμος Ηρακλείου υπό των Τούρκων η κατάσταση της πόλεως του Ηρακλείου ήτο η ακόλουθος. Μικρά αναδρομή από της προκυμαίας του λιμένος δια της οδού "Βεζύρη" μέχρι Μείντανιου, ερείπια και λείψανα παντού, υπενθυμίζοντα ζωηρώς την μεγάλην πυρκαϊάν κατά τη σφαγή των Χριστιανών, και ετοιμόρροπα κιόσκια. Τείχη παλιά, υπερύψηλα, φράσσουν τον χώρο του ειρηνικώς καλουμένου Μείντανιου, εις το μέσον του οποίου υπάρχουν μαγαζεία διάφορα και βρύσις τουρκική μετά υδαταποθήκης. Αι περίξ της πλατείας ταύτης οικοδομαί, ετοιμόρροποι ανεξαιρέτως όλοι, φράσσουν τας οδούς προς όλας τας κατευθύνσεις, ώστε πάσα κίνησις καθίσταται δύσκολος μέχρι των Πυλών της πόλεως, όπου η κατάσταση είναι πολύ χειροτέρα υπενθυμίζουσα ασιατισμόν. [...] Εις την πλατείαν Τριών Καμάρων και κατά την διεύθυνσιν προς Ακ Νταμπιάν είχαν αρχίσει η κατεδάφισις των τειχών, αλλ' η κίνησις ήτο αδύνατος διότι δεν υπήρχε οδός εσχηματισμένη. Δένδρα δεν εκαλλιεργούντο διότι επεκράτει η ιδέα ότι δεν ευδοκίμουν. Ολόκληρον το τμήμα της πόλεως των Επτά Μπαλτάδων εστερείτο οδών. [...] Εις το εσωτερικόν της πόλεως, και κατά διαφόρους συνοικίας, και οδοί και υπονόμοι εις απερίγραπτον θλιβεράν κατάστασιν". Βλ.: Κωτσάκη, Α., (επιμ.), ό.π., σ. 76.

διαθέτουν μεγάλο μέγεθος και επιβλητικότητα. Μέσω των μορφών τους έπρεπε συνάμα να αποτυπώνουν στην εικόνα των πόλεων της Κρήτης την προσδοκώμενη Ένωση. Η ανάγκη για έκφραση της ελληνικότητας και για τόνωση του εθνικού φρονήματος ήταν επιτακτική. Η έλλειψη όμως δημοσιονομικής ισχύος καθιστούσε την ανέγερσή τους ευσεβή πόθο. Τη λύση έδωσε το νεοκλασικό κληροδότημα της τουρκικής διοίκησης. Τα μεγαλόπνοα οθωμανικά κτίρια -τα οποία, σε μια προσπάθεια του τουρκικού κράτους να εμφανίσει εκσυγχρονιστικές τάσεις ή και να λειτουργήσει διπλωματικά, ακολούθησαν το ρεύμα του νεοκλασικισμού- κρίθηκαν κατάλληλα για να στεγάσουν τα διοικητήρια της Κρητικής Πολιτείας.¹¹⁹² Εκτός από τα οθωμανικά, σημαντικά κτίρια της Βενετοκρατίας χρησιμοποιήθηκαν για τον ίδιο σκοπό. Και στις δύο περιπτώσεις, ο “εξελληνισμός” επετεύχθη, στο πλαίσιο των μετατροπών για την επανάχρησή τους, με την ένταξη στοιχείων από το μορφολογικό λεξιλόγιο του καταξιωμένου στην εθνική συνείδηση νεοκλασικισμού.¹¹⁹³ Παράλληλα, η εγκατάσταση των Ιταλών στα Χανιά, των Ρώσων στο Ρέθυμνο και των Άγγλων στο Ηράκλειο, θα αφήσει ανεξίτηλα σημάδια στον αστικό ιστό των πόλεων με την ανέγερση περικαλλών μεγάρων και με τον αέρα εξευρωπαϊσμού που απέδωσαν στις πόλεις,¹¹⁹⁴ ενώ νέοι κτιριακοί τύποι -ξενοδοχεία, θέατρα, λέσχες, καφενεία, καφέ σαντάν, κτίρια αθλητικών ομίλων κλπ- αρχίζουν να εμφανίζονται, δίνοντας ένα στίγμα εκσυγχρονισμού της κοινωνικής ζωής στην Κρήτη.¹¹⁹⁵

Καθ' όσον η πρωτεύουσα της Κρήτης επί Κρητικής Πολιτείας είναι τα Χανιά, τυγχάνουν και ευνοϊκότερης αντιμετώπισης από όλο το νησί, με εμφανή αντίκτυπο στην εικόνα της πόλης. Με το 132/1903 διάταγμα ορίζεται ότι το ελάχιστο εμβαδόν των οικοπέδων στα Χανιά θα είναι το 60 μ², εκτός κεντρικών τμημάτων της πόλης όπου θα εξακολουθεί να ισχύει το εμβαδόν 120 μ², ενώ με το νόμο 501/1903 λαμβάνεται ειδική μέριμνα για το αποχετευτικό δίκτυο Χανίων. Το προάστιο της Χαλέπας θα αποτελέσει μοναδικό οικιστικό φαινόμενο στο νησί, αφού μόνον εκεί δημιουργείται οργανωμένη εκτός των τειχών επέκταση της πόλης με κτίσματα στον τύπο της ευρωπαϊκής βίλας. Η οικία Θεμιστοκλή Μητσοτάκη, η οικία Βενιζέλου, η οικία Βαλέριου Καλούτση στην οδό Δαγκλή 22 και η οικία Μαρκαντωνάκη στην πλατεία Καγιαλέ, όλες στην Χαλέπα Χανίων, αποτελούν γνήσια παραδείγματα βίλας. Εν τω μεταξύ, σε μια προσπάθεια εξελληνισμού της εικόνας της παλιάς πόλης, κάθε μορφολογικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής που επικράτησε επί τουρκικής κατοχής (π.χ. Σαχνισιά) τίθεται υπό διωγμό. Με το νόμο 494/1903 οι κάτοικοι των Χανίων “υποχρεούνται να τα κατεδαφίσωσιν εντός τριών μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου”.¹¹⁹⁶

Ο ρόλος της ανάκτησης της αρχαιότητας στην Κνωσό, αλλά και στη Φαιστό, επιτρέπει την υπέρβαση των σκοτεινών χρόνων και αποτελεί το ισχυρότερο ιδεολογικό θεμέλιο της ενότητας της Κρήτης με το ελλαδικό στοιχείο. Ταυτόχρονα είναι σημάδι νεωτερικότητας, για μια εποχή που αρνήθηκε την ιστορία και τον κλασικισμό αναζητώντας ρίζες του μοντέρνου στην προϊστορία, και είχε αντίκτυπο σε όλη τη μοντέρνα Δύση. Πάνω της στηρίχθηκε ένα μεγάλο μέρος της πρωτοπορίας του μεσοπολέμου. Το περιοδικό σουρεαλιστικών ιδεών *Minotaure* κυκλοφορεί το 1933 με εξώφυλλο του Picasso, που θα ζωγραφίσει δεκάδες Μινώταυρους τα χρόνια εκείνα, και η “Θεά με τα φίδια” θα απασχολήσει καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες, όπως ο Le Corbusier, που τη σχεδιάζει και τη δημοσιεύει, επιμένοντας

¹¹⁹² Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν, το Μέγαρο των Δικαστηρίων στα Χανιά, το οποίο επί Οθωμανικής κυριαρχίας ήταν τουρκικό νοσοκομείο, οι “Κισλάδες” (τούρκοι στρατώνες) στο Ηράκλειο, έργο του Αθαν. Μούση, μετασκευασμένοι σε δικαστικό μέγαρο, ενώ μετασκευή τουρκικού κτίσματος αποτελεί και το κτίριο της σημερινής Περιφέρειας στην πλατεία Ελευθερίας.

¹¹⁹³ Όσον αφορά στη μορφολογική έκφραση των κτιρίων την εποχή της Αυτονομίας, η θέληση των κατοίκων αλλά και η απόφαση των Αρχών να μετατρέψουν τις πόλεις της Κρήτης από τουρκοπόλεις σε πόλεις ευρωπαϊκών προδιαγραφών, καθώς και η ανάγκη για συμπόρευση με την Αθήνα, επέτρεψε την επικράτηση του νεοκλασικού ιδιώματος, το οποίο όμως είχε διεισδύσει ήδη, από το 1870, στο Ηράκλειο με το Μέγαρο Καλοκαιρινού, σχεδιασμένο από τον Λύσανδρο Καυταντζόγλου. Τέτοια παραδείγματα στην πόλη του Ηρακλείου αποτελούν, η οικία Γερωνυμακη-Στεργιάδη, η οικία Τσαχάκη (Θεσσαλονίκης 11), η οικία Λογιάδου (Γ. Αβέρωφ και Αντ. Ζωγράφου), το ξενοδοχείο Κνωσός (Λεωφόρος Μαρτύρων 25¹⁸ Αυγούστου), το μέγαρο Λιοπυράκη (Λεωφ. Μαρτύρων 25¹⁸ Αυγούστου και Επιμενίδου), το μέγαρο ΕΤΒΑ (Λεωφ. Μαρτύρων 25¹⁸ Αυγούστου και Κορωναίου). Άρχισε να λειτουργεί το 1902 και είναι το πρώτο σύγχρονο ξενοδοχείο στην Κρήτη. Βλ.: Κωτσάκη Α., (επιμ.), ό.π., σ. 76, 77.

¹¹⁹⁴ Κωτσάκη Α., (επιμ.), ό.π., σ. 70.

¹¹⁹⁵ Κωτσάκη Α., (επιμ.), ό.π., σ. 76.

¹¹⁹⁶ Κωτσάκη Α., (επιμ.), ό.π., σ. 74, 75.

στα χρώματα, στο *L'Esprit Nouveau* και στο *L'art decoratif aujourd'hui* το 1925. Ανάλογο ενδιαφέρον θα δείξει ο Le Corbusier για τον "Πρίγκιπα των κρίνων" μελετώντας την πολυχρωμία του.¹¹⁹⁷

Η σπουδαιότερη, αλλά ταυτόχρονα και η πλέον αμφισβητήσιμη επέμβαση στις αρχές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Κρήτη υπήρξε εκείνη του sir Arthur Evans στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού. Η ανερχόμενη τότε μοντέρνα αρχιτεκτονική σε διεθνές επίπεδο βρήκε σε πολλές τοπικές παραδόσεις, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Μεσογείου το ηθικό της υπόβαθρο, τα απαραίτητα σημεία αναφοράς. Ο Evans δρα αντίστροφα: με διάθεση για πλήρη κατάδυση στην προϊστορία του τόπου και παράλληλα σπρωγμένος από ένα είδος *libido edificandi* οδηγείται στην κατασκευή νέων κτιρίων επί των ερειπίων, στην πραγμάτωση ενός "εκστατικού οράματος", που συνδιαλέγεται περισσότερο με τα τότε δρώμενα της αρχιτεκτονικής παρά με τα απομεινάρια του παρελθόντος. Ξεκινώντας από τη σκάλα του *piano nobile* το 1905 και φτάνοντας στα βασιλικά διαμερίσματα το 1924, αναδεικνύει μαζί με τους χώρους του προϊστορικού ανακτόρου και την άποψή του για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική, ή καλύτερα νέα δεδομένα και πρότυπα που την τροφοδοτούν. Στην αποσπασματική ανάδειξη των μινωικών κτιρίων, φαίνεται ότι γίνεται προσπάθεια πρωτίστως να ανασυρθούν από το παρελθόν εναλλακτικές μορφές προς χρήση και διερεύνηση από τους σύγχρονους, και δευτερευόντως να αποδοθεί η αρχική μορφή του προϊστορικού κτιρίου.¹¹⁹⁸

Ο Evans επηρεάζει παράλληλα και τα τοπικά αρχιτεκτονικά δρώμενα με την κατασκευή (1903-1905) της ιδιωτικής του κατοικίας σε χώρο κοντά στην ανασκαφή της Κνωσού. Το κτίριο έχει ελεύθερη αρθρωτή κάτοψη και εισάγει έναν αποικιοκρατικό τρόπο επέμβασης, συνδυάζοντάς τον με υλικά και επεξεργασία των λιθοδομών, που επηρεάζονται από τα τείχη του Ηρακλείου. Πρόκειται για την πρώτη εκλεκτικίζουσα έπαυλη, η οποία στη συνέχεια θα βρει αρκετούς μιμητές στην κοινωνία της πόλης.¹¹⁹⁹

Μετά το 1920 εισάγονται και στην Κρήτη τα υλικά και οι μορφές του μοντέρνου κινήματος σε μικτές κατασκευές που συνδυάζουν λιθοδομή και μπετόν αρχικά, που θα εδραιωθούν και θα αποτελέσουν τον κυρίαρχο τρόπο κατασκευής από τη δεκαετία του 1950 έως σήμερα. Η οικιστική ανάπτυξη και οι εμπειρίες στο χώρο της αρχιτεκτονικής από εδώ και πέρα -με περισσότερη ή λιγότερη έμφαση- ακολουθούν όμοια δρώμενα με εκείνα της υπόλοιπης Ελλάδας. Οι διαχρονικές αξίες και οι αρχές στη δόμηση οικισμών και μνημείων, οι οποίες παρήγαγαν τα μορφολογικά στοιχεία που με τη σειρά τους έδωσαν τον τοπικό χαρακτήρα, υποβιβάζονται πλέον σε στοιχεία επένδυσης ή εσωτερικής διακόσμησης, σε δευτερεύοντα υλικά της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, για να υποδηλώσουν το τοπικό χρώμα -όχι πάντα με επιτυχία-, όπου κρίνεται απαραίτητο.¹²⁰⁰

Τα μεγίστης σημασίας γεγονότα που θα σφραγίσουν ανεξίτηλα τη μεσοπολεμική Κρήτη είναι η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, το 1923, με την ανταλλαγή των πληθυσμών, η ανάδειξη του μινωικού πολιτισμού και, ασφαλώς, το όραμα του αστικού εκσυγχρονισμού έτσι όπως εκφράστηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Τα αποτελέσματα στην αρχιτεκτονική και την πόλη θα είναι εμφανή και θα αφήσουν ανεξίτηλα σημάδια στη μετέπειτα πορεία της.¹²⁰¹

Τη λύση στο ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων θα τη δώσουν τα περίφημα "ανταλλάξιμα". Οι πρόσφυγες θα λάμβαναν περιουσία -οικίες και κτήματα- αντίστοιχη με εκείνη που άφησαν πίσω τους, ύστερα από τη μοιρασιά της γης των αποχωρούντων Οθωμανών. Το 1925, τη διαχείριση της μουσουλμανικής περιουσίας, η οποία εκτός από ιδιοκτησίες ιδιωτών περιλάμβανε και δημόσιες εκτάσεις (νεκροταφεία κτλ.), αναλαμβάνει η Εθνική Τράπεζα και το ελληνικό Δημόσιο. Τα "μετόχια" των μουσουλμάνων μπέηδων, μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, μετά την κατάτμησή τους διανέμονται στους δικαιούχους πρόσφυγες, οικοδομούνται και συγκροτούν βαθμιαία ολόκληρους συνοικισμούς. Οι

¹¹⁹⁷ Τουρνικιώτης Π., "Οι κατασκευές του ιστορικού χρόνου στην Κρήτη του 20^{ου} αιώνα", στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 25-26.

¹¹⁹⁸ Σκουτέλης Ν., "Κρήτη", στο: Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου, αρχιτεκτονική*, Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2003, σ. 174.

¹¹⁹⁹ Ο.π..

¹²⁰⁰ Ο.π..

¹²⁰¹ Κωτσάκη Α. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 85.

αλλαγές στο περιβάλλον και στην πρωτογενή παραγωγή του νησιού κάθε άλλο παρά αμελητέες είναι, ενώ ο δρόμος προς την αστικοποίηση της υπαίθρου ανοίγει.¹²⁰²

Παράλληλα, από το 1924 έως το 1930, ακολουθείται μια πολιτική δημιουργίας προσφυγικών συνοικισμών στις παρυφές της πόλης, με παραχώρηση από το κράτος εκτάσεων εκτός πόλης (π.χ. Κρατικός συνοικισμός στη Ν. Αλικαρνασσό και στο Ατσαλένιο Ηρακλείου), οι οποίες όμως απεδείχθησαν ανεπαρκείς. Οι πρόσφυγες θα καταφύγουν στην αυτοστέγαση δημιουργώντας τους πρώτους αυθαίρετους συνοικισμούς στα όρια των προσφυγικών. Το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης, με τα γνωστά αποτελέσματα για την πολεοδομική εξέλιξη των πόλεων της Κρήτης, αρχίζει.¹²⁰³

Το εκσυγχρονιστικό όραμα θα συνδεθεί αναπόσπαστα με την αναβάθμιση του τρόπου ζωής των κατοίκων της Κρήτης. Αρχιτεκτονικά θα εκφραστεί σε κτιριολογικά προγράμματα εμπλουτισμένα με νέες λειτουργίες, κυρίως πολιτιστικές - λέσχες, πάρκα, δημοτικοί κήποι, κινηματογράφοι, πολυτελή εστιατόρια και καφενεία. Κάποιες φορές η ανάμιξη χρήσεων θα καταλήξει σε πολυλειτουργικά κτίρια ευρωπαϊκής και ώριμης αστικής αντίληψης, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το Μέγαρο Φυτάκη στο Ηράκλειο, το οποίο κτίστηκε με σκοπό να στεγάσει καταστήματα και γραφεία στο ισόγειο και κατοικίες στους ορόφους, ενώ είναι το πρώτο έργο κατασκευασμένο με οπλισμένο σκυρόδεμα στην Κρήτη.¹²⁰⁴ Επιπλέον, το σημαντικότερο έργο στην Κρήτη κατά την περίοδο αυτή ήταν η κατασκευή του μεγάλου λιμανιού στο Ηράκλειο, με λιμενοβραχίονα 600 μ., για τον ελλιμενισμό μεγάλων πλοίων. Δύο αεροδρόμια κατασκευάστηκαν επίσης, στο Μάλεμε Χανίων και στο Ηράκλειο. Λίγο πριν από τον πόλεμο άρχισε η κατασκευή ενός μικρότερου στρατιωτικού αεροδρομίου στο Καστέλλι της Πεδιάδας.¹²⁰⁵

Κατασκευάζονται, λοιπόν, κτίρια γοήτρου για τους επιχειρηματικούς τομείς, ανεγείρονται σημαντικά βιομηχανικά συγκροτήματα, ενώ δίνεται έμφαση στα ξενοδοχεία.¹²⁰⁶ Ωστόσο, σε μια εποχή έξαρσης των ασθενειών, κυρίως εξαιτίας της πλημμελούς διατροφής και της απουσίας επαρκών συνθηκών υγιεινής, τα κτίρια πρόνοιας, εκτός του ότι αποτέλεσαν κατάλληλο πεδίο για την άνθιση του κινήματος του μοντερνισμού, παράλληλα, συνιστούσαν και ένα από τα ουσιαστικότερα πεδία του αστικού εκσυγχρονισμού. Κάποιες φορές η προσπάθεια προφύλαξης από τα σοβαρά μεταδοτικά νοσήματα οδήγησε στην επιλογή απομακρυσμένων περιοχών για την ανέγερση των θεραπευτηρίων, όπως η περίπτωση του λεπροκομείου στην Σπιναλόγκα.¹²⁰⁷ Επιπλέον, στο πλαίσιο του προγράμματος ανέγερσης σχολικών κτιρίων 1928-32,¹²⁰⁸ θα ανεγερθεί και στην Κρήτη σημαντικός αριθμός σχολείων ενταγμένων σε αυτό το γιγαντιαίο πρόγραμμα.¹²⁰⁹ Τα σχολεία του '30 στην Κρήτη σχετίζονται περισσότερο με το σχεδιαστικό ύφος των δημιουργών τους και λιγότερο με την αυθεντική κρητική παράδοση, η οποία, παρόλο που είναι έκδηλη στο νησί την περίοδο της κατασκευής τους, αγνοείται. Παρ' όλα αυτά, τα συγκεκριμένα κτίρια επέτρεψαν στις ιδέες του μοντερνισμού να εισχωρήσουν στην εγχώρια αρχιτεκτονική και να επηρεάσουν καθοριστικά την εξέλιξή της.¹²¹⁰

Στο Μεσοπόλεμο, η ανάγκη για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό θα προκαλέσει νέες επεμβάσεις στα τείχη των πόλεων της Κρήτης. Οι επεμβάσεις πλέον περιλάμβαναν εκτεταμένες ανεγέρσεις κτισμάτων πάνω στα τείχη. Στα ισόπεδα, στις τάφρους και στους εξωτερικούς προμαχώνες των τειχών, συγκροτήματα στρατοπεδεύσεων, αποθηκών και δεξαμενών γίνονται το έναυσμα για τη σύνδεση των περιοχών κατοικίας με τα τείχη. Με την έλευση των προσφύγων, όπως είδαμε παραπάνω, θα

¹²⁰² Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 92.

¹²⁰³ Ο.π..

¹²⁰⁴ Ο.π., σ. 96, 97.

¹²⁰⁵ Ο.π..

¹²⁰⁶ Ο.π., σ. 96.

¹²⁰⁷ Αρχιτέκτων: Ορέστης Μάλτος, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 102.

¹²⁰⁸ Βλ.: κεφάλαιο Γ του παρόντος.

¹²⁰⁹ Ως προς τη μορφολογία, τα σχολικά αυτά κτίρια συμπεκνώνουν τις αρχές και τις αξίες του διεθνούς μοντερνισμού όπως αυτές αφομοιώθηκαν δημιουργικά από τους αρχιτέκτονες που τα σχεδίασαν. Όσον αφορά στις προθέσεις των αρχιτεκτόνων στην κατασκευή των σχολικών κτιρίων του 1930 στην Κρήτη, παρατηρείται καθαρή επιρροή από την αρχιτεκτονική της πρωτεύουσας και μεταφορά των προτύπων της στην περιφέρεια. Οι μελέτες εκπονήθηκαν από τους πλέον διακεκριμένους αρχιτέκτονες της εποχής, συχνά ακραιφνείς μοντερνιστές που στελέχωναν την Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου. Ανάμεσά τους θα βρεθούν ο Νίκος Μητσάκης, και, κυρίως, ο Πάτροκλος Καραντινός, ο οποίος θα εξελιχθεί σε ηγετική μορφή του μοντερνισμού στο νησί. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 104.

¹²¹⁰ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 104.

κατακλυσθούν από παραπήγματα. Η Εμπορική Σχολή, οι αθλητικές εγκαταστάσεις στον προμαχώνα, το Καπετανάκειο σχολείο στην Ακ Τάμπια, τα προσφυγικά κτίσματα στο λόφο Vitturi (Βίγλα), το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στην πύλη Δερματά¹²¹¹ είναι κάποια από τα κτίσματα που κατασκευάστηκαν πάνω στα τείχη του Ηρακλείου αλλοιώνοντας δραματικά τη μορφή τους. Κάποιες φορές ευμεγέθη κτίσματα, όπως το Μέγαρο Φυτάκη, θεμελιώνονται πάνω στα τείχη,¹²¹² με αποτέλεσμα την εξαφάνιση ολόκληρων τμημάτων τους.¹²¹³

Το Ηράκλειο είναι η πόλη στην οποία το φαινόμενο εμφανίζεται πιο έντονο, λόγω των γοργών ρυθμών ανάπτυξης. Με το πολεοδομικό σχέδιο της πόλης (1936) να προωθεί την αύξηση της “χωρητικότητας” εντός των τειχών, όπου συγκεντρώνονται όλες οι κεντρικές λειτουργίες, και με ανύπαρκτη την πρόθεση για προστασία των μνημείων, η συγκεκριμένη αντιμετώπιση των τειχών ήταν αναμενόμενη. Η διευρυμένη πλέον χρήση του αυτοκινήτου θα επιβάλει και τη διάνομιξη μεγάλων λεωφόρων στην περίμετρο των τειχών, με αποτέλεσμα την αφαίρεση μεγάλου τμήματος των εσωτερικών επιχώσεων τους και την απόδοση στην πόλη οικοδομήσιμων εκτάσεων. Η αλλοίωση του χαρακτήρα των πόλεων εξελίσσεται πλέον σε μονόδρομο, με την αναπόφευκτη απώλεια του ιστορικού κατάλοιπου μιας αλλοτινής πολεμικής μηχανής.¹²¹⁴ Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι η πρόσληψη των ευρωπαϊκών προτύπων από την αρχιτεκτονική και την κοινωνία της Κρήτης εντοπίζεται κυρίως στα αστικά κέντρα, αλλά είναι φανερό σε όλη την επικράτεια του νησιού, ωστόσο, η μίμηση είναι επιδερμική και αφορά κυρίως στη χρήση εκλεκτικιστικών μορφολογικών στοιχείων στις όψεις των κατοικιών και δευτερευόντως την εξασφάλιση συνθηκών υγιεινής.¹²¹⁵ Τα σήμαντρα, όμως, του πολέμου θα ηχήσουν, σημαίνοντας το τέλος μιας, παρά τις ανυπέρβλητες δυσκολίες, γόνιμης εποχής.

Το τελευταίο μεγάλο γεγονός της κρητικής Ιστορίας είναι η περιώνυμη Μάχη της Κρήτης, όπως επικράτησε να ονομάζεται η επική αντίσταση των υπερασπιστών της νήσου κατά των Γερμανών εισβολέων, το τελευταίο δεκαήμερο του Μαΐου 1941.¹²¹⁶ Η Μάχη της Κρήτης, και στη συνέχεια η αντίσταση, έχει ξεπεράσει για τους ανθρώπους της τη στενή ιστορική της διάσταση. Χαραγμένη βαθιά και ανεξίτηλα στη συλλογική μνήμη, συνιστά μύθο. Η αρχιτεκτονική και η τέχνη δεν μπορούσαν να μείνουν αμέτοχες. Από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια γίνονται προσπάθειες για την καλλιτεχνική απόδοση του γεγονότος και την έκφραση της συλλογικής μνήμης στο χώρο. Τη δεκαετία του 1990 ο αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για το μνημείο της Μάχης της Κρήτης στο Γαλατά Χανίων μπορεί να μην απέδωσε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα με την υλοποίηση του έργου, έγινε όμως αφορμή για επαναπροσδιορισμό της έννοιας του μνημείου, το οποίο πια δεν περιορίζεται σε γλυπτική – εικαστική έκφραση, αλλά ενσωματώνει λειτουργίες που συνεισφέρουν στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης.¹²¹⁷ Παράλληλα, η Αντίσταση θα τροφοδοτήσει ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις, συχνά νεωτερικές, όπως το μνημείο στη Δαμάστα Μαλεβιζίου - Ν. Ηρακλείου, τη μελέτη και κατασκευή του οποίου είχαν το 1994 οι αρχιτέκτονες Νίκος Σκουτέλης και Φλάβιο Ζανόν. Η σύλληψη του μνημείου σε διάλογο με το τοπίο, μακριά από την έξαρση του ηρωικού, υπήρξε μία από αυτές.¹²¹⁸

Στην “περιοχή” της οδοποιίας, μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, πισσοστρωμένοι δρόμοι είχαν φθάσει στις περισσότερες περιοχές της Κρήτης, συμπεριλαμβανομένου και του νοτιοδυτικού άκρου του νησιού - αλλά όχι σε μερικές αρκετά σημαντικές περιοχές, όπως στα Ανώγεια Μυλοποτάμου ή στη

¹²¹¹ Είναι κτισμένο πάνω στην ενετική *piattaforma* της Santa Veneranda και σήμερα αποτελεί τμήμα του κτιρίου του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης.

¹²¹² Για τη θεμελίωση του μεγάρου κατεδαφίστηκε ευθύγραμμο τμήμα της βορειοανατολικής πλευράς των ενετικών τειχών.

¹²¹³ Κωτσάκη Α., (επιμ.), ό.π., σ. 90.

¹²¹⁴ Ο.π..

¹²¹⁵ Ο.π., σ. 98.

¹²¹⁶ Αν υπάρχει κάποιο γεγονός το οποίο έχει σφραγίσει τη σύγχρονη ιστορία της μεγαλονήσου αυτό είναι αδιαμφισβήτητο η Μάχη της Κρήτης. Συνέβαλε πολλαπλά και ουσιαστικά στη συμμαχική προσπάθεια κατά του Άξονα, γιατί καθυστέρησε και απασχόλησε μεγάλο μέρος της γερμανικής πολεμικής μηχανής, με σημαντικές επιπτώσεις στην εξέλιξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και στην τύχη της Ευρώπης. Ο ηρωισμός και η αυτοθυσία του κρητικού λαού κατά την αεροπορική έφοδο των Γερμανών (Unternehmen Merkur – Επιχείρηση Ερμής) θα τον αναδείξει στα μάτια της διεθνούς κοινότητας. Βλ.: ό.π., σ. 158.

¹²¹⁷ Με όρους Εθνολογίας, η έννοια της *συλλογικής μνήμης*, σύμφωνα με τον Χριστόφορο Βαλλιάνο, ορίζεται ως: “ένα απόθεμα πανάρχαιων ενθυμήσεων που συγκρατούνται επιλεκτικά από τις ανθρώπινες ομάδες που δεν γνωρίζουν την γραφή ή δεν την χρησιμοποιούν και μεταφέρονται όμως μέσω της προφορικής παράδοσης, από γενιά σε γενιά, σε μεγάλα βάθη χρόνου [...]”, στο: Βαλλιάνου Χ., *Η συλλογική μνήμη των Κρητών*, Βώροι, Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας, Κέντρο Ερευνών, 2012, σ. 11.

¹²¹⁸ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 158.

Χώρα Σφακίων. Το ότι ο δρόμος δεν έφτανε στα Σφακιά έπαιξε σημαντικό ρόλο κατά την υποχώρηση μετά τη Μάχη της Κρήτης το 1941. Οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν στην κατασκευή νέων δρόμων, αφήνοντας τα παλιά καλντερίμια να ερημώσουν. Οι επικοινωνίες επιδεινώθηκαν σε περιοχές που παρέμειναν μακριά από το οδικό δίκτυο, γεγονός που ίσως ενίσχυσε την πληθυσμιακή ερήμωσή του. Η κατασκευή δρόμων άρχισε πάλι στη δεκαετία του 1950. Οι δρόμοι μετά το 1965 είναι συνήθως πλατιοί, τις πιο πολλές φορές σκαμμένοι παρά κτισμένοι, με τις συμβατικές προσπάθειες να στηριχθούν οι πλευρές τους. Πολλοί βρίσκονται σήμερα σε εγκατάλειψη: είναι εύκολο να διανοιχθούν δρόμοι στην Κρήτη, αλλά δύσκολο να διατηρηθούν. Τέλος, στη δεκαετία του 1970, στη διάρκεια της δικτατορίας, κατασκευάστηκε η εθνική οδός Χανίων-Αγίου Νικολάου.¹²¹⁹

Μετά την απελευθέρωση, το 1945,¹²²⁰ το Υπουργείο Δημοσίων Έργων αρχίζει να καταγράφει τις ζημιές στις πόλεις και στα χωριά της Κρήτης. Λίγο αργότερα θα συσταθεί το Υπουργείο Ανοικοδόμησης, το οποίο, με υφυπουργό τον πολεοδόμο Κωνσταντίνο Δοξιάδη, θα αναλάβει την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων πόλεων και χωριών σε όλη την Ελλάδα.¹²²¹ Το έργο του Υπουργείου περιλάμβανε εκκαθαρίσεις ερειπίων, εκπονήσεις πολεοδομικών σχεδίων των πόλεων και των χωριών της Κρήτης που είχαν πληγεί από βομβαρδισμούς, αστικές κατασκευές -γραφεία δημόσιων υπηρεσιών, λαϊκές πολυκατοικίες-, ανοικοδόμηση οικισμών με τη χρήση των περίφημων "πυρήνων" - τυποποιημένων κατοικιών, μεταθέσεις πολεμοπαθών οικισμών, κατασκευές κατεστραμμένων οδών και δικτύων ύδρευσης καθώς και επισκευές κτισμάτων και μνημείων.¹²²²

Όλα τα παραπάνω έργα, που περιλάμβαναν ανοικοδόμηση και κυρίως μετάθεση οικισμού, στηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό και στη συμμετοχή των οικιστών, οι οποίοι διατύπωναν αιτήματα, απόψεις ή και προτάσεις. Παρά ταύτα δεν αποφεύχθηκε ένα παράδοξο φαινόμενο: σε κάποιες περιπτώσεις οι οικιστές αρνήθηκαν να εγκατασταθούν σε νεόδμητους ύστερα από μετάθεση οικισμούς, και προτίμησαν την αυτοστέγαση στα κατεστραμμένα σπίτια τους μετά από στοιχειώδεις επισκευές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ανάμεσα σε άλλα, τα Νέα Βορίζια. Ο νέος οικισμός, που οικοδομήθηκε για να στεγάσει κατοίκους του μαρτυρικού χωριού, ουδέποτε κατοικήθηκε και σήμερα παραμένει ως ερειπιώνας.¹²²³ Παράλληλα, η προσπάθεια για καταγραφή των ζημιών του πολέμου στάθηκε αφορμή για την πρώτη συστηματική μελέτη της ανώνυμης λαϊκής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη,¹²²⁴ ειδικά στον τομέα της κατοικίας, προκειμένου να αντληθούν συμπεράσματα χρήσιμα για το σχεδιασμό των τυποποιημένων κατοικιών "πυρήνων" των ανοικοδομούμενων οικισμών. Στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης των Χανίων εκπονήθηκε και το πολεοδομικό σχέδιο του 1946, το οποίο ακολουθώντας τις τάσεις της εποχής θα αγνοήσει πλήρως τον παραδοσιακό ιστό της πόλης και θα προτείνει νέα ρυμοτόμηση συμβάλλοντας στην απώλεια του ιστορικού κέντρου των Χανίων. Η μεταπολεμική αύξηση των λοιμωδών νόσων, και κυρίως της φυματίωσης, λόγω κακών συνθηκών υγιεινής, το είχε, έτσι κι αλλιώς, απαξιώσει στη συνείδηση των κατοίκων του ενισχύοντας την επιθυμία τους να το εγκαταλείψουν.¹²²⁵

¹²¹⁹ Rackham O. & Moody J., ό.π., σ. 227.

¹²²⁰ Βέβαια, η χώρα μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, πέρασε στη δίνη του εμφυλίου πολέμου, ο οποίος είχε σοβαρότατες συνέπειες στην εσωτερική συνοχή της χώρας, το ιστορικό των οποίων δεν αφορούν στην έρευνά μας. Αυτό, όμως, που μπορούμε να παρατηρήσουμε για την εν λόγω χρονική περίοδο (1946-1949) είναι η αλλαγή της ανθρωπογεωγραφίας της χώρας, καθώς ερημώνονται εκτεταμένες, ορεινές κυρίως, ζώνες με εκατοντάδες χιλιάδες καταφυγόντες, ενώ τίθεται σε ισχύ καθεστώς έκτακτων μέτρων. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος είναι στην ουσία η πρώτη πράξη του ψυχρού πολέμου που θα αιωρούνταν πάνω από την παγκόσμια πολιτική, στρατιωτική και οικονομική σκηνή τα επόμενα χρόνια.

¹²²¹ Γνωστοί αρχιτέκτονες θα επωμισθούν αυτό το δύσκολο έργο. Ανάμεσά τους, στην 13^η Περιφέρεια, στην Κρήτη, θα συναντήσουμε τον Δημήτριο Τριποδάκη ως Διευθυντή Στεγασεως του Τμήματος Κρήτης, τον Μιλτιάδη Μυλωνά ως Επιθεωρητή της ΣΤ' Επιθεώρησης του Υπουργείου Ανοικοδόμησης, τον Ιωάννη Συρίχα κ.α., ενώ στις εργασίες συνέβαλε εκ μέρους της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης ο Διευθυντής Γεωργίας Νομού Χανίων, γεωπόνος Στ. Μπουλνταδάκης. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 116.

¹²²² Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 116.

¹²²³ Ο.π..

¹²²⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το 1945, ως απεσταλμένη του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, του Τμήματος Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών, έφτασε στο νησί και η Μαρία Ζαγορησίου, για την απογραφή των ζημιών του πολέμου και της γεωμετρικής κατοχής στους οικισμούς των επαρχιών Αγίου Βασιλίου και Πυργιωτίσσης του νομού Ρεθύμνης και σε μερικούς κοντινούς οικισμούς του νομού Ηρακλείου. Στο πλαίσιο της απογραφής, από προσωπικό μεράκι, άφησε σκίτσα από κτίσματα λαϊκής αρχιτεκτονικής που την εντυπωσίασαν και χρόνια μετά τα δημοσίευσε στο βιβλίο της, *Λαϊκή Αρχιτεκτονική στην Κρήτη*.

¹²²⁵ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π..

Η μεγαλόνησος, σε αντίθεση με τον λοιπό ελλαδικό χώρο, δεν φέρει το βαρύ φορτίο του κλασικισμού, ενώ η “δική” της αρχαιότητα ανακαλύφθηκε πολύ πρόσφατα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Για την Κρήτη, αρχιτεκτονικό παρελθόν είναι ο μινωικός πολιτισμός, οι υποδομές άμυνας των Βενετών και η λαϊκή παράδοση βασισμένη στη λιτότητα, με έντονο τον μεσογειακό χαρακτήρα ως χωνευτήρι πολιτισμών. Επομένως, η σχέση με το παρελθόν είναι ιδιότυπη, καθιστώντας το διάλογο μεταξύ αρχιτεκτονικής και παρελθόντος εξόχως ενδιαφέροντα. Η πολιτιστική ιδιοπροσωπία της Κρήτης σε συνδυασμό με την πολυπολιτισμικότητα θα λειτουργήσουν απελευθερωτικά για τους αρχιτέκτονες που δούλεψαν στην Κρήτη. Νέες τάσεις θα ανθίσουν σε ευθυγράμμιση με τη διεθνή αρχιτεκτονική σκηνή.¹²²⁶ Ωστόσο, αν υπάρχει στην Κρήτη κάποιος καθοριστικός παράγοντας στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής και της πόλης, εξίσου δυνατός με την ιστορική κληρονομιά, αυτός είναι η φύση. Στην ιδιαιτερότητα των δύο αυτών παραγόντων οφείλει πολλά η αρχιτεκτονική και πολεοδομική ιδιομορφία της μεγαλονήσου. Το τοπίο δημιουργεί μέτρο, ενώ η ιδιότυπη αγριάδα του συγκροτεί αισθητικό μέγεθος επιβάλλοντας μια λιτή και αδρή αρχιτεκτονική έκφραση.¹²²⁷

Στο πέρασμα του χρόνου, λοιπόν, άνθισαν και έσβησαν πολιτισμοί, ενώ διάφοροι κατακτητές διαδέχτηκαν ο ένας τον άλλο. Περίοδοι ακμής έδωσαν τη θέση τους σε σκοτεινές περιόδους. Εκείνο όμως που άλλαζε κάθε φορά ήταν το εποικοδόμημα. Οι κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές άφηναν σχεδόν αναλλοίωτη την αγροτική και ποιμενική βάση. Η γεωργία και η κτηνοτροφία γνώρισαν περιόδους άνθισης και παρακμής οι οποίες συνοδεύονταν από αύξηση ή συρρίκνωση του πληθυσμού της υπαίθρου. Οι καλλιέργειες άλλαζαν ανάλογα με τη ζήτηση. Τη μία ήταν το λάδι, την άλλη τα σιτηρά, την τρίτη το κρασί. Το είδος των καλλιεργειών καθοριζόταν από την Κνωσό, τη Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη, τη Βενετία, την οθωμανική Υψηλή Πύλη και στις μέρες μας, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, από τις Βρυξέλλες. Το καλλιεργημένο τοπίο μεταβάλλεται, αφού αλλάζουν σε κάθε ιστορική περίοδο οι κυρίαρχες καλλιέργειες: σιτηρά στα μέσα της ενετικής κυριαρχίας, αμπέλια στο τέλος της, ελιές κατά την οθωμανική κατοχή. Όμως τα εργαλεία και ο τρόπος ζωής των γεωργών παρέμειναν σε γενικές γραμμές αναλλοίωτα από τη “νεολιθική επανάσταση”, όπως ονομάζεται η εποχή διάδοσης της γεωργίας, ως τους νεότερους χρόνους. Σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό έμεινε αναλλοίωτος ο τρόπος ζωής των κτηνοτρόφων, που διατήρησε τα αρχαϊκά του γνωρίσματα.¹²²⁸

Μπορούμε να υποθέσουμε, ότι οι εκλεπτυσμένοι πολιτισμοί που άκμασαν στην Κρήτη θεμελιώθηκαν πάνω σε μια σειρά από επάλληλα πολιτισμικά στρώματα -ο παραλληλισμός με τη γεωλογία είναι σκόπιμος - τα οποία ενσωματώθηκαν σε μια λίγο-πολύ κεντρική οργάνωση, χωρίς να αλλάξουν. Ίσως αυτό είναι το στοιχείο που δίνει στο κρητικό τοπίο, ιδίως στο ορεινό, την πρωτόγονη, αρχαϊκή όψη του. Είναι δυνατόν να φανταστεί κανείς τα βουνά της Κρήτης δίχως πρόβατα και γίδια, δίχως τους καταφαγμένους πρίνους, δίχως τις γιδόστρατες στις απότομες πλαγιές των φαραγγιών, δίχως τους ασκητικούς κτηνοτρόφους, δίχως τον ήχο των κουδουνιών και τα βελάσματα των ζώων, δίχως το γρήγορο ποδοβολητό του κοπαδιού που φεύγει τρομαγμένο, δίχως τις φωνές και τα σφυρίγματα των βοσκών; Τα βουνά της Κρήτης θα ήταν τότε άδεια, θα έλειπε το πιο “γηγενές”, το πιο “αυτόχθων” από τα επάλληλα πολιτισμικά στρώματα για τα οποία μιλήσαμε.¹²²⁹

Δ.3.4. Πολιτισμικές επιρροές στην πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία

Κοινό τόπο των ερευνών αποτελεί ο ισχυρισμός ότι το τοπίο κατά μεγάλο ποσοστό και οι κλιματολογικές συνθήκες από τη μεριά τους, είναι τα στοιχεία που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο επέδρασαν στην επεξεργασία και στην παραγωγή του πολιτισμού της Κρήτης, ενώ ακολουθούν οι επιτυχείς ενσωματώσεις ξένων πληθυσμών στους ιστορικούς χρόνους. Είναι άλλωστε πλήρεις ιστορικών μαρτυριών οι εγκαταστάσεις Αχαιών, Ρωμαίων, Αράβων, Ιταλών, Αρμένιων και Τούρκων. Σε όλες τις περιπτώσεις, ήδη η δεύτερη γενιά -με εξαίρεση τους Εβραίους- δεν αποτελούσε πλέον μειονότητα, αλλά εντασσόταν πλήρως στον ντόπιο πληθυσμό, περισσότερο βέβαια των πόλεων απ' ότι των αγροτικών οικισμών. Αντίστροφα, με τον ίδιο τρόπο οι Κρητικοί που φεύγουν για περαιτέρω

¹²²⁶ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 149.

¹²²⁷ Ό.π., σ. 172.

¹²²⁸ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), ό.π., σ. 25.

¹²²⁹ Ό.π..

καλλιέργεια, εντάσσονται στην τοπική κοινωνία, μετέχουν στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, αφομοιώνουν τους δυτικούς τρόπους και σκέψεις, και στη συνέχεια πολλοί από αυτούς τους εισάγουν στο νησί. Η πορεία του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου και το έργο του αποτελούν το σημαντικότερο παράδειγμα αυτής της γόνιμης ανταλλαγής. Ακόμα και σήμερα, σε καιρούς που οι κοινωνίες τείνουν στη σύγκλιση, που οι τόποι προσεγγίζονται ευκολότερα, η Κρήτη διατηρεί ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν ωστόσο τη δύναμη να γοητεύουν τον επισκέπτη, και να δημιουργούν στον ξένο τη διάθεση να ενταχθεί στην κοινωνία, στους οικισμούς και στο τοπίο της. Παράλληλα, από τις προσωπικές μαρτυρίες των μελετητών και κάθε είδους εραστών και ποιητών της, φαίνεται να είναι αληθές -και πολλές στιγμές να γίνεται απτή πραγματικότητα- το πνεύμα του τόπου, μια αύρα αισθητή στους βράχους, στα κτίσματα, στους τρόπους των ανθρώπων της.¹²³⁰ Ο Ν. Καζαντζάκης στην *Αναφορά στον Γκρέκο*, έχει ήδη αναφερθεί με σχετικό τρόπο στην γενέτειρά του, την Κρήτη: “Όποιος πατήσει στο νησί τούτο νιώθει μυστηριώδη δύναμη, ζεστή, αγαθή, να διακλαδίζεται στις φλέβες του και τη ψυχή του να μεγαλώνει”.

Ο συγκρητισμός, που έχει την αφετηρία του στην κατά καιρούς συνένωση των Κρητών -παρά τις εσωτερικές διαιρέσεις τους- κατά ενός κοινού εχθρού, επεκτείνεται ως χαρακτηρισμός και σε άλλες μορφές συγχώνευσης ετερόκλητων στοιχείων στη θρησκεία, στην καταγωγή και στην καλλιτεχνική δημιουργία ενός τόπου. Στην Κρήτη η διαδικασία ανάμιξης, επεξεργασίας και συγχώνευσης ετερόκλητων στοιχείων για τη διαμόρφωση ενός νέου, αυτοτελούς προϊόντος αποτελεί τον κορμό της καλλιτεχνικής και της αρχιτεκτονικής δημιουργίας. Ετερόκλητα στοιχεία εισαγωγής, ετερόκλητη από τη μεριά της η φύση, προδιαθέτουν τον Κρητικό να αποδέχεται οτιδήποτε το νέο, να το γνωρίζει και να αφομοιώνει τα μηνύματά του.¹²³¹

Κατά την εποχή του χαλκού, στην Κρήτη πρωτόφτασαν οι εμπειρίες των πολιτισμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου, αυτούσιες στα χάλκινα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου, ή αργότερα επεξεργασμένες στο κορμί του Κούρου από το Παλαίκαστρο Σητείας. Στην ανατολική Κρήτη ιδρύονται και οι πρώτοι οργανωμένοι οικισμοί του Αιγαίου, στη Μύρτο, στο Μόχλο, στο Παλαίκαστρο. Κατά τις δύο χιλιετίες της μινωικής θαλασσοκρατίας, η Κρήτη -ως κέντρο ενός γηγενούς πλέον πολιτισμού- συνεχίζει να λειτουργεί ως χώρος εισαγωγής και επεξεργασίας ξένων εμπειριών, παράλληλα όμως και ως χώρος παραγωγής πολιτιστικών αγαθών, εξαγωγίμων ως επί το πλείστον στα νησιά και στα παράλια του Αιγαίου. Η διακίνηση ανθρώπων και αγαθών μέχρι την Κύπρο, τη Φοινίκη και την Αίγυπτο, και από εκεί στα νησιά του αρχιπελάγους, αναδεικνύουν την Κρήτη ως την κατ' εξοχήν ενδοχώρα του Αιγαίου, την altera Μεσοποταμία του. Ως τέτοιος χώρος επεξεργασίας και πειραματισμού επί της ύλης αναδεικνύεται και κατά την περίοδο από τον 14^ο έως τον 7^ο αιώνα π.Χ., όταν εδώ πραγματοποιείται η γόνιμη σύνδεση αιγαιακών και μυκηναϊκών χαρακτήρων για τη διαμόρφωση της κλασικής τέχνης.¹²³²

Η ζωγραφική των φορητών εικόνων και των τοιχογραφιών γνώρισε στην Κρήτη μεγάλη καλλιέργεια και διαμόρφωσε ιδιαίτερους αισθητικούς κανόνες. Τα πρώτα δείγματα της κρητικής ζωγραφικής βρίσκονται σε τοιχογραφίες. Ο αρχαιότερος γνωστός κατάγραφος ναός είναι του Αγίου Ιωάννη στο χωριό Στύλος Αποκορώνου, που χρονολογείται μεταξύ 1271-1280. Από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα έχουμε στην κρητική ζωγραφική εμφανείς επιδράσεις της παλαιολόγιας ζωγραφικής, όπως προκύπτει από τη μελέτη των έργων του Ιωάννη Παγωμένου, που εργάστηκε στη δυτική Κρήτη. Οι επιδράσεις αυτές πυκνώνουν τον επόμενο αιώνα, ιδίως κατά τους χρόνους της Άλωσης και διαμορφώνουν τον χαρακτήρα της πρώιμης κρητικής ζωγραφικής. Κωνσταντινουπολίτες ζωγράφοι, όπως ο Νικόλαος Φιλανθρωπηνός, ο Εμμ. Ουρανός, οι Αλέξιος και Άγγελος Απόκαυκοι, ο Ανδρόνικος Σινοδηνός, ο Μανουήλ Φωκάς κ.α., που ζήτησαν καταφύγιο στην Κρήτη κατά τους σκληρούς εκείνους χρόνους, είναι οι φορείς των καλλιτεχνικών επιδράσεων της παλαιολόγιας ζωγραφικής.¹²³³

Οι εμπορικοί στόλοι των ευρωπαϊκών δυνάμεων από τον 13^ο έως τον 17^ο αιώνα μεταφέρουν τα μηνύματα του ύστερου μεσαίωνα και της αναγέννησης στην Κρήτη ως ενδιάμεσο χώρο, όπου υλικά και

¹²³⁰ Σκουτέλης Ν., *ό.π.*, σ. 167-8.

¹²³¹ *Ο.π.*, σ. 166.

¹²³² *Ο.π.*.

¹²³³ Δείγματα της τέχνης αυτής έχουμε σε μοναστήρια, όπως το Βροντήσι και στο Βαρσαμόνερο, καθώς και σε κοινοτικές εκκλησίες, όπως στις Ποταμιές Πεδιάδος (Παναγία η Γκουβερνιώτισσα), στο Σκλαβεροχώρι (Εισόδια της Θεοτόκου), στην Έμπαρο κ.α.. Βλ.: Δετοράκη Θ., 1990, *ό.π.*, σ. 246, 247.

σκέψεις εισάγονται, και είτε αφομοιώνονται είτε προκαλούν ρήξεις, για να μεταφερθούν στη συνέχεια ως επεξεργασμένη πλέον εμπειρία στα άλλα νησιά. Στους τέσσερις αιώνες βενετικής κυριαρχίας (1211-1669) φτάνει στο νησί η γοτθική τεχνογνωσία,¹²³⁴ κτίρια των οποίων διατηρούνται στις μέρες μας κυρίως μέλη ή η ανωδομή του ισογείου, λόγω των φυσικών καταστροφών και των πολέμων. Αργότερα, με περισσότερη έμφαση επιβάλλονται τα μηνύματα της ιταλικής Αναγέννησης, αναγνώσιμα έως σήμερα στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, σε δημόσια κτίρια και μοναστήρια. Περισσότερο από αλλού, οι αρχές της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας είναι εμφανείς στο σχεδιασμό και στην οργάνωση του αστικού ιστού των μεγάλων πόλεων, ως απόρροια του τειχισμού των πόλεων.¹²³⁵

Τον 16^ο αιώνα, και ειδικά μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), όταν ο κατασκευαστικός πυρετός στα αμυντικά έργα βρέθηκε στο απόγειό του, εγχειρίδια αρχιτεκτονικής όπως του Sebastiano Serlio και λευκώματα με γκραβούρες γίνονται οι απαραίτητοι οδηγοί έμπνευσης στα χέρια των ντόπιων τεχνιτών, και συχνά οι ίδιοι οι τεχνουργοί έρχονται σε άμεση επαφή με τα δρώμενα της Κρήτης, και, πλέον, πολιτισμικά στοιχεία της Δύσης αποτυπώνονται στο χώρο του νησιού σε όλες τις κλίμακες επέμβασης. Αν στα τείχη, στις βίλες και τις εκκλησίες η δομή παραμένει ανεξιχνίαστη για τον απλό τεχνίτη, δεν γίνεται το ίδιο με τους λαξευμένους ρόδακες, τις γκροτέσκες (grotesques) ή την αγροτική λιθοδομή (bugnato), που εύκολα αντιγράφεται για να προσδώσει μεγαλείο ή να ομορφύνει το έργο του τεχνίτη-μερακλή.

Αλλά η βενετοκρατούμενη Κρήτη, και ιδίως τα αστικά της κέντρα, είναι ανοικτή και στις δυτικές (αναγεννησιακές) επιδράσεις, που εμφανίζονται τώρα και στην κρητική ζωγραφική από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Υπάρχουν μάλιστα ζωγράφοι, που μπορούν να ζωγραφίζουν με ίση ευκολία κατά το βυζαντινό και κατά τον ιταλικό τρόπο. Οι λεγόμενες “ιταλοκρητικές” εικόνες, δείγματα των νέων τάσεων, είναι μοναδικές. Ο αριθμός των ζωγράφων, που εργάζονταν στα αστικά κέντρα της Κρήτης κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας είναι εκπληκτικά μεγάλος. Διαμορφώνεται έτσι σιγά σιγά η “Κρητική Σχολή” της ζωγραφικής (16^{ος}-17^{ος} αιώνες) με κύρια γνωρίσματα την “ακαδημαϊκή” τελειότητα, τη λεπτή τεχνική και το χρωματικό πλούτο. Με την Κρητική Σχολή η βυζαντινή ζωγραφική έφτασε στον ύψιστο βαθμό τελειότητας, όπως παρατήρησε ο L. Brehier. Κορυφαίοι εκπρόσωποι αναδείχθηκαν ο Θεοφάνης Στερλίτζας, ο λεγόμενος Μπαθάς, και ο Μιχαήλ Δαμασκηνός.¹²³⁶

Ενώ ο Θεοφάνης επέβαλε την Κρητική ζωγραφική στις τοιχογραφίες, ο Μιχαήλ Δαμασκηνός ζωγράφισε κυρίως φορητές εικόνες από τις οποίες σώθηκε αρκετά μεγάλος αριθμός σε μουσεία και συλλογές. Με τον Δαμασκηνό η Κρητική Σχολή έφτασε στο απόγειό της. Στην τέχνη του μεγάλου εκείνου καλλιτέχνη φαίνεται καθαρά ο συγκερασμός της βυζαντινής συντηρητικής παράδοσης με τις επιδράσεις της ιταλικής ζωγραφικής.¹²³⁷ Ένας άλλος μεγάλος ζωγράφος υπήρξε ο Γεώργιος Κλόντζας, του οποίου έργα δεν βρίσκονται στην Κρήτη. Τέλος, μέσα στο ανεπτυγμένο αυτό καλλιτεχνικό περιβάλλον του βενετοκρατούμενου Χάνδακα γεννήθηκε και μαθήτευσε ο μεγάλος ζωγράφος, Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (1541-1614).¹²³⁸

Η αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, αλλά και η “κρητική σχολή” αιογραφίας της ίδιας εποχής, συνδυάζουν σε ενιαία έκφραση τις ντόπιες και τις δυτικές παραδόσεις και μορφές. Οι Βενετοί, λόγω της έλλειψης εξειδικευμένων τεχνιτών στην Κρήτη, εισάγουν κατά καιρούς αρχιμάστορες, ναυπηγούς και κτίστες, από το μεγάλο ναύσταθμο της μητρόπολης, μαζί με τα εργαλεία της τέχνης τους. Κυριαρχεί τότε στην αρχιτεκτονική η κατασκευαστική εμπειρία του επιμήκου θόλου, όπως αντιγράφεται από τα βενετικά νεώρια, τις αποθήκες και τις κανονιοθυρίδες. Αυτή τη μορφή, η πλέον αντισεισμική αλλά και η πλέον προσαρμοσμένη σε νέες χρήσεις, μεταφέρεται στην κατασκευή όλων σχεδόν των εκκλησιών αλλά και άλλων κτιρίων κάποιας σπουδαιότητας από τον 15^ο έως τον 19^ο αιώνα.¹²³⁹

¹²³⁴ Ναοί των μοναστικών ταγμάτων σε Ηράκλειο και Χανιά, παλιά νεώρια Ηρακλείου, εξωκλήσια κ.α..

¹²³⁵ Σκουτέλης Ν., ό.π., σ. 161.

¹²³⁶ Ό.π., σ. 247, 248.

¹²³⁷ Τις ιταλικές επιδράσεις οφείλει ο Δαμασκηνός στη μακροχρόνια παραμονή του στη Βενετία, όπου εικονογράφησε το Δωδεκάορτον του ελληνικού ναού του Αγίου Γεωργίου.

¹²³⁸ Δετοράκη Θ., 1990, ό.π., σ. 248, 279.

¹²³⁹ Σκουτέλης Ν., 2003, ό.π., σ. 168.

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της βενετικής κυριαρχίας οι κατασκευαστικές εμπειρίες μεταφύονται άμεσα. Ήδη στα τέλη του 16^{ου} αιώνα οι λιθοξόοι της κρήνης Rimondi στο Ρέθυμνο και Morosini στο Ηράκλειο είναι Κρητικοί, όπως Κρητικοί είναι και οι κτήτορες των μοναστηριών στο Αρκάδι και στο Ακρωτήρι Χανίων. Από τα αρχιτεκτονικά εγχειρίδια της Αναγέννησης, ειδικά των Raffaello, Serlio και Palladio -τα οποία είχαν την μεγαλύτερη κυκλοφορία-, προέρχονται αρκετές από τις επεξεργασμένες μορφές που αντιγράφονται σε όψεις εκκλησιών, κρήνες πύλες πόλεων, πύργους και κατοικίες. Αν και η εσωτερική δομή τέτοιων οικοδομών είναι απλουστευμένη σε σχέση με τα ιταλικά πρωτότυπα, η ενσωμάτωση των αρχιτεκτονικών μορφών είναι απόλυτα επιτυχής, και το αποτέλεσμα φαίνεται πλήρως ενταγμένο στο σύγχρονο δομημένο περιβάλλον του. Οι μάστορες που φτάνουν στην Κρήτη από την Βενετία, έρχονται για να κατασκευάσουν μετώπες και διαζώματα, συνδυάζοντάς τα με φτωχές αργιολιθοδομές και άλλες τοπικές κατασκευαστικές συνήθειες και μεταβιβάζοντας τη δική τους τεχνογνωσία στους Κρητικούς. Τα ντόπια υλικά, η διαφοροποίηση των αναλογιών και ο συνδυασμός τους με τα τοπικά δεδομένα, προσδίδουν στις ξενόφερτες μορφές χαρακτήρα οικείο και φιλικό. Τα ανάγλυφα πρόσωπα που μορφάζουν (mascheroni) -χαρακτηριστικά ενός όψιμου μανιερισμού- στην πρόσοψη του ναού του Γουβερνέτο (Ακρωτήρι Χανίων), η όψη του ναού στο Αρκάδι ως δισδιάστατη ρωμαϊκή αψίδα, το έντονο bugnato (ημικατεργασμένη λιθοδομή) στο φρούριο Κούλε (Ηράκλειο), αλλά και στις πύλες των τειχών σε όλους τους οχυρούς περιβόλους, αποτελούν λίγα παραδείγματα αυτών των εύστοχων συνδυασμών.¹²⁴⁰

Κατά το τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας παρατηρείται στην Κρήτη αξιόλογη πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση. Η βελτίωση των συνθηκών της ζωής, η ανάπτυξη της οικονομίας, ο εξελληνισμός του βενετικού στοιχείου και κυρίως η μεταβολή της πολιτικής της Βενετίας, που κάτω από την πίεση της φανεράς πια τουρκικής απειλής αναγκάζεται να φαίνεται ηπιότερη προς το ελληνικό στοιχείο, όλα αυτά δημιούργησαν λαμπρές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας αστικής κοινωνίας, με απαιτήσεις πνευματικές και καλλιτεχνικές. Μία σημαντική εκδήλωση της πνευματικής ζωής στην Κρήτη κατά τους τελευταίους χρόνους της βενετοκρατίας υπήρξε ο θεσμός των Ακαδημιών, που οργανώθηκαν στα τρία μεγάλα κέντρα του νησιού, με βάση τα δυτικά (ιταλικά κυρίως) πρότυπα. Ήταν ένα είδος φιλολογικών συλλόγων, με μέλη εκλεκτούς λόγιους της εποχής, που με συζητήσεις σε θέματα φιλολογικά και καλλιτεχνικά αποσκοπούσαν στην πνευματική καλλιέργεια και στην παρακολούθηση των ρευμάτων της ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Οι γνώσεις μας για την ύπαρξη και τη λειτουργία των Ακαδημιών αυτών στηρίζονται στις έρευνες του καθηγητή Ν. Μ. Παναγιωτάκη. Η χρονικά πρώτη, η λεγόμενη *Ακαδημία των Vivì* (των ζωντανών), ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο το 1561/62 από τον επιφανή λόγιο Francesco Barozzi (1537-1604). Είναι ο αρχαιότερος φιλολογικός σύλλογος στον ελληνικό χώρο και “η πρώτη εκδήλωση οργανωμένης πνευματικής ζωής στην Κρήτη”. Ο Barozzi, στην επίσημη ομιλία του για την ίδρυση της Ακαδημίας προσδιορίζει και τους σκοπούς της: “*Η Ακαδημία συντελεί στην απόκτηση της αρετής και της σοφίας, που είναι το καλύτερο και πιο χαριτωμένο πράγμα που μπορεί να δοθεί στον άνθρωπο*”. Τριάντα περίπου χρόνια αργότερα ιδρύθηκε στον Χάνδακα η *Ακαδημία των Stravaganti* (των αλλόκοτων) από το βενετοκρητικό λόγιο Ανδρέα Κορνάρο, ποιητή και συγγραφέα μιας ανέκδοτης ακόμη Ιστορίας της Κρήτης. Λίγο αργότερα ιδρύθηκε και στα Χανιά η *Ακαδημία των Sterili* (των στείρων). Οι Ακαδημίες αυτές είναι τα κέντρα που δέχονται τα ρεύματα της ιταλικής Αναγέννησης και διευκολύνουν τη διείσδυση της ευρωπαϊκής κουλτούρας στο νησί.¹²⁴¹

Οι Ακαδημίες αυτές ήταν προσπάθεια οργάνωσης των διανοούμενων για επικοινωνία, ανταλλαγή εμπειριών και πολιτιστική πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου. Οι δημιουργικές ζυμώσεις των Ακαδημιών αυτών, η φάση προπαρασκευής με ελληνικές μεταφράσεις και μιμήσεις ιταλικών έργων, όπως και οι προσπάθειες για σύνθεση στο κρητικό ιδίωμα, συντέλεσαν στο να εμφανισθεί το θέατρο στην Κρήτη με έργα όχι πρωτόλεια, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά από γλωσσική και σκηνική άποψη εντελώς ώριμα, όπως θα δούμε παρακάτω. Αυτές οι Ακαδημίες άσκησαν, λοιπόν, τεράστια επίδραση στην ανάπτυξη της τοπικής λογοτεχνίας και του γούστου σαν γεφυρώσεις της Κρήτης με τον Δυτικό κόσμο. Λογοτεχνικά αριστουργήματα, ποίηση, πρόζα και θεατρικά έργα γράφτηκαν σε μια πλούσια, έντεχνη ελληνική γλώσσα.¹²⁴²

¹²⁴⁰ Ο.π..

¹²⁴¹ Δετοράκης Θ., 1990, *ό.π.*, σ. 235, 236-7.

¹²⁴² Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 224.

Οι τελευταίες δεκαετίες της βενετοκρατίας (1590-1669) είναι η περίοδος της λογοτεχνικής άνθισης στην Κρήτη. Πρόκειται για μια από τις λαμπρότερες περιόδους της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το κύριο και ουσιαστικό γνώρισμα της κρητικής λογοτεχνίας της περιόδου αυτής είναι η έμπνευση και η εξάρτηση από την ιταλική αναγεννησιακή λογοτεχνία. Εκφραστικό όργανο της λογοτεχνίας αυτής είναι το κρητικό ιδίωμα, που επιβάλλεται τώρα ως λογοτεχνική γλώσσα και αποκτά μian αξιοθαύμαστη δύναμη και μουσικότητα. Το αρχαιότερο από τα έργα της ώριμης κρητικής λογοτεχνίας είναι η “Βοσκοπούλα”, του οποίου ο ποιητής παραμένει ακόμη άγνωστος. Η μεγάλη δόξα όμως, της ώριμης κρητικής λογοτεχνίας είναι το θέατρο. Για πρώτη φορά από τους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας ξαναβρίσκουμε αληθινό θέατρο στον ελληνικό χώρο, ως ποίηση και ως θεατρική πράξη. Εισηγητής του είδους στην Κρήτη είναι ο Ρεθύμνιος ποιητής Γεώργιος Χορτάτσης (τέλη 16^{ου}- αρχές 17^{ου} αιώνα), από τους πρώτους μορφωμένους κρητικούς, που επιχείρησε να μεταφέρει στην Κρήτη τους ποιητικούς και θεατρικούς τρόπους της ιταλικής αναγέννησης.¹²⁴³

Το αριότερο έργο του Κρητικού Θεάτρου είναι χωρίς αμφιβολία η “Θυσία του Αβραάμ”, που θεωρείται νεανικό έργο του Βιτσέντζου Κορνάρου¹²⁴⁴ και τοποθετείται χρονολογικά στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, λίγο πριν από τον “Ερωτόκριτο”. Ο “Ερωτόκριτος”, ένα έμμετρο ερωτικό μυθιστόρημα, που εκτείνεται σε περισσότερους από 10.000 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους, θεωρείται το κορυφαίο έργο της κρητικής και γενικότερα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από την άποψη του μύθου και της πλοκής του, το ποίημα του Κορνάρου δεν είναι πρωτότυπο. Στηρίζεται στο μεσαιωνικό γαλλικό μυθιστόρημα “*Paris et Vienne*”, που έχει γνωρίσει πολλές μεταφράσεις και διασκευές. Μια πεζή ιταλική μετάφρασή του θεωρείται ως το άμεσο πρότυπο του Βιτσέντζου Κορνάρου, ο οποίος όμως χρησιμοποίησε και πολλά άλλα στοιχεία από Ιταλούς ποιητές και κυρίως από τον Ariosto. Τα στοιχεία αυτά σε μια νέα μεγαλειώδη και γοητευτική σύνθεση εξελληνίζονται και προσαρμόζονται στον πλούσιο κόσμο του ποιητή και στη μοναδική ευαισθησία του. Ο “Ερωτόκριτος”, δίκαια θεωρείται σήμερα ως μία από τις κορυφαίες λογοτεχνικές δημιουργίες της Αναγέννησης, σε κλίμακα πανευρωπαϊκή. Είναι μια “γοητευτική σύνθεση ιδεών, συναισθημάτων, εικόνων, και ενός ακριβολόγου και σφριγηλού ύφους και στίχου”, όπως παρατηρεί ο Στ. Αλεξίου, ο εγκυρότερος μελετητής και εκδότης του έργου.¹²⁴⁵

Αν η Βενετοκρατία είναι η εποχή των μεγάλων οικοδομικών έργων, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας -περίοδος μιας κάποιας οικονομικής σταθερότητας για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, ειδικά στην ύπαιθρο-, εξελίσσεται, μάλλον περισσότερο από ό,τι άλλες τέχνες, η υφαντική.¹²⁴⁶ Το μοτίβο της “εκκλησίας” που κυριαρχεί στα υφαντά και στα κεντήματα, και το οποίο μετά το 1960, μέσα από τις γραφιστικές επεξεργασίες των εταιρειών “Πεταλούδα” και “DMC”, εδραιώθηκε ως κρητικό κέντημα, δεν είναι άλλο από τη σμίκρυνση του κεντρικού σχεδίου στο χαλί προσευχής των μωαμεθανών και, ακριβέστερα, όπως αυτό εμφανίζεται στις υφάνσεις της περιοχής Σίβα στην Ανατολία.¹²⁴⁷

Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο κεφάλαιο Γ' του παρόντος, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, κάτω από την ισχυρή πίεση των ρευμάτων του ρομαντισμού, άρχισε να στρέφεται το ενδιαφέρον των λογίων προς τον λαό και τον πολιτισμό του. Η αντίδραση προς τον νεοκλασικισμό και τον ορθολογισμό του διαφωτισμού οδήγησε τους λογίους να σκύψουν με αγάπη στο βίο και στον

¹²⁴³ Το αριστούργημά του “*Ερωφίλη*”, μια τέλεια τραγωδία που χρονολογείται γύρω στα 1600 και έχει ως άμεσο πρότυπό του την *Orbecche* του Giovanni Battista Giralaldi. Στον Χορτάτση οφείλουμε ακόμη ένα ποιμενικό δράμα, την “*Πανώρια*” (παλαιότερα “*Γύπαρης*”) και μια αστική κωμωδία τον “*Κατζούρμπο*” που είναι η αρχαιότερη σωζόμενη κρητική κωμωδία. Σώθηκαν ακόμη δύο αστικές κωμωδίες, ο “*Στάθης*”, έργο ανώνυμου ποιητή, και ο “*Φουρτουνάτος*”, έργο του κρητικού φεουδάρχη Μάρκου Αντώνιου Φόσκολου. Προς το τέλος της περιόδου γράφτηκαν δύο ακόμη τραγωδίες, ο “*Ζήνων*”, έργο αγνώστου ποιητή, και ο “*Βασιλεύς Ροδολίνος*”, του Ρεθύμνιου ποιητή Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλου. Το αντίτυπο του εξωφύλλου της πρώτης και μοναδικής έκδοσης της τραγωδίας “*Βασιλεύς ο Ροδολίνος*” (1647) βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Βλ: Δετοράκης Θ., 1990, ό.π., σ. 240, 241, 242, 243.

¹²⁴⁴ Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι ο Βιτσέντζος Κορνάρος ήταν ένας εξελληνισμένος Βενετοκρητικός, γιος του Ιακώβου και αδελφός του Ανδρέα Κορνάρου, σημαντικού λόγιου του Χάνδακα. Ο Βιτσέντζος Κορνάρος γεννήθηκε στη Σητεία το 1553 και πέθανε στο Χάνδακα το 1613 ή 1614. Βλ: ό.π., σ. 244.

¹²⁴⁵ Δετοράκη Θ., 1990, ό.π., σ. 242, 244.

¹²⁴⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκδοση του Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας, για τα κρητικά υφαντά, από τον Χριστόφορο Βαλλιάνο.

¹²⁴⁷ Σκουτέλης Ν. & Ζανόν Φ., “Ο λαβύρινθος των διακοσμητικών τεχνών”, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013*.

Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 38-39.

πολιτισμό των λαών, στη λαϊκή θρησκεία, στη μυθολογία, στα τραγούδια και στα παραμύθια, στον εθιμικό βίο, στην κοινωνική οργάνωση και στις εκδηλώσεις της. Την εποχή εκείνη η Ελλάδα αγωνίζεται να αποτινάξει τον τουρκικό ζυγό και να κατοχυρώσει την εθνική της υπόσταση. Μόλις είχε ανακηρυχθεί το νέο ελληνικό κράτος και ήχησε στην Ευρώπη η πρώτη επικίνδυνη θεωρία του Ιακώβου Φίλιππου Fallmerayer, την οποία έσπευσαν να αποκρούσουν μερικές δεκαετίες αργότερα οι, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (ιστορικός), Γεώργιος Χατζιδάκις (γλωσσολόγος) και Νικόλαος Πολίτης, ο πατέρας της ελληνικής λαογραφίας. Πολλοί Έλληνες, με πληγωμένη την εθνική τους φιλοτιμία, προσπάθησαν να συγκεντρώσουν επιχειρήματα από τη σύγχρονη τους ελληνική ζωή για να αποδείξουν την ενότητα και τη συνέχεια του εθνικού βίου, μεταξύ των οποίων καταλέγεται και ο κρητικός λόγιος Εμμανουήλ Βυβιλάκης (1806-1880), εκδότης της εφημερίδας “Ραδάμανθους” και σύμφωνα με τον Θεοχάρη Δετοράκη, πατέρας της κρητικής Λαογραφίας. Το έργο του “*Η νεοελληνική ζωή εν συγκρίσει προς την αρχαίαν ελληνικήν διά την κατανόησιν αμφοτέρων*” (γερμανιστί, 1840), θεωρήθηκε η πρώτη ανααιρετική -αν και υπερβολική- της θεωρίας Fallmerayer, ελληνική πραγματεία και είναι το πρώτο βιβλίο που περιέχει πληροφορίες για τον λαϊκό βίο της Κρήτης.¹²⁴⁸

Περνώντας στην περιοχή της Λαογραφίας λοιπόν, το 1842 εκδίδεται το βιβλίο του Μιχαήλ Χουρμούζη “*Κρητικά*”, με παρατηρήσεις για τον εθιμικό βίο των Κρητών - ενδυμασία, χοροί, γάμος, μέτρα και σταθμά, όρκοι, χαιρετισμοί, επώνυμα, τοπωνύμια κ.λπ.. Στις επόμενες δεκαετίες πολλοί Κρητικοί συλλέγουν στοιχεία παντοίας ύλης, τραγούδια, παροιμίες, παραδόσεις, περιγραφές εθίμων κλπ., και τα δημοσιεύουν σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής. Ανάμεσά τους οι, Καλλίνικος Κριτοβουλίδης, ο Γεώργιος Ιακ. Καλαϊσάκης, ο Ιωάννης Κονδυλάκης, η Ελπίς Μέλαινα, ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, ο Εμμ. Φραντζασκάκης, ο Παύλος Φαφουτάκης και πολλοί άλλοι, ενώ συστηματικότερη, πλουσιότερη και σοβαρότερη είναι η προσφορά του Παύλου Βλαστού και του Αντωνίου Γιάνναρη. Το προσωπικό αρχείο του Παύλου Βλαστού, αποτέλεσμα συστηματικής περιήγησης σε πολλές επαρχίες του νησιού από το 1861, βρίσκεται σήμερα στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (ΙΑΚ)¹²⁴⁹ και πρόκειται για την εκτενέστερη και συστηματικότερη λαογραφική έρευνα που έγινε ποτέ στην Κρήτη, ενώ την ίδια εποχή (τέλη του 19^{ου} αιώνα), δημοσιεύτηκε και η πρώτη μεγάλη συλλογή κρητικών δημοτικών τραγουδιών, *Άσματα κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών*¹²⁵⁰ από τον Αντώνιο Γιάνναρη (Λειψία, 1876).¹²⁵¹

Οι λιγοστοί σύλλογοι του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αι., και οι σαφώς πολλαπλάσιοι της Κρητικής Πολιτείας, προέβαλαν περισσότερο ή λιγότερο συγκεκριμένα, ως βασικούς στόχους “την αληθή πρόοδον και, κυρίως, την ανάπτυξιν παρά τω λαώ του εθνικού φρονήματος”. Τον Φεβρουάριο του 1875, ιδρύεται ο Κρητικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, ο πρώτος και ο “σοβαρότερος” Πολιτιστικός Σύλλογος της υπόδουλης Κρήτης. Ο νέος όμως Γενικός Διοικητής Σαμήχ Πασάς, τον Ιούλιο του 1875, κοινοποιεί την απόφαση αναστολής λειτουργίας του Κρητικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Το πολιτικό και νομοθετικό πλαίσιο άλλαξε το 1878 με τη Σύμβαση της Χαλέπας και αυτό έσπευσε να εκμεταλλευτεί η πνευματική και πολιτική ελίτ του Ηρακλείου, με την επανίδρυση του Συλλόγου. Σύμφωνα με το άρθρο 15 της Σύμβασης της Χαλέπας και ύστερα από σχετική απόφαση-έγκριση της Διοίκησης Ηρακλείου της 13^{ης} Ιουνίου 1879, επανιδρύεται ο *εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, το σοβαρότερο Πολιτιστικό Σωματείο της Κρήτης* στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι..¹²⁵² Θα σταθούμε λίγο παραπάνω, σε πληροφορίες που αφορούν στην πορεία του συλλόγου, καθώς φαίνεται πως η δράση του καθόρισε αποφασιστικά, την πολιτιστική κίνηση του νησιού και σε μεταγενέστερες εποχές, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Επιπλέον,¹²⁵³ οι πληροφορίες που θα παραθέσουμε παρακάτω

¹²⁴⁸ Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 213, 214.

¹²⁴⁹ Το σημαντικότερο δημοσίευμα που προέκυψε από το αρχείο αυτό είναι το πολύτιμο βιβλίο του, “*Ο γάμος εν Κρήτη*” (Αθήναι, 1893).

¹²⁵⁰ Kretas Volkslieder nebst Distichen und Sprichworten, in der Ursprache mit Glossar, herausgegeben von Anton Jeannarakis.

¹²⁵¹ Δετοράκης Θ., (2005), *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 213, 215, 216.

¹²⁵² Δρακάκης Γ. Μ., *Ευπόλητοι Και Καραβανάδες, παιδεία και πολιτική στο Ηράκλειο του ύστερου 19^{ου} αιώνα (1878-1898)*, Λευκωσία, HM Studies and Publishing, 2015, σ. 391, 392, 393.

¹²⁵³ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Ζαχαρένια Σημαντιράκη, *Τα κρητικά σωματεία 1878-1913*, Πεπραγμένα ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1990, σ. 431-451.

φαίνεται να μας συνδέουν με τις κυρίαρχες και διεθνείς τάσεις της εποχής, σε συνδυασμό με τον αγώνα για την απελευθέρωση.

Στα πρώτα 7, λοιπόν, από τα 37 συνολικά άρθρα του Καταστατικού, περιγραφόταν οι βασικές επιδιώξεις του Συλλόγου, ταυτόσημες, με αυτές της πρώτης σύντομης περιόδου λειτουργίας του. Η διάδοση των γραμμάτων “δια της δημοτικής παιδείας” στους νέους του νησιού και των δύο φίλων, η συγκρότηση μιας πλούσιας και χρηστικής βιβλιοθήκης, η συγκέντρωση και διαφύλαξη των αρχαιολογικών θησαυρών του νησιού, η συγκέντρωση και η καταγραφή του λαογραφικού πλούτου της Κρήτης και η διοργάνωση φιλολογικών διαλέξεων και “δημωδών μαθημάτων προς διάδοσιν ωφελίμων γνώσεων”, ήταν οι κύριοι τομείς που φιλοδοξούσε να δραστηριοποιήσει τα μέλη και την ηρακλειώτικη κοινωνία ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ηρακλείου (Φ.Σ.Η). Ο ρομαντισμός και ο εθνικισμός χαρακτήριζε τις δράσεις αυτές, μέσα από τις οποίες επιδιωκόταν να σφυρηλατηθεί η εθνική συνείδηση των υποδούλων. Η παιδεία, η ταύτιση με το αρχαίο παρελθόν, η ντόπια γλώσσα, η λαογραφία θα αφύπνιζαν πολιτιστικά και πνευματικά το λαό και θα προετοίμαζαν την πολιτικό-στρατιωτική λύση του εθνικού προβλήματος.¹²⁵⁴

Στο πλαίσιο της πολιτιστικής αυτής πολιτικής, ο νεοεκλεγείς Πρόεδρος της Κοσμητείας του 1879, Ιωάννης Κ. Σφακιανάκης, θα θέσει δύο επιμέρους στόχους στη διάρκεια της θητείας του. Να ευαισθητοποιήσει δηλαδή τους Κρήτες της διασποράς, στην Αθήνα και στη Σύρο κατά κύριο λόγο, ώστε να συνδράμουν οικονομικά και ηθικά το Σύλλογο, και δεύτερο και σημαντικότερο, να συντονίσει τις δράσεις του με την Τμηματική Εφορεία του Ηρακλείου για την από κοινού ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού και τη διάδοση της Παιδείας στους νεαρούς μαθητές, αλλά και στους δασκάλους τους. Στον απολογισμό του επομένου Προέδρου, του γιατρού Αριστείδη Ζαφειρίδη, τον Απρίλιο του 1881, φαίνονται οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες που είχε αναλάβει και διεκπεραιώσει στα δύο πρώτα χρόνια της λειτουργίας του ο Σύλλογος, οι οποίες ανταποκρίνονταν στις καταστατικές του διατάξεις και ιδιαίτερα στην προσπάθεια διάδοσης της παιδείας. Συγκεκριμένα, από τα 10.896 γρόσια των συνολικών δαπανών του προϋπολογισμού του 1880-81, τα 7.918 (ποσοστό 73%) διατέθηκαν για την αγορά οργάνων Φυσικής, Γεωλογίας, Ορυκτολογίας και Χημείας, από την Αγγλία. Μέρος μάλιστα των οργάνων Φυσικής, ο Φ.Σ.Η., δώρισε στο Κρητικό Γυμνάσιο της πόλης, ως έμπρακτη επιβεβαίωση των ιδρυτικών του επιδιώξεων “προς υποστήριξιν του κοινωφελούς σκοπού της ευρυτέρας διαδόσεως της Παιδείας εν τη πατρίδι”. Η ηγετική ομάδα του Συλλόγου, γιατροί, φιλόλογοι και μαθηματικοί, ενθουσιασμένοι από τα επιτεύγματα των φυσικών επιστημών των τελευταίων χρόνων σε παγκόσμιο επίπεδο (τηλέγραφος, τηλέφωνο, σιδηρόδρομος, ατμόπλοιο, φωνόγραφος κλπ.), ήθελαν με κάθε τρόπο να απαλλάξουν τον κρητικό λαό από την άγνοια και την αμάθεια.¹²⁵⁵

Τον Απρίλιο του 1883, το νέο προεδρείο του Φ.Σ.Η. με επικεφαλής τον επαναπατρισθέντα Ιωσήφ Χατζιδάκη, έθετε προς έγκριση στην Κοσμητεία τον προγραμματισμό δράσης του για την αμέσως επόμενη περίοδο. Το 1883 ήταν έτος τομή στην περαιτέρω πορεία του Φ.Σ.Η. Συγκεκριμένα, όπως γράφει και ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, στις ιδιόχειρες σημειώσεις του, στη συνεδρία της 14^{ης} Οκτωβρίου του 1883, ο Ιωάννης Κ. Σφακιανάκης πρότεινε την τροποποίηση του καταστατικού του Συλλόγου στο 2^ο άρθρο του που αναφερόταν στη συγκέντρωση και διαφύλαξη των αρχαιολογικών τεκμηρίων του νησιού. Η τροποποίηση του καταστατικού ήταν απαραίτητη για να κατοχυρωθεί θεσμικά, νομικά, η διεύρυνση των ενδιαφερόντων του εθνικού ρόλου του Συλλόγου. Έτσι, στην ίδια συνεδρία της 14^{ης} Οκτωβρίου 1883, αποφασίστηκε η σύσταση επιτροπής για την τροποποίηση του Καταστατικού, ύστερα από πρόταση του Ιωάννη Περδικάρη. “Μουσείου εν τω καταστήματι του Συλλόγου”, ενώ παράλληλα ψηφίσθηκε η πρώτη πίστωση ύψους 2.000 γροσίων, για την αγορά αρχαιολογικών ευρημάτων. Την Επιτροπή, την Ιστορική Αρχαιολογική Επιτροπή, που συγκροτήθηκε για την αλλαγή του Καταστατικού και την ίδρυση Μουσείου, αποτελούσαν ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, ο Ιωάννης Περδικάρης, ο Αντώνιος Μιχελιδάκης και ο Ι. Κ. Σφακιανάκης.¹²⁵⁶ Τέλος, μέσα στο κοινωνικό και πνευματικό αυτό κλίμα γεννήθηκε και μεγάλωσε ο Νίκος Καζαντζάκης (1878-1957). Την Κρήτη των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας ζωντάνεψε αργότερα με τρόπο αριστουργηματικό στο μυθιστόρημά του “Καπετάν Μιχάλης”.¹²⁵⁷

¹²⁵⁴ Δρακάκης Γ. Μ., ό.π., σ. 394-5.

¹²⁵⁵ Ο.π., σ. 396-7.

¹²⁵⁶ Ο.π., σ. 399, 401, 402.

Το σημαντικότερο, όμως, πνευματικό γεγονός της περιόδου της Αυτονομίας είναι οι ανασκαφές των μινωικών κέντρων και η αποκάλυψη του μινωικού πολιτισμού. Με τις μεγάλες αυτές αρχαιολογικές έρευνες, που άρχισαν την άνοιξη του 1900, η Κρήτη βρέθηκε στο κέντρο του παγκόσμιου πνευματικού ενδιαφέροντος, ως λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Οι έρευνες γίνονταν με την επιστημονική ευθύνη των ξένων αρχαιολογικών Σχολών και με διάσημους αρχαιολόγους, που είχαν την άδεια της Κρητικής Πολιτείας. Ήταν όμως ευτύχημα για την Κρήτη το γεγονός ότι δύο Κρήτες επιστήμονες είχαν αναλάβει το τεράστιο και υπεύθυνο έργο της εποπτείας της ανασκαφικής διαδικασίας, ο γιατρός Ιωσήφ Χατζηδάκης (1848-1936) και ο αρχαιολόγος Στέφανος Ξανθουδίδης (1864-1928), στη δράση των οποίων οφείλεται η ίδρυση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου.¹²⁵⁸

Αξιόλογη πνευματική κίνηση παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή σε όλες τις πόλεις της Κρήτης. Υπάρχουν δραστήριοι φιλολογικοί σύλλογοι και λειτουργούν σπουδαίες βιβλιοθήκες, όπως η “Αθηνά”, του φιλολογικού Συλλόγου “Χρυσόστομος” των Χανίων και η Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο, η οποία οφείλει το όνομά της στο λόγιο Δημήτριο Βικέλα, ο οποίος δώρισε την πολύτιμη προσωπική του βιβλιοθήκη στο Δήμο Ηρακλείου (1908), ενθουσιασμένος από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις στην Κνωσό. Στην περιοχή της επιστήμης, διαπρέπει κατά την περίοδο αυτή ο Στεφ. Ξανθουδίδης, αρχαιολόγος, φιλόλογος, ιστορικός, λαογράφος, ο οποίος με τις επιστημονικές μελέτες του αναδείχθηκε ο πατριάρχης των κρητολογικών ερευνών.¹²⁵⁹ Μεγάλης σημασίας πνευματικό γεγονός είναι η πρώτη μεγάλη κριτική έκδοση του “Ερωτοκρίτου” (1915), που πραγματοποίησε στο Ηράκλειο ο Ξανθουδίδης, σε συνεργασία με το λόγιο εκδότη Στ. Αλεξίου.¹²⁶⁰

Ο πρώτος λαογραφικός διαγωνισμός στην Κρήτη έγινε από τον σύλλογο “Χρυσόστομος”, στοιχεία του οποίου διατίθενται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, από το αρχείο του Στέφανου Ξανθουδίδη, καθώς το αρχείο του “Χρυσόστομου” καταστράφηκε, κατά τον βομβαρδισμό του 1941. Ο Στέφανος Ξανθουδίδης εκτός από πατριάρχης των κρητολογικών ερευνών, συνέβαλε και στην κρητική λαογραφία, το έργο του οποίου έχει υποδείξει ο Θεοχάρης Δετοράκης με τη μελέτη του “Ο Στέφανος Ξανθουδίδης ως λαογράφος”,¹²⁶¹ συγγραφέας -μεταξύ πολλών άλλων- του έργου “Ποιμενικά Κρήτης”,¹²⁶² αντίστοιχου της Αγγελικής Χατζημιχάλη, για τους Σαρακατσάνους της Πίνδου.¹²⁶³

¹²⁵⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η δημοσίευση της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών – Ίδρυμα Καψωμένου, στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, με τίτλο: “Αξιακοί κώδικες και πρότυπα της Κρήτης στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, βασισμένη στην Αναφορά στον Γκρέκο, στο Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά και Ο Καπετάν Μιχάλης, στην οποία επιχειρείται ερμηνευτική ανάλυση του κώδικα φύση=πολιτισμός. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: <http://www.eks-ik.eu/>

¹²⁵⁸ Δετοράκης Θ., 1990, ό.π., σ. 461-2.

¹²⁵⁹ Στην περίοδο του Μεσοπολέμου, οι κρητολογικές σπουδές γνωρίζουν αξιοσημείωτη άνθηση. Ιδρύεται το Ιστορικών Αρχείων Κρήτης στα Χανιά, η Εταιρία Κρητικών Σπουδών στην Αθήνα (1925), εκδίδονται τα περιοδικά *Μύσων*, *Κρητικά*, *Κρητικά Μελέται*, *Νεοελληνικόν Αρχαίον*, *Επετηρίς της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, *Κρητικές Σελίδες*, *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* κ.α. Ο φιλόλογος Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης εκδίδει την “Βιβλιογραφία της κρητικής λαογραφίας και γλωσσολογίας” (1934), ενώ ο Νικόλαος Β. Τωμαδάκης εκδότης τότε - του περιοδικού “Νεοελληνικόν Αρχαίον” (1935) συμπληρώνει και διορθώνει την βιβλιογραφία του Σπυριδάκη. Τέλος, την εποχή του μεσοπολέμου εκδίδονται τα Κρητικά δημώδη άσματα από τον Αριστ. Κριάρη (1920), οι Μαντινάδες της Κρήτης από τη Μαρία Λιουδάκη (1938) και τα Κρητικά τραγούδια από την Ειρήνη Σπανδωνίδα (1935). Βλ.: Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 219, 220.

¹²⁶⁰ Ο.π., σ. 462.

¹²⁶¹ Βλ.: Αμάλλθεια, τ. 36 (Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1978), σ.251-259.

¹²⁶² Βραβεύτηκε το 1918 στον διαγωνισμό της Γλωσσικής Εταιρείας και δημοσιεύτηκε τον ίδιο χρόνο στον Ε' τόμο του “Λεξικογραφικού Αρχείου της Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής”. Βλ.: Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 219.

¹²⁶³ Στις λαογραφικές εκφράσεις της περιόδου, εντάσσεται το περιοδικό “Κρητικός Αστήρ” (1906-1912) στα Χανιά το οποίο εκδόθηκε από τον Γ. Λελεδάκη και τον Ιω. Τσολίνα, καθώς και το περιοδικό “Κρητική Στοά” του Ι. Μουρέλλου στο Ηράκλειο (1907-1910). Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Στέφανος Ξανθουδίδης υπέδειξε την περίοδο αυτή (1909), την ανάγκη να ιδρυθεί “Κρητικόν Αρχαίον Λαογραφικού Υλικού”, το οποίο παρόλη την εκτεταμένη δράση στον συγκεκριμένο χώρο, δεν έχει πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα. Ο λόγιος και δραστήριος μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος Ξηρουδάκης ίδρυσε το 1912 το περιοδικό “Χριστιανική Κρήτη” (*Creta Cristiana*), με την επιστημονική εποπτεία και επιμέλεια του Στεφ. Ξανθουδίδη, το πρώτο επιστημονικό βήμα των κρητολογικών μελετών. Την ίδια εποχή εκδόθηκε στο Ηράκλειο το λαογραφικό περιοδικό “Κρητικός Λαός” (1909), ο λόγιος δημοσιογράφος και ιστορικός της Κρήτης Ιωάννης Μουρέλλος, ίδρυσε το περιοδικό “Κρητική Στοά” (1909-1911), ενώ στα Χανιά εκδιδόταν το περιοδικό “Κρητικός Αστήρ” (1906-1911). Ο σημαντικότερος λογοτέχνης της εποχής αυτής είναι ο Ιωάννης Κονδυλάκης (1861-1920), με τα έργα “Ο Πατούχας” και “Όταν ήμουν δάσκαλος”. Βλ.: Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 217, 218, 219, 226.

Την περίοδο μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου παρατηρείται και πάλι αυξημένη δραστηριοποίηση στον τομέα της λαογραφίας. Η έκδοση του περιοδικού "Κρητικά Χρονικά" (από το 1947) και η ίδρυση της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών (ΕΚΙΜ) στο Ηράκλειο (1951), άνοιξαν νέους ορίζοντες στις κρητολογικές έρευνες. Πρώτο μέλημα της ΕΚΙΜ ήταν η ίδρυση του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, ενώ η ΕΚΙΜ έχει ιδρύσει στο χωριό Πισκοπιανώ το Αγροτικό Μουσείο Κρήτης, ως παράρτημα του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης.¹²⁶⁴ Μία συστηματική βιβλιογραφία της κρητικής λαογραφίας της περιόδου 1941-1996 δεν υπάρχει, ωστόσο, υπάρχει πλήθος συγγραμμάτων.¹²⁶⁵

Τα τελευταία χρόνια έχει στραφεί το ενδιαφέρον των ερευνητών στη μελέτη της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής¹²⁶⁶ και στην οργάνωση του παλαιού κρητικού σπιτιού και συναντάμε την εργασία του Δ. Βασιλειάδη για το μεταβυζαντινό κρητικό σπίτι, ενώ στην περιοχή της κεραμικής, της ξυλοτεχνίας αλλά και της υφαντικής έχουν γραφτεί πολλές μελέτες, κυρίως από το Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας στους Βώρους. Στις πόλεις της Κρήτης έχουν ιδρυθεί λαογραφικές εταιρείες στα Χανιά, στο Ρέθυμνο, στον Άγιο Νικόλαο, και οι κατά τόπους πολιτιστικοί σύλλογοι και τα παραρτήματα του Λυκείου Ελληνίδων στις μεγάλες πόλεις διαθέτουν αυθεντικό υλικό, κυρίως τοπικές ενδυμασίες, υφαντά και κεντητά. Παράλληλα, ιδρύονται μουσεία και σε μικρότερα κέντρα, όπως στους Βώρους της Μεσαράς, στον Άγιο Γεώργιο Λασιθίου και στη Χερσόνησο το μουσείο "Λυχνοστάτης".¹²⁶⁷

Ωστόσο, μετά τη δικτατορία, η πολιτικοποίηση της παράδοσης, και συγχρόνως η ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων σε κάθε χωριό, οδήγησαν σε πρώτη φάση στην εξιδανίκευση και, βεβαίως, στη μουμιοποίηση αυτής της παράδοσης, ενώ παράλληλα δρούσε και ένα ρεύμα μάλλον εκχυδαϊσμού, που με την ίδια πρώτη ύλη προωθεί σήμερα τη μετάλλαξη του αυθόρμητου και του αυθεντικού της

¹²⁶⁴ Περιοδικά με δημοσιεύσεις λαογραφικής ύλης ήταν η "Κρητική Εστία" του Ιδ. Παπαρηγοράκη, ο "Προμηθεύς ο Πυρφόρος" στη δεύτερη περίοδο της έκδοσής του από τον Ελευθέριο Δαφέρμο, το περιοδικό της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Ανατολικής Κρήτης "Αμάλθεια", το περιοδικό "Κρητολογία" που ίδρυσε ο αείμνηστος Ελ. Πλατάκης, ενώ άλλα περιοδικά με δημοσιεύσεις λαογραφικών στοιχείων ήταν ο *Κουρήτης*, η *Κάμειρος*, οι *Ρίζες*, η *Θαλλώ*, η *Ελλωτία* κ.α. Τέλος, η "Βιβλιογραφία της κρητικής λαογραφίας (συμβολή Α' 1836-1941)", που δημοσίευσε το 1983 στο περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* ο Μιχάλης Παπαρηγοράκης περιλαμβάνει 622 τίτλους βιβλίων, μελετών και συλλογών. Βλ.: Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 220, 221.

¹²⁶⁵ Η Ευαγγελία Φραγκάκι το 1949 εξέδωσε τη "Συμβολή στα λαογραφικά της Κρήτης" και δύο τόμους "Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης", το 1960 και αναφέρεται κυρίως στη λαϊκή ενδυμασία. Ο Ιδ. Παπαρηγοράκης εξέδωσε "Τα Κρητικά Ριζίτικα τραγούδια", στα Χανιά το 1957 ενώ και ο Σταμάτης Αποστολάκης ασχολούμενος επίσης με τα ριζίτικα τραγούδια εξέδωσε τον τόμο "Ριζίτικα. Τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης" το 1993. Ο Θεοχάρης Δετοράκης το 1976 εξέδωσε μία μικρή συλλογή με 211 ανέκδοτα τραγούδια της Κρήτης. Ο γυμνασιάρχης Γιάννης Μαυρακάκης μελέτησε τον ποιμενικό βίο της Δυτικής Κρήτης "Ποιμενικά Δυτικής Κρήτης" στα Χανιά το 1948, ενώ συνέγραψε και τον τόμο Λαογραφικά Κρήτης το 1983. Τον εθιμικό βίο της Κρήτης κατά την περίοδο της βενετοκρατίας ερευνήσαν παλαιότερα ο Φ. Κουκουλές και ο Μαν. Παπαδάκης. Για την κρητική γλώσσα και λαογραφία, έγραψε ο Γ. Πάγκαλος "Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης", οι παλαιότεροι γλωσσολόγοι Γ. Ν. Χατζιδάκις, Γ. Αναγνωστόπουλος, Γεώργιος Κορμούλης κ.α., ενώ στις λεξικογραφικές εργασίες συναντάμε το *Κρητικόν Λεξιλόγιον* του Κονδυλάκη, τη *Συλλογή ξενόγλωσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη* του Ιδ. Παπαρηγοράκη (Χανια, 1952) και *Το γλωσσικό ιδίωμα της Αν. Κρήτης* του Μαν. Πιτυκάκη. Για τα αγροτικά της Κρήτης έγραψε ο Χρ. Καρύδης με τα "Αγροτικά της Κρήτης, παλιά και σύγχρονα" το 1983 στο Λασιθί, ενώ δημοδιδάσκαλοι ασχολούνται συστηματικά με τη συλλογή λαογραφικού υλικού, με παραμύθια η Ελ. Δουνδουλάκη, η Ειρήνη Ταχατάκη, ο Αριστ. Χουρδάκης και με τα τραγούδια κυρίως ο Σταμ. Αποστολάκης. Με τη μουσική των δημοτικών τραγουδιών της Κρήτης ασχολήθηκε ο μακαρίτης Samuel Baud-Bovy, με την εργασία του *Chansons populaires de Crete occidentale* (Geneve, 1972), αλλά και ο μαθητής του και διαδόχου του στην έδρα μουσικολογίας στη Γενεύη Bertrand Bouvier, ενώ στον τομέα της μουσικολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης έχει καταχωριστεί πλούσιο υλικό. Για το θέμα των κρητικών χορών, βασική παραμένει η εργασία του Γεωργίου Ι. Χατζιδάκι, *Κρητική μουσική. Ιστορία. Μουσικά συστήματα. Τραγούδια και χοροί* (Αθήνα, 1958), ενώ στην περιοχή της λαϊκής τέχνης συναντάμε την Ευαγγελία Φραγκάκι. Τέλος, πλήθος λαογραφικών αναφορών βρίσκει κανείς στα έργα των Κρητών λογοτεχνών, όπως του Κονδυλάκη, του Καζαντζάκη, του Πρεβελάκη, του Κωστή Φραγκούλη και πολλών άλλων. Ό.π., σ. 221, 222, 223, 224, 225.

¹²⁶⁶ Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης, βρίσκουμε στην *Ανθολογία Ελληνικής Αρχιτεκτονικής-Η κατοικία στην Ελλάδα από τον 15° στον 20° αιώνα* (Αθήνα, 1981), του Ιορδάνη Δημακόπουλου και της Παρασκευής Μποζινέκη-Διδώνη στον τρίτο τόμο της σειράς *Ελληνική Παραδοσιακή αρχιτεκτονική* (Αθήνα 1985). Άλλες δημοσιεύσεις αφορούν στις εργασίες των Γ. Αικατερινίδη (1969), Δ. Βασιλειάδη (1966), Σ. Δεβλέτογλου (1960), Δ. Κωνσταντινίδη (1971), Κ. Λασσιθιωτάκη (1957, 1958, 1964), Ε. Λειμωνά-Τρεμπέλα (1973), Σ. Σπανάκη (1970, 1973), Δ. Τριποδάκη (1946, 1966), Ε. Φραγκάκη (1966). Οι έμμεσες παρατηρήσεις στο λαογραφικό προσανατολισμού βιβλίο του Γ. Μέγα, *Η ελληνική οικία - Ιστορική αυτής εξέλιξης και σχέσις προς την οικοδομικήν των λαών της Βαλκανικής*, Αθήνα 1949, οι τηλεγραφικές νύξεις του Πάνου-Νικολή Τζελεπί, στη *Λαϊκή Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1977, αφορούν σε συμπληρωματικά τεκμήρια. Ενώ, η πιο πρόσφατη μελέτη της Γρ. Ζαγορησίου, *Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη*, μας δίνει μία πληρέστερη εικόνα με το πλήθος των σκίτσων που περιλαμβάνονται στο βιβλίο.

¹²⁶⁷ Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005, σ. 225, 226.

παραδοσιακής έκφρασης σε άλλου είδους σταθερές, ενός λαϊκού βίου με χαρακτήρα οπισθοδρόμησης.¹²⁶⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του Μάνου Χατζιδάκι, ο οποίος μεταξύ άλλων, τον Μάιο του 1979, αναφέρει: “Σαν ξαναβρήκα μέσα μου την Κρήτη, μ’ εντυπωσίασε πού οι νέοι της χορεύανε την νύχτα κρητικούς χορούς, [...]. Μα όσο το ‘βλεπα, τόσο και περισσότερο γίνομουν σκεπτικός και άρχιζα να ξεχωρίζω κάποιον κίνδυνο. Τον κίνδυνο του γραφικού. [...]. Γιατί η παράδοση έχει αξία, μονάχα όταν δεν στηρίζεται στην αναπαράσταση, αλλά στην καθημερινή και δίχως επιτήδευση ζωή μας. Όταν δηλαδή το κληροδότημα, χρησιμοποιείται φυσικά, και δίχως την ανάγκη επεξήγησης [...]”¹²⁶⁹

Δ.3.5. Η διαμόρφωση των σύγχρονων τοπίων της Κρήτης

Σήμερα υπάρχει αντιπαράθεση, αλλά και διαλεκτική σχέση, μεταξύ περιβάλλοντος, τόπου, χώρου, φύσης και ανθρώπου, όπου ο τόπος είναι χωρική έννοια με υποκειμενική θεώρηση ή θεώρηση οικειότητας, ενώ ο χώρος ενέχει γενικευμένη, αντικειμενική ποιότητα. Το τοπίο, που πρέπει να ιδωθεί από κάποιο πλαίσιο, συνδέεται με την κατασκευή νοήματος προσωπικού και συλλογικού, και είναι σύγκλιση φύσης και πολιτισμού, μία εικονική συμπύκνωση του τρόπου με τον οποίο αναπαρίσταται, δομείται, ή συμβολίζεται το περιβάλλον. Στην κατανόηση του τοπίου συμβάλλει η θεώρηση της σχέσης φύσης και πολιτισμού, δηλαδή της σχέσης μεταξύ φυσικού πλαισίου ως υποβάθρου αφενός, και ανθρωπογενούς υπερδομής ιδωμένης ως κατασκευαστικής δημιουργίας αλλά και ως κοινωνίας γενικότερα, αφετέρου. Η ανάλυση του τοπίου μας αποκαλύπτει την ύπαρξη αρχών που προσδιορίζουν την στάση ενός έθνους, μιας ιστορικής περιόδου, μιας κοινωνικής τάξης, μιας φιλοσοφικής ή θρησκευτικής δοξασίας. Κάθε φόρμα έχει την προέλευσή της σε ένα ορισμένο τόπο όρασης, σε μία νοητική διατύπωση και αίσθηση νοήματος. Με μία φράση: *τα τοπία είναι πολυσήμαντα*.¹²⁷⁰

Παρ’ όλο που στο μακρινό παρελθόν η Μεσόγειος χαρακτηριζόταν από σύντομες περιόδους έντονης αστικής ανάπτυξης, γενικά υπήρχε μια ισορροπία μεταξύ της αστικής και της αγροτικής ανάπτυξης. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες φαίνεται ότι η αστικοποίηση της Μεσογείου βρίσκεται σε μια φάση αύξησης και εξάπλωσης, σε μια φάση αστικής “υπεράναπτυξης”, καθώς χαρακτηρίζεται από υψηλές πληθυσμιακές πυκνότητες καθώς και υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής, ενώ οι δραστηριότητες συγκεντρώνονται σε λίγα μεγάλα αστικά κέντρα και στις παράκτιες περιοχές. Το γεγονός αυτό δημιουργεί δυσκολίες στην οικονομική ανάπτυξη τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο, με εκτεταμένα φαινόμενα μετακίνησης πληθυσμών και ανισότητα μεταξύ των αστικών κέντρων της παράκτιας ζώνης και της ενδοχώρας. Αποτέλεσμα είναι η υπερεκμετάλλευση των πόρων σε ορισμένες περιοχές και η εγκατάλειψή τους σε άλλες, φαινόμενα με οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνέπειες.¹²⁷¹

Το νησιωτικό τοπίο δεν αποτελεί μόνο μια στιγμιαία απεικόνιση της σημερινής κατάστασης, αλλά εγγράφει μέσα του και την αποτύπωση του ιστορικού και πολιτισμικού στίγματος των περιοχών, της συνέχειάς τους μέσα στο χρόνο. Ακόμη, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της συλλογικής μνήμης και με την έννοια αυτή αφορά την ίδια την ποιότητα ζωής των ανθρώπων. Όμως, στις τελευταίες δεκαετίες, το τοπίο έχει υποστεί ραγδαίες μεταβολές, κυρίως εξαιτίας του τουρισμού, της εγκατάλειψης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και της οικιστικής ανάπτυξης, που σε πολλές περιπτώσεις αλλοίωσαν τον νησιωτικό χαρακτήρα και δημιούργησαν νέα δεδομένα, χωρίς ιστορικό προηγούμενο.¹²⁷² Στην παρούσα ενότητα, θα καταγράψουμε τις συνθήκες εκείνες οι οποίες επέδρασαν καθοριστικά στα σύγχρονα τοπία της Κρήτης, τόσο στα αστικά και στα παράκτια όσο και στα αρχαιολογικά και στα αγροτικά. Θα επιχειρήσουμε μία συνολική αλλά και συνοπτική εικόνα των σύγχρονων προσδιορισμών του χώρου της Κρήτης, λαμβάνοντας ως περίοδο μελέτης το δεύτερο μισό του 20^{ου} μέχρι την αυγή του 21^{ου} αιώνα.

¹²⁶⁸ Σκουτέλης Ν. & Ζανόν Φ., “Ο λαβύρινθος των διακοσμητικών τεχνών”, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 40.

¹²⁶⁹ Χατζιδάκις Μ., *ό.π.*, σ. 146.

¹²⁷⁰ Λουκάκη Β. Α., *ό.π.*, σ. 62, 63, 64.

¹²⁷¹ Κοκκάκης Χ., “Ακτές και τουρισμός”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 2001, σ. 188.

¹²⁷² Ευθυμίουπουλος Η. & Χατζημήτρος Κ., “Αειφορία και νησιωτικός χώρος: Η περίπτωση του Αιγαίου”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλος Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 2001, σ. 251.

Από τη δεκαετία του 1960 και ύστερα, το νησί της Κρήτης ουσιαστικά μεταμορφώθηκε. Σήμερα γνωρίζει μεγαλύτερη ευημερία και έχει υψηλότερο πληθυσμό από ποτέ άλλοτε, όμως, η ευμάρεια και ο πληθυσμός είναι άνισα κατανομημένα. Οι περισσότερες από τις πιο απομακρυσμένες περιοχές έχουν πληθυσμιακά ερημώσει. Τα τελευταία εβδομήντα χρόνια αποτέλεσαν περίοδο ταχύτερων αλλαγών σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη εποχή της κρητικής ιστορίας, με την εγκατάλειψη της καλλιέργειας σε πεζούλες, την εξαφάνιση των βοοειδών, την εισαγωγή οχημάτων, τον πολλαπλασιασμό των δέντρων, την εισαγωγή της μπουλντόζας, την εξαφάνιση της καλλιέργειας σιτηρών, την μεγάλη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, την ανάπτυξη των πόλεων και του τουρισμού,¹²⁷³ την εξάπλωση του οδικού δικτύου, την εγκατάσταση των θερμοκηπίων και την επέκταση της άρδευσης με σωλήνες.¹²⁷⁴

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος στην Κρήτη, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, καλούσε την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία να συμβάλουν με τα δικά τους μέσα στο μεγαλεπήβολο εγχείρημα της εθνικής ανασυγκρότησης. Σημαντικότερος ανάμεσά τους, ο τομέας της λαϊκής στέγης, με κύριο άξονα πολιτικής τη μετεγκατάσταση σε οργανωμένες κατοικίες των οικιστών των αυθαιρέτων, που είχαν αρχίσει να συρρέουν στα αστικά κέντρα λόγω εσωτερικής μετανάστευσης. Την περίοδο 1950-57 ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας, με διευθυντή (1955-57) τον Άρη Κωνσταντινίδη, κατασκευάζει σημαντικό αριθμό εργατικών πολυκατοικιών, οι οποίες ανέδειξαν τον κοινωνικό ρόλο της αρχιτεκτονικής καταλήγοντας σε ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά αποτελέσματα. Παράλληλα, η ανάγκη για την αντιμετώπιση ασθενειών -με κυριότερη τη φυματίωση, την ασθένεια της εποχής, που αποδεκάτιζε τον ελληνικό πληθυσμό τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια- επέβαλε ειδική φροντίδα για το θεσμό της πρόνοιας. Η Κρήτη θα αποκτήσει σημαντικές νοσοκομειακές μονάδες, φθισιατρεία, σανατόρια και πρεβαντόρια. Στα δημόσια αυτά έργα, που αντιστοιχούν σε κοινωνικά προγράμματα συνιστώντας “αρχιτεκτονική της ανάγκης”, οι προσδέσεις στον μεσοπολεμικό μοντερνισμό είναι ολοφάνερες εξασφαλίζοντας τη μεταπολεμική του συνέχεια.¹²⁷⁵ Οι εργατικές κατοικίες στο Ηράκλειο και στον Άγιο Νικόλαο, έργα του Άρη Κωνσταντινίδη, αλλά και το Βενιζέλειο σανατόριο στο Ηράκλειο, έργο του Κωνσταντίνου Κιτσίκη, είναι αντιπροσωπευτικά δείγματα της περιόδου.

Παράλληλα με την επούλωση των πληγών του πολέμου και την αντιμετώπιση των θεμελιωδών αναγκών (στέγαση, πρόνοια κτλ.) ως πρώτο στάδιο της ανασυγκρότησης, το ενδιαφέρον θα στραφεί στην τόνωση της οικονομίας και στην οργάνωση της κοινωνίας. Η αρχιτεκτονική θα γίνει και πάλι αρωγός αυτής της προσπάθειας. Κτίρια τραπεζών, επιμελητήρια και ξενοδοχεία θα αποτελέσουν αντικείμενα των αρχιτεκτονικών αναζητήσεων της εποχής συγκροτώντας την “αρχιτεκτονική της ανάκαμψης”. Αν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η “αρχιτεκτονική της ανάγκης” εμφανίζεται στην Κρήτη ως συνέχεια του μεσοπολεμικού μοντερνισμού, η “αρχιτεκτονική της ανάκαμψης” τείνει να καταφύγει στον καταξιωμένο κλασικισμό, ο οποίος μάλιστα δεν αποτελεί γηγενές παρελθόν για το νησί. Πρόκειται για μια κλασικίζουσα προσέγγιση, που προάγει την αίσθηση της συνέχειας, αλλά και της παρουσίας του κράτους σε κάθε σημείο της επικράτειας, ανάγκες επιτακτικές μετά τους ισχυρούς κλυδωνισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.¹²⁷⁶

Η δεκαετία του '60 είναι ταυτισμένη με τον μεταπολεμικό εκμοντερνισμό ως εξέλιξη της ανασυγκρότησης που άρχισε την προηγούμενη δεκαετία. Στις πόλεις της Κρήτης, όπως και σε ολόκληρη τη χώρα, κυριαρχεί η έντονη αστικοποίηση ως αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης. Η αστικοποίηση του τέλους του '50 και της δεκαετίας του '60 διείσδυσε και στην αστική περιφέρεια της Κρήτης, την ύπαιθρο και τις ακτές, και εισήγαγε εντελώς νέα κτιριολογικά προγράμματα - αεροδρόμιο,

¹²⁷³ Η τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης έχει μια χαρακτηριστική ιστορική διαδρομή, αλλά κυρίως λαμβάνει χώρα τις τελευταίες τρεις- τέσσερις δεκαετίες. Όποιος έχει επαφή με τον παράκτιο χώρο της Κρήτης σε βάθος χρόνου και συγκρίνει τη σημερινή πραγματικότητα με παλιότερες φωτογραφίες, μπορεί να δει τη δραματική αλλαγή που αυτός έχει υποστεί. Με δεδομένο ότι οι τρεις τέσσερις δεκαετίες της τουριστικής ανάπτυξης συγκρινόμενες με την ιστορία του νησιού είναι μικρό διάστημα, η οποία εξέλιξη αυτής της ανάπτυξης δεν μπορεί να αιτιολογηθεί με βάση την ευρύτερη ιστορική και πολιτική εξέλιξη του νησιού, αλλά περισσότερο με γεωγραφικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς όρους της νεότερης ιστορίας του. Βλ.: Κεφαλογιάννης Ν., “Τουρισμός και αστική διάχυση στο παράκτιο μέτωπο της βόρειας Κρήτης, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 51.

¹²⁷⁴ Ο.π., σ. 6-7.

¹²⁷⁵ Κωτσάκη Α. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 120.

¹²⁷⁶ Ο.π., σ. 122.

σταθμούς ανεφοδιασμού καυσίμων στους αυτοκινητόδρομους, τουριστικά θέρετρα, ξενοδοχεία και τουριστικές παραλίες. Παράλληλα, ο τουρισμός εξελίχθηκε σε σημαντικό παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης στο νησί, με φανερές επιπτώσεις στο περιβάλλον.¹²⁷⁷

Ήδη από την δεκαετία του 1950 είχε αρχίσει να συζητιέται πρόγραμμα δράσεων για την απόδοση ποιοτικού τουριστικού προϊόντος, βασιζόμενου στην αισθητική αξία του ελληνικού τοπίου, μέσω στρατηγικών κινήσεων και προγραμματισμών σε όλη τη χώρα. Οι Έλληνες αρχιτέκτονες στη διερεύνηση των εκφράσεων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, τοποθετούν το ζήτημα στη σχέση του ξενοδοχειακού τύπου με το δεδομένο τοπίο. Ο Δημήτρης Πικιώνης ήδη από το 1946 σε εισήγηση της Αισθητικής Επιτροπής της Γ. Γ. Τουρισμού, αναφέρεται ότι στην πνευματική δημιουργία "*η συνείδηση των υψηλών αιτημάτων... είναι η μόνη ικανή να αντικρύσει το πρόβλημα της μορφής και αυτή μόνη να συλλάβει και να εξυπηρετήσει έν τουριστικόν ιδεώδες αντάξιον των αιτημάτων αυτών*".¹²⁷⁸

Σε μια τέτοια βάση συνεχίζεται η συζήτηση σε τεύχος του περιοδικού *Αρχιτεκτονικά Θέματα* το 1968, όπου ο Άρης Κωνσταντινίδης προωθεί έναν σχεδιασμό διαχείρισης των ακτών, ο Αριστομένης Προβελέγγιος εισαγάγει τον όρο *τουριστικός ουμανισμός* και ο Α. Καλίνσκη συνδέει τις τουριστικές μονάδες με την προκατασκευή.¹²⁷⁹

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Τάκης Ζενέτος, στις εκθέσεις των μελετών του για τους οικισμούς Πλακιά και Αγία Γαλήνη, αναφέρεται συνεχώς στην ανάγκη διατήρησης της δεδομένης φυσιογνωμίας του τόπου, όταν τα αρνητικά παραδείγματα Ιταλίας και Ισπανίας ήσαν ήδη δεδομένα. Στην Κρήτη, "*Λόγω της μοναδικής ομορφιάς των ακτών της... και του ειδικού χαρακτήρος του άγριου και παρθένου περιβάλλοντος, το οποίο είναι ένα στοιχείο που ολόένα σπανίζει*"¹²⁸⁰ προσπαθεί μέσω της αρχιτεκτονικής πρότασης να δεσμεύσει την δεδομένη εικόνα και να την προβάλλει στο μέλλον. Γνωρίζει ότι προωθεί μια νέα, σχεδόν ακραία μορφή εγκατάστασης, όταν ισχυρίζεται ότι "*Ο Ταξειδιώτης όμως ζητά κάτι νέο. Και αυτό το προσφέρει η ιδιομορφία των αστικών κέντρων τα οποία πάντοτε διαφέρουν μεταξύ τους ακόμη και όταν ευρίσκονται στην ίδια χώρα*".¹²⁸¹ Αυτό το νέο προσπαθεί να αποδώσει με την εισαγωγή του όρου *Φανταστική Αρχιτεκτονική*, "*...η εναλλακτική λύση μιας Αρχιτεκτονικής, η οποία με κλασικά μέσα να δημιουργεί την ατμόσφαιρα ενός ανανεωμένου περιβάλλοντος*".¹²⁸²

Ο Τάκης Ζενέτος βαδίζει πάνω σε τέτοιο θεωρητικό υπόβαθρο όταν, στην εξέλιξη της Αγίας Γαλήνης από ψαροχώρι σε οικισμό των 6.000 κατοίκων, εργάζεται για την εξεύρεση "*ενός συστήματος δομήσεως, το οποίον να προσαρμόζεται εις το φυσικόν περιβάλλον και την τοπογραφίαν της περιοχής*". Η πρόταση εκφράζει ένα ισχυρό μορφολογικό πρόγραμμα που μεταφέρει τις αξίες του δεδομένου χτισμένου περιβάλλοντος ως αξίες του μοντέρνου, ως συνέχεια, ή καλύτερα μεταφορά του φυσικού ανάγλυφου, με τρόπο τέτοιο ώστε η νέα αρχιτεκτονική ιδιομορφία να ενισχύει την υπάρχουσα του τοπίου και να αναδεικνύεται σε βασικό συνεργό της τουριστικής ανάπτυξης.¹²⁸³ Στις προθέσεις και στην συνθετική απόδοση του Ζενέτου, θάλασσα και στεριά ως ατίθαση φύση, βρίσκουν σημείο σύνδεσης τον οικισμό, ο οποίος αποτελεί τον ενδιάμεσο συνομιλητή μεταξύ της ενδοχώρας και της θάλασσας,¹²⁸⁴ και ως σύνδεσμος εκλογικεύει την διαρκή πάλη και μεταβολή των στοιχείων της φύσης. Για την αμμόδη ακτή στον Πλακιά αποφεύγει την δόμηση και προτείνει ελάχιστες κατασκευές για την αποφυγή των έντονων νοτιάδων. Η οικιστική εγκατάσταση μεταφέρεται εσωτερικά στον οικισμό Μύρθιος.

¹²⁷⁷ Κωτσάκη Α., (επιμ.), *ό.π.*, σ. 129.

¹²⁷⁸ Δημήτρης Πικιώνης, "Εισήγησης της Αισθητικής Επιτροπής της Γενικής Γραμματείας Τουρισμού επί των αρχών επί των οποίων πρέπει να βασισθούν τα νομοθετικά μέτρα προασπίσεως της Αισθητικής της Χώρας εις τας Τουριστικές Ζώνας", *Κείμενα*, Αθήνα 1985, σ. 142.

¹²⁷⁹ Σχετικά άρθρα των Α.Κωνσταντινίδη, Α.Προβελέγγιου και Α.Καλίνσκη, στο περιοδικό *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ.1 (1967).

¹²⁸⁰ Τ. Χ. Ζενέτος και Συνεργάται, *Πλακιάς. Ρυθμιστικόν Σχέδιον Τουριστικής Αναπτύξεως*, Υπουργείον Συντονισμού/Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης, Αθήνα 1967, Περίληψις Ι.

¹²⁸¹ Τ. Χ. Ζενέτος και Συνεργάται, *ό.π.*, σ. 8.

¹²⁸² Τ. Χ. Ζενέτος και Συνεργάται, *ό.π.*, σ. 7.

¹²⁸³ Σκουτέλης Ν., "Σχέσεις όσμωσης μεταξύ φυσικού και τεχνητού στην πολεοδομική σκέψη του Τάκη Ζενέτου", 5^η Επιστημονική Συνάντηση του Ελληνικού Docomoto με θέμα: *Η ελληνική πόλη και η πολεοδομία του Μοντέρνου - Θεσσαλονίκη*, 3-5 Ιουνίου 2010.

¹²⁸⁴ Τουρνικιώτης Π., "Το Αιγαίο είναι μοντέρνο", *Νησιά του Αιγαίου Αρχιτεκτονική*, (επιμέλεια Δ. Φιλιππίδης), Αθήνα 2004, σ.69-77.

Η τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης τοποθετήθηκε επί της προφανούς βάσης: ήλιος και θάλασσα, και έχει μια χαρακτηριστική ιστορική διαδρομή, που κυρίως επιβεβαιώνεται τις τελευταίες δεκαετίες, όμως τα πράγματα δεν ξεκίνησαν κατ'αυτό τον τρόπο. Κατά την διάρκεια των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1960, εκπονούνται μελέτες για την ανάπτυξη των πόλεων και των οικισμών της Κρήτης, που εντάσσονται στις κατευθυντήριες για την τουριστική ανάπτυξη της Υπηρεσίας Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης (Υ.Π.Α.Κ.) του τότε Υπουργείου Συντονισμού. Βάσει των μελετών αυτής της γενιάς τα αστικά κέντρα, οι ξενοδοχειακές μονάδες και οι βιοτεχνίες θα εξελίσσονταν σε δεδομένη χωροθέτηση και αναγνωρίσιμη αρχιτεκτονική υπόσταση, όπου η διάσωση του παραδοσιακού ιστού θα έπρεπε να συνυπάρχει με τα σύγχρονα κτήρια και τις ανάγκες για αυξημένες κοινωνικές και τουριστικές υποδομές. Βάση τους αποτέλεσε η Μελέτη Τουριστικής Αναπτύξεως Κρήτης της εταιρείας Frank E. Basil I.N.C., που είχε ολοκληρωθεί το 1964¹²⁸⁵ και επί της οποίας η Υ.Π.Α.Κ. είχε εξειδικεύσει τις προδιαγραφές για τις επιμέρους ενότητες. Ωστόσο, η δόμηση κατά μήκος των ακτών προχώρησε στην διάρκεια της δικτατορίας χωρίς να λαμβάνονται υπόψιν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των μελετών που είχε συντάξει το Υπουργείο Συντονισμού και θα συνεχιστεί μέχρι και την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, ενεργήματα τα οποία στο εξής θα αποτελέσουν το κατεξοχήν άσχημο παράδειγμα καταπάτησης του αιγιαλού για τους πολλούς. Το εν λόγω σχήμα πήρε μορφή χιονοστιβάδας στο βόρειο τμήμα του νησιού με αντίστοιχες περιπτώσεις στην Αγία Πελάγια, στην Χερσόνησο, στον Άγιο Νικόλαο και αλλού.

Η δεκαετία του '60 θα φέρει στο προσκήνιο τον αρχετυπικό δυισμό της αρχιτεκτονικής μεταξύ "παράδοσης" και εκμοντερνισμού, τοπικότητας και διεθνισμού. Οι απαντήσεις που δόθηκαν -κυρίως μέσα από τις ξενοδοχειακές μονάδες που χτίστηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος του ΕΟΤ για ανέγερση των Ξενία στο τέλος του '50 και τη δεκαετία του '60- αποκρίνονται με αφοπλιστική πειστικότητα στο παραπάνω αίτημα. Ο τουρισμός όμως στην Κρήτη, όπως και σε όλες τις περιοχές με αρχαιολογικό πλούτο, συναρτάται με το ιστορικό κτιριακό απόθεμα. Είναι η στιγμή που μια αντίφαση θα μας εκπλήξει. Ενώ το Κράτος ενδιαφέρεται διακαώς για την ανάδειξη των μινωικών αρχαιοτήτων και την ένταξή τους στο άρμα του τουρισμού, ταυτόχρονα όχι μόνο αδιαφορεί αλλά και καταστρέφει το ιστορικό κατάλοιπο των νεότερων χρόνων. Τα ξενοδοχεία Ξενία, χτισμένα πάνω στα τείχη των Χανίων και του Ηρακλείου, αν και κατεδαφισμένα σήμερα, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.¹²⁸⁶

Με αφορμή την τουριστική αξιοποίηση της Φορτέτζας στο Ρέθυμνο, αλλά και στο προσχέδιο για το μνημείο του Νίκου Καζαντζάκη στο Ηράκλειο, ο Δημήτρης Πικιώνης θα διατυπώσει μια θέση για το χειρισμό της παράδοσης στην Κρήτη, η οποία συνιστά ποιητική εικασία και ταυτόχρονα επίκληση της μυθικής ταυτότητας του νησιού. Παλινδρομώντας, λοιπόν, ανάμεσα στο τοπικό και το διεθνές η αρχιτεκτονική στην Κρήτη βρίσκει καταφύγιο στην αναζήτηση της μεσογειακότητας, η οποία θα μπορούσε να διεκδικήσει τη θέση της αυθεντικής κρητικής παράδοσης. Η αναζήτηση της μεσογειακότητας από τον Πικιώνη, θα συναρτηθεί με το τοπίο, το κλίμα και, ασφαλώς με τις πολυάριθμες πολιτιστικές επιρροές που προέκυψαν από τις αλληπάλληλες κτήσεις και από την αδιάλειπτη μεταφορά ιδεών στη λεκάνη της Μεσογείου.¹²⁸⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο η επιστολή που έστειλε ο Πικιώνης στον Δήμαρχο Ηρακλείου για το μνημείο του Καζαντζάκη, όσο και το κείμενό του για την τουριστική αξιοποίηση της Φορτέτζας Ρεθύμνου.¹²⁸⁸ Για την Φορτέτζα Ρεθύμνου, μεταφέροντας ένα μικρό απόσπασμα του κειμένου, διαβάζουμε: "*Η λαμπρή τούτη ακρόπολη, για τα πνευματικά τάυτα τέλη για τα οποία την προορίζουμε, είναι σαν ένα θεϊκό δώρημα της διαμόρφωσης του εδάφους, που άλλο ανώτερο απ' αυτό δε θα μπορούσε να μας χαρίσει η θεά τύχη...*".

Η Κρήτη στάθηκε, σε ό,τι αφορά στον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό, τυχερή και άτυχη. Τυχερή, γιατί έγιναν σημαντικές προσπάθειες για τον προγραμματισμό και το σχεδιασμό. Άτυχη, γιατί η Δικτατορία του 1967 ματαίωσε τα όνειρα αυτής της "άνοιξης"¹²⁸⁹ αναστέλλοντας τους σχεδιασμούς και

¹²⁸⁵ Την ίδια περίοδο, μεταδιδόταν από την *British Pathe*, ντοκιμαντέρ για την Κρήτη, τα γυρίσματα του οποίου είχαν γίνει ένα χρόνο νωρίτερα. Συγκεκριμένα, προβλήθηκε την 26/1/1964. Σήμερα είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο.

¹²⁸⁶ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 142.

¹²⁸⁷ Ό.π., σ. 140.

¹²⁸⁸ Βλ.: Πικιώνη Δ., *Κείμενα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000, σ. 280.

¹²⁸⁹ Η πολιτική ηγεσία του '60, οι άνθρωποι που λάμβαναν τις αποφάσεις και που επέφεραν την "άνοιξη" της χωροταξίας στην Κρήτη και αλλού, χωρίς να έχουν απαραίτητα όλοι τους εξειδίκευση και επαγγελματική γνώση, είχαν πρωτίστως ευαισθησία για

δημιουργώντας, μέσα από πολιτικές κινήτρων, ένα πρότυπο άναρχης και αντιφατικής τουριστικής πολιτικής, που κατατρώγει τις προσπάθειες της χώρας ως σήμερα. Εμφανή αποτελέσματά της είναι η υπερίσχυση της τουριστικής ανάπτυξης και η δημιουργία άθλιων περιοχών παραθεριστικής κατοικίας. Έτσι, η γη παίζει ισχυρό ρόλο όχι μόνο ως φυσική παράμετρος αλλά και ως παράγοντας κερδοσκοπίας και κοινωνικής διασφάλισης για την πλειονότητα των κατοίκων. Πώς όμως θα μπορούσαν να ρυθμιστούν οι χρήσεις γης, όταν δεν υπάρχει κτηματολόγιο και παραμένει άγνωστο τι ανήκει σε ιδιώτες, τι στο Δημόσιο, και τι στην Εκκλησία;¹²⁹⁰

Ηράκλειο, Χανιά, Καστέλι Κισσάμου, Ρέθυμνο, Ιεράπετρα, Σητεία, Άγιος Νικόλαος – Ελούντα, Αγία Γαλήνη, Αγία Πελαγία, Λέντας, Χερσόνησος, Μάλια. Τότε κινητοποιήθηκε όλο το δυναμικό των πολεοδόμων της χώρας. Ήταν πραγματικά “άνοιξη” για το 1960 η συζήτηση για την πολεοδομία στην Κρήτη. Αυτή η προσπάθεια ανακόπηκε από τη Χούντα. Οι μελέτες όμως ολοκληρώθηκαν. Ήταν, άραγε, μόνο ατυχία η μη εφαρμογή τους; Κι αν ναι, τότε γιατί δεν υλοποιήθηκαν οι επόμενες “ανοίξεις”; Τα ΚΕΠΑ (1979-1981, Στέφανος Μάνος), η ΕΠΑ (1983-1990, Αντώνης Τρίτσης), το πιλοτικό χωροταξικό της Κρήτης (1979, Παπαστεφανάκης), τα μετέπειτα αλληπάλληλα ΡΣ Ηρακλείου μέχρι σήμερα, τα ΣΧΟΟΑΠ και ΓΠΣ (από το 2000, Σουφλιάς), το ΠΠΧΣΑΑ του 2003¹²⁹¹ και πιο πρόσφατα την πρόταση αναθεώρησης – εξειδίκευσης του θεσμοθετημένου ΠΠΧΣΑΑ (ΦΕΚ 1468Β/2003) με αναλυτικές αναφορές στο τοπίο;

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορική διαδρομή του προγραμματισμού και του χωρικού σχεδιασμού -η Κρήτη, δε, αποτελεί εξαίρετο παράδειγμα- είναι ότι από το 1960 συνέβησαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο διοικητικό σύστημα ως προς την ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης, την προώθηση της ενδογενούς ανάπτυξης, εντέλει, δε, και ως προς τις διαδικασίες διαβούλευσης και συμμετοχής κατοίκων και τοπικών φορέων. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις έγιναν στο πλαίσιο ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ (σήμερα ΕΕ), γιατί αποτελούσαν προϋπόθεση των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων και θεσμικά τους προαπαιτούμενα.¹²⁹² Μετά τις παραθέσεις των προσπαθειών σχεδιασμού της ανάπτυξης, που εδράστηκε για δεκαετίες, όχι εσφαλμένα, στη διασύνδεση των ζητημάτων του χώρου με την οργάνωση των υποδομών και την παραγωγική διαδικασία στην Ελλάδα,¹²⁹³ αποτυπώθηκε, με ρυθμική

το αντικείμενο. Η Δικτατορία του '67 έγινε, μεταξύ άλλων, η αιτία να καταστραφεί σημαντικό αρχαιολογικό υλικό σχετικό με την ιστορία των αποφάσεων, του σχεδιασμού και των όποιων προσπαθειών εφαρμογής του, που θα μπορούσε να μολιάσει περισσότερο και να θεμελιώσει βαθύτερα τα μεταγενέστερα εγχειρήματα σχεδιασμού και εφαρμογών, διασφαλίζοντας έτσι καλύτερα την όποια συνέχεια. Βλ.: Λουκάκης Π. & Μωραΐτου Ι., “Η πολεοδομική και χωροταξική “άνοιξη” τη δεκαετία του 1960 στην Κρήτη”, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 57.

¹²⁹⁰ “Σε ό,τι αφορά στις προσπάθειες που έγιναν στην Κρήτη, θα πρέπει να επισημανθούν εκείνες της ΥΠΑΚ με το πλήθος των αναλύσεων για το χώρο του νησιού. Στο πλαίσιο της δράσης της ΥΠΑΚ, εκλήθη ως σύμβουλος ο ειδικός, ισραηλινής καταγωγής, πολεοδόμος και οικονομολόγος Gliksou, ο οποίος σε ένα εμπνευσμένο σκίτσο του πρότεινε τη δημιουργία του βόρειου και νότιου άξονα και τις δύο κάθετες διασυνδέσεις Βιάννου-Ηρακλείου και Μεσαράς-Ηρακλείου. Πολύ μελετήθηκαν και χαιρετίστηκαν οι ιδέες του. Ο βόρειος άξονας έχει μισογίνει, ο νότιος ελάχιστα και οι κάθετοι καθόλου. Αναρωτιέται κανείς; Θα ήταν αναγκαίο το μετέπειτα αίτημα για τόσα πολλά αεροδρόμια στο νησί, με την ολοκλήρωση των αξόνων αυτών;). Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι την περίοδο αυτή, ενόψει της προοπτικής ανάπτυξης του τουρισμού, ανατέθηκε στην αμερικανική εταιρεία Frank E. Basil η εκπόνηση σχετικής μελέτης. Η μελέτη ήταν ενδιαφέρουσα, παρά την κριτική που είχε διατυπωθεί εκείνη την εποχή. Πέραν αυτών, το 1965 ανατέθηκαν από το Υπουργείο Συντονισμού προς ρυθμιστική – πολεοδομική παρέμβαση όλες οι μελέτες των κρίσιμων περιοχών και των εν δυνάμει κρίσιμων. Αυτές, μάλιστα, οι αναθέσεις θα είχαν και προγραμματικό και θεσμικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι η πολεοδομική νομοθεσία μας, του 1923, ήταν εντελώς ανεπαρκής”. Βλ.: Λουκάκης Π. & Μωραΐτου Ι., “Η πολεοδομική και χωροταξική “άνοιξη” τη δεκαετία του 1960 στην Κρήτη”, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 55.

¹²⁹¹ Λουκάκης Π. & Μωραΐτου Ι., *ό.π.*, σ. 55.

¹²⁹² *Ο.π.*, σ. 57.

¹²⁹³ Η μελέτη του Ρεθύμνου του 1968 επεδίωκε κυρίως την αποφυγή του στραγγαλισμού του από τις δύο μεγαλύτερες πόλεις δεξιά και αριστερά του. Είχε προηγηθεί λίγο νωρίτερα η εποχή που τα πλοία έκαναν το δρομολόγιο Πειραιάς – Χανιά – Ρέθυμνο – Ηράκλειο – Πειραιάς και που το κοινό αποβιβαζόταν στο Ρέθυμνο με βάρκες. Περί το 1960 επεκτάθηκε ο λιμενοβραχίονας δίχως μελέτη, με αποτέλεσμα να επαναληφθεί η προσάμμιση, όπως είχε συμβεί με ανάλογες προσπάθειες των Βενετών. Όπως φαίνεται από τα δεδομένα της μελέτης, η πόλη και ο νομός παρουσίαζαν έντονο δυναμικό και βούληση προόδου, αφού κατά τα έτη 1933 – 1968, δίχως αύξηση της έκτασης του νομού, ο πληθυσμός της πόλης τριπλασιάστηκε. Το εισόδημα ήταν λίγο ανώτερο του Ελληνικού μέσου όρου, και κυρίαρχη τάξη η μεσοαστική. Αυτός ο δυναμισμός καταγραφόταν αν και απουσίαζε βασική υποδομή, αφού το Ρέθυμνο εστερείτο δημοσίων κτιρίων, κοινωνικών εκδηλώσεων, δικτύων και έργων υποδομής, ενώ η ποιότητα των κατοικιών κρινόταν κακή. Η πόλη χωριζόταν ήδη στο παλαιό κέντρο και τις νέες επεκτάσεις, με ημιαστικές

σχεδόν επανάληψη, μια περίπτωση “ίδιου τύπου” προσέγγιση ανάλυσης και τεκμηρίωσης μιας “ατελούς” σχεδόν πάντα -δυστυχώς- διαδικασίας λήψης απόφασης ή, αλλιώς, οι παράλληλοι μονόλογοι δύο ισχυρών πόλων: αυτών με την έμπνευση, το όραμα και τη γνώση του σχεδιασμού και εκείνων με τη λεπτομέρεια, την τεχνική αλλά και τη δύναμη της εφαρμογής. Πάντα κάτι συμβαίνει και η εφαρμογή υπολείπεται του σχεδιασμού, σχεδόν πάντα η εφαρμογή προδίδει το “όραμα”. Ευθύνη μεγάλη έχει όμως και το κοινωνικό σύνολο, που δεν αποδέχεται την εφαρμογή έχοντας την “ιδιοτέλεια” ως αφετηρία της στάσης του.¹²⁹⁴

Εκεί ίσως να κρύβεται και η εξήγηση της συσσωρευμένης αστοχίας για τόσες δεκαετίες. Ελλείμματα, ελλείψεις, “έργα – γέφυρες”, επενδύσεις αντιπαραγωγικές, επενδύσεις από το εξωτερικό που από το '60 δεν έρχονται, ή παρέρχονται όσο κι αν “επιζητούνται”, είναι η πιο συντομογραφική παράθεση των κύριων ελλείψεων που επισημαίνονται ως προβλήματα, που όμως σχεδόν ποτέ δεν τροφοδοτούν δια της φάσης της ανάδρασης (feedback) τον ολοκληρωμένο κύκλο του προγραμματισμού. Από το 1960 μέχρι και την προγραμματική περίοδο 2007-2013, που σχεδίασε την ανάπτυξη μη προϋδαζόμενη την επερχόμενη κρίση στην Ευρώπη, το ίδιο προαναφερθέν photo finish σημειώνεται, μεταξύ των άλλων, και με τις γνωστές εδώ και 30 χρόνια -από τις πρώτες κιόλας κοινοτικές χρηματοδοτήσεις- καθυστερημένες “απορροφήσεις”. Δυστυχώς, ο πολεοδομικός και χωροταξικός σχεδιασμός έχει περιοριστεί στη νομιμοποίηση της αυθαίρετης δόμησης εντός και εκτός σχεδίων πόλης, που αναπτύχθηκε όλη την περίοδο μετά το 1960, και αυτό είναι άδικο για την “άνοιξη” της δεκαετίας του 1960.¹²⁹⁵

Ωστόσο, το δομημένο περιβάλλον στις μεγάλες πόλεις της Κρήτης -και όχι μόνο σε αυτές- το οποίο χαρακτηρίζεται από μείξη αρχιτεκτονικών στοιχείων και μορφολογικών επιρροών, διατηρήθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση έως τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα αλλά, δυστυχώς, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα, η Κρήτη βρέθηκε στη δίνη ιδιαίτερα πιεστικών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών όπως -κυρίως- η αστυφιλία και η αλόγιστη και εκρηκτική τουριστική “ανάπτυξη”. Τα παράλια της νήσου, κυρίως δε η βόρεια ακτή της, υπέστησαν τέτοιες και τόσες επεμβάσεις τόσο στο φυσικό όσο και στο δομημένο περιβάλλον, ώστε σήμερα να διαπιστώνεται η σχεδόν πλήρης αλλοίωση εκτεταμένων περιοχών.¹²⁹⁶

Η περίοδος 1967-2013 σηματοδοτείται από γεγονότα, που έχουν σημαντικό αντίκτυπο στην Ελλάδα και στην Κρήτη. Η αποσπασματική αναπτυξιακή πολιτική της απριλιανής δικτατορίας, η ψήφιση του άρθρου 24 του Συντάγματος το 1975, η προσπάθεια για ρύθμιση του χώρου τη δεκαετία του 1980 και, κυρίως, το πέρασμα από την εθνική στην ευρωπαϊκή πολιτική καθόρισαν την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας στο νησί. Η εκρηκτική ανάπτυξη του τουρισμού και η αύξηση των αυθαίρετων έχει δυσμενέστερες επιπτώσεις στο ευρύτερο περιβάλλον, ενώ η επανεκτίμηση του παρελθόντος θέτει νέες παραμέτρους στον αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό σχεδιασμό. Ιχνηλατώντας μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα δεδομένα που έχουν επιδράσει ουσιαστικότερα στην αρχιτεκτονική διαδρομή της Κρήτης, συναντά κανείς πρώτα τη Φύση και την Ιστορία. Στην τομή τους θα βρεθεί το ζήτημα της ερμηνείας του “τόπου”.¹²⁹⁷

Αν η δεκαετία του '60, στο όνομα του εκμοντερνισμού, σηματοδοτήθηκε από τη ρήξη με το παρελθόν και κυρίως με τη λόγια αρχιτεκτονική παράδοση, με αποτέλεσμα την καταστροφή μεγάλου μέρους του ιστορικού αρχιτεκτονικού καταλοίπου στην Κρήτη,¹²⁹⁸ η επόμενη δεκαετία θα φέρει την ανατροπή

περιοχές στα περίχωρα, και αναπτυσσόταν προς τις δύο κατευθύνσεις της μοναδικής τότε εθνικής οδού. Η ανάπτυξη προς τα Χανιά σημειωνόταν εκεί που οι βιομηχανικές μονάδες ήταν ήδη παλαιωμένες και περικυκλωμένες από μικρά σπίτια. Ο χαρακτήρας της Παλιάς Πόλης κινδύνευε ήδη από καταστροφή. Βλ.: Λουκάκης Β. Α., *ό.π.*, σ. 432-3.

¹²⁹⁴ Λουκάκης Π. & Μωραΐτου Ι., *ό.π.*, σ. 57-58.

¹²⁹⁵ *Ο.π.*, σ. 58.

¹²⁹⁶ Στις μεγάλες πόλεις, οι οποίες με εξαίρεση την Ιεράπετρα βρίσκονται όλες στο βόρειο τμήμα, η έκταση της δομημένης αστικής γης αυξήθηκε με ρυθμούς καταγιστικούς, δίχως τις περισσότερες φορές να υπάρχει θεσμοθετημένο σχέδιο πόλης. Βλ.: Τζομπανάκη Χ., “Πρόγραμμα προστασίας και ανάπλασης του οικισμού Άνω Αρχανών του νομού Ηρακλείου στην Κρήτη”, στο: Καραγιώργης Β. & Γιαννικούρη Α. (επιμ.), *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, (Ρόδος, 1-3 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 2006, σ. 79.

¹²⁹⁷ Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 149.

¹²⁹⁸ “Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ Περιβάλλοντος & Πολιτισμού ιδρύθηκε το 1972 (μετά από 2 χρόνια προετοιμασίας) από τον Κώστα και την Λυδία Καρρά, κατοίκους του Λονδίνου, ως αντίδραση στις τεράστιες καταστροφές που επέφερε η δικτατορία

ανοίγοντας με νέους όρους το διάλογο ανάμεσα στην αρχιτεκτονική, την πόλη, την ιστορία και τη μνήμη.¹²⁹⁹ “Λοιπόν”, μας λέει ο Χατζιδάκις τον Αύγουστο του 1978 στα *Σχόλια του Τρίτου*, “οι Κρητικοί, ζούνε τα ιστορικά τους γεγονότα κατά παράθεση, σαν μια παράσταση ανάγλυφη, κι όχι με τις χρονολογίες μέσα στο βάθος του Χρόνου. Υπάρχει το χτες, δύο χρόνια, δέκα, εκατό, δύο, τρεις, εφτά χιλιάδες χρόνια, όσα μπορεί να συγκρατήσει και να στοιβάσει ο λογισμός και η μνήμη, από την εμπειρία και την παράδοση”.¹³⁰⁰

Την περίοδο μετά την απριλιανή δικτατορία η αρχιτεκτονική στην Κρήτη επανασυνδέεται με το παρελθόν ακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις, ύστερα από την επικράτηση του μοντέρνου, και συνεπικουρούμενη, ασφαλώς, από τη νομοθεσία περί προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς που τότε θεσπίζεται. Η επανασύνδεση αυτή ξεκινά από την αντίληψη για την πόλη, με εύγλωττο παράδειγμα τη μελέτη ανάδειξης της μεσαιωνικής πόλης Χανίων το 1977, όπου επιχειρείται η επαναφορά του παραδοσιακού αστικού ιστού, μετά την καταστροφή του από το σχέδιο της ανοικοδόμησης το 1964. Χαρακτηριστική είναι ακόμη η ζεύξη ρηγμάτων στα τείχη του Ηρακλείου από τον Πάτροκλο Καραντινό, ο οποίος, λίγα χρόνια νωρίτερα, δεν είχε διστάσει να γνωμοδοτήσει θετικά για την ανέγερση του Ξενία Χανίων πάνω στα ενετικά τείχη.¹³⁰¹ Είναι η εποχή που θα ξεκινήσει και η επανάχρηση υφιστάμενων κτιρίων. Εμβληματική, η μετατροπή του Μεγάλου Νεωρίου στα Χανιά σε Κέντρο Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου. Η αναβίωση όμως ιστορικών κελυφών δεν θα είναι σημειακή, αλλά θα περιλάβει και την ανάκτηση των ιστορικών κέντρων με μελέτες αστικών αναπλάσεων. Τη σύγχρονη αρχιτεκτονική έκφραση θα συνεχίσει να τροφοδοτεί η λαϊκή παράδοση, αλλά πλέον με αναφορά σε οικιστικές δομές κατάλληλες για τουριστικές κυρίως εγκαταστάσεις. Άλλες φορές η μινωική επιρροή θα υφέρπει σε λαβυρινθώδεις διατάξεις, ειδικά στον σχεδιασμό των μεγάλων ξενοδοχείων αλλά και στην Πολυτεχνειούπολη στο Ακρωτήρι και αργότερα στις εγκαταστάσεις της Φιλοσοφικής Σχολής του Γάλλου, ή ευφάνταστες πολυχρωμίες που συναντώνται στη σύγχρονη αρχιτεκτονική της Κρήτης. Το παρελθόν, ως στοιχείο πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, αίσθημα συνέχειας ή πηγή έμπνευσης, θα παίξει καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των αστικών κέντρων και της υπαίθρου της Κρήτης τα τελευταία πενήντα περίπου χρόνια, διαθέτοντας ιδεολογικό βάρος άμεσα συναρτημένο με τη συλλογική μνήμη.¹³⁰²

Στα μέσα της 7^{ης} δεκαετίας του 20^{ου} αι., ξεκίνησε προσπάθεια διατήρησης των παλαιών οικιστικών πυρήνων των δύο μεγάλων πόλεων της δυτικής Κρήτης, των Χανίων και του Ρεθύμνου. Μεγάλα τμήματα των πυρήνων των πόλεων αυτών σώζονταν σε εντυπωσιακά καλή κατάσταση. Κινδύνευαν όμως άμεσα να ακολουθήσουν την κακή τύχη της παλαιάς πόλης του Ηρακλείου, η οποία, κάτω από την πίεση των νέων οικονομικών και τουριστικών δεδομένων, έμοιαζε να είναι μία -περίπου- χαμένη υπόθεση. Έτσι, το Υπουργείο Πολιτισμού μετά τον χαρακτηρισμό των παλαιών πόλεων των Χανίων και του Ρεθύμνου ως Ιστορικών Διατηρητέων Μνημείων άρχισε, με την οικονομική αρωγή και του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού, μια προσπάθεια, οι δυσκολίες της οποίας ήταν τεράστιες. Το μέγεθος του εγχειρήματος, η έλλειψη ανάλογης εμπειρίας, οι μη επαρκείς χρηματοδοτήσεις και, κυρίως, η δυσπιστία των κατοίκων αλλά πολλές φορές και των αρχών, έκαναν το έργο των υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού πολύ δύσκολο.¹³⁰³

Σήμερα βέβαια, όλα αυτά δεν ισχύουν πλέον αφού η εικόνα έχει αλλάξει. Με την ένταξη των έργων αυτών στα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, τη σύσταση και λειτουργία Γραφείων Παλαιάς

τόσο στον φυσικό πλούτο όσο και στην αρχιτεκτονική κληρονομιά της χώρας. Ήταν η εποχή της αντιπαροχής και η μία μετά την άλλη οι ιστορικές πόλεις γκρεμίζονταν για πάντα. Οι όποιες αμφιβολίες για ανάληψη δράσης την εποχή της δικτατορίας παραμερίστηκαν μετά τη βάρβαρη κατεδάφιση της εντυπωσιακής καθολικής εκκλησίας του Ηρακλείου που έγινε χώρος στάθμευσης με διαταγή του Παττακού”. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: <http://www.ellet.gr/>

¹²⁹⁹ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 156.

¹³⁰⁰ Χατζιδάκις Μ., *Τα σχόλια του τρίτου*, Εξάντας, έκτη έκδοση, 2007, σ. 76.

¹³⁰¹ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 150.

¹³⁰² Ο.π..

¹³⁰³ Τζομπανάκη Χ., “Πρόγραμμα προστασίας και ανάπλασης του οικισμού Άνω Αρχανών του νομού Ηρακλείου στην Κρήτη”, στο: Καραγιώργης Β. & Γιαννικούρη Α. (επιμ.), *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, (Ρόδος, 1-3 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 2006, σ. 79-81.

Πόλεως στα Χανιά,¹³⁰⁴ στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο και, κυρίως, την απρόσκοπτη ροή χρηματοδοτήσεων, επετεύχθησαν σημαντικά αποτελέσματα. Για άλλη μια φορά έγινε σαφές ότι στα θέματα προστασίας και διατήρησης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς είναι ανάγκη να υπάρχουν και ισχυρό νομικό πλαίσιο, και αφοσιωμένοι στο έργο τους επιστήμονες και ικανό τεχνικό προσωπικό. Κυρίως όμως πρέπει να υπάρχουν γενναίες χρηματοδοτήσεις.¹³⁰⁵

Η περίπτωση των Αρχανών είναι αρκετά διαφορετική από εκείνη των Χανίων και του Ρεθύμνου. Τα προγράμματα επεμβάσεων και αναπλάσεων άρχισαν αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, και αφορούσαν σε ένα πολύ μικρότερο σε μέγεθος οικιστικό σύνολο. Οι Αρχάνες δεν χαρακτηρίζονται από οικιστικό πυρήνα συγκροτημένο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, όπως συμβαίνει με τα Χανιά και το Ρέθυμνο, αλλά από τη μορφή που απέκτησε ο οικισμός αμέσως μετά την Αυτονομία της Κρήτης και από τα κτίρια που κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα.¹³⁰⁶ Ήταν ευτύχημα ότι τόσο τα κτίσματα αυτά όσο και ο πολεοδομικός ιστός της πόλης δεν καταστράφηκαν από άστοχες ενέργειες, κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, όπως δυστυχώς συνέβη σε πολλές περιπτώσεις στην Κρήτη.¹³⁰⁷ Αντίθετα, κατά την τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα, η πόλη ευτύχησε να γνωρίσει εκτεταμένες επισκευές και αναπλάσεις.¹³⁰⁸

Επιπροσθέτως, οι αποφάσεις για την ανέγερση μουσείων και τη διαχείριση αρχαιολογικών χώρων, γενικότερα, είχαν ανέκαθεν πολιτική διάσταση. Στην Κρήτη, τη γενικότερη πολιτική ανέγερσης μουσείων και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων στα νέα “εδάφη” που προσαρτούνταν στον ελλαδικό χώρο θα ακολουθήσει η αντιμετώπιση του παρελθόντος ως άρμα για την ενίσχυση του τουρισμού, που έμελλε να εξελιχθεί σε ισχυρό μοχλό ανάπτυξης του νησιού.¹³⁰⁹ Στην αυγή του 21^{ου} αιώνα η αντίληψη αυτή θα εξελιχθεί ακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις. Παράλληλα με την προσέλκυση επισκεπτών, καταβάλλεται προσπάθεια για την ένταξη του μουσείου στην καθημερινή ζωή των πολιτών, παρότι στην περίπτωση της Κρήτης η παρουσία του παρελθόντος είναι αναπόσπαστο μέρος της. Προβλέποντας χώρους διαλέξεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων, περιοδικών εκθέσεων αλλά και εστιατορίων,

¹³⁰⁴ Ζωντανό τεκμήριο αποτελεί η ταινία “Η νεράιδα και το παλικάρι”, σε σκηνοθεσία Ντίνου Δημόπουλου, το έτος 1969. Ιδιαίτερα, η σκηνή στην οποία η Αλίκη Βουγιουκλάκη πάει να συναντήσει τον Σπύρο Καλογήρου στα Χανιά, όπου φαίνεται η παλιά πόλη στο ενετικό λιμάνι των Χανίων.

¹³⁰⁵ Τζομπανάκη Χ., ό.π., σ. 81.

¹³⁰⁶ Ο.π..

¹³⁰⁷ Το έργο αποτέλεσε το έναυσμα για την έναρξη νέων ολοκληρωμένων παρεμβάσεων, οι οποίες προχωρούσαν πέρα από την αποκατάσταση των κελυφών των κτισμάτων. Επρόκειτο πλέον για ολοκληρωμένες παρεμβάσεις σε επίπεδο συνοικίας που αφορούσαν τόσο στην ανάπλαση – αναβάθμιση των δημόσιων και κοινόχρηστων χώρων όσο και στην αποκατάσταση των όψεων των κτισμάτων. Αρχικώς πραγματοποιήθηκαν σημαντικά έργα υποδομής: έγινε κατασκευή αποχετευτικών δικτύων λυμάτων και ομβρίων υδάτων, αντικατάσταση του παλαιού δικτύου ύδρευσης, υπογειοποίηση του δικτύου της ΔΕΗ, απομάκρυνση των στύλων και τοποθέτηση δημοτικού φωτισμού και υπογειοποίηση του δικτύου της τηλεόρασης. Οι εργασίες που έγιναν είχαν ως επακόλουθο την αναβάθμιση του οικισμού: η βελτίωση της ποιότητας του δομημένου περιβάλλοντος οδήγησε σε βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων του. Δημιουργήθηκαν καλύτερες προϋποθέσεις για την οικονομία με την ελεγχόμενη, ήπιας μορφής τουριστική ανάπτυξη ανταποδοτικών τοπικών επενδύσεων (π.χ. σε επίπεδο τουρισμού και παροχής υπηρεσιών) και τη δημιουργία, μέσω των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, νέων θέσεων εργασίας. Πολύ σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι αναπλάσεις των κοινόχρηστων χώρων και των κελυφών των κτιρίων από τον Δήμο Αρχανών αποτέλεσαν κίνητρο για τους ιδιοκτήτες ώστε να ανακαινίσουν με δικά τους έξοδα και το εσωτερικό των κτισμάτων. Έτσι, εγκαταλειμμένα και κενά κτίσματα επανακατοικήθηκαν και απόκτησαν ζωή. Αυτό είχε σημαντικά αποτελέσματα σε πολλούς τομείς: Επέλυσε στεγαστικά προβλήματα, ανανέωσε την πληθυσμιακή σύνθεση των Αρχανών με νέους σε ηλικία ανθρώπους που επέλεξαν να κατοικήσουν μόνιμα στις Αρχάνες και δημιούργησε υποδομές τόσο για την παραμονή των Αρχανιωτών στον τόπο τους όσο και για την προσέλκυση νέων μόνιμων κατοίκων. Σημαντικό είναι ακόμη το γεγονός ότι δημιουργήθηκαν νέες θέσεις εργασίας σε επαγγέλματα που σχετίζονται με την κατασκευή, όπως επίσης και οι επαγγελματικές ειδικότητες τεχνιτών που έτειναν να εξαφανιστούν, όπως τεχνίτες της πέτρας, του ξύλου, των κεραμοσκεπών στεγών κ.λπ.. Βλ.: Τζομπανάκη Χ., ό.π..

¹³⁰⁸ Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 εξασφαλίζεται η ένταξη του έργου “Ανάδειξη Ανάπλαση Οικιστικού Πυρήνα Δήμου Αρχανών”, στα Μ.Ο.Π. Κρήτης. Προβλεπόταν η αποκατάσταση μόνο των κελυφών επιλεγμένων κτιρίων, με χρηματοδότηση 70% από το πρόγραμμα και 30% από τους ιδιοκτήτες. Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο εκπόνησε μελέτη – έρευνα με τίτλο “Ανάδειξη – Αναβάθμιση του Συνεκτικού Τμήματος του οικισμού” και παρείχε την τεχνική στήριξη, ενώ στη συνέχεια εκπονήθηκαν ειδικές μελέτες αποκατάστασης και ανάπλασης παραδοσιακών κτιρίων. Η Τεχνική Υπηρεσία του Δήμου ανέλαβε την εκτέλεση του έργου με αυτεπιστασία, ενώ ο Οργανισμός Ανάπτυξης Τεμένους Πεδιάδας Α.Ε. (Ο.Α.Τ.Ε.Π.), η σημερινή Αναπτυξιακή Ηρακλείου, διαχειρίστηκε τους πόρους και στήριξε διοικητικά το έργο. Κατά την πρώτη φάση αποκαταστάθηκαν τα κελύφη σε 60 κτίρια και στεγάστηκε η Αρχαιολογική Συλλογή των Αρχανών σε παλαιό επισκευασμένο κτίριο. Βλ.: Τζομπανάκη Χ., ό.π., σ. 84-85.

¹³⁰⁹ Κωτσάκη Α. (επιμ.), ό.π., σ. 156.

πωλητηρίων και αναψυκτηρίων που λειτουργούν ανεξάρτητα, τα μουσεία φιλοδοξούν να συμβάλουν στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου¹³¹⁰ των πολιτών, με το παρελθόν ως αρωγό. Από την άλλη πλευρά, η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και οι συνακόλουθες χρηματοδοτήσεις για την ανέγερση μουσείων και την ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων επέβαλαν την αντιμετώπιση του ζητήματος σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, που ξεπερνά τα στενά εθνικά όρια και εντάσσεται σε μια συνολική θεώρηση της Μεσογείου, αν όχι ολόκληρης της Ευρώπης. Οι αντικατοπτρισμοί στην επιλογή της θεματικής των μουσείων και της ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων, όπως και της αντίληψης στο σχεδιασμό τους, θα γίνουν συχνά φανεροί.¹³¹¹

Παράλληλα, στις αρχές της δεκαετίας του '70 ιδρύεται το Πανεπιστήμιο Κρήτης με έδρα το Ρέθυμνο. Το '80 λειτουργούν σχολές θετικών επιστημών στο Ηράκλειο, δίπλα στη λεωφόρο Κνωσού, ενώ το 1984 αρχίζει να λειτουργεί η Ιατρική Σχολή στις Βούτες, όπου βρίσκονται οι εγκαταστάσεις του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ). Στον απέναντι λόφο λειτουργούν τα ΤΕΙ από το '80. Το 1977-78 αρχίζει να λειτουργεί η Φιλοσοφική Σχολή Ρεθύμνου εγκαινιάζοντας τις εγκαταστάσεις στην περιοχή Γάλλος, έξω από την πόλη του Ρεθύμνου. Βαθμιαία, με τη λειτουργία και άλλων σχολών, θα προστεθούν εκπαιδευτικά κτίρια μεγάλου μεγέθους συγκροτώντας ένα μεγάλο σύνολο. Το 1990 αρχίζει να λειτουργεί το Πολυτεχνείο Κρήτης στο Ακρωτήρι Χανίων. Οι τρεις αυτές πόλεις θα εξελιχθούν σε πόλεις έλξης φοιτητών. Το μέγεθος των εγκαταστάσεων που έχει προκύψει σε καθεμιά από τις τρεις περιοχές εύλογα μας οδηγεί στο να τις αποτιμήσουμε ως τη σύγχρονη πολεοδομία στην Κρήτη, ως “νέες πόλεις για τη γνώση”.¹³¹²

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς, εξ άλλου, σύνθετο, συγκεχυμένο και σε πολλές περιπτώσεις αμφισβητούμενο νομικά, είναι επίσης απόλυτα συναρτημένο με το θέμα μας. Στη χώρα μας είναι ευρύτατα γνωστό το φαινόμενο της τεράστιας μοναστηριακής περιουσίας, από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, σχεδόν κατά κανόνα πάνω σε αρχαίες πόλεις ή θέσεις. Έτσι, όμως, σώθηκε -μέχρι σήμερα- η Ίτανος μαζί με το Φοινικόδασος στο Βάι, στην ευρύτερη ιδιοκτησία της μονής Τοπλού. Στις εκτός νομίμων οριοθετημένων οικισμών και πολεοδομικών σχεδίων περιοχές, το καθεστώς χρήσης γης αποτελεί, ένα καθαρό παιχνίδι εξουσίας. Γεωργικές εκτάσεις, βοσκότοποι ή περιοχές δημοσίου συμφέροντος, δασικές εκτάσεις, βιότοποι ή παραλιακές ζώνες, όσες έχουν απομείνει στη βόρεια, κυρίως ακτογραμμή της Κρήτης, όλα απέκτησαν ως διά μαγείας τίτλους ιδιοκτησίας, σε μαγικής ομορφιάς τοπία, όπως αυτό στην Πλάκα της Ελούντας, στον κόλπο του Μεραμπέλλου. Μόνο που σε περιπτώσεις όπως η τελευταία, η θαλάσσια ζώνη δεν στάθηκε ικανή να προστατεύσει το μνημειακό σύνολο του Μεσαιωνικού Φρουρίου. Το επίσημο Κράτος που είχε τη δυνατότητα να παρέμβει και προληπτικά, βάσει της κείμενης νομοθεσίας, έφθασε όταν ήταν πια πολύ αργά.¹³¹³

Οδεύοντας προς τα ανατολικά, χώροι με ιδιαίτερη αρχαιολογική αξία αλλά και τοπία εξαιρετικού φυσικού κάλλους, όπως τα Γουρνιά, έμειναν άθικτοι, όχι μόνο ειδικών συνθηκών αλλά και διότι εκπρόσωποι κυρίως της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, αλλά και της κεντρικής Υπηρεσίας που διέθεταν όραμα, αντιπαρήλθαν τις γνωστές πιέσεις και προέταξαν τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του κόλπου της Κάτω Ζάκρου. Αυτό το μαγικής ομορφιάς τοπίο στην εσχάτη της Ανατολικής Κρήτης δεν θα είχε περισωθεί, αν δεν υπήρχε η μελίχια δύναμη, η πειθώ και η ενόραση του Νικόλαου Πλάτωνα, στον οποίο η κρητική αρχαιολογία οφείλει τα μέγιστα.¹³¹⁴

Η Φαιστός στάθηκε τυχερή και ως προς την ανασκαφική έρευνα και ως προς την προσέγγιση στερέωσης και προστασίας. Αντιπροσωπεύει εξ άλλου μια άλλη εποχή, μια άλλη νοοτροπία και το μνημείο και ο περιβάλλον χώρος σε μεγάλο βαθμό ευτύχησαν, διότι δεν υπήρξαν πιέσεις οικιστικής εξάπλωσης. Οι κάτοικοι των πλησιέστερων μικρών οικισμών του Άη Γιάννη και Καμηλάρι, όσοι

¹³¹⁰ Βλ.: Ζαϊμάκης Γ., *Η κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, σημειώσεις μαθήματος, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2008.

¹³¹¹ Κωτσάκη Α., *ό.π.*, σ. 156.

¹³¹² *Ο.π.*, σ. 194.

¹³¹³ Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., “Από την Κνωσό μέχρι τη Ζάκρο: η περιπέτεια της προστασίας των ιστορικών αρχαιολογικών χώρων στην κεντρική και ανατολική Κρήτη”, στο: (επιμ.) Καραγιώργης Β. & Γιαννικούρη Α., *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, (Ρόδος, 1-3 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 2006, σ. 75.

¹³¹⁴ Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., *ό.π.*, σ. 75.

απέμειναν μετά το κύμα της αστυφιλίας της δεκαετίας '60-'70, προτίμησαν ευτυχώς την αποδοτική καλλιέργεια του εύφορου Μεσαρίτικου κάμπου. Ο υπ' αριθμόν πρώτος κίνδυνος του τελευταίου ήταν οι θηριώδεις καλλιεργητικές μηχανές που ισοπέδωσαν αρχαίες θέσεις, εντός ολίγων ωρών, σε περιοχές παντελώς αφύλακτες. Ορισμένοι από τους προϊστορικούς οικισμούς που εντοπίστηκαν στα ηρωικά χρόνια της Κρητικής αρχαιολογίας, την εποχή των Πλάτωνα, Δαβάρα, Αλεξίου δεν υφίστανται πλέον. Το τρίγωνο Φαιστός, Αγ. Τριάδα, Κομμός, στάθηκε πιο τυχερό. Έτυχε έγκαιρης μέριμνας και προστασίας με ειδικά διατάγματα του τέλους της δεκαετίας '70 και '80.¹³¹⁵ Στα τέλη της δεκαετίας του '80, ξέσπασε διαμάχη για τον όρο “Πολιτιστική Κληρονομιά” με αφορμή τη διαφωνία για τη μεταφορά αρμοδιοτήτων από το ΥΠ.ΠΕ (τότε) στο ΥΧΟΠ (στη συνέχεια) και τον όρο Τ.Α., με αφορμή τη σύνταξη του νέου κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων.

Ο λιμήν της αρχαίας Χερσονήσου αποτελεί ακραίο παράδειγμα προς αποφυγήν και είναι το θλιβερό αποτέλεσμα των συνθηκών που προαναφέρθηκαν. Η Χερσόνησος θα μπορούσε με εύστοχο και έγκαιρο πολεοδομικό σχεδιασμό να είναι το Κυπριακό Κούριο της Κρήτης. Ένας ολόκληρος ιστός ρωμαϊκής-πρωτοβυζαντινής πόλης υπήρξε θύμα, όπως τόσες άλλες, της ραγδαίας τουριστικής επενδυτικής λαίλαπας ιδιαίτερα μετά το 1985, όταν δόθηκε στους Νομάρχες η δικαιοδοσία για οριοθέτηση των οικισμών κάτω των 2.000 κατοίκων, χωρίς μηχανισμούς ελέγχου, χωρίς πρόβλεψη μηχανισμών ακυρότητας. Αυτή η απολύτως λανθασμένη απόφαση μετέτρεψε τεράστιες εκτάσεις της υπαίθρου, κυρίως τις παράκτιες, σε οικισμούς χωρίς όρια ή περιορισμούς. Στις περιπτώσεις αυτές η Αρχαιολογική Υπηρεσία βρέθηκε αντιμέτωπη με τετελεσμένα γεγονότα. Αναγκάστηκε να ερευνά συνεχώς και, στην καλύτερη περίπτωση, να διατηρεί αρχαιότητες αποσπασματικά και περιστασιακά, κατά οικόπεδο. Τα αποτελέσματα είναι γνωστά: η έρευνα να παρεμποδίζεται, η δυνατότητα συνολικής διατήρησης ή ενσωμάτωσης των μνημείων στη σύγχρονη ζωή να καταλύεται, οι πολίτες αγανακτισμένοι να τίθενται σε λίστα αναμονής. Το ΥΠΠΟ να επιβαρύνεται με μεγάλες δαπάνες και τεράστιο κοινωνικό κόστος, οι αρχαιολόγοι να εισπράττουν την οργή των πολιτών και ενίοτε να διώκονται.¹³¹⁶

Οι δυσμενέστερες επιπτώσεις για τα τοπία -κυρίως αστικά και παράκτια- της Κρήτης, λοιπόν, θα προκύψουν από την εκρηκτική τουριστική ανάπτυξη και την αυθαίρετη δόμηση.¹³¹⁷ Το φαινόμενο αυτό αρχίζει τη δεκαετία του 1970, με τη δημιουργία θεσμικού πλαισίου που ευνοούσε το γιγαντισμό των τουριστικών συγκροτημάτων, την έντονα κερδοσκοπική ανοικοδόμηση και τη νομιμοποίηση των αυθαιρέτων. Ο τουρισμός, μια βιομηχανία βασισμένη στη χρήση της φύσης για απόλαυση, εξελίχθηκε βαθμιαία σε κύριο μοχλό οικονομικής ανάπτυξης του νησιού. Ξενοδοχεία, τουριστικά συγκροτήματα και οργανωμένες παραλίες παρουσιάστηκαν κυρίως στη βόρεια ακτή εισάγοντας το τεχνητό στοιχείο στο φυσικό περιβάλλον αλλά και δημιουργώντας “φυσικά” τοπία από το μηδέν. Η χάραξη του περιήφημου ΒΟΑΚ -Βόρειου Οδικού Άξονα Κρήτης- συνέβαλε πολύ σε αυτή την εξέλιξη.¹³¹⁸

Ωστόσο και στη νότια πλευρά του νησιού οι περιπτώσεις “παραφωνιών” δεν είναι λίγες. Άλλοτε σε περιοχές όπου κάθετοι οδικοί άξονες διασχίζουν με ευκολία το νησί από βορρά προς νότο, δημιουργώντας τουριστικά τοπία αυθαιρεσίας με κύριο χαρακτηριστικό την σκανδαλώδη καταπάτηση του αιγιαλού (βλ. Μάταλα, Μακρύ Γιαλό κ.α.) και άλλοτε σε περιοχές όπου η προσπέλαση είναι ακόμη δύσβατη, δημιουργώντας παραγκουπόλεις (π.χ. Καλοί Λιμένες)... κατά το δοκούν.

Οι δομές που συναντάμε στον παράκτιο χώρο της Κρήτης είναι ένα μείγμα από μεγάλες και μεσαίες τουριστικές μονάδες, καθώς και από πολλές αυτόνομες κατασκευές που φιλοξενούν οικογενειακές επιχειρήσεις - rooms-to-let, μπαρ, μίνι μάρκετ, κτλ.. Η αρχιτεκτονική δεν διαφέρει από την αστική αισθητική των ελληνικών πόλεων (καθ' ύψος οργάνωση ορόφων). Το προαναφερθέν συνεχές των παράκτιων περιοχών δεν έχει επιμέρους κέντρα (με το χαρακτήρα που χρησιμοποιούμε στον αστικό σχεδιασμό), αντίθετα χαρακτηρίζεται από ομοιομορφία. Τα όποια υποτυπώδη κέντρα είναι ό,τι απέμεινε από παλιότερους οικισμούς, μικρούς στην πλειοψηφία τους, που δεν μπορούν να παίξουν το ρόλο ενός χώρου αναφοράς και μιας “καρδιάς” ανατροφοδότησης της ζωής της περιοχής. Η πολεοδομική δομή του χώρου είναι υποτυπώδης. Αποτελείται από έναν παράλληλο προς την ακτή δρόμο που εξυπηρετεί

¹³¹⁵ Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., ό.π., σ. 73.

¹³¹⁶ Ό.π., σ. 74-75.

¹³¹⁷ Βλ.: κεφάλαιο Ε', για τις αποφάσεις της UNESCO να μην εντάξει την Κνωσό στον κατάλογο των πολιτιστικών μνημείων, λόγω αυθαίρετων κτισμάτων πλησίον του αρχαιολογικού χώρου.

¹³¹⁸ Κωτσάκη Α., ό.π., σ. 172.

την κίνηση, και βασικούς, κάθετους δρόμους που τροφοδοτούν την περιοχή από έναν άξονα γρήγορης κυκλοφορίας, όπως είναι οι παλιότερες ή νεότερες εθνικές οδοί. Στις καλύτερες περιπτώσεις, υπάρχουν τα παλιότερα κέντρα μεγαλύτερων οικισμών -με την όποια οργάνωσή τους-, που όμως δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της ευρύτερης περιοχής.¹³¹⁹

Ο παράκτιος σχεδιασμός σε αυτές τις περιοχές έρχεται -όποτε αυτό συμβαίνει- εκ των υστέρων και επεμβαίνει σε μια αυτο-οργανωμένη περιοχή, όπου ο δημόσιος χώρος είναι το αρνητικό, “ό,τι απέμεινε” από τον σχεδιασμένο ιδιωτικό χώρο τουριστικών μονάδων. Ένας χώρος, όμως, εξαιρετικά σημαντικός για τις ανάγκες του απαιτητικού τουρίστα, που θέλει να φύγει έξω από το στενό πλαίσιο μιας τουριστικής μονάδας και να εξερευνήσει την περιοχή και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.¹³²⁰

Οι όποιες απόπειρες έγιναν για να αναπτυχθεί παράκτιος σχεδιασμός -είτε από επίσημους φορείς είτε από πρωτοβουλίες ερευνητικών ομάδων- οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο, γιατί αρκέστηκαν σε ένα σχεδιασμό “από απόσταση”, επιβάλλοντας μοντέλα, χωρίς τη γνώση της υπάρχουσας κατάστασης. Ποτέ δεν αναπτύχθηκε ένας επιτόπου (in situ) προσδιορισμός κενών χώρων που θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν δημόσιους χώρους στάσης και κίνησης. Εξάλλου, ο παράκτιος χώρος στην βόρεια Κρήτη είναι ιδιαίτερα επιβαρυσμένος, και μόνο με επιτόπου προσδιορισμό των περιοχών επέμβασης και των εργαλείων σχεδιασμού θα μπορούσε μια πρόταση να είναι αποτελεσματική.¹³²¹

Παράλληλα, σε πολεοδομικό επίπεδο, ο σχεδιασμός δεν μπόρεσε, ή δεν θέλησε, να ακολουθήσει μια στρατηγική ελέγχου και περιορισμού του φαινομένου της διάχυσης, μέσω του καθορισμού έντασης της δόμησης στις επιμέρους περιοχές, έτσι ώστε και να προβλεφθούν οι μελλοντικές ανάγκες τουριστικής ανάπτυξης, και να ελεγχθεί η ένταση και τα όρια της ανοικοδόμησης στις υπόλοιπες περιοχές, άρα να αποτραπεί η κατασπατάληση πολύτιμου φυσικού περιβάλλοντος.¹³²²

Η ανάπτυξη του τουρισμού, και η διάδοση της παραθεριστικής κατοικίας προσέθεσαν τους δικούς τους ρυθμούς και τις δικές του διασυνδέσεις και συγκρούσεις συμφερόντων στη διαφοροποιημένη πλέον κοινωνία της υπαίθρου. Αλλοιώσεις του τοπίου όπως π.χ., η ανάπτυξη αντιαισθητικών οικισμών κατά μήκος των δρόμων δεν είναι αποτέλεσμα ελεύθερων ατομικών επιλογών, αλλά έχουν τη ρίζα τους στην κατάρρευση των παραδοσιακών δομών που έφερε η αλλαγή κλίμακας και η επιβολή των ταχύτερων ρυθμών που συνδέονται με τη διάδοση του ιδιωτικού αυτοκινήτου.¹³²³

“Η γεωγραφία του δέντρου δεν είναι απλά οι ρίζες του, είναι μαζί κι ο άνεμός του. Οι δαίδαλοι της πόλης πλημμυρίζουν κάποιες στιγμές από τον άνεμο αυτόν, κι ο άνθρωπος της πόλης θέλει να τον εκφράσει. Ποιος άλλος θα ζωγράφιζε τον άνθρωπο της υπαίθρου παρά ο άνθρωπος της πόλης; Γιατί ο άνθρωπος της υπαίθρου δεν έχει συνείδηση, δεν θέλει να διαιωνιστεί. Ο άνθρωπος της υπαίθρου είναι κάτι βαρύτιμο, και σαν βαρύτιμο οφείλει και θέλει να χαθεί. Ενώ ο κόσμος της πόλης, που φτιάχτηκε από το πλεόνασμα του αλλουνού, σαν χώρος του πλεονάσματος και του περιττού, έφτιαξε αμέσως τους κανόνες κατασκευής της θετής του ζωής: το ψέμα, τον πλούτο, την πρόοδο, την οικοδόμηση της συνείδησης, την ανθοφορία”, μας λέει η Κλαίρη Μιτσοτάκη στην *Flora Mirabilis*, ένα καταπληκτικό λογοτεχνικό κείμενο -ας μας επιτραπεί η σύγκριση- αντίστοιχο των Γάμων του Άλμπερ Καμύ, “τοποθετημένο” στην κρητική υπαίθρο.

Ωστόσο, και η κατάσταση στην ύπαιθρο της Κρήτης έχει υποστεί μεγάλες αλλαγές. Ήδη από τη δεκαετία του ‘60, άλλοτε με τα θερμοκήπια τα οποία δεν γνωρίζουν τον ρυθμό των εποχών του έτους, και άλλοτε με τη χάραξη των δρόμων η οποία δεν χρειάζεται να προσαρμόζεται στο φυσικό ανάγλυφο,

¹³¹⁹ Κεφαλογιάννης Ν., “Τουρισμός και αστική διάχυση στο παράκτιο μέτωπο της βόρειας Κρήτης, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014, σ. 51.

¹³²⁰ *Ο.π.*, σ. 52-53.

¹³²¹ Σε μικρότερη κλίμακα, οι όποιες παρεμβάσεις ή προτάσεις λειτούργησαν προσθετικά, χωρίς να έχουν αξιολογήσει τον αριθμό και την ποιότητα των κενών κελυφών που ήδη υπάρχουν. Στη διεθνή πρακτική έχει χρησιμοποιηθεί η στρατηγική της “ανακύκλωσης” του δομημένου χώρου, ώστε είτε να αποδοθεί κενός χώρος εκεί που υπάρχουν απαρχαιωμένες και μη λειτουργικές δομές, είτε να επαναχρησιμοποιηθούν τα υπάρχοντα κελύφη με άλλες χρήσεις ενισχύοντας τον δημόσιο χαρακτήρα της περιοχής (πολιτισμός, άθληση, κτλ.). Κάτι τέτοιο στον ελληνικό χώρο και, προφανώς, στην Κρήτη δεν έγινε ποτέ, μια και η αναλυτική καταγραφή του υπάρχοντος δυναμικού δεν τέθηκε ποτέ ως ανάγκη και ζητούμενο. Βλ.: Κεφαλογιάννης Ν., *ό.π.*, σ. 53.

¹³²² *Ο.π.*, σ. 53.

¹³²³ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), 2014, *ό.π.*, σ. 275.

τουλάχιστον στον βαθμό που ήσαν προσαρμοσμένα τα παλιά μονοπάτια, και τη χρήση του αυτοκινήτου που επέτρεψε στους ανθρώπους να μην έχουν ανάγκη συγκεντρωμένων οικισμών. Οι άνθρωποι χρειάζονται την πρόσβαση στους αμαξιτούς δρόμους, που δεν παύουν να διανοίγονται, όλο και πιο μακριά, όλο και πιο ψηλά από τα παλιά χωριά και τις πόλεις.¹³²⁴

Επιπροσθέτως, οι μεγάλες αλλαγές στην κρητική γεωργία, τα τελευταία εβδομήντα χρόνια, έφεραν ευημερία στους αγρότες που είχαν την κατάλληλη γη, ενώ οδήγησαν πολλούς άλλους στην εγκατάλειψη της γεωργίας. Η παραγωγή ενός μικρού αριθμού προϊόντων εντάθηκε σε βάρος της διαφοροποίησης των καλλιεργειών. Η Κρήτη έχει υπέροχα πορτοκάλια, που παράγονται εδώ και αιώνες. Σήμερα, όμως, όλοι οι ζεστοί πυθμένες κοιλάδων της βορειοδυτικής Κρήτης, που κάποτε είχαν μεικτές καλλιέργειες, είναι γεμάτοι με πορτοκαλιές, που έχουν διατηρήσει λίγη άγρια ζωή, με εξαίρεση μερικά συνηθισμένα τροπικά ζιζάνια.¹³²⁵

Ακόμα μεγαλύτερη είναι η αύξηση των ελαιόδεντρων, που έρχεται να προστεθεί σε προγενέστερες επεκτάσεις της καλλιέργειάς τους. Είναι δύσκολο να αντιταχθεί κανείς στην παραδοσιακή ελαιοκαλλιέργεια, με αποτέλεσμα οι περισσότερες κρητικές κοιλάδες να έχουν μετατραπεί από τη μίαν άκρη στην άλλη σε μια θάλασσα από ελιές, ενώ το ίδιο συμβαίνει και σε πολλές άλλες μεσογειακές κοιλάδες. Υπάρχουν όμως και άλλα προβλήματα. Η επινόηση των πλαστικών σωλήνων δημιούργησε την εντύπωση ότι το πότισμα των ελαιόδέντρων αποτελεί αναγκαιότητα και όχι ένα ευπρόσδεκτο δώρο για τα δέντρα. Η αναζήτηση νερού έχει οδηγήσει στην αποξήρανση ποταμών και πηγών.¹³²⁶

Ο κίνδυνος να χάσει το κρητικό τοπίο τον μοναδικό φυσικό χαρακτήρα του είναι άμεσος. Εντατική εκμετάλλευση κυρίως στα πεδινά, και εγκατάλειψη στα ορεινά είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Κοινό τους αίτιο είναι οι διαφορετικοί ρυθμοί της παραδοσιακής και της νέας οικονομίας. Βέβαια, λίγο πιο πέρα από τους μεγάλους δρόμους, η φύση εξακολουθεί να βιώνει στους δικούς της αρχέγονους ρυθμούς. Για πόσο ακόμη; Άγνωστο. Η επικράτειά της περιορίζεται συνεχώς, κατακερματίζεται και ξεφτάει.¹³²⁷

Νέα προβλήματα εμφανίζονται: το νερό δεν αρκεί, ούτε η ηλεκτρική ενέργεια, για να καλυφθεί η συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση· τα βουνά των απορριμμάτων απειλούν με έμφραγμα τους χώρους υγειονομικής ταφής· οι σταθμοί βιολογικού καθαρισμού πλημμυρίζουν από τους όγκους των λυμάτων που δέχονται τους καλοκαιρινούς μήνες· οι παραλίες κατακλύζονται από ομπρέλες και ξαπλώστρες, που τους αφαιρούν και τα τελευταία ίχνη φυσικότητας του τοπίου· οι δρόμοι πήζουν από αυτοκίνητα.¹³²⁸

Η διαχείριση του περιβάλλοντος στην Κρήτη γνώρισε σοβαρές διακυμάνσεις στη διάρκεια των τελευταίων πενήντα ετών, από την πλήρη αδιαφορία έως την εξαιρετική ευαισθησία. Ωστόσο, εκτός από τον τουρισμό ένα ακόμη ζήτημα με σοβαρές διεκδικήσεις προστασίας του τοπίου, αφορά στα -ολόένα αυξανόμενα- αιολικά πάρκα, τα οποία αποτελούν την πιο βασική αιτία διαμάχης μεταξύ φορέων και πολιτών. Με την αυγή του 21^{ου} αιώνα παρατηρείται μεγάλο ενδιαφέρον για την ορθολογική διαχείριση των πόρων και των τόπων από περιβαλλοντικές ομάδες οι οποίες άρχισαν να πολλαπλασιάζονται και μάλιστα πολύ γρήγορα έφτιαξαν ένα δίκτυο ώστε να επικοινωνούν τις μεταξύ τους δράσεις, δίνοντας την δυνατότητα στους πολίτες του νησιού να συμμετάσχουν σε ανοικτές δράσεις και ομιλίες, ανοίγοντας με αυτόν τον τρόπο τον διάλογο τόσο με την τοπική κοινωνία όσο και με την τοπική αυτοδιοίκηση.

Αρχίζει αφενός μεν να παρατηρείται πρωτόγνωρο και αυξημένο ενδιαφέρον με πολλαπλή ερμηνευτική χρήση του όρου τοπίο στον δημόσιο λόγο -όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο-, αφετέρου δε, η ρητορική για την προστασία του τοπίου φαίνεται να αναδύεται από τους κόλπους της προστασίας του περιβάλλοντος, με αφορμή την ανεξέλεγκτη τουριστική βιομηχανία που ήδη έχει διαμορφωθεί στο νησί. Με την αυγή του 21^{ου} αιώνα οι φωνές για διεκδίκηση της προστασίας του τοπίου σε επίπεδο Κρήτης θα παρουσιάσουν αυξητικές τάσεις, τόσο από ευαισθητοποιημένους πολίτες, όσο και από συλλογικότητες με περιβαλλοντικό προσανατολισμό. Οι τομείς που θα πυροδοτήσουν στο εξής την εν λόγω διεκδίκηση, άλλοτε προέρχονται από σχέδια επικείμενων τουριστικών επενδύσεων

¹³²⁴ Ο.π., σ. 275.

¹³²⁵ Racham O. & Moody J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008, σ. 301-302.

¹³²⁶ Rackam O. & Moody J., *ό.π.*, σ. 302.

¹³²⁷ Τσαντίλης Δ. (επιμ.), 2014, *ό.π.*, σ. 275.

¹³²⁸ Ο.π..

εκτός κλίμακας (π.χ. Κάβο Σίδερο) και άλλοτε από διάσπαρτες επενδύσεις στην ενέργεια. Η διάχυση του αστικού τοπίου στο φυσικό, τώρα, είναι ορατή ακόμη και στις κορυφές των βουνών.

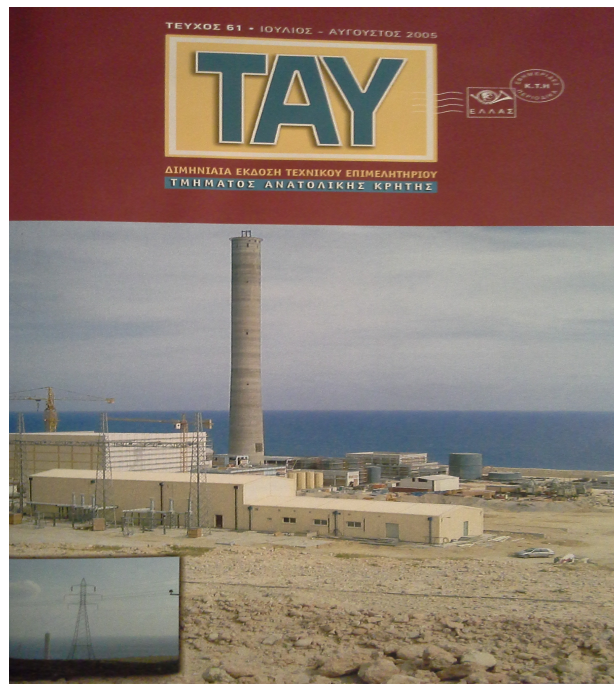
Ο Χατζημιχάλης, στην επιμέλεια του βιβλίου *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά*, στα τοπία της Κρήτης που εστιάζει είναι “το διακυβευόμενο” -όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο- “τοπίο στο Κάβο Σίδερο της Σητείας”, “το αιολικό πάρκο Χάνδρα στην ανατολική Κρήτη”, “το φαράγγι της Σαμαριάς”, και τέλος “τα θερμοκήπια της Ιεράπετρας”. Συνθέτοντας παζλ τοπίων στην Κρήτη του σήμερα και μάλιστα από ψηλά, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει – δανειζόμενος τον όρο από τον Φουκώ – για μία “ετεροτοπία των τοπίων”, με την εξής επισήμανση: ότι ενώ κάθε τοπίο φαίνεται να αυτοπροσδιορίζεται από άποψη νοήματος και περιεχομένου, δεδομένης της έλλειψης διαχειριστικού σχεδίου του τοπίου στην χώρα μας, την ίδια στιγμή δύναται να δημιουργεί πρόβλημα σε ένα έτερο τοπίο. Με άλλα λόγια, στη σύγχρονη ανταγωνιστική δημοκρατία, το τοπίο και οι προσδιορισμοί του δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν από ένα αντίστοιχο διακύβευμα, που θέλει την “ετεροτοπία των τοπίων” να είναι “θεμιτή” αν και “βαρδινική”.

[Κεφάλαιο Ε']

Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΦΥΣΗΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας "Κρητικά Νέα", 1977.(προσωπικό αρχείο)

Εξώφυλλο του περιοδικού "Ταυ", τ. 61, 2005. (προσωπικό αρχείο)

Ε.1. Η εφαρμογή της μεθόδου έρευνας

Ε.1.1. Καταλήγοντας σε μία πλουραλιστική μέθοδο έρευνας για το τοπίο

Όπως ευκρινώς διαπιστώσαμε μέχρι τώρα, το ζήτημα του τοπίου, γίνεται μια πολύπλοκη ή αποσπασματική έννοια στην σύγχρονη πραγματικότητα, με δεδομένη την πολύπλευρη διάσταση που μπορεί να αποκτήσει αναλόγως ποιο επιστημονικό πεδίο και κάτω από ποιο πρίσμα το μελετά. Το φυσικό και το πολιτιστικό τοπίο είναι μονάχα ένα δίπολο συσχέτισης υπό τον σύγχρονο τρόπο θεώρησης, ωστόσο, για να αποκωδικοποιήσουμε την έννοια τοπίο, οφείλουμε να ξετυλίξουμε το νήμα της ιστορίας, καθώς το τοπίο δεν είναι αποτέλεσμα της σημερινής του μορφής μονάχα, αλλά εγγράφονται σε αυτό αλληπάλληλα στρώματα φυσικής και κοινωνικής "δραστηριότητας", καθιστώντας το με τον τρόπο αυτό ως ένα *παλίμψηστο*. Αυτός, ήταν άλλωστε και ο σκοπός της βιβλιογραφικής έρευνας που προηγήθηκε.

Στην παγκόσμια βιβλιογραφία, πολλοί είναι οι ορισμοί οι οποίοι προσπαθούν να αποδώσουν την έννοια του τοπίου. Χρησιμοποιώντας τον ορισμό των Daniels και Cosgrove (1988): "Ένα τοπίο είναι μία πολιτισμική εικόνα, ένας εικαστικός τρόπος απεικόνισης, διάρθρωσης ή συμβολισμού του περιβάλλοντος χώρου". Ο Tim Ingold, ο οποίος θεωρεί ότι το τοπίο δεν είναι ούτε φύση, ούτε χώρος, ούτε περιβάλλον, δεν συμμερίζεται την παραπάνω άποψη των Daniels και Cosgrove, απορρίπτοντας στο βιβλίο του *Η αντίληψη του περιβάλλοντος*, τη διαίρεση μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών κόσμων -αντιστοίχως του και ύλης, νοήματος και ουσίας- πάνω στην οποία στηρίζεται αυτού του είδους η διάκριση. Ισχυρίζεται ότι "το τοπίο δεν είναι μια εικόνα στη φαντασία, που εξετάζεται από τα μάτια του νου" ούτε, ωστόσο,

είναι ένα ξένο και άμορφο υπόστρωμα που αναμένει την επιβολή της ανθρώπινης τάξης”. “Η ιδέα του τοπίου”, όπως γράφει ο Meinig, “είναι αντίθετη στην αναγνώριση οποιασδήποτε απλής διπολικής σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης”. Επομένως, το τοπίο ούτε ταυτίζεται με τη φύση, ούτε εντάσσεται στην πλευρά της ανθρωπότητας απέναντι στη φύση. “Ως οικείος τομέας κατοίκησης είναι μαζί μας, όχι εναντίον μας, αλλά δεν είναι λιγότερο πραγματικό για αυτό το λόγο. Και μέσω της ζωής μέσα σε αυτό, το τοπίο γίνεται μέρος του εαυτού μας, όπως ακριβώς εμείς είμαστε μέρος του”.¹³²⁹

Η πιο πάνω θεώρηση καθιστά το τοπίο ως μία ποιοτική παράμετρο με την οποία, συμβιώνουμε, αλληλεπιδρώντας μαζί της, άλλοτε γόνιμα και άλλοτε όχι, διαστάσεις τις οποίες εξετάσαμε στο θεωρητικό πλαίσιο του παρόντος. Επιπλέον, από τη σκοπιά της νομοθεσίας, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο,¹³³⁰ είναι μία σύγχρονη νομική θεώρηση η οποία δύναται να αποτελέσει την βάση μιας ποιοτικής θεώρησης σε επίπεδο Κρήτης.

Ωστόσο δεν παύουν, τα ερωτήματα που ανακύπτουν, να είναι πολλά: Ποια είναι η αντίληψη για τον χώρο γενικά και από πού αυτή πηγάζει; Είναι μία θεώρηση καθαρά προσωπική ή είναι μία “αξία” υπό διαπραγμάτευση; Ποια είναι η αντίληψη για το τοπίο και ποια η αντίληψη για το περιβάλλον; Οι κάτοικοι της υπαίθρου έχουν την ίδια αντίληψη για την έννοια τοπίο με τους κατοίκους της πόλης; Πολλά τα ερωτήματα τα οποία με τη σειρά τους οδηγούν σε πλείστες όσες έρευνες, οι οποίες θα είχαν εξαιρετικό ενδιαφέρον στο πλαίσιο επιπλέον διερεύνησης όσων έχουν επισημανθεί θεωρητικά μέχρι τώρα.

Σε διεθνές επίπεδο, τα επιστημονικά περιοδικά *Journal of Landscape Research* και *Journal of Environmental psychology*, είναι τόποι στους οποίους οι ερευνητές θα μπορούσαν να αποθησαυρίζουν πολύτιμο υλικό για μελλοντικές συγκριτικές -αν όχι πρωτότυπες- έρευνες, για την γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας. Η διδακτορική διατριβή του Παυλή Ευάγγελου,¹³³¹ με τίτλο “Προς μία γεωγραφική προσέγγιση της συνείδησης με εφαρμογή στο τοπίο: η περίπτωση της ελληνικής υπαίθρου” (2012), αποτελεί την πρώτη επιστημονική προσπάθεια διερεύνησης στη χώρα μας, γύρω από την αντίληψη των κατοίκων της πόλης αλλά και της υπαίθρου για το τοπίο της υπαίθρου.

Όπως αναφέρει ο D. Worster (1994), “η επιστήμη είναι ένα σπίτι με πολλές πόρτες, καθεμιά από τις οποίες οδηγεί σε διαφορετική εικόνα της φύσης”.¹³³² Κάτι ανάλογο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για τις περί τοπίου αποφάνσεις στον επίσημο λόγο της σύγχρονης πραγματικότητας, οι οποίες κατά τη γνώμη μας, χαρακτηρίζονται: από πολυπλοκότητα - σε ένα όλο και πιο απλουστευμένο πλαίσιο, επιμερισμό - σαν αποτέλεσμα μιας αέναης εξειδίκευσης και όχι ολιστικότητας, και “δαρβινισμό” - οικονομικό, κοινωνικό, οικολογικό άρα όχι συλλογικό. Κατά πόσον όμως, στο σύνολό της η κοινωνία αντιλαμβάνεται αυτά τα χαρακτηριστικά, αυτό εξαρτάται από την ικανότητα/θέληση του κράτους να αποδώσει έμπρακτα αξία στο τοπίο και από την εκπαίδευση που έχει λάβει η κοινωνία για τέτοιες έννοιες, κατευθύνσεις οι οποίες οφείλουν να αποτελέσουν τις βάσεις για σύγχρονες δράσεις με θεώρηση τοπιακή.

Οι λόγοι επιλογής της Κρήτης ως περιοχή ερευνητικού ενδιαφέροντος, αφορούν στο μέγεθός της, στο γεγονός ότι είναι γεωγραφικά προσδιορισμένη, μία αυτόνομη περιφέρεια με ποικίλους τομείς δράσης, η κατανομή του πληθυσμού της είναι σχετικά ισόρροπη, ενώ θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μικρογραφία της Ελλάδας, ειδικά για τη μελετώμενη χρονική περίοδο, οι πολιτικές επιδράσεις της οποίας την επηρέασαν καθ’ ολοκληρίαν.

Επιπλέον, στην Κρήτη παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον η σωματειακή εξάπλωση απ’ άκρη σ’ άκρη στο νησί, η οποία διέρχεται από ένα σχεδόν πανομοιότυπο μοτίβο νοοτροπιών και διεκδικήσεων στον χώρο. Μία τέτοια εξάπλωση έδωσε, στην περίοδο που μελετάμε (1975-2015), σε πολλές περιπτώσεις την

¹³²⁹ Ingold T., *Η αντίληψη του περιβάλλοντος, δοκίμια για τη διαβίωση, την κατοίκηση και τις δεξιότητες*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016, σ. 171-172.

¹³³⁰ Σύμφωνα με τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο, “τοπίο σημαίνει μια περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, ο χαρακτήρας της οποίας είναι αποτέλεσμα της δράσης και της αλληλεπίδρασης των φυσικών ή/και ανθρώπινων παραγόντων”.

¹³³¹ Η οποία υποστηρίχθηκε στο τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου υπό την επίβλεψη της Θεανώ Τερκενλή. Βλ.: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

¹³³² Κορφιιάτης Κ., “Η φύση υπό το φως της σύγχρονης θεωρητικής οικολογίας”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999, σ. 32.

δυνατότητα “αυτοδιαχείρισης” και “αυτοβελτίωσης” αναγκών τις οποίες το επίσημο κράτος φάνηκε ανίκανο να διαχειριστεί στη βάση ενός προγραμματικού σχεδιασμού, προάγοντας συγχρόνως το πελατειακό κράτος δημιουργώντας σχέσεις εξάρτησης με φόντο την καταπάτηση. Ωστόσο, και οι νέες παγκοσμιοποιημένες σχέσεις πολιτικής-οικονομίας δεν άφησαν ανεπηρέαστο το νησί. Η έντονα διαμορφωμένη πλέον “εικόνα” στην Κρήτη, αφορά στα αγροτικά έναντι των παράκτιων τοπίων, μία μετάβαση άνευ ιστορικού προηγούμενου, η οποία εδράζεται ακριβώς στο νέο αυτό παγκοσμιοποιημένο “δαρβινικό” πρότυπο των έντονων αντιφάσεων, το οποίο εν τέλει αποτυπώνεται στα τοπία της και εγείρει ποικίλους προβληματισμούς.

Μέχρι και το τέταρτο κεφάλαιο, λοιπόν, η έρευνα ακολούθησε εκτενή βιβλιογραφική τεκμηρίωση, ενώ ολόκληρη η πορεία της εμπειρικής μας έρευνας παρουσιάζεται και αναλύεται στο παρόν και τελευταίο κεφάλαιο, προσπαθώντας αφενός μεν να αποσαφηνίσει τις υπερισχύουσες τάσεις που κινούνται στον άξονα φύση-πολιτισμός, λαμβάνοντας ως πληθυσμό τα έντονα δραστηριοποιούμενα σωματεία με πολιτιστικό και περιβαλλοντικό περιεχόμενο για την εν λόγω περίοδο μέσα στο κυρίαρχο κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο δράσης τους, αφετέρου δε και παράλληλα, δίνοντας έμφαση σε μία επισκόπηση της χρήσης του όρου *τοπίο* μέσω ποικίλων αρχειακών αναζητήσεων και ενός διεπιστημονικού τύπου άτυπων συνεντεύξεων, ώστε εν τέλει να “προτείνει” την διεξαγωγή περαιτέρω ερευνών, όπου με αφορμή την παρούσα, η Κρήτη ανοίγει το “κεφάλαιο τοπίο” με έναν -όσο το δυνατόν- πιο σφαιρικό τρόπο.¹³³³

Θεωρούμε, εν ολίγοις, πως εάν δεν αποσαφηνιστούν οι λόγοι που δημιουργούν τις κυρίαρχες νοοτροπίες διεκδικήσεων στον χώρο, και επιπλέον εάν δεν διευκρινιστούν οι λόγοι για τους οποίους όροι όπως: *φύση*, *περιβάλλον* και *τοπίο*, *πολιτισμός*, *παράδοση* και *τόπος* αλληλοδιαπλέκονται, διαμορφώνοντας ένα θολό “τοπίο” γύρω από λογισμούς και πρακτικές, δεν δύναται να μιλήσουμε για μια σύγχρονη θεώρηση τοπίου, ούτε ασφαλώς για την διαχείρισή του.

Η έρευνα -εν πολλοίς- σκοπεύει να αποσαφηνίσει ποιες είναι οι επιλογές εκείνες οι οποίες στιγματίζουν, προσδιορίζουν και οργανώνουν τον χώρο άλλοτε έμμεσα και άλλοτε άμεσα, ώστε τέλος, να διερευνήσει εάν και με ποιον/ποιους τρόπο/τρόπους, ο όρος *τοπίο* μπορεί να ενταχθεί “με σαφήνεια” στο σύγχρονο εννοιολογικό και “διαχειριστικό” τους πλαίσιο, όπως προτάσσεται από την σύγχρονη διανόηση και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο. Οι συνθήκες που αργότερα επικρατούν στο νησί και επηρεάζουν τους κατοίκους του, θεωρούμε πως συνιστούν τις βάσεις για μια ουσιαστική επανεξέταση των όρων και των περιορισμών που προϋποθέτουν μια φιλικότερη στάση προς το τοπίο, εκεί όπου δρούμε.

Ε.1.2. Συνοπτική παρουσίαση μεθοδολογικής προσέγγισης

Σε μία έρευνα η οποία να αφορά στο τοπίο, η μεθοδολογική προσέγγιση δεν θα μπορούσε παρά να είναι μία πολύπλοκη υπόθεση. Προσπαθώντας να διερευνήσουμε τα “πώς” και τα “γιατί” των φαινομένων και των καταστάσεων, όπως κυρίως συμβαίνει στις Κοινωνικές και στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, ακολουθήσαμε τις αρχές των ποιοτικών ερευνών.

Σε ότι αφορά στην μέθοδο συλλογής του ερευνητικού υλικού, η παρούσα διδακτορική διατριβή, αντλεί ερευνητικό υλικό στη βάση δύο μεθόδων. Πρώτον, αντλεί βιβλιογραφικό υλικό από πρωτογενείς και κυρίως δευτερογενείς πηγές, δημοσιευμένες μελέτες, νομοθετικές ρυθμίσεις, ερευνητικές εργασίες, εισηγήσεις συνεδρίων και έρευνα στο διαδίκτυο, για την όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη βιβλιογραφική της τεκμηρίωση, ενώ αντλεί ερευνητικό υλικό για τους σκοπούς της εμπειρικής έρευνας, από δημοσιογραφικές πηγές, περιοδικά του ΤΕΕ/ΤΑΚ και ΤΕΕ/ΤΔΚ, ηλεκτρονικά περιοδικά με περιβαλλοντικό περιεχόμενο, έρευνα στο διαδίκτυο, καταγραφές σωματείων με πολιτιστικό και περιβαλλοντικό περιεχόμενο από τα Πρωτοδικεία της Κρήτης, δομημένες και άτυπες συνεντεύξεις, καταστατικά σωματείων και τέλος παρατήρηση.

¹³³³ Έχουμε επιπλέον εντοπίσει τις διδακτορικές διατριβές, με αναφορά στο τοπίο της Κρήτης, που φέρουν τους τίτλους: Α) “Ποσοτική διερεύνηση οικονομικών πραγμάτων σε σχέση με τις διαχρονικές μεταβολές του τοπίου στην Κρήτη.” (Ασημίνα Σκουτέρη, 2005), και Β) “Ολοκληρωμένη διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών-αρχαιολογικών τοπίων: η περίπτωση της κεντρικής Κρήτης.” (Κοζυράκη Μαρία, 2006).

Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής έρευνας του παρόντος, -μεταξύ άλλων- επιχειρήσαμε α) την τεκμηρίωση μιας θεωρητικής/ιστορικής βάσης της έννοιας *τοπίο*, β) την διερεύνηση των διαλεκτικών σχέσεων *φύση-τέχνη* και *πόλη-ύπαιθρος*, ως κατευθυντήριες διερεύνησης της σχέσης *φύσης-πολιτισμού* από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, γ) καθώς εξετάσαμε και τους κυρίαρχους λόγους ανάδυσης της σύγχρονης συνείδησης του τοπίου στην Ελλάδα, όλα ιδωμένα υπό το πρίσμα μίας ιστοριογραφικής κριτικής,¹³³⁴ με κύριο άξονα την διεπιστημονικότητα.

Κύριος σκοπός της έρευνάς μας είναι η διερεύνηση του χειρισμού του όρου *τοπίο* μέσα από τις δράσεις και τις τοποθετήσεις διαφόρων κοινωνικών ομάδων, από την Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα στο νησί της Κρήτης. Ιστοριογραφία, μελέτη περίπτωσης και επιτόπια εθνογραφική έρευνα είναι κάποιες από τις μεθόδους της σύνθετης προσέγγισης που ακολουθήσαμε, με σκοπό την όσο το δυνατόν πιο έγκυρη εκτίμηση των επιμέρους προβληματισμών που αναδύθηκαν. Εκτιμούμε, πως πρόκειται για μία ολιστική σύνθεση της σχέσης Άνθρωπος-Τοπίο στην Κρήτη, μέσα από το σύνολο των κοινωνικών επιστημών -και όχι μόνον-, ενώ, αξίζει να σημειώσουμε, πως σχετική με την δική μας έρευνα στον χώρο του *Πολιτισμικού Τοπίου* δεν εντοπίσαμε, τόσο σε επίπεδο εθνικό όσο και διεθνές.

Η βασική δυσκολία που αντιμετωπίσαμε, ήταν αφενός μεν η εύρεση του κατάλληλου ερευνητικού εργαλείου το οποίο να μας προσφέρει ασφαλή ερευνητικά συμπεράσματα, αφετέρου δε η αδυναμία συνεργασίας με τον υπό διερεύνηση πληθυσμό. Συγκεκριμένα, η πολυπλοκότητα της έρευνας σε συνδυασμό με τον μεγάλο σε μέγεθος ερευνητικό χώρο, την αντίστοιχη σωματειακή “εξάπλωση”, αλλά και την δυσκολία συνεργασίας με τον πληθυσμό, μας ανάγκασε σε συνεχείς επαναπροσανατολισμούς. Ξεκινώντας με τις επιτόπιες συνεντεύξεις ανθρώπων – μελών σε πολιτιστικά και περιβαλλοντικά σωματεία, συνεχίσαμε με την δημιουργία ερωτηματολογίου (με ανοικτού τύπου ερωτήσεις το οποίο αντικαθιστά την διαδικασία των συνεντεύξεων), καταγραφή σωματείων από τα Πρωτοδικεία του νησιού και εύρεση των καταστατικών ιδρυσεώς τους, ενώ τέλος, διενεργήσαμε άτυπες συνεντεύξεις διεπιστημονικού τύπου και μία πολυποίκιλη αρχειακή αναζήτηση με σκοπό να κατανοήσουμε το “πνεύμα” που διατρέχει την εποχή ενδιαφέροντος στο νησί της Κρήτης, αλλά και τους λόγους ανάδυσης μιας σύγχρονης ρητορικής για την προστασία του τοπίου της.

Συγκεντρωτικά, τα τεκμήρια της έρευνάς μας είναι: 1) οι καταγραφές των εγγραφών Πολιτιστικών και Περιβαλλοντικών συλλόγων από τα Πρωτοδικεία της Κρήτης, για τα έτη 1975 - 2014, 2) τα λιγοστά απαντημένα ερωτηματολόγια από περιβαλλοντικούς και πολιτιστικούς συλλόγους¹³³⁵ καθώς και καταστατικά ιδρυσεώς τους,¹³³⁶ 3) η έρευνα από τα αρχεία της εφημερίδας *Κρητικά Νέα*, καθώς και από όσα τεύχη καταφέραμε να βρούμε από την εφημερίδα του *Παγκρήτιου Δικτύου Περιβαλλοντικών Οργανώσεων (Ecocrete)* με την επωνυμία *Φουρόγατος*, 4) άτυπες συνεντεύξεις,¹³³⁷ και τέλος 5) η

¹³³⁴ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές, Διάγραμμα μαθημάτων*, ακαδημαϊκές σημειώσεις, 2015.

¹³³⁵ Βλ.: Παράρτημα.

¹³³⁶ Σε κάποιες περιπτώσεις έχουμε απαντημένο ερωτηματολόγιο και όχι καταστατικό και σε κάποιες άλλες το αντίστροφο.

¹³³⁷ Τρεις -και σε άλλες περιπτώσεις τέσσερις- σχεδόν προκαθορισμένες ερωτήσεις, καθώς η μία εκ των οποίων διαμορφωνόταν αναλόγως τον κλάδο στον οποίο απασχολούνταν ο κάθε ερωτώμενος. Κάποιοι από τους συνεντευξιαζόμενους απάντησαν μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και κάποιοι άλλοι σε μία κατ' ιδίαν συνέντευξη, αφού πρωτίστως είχε διευκρινιστεί σε όλους τους συμμετέχοντες ερωτώμενους ότι δεν πρόκειται για την κύρια μέθοδο συλλογής δεδομένων, αλλά συμπληρωματική προς την συνολική εμπειρική έρευνα. Στην περίπτωση της κατ' ιδίαν συνέντευξης, ο αριθμός των ερωτήσεων προς απάντηση ξεπέρασε τον αρχικό σχεδιασμό, καθώς η δυνατότητα να αναλύσουν τις θέσεις τους ήταν πιο ευνοϊκή. Να επισημάνουμε ότι συνολικά εκλήθησαν 15 υποκείμενα να πάρουν μέρος στη συνέντευξη, ωστόσο μόνο τα 8 δέχτηκαν την πρόταση. Τα εν λόγω (8) άτομα απασχολούνται στους χώρους της Ανθρωπολογίας, της Βιολογίας, της Γεωλογίας, της Αρχαιολογίας, της Αρχιτεκτονικής, της Δασολογίας, της Τοπογραφίας και των Μηχανικών. Τα υποκείμενα τα οποία δεν έλαβαν μέρος στη συνέντευξη, απασχολούνται στους “χώρους” της Ιστορίας, της Χωροταξίας, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, του Περιβάλλοντος, της Αρχαιολογίας, της Πολιτικής και της Δημοσιογραφίας. Για λόγους, τους οποίους ωστόσο δεν έχουμε εξακριβώσει, δεν καταφέραμε να αποσπάσουμε απαντήσεις ώστε να καλύψουμε όλο το σύγχρονο (διεπιστημονικό και διεπαγγελματικό) φάσμα της πολυπλοκότητας που αναδύεται με τον όρο *τοπίο*.

Οι προς απάντηση ερωτήσεις ήταν: 1) *Τι ορισμό θα δίνετε στην έννοια: τοπίο;* 2) *Τι ορισμό θα δίνετε στην έννοια: κρητικό τοπίο;* Οι δύο αυτές ερωτήσεις ήταν κοινές και όμοιες για όλους τους ερωτώμενους, σε μία προσπάθεια εισαγωγής στο θέμα συζήτησης. Στη συνέχεια, αναλόγως το αντικείμενο της απασχόλησης των ερωτώμενων ακολούθησε η επόμενη: 3) *Πώς θα αξιολογούσατε την “διαχείριση” του κρητικού τοπίου (όπως εσείς το έχετε ορίσει) όπως αυτή αντανακλάται στο... , στον τομέα απασχόλησης του καθενός ξεχωριστά. Ενώ η τέταρτη ερώτηση πήρε διάφορες μορφές: 4) *Ως πολίτης της Κρήτης, πώς βλέπετε/κρίνετε την “διαχείριση” του τοπίου (όπως εσύ το έχεις ορίσει) στην Κρήτη; ή 4) *Με ποιον τρόπο/ποιους τρόπους, πιστεύετε***

αρχειακή αναζήτηση από το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος/Τμήμα Ανατολικής Κρήτης¹³³⁸ και συγκεκριμένα των περιοδικών: *Πληροφοριακό Δελτίο TEE/TAK*, περιοδικό *Ταυ*, και περιοδικό *Διάσταση - Ενημερωτικό Δελτίο TEE/TAK* (Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος/Τμήμα Δυτικής Κρήτης).

Το σύνολο των ερευνητικών τεκμηρίων θα παρουσιαστούν σαν “σώμα” συνεκτικού κειμένου, με κύριο άξονα ιεράρχησης την περιοδολόγηση. Συγκεκριμένα, θα μεταφέρουμε απαντήσεις από το σύνολο των συνεντεύξεων σε συνδυασμό με τα καταστατικά ιδρύσεώς τους, τις απαντήσεις από τις άτυπες συνεντεύξεις, ενώ συγχρόνως θα επιχειρήσουμε μία επισκόπηση των περί τοπίου αναφορών των αρχείων των εκδιδόμενων περιοδικών *Κρητικά Νέα*, *Πληροφοριακό Δελτίο TEE/TAK*, *Ταύ* και *Διάσταση TEE/TAK*, καθώς και αρχείων από την εκδιδόμενη, από το Δίκτυο Οικολογικών Οργανώσεων Κρήτης (Ecocrete), εφημερίδα *Φουρόγατος*. Παράλληλα, θα αναφέρουμε στοιχεία για την πολιτιστική και περιβαλλοντική ενεργοποίηση του νησιού αλλά και στοιχεία από την τεχνική επικαιρότητα, για τα έτη 1975-2015, με σκοπό να καταγράψουμε μία σφαιρική εικόνα των κυρίαρχων ζητημάτων που απασχόλησαν -ή δεν απασχόλησαν- το νησί την εν λόγω περίοδο και αφορούν στον άξονα φύση-πολιτισμός. Η “αποτίμηση” όλων αυτών των δεδομένων, θα αποδοθεί σε προδρομικά συμπεράσματα στο πλαίσιο των ερευνητικών μας προσδοκιών.

Η καταγραφή των ερευνητικών δεδομένων θα χωριστεί σε υποενότητες, βασισμένες σε συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Η πρώτη περίοδος διερεύνησης αφορά στα έτη 1975-1989. Την περίοδο εκείνη η Ελλάδα -αλλά και η Κρήτη- προσπαθεί να επανέλθει από τα τραύματα της δικτατορίας, αποκαθιστώντας την δημοκρατία και μπαίνοντας σε μία καινούρια εποχή, όπου το κίνητρο είναι ξανά η πρόοδος αλλά με όρους υπερεθνικούς εξαιτίας και της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, μέχρι το έτος 1989 όπου οι όροι γίνονται παγκόσμιοι. Η επόμενη υποενότητα αφορά στα έτη 1990-2004, όπου τα πάντα πλέον έχουν μεταφερθεί στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια σφαίρα - σκέπτεσθαι και πράττειν-, μέρος της οποίας αποτελεί και η Ελλάδα, με όρους κοινωνικής σταθερότητας στη βάση μιας οικονομικής παντοδυναμίας η οποία μας οδηγεί στην διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Τέλος, η τρίτη υποενότητα καλύπτει τα έτη 2005-2015,¹³³⁹ χρονικό διάστημα κατά το οποίο μεταβήκαμε από την απόλυτη ασφάλεια σε κάθε επίπεδο στην απόλυτη ανασφάλεια, καθώς από το 2010 και έπειτα, η χώρα επισήμως βρίσκεται σε καθεστώς οικονομικής κρίσης μη γνωρίζοντας ποιο θα είναι το μέλλον.

Με όρους που αφορούν στην έρευνά μας, καταλήγουμε στο έτος 2015, καθώς οι σχετικές με την διδακτορική διατριβή αναζητήσεις - δημιουργία και διάχυση ερωτηματολογίων, αρχεία, συνεντεύξεις κλπ, σταμάτησαν εκείνο το έτος και ήδη από τις αρχές του 2016 η έρευνα βρισκόταν στη φάση της συγγραφής. Στο σύνολό της, η συγγραφή της παρούσας διδακτορικής διατριβής πραγματοποιήθηκε στον Αίμονα Μυλοποτάμου Ρεθύμνου, σε μία προσπάθεια της ερευνήτριας -μεταξύ άλλων- να κατανοήσει, με τη μορφή άλλοτε της συμμετοχής και άλλοτε της διακριτικής παρατήρησης, τους όρους που συνθέτουν και τις συνθήκες που προϋποθέτουν τη μόνιμη διαβίωση στην “σύγχρονη” ύπαιθρο της Κρήτης, στο πλαίσιο προσωπικής διερεύνησης εκ των έσω.

Συμπερασματικά, με δεδομένο ότι στην κατανόηση του τοπίου συμβάλλει η θεώρηση της σχέσης φύσης-πολιτισμού, η παρούσα διδακτορική διατριβή λαμβάνοντας ως περίπτωση μελέτης το νησί της

ότι οι ανθρώπινες επιδράσεις έχουν συντελέσει στην διαμόρφωση του κρητικού τοπίου (όπως εσείς το έχετε ορίσει) στην πορεία των χρόνων και για ποιον/ποιους λόγους;

¹³³⁸ Στο τεύχος 8° του *Πληροφοριακού Δελτίου* του TEE/TAK (Απρίλης 1984) διαβάζουμε: “1.1. Το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος έχει σκοπό την προαγωγή της Επιστήμης και της Τεχνικής και τη συμβολή στην αξιοποίηση των κατακτήσεων τους για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Ελληνικού λαού. 1.2. Για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού το TEE ορίζεται σαν Τεχνικός Σύμβουλος: α) της Κυβέρνησης και των Δημοσίων Οργανισμών και Επιχειρήσεων. Είναι υποχρεωτική η λήψη των Συμβουλών του και η ουσιαστική συμμετοχή του στη λήψη των αποφάσεων. β) Της τοπικής αυτοδιοίκησης, των κοινωνικών και συνδικαλιστικών φορέων. γ) Μελετάει με δική του πρωτοβουλία, μόνο του ή από κοινού και σε συνεργασία με άλλους κοινωνικούς φορείς, οποιοδήποτε τεχνικοοικονομικό θέμα που ενδιαφέρει γενικότερα το Κοινωνικό σύνολο. δ) Ενημερώνει σχετικά με τα παραπάνω, με τον προσφορότερο κατά την κρίση του τρόπο [...]”.

¹³³⁹ Επιπλέον, το 2015 η Ελλάδα και κυρίως τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου μετατράπηκαν σε προσφυγικό τοπίο. Χρονιά-τομή και για την παγκόσμια ιστορία σε συνδυασμό με την ανάδυση της νέας μορφής τρομοκρατίας ονόματι ISIS (αλλά και την άνοδο του Ευρωπαϊκού εθνικισμού, κρούοντας το κώδωνα του κινδύνου για τη Συνθήκη της Λισαβόνας), μετατρέποντας το παγκόσμιο σύστημα κατανομής κεφαλαίου και πόρων σε αμφισβήτηση, χωρίς το περιθώριο (οικονομικού) ανταλλάγματος, αλλά κυρίως καθιστώντας σαφές πως το παγκόσμιο τοπίο -δεδομένης της αυξανόμενης ανησυχίας για την κλιματική αλλαγή όσο και της πολεμικής στάσης της βόρειας Κορέας-, είναι μία “βόμβα” έτοιμη να εκραγεί.

Κρήτης, μέσω μιας πολυμεθοδολογικής προσέγγισης με πολλές διαφορετικές εποπτείες, επιχειρεί να αποκρυπτογραφήσει τις αιτίες των επικρατέστερων τάσεων της ρητορικής αλλά και της πρακτικής που αφορούν στο τοπίο από την Μεταπολίτευση έως σήμερα, όσο και να αποσαφηνίσει τις ερμηνείες και τις παρερμηνείες που αναδύονται με την χρήση αυτού του όρου, με απώτερο σκοπό την απόδοση ενός ορθολογικού προτύπου και ει δυνατόν προσανατολισμού στο πεδίο της συλλογικότητας, με αφορμή την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, ιδιαιτέρως δε των παραμέτρων της που αφορούν στην ευαισθητοποίηση και στην ενεργό συμμετοχή του ευρέως κοινού.

 24η ΠΑΓΚΡΗΤΙΑ ΓΙΟΡΤΗ ΚΙΤΡΟΥ
ΓΑΡΑΖΟ 16-19 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 2012

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ
Θα ήταν τιμή μας να παρευρεθείτε στις εκδηλώσεις της 24ης Παγκρήτιας Γιορτής Κίτρος που θα πραγματοποιηθούν στο Γαράζο Μυλοποτάμου από τις 16 έως τις 19 Αυγούστου 2012.

ΠΕΜΠΤΗ 16 & ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 17 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 2012
Θεατρική Παράσταση «Η κλεψή» της Ρούλας Ορφανουδάκη από τη Θεατρική Ομάδα Πολιτιστικού Συλλόγου Γαράζου σε σκηνοθεσία Γιώργη Πολίτη.

ΣΑΒΒΑΤΟ 18 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 2012
Θεατρική Παράσταση «Δυόμιση φάνοι και ένα Μπουλντόγκ» των Μιχάλη Ρέππα και Θανάση Παπαθανασίου από το Θέατρο Κρήτης σε σκηνοθεσία Κώστα Μεταξάκη.

ΚΥΡΙΑΚΗ 19 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 2012
«Κίτρον Γεύσεις» με τη Λέσχη Αρχιμαγειρέων Κρήτης και την «Ομάδα Γαστρονομίας» του Πολ. Συλλόγου Γαράζου. Κοπή γιγαντιαίας Κιτρόπιτσας 150 κιλών. Συμμετέχει το μουσικό σχήμα «Εκείνες και Εγώ».

ΕΚΘΕΣΕΙΣ
Καθ' όλη τη διάρκεια των εκδηλώσεων θα παρουσιάζεται η έκθεση φωτογραφίας των Γιώργη Βδοκάκη, Γιάννη Αναστασίου, Γιώργη Παπαδάκη και Βαγγέλη Δασκαλάκη «Τοπία της Κρήτης» από το φεστιβάλ «Ταλχαια 2012» καθώς και έκθεση χειροποίητου κοσμηματοσ από τις κυρίες Αντωνία Καραπλή - Μαρκάκη και Δήμητρα Μανουσογιωργάκη.

Με εκτίμηση, Το Δ.Σ. του Πολιτιστικού Συλλόγου Γαράζου

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ:
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΓΑΡΑΖΟΥ, ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ: ΕΝΟΣΗ ΚΙΤΡΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ ΚΡΗΤΗΣ, ΛΕΣΧΗ ΑΡΧΙΜΑΓΕΙΡΩΝ ΚΡΗΤΗΣ, ΘΕΑΤΡΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ:
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ - ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ, ΔΗΜΟΣ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ, ΔΗ.ΚΕ.ΜΥ., ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Αφίσα από την εκδήλωση του πολιτιστικού συλλόγου Γαράζου Ρεθύμνου

**Κάβο Σίδερο,
Βάι:**

ΔΕΝ ΠΩΛΕΙΤΑΙ

Αντισταθείτε στην καταστροφή των φυσικών πόρων του τοπίου και του περιβάλλοντος του νησιού μας

Όχι στα γήπεδα γκολφ και τις βίλες της κτηματαγοράς!

Αφίσα για την αντίδραση στα επενδυτικά σχέδια στην περιοχή Κάβο Σίδερο, από το Αυτόνομο Δίκτυο Μηχανικών.
(πηγή διαδικτύου)

Ε.2. Κρήτη 1975–2015: Μέσα από αρχεία - καταστατικά και συνεντεύξεις

Ε.2.1. Η περίοδος 1975-1989

Προσεγγίζοντας την εποχή εκείνη μέσω των αρχειακών πηγών, καταρχήν μιλάμε για ένα νησί του οποίου ο πληθυσμός -σύμφωνα με την απογραφή του 1971- ανέρχεται στα 456.642 άτομα.¹³⁴⁰ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αποτελεί την πρώτη απογραφή κατά την οποία ο αστικός πληθυσμός ξεπερνά τον αγροτικό. Συγκεκριμένα, στο σύνολο της χώρας, το 53,2% του πληθυσμού κατοικεί σε αστικές περιοχές, ενώ το 11,6% και το 35,2% είναι το ποσοστό του ημιαστικού και αγροτικού πληθυσμού αντίστοιχα. Παρά τις επιμέρους και σημαντικές διαφορές μεταξύ των επιστημόνων που μελετούν την αστικοποίηση της ελληνικής πρωτεύουσας κατά τον εικοστό αιώνα, πολεοδόμοι, αρχιτέκτονες, γεωγράφοι και κοινωνιολόγοι συμφωνούν ότι στις πολιτικές παραγωγής του αστικού χώρου διακρίνονται δύο πόλοι. Από τη μια βρίσκεται το ελληνικό κράτος, που αποδείχτηκε αδύναμο να επιβάλει από τα πάνω κεντρικές πολιτικές δόμησης και σχεδιασμού του χώρου -ιδιαίτερα μετά την έλευση των μικρασιατών προσφύγων-, ενώ παράλληλα ευνόησε με συστηματικό τρόπο τη μικροϊδιοκτησία ως μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης. Από την άλλη, η ατομική πρωτοβουλία με σημείο αναφοράς τις οικογενειακές στρατηγικές, η οποία μέσα από την αυθαίρετη δόμηση και την

¹³⁴⁰ Για το νομό Ηρακλείου 209.670 άτομα, για το νομό Λασιθίου 66.226 άτομα, για το νομό Ρεθύμνου 60.949 άτομα και για το νομό Χανίων 119.797 άτομα. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: <http://www.edemography.gr/>

αντιπαροχή δημιούργησε, κυρίως κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, μια πόλη άναρχης δόμησης, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες, συνεκτικό στοιχείο των δύο πόλων αποτέλεσαν οι πελατειακές σχέσεις και η αναδρομική κρατική ρύθμιση του χώρου, που νομιμοποιούσε σταδιακά τις αυθαιρεσίες, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αδιέξοδης κατάστασης τις τελευταίες δεκαετίες.¹³⁴¹

Όλα αυτά τα είδαμε αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια. Ωστόσο, μία πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη την περίοδο μεταξύ του 1914 και του 1969 για την πρωτεύουσα, είναι του Γιάννη Γιαννιτσιώτη, με τίτλο "Αστικός χώρος και δημόσια κοινωνικότητα: οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας, 1914-1969", στην οποία εξετάζεται ένας ενδιαμέσος πόλος τον οποίο οι προηγούμενες μελέτες έχουν αγνοήσει, δηλαδή τις συλλογικότητες που παράγουν χώρο στην κλίμακα της συνοικίας, μέσα από τυπικές και άτυπες δράσεις, το αποτέλεσμα των οποίων δεν είναι καθόλου αμελητέο. Είναι η μοναδική έρευνα που εντοπίσαμε με -εν μέρει- σχετικό με την έρευνά μας περιεχόμενο.

Στην δική μας έρευνα, ως πληθυσμό έχουμε το σύνολο των συλλόγων οι οποίοι έχουν ιδρυθεί στο νησί της Κρήτης, τόσο σε αστικές και σε παράκτιες όσο και σε αγροτικές -πεδινές, ημιορεινές και ορεινές περιοχές. Οι στόχοι των συλλόγων ανάλογα με την περιοχή ιδρύσεώς τους, άλλοτε διαφέρουν και άλλοτε όχι, με βεβαιότητα πάντως, ανακύπτουν κάποιες διαφοροποιήσεις, είτε αυτές αναγράφονται στην επωνυμία τους, είτε στις επιμέρους διεκδικήσεις τους. Όλα αυτά, θα τα εντοπίσουμε στις υποενότητες που ακολουθούν.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των οργανώσεων για τις οποίες γίνεται αναφορά στον Τύπο συνδέεται θεματικά με την επαγγελματική ιδιότητα, είναι δηλαδή είτε επαγγελματικές ή συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ωστόσο δίπλα σε αυτές παρατηρείται και ένα σημαντικό ποσοστό οργανώσεων με δράσεις που έχουν κατ' αρχάς ψυχαγωγικό, πολιτιστικό, αθλητικό ή εκπαιδευτικό χαρακτήρα.¹³⁴² Οι σύλλογοι με πολιτιστικό και περιβαλλοντικό περιεχόμενο αφορούν στην δική μας έρευνα. Η επωνυμία άλλοτε αναγράφεται ως "Εκπολιτιστικός σύλλογος...", ως "Πολιτιστικός σύλλογος...", ως "Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος...", ως "Μορφωτικός πολιτιστικός σύλλογος...", ως "Περιβαλλοντικός σύλλογος..." κλπ.

Η περίοδος ενδιαφέροντος είναι τα έτη 1975-2015, ωστόσο έχουμε στοιχεία και από συλλόγους που είχαν ιδρυθεί το 1970 και το 1971 και οι οποίοι είναι ενεργοί μέχρι και σήμερα. Πρόκειται για τον πολιτιστικό σύλλογο Ψυχρού Λασιθίου με την επωνυμία "Ξένιος Ζευς" του οποίου η γεωγραφική εμβέλεια είναι το χωριό Ψυχρό, τον Πολιτιστικό σύλλογο Ανωγείων και για τον τουριστικό-πολιτιστικό σύλλογο Πανόρμου Ρεθύμνου με την επωνυμία "Το Καστέλλι", του οποίου η γεωγραφική εμβέλεια -όπως το ορίζει μέλος του συλλόγου- "είναι η περιοχή του δημοτικού διαμερίσματος Πανόρμου, η δημοτική ενότητα Γεροποτάμου αλλά και ολόκληρος ο δήμος Μυλοποτάμου". Ο πολιτιστικός σύλλογος "Ξένιος Ζευς" μας παραθέτει επιγραμματικά τους σκοπούς του συλλόγου, οι οποίοι είναι: "Πολιτισμός - Ιστορία - Δικταίον Άνδρον Σπήλαιον" και μας ενημερώνει πως η τροποποίηση του καταστατικού: "είχε γίνει πριν 20 χρόνια μόνο για τη μετονομασία του Συλλόγου με συναφές περιεχόμενο με το Δικταίον Άνδρο". Επίσης, ο πολιτιστικός σύλλογος Ανωγείων έχει ως έτος ίδρυσης το 1970, ενώ τον σκοπό του διαβάζουμε από την τρίμηνη περιοδική έκδοση "Η φωνή των Ανωγείων"¹³⁴³: "Σκοπός του συλλόγου μας ορίστηκε, μεταξύ άλλων, η δημιουργία μεταξύ και παροχή ευκαιριών εις τα μέλη του Σωματείου προς αμοιβαία γνωριμία, ανάπτυξη και σύσφιγξη των μεταξύ των φιλικών και κοινωνικών σχέσεων και η δημιουργία προϋποθέσεων αλληλεγγύης, συνεργασίας και αλληλοϋποστήριξης μεταξύ των, αλλά και η πολιτιστική και κοινωνική εξύψωση των μελών, όπως και η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού, των αρχαιοτήτων και μνημείων της περιφέρειας του Δήμου Ανωγείων και η μέριμνα για την προβολή και διατήρησή των". Ο τουριστικός-πολιτιστικός σύλλογος Πανόρμου Ρεθύμνου "Το Καστέλλι" σε μία γενική

¹³⁴¹ Γιάννης Γιαννιτσιώτης "Αστικός χώρος και δημόσια κοινωνικότητα: οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας, 1914-1969", στο: Αβδελά Ε. & Εξερτζόγλου Χ. & Λυριντζής Χ. (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015.

¹³⁴² Κατερίνα Λουκίδου - Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, "Αναζητώντας την «κοινωνία πολιτών» κατά την πρώτη περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση: δρώντες, αιτήματα και διεκδικήσεις", στο: Αβδελά Ε. & Εξερτζόγλου Χ. & Λυριντζής Χ. (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015.

¹³⁴³ *Η φωνή των Ανωγείων*, τρίμηνη περιοδική έκδοση του συλλόγου Ανωγειανών της Αθήνας "Το Ιδαίον Άντρον", αρ. Φυλ. 282, Δεκέμβριος-Φεβρουάριος 2010.

απάντηση -απουσία αρχικού καταστατικού-, μας ενημερώνει, πως, “ο σκοπός του συλλόγου από την ίδρυση του είναι γενικά η παραγωγή δράσεων πολιτισμού με το βλέμμα στην ισόρροπη ανάπτυξη της περιοχής του οικισμού Πανόρμου Μυλοποταμού Ρεθυμνου”. Έχοντας όμως προσφάτως τροποποιήσει το καταστατικό ως προς τον σκοπό, μας ενημερώνει, επιπλέον, για τα εξής: “Σύμφωνα με την τελευταία γενική συνέλευση του συλλόγου (27-11-2016) το καταστατικό τροποποιείται και ο σκοπός του συλλόγου είναι σύμφωνα με το άρθρο 2 ... Σκοπός του σωματείου είναι η, με κάθε νομικό μέσο και σε αρμονία και συνεννόηση με τα υπόλοιπα Κρητικά Σωματεία, υποστήριξη και προαγωγή των γενικότερων Κρητικών συμφερόντων, αυτοτελώς δε η παρακολούθηση, υποστήριξη και προαγωγή ειδικά των ζητημάτων του Πανόρμου, η εξασφάλιση των απαραίτητων προϋποθέσεων για την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, η ανάπτυξη στενότερων δεσμών με τα άλλα χωριά του Δήμου Μυλοποτάμου, η παροχή ηθικής και υλικής συνδρομής, εντός των δυνατοτήτων του σωματείου, σε κάθε Πανορμίτη που την ζητά, κάθε ενέργεια που αποσκοπεί στην εξωραϊστική, βιοτεχνική, καλλιτεχνική, πνευματική, ηθική, οικονομική, αθλητική, και εν γένει πολιτιστική άνοδο του τόπου, όπως και η διαφύλαξη των ιστορικών παραδόσεων και εθίμων της περιοχής και γενικότερα της Κρήτης, εντός των πλαισίων πάντοτε του καθολικού και εθνικού συμφέροντος”.

Στα βιβλία του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου για την περίοδο 1975-1980, βρίσκουμε την εγγραφή των συλλόγων: Πολιτιστικός σύνδεσμος Ηρακλείου, Πολιτιστικός σύλλογος Μεσαράς (Βόρροι Πυργιωτίσσης), Πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Βαρβάρας, Σύλλογος πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, Πολιτιστικός σύλλογος Γωνιών Πεδιάδος, Πολιτιστικός σύλλογος Καλεσσών, Πολιτιστικός και λαογραφικός σύλλογος Μαλλίων, Πολιτιστικός σύλλογος Αλικαρνασσού "Η Αρτεμίσια", Παγκρήτια πολιτιστική κίνηση, Πολιτιστικός σύλλογος Τυμπακίου, Πολιτιστικός σύλλογος Κάτω Ασιτών "Το Γοργολαΐνη", Πολιτιστικός σύλλογος Νέας Αυγενικής, Πολιτιστικός σύλλογος Συκολόγου Βιάννου, Πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Μαρίνας, Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Αμαριανού Πεδιάδος, Πολιτιστικός και λαογραφικός σύλλογος Απάνω Ασιτών, Πολιτιστικός σύλλογος Δαφνών, Πολιτιστικός σύλλογος Αγία Τριάδα, Πολιτιστικός σύλλογος Αγίων Παρασκιών, Πολιτιστικός σύλλογος Φόδελε "Δομήνικος Θεοτοκόπουλος", Πολιτιστικός σύλλογος Νέου Σταδίου Θερίσσου, Πολιτιστικός σύλλογος Προφήτη Ηλία "ο Λύκαστος", Πολιτιστικός σύλλογος Γαλιιάς, Πολιτιστικός σύλλογος Αρκαλοχωρίου Μονοφατσίου, Πολιτιστικός σύλλογος Αφρατίου, Πολιτιστικός σύλλογος Πιτσιδίων, Πολιτιστικός σύλλογος Χάρακα κλπ.¹³⁴⁴

Στην περιοχή των Χανίων, αντίστοιχα βρίσκουμε: Παγκρήτιος σύνδεσμος φίλων της κρητικής λαϊκής παραδόσεως, Σύλλογος οικιστών περιοχής Σταυρού Ακρωτηρίου, Σωματείο Ροταριανός όμιλος Χανίων, Μορφωτικός σύλλογος νέων Χανίων "ΞΑΣΤΕΡΙΑ", Μορφωτικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Φουρνέ Κυδωνίας, Μορφωτικός σύλλογος Ποταμίδος Κισάμου "Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ", Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Γαβαλοχωρίου, Εξωραϊστικός και μορφωτικός σύλλογος Κισάμου Χανίων "Ο ΚΡΙΝΟΣ", Μορφωτικός και εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Βουκολιών Κισάμου "Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ", Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Μεσκλών και Ζούρβας Κυδωνίας, Μορφωτικός σύλλογος Καράνου Κυδωνίας "Η ΡΙΖΑ", Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος "ΤΟ ΑΣΚΥΦΟΥ", Μορφωτικός όμιλος Βουκολιών και περιχώρων, Σύλλογος Περβολιανών Κισάμου "ο Άγιος Δίκαιος".¹³⁴⁵

Θα σταθούμε σε έναν αστικό σύλλογο, από τον οποίο έχουμε αποσπάσει απαντήσεις αλλά και το καταστατικό (ΑΜ 265) μετά την τροποποίηση των άρθρων 3 παρ. 4 και άρθρο 5 παρ. 3, οι οποίες διατάχθηκαν με την υπ' αριθμ. 634/1995 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου,¹³⁴⁶ με την επωνυμία “ Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου”, του οποίου η γεωγραφική εμβέλεια είναι ο τέως νομός και νυν περιφερειακή ενότητα Ηρακλείου. Σκοπός του συλλόγου, είναι: “1. Η πολιτιστική

¹³⁴⁴ Αξίζει να τονίσουμε πως το ενδεχόμενο να μας έχει διαφύγει κάποιος σύλλογος δεν είναι απίθανο, όσο και το ενδεχόμενο να μην έχουν περαστεί στο βιβλίο των σωματείων-συλλόγων ώστε να τους εντοπίσουμε, εξίσου. Έχουμε περίπτωση κατά την οποία ενώ μας παρέδωσε μέλος συλλόγου το καταστατικό ιδρύσεώς του, να μην έχει εγγραφεί στο βιβλίο των συλλόγων στο σχετικό Πρωτοδικείο, οπότε να μην το έχουμε και στην λίστα των συλλόγων που έχουμε αντιγράψει και παρατίθεται στο παράρτημα: π.χ. Σύνδεσμος Ανάπλασης Εθιάς.

¹³⁴⁵ Οι καταγεγραμμένοι πολιτιστικοί και περιβαλλοντικοί σύλλογοι όλων των Πρωτοδικείων του νησιού, για την περίοδο 1975-2014, βρίσκονται στο παράρτημα.

¹³⁴⁶ Αρχικός αριθμός απόφασης 42/1975 της εκούσιας δικαιοδοσίας Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου.

ανάπτυξης του Νομού Ηρακλείου. 2. Προς πραγματοποίησιν του σκοπού τούτου ο Σύλλογος θα έχη ως επιδιώξεις ιδία: α) την οικονομική και διά παντός άλλου μέσου ενίσχυσιν του έργου σωματείων, οργανώσεων, ομίλων και λοιπών νομικών προσώπων λειτουργούντων εντός της περιοχής του Νομού Ηρακλείου και εχόντων σκοπούς μορφωτικούς, καλλιτεχνικούς, φιλανθρωπικούς, αθλητικούς, λαογραφικούς, φυσιολατρικούς και εν γένει σκοπούς κατατείνοντας εις την άνοδον του πολιτιστικού επιπέδου του λαού, την προσφοράν ψυχαγωγίας και την πλαισίωσιν εορταστικών εκδηλώσεων, την ανάπτυξιν της τουριστικής κινήσεως, την προστασίαν του φυσικού περιβάλλοντος και των μνημείων και την προβολήν των κυριοτέρων προϊόντων της περιοχής Ηρακλείου. β) Την ίδρυσιν ή ενίσχυσιν της ιδρύσεως ετέρων σωματείων εις τον Νομόν Ηρακλείου επιδιωκόντων τους άνω σκοπούς. γ) Την ενίσχυσιν οιοιδήποτε φυσικού προσώπου αναπτύσσοντος δραστηριότητα εξυπηρετούσαν τους σκοπούς του Συλλόγου. δ) Την πραγματοποίησιν οιοιδήποτε εκ των ανωτέρω σκοπών διά παντός εκάστοτε κρινομένου προσφόρου τρόπου". Ωστόσο, η τελευταία παράμετρος γίνεται πιο συγκεκριμένη στην εκ νέου τροποποίηση του καταστατικού με αρ. 128/2013: "2.4 Η οργάνωση ομιλιών, διαλέξεων και κάθε κατηγορίας και μορφής πολιτιστικών εκδηλώσεων, καθώς και η συμμετοχή και στήριξη ανάλογων δραστηριοτήτων άλλων φορέων ή προσώπων". Ενώ προστίθενται μία ακόμη παράμετρος: "2.5. Η συνεργασία με τις Αρχές και Υπηρεσίες για την καλή συντήρηση και προστασία των στοιχείων της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και η διατύπωση απόψεων και προτάσεων σε θέματα πολιτιστικού, εθνικού, ιστορικού και παραδοσιακού ενδιαφέροντος και όχι μόνο. Ο σκοπός, με την τελευταία τροποποίηση γίνεται ακόμη πιο συγκεκριμένος και αναγράφεται ως εξής: 1.1. Η προστασία, η προβολή και η ανάδειξη των πολιτιστικών στοιχείων που συνδέονται με την πόλη του Ηρακλείου και την ιστορία της, αλλά και ευρύτερα με την Κρήτη και συνολικά με τον ελληνικό πολιτισμό. 1.2. Η με κάθε δυνατό τρόπο υποβοήθηση και η συμβολή στην πολιτιστική ανάπτυξη του Ηρακλείου και της ευρύτερης περιοχής του".

Σε άλλη γεωγραφική ορεινή περιοχή του νησιού, ιδρύεται ένας ακόμη σύλλογος, αυτή τη φορά από κατοίκους διαμένοντες στην Αθήνα και πρόκειται για τον Σύλλογο των Αξικών¹³⁴⁷ της Αθήνας και του Πειραιά, ο οποίος ιδρύθηκε το έτος 1975. Διαβάζουμε στο διαδίκτυο: "Ο Σύλλογος, στηριγμένος τότε απ' τη μια στην αγάπη των χωριανών για το χωριό μας, σε συνδυασμό με τη μαζική μετανάστευση στην Αθήνα τα χρόνια κείνα για καλύτερη ζωή και τη δυσκολία στις μετακινήσεις (Αθήνα-Κρήτη-Αθήνα), κι από την άλλη στην αγάπη του Προέδρου Δημαρχογιώργη αλλά και των άλλων μελών του ΔΣ, στο χωριό και τους χωριανούς μας, είχε μια μεγάλη περίοδο με αξιόλογο έργο κι επιτυχίες όπως χοροεσπερίδες, εκδρομές, διαφημιστικά φυλλάδια για το χωριό κλπ. Το Δ.Σ. του Συλλόγου, προσαρμοσμένο στις νέες συνθήκες ζωής της Αθήνας, στις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν όλοι οι κάτοικοι των μεγαλουπόλεων όπως είναι η Αθήνα, έθεσε από την αρχή τους βασικούς κανόνες και αρχές της λειτουργίας του αλλά και τους βασικούς στόχους του των επόμενων χρόνων. Οι βασικοί μας στόχοι: α) Η απόκτηση ιδιόκτητης αίθουσας-στέγης του Συλλόγου. β) Η δημιουργία γενικού μητρώου των Αξικών (είτε από μάνα είτε από πατέρα) όπου στον κόσμο και να βρίσκονται, με Διευθύνσεις, τηλέφωνα (σταθερά ή κινητά), επαγγέλματα, e-mail. γ) Η ενεργοποίηση της πολυάριθμης και αξιόλογη νέας γενιάς των Αξικών-Λιβαδιανών για τη σύσφιξη των σχέσεων τους και τη δημιουργία προϋποθέσεων διαδοχής στο Σύλλογο. δ) Η διοργάνωση εκδηλώσεων (Γιορτές-χορούς-εκδρομές κλπ) για όλους τους Αξικούς-Λιβαδιανούς και τους φίλους τους και ειδικότερα για τους νέους. ε) Η βράβευση κάθε χρόνο των παιδιών μας που μπαίνουν στα ΑΕΙ-ΤΕΙ. στ) Η βράβευση οιοιδήποτε χωριανού που με το δικό του ιδιαίτερο τρόπο, με τις επιτυχίες ή τις πράξεις του τιμά την οικογένεια του, τους χωριανούς και το χωριό μας. η) Η δημιουργία μουσικών ή χορευτικών συγκροτημάτων και η διδασκαλία χορού ή μουσικών οργάνων" κλπ.

Σε τεύχος της 18^{ης} Ιουνίου 1976, διαβάζουμε ότι η Πανελλήνια Ένωση Κρητών, σωματείο που αναγνωρίστηκε στην Αθήνα στις 2 Μαρτίου του ίδιου έτους, αριθμεί περίπου 800 μέλη, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι από την συγκεκριμένη περίοδο και έπειτα, τα κρητικά σωματεία με έδρα την Αθήνα αυξάνονταν συνεχώς για να φτάσουν το έτος 1978 να αριθμούν 90 σωματεία σε Αθήνα και Πειραιά. Λίγο νωρίτερα βέβαια, σε τεύχος του έτους 1977, λαμβάνουμε μία εκτίμηση, ενδεικτική της εσωτερικής μετανάστευσης της εποχής, από τον τίτλο του άρθρου: "Για να στερεωθεί και

¹³⁴⁷ Καταγωγή από το χωριό Αξός Μυλοποτάμου Ρεθύμνου.

να ανθίσει ο συγκρητισμός. Οι 300.000 κρητικοί του νομού Αττικής αποφασιστική δύναμη για τη λύση των προβλημάτων της Μεγαλονήσου”.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη χρονολογική τους σειρά.

Το έτος 1976, στο νησί της Κρήτης ελάμβανε χώρα πλούσια πολιτιστική δραστηριότητα, με ποικίλα περιεχόμενα, από την μία άκρη ως την άλλη. Το Εικαστικό Φεστιβάλ τον Ιούλιο στο Ρέθυμνο, η παγκρήτια έκθεση χειροτεχνίας επίσης στο Ρέθυμνο -όπου τον επόμενο χρόνο καθιερώθηκε ως ο μόνιμος τόπος της-, οι δεκαπενθήμερες εκδηλώσεις του Δήμου Ανωγείων υπό την οικονομική ενίσχυση του Ε.Ο.Τ., κ.α.. Ιδρύεται εργαστήριο αγγειοπλαστικής και λαογραφικό μουσείο στη Σητεία, πραγματοποιήθηκε το Δ' Διεθνές Κρητολογικό συνέδριο, η Βικελαία βιβλιοθήκη εμπλουτίστηκε με 6.721 νέα βιβλία και τέλος, ξεκινάει η γιορτή κρασιού στις Δαφνές, η οποία πραγματοποιείται μέχρι και σήμερα. Άλλα θέματα επικαιρότητας, αφορούν στην σύσκεψη του Ε.Ο.Τ. ώστε να παραχωρηθούν τα δυτικά νεώρια στο δήμο Ηρακλείου, ενώ το κεντρικό και ανατολικό τμήμα τους να χρησιμοποιηθεί για τη Μουσική Ακαδημία όπως την εμπνεύστηκε ο Μ. Χατζιδάκις, επιπλέον, ο δήμαρχος Ρεθύμνης συνιστά περιορισμό των απωλειών και την αλόγιστη σπατάλη νερού, ενώ διαβάζουμε για την διένεξη των κατοίκων των κοινοτήτων Αγίου Θωμά και Αγίας Βαρβάρας Ηρακλείου για το νερό μιας κοινής πηγής και τέλος, για τα αποκαλυπτήρια μνημείου στο χωριό Ορθέ Μυλοποτάμου. Επιπλέον, δύο χρόνια νωρίτερα, κατασκευάζεται το υπαίθριο θέατρο στο Φιρκά Χανίων¹³⁴⁸ και το υπαίθριο θέατρο στη Φορτέτζα Ρεθύμνου.¹³⁴⁹

Οι πολιτιστικοί φορείς του Λασιθίου δέχονται οικονομική ενίσχυση: “Υπό του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών ενεκρίθη οικονομική ενίσχυση ύψους 390.000 δρχ στους διάφορους πολιτιστικούς φορείς του Ν. Λασιθίου”,¹³⁵⁰ ενώ με επιστολή του ο σύλλογος χημικών Ηρακλείου προς το Νομάρχη, το Δήμαρχο και το Νομάρχη Ηρακλείου, εκφράζει την ανησυχία του για την ολοένα μόλυνση του περιβάλλοντος: “...η συνειδητοποίηση του κινδύνου θα πρέπει, όσο γίνεται πιο σύντομα κι όσο υπάρχει ακόμα περιθώριο, να προκαλέσει παγκόσμιο συναγερμό για την πρόληψη της μόλυνσης... σας δηλώνουμε πως ο σύλλογός μας, στο μέτρο των δυνατοτήτων του, τίθεται στη διάθεσή σας, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που έχουν δημιουργηθεί και που στο μέλλον όλο και θα εντείνονται”.¹³⁵¹

Στις 26 Ιανουαρίου του 1976 ιδρύεται το σωματείο με την επωνυμία “Φιλοδασική Ένωση Ηρακλείου”, στου οποίου το καταστατικό -για πρώτη φορά- εντοπίζουμε αναφορά στο τοπίο,¹³⁵² και πιο συγκεκριμένα στον σκοπό του σωματείου: “Η προστασία της Φύσεως, των φυσικών μνημείων και του πρασίνου εν γένει, η προστασία του περιβάλλοντος και του ελληνικού τοπίου και η διάσωση του ιδιάζοντος χαρακτήρος αυτού. Η αναδάσωση περισσοτέρων κατά το δυνατόν εκτάσεων εντός της πόλεως του Ηρακλείου, εις τους πέριξ αυτών χώρους και τα βουνά του Νομού. Η ανάδειξις και αναστήλωσις αρχαιολογικών μνημείων, η ενέργεια ανασκαφικών ερευνών και η διαμόρφωσις και πλαισίωσις του περί αυτά χώρου διά φυτεύσεων και εξωραϊστικών έργων”. Ενώ στο άρθρο 3, στα μέσα για την επίτευξη του σκοπού, διαβάζουμε: “Διά καταλλήλων, προς τας αρχάς οργανώσεις και ιδιώτας, ενεργειών υπέρ του πρασίνου και του τοπίου και της αναδείξεως των φυσικών και αρχαιολογικών μνημείων. [...]”.

Το έτος 1977 εντοπίζουμε αρθρογραφία για την συνεργασία σωματείων και συλλόγων για πολιτιστικές εκδηλώσεις στο Ηράκλειο με εκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις κλπ, το δεύτερο εικαστικό φεστιβάλ Κρήτης στο Ρέθυμνο, τη δημιουργία κοινοτικής βιβλιοθήκης στο Βάμο Αποκορώνου Χανίων, ο σύλλογος “Πραισός” Σητείας κάνει γιορτή κλείδωνα στην Κινέττα, πραγματοποιείται φεστιβάλ στα Χανιά με την ευκαιρία του εορτασμού της μάχης της Κρήτης, ενώ απονέμουν και το χρυσό μετάλλιο της πόλεως στους Μίκη Θεοδωράκη και Μάνο Κατράκη. Επιπλέον, βρίσκουμε τα αποκαλυπτήρια του ηρώου των Σκουλάδων στο Αρκάδι, την τοποθέτηση προτομής του ήρωα του μακεδονικού αγώνα Στυλιανού Κλείδη στον Δημοτικό κήπο Ρεθύμνου, την γιορτή κρασιού στο δημοτικό κήπο Ρεθύμνου, την 8^η παγκρήτια έκθεση χειροτεχνίας κλπ.

¹³⁴⁸ Αρχιτέκτονες: Μάνος Περράκης, Γιώργος Μπούφης, 1974. Βλ.: Κωτσάκη Α.(επιμ.), 2014, σ. 155.

¹³⁴⁹ Αρχιτέκτονες: Μάνος Περράκης, Γιώργος Μπούφης, 1974. Βλ.: Κωτσάκη Α.(επιμ.), 2014, σ. 155.

¹³⁵⁰ *Κρητικά Νέα*, τ. 16 Ιουλίου 1976.

¹³⁵¹ *Κρητικά Νέα*, τ. 18 Ιουνίου 1976.

¹³⁵² Στο καταστατικό μετά των τροποποιήσεων των άρθρων 9, 13, και 15 οι οποίες διατάχθηκαν με την υπ’ αριθμ. 518/1994 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου.

Το θέμα όμως στο οποίο στεκόμαστε με περισσότερη λεπτομέρεια, αφορά στο ξενοδοχείο που προκάλεσε πολλές αντιδράσεις, στην περιοχή της Αγίας Πελαγίας, κτισμένο πάνω σε αρχαία πόλη. Ο τίτλος και ο υπέρτιτλος του άρθρου είναι χαρακτηριστικός: “Οργή αγανάκτηση και ζωηρή κατακραυγή σ’ όλη την Κρήτη - Ξενοδοχειακό συγκρότημα κτίσθηκε πάνω στα ερείπια αρχαίας πόλεως τη στιγμή που στους αγρότες της περιοχής απαγορεύουν να κτίσουν σπίτι για να στεγάσουν τις οικογένειές τους”. **Στη συνέχεια του άρθρου, στο οποίο εκθέτουν τις απόψεις τους αρκετοί κρητικοί κυρίως αρχιτέκτονες, βρίσκουμε την πρώτη αναφορά -από την επικαιρότητα της εποχής- στο τοπίο, από διακεκριμένο κρητικό δικηγόρο και συγγραφέα, του οποίου την δήλωση μεταφέρουμε αυτούσια: “Είναι αρκετά γνωστή στην κοινή γνώμη του τόπου μας η σκανδαλώδης δραστηριότητα των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων Καψή. Δεν έμεινε διάταξη οικοδομικού κανονισμού που να μην παραβιάστηκε, χάρη στην κυβερνητική εύνοια (κυρίως κατά την δικτατορική εποχή) από την εταιρία αυτή. Η περίπτωση της Αγίας Πελαγίας, όπου -σύμφωνα με απόφαση του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Ηρακλείου - μοναδικής αξίας ιστορικοί θησαυροί θάφτηκαν οριστικά κάτω από τα θεμέλια ενός οικοδομικού τερατουργήματος που προσβάλλει ταυτόχρονα το τοπίο, την αισθητική των κατοίκων και τον πολιτισμό μας γενικότερα”.**

Και η επόμενη άποψη ερωτώμενου ζωγράφου, επίσης παρουσιάζει ενδιαφέρον: “Με την τουριστική “αξιοποίηση” της Αγίας Πελαγίας, διαπιστώνουμε, με θλίψη, για άλλη μια φορά την κακοποίηση της Κρήτης. Χάθηκε η αρχαία Χερσόνησος πάλι από ξενοδοχείο, για να γίνει κρεβάτια των ξένων. Κλείστηκαν οι ακρογιαλιές μας για να γίνουν βάσεις. Τα ενετικά Νεώρια στο Ηράκλειο κρύβονται κάτω από τους όγκους μπετόν, υπερπολυτελών διαμερισμάτων. Περιοχές αγοράζονται, περιφράζονται χωρίς να ξέρουμε από ποιον και γιατί και ρωτάμε ίσαμε πού θα φτάσει το ξεπούλημα, ίσαμε πού η απαλλοτρίωση. Όταν με χρυσοποίκιλτα γράμματα θα γραφτεί: “Εδώ κάποτε υπήρξε η Κρήτη”. Και τότε όλοι θα πρέπει να χειροκροτήσουμε...”¹³⁵³

Το έτος 1978, ιδρύεται η Εταιρία Αναπτύξεως επαρχίας Αποκορώνου με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Ειρηναίου, στους Αρμένους Ρεθύμνου ανασκάπτονται 13 νέοι τάφοι Υστερομινωικής εποχής με επικεφαλής τον Έφορο Αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης Γιάννη Τζαδάκη, η Ιεράπετρα “κατακτά” το μεγαλύτερο κατά κεφαλήν εισόδημα πανελλαδικά εξαιτίας των πρώιμων και υπέρ πρώιμων προϊόντων που παράγει, ενώ το φράγμα Μπραμιανών ήταν ήδη σε εξέλιξη -με προοπτική περαίωσης το 1979- το οποίο και θα έλυνε το πρόβλημα της άρδευσης του κάμπου, την ίδια στιγμή που ο Κουτσουράς, πρόσφατος οικισμός κοντά στην Ιεράπετρα ο οποίος δημιουργήθηκε μετά την εξάπλωση των καλλιεργειών υπό κάλυψη (θερμοκηπίων) στην Κρήτη αντιμετωπίζει προβλήματα με το νερό, το ρεύμα και τον δρόμο: “Άλλο πρόβλημα για τον τόπο, είναι ο δρόμος Σταυροχώρι-Κουτσουράς που είναι σε άθλια κατάσταση. Κακοχαραγμένος, χωματόδρομος με πολλές στροφές ανάποδες. Η απόσταση είναι μικρή, μόλις επτά χιλιόμετρα, πρέπει να φτιαχτεί γιατί αλλιώς κινδυνεύει με ερήμωση το Σταυροχώρι, αλλά κινδυνεύει και η ζωή αυτών που κάθε μέρα είναι αναγκασμένοι να τον ανεβοκατεβαίνουν”¹³⁵⁴

Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα, στον Άγιο Νικόλαο αρχίζουν να διαφαίνονται περιβαλλοντικά προβλήματα, ενώ στο δήμο Φαιστού ένας ακόμη σύλλογος ιδρύεται, με την επωνυμία Σύλλογος Νέων Πετροκεφαλίου.¹³⁵⁵ Η γεωγραφική εμβέλεια του συλλόγου καλύπτει το ομώνυμο χωριό, και ο οποίος ζητάει οικονομική βοήθεια για να ξεκινήσει την δραστηριότητά του. Σκοποί του συλλόγου, τους οποίους αντλούμε από το ερωτηματολόγιο στο οποίο μας απάντησαν, αποτελούν: “α) Η Εξύψωση του μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου των κατοίκων του χωριού. β) Η καλλιέργεια της συνείδησης και ανάπτυξη πνεύματος για αλληλεγγύη. γ) Η ανάπτυξη των ιδανικών της ελευθερίας της δημοκρατίας, της δημιουργικής συνεισφοράς και της ειρήνης και φιλίας. δ) Η διασφάλιση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, η διαφύλαξη της Εθνικής μας και πολιτιστικής μας φυσιογνωμίας, η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος”.

Αναφορικά με τα σωματεία της Αθήνας, πολλές οι αναφορές από την εφημερίδα “Κρητικά Νέα”, με ειδική στήλη για τις δραστηριότητες των σωματείων, από τις οποίες μπορεί κανείς να αντλήσει πολύτιμο υλικό μέσα από το οποίο αναδεικνύεται με σαφήνεια η πολιτιστική κινητοποίηση της εποχής. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τίτλους για να κατανοήσουμε το κλίμα της περιόδου, γύρω από το εν λόγω

¹³⁵³ Κρητικά Νέα, τ. 15 Οκτωβρίου 1977.

¹³⁵⁴ Κρητικά Νέα, τ. Οκτωβρίου 1978.

¹³⁵⁵ Το 1994 μετονομάστηκε σε: Πολιτιστικός Σύλλογος Πετροκεφαλίου.

ζήτημα: “Το νέο συμβούλιο του συλλόγου Λασιθιωτών”, “Θα ιδρύσουν σύλλογο οι κάτοικοι του χωριού Αρμένιοι Αποκορώνου”, “Το νέο συμβούλιο του συλλόγου των Ορθιανών”, “Δόθηκε με μεγάλη επιτυχία ο χορός των Σφακιανών Αθηνών”, “Εξαιρετική επιτυχία σημείωσε ο φετινός χορός των Ασηγωνιωτών”, “Τα Μεσαρίτικα σωματεία μελετούν την ίδρυση Ομοσπονδίας”, κ.α..¹³⁵⁶ Ωστόσο οι αναφορές δεν περιλαμβάνουν μονάχα τα κρητικά σωματεία της Αθήνας, αλλά και της Κρήτης. Τίτλοι άρθρων που αφορούν στα σωματεία της Κρήτης: “Μεγάλη πολιτιστική εκδήλωση στη Βιάννο”, “Με μεγάλη επιτυχία η γιορτή της ντομάτας στα Φαλάσαρνα”, “Οι δραστηριότητες του προοδευτικού Συλλόγου Ελούντας”, κ.α.¹³⁵⁷

Το σημείο όμως στο οποίο σταθήκαμε με ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, αφορά στις “συνεργασίες” των δύο πόλων, τόσο των ιδρυθέντων συλλόγων στην πρωτεύουσα όσο και των συλλόγων εντός Κρήτης, συχνά με την ίδια σχεδόν επωνυμία, των οποίων οι από κοινού εκδηλώσεις συγχρονίζονταν κυρίως την περίοδο του καλοκαιριού. Αξίζει να μεταφέρουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: “Ο σύλλογος Κεφαλιανών “Ο ΚΕΦΑΛΑΣ” σε συνεργασία με τον εξωραϊστικό σύλλογο Κεφαλά διοργανώνει, στον Κεφαλά Αποκορώνου από 12-18 Αυγούστου διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις που θα περιλαμβάνουν ομιλίες για το παιδί, για τη λαϊκή παράδοση, για την οικονομική ανάπτυξη του τόπου και πανηγύρι”.¹³⁵⁸ Ενώ, σε επόμενη αναφορά διακρίνουμε την ανάγκη των μελών του συλλόγου, για έναν “επαναπατρισμό” με αφορμή τις διακοπές του Δεκαπενταύγουστου, που συνδυάζει την νοσταλγία με την διασκέδαση. “Ο Κριτοβουλίδης” σύλλογος Αρμενιανών Χανίων στέλνει ανακοίνωση: “Αγαπητοί συγχωριανοί, η αγάπη για το χωριό μας, τους Αρμένους, το χωριό που γεννηθήκαμε και μεγαλώσαμε και που έχουμε πάντα στην καρδιά μας, μας δίνει τη δύναμη να καλέσουμε όλους εσάς τους συγχωριανούς μας, όπου κι αν βρίσκεστε και ν’αναταμωθούμε στο χωριό το Δεκαπενταύγουστο”.¹³⁵⁹

Πέραν όμως των εκδηλώσεων, η σχεδόν παράλληλη αυτή δραστηριότητα ίδρυσης συλλόγων τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στον τόπο καταγωγής, φαίνεται να εξυπηρετεί πολλαπλούς σκοπούς οι οποίοι στο σύνολό τους αποσκοπούν στην αποκατάσταση αιτημάτων όπως η υδροδότηση, η ηλεκτροδότηση και η οδοποιία, σε τέτοιο βαθμό ώστε να υποθέσουμε πως οι σύλλογοι της Αθήνας αναλάμβαναν ρόλο διαμεσολαβητή -αν όχι πομπού- με το κέντρο λήψεως αποφάσεων και ο αντίστοιχος σύλλογος στην Κρήτη τον ρόλο του δέκτη, σε ένα πάρε-δώσε με σκοπό την καλύτερη εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών των κατοίκων, κυρίως στις πιο απομακρυσμένες ή/και σχεδόν εγκαταλελειμμένες περιοχές. Η κατάσταση αυτή, επαναλαμβάνεται σε κάθε σχεδόν αντίστοιχο δίπολο συνεργασίας, χωρίς ελεγκτικό είτε προκατασταλτικό σχεδιασμό, με αποτέλεσμα οι Rackam και Moody να αναρωτιούνται γιατί αρέσουν στους Κρητικούς τόσο πολύ οι μπουλντόζες, όταν επιπλέον διαπιστώνουν πως οι δρόμοι της Κρήτης είναι πολύ περισσότεροι από αυτούς της Αγγλίας. Φαίνεται, η πιο πάνω διαπίστωση, να βασίζεται σε σχετικές διεκδικήσεις συλλογικοτήτων στον χώρο. Παραθέτουμε χαρακτηριστικό παράδειγμα από δημοσίευμα της εποχής: “Στις 8 Φεβρουαρίου 1978 στην αίθουσα της Παγκρητίου Ενώσεως στην Αθήνα έγινε η γενική συνέλευση και οι αρχαιρεσίες για την ανάδειξη νέου Δ.Σ. του συλλόγου Κεραμειανών Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης “ο Άγιος Παντελεήμων”. Τα θέματα που απασχόλησαν το σύλλογο και κατ επέκταση το χωριό τους Κεραμέ είναι η διένεξη με το χωριό Αγαλχιανού για το θέμα του νερού, η συνεργασία Συλλόγου και Κοινότητας και τέλος το μεγάλο το τεράστιο θέμα του δρόμου Κισσού Κάμπου-Κεραμέ που είναι σε άθλια κατάσταση”.¹³⁶⁰

Το 1979, έτος λαϊκής παράδοσης, ιδρύεται η Εταιρία Αναπτύξεως Ομαλού με σκοπό την τουριστική αξιοποίηση της περιοχής, η Εταιρία Αναπτύξεως Κισάμου και τέλος μία καινούρια εταιρία λαϊκής βάσης για την προστασία της κρητικής γης. Οι εκδηλώσεις είναι πολλές, τόσο στην Κρήτη όσο και στην Αθήνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε: “Πολιτιστική εκδήλωση στη Βιάννο”, “Εκδηλώσεις Κεφαλιανών”, “Αποκαλυπτήρια προτομής Κορμούλη με πρωτοβουλία των απόδημων Σελλιανών”, “12-31 Αυγούστου πραγματοποιείται η έκθεση λαϊκής χειροτεχνίας στο Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου”, κλπ. Αξίζει να μεταφέρουμε το “κλίμα” από τη συνεστίαση των Ασηγωνιωτών της Αθήνας που έγινε στις 23 Φεβρουαρίου 1979: “Να τονώσουμε το αίσθημα της αγάπης και της αλληλεγγύης μεταξύ όλων που η ρίζα

¹³⁵⁶ Κρητικά Νέα, τ. 20 Μαρτίου 1979.

¹³⁵⁷ Ο.π..

¹³⁵⁸ Κρητικά Νέα, τ. Ιουνίου 1979.

¹³⁵⁹ Κρητικά Νέα, τ. Μαΐου 1981.

¹³⁶⁰ Κρητικά Νέα, τ. Φεβρουάριος 1978.

τους ξεκινά από την Ασή Γωνιά. Να δούμε μαζί τα προβλήματα που απασχολούν το χωριό μας και τους Ασηγωνιώτες, όπου και εάν βρίσκονται και να προσφέρουμε συλλογικά ότι καλύτερο μπορούμε”.

Την ίδια περίοδο, ελάμβανε χώρα η “Συνάντηση για την παράδοση” που οργάνωσε το Τρίτο Πρόγραμμα και ο Δήμος Ανωγείων, με τον τότε δήμαρχο Ανωγείων Γ. Κλάδο, στα Ανώγεια. Στην εισήγησή του της πρώτης μέρας, ο Μάνος Χατζιδάκης, διευθυντής του Γ’ Προγράμματος, έδωσε το μέτρο της πρόθεσής του και το στίγμα της συνάντησης: “...Και πρώτα απ’ όλα τί θα πει παράδοση; Είναι τα παιδιά, είναι οι προγόνι, είναι συνήθεια για υποχρέωση; Είναι κάτι που μας παρέχει ασφάλεια, ταυτότητα και σιγουριά ή εμπόδια, αναστολές και αποθάρρυνση για μια.. προς τ’ άστρα εκτόξευσή μας; [...]”. Έχουμε ήδη αναφέρει την στάση -αν όχι αντίσταση στο γενικότερο κλίμα της εποχής- του Χατζιδάκι σε προηγούμενες ενότητες του παρόντος, ωστόσο το άρθρο της εφημερίδας ίσως να δίνει το στίγμα: “Σπάνιο Πολιτιστικό γεγονός οι εκδηλώσεις των Ανωγείων”.

Από το έτος 1979 έως το έτος 1985, συστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή των Χανίων περί τα 90 σωματεία, ωστόσο από το επόμενο έτος μέχρι και το έτος 1996 (1980-1996) είναι η περίοδος με την πρώτη μεγαλύτερη ενεργοποίηση πολιτιστικών και περιβαλλοντικών συλλόγων στο σύνολο του νησιού όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Το έτος 1979 -μεταξύ άλλων- στο νυν δημοτικό διαμέρισμα Αγίας Βαρβάρας Δήμου Γόρτυνας, ιδρύεται ο Πολιτιστικός & Εξωραϊστικός Σύλλογος Αγίας Βαρβάρας “Το Κέντρο της Κρήτης”, του οποίου οι κυριότεροι σκοποί σύμφωνα με το μέχρι σήμερα ισχύον -ως προς τον σκοπό- καταστατικό, είναι: “Α) Ανάπτυξη του πνεύματος αλληλεγγύης των κατοίκων του χωριού Β) Συντήρηση της παράδοσης και της λαογραφίας του τόπου μας Γ) Περιβαλλοντικές ενέργειες με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος”, ενώ, ο προοδευτικός σύλλογος της Ελούντας, που αναγνωρίστηκε με την αριθμό 296/1975 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λασιθίου, καλεί τους συμπολίτες να συμμετάσχουν στην ευρύτατη σύσκεψη για τα εκκρεμή προβλήματα της Κρήτης το πρώτο δεκαήμερο του Απριλίου 1979, στην οποία θα έπαιρναν μέρος νομάρχες, δήμαρχοι και κυβερνητικό κλιμάκιο από τον υπουργό Συντονισμού Δημοσίων έργων, Εσωτερικών και υπηρεσιακούς παράγοντες.¹³⁶¹ Ο Μητροπολίτης Λάμπης και Σφακίων κ. Θεόδωρος κάνει δραματική έκκληση για την σωτηρία της Μονής Πρεβέλης με επιστολή του προς τον υπουργό Πολιτισμού, ενώ αρχίζουν να πολλαπλασιάζονται τα άρθρα για τα οικοδομικά προβλήματα του Ηρακλείου: “Οξύτατα οικοδομικά προβλήματα στο Ηράκλειο” αλλά και οι περιβαλλοντικές ανησυχίες: “Χανιά τοξικές ουσίες σκοτώνουν ψάρια”, “Εκστρατείες για τη διάσωση του φυσικού περιβάλλοντος”.

Μία απολύτως εξειδικευμένη κοινωνιολογική έρευνα για την ανάπτυξη του πολιτιστικού κινήματος με έδρα την πρωτεύουσα, θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον και θα μας έδινε πολύτιμα στοιχεία για τις σκέψεις και αντιλήψεις των μετοικούντων εκτός Κρήτης. Πιο συγκεκριμένα, θα παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον μία έρευνα που θα εστιάζει στις αντιλήψεις περί τοπίου και τόπου, ανθρώπων διαμενόντων εκτός γενέτειρας. Εμάς, μας βάζει σε πειρασμό να διακρίνουμε τις αναφορές που γίνονται, ώστε να διαπιστώσουμε τον συσχετισμό που μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στην έντονη αναβίωση της τάσης “για επιστροφή στις ρίζες” με την τόσο έντονη πολιτιστική αστική εξάπλωση, που όμως έχει το βλέμμα της στον τόπο καταγωγής. Και καθόλου τυχαία, βέβαια, καθώς στη συνέχεια των αποδελτιώσεων μας, τα άρθρα για τη διάσωση του λαϊκού πολιτισμού αυξάνονται συνεχώς, όσο και η αντίστοιχη ρητορική του συνόλου των συλλόγων με την αντίστοιχη κατεύθυνση.

Ωστόσο, παρατηρείται και η αντίστροφη τάση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το μήνυμα του συλλόγου Αρμενιανών Χανίων προς τους Αρμενιανούς που μένουν στην Αθήνα, προκειμένου να γίνουν μέλη του συλλόγου: “...μία μικρή ομάδα συγχωριανών σου, που πάθος της είναι η αγάπη προς το χωριό μας, σ’ αυτό το χωριό που πρωτόδαμε το φως της μέρας, που περάσαμε τα παιδικά μας χρόνια... τα χρόνια τέλος που φύγανε χωρίς γυρισμό με τα ήθη και τα έθιμα των πατεράδων και των παππούδων μας, αποφάσισαν και ίδρυσαν σύλλογο χωριανών με το όνομα του χωριανού μας... . Σκοπός του συλλόγου μας είναι το πολιτιστικό ανέβασμα των κατοίκων του χωριού μας, η σύσφιξη των δεσμών μας, η διατήρηση των ηθών και των εθίμων μας, η αγάπη προς το χωριό μας και η μετάδοση στους νέους με ενεργό συμπαράσταση στη λύση ζωτικών προβλημάτων του χωριού μας”.¹³⁶² Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός

¹³⁶¹ Κρητικά Νέα, 20 Μαρτίου 1979.

¹³⁶² Ο.π..

πως σε μία παράγραφο έξι γραμμών, χρησιμοποιείται πέντε φορές η φράση “χωριό μας”, δίνοντάς μας το στίγμα των προθέσεων τους.

Μία εκ βαθέων διερεύνηση για την αλληλεπίδραση των κρητικών συλλόγων της Αθήνας με τους αντίστοιχους συλλόγους της Κρήτης, ξεπερνάει τα όρια του παρόντος. Ωστόσο αποτελεί πλούσια ερευνητική πηγή, την οποία εντοπίσαμε κατά τη διάρκεια της δικής μας ερευνητικής σκοπιμότητας, και η οποία δεν φαίνεται να είναι αμελητέα. Ο όρος *τόπος*, αποκτά έντονα συναισθηματική διάσταση, προσαρμοσμένη στις θυμικές “απαιτήσεις” των εσωτερικών -και εξωτερικών- μεταναστών, δίνοντας το έναυσμα για μία ακόμη “επιστροφή στις ρίζες” στην πολιτιστική κίνηση, στο πλαίσιο και σαν αντίδραση του έντονα πλέον αστικού τρόπου ζωής. Παράλληλα, και μόνιμοι κάτοικοι του νησιού, με αφορμή τις νέες δημογραφικές και ευρύτερα κοινωνικές εξελίξεις, στέλνουν με τον δικό τους τρόπο, τα μηνύματα που εκφράζουν την δική τους θεώρηση για την έννοια *τόπος*.

Το επόμενο έτος, η Παγκρήτια Πολιτιστική Κίνηση, ξεκίνησε εκστρατεία για τη διάσωση του φυσικού περιβάλλοντος και κάλεσε όλους τους φορείς να συμβάλλουν. Μεταφέρουμε απόσπασμα του άρθρου, στο οποίο βρίσκουμε πολύ ενδιαφέρον: “*Η επιθυμία μας είναι να συμβάλουμε σε μια γενικότερη κινητοποίηση στην Κρήτη για τη διάσωση του φυσικού περιβάλλοντος από τη ρύπανση και την καταστροφή, την προστασία των θεμελιωδών οικοσυστημάτων, τη διάσωση των ειδών του φυσικού και ζωικού βασιλείου και τη διαφύλαξη των Ιστορικών Μνημείων και Κειμηλίων*”. Η πρόθεση των συμμετεχόντων για προστασία, εστιάζεται τόσο στο φυσικό περιβάλλον όσο και στα Μνημεία. Και συνεχίζει: “*Η Π.Π.Κ. θεωρεί ότι για την επιτυχία των παραπάνω στόχων είναι ανάγκη να συνεργαστούν αρμονικά όλοι οι Πολιτιστικοί φορείς της Κρήτης, οι φυσιολατρικοί και Επιστημονικοί σύλλογοι, η Τοπική Αυτοδιοίκηση, τεχνικά επιμελητήρια Ανατολικής και Δυτικής Κρήτης, οι Αγροτικοί σύλλογοι και Συνεταιρισμοί, οι Εκπαιδευτικοί, οι Μαθητές, Φοιτητές, Επιστήμονες και γενικά όλοι οι κάτοχοι της Κρήτης που αισθάνονται την ανάγκη να βοηθήσουν στη λύση των προβλημάτων περιβάλλοντος*”.¹³⁶³ Στο τέλος του άρθρου, καλούν τα μέλη της κίνησης για ιδέες αναφορικά με το μέρος και τον χρόνο που θα μπορούσε μία τέτοια δράση να λάβει χώρα, ωστόσο δεν γνωρίζουμε τι απέγινε τελικά με αυτήν την τόσο εμπνευσμένη, αλλά κυρίως έγκαιρη, πρωτοβουλία.

Περιβαλλοντικού περιεχομένου ανησυχίες με ευθείες αναφορές στον χώρο και τη διαχείρισή του, βρίσκουμε και στην πολιτική σκηνή, όπου βουλευτές από την Κρήτη απευθύνουν ερώτηση στη Βουλή. Η περιοχή του Αγίου Νικολάου είναι το “μήλον της έριδος”: “*Δυστυχώς κατά την περίοδο της επάρατης δικτατορίας το ισορροπημένο οικολογικό πλαίσιο τραυματίστηκε ανεπανόρθωτα. Ογκώδη ξενοδοχειακά συγκροτήματα απόκλεισαν ακτές. Η αρμονία του χώρου διαταράχθηκε. Κλασικές περιπτώσεις βάνανσης περιφρόνησης της οικολογικής ισορροπίας είναι τα ξενοδοχεία... [...] Δυστυχώς, όμως, βρισκόμαστε στην ανάγκη να καταγγείλουμε νέα πράξη περιφρόνησης της ισορροπίας του περιβάλλοντος*”.

Στις 24 και 25 Μαΐου του 1980 πραγματοποιήθηκε στο θέατρο “Ολυμπία” η Γ’ Πανελλαδική Συνάντηση πολιτιστικών φορέων από την Πανελλήνια Πολιτιστική Κίνηση, και θέμα της συνάντησης ήταν ο ρόλος του πολιτιστικού φορέα στην προστασία του πολιτισμού και του περιβάλλοντος. Πήραν μέρος αντιπρόσωποι από 780 Πολιτιστικούς Συλλόγους, εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης, παράγοντες της τέχνης και του πολιτισμού, ενώ ανάμεσα στα δημοσιεύματα της εποχής, επίσης βρίσκουμε: “*Τόνιμος ο απολογισμός του “Μουσικού Αυγούστου” στο Ηράκλειο από το τρίτο πρόγραμμα και τον Μάνο Χατζιδάκι*”, “*Εκδηλώσεις Ανωγείων κατά των Γερμανών*”, “*Οικιστικά προβλήματα στην Κρήτη*” κλπ. Αξίζει να αναφέρουμε και την μελέτη για την βιοκλιματική κατοικία στα Κουνουπιδιανά Ακρωτηρίου Χανίων, η οποία αποτελεί μία από τις πρώτες εφαρμογές παθητικών ηλιακών συστημάτων στην Ελλάδα.¹³⁶⁴

Ωστόσο, η πρώτη αναφορά που εντοπίζουμε για το τοπίο στον τίτλο άρθρου εφημερίδας,¹³⁶⁵ είχε ως εξής: “*Να προστατευθεί το τοπίο στο Οροπέδιο Λασιθίου, απειλούνται με αφανισμό οι χιλιάδες ανεμόμυλοι*”. Πρόκειται για την μεταφορά της επιστολής που έστειλε ο Εκπολιτιστικός και Λαογραφικός

¹³⁶³ *Κρητικά Νέα*, Φεβρουάριος 1980.

¹³⁶⁴ Μελέτη: 1980, Κατασκευή: 1982-1985, Αρχιτέκτων: Ι. Καλλιγέρης. Την ίδια χρονιά: Ξενοδοχείο στο Γεράνι Χανίων, Μελέτη και Κατασκευή στο τέλος της δεκαετίας του 1980, Αρχιτέκτονες: Αλέξανδρος-Μάριος Νικηφοριάδης, Δανάη Σκαράκη. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 190.

¹³⁶⁵ Εφημερίδα *Κρητικά Νέα*, τ. 29^{ης} Ιουλίου 1980.

Σύλλογος Οροπεδίου Λασιθίου, στο Τεχνικό Επιμελητήριο Ανατολικής Κρήτης, στην οποία τα μέλη του συλλόγου κάνουν έκκληση να μην εξαφανιστούν οι ανεμόμυλοι, αντιθέτως να βελτιωθούν και να επαναχρησιμοποιηθούν: “Σιγά-σιγά όμως, ο γραφικός αυτός μύλος αρχίζει να παραμερίζεται από την επιδρομή των βενζινοκίνητων ή πετρελαιοκίνητων αντλητικών συγκροτημάτων. [...] Η βελτίωση έτσι της σημερινής καταστάσεως θα οφείλεται αποκλειστικά σε σας και ο Λασιθιώτης του σήμερα και του αύριο θα σας ευγνωμονεί για την αξιόλογη προς αυτόν προσφορά σας. Περιμένουμε τον προγραμματισμό του όλου έργου”. Στο κείμενο της επιστολής, δεν αναφέρεται ο όρος τοπίο, ωστόσο από τον τίτλο και τον υπέρτιτλο συμπεραίνουμε ότι εφόσον οι ανεμόμυλοι αποτελούν μέρος του τοπίου του Οροπεδίου Λασιθίου για το οποίο κάνουν έκκληση για σωτηρία, ο πολιτιστικός σύλλογος δεν αναφέρεται σε αυτό ως κομμάτι της φύσης ανεξάρτητο από τον άνθρωπο αλλά αντιθέτως, το “ορίζει” ως αποτέλεσμα ανθρώπινης δραστηριότητας στο χώρο. Δυστυχώς, η τόσο δυναμική παρουσία του πολιτιστικού συλλόγου σε ένα φλέγον για την περιοχή τους ζήτημα τοπίου, δεν απέφερε από τις αρμόδιες αρχές, καμία ουσιαστική παρέμβαση.

Στο ίδιο περίπου κλίμα με το προηγούμενο άρθρο -ωστόσο με περισσή ειρωνεία-, μία ακόμη επιστολή της εποχής από αναγνώστη της εφημερίδας κάτοικο της Αφρικής, ο οποίος ζητάει να αποσυρθεί το έγγραφο του Προέδρου της Κοινότητας Πατισιανού Σφακίων περί αξιοποίησης του Φραγκοκάστελλου: “Στο τελευταίο φύλλο της εφημερίδας σας Νο 79 29.7.1980 που έφτασε στα χέρια μου, είδα με πολύ λύπη την επιστολή του... που αφορά το ιστορικό Φραγκοκάστέλλο, ο οποίος ούτε λίγο - ούτε πολύ λέγει πως οι κάτοικοι πιθανόν να καταστρέψουν το μνημείο. Θερμά συγχαρητήρια!!! για τον ιερό σκοπό και να το κάνουν όσο μπορούν γρηγορότερα, μια που κιόλας η περιοχή έχει καταστραφεί με τα γύρω κτίσματα χωρίς σχέδιο και χωρίς μελέτη”.

Αξίζει να τονίσουμε ότι από το έτος 1980 ξεκινάει μία ακόμη μεγαλύτερη πολιτιστική δραστηριοποίηση με την ίδρυση πολλών νέων συλλόγων από την μία άκρη του νησιού ως την άλλη. Στο Ηράκλειο ιδρύονται περί τους 160 νέους συλλόγους, στα Χανιά περί τους 190, στο Λασιθί πάνω από 70,¹³⁶⁶ ενώ για την περιοχή του Ρεθύμνου δεν έχουμε τέτοια εκτίμηση, μιας και στο βιβλίο των συλλόγων δεν ήταν αναγεγραμμένη η ημερομηνία ίδρυσης. Ωστόσο, εάν υποθέσουμε πως και στο Ρέθυμνο ίσχυσε η ίδια τάση, τότε μπορούμε εύκολα να διαπιστώσουμε πως σχεδόν τα μισά από τα σωματεία -που επί του παρόντος μας αφορούν- του νησιού, ιδρύθηκαν την εν λόγω περίοδο, περίοδος πρώτης έξαρσής τους, η οποία θα επαναληφθεί κάποια χρόνια αργότερα ως δεύτερη περίοδος έξαρσης, σε ένα εντελώς διαφοροποιημένο κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο. Μένοντας όμως προς το παρόν στο έτος 1980, ένας εκ των πολλών ιδρυθέντων συλλόγων στην περιοχή των Χανίων, είναι ο σύλλογος με την επωνυμία Ένωση Αραδαινιωτών «Ο ΦΑΡΑΓΚΑΣ», όπου όπως μας ενημερώνουν: “Σχεδόν το σύνολο των μελών του συλλόγου κατοικεί εκτός του οικισμού της Αράδαινας, η οποία έχει εγκαταλειφθεί από τη δεκαετία του ‘50. Πολλά μέλη κατοικούν και εργάζονται στο εξωτερικό”. Ενώ, στην ερώτησή μας, εάν το καταστατικό έχει τροποποιηθεί ως προς τον σκοπό, λαμβάνουμε την εξής απάντηση: “Δεν έχει τροποποιηθεί ποτέ. Παρά ταύτα μέσα στα πλαίσια των σκοπών του συλλόγου, την παρούσα περίοδο, ο σύλλογος εστιάζει τις δραστηριότητες του στη δημιουργία των καταλλήλων προϋποθέσεων για την ανοικοδόμηση, εξωραϊσμό και ανάπτυξη του οικισμού της Αράδαινας, ούτως ώστε να δημιουργηθούν τα κατάλληλα κίνητρα για την σταδιακή επανεγκατάσταση κατοίκων”. Αξίζει, τέλος, να παραθέσουμε τους σκοπούς του συλλόγου σύμφωνα με το αρχικό καταστατικό του 1980, όπως μας τους μεταφέρει ο πρόεδρος του συλλόγου: “α. Η ανάπτυξη δεσμών, αλληλεγγύης και η καλλιέργεια σχέσεων με άλλους συλλόγους, καθώς και η παροχή κάθε δυνατής υποστήριξης στα μέλη του. β. Η ενημέρωση της κοινής γνώμης επί των θεμάτων που απασχολούν το σύλλογο. γ. Η συμβολή στην πνευματική, πολιτιστική και κοινωνική ανάπτυξη των μελών. δ. Η διάσωση και προβολή της ιστορίας, των ηθών, των εθίμων και της πνευματικής παράδοσης των Σφακίων, καθώς και, η. Η προβολή της λαογραφίας και της λαϊκής τέχνης και η προσπάθεια για έρευνα, ανάπτυξη και αξιοποίηση των ιστορικών μνημείων της περιοχής. ε. Η δημιουργία κινήτρων για την εγκατάσταση στην Αράδαινα των αποδήμων Αραδαινιωτών κατά τους θερινούς μήνες”.

Το έτος 1981, ο δήμαρχος Ηρακλείου Καρέλης και ο δήμαρχος Ανωγείων Κλάδος, αναφερόμενοι στα πολιτιστικά ζητήματα, τονίζουν πως η πολιτιστική αποκέντρωση θα ανεβάσει το πνευματικό

¹³⁶⁶ Δεν βρήκαμε ημερομηνία ίδρυσης για όλους τους συλλόγους στο βιβλίο του Πρωτοδικείου Λασιθίου.

επίπεδο των κατοίκων της επαρχίας, ενώ την ίδια χρονιά, πραγματοποιείται το Α' Πανελλήνιο συνέδριο Κρητικών Σωματείων στις 13 και 14 Δεκεμβρίου στην Αθήνα. Η διοργάνωση του συνεδρίου έγινε από την *Παγκρήτια Ένωση* και τα θέματα που απασχόλησαν το διήμερο συνέδριο των κρητικών σωματείων ήταν: “Το Πολυτεχνείο Κρήτης”,¹³⁶⁷ “Το Πανεπιστήμιο Κρήτης - ένας απολογισμός”,¹³⁶⁸ “Η αποκατάσταση της ιστορίας της Κρήτης”,¹³⁶⁹ “Η παράδοση της Κρήτης και η επιβίωσή της”,¹³⁷⁰ “Ανώνυμες εταιρείες Λαϊκής Βάσεως”.¹³⁷¹ Μεταφέρουμε ένα απόσπασμα από τον χαιρετισμό του προέδρου της Παγκρητίου κ. Ανδρέα Τσουδερού προς τους συνέδρους: “[...] Μας προβληματίζει η διατήρηση της παράδοσής μας, μέσα και έξω από την Κρήτη. Μας προσβάλλει ο παραγκωνισμός των προσφορών μας προς την πατρίδα, από τις ιστορίες που διδάσκονται στα σχολεία μας. Μας απασχολεί το Πανεπιστήμιο μας και το Πολυτεχνείο μας. Μας κάνουν σκεπτικούς οι πολλές εταιρείες Λαϊκής βάσεως. Θέλομε τον ερχόμενο Μάιο που κλείνουν 40 χρόνια από τη μεγάλη μάχη της Κρήτης, να τραντάξει η Ελλάδα. [...]”. Αξίζει επίσης να μεταφέρουμε απόσπασμα της εισήγησης του Αλεξ. Παπαδερού: “Το Νησί μας βρίσκεται πράγματι στη φάση μιας ραγδαίας πολιτιστικής αλλαγής. Μιας αλλαγής, που η έκταση η ταχύτητα και η ποιότητά της αφήνει πολλούς έκπληκτους, άναυδους θα έλεγα καλύτερα και εμβρόντητους. Καμιά φορά έχει κανείς την αίσθηση, πως η αλλοίωση που έχουν επιφέρει τα τελευταία είκοσι χρόνια, είναι πολύ μεγαλύτερη, από την αλλοίωση που παρατηρήθηκε στη διαδρομή των είκοσι αιώνων, που προηγήθηκαν! [...]”, ενώ στα συμπεράσματα του συνεδρίου, βρίσκουμε πρόσκληση συνεπικουρούμενη όλων όσων ειπώθηκαν, το πνεύμα της οποίας φαίνεται να διαποτίζει -εάν όχι διαφωτίζει- την στάση των πολιτιστικών συλλόγων μέσα από τους σκοπούς και τις δράσεις τους: “Τέλος, αναλαμβάνουν τα σωματεία να εισηγηθούν μέσα σε τρεις μήνες, θετικές και πραγματοποιήσιμες λύσεις για τη διατήρηση της κρητικής παράδοσης μέσα και έξω της Κρήτης”.

Ο πολιτιστικός σύλλογος Βάμου “Ο ΠΡΙΝΟΣ” και ο πολιτιστικός σύλλογος Αγιοβασιλιωτών Πεδιάδος και οι δύο ιδρυμένοι το έτος 1981, έχουν γεωγραφική εμβέλεια τα όρια του χωριού τους και οι σκοποί τους, σύμφωνα με τις απαντήσεις των μελών τους, είναι για τον πρώτο: “Η πολιτιστική αναβάθμιση του Βάμου και η καλλιέργεια πνεύματος αλληλεγγύης μεταξύ των Βαμιανών” και για τον δεύτερο: “1. Πνευματική ανύψωση μελών, 2. ενημέρωση για επιστημονικά, κοινωνικά, οικονομικά και καλλιτεχνικά θέματα, 3. συμμετοχή στη δημόσια ζωή, 4. καλλωπισμός του χωριού”. Ο πολιτιστικός σύλλογος Αγιοβασιλιωτών Πεδιάδος, μας ενημερώνει επίσης, πως έχει εμπλουτίσει τους σκοπούς τον Δεκέμβριο του 2014: “Γίνεται λόγος για συναυλίες, συνεργασία με φορείς του δήμου Ηρακλείου, προβολές ταινιών, οργάνωση ημερίδων, προστασία της παράδοσης, με έμφαση στον εθελοντισμό, εξασφάλιση επιχορηγήσεων για την επίτευξη των σκοπών του συλλόγου και γενικά για την πρόοδο, πνευματική, κοινωνική, πολιτισμική του τόπου μας”.

Άλλες δράσεις που ελάμβαναν χώρα στην Κρήτη, ήταν τα αποκαλυπτήρια του Ερωτόκριτου και της Αρετούσας στην πλατεία Κορνάρου στις 12 Απριλίου 1981, έργο το οποίο φιλοτέχνησε ο γλύπτης Γιάννης Παρμακέλης, ο δεύτερος “Μουσικός Αύγουστος” στο Ηράκλειο από 1-16 Αυγούστου,¹³⁷² ενώ λίγα χιλιόμετρα πιο πέρα, Η “Αξιοποίηση Βάι από Αμερικανούς” προκαλεί ανησυχία, την ίδια στιγμή που ο ΕΟΤ σε απαντητικό έγγραφο στην αίτηση της Αμερικανικής εταιρείας, τονίζει ότι θεωρεί αναγκαιότητα τη διατήρηση του φοινικόδασους αλλά δεν έχει αντίρρηση για την αξιοποίηση της ευρύτερης περιοχής και ειδικότερα των όρμων “Αντικάρι, Τέντα, και Έλικος”. “Γιατί δεν ενημερώνεται ο κρητικός λαός” ρωτά ο βουλευτής Μανώλης Χατζηνάκης στη βουλή.

Υπόλοιπα άρθρα φέρουν τίτλους, όπως: “Ιεράπετρα ένα απέραντο γιαπί”, “Η Ιερά Αρχιεπισκοπής Κρήτης ίδρυσε σχολή βυζαντινής μουσικής”, “Αεροπορικά εισιτήρια κλεισμένα από πολιτικούς προεκλογικά”, “Καταπατήσεις ιστορικών χώρων στο Ηράκλειο”, “Δωρεάν βιβλία στους Πολιτιστικούς Συλλόγους και σε Κοινότητες από την Δραματική Σχολή Κρήτης με την ευκαιρία της συμπλήρωσης πέντε χρόνων από την ίδρυση της” κ.α.. Επιπλέον,¹³⁷³ πληροφορούμαστε για την επανασύσταση του

¹³⁶⁷ Με εισηγητή τον Τεγόπουλο, Αντιπρόεδρος της Δ.Ε. του Πολυτεχνείου Κρήτης.

¹³⁶⁸ Εισηγητής ο καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και μέλος της Δ.Ε. του πανεπιστημίου Κρήτης Νίκος Παναγιωτάκης.

¹³⁶⁹ Εισηγητής ο δημοσιογράφος Πάρις Κελαϊδης.

¹³⁷⁰ Εισηγητής ο Γενικός Διευθυντής της Ορθόδοξης Ακαδημίας Κρήτης Αλέξανδρος Παπαδερός.

¹³⁷¹ Εισηγητής ο Γ. Σουριαδάκης, Δικηγόρος Πρόεδρος του Συνδέσμου Κρητών Επιστημόνων.

¹³⁷² Ο οποίος στοίχησε 24 εκ. δρχ. από τα οποία ο δήμος μπορούσε να διαθέσει τα 4.

¹³⁷³ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 53, τ. 5 Αυγούστου 1981.

ελληνικού τμήματος του διεθνούς συμβουλίου μνημείων και τοποθεσιών Icomos,¹³⁷⁴ αλλά και για την σύσταση της εταιρείας “Τεχνική Κρήτης”¹³⁷⁵: “Με την υπ’ αριθμό 2260/9-6-81 απόφαση της Δ/σεως Εμπορίου Νομαρχίας Ηρακλείου εγκρίθηκε το καταστατικό της και χορηγήθηκε η άδεια συστάσεως της εταιρείας μας με την επωνυμία: “ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ” και με τον διακριτικό τίτλο “ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε.””

Συνεχίζοντας την αποδελτίωση στους χώρους των μηχανικών, βρίσκουμε την “Μελέτη διάθεσης απορριμμάτων νομού Ηρακλείου”, αλλά και την σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στη Νομαρχία Ηρακλείου εκπροσώπων φορέων καθώς και υπηρεσιακών παραγόντων “για το συντονισμό της προσπάθειας συγκέντρωσης στοιχείων του λαϊκού μας πολιτισμού, με πρωτοβουλία του Υπουργείου Εσωτερικών”.¹³⁷⁶ Το ίδιο έτος γίνεται η κατασκευή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Γάλλο Ρεθύμνου¹³⁷⁷

Θα σταθούμε και θα μεταφέρουμε αποσπάσματα, σε τρία θέματα τα οποία μας αφορούν και αναφέρονται, α) στο ζήτημα του περιβάλλοντος από την σύσταση σχετικού υπουργείου και έπειτα, στις παρεκκλίσεις των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων, αλλά και β) στη νομοθεσία για τα “Τοπία Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους”, μέσα από επεμβάσεις επίσημων προσώπων. “Μέτρα προστασίας περιβάλλοντος” ο τίτλος του άρθρου, που μεταφέρει την ερώτηση της Βιργινίας Τσουδερού στη Βουλή: “Προστασία της φύσης είναι ανάγκη για τη προστασία αυτής τούτης της ανθρώπινης ζωής, και ασφαλώς για τη διατήρηση της εθνικής φυσιογνωμίας ενός λαού. Έτσι το αντιμετωπίζουν το θέμα όλοι οι Ευρωπαϊκοί λαοί... Η καταστροφή της φύσης και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος συνεχίζεται, παρά την ιδιαίτερη σημασία που λέγεται ότι δόθηκε με την ίδρυση Υπουργείων με το αντικείμενο αυτό.... Η Κρήτη π.χ., χάνει την προσωπικότητά της: Μπαλί, Αγ. Γαλήνη, Χώρα Σφακίων, Φραγκοκάστελλο, χάσαν τη φυσιογνωμία τους, φόρεσαν την απρόσωπη κακότεχνη διεθνοποιημένη μάσκα των πολυώροφων κουτιών”, ενώ σε επόμενο τεύχος,¹³⁷⁸ **βρίσκουμε αναφορά στο τοπίο, με αφορμή τις “Παρεκκλίσεις σε ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις”**: “Στείλαμε στο Υπουργείο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος το παρακάτω έγγραφο: “Στην Ανατολική Κρήτη ζητούνται τον τελευταίο καιρό άδειες για καθ’ ύψος επέκταση ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων κατά παρέκκλιση ύψους και συχνά και συντελεστή εκμετάλλευσης πέραν των προβλεπόμενων από το Π.Δ. της 6-10-78. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση σας του υπ. αριθμ. 30634/13785/14-11-80, με την οποία χορηγείται για ξενοδοχείο της παραλίας, κοντά στην Αμερικανική Βάση Γουρνιών, δυνατότητα προσθήκης 5^{ου} ορόφου. [...] Είναι η πρώτη φορά μετά το όργιο εκμεταλλεύσεων αγροτικής γης που σημειώθηκε επί χούντας για ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, που επαναλαμβάνονται οι χαριστικές αυτές ενέργειες. Το γεγονός αυτό μας αναγκάζει να διαμαρτυρηθούμε. Διότι, επαναλαμβάνουμε, οι συγκεκριμένες παρεκκλίσεις δίνονται: α) χωρίς έλεγχο των ειδικότερων συνθηκών ασφαλείας και β) σε περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, με προσβολή πάντα του τοπίου. [...]”.

Η απάντηση που έλαβαν τα μέλη του ΤΕΕ/ΤΑΚ, και διαβάζουμε δύο τεύχη αργότερα¹³⁷⁹ έχει ως εξής: “Σ’ απάντηση του σχετικού εγγράφου σας, σας γνωρίζουμε ότι με το Προεδρικό Διάταγμα με αρ. 910/10.10.77 ΦΕΚ 305 τεύχος Α περί οργανισμού του Υ.Δ.Ε. και ειδικότερα στο άρθρο 35 αυτού, προβλέπεται τμήμα προστασίας περιβάλλοντος στο οποίο υπάγονται η διερεύνηση και η μελέτη διά την εφαρμογή μέτρων προστασίας και διατηρήσεως του φυσικού τοπίου κατά τη μελέτη εγκαταστάσεως οικισμών, τουριστικών και άλλων συγκροτημάτων. Το τμήμα σήμερα έχει ατονίσει. Σήμερα αρμόδια για τις παρεκκλίσεις είναι η Δ/νση ΓΑ. Η Διευθυντής Λικ. Δούση”.

Κλείνοντας το έτος 1981, μεταφέρουμε τις “Αρμοδιότητες Εφορείας Νεώτερων Μνημείων και Δικαιολογητικά Χορήγησης Αδειών”¹³⁸⁰: “Η νεοσύστατη 7^η Εφορεία Νεώτερων Μνημείων, περιφερειακή υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών έχει έδρα το Ηράκλειο και αρμοδιότητες σ’ ολόκληρη

¹³⁷⁴ Ελληνικό Τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Μνημείων και Τοποθεσιών.

¹³⁷⁵ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 54, τ. 11/8/81.

¹³⁷⁶ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 55, τ. 17-11-1981.

¹³⁷⁷ Αρχιτέκτονες του Εργαστηρίου 66, Σ. Αντωνακάκη, Δ. Αντωνακάκης, Α. Μονεμβασίτου, Μπ. Μπαμπάλου, Α. Νουκάκης, Θ. Φωτίου και συνεργάτες τους Μ. Καλιτζίδου, Μ. Καλογεράκου, Μ. Κοπανάρη, Ε. Κουμαριανού και Κ. Μαλαχτάρη. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 200.

¹³⁷⁸ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 51, τ. 5-6-1981.

¹³⁷⁹ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 53 5-8-1981.

¹³⁸⁰ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 55, τ. 17-11-1981.

την Κρήτη. Ελέγχει περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, ιστορικούς τόπους, παραδοσιακούς οικισμούς και μεμονωμένα νεώτερα μνημεία ή ιστορικά κτήρια που έχουν κηρυχθεί διατηρητέα σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 1469/50 “περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830”.¹³⁸¹ Ενώ, λίγο πιο κάτω: “Η 7^η Εφορεία Νεώτερων Μνημείων έχει τη δυνατότητα έκδοσης αποφάσεων εγκρίσεως εργασιών, όπως -μεταξύ άλλων-: δ) στη χορήγηση εγκρίσεων δια την κατεδάφιση μη χαρακτηρισθέντων ως διατηρητέων κτιρίων τα οποία ευρίσκονται εντός των προστατευόμενων οικισμών, ιστορικών τόπων και τόπων ιδιαίτερου φυσικού κάλλους”.

Το έτος 1982, η Μελίνα Μερκούρη υπουργός Πολιτισμού επισκέπτεται την Κρήτη από την οποία κάνει έκκληση “να σωθεί η κληρονομιά της Κρήτης, όποτε και λίγες ημέρες μετά “Πάρθηκαν άμεσα μέτρα για την προστασία της Κνωσού από το υπουργείο πολιτισμού”. Για το σκοπό αυτό, συγκροτήθηκε επιτροπή η οποία θ’ ασχολείτο με την προστασία και συντήρηση των Μινωικών Ανακτόρων της Κνωσού. Η επιτροπή αποτελείτο από εκπρόσωπο των Ελλήνων αρχαιολόγων κ. Πλάτων Σακελαράκη από εκπρόσωπο του Icomos κ. Ηρακλή Πυργιανάκη, από εκπρόσωπο της εφορίας αρχαιοτήτων καθώς και εκπρόσωπο αρχιτεκτόνων. Την ίδια χρονιά, ο αρχαιολόγος Σακελαράκης δημοσιοποιεί τα αρχαιολογικά ευρήματα στις Αρχάνες, μεταξύ των οποίων, μεγάλος αριθμός αρχαίων τάφων και αποθέσεων κρανίων των προανακτορικών χρόνων στο μινωικό νεκροταφείο στο Φουνί και στο ανακτορικό κτίριο στην τουρκογειτονιά στις Αρχάνες Ηρακλείου, αλλά και αρχαιολογικά ευρήματα στο Ιδαίον Άντρον τα οποία ανήκουν στον 8^ο και 7^ο π.Χ. αιώνα με επικεφαλής και πάλι τον καθηγητή Γιάννη Σακελαράκη, με την πολύτιμη συνεργασία και χρηματοδότηση του δήμου Ανωγείων και το δήμαρχο Γ. Κλάδο. Την ίδια στιγμή που “από τη δραστηριότητα του τμήματος” ΤΕΕ/TAK, πληροφορούμαστε για “ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ”¹³⁸²: “Προς Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Γρ. Υπουργού, Γραφ. Γεν. Γραμματέως, με κοινοποίηση: ΥΧΟΠ, και Πολεοδομικό Γραφείο Δήμου Ηρακλείου. “Επισημαίνουμε το γεγονός ότι δίδονται τον τελευταίο καιρό άδειες ανέγερσης οικοδομών που συνεπάγονται αναπόφευκτα καταστροφές Μνημείων. Αναφέρουμε επίσης τη χορήγηση άδειας (ΥΠΠΕΑ/Β/Φ38/42966/1173/23-8-80) για την ανέγερση οικοδομής πάνω στον Προμαχώνα Σαμπιονέρα επί της οδού Δουκός Μποφώρ, και μάλιστα σε σημείο που έκθεση πραγματογνωμοσύνης του Τμήματός μας επισημαίνει ότι υπόκειται σε κίνδυνο κατολισθήσεων [...]”.

Ωστόσο, δύο χρόνια αργότερα θα υπάρξουν αντιδράσεις για τον τρόπο της γέννησης του Δια που ανέκυψε με τις ανασκαφές Σακελαράκη, και οι οποίες θα υπάρχουν -άλλοτε βουβά και άλλοτε φανερά- μέχρι και σήμερα, στίγμα του οποίου μας δίνει με άρθρο του, πολίτης της περιοχής Λασιθίου: “Οι αρχαιολόγοι μπορούν να έχουν τις απόψεις τους αλλά και η μυθολογία έχει τις δικές της και δεν δέχεται παρεμβάσεις. Δεν περίμενε αρχαιολόγους να τη φτιάξουν... Ο Όμηρος όταν έγραφε ότι ο Δίας γεννήθηκε σ’ ένα σπήλαιο στο βουνό Δίκη της Ανατολικής Κρήτης, ήξερε τι έγραφε. Δεν προσπαθούσε να αποκτήσει όνομα αλλά προσπαθούσε να τιμήσει το ελληνικό πνεύμα...”¹³⁸³

Στον χώρο των πολιτιστικών εκδηλώσεων και αυτή τη χρονιά υπάρχει έντονη ενεργοποίηση: “Μουσικός Αύγουστος στο Ηράκλειο”, “Παγκρήτια έκθεση λαογραφικής παράδοσης” στο Ηράκλειο συντονιστής της οποίας “θα είναι ο σύλλογος Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου ο οποίος θα συνεργαστεί με όλα τα πολιτιστικά σωματεία του Ηρακλείου με πρωτοβουλία του ΕΟΜΜΕΧ” στην Αθήνα, εκδηλώσεις σε Ατσιπόπουλο και Γέργερι, “πραγματοποιείται η πέμπτη συνάντηση Καλυβιανών “επιστροφή στις ρίζες μας”, “εκδηλώσεις συλλόγου Μυρθιών Ρεθύμνης”, ενώ η ίδρυση των σωματείων τόσο σε Κρήτη όσο και σε Αθήνα συνεχίζεται με αμείωτο ρυθμό: “Ένας ακόμη κρητικός σύλλογος στην Αθήνα”.¹³⁸⁴

Στο πνεύμα όλων όσων έχουν προηγηθεί, και οι σκοποί, τόσο του πολιτιστικού συλλόγου Σφάκας Λασιθίου όσο και του Πολιτιστικού - Μορφωτικού - Αναπτυξιακού Συλλόγου Κριτσάς Λασιθίου με την επωνυμία “ΛΑΤΩ” και έτος ίδρυσης το 1982, των οποίων εξίσου η γεωγραφική εμβέλεια περιορίζεται στα όρια των ομώνυμων χωριών. Συγκεκριμένα, ο πολιτιστικός σύλλογος Σφάκας μας απαντά αναφορικά με τον σκοπό, ο οποίος δεν έχει τροποποιηθεί μέχρι σήμερα: “Βασικά είναι η διατήρηση και ανάδειξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο να κάνει εκδηλώσεις, ξεναγήσεις, εκδρομές, παραδοσιακά δρώμενα, θέατρο, προβολές, μουσικές βραδιές και προώθηση και ανάδειξη της μουσικής μας

¹³⁸¹ Π.Δ. 733 που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 183/τ.Α’/11.8.80.

¹³⁸² Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 58, τ. 8-4-1982.

¹³⁸³ Κρητικά Νέα, τ. 10 Μαΐου 1984.

¹³⁸⁴ Κρητικά Νέα, τ. Σεπτεμβρίου 1982.

παράδοσης. Να είναι θεματοφύλακας των πολιτιστικών στοιχείων και τυχόν αρχαιοτήτων της περιοχής μας". Ενώ, ο σύλλογος "ΛΑΤΩ" ως σκοπούς έχει: "1. Τη διαφύλαξη και προστασία: της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, του λαογραφικού μας υλικού, των αρχαιολογικών μας μνημείων, του οικιστικού χρώματος της Κριτσάς, του φυσικού περιβάλλοντος. 2. Τη διοργάνωση εκδηλώσεων. 3. Την προβολή των τοπικών μας θεμάτων και προβλημάτων. 4. Γενικά την οιαδήποτε προβολή της Κριτσάς". Στην ίδια νυν περιφερειακή ενότητα, το έτος 1982 ιδρύονται και περιβαλλοντικοί σύλλογοι, όπως ο σύλλογος προστασίας και διατήρησης περιβάλλοντος "Άγιος Νικόλαος" με αριθμό καταστατικού 174, και ο σύλλογος προστασίας ιδιοκτησίας και περιβάλλοντος περιφέρειας Ιεράπετρας, με αριθμό καταστατικού 198. Αξίζει να σημειώσουμε, πώς η πιο πάνω παράμετρος: "διαφύλαξη και προστασία οικιστικού χρώματος", έχει αποδειχθεί αρκούντως αποτελεσματική και αρκεί κάποιος να επισκεφθεί το ξεχωριστό τούτο χωριό για να το διαπιστώσει.

Στις υπόλοιπες συνθήκες του νησιού, βρίσκουμε αναφορές για τον "Ορυκτό πλούτο της Κρήτης", για τους "Νερόμυλους Ορθέ Μυλοποτάμου", το "Κρητικό χωριό για τους απόδημους Κρητικούς", "Τα έργα που θα χρηματοδοτηθούν στην Κρήτη", "Προσδιορίστηκε ο γεωλογικός χαρακτήρας της Κρήτης", "Έργοστάσιο ενδυμάτων στον Βάμο", "Ανατέθηκαν σε ειδικά γραφεία πολεοδομικές μελέτες 22 πόλεων της Κρήτης", κλπ.¹³⁸⁵

Σε τεύχος του Πληροφοριακού Δελτίου ΤΕΕ/ΤΑΚ,¹³⁸⁶ βρίσκουμε την "Πρόσκληση εκδήλωση ενδιαφέροντος για μόνιμες επιτροπές". Αξίζει να επισημάνουμε πως από εδώ και στο εξής, θα μεταφέρουμε κάθε αλλαγή στις μόνιμες επιτροπές του ΤΕΕ/ΤΑΚ και ΤΔΚ μέχρι και το έτος 2015, καθότι θέλουμε να διακρίνουμε εάν γίνεται αναφορά στο τοπίο. Για το έτος 1982, λοιπόν, οι επιτροπές διαμορφώνονται ως εξής: Μόνιμη Επιτροπή¹³⁸⁷ Επαγγελματικών, Μ.Ε. Οικιστικών, Μ.Ε. Παραλαβής Πραγματογνωμοσυμών, Μ.Ε. Αναπτυξιακών, Μ.Ε. Λασιθίου, Μ.Ε. Χημικού Μηχανικού – Μεταλλειολόγου, Μ.Ε. Βιομηχανίας και Ενέργειας, Μ.Ε. Άρθρου 16 Εσωτερικού Κανονισμού, Μ.Ε. Θεμάτων Πολιτικού Μηχανικού και τέλος, Μ.Ε. Παιδείας.

Το ΤΕΕ/ΤΑΚ παρουσιάζει επίσης πολύ μεγάλη σεμιναριακή δραστηριότητα ανάμεσα στην οποία βρίσκουμε: "Σεμινάριο διαχείριση αστικών λυμάτων"¹³⁸⁸ και "Σεμινάριο εξοικονόμησης ενέργειας στη βιομηχανία, στις μεταφορές και στις κατασκευές".¹³⁸⁹ Τα ζητήματα ενέργειας και διαχείρισης αστικών αποβλήτων βρίσκονται πλέον σε κεντρική θέση στα ενδιαφέροντα όλων των κλάδων των μηχανικών. Ενδιαφέρον, όμως, βρίσκουμε σε ένα ακόμη σεμινάριο που διοργάνωνε το ΤΕΕ/ΤΑΚ σε συνεργασία με τον σύλλογο Αρχιτεκτόνων Ν. Ηρακλείου, με θέμα: "Οργάνωση του περιβάλλοντος χώρου - Βασικές εξυπηρετήσεις οικιστικών συνόλων". Σκοπός του σεμιναρίου ήταν: "1) η παρουσίαση των προβλημάτων: α) οργάνωση του οικιστικού περιβάλλοντος μικρών αστικών κέντρων, β) προστασία και ανάδειξη των παραδοσιακών οικισμών, 2) η διατύπωση προτάσεων οικιστικής ανάπτυξης και σχεδιασμού". Το ενδιαφέρον σημείο στο οποίο σταθήκαμε, ήταν ότι στα εν λόγω σεμινάρια μεταξύ άλλων έγιναν αναφορές στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση - ίσως η πρώτη σε επίπεδο Κρήτης-, στα σχολικά κτίρια υπό το πρίσμα της περιβαλλοντικής ψυχολογίας αλλά και στον αστικό δημόσιο χώρο. Είναι γνωστό, ότι η Αρχιτεκτονική έχει άμεση και αντιληπτή σχέση με την έννοια του χώρου αλλά και του τοπίου στο πλαίσιο της "ένταξης" των αρχιτεκτονημάτων, πολύ πριν ενδεχομένως την αποκτήσουν και οι υπόλοιποι κλάδοι στην χώρα μας.¹³⁹⁰ Και μιλώντας για αρχιτεκτονήματα, την περίοδο εκείνη διαφαίνονται τα πρώτα κτίρια του Πολυτεχνείου Κρήτης στα Κουνουπιδιανά Ακρωτηρίου Χανίων,¹³⁹¹ από το Εργαστήριο 66.

Το έτος 1983, η Κρήτη φαίνεται μέσα από τα αρχεία, σαν μία γεωγραφική περιοχή σε πολυεπίπεδη έπαλξη: "Το μεσαιωνικό Ρέθυμνο και τα προβλήματά του", "326 εκ. δρχ. για τα αρδευτικά έργα της

¹³⁸⁵ Οι οποίες ήταν: Ηράκλειο, Τυμπάκι, Μοίρες, Αρκαλοχώρι, Καστέλλι, Αγ. Μύρων, Χανιά, Σούδα, Καστέλλι, Χώρα Σφακιών, Παλιόχωρα, Καλύβες, Ρέθυμνο, Πέραμα, Σπήλι, Ανώγεια, Αμάρι, Αγ. Νικόλαος, Ιεράπετρα, Σητεία, Νεάπολη και Τζεργιάδο.

¹³⁸⁶ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 58, τ. 8-4-1982.

¹³⁸⁷ Στο εξής: Μ.Ε.

¹³⁸⁸ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 61, τ. Σεπτέμβρης 1982.

¹³⁸⁹ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 64, τ. 23/12/82.

¹³⁹⁰ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 59, τ. Ιούνιος 1982.

¹³⁹¹ Και τους αρχιτέκτονες: Σ. Αντωνάκης, Δ. Αντωνάκης, Α. Μονεμβασίτου, Μπ. Μπαμπάλου, Α. Νουκάκης, Θ. Φωτίου και συνεργάτες τους, Μ. Καλιοτζίδου, Μ. Καλογεράκου, Μ. Κοπάνρη, Ε. Κουμαριανού και Κ. Μαλαχτάρη. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 198.

Ιεράπετρας”, “14-15 Μαΐου διήμερες εκδηλώσεις στα Σακτούρια Ρεθύμνης” για να τιμηθεί η επέτειος του ολοκαυτώματος του χωριού από τους Γερμανούς κατακτητές το Μάη του 1944”, “Πολιτιστική εκδήλωση από το σύλλογο “Β. Κορνάρος””, “Το σπίτι του Αποκόρωνα”, “Κορνάρεια” στη Σητεία, “Γιορτή κρασιού στο Ρέθυμνο”, “Κρητικό πανηγύρι στον Αχεντριά”, “Ιστορικό μνημείο στο Θέρισσο για τον Ε. Βενιζέλο” “Επιβάλλεται η ανάπτυξη του χειμερινού τουρισμού στην Κρήτη”, “Αρχίζει η αξιοποίηση της νότιας Κρήτης”, “Αρχαιολογικά ευρήματα στην Λύττο ή Λύκτο” κ.α.¹³⁹²

Από τον τεχνικό κόσμο του νησιού, εντοπίζουμε, τα “Νέα έργα στην Αμερικανική βάση Γουρνών”¹³⁹³ στα οποία αντιδρά μέσω επιστολής το ΤΕΕ/TAK για μη συμμετοχή τους, κάνοντας λόγο για προσβολή της εθνικής αξιοπρέπειας, “Προτάσεις στο Νομαρχιακό συμβούλιο για την επέκταση της ΒΙΠΕ”, “Ανέγερση 148 εργατικών κατοικιών στο Ηράκλειο”, “Επιστολή του ΤΕΕ/TAK προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης για επιτάχυνση της διαδικασίας της αποκέντρωσης”¹³⁹⁴ (πόρων και διαχείρισης, κρατικού μηχανισμού, ΟΤΑ) αλλά και προς το Δ.Σ. της ΕΤΒΑ,¹³⁹⁵ σαν αποτέλεσμα των ενστάσεων των μηχανικών για τις εγκαταστάσεις βιοτεχνικών κτιρίων στη Βιομηχανική Περιοχή Ηρακλείου. Ένα μήνα μετά, παρουσιάζεται ο πρώτος στην Ελλάδα σε περιεχόμενο και κλίμακα (1:275.000) σεισμοτεκτονικός χάρτης της Κρήτης, την δαπάνη του οποίου ανέλαβε το ΤΕΕ/TAK και ΤΕΕ/ΤΔΚ¹³⁹⁶ ενώ συντάχθηκε από τους Ι. Δρακόπουλο, Ν. Φυτρολάκη, Ν. Δελήμπαση και Ν. Μαρκόπουλο.¹³⁹⁷ Στα τέλη του έτους,¹³⁹⁸ στις 2, 3 και 4 Δεκέμβρη, πραγματοποιήθηκε τριήμερο συζητήσεων για την επιχείρηση πολεοδομικής ανασυγκρότησης Κρήτης (ΤΕΕ/TAK και ΤΔΚ), μελετήθηκε η πορεία των μελετών ΕΠΑ (όργανο οργάνωσης δημόσιου χώρου), πραγματοποιήθηκε “Σεμινάριο διαχείρισης στερεών αποβλήτων στην Ελλάδα” στις 9 και 10 Δεκέμβρη, κλπ. Το Α΄ βραβείο πανελλήνιου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού δόθηκε για το πολιτιστικό κέντρο δήμου Ηρακλείου, του οποίου η μελέτη έγινε το 1983, ενώ η αναμορφωμένη μελέτη κάποια χρόνια αργότερα από τους Τάσο Μπίρη, Δημήτρη Μπίρη, Πάνο Κόκκορη με συνεργάτες αρχιτέκτονες τους, Γιάννη Ρόζο και Γιάννη Αγγελάκο.¹³⁹⁹ Επιπλέον, ξεκίνησε η κατασκευή του Πανεπιστημιακού Νοσοκομείου Ηρακλείου η οποία διήρκησε μέχρι το έτος 1989 από τους αρχιτέκτονες Θ. Παπαγιάννης και συνεργάτες.¹⁴⁰⁰

“Διαμαρτυρία της Εθνικής Επιτροπής του ICOMOS – Πάρκινγκ και εστιατόρια στα τείχη του Ηρακλείου”, ο τίτλος του άρθρου που μεταφέρει την ανεξέλεγκτη μορφή που είχε πάρει -ξανά- για τα καλά, η οικοδομική δραστηριότητα, το αποτέλεσμα της οποίας θα απασχολήσει στο εξής και μέχρι και σήμερα την εκάστοτε δημοτική αρχή: “... παρ όλη την αρνητική απόφαση του κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου του ΥΠΠΕ (Πρακτικό Αυγούστου ‘83) να μην παραχωρηθούν τα τείχη του Ηρακλείου στο Δήμο, συνεχίζονται οι αποδεδειγμένα απ’ αυτόν οι αυθαίρετες και καταστρεπτικές εργασίες, δλδ επιχωματώσεις, βλάβες στα τείχη, κατασκευές πάρκινγκ και γηπέδων και εστιατορίων, διάνοιξη οδού πάνω σ’ αυτά κλπ, με αποτέλεσμα να οδηγείται ένα τέτοιο μνημείο σε πλήρη καταστροφή και εξαφάνιση...”.

Την ίδια στιγμή που σαν “αντιπολίτευση” ο επίσημος φορέας του κράτους για τεχνικά ζητήματα, ασχολείται με την “Αρχιτεκτονική κληρονομιά”, την “Τεχνική ενημέρωση για τους όρους δόμησης των οικισμών της χώρας”,¹⁴⁰¹ την “Οικοδομική δραστηριότητα - όγκος οικοδομών, 1978-1982 ανά μήνα”¹⁴⁰² και προχωρεί στην συγκρότηση επιτροπής για τον καθορισμό αρχαιολογικών χώρων, επιτροπής για την Ελούντα και για τον εντοπισμό αποδεκτών λυμάτων. Επιπροσθέτως, εντοπίζουμε το “Πρόγραμμα έργων και μελετών Νομαρχιακού προγράμματος Ν. Λασιθίου”, την “Ανάθεση έργου σε ομάδα εργασίας για την χωροθέτηση των λατομικών εγκαταστάσεων στο Ν. Ηρακλείου” κ.α.. Βρίσκουμε, όμως, και τις **“Περιοχές Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους” στο Ν. Λασιθίου: “Από την 7^η Εφορεία Νεότερων**

¹³⁹² Κρητικά νέα, αρχειακός τόμος έτος 1983.

¹³⁹³ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 68, τ. Απρίλης 1983.

¹³⁹⁴ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 70, τ. Ιούνιος 1983.

¹³⁹⁵ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 72-73, τ. Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1983.

¹³⁹⁶ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 74, τ. Οκτώβρης 1983.

¹³⁹⁷ Στην τιμή των 500 δρχ.

¹³⁹⁸ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 75-76, τ. Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1983.

¹³⁹⁹ Βλ.: Κωτσάκη Α.(επιμ.), 2014, σ. 167.

¹⁴⁰⁰ Ομάδα μελέτης, τους Μ. Κουτσούνα, Θ. Παπαγιάννη, Α. Γκαμίνη – Βέλιου, Γ. Μπαϊμπάς, Α. Παριανού και Ι. Τερζόγλου. Βλ.: Κωτσάκη Α.(επιμ.), 2014, σ. 202.

¹⁴⁰¹ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 65, τ. Ιανουάριος 1983.

¹⁴⁰² Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 66, τ. Φεβρουάριος 1983.

Μνημείων, σχετικά για τις περιοχές ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους, λάβαμε το παρακάτω έγγραφο: Μετά από ανάλογες συνεννοήσεις που είχε η Υπηρεσία μας με την ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, σας ενημερώνουμε για τον τρόπο ελέγχου από πλευράς 7^{ης} Εφορείας Νεωτ. Μνημείων σε περιοχές του Ν. Λασιθίου που είναι κηρυγμένες ως "τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους": Παχυάμμος, Μόχλος, Μίλατος (παλιός οικισμός), Μίλατος (εκτός οικισμού προς Βορρά έως και την παραλία), Ίστρον (Καλό Χωριό), Οροπέδιο Λασηθίου, Οικισμός Μαυρικιανός Ελούντας, Παραλία Αλμυρού (ανατολικά Αγ. Νικολάου), Σελάκανος (δάσος)". Και συνεχίζει το έγγραφο, αναλύοντας την "Διαδικασία ελέγχου: "Ο φάκελος με την πλήρη αρχιτεκτονική μελέτη υποβάλλεται στην 7^η Εφορεία Νεωτ. Μνημείων, η οποία εκδίδει την απόφαση έγκρισης αρχιτεκτονικών σχεδίων και με πρώτο όρο, όπου γίνονται εκσκαφές (στην περιοχή αρμοδιότητας ΚΔ' Εφορείας Κλασσ. Αρχ/των) να ειδοποιείται έγκαιρα η ΚΔ' Εφορεία Αρχ/των και ο φύλακας Γουρνιών, στους οποίους κοινοποιείται η απόφαση της 7^{ης} Εφορείας Νεωτ. Μνημείων με συνημμένο τοπογραφικό".

Κατά το έτος 1983,¹⁴⁰³ λαμβάνει χώρα και το πρώτο Αναπτυξιακό συνέδριο Λασιθίου στις 27-28 Αυγούστου στο Τζερμιάδο και στον Άγιο Γεώργιο, σε συνεργασία με τοπικούς και άλλους επιστημονικούς φορείς. Οι εισηγήσεις από μέλη του ΤΕΕ/ΤΑΚ είχε ποικίλη θεματολογία: 1. ιστορικά - λαογραφικά οροπέδιου Λασιθίου, 2. δημογραφικά - κοινωνικά - οικονομικά χαρακτηριστικά και δυνατότητες, 3. δημόσιες επενδύσεις πρόταση πενταετούς, 4. αναγκαιότητα για την ανάπτυξη βιοτεχνίας, 5. τουρισμός - εμπόριο - τράπεζες - δημόσιες υπηρεσίες μεταφορές, 6. παιδεία - εκπαίδευση σημερινή κατάσταση δυνατότητες - προτάσεις, 7. οικιστική - κοινωνική υποδομή - δίκτυα επικοινωνιών - μεταφορές - ενέργεια, 8. αιολική ενέργεια - ανεμόμυλοι, 9. ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης στην ανάπτυξη, 10. νέες χρηματοδοτικές δυνατότητες, έδαφος, αναδασμός - γενικά - άλλοι αναδασμοί στην Κρήτη - ο αναδασμός στο Οροπέδιο, 11. υδάτινο δυναμικό - αποχέτευση πλημμυρών, 12. γεωργία - σημερινή κατάσταση - προβλήματα δυνατότητες - προτάσεις, 13. κτηνοτροφία - σημερινή κατάσταση - προβλήματα δυνατότητες - προτάσεις". Μεταξύ άλλων, ο τότε πρόεδρος του ΤΕΕ/ΤΑΚ Σταύρος Καμπέλης, ανέφερε πως η συμβολή των αναπτυξιακών συνεδρίων στο δημοκρατικό προγραμματισμό απαιτεί: "α) την ενεργό συμμετοχή του πολίτη, β) υπεύθυνους ενημερωμένους πολίτες, γ) τη δυνατότητα συνεχούς διαλόγου με την πολιτεία αλλά και με εκπροσώπους των πολιτών στα όργανα προγραμματισμού", τόνισε επίσης ότι "Ζητούμενο είναι η αποκέντρωση", ενώ στο όγδοο από το σύνολο των συμπερασμάτων που ανέφερε, **βρίσκουμε αναφορά στο τοπίο και πάλι με αφορμή τους ανεμόμυλους:** "Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην αξιοποίηση της αιολικής ενέργειας στην περιοχή. Ο παραδοσιακός αντλητικός ανεμόμυλος, εκτός από την αποφασιστική συμβολή του στη διαμόρφωση του τοπίου έχει σημαντικά τεχνολογικά προτερήματα που του επιτρέπουν με κατάλληλη κατασκευή να αποδώσει ισχύ 1,4 HP με χαμηλό άνεμο [...]"

Τόσο ο πολιτιστικός σύλλογος Σκινιά του Δήμου Μίνωα Πεδιάδος, όσο και ο πολιτιστικός σύλλογος Αμπελούζου,¹⁴⁰⁴ σύλλογοι οι οποίοι ιδρύθηκαν το έτος 1983, έχουν γεωγραφική εμβέλεια τα όρια των ομώνυμων χωριών τους. Για τον μεν πρώτο, ο σκοπός ορίζεται ως εξής: "Σκοπός του Συλλόγου είναι η πνευματική, μορφωτική και πολιτιστική εξύψωση και ανάπτυξη των μελών του σωματείου σαν άτομα χωριστά αλλά και σαν σύνολο στη μικρή κοινωνία της κοινότητας Σκινιά" [.....] Αυτό θα επιτευχθεί με α) την προστασία του περιβάλλοντος, β) την προστασία των λαϊκών εθίμων και παραδόσεων της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, της λαϊκής τέχνης και της κρητικής μουσικής, γ) την ίδρυση βιβλιοθήκης, πνευματικού και ψυχαγωγικού κέντρου, δ) την οργάνωση διαλέξεων, συγκεντρώσεων, εκδρομών, ψυχαγωγικών εκδηλώσεων κλπ". Ενώ για τον πολιτιστικό σύλλογο Αμπελούζου, "Οι σκοποί του συλλόγου είναι: α) ανάπτυξη του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου των κατοίκων, β) η ενημέρωση σε επιστημονικά, κοινωνικά, καλλιτεχνικά, οικονομικά, αγροτικά και επαγγελματικά θέματα, γ) η μελέτη και η συνειδητοποίηση των προβλημάτων που αφορούν τον Αμπελούζο, δ) η υπεύθυνη τοποθέτηση και η αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών, ε) η ενεργός συμμετοχή του συλλόγου στην δημόσια ζωή του Αμπελούζου, στ) η σωστή αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των κατοίκων και η ανάπτυξη φιλίας συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ τους, ζ) η διάσωση και διατήρηση των στοιχείων του παραδοσιακού πολιτισμού, η) η προστασία του φυσικού και ιστορικού περιβάλλοντος της περιοχής". Κανένας από τους δύο συλλόγους δεν έχει τροποποιήσει το καταστατικό ως προς τον σκοπό μέχρι σήμερα.

¹⁴⁰³ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 72-73, τ. Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1983.

¹⁴⁰⁴ Από το 2011 αποτελεί μέρος του Δικτύου Συλλόγων Μεσαράς, οπότε συμμετέχει σε κοινές δράσεις σε όλη την περιοχή.

Θα κλείσουμε το ιδιαίτερα “δραστήριο” έτος 1983 με την πρώτη παγκρήτια παγκόσμια σύναξη στην Κρήτη, η οποία έγινε από την Παγκρήτια Ένωση Αθηνών-Πειραιώς υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, το διάστημα 16-18 Αυγούστου 1983, στο Ρέθυμνο. Στην α’ ανακοίνωση της οργανωτικής επιτροπής, αναφέρεται ο σκοπός του συνεδρίου, ο οποίος είναι: “... η διατήρηση της Κρητικής Παράδοσης (Γράμματα-Γλώσσα-Τέχνη-Έθιμα κλπ), από τους νεώτερους κρητικούς και τις κρητικές της διασποράς. Θα συζητηθούν ακόμη, ο τρόπος και τα μέσα, για τη συμβολή των ομογενών στην ανάπτυξη της Κρήτης. Για τους λόγους τούτους, κατά την άποψή μας, οι βασικοί ομιλητές θα πρέπει να είναι εκείνοι, που θα έλθουν από τα διάφορα μέρη του κόσμου, ώστε να ακούσουμε τις απόψεις τους στα παραπάνω θέματα και να καθορίσουμε από κοινού τα μέσα, για την πραγμάτωση των προτάσεων και των αποφάσεων του Συνεδρίου [...]”.

Η χωροταξική μελέτη του 1984 αναφέρει ότι η απογραφή του 1981 είχε αποκαλύψει μία σημαντική μείωση του πληθυσμού των νοτιών επαρχιών απέναντι σε αυτές του Βορρά, και απώλεια πληθυσμού σε όλες τις επαρχίες. Ήταν χαρακτηριστική η μικρή πληθυσμιακή πυκνότητα σε σχέση με τον μέσο όρο της χώρας.¹⁴⁰⁵ Η Ελλάδα, το έτος 1984, μετρούσε ήδη δύο χρόνια διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, ήταν επίσημα μέλος της ΕΟΚ, ωστόσο τα προβλήματα της ανάπτυξης γινόντουσαν θέμα συνεδρίου: “Τα προβλήματα της ανάπτυξης της Κρήτης στη δεκαετία του ‘80”, το οποίο έγινε στις 10 και 11 Μαρτίου, οι φωνές για την “Αξιοποίηση της νότιας Κρήτης” όλο και δυνάμωναν, όπως και οι “φωνές” από το νοτιοανατολικό άκρο του νησιού: “Εμποδίζεται η ανάπτυξη της Ιεράπετρας από την Αρχαιολογική Εταιρεία”: “...οι κάτοικοι τονίζουν πως στο βωμό της δωρικής Ιεράπετρας δεν μπορεί να θυσιάσει η εξέλιξη και η οικοδομική δραστηριότητα της σύγχρονης πόλης. Ενώ, 37 χιλιόμετρα ανατολικά της Ιεράπετρας ιδρύεται ο πολιτιστικός σύλλογος Γουδουρά, γεωγραφική εμβέλεια του οποίου είναι το ομώνυμο ψαροχώρι και “σκοποί του συλλόγου είναι πολιτιστικές και φιλανθρωπικές εκδηλώσεις”.

Τέλος, βγαίνει διάταγμα για τους νέους όρους δόμησης για ξενοδοχεία και τουριστικές μονάδες με σκοπό να καταργηθεί η μέχρι πρότινος προνομιακή μεταχείριση των πολιτών με την τακτική έγκρισης παρεκκλίσεων. Όπως δήλωνε ο Κουλουμπής εκείνη την εποχή: “θα πρέπει όλοι να ξέρουν τους κανόνες του παιχνιδιού” και συνέχιζε: “τα κτίρια των τουριστικών-ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων ανεγείρονται σε απόσταση 70 τουλάχιστον μέτρων από τη γραμμή του αιγιαλού, όπως αυτή ορίζεται από τις ισχύουσες διατάξεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι με το προηγούμενο Διάταγμα, για την ανέγερση ενός ξενοδοχείου δυναμικότητας 300 κλινών ήταν απαραίτητη έκταση 60 στρεμμάτων τώρα μειώνεται σε 43,4 στρέμματα ενώ ανώτατο όριο εκμετάλλευσης ορίζονται τα 4.000 τετρ. μ. [...]”.¹⁴⁰⁶ Επιπλέον, όντας προσκεκλημένος του ΤΕΕ, δήλωνε ότι: “δεν προβλέπεται σύνδεση του τοπικού δικτύου της ΔΕΗ με το εθνικό, επειδή είναι οικονομικά ασύμφορη. Οι ανάγκες της Κρήτης θα καλυφθούν με την λειτουργία νέων μονάδων DISEL στα Λινοπεράματα και τη δημιουργία σταθμού άνθρακα στο Καστέλι Κισσάμου. [...]”.¹⁴⁰⁷

Στα λοιπά δημοσιεύματα της εποχής, πραγματοποιείται το “Παγκρήτιο φεστιβάλ ερασιτεχνικής δημιουργίας”, δεύτερη χρονιά για τα “Κορνάρεια”, οι καλοκαιρινές εκδηλώσεις στο Ηράκλειο στοίχιζαν 60 εκατ. δρχ.,¹⁴⁰⁸ εκδίδεται “Η χωρογραφία της Κρήτης (1818)” από το ΤΕΕ/TAK με την οικονομική ενίσχυση του συλλόγου “Λόγος και Τέχνη”, ένα έργο γραμμένο κατά τα έτη 1815-1818,¹⁴⁰⁹ γίνονται ενημερωτικές συσκέψεις ΕΠΑ σε Ηράκλειο και Άγιο Νικόλαο,¹⁴¹⁰ γίνεται ενημέρωση για τις “ανοικτές πόλεις”,¹⁴¹¹ ενώ τέλος, στον χώρο της αρχιτεκτονικής, βρίσκουμε τη μελέτη για το Κέντρο Υγείας Περάματος,¹⁴¹² τη μελέτη για το Κέντρο Υγείας Βάμου,¹⁴¹³ κά.

¹⁴⁰⁵ 41,78 κάτοικοι ανά τετρ. χιλ. αντί για 73,70 κάτοικοι ανά τετρ. χιλ. αντίστοιχα. Βλ.: Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, 2009, σ. 433-434.

¹⁴⁰⁶ *Κρητικά νέα*, αρχειακός τόμος, έτος 1984.

¹⁴⁰⁷ *Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK*, Ν° 77-78, τ. Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1984.

¹⁴⁰⁸ *Κρητικά νέα*, αρχειακός τόμος, έτος 1984.

¹⁴⁰⁹ *Κρητικά νέα*, αρχειακός τόμος, Μάιος 1984.

¹⁴¹⁰ *Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK*, Ν° 77-78, τ. Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1984.

¹⁴¹¹ Δύο τύποι οικιστικών ενοτήτων: α) αστικού τύπου > 10.000 κατοίκων, β) ανοικτές πόλεις αγροτικού χώρου < 10.000 κατοίκων, στο: *Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK*, Ν° 84-85.

¹⁴¹² Από τους Αρχιτέκτονες: Αρ. & Γ. Βαρουδάκης, Ι. Καλλιγέρης. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 164.

¹⁴¹³ Αρχιτέκτονες: Αρ. & Γ. Βαρουδάκης, Ι. Καλλιγέρης. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 164.

Το έτος 1985 θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε ως το εναρκτήριο για την ευαισθησία προς την βιοποικιλότητα του νησιού, καθώς το ζευγάρι Αντώνης και Χρυσούλα Αλιμπέρτη εντόπισαν στο Σφακιανό Φαράγγι 20 και πλέον ενδημικά ορχεοειδή στην Κρήτη: “Πρόκειται για *Κεφαλάνθηρα Κουκουλάτα*¹⁴¹⁴ που είναι από τα πιο δυσεύρετα στο νησί και χρειάζονται προστασία για να μην εξαφανιστούν”, τονίζει το ζεύγος Αλιμπέρτη και σε επιστολή του προς το υπουργείο Γεωργίας και την επιθεώρηση Δασών Κρήτης και ζητά το ενδιαφέρον της πολιτείας για να προστατευθούν τα δυσεύρετα φυτά που η αξία και η σημασία τους αποτιμάται ίσως μόνο με τις κρητικές αρχαιότητες”. Την ίδια περίοδο όπου το Γεωτεχνικό επιμελητήριο Κρήτης προειδοποιεί πως, “Απειλείται το περιβάλλον της Κρήτης”, με τέσσερις κατηγορίες μόλυνσης: τα υγρά απόβλητα, τα βιοκτόνα, τα λιπάσματα κυρίως τα αζωτούχα και τα στερεά απόβλητα.¹⁴¹⁵

Στον χώρο του πολιτισμού, έχουμε την έναρξη του λαογραφικού μουσείου Οροπεδίου στον Άγιο Γεώργιο με πρωτοβουλία της τοπικής κοινωνίας και του εκπολιτιστικού και λαογραφικού συλλόγου Οροπεδίου, σε σπίτι παλιάς λασιθιώτικης αρχιτεκτονικής. Ο πρόεδρος του συλλόγου, την περίοδο εκείνη δήλωνε: “Δημιουργήσαμε έτσι, μια πηγή που αντλούν χρήσιμα στοιχεία όσοι ασχολούνται με τη μελέτη του λαϊκού μας πολιτισμού και χαράξαμε έναν δρόμο που μας οδηγεί στις ρίζες μας και στη διατήρηση της εθνικής μας, ειδικότερα, της τοπικής μας ταυτότητας...”. Πηγαίνοντας και πάλι στην άλλη άκρη του νησιού, στην συνάντηση πολιτιστικών συλλόγων Αποκορώνου στα Χανιά, τα θέματα που μελετήθηκαν, ήταν “Η χαρουπιά” και η “Ζωοκλοπή”, στις εκδηλώσεις ομοσπονδίας Αποκορώνου διαβάζουμε για την επανέκδοση της εφημερίδας “Αποκόρωνας”, για τους Παναποκορωνιώτικους κολυμβητικούς αγώνες στις Καλύβες και στην Αλμυρίδα, για παραστάσεις καραγκιόζη, εκδηλώσεις εναντίον των ναρκωτικών κ.α., ενώ στα “Κορνάρεια 85”, οι εκδηλώσεις διήρκησαν Ιούλιο και Αύγουστο με τη βοήθεια όλων των συλλόγων της Σητείας. “Συνεταιρισμός παραγωγών καλλιτεχνικής χειροτεχνίας ιδρύθηκε στα Χανιά”, “Χειμερινές εκδηλώσεις του πνευματικού πολιτιστικού κέντρου Αγ. Νικολάου”, “6^ο Παγκρήτιο φεστιβάλ πολιτιστικών φορέων στον Αγ. Νικόλαο”, “2.5 εκατ. δρχ από το υπουργείο πολιτισμού στους 23 πολιτιστικούς συλλόγους Ν. Λασιθίου για την κάλυψη των αναγκών τους και την πραγματοποίηση πολιτιστικών εκδηλώσεων”, “Εντυπωσιακό το παγκρήτιο φεστιβάλ πολιτιστικών φορέων”, “Προτομή Βενιζέλου στις Καλύβες”, κλπ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ξανά οι εκδηλώσεις-δράσεις των απόδημων κρητικών: “Το κοινοτικό Συμβούλιο Αγίου Μάμα Ρεθύμνης αποφάσισε ομόφωνα να εκφράσει τις θερμές ευχαριστίες του από τις στήλες των εφημερίδων προς το Διοικητικό Συμβούλιο και τα μέλη του συλλόγου “Ο Άγιος Μάμας” με έδρα την Αθήνα, για τη διάθεση του ποσού ενός εκατομμυρίου εκατό σαράντα οκτώ δρχ, στην Κοινότητα Αγίου Μάμα, το οποίο θα χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση πολλαπλών χρήσεων στο χωριό “Άγιος Μάμας” του Νομού Ρεθύμνης”, “2 συνέδρια στην Κρήτη μετά από αποτυχία κοινού συνεδρίου από την Παγκρήτια Ένωση και από τους Κρητικούς της Αμερικής”, “4^η παγκρήτια έκθεση λαϊκής χειροτεχνίας έγινε στην Αθήνα στο εκθετήριο του ΕΟΜΜΕΧ”, “100.000 δρχ. από Βαρδινογιάννη προς τον σύλλογο Ρεθύμνου “Το Αρκάδι” για την συμπλήρωση του ποσού της αγοράς μόνιμης στέγης του συλλόγου”, “Εγκαίνια των γραφείων της πολιτιστικής κίνησης Μυλοποταμιτών” στην Ομόνοια, η οποία για την ορθή λειτουργία της εξέλεξε επιτροπές: “1) επιτροπή προγραμματισμού και οργάνωσης εκδηλώσεων, 2) επιτροπή νεολαίας, 3) επιτροπή δημοσίων σχέσεων, 4) επιτροπή οικονομικής ενίσχυσης της κίνησης, 5) επιτροπή ισότητας των δύο φύλων, 6) επιτροπή για την ίδρυση πνευματικού κέντρου με έδρα το Πέραμα”, ενώ για τον εξοπλισμό του Πολιτιστικού κέντρου, έλαβαν 20.000 δρχ από το υπουργείο Εμπορίου.¹⁴¹⁶

Την ίδια περίοδο, γίνονται αρχαιολογικές ανασκαφές στον Πρινέ Μυλοπόταμου με την εποπτεία των Καλπαξή, Θέμελη και Σταμπολίδη, σεμινάριο αντισεισμικού κανονισμού από το ΤΕΕ/TAK,¹⁴¹⁷ ενώ στις μόνιμες επιτροπές παρουσιάζεται βάσει θεσμικού πλαισίου, μία κεφαλαιώδης συνιστώσα εν ονόματι “Αξιοποίηση Φυσικών Πόρων”.¹⁴¹⁸ Αυτό αναγκάζει το ΤΕΕ/TAK σε αλλαγές των μόνιμων επιτροπών: Μ.Ε. Οικιστικών και Ποιότητας Ζωής, Μ.Ε. Επαγγελματικών και Ασφαλιστικών Θεμάτων, Μ.Ε. Παιδείας και Τεχνικής Εκπαίδευσης, Μ.Ε. Πολιτικού Μηχανικού, Μ.Ε. Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης-Έρευνας και

¹⁴¹⁴ *Cephalanthera Cucullata*

¹⁴¹⁵ Κρητικά νέα, αρχειακός τόμος, έτος 1985.

¹⁴¹⁶ Κρητικά νέα, αρχειακός τόμος, έτος 1985.

¹⁴¹⁷ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 89-90, τ. Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985.

¹⁴¹⁸ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 91-92, τ. Μάρτης-Απρίλης 1985.

Τεχνολογίας, Μ.Ε. Τύπου και Εκδόσεων, Μ.Ε. Θεμάτων Βιομηχανίας-Ενέργειας, Μ.Ε. Αναπτυξιακών, Μ.Ε. Περιβάλλοντος και Αξιοποίησης Φυσικών Πόρων. Στη συνέντευξη που μας παραχώρησε πρώην γραμματέας στο προεδρείο της διοικούσας επιτροπής και της αντιπροσωπείας ΤΕΕ/TAK και μέλος από το 1976, μας ενημερώνει για τα εξής: «Οι επιτροπές βασίζονται στο θεσμικό πλαίσιο. Η έννοια τοπίο κατείχε θέση την τελευταία 15ετία μέσα από τις Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και αυτές σώζουν ότι μπορούν να σώσουν...». Τέλος, διαβάζουμε για την αποκέντρωση των υπηρεσιών του Ε.Ο.Τ., ενώ στις Ε.Π.Α. υπάρχει αδυναμία συντονισμού μεταξύ υπουργείων, υπηρεσιών και μελετητών και μάλιστα σε όλα τα επίπεδα.¹⁴¹⁹

Στοιχεία από πολιτιστικούς συλλόγους ιδρυθέντων το έτος 1985, έχουμε από την περιοχή των Χανίων. Ο πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Αγίας Μαρίνας «Τα Θοδώρου», μας ενημερώνει για τον σκοπό του: «Να επιμορφώσει, να ψυχαγωγήσει, να προωθήσει τοπικές αξίες και παραδόσεις ενισχύοντας το αίσθημα αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής. Μεταξύ αυτών οι θεματικές περιλαμβάνουν θέματα-δράσεις παιδεία, περιβάλλον, υγεία, κοινωνία», και ο Εκπολιτιστικός και Επιμορφωτικός Σύλλογος Νεροκούρου: «α. Ο εξωραϊσμός της περιοχής. β. Η ανάπτυξη στενών δεσμών φιλίας, συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών του. γ. Η ανάπτυξη του μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου των κατοίκων δ. Ο συντονισμός των ενεργειών των μελών με τους κατοίκους του Νεροκούρου για την προστασία του περιβάλλοντος καθώς και την επίτευξη διαφόρων έργων κοινής ωφελείας. ε. Την περίθαλψη και συμπαράσταση των αναξιοπαιθούτων για την προαγωγή του βιοτικού και πνευματικού επιπέδου των κατοίκων». Και στις δύο περιπτώσεις, η γεωγραφική εμβέλεια των συλλόγων είναι και πάλι τα όρια των ομώνυμων χωριών.

Κατά το διάστημα 1986-1996 παρατηρείται στην Κρήτη θεαματική βελτίωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ¹⁴²⁰ με θετική μεταβολή και στην απασχόληση.¹⁴²¹ Ωστόσο, το έτος 1986 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί έτος «αποκαλυπτηρίων» για την Κρήτη, εάν δεν ήταν η επέτειος για τη συμπλήρωση 50 χρόνων από τον θάνατο του Ελευθ. Βενιζέλου, για την οποία -μεταξύ των πολλών εκδηλώσεων που εντοπίζουμε- διοργανώθηκε μουσικοχορευτική εκδήλωση στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας. Ο λόγος είναι ότι παρουσιάζεται έντονη δραστηριότητα με αυτό το σκοπό: «19 Ιανουαρίου αποκαλυπτήρια προτομής Π. Βαρδινογιάννη στο δημοτικό κήπο Ρεθύμνου, φιλοτεχνημένο από τον γλύπτη Νίκο Περαντινό», «Ανέγερση ηρώου πεσόντων στον ΠΡΙΝΕ Μυλοποτάμου» στην πλατεία Εθνικής Αντίστασης στις 16 Αυγούστου, λίγο νωρίτερα ακολουθούν τα «Αποκαλυπτήρια Πεσόντων στη Ρογδιά» από τον γλύπτη Τζανουλίνο Πραξιτέλη στις 27 Ιουλίου κλπ,¹⁴²² ενώ, η πολιτιστική κινητοποίηση συνεχίζεται.

Ιδρύεται ένας ακόμη σύλλογος στο Ηράκλειο με το όνομα «Ταυροκαθάψια για το μινωικό πολιτισμό», η γιορτή σουλτανίνας στη Σητεία μετράει τον 23^ο χρόνο ζωής, «Καλοκαιρινές εκδηλώσεις συλλόγου Καλυβιανών» κλπ., την στιγμή που το Υπουργείο Πολιτισμού και Ερευνών λαμβάνει μία πολύ σημαντική απόφαση: «20 μητάτα του Ψηλορείτη έχουν κηρυχθεί διατηρητέα από το Υπουργείο Πολιτισμού κι Επιστημών». Επιπλέον, κατασκευάζεται η γέφυρα που ενώνει πια τις δύο πλευρές του φαραγγιού της Αράδαινας, με οικονομική χορηγία του κ. Βαρδινογιάννη, η οποία θα συνέδεε στο μέλλον το χωριό Άη Γιάννη και Αράδαινα με δρόμο και ηλεκτρικό ρεύμα,¹⁴²³ τέλος το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας στις Βούτες Ηρακλείου, αρχίζει να «διαφαίνεται».

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει, μία νέα τάση που κάνει την εμφάνισή της, με πρόθεση ευαισθησίας, αλλά σύμφωνα με τους ειδικούς και άγνοιας. Ο τίτλος που ακολουθεί δίνει το στίγμα: «Η αναδάσωση των βουνών της Κρήτης και ο εξωραϊσμός των ορεινών χωριών της». Ένας κάτοικος από το Γερακάρι, όπως πληροφορούμαστε, κάνει την εξής δήλωση: «Το θέμα της αναδάσωσης των γυμνών βουνών της Κρήτης με βασανίζει από πολλά χρόνια, ταξιδεύοντας σαν αρχηγός του εκδρομικού ομίλου «Ο ΨΗΛΟΡΕΙΤΗΣ» ανά την Ελλάδα και το Εξωτερικό, και βλέποντας τα καταπράσινα βουνά των Άλπεων και της Ηπειρωτικής Ελλάδας αποφάσισα να ξεκινήσω το δύσκολο αλλά ευγενικό και ανθρωπιστικό έργο

¹⁴¹⁹ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 96-97, τ. Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1985.

¹⁴²⁰ Κρήτη 71.6%, Ελλάδα 66.4%.

¹⁴²¹ Μέσος όρος ετών 1994, 1995, 1996: Απασχόληση στον πρωτογενή τομέα 37.7%, απασχόληση στον δευτερογενή τομέα 12.5%, απασχόληση στον τριτογενή τομέα 49.8%). Βλ.: Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, 2009, σ. 433-434.

¹⁴²² *Κρητικά Νέα*, αρχειακός τόμος, έτος 1986.

¹⁴²³ Αρχιτέκτων μελετητής ο Πάνος Κουλέρμος. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 202.

δηλαδή την αναδάσωση των γυμνών βουνών του νησιού μας”, ενώ η χλωρίδα του Ψηλορείτη γίνεται αντικείμενο έρευνας από την ομάδα σπουδαστών του Αγρονομικού Ινστιτούτου Χανίων με επικεφαλής τον Γάλλο καθηγητή Λεγουερού που επισκέφθηκαν εκείνες τις ημέρες τον Ψηλορείτη. Βέβαια, δεν γνωρίζουμε αν η σύσταση του συλλόγου “Φιλοδοασική περιβαλλοντική εκδρομική εταιρία Κρήτης” επηρεάστηκε από την πιο πάνω άποψη ή εάν ακόμη ο ίδιος πολίτης αποφάσισε για την επικείμενη σύσταση του συλλόγου στην Αθήνα, ωστόσο ο σκοπός φαίνεται να παραπέμπει στην ίδια πηγή: “την φροντίδα και ενεργοποίηση των θεμάτων και προβλημάτων που αφορούν την αναδάσωση και το περιβάλλον κατά χωριό και γενικά ολόκληρο το νησί”.

Τον τεχνικό κόσμο του νησιού εξακολουθούν να απασχολούν τα αυθαίρετα: “Τα αυθαίρετα στο νομό Ηρακλείου – προτάσεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος”, όπου σύμφωνα με την εν λόγω μελέτη, πέντε είναι οι κατηγορίες των αυθαιρέτων: “αυθαίρετα για επενδύσεις, αυθαίρετα κάλυψης στεγαστικών αναγκών, υπερβάσεις, τα “κατ’ ανάγκη” αυθαίρετα, τα αυθαίρετα της πολιτείας και τα αυθαίρετα της εκκλησίας”. Η έρευνα κλείνει, με την ευχή..: “πιστεύουμε να αντιμετωπισθεί η κατάσταση με το νέο οικιστικό νόμο 1337/1983 ώστε να καλυτερέψει η υπάρχουσα κατάσταση και να προστατευθεί το περιβάλλον, για ένα καλύτερο τρόπο ζωής”.

Χωρίς να αγνοούμε το ενδεχόμενο να μας διέφυγαν σημεία κειμένων που αποδελτιώσαμε, καθώς οι σελίδες στο σύνολο των χρόνων που μελετάμε ήταν περίπου τέσσερις χιλιάδες, ωστόσο αναφορά στο τοπίο δεν έχουμε με κάποιο επίσημο ή μη τρόπο για το έτος 1986, παρόλο που έχει ήδη εγκαινιαστεί ο νόμος-πλαίσιο για το περιβάλλον, στον οποίο και υπάρχει η πρώτη επίσημη νομική αναφορά για το τοπίο στη χώρα μας.

Συνεχίζοντας την “εξιτόρηση” μας, στους χώρους των τεχνικών απασχολεί το υδάτινο δυναμικό της Κρήτης, η ίδρυση της νέας ΒΙΠΕΗ στην Τίλυσσο, “Η βιομηχανική ανάπτυξη χωροθέτηση βιομηχανιών και προβλήματα ρύπανσης στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου”, το “Ψήφισμα της διοικούσας επιτροπής για το πυρηνικό ατύχημα στο Τσερνομπίλ”, ενώ “Καθιερώθηκε με απόφαση των συνδικαλιστικών-οργανώσεων των οικοδομών 7ωρη ημερήσια εργασία σε 5ήμερη βάση” και τέλος η διαφήμιση κάνει την “διακριτική” εμφάνισή της στα φύλλα ενημέρωσης και στα περιοδικά των μηχανικών.¹⁴²⁴

Πριν περάσουμε στο έτος 1987, αξίζει να μεταφέρουμε ένα παράδειγμα της τάσης που μέχρι τώρα έχουμε διακρίνει, δηλαδή της εξ Αθηνών διαμόρφωσης πολιτιστικού πλαισίου με βλέμμα στον τόπο καταγωγής, όπως άλλωστε υποδεικνύεται και από την επωνυμία της “ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΜΑΡΙΟΥ”, με έδρα την Αθήνα. Στο άρθρο 2 που αφορά στον σκοπό, διαβάζουμε: “Η Ομοσπονδία Σωματείων Επαρχίας Αμαρίου επιδιώκει μη κερδοσκοπικούς σκοπούς, οι οποίοι ενδεικτικώς, είναι οι ακόλουθοι: α) Βασικός σκοπός της Ομοσπονδίας των Αμαριώτικων Σωματείων είναι να εκπροσωπεί ισότητα, και ισοδύναμα, όλα τα Σωματεία των Αμαριωτών, που επιδιώκουν σκοπούς μη κερδοσκοπικούς, και τα οποία εδρεύουν στους νομούς Αττικής και Πειραιά και των οποίων οι βασικοί σκοποί είναι κοινοί τόσο μεταξύ τους όσο και με τους σκοπούς της Ομοσπονδίας. [...] β) Ενδεικτικοί - Βασικοί σκοποί της Ομοσπονδίας είναι επίσης: Η ενίσχυση, μεθόδευση και συντονισμός δράσης των Σωματείων – Μελών της στα κοινά τους συμφέροντα και προς επίτευξη των σκοπών τόσο αυτών, όσο και της Ομοσπονδίας. Η προαγωγή και υλοποίηση του πνεύματος του συνεπαρχιωτισμού. Η δια παντός νομίμου μέσου υποστήριξη και προαγωγή των συμφερόντων της επαρχίας Αμαρίου. Η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών και προϋποθέσεων για την ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών, ενίσχυση της κοινωνικής ηθικής και υλικής αλληλεγγύης ανάμεσα στα Μέλη – Σωματεία και τους απανταχού Αμαριώτες. Η διατήρηση και διαφύλαξη των ιστορικών παραδόσεων, των ηθών και εθίμων της γενέτειρας τους. Η αξιοποίηση των μορφωτικών, πνευματικών, οικονομικών πηγών και δυνάμεων της Επαρχίας Αμαρίου”.

Επιπλέον, η Ομοσπονδία Κρητικών Σωματείων στο άρθρο 3 αναφέρει: “Η Παγκρητική Ελλάδος αποτελεί την ανώτατη έκφραση του συγκρητισμού και της ενότητας των κρητικών για προαγωγή και πραγματοποίηση των πνευματικών και οικονομικών τους σκοπών και βρίσκεται πάνω από κάθε πολιτική και κομματική επιδίωξη”. Ενώ στο άρθρο 2 αναφέρονται οι σκοποί: “1) η διαφύλαξη της προγονικής

¹⁴²⁴ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 101-102, τ. Γενάρης-Φλεβάρης 1986 & Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 107-108, τ. Ιούλιος-Αύγουστος 1986.

κληρονομιάς και των δημοκρατικών παραδόσεων του Κρητικού λαού, 2) η συστηματική μελέτη, προβολή και παρακολούθηση των προβλημάτων της Κρήτης και η συντονισμένη προσπάθεια για την επίλυσή τους, 3) η προαγωγή και υλοποίηση του πνεύματος του Συγκρητισμού με τη συνεργασία και το συντονισμό, τη δράση των Κρητικών σωματείων πάνω σε γενικά, οικονομικά, πολιτιστικά και πνευματικά θέματα που αφορούν την Κρήτη και τους Κρητικούς και η ανάπτυξη της μεταξύ τους αλληλεγγύης”.¹⁴²⁵

Το 1987 ήταν ευρωπαϊκό έτος περιβάλλοντος και σε συνδυασμό με τα Μεσογειακά Οικονομικά Προγράμματα (ΜΟΠ), βρίσκουμε σχετικά κείμενα: “45 εκ. δρχ για την οργάνωση χώρων απορριμμάτων στην Κρήτη”, “Προσπάθειες ΜΟΠ Κρήτης για διαχείριση αποβλήτων”,¹⁴²⁶ με το ακανθώδες διακύβευμα της αποκέντρωσης των ΜΟΠ όπως την εκφράζει ο τεχνικός κόσμος¹⁴²⁷: “Απόφαση της αντιπροσωπείας του Περιφερειακού Τμήματος του ΤΕΕ/ΤΑΚ για την πορεία των ΜΟΠ Κρήτης, ζητάει να προχωρήσει η αποκέντρωση των ΜΟΠ από την κυβέρνηση”. Ενώ οι διαμαρτυρίες για τις καταστροφές συνεχίζονται: “Εκφράζουμε την έντονη διαμαρτυρία μας για το γεγονός ότι παρά την καθολική αντίδραση των τοπικών φορέων του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων και του ΤΕΕ αρχίζουν οι εργασίες κατασκευής και καταστροφής του Αραβικού τείχους στην οδό Δαιδάλου”. Ωστόσο, το κεφαλαίωδες, από άποψη παρέμβασης στο τοπίο της Κρήτης και πιο συγκεκριμένα στο βόρειο μέρος της, ζήτημα, εξακολουθεί να είναι η ανεξέλεγκτη και χωρίς σχεδιασμό ανέγερση τουριστικών μονάδων, σύμφωνα με το ΦΕΚ 797/19-11-86 (σε ισχύ από 1-12-86), για το οποίο και πάλι το ΤΕΕ παίρνει θέση: “Το τμήμα έχει από χρόνια προτείνει τη σύνταξη μιας συνολικής μελέτης της βόρειας παραλίας της ανατολικής Κρήτης, που θα καθορίζει συγκεκριμένες χρήσεις γης, θα καθορίζει την τουριστική χωρητικότητα των περιοχών, θα προτείνει συγκεκριμένα και σοβαρά έργα τουριστικής και κοινωνικής υποδομής και άλλες εξυπηρετήσεις, τέτοιες που και να επιτρέπουν στις μικρές μονάδες να επιβιώσουν και τις τουριστικές υπηρεσίες να αναβαθμίσουν και το περιβάλλον να προστατεύσουν”. Και συνεχίζουν: “Αν δεν γίνει αυτό, μοιραία η πιο σημαντική ίσως τουριστική περιοχή στη χώρα μας οδηγείται στην υποβάθμιση και την οικονομική καταστροφή, πορεία που δεν ανακόπτεται, αλλά αντίθετα επιταχύνεται, με αποφάσεις απαγορεύσεων των οποίων οι συντάκτες γνωρίζουν ότι είναι ανεφάρμοστες”.¹⁴²⁸

Αλλά “νέα” της περιόδου, αφορούν στις “Εκδηλώσεις Αρχαιολογικής Εταιρίας Κρήτης στα Χανιά”, στο “1^ο συνέδριο Αποκορωνιωτών”, στην “Προτομή του Δ. Θεοτοκόπουλου στο Φόδελε στις 22 Αυγούστου από τον σύλλογο “Δομήνικος Θεοτοκόπουλος””, στις “Εκδηλώσεις πολιτιστικού συλλόγου Πρινέ Αρχαία Ελεύθερνα”, Ο σύλλογος “φίλοι του Πανεπιστημίου Κρήτης” προτείνει να δημιουργηθεί ινστιτούτο υδατικών πόρων στο πανεπιστήμιο Κρήτης -απόφαση την οποία στήριξε το Δημοτικό συμβούλιο Ηρακλείου-, “Ανεμόμυλοι οροπεδίου Λασιθίου - έρευνα από Βρετανούς και Κρητικούς επιστήμονες”,¹⁴²⁹ “Εκπόνηση μελέτης από το ΤΕΕ/ΤΑΚ για τα αρωματικά φυτά”, κλπ.¹⁴³⁰ Τέλος, ο Κ. Μαυρακάκης παίρνει το πρώτο βραβείο του πανελλήνιου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για το Πάρκο Ειρήνης και Φιλίας στα Χανιά, το οποίο ξεκινάει τη φάση κατασκευής του το έτος 1987.

Το έτος 1988, ιδρύονται “4 πολύκεντρα στην Κρήτη” κατόπιν εξαγγελίας του υφυπουργού πολιτισμού, ενώ με “ιδιωτική πρωτοβουλία ανεγείρεται πνευματικό κέντρο στο Άνω Βαλσαμόνερο”. Στο Ρέθυμνο συνεχίζονται τα Δ' Βαρδινογιάννεια και η πολιτιστική κίνηση Μυλοποτάμου για τρίτη χρονιά διοργανώνει διήμερο συνέδριο στην “Αρχαία Ελεύθερνα” Πρινέ Μυλοποτάμου, στις 13 και 14 Αυγούστου. Στις Καλύβες Χανίων γίνονται τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ελ. Βενιζέλου, η οποία κατασκευάστηκε από τον γλύπτη Κώστα Ντουσάκη με έξοδα του εξωραϊστικού συλλόγου, ενώ συνεχίζονται για τεσσαρακοστή φορά τα “Βενιζέλεια” στα Χανιά. Τέλος, στον κόλπο Μεραμπέλου πραγματοποιείται η πρώτη μεσογειακή μπιενάλε χαρακτηριστικής.

Στον “χώρο” του περιβάλλοντος σύμφωνα με την επικαιρότητα της εποχής, το Δημαρχείο Χανίων κρούει τον κώδωνα του κινδύνου εξαιτίας της ανεξέλεγκτης διάθεσης λυμάτων και αποβλήτων, μέσω ημερίδας που οργάνωσαν ο Σύλλογος Χημικών Χανίων - Ρεθύμνης, ο δήμος Χανίων - Ρεθύμνης και η ένωση Χημικών Ελλάδος. Την ίδια χρονιά το πανεπιστήμιο Κρήτης ξεκινάει μεγάλοπνοο πρόγραμμα για

¹⁴²⁵ Κρητικά Νέα, αρχειακός τόμος, έτος 1986.

¹⁴²⁶ Κρητικά Νέα, αρχειακός τόμος, έτος 1987.

¹⁴²⁷ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 113-114, τ. Απρίλης-Μάης 1987.

¹⁴²⁸ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ν° 113-114, τ. Γενάρης-Φλεβάρης 1987.

¹⁴²⁹ Κρητικά Νέα, αρχειακός τόμος, έτος 1987.

¹⁴³⁰ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, τ. Απρίλης-Μάης 1987.

την σωτηρία της πανίδας και της χλωρίδας στην Κρήτη με σκοπό τη δημιουργία Ζωολογικού και Βοτανικού Κήπου 4.000 στρεμμάτων στο Βουλισμένο Αλώνι της Τυλίσου, ενώ ταυτόχρονα προχωράει η διαδικασία για τη δημιουργία Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης με κύριους υπεύθυνους του προγράμματος τον κ. Λεγάκη και τον κ. Δαμανάκη. Στο άλλο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα του νησιού, το Πολυτεχνείο, πραγματοποιείται μέτρηση της ρύπανσης στη Μεσόγειο, την ώρα που οι φωνές για το ενεργειακό πρόβλημα της Κρήτης δυναμώνουν, ευαγγελιζόμενοι την υποβρύχια καλωδιακή διασύνδεση η οποία μέχρι και σήμερα εξαγγέλλεται ως λύση.

Επιπλέον, πραγματοποιείται το Α΄ Περιφερειακό συνέδριο Κρήτης για το μέλλον των θερμοκηπίων στην Ιεράπετρα, συνεδριάζει το περιφερειακό συμβούλιο (12/2/88) για τον τουρισμό στην Κρήτη παρουσία υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας και Γ.Γ. Ε.Ο.Τ. (“Ο τουρισμός στην Κρήτη”), ξεκινάει η αποκατάσταση της Λότζια, οριοθετούνται οι αρχαιολογικοί χώροι παραλίας Γουβών – Ανισαράς,¹⁴³¹ ξεκινάει “ο αγώνας για ξήλωμα των βάσεων” με αφορμή την λήξη της προθεσμίας το 1988 και προτείνονται τέσσερις περιοχές ως κατάλληλες για γκολφ από τον Ε.Ο.Τ.: στην θέση “Λειβάδι” Λαγωνίων στο Νομό Λασιθίου, στην θέση “Βοθόνι” στην Πεδιάδα, στην Τύλισο Μαλεβιζίου Ηρακλείου και στο Μάλεμε Ακρωτήριου Χανίων. Τέλος, στα συμπεράσματα του διημέρου που διοργανώθηκε στο Ηράκλειο στις 25 και 26 Νοεμβρίου του 1988 από τη Γραμματεία του ΜΟΠ Κρήτης,¹⁴³² τις Εφορείες Κρήτης του ΥΠΠΟ, τα τμήματα Κρήτης του ΤΕΕ και το σύλλογο Αρχιτεκτόνων Ν. Ηρακλείου, με θέμα “Αναστηλωτικές επεμβάσεις σε αρχιτεκτονικά μνημεία και παραδοσιακά οικιστικά σύνολα”, διαβάζουμε: “Μια πρόσθετη δυσάρεστη διαπίστωση είναι ότι, ενώ σε πολλές ξένες χώρες έχει ήδη γίνει συνείδηση ο σεβασμός και η ανάγκη διατήρησης του χαρακτήρα και της πολιτιστικής ταυτότητας μέσα από τα μνημεία και τους οικισμούς τους, στην Ελλάδα τα οικιστικά σύνολα ουδετεροποιούνται χάνοντας την χαρακτηριστική ιστορική φυσιογνωμία τους, που σε μεγάλο μέρος εκφράζεται μέσ’ από τα μνημεία, τα παραδοσιακά κτίρια και τον πολεοδομικό ιστό... Τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται μια προσπάθεια συνεργασίας επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων για την προσέγγιση των παραπάνω προβλημάτων...”.

Αξίζει να προσθέσουμε ότι το έτος 1988 γίνονται επεμβάσεις διαμόρφωσης της βορεινής εισόδου και του υπαίθριου εκθεσιακού χώρου του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, από τους αρχιτέκτονες Μιχάλη Ρωμανό και Χρυσούλα Τζομπανάκη.¹⁴³³

“Ο ρόλος των κρητικών σωματείων στη διαφύλαξη της πολιτιστικής παράδοσης της Κρήτης”: “Κάθε χρόνο συνέδρια και συναντήσεις, οι εκδηλώσεις για τη μάχη της Κρήτης, το Αρκάδι, το Βενιζέλο, το Καζαντζάκη, παίρνουν πανελλήνιο χαρακτήρα και σημειώνουν σημαντικές επιτυχίες που εντυπωσιάζουν τους συνέλληνες”, διαβάζουμε σε τεύχος εφημερίδας, **το έτος 1989**. Παράλληλα, ο Αποκόρωνα κάνει πολιτιστικές ανταλλαγές με τη Γαλλία, ενώ γίνεται και η πρώτη συνεδρίαση του νέου Δ.Σ. της ομοσπονδίας σωματείων Αποκόρωνα, πραγματοποιείται το τρίτο Αναγεννησιακό φεστιβάλ Ρεθύμνου, προωθείται το αναπτυξιακό πρόγραμμα της εταιρίας Λάκκων-Ομαλός Α.Ε. από τον σύλλογο “Ιτανος” Παλαιοκάστρου και πραγματοποιείται ανέγερση μνημείου των θυμάτων του ναυαγίου “ΗΡΑΚΛΕΙΟ” στην πλατεία Τάλω από την ANEK στα Χανιά. Για τον σκοπό αυτό, έγινε διαγωνισμός Ελλήνων γλυπτών διπλωματούχων της σχολής Καλών τεχνών και επελέγη το έργο της Αντωνίας Παπατζανάκη, ενώ, τέλος, προτάσσεται το αίτημα να ξανά τοποθετηθεί το άγαλμα του Ελ. Βενιζέλου δίπλα στους τάφους του Βενιζέλου στα Χανιά, το οποίο είχε πέσει από κεραυνό το 1968.¹⁴³⁴

Λοιποί τίτλοι άρθρων της περιόδου, που παρουσιάζουν ενδιαφέρον: “13 χωριά του Αποκόρωνα επικοινωνούν μεταξύ τους με δρόμο”, “Το έργο της κυβέρνησης Παπανδρέου”, “Ολοκληρώνεται ο Βόρειος Οδικός Άξονας”, “26 εκπρόσωποι της Κρήτης στη νέα Βουλή”, “Οικοδομική δραστηριότητα στην Κρήτη το ‘84-’88”, “Η προεκλογική περίοδος έδιωξε τους τουρίστες”, “Ζητείται ίδρυση αποκεντρωμένου ραδιοτηλεοπτικού δικτύου στην Κρήτη”, “Η διάρθρωση των τουριστικών επενδύσεων στην Περιφέρεια Κρήτης”, “Ξεκινούν οι διαδικασίες για την καλωδιακή σύνδεση της Κρήτης”, “Λειτουργία “Ανεμογεννήτριας” κρητικού τύπου στο Λασιθί”, “Νέες χρηματοδοτήσεις επενδύσεων στην Κρήτη” από τα ΜΟΠ και τον αναπτυξιακό νόμο 1262, “δρομολογείται ferry boat με την επωνυμία “ΑΡΚΑΔΙ”” το οποίο συνέδεσε το Ρέθυμνο με τον Πειραιά, “οι κατσίγαροι αποτελούν ένα επίκαιρο και

¹⁴³¹ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 125-126, τ. Γενάρης-Φλεβάρης 1988.

¹⁴³² Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/TAK, Ν° 136, τ. Δεκέμβρης 1988.

¹⁴³³ Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 152.

¹⁴³⁴ Κρητικά Νέα, αρχειακός τόμος, έτος 1989.

σοβαρό οικολογικό πρόβλημα”, ενώ “πρότυπη μονάδα στερεών αποβλήτων αναπτύσσεται σε πειραματικό στάδιο στα Ανώγεια” έχοντας ενταχθεί στο ΜΟΠ.

Τέλος, στο πλαίσιο της διαμαρτυρίας που διατυπώνει το Περιφερειακό Συμβούλιο Κρήτης προς το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, για τον παραγκωνισμό της Κρήτης από το σχεδιασμό και τη χρηματοδότηση - μεγάλων έργων, ο δήμαρχος Χανίων, ζητά: “την ένταξη στο εθνικό πρόγραμμα του Σ.Π.Α. ΥΠΕΧΩΔΕ των μεγάλων συγκοινωνιακών έργων, την ένταξη στο Σ.Π.Α. ΔΕΗ του έργου της καλωδιακής σύνδεσης της Κρήτης, την ένταξη στα Σ.Π.Α. των Υπουργείων Παιδείας και Έρευνας και Τεχνολογίας των έργων υποδομής των ΑΕΙ Κρήτης και του ΙΤΕ, την ένταξη στο Ειδικό Πρόγραμμα για το Περιβάλλον των έργων ύδρευσης-αποχέτευσης των πόλεων της Κρήτης”.¹⁴³⁵

Αξίζει να αναφέρουμε ότι τον Φεβρουάριο του 1989 πραγματοποιείται σύσκεψη για αναπτυξιακά θέματα της Κρήτης¹⁴³⁶ με τους όρους “Ανάπτυξη” και “Μεγέθυνση” να είναι σε πρώτο πλάνο,¹⁴³⁷ ενώ οι αναφορές για την αυθαίρετη δόμηση είναι εκτενείς,¹⁴³⁸ την ίδια περίοδο όπου η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Γάλλο Ρεθύμνου παίρνει το α’ βραβείο αρχιτεκτονικού διαγωνισμού, η μελέτη της οποίας έγινε το 1989 και η κατασκευή της δύο χρόνια αργότερα,¹⁴³⁹ ενώ, τέλος, πραγματοποιείται και η μελέτη του έργου για το αστυνομικό μέγαρο Χανίων και του πανεπιστημίου Κρήτης στο Ηράκλειο, στη θέση Βούτες.

Κλείνοντας την χρονική περίοδο 1975-1989, θα παραθέσουμε την τοποθέτηση μέλους του ΓΕΩΤΕΕ, στην ερώτησή μας: “Όπως μας έχετε αναφέρει, αποτελούσατε μέλος των Οικολόγων Εναλλακτικών τα έτη 1988-1993. Θα θέλαμε, λοιπόν, να μας μεταφέρετε το κλίμα της περιόδου, αλλά και την σημασία που απέδιδαν στην έννοια του τοπίου την εποχή εκείνη”. Η απάντηση, που μας δίνει και το στίγμα της περιόδου που θα ακολουθήσει, είναι η εξής: “Εκείνη την περίοδο, η δραστηριοποίηση του οικολογικού κινήματος στην Ελλάδα είχε να κάνει κυρίως με την προστασία του περιβάλλοντος (π.χ. δάση, θάλασσες, εναλλακτικές πηγές ενέργειας, κ.λ.π.). Δεν υπήρχε τότε ο όρος “αγροτικό τοπίο”, προφανώς δεν είχε μελετηθεί και δεν συμπεριλαμβανόταν στην έννοια περιβάλλον. Όμως με τις δράσεις των οικολόγων, εφαρμόστηκαν μέτρα προστασίας στο περιβάλλον, προωθήθηκαν οι περιοχές Natura κλπ. Η πολιτική τους, ουσιαστικά, εφαρμόστηκε από τα άλλα κόμματα και σήμερα πολλοί άνθρωποι που συμμετείχαν τότε στους Οικολόγους Εναλλακτικούς κατέχουν θέσεις εξουσίας”.

¹⁴³⁵ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, τ.18 Δεκεμβρίου 1989.

¹⁴³⁶ ΠΔΕ - Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων.

¹⁴³⁷ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Νο 138, τ. Φλεβάρης 1989.

¹⁴³⁸ Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Νο 139, 141, 144.

¹⁴³⁹ Από τους αρχιτέκτονες: Μπούκη Μπαμπάλου – Νουκάκη, Αντώνης Νουκάκης. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 203.

Στην ενότητα της περιόδου 1975-1989, προσπαθήσαμε να αποσαφηνίσουμε τους τόπους ενδιαφέροντος τριών διαφορετικών πόλων. Συγκεκριμένα, οι πόλοι αυτοί, αφορούν στις *συλλογικότητες* μέσω καταστατικών και συνεντεύξεων, στην *κοινή γνώμη* μέσω της αρθρογραφίας της εποχής, και στον *επίσημο λόγο* μέσω των αρχείων του τεχνικού φορέα του κράτους, για τα παραρτήματα της Κρήτης.

Η πιο σημαντική -ίσως- διαπίστωση, αφορά στην έντονη πολιτιστική δραστηριοποίηση της εποχής, ως αντίδραση στις απαγορεύσεις κατά την περίοδο της χούντας, η οποία ιδιαίτερα την δεκαετία του '80 έλαβε εκρηκτικές διαστάσεις. Φαίνεται, πως η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος, όντως απηχεί στο νησί έντονη την ανάγκη της συλλογικότητας με σκοπούς την συνύπαρξη, το κοινό όραμα και την κοινή δράση. Ωστόσο, στον χώρο των πολιτιστικών συλλογικοτήτων διαφάνηκε ένα σύνολο στοχεύσεων, οι οποίοι στο σύνολό τους εμφανίζονται κατ' επανάληψη στα καταστατικά των εν λόγω σωματείων. Συνοψίζοντας, οι στοχεύσεις αυτές εντάσσονται σε τρεις γενικές κατηγορίες, οι ποίες αφορούν σε: α) *ζητήματα παιδείας και αξιών*, όπως η "διασφάλιση του πνεύματος αλληλεγγύης μεταξύ των κατοίκων" αλλά και "η πνευματική ανύψωση των κατοίκων" στο πλαίσιο της ελευθερίας και της δημοκρατίας, σε β) *ζητήματα προστασίας* της πολιτιστικής κληρονομιάς, του λαϊκού πολιτισμού, των ηθών και εθίμων και τέλος του φυσικού περιβάλλοντος, και σε γ) *ζητήματα επέμβασης στον χώρο*, η οποία άλλοτε αναφέρεται ως "καλλωπισμός", άλλοτε ως "εξωραϊσμός" και άλλοτε ως "έργα κοινής ωφέλειας".

Η έντονη πολιτιστική ανάπτυξη της περιόδου, εστιάστηκε κυρίως σε θέματα διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς, των παραδόσεων, των ηθών και εθίμων, προβολής τοπικών θεμάτων και προβλημάτων προς επίλυση, αλλά και ευαισθητοποίησης για το περιβάλλον. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εντοπίσαμε στην πολυεπίπεδη κινητοποίηση των απόδημων κρητικών, οι οποίοι με τις διάφορες ενέργειές τους, επηρέασαν την εντός Κρήτης πολιτιστική δράση σε σημείο που μπορεί κανείς να υποθέσει πως οι σύγχρονες ρίζες της βρίσκονται εκεί. Άλλωστε η συγκεκριμένη τάση, βρίσκεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της Αυτονομίας και συγκεκριμένα από τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου (Φ.Σ.Η.), διαπνεόμενος από το κλίμα του ρομαντισμού και του εθνικισμού της περιόδου, όπως είδαμε νωρίτερα στην ενότητα Δ.3.4., το οποίο φαίνεται να συντηρείται. Ωστόσο, θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί και ως ένα νέο είδος "έξωθεν συγκρητισμού", με αφορμή τις νέες δημογραφικές εξελίξεις σε συνδυασμό με την οικονομική άνοδο που ολοένα και περισσότερο "απελευθερώνει" τα μεσαία στρώματα από περιορισμούς πάσης φύσεως. Φαίνεται πως οι εκτός Κρήτης κρητικοί συνενώνονται για ζητήματα που αφορούν στο νησί καταγωγής τους, σαν αντιστάθμισμα αλλά και σαν "ευθύνη" της επιλογής μετανάστευσης.

Αφενός μεν ιδρύονται σύλλογοι στις μεγάλες πόλεις του νησιού, αφετέρου δε κάθε χωριό αρχίζει σιγά σιγά να έχει τον δικό του σύλλογο, όσο μικρό κι αν είναι όσο μακριά κι αν βρίσκεται. Θα έλεγε κανείς, πώς αυτά ίσως να είναι και τα βασικότερα κριτήρια επιλογής σύστασης συλλόγου στις αγροτικές περιοχές, αν υποθέσουμε πώς στις περισσότερες των περιπτώσεων τα αιτήματά τους βρίσκουν ανταπόκριση, τουλάχιστον τα οικονομικά, σε πρώτη και διακριτή φάση. Σε αυτή την κατηγορία συλλόγων, παρατηρείται μία κατά τόπους συσπείρωση των εναπομεινάντων χωρικών, με σκοπό την εύρεση λύσεων στα σύγχρονα ζητήματα που απασχολούν τον βίο τους (ηλεκτροδότηση, υδροδότηση, οδοποιία). Επιπλέον, οι σκοποί διεκδίκησης του χώρου, είναι φανεροί, αφού η εφημερίδα *Κρητικά Νέα* με έδρα την Αθήνα, μεσολαβεί για αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως οι ανάγκες είναι πολλές (όπως προκύπτουν από τον σύγχρονο τρόπο ζωής), ο χώρος διαιρεμένος (υπερσυγκέντρωση αστικών κέντρων – αποκέντρωση περιοχών της υπαίθρου) και η κοινωνία (συναισθηματικά) διχασμένη. Επιπροσθέτως, την διακριτική εμφάνισή τους φαίνεται να κάνουν και οι περιβαλλοντικοί σύλλογοι, οι οποίοι τις επόμενες περιόδους ενδιαφέροντος θα παρουσιάσουν έντονη δραστηριοποίηση, συχνά με μεγάλη αποτελεσματικότητα.

Τέλος, κατά την μελετώμενη περίοδο και βάσει των ευρισκομένων τεκμηρίων, ο όρος *τοπίο*, εμφανίζεται μονάχα σε καταστατικό συλλόγου με φιλοδοσικό ενδιαφέρον, με κυρίαρχο σκοπό την προστασία και διαφύλαξή του, αλλά και σε επιστολή του πολιτιστικού συλλόγου από το Οροπέδιο Λασιθίου με σκοπό την προστασία των παραδοσιακών ανεμόμυλων. Ασφαλώς, πρόκειται για μία πρόθεση σχεδόν αναμενόμενη, σε μία από τις πιο αγνές περιοχές της Κρήτης. Το ζήτημα που έθεσε ο Εκπολιτιστικός και Λαογραφικός Σύλλογος Οροπεδίου Λασιθίου το 1980 προς το Τεχνικό Επιμελητήριο

Ανατολικής Κρήτης, τέθηκε δημοσίως προς επίλυση από τον πρόεδρο του ΤΕΕ/ΤΑΚ τρία χρόνια αργότερα, στο Αναπτυξιακό συνέδριο Λασιθίου, χωρίς ωστόσο να έχει διευθετηθεί το ζήτημα αποκατάστασης, αν όχι διαχείρισης του εν λόγω τοπίου. Παρ' όλα αυτά, πρόκειται για την μοναδική επιστολή που εντοπίσαμε προς το ΤΕΕ των τμημάτων της Κρήτης, με πρόθεση προστασίας του τοπίου από συλλογικότητες με πολιτιστικό περιεχόμενο, παρ' όλες τις αλλαγές που έχουν ήδη συντελεστεί στην Κρήτη.

Τον τεχνικό κόσμο του νησιού απασχολούν κυρίως τα ζητήματα αυθαίρετης δόμησης, ενώ τα ζητήματα τοπίου δεν διαφαίνονται, παρά μόνον ως αναφορές στο θεσμοθετημένο πλαίσιο των "Τοπίων Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους". Αξίζει να τονίσουμε, ότι η δραστηριότητα των μηχανικών της Κρήτης είναι ιδιαίτερως έντονη και προς ποικίλες κατευθύνσεις, σε μία προσπάθεια να επικοινωνήσουν με το επίσημο κράτος τις δυσκολίες και τις "παραφωνίες", που όμως δεν εισακούγονται πάντα.

Τα ζητήματα του τοπίου από άποψη επικαιρότητας, αφορούν σε ευαισθητοποιημένους πολίτες στο πλαίσιο ποικίλων ζητημάτων που ανακύπτουν, όπως κυρίως αναδεικνύονται μέσω των τουριστικών επενδύσεων μεγάλης κλίμακας, είτε παρεμβάσεων σε μνημεία της περιοχής τους, που άλλοτε χρησιμοποιώντας και άλλοτε όχι τον όρο *τοπίο*, θίγουν ακριβώς το ίδιο ζήτημα. Αυτό της καταπάτησης, που αλλοιώνει τον χαρακτήρα και το τοπίο της περιοχής τους, τάση η οποία στην επόμενη περίοδο ενδιαφέροντος (1990-2004) θα λάβει την πραγματική της διάσταση, με ποικίλου τύπου αντιδράσεις και εκφράσεις. Τέλος, κατά τη διάρκεια των ετών 1984 - 1989, δεν βρίσκουμε καμία αναφορά σε δημοσιεύματα της εποχής που να αφορούν στο τοπίο, παρόλο που η εποχή διακρίνεται για την έντονη δραστηριότητά της σε κάθε τομέα δράσης, με τονισμένη και πάλι την εθνοκεντρική και ρομαντική τάση στον χώρο του πολιτισμού.

Η τάση, λοιπόν, που ενεργοποιήθηκε με πολύ μεγάλη κινητικότητα στο νησί, αφορούσε κυρίως στην διαφύλαξη της παράδοσης και της λαογραφίας της Κρήτης, σε ένα γενικότερο πολιτικό κλίμα που την ευνοούσε, σε συνδυασμό με την έντονη δραστηριότητα γύρω από την συλλογική μνήμη. Το ενδιαφέρον στοιχείο στην εν λόγω παρατήρηση, θα πρέπει να εστιαστεί στην "αποδοχή" που έλαβαν τόσο οι τέως κυβερνητικές επιλογές όσο και οι ευρωπαϊκές συμβάσεις της εποχής μέσω αυτών, από τις συλλογικότητες του νησιού. Δεν γνωρίζουμε εάν κάτι αντίστοιχο συνέβη σε κάποια άλλη γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας, ωστόσο φαίνεται το νησί της Κρήτης να αποδίδει, μέσω των συλλογικοτήτων της, την "αποδοχή" της πολιτικής βούλησης. Παραμένει, ωστόσο, ανοικτό το ερώτημα, κατά πόσον οι συλλογικότητες που δραστηριοποιήθηκαν εκείνη την εποχή, ευνόησαν το/ή ευνοήθηκαν από το πελατειακό κράτος, το οποίο φαίνεται να διογκώνεται από τη νεοσύστατη "δημοκρατία των κομμάτων" που τότε είχε αρχίσει να διαμορφώνεται.

Επί του παρόντος, ο όρος *τόπος* φαίνεται να κρατά τα ηνία, με τρόπο διεκδικητικής αποφασιστικότητας, στο πλαίσιο μίας βουκολικής -σχεδόν- θεώρησης της πραγματικότητας, αλλά κυρίως στο πλαίσιο βασικών αναγκών που πρέπει να διευθετηθούν, όσο και μεγάλων οραμάτων που δύναται να ολοκληρωθούν, στο πλαίσιο ενός παγκρήτιου δικτύου συσπείρωσης. Βασική παράμετρο για το παραπάνω σχήμα, αποτελούν οι νέες κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες, οι οποίες διαμορφώνουν οριστικά τους συσχετισμούς που αφορούν στον χώρο εν γένει, και που στην δεκαετία του '90 θα έχουν ήδη πάρει την οριστική τους μορφή. Εν κατακλείδι, φαίνεται πώς το έτος 1979, ως έτος λαϊκής παράδοσης, καθόρισε ολοκληρωτικά την (πολιτική αν μη τι άλλο) στάση και τις δράσεις των συλλόγων της Κρήτης την περίοδο που μελετάμε, ενώ ήδη διακρίνεται η επιρροή από το έτος 1987, ως ευρωπαϊκό έτος περιβάλλοντος, για τα έτη και τις δράσεις που θα ακολουθήσουν.

Ε.2.2. Η περίοδος 1990-2004

Η διετία 1989-1990 θεωρείται ως περίοδος πολιτικής αστάθειας για την Ελλάδα, καθώς οι εκλογές του Ιουνίου 1989 δεν έδωσαν αυτοδυναμία σε κανένα κόμμα. Δημιουργήθηκε κυβέρνηση συνεργασίας της Νέας Δημοκρατίας και του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, ενός σχηματισμού στον οποίο συμμετείχαν το ΚΚΕ και άλλα κόμματα της Αριστεράς. Μετά από δύο νέες εκλογικές αναμετρήσεις¹⁴⁴⁰ σχηματίστηκε κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας, με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη.¹⁴⁴¹ Η νέα κυβέρνηση επιδίωξε την ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων, που κρίθηκε ότι δεν ήταν βιώσιμες, ενώ εξαιρετικά σημαντική εξέλιξη υπήρξε η υπογραφή –και από την Ελλάδα– της συνθήκης του Μάαστριχτ.¹⁴⁴²

Το έτος 1990 διαβάζουμε από την αρθρογραφία της εποχής, για την “Τουριστική αξιοποίηση του Οροπεδίου Ομαλού”, ότι “Η εγκατάσταση ανεμογεννητριών είναι επικερδής για την Κρήτη”, “Ο λαογραφικός όμιλος Σελίνου εκπροσωπεί επάξια την Κρήτη σε ολόκληρη την Ελλάδα”, για την “Αποκορωνιώτικη εκδήλωση στα Χανιά”, ενώ, “Το ΤΕΕ με έγγραφό του ζητά: Τρία μεγάλα έργα της Κρήτης¹⁴⁴³ να ενταχθούν στα εθνικά προγράμματα”. “Το σήμερα όπως διαμορφώθηκε στην δετία του ΠΑΣΟΚ”, “Στ’ Βαρδινογιάννεια”, “Στην 3^η θέση η Κρήτη στον τομέα επενδύσεων σύμφωνα με στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας”, είναι κάποιοι από τους τίτλους άρθρων της εποχής, ενώ για πρώτη φορά εντοπίζουμε ειδική ενημέρωση για τα αθλητικά, με πρωταγωνιστικό άρθρο: “Ομαδάρα ο ΟΦΗ”,¹⁴⁴⁴ την περίοδο όπου “Προχωρεί η ανέγερση των κτιριακών εγκαταστάσεων του Πολυτεχνείου Κρήτης”.

Λοιποί τίτλοι δημοσιευμάτων της εποχής: “Στις 29 Ιουλίου 1990 τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ελ. Βενιζέλου στις Καλύβες”, “Θα προστατευθεί η Κνωσός: με ομόφωνη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου μετά από πρόταση του δημοτικού συμβούλου Σταύρου Καμπέλη”, “Κινδυνεύει η πολιτιστική παράδοση της Κρήτης” από την “φωνή των συνταξιούχων ΙΚΑ Χανίων”, “Ο λαογραφικός όμιλος “Κουρήτες” έγινε σύλλογος”, “Γεωργική έκθεση στους Βώρους”, “Οι πρινιανοί τίμησαν τους νεκρούς τους”, “Με επιτυχία έγινε το 5^ο συνέδριο Μυλοποταμιτών στο Πάνορμο στις 11 Αυγούστου με κυρίως θέμα την ζωοκλοπή, ενώ πριν την έναρξη εργασιών του συνεδρίου έγινε θεμελίωση του ηρώου πεσσόντων Μυλοποταμιτών στην περιοχή Λατζιμά” και τέλος, “Ο Αποκόρωνας τιμά τους ευεργέτες του”.

“Με σοβαρότητα να αντιμετωπιστεί η δημιουργία βιομηχανικής περιοχής στην επαρχία Αποκορώνου Χανίων” ζητά με επιστολή του ο πρόεδρος της κοινότητας, ενώ ο κίνδυνος στην Κρήτη από τις βάσεις επισημαίνεται τόσο από το σύνολο σχεδόν των δημάρχων του νησιού, με επιστολή τους προς την Κυβέρνηση, όσο και από τα κρητικά σωματεία της Αθήνας. Για το ίδιο θέμα, από το Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ,¹⁴⁴⁵ διαβάζουμε για την “Απόφαση Νομαρχιακού Συμβουλίου Ηρακλείου για τη μεταφορά των Αμερικανικών βάσεων”. Στη συνέχεια,¹⁴⁴⁶ εντοπίζουμε το “Έγγραφο Δ/σης Περιβάλλοντος και Χωροταξίας της Περιφέρειας Κρήτης” για τα ζητήματα των αυθαιρέτων στη βόρεια παραλιακή ζώνη Ν. Ηρακλείου, το “Σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης Κρήτης (ΣΠΑ)”, πρόταση για “Ίδρυση οργανισμού ανάπτυξης Ανατολικής Κρήτης (Ο.Α.Ν.Α.Κ.)”, ενώ στη συνέχεια,¹⁴⁴⁷ ενημερωνόμαστε για την “Μελέτη ανάδειξης-προστασίας μνημείων και συνόλων του ιστορικού κέντρου του Ηρακλείου”, για την μελέτη με αντικείμενο την “Διάθεση απορριμμάτων ηρακλείου για υγειονομική ταφή – προτεινόμενος χώρος για υγειονομική ταφή”, κλπ.

¹⁴⁴⁰ Νοέμβριος 1989 και Απρίλιος 1990.

¹⁴⁴¹ Λίγο αργότερα, ωστόσο, σοβαρές διαφωνίες στο εσωτερικό της κυβέρνησης Μητσοτάκη οδήγησαν στην παραίτησή της, τον Σεπτέμβριο του 1993. Βλ.: <http://ebooks.edu.gr/>

¹⁴⁴² Η Συνθήκη του Μάαστριχτ, που έλαβε το όνομά της από την πόλη Μάαστριχτ στην οποία υπεγράφη στις 7 Φεβρουαρίου του 1992, αποτελεί την τρίτη κατά σειρά θεμελιώδη συνθήκη με την οποία ολοκληρώθηκε η Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύγχρονος θεσμός, ύστερα από τη Συνθήκη της Ρώμης και την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986). Εκ μέρους της Ελλάδας υπεγράφη από τον Υπουργό Εξωτερικών Αντώνη Σαμαρά και τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας Ευθύμιο Χριστοδούλου.

¹⁴⁴³ Αξιοποίηση του υδάτινου δυναμικού της Κρήτης, ολοκλήρωση του βόρειου οδικού άξονα Κρήτης (ΒΟΑΚ), ολοκλήρωση των αεροδρομίων Ηρακλείου-Χανίων.

¹⁴⁴⁴ *Κρητικά Νέα*, αρχειακός τόμος, Μάιος 1990.

¹⁴⁴⁵ *Ταυ*, τ. Ν^ο 150.

¹⁴⁴⁶ *Ταυ*, τ. Ν^ο 149.

¹⁴⁴⁷ *Ταυ*, τ. Μαρτίου, Ν^ο 151.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1991,¹⁴⁴⁸ ο πληθυσμός της Κρήτης ανέρχεται στα 536.805 άτομα. Αναφορικά με τους αριθμούς των διοικητικών διαιρέσεων, το νησί έχει τέσσερις νομούς, είκοσι επαρχίες, εικοσιέναν δήμους, πεντακόσιες σαράντα έξι κοινότητες και χίλιους πεντακόσιους είκοσι έξι οικισμούς. Ο μέσος μόνιμος πληθυσμός διοικητικών διαιρέσεων και οικισμών, ανέρχεται για τους νομούς στους 134.201 κατοίκους, για τις επαρχίες στους 26.840 κατοίκους, για τους δήμους και τις κοινότητες στους 947 κατοίκους και τέλος, για τους οικισμούς, στους 352 κατοίκους.

Η αγροτική παραγωγή, με υψηλής ποιότητας αγροτικά προϊόντα, κρατούσε την πρώτη θέση στην οικονομία του νησιού. Η κτηνοτροφία ήταν καθυστερημένη σχετικά και πιο παραδοσιακή. Η μεταποίηση δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη. Ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, το 40%, απασχολείτο άμεσα ή έμμεσα στον τουριστικό τομέα, με ετήσιο εισόδημα 1.5 δισεκατομμύριο δολάρια. Η μέση αύξηση της τουριστικής δραστηριότητας εκτιμάτο στο 6%, ενώ υπολογιζόταν ότι το 2005 η Κρήτη θα δεχόταν 5 εκατομμύρια τουρίστες και αντίστοιχη εισοδηματική εισροή.

Έχουμε ήδη αναφέρει στην προηγούμενη ενότητα, πως η περίοδος 1980-1996 ήταν ιδιαίτερος δραστήρια από άποψη σύστασης συλλόγων και δη πολιτιστικών. Ωστόσο, αρχίζουν να συγκροτούνται την ίδια περίοδο και σύλλογοι με περιβαλλοντικό περιεχόμενο. Ενδεικτικά, αναφέρουμε διάφορες επωνυμίες: Πολιτιστικός και οικολογικός σύλλογος Ανατολή Δεξαμενής Ηρακλείου Κρήτης, Παγκρήτιος σύνδεσμος προστασίας και διατηρήσεως της ιθαγενούς πανίδας, Εκπολιτιστικός σύλλογος προστασίας του περιβάλλοντος με τον τίτλο “Οι Τρεις Εκκλησιές”, Εξωραϊστικός σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος Φοινικιάς Ηρακλείου, Σύλλογος προστασίας του περιβάλλοντος περιοχής Χερσονήσου, Οικολογικός-περιβαλλοντικός σύλλογος Μαλίων “Ο Ποταμός”, Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος Κόκκινου Πύργου, Σύλλογος προστασίας περιοχής Γιοφυράκια Ηρακλείου, Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος Λινοπεραμάτων, Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος NAWA CRETE κλπ, για την περιοχή του Ηρακλείου. Στην περιοχή των Χανίων, εντοπίζουμε: Τουριστικός Αναπτυξιακός Φιλοδοσικός Εκπολιτιστικός σύλλογος Βαθών Κισσάμου “Το Λαφονήσι”, Εκπολιτιστικός φιλοδοσικός τουριστικός σύλλογος “Ο Πελεκάνος”, Σύλλογος προστασίας δάσους και οικιστικού περιβάλλοντος Αγίου Ματθαίου, Εταιρεία προστασίας Λευκών Ορέων “Η Μαδαρά”, Σύλλογος προστασίας θαλάσσιου περιβάλλοντος Χανίων, Πολιτιστική περιβαλλοντική παρέμβαση Πολυτεχνείου Κρήτης, Σύλλογος προστασίας Ακρωτηρίου (ΣΠΑ) κλπ. Τέλος, στην περιοχή του Λασιθίου: Οικολογικός λαογραφικός πολιτιστικός σύλλογος Παχειάς Άμμου, Πολιτιστικός φιλοδοσικός σύλλογος Ανατολής, Πολιτιστικός και φυσιολατρικός σύλλογος Θρύπτης κλπ, ενώ έχουμε ήδη αναφέρει τη σύσταση των συλλόγων: “Σύλλογος προστασίας και διατήρησης περιβάλλοντος “Άγιος Νικόλαος”” και “Σύλλογος προστασίας ιδιοκτησίας και περιβάλλοντος περιφέρειας Ιεράπετρας”.

Από τις πολυποίκιλες επωνυμίες των συλλόγων μπορούν να βγουν κάποια συμπεράσματα. Αφενός μεν, φαίνεται πως αναλόγως σε ποιο γεωγραφικό σημείο του νησιού βρίσκεται ο σύλλογος, τα σχετικά με αυτόν ζητήματα προς επίλυση, αποτελούν μέρος της επωνυμίας (π.χ., και ως φιλοδοσικός αυτοπροσδιορίζεται ένας σύλλογος ο οποίος συνορεύει με δάσος). Αφετέρου δε, στους συλλόγους όπου η επωνυμία έχει σαφή κίνητρα και σκοπό, ο οποίος φαίνεται να είναι αποσαφηνισμένος ήδη στην επωνυμία του (π.χ. Σύλλογος προστασίας Ακρωτηρίου) και τέλος, η ίδρυση συλλόγων με αποκλειστικά περιβαλλοντικό περιεχόμενο κυρίως αναπτύσσεται σε περιοχές όπου έχουν αναπτυχθεί σχετικοί προβληματισμοί (κυρίως σε περιοχές με έντονη τουριστική δραστηριότητα) και ορίζεται πιθανότατα βάσει της κρισιμότητας της κατάστασης (π.χ. Αγ. Νικόλαος, Μάλλια, Χερσόνησος, Λινοπεράματα κλπ). Δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω, καθώς δεν έχουμε εμβαθύνει στα απαιτούμενα στοιχεία για αυτόν το σκοπό, αν και ερευνητικά ενέχει ζωηρό ενδιαφέρον. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η περίοδος που εξετάζουμε επί του παρόντος, διακρίνεται για την έντονη ανησυχία σε θέματα περιβαλλοντικής διαχείρισης και προστασίας, όπως διαφαίνεται από την σωματειακή ενεργοποίηση με αυτό το περιεχόμενο δράσης

Αναφορικά με τα πολιτιστικά ζητήματα, εντοπίζουμε άρθρο από τον πρόεδρο ομοσπονδίας σωματείων Αποκόρωνα, με τίτλο “Τριγμοί στις ρίζες μας” και μεταφέρουμε ένα απόσπασμα αυτού: “[...] *Ας θυμηθούμε ακόμη τις υποθήκες των προγόνων μας, που βαραίνουν τους ώμους μας. Τη λαϊκή μας*

¹⁴⁴⁸ Κατά τις απογραφές 1971, 1981, 1991 και 2001 χρησιμοποιήθηκε το δελτίο απογραφής νοικοκυριού-κατοικίας.

παράδοση και την πολιτιστική μας κληρονομιά, που κράτησαν την Κρήτη αιώνες τώρα, αδούλωτη στη ψυχή, ελεύθερη στη σκέψη, ασυμβίβαστη στο φρόνημα, αγνή στα αισθήματα, ατόφια κι αμόλυντη, δεμένη σφιχτά στον εθνικό κορμό του Έθνους. [...] Το παραδοσιακό καφενείο έγινε “καφετέρια” και οι γέροντες με τις πολλές τους θύμησης δεν διηγούνται πια. Αντί τσικουδιάς προσφέρουν “ουίσκυ” και αντί πορτοκαλάδας “Κόκα Κόλα”.¹⁴⁴⁹ Στη συνέχεια, συναντάμε άρθρο με τίτλο: “Για ακόμη πιο επιτυχημένες εκδηλώσεις”, από το οποίο μεταφέρουμε επίσης ένα μικρό απόσπασμα, ώστε να μεταφερθούμε ξανά στα εξ Αθηνών σωματεία και στην δραστηριότητά τους, με σκοπό να καταλάβουμε το κλίμα και αυτής της περιόδου: “Τα μεγάλα γεγονότα της Κρήτης, όπως, το Ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, η Μάχη της Κρήτης, η Επανάσταση του Θερίσου, η επέτειος από το θάνατο του Εθνάρχη Βενιζέλου κλπ, είναι από μόνα τους ανεξάντλητα. Και οι κρητικοί σύλλογοι της Αττικής είναι πάντα ακούραστοι και εξαιρετικά πρόθυμοι σε διάθεση να οργανώσουν εκδηλώσεις προς τιμήν των μεγάλων αυτών γεγονότων [...]”. Και πράγματι, εκδηλώσεις με τα προαναφερθέντα ιστορικά περιεχόμενα σχεδόν μονοπωλούν την πολιτιστική δράση των εν λόγω συλλόγων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, η τάση που είδαμε στην προηγούμενη ενότητα της περιόδου 1975-1989 να επαναλαμβάνεται και στο εξής, δηλαδή της προσφοράς συλλόγων της Αθήνας προς την γενέτειρα: “Στήθηκε το Άγαλμα της Άγνωστης Αγώνιστριας στο Ρέθυμνο από τον σύλλογο Ρεθυμνίων “Το Αρκάδι” της Αθήνας”, ενώ λίγο αργότερα διαβάζουμε: “Ο πρόεδρος του συλλόγου Φουρφουριανών, με πληροφόρησε ότι άρχισαν οι διαδικασίες δημοπράτησης του δεύτερου μέρους του έργου: “Διαμόρφωση περιβόλου εκκλησίας Παναγιά” στη θέση Λειβάδα της κοινότητας Φουρφουρά”. Δεν γνωρίζουμε εάν το εν λόγω έργο διεκδίκησε ο σύλλογος, ωστόσο από τα συμφραζόμενα φαίνεται ο σύλλογος να ηγείται της διαδικασίας. Στην ανατολική πλευρά του νησιού, βρίσκουμε τους εκπολιτιστικούς συλλόγους Λιμνών και Ελούντας, σε μία “Συνάντηση στην Οζα”, σε συνεργασία με την Περιηγητική Λέσχη Αγίου Νικολάου, οι οποίοι προτείνουν “την διάνοιξη δρόμου”, για τον οποίο προσφέρονται 200.000 δρχ από τον πρόεδρο του συλλόγου Ελούντας.

Στις υπόλοιπες πολιτιστικές δραστηριότητες στο νησί, διακρίνουμε την επαναλειτουργία των “Κύρβειων” πολιτιστικών εκδηλώσεων για το έτος 1991 στην Ιεράπετρα, το Ε' αναγεννησιακό φεστιβάλ στο Ρέθυμνο, τη γιορτή σουλτανίνας από την Ελληνική Περιηγητική λέσχη Σητείας, κλπ. Ωστόσο, στην ειδησεογραφική επικαιρότητα της εποχής, στην πρώτη θέση βρίσκονται τα ζητήματα που ανακύπτουν με τον τουρισμό: “Πολλές αυθαιρεσίες στην ανέγερση ξενοδοχείων στις ακτές της Κρήτης. Δημιουργούν περιβαλλοντικές καταστροφές”,¹⁴⁵⁰ “Με Διάταγμα... καταστρέφονται οι παραλίες της Κρήτης. Κτίρια – τέρατα πάνω στο κύμα!”¹⁴⁵¹

Αξίζει, επιπλέον, να μεταφέρουμε κάποιες γραμμές από το άρθρο με τίτλο “Γαλάζια και πράσινα καφενεία. Μια κακή παράδοση συνεχίζεται”, ο οποίος μας δίνει το στίγμα της κομματικής πάλης της εποχής: “Νομίζω, όμως, ότι έφτασε πια ο καιρός αυτό το δράμα του τόπου μας να τελειώσει. Από τις στήλες αυτές, απευθύνω σε όλους, κάλεσμα ομοψυχίας και ενότητας. Είναι στο δικό μας χέρι να πολεμήσουμε και να εξοστρακίσουμε αυτή την εθνική κατάρρα. Είναι, επιτέλους, απαραίτητο να κατανοήσουμε όλοι, ότι είμαστε πρώτα Έλληνες, συμπατριώτες, συγχωριανοί και δευτερευόντως “γαλάζιοι”, “πράσινοι” ή “κόκκινοι””.

Στον τεχνικό κόσμο, στις 9 Νοεμβρίου του 1988 η Δ/ση Δ2 της Γ.Γ.Δ.Ε. του ΥΠΕΧΩΔΕ ανέθεσε στο γραφείο Δοξιάδη την παροχή υπηρεσιών Συμβούλου του Υπουργείου για την εκπόνηση της Γενικής Μελέτης Μεταφορών και Κυκλοφορίας της πόλης του Ηρακλείου Κρήτης. Σκοπός της μελέτης ήταν η βελτιστοποίηση του συστήματος των μεταφορών και της κυκλοφορίας με τη διερεύνηση και υποβολή προτάσεων για μέτρα τόσο βραχυπρόθεσμα, όσο και μακροπρόθεσμα με ορίζοντα σχεδιασμού το έτος 2004. Η παραπάνω μελέτη ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1991 αφού προηγουμένως οι προτάσεις της μελέτης εγκρίθηκαν αρχικά από την Επιβλέπουσα Υπηρεσία, κατόπιν από τον Δήμο Ηρακλείου με ομόφωνη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου (25 και 26 Φεβρουαρίου 1991) και τέλος από το συμβούλιο Δημοσίων Έργων (11 Ιουλίου 1991).¹⁴⁵² Επιπλέον, στο ίδιο τεύχος, ενημερωνόμαστε για το κοινοτικό πρόγραμμα FORCE για την δεκαετία '90 με σκοπό μια ανοικτή ευρωπαϊκή αγορά και

¹⁴⁴⁹ Κρητικά Νέα, τ.23 Ιανουαρίου 1991.

¹⁴⁵⁰ Κρητικά Νέα, τ. 27 Νοεμβρίου 1991.

¹⁴⁵¹ Κρητικά Νέα, τ. 26 Σεπτεμβρίου 1991.

¹⁴⁵² Ταυ, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1993, τ. 16-17.

καλύτερα εξοπλισμένο και ενημερωμένο εργατικό δυναμικό, το οποίο ίσχυσε από την 1^η Ιανουαρίου 1991 για τέσσερα χρόνια.

Στα πρώτα τεύχη του περιοδικού *Ταυ*, βρίσκουμε στην στήλη του Νίκου Ψηλάκη με τίτλο “ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ”, φωτογραφίες από τοπία της Κρήτης και μικρού μεγέθους κείμενα “συνοδευόμενα” της εικόνας, στα οποία συχνά εντοπίζουμε αναφορές στο τοπίο με διάθεση σαφώς στοχαστική, που στις περισσότερες των περιπτώσεων και ο τίτλος προϋποθέτει για το περιεχόμενο: “Ατάκτως εριμμένα”, “Στην απίστευτη γοητεία του νότου” κλπ.¹⁴⁵³ Άλλα άρθρα του περιοδικού αφορούν σε “Οικιστικά προβλήματα και περιβάλλον”, “Κρήτη και ΕΟΚ μετά την ένταξη (του Στ. Καμπέλη)”, κλπ.

Από το *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ*, διαβάζουμε στο “πλαίσιο δράσης” για τον σκοπό στελέχωσης 7μελών μόνιμων επιτροπών βάσει του άρθρου 14 του Ν. 1486/’84, οι οποίες επρόκειτο να είναι: α) Μ.Ε. Επαγγελματικών Θεμάτων, β) Μ.Ε. Επιστημονικής Ενημέρωσης Και Πληροφόρησης, γ) Μ.Ε. Περιβάλλοντος Και Χωροταξίας.¹⁴⁵⁴ Επιπλέον, το έτος 1991, πραγματοποιείται πανελλήνιος αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για το μνημειακό συγκρότημα για τη Μάχη της Κρήτης στο Γαλατά Χανίων.¹⁴⁵⁵

Για το έτος 1992, διαβάζουμε στο περιοδικό *Ταυ*¹⁴⁵⁶ και συγκεκριμένα στις “προ-τάσεις” του Στάυρου Καμπέλη, “Για τα απορρίμματα ανατρέξατε στο 1981”, ενώ λίγο αργότερα συναντάμε την πρώτη HELECO ‘93, η πρώτη διεθνής έκθεση και συνέδριο στην Αθήνα, η οποία θα πραγματοποιηθεί το επόμενο έτος, από 1-4 Απριλίου 1993, με θέμα “Τεχνολογία Περιβάλλοντος για το μεσογειακό χώρο” μια πρωτοβουλία του Τεχνικού επιμελητηρίου Ελλάδος. Σε επόμενο τεύχος,¹⁴⁵⁷ το εξώφυλλο του περιοδικού έχει ως τίτλο: “Περιβάλλον: αύριο θα είναι αργά!”, ενώ από τη δραστηριότητα του τμήματος, μεταξύ άλλων, διαβάζουμε για τη “Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων”, και πιο συγκεκριμένα: “Ο πρόεδρος του ΤΕΕ/ΤΑΚ κος Γαλενιανός, προέδρευσε στην πρώτη συνάντηση της Επιτροπής Περιβάλλοντος του Νομαρχιακού Συμβουλίου. Το θέμα της συνεδρίασης ήταν οι Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων οι οποίες πρέπει να έχουν σαν στόχο την συνύπαρξη της ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος. [...]”. Άλλοι τίτλοι με φιλοπεριβαλλοντικό περιεχόμενο: “Απόβλητα ελαιουργείων και η περιβαλλοντική ευαισθησία”, “Επισήμανση περιβαλλοντικών προβλημάτων Ν. Ηρακλείου”, “Προβλήματα ρύπανσης στο νομό Λασιθίου”, “Εκδήλωση για την HELECO ‘93” η οποία πραγματοποιήθηκε την Δευτέρα 26 Οκτωβρίου 1992 στο Ηράκλειο. Στη συνέχεια του άρθρου, διαβάζουμε: “Η HELECO ‘93 ήταν παρούσα και στη Διάσκεψη για τη Γη που έγινε πρόσφατα στο Ρίο ντε Τζανέιρο. Μάλιστα, έπειτα από ειδική άδεια της Οργανωτικής Επιτροπής της Διάσκεψης, το ενημερωτικό υλικό της HELECO ‘93 μοιράστηκε σε όλους τους συνέδρους”. Στο επόμενο τεύχος¹⁴⁵⁸ και συγκεκριμένα στην στήλη “Φωτογραφήματα” του Νίκου Ψηλάκη, βρίσκουμε λεζάντα - κείμενο φωτογραφίας με τίτλο: “Χειμωνιάτικο τοπίο”. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα: “... Κι όταν τα χωριά αυτά ακολουθούν τη μοίρα της φθοράς, κι όταν οι πόρτες σφαιρίζουν και το πλακόστρωτο χορταριάζει, ακόμη και τότε ο πλάτανος τονίζει το τοπίο, δημιουργώντας εικόνες πολύχρωμες...”. Άλλα σχετικά φωτογραφήματα φέρουν τίτλους, όπως: “Τοπίο στην ομίχλη” (ο χιονισμένος Ψηλορείτης του Δεκέμβρη),¹⁴⁵⁹ “Διαχρονικό” φωτογραφήματα Σαββαθιανά 1992,¹⁴⁶⁰ “Η χλωρίδα της Κρήτης εκπέμπει SOS και τα τοπία που κατάντησαν να παίρνουν πόζες από την ξεραΐλα κι απ’ την πείνα”,¹⁴⁶¹ κλπ.

Επιπλέον, το “2^ο διεθνές συνέδριο αρχιτεκτονικής για τα ξερολιθικά κτίσματα” πραγματοποιείται από 4 έως 10 Ιουλίου του 1992 στ’ Ανώγεια¹⁴⁶² αλλά και το 3^ο διεθνές συνέδριο με την ίδια θεματολογία και

¹⁴⁵³ *Ταυ*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1991, τ. 2. και τ.3.

¹⁴⁵⁴ *Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ*, Μάης 1991, τ. 7.

¹⁴⁵⁵ Τον οποίο κερδίζουν οι αρχιτέκτονες Σ. Αντωννάκη, Δ. Αντωννάκη, Μ. Καλογεράκου, Ε. Κουμαριανού, Α. Κουνάλακη, Α. Πλατανιώτη. Συνεργάτες: Μ. Καλιότζιδου, Π. Παναγάκης, Ε. Παπαγεωργίου. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 158.

¹⁴⁵⁶ *Ταυ*, Σεπτέμβριος 1992.

¹⁴⁵⁷ *Ταυ*, Οκτώβριος 1992, τ. 13.

¹⁴⁵⁸ *Ταυ*, τ. 14-15.

¹⁴⁵⁹ *Ταυ*, Ιανουάριος 1992, τ. 4.

¹⁴⁶⁰ *Ταυ*, τ. 11.

¹⁴⁶¹ *Ταυ*, Μάης 1992, τ. 8.

¹⁴⁶² *Ταυ*, Απρίλιος 1992, τ. 7.

πάλι στ' Ανώγεια,¹⁴⁶³ ενώ τα άρθρα για το περιβάλλον όλο και αυξάνονται: “Η απειλή των σκουπιδιών”, “Ανακύκλωση-Διαλογή στην πηγή”, κλπ.

Οι εκλογές του Οκτωβρίου 1993 έφεραν ξανά στην κυβέρνηση το ΠΑΣΟΚ. Τον Ιανουάριο του 1996, όμως, ο Α. Παπανδρέου, που αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας, παραιτήθηκε. Νέος πρωθυπουργός αναδείχθηκε ο Κώστας Σημίτης, που ανέλαβε και την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ μετά τον θάνατο του ιδρυτή του (Ιούνιος 1996) και παρέμεινε πρωθυπουργός μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Την ίδια εποχή (1996), με αφορμή τη διεκδίκηση από την Τουρκία της βραχονησίδας Ίμια, στα Δωδεκάνησα, ξέσπασε κρίση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις που αποκλιμακώθηκε με αμοιβαίες υποχωρήσεις.

Στα χρόνια αυτά, δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στην κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων που, σε σημαντικό βαθμό, χρηματοδοτήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση.¹⁴⁶⁴ Επίσης, σημαντικό γεγονός υπήρξε η ανάληψη από την Ελλάδα, το 1997, των Ολυμπιακών Αγώνων, που έγιναν το 2004, ενώ στις Ολυμπιακές πόλεις ανήκε και το Ηράκλειο το οποίο επωφελήθηκε δημοσίων έργων, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Πάντως, κύριος στόχος των κυβερνήσεων Σημίτη υπήρξε η εκπλήρωση των κριτηρίων οικονομικής σύγκλισης που έθετε η Ευρωπαϊκή Ένωση,¹⁴⁶⁵ προκειμένου η Ελλάδα να ενταχθεί πλήρως στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) και να υιοθετήσει το ευρωπαϊκό νόμισμα, το ευρώ. Πράγματι, την 1^η Ιανουαρίου 2001 η Ελλάδα εντάχθηκε στην ΟΝΕ και από την 1^η Ιανουαρίου 2002 άρχισε η χρησιμοποίηση του ευρώ, το οποίο αντικατέστησε τη δραχμή.¹⁴⁶⁶

Ας δούμε όμως χρονολογικά τα ζητήματα που μας αφορούν, σε επίπεδο Κρήτης, στο γενικότερο προαναφερθέν πλαίσιο.

Το έτος 1993, όπως μας “αποκαλύπτεται” μέσα από την ειδησεογραφία: “Ένα καινούριο μουσείο στην Κρήτη” το αρχαιολογικό μουσείο Αρχανών, “Ο νάιλον εφιάλτης” στην Ιεράπετρα, “Σημαντικά έργα προστασίας του περιβάλλοντος ολοκληρώνονται στην Κρήτη τη δεκαετία του ‘90”, “Ο ΕΟΤ Κρήτης επισημαίνει: Καλύτερο περιβάλλον ζητούν οι τουρίστες: ...υπάρχουν ήδη πολλά παράπονα από ξένους επισκέπτες μας ότι συναντούν σκουπίδια παντού, ακόμη και στις εθνικές οδούς, κάτι φυσικά που διαπιστώνουμε όλοι μας. Ο διευθυντής του ΕΟΤ τόνισε ότι οι ξένοι τα τελευταία κυρίως χρόνια αποδίδουν μεγάλη σημασία στην προστασία του περιβάλλοντος και δεν συγχωρούν αυτούς που το κακοποιούν. Έτσι επέστησε την προσοχή και των ασχολούμενων με τον τουρισμό αλλά και όλων των κατοίκων του νησιού να προσέξουν το περιβάλλον γιατί δεν αποκλείεται η συνέχιση της υπάρχουσας ανεξέλεγκτης κατάστασης να επιφέρει σοβαρότατες συνέπειες σε βάρος του τουρισμού μας”. Σε αντίθετο κλίμα το Ορεινό Λασιθίου, στο οποίο απονεμήθηκε το βραβείο “Ελευθέριος Πλατάκης”, το οποίο καθιερώθηκε από το έτος 1993 κατόπιν πρωτοβουλίας του Πανεπιστημίου Κρήτης: “Τέλος σπάνιο φαινόμενο για την εποχή μας και τον τόπο μας, οι κάτοικοι του χωριού μέσα στο πέρασμα του χρόνου ανέπτυξαν και διατηρούν αυτό που σήμερα ονομάζουμε περιβαλλοντική συνείδηση αποτελώντας έτσι ένα μοναδικό παράδειγμα προς μίμηση”. Ωστόσο, το εν λόγω βραβείο δόθηκε από κοινού με την αείμνηστη αρχαιολόγο Χρυσούλα Τζομπανάκη, όπως θα δούμε ξανά στη συνέχεια.¹⁴⁶⁷

Το ίδιο έτος, βρίσκουμε και την εγγραφή του συλλόγου “Οικολογική Ομάδα Σητείας Μια Κρήτη-Περιβάλλον-Άνθρωπος”, μέλος του οποίου μας ενημερώνει ότι η γεωγραφική εμβέλεια του συλλόγου είναι “η Σητεία και η Κρήτη”, ενώ σκοπός του συλλόγου είναι: “Η περιβαλλοντική προστασία του τόπου μας”, όπως χαρακτηριστικά μας αναφέρουν. Επιπλέον, στην ερώτησή μας εάν έχει τροποποιηθεί το καταστατικό ως προς το σκοπό, λαμβάνουμε την εξής απάντηση: “Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 για να μπορέσουμε να συνδιαχειριστούμε ένα διεθνές πρόγραμμα μελέτης ανάδειξης και αειφορικής διαχείρισης του οροπεδίου Καρυδίου Σητείας και ενός αντίστοιχου της Κύπρου”. Θα επανέλθουμε στον

¹⁴⁶³ Ταυ, τ. II.

¹⁴⁶⁴ Οδικός άξονας Πάτρας-Αθήνας-Θεσσαλονίκης-συνόρων με πρώην Γ.Δ.Μ., Εγνατία οδός, αεροδρόμιο «Ελευθέριος Βενιζέλος», γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου, μετρό της Αθήνας.

¹⁴⁶⁵ Χαμηλός πληθωρισμός, χαμηλό δημόσιο έλλειμμα, χαμηλό δημόσιο χρέος, σταθερό νόμισμα κ.ά.

¹⁴⁶⁶ Βλ.: <http://ebooks.edu.gr/>

¹⁴⁶⁷ Η επιτροπή Κρίσεως αποτελούνταν από τον Πρύτανη Παν/μιου Κρήτης Γραμματικάκη, τον πρόεδρο ΤΕΔΚ, τον δήμαρχο Ρεθύμνης, τον Αντιπρύτανη, τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, τον πρόεδρο ΓΕΩΤΕΕ, τον πρόεδρο Ένωσης Ξενοδόχων Ηρακλείου κ.α.. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: *Κρητικά Νέα*, αρχειακός τόμος 1993.

συγκεκριμένο σύλλογο, όταν “ξετυλίγοντας” την επικαιρότητα θα συναντήσουμε τα ζητήματα που κυρίως τον απασχόλησαν.

Τον Ιανουάριο του 1993, από το δυτικό τμήμα του νησιού, εντοπίζουμε αφιέρωμα στο “θολιαστό μιτάτο στην Κρήτη”, αγωνία για την “προστασία του Κουρταλιώτικου φαραγγιού και της λίμνης Πρεβέλης” καθώς συνεχίζονται τα αρδευτικά έργα χωρίς να έχει προηγηθεί μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων, ενώ κατόπιν σύσκεψης δήμων και ΤΕΕ που πραγματοποιήθηκε στο Ρέθυμνο, βρίσκουμε την αναλυτική εκτίμηση για τις “παλιές πόλεις Χανίων και Ρεθύμνου”, αλλά και την πρόταση της μόνιμης επιτροπής επιστημονικών θεμάτων του ΤΕΕ/ΤΔΚ για τα “απόβλητα ελαιουργείων” τα οποία αποτελούν σημαντική αιτία ρύπανσης.¹⁴⁶⁸

Στη συνέχεια των αποδελτιώσεων, διακρίνουμε ζητήματα που αφορούν στην “Κρήτη και β’ πακέτο Ντελόρ”, αλλά και για τα έργα του ΕΟΤ στην μαρίνα του παλιού λιμανιού Χανίων. Πολλές οι αναφορές στην δυτική πλευρά του νησιού για τα θέματα χωροταξίας, όπως το συνέδριο με τίτλο: “Ελλάδα και Ευρώπη - χωροταξία και περιφερειακή ανάπτυξη προς το 2000”,¹⁴⁶⁹ στο πλαίσιο του οποίου θα πραγματοποιούνταν διημερίδες σε 5 ελληνικές περιφέρειες, μεταξύ των οποίων και στο Ηράκλειο Κρήτης. Επιπλέον, διαβάζουμε για την παρουσίαση της ειδικής χωροταξικής μελέτης Φραγκοκάστελλου, ενώ με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στεκόμαστε στον τίτλο: “βραβείο στο πιο όμορφο σπίτι στην παλιά πόλη Χανίων”, πράξη η οποία καθιερώνεται από το έτος 1993 στα Χανιά με πρωτοβουλία από το Ινστιτούτο Goethe, σε συνεργασία με το δήμο Χανίων, το ΤΕΕ/ΤΔΚ και άλλους φορείς: “με σκοπό την βράβευση της προσπάθειας για ευπρεπισμό των δρόμων και σπιτιών της Παλιάς πόλης, η οποία θα πραγματοποιείται κάθε χρόνο στις 6 Ιουνίου¹⁴⁷⁰ Παγκόσμια Ημέρα Περιβάλλοντος”.¹⁴⁷¹

Σε επόμενο τεύχος διακρίνουμε την επιστολή του τμήματος προς τον πρόεδρο της κοινότητας Βάθης, που φέρει τον τίτλο: “...Ε, όχι και στο Ελαφονήσι! Ομπρέλες, ξαπλώστρες, κιόσκια, παράγκες αλλά και κάψιμο σκουπιδιών στο Ν. Ελαφόνησος!”, ενώ στην “παρέμβαση συλλόγου Αρχιτεκτόνων Χανίων στο διήμερο “Ανάπτυξη και προστασία””, διαβάζουμε και παραθέτουμε ένα απόσπασμα που εν πολλοίς έχουμε διαπιστώσει στα προηγούμενα κεφάλαια: “Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που έχει προκαλέσει και αναπαράγει με ολοένα εντεινότερους ρυθμούς και σε διευρυνόμενη κλίμακα η σύγχρονη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, επιβάλλει τη συζήτηση για προστασία αλλά και αναθεώρηση του μοντέλου ανάπτυξης. Είναι πλέον φανερό ότι οι πρακτικές που εφαρμόστηκαν μέχρι τώρα στα πλαίσια των μοντέλων ανάπτυξης που επικράτησαν και επικρατούν, είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα, δεν αντιμετώπισαν τις αιτίες των προβλημάτων απλώς τα μετέθεταν σε άλλη περιοχή ή επίπεδο. [...] Η αναθεώρηση της κατεύθυνσης της ανάπτυξης και η επανεξέταση αξιών και στόχων, επιβάλλεται σε συνδυασμό με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, αναγνωρίζοντας την όχι σαν τροχοπέδη της ανάπτυξης αλλά σαν βασική κοινωνική αξία και ανάγκη”, ενώ μερικές σελίδες αργότερα βρίσκουμε αφιέρωμα στα “λίθινα γεφύρια του Νομού Ρεθύμνου”, αλλά και αναφορές για το επιτυχές στην πράξη “πρόγραμμα ανακύκλωσης χαρτιού Δήμου Χανίων”.¹⁴⁷²

Στις “δραστηριότητες ΤΕΕ/ΤΔΚ” διαβάζουμε μεταξύ άλλων για την αναγκαιότητα “εκπόνησης μελετών περιβαλλοντικής προστασίας για τους βιοτόπους της περιοχής μας” με αφορμή και τη ρύπανση της λίμνης Αγιάς στα Χανιά, παραπέμποντας στο Ν. 1650/1986, ενώ “μελέτη του εργαστηρίου Πετρολογίας και Οικονομικής Γεωλογίας του τμήματος Μηχανικών Ορυκτών πόρων του Πολυτεχνείου Κρήτης σε συνεργασία με την 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και τον Τομέα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης ερευνά θέματα διάβρωσης μνημείων με στόχο την έρευνα και την επιλογή των καλύτερων μεθόδων συντήρησης”, όταν ο σύλλογος Αρχιτεκτόνων Χανίων συμπληρώνει 10 χρόνια από την σύστασή του.¹⁴⁷³

Στην ανατολική πλευρά του νησιού,¹⁴⁷⁴ και πάλι στα πολύ εμπνευσμένα “ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ” του Νίκου Ψιλάκη, αυτή τη φορά με αφορμή τη λήψη φωτογραφίας από τα νάιλον των θερμοκηπίων,

¹⁴⁶⁸ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1993, τ. 1.

¹⁴⁶⁹ Οκτώβριος 1993, στην Αθήνα. Διοργάνωση: ΤΕΕ, ΥΠΕΘΟ, ΥΠΕΧΩΔΕ και Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

¹⁴⁷⁰ Στις ημέρες μας, η ημέρα Περιβάλλοντος γιορτάζεται κάθε χρόνο στις 5 Ιουνίου.

¹⁴⁷¹ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Μάρτιος-Απρίλιος-Μάιος 1993, τ. 2.

¹⁴⁷² Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος-Ιούλιος-Αύγουστος 1993, τ. 3.

¹⁴⁷³ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1993, τ. 4.

¹⁴⁷⁴ Ταυ, τ. 16-17.

συμπληρώνει: “**Δραματικό σκηνικό στο ομιχλώδες τοπίο του Φεβρουαρίου.** Εγκατάλειψη, κουρελιασμένα κομμάτια, αποκαθλωμένα όνειρα. Ο κάμπος γεμάτος με άγρια βλάστηση. Η φύση που επιμένει να ανακυκλώνει τη ζωή, ακόμη και δίπλα στο νάιλον. Τα θερμοκήπια πεθαίνουν όρθια. Πριν ακόμη γεράσουν. Τα νάιλον παραμένουν κρεμασμένα στα ξύλινα εξαρτήματα... και να ’ταν μόνον η οπτική ρύπανση...”.¹⁴⁷⁵ Επιπλέον, ανάμεσα σε άλλα, βρίσκουμε: “Οι απόψεις της ΕΟΚ - Όπως διατυπώνονται στο κεφάλαιο: προς μια κοινοτική στρατηγική για το αστικό περιβάλλον του “Πράσινου βιβλίου””,¹⁴⁷⁶ το ΤΕΕ/ΤΑΚ προτείνει να δοθεί το βραβείο περιβάλλοντος Ελ. Πλατάκη στην Χρυσούλα Τζομπανάκη, για το “συνεχές ενδιαφέρον όσον αφορά την προστασία του περιβάλλοντος και μάλιστα του δομημένου ή ανθρωπογενούς (μνημεία-κτίρια)”, πράγμα το οποίο και έγινε όπως είδαμε παραπάνω, ενώ αξίζει να τονίσουμε την πλούσια αρθρογραφία που εντοπίσαμε της αείμνηστης Χρυσούλας Τζομπανάκη κατά τη διάρκεια των αποδελτιώσεών μας στο περιοδικό *Ταυ*, σε μία προσπάθειά της να ευαισθητοποιήσει τον πληθυσμό της Κρήτης για τα νεώτερα μνημεία του νησιού.¹⁴⁷⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ολοένα αυξητική τάση τουριστικοποίησης του νησιού αλλά και των αντιδράσεων από τους τοπικούς φορείς, αποδεικνύει και το άρθρο με τίτλο “Η Σπιναλόγκα ως “Μοντέλο Τουριστικής Ανάπτυξης””, στο οποίο με αρκετές δόσεις ειρωνείας, διαβάζουμε: “Πρόσφατα εμφανίστηκε στον τύπο άρθρο με τίτλο “Ακατοίκητα νησιά, κέντρα προσέλκυσης υψηλού τουρισμού. Σπιναλόγκα και Οξιεία, δύο μοντέλα ανάπτυξης”. Σ’ αυτό αναφέρεται ότι η χώρα μας διαθέτει πλήθος από ακατοίκητα νησιά “ακατέργαστα διαμάντια” (παρατίθεται κατάλογος με 114 τέτοια) που επιβάλλεται ν’ αξιοποιηθούν, κατά προτίμηση ως παραθεριστικά κέντρα “υψηλού τουρισμού” αλλά και ως τόποι κατοικίας, για όσους θα ήθελαν να ξεφύγουν από τα βεβαρημένα αστικά κέντρα. Υπάρχει μάλιστα σχετική μελέτη, από τον πρώην αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Πειραιώς κ. Μεταξά και τον καθηγητή κ. Τσελέντη. Στο άρθρο αυτό αναφέρονται μεταξύ άλλων τα εξής: “Ακόμα και ο κ. Δοξιάδης υποστηρίζει ότι θα μπορούσε το κράτος να δημιουργήσει ένα τουριστικό χωριό σ’ ένα νησί και κατόπιν να πωλήσει σε ιδιώτες κάποιο μέρος του οικισμού (...). Δεν πρέπει να γίνουν τα ακατοίκητα νησιά η “χαμένη ευκαιρία” για τον ελληνικό τουρισμό, επεσήμανε ο κ. Δοξιάδης και ανέφερε ως χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Σπιναλόγκα, η οποία βρίσκεται στη Β.Δ. είσοδο του κόλπου της Ελούντας (...) και όπως υποστήριξε θα μπορούσε να έχει μετατραπεί σε “μικρό παράδεισο””.¹⁴⁷⁸ Στη συνέχεια, με αφορμή δύο φλέγοντα ζητήματα του νησιού, το ενεργειακό και τον πολεοδομικό σχεδιασμό, βρίσκουμε άρθρα όπως¹⁴⁷⁹: “Το ηλεκτροενεργειακό πρόβλημα της Κρήτης” αλλά και “Ο ευρωπαϊκός καταστατικός χάρτης πολεοδομίας”, η θεματική των οποίων επαναλαμβάνεται συνεχώς, από πολλούς ειδικούς του χώρου καθώς τα συναντήσαμε κατά τη διάρκεια των αποδελτιώσεων όλων των χρόνων, και από τα δύο τμήματα του ΤΕΕ του νησιού.

Τέλος, το έτος 1993 πραγματοποιείται Πανελλήνιος Πολεοδομικός διαγωνισμός για την ανάπτυξη του ανατολικού πολεοδομικού κέντρου Ηρακλείου,¹⁴⁸⁰ η μελέτη για το Λαογραφικό μουσείο Ομαλού,¹⁴⁸¹ ενώ ξεκινάει και η μελέτη (1993-94) για το Μνημειακό συγκρότημα για τη Μάχη της Κρήτης στο Γαλατά Χανίων.¹⁴⁸² Επιπλέον, πραγματοποιείται η Πλατεία στη Σητεία¹⁴⁸³ και το Α’ βραβείο αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για την Πλατεία Ελευθερίας στο Ηράκλειο παίρνουν οι αρχιτέκτονες Νίκος Σκουτέλης και Φλάβιο Ζανόν.¹⁴⁸⁴

Το έτος 1994, “Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες της πρώτης φάσης για την αναμόρφωση του κέντρου της Ιεράπετρας”, “Ηρθε το νερό στο φράγμα: Το έργο μεταφοράς νερού από της πηγές της Μαλαύρας, που βρίσκεται Β.Α. του Νομού, κοντά στην κοινότητα “Καβούσι”, στη λεκάνη του φράγματος Μπραμιανών

¹⁴⁷⁵ Ερμούπολη, Φλεβάρης 1993.

¹⁴⁷⁶ (α) Ενθάρρυνση της ποικιλίας και αποφυγή της άτακτης δόμησης, β) ανάπτυξη αστικών εγκαταλελειμμένων εκτάσεων, γ) αναζωογόνηση υφιστάμενων αστικών περιοχών, δ) πολεοδομικός σχεδιασμός.

¹⁴⁷⁷ *Ταυ*, τ. 18-19.

¹⁴⁷⁸ *Ταυ*, Ιούλιος-Αύγουστος 1993, τ. 22-23.

¹⁴⁷⁹ *Ταυ*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1993, τ. 24-25.

¹⁴⁸⁰ Το Α’ βραβείο κερδίζουν οι αρχιτέκτονες Γ. Πετρελάκης, Γ. Πετράκης, Ν. Μουρέλλος, Μ. Τζανάκης και συνεργάτες οι Λ. Τσικανδολάκης, Γ. Ξυλούρης, Μ. Γιατρομανωλάκης και Φ. Γεωργακοπούλου. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 183.

¹⁴⁸¹ Από τους αρχιτέκτονες: Αρ. και Γ. Βαρουδάκης, Ι. Καλλιγέρης. Βλ.: ό.π., σ. 156.

¹⁴⁸² Από την *Μελετητική* - Γραφείο μελετών Αλεξ. Τομπάζη ΕΠΕ. Το γλυπτό ήταν φιλοτέχνημα του Γ. Ζογγόπουλου. Βλ.: ό.π., σ. 158.

¹⁴⁸³ Από τον αρχιτέκτονα Δημήτρη Τσακαλάκη. Βλ.: ό.π., σ. 182.

¹⁴⁸⁴ Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 184.

ολοκληρώθηκε. Και η πρώτη δοκιμαστική άντληση ήταν απόλυτα επιτυχής. [...]”, “Επενδύσεις 100 δις στο φοινικόδασος Βάι: Το μέλλον της Μονής Τοπλού και του διεθνώς γνωστού φοινικόδασους Βάι, κρίνεται αυτές τις ημέρες. Πριν λίγες ημέρες συνεδρίασε στη Μονή το συμβούλιο του Ιδρύματος, που έχει συσταθεί για τη διαχείριση της τεράστιας περιουσίας, ένα τμήμα της οποίας (αξίας 100 δισεκατομμυρίων δραχμών) πρόκειται να αξιοποιηθεί ύστερα από διεθνή πρόσκληση ενδιαφέροντος στην οποία έχουν ανταποκριθεί αρκετές εταιρείες με επικρατέστερη μια γερμανική”.¹⁴⁸⁵ Από το 1994 θα ξεκινήσει μία διαμάχη η οποία θα διαρκέσει για πολλά χρόνια, και η οποία θα αποτελέσει μεγάλη πηγή διεκδίκησης των οικολογικών δικαιωμάτων του νησιού από περιβαλλοντικούς συλλόγους και όχι μόνο, όπως θα φανεί στην πορεία.

“Ενεργειακό Κρήτης”, “Το φράγμα Αποσελέμη”, “Υποδομές ανάπτυξης Ν. Ηρακλείου”, “Η ημερίδα για το εθνικό κτηματολόγιο”, “Διαμόρφωση χώρου-μνημείου στη Δαμάστα Μαλεβιζίου” από τον πολιτιστικό σύλλογο Δαμαστιανών Ηρακλείου “Η κοινωνική πρόοδος”, είναι κάποιοι μόνο από τους τίτλους που εντοπίσαμε στον τεχνικό κόσμο της ανατολικής πλευράς του νησιού για το έτος 1994.¹⁴⁸⁶

Σε επόμενο τεύχος της Διάστασης βρίσκουμε το δεύτερο σεμινάριο με θέμα **“αστικό πράσινο και αρχιτεκτονική τοπίου** - η περίπτωση της πλατείας 1866” την περίοδο 12/10-13/11/93 στα Χανιά, ενώ το πρώτο, όπως πληροφορούμαστε από το εν λόγω άρθρο πραγματοποιήθηκε και πάλι στα Χανιά με την ίδια θεματολογία το 1991. **Στη συνέχεια στεκόμαστε στο άρθρο με θέμα “Κουρταλιώτικο φαράγγι – οδοιπορικό καταστροφής”,¹⁴⁸⁷ στο οποίο οι αναφορές για το τοπίο είναι ιδιαίτερες τονισμένες:** “Η διάβαση του φαραγγιού ήταν από τις πρώτες ανθρώπινες επεμβάσεις. Σήμερα ο δρόμος είναι βατός από μεγάλα οχήματα ύστερα από συνεχείς διαπλατύνσεις χωρίς όμως να παίρνεται κανένα μέτρο προστασίας της φύσης κύρια της αισθητικής του τοπίου. Μέχρι και λατομείο εγκαταστάθηκε στη νότια έξοδό του. Είναι καιρός να γίνουν έργα αποκατάστασης της αισθητικής του τοπίου. Να αναδασωθεί το λατομείο και να μαζευτούν τα σκουπίδια. Εξάλλου το μεγαλύτερο μέρος των επισκεπτών των νότιων παραλιών του νομού Ρεθύμνου είτε περνά είτε επισκέπτεται το φαράγγι αυτό”.¹⁴⁸⁸

Στα υπόλοιπα τεύχη που αφορούν στο έτος 1994, δεν βρίσκουμε αναφορές στο τοπίο επί τούτου, ωστόσο εντοπίζουμε θέματα όπως, “απόβλητα ελαιουργείων”, “Β’ πακέτο Ντελέρ στα Χανιά”, “πολεοδομικές μελέτες Ρεθύμνου”,¹⁴⁸⁹ “ΒΟΑΚ και μεγάλα αρδευτικά έργα”, “Νεώρια Χανίων”, “Αναγεννησιακά μνημεία Ρεθύμνου”,¹⁴⁹⁰ “ενεργειακό Κρήτης”, “διακήρυξη της ένωση αρχιτεκτόνων Μεσογείου (U.M.A.R.) - στο Ρέθυμνο η ιδρυτική συνδιάσκεψη”, “διαχείριση στερεών αποβλήτων Χανίων”,¹⁴⁹¹ ενώ, ο πρόεδρος του ΤΕΕ/ΤΔΚ Νικόλαος Ξυνίδης αναρωτιέται: “αποτελεί η τουριστική ανάπτυξη πανάκεια ή καταστροφή των ιστορικών κέντρων της Κρήτης;”,¹⁴⁹² όταν λίγο αργότερα βρίσκουμε στα “επιστημονικά θέματα”, άρθρο του Νίκου Ροδολάκη¹⁴⁹³ με θέμα: “Προστασία και τουριστική ανάπτυξη των ιστορικών μεσογειακών πόλεων”,¹⁴⁹⁴ “προστασία ανάδειξη και ανάπλαση ιστορικών δεντροστοιχιών Ιεράς Μονής Χρυσοπηγής και λεωφόρου Σούδας”, και τέλος, “το 1995 έτος κλειδί για το Πανεπιστήμιο στο Ρέθυμνο”, “μελέτες περιβάλλοντος Ν. Χανίων”,¹⁴⁹⁵ κλπ. Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε, πως το έτος 1994 πραγματοποιείται η μελέτη αναδείξεως, αναστηλώσεως και αναπτύξεως της Ιεράς Μονής Αρκαδίου και του άμεσου περιβάλλοντος χώρου.¹⁴⁹⁶

Την επόμενη χρονιά, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις συνεχίζονται από άκρη σ’ άκρη στο νησί: “Τιμήθηκε η 51^η επέτειος του Ολοκαυτώματος των Ανωγείων”, “Εγιναν τα αποκαλυπτήρια του αδριάντα του καπετάν Μιχάλη Ξυλούρη”, “Τριήμερο αφιερωμένο στη μνήμη της Μελίνας Μερκούρη, οργανώνει η Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Αγ. Νικολάου σε συνεργασία με την Κοινότητα Κριτσάς”, “Τα

¹⁴⁸⁵ Κρητικά Νέα, αρχειακό τόμος 1994.

¹⁴⁸⁶ Ταυ, 1994, τ. 26-36.

¹⁴⁸⁷ Του Μιχάλη Δεληγιαννάκη Αρχιτέκτονα-Αρχαιολόγου.

¹⁴⁸⁸ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993 – Ιανουάριος 1994.

¹⁴⁸⁹ Ο.π..

¹⁴⁹⁰ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Απρίλιος- Μάιος 1994, τ. 7.

¹⁴⁹¹ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος 1994, τ. 8.

¹⁴⁹² Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος 1994, τ. 10.

¹⁴⁹³ Καθηγητής Πολεοδομίας – Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Α.Π.Θ.

¹⁴⁹⁴ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Οκτώβριος 1994.

¹⁴⁹⁵ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1994, τ. 11.

¹⁴⁹⁶ Από τα γραφεία Τ. Χ. Ζενέτος. Συνεργάτες: Τ. Κομπής - Κ. Δούκας, Βασιλάκης - Περτσελάκης. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 153.

αποκαλυπτήρια της προτομής του οπλαρχηγού Φραγκίσκου Μαστραχά” στη Γέργερη, “Το συνέδριο των Μυλοποταμιτών πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στον Αίμονα”, “Μουσική φεγγαροβραδιά στο Σίσι και Βραχάσι” από τους τρεις πολιτιστικούς συλλόγους, “Η πολιτιστική μας κληρονομιά σε cd rom – Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης”, κλπ.¹⁴⁹⁷

Το ίδιο έτος, μεταξύ άλλων, συγκροτείται και ο πολιτιστικός σύλλογος Αμνάτου “Ζωοδόχος Πηγή”, του οποίου η γεωγραφική εμβέλεια περιορίζεται στα όρια του χωριού, ωστόσο η απάντηση που μας δίνουν, έχει ως εξής: “Ο σύλλογός μας έχει μικρή εμβέλεια. Αποτελείται μόνο από τους χωριανούς μας κατοίκους εντός και εκτός αυτού του χώρου!”. Το καταστατικό του εν λόγω συλλόγου δεν έχει τροποποιηθεί ποτέ ως προς τον σκοπό όπως μας ενημερώνουν, και ο οποίος από την σύστασή του έως σήμερα, είναι: “Η κατασκευή και διατήρηση Λαογραφικού Μουσείου. Διατήρηση και διάδοση εθίμων από την πολιτιστική μας κληρονομιά”.

Στην επικαιρότητα που αφορά στο έτος 1995, εντοπίζουμε ποικίλη θεματολογία, την οποία μεταφέρουμε μέσω των τίτλων: “Το ΥΠΠΟ μελετά τη διάσωση και ανάδειξη του Δικταίου Άντρου”, “Στο σκαμνί η ΔΕΗ Ιεράπετρας”, καθώς: “θεωρήθηκε υπεύθυνη για την πυρκαγιά που κατέκαψε στις 24-25 Ιουλίου 1993 την νοτιοανατολική πλευρά του Λασιθίου, κατόπιν βραχυκυκλώματος καλωδίων”, “Δεδομένη η θέση Αθερινόλακος για την εγκατάσταση του νέου ΑΗΣ που θα λύσει το ενεργειακό Κρήτης. Πρώτα η εγκατάσταση του ΑΗΣ και μετά η ενημέρωση των κατοίκων!!”:¹⁴⁹⁸ “Η περιφέρεια Κρήτης όμως και οι υπεύθυνοι της ΔΕΗ παίζουν “κρυφτούλι” με τους κατοίκους της περιοχής. Και αυτό γιατί ενώ εδώ και μήνες είχαν δεσμευτεί να ενημερώσουν τους κατοίκους και να τους γνωστοποιήσουν τις σχετικές περιβαλλοντικές μελέτες, όσον αφορά τον ΑΗΣ και ενώ είχαν διαβεβαιώσει, ότι αν δεν συμφωνήσουν οι κάτοικοι τίποτα δεν μπορεί να γίνει, τώρα θα κατασκευάσουν το σταθμό και οι κάτοικοι θα μείνουν στο... περίμενε της ενημέρωσης”.¹⁴⁹⁸

Ο τομέας του τουρισμού, προτάσσει περιβαλλοντική ευσυνειδησία, και το απόσπασμα που ακολουθεί μας το επιβεβαιώνει: “Επιτέλους μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος στην Κρήτη. Ιδρύθηκε ειδικός φορέας για το σκοπό αυτό: Η σημερινή κατάσταση του περιβάλλοντος μπορεί να οδηγήσει σταδιακά στην κατάρρευση του τουρισμού της Κρήτης, προειδοποίησε ο Περιφερειάρχης Κρήτης κ. Σταύρος Καμπέλης. Γι’ αυτήν ακριβώς την προστασία αλλά και την αναβάθμιση του περιβάλλοντος ξεκινούν παρέμβασης οι ξενοδόχοι του νομού Ηρακλείου και Σύνδεσμος ΤΕΔΚ Κρήτης. Ανακοινώθηκε η δημιουργία “Κέντρου Περιβαλλοντικής Αναβάθμισης Μονάδων Αντιρρύπανσης Κρήτης” (ΚΕΠΑ-ΜΑΚ) που θα έχει στόχο την ενιαία διαχείριση των βιολογικών σταθμών των μικρών δήμων και των ξενοδοχείων του νησιού”.¹⁴⁹⁹

“Ετοιμή η μελέτη εγκατάστασης - 37 περιοχές στην Κρήτη για αιολικά πάρκα”, “Πηγές ρύπανσης και εστίες κινδύνου τα εγκαταλειμμένα θερμοκήπια”, “Μεγάλος κίνδυνος να αλλοιωθεί η φυσιολογία της Κρήτης - Έγκλημα ο αποχαρκτηρισμός από παραμεθόρια περιοχή - Οι ξένοι αγοράζουν ελεύθερα ότι πωλείται”, “Ξένοι επενδυτές κατασκευάζουν παλάτι στα πρότυπα της Κνωσού”, “Η οικογένεια Λαμπράκη στήριγμα επαρχίας Αποκορώνου”, “Τα κρητικά προϊόντα κατακτούν την Ευρώπη”, είναι μερικοί από τους λοιπούς ειδησεογραφικούς τίτλους της εποχής.

Στην ενημέρωση από τον τεχνικό κόσμο, διαβάζουμε: “Μελέτη για το παραλιακό τμήμα της πόλης ζητά ο σύλλογος Αρχιτεκτόνων”, “διαμάχη για την θέση του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης στη θέση της παλιάς ηλεκτρικής”, συνέδριο με θέμα: “Τουρισμός και Περιβάλλον στις νησιωτικές περιφέρειες”.¹⁵⁰⁰ Θα σταθούμε σ’ αυτό το σημείο, καθώς βρίσκουμε αρκετές αναφορές για το “απειλούμενο” απ’ τον τουρισμό, τοπίο: “... Αισθητική υποβάθμιση από το γεγονός ότι τα κτίρια, τα υλικά κατασκευής, οι όγκοι, τα χρώματα, τα ύψη, η πυκνότητά τους δεν σχετίστηκαν προς την κλίμακα και τα χαρακτηριστικά του τοπίου”. Τρεις πολύ ενδιαφέρουσες ομιλίες στο πλαίσιο προσυνεδριακών ομιλιών του εν λόγω συνεδρίου, ήταν του Γιώργη Γραμματικάκη τότε Πρύτανη του Πανεπιστημίου Κρήτης, με τίτλους, α) “Εκχυδαϊσμός του τοπίου και της ανθρώπινης ψυχής”: “[...] Όσο για τα άλλα δεν πληροφορούμαστε σχεδόν ποτέ. Τον εκχυδαϊσμό του τοπίου και της ανθρώπινης ψυχής, που ως επιδημία

¹⁴⁹⁷ Κρητικά Νέα, αρχειακός τόμος 1995.

¹⁴⁹⁸ Κρητικά Νέα, Φεβρουάριος 1995.

¹⁴⁹⁹ Κρητικά Νέα, Απρίλιος 1995.

¹⁵⁰⁰ Διοργάνωση: ΤΕΕ/ΤΑΚ, ΤΕΕ/ΤΔΚ, ΤΕΕ τμήμα Δωδεκανήσου, ΤΕΕ τμήμα Κέρκυρας και ΤΕΕ τμήμα Κύπρου στις 17, 18 και 19 Μαρτίου του 1995 στο Ηράκλειο Κρήτης.

προσβάλλει το ένα μετά το άλλο τα τουριστικά θέρετρα. Δεν πληροφορούμαστε, παρά σπασμωδικά, για την αύξουσα ταυτότητα των τουριστών σε κοινωνική ή μορφωτική υποανάπτυξη, για την ανεπίστρεπτη φθορά των μνημείων, για τους τόνους τσιμέντο που αυθαίρετα και χωρίς κανένα σεβασμό στην αισθητική κατέστρεψαν το ένα μετά τον άλλο τόπους με ιστορία και παράδοση αιώνων. [...] β) η “Αισθητική καταστροφή του κρητικού τοπίου” του τοπογράφου μηχανικού Ν. Πετράκη: “Έγινε και εξακολουθεί να γίνεται κάθε μέρα ο βιασμός της Κρητικής γης, η αισθητική καταστροφή του Κρητικού Τοπίου, η γαίας ατίμωσις, η εξακολουθητική τέλεση ενός προαναγγελθέντος εγκλήματος. [...] Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα να δώσουν τη θέση που της ανήκει στην αισθητική του τοπίου, να ευαισθητοποιηθούν, να εμπνεύσουν και η Πολιτεία και οι πολιτικοί να νομοθετήσουν, να συντάξουν, να θεσμοθετήσουν... Σημαντικό νομοθετικό κενό υπάρχει στο μεγάλο θέμα των αποκαταστάσεων του τοπίου και της αρχιτεκτονικής μορφής και ένταξης στο φυσικό περιβάλλον κτισμάτων σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλης και οικισμών... Το τοπίο, η θέα του, η οπτική, η αισθητική του απόλαυση ανήκει σε όλους, είναι δικαίωμα όλων, κοινή κληρονομιά, κοινό αγαθό. Το τοπίο δεν σημαίνει τον τόπο, είναι ο τόπος. Το Κρητικό τοπίο με τα σημάδια, τις μνήμες, τους συμβολισμούς του είναι η Κρήτη. Του οφείλουμε σεβασμό”, αλλά και γ) η “Ωφελημένη οικονομία και πολιτιστικές απώλειες” του Πολιτειολόγου Κ. Θεολόγου, στην οποία μπορεί να μην αναγράφεται ο όρος τοπίο στον τίλο, ωστόσο γίνεται αναφορά στο κείμενο: “Το τοπίο, το περιβάλλον, το υπέροχο φυσικό κάλλος εκχυδαίζεται με νεόπλουτο, επιδεικτικό τρόπο από εκείνους που μπορούν να αγοράσουν γη και να χτίσουν ή διευκολύνονται από πρόσωπα του κομματικοπολιτικού περιβάλλοντός τους, για να πράξουν ό,τι επιθυμούν ή το επιβάλλουν οι οικονομικές ανάγκες της παναγιάς εν Ελλάδι ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η διαπίστωσή μας είναι θλιβερή: η αισθητική κακοποίηση του κρητικού τοπίου στην αγωνία για κέρδος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας της Τουριστικής δραστηριότητας είναι αναντίρρητη. Εξίσου αναντίρρητη είναι και η απογοήτευση από τη βρομιά, την άλογη δόμηση, τον τραυματισμό του τοπίου και από την χυδαιότητα της επιδειξιμανίας, από τους άφραγκους επιβάτες των πτήσεων τσάρτερς, που ταξινομούνται ως εισαγωγείς συναλλάγματος στη χώρα μας”.¹⁵⁰¹

Οι παραπάνω αναφορές στο τοπίο και μάλιστα στο πλαίσιο συνεδρίου με θέμα τον τουρισμό, αποκτούν βαρύνουσα σημασία, μιας και αφενός μεν δεν θα συναντήσουμε ξανά κάτι αντίστοιχο την μελετώμενη περίοδο, αφετέρου δε, το τοπίο φαίνεται να αναδύεται από τους κόλπους της προστασίας του περιβάλλοντος, στο πλαίσιο μιας “ανεξέλεγκτης τουριστικής βιομηχανίας” που ήδη έχει διαμορφωθεί στο νησί.

Στο πρόγραμμα δράσης 1994-1997 του ΤΕΕ/ΤΔΚ συστάθηκαν 3 μόνιμες επιτροπές οι οποίες ήταν: ΜΕ επαγγελματικών θεμάτων, ΜΕ επιστημονικής ενημέρωσης και προγραμμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΜΕ ανάπτυξης και περιβάλλοντος. Ωστόσο, η τεχνική αρθρογραφία για το έτος 1995 έχει πλούσια θεματολογία για τον τουρισμό και τις επιπτώσεις του: “μπάζωμα παραλίας Απτέρων-Κλαδισού - σοβαρές αντιρρήσεις του ΤΕΕ/ΤΔΚ στην κατασκευή παραλιακού δρόμου που υλοποιείται χωρίς μελέτη και χωρίς εκτίμηση επιπτώσεων”,¹⁵⁰² ενώ στη συνέχεια εντοπίζουμε “παράκληση” από τις δραστηριότητες του τμήματος δυτικής Κρήτης για “προστασία των νότιων ακτών Ν. Χανίων. Να εμποδιστεί η αυθαίρετη δόμηση!· Την άμεση και έντονη αντίδραση του ΤΕΕ/ΤΔΚ προκάλεσε η ανέγερση αυθαίρετου στην παραλία του Αγ. Παύλου δίπλα ακριβώς από την ομώνυμη Βυζαντινή Εκκλησία. Η παρέμβαση του Τμήματος επεκτάθηκε γενικότερα ενάντια στην αυθαίρετη δόμηση στα νότια παράλια όπου αρχίζει να παρουσιάζεται έξαρση”, αλλά και για την “αναγκαία προώθηση και εφαρμογή της χωροταξικής μελέτης Κουντουρά-Παλαιόχωρας” τονίζει και πάλι το ΤΕΕ/ΤΔΚ: “Από τις ομορφότερες αλλά και πιο ευαίσθητες περιοχές της Κρήτης. Η άναρχη “ανάπτυξη” και η ανάμειξη των χρήσεων γης μπορεί να εμποδιστεί με την έγκαιρη έκδοση Προεδρικών Διαταγμάτων καθορισμού Ζώνης Οικιστικού Ελέγχου”.¹⁵⁰³ Επιπλέον, διαβάζουμε το αφιέρωμα στα βραβευμένα ελληνικά έργα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς από την Europa Nostra 1978-1994, και αφορούν -για την περιοχή της Κρήτης- στην αναστήλωση εγκαταλελειμμένης οικίας στο Γαβαλοχώρι από την Αιμιλία Κλάδου και στην αναστήλωση μοναστηριού Αγίας Ειρήνης Ρεθύμνου από τον Ηλία Χριστοδουλάκη,¹⁵⁰⁴ ενώ το Α' βραβείο στον αρχιτεκτονικό

¹⁵⁰¹ Ταυ, τ. 28-29.

¹⁵⁰² Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος-Ιούλιος 1995, τ. 14.

¹⁵⁰³ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Αύγουστος-Οκτώβριος 1995, τ. 15.

¹⁵⁰⁴ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος-Ιούλιος 1995, τ. 14.

διαγωνισμό European 4 για την διαμόρφωση του παραλιακού μετώπου της παλιάς πόλης Ηρακλείου,¹⁵⁰⁵ αναλαμβάνουν οι αρχιτέκτονες -στην α' φάση για την περιοχή της πρώην Λαχαναγοράς- Σωκ. Στρατής, Κυρ. Κούνδουρος και συνεργάτης ο Ric. Urbano¹⁵⁰⁶ ενώ στη Β' φάση ο Σωκ. Στρατής και ο συνεργάτης Ric. Urbano. Τέλος, τα ζητήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης είναι στην "πρώτη γραμμή": "Περιβαλλοντική διαχείριση ρεμάτων", "Διάθεση απορριμμάτων Ν. Χανίων", "Χωματερή Ρεθύμνου", "ΧΥΤΑ Αμαρίου", "Μόλυσση περιβάλλοντος από δραστηριότητες" κλπ, είναι κάποιες από τις αναφορές του τμήματος.¹⁵⁰⁷

Στην επικαιρότητα του έτους 1996, εντοπίζουμε πληθώρα εξελίξεων μέσα από το ειδησεογραφικό πρίσμα, σε επίπεδο Κρήτης, όπως: "Τοπία και μοναστήρια της Κρήτης σε πολιτιστικές εκδηλώσεις στη Γαλλία", "ΜΑΚΡΟ, η μεγάλη διεθνής αλυσίδα χονδρεμπορίου στην Κρήτη - Ξεκινά τον Αύγουστο", "Χωρίς γεωλογική μελέτη η ΔΕΗ στον Αθρινόλακκο", "Άρχισε εκστρατεία προβολής και προώθησης των Κρητικών προϊόντων σε διεθνείς αγορές", "Το χρονικό του Αθρινόλακκου", "Σε 18 τουριστικές εκθέσεις θα πάρει μέρος η Κρήτη", κλπ. Ωστόσο στην πολιτιστική δραστηριότητα, οι δραστηριότητες των συλλόγων παραμένουν κυρίως στο πλαίσιο της ιστορικής μνήμης και της διεκδίκησης επεμβάσεων στον χώρο: "Ένα μνημείο για τους πεσόντες" στον Προφήτη Ηλία Ηρακλείου, "Δρόμοι του Αποκόρωνα: Το όνειρο των παππούδων μας να συνδεθεί ο ΒΑ Αποκόρωνας με τον Κεντρικό Αποκόρωνα (Γεωργιούπολη - εθνική οδό προς Ρέθυμνο) έγινε πραγματικότητα με τη διάνοξη του δρόμου από Σελλιά προς Καλαμίτσι. [...] Το Δ.Σ. του σωματείου Σουριανών - Σελλιανών - Λικοτιναριανών Αττικής στην από 10-10-96 συνεδρίασή του αποφάσισε να διαθέσει τη δαπάνη κατασκευής και τοποθέτησης των πινακίδων", ενώ η ίδρυση συλλόγων συνεχίζεται με αμείωτους ρυθμούς: "Ιδρύθηκε νέος πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Νικολάου "Η ΛΑΤΩ", "Η πίτα του πολιτιστικού συλλόγου Αγίου Γεωργίου Σητείας", κλπ.

Στην τεχνική δραστηριότητα της ανατολικής Κρήτης, και συγκεκριμένα στην στήλη Οικολογικά, βρίσκουμε την αναδημοσίευση από το περιοδικό *Νέα Οικολογία*,¹⁵⁰⁸ με τίτλο: "Τοπία και Τόποι" του Δήμου Τσαντίλη. **Πρόκειται για το πρώτο άρθρο που συναντήσαμε στην πορεία των αποδελτιώσεών μας, το οποίο να αφορά σε μία συνολική και σφαιρική εκτίμηση του όρου τοπίο.** Οφείλουμε να αναφέρουμε, πως στα ζητήματα του τοπίου με επιστημονική κατάρτιση, ο Δήμος Τσαντίλης¹⁵⁰⁹ είναι πρωτεργάτης σε επίπεδο νησιού, τον οποίο άλλωστε ήδη έχουμε "συμβουλευτεί" αρκετές φορές σε προηγούμενα κεφάλαια.

Ανάμεσα στους περιβαλλοντικούς συλλόγους του έτους 1996, ιδρύεται και ένας ακόμη με την επωνυμία *Planta Europa*, μέλος του οποίου μας ενημερώνει, πως η γεωγραφική εμβέλεια του συλλόγου είναι "Παν-Ευρωπαϊκή", ενώ σκοπός του συλλόγου είναι: "Να προστατεύσει την βιοποικιλότητα των φυτών της Ευρώπης". Στην ερωτησή μας σχετικά με την δράση του συλλόγου, λαμβάνουμε την εξής απάντηση: "Πολιτική συμφωνία Biodiversity Convention. Συνέδρια κάθε 2 χρόνια με δημοσιεύσεις και αναφορές στην Ευρώπη. Συνέδριο ESUWPD-2010 Conservation and sustainable use of wild plant biodiversity on Crete in 2010. Οι κάτοικοι ενδιαφέρονται στα άγρια φυτά και στην προστασία τους". Τέλος, για τα κυριότερα ζητήματα τα οποία έχουν απασχολήσει τον σύλλογο από την σύστασή του έως σήμερα, μας απαντούν: "Προστασία των ειδών υπό εξαφάνιση. Κλιματική αλλαγή και επίδραση στη βιοποικιλότητα", ενώ στο ενδεχόμενο να έχουν κάνει διαβήματα για ζητήματα δόμησης/αυθαίρετων κτισμάτων: "Να μην κτίζονται στα χωράφια με ενδημικά φυτά ή με απειλούμενα είδη". Λίγα χρόνια μετά, θα ξεσπάσει θύελλα με το καθεστώς των προστατευόμενων περιοχών, όπως θα δούμε ενδεικτικά στη συνέχεια.

Το έτος 1997, διακρίνουμε τίτλους όπως: "Ρεθυμνιώτικο καρναβάλι", "ΙΓ Βαρδινογιάννεια", "5 δις για τον πολιτισμό στην Κρήτη: Τα έργα αυτά είναι ενταγμένα στο ΠΕΠ Κρήτης (υποπρόγραμμα 2) και στόχο έχουν όπως μας είπε ο Γενικός Γραμματέας της Περιφέρειας Κρήτης κ. Καμπέλης, να αναδείξουν την πολιτιστική μας κληρονομιά και να βοηθήσουν την τουριστική ανάπτυξη του νησιού μας", "Σέλλια

¹⁵⁰⁵ Μελετητές στη φάση του διαγωνισμού: Σωκ. Στρατής, Κυρ. Κούνδουρος, Άκης Ιωαννίδης, Μ. Λοϊζίδου. Σύμβουλοι: "Αρχιτεκτονική ΕΠΕ Π. Γραμματόπουλος - Χρ. Πανουσάκης Γενικό master plan. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 183.

¹⁵⁰⁶ Εξωτερικοί συνεργάτες: Μ. Παπαδημητρίου, Μιχ. Κοσμάς. Βλ.: ό.π., σ. 183

¹⁵⁰⁷ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος-Ιούλιος 1995, τ. 16.

¹⁵⁰⁸ Ρέθυμνο, Μάιος 1995, αναδημοσίευση στο: Ταυ, Φθινόπωρο 1996, τ. 32-33.

¹⁵⁰⁹ Νυν πρόεδρος του Περιβαλλοντικού συλλόγου Ρεθύμνου και επιμελητής του βιβλίου: Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης - Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014.

Αποκορώνου”: “Με μεγαλοπρέπεια γιορτάστηκε η γιορτή του Αγίου Πνεύματος στη Σελλιά Αποκορώνου. Πλήθος προσκυνητών, Σελλιανών που ζουν σε άλλα μέρη, κάτοικοι των χωριών του Αποκορώνου και της πόλεως των Χανίων καθώς και Ρεθεμνιώτες κατέκλυσαν το Ναό και το γύρω από το Ναό χώρο”, “Παραδοσιακός εορτασμός του Αγίου Πνεύματος στο δροσόλουστο Σπήλι στις 16 Ιουνίου”, “Εκδήλωση για την επέτειο της συνέλευσης των Αρμένων και για τον Α. Αναστασιάδη”, “Ο Άγιος Μάμας τίμησε τον Παύλο Βαρδινογιάννη”, “Πρόσθετη χρηματοδότηση – 20 δις στο Βόρειο Οδικό Άξονα”, “Ο Καποδίστριας στην Κρήτη”, ενώ ξεχωρίζει η αναδημοσίευση από το Βήμα, με τίτλο: “Η δεύτερη παρακμή των Μινωικών Ανακτόρων: Η Κνωσός και το σπουδαίο Μουσείο του Ηρακλείου υφίστανται μια νέα καταστροφή από τους σύγχρονους οικοδοσπότες και τους επισκέπτες τους”.¹⁵¹⁰

Στον χώρο των συλλόγων, αρχίζει να διαφάνεται μία δεύτερη ποσοτική έκρηξη εγγραφών στα Πρωτοδικεία του νησιού, η οποία θα φανεί με την αυγή του 21^{ου} αιώνα. Τα τελευταία, ωστόσο, χρόνια της δεκαετίας του ‘90 στο Ηράκλειο, ιδρύονται περί τους 50 νέους συλλόγους,¹⁵¹¹ στο Λασιθί περίπου 15, ενώ στα Χανιά περίπου 25. Να σημειωθεί, πώς στους ως άνω αριθμούς συμπεριλαμβάνονται όλοι οι σύλλογοι οι οποίοι παραπέμπουν είτε σε πολιτιστικό είτε σε περιβαλλοντικό περιεχόμενο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει.

Η ειδησεογραφική επικαιρότητα του **έτους 1998**, αποδίδεται μέσα από τους τίτλους των άρθρων της: “Κυκλοφορεί σύντομα ο αρχαιολογικός χάρτης της Κρήτης”, “Οι θέσεις των γηπέδων γκολφ στην Κρήτη”, “Ενισχύεται το Βενετσιάνικο χρώμα στην Παλιά Πόλη Χανίων. Από τις σημαντικότερες παρεμβάσεις σ’ όλη τη χώρα - Κατεδαφίζονται: Ξενία, Ρεγγίνα και Λιμενικό Περίπτερο - Εξαφανίζονται: Καλώδια ΔΕΗ και ΟΤΕ, κεραίες τηλεόρασης”, “Τα ΑΕΙ Κρήτης και “η πολιτιστική Κρήτη”, “Τα αποτελέσματα του 15^{ου} λογοτεχνικού διαγωνισμού στο πνευματικό πολιτιστικό κέντρο Αγίου Νικολάου”, ξεκινούν τα πρώτα “Υακίνθεια”, “Πολιτιστικός σύλλογος Σίβα Πυργιωτίσσης Ηρακλείου “Θέμος Κορνάρος”, “Θραψανό: χωριό των συνεταιρισμών”, “Στο σχέδιο 7.200 στρέμματα στην Κρήτη”, “Οι συνεργασίες της Πολιτιστικής Κρήτης με άλλους φορείς και η συμμετοχή της στα πολιτιστικά δρώμενα με θέμα “Βιτσέντζος Κορνάρος και το έργο του”, ενώ το θέμα Τοπλού, επανέρχεται με πολλές πληροφορίες: “Η μεγαλύτερη τουριστική επένδυση της χώρας “ξεφυτρώνει” στην Κρήτη - Γήπεδα γκολφ, Ακαδημία τένις, 23 ξενοδοχεία, 250 βίλες, Οικισμός 7 χωριών - Μαρίνα, Ελικοδρόμιο, Business Center - Πάνω από 250 δις δρχ. θα στοιχίσουν τα έργα στην έκταση της Μονή Τοπλού”.¹⁵¹²

Απαντήσεις από σύλλογο που έχει ιδρυθεί το έτος 1998, έχουμε από τον Καμαριώτη Δήμου Μαλεβιζίου με την επωνυμία “Νέα Πνοή”, του οποίου επίσης η γεωγραφική εμβέλεια περιορίζεται στα όρια του χωριού. Ως προς τον σκοπό του συλλόγου, μας απαντούν: “Να μελετά τα εκάστοτε ζωτικά προβλήματα του χωριού, να προτείνει λύσεις σε κάθε ενδιαφερόμενο και να ενεργεί δραστήρια προς κάθε κατεύθυνση και με κάθε νόμιμο και θεμιτό μέσο για την επίλυσή τους”.

Επιστρέφοντας στην τεχνική επικαιρότητα,¹⁵¹³ βρίσκουμε μεταξύ άλλων, τα: “Οικολογικά”, “Διαχείριση υδατικών πόρων”, αφιέρωμα στις “Βιώσιμες πόλεις” αλλά και την διαφήμιση-παρουσίαση της τρίτης διεθνούς έκθεσης και συνεδρίου HELECO ‘99, με θέμα: “Τεχνολογία περιβάλλοντος για τον 21^ο αιώνα”, η οποία θα πραγματοποιηθεί τον επόμενο χρόνο στις 3-6 Ιουνίου του 1999 στη Θεσσαλονίκη με οργάνωση του ΤΕΕ. Στο πρόγραμμα δράσης του τμήματος δυτικής Κρήτης για τα έτη 1998-2000, διαβάζουμε πως η υλοποίηση των στόχων θα επιτευχθεί -ανάμεσα στα άλλα- και με τη σύσταση των μόνιμων επιτροπών βάσει του άρθρου 15 του Ν. 1486/84. “Οι μόνιμες επιτροπές που θα λειτουργήσουν την ερχόμενη τριετία θα είναι: ΜΕ επαγγελματικών θεμάτων, ΜΕ ιδιωτικών έργων, ΜΕ υποδομών-έργων και ευρωπαϊκών προγραμμάτων, ΜΕ περιφερειακής ανάπτυξης και αυτοδιοίκησης, ΜΕ χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, **ΜΕ διατήρησης και ανάδειξης Μνημείων και Τοπίου**, ΜΕ προστασίας περιβάλλοντος, ΜΕ υδάτινου δυναμικού, ΜΕ Πολυτεχνείου Κρήτης, ΜΕ Νέων Μηχανικών, ΜΕ Στήριξης Επιστημονικού έργου. **Διαπιστώνεται σε αυτό το σημείο, πως για πρώτη φορά έχουμε Μόνιμη Επιτροπή, συμπεριλαμβανομένων και των δύο τμημάτων**,¹⁵¹⁴ στην οποία να εντάσσεται η έννοια του τοπίου και της οποίας το αντικείμενο, θα είναι: “τα θέματα προστασίας και

¹⁵¹⁰ Κρητικά Νέα, αρχειακό τόμος 1997.

¹⁵¹¹ Συγκεκριμένα 64 σύλλογοι την περίοδο 1997-2002.

¹⁵¹² Κρητικά Νέα, αρχειακό τόμος 1998.

¹⁵¹³ Ταυ, Δεκέμβρης 1998.

¹⁵¹⁴ Δυτικής (ΤΕΕ/ΤΔΚ) και Ανατολικής (ΤΕΕ/ΤΑΚ) Κρήτης.

ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς και του φυσικού τοπίου".¹⁵¹⁵ Πρόκειται για μία πολύ σημαντική εξέλιξη στα ζητήματα του τοπίου της Δυτικής Κρήτης, η οποία όμως -για λόγους που δυστυχώς δεν γνωρίζουμε- δεν "ανανεώθηκε", όπως θα δούμε και στη συνέχεια.¹⁵¹⁶

Το έτος 1999, δεν έχουμε κάποια αλλαγή στην τάση που ακολουθούν οι πολιτιστικοί σύλλογοι του νησιού, οι οποίοι στο σύνολό τους έχουν -σχεδόν- τα ίδια ενδιαφέροντα: "Πολιτιστικός σύλλογος Ελούντας: Σε συνεργασία με το Δήμο Αγ. Νικολάου ο Πολιτιστικός σύλλογος Ελούντας, ο οποίος είναι πολύ δραστήριος, πραγματοποίησαν την καθιερωμένη κάθε χρόνο συναυλία στη Σπιναλόγκα. [...] Παρευρέθηκαν όλες οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές του τόπου και του Δήμου", "Στο Βαφέ Χανίων τιμήθηκε ο ΚΩΣΤΑΡΟΣ ΒΟΛΟΥΔΑΚΗΣ. Αρχηγός Αποκόρωνα, στα 1866", "Για τέταρτη χρονιά στο Χρωμοναστήρι: Γλέντι και μαντινάδες για τον Αη Στράτηγο "Προστάτη" και "φίλο" του Παττακομανώλη", "Η πολιτιστική εκδήλωση στην Ασί Γωνιά", κλπ.

Ωστόσο, το παρόν έτος ιδρύεται τόσο ο Εξωραϊστικός Αναπτυξιακός και Πολιτιστικός σύλλογος Αγίου Ιωάννη,¹⁵¹⁷ όσο και ο Πολιτιστικός σύλλογος Σεισάρχων.¹⁵¹⁸ Αξίζει να δούμε τους σκοπούς δύο συλλογών σε αστική και αγροτική περιοχή της Κρήτης, αντίστοιχα. Μέλος του Εξωραϊστικού Αναπτυξιακού και Πολιτιστικού συλλόγου Αγίου Ιωάννη, λοιπόν, μας ενημερώνει, πώς σκοπός του συλλόγου, είναι: "1. Η πολιτιστική, περιβαλλοντική, οικιστική και οικονομική ανάπτυξη του προαστίου Αγίου Ιωάννης και της πόλης του Ηρακλείου γενικότερα. 2. Η συμβολή στην ελευθερία, στη δημοκρατία, στην ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας, στην άθληση, στην ψυχαγωγία και στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των κατοίκων. 3. Κοινωνική και φιланθρωπική δράση. Ενώ στην τροποποίηση του καταστατικού στις 5 Οκτωβρίου 2014, προστέθηκε: "Κοινωνική και φιλανθρωπική δράση".

Από τον Πολιτιστικό σύλλογο Σεισάρχων, μας παραθέτουν τον σκοπό, ως εξής: "Η βελτίωση της αναγκαίας υποδομής για την αναβάθμιση και εξωραϊσμό του χωριού. Να γίνει ο σύλλογος ο φορέας συλλογικής και υπεύθυνης μελέτης των τοπικών προβλημάτων με την συμμετοχή των πολιτών. Η ανάπτυξη του πολιτιστικο-μορφωτικού επιπέδου και η βελτίωση των κοινωνικών σχέσεων και των όρων ζωής των κατοίκων. Η διάσωση του παραδοσιακού πολιτιστικού αποθέματος της περιοχής κ.α". Ενώ, στην ερώτησή μας εάν έχει υπάρξει τροποποίηση του καταστατικού ως προς τον σκοπό, μας απαντούν: "Υπάρχει απόφαση της Γ.Σ. για την τροποποίηση των σκοπών με προσθήκη: Την διάδοση του σύγχρονου πολιτισμού με σεμινάρια, ημερίδες - προβολές - εκθέσεις κλπ. Την οργάνωση μη κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων που αποσκοπούν στην διαπαιδαγώγηση, την ψυχαγωγία και την δημιουργική απασχόληση προς όφελος των κατοίκων του χωριού. Άνοιγμα σε δόκιμα μέλη - αύξηση μελών Δ.Σ. από 5 σε 9 κ.α.". Φαίνεται πως και στους δύο αυτούς συλλόγους, η πρόθεση δράσης -εκπορευόμενη από τους σκοπούς τους-, συγχρονίζεται περισσότερο με τις πολύπλοκες συνθήκες της εποχής, ωστόσο και πάλι σύμφωνα με τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, που προτάσσει η γεωγραφική τους θέση.¹⁵¹⁹

Άλλοι ενδιαφέροντες τίτλοι της επικαιρότητας: "Ριζικές αλλαγές φέρνει το Κτηματολόγιο στην Κρήτη - Νέοι τίτλοι για 500.000 ακίνητα στο νησί", "Επιβάλλεται η επαγγελματική κατάρτιση των αγροτών στην Κρήτη", "Προστατευτικό δίκτυ" για την Γαυδοπούλα: "Προστατευτικό δίκτυο σχηματίζουν γύρω από τη Γαυδοπούλα φορείς και οργανώσεις των Χανίων προκειμένου να προστατεύσουν αποτελεσματικά το μοναδικό αυτό μνημείο της φύσης - οικότοπος σπουδαίας σημασίας καταγράφεται - κι να κρατήσουν μακριά όσους προωθούν σχέδια που απειλούν να μεταβάλουν το χαρακτήρα του νησιού", "Σβήνουν τα περίφημα Ταμπακαριά στα Χανιά", ενώ τα φεστιβάλ συνεχίζουν τα ξεπηδούν από άκρη σ' άκρη στο νησί: "Μια ακόμη ευκαιρία για τον τουρισμό της Κρήτης. Φεστιβάλ κινηματογράφου παγκόσμιου ενδιαφέροντος από το τέλος του 2000".¹⁵²⁰

¹⁵¹⁵ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Φεβρουάριος 1998.

¹⁵¹⁶ Επιπλέον, τα έτη 1998-1999, οι αρχιτέκτονες Χ. Μπουγαδέλλης και συνεργάτες, αναλαμβάνουν το Διεθνές Εκθεσιακό Κέντρο Κρήτης στις Γούρνες Ηρακλείου - περιοχή πρώην Αμερικανικής βάσης. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, ό.π., σ. 186

¹⁵¹⁷ 4^η δημοτική κοινότητα δήμου Ηρακλείου.

¹⁵¹⁸ Δήμος Ανωγείων-Οικισμός Σεισάρχα.

¹⁵¹⁹ Επιπλέον, αξίζει να προσθέσουμε πως και οι δύο προαναφερθέντες σύλλογοι είναι ενταγμένοι στο Παγκρήτιο Δίκτυο Πολιτιστικών Συλλογών Κρήτης, ο οποίος έχει νομίμως συγκροτηθεί από το 2015.

¹⁵²⁰ Κρητικά Νέα, αρχειακό τόμος 1999.

Τίτλοι άρθρων της τεχνικής επικαιρότητας: “Προετοιμασία για το Γ’ ΚΠΣ”, “Ημερίδα για τις Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων”, ενώ στο άρθρο του Γιώργου Μαλαμίδη με τίτλο: “Περιαστικά πάρκα”,¹⁵²¹ **βρίσκουμε αναφορά στο τοπίο με οικολογική “κατεύθυνση”, και μεταφέρουμε απόσπασμα:** “Είναι πάγια αρχή της οικολογίας ότι όπου η φύση μπορεί, ο άνθρωπος απέχει. Όταν διαπιστωθεί ότι η επαναφορά του τοπίου στην πρωταρχική του κατάσταση είναι αδύνατη χωρίς ανθρώπινη επέμβαση, τότε η επέμβαση αυτή πρέπει να είναι τόσο το δυνατόν χαλαρή και φυσική, αναγνωρίζοντας ότι η φύση ξέρει καλύτερα”.¹⁵²² Επιπλέον θεματολογία από την αρθρογραφία της εποχής,¹⁵²³ αφορά στην εκδήλωση με θέμα την παρουσίαση των απόψεων ομάδας εργασίας του ΤΕΕ/ΤΑΚ για την α’ φάση της μελέτης “Χωροταξικό σχέδιο περιφέρειας Κρήτης”, στην “Εκδήλωση για το Εθνικό Κτηματολόγιο”, σε αφιέρωμα στους Ορεινούς όγκους της Κρήτης, στην “οικολογική διάσταση της λαϊκής μας αρχιτεκτονικής” ως πρότερη “αιφόρος ανάπτυξη”, σε “Ενστάσεις επί του έργου του γραφείου Τειχών Ηρακλείου”, κλπ.

Το έτος 2000 ξεκινάει η μελέτη αποκατάστασης της μορφής του ενετικού λιμένα Χανίων,¹⁵²⁴ η κατασκευή του Μεγάλου Νεωρίου (Αρσενάλι) στα Χανιά, έδρα του κέντρου Αρχιτεκτονικής Μεσογείου,¹⁵²⁵ η κατασκευή της επέκτασης του κτιρίου του Π. Καραντινού στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου,¹⁵²⁶ αλλά και η μελέτη για το πολιτιστικό κέντρο και την πλατεία στις Κουρούτες Αμαρίου στο Ρέθυμνο.¹⁵²⁷ Αξίζει να σημειώσουμε πως το τεύχος *Ταυ* του Φθινοπώρου 2000 ασχολήθηκε κυρίως με τα έργα Β’ και Γ’ ΚΠΣ 1994-1999, ενώ κατόπιν η έκδοση του σταμάτησε και ξεκίνησε και πάλι με το τεύχος του Νοέμβρη-Δεκέμβρη 2002.

Ωστόσο το έτος 2000, όπως έχουμε ήδη προαναγγείλει, είναι το έτος έναρξης της δεύτερης σωματειακής “έκρηξης” του νησιού, καθώς από τότε έως σήμερα καταγράφονται εξίσου πολλές εγγραφές στα Πρωτοδικεία του νησιού, με τα Χανιά να βρίσκονται στην πρώτη θέση της καταμέτρησης. Η κατάσταση αυτή για την περιοχή του Ηρακλείου αντιστοιχεί σε 8ο έως 9ο νέους συλλόγους, για την περιοχή του Λασιθίου από 6ο έως 7ο, ενώ στην περιοχή των Χανίων ο αριθμός των νέων συλλόγων ξεπερνάει τους 150. Επαναλαμβάνουμε, πως, για την περιοχή του Ρεθύμνου δεν είχαμε την δυνατότητα εντοπισμού χρονολογικής ίδρυσης από το βιβλίο των εγγραφών, και για το λόγο αυτό δεν αναφέρουμε πιο συγκεκριμένα στοιχεία.¹⁵²⁸

Δύο από όλους αυτούς τους νέους συλλόγους, οι οποίοι ιδρύθηκαν το 2000 και των οποίων τις απαντήσεις καταφέραμε να “αποσπάσουμε”, αναφέρονται στον Πολιτιστικό σύλλογο Αλαγνίου Δ.Δ. Αρχανών-Αστερουσίων “Αλαγονιά” και στον Πολιτιστικό σύλλογο Κουνάβων. Και στις δύο περιπτώσεις, τα γεωγραφικά όρια του συλλόγου περιορίζονται στα ομώνυμα χωριά. Ωστόσο, ο σκοπός για τον μεν τρόπο περιγράφεται ως εξής: “Είναι η παραγωγή πολιτισμού, η ψυχαγωγία των ανθρώπων, η ενημέρωση κ.α., χωρίς κερδοσκοπικό χαρακτήρα”, ενώ για το δε δεύτερο: “Σύμφωνα με το καταστατικό ο πολιτιστικός σύλλογος είναι μη κερδοσκοπικός και έχει ως σκοπό του και κύριο μέλημα να προσφέρει στον κόσμο του χωριού βοήθεια και άλλα πράγματα που ζητά ο κάθε πολίτης”. Κανείς από τους δύο συλλόγους δεν έχει τροποποιήσει το καταστατικό ως προς τον σκοπό μέχρι σήμερα.

Το έτος 2000, όπως μας ενημερώνει τέως Γεν. Γραμματέας της διοικούσας επιτροπής ΓΕΩΤΕΕ, με αφορμή την ερώτησή μας: “Έχει απασχολήσει το ΓΕΩΤΕΕ η έννοια του (αγροτικού) τοπίου τα χρόνια στα οποία συμμετέχετε;”. Λαμβάνουμε την απάντηση που ακολουθεί: “Έχει απασχολήσει το ΓΕΩΤΕΕ

¹⁵²¹ Αναδημοσίευση από τη *Νέα Οικολογία* 9/’98.

¹⁵²² *Ταυ*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1999.

¹⁵²³ *Ταυ*, Φθινόπωρο 1999.

¹⁵²⁴ Από τους αρχιτέκτονες Αρ. Ρωμανό και Ν. Καλογήρου Υπεύθ. Μελέτης: Λεων. Μαυρίδης, κύριος συνεργάτης Δ. Κολιάκος, Γ. Παπαδάκης, Γ. Παπαδημητρόπουλος, Ι. Βελισσαράτου, Αρχιτέκτων (αρχική φάση). *Βλ.*: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 151.

¹⁵²⁵ Από τον αρχιτέκτονα Γιάννη Κίζη και επιστημονικούς υπεύθυνους, τους Δημ. Λεβέντη και Ν. Βενιανάκη. Αρχική Μελέτη Ερευνητικού Προγράμματος ΕΜΠ: 1998-1999. Μελέτη Εφαρμογής – Κατασκευή: 2000-2001. Αρχιτέκτονες: Γιάννης Κίζης, επιστ. Υπεύθυνος, Δημ. Λεβέντης, Ν. Βενιανάκης, Μελέτη εφαρμογής: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΠΕ Π. Γραμματόπουλος-Χ. Πανουσάκης & ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ, Κ. Μαυρακάκης, Α. και Γ. Βαρουδάκης. *Βλ.*: ό.π., σ. 153.

¹⁵²⁶ Από τους αρχιτέκτονες της *Μελετητικής* -Γραφείο Μελετών Αλέξανδρου Ν. Τομπάζη Αρχιτέκτων έργου: Α. Ν. Τομπάζης. Συνεργ. Αρχιτέκτων, υπεύθυνος μελετητής: Ν. Βρατσάνος. Μελέτη: 1997-1999. Κατασκευή: 2000-2007. *Βλ.*: ό.π., σ. 152.

¹⁵²⁷ Μελέτη 2000. Κατασκευή 2003. Αρχιτέκτονες: Μπ. Μπαμπάλου-Νουκάκη, Αντ. Νουκάκης, Γλύπτης: Μαν. Νουκάκης. *Βλ.*: ό.π., σ. 164.

¹⁵²⁸ Όπως φαίνεται στο παράρτημα, η περιοδολόγηση στα βιβλία εγγραφών κάθε Πρωτοδικείου είναι διαφορετική, γεγονός που δεν μας επιτρέπει ακριβή καταμέτρηση ανά χρονικές περιόδους.

από το 2000 και έπειτα, και λόγω της ευρωπαϊκής πολιτικής και ευρωπαϊκής κατεύθυνσης. Οι έρευνες επικεντρώθηκαν στην ένταξη των πολιτιστικών στοιχείων των αγροτικών περιοχών στο ευρύτερο αγροτικό τοπίο, καθώς ο πολιτισμός τροφοδοτείται και από το είδος της ανάπτυξης μιας περιοχής. Ο όρος πρωτογενής τομέας έχει αντικατασταθεί από τον όρο αγροδιατροφικός τομέας ο οποίος περιλαμβάνει και τις διαδικασίες παραγωγής, μεταποίησης κλπ., οι οποίες είναι σύμφωνα με την πολιτισμική παράδοση των αγροτικών περιοχών. Μέχρι το 2000 λοιπόν, ως αγροτικό τοπίο νοούνταν οι καλλιέργειες. Μόνο το προϊόν είχε σημασία χωρίς τη διαδικασία. Τώρα όμως έχουν σημαντική θέση και οι διαδικασίες μέχρι το τελικό μεταποιημένο προϊόν. Για τους δασολόγους, το δασικό τοπίο είναι ανεξάρτητο της παραγωγής καθώς τα όρια ανάμεσα σε δασικά τοπία και καλλιέργειες είναι διακριτά. Ωστόσο, με την ανάπτυξη των εναλλακτικών πηγών ενέργειας όπως π.χ. τα αιολικά πάρκα, αλλά και τα φωτοβολταϊκά που επιδοτούνται οι αγρότες να τοποθετούν στα αγροτεμάχια τους, υπάρχει μια αλλαγή και επίδραση στα δασικά τοπία και στα αγροτικά. Αξίζει σε αυτό το σημείο να προσθέσουμε, ότι στο πλαίσιο του ορισμού “αγροτικό τοπίο”, ξεχωριστή θέση έχουν και οι γυναικείοι αγροτικοί συνεταιρισμοί ή οι μεμονωμένες αγρότισσες οι οποίες ασχολούνται με την παρασκευή παραδοσιακών εδεσμάτων. Αυτό συνδυάστηκε με την πολιτική της ισότητας των φύλων στον αγροτικό τομέα. Οι αγρότισσες προωθήθηκαν στην παραγωγή και αυτό συνέπεσε με το πλαίσιο ορισμού του “αγροτικού τοπίου”. Από το 1980 και μετά δημιουργήθηκαν οι πρώτοι γυναικείοι συνεταιρισμοί, με σκοπό να στραφούν στην παραγωγή μεταποιημένων παραδοσιακών τοπικών προϊόντων”.

Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, το 75,1% του πληθυσμού πανελλαδικά κατοικεί σε αστικές περιοχές, ενώ το 24,9% σε αγροτικές. Αξίζει να σημειώσουμε, πως στην απογραφή του 2001, ο ημιαστικός πληθυσμός καταργήθηκε και συμπεριλήφθηκε στον αστικό. Πρόκειται για μία αύξηση του αστικού πληθυσμού της τάξης του 2,3% με την αντίστοιχη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, συγκριτικά με την απογραφή του 1991. Συγκεκριμένα στην Κρήτη, ο μόνιμος πληθυσμός ανέρχεται στους 594.368 κατοίκους σημειώνοντας αξιοσημείωτη αύξηση από την τελευταία απογραφή του 1991. Αναφορικά με τους αριθμούς των διοικητικών διαιρέσεων, έχουμε 4 νομούς, 68 δήμους, 2 κοινότητες, 576 δημοτικά διαμερίσματα, 2 κοινοτικά διαμερίσματα και 1556 οικισμούς. Ο μέσος μόνιμος πληθυσμός διοικητικών διαιρέσεων και οικισμών, αντιστοιχεί για τους νομούς στους 148.592 κατοίκους, για τους δήμους και τις κοινότητες στους 8.491 κατοίκους, για τα δημοτικά και κοινοτικά διαμερίσματα στους 1.028 κατοίκους και τέλος για τους οικισμούς στους 382 κατοίκους.¹⁵²⁹ Αξίζει, επιπλέον, να μεταφέρουμε σε αριθμούς τον αστικό και αγροτικό πληθυσμό για κάθε νομό. Στο Ηράκλειο ο αστικός πληθυσμός ανέρχεται στα 193.244 άτομα, ενώ ο αγροτικός στα 97.981 άτομα. Στο νομό Λασιθίου ο αστικός πληθυσμός ανέρχεται στα 39.036 άτομα, ενώ ο αγροτικός στα 36.700 παρουσιάζοντας μία σχετική ισοκατανομή, μοναδική στο σύνολο του νησιού. Στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου ο αστικός πληθυσμός παρουσιάζει την μεγαλύτερη μείωση έναντι του αγροτικού, καταγράφοντας 32.252 άτομα έναντι 46.705 στον αγροτικό πληθυσμό αντίστοιχα. Τέλος, στο νομό Χανίων ο αστικός πληθυσμός υπερτερεί με 89.454 άτομα, έναντι του αγροτικού ο οποίος αριθμεί 58.996 άτομα.¹⁵³⁰

Το 2001 έχει έντονα “περιβαλλοντικό” ύφος η ειδησεογραφία της εποχής, με αφορμή και την δημοσιοποίηση των προστατευόμενων περιοχών και της Κρήτης. Από εδώ και στο εξής -απουσία κτηματογράφησης- το θέμα των προστατευόμενων περιοχών¹⁵³¹ θα δημιουργήσει πονοκέφαλο σε όλους

¹⁵²⁹ 27 αστικά δημοτικά και κοινοτικά διαμερίσματα στα οποία ο πληθυσμός ανέρχεται στα 353.986 άτομα, 551 αγροτικά δημοτικά και κοινοτικά διαμερίσματα στα οποία ο πληθυσμός ανέρχεται στα 240.382 άτομα, 208 πεδινά δημοτικά και κοινοτικά διαμερίσματα στα οποία ο πληθυσμός ανέρχεται στα 403.772 άτομα, 165 ημιορεινά δημοτικά και κοινοτικά διαμερίσματα στα οποία ο πληθυσμός ανέρχεται στα 103.235 άτομα, και τέλος 205 ορεινά δημοτικά και κοινοτικά διαμερίσματα στα οποία ο πληθυσμός ανέρχεται στα 87.361 άτομα.

¹⁵³⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.: Ιστότοπο Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας.

¹⁵³¹ Προστατευόμενες περιοχές Κρήτης: Γιούχτας – Φαράγγια Αγίας Ειρήνης (GR4310002-EZΔ), Νήσος Δία (GR4310003-EZΔ-ZEΠ), Δυτικά Αστερούσια (από Αγιοφάραγγο έως Κόκκινο Πύργο) (GR4310004-EZΔ), Αστερούσια (Κόφινας) (GR4310005-EZΔ), Δίκτη: Ομαλός Βιάννου (Σύμη-Ομαλός) (GR4310006-EZΔ), Κρουσώνας-Βρωμονερό Ίδης (GR4310009-ZEΠ), Όρος Γιούχτας (GR4310010-ZEΠ), Κορυφή Κούπα (Δυτικά Κρήτη) (GR4310011-ZEΠ), Εκβολή Γεροποτάμου Μεσαράς (GR4310012-ZEΠ), Αστερούσια Όρη (Κόφινας) (GR4310013-ZEΠ), Δίκτη: Οροπέδιο Λασιθίου, Καθαρό, Σελένα, Κράσι, Σελάκανο, Χαλασμένη Κορυφή (GR4320002-EZΔ), Νήσος Χρυσή (GR4320003-EZΔ), Μονή Καψά (Φαράγγι Καψά και γύρω περιοχή) (GR4320004-EZΔ), Όρος Θρυπτή και γύρω περιοχή (GR4320005-EZΔ), Βορειοανατολικό άκρο Κρήτης: Διονυσάδες ωήσοι, Ελάσα, χερσόνησος Σίδερο (Άκρα Μαύρο Μουρί, Βάι, Άκρα Πλάκα) και θαλάσσια ζώνη (GR4320006-EZΔ), Νήσος Κουφονήσι και παράκτια θαλάσσια ζώνη (GR4320008-EZΔ), Βορειοανατολικό άκρο Κρήτης (GR4320009-ZEΠ), Κορυφή Λάζαρος-Μαδάρα Δίκτης (GR4320010-ZEΠ), Διονυσάδες νήσοι (GR4320011-ZEΠ), Φαράγγι Σεληνάρι-Βραχάσι (GR4320013-ZEΠ),

τους εμπλεκόμενους φορείς, προσπαθώντας συγχρόνως να κάνουν ουσιαστική ενημέρωση στους πολίτες για τη σημασία της οριοθέτησης και προστασίας τους, μην αφήνοντας να εννοηθεί ότι σε όλες τις προστατευόμενες περιοχές δεν επιτρέπεται καμία δραστηριότητα. Σχετικές ενέργειες είναι σε εξέλιξη τα χρόνια της συγγραφής της παρούσας διατριβής από την Περιφέρεια Κρήτης, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος LIFE Natura 2000 Value Crete, με τίτλο: “Οι οικολογικές υπηρεσίες, τα κοινωνικά οφέλη κι η οικονομική αξία των υπηρεσιών των οικοσυστημάτων στις περιοχές του δικτύου Natura 2000 στην Κρήτη”.¹⁵³² Ας πάμε όμως πίσω στο χρόνο, να δούμε τα δημοσιεύματα της εποχής: “Ειδικό καθεστώς προστασίας σε 37 περιοχές της Κρήτης. Πρόβλημα όμως με τις αποζημιώσεις εκατοντάδων περιουσιών που απαξιώνονται”. Αξίζει να μεταφέρουμε ένα μικρό απόσπασμα: “Τριάντα επτά περιοχές της Κρήτης εντάχθηκαν στο καθεστώς προστασίας λόγω του ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και της σημασίας τους στο οικολογικό απόθεμα της χώρας. Οι περιοχές αυτές περιλαμβάνονται στον εθνικό κατάλογο που συνέταξε το ΥΠΕΧΩΔΕ και έχει αποστείλει στα αρμόδια κοινοτικά όργανα για να χρηματοδοτηθούν έργα και παρεμβάσεις που θα ενισχύσουν την προστασία τους. [...] Ωστόσο, τίθεται θέμα αποζημίωσης των περιουσιών που βρίσκονται σ’ αυτές τις ζώνες προστασίας, οι οποίες απαξιώνονται. Για το θέμα αυτό που απασχολεί εκατοντάδες ιδιοκτήτες, δεν έχει βρεθεί ακόμη λύση”.¹⁵³³ Το εν λόγω άρθρο προκάλεσε αντιδράσεις, καθώς λίγο αργότερα διαβάζουμε: “Θέμα: Περί προστατευόμενων περιοχών – Πρόγραμμα Natura”, πρόκειται για την αντίδραση κάποιου πολίτη, ο οποίος αναφέρει: “[...] Τυχαίνει να είμεθα ιδιοκτήτες εκτάσεων, εκ κληρονομιάς, στο νησί “Χρυσή” ή Γαϊδουρόνησι, νοτίως της Ιεράπετρας και επομένως άμεσα θιγέμετες από τις εν λόγω αποφάσεις του κράτους, το οποίο επιδεικτικά αγνοεί το ιδιοκτησιακό του καθεστώς! [...] Η περιουσία μας έχει αχρηστευθεί την ώρα που είναι 100% ιδιωτική με πεντακάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας, αποκτηθείσα κατόπιν αγοράς από Δημοπρασία της Εθνικής Τράπεζας το 1932. Μελέτες έχουν ανατεθεί από το κράτος στο Πανεπιστήμιο Κρήτης το οποίο ερήμην των ιδιοκτητών προτείνει σειράν μέτρων “προστασίας”, ο δε δήμος Ιεράπετρας εκμεταλλεύεται τον αιγιαλό αποκομίζοντας αρκετά έσοδα [...]”. Αλλά άρθρα με σχετικό περιεχόμενο: “Τη μερίδα του “λέοντος” καταλαμβάνει η Κρήτη στον εθνικό κατάλογο προστατευόμενων περιοχών, λόγω των σπάνιων ειδών της πανίδας και της χλωρίδας αλλά και του φυσικού κάλλους”, “Προς εισαγγελέα επιστολή για το “καταφύγιο άγριας ζωής” στην περιοχή Βάμου-Βρυσσών,¹⁵³⁴ “Επιτακτική η προστασία των ορεινών όγκων της Κρήτης, για να διατηρηθεί η οικολογική ισορροπία”¹⁵³⁵ την ίδια στιγμή που σε άλλος τεύχος διαβάζουμε: “Η ΚΕΔ εκμισθώνει τα “Λαζαρέτα” για...καντίνα! Στο σφυρί βραχονησίδες και παραλίες της Κρήτης... σε τιμή ευκαιρίας ξεπουλιούνται οι Άγιοι Απόστολοι”.¹⁵³⁶

Ερευνητής του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο τμήμα Βιολογίας, μας απαντά στην ερώτηση “Πώς βλέπεις/κρίνεις την διαχείριση του τοπίου στην Κρήτη -όπως αυτή αντανακλάται στη

Νοτιοδυτική Θρυπητή (Κουφωτό) (GR4320014-ZEP), Όρη Ζάκρου (GR4320016-ZEP), Νήσος Κουφονήσι, γύρω νησίδες και νησίδες Καβάλλοι (GR4320017-ZEP), Όρος Κέδρος (GR4330002-EZΔ), Κουρταλιώτικο φαράγγι-Μονή Πρέβελη-Ευρύτερη περιοχή (GR4330003-EZΔ), Πρασινόφαράγγια-Πατσός-Ρέμα Σφακορύακο-Παραλία Ρεθύμνου και εκβολή Γεροποτάμου, ακρωτήριο Λιανός Κάβος-Περιβόλια (GR4330004-EZΔ), Όρος Ίδη (Βορίζια, Γερανοί, Καλή Μαδάρα) (GR4330005-EZΔ), Σωρός-Αγκάθι-Κέδρος (GR4330006-ZEP), Κουρταλιώτικο φαράγγι-Φαράγγι του Πρέβελη (GR4330007-ZEP), Πρασινό φαράγγι (GR4330008-ZEP), Όρος Ψηλορείτης (νοτιοδυτικό τμήμα) (GR4330009-ZEP), Ήμερη και Άγρια Γραμβούσα-Τηγάνι και Φαλάσαρνα-Ποντικονήσι, όρμος Λιβάδι-Βιγλιά (GR4340001-EZΔ), Νήσος Ελαφόνησος και παράκτια θαλάσσια ζώνη (GR4340002-EZΔ), Χερσόνησος Ροδωπού-Παραλία Μάλεμε (GR4340003-EZΔ), Έλος-Τοπόλια-Σάσσαλος-Άγιος Δίκαιος (GR4340004-EZΔ), Όρμος Σούγιας-Βάρδια-Φαράγγια Λισσού μέχρι Ανύδρους και παράκτια ζώνη (GR4340005-EZΔ), Λίμνη Αγιάς-Πλατανιάς-Ρέμα και εκβολή Κερίτη-Κοιλιάδα Φασά (GR4340006-EZΔ), Φαράγγια Θέρισσου (GR4340007-EZΔ), Λευκά Όρη και παράκτια ζώνη (GR4340008-EZΔ), Δράπανο (βορειοανατολικές ακτές)-Παραλία Γεωργιούπολης-Λίμνη Κουρνά (GR4340010-EZΔ), Φρες-Τζιτζιφές-Νίπος (GR4340011-EZΔ), Ασφένδου-Καλλικράτης και παράκτια ζώνη (GR4340012-EZΔ), Νήσι Γαύδος και Γαυδοπούλα (GR4340013-EZΔ), Εθνικός Δρυμός Σαμαριάς-Φαράγγι Τρυπητής-Ψηλάφι-Κουστογέρακο (GR4340014-ZEP), Παραλία από Χρυσοσκαλίτισσα μέχρι ακρωτήριο Κριός (GR4340015-EZΔ), Μετερίζια, Άγιος Δίκαιος-Τσουνάρα-Βιτσιλιά Λευκών Ορέων (GR4340016-ZEP), Χερσόνησος Γραμβούσας και νησίδες, Ήμερη και Άγρια Γραμβούσα, Ποντικονήσι (GR4340017-ZEP), Νησίδα Άγιοι Θεόδωροι (GR4340018-ZEP), Φαράγγια Καλλικράτης-Αργουλιανό φαράγγι-Οροπέδιο Μανικά (GR4340019-ZEP), Λίμνη Αγιάς (Χανιά) (GR4340020-ZEP), Χερσόνησος Ροδωπού (GR4340021-ZEP), Λίμνη Κουρνά και εκβολή Αλμυρού (GR4340022-ZEP), Νοτιοδυτική Γαύδος και Γαυδοπούλα (GR4340023-ZEP).

¹⁵³² LIFE13 INF/GR/000188 έχει διάρκεια 4 χρόνια: Ιούλιος 2014-Ιούνιος 2018

¹⁵³³ *Κρητικά Νέα*, αρχειακό τόμος 2001.

¹⁵³⁴ *Κρητικά Νέα*, Οκτώβριος 2001.

¹⁵³⁵ *Κρητικά Νέα*, Δεκέμβριος 2001.

¹⁵³⁶ *Ο.π.*

βιογεωγραφία/οικολογία του νησιού- τα χρόνια της επιστημονικής και επιτόπιας έρευνας/εργασίας σου;”: “Δεν υφίσταται η έννοια της διαχείρισης του τοπίου στην καθημερινή πρακτική. Η επικρατούσα τάση ομογενοποίησης και άναρχης επέκτασης ανθρώπινων δομών, περιορίζει το μέρος που αναλογεί στο φυσικό περιβάλλον, με τις αντίστοιχες αρνητικές επιπτώσεις για τα στοιχεία του (χλωρίδα, πανίδα)”, ενώ στην επόμενη ερώτηση: “Ως πολίτης της Κρήτης, πώς βλέπεις/κρίνεις την διαχείριση του τοπίου στην Κρήτη;”, λαμβάνουμε την εξής απάντηση: “Ομογενοποίηση (π.χ. καλλιέργεια ελιάς) και άναρχη επέκταση ανθρώπινων δομών (π.χ. οικιστικά ή δρόμοι) αλλοιώνουν τα βασικά χαρακτηριστικά του κρητικού τοπίου: τα μεγέθη μεγαλώνουν (π.χ. ελιά ή οικιστική ανάπτυξη) και η ποικιλότητα μειώνεται. Οι δρόμοι αποτελούν ξεχωριστή περίπτωση αφού διαμερισματοποιούν το τοπίο έντονα και (συνήθως) τεχνητά επιτείνοντας την αίσθηση της αλλοίωσης”.

Το έτος 2001, πραγματοποιείται η Παγκρήτια Συνάντηση των Οικολογικών και Περιβαλλοντικών Ομάδων της Κρήτης, το αποτέλεσμα των αποφάσεων της οποίας είναι η δημιουργία του δικτυακού τόπου ecocrete.gr. Στο εν λόγω ιστότοπο, μπορεί κανείς να διαπιστώσει την πλούσια δραστηριότητα των συλλόγων της Κρήτης για ζητήματα που άπτονται του περιβάλλοντος, σε μία σφαιρική θεώρηση και κυρίως με πολύ μεγάλη αποτελεσματικότητα. Ξεπερνάει τα όρια του παρόντος η ενδελεχής παρουσίαση και ανάλυση του δικτύου, ωστόσο, καθώς η “φωνή” του εν λόγω δικτύου είναι από την ίδρυσή του έως σήμερα ακούοντως δυνατή, θα μεταφέρουμε κάποιες πληροφορίες, όπως αναγράφονται στον δικτυακό τόπο, σαν μια εισαγωγή γνωριμίας για το περιοδικό Φουρόγατος που θα συναντήσουμε στην επόμενη υποενότητα, και το οποίο υπογράφεται από τις οικολογικές ομάδες που μετέχουν του δικτύου.

Σκοπός, λοιπόν, του [ecocrete](http://ecocrete.gr) σαν δικτυακός τόπος είναι: “να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες που παρέχει το *internet* σαν επικοινωνιακό μέσο για: α) την προστασία και την αναβάθμιση του φυσικού, ανθρωπογενούς, κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος στο οποίο ζούμε, στο νησί μας αλλά και σε όλο τον πλανήτη, β) την μελέτη, την αναγνώριση και την προστασία των βιοτόπων στα πλαίσια της αειφόρου ανάπτυξης και ήπιας χρήσης των φυσικών πόρων και της διατήρησης της βιοποικιλότητας στο νησί μας, γ) την βελτίωση της ποιότητας ζωής, εκπαίδευσης, εργασίας, πολιτισμού όλων των κοινωνικών ομάδων, σε μια κατεύθυνση που προωθεί την ελεύθερη έκφραση, την κοινωνική αλληλεγγύη και την ενεργοποίηση των πολιτών”. Επιπλέον, οι οικολογικές ομάδες που φιλοξενούνται στο ΟικοΚΡΗΤΗ ([ecocrete](http://ecocrete.gr)), με κατάταξη από δυτικά προς Ανατολικά, είναι οι: Οικολογική Πρωτοβουλία Χανίων, Επιτροπή Ενάντια στο ξεπούλημα των Αγίων Αποστόλων, Περιβαλλοντικός Σύλλογος Ρεθύμνου, Οικολογική Παρέμβαση Ηρακλείου, Κίνηση Πολιτών Μεσσαράς για το Περιβάλλον, Σύλλογος Προώθησης Α.Π.Ε. & Επίλυσης Ενεργειακού Κρήτης, Συντονιστική Επιτροπή των Κατοίκων της Λαγκάδας Κατά του Φράγματος στον Αποσελέμη, Οικολογική Κίνηση Μεραμβέλλου, Οικολογική Ομάδα Ιεράπετρας, Οικολογική Πρωτοβουλία Ορεινού Δήμου Μακρύ Γιαλού, Οικολογική Ομάδα Σητείας, Περιβαλλοντικός Σύλλογος Δήμου Ιτάνου. Ενώ, επιπλέον, διαβάζουμε: “Στην Κρήτη υπάρχουν και άλλες οικολογικές οργανώσεις όπως η Οικολογική Πρωτοβουλία Δήμου Φοίνικα, ο Σύνδεσμος Προστασίας Περιβάλλοντος Νομού Ηρακλείου, ο Σύλλογος Προστασίας Περιβάλλοντος & Παραδοσιακών Οικισμών Χερσονήσου, η περιβαλλοντική οργάνωση *Gyraetus Varvatus* κ.ά. που δεν περιλαμβάνονται στην παραπάνω λίστα ...”.¹⁵³⁷ Εμείς δυστυχώς, δεν καταφέραμε να προσεγγίσουμε το σύνολο των συλλόγων που “εγγράφονται” στο παραπάνω δίκτυο μέσω των ηλεκτρονικών διευθύνσεων που δίνονται στην ιστοσελίδα.

Αλλά θέματα που απασχολούν το νησί τη χρονιά εκείνη, είναι: “Η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου κυκλοφόρησε το τεύχος που εξέδωσε η Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Λασιθίου με τον τίτλο “Περιβαλλοντική Εκπαίδευση”, “Ιεράπετρα και Μεσαρά κρατούν τα σκήπτρα των θερμοκηπιακών καλλιεργειών στην Κρήτη, περιζήτητα τα προϊόντα στις ευρωπαϊκές αγορές”, “Η Κρήτη πρώτη στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας”, “Καρκινόβατούν τα έργα στο βόρειο οδικό άξονα Κρήτης”, “Το τεράστιο έλλειμμα μεγάλων και μικρών έργων στην Κρήτη και η ανάπτυξη”, “Διαμάντι και φέτος οι παραλίες της Κρήτης σύμφωνα με το ΥΠΕΧΩΔΕ”, “Σαρώνουν το νησί μας οι ξένοι “κατακτητές”, κλπ.”¹⁵³⁸

¹⁵³⁷ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: ecocrete.gr. Το τελευταίο διάστημα η συγκεκριμένη ιστοσελίδα δεν ενημερώνεται και αντ’ αυτής υπάρχει ένα καινούριο blog με την ίδια επωνυμία. Ωστόσο, και στους δύο ηλεκτρονικούς τόπους υπάρχει πολύτιμο υλικό για περιβαλλοντικά ζητήματα που αφορούν στο νησί της Κρήτης.

¹⁵³⁸ *Κρητικά Νέα*, αρχειακό τόμος 2001.

Στεκόμαστε στο άρθρο με τίτλο: “Στόχος της Περιφέρειας Κρήτης: Οι απόδημοι Κρητικοί μοχλός πίεσης στα κέντρα λήψης αποφάσεων”. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, το γεγονός ότι οι διαπιστώσεις μας για την προηγούμενη χρονική περίοδο (1975-1989) γίνονται πλέον διακριτές, στον πολιτικό λόγο του νησιού. Αξίζει να μεταφέρουμε ένα μικρό απόσπασμα: “Ο σημαντικός ρόλος που μπορούν να διαδραματίσουν οι απόδημοι Κρητικοί αναδείχθηκε στη διημερίδα που οργάνωσε η Περιφέρεια Κρήτης στο Ηράκλειο στις 9 και 10 Μαρτίου με προσκεκλημένους εκπροσώπους των κρητικών σωματείων της Αττικής”. Φαίνεται πλέον ξεκάθαρα πως οι σύλλογοι των απόδημων Κρητικών έχουν πολύ ισχυρό ρόλο στις αποφάσεις που αφορούν σε κρίσιμα θέματα του νησιού: “Η Κρήτη στον 21^ο αιώνα. Αναφορά στον αναπτυξιακό σχεδιασμό για τη νέα χιλιετία”, “Περιφερειακή ανασυγκρότηση, οι Περιφέρειες και η ανάπτυξη της χώρας”, “Βόρειος Οδικός Άξονας Κρήτης”, “Πανεπιστήμιο και Ερευνητικά Ιδρύματα στην Κρήτη”, “Υπηρεσίες Υγείας στην Κρήτη”, “Πρόγραμμα Ι: Καποδίστριας, 2 χρόνια μετά” κλπ, είναι κάποιοι από τους τίτλους των εισηγήσεων του συνεδρίου.¹⁵³⁹

Στην τεχνική επικαιρότητα της δυτικής Κρήτης, βρίσκουμε, τα “αποτελέσματα των εκλογών”, “αναθεώρηση αντισεισμικού κανονισμού”, “εκτίμηση αέριων ρύπων από τη χρήση καυσίμων στην Κρήτη”, “θεσμικές ρυθμίσεις και κρίση στην ανώτατη παιδεία”,¹⁵⁴⁰ κ.α. Τέλος, το έτος 2001 ολοκληρώνεται η α’ φάση του έργου για τον καλλιτεχνικό παιδότοπο στη Φορτέτσα Ρεθύμνου,¹⁵⁴¹ ενώ ξεκινάει και η μελέτη¹⁵⁴² για την Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου.

Το έτος 2002, τα θέματα που απασχόλησαν την επικαιρότητα, εν ολίγοις, περιγράφονται ως εξής: “Εντοπίστηκε κοίτασμα πετρελαίου στα δυτικά της Κρήτη! Θα επεκταθούν οι έρευνες”, “Με την επαναφορά της μεταφοράς συντελεστή δόμησης νομιμοποιούνται χιλιάδες αυθαίρετα στην Κρήτη”, “Με ρύθμιση του Υπουργείου Οικονομικών νομιμοποιούνται χιλιάδες καταπατημένες εκτάσεις του δημοσίου στην Κρήτη”, “Από το καλοκαίρι του 2003: Αλλάζουν οι τίτλοι για 100.000 ακίνητα στην Κρήτη-Δημιουργούνται τα πρώτα Γραφεία Κτηματολογίου, Ειδικές ρυθμίσεις για τα βοσκοτόπια, Πώς θα πληρωθεί το “Κτηματοσημο””, “Δ. Φατούρος: Εθνικό κόσμημα το Μεγάλο Αρσενάλι στα Χανιά”, “Τέσσερις αναπτυξιακές εταιρίες αλλάζουν το τοπίο - Τι και πού προγραμματίζεται έως το 2006”,¹⁵⁴³ “Μεγάλη επένδυση σε τεχνολογίες φιλικές στο περιβάλλον” από τα ξενοδοχεία Candia Maris και Creta Maris, “Απονεμήθηκαν τα βραβεία της Β’ Bienalle” στο Creta Maris Hotel, “Οδική υποδομή και ασφάλεια το κέρδος του “Ολυμπιακού” Ηρακλείου - 4 Σημαντικά έργα εκτός από τις αθλητικές εγκαταστάσεις στο “Πακέτο” του 2004”, κλπ.¹⁵⁴⁴

Στις πολιτιστικές εκδηλώσεις των συλλόγων εντοπίζουμε: “Η 61^η επέτειος της Μάχης της Κρήτης”, “Ο προοδευτικός σύλλογος Ελούντας τίμησε τους επιζώντες αγωνιστές του β’ Παγκοσμίου Πολέμου”, “Ο Πολιτιστικός σύλλογος Καστελλίου ΚΕΡΑΜΟΣ πραγματοποίησε χοροεσπερίδα στο Καστέλλι Φουρνή”, “Αναβίωσε ο παραδοσιακός γάμος στην Κριτσά” τον οποίο επιμελήθηκε το Δ.Σ. του πολιτιστικού συλλόγου Κριτσάς, “Οι Φουρνιώτες τίμησαν την Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη”, “Βραδιά ονείρου στον Άη Γιάννη Αμαρίου”, “Η κρητική παράδοση ζωντανεύει πιο πολύ το καλοκαίρι στην Κρήτη”, κλπ.¹⁵⁴⁵ Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση για την “Δημιουργία Παγκόσμιου Συντονιστικού Οργάνου Κρητικών”, του οποίου οι στόχοι θα είναι: “α) η ανάδειξη και διάδοση της κρητικής ιστορίας και παράδοσης, β) η κοινωνική οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Κρήτης και γ) ο σταθερός συντονισμός και η οργάνωση των Κρητών όπου γης”.¹⁵⁴⁶

Η έκδοση του περιοδικού *Ταυ* επανακυκλοφόρησε με νέα συντακτική ομάδα που την αποτελούσαν οι Κν/νος Τσαγκαράκης και Νίκος Τσικαλάκης με την εποπτεία του προεδρείου της ΔΕ του τμήματος. Το χωροταξικό Κρήτης και πάλι στην “πρώτη γραμμή”, ενώ μία ακόμη HELECO ‘03 και συγκεκριμένα η

¹⁵³⁹ *Κρητικά Νέα*, Μάρτιος 2001.

¹⁵⁴⁰ *Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ*, Δεκέμβριος 2001.

¹⁵⁴¹ Από το αρχιτεκτονικό γραφείο Τ. και Δ. Μπίρη. Υπεύθυνος μελέτης και επίβλεψης έργου: Τάσος Μπίρης. Σε συνεργασία με την Τεχνική Υπηρεσία Δήμου Ρεθύμνης. Μελέτη: 1995. Η κατασκευή δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Βλ.: Κωτσάκη Α (επιμ.), 2014, σ. 154.

¹⁵⁴² Από τους αρχιτέκτονες Μπ. Μπαμπαλού-Νουκάκη και Αντ. Νουκάκη 1^η διάκριση σε διαγωνισμό με προεπιλογή. Βλ.: ό.π., σ. 164.

¹⁵⁴³ Ηρακλείου, Λασιθίου, Δυτικής Κρήτης, Μυλοποτάμου.

¹⁵⁴⁴ *Κρητικά Νέα*, αρχειακό τόμος 2002.

¹⁵⁴⁵ *Κρητικά Νέα*, Σεπτέμβριος 2002.

¹⁵⁴⁶ *Κρητικά Νέα*, Ιανουάριος 2002.

4^η διεθνής έκθεση και συνέδριο για την τεχνολογία περιβάλλοντος, θα πραγματοποιηθεί στην Αθήνα στις 30 Ιανουαρίου έως 2 Φεβρουαρίου του 2003.¹⁵⁴⁷

Στην δυτική Κρήτη, οι έννοιες βιώσιμη και αειφόρος ανάπτυξη αλλά και τα ζητήματα ρύπανσης είναι σε πρώτο πλάνο. Ενδεικτικοί τίτλοι άρθρων: “Βιώσιμη ανάπτυξη Ν. Χανίων”, “Για ένα σωστό πλαίσιο χωροταξικού σχεδιασμού και αειφόρου ανάπτυξης Κρήτης”, “Αξιοποίηση της ιλύος αστικών λυμάτων”, “Η Εκρηκτική τουριστική ανάπτυξη της παραλιακής περιοχής Χανίων – Κολυμβαρίου και η ανάγκη προστασίας της από τη μόλυνση και ρύπανση των λυμάτων”, ενώ άλλα θέματα αποτελούν: “Η αναστηλωτική πρόταση για τη στέγαση του Κέντρου Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου στο “Μεγάλο Αρσενάκι””, “Η ανάπτυξη λιμανιού του Ρεθύμνου”, “Προστασία - ανάδειξη κτιρίων”, κλπ.¹⁵⁴⁸ Τέλος, το έτος 2002 -μεταξύ άλλων- ξεκινάει και η μελέτη¹⁵⁴⁹ για το Ελληνικό Κέντρο Θαλάσσιων Ερευνών Ηρακλείου, στην περιοχή πρώην Αμερικανικής βάσης Γουρνών.¹⁵⁵⁰

Ένα ενδιαφέρον κείμενο που δίνει το στίγμα της πολιτιστικής δραστηριότητας των συλλόγων τόσο εντός όσο και εκτός Κρήτης, φέρει τίτλο: “Η διάρθρωση των κρητικών πολιτιστικών συλλόγων”, το οποίο αναλύει την δράση των συλλόγων και τις μεταξύ τους συνθέσεις και αντιθέσεις. Δεν θα μπορούμε σε περισσότερες λεπτομέρειες επί του άρθρου-κειμένου, ωστόσο το παίρνουμε σαν αφορμή για να παραθέσουμε μέρος των δραστηριοτήτων των πολιτιστικών συλλόγων, σύμφωνα πάντα με τις απαντήσεις μελών τους, όπως μας τις παραχώρησαν. Συγκεκριμένα, στην ερώτησή μας: “Κάποια εκδήλωση στο παρελθόν είχε ιδιαίτερη σημασία; Και σε τι νομίζετε ότι συνέβαλε;”, λαμβάνουμε απαντήσεις όπως: α) “Πολλές εκδηλώσεις είχαν ιδιαίτερη σημασία, αλλά θα ξεχωρίσω δύο που πραγματοποιήθηκαν το 2012. Η πρώτη αφορούσε τη βράβευση ενός συγχωριανού μας (10 χρόνια μετά το θάνατο του) για την προσφορά του στην κρητική μουσική μιας και την υπηρέτησε από τη σκοπιά του λυράρη. Στη βράβευση αυτή παραβρέθηκαν όλοι οι ντόπιοι κρητικοί καλλιτέχνες του χωριού μας (περισσότερα από 10 μουσικά σχήματα) και παρουσίασαν από ένα 15λεπτο πρόγραμμα ο κάθε ένας. Αυτό συνέβαλε στη συνεργασία μεταξύ τους και μας έκανε πολύ υπερήφανους που καταφέραμε να ενώσουμε το κλάδο αυτό (των καλλιτεχνών) που όπως όλοι ξέρουμε, δεν είναι και ο πιο εύκολος. Η δεύτερη εκδήλωση αφορούσε την προσπάθεια του χωριού μας να καταχωρηθεί σε μία από τις σελίδες του βιβλίου των ρεκόρ Γκίνες, δημιουργώντας μια τεράστια λαχανοσαλάτα μήκους 2091 μέτρων. Η εκδήλωση αυτή είχε διπλό κέρδος για το χωριό μας, γιατί από τη μία συνέβαλε στην συνεργασία ανάμεσα στους κατοίκους του χωριού μας για την, από κοινού, υλοποίηση επιτευγμάτων και από την άλλη, συνέβαλε στην ανάδειξη του ντόπιου προϊόντος, που ευδοκίμει σε τέτοια ποιότητα, μόνο στην περιοχή μας, του Αγιοβαρβαρίτικου λάχανου.”¹⁵⁵¹ β) “Μια σημαντική εκδήλωση ήταν όταν τιμήσαμε δύο παλιούς λυράρηδες που ήταν αδέρφια και είχαν αφήσει αποχή στο χωριό μας και στις γύρω περιοχές. Αυτό είχε σαν συνέπεια να ασχοληθούν πολλά μικρά παιδιά με τη μουσική και με τα παραδοσιακά όργανα.”¹⁵⁵² γ) “Συλλογή χρημάτων μέσω χοροεσπερίδας για κατασκευή στάσης ΚΤΕΛ! Συνέβαλε στο να μη βρέχονται οι επιβάτες που περιμένουν το λεωφορείο!”¹⁵⁵³ δ) “Η δημιουργία ενός ιστορικού DVD σχετικά με την σημασία της Πολιορκίας του Βάμου και της Μάχης της Αλμυρίδας το 1896 στην πορεία προς την Αυτονομία της Κρήτης και μετά στην Ένωση με την Ελλάδα. Πολύ σημαντική δημιουργία που συμβάλει στην ιστορική μας αυτογνωσία.”¹⁵⁵⁴ ε) “Η έκθεση βιβλίου για την Κρήτη. Συνέβαλε στην γνωστοποίηση όλων των “περί την Κρήτη βιβλιογραφία”. Η έκθεση Μικρασιατικού υλικού. Η επίσκεψη νέων ανθρώπων τους έδωσε την ευκαιρία να μάθουν ότι “Μικρασιατική καταστροφή” δεν ήταν “συνωτισμός”.¹⁵⁵⁵ ζ) “Δύο ημερίδες με θέμα “Ομάδες Παραγωγών” η μία και “Το μέλλον των χωριών και οικισμών της Κρήτης” η άλλη, είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους νέους κυρίως παραγωγούς

¹⁵⁴⁷ Ταυ, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2002.

¹⁵⁴⁸ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος 2002, τ. 21 / Αύγουστος 2002, τ. 22 / Νοέμβριος 2002, τ. 23.

¹⁵⁴⁹ Μελέτη: 2002-3, Κατασκευή: 2003-5. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 186.

¹⁵⁵⁰ Προμελέτη: Σ. Τσιλένης & Oceanopolis – Brest, Ν. Θ. Πατεράκης. Οριστική μελέτη και εφαρμογή: “Αρχιτεκτονική” ΕΠΕ Π. Γραμματικόπουλος – Χρ. Πανουσάκης. Συνεργάτες: Σπ. Κακαβάς, Ελ. Κλωνιζάκη. Βλ.: ό.π.

¹⁵⁵¹ Δημοτικό διαμέρισμα Αγίας Βαρβάρας Δήμου Γόρτυνας, Πολιτιστικός & Εξωραϊστικός Σύλλογος Αγίας Βαρβάρας “Το Κέντρο της Κρήτης”, έτος ίδρυσης 1979.

¹⁵⁵² Πολιτιστικός σύλλογος Αλαγνίου Δ. Δ. Αρχανών - Αστερουσίων “Αλαγονιά” (Μυθική θεότητα), έτος Ίδρυσης 2000.

¹⁵⁵³ Πολιτιστικός σύλλογος Αμνάτου, “Ζωοδόχος Πηγή”, έτος ίδρυσης 1995.

¹⁵⁵⁴ Βάμου Αποκορώνου Χανίων, Πολιτιστικός Σύλλογος Βάμου “Ο ΠΡΙΝΟΣ”, έτος ίδρυσης 1981.

¹⁵⁵⁵ Σύλλογος Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου, έτος ίδρυσης 1975.

της περιοχής η πρώτη και για πολλούς οικισμούς και χωριά της Κρήτης η δεύτερη”.¹⁵⁵⁶ η) “Για 2 φορές τα 7 τελευταία χρόνια η Αδελφοποίηση με το Λιτόχωρο Πιερίας “Όλυμπος”, που αφορά τη μυθολογία του Ολυμπίου Διός. Ιατρικό οφθαλμολογικό συνέδριο τον Αύγουστο με διάσημους αστρολόγους την πανσέληνο”.¹⁵⁵⁷ θ) “Η δημιουργία Ηρώου στη μνήμη των δεκάδων συγχωριανών μας που έδωσαν τη ζωή τους για την πατρίδα και η ανάρτηση των ονομάτων σε μαρμάρινες πλάκες έγινε με μια λαμπρή τελετή που έκανε γνωστή σε όλους τη σημαντική ιστορία που έχει το χωριό μας, αναπτέρωσε το ηθικό μας και μας έκανε να νιώσουμε περηφάνια για τους προγόνους μας αλλά και αγάπη για τον τόπο καταγωγής μας”,¹⁵⁵⁸ κλπ.

Οι δραστηριότητες των συλλόγων δεν περιορίζονται σε όσα αναφέραμε παραπάνω, ωστόσο δίνουν το στίγμα της γενικότερης τάσης που επικρατεί. Άλλωστε, σκοπός του παρόντος δεν είναι να ερευνήσει το έργο και τις δράσεις τους καθ’ αυτά, όσο να κατανοήσει τις τάσεις που συνυφαίνονται σε ένα γενικότερο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο διαβίωσης. Μία ενδελεχής έρευνα για τους συλλόγους της Κρήτης και συγκεκριμένα των στάσεων και αντιλήψεών τους για τις έννοιες: παράδοση, τόπος, τοπίο ξεπερνάει τα όρια του παρόντος, ωστόσο παρουσιάζει έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον. Για τους σκοπούς της δικής μας ερευνητικής σκοπιμότητας, αρκεί το συμπέρασμα πως και σε αυτήν την περίοδο μελέτης, τα ίδια ζητήματα φαίνεται να βρίσκονται στο προσκήνιο των ενδιαφερόντων τους.

Καθηγητής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, δέχεται να μας παραχωρήσει συνέντευξη, από την οποία, στην ερώτηση: “Πώς πιστεύετε, σύμφωνα με τις έρευνές σας, ότι οι παραδοσιακές κοινωνίες αντιλαμβάνονται το τοπίο;”, μας απαντά: “Ο αισθητικός τρόπος απόδοσης του τοπίου σε μια παραδοσιακή κοινωνία -ήδη από το Οθωμανικό δίκαιο- συνοψίζεται στη φράση: δικαίωμα στη θέα. Όταν αναφερόμαστε σε μία παραδοσιακή κοινωνία (παραδοσιακή κοινωνία είναι η κοινωνία η οποία διατηρεί στοιχεία νεωτερικά και προνεωτερικά), με όρους τοπίου, αναφερόμαστε στο αγροτικό τοπίο (ποικιλία εδαφών, αναβαθμίδες, κλπ) όπου για λόγους εγγενείς παράγουν τοπίο χωρίς να το δηλώνουν”. Ενώ, σε επόμενη ερώτηση, ορισμένη ως εξής: “Με ποιον τρόπο/ποιους τρόπους, πιστεύετε ότι, οι ανθρώπινες επιδράσεις έχουν συντελέσει στην διαμόρφωση του κρητικού τοπίου (όπως εσείς το έχετε ορίσει) από την μεταπολιτευτική περίοδο μέχρι σήμερα και για ποιον/ποιους λόγους;”, μας απαντά: “Οι κύριες ανθρώπινες επιδράσεις στη διαμόρφωση του κρητικού τοπίου είναι ο τουρισμός, η βιομηχανία και η κατοικία (αυθαίρετα). Όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο και ακόμη από τη δεκαετία του ’60, η κύρια επίδραση στο κρητικό τοπίο (με την έννοια ότι οργανώνει το τοπίο) είναι ο τουρισμός. Η κυρίαρχη αντίληψη και κατά συνέπεια οι λόγοι, συνοψίζονται στην έλλειψη σεβασμού για το τοπίο η οποία οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: α) στην έλλειψη νεωτερικής παιδείας για το ανθρωπογενές τοπίο και β) στην αντίληψη του συμφέροντος τόσο του ατομικού όσο και του συλλογικού”.

Συνεχίζοντας στο παραπάνω κλίμα, σωματείο με την επωνυμία “ΤΟ ΡΟΔΟ”, που εντοπίζουμε στο διαδίκτυο: “είναι ένα πολιτιστικό μη κερδοσκοπικό σωματείο που συστάθηκε τον Σεπτέμβριο του 2003 και εδρεύει στον Δήμο Νέας Κυδωνίας (στην συνοικία Παρηγοριά). Η ονομασία του προέρχεται από τον παραδοσιακό τοπικό γυναικείο χορό “ΡΟΔΟ”, που μέχρι σήμερα -στην πιο πιστή του απόδοση σώζεται από ελάχιστες γυναίκες της περιοχής των “Λουσακιών” Κισσάμου και τον οποίο το σωματείο προσπαθεί να προβάλλει και να συμβάλλει στην πιθανή αναβίωσή του”. Επιπλέον, διαβάζουμε: “Επίκεντρο του ενδιαφέροντος του σωματείου, αποτελεί η ζώσα παράδοση του Νομού Χανίων, περιοχή, η οποία κατά την άποψη του σωματείου είναι μια από τις ελάχιστες πλέον της Ελλάδας που, παρά την οικονομική και τουριστική της ανάπτυξη, ο πληθυσμός της διατηρεί ατόφια παμπάλαια γλωσσικά και τελετουργικά παραδοσιακά στοιχεία και στην καθημερινή του ζωή και στις σύγχρονες λαϊκές εκδηλώσεις του”.

Στην τεχνική ενημέρωση της ανατολικής Κρήτης,¹⁵⁵⁹ διαβάζουμε για το “Πιλοτικό πρόγραμμα κτηματολογίου στο Ν. Λασιθίου”, για τις “Χρηματοδοτήσεις των Ολυμπιακών έργων”, για “Την αιφόρο ανάπτυξη των πόλεων”,¹⁵⁶⁰ για την “Εκδήλωση για την πορεία του εθνικού κτηματολογίου στο Δήμο

¹⁵⁵⁶ Δήμος Ανωγειών, Οικισμός Σείσαρχα, Πολιτιστικός Σύλλογος Σεισάρχων, έτος ίδρυσης 1999.

¹⁵⁵⁷ Πολιτιστικός σύλλογος Ψυχρού “Ξένιος Ζευς”, έτος ίδρυσης 1970.

¹⁵⁵⁸ Σκινιάς, Δήμου Μινώα Πεδιάδος, Πολιτιστικός Σύλλογος Σκινιάς, έτος ίδρυσης 1983.

¹⁵⁵⁹ Ταυ, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2003.

¹⁵⁶⁰ Ταυ, Μαρτίου-Απριλίου, τ. 46.

Ηρακλείου” και για την “Ημερίδα στο ΤΕΕ/ΤΑΚ για το Γ΄ ΚΠΣ,¹⁵⁶¹ ενώ, επιπλέον,¹⁵⁶² βρίσκουμε την “Ημερίδα για τη διαχείριση λυμάτων σε μικρούς οικισμούς”, για την “Ολοκλήρωση διεθνούς μνημείου μάχης Κρήτης στο ΠΡΕΒΕΛΗ” την ανέγερση του οποίου είχε αναλάβει προ τριετίας η Ιερά μονή Πρέβελης,¹⁵⁶³ την “Παρέμβαση σε δήμαρχο Ηρακλείου για τις εξελίξεις σε δημοτικά έργα και παρεμβάσεις” και την “Δραστηριότητα ΤΕΕ/ΤΑΚ για την τριετία 2001-2003” με αναφορές και για τα ολυμπιακά έργα.

Όπως είδαμε νωρίτερα, στους σκοπούς του ΤΕΕ/ΤΑΚ ήταν και η δημιουργία μόνιμης επιτροπής διατήρησης και ανάδειξης Μνημείων και Τοπίου. Ωστόσο, στον απολογισμό της δράσης 2000-2003 δεν βρίσκουμε καμία σχετική αναφορά προς την κατεύθυνση του τοπίου. Αντιθέτως, όπως διαπιστώσαμε και από τις θεματικές που κυρίως απασχόλησαν τον κόσμο των μηχανικών της δυτικής Κρήτης, στην πρώτη γραμμή βρέθηκε: “η συμβολή μας στην αειφορική Διαχείριση του περιβάλλοντος και των φυσικών Πόρων της περιοχής. Στην ανάδειξη του χωροταξικού σχεδιασμού ως βασικής προϋπόθεσης για την ισόρροπη ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος[...]”. **Επιπλέον, στις εκδηλώσεις-δραστηριότητες του τμήματος, βρίσκουμε την “συνδιοργάνωση με το Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου διήμερο παρουσιάσεων και έκθεση με θέμα: “Τοπία εκμοντερνισμού και ελληνική αρχιτεκτονική 1960 & 1990”, Δεκέμβριος 2002”.**¹⁵⁶⁴ Αξίζει, τέλος, να προσθέσουμε, πως το έτος 2003 ξεκινάει η μελέτη για το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Ηρακλείου.¹⁵⁶⁵

Για το έτος 2004, βρίσκουμε τίτλους άρθρων, όπως: “Τα “χαλάσματα” ζωντάνεψαν στη Μηλιά Χανίων! Τουριστική επιχείρηση ένα ολόκληρο χωριό: Ολόκληρο χωριό στην Κρήτη, μετατράπηκε σε πρότυπο συγκρότημα για αγροτουρισμό. Πρόκειται για τη Μηλιά Χανίων που ήδη αποτελεί παράδειγμα για ολόκληρη τη χώρα”,¹⁵⁶⁶ “Γενικό κάλεσμα για το 1ο^ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο”, “Κέντρο έρευνας και ανάπτυξης ιδρύθηκε στο Ν. Ρεθύμνης - Την ιδρυτική διακήρυξη υπογράφουν 100 Ρεθεμνιώτες”, “η Greenpeace κατά του Κεφαλογιάννη”, ενώ από το χώρο των πολιτιστικών συλλόγων: “Αναβίωση του εθνικού του Κλήδωνα”, “Η γιορτή του βοσκού στο Καθαρό”, “Πολιτιστικές εκδηλώσεις στη Σητεία”, κλπ.¹⁵⁶⁷

Στην γενικότερη επικαιρότητα,¹⁵⁶⁸ διαβάζουμε επίσης: “Απειλή για το περιβάλλον της Κρήτης τα... τοπικά συμφέροντα! Καθένας δυστυχώς σταματάει μόνον στη αυλή του!” και αφορά στην επισήμανση που έγινε στη συνάντηση των οικολογικών και περιβαλλοντικών οργανώσεων του νησιού που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης. Στη συνάντηση αυτή συμμετείχαν εκπρόσωποι της Οικολογικής Πρωτοβουλίας Χανίων, του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Ρεθύμνου, της Οικολογικής Παρέμβασης Ηρακλείου, του Συλλόγου Προστασίας Περιβάλλοντος Νομού Ηρακλείου, της Οικολογικής Ομάδας Σητείας και της Περιβαλλοντικής Ομάδας ΤΕΕ Ιεράπετρας. Μεταφέρουμε απόσπασμα του άρθρου: “Κατά τη συνάντηση αποφασίστηκε, μεταξύ άλλων, η δρομολόγηση των διαδικασιών δημιουργίας συντονιστικού οργάνου (με νομική μορφή), το οποίο θα εκπροσωπεί το σύνολο των περιβαλλοντικών οργανώσεων της Κρήτης. Επίσης, αποφασίστηκε να ενισχυθεί περισσότερο ο ενημερωτικός και επικοινωνιακός ρόλος, τον οποίο διαδραματίζει η ιστοσελίδα των περιβαλλοντικών οργανώσεων της Κρήτης (www.ecocrete.gr) που αποτελεί ήδη ένα από τα πιο αξιόλογα και δημοφιλέστερα portal (πύλη) σχετικά με το περιβάλλον. Ακόμη, να πραγματοποιούνται σε τακτική βάση οι παγκρήτιες συναντήσεις των περιβαλλοντικών ομάδων, κάθε φορά σε διαφορετικό νομό”. Ενώ λίγο παρακάτω, διαβάζουμε: “Τα θέματα που συζητήθηκαν και οι θέσεις του συνόλου των οργανώσεων επί των ζητημάτων αυτών είναι: Παρουσιάστηκαν από εκπρόσωπο της Οικολογικής Κίνησης Σητείας οι δράσεις της ομάδας και το χρονικό της ακύρωσης από το Συμβούλιο της Επικρατείας της έγκρισης των περιβαλλοντικών όρων κατασκευής του πετρελαϊκού σταθμού ηλεκτροπαραγωγής στον Αθρινόλακκο

¹⁵⁶¹ Ταυ, Μαΐου-Ιουνίου, τ. 47-48.

¹⁵⁶² Ταυ, Ιουλίου-Αυγούστου, τ. 49.

¹⁵⁶³ Το έργο σχεδιάστηκε από την αρχιτέκτονα Χρυσή Σταυριανουδάκη.

¹⁵⁶⁴ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, Αύγουστος-Οκτώβριος 2003, τ. 26.

¹⁵⁶⁵ Από τους αρχιτέκτονες Βασ. Γκανιάτσα και συνεργάτες μελετητές, τον Ν. Γεωργίου, την Κουρούμαλη Κ. και τον Ι. Τσίλη, Μελέτη 2003-4. Κατασκευή 2004-12. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 183.

¹⁵⁶⁶ Κρητικά Νέα, Ιανουάριος 2004.

¹⁵⁶⁷ Κρητικά Νέα, αρχειακός τόμος 2004.

¹⁵⁶⁸ Ο.π.

νομού Λασιθίου”. Πράγματι, στην επόμενη υποενότητα, θα δούμε το σύνολο των δράσεων της Οικολογικής Κίνησης Σητείας μέσα από τις απαντήσεις που μας παραχώρησαν. Η δραστηριότητά της κρίνεται ιδιαίτερα αποτελεσματική, σε ποικίλου περιεχομένου παρεμβάσεις, και συχνά “συμβατές” με τα θέματα τοπίου που επί του παρόντος εξετάζουμε.

Στο καταστατικό του σωματείου με την επωνυμία “Οικολογική Παρέμβαση Ηρακλείου”, διαβάζουμε και μεταφέρουμε το άρθρο 3, που αφορά στον σκοπό: “α) Η μελέτη, η προστασία και η ανάδειξη του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, μέσω και της συνεργασίας με τους περιβαλλοντικούς, επιστημονικούς και κοινωνικο-πολιτιστικούς φορείς του νησιού, της Ελλάδος και των άλλων Κρατών. β) Η ανάληψη δράσεων που θα έχουν ως στόχο τους την υιοθέτηση φιλοπεριβαλλοντικών πολιτικών και τακτικών περιβαλλοντικής διαχείρισης, τη χρήση “πράσινων” τεχνολογιών και την εφαρμογή δράσεων κοινωνικής αλληλεγγύης και αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. γ) Η στήριξη και η διοργάνωση δράσεων διάχυσης της επιστημονικής γνώσης και της τεχνογνωσίας στους άμεσα ενδιαφερόμενους, ιδιαίτερα σε θέματα που αφορούν το φυσικό περιβάλλον. δ) Η στήριξη και η διοργάνωση δράσεων περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης με στόχο την αλλαγή των στάσεων και των συμπεριφορών απέναντι στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον και τη διαμόρφωση ευαισθητοποιημένων ενεργών πολιτών, ικανών να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων στον οικείο τομέα. ε) Η άσκηση πίεσης προς τις δημόσιες, δημοτικές και άλλες αρχές με κάθε νόμιμο μέσον (συμπεριλαμβανόμενων και δικαστικών) για σεβασμό του περιβάλλοντος, αστικού ή μη”.

Στο φυλλάδιο ενημέρωσης της δράσης της ΟΠΗ, διαβάζουμε μεταξύ άλλων: “Η οικολογική παρέμβαση Ηρακλείου (ΟΠΗ) παρεμβαίνει με ουσιαστική και τεκμηριωμένη κριτική σε ζητήματα που αφορούν στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων στο Νομό Ηρακλείου και την Κρήτη, όπως επίσης και σε ζητήματα περιβαλλοντικής ενημέρωσης, ποιότητας ζωής, βιώσιμης κατανάλωσης, βιώσιμης ανάπτυξης και πολιτισμού”. Είναι φανερό η διάθεση των εμπλεκόμενων να προτείνουν έναν νέο τρόπο διαβίωσης, βασισμένο σε συλλογικούς και βιώσιμους τρόπους δράσης, μακριά από το επικρατούν οικονομικό μοντέλο το οποίο αλλοιώνει το περιβάλλον, συμπεράσματα τα οποία πηγάζουν από τη συνολική τους δραστηριότητα, όπως μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει μέσω διαδικτύου. Ωστόσο -αυτό που εν προκειμένω μας αφορά- σε επίπεδο Κρήτης, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, είναι πως οι φωνές των οικολογικών ομάδων σε πολλές περιπτώσεις “έπιασαν τόπο”.

Στην παρουσίαση των μόνιμων επιτροπών του ΤΕΕ/ΤΑΚ,¹⁵⁶⁹ για την περίοδο εκείνη, βρίσκουμε: ΜΕ επαγγελματικών θεμάτων-ασφαλιστικού, ΜΕ νέων μηχανικών-επαγγελματικών δικαιωμάτων νέων ειδικοτήτων, ΜΕ χωροταξίας-πολεοδομίας-αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, ΜΕ περιβάλλοντος, ΜΕ μελετών και έργων δημοσίου, ΜΕ μελετών και έργων ιδιωτικού τομέα, ΜΕ θεμάτων αντοχής και στατικής επάρκειας κτιρίων, κατασκευών και αντισεισμικής προστασίας, ΜΕ ενέργειας και βιομηχανίας, ΜΕ νέες τεχνολογίες-επικοινωνίας συναδέλφων. Θα σταθούμε στις μόνιμες επιτροπές α) χωροταξίας-πολεοδομίας-αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και β) περιβάλλοντος, με περισσότερη λεπτομέρεια. Στην τεκμηρίωση της ΜΕ περιβάλλοντος, διαβάζουμε: “Η προστασία του περιβάλλοντος είναι θέμα κρίσιμο για το νησί μας. Δεδομένου ότι ο τομέας αυτός μόλις τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να αναπτύσσεται στη χώρα μας, μένουν ακόμα πολλά να γίνουν ώστε να καλυφθούν τόσο οι ανάγκες που προκύπτουν από τους κατοίκους του νησιού όσο και αυτές που απορρέουν από τον τουρισμό. Το μέγεθος, η κρισιμότητα των θεμάτων προστασίας περιβάλλοντος αλλά και η απαιτούμενη εξειδίκευση από τα υποψήφια μέλη της Μόνιμης Επιτροπής απαιτεί η Επιτροπή να είναι ανεξάρτητη και αυτοδύναμη”. Από την άλλη, το θεματολόγιο της ΜΕ χωροταξίας-πολεοδομίας-αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, αναλύεται ως εξής: “Η ΜΕ θα ασχοληθεί με: τον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό (επεξεργασία των προτάσεων της Δ.Ε.) καθώς και την παρακολούθηση των εξελίξεων και των μελετών που εκπονούνται και ειδικότερα με: 1. το Χωροταξικό Σχέδιο Κρήτης και των Νομών Ηρακλείου και Λασιθίου, 2. τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια και Πολεοδομικές μελέτες πόλεων, 3. την αντιμετώπιση της Αυθαίρετης δόμησης, τον σχεδιασμό σε θέματα Αρχιτεκτονικής, Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Μνημείων καθώς και την ανάδειξη των παραπάνω, και ειδικότερα με: 1. τη διασφάλιση χρηματοδοτήσεων για τη συντήρηση των Μνημείων και των Μουσείων, 2. τη μελέτη και προβολή της ιστορίας του δομημένου περιβάλλοντος, 3. την

¹⁵⁶⁹ Ταυ, Μάρτιος-Απρίλιος 2004, τ. 53.

αξιοποίηση και ανάδειξη των παραδοσιακών οικισμών”. Ωστόσο, και πάλι αναφορά στο τοπίο, εκατέρωθεν, δεν εντοπίζουμε.

Άλλη θεματολογία της αρθρογραφίας αναφέρεται: “Περί λατομείων”, με την απόφαση καθορισμού των λατομικών περιοχών μέχρι τις 7 Απριλίου, “Σχεδιασμός φράγματος Αποσελέμη”, “Ολυμπιακοί Αγώνες 2004”, στην οποία θα σταθούμε και θα μεταφέρουμε δύο μικρά αποσπάσματα: “Σας υπενθυμίζω ότι την ημέρα των εκλογών του ΤΕΕ (30/03/1997), υπεγράφη από πολλούς συναδέλφους διαμαρτυρία για την ανάληψη των αγώνων από την χώρα, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι και εκτός των τριών μελών της τότε “Α”, υπήρχαν πολλοί συναδέλφοι που ήταν κατά της αναλήψεως των Ο.Α.”, ενώ λίγο παρακάτω στην ολοκλήρωση της εισήγησης του τότε προέδρου της αντιπροσωπείας ΤΕΕ/ΤΑΚ Ριχάρδου Ποβάσκη (07/07/2000), η οποία τελικά απορρίφθηκε: “Από τα ανωτέρω, διαφαίνονται τα εξής: το κόστος των αγώνων χωρίς να υπάρχει κατά τα φαινόμενα αντισταθμιστικό όφελος επηρεάζει και θα επηρεάζει μακροχρόνια αρνητικά την ανάπτυξη σε έργα υποδομής της περιφέρειας. Πιθανόν ένα δείγμα να είναι και η αναβλητικότητα που παρατηρείται στην λήψη πολιτικής απόφασης εγκρίσεως της κατασκευής του λοξού διαδρόμου του αεροδρομίου Ηρακλείου”.¹⁵⁷⁰

Τοπογράφος μηχανικός μας απαντά στην ερώτηση: “Πείτε μας λίγα λόγια για τα έργα των Ολυμπιακών αγώνων. Μία γενική εκτίμηση”, ως εξής: “Τα έργα των ολυμπιακών αγώνων δεν θα γινόντουσαν σε άλλη περίπτωση, χωρίς να σημαίνει πως έγιναν σωστά. Υπήρξαν έργα ενταγμένα στους ολυμπιακούς τα οποία αποπερατώθηκαν μεταγενέστερα. Υπήρξαν έργα κατά παρέκκλιση της κείμενης νομοθεσίας. Αναφορικά με την ποιότητα των έργων, το τοιχίο στον κόλπο του Δερματά είναι ένα τυπικό παράδειγμα λάθος έργων των Ολυμπιακών αγώνων. Το βασικό λάθος εν γένει, βέβαια, ήταν ότι δεν λήφθηκε πρόνοια για την μετά-χρησιμοποίησή τους. Παραδείγματος χάριν, στην Βαρκελώνη έκαναν έργα με λυόμενες κατασκευές για να μειώσουν το κόστος αλλά και την επέμβαση στον χώρο. Στην δική μας περίπτωση που η ανάθεση των έργων έγινε αργά, μελετητές και εργολάβοι ανέβασαν το κόστος με αποτέλεσμα την υπερκοστολόγηση έργων την οποία επιβαρυνθήκαμε. Το Ηράκλειο εντάχθηκε στις Ολυμπιακές πόλεις με παρέμβαση του κ. Ασλάνη και αξιοποιήθηκε από τον κ. Κουράκη”.

Στην επόμενη ερώτησή μας: “Παρατήρησα από την αποδελτίωση των αρχείων του ΤΕΕ/ΤΑΚ και ΤΕΕ/ΤΔΚ, ότι από το 2004 και έπειτα, η συνολική δραστηριότητα των μηχανικών χαρακτηρίζεται από έντονη κομματικοποίηση. Γιατί συνέβη αυτό;”. Ενημερωνόμαστε λακωνικά και ουσιαστικά: “Στους μηχανικούς η κρίση φάνηκε αμέσως μετά τη λήξη των ολυμπιακών αγώνων, γι’ αυτό από το 2004 υπάρχει έντονη κομματική δραστηριότητα”.

Στην τεχνική επικαιρότητα,¹⁵⁷¹ συναντάμε πλούσια φωτογραφική τεκμηρίωση των Ολυμπιακών έργων του Ηρακλείου, με πρωταγωνιστή όλων το Εθνικό Παγκρήτιο Αθλητικό κέντρο. Ο διευθυντής του έργου¹⁵⁷² για το Παγκρήτιο στάδιο, μας ενημερώνει, πώς: “η ανάδοχος εταιρεία του έργου ήταν η ΚΑΣΤΩΡ και πιο συγκεκριμένα στην α’ φάση της περιόδου 1994-2000 υπήρξε κοινοπραξία ΚΑΣΤΩΡ-ΠΑΡΝΩΝ”. Ενώ και ως διαχειριστή των 30 δις, κόστος των Ολυμπιακών δρόμων του Ηρακλείου, μας πληροφορεί πως υπεύθυνη ήταν η κατασκευαστική εταιρεία ΕΡΚΑΤ κατόπιν διαγωνισμού. Αξίζει όμως να μεταφέρουμε την εκτίμησή του, για το κλίμα της εποχής: “Όλη η Ελλάδα ζούσε για την Αθήνα”. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε πώς¹⁵⁷³ διαφημίζεται η HELECO ‘05, 5^η διεθνής έκθεση και συνέδριο για την τεχνολογία περιβάλλοντος η οποία θα λάβει χώρα το επόμενο έτος στην Αθήνα.

Σε αυτό το σημείο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση από Αρχιτέκτονα Μηχανικό -η οποία δέχτηκε να μας παραχωρήσει συνέντευξη-, στην ερώτηση: “Ποιες ήταν οι αποφάσεις/ενέργειες εκείνες οι οποίες “διαμόρφωσαν” το κρητικό τοπίο;” Η απάντησή της, έχει ως εξής: “Τις τελευταίες δεκαετίες η εθνική αναπτυξιακή πολιτική υποκαταστάθηκε από τις προτεραιότητες των κοινοτικών πλαισίων στήριξης και αποτυπώθηκε στο χώρο ό,τι αυτά χρηματοδοτούσαν και ο τρόπος υλοποίησής τους που το πολιτικό σύστημα επέλεξε. Το καθοριστικό για το θέμα της διάχυσης της οικοδόμησης είναι βέβαια το επιτρεπτό της εκτός σχεδίου δόμησης σε συνδυασμό με την αυθαίρετη δόμηση. Η μεγαλύτερη απειλή ωστόσο για το

¹⁵⁷⁰ Ταυ, Μάρτιος-Απρίλιος 2004, τ. 53.

¹⁵⁷¹ Ταυ, Μάιος-Ιούνιος 2004, τ. 54.

¹⁵⁷² Ο οποίος τα έτη ‘84-’89 διετέλεσε τεχνικός σύμβουλος του υπουργού ΥΠΕΧΩΔΕ κ. Κουλουμπή και συγκεκριμένα τα έτη ‘84-’85 στο Υπουργείο Ενέργειας και Φυσικών Πόρων ως επιθεωρητής των έργων της ΔΕΗ, ενώ τα έτη ‘85-’89 συμμετείχε στην επιτροπή αναθέσεως μελετών για οδοποιίες, υδραυλικά, για όλα τα κτιριακά εθνικού ενδιαφέροντος, αεροδρόμια, κλπ.

¹⁵⁷³ Ταυ, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, τ. 55.

κρητικό τοπίο στην παρούσα φάση είναι τα έργα ενέργειας και ο χαρακτήρας των νέων τουριστικών εγκαταστάσεων που προωθούνται και που τις ορίζουν ως “ποιοτικό τουρισμό”. Στην πράξη, εάν αυτό προχωρήσει θα δημιουργήσει περικλειστούς χώρους τεχνητών τοπίων, οχυρωμένους οπτικά από τον περίγυρό τους. Όμως το κεφάλαιο “ενέργεια” είναι το πιο βίαιο στην αλλαγή του κρητικού τοπίου, συνδυάζοντας τα χαρακτηριστικά της διάχυτης άναρχης επέκτασης του τουρισμού και της εκτός σχεδίου δόμησης και επιπλέον σε πολύ πιο συμπυκνωμένο χρόνο. Ο θεσμός των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, αποτελεί δυστυχώς την πεμπτούσια εφαρμογής του αποσπασματικού, δεν οδηγεί σε ματαίωση κανένα ιδιωτικό ή δημόσιο έργο και προσπαθεί μόνο να περιορίσει τις επιπτώσεις, άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε τελείως προσχηματικά. Εδώ και χρόνια πολλοί αντιλαμβάνονται το περιβάλλον όχι ως ολότητα και αυταξία, αλλά μόνο ως αντικείμενο εφαρμογής της τεχνολογίας περιβάλλοντος στα πλαίσια της “πράσινης ανάπτυξης”. Ακόμα χειρότερα, το μοναδικό εργαλείο που θα μπορούσε ίσως να περιορίσει τις περιβαλλοντικές καταστροφές, ο θεσμός της στρατηγικής περιβαλλοντικής εκτίμησης, επί της ουσίας δεν εφαρμόζεται, παρά μόνο ως διαβατήριο νομιμότητας”.

Η άνωθεν απάντηση, μας επιβεβαιώνει μία διαπίστωση, την οποία οφείλουμε να τονίσουμε. Το γεγονός, ότι στην δεκαετία που εξετάσαμε, η ρητορική για την έννοια περιβάλλον αναπτύχθηκε ιδιαίτερος, αντικαθιστώντας με κάθε τρόπο την έννοια φύση, η οποία αναδύθηκε ξανά με το θεσμικό πλαίσιο προστασίας των περιοχών *Natura 2000*. Πρόκειται δηλαδή, για μία αποσπασματική θεώρηση της έννοιας φύση, σε αυστηρό και παράλληλα αποκομμένο πλαίσιο προστασίας της, ενώ η έννοια περιβάλλον αν και ευρύτερη, χρησιμοποιείται πλέον αλόγιστα στο πλαίσιο μιας αναδυόμενης τεχνολογικής και ακαδημαϊκής στόχευσης. Με απλά λόγια, η έννοια φύση αντικειμενοποιείται σε ένα διακριτό και αποκομμένο πλαίσιο προστασίας, ενώ η έννοια περιβάλλον υποκειμενοποιείται στο πλαίσιο μίας αλόγιστης χρήσης χωρίς διακριτό σκοπό. Με μία τέτοια “εξέλιξη”, είναι φυσικό, και η έννοια τοπίο να αποκτά θολό περιεχόμενο και να αμφιταλαντεύεται, άλλοτε σε ζητήματα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς και άλλοτε σε ζητήματα οικοτόπων με σκοπό την προστασία τους.

Να σημειωθεί, τέλος, πως για λόγους μεγαλύτερης εγκυρότητας και αξιοπιστίας της έρευνάς μας, διενεργήσαμε άτυπη έρευνα στα καταστατικά των περισσότερων μηχανικών, ώστε να διαπιστώσουμε εάν γίνεται αναφορά στο τοπίο με τον οποιονδήποτε τρόπο, και συγκεκριμένα στο άρθρο που αφορά στον σκοπό σύστασης των συλλόγων τους. Δεν εντοπίσαμε καμία τέτοια αναφορά. Συγκεκριμένα, τα σωματεία που μας απασχόλησαν ήταν: των Πολιτικών Μηχανικών, των Τοπογράφων και Αγρονόμων Μηχανικών, των Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, των Γεωπόνων, των Γεωλόγων, των Δασολόγων (Ελληνική δασολογική εταιρεία) και τέλος της Πανελλήνιας ένωσης διπλωματούχων μηχανικών εργοληπτών δημοσίων έργων.

Ε.2.2.1. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1990-2004

Σκοπός μας στην παρούσα ενότητα δεν ήταν, τόσο να παρουσιάσουμε ολόκληρη την ειδησεογραφία της εποχής, όσο να σταθούμε και πάλι στα ζητήματα που άπτονται τόσο του πολιτισμού όσο και του περιβάλλοντος. Καθόσον όμως, η συγκεκριμένη χρονική περίοδος είχε έντονη “κινητικότητα” σε πολλές κατευθύνσεις, ή αλλιώς πολύπλευρη δραστηριότητα, δεν παραλείψαμε να μεταφέρουμε τουλάχιστον τα σημαντικά σημεία, τα οποία επηρέασαν και ακόμη επηρεάζουν τόσο την πολιτική όσο και την κοινωνική πραγματικότητα στο νησί της Κρήτης.

Η επικαιρότητα της περιόδου, λοιπόν, σχεδόν μονοπωλήθηκε από ζητήματα διαχείρισης του χώρου, τον οποίο “διεκδικούν” τρεις κυρίως πόλοι: ο τουρισμός, η ενέργεια και η αυθαίρετη δόμηση. Άλλοτε επικείμενες -μεγάλων διαστάσεων- επενδύσεις στον τουρισμό, και άλλοτε μεγαλεπήβολα σχέδια ενεργειακής διαχείρισης μέσω των ΑΠΕ στην ύπαιθρο της Κρήτης, διαμορφώνουν το σύγχρονο παζλ τοπίων του νησιού, το οποίο αρχίζει να “διαμερισματοποιείται”.

Στο πλαίσιο της προαναφερθείσας κατάστασης, εντάσσεται και η συνεχώς αυξανόμενη αυθαιρεσία, η εκτεταμένη θερμοκηπιακή δραστηριότητα, όσο και η αλόγιστη ελαιοκαλλιέργεια, τοπία τα οποία στο εξής το ένα θα διαδέχεται το άλλο, με φόντο μία οικονομική σκοπιμότητα χωρίς βεβαιότητα, αλλά και μίας διεθνούς μορφής διεκδίκησης, η οποία θα εγείρει πολλές αντιδράσεις, την ίδια περίοδο όπου ανακοινώνεται το καθεστώς προστασίας των περιοχών *Natura 2000* του νησιού. Και εδώ αρχίζουν οι έντονες αντιφάσεις τόσο σε κοινωνικό όσο και σε διαχειριστικό επίπεδο, καθώς στο εσωτερικό του νησιού, από τη μία προτάσσεται η προστασία και από την άλλη εντείνεται η αυθαιρεσία, ενώ από το εξωτερικό, το βλέμμα εξακολουθεί να είναι στραμμένο στην Κρήτη, όπου σαν γεωγραφική περιοχή και τον τουρισμό ευνοεί αλλά και ποικίλης μορφής ενεργειακό πλούτο μπορεί να “αντλήσει”.

Ενδιαφέρον, παρουσιάζει, σε χρόνο παράλληλο με τις προαναφερθείσες συνθήκες, η δράση των συλλόγων τόσο των πολιτιστικών όσο και των περιβαλλοντικών. Διαπιστώσαμε πως ο χώρος των πολιτιστικών συλλόγων εκτός Κρήτης, εξακολουθεί να παίζει διαμεσολαβητικό ρόλο με τα κέντρα λήψεως αποφάσεων για καίρια και σημαντικά έργα που αφορούν στο νησί της Κρήτης και γενέτειρας των μελών τους, ενώ οι εντός του νησιού πολιτιστικοί σύλλογοι -στο σύνολό τους- κρατούν τα σκήπτρα της διαφύλαξης των ηθών και των εθίμων, της παράδοσης και της λαογραφίας του νησιού, με έντονη την προβολή της ιστορικής μνήμης ως κατεξοχήν ενδιαφέρον της περιόδου, **ενώ αναφορά, είτε πρόθεση δράσης που να αφορά στο τοπίο και την προστασία του, με τον οποιονδήποτε τρόπο, δεν εντοπίσαμε.** Το ενδιαφέρον στοιχείο, βέβαια, εκπορεύεται από το γεγονός, ότι σχεδόν κάθε χωριό έχει τον δικό του πολιτιστικό σύλλογο, γεγονός που αποδεικνύεται από το σύνολο των συλλόγων που καταγράψαμε, οι οποίοι μέχρι το έτος 2014 αριθμούσαν ήδη 1106 σωματεία,¹⁵⁷⁴ με το ενδεχόμενο πάντοτε να μας έχουν διαφύγει κάποιοι επιπλέον. Στο σύνολο των συλλόγων αυτών, συμπεριλαμβάνονται και οι περιβαλλοντικοί σύλλογοι οι οποίοι δεν αριθμούν τόσα πολλά σωματεία, ωστόσο από το τέλος του 20^{ου} και ιδιαίτερα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, παρουσιάζουν μία σχετική αύξηση και οι οποίοι απαντώνται κυρίως σε περιοχές όπου έχει αναπτυχθεί πολύ ο τουρισμός και οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, προβληματισμοί οι οποίοι -μεταξύ άλλων- θα κατευθύνουν την δράση τους στο εγγύς μέλλον.

Η εκτίμησή μας για την δράση των πολιτιστικών συλλόγων, έχει να κάνει περισσότερο με μία στατική θεώρηση της έννοιας πολιτισμός, η οποία διέρχεται από ένα αναχρονιστικό και συχνά “αναμνηστικό” πλαίσιο, το οποίο δεν συμβαδίζει με τις νέες εξελίξεις που διαμορφώνουν τα σύγχρονα τοπία του νησιού. Οι επιταχυνόμενες αλλαγές που διαμορφώνουν το αντίστοιχο σύγχρονο πλαίσιο διαβίωσης, δεν αποτελούν στοιχείο της δράσης τους, παρά μόνον σαν αντίδραση σε αυτές, προτάσσοντας ως λύση την διαφύλαξη των ηθών και των εθίμων. Ο άξονας θρησκεία-ιστορία καταλαμβάνει σχεδόν το σύνολο των θεματικών τους πεδίων από άποψη πολιτιστικής δραστηριοποίησης, ενώ η διεκδίκηση στον χώρο διέρχεται, πλέον, φανερά με όρους συμβατούς προς την οικονομική ευμάρεια που διακρίνει την εποχή. Στοιχείο που επιβεβαιώνει την παραπάνω διαπίστωση, αφορά και στην απόφαση για την “Δημιουργία Παγκόσμιου Συντονιστικού Οργάνου Κρητικών”, με την αυγή του 21^{ου} αιώνα, του οποίου οι στόχοι ήταν: “α) η ανάδειξη και διάδοση της

¹⁵⁷⁴ Βλ.: Παράρτημα, τα συγκεντρωτικά στοιχεία εγγραφών πολιτιστικών και περιβαλλοντικών συλλόγων, της περιόδου 1974-2014, για το νησί της Κρήτης.

κρητικής ιστορίας και παράδοσης, β) η κοινωνική οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Κρήτης και γ) ο σταθερός συντονισμός και η οργάνωση των Κρητών όπου γης”. Την ίδια περίοδο, με διάθεση έντονα αποφασιστική, και σε συνάρτηση με τις νέες συνθήκες για τις οποίες μιλήσαμε, δημιουργείται το Παγκρήτιο Δίκτυο Περιβαλλοντικών Οργανώσεων Κρήτης, του οποίου η δράση είναι ιδιαιτέρως συγχρονισμένη με το “εδώ και τώρα”, το οποίο την κατευθύνει, και κυρίως αφορά στην διαχείριση του χώρου που καταστρέφει το περιβάλλον.

Στο γενικότερο πνεύμα της εποχής, η ρητορική για την προστασία του περιβάλλοντος πήγε “χέρι χέρι” με την έξαρση που έλαβε ο τουριστικός παράγοντας στο νησί, άλλοτε υποστηρικτικά και άλλοτε αποθαρρυντικά. Τα ζητήματα τοπίου, θίχτηκαν πολύ περισσότερο από την προηγούμενη περίοδο, όπου και πάλι αφορμή στάθηκε η “ανάπτυξη” του τουρισμού στην Κρήτη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το συνέδριο που διοργάνωσαν τμήματα του ΤΕΕ το 1995, με θέμα “τουρισμός και περιβάλλον”, στο πλαίσιο του οποίου αναδείχθηκε ιδιαίτερα ο παράγοντας τοπίο για πρώτη (και τελευταία φορά) σε τέτοιο βαθμό. Εν ολίγοις, ο τουρισμός στάθηκε η βασικότερη κινητήριος δύναμη για ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος και του τοπίου αντίστοιχα. Ούτε στην στοχοθεσία των περιβαλλοντικών συλλόγων βρίσκουμε αναφορά στην προστασία του τοπίου, ωστόσο η διεκδίκηση για σωτηρία του περιβάλλοντος έρχεται στο νησί και από αυτόν τον χώρο και μαζί με αυτό, εμμέσως, και του φυσικού -κυρίως- τοπίου.

Στον τεχνικό κόσμο του νησιού, το τοπίο εξίσου έμμεσα προτάσσεται για προστασία κυρίως με αφορμή την ανεξέλεγκτη διάσταση που έχει λάβει η καταπάτηση στις παράκτιες περιοχές, αλλά και μέσα από τις μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων, το οποίο όμως δεν χαίρει ιδιαίτερης εκτιμήσεως στο πλαίσιο της ακατάσχετης “ανάπτυξης” και “προόδου”, συχνά χωρίς σφαιρικό σχεδιασμό, με στόχο άλλοτε τη μείωση κόστους και άλλοτε το άμεσο κέρδος, συνισταμένες που οδηγούν στο ίδιο σημείο. Τα ζητήματα διαχείρισης περιβάλλοντος και χωροταξίας βρίσκονται στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων των μηχανικών, σε μία προσπάθεια συνεργασίας με το επίσημο κράτος, που δυστυχώς δεν αποδίδει πάντοτε. Το αίτημα της αειφορίας έχει ήδη τεθεί στην ρητορική όλων των ειδικοτήτων των μηχανικών της Κρήτης, ενώ παράλληλα παρατηρείται έντονη μελετητική, αρχιτεκτονική και κατασκευαστική δραστηριότητα.

Στις θεματικές της τεχνικής επικαιρότητας, αρχίζει να διακρίνεται αρθρογραφία εστιασμένη στο τοπίο, ενώ ήδη από το έτος 1992, υπάρχει ειδική φωτογραφική στήλη από το ΤΕΕ/ΤΑΚ, με τίτλο “Φωτογραφήματα”, η οποία αναδεικνύει το κρητικό τοπίο, άλλοτε με διάθεση στοχαστική, άλλοτε επικριτική και άλλοτε με διάθεση ρομαντική. Ωστόσο, το πιο αισιόδοξο γεγονός αποτελεί, το έτος 1998, η σύσταση επιτροπής του ΤΕΕ/ΤΑΚ, με θέμα: *ΜΕ διατήρησης και ανάδειξης Μνημείων και Τοπίου*, καθώς για πρώτη φορά σε επίπεδο Κρήτης, συστήνεται Μόνιμη Επιτροπή, συμπεριλαμβανομένων και των δύο τμημάτων, στην οποία να εντάσσεται η έννοια του τοπίου και της οποίας το αντικείμενο ήταν: *“τα θέματα προστασίας και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς και του φυσικού τοπίου”*.

Ωστόσο, το εξαιρετικά σημαντικό σημείο στο οποίο θα σταθούμε για το τέλος, είναι η τόσο έντονα δημοκρατική έκφραση του “δικαιώματος της συνένωσης”, αλλά και η άνευ προηγούμενου πνευματική και επιστημονική κατάρτιση των κατοίκων της Κρήτης, γεγονότα που δεν θεωρούνται αμελητέα. Από την άλλη, τα σωματεία είτε πολιτιστικά είτε περιβαλλοντικά, φαίνεται να έμειναν πιστά στους σκοπούς των καταστατικών ιδρύσεών τους, ενώ οι επιστημονικές φωνές εκπορευόμενες από τόσα διαφορετικά αντικείμενα, ήταν παρούσες στα περισσότερα ζητήματα που ανέκυψαν στο νησί, τόσο εντός όσο και εκτός Κρήτης, με διάθεση τοπικής (και άλλοτε τοπικιστικής) ευσυνειδησίας, με διάθεση συνεργασίας και αποτελεσματικότητας.

Όμως, όλα τα -θεσμικά κυρίως- ζητήματα που εμπόδισαν προς μία φιλικότερη προς το τοπίο στάση, έχουν ήδη αναλυθεί από αρκετούς ερευνητές και τα έχουμε συμπεριλάβει σε προηγούμενα κεφάλαια, με επιστέγασμα όλων την έλλειψη τοπιακής αλλά και (αριστοτέλειας) πολιτικής παιδείας, οπότε δεν θα επεκταθούμε επί του παρόντος. Φαίνεται όμως, πως εάν η πολιτεία είχε επιδείξει ευαισθησία σε αυτό το θέμα, και οι “φωνές διάσωσης” από τους επίσημους επιστημονικούς φορείς εισακούγονταν, τότε και οι συλλογικότητες με πολιτιστικό περιεχόμενο, εικάζουμε πως θα επιδείκνυαν συγκεκριμένη στάση στα εν λόγω ζητήματα, τουλάχιστον στην Κρήτη, μία γεωγραφική περιοχή, οι κάτοικοι της οποίας αγαπούν και “πιστεύουν” πολύ τον/στον τόπο τους. Και το συμπέρασμα αυτό, με ευκρίνεια διαπιστώνεται από την αρθρογραφία που προηγήθηκε.

Ε.2.3. Η περίοδος 2005-2015

Η δεκαετία την οποία θα εξετάσουμε στην παρούσα υποενότητα έχει ποικίλη δραστηριότητα σε επίπεδο πολιτικών εξελίξεων, οι οποίες διαδέχονταν η μία την άλλη μέχρι και το τέλος του έτους 2015. Η ευρύτερη χρονική περίοδος ενδιαφέροντος της παρούσας διδακτορικής διατριβής, θα μπορούσε να μπει στο πολιτικό εκείνο πλαίσιο κατά το οποίο ξεκινάει και τελειώνει με ένα δημοψήφισμα. Σε ό,τι, αφορά στην επί του παρόντος χρονική περίοδο μελέτης, θα αρκεστούμε στην διαπίστωση πως εάν εξαιρέσουμε τα έτη 2005-2008, τα υπόλοιπα (2009-2015) χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε, δεν ενδείκνυνται για πολιτικές αποφάσεις που να αφορούν στα θέματά μας, παρόλο που η υπογραφή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο, τελικά πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 2010 από την Ελληνική Βουλή. Δυστυχώς οι εξελίξεις, έκτοτε, δεν φαίνεται να ευνόησαν για περαιτέρω θεσμική δράση, καθώς ακόμη και τα ουσιαστικά και αυτονόητα δικαιώματα τέθηκαν υπό αμφισβήτηση, άρα σε προτεραιότητα. Αποκαλύψεις, σκάνδαλα, διαγραφές, αποχωρήσεις ήταν η πραγματικότητα των ετών εκείνων, η οποία με τη σειρά της δημιούργησε έντονες αντιδράσεις από τη σκοπιά των πολιτών, με κυριότερο αποτέλεσμα όλων, την απομυθοποίηση -αν όχι καθολική υποτίμηση- των πολιτικών προσώπων, πράγμα που αποδείχθηκε και στις κάλπες, με την εισαγωγή ενός μη δημοκρατικού κόμματος στο ελληνικό κοινοβούλιο. Μία οδυνηρή επίπτωση για την ιστορία της Ελλάδας. Οι προαναφερόμενες καταστάσεις, μεταφράζονται -ή αλλιώς συνεπάγονται- και σε μείωση της “ποικιλίας” περιεχομένου από τη σκοπιά της επικαιρότητας, καθώς λαμβάνουν την “μερίδα του λέοντος” μέχρι και σήμερα. Προς το παρόν, όμως, ας ακολουθήσουμε την πορεία των χρόνων μετά την διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, μέχρι και την κρίσιμη περίοδο των συνεχόμενων ελεγκτικών μηχανισμών στο πλαίσιο μίας δημοσιονομικής αναπροσαρμογής χωρίς τέλος, για την οποία είδαμε και ακούσαμε πολλά. Ας ευχηθούμε, όχι για πολύ ακόμη.

Στην αρθρογραφία του **έτους 2005**, συναντάμε τίτλους, όπως: “Χώροι ανεξέλεγκτης απόρριψης μπαζών μαζί με απορρίμματα στην Κρήτη”, “Εκθέτουν το νησί μας οι ανεξέλεγκτες χωματερές. Νέα καμπάνια για τον Κουρουπητό - Πληρώσαμε από το 2000 4,72 εκ. Ευρώ”, “Από το Φθινόπωρο οι προσωρινοί τίτλοι του κτηματολογίου. Άρχισε η κατάργηση των Υποθηκοφυλακίων του νησιού μας”, “Καταφθάνουν στην Κρήτη οι πολυεθνικές - 5 τουριστικά χωριά χτίζουν στη μονή Τοπλού οι Βρετανοί”, “1^ο φεστιβάλ Αρχαίας Ελεύθερνας”, “Στην Κρήτη και σ’ όλη τη χώρα η ύπαιθρος θα αλλάξει από την Αθήνα - Να αλλάξει αμέσως ο “Καποδίστριας””, “Διχάζει ένα φράγμα (Αποσελέμη) στην Κρήτη. Επιστήμονες κύρους προειδοποιούν ότι κινδυνεύουν ζωές - Το ΥΠΕΧΩΔΕ αντικρούει και κάνει λόγο για έργο υπερασφαλές”, κλπ. Θα σταθούμε, όμως, στο άρθρο με τίτλο: **“Η αλλοίωση του τοπίου της Κρήτης”**,¹⁵⁷⁵ καθώς για πρώτη φορά στην εν λόγω εφημερίδα εντοπίζουμε κείμενο για το τοπίο της Κρήτης επί τούτου. Πρόκειται για άρθρο το οποίο αναδημοσιεύεται από την εφημερίδα των οικολογικών οργανώσεων της Κρήτης με την επωνυμία *Φουρόγατος*,¹⁵⁷⁶ το οποίο αποτέλεσε την εισήγηση του Βαγγέλη Μαρκάκη από τον Περιβαλλοντικό σύλλογο Ρεθύμνου, στην τέταρτη Παγκρήτια συνάντηση οικολογικών ομάδων και πάλι στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης.¹⁵⁷⁷ Αξίζει ιδιαίτερα να μεταφέρουμε ένα μεγάλο απόσπασμα: “[...] Η συνύπαρξη και εναλλαγή, μέσα σε μικρές αποστάσεις, της πλούσιας ποικιλομορφίας του φυσικού περιβάλλοντος της Κρήτης με τα ανθρωπογενή τοπία (μικροί αγροί με δημητριακά, ελαιώνες, αμπέλια, μονοπάτια και παλιοί δρόμοι που χρησιμοποιήθηκαν για χιλιετηρίδες, σοφή διαμόρφωση με ξερολιθιές, οικισμοί, αλώνια, μιτάτα, νερόμυλοι, ξωκλήσια και διάφορα άλλα κτίσματα, με απλή και ιδιαίτερα καλαίσθητη αρχιτεκτονική φυσιογνωμία) έδιναν μια συνολική εικόνα μοναδικής ομορφιάς.

Το πανέμορφο αυτό τοπίο της Κρήτης -και όχι μόνο ο ήλιος, η θάλασσα και το ήπιο κλίμα της- απετέλεσε πολύ σημαντικό παράγοντα προσέλκυσης του τουρισμού, ο οποίος όπως όλοι γνωρίζουμε, είναι σήμερα η κινητήρια δύναμη της οικονομίας του νησιού. Αυτό όμως το πανέμορφο κρητικό τοπίο, μέσα σε

¹⁵⁷⁵ *Κρητικά Νέα*, Μάιος 2005.

¹⁵⁷⁶ Δημοσίευση στο περιοδικό *Φουρόγατος*, Φεβρουάριος 2005.

¹⁵⁷⁷ Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στις 20 Φεβρουαρίου 2005.

λίγες δεκαετίες έχει αλλοιωθεί και συνεχίζει να καταστρέφεται με ρυθμό καλπασμού. Η καλπάζουσα “ανάπτυξη” δεν έχει αφήσει καμία γωνία της Κρήτης ανέπαφη. Δημόσια και ιδιωτικά έργα, νόμιμα και παράνομα, πράξεις και παραλείψεις, συναγωνίζονται πώς θα καταστρέψουν όσον το δυνατόν περισσότερο και γρηγορότερα το κάποτε πανέμορφο κρητικό τοπίο. Είναι δε απορίας άξιο, πως δεν ακούγονται από πουθενά φωνές διαμαρτυρίας”. Το άρθρο συνεχίζει παραθέτοντας παραδείγματα με ανάλυση της προαναφερόμενης κατάστασης, τα οποία θα μεταφέρουμε επιγραμματικά: “1. Η άναρχη και διάσπαρτη δόμηση, 2. η ασύδοτη χάραξη και διάνοιξη των δρόμων, 3. η καταστροφή της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, 4. η ανυπαρξία της έννοιας “προστασία του τοπίου” στα δημόσια και ιδιωτικά έργα, 5. η ανεξέλεγκτη απόρριψη μπαζών, 6. η ανυπαρξία (και η λανθασμένη αντίληψη περί) καλαισθησίας”. Στις “προτάσεις” του άρθρου, τέλος, διαβάζουμε: “Ασφαλώς πολλές προτάσεις μπορούν να γίνουν για τον περιορισμό των παραπάνω καταστάσεων, που αλλοίωσαν και αλλοιώνουν βάνουσα το τοπίο της Κρήτης. Το πιο σημαντικό όμως είναι να βρεθούν τρόποι ανάδειξης-δημοσιοποίησης-πλατιάς δημόσιας συζήτησης των προβλημάτων αυτών. Γιατί, χωρίς την ευαισθητοποίηση του κρητικού λαού δεν μπορεί ν’ αλλάξει τίποτα [...]”.¹⁵⁷⁸

Στον κόσμο των τεχνικών της ανατολικής Κρήτης εντοπίζουμε: τον “απολογισμό για το έτος 2004”, “Η ένωση αρχιτεκτόνων μηχανικών Ηρακλείου εκπέμπει “SOS για την Παλιά Πόλη”,¹⁵⁷⁹ την εισήγηση του προέδρου ΤΕΕ/TAK Κ.Γ. Κολυβάκη με τίτλο: “Αποτίμηση των επιπτώσεων από τις χρηματοδοτήσεις στην Κρήτη από το 1986 έως σήμερα” στο “Αναπτυξιακό συνέδριο της Περιφέρειας Κρήτης για τη Δ’ Προγραμματική περίοδο 2007-2013”,¹⁵⁸⁰ “Έλεγχος εφαρμογής της Μ.Π.Ε.¹⁵⁸¹ για τη λειτουργία του εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος της ΔΕΗ στη θέση Αθρινολάκκος, νήσου Κρήτης”, “ανάγκη άμεσης επισκευής γεφυρών Παντάναςσας, Παλιοκάστρου, Καρτερού και σήραγγας Βραχασίου βόρειου οδικού άξονα Κρήτης”, κλπ. Ωστόσο, θα σταθούμε στην επιστολή που έστειλε ο πρόεδρος του ΤΕΕ/TAK κ. Κολυβάκης, προς τα γραφεία των Υπουργών Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ. **με αφορμή την δημιουργία των ακατάσχετων διαφημιστικών τοπίων της υπαίθρου** και έχει ως εξής: “Κύριοι Υπουργοί, μας έχουν ιδιαίτερα ανησυχήσει δημοσιεύματα του τύπου, σύμφωνα με τα οποία προτίθεστε να τροποποιήσετε το θεσμικό πλαίσιο στην κατεύθυνση ελαστικοποίησής του. Δυστυχώς το αυστηρό θεσμικό πλαίσιο που θεσπίστηκε πριν από τους Ολυμπιακούς αγώνες δεν έχει εφαρμοστεί με αποτέλεσμα τη δημιουργία τριτοκοσμικών καταστάσεων στο δημόσιο χώρο. Ο αστικός χώρος και τα τοπία ασφυκτούν αισθητικά και λειτουργικά από την κυριαρχία των διαφημιστικών επιγραφών δημιουργώντας εικόνες πανομοιότυπες, που καταστρατηγούν τις τοπικές ιδιαιτερότητες και την ανάδειξη της ταυτότητας των χώρων και των συγκριτικών πλεονεκτημάτων τους, και βάζουν σε δοκιμασία την ποιότητα διαβίωσης και την ασφάλεια των πολιτών, πεζών και οδηγών [...]”.¹⁵⁸² Σε επόμενο τεύχος, **το χειμαρρώδες άρθρο της αρχιτέκτονος Βάννας Σφακιανάκη με αναφορά στο τοπίο** και τίτλο “Μάλλον... τη χάσαμε τη μπάλα”, εμπνέεται από τον τουρισμό και από το ακανθώδες θέμα των σχεδίων για γήπεδα γκολφ στην Κρήτη, για να καταλήξει στα συμπεράσματα του Παγκρητίου Δικτύου Οικολογικών Οργανώσεων, ως εξής: “Συμπερασματικά, οι εγκαταστάσεις γηπέδων γκολφ σε μεσογειακά οικοσυστήματα που βρίσκονται σε διαδικασία υποβάθμισης και ερημοποίησης όπως η Κρήτη, κρίνονται ασύμβατες και δημιουργούν μια σειρά προβλημάτων πολλά από τα οποία είναι μη αναστρέψιμα. Καταλαμβάνουν μεγάλες εκτάσεις είτε εύφορης γης, είτε περιοχών αρχαιολογικής σημασίας, είτε σημαντικών δασικών και φρυγανικών οικοσυστημάτων. Σπαταλούν τους λιγοστούς και πολύτιμους πόρους υδάτων και εδάφους, αλλοιώνουν την φυσιογνωμία του τοπίου, απειλούν τη βιοποικιλότητα και επιβαρύνουν το περιβάλλον με πολλούς τρόπους [...]”.¹⁵⁸³ Τέλος, στη συνέχεια,¹⁵⁸⁴ βρίσκουμε την επιστολή του τμήματος προς τον δήμαρχο Ανωγείων σχετικά με την δυσαρέσκειά του για την απευθείας ανάθεση

¹⁵⁷⁸ Φουρόγατος, τ. 59, σ. 10 και Κρητικά Νέα τ. Μαρτίου 2005, σ. 13.

¹⁵⁷⁹ Ταυ, Μάρτιος-Απρίλιος 2005.

¹⁵⁸⁰ Ταυ, Μάης-Ιούνιος 2005.

¹⁵⁸¹ Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων

¹⁵⁸² Ταυ, Ιούλιος-Αύγουστος 2005.

¹⁵⁸³ Ταυ, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2005.

¹⁵⁸⁴ Ταυ, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2005.

της ανάπλασης του δήμου σε ειδική επιστημονική ομάδα από το Ε.Μ.Π., επιστολή προς το γραφείο παλιάς πόλης Ηρακλείου για την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της Κνωσού, κλπ.

Στη δυτική πλευρά του νησιού, εντοπίζουμε, μεταξύ άλλων, τις μόνιμες επιτροπές του τμήματος ΤΕΕ/ΤΔΚ, οι οποίες είναι: ΜΕ επαγγελματικών θεμάτων, ΜΕ νέων μηχανικών και επαγγελματικών δικαιωμάτων νέων ειδικοτήτων, ΜΕ υποδομών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων, έργων και μελετών δημοσίου, ΜΕ προστασίας περιβάλλοντος και χωροταξικού σχεδιασμού, ΜΕ διατήρησης μνημείων και αρχιτεκτονικής, ΜΕ επιστημονική-σεμιναρίων, ΜΕ ενέργειας-βιομηχανίας. Στις μόνιμες επιτροπές της Ν.Ε. Ρεθύμνου, εντοπίζουμε: ΜΕ επαγγελματικών θεμάτων, ΜΕ νέων μηχανικών και επαγγελματικών δικαιωμάτων νέων ειδικοτήτων, ΜΕ υποδομών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων-έργων μελετών δημοσίου, ΜΕ προστασίας περιβάλλοντος και χωροταξικού σχεδιασμού, **ΜΕ διατήρηση και ανάδειξη αρχιτεκτονικής τοπίου**, ΜΕ επιστημονική-επιμόρφωσης-σεμιναρίων-πληροφόρησης και τέλος ΜΕ ενέργειας-βιοτεχνίας-βιομηχανίας.¹⁵⁸⁵

Θα σταθούμε, φυσικά, στη μόνιμη επιτροπή διατήρησης και ανάδειξης αρχιτεκτονικής τοπίου, της οποίας υπεύθυνος ήταν ο Δημήτρης Δρακάκης και μέλη, οι: Δημήτρης Δαράκης, Στέφανος Σκανδάλης, Χριστίνα Σπανδάγου, Ευστάθιος Κελέκης, Χριστίνα Μανωλεσάκη, Κων/νος Ουρανός και Μίνως Αλεφαντινός. Πρόκειται για την πρώτη επιτροπή με σχετικό περιεχόμενο, που συναντάμε στον τεχνικό κόσμο της Κρήτης. Άλλες ενέργειες του τμήματος δυτικής Κρήτης, αφορούν στην “Εκδήλωση πέτρινα κτίσματα από τη Ν.Ε. Ρεθύμνου του ΤΕΕ/ΤΔΚ”, “Εναρξη συνεργασίας των νησιωτικών περιφερειακών τμημάτων του ΤΕΕ”, “Πολεοδομικός και χωροταξικός σχεδιασμός Χανίων και όμορων Δήμων”, “Βιολογικός καθαρισμός Ρεθύμνου του ΤΕΕ/ΤΔΚ”, “Υδρευση-Αποχέτευση Ρεθύμνου”, ενώ στην επιστολή της Ν.Ε. Ρεθύμνου του ΤΕΕ/ΤΔΚ με επιστολή του στο δήμαρχο Ρεθύμνου, αναφέρεται στην “Διαμόρφωση θαλάσσιου μετώπου Παλιάς Πόλης Ρεθύμνου” και διαβάζουμε σχετικά: “Οι υπαίθριοι χώροι πρέπει να χαρακτηρίζονται από σαφήνεια και απλότητα. Γι’ αυτό και θα είναι παρέμβαση που θα στοχεύει στη ρύθμιση συνθηκών ανάπτυξης της πόλης μέσα από επιλογές χωροθετικών και κυκλοφοριακών ρυθμίσεων. Θα πρέπει δηλαδή οι πολίτες να μπορούν να κινηθούν ελεύθερα χωρίς να περιορίζονται από μόνιμες κατασκευές και να απολαμβάνουν το χώρο δίχως να αισθάνονται εγκλωβισμένοι από τις αυθαίρετες ιδιωτικές κατασκευές – βιτρίνες που έχουν εγκατασταθεί σήμερα και που έχουν αλλοιώσει εντελώς το τοπίο και σκοπεύουν μόνο στην κατανάλωση”.

Επιπλέον,¹⁵⁸⁶ ξεχωρίζουμε: “Αναπτυξιακά συνέδρια Χανίων και Περιφέρειας Κρήτης”,¹⁵⁸⁷ “Αντισεισμικός σχεδιασμός Χανίων”, “Σύνδεση ΒΟΑΚ με Χανιά και αεροδρόμιο Χανίων”, ενώ μεταξύ των πολλών Παρεμβάσεων του ΤΕΕ/ΤΔΚ διαβάζουμε και για την “Ημερίδα από τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ρεθύμνου” του ΤΕΕ με θέμα: “χωρικές παρεμβάσεις Νομός Ρεθύμνου-κριτική παρουσίαση”.

Στην “οικολογική” επικαιρότητα,¹⁵⁸⁸ διαβάζουμε για την “4^η Παγκρήτια συνάντηση περιβαλλοντικών ομάδων”, οι εισηγήσεις της οποίας είχαν ποικίλη θεματολογία: “Χώροι ανεξέλεγκτης απόρριψης μπαζών μαζί με απορρίμματα στην Κρήτη” από τον Βαγγέλη Μαρκάκη του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Ρεθύμνου, “Η αλλοίωση του τοπίου της Κρήτης, όπως έχουμε ήδη αναφέρει αναλυτικά, από τον Βαγγέλη Μαρκάκη του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Ρεθύμνου, “Το φαινόμενο της ερημοποίησης και η υπερβόσκηση” από τον Αριστείδη Παπαδάκη της Οικολογικής Παρέμβασης Ηρακλείου, και “Η ενεργειακή και περιβαλλοντική επιμόρφωση εφελτήριο αειφορικής επίλυσης του ενεργειακού της Κρήτης”, από τον Μανώλη Βουτυράκη του Συλλόγου προώθησης των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και επίλυσης του ενεργειακού Κρήτης.

Τέλος, το έτος 2005 ξεκινάει η μελέτη για το Δημοτικό Μέγαρο Δήμου Γεωργιούπολης Χανίων, στη θέση Καβρός, καθώς το Α' Βραβείο Πανελλήνιου Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού 2003¹⁵⁸⁹ κέρδισαν οι

¹⁵⁸⁵ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, τ. 28 Ιανουάριος 2005.

¹⁵⁸⁶ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, Ιούνιος-Αύγουστος 2005, τ. 30.

¹⁵⁸⁷ 1-3 Ιουλίου 2005. Οι θεματικές περιοχές εισήγησης: 1) ΒΟΑΚ-λοιποί οδικοί άξονες, 2) έργα συλλογής, μεταφοράς, επεξεργασίας και διάθεση λυμάτων, 3) χωροταξικός και πολεοδομικός σχεδιασμός, 4) ενεργειακός σχεδιασμός, 5) συμπράξεις δημοσίου και ιδιωτικού τομέα (ΣΔΙΤ).

¹⁵⁸⁸ Φουρόγατος, τ. 59, Φεβρουάριος 2005.

¹⁵⁸⁹ Μελέτη 2005-2006. Κατασκευή 2006-2009.

αρχιτέκτονες Αλ. Κλειδωνά, Ν. Κρόκος και Γ. Παπαγιαννόπουλος. Η μελέτη για το κέντρο διοίκησης και φαρμακαποθήκη του Συλλόγου Φαρμακοποιών Χανίων με εκτεταμένη χρήση φωτοβολταϊκών συστημάτων παραγωγής ενέργειας, στη θέση Μουρνιές Χανίων,¹⁵⁹⁰ καθώς και η μελέτη για το Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων, στη θέση Χαλέπα, για την οποία το Α' Βραβείο Πανελλήνιου Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού κέρδισε ο αρχιτέκτονας Θεοφάνης Μπομπότης.¹⁵⁹¹

Το έτος 2006,¹⁵⁹² δημοσιοποιείται ότι η Κρήτη θα βρεθεί εκτός UNESCO, μία απόφαση βόμβα για το νησί, με την αιτιολογία να μην παραδίδεται έγκαιρα ο φάκελος υποβολής αιτήσεων, να μην πείθει κανέναν. Η Πανελλήνια Ομοσπονδία Κρητικών Σωματείων κόβει την πρωτοχρονιάτικη πίτα στο πολυτελές πλοίο της ANEK “Ελ. Βενιζέλος”, ενώ οι κρητικοί σύλλογοι της Αθήνας διοργανώνουν εκδηλώσεις, οι οποίες καταλαμβάνουν μεγάλο όγκο, στην υπό έρευνα εφημερίδα, με πολυσέλιδη ειδική στήλη. Σε επόμενο τεύχος,¹⁵⁹³ ξεχωρίζουμε άρθρα με τους τίτλους: “Οι χαλέπες της Κρήτης συναγωνίζονται τις τιμές της Γλυφάδας. Γέμισαν και οι Μαδάρες από κουτιά των πολυεθνικών. Τα τούβλα και οι σοβάδες τρώνε το πράσινο του Αποκόρωνα. Ανήμποροι να αντιδράσουν παρακολουθούν το φαινόμενο οι τοπικοί φορείς”, “Πόλος έλξης Ελλήνων και ξένων επενδυτών η Κρήτη. Τουριστικές επενδύσεις “μαμούθ”. Προωθείται η δημιουργία 14.000 κλινών υψηλής ποιοτικής στάθμης από 5 μεγαλοεπενδυτές. Οι φορείς φοβούνται για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις των έργων που προγραμματίζονται”, “νέο αιολικό πάρκο στην Κρήτη”, ενώ το ζήτημα της UNESCO επανέρχεται στο προσκήνιο: “Εξω από το χάρτη της UNESCO. Άλωση της... αρχιτεκτονικής στα Χανιά και το Ρέθυμνο. Οι αυθαιρεσίες απειλούν σοβαρά πλέον τα δύο μοναδικά μας μνημεία” και στη συνέχεια: “Η σύσκεψη στην Αθήνα για την ένταξη της Κνωσού στο Χάρτη της UNESCO”, ενώ οι δραστηριότητες και κυρίως οι χοροί των Κρητικών συλλόγων της Αθήνας συνεχίζονται.¹⁵⁹⁴ Άλλοι ενδιαφέροντες τίτλοι άρθρων της εποχής, ήταν: “Τυφλοί δρόμοι, βγάζουν οικοδομικές άδειες και εξασφαλίζουν προσβάσεις ημετέρων σε μποστάνια και κουρτες. Το 50% του αγροτικού οδικού δικτύου της Κρήτης οδηγεί στο... πουθενά”. Στο εν λόγω άρθρο, η “αποκάλυψη” γίνεται μέσω της πρόσφατης ψηφιοποίησης του οδικού δικτύου, από εταιρείες που χρησιμοποίησαν αεροφωτογραφίες και δείχνει: “ένα οδικό δίκτυο τεράστιο σε μήκος και κυριολεκτικά εκατοντάδες δρόμους, παράδρομους, αγροτικούς και δασικούς που δεν έχουν λόγο ύπαρξης”.¹⁵⁹⁵ Ωστόσο, σε μία περιοχή σαν την Κρήτη όπου η παραβατικότητα αγγίζει μεγάλα ποσοστά, ειδικά στους ορεινούς όγκους, όλο και κάποιο λόγο θα έχουν όλοι αυτοί οι δρόμοι... Αξίζει να μεταφέρουμε τους λόγους αλλά και τις λύσεις της προκείμενης καταστροφής όσο και της αποτροπής της στο μέλλον, όπως τους αναλύει και ο ερωτών κ. Γιάννης Αρνέλος δασολόγος και μέλος του Γεωτεχνικού Επιμελητηρίου: “Αυτό που απαιτείται είναι να προχωρήσει ο χωροταξικός σχεδιασμός, η έλλειψη του οποίου έχει ως αποτέλεσμα να “οργιάζει” η αυθαιρεσία. Ένα δεύτερο ζήτημα είναι να ξακαθαρίσει το ιδιοκτησιακό καθεστώς σε πολλές περιοχές και ένα τρίτο βήμα που πρέπει να γίνει είναι ότι θα πρέπει να εξετάζεται σοβαρά κάθε πρόταση ή σχέδιο κατασκευής νέων δρόμων”.

Στην λοιπή αρθρογραφία,¹⁵⁹⁶ διαβάζουμε: “Ρεκór κατασκευής νέων κατοικιών στην Κρήτη”, “Επικίνδυνος ο Βόρειος Οδικός Άξονος Κρήτης. Από τους χειρότερους δρόμους της Ελλάδας σύμφωνα με το ΤΕΕ”, “Τα παραδοσιακά προϊόντα της Κρήτης κερδίζουν την αγορά της Ασίας”, “Θα συνεχιστεί η έρευνα για τους σεισμούς της Κρήτης. Το πρόγραμμα θα χρηματοδοτηθεί από το ΠΕΠ Κρήτης”, “Σε μια πανηγυρική εκδήλωση στην ιστορική Καρύταινα έγινε η αδελφοποίηση των Δήμων Γόρτυνος Αρκαδίας και Γόρτυνας Κρήτης με πρωτοβουλία της ομοσπονδίας κρητικών σωματείων”, ενώ το θέμα της Κνωσού δεν μπορεί να ξεχαστεί: “Κατά το Υπουργείο Πολιτισμού τα αυθαίρετα “φρενάρουν” την αναγνώριση της Κνωσού”.

¹⁵⁹⁰ Από τους αρχιτέκτονες Α. και Γ. Βαρουδάκη. Μελέτη 2005-2006. Κατασκευή 2007-2009. Βλ.: Κωτσάκη Α. (επιμ.), 2014, σ. 190.

¹⁵⁹¹ Μελέτη 2005-2008. Έχει ολοκληρωθεί.

¹⁵⁹² Κρητικά Νέα, τ. 431, Φεβρουάριος 2006.

¹⁵⁹³ Κρητικά Νέα, τ. 432, Μάρτιος 2006.

¹⁵⁹⁴ Κρητικά Νέα, τ. 432, Μάρτιος 2006, σ. 29-30.

¹⁵⁹⁵ Κρητικά Νέα, τ. 433, Απρίλιος 2006, σ. 5.

¹⁵⁹⁶ Κρητικά Νέα, τ. 434, Μάης 2006.

Επιπροσθέτως,¹⁵⁹⁷ διαβάζουμε μεταξύ των πολλών θεμάτων, για τα “Εργοτάξια σε όλη την Κρήτη. Το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κρήτης (Π.Ε.Π) έγινε αφορμή ώστε να υλοποιούνται 1800 μικρά και μεγάλα έργα σε πολλούς τομείς στο νησί”, “Ζεύξη Κρήτης – Αποδήμων μέσω των “Κρητικών Νέων””, “η νέα ταινία για τον El Greco από τον Γιάννη Σμαραγδή”, ενώ στεκόμαστε στο μικρό για την “εμβέλειά του” άρθρο με τίτλο: “Οι υποσχέσεις του υπουργείου Τουρισμού. Παρεμβάσεις στη Χερσόνησο για νέα γήπεδα Γκολφ”,¹⁵⁹⁸ και μεταφέρουμε απόσπασμα από την τότε υπουργό πολιτισμού κ. Φάνη Πάλλη-Πετραλιά: “Το γκολφ απευθύνεται σε υψηλότερες εισοδηματικές τάξεις επισκεπτών τουριστών και πρέπει να είναι στόχος για τη χώρα μας. Η Κρήτη είναι ιδεώδης προορισμός για όσους παίζουν γκολφ. Εμείς στο υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης στοχεύοντας και υλοποιώντας μια πολιτική μακράς πνοής έχουμε σαν προτεραιότητα το γκολφ και ετοιμάζουμε καινούριο νομοθετικό πλαίσιο-κλειδί για την ανάπτυξή του”.

Άλλα θέματα, επιγραμματικά, αναφέρονται: στις “εκδηλώσεις της μάχης της Κρήτης”, “ο Κλήδωνας ξανά στο Χρωμοναστήρι”, “βιολογικά προϊόντα Κρήτης”, “γεωργία-τουρισμός-επιστήμη τα δυνατά χαρτιά της Κρήτης”, “ιδιωτική τουριστική σχολή Ρέθυμνο *Hotelier*”, “εκδήλωση για το Ν. Καζαντζάκη”,¹⁵⁹⁹ “ένα χωριό χάνεται κάθε χρόνο στο νησί μας”, “οι σύλλογοι μας στην Αθήνα κρατούν ζωντανές τις μνήμες και ενδυναμώνουν την ιστορική μας συνείδηση”, “οι πόλεις μας γιγαντώνονται άναρχα”,¹⁶⁰⁰ “296 περιβαλλοντικές βόμβες στην Κρήτη”, “εργοτάξιο όλη η Κρήτη”,¹⁶⁰¹ “παγκρήτιος διαγωνισμός μαντινάδας 2006”, “δημοτικές εκλογές”,¹⁶⁰² “γέμισαν πολυκατοικίες ακόμη και χωριά της Κρήτης (από το 2001 δόθηκαν 26.000 οικοδομικές άδειες)”, “200 κρητικοί δίσκοι κάθε χρόνο”, “σήμα κινδύνου για τα νερά της Κρήτης”,¹⁶⁰³ “10 τόμοι Κρητολογίας από την εταιρία κρητικών ιστορικών μελετών”, “2007 έτος Ν. Καζαντζάκη”, “στην πρώτη θέση η Κρήτη σε ένταξη επενδύσεων στον Αναπτυξιακό νόμο”, “πακτωλό χρημάτων έφερε φέτος ο τουρισμός”¹⁶⁰⁴ και άλλα πολλά!

Στην τεχνική επικαιρότητα της ανατολικής Κρήτης, το έτος 2006, διακρίνουμε τις “Παρατηρήσεις επί της πρώτης φάσης της μελέτης Σ.Χ.Ο.Ο.Α.Π. δήμου Ιεράπετρας”, το ψήφισμα της αντιπροσωπείας του ΤΕΕ/TAK με θέμα “ύστατη έκκληση παρέμβασης με αφορμή την κατάρρευση τμήματος του μνημείου Κούλε”, την ημερίδα με θέμα “Μεγάλες τουριστικές επενδύσεις στην ανατολική Κρήτη – Ανάπτυξη και Αειφορία”, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 27 Ιανουαρίου 2006 στη Σητεία σε συνδιοργάνωση της Νομαρχιακής Επιτροπής Λασιθίου, ΤΕΕ/TAK και της Οικολογικής Ομάδας Σητείας. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει άρθρο με τίτλο “1^{ος} χρόνος εφαρμογής του πρωτοκόλλου του Κιότο”,¹⁶⁰⁵ αλλά και η “παρουσίαση του βιβλίου της Χρυσούλας Τζομπανάκη, με τίτλο: “Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη-περίοδος νεότερων χρόνων””.¹⁶⁰⁶ Σε επόμενο τεύχος,¹⁶⁰⁷ βρίσκουμε την επιστολή του τμήματος προς τη Δ/νση Οδικών Έργων (Δ1) του υπουργείου ΠΕΧΩΔΕ και την Ειδική Υπηρεσία Επιχειρησιακού Προγράμματος “Οδικοί Άξονες Λιμάνια Αστικής Ανάπτυξης (ΕΥ ΕΠ Ο.Α.Λ.Α.Α.)”, για τα “έργα που απαιτούνται για την ολοκλήρωση του Βόρειου Οδικού Άξονα Κρήτης (υπόέργα ΒΟΑΚ)”, αλλά και για την “εναρμόνιση μελέτης: Επιπλέον, πρόταση για την “Ολοκληρωμένη διαχείριση υδατικών πόρων της Κρήτης” με την οδηγία της Ε.Ε. 2000/60/ΕΚ”” προς το υπουργείο Ανάπτυξης, την ειδική υπηρεσία Διαχείρισης του Προγράμματος Ανταγωνιστικότητας και το Γ.Γ. Περιφέρειας Κρήτης, ενώ ένα ακόμη άρθρο με σκεπτικιστικά περιβαλλοντικό περιεχόμενο φέρει τον τίτλο: “Το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε, το

¹⁵⁹⁷ *Κρητικά Νέα*, τ. 435.

¹⁵⁹⁸ *Κρητικά Νέα*, τ. 435, σ. 32.

¹⁵⁹⁹ *Κρητικά Νέα*, τ. 436, Ιούνιος 2006.

¹⁶⁰⁰ *Κρητικά Νέα*, τ. 437, Αύγουστος 2006.

¹⁶⁰¹ *Κρητικά Νέα*, τ. 438, Σεπτέμβριος 2006.

¹⁶⁰² *Κρητικά Νέα*, τ. 439, Οκτώβριος 2006.

¹⁶⁰³ *Κρητικά Νέα*, τ. 440, Νοέμβριος 2006.

¹⁶⁰⁴ *Κρητικά Νέα*, τ. 441, Δεκέμβριος 2006.

¹⁶⁰⁵ Θεόφιλλου Τρουλλινού, Πολιτικού Μηχανικού.

¹⁶⁰⁶ *Ταυ*, τ. 64, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2006.

¹⁶⁰⁷ *Ταυ*, τ. 65, Μάρτιος-Απρίλιος 2006.

Λασίθι και η βιώσιμη ανάπτυξη. Το περιβάλλον ως αξία και ως πολιτικό παίγνιο...¹⁶⁰⁸ Μεταξύ άλλων, οι επιστολές¹⁶⁰⁹ συνεχίζονται προς όλες τις κατευθύνσεις: “θεσμοθέτηση του ρυθμιστικού σχεδίου Ηρακλείου”, “πολιτιστικό-συνεδριακό κέντρο Ηρακλείου”, “προκήρυξη μελέτης ΣΧΟΟΑΠ Δήμου Βιάννου”, “σχέδιο χωρικής και οικιστικής οργάνωσης ανοικτής πόλης (ΣΧΟΟΑΠ) δήμου Κρουσώνα”, “συνοπτική δραστηριότητα αντιπροσωπείας 2004-2006”, κλπ.

Στο δυτικό μέρος του νησιού,¹⁶¹⁰ βρίσκουμε την Ημερίδα εργασίας του ΤΕΕ/ΤΔΚ με τη συνεργασία της Ν.Α. Χανίων με θέμα: “Μεγάλα τεχνικά έργα υποδομής και περιβάλλοντος Ν. Χανίων”, στην οποία αναλύθηκε το Γ’ ΚΠΣ - Εθνικό Πλαίσιο στήριξης 2007-2013, ενώ στα περιεχόμενα συμπερασμάτων, διαβάζουμε: “ΒΟΑΚ, ΝΟΑΚ και κάθετοι οδικοί άξονες Ν. Χανίων, αξιοποίηση υδάτινου δυναμικού για κάλυψη αναγκών υδρεύσεων και αρδεύσεων 4οετίας, ολοκλήρωση των έργων συλλογής μεταφοράς επεξεργασίας και διάθεσης λυμάτων Ν. Χανίων, λιμάνια στο Ν. Χανίων, χωροταξικός-πολεοδομικός σχεδιασμός, μουσείο Χανίων, αντισεισμικός σχεδιασμός, διαχείριση στερεών αποβλήτων”, και τέλος από την Ν.Ε. Ρεθύμνου το ζήτημα του πολεοδομικού σχεδιασμού βρίσκεται σε προτεραιότητα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ειδική έκδοση της Διάστασης¹⁶¹¹ για τις “οικιστικές Αναπλάσεις Ιστορικών Χώρων” στα Χανιά, ενώ στο επόμενο “προεκλογικό” τεύχος¹⁶¹² μεταξύ άλλων, γίνεται ο συνοπτικός και ο αναλυτικός απολογισμός δράσης 2004-2006 αλλά και η 4^η Συνάντηση Νησιωτικών Περιφερειακών Τμημάτων ΤΕΕ”. Τέλος, στη συνέχεια,¹⁶¹³ βρίσκουμε το ενδιαφέρον άρθρο του Παναγιώτη Πάγκαλου, με τίτλο: “**η συμβίωση του σήμερα με το χτες στο αστικό τοπίο της πόλης των Χανίων**”, τις τοποθετήσεις του προέδρου του ΤΕΕ/ΤΔΚ κ. Πιταριδάκη για την “αναθεώρηση του άρθρου 16” και την “αναθεώρηση του άρθρου 24”, ενώ ένα ακόμη επιστημονικό άρθρο με θέμα: “Προστασία παράκτιων περιοχών Κρήτης από διάβρωση. Πρόγνωση επιπτώσεων και περιγραφή παράκτιων έργων”, δίνουν το στίγμα των ενδιαφερόντων του τμήματος, για το έτος 2006.

Στην οικολογική επικαιρότητα για το έτος 2006, βρίσκουμε άρθρα με τίτλους: “όχι στα πυρηνικά, ειρηνικά ή πολεμικά”, “20 χρόνια μετά το Τσέρνομπιλ”, “εκστρατεία “καθαρίστε τη Μεσόγειο” και στην Κρήτη”, “το καλοκαίρι έρχεται ο αιγιαλός μπαζώνεται” από την οικολογική παρέμβαση Ηρακλείου,¹⁶¹⁴ “Η αναθεώρηση του Συντάγματος απειλεί τα δάση” (θέσεις οικολογικού κινήματος-υπογράφουν 119 οργανώσεις), “ο πόλεμος του νερού” για την Λίμνη Κουρνά, και “Ποια ανάπτυξη;” από τον Δ. Τσαντίλη, “Μπορούν τα Χανιά να γίνουν μια πράσινη πόλη;”, “πέρασε το 1.000.000 επισκέψεις το ecocrete!”, “5^η Ιουνίου: Παγκόσμια ημέρα περιβάλλοντος ή ημέρα μνήμης περιβάλλοντος”,¹⁶¹⁵ “Γη και νερό ή γκολφ;” “Να σταματήσει η σφαγή στη Μέση Ανατολή” από την Εκτελεστική Γραμματεία των Οικολόγων Πράσινων, “ιδού η Ρόδος...ιδού και οι Αγ. Αποστόλοι” από την επιτροπή ενάντια στο ξεπούλημα των Αγίων Αποστόλων, “τα Χανιά χρειάζονται οξυγόνο, εναλλακτικό τουρισμό και βιολογικά προϊόντα” από την οικολογική πρωτοβουλία Χανίων, “οι θαλάσσιες χελώνες της Ιεράπετρας” από την Οικολογική ομάδα Ιεράπετρας, “περιφερειακή ανάπτυξη ή περιφερειακή υποβάθμιση της Μεσαράς;” από την οικολογική παρέμβαση Ηρακλείου, “Νομοθετικό πλαίσιο για την διευκόλυνση των γηπέδων γκολφ ετοιμάζει η κυβέρνηση”,¹⁶¹⁶ “Για τις πλημμύρες δεν φτάνει μόνο οι βροχές”, “οικολογική αρχιτεκτονική”, “το φράγμα (Ποταμών) που στοίχειωσε”,¹⁶¹⁷ “παραθεριστική κατοικία: “δούρειος ίππος” της βιώσιμης οικιστικής ανάπτυξης” από τους αυτόνομους μηχανικούς ανατολικής Κρήτης, “ποιο είδος ανάπτυξης αντιπροσωπεύει ο κ. Κεφαλογιάννης;” από την οικολογική παρέμβαση Ηρακλείου, “η εκδήλωση “πόλεις

¹⁶⁰⁸ Κωστής Μαυρικάκη, Πολιτικού Μηχανικού.

¹⁶⁰⁹ Ταυ, τ. 67, Ιουλίου-Αυγούστου 2006.

¹⁶¹⁰ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, τ. 31, Δεκέμβριος 2005-Ιανουάριος 2006.

¹⁶¹¹ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, τ. 33.

¹⁶¹² Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, τ. 34.

¹⁶¹³ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, τ. 35, Νοέμβριος 2006.

¹⁶¹⁴ Φουρόγατος, τ. 66, Απρίλιος 2006.

¹⁶¹⁵ Φουρόγατος, τ. 67, Ιούνιος 2006.

¹⁶¹⁶ Φουρόγατος, τ. 68, Αύγουστος 2006.

¹⁶¹⁷ Το άρθρο υπογράφει ο Δ. Τσαντίλης και είναι χαρακτηριστική και η ελληνική παροιμία που χρησιμοποιεί: “του Αγίου και του ποταμού τον τόπο να μην πάρεις”, όπως δυστυχώς αποδείχθηκε με τις φονικές πλημμύρες στην Μάνδρα Αττικής το χειμώνα του 2018.

χωρίς αυτοκίνητο στην Ιεράπετρα” από την οικολογική ομάδα Ιεράπετρας,¹⁶¹⁸ “Η 5^η Παγκρήτια Συνάντηση περιβαλλοντικών οργανώσεων του Δικτύου ΟικοΚρήτη και η μερίδα: “Προοπτικές βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης και μεγάλες τουριστικές επενδύσεις” στις 9 Δεκεμβρίου 2006, “στρατόπεδο Μαρκόπουλου στα Χανιά: μάχη ενάντια στην τσιμεντοποίηση της πόλης”, “πανελλήνια πρωτοβουλία κατά της αναθεώρησης των άρθρων 24, 117 και 100 του Συντάγματος”, “3 κεραίες κινητής τηλεφωνίας δίπλα στο 2^ο δημοτικό σχολείο Ιεράπετρας”, “καταγγελία για νέους καταπατητές στη Νήσο Χρυσή” από την οικολογική ομάδα Ιεράπετρας,¹⁶¹⁹ κλπ.

Το έτος 2007 μέσα από την ειδησεογραφία της εποχής: “Επεκτείνεται άμεσα κατά 20.000 στρέμματα το σχέδιο πόλης”, “το εφιαλτικό δελτίο κλίματος - κλιματικές καταγίγδες απειλούν τις ακτές της Κρήτης”, “ώρα μηδέν για το Φαράγγι της Σαμαριάς - φορέας διαχείρισης μόνο στα χαρτιά”, “μεσογειακό αγρονομικό ινστιτούτο Χανίων, “Μόνο με έργα υποδομής θα πάει μπροστά η Κρήτη”, αναφέρει ο Σ. Τσόκας Περιφερειάρχης Κρήτης”, “2500 έργα από το ΠΕΠ σε ολόκληρο το νησί”, “χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια να διατηρηθεί η μουσική, ο χορός, τα ήθη και έθιμα του νησιού μας”,¹⁶²⁰ “Βίλες στην Κρήτη για συνταξιούχους Ευρωπαίους”, “στη Σαμαριά οι λαθροκυνηγοί αφανίζουν τα Κρι-Κρι και οι αρμόδιοι σφυρίζουν αδιάφορα”, “η περιουσία της μονής Τοπλού”, “ξεπερνούν πλέον τις 2000 οι πισίνες στα εξοχικά της Κρήτης”, “στο παιχνίδι και των γκολφ οι μονές της Κρήτης”,¹⁶²¹ “σε υψηλές ταχύτητες η Κρήτη στον δρόμο της Ανάπτυξης”, “χάνεται το 85% των νερών της Κρήτης”, “το νησί της Hislop”, “Περιφέρεια Κρήτης: γεωργία - πολλά αρδευτικά έργα την περίοδο 1988-1993 από ΜΟΠ Κρήτης ωστόσο υπολείπεται σε αρδευόμενες εκτάσεις”, “τουρισμός και λαϊκός πολιτισμός”, “κρητική διατροφή”, “ημερίδα για την κλιματική αλλαγή από το ενεργειακό κέντρο περιφέρειας Κρήτης”, ενώ εκδίδεται και το βιβλίο του Μ. Πριναράκη με τίτλο: “λαϊκά ήθη και έθιμα της κρητικής υπαίθρου”,¹⁶²² “θέατρο βράχων στην Κρήτη”,¹⁶²³ “το μέτωπο Αγίας Γαλήνης - Τυμπακίου η νέα πύλη του Νότου για την Ε.Ε.”,¹⁶²⁴ κλπ.

Ωστόσο, δεν λείπουν τα εκκωφαντικά άρθρα για τις καταπατήσεις χωρίς όρια, οι οποίες με σαφήνεια αποδίδονται στους τίτλους τους: “έγκλημα στον αιγιαλό και στις παραλίες μας”, “το μπετόν σαρώνει- η κερδοσκοπία δεν γνωρίζει όρια (άλλο ανάπτυξη και άλλο παράδοση άνευ ορίων)”,¹⁶²⁵ “από το 1945-2007 η Κρήτη έχασε 800.000 στρέμματα πρασίνου-άγρια κερδοσκοπία από οικοπεδοφάγους και καταπατητές”,¹⁶²⁶ “βρόγχος τα αυθαίρετα στην Κρήτη-σε υψηλά επίπεδα οι κερδοσκοπικές ροπές στην Κρήτη με την αλόγιστη δόμηση”,¹⁶²⁷ “αντιπαράθεση για το φιλέτο Τοπλού”,¹⁶²⁸ “γλύτωσε στο παρά πέντε το Ελαφονήσι από τις πολυεθνικές”,¹⁶²⁹ “Μαρκογιαννάκης: απαραίτητος ένας νέος αυτοκινητόδρομος στην Κρήτη” (!),¹⁶³⁰ “Νοφалиας Μεραμπέλου (ΚΠΕ Νεάπολης)”,¹⁶³¹ “παραδοσιακοί οικισμοί και φύση - Πανελλήνια περιβαλλοντική συνάντηση στη Νεάπολη”,¹⁶³² “μουσείο για την κρητική μουσική παράδοση

¹⁶¹⁸ Φουρόγατος, τ. 69, Οκτώβριος 2006.

¹⁶¹⁹ Φουρόγατος, τ. 70, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2006.

¹⁶²⁰ Κρητικά Νέα, τ. 443, Φεβρουάριος 2007.

¹⁶²¹ Κρητικά Νέα, τ. 444, Μάρτιος 2007.

¹⁶²² Κρητικά Νέα, τ. 445, Απρίλιος 2007.

¹⁶²³ Κρητικά Νέα, τ. 448, Ιούλιος 2007.

¹⁶²⁴ Κρητικά Νέα, Ιούνιος 2007.

¹⁶²⁵ Κρητικά Νέα, τ. 446, Μάης 2007.

¹⁶²⁶ Κρητικά Νέα, τ. 447, Ιούνιος 2007.

¹⁶²⁷ Κρητικά Νέα, Ιούλιος 2007.

¹⁶²⁸ Κρητικά Νέα, τ. 449, Αύγουστος 2007.

¹⁶²⁹ Κρητικά Νέα, τ. 450, Σεπτέμβριος 2007.

¹⁶³⁰ Κρητικά Νέα, τ. 451, Οκτώβριος 2007.

¹⁶³¹ Κρητικά Νέα, τ. 446, Μάης 2007.

¹⁶³² Κρητικά Νέα, τ. 449, Αύγουστος 2007.

στις Λουσακιές Κισάμου”,¹⁶³³ “στο έλεος του θεού οι υγροτόποι και οι βιοτόποι της Κρήτης”,¹⁶³⁴ ενώ όλη η Ελλάδα θυμάται με περίσσεια μνήμη, την “Υπόθεση Ζωνιανά”.¹⁶³⁵

Στο μεγάλο αυτό εύρος της επικαιρότητας, εντοπίσαμε μόνον δύο αναφορές για το τοπίο, με αφορμή το θέμα με τη Μονή Τοπλού, αλλά και με τα σχεδιαζόμενα γήπεδα γκολφ στην Κρήτη. Θα αναφερθούμε αναλυτικά, καθώς την περίοδο εκείνη απασχόλησε ιδιαίτερα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης του νησιού, με πλειάδα αντιδράσεων από πλευράς πολιτών, αλλά κυρίως με σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων από πλευράς οικολογικών ομάδων. “Έκταση Μονής Τοπλού στο Κάβο Σίδερο Λασιθίου: Συνέντευξη Τύπου δόθηκε στην Αθήνα από περιβαλλοντικές οργανώσεις Κρήτης, εκπροσώπους της τοπικής κοινωνίας, Νομαρχιακών και Δημοτικών Συμβούλων, στις 21/11 μέσα σε ηλεκτρισμένο κλίμα, μεγάλη παρουσία και αντιπαραθέσεις. Χαρακτηριστικά η συνέντευξη διήρκησε 2,5 ώρες. Εκατοντάδες πολίτες κυρίως από τους δήμους της ανατολικής Κρήτης Ιτάνου Σητείας και σύσσωμες οι περιβαλλοντικές οργανώσεις της Κρήτης έχουν προσφύγει στο Συμβούλιο της Επικρατείας ζητώντας την ακύρωση της Υπουργικής Απόφασης σε έκταση 26.000 περίπου στρεμμάτων του ιδρύματος “Παναγιά η Ακρωτηριανή” στην περιοχή Κάβο Σίδερο του Δήμου Ιτάνου Νομού Λασιθίου, με φορέα υλοποίησης την εγγλέζικη εταιρεία “Loyalward Ltd” ή αλλιώς “Minoan Group”. Στη συνέχεια, διαβάζουμε: “Το έργο αυτό χαρακτηρίστηκε ως η μεγαλύτερη τουριστική επένδυση στα Βαλκάνια είχε όλη την υποστήριξη από τις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ. Οι φορείς δήλωσαν ότι πρόκειται για ένα εξαιρετικά μεγάλο σκάνδαλο από νομικής, οικονομικής, αναπτυξιακής και περιβαλλοντικής άποψης. [...] Όπως οι ομιλητές επεσήμαναν [...] “το έργο σχεδιάζεται να κατασκευαστεί σε μια αμιγώς φυσική περιοχή, η οποία διαθέτει αξιοζήλευτη αισθητική και τεράστια ιστορική, πολιτιστική, αρχαιολογική και περιβαλλοντική σημασία (Φοινικόδασος Βάι, Ερημούπολη-Ίτανος) με τα αυθεντικά χαρακτηριστικά της Κρητικής φύσης. Τυχόν πραγματοποίηση του συγκεκριμένου σχεδίου θα προκαλέσει μεγάλες αρνητικές και μη αναστρέψιμες περιβαλλοντικές, χωροταξικές και κοινωνικές επιπτώσεις στην ευρύτερη περιοχή επιβάλλοντας ένα πρότυπο ανάπτυξης εντελώς ξένο προς τη φυσιογνωμία της επαρχίας Σητείας, του Νομού Λασιθίου και της Κρήτης. Το σχέδιο αυτό παραγνωρίζει κατά ευθύ τρόπο την προστασία και διαφύλαξη του φυσικού περιβάλλοντος και του τοπίου, απειλεί σοβαρά την επάρκεια, την ποιότητα και την διατήρηση των φυσικών πόρων και αντιστρατεύεται κάθε έννοια βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης, εγκαθιστώντας τεράστια τουριστικά συγκροτήματα σε παραλιακούς λόφους και παραλίες που διατηρούν τα πρωτογενή φυσικά χαρακτηριστικά τους, καθώς και γήπεδα γκολφ και παρεμβάσεις σε περιοχές που διατηρούν αναλλοίωτη την φυσική Κρητική βλάστηση και αισθητική”.¹⁶³⁶

Με αφορμή τις τόσο σκανδαλώδεις εξελίξεις, όπως ήταν φυσικό δημιουργήθηκαν έντονες αντιδράσεις στο νησί, όπου τα πάνελ σε τοπικές τηλεοπτικές εκπομπές εναλλάσσονταν συνεχώς, αλλά και οι “απόψεις” για το θέμα έδιναν το συνεχές παρόν. Διαβάζουμε την θέση που πήρε ο τ. Πρόεδρος της αδελφότητας Κρητών Πειραιά “Η Ομόνοια”, ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρει: “Ένα γήπεδο γκολφ 500 έως 1500 στρεμμάτων καταναλίσκει νερό, όσο απαιτείται για την υδροδότηση μιας πόλεως 11.000 κατοίκων. Σκεφτείτε τις επιπτώσεις που θα έχει στο περιβάλλον μια τέτοια “επένδυση” για την ευρύτερη περιοχή. Τα γνωρίζει αυτά το Υπουργείο Ανάπτυξης και οι τοπικοί φορείς; Αξίζει για την διασκέδαση μερικών πλουσίων να επιβαρυνθεί το περιβάλλον της ανατολικής Κρήτης και να αλλοιωθεί το τοπίο της; Το θέμα της ανάπτυξης της Κρήτης δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται αποσπασματικά, με ιδιωτικά κριτήρια αλλά χρειάζεται γενικότερος τουριστικός και αναπτυξιακός σχεδιασμός, βασισμένος σε κανόνες γενικότερης στρατηγικής”.¹⁶³⁷

Στον τεχνικό κόσμος του νησιού,¹⁶³⁸ η διοίκηση του ΤΕΕ/ΤΑΚ αλλάζει, οι επιστολές συνεχίζονται, τα ζητήματα παραμένουν λίγο πολύ τα ίδια, όπως θέματα μελετών ΣΧΟΟΑΠ, “ρυθμιστική μελέτη

¹⁶³³ Κρητικά Νέα, τ. 450 Σεπτέμβριος 2007.

¹⁶³⁴ Κρητικά Νέα, τ. 451, Οκτώβριος 2007.

¹⁶³⁵ Κρητικά Νέα, τ. 452, Νοέμβριος 2007.

¹⁶³⁶ Κρητικά Νέα, τ. 453, Δεκέμβριος 2007, σ. 21.

¹⁶³⁷ Ο.π., σ. 37.

¹⁶³⁸ Ταυ, τ. 70, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2007.

Ηρακλείου”, “ψήφισμα για την άμεση ολοκλήρωση του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης”,¹⁶³⁹ “διήμερο για το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (Ε.Σ.Π.Α.) 2007-2013”, “για τον σχεδιασμό της μαρίνας στον κόλπο του Δερματά Ηρακλείου”, “ψήφισμα της αντιπροσωπείας του ΤΕΕ/TAK της 30^{ης} Μαΐου-4^{ης} Ιουνίου για την παγκόσμια μέρα περιβάλλοντος”, “ευρωπαϊκή συνάντηση EUREKABUILD: Προς ένα αειφόρο περιβάλλον και μια ζωντανή πολιτιστική κληρονομιά”,¹⁶⁴⁰ κλπ. Στη συνέχεια,¹⁶⁴¹ διαβάζουμε την εισήγηση του Πέτρου Ινιωτάκη, προέδρου της Δ.Ε. ΤΕΕ/TAK στην ημερίδα του παγκόσμιου Συμβουλίου Κρητών, με θέμα “το Μέλλον της Κρήτης”, από το οποίο μεταφέρουμε ένα απόσπασμα: “Μπροστά στη νέα προγραμματική περίοδο και για να απαντήσουμε στο ερώτημα: Ποιες είναι οι προτεραιότητες που πρέπει να τεθούν από τους τοπικούς φορείς της Κρήτης, θα πρέπει να εξετάσουμε ορισμένα βασικά θέματα όπως: Θέλουμε μια Κρήτη που τουριστικό προϊόν: α) Θα παράγεται από το φτηνό μαζικό τουρισμό που τα τελευταία χρόνια κυριαρχεί στα βόρεια παράλια μας, ή β) **Θα στηρίζεται σ’ εναλλακτικές μορφές ποιοτικού τουρισμού με έμφαση στην ανάδειξη του μοναδικού φυσικού μας τοπίου και των ιδιαίτερων πολιτιστικών μας χαρακτηριστικών**”. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να μεταφέρουμε ένα απόσπασμα από την απάντηση αρχαιολόγου, στο ερώτημά μας: “Πώς βλέπεις/κρίνεις την διαχείριση του τοπίου στην Κρήτη -όπως αυτή αντανακλάται κυρίως στα μνημεία του νησιού- τα χρόνια της επιστημονικής και επιτόπιας έρευνας/εργασίας σου;”: “[...] Τα σύγχρονα αστικά κέντρα του νησιού δυστυχώς έπесαν θύματα της άναρχης δόμησης που αποτελούσε το πρότυπο των δεκαετιών 50- 70 στην Ελλάδα, με κόστος τόσο για την μορφή του φυσικού τοπίου, αλλά και του παλαιότερου ανθρωπογενούς, καθώς οι παλιές βενετσιάνικες οχυρώσεις κατεδαφίστηκαν σε σημεία τους, προκειμένου να διανοιχθούν δρόμοι επικοινωνίας στο νησί. Άλλωστε, ως σήμερα η Κρήτη διασχίζεται από ένα μόνο εθνικό δρόμο, που με εναλλαγές μεγέθους φθάνει από άκρη σε άκρη στο νησί. Η ταύτιση της Κρήτης με έναν από τους γνωστότερους τουριστικούς προορισμούς παγκοσμίως ήταν φυσικό να οδηγήσει σε εκτεταμένες αλλοιώσεις, αλλά και σε τεχνητούς οικισμούς, που μιμούνταν βρετανικές πόλεις, ώστε να δημιουργηθεί πιο οικείο περιβάλλον για τους τουρίστες από την γηραιά Αλβιόνα.

Σήμερα πλέον, όλα αυτά είναι γνωστά στους φορείς, αλλά και στους ιδιώτες που θα επιθυμούσαν να δουν μια άλλη αρχιτεκτονική, πιο φιλική στο Κρητικό τοπίο, οπότε γίνονται προσπάθειες για πιο εναλλακτικούς τρόπους άσκησης του τουρισμού ή για αρχιτεκτονική πιο φιλική στο περιβάλλον και πιο αρμονικά δεμένη με αυτό. Οι εικόνες αυτές είναι δυστυχώς περισσότερο συνηθισμένες στην Κρητική ύπαιθρο, διότι τα αστικά κέντρα, αν και μεγάλο τμήμα τους έχει τον χαρακτήρα διατηρητέου παραδοσιακού οικισμού, έχουν μεγαλώσει τόσο πολύ γύρω από το ιστορικό τους κέντρο, ώστε είναι δύσκολο να γίνουν γενικευμένες εργασίες και αλλαγές”.

Επιστρέφοντας στο “πλαίσιο δράσης της διοικούσας του ΤΕΕ/TAK την τριετία 2007-2009”, στον άξονα “Περιβάλλον”, διαβάζουμε: “Η προστασία και ανάδειξη του περιβάλλοντος, η αειφορία της ανάπτυξης με σεβασμό στην πολιτική, αποτελεί δεδομένο προβληματισμό του ΤΕΕ/TAK. Ειδικότερα πρέπει να επιδιώξουμε: α) Πλήρεις φακέλους με μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (Μ.Π.Ε.): Η προκήρυξη και σύνταξη της Μ.Π.Ε., για δημόσια και ιδιωτικά έργα να γίνεται παράλληλα με τις τεχνικές μελέτες προκειμένου να λαμβάνονται στον εγγενή σχεδιασμό οι περιβαλλοντικές παράμετροι και να μην παρατηρούνται φαινόμενα ελλείψεων ή καταστρατήγησης περιβαλλοντικών όρων ή ακόμα και επανασυντάξεις μελετών εκ των υστέρων”. Το κείμενο συνεχίζεται για να καταλήξει πως κυρίως υπεύθυνοι των εν λόγω μελετών είναι οι μηχανικοί περιβάλλοντος. Είναι φανερό η μομφή για μη τήρηση των όρων, για προχειρότητα -αν όχι σκοπιμότητα- στην εφαρμογή μελετών, γεγονός που μας αφορά, καθώς η έννοια τοπίο εντάσσεται σε μία ολοκληρωμένη μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων, η οποία όμως δεν λαμβάνεται με την δέουσα προσοχή, όπως εμμέσως υπονοείται από τα προλεγόμενα. Επιπλέον, βρίσκουμε και τις μόνιμες επιτροπές του τμήματος για την τριετία 2007-2009, οι οποίες ήταν: ΜΕ μελετών δημοσίου, ΜΕ επαγγελματικών θεμάτων, ΜΕ ασφάλειας και υγιεινής στην εργασία, ΜΕ έργων ανάπτυξης, ΜΕ έργων δημοσίου, ΜΕ περιβάλλοντος -στην όποια παρόλα αυτά δεν βρίσκουμε στους

¹⁶³⁹ Ταυ, τ. 71, Μάρτιος-Απρίλιος 2007.

¹⁶⁴⁰ Ταυ, τ. 72, Μάης-Ιούνιος 2007.

¹⁶⁴¹ Ταυ, τ. 73, Ιούλιος-Αύγουστος 2007.

“άξονες δραστηριοτήτων” αναφορά στο τοπίο-, ΜΕ ιδιωτικών έργων, ΜΕ θεμάτων ασφαλιστικού, ΜΕ βιομηχανίας έρευνας και νέων τεχνολογιών, ΜΕ προβολής και προώθησης δράσεων και του έργου του ΤΕΕ/ΤΑΚ, ΜΕ αντισεισμικής και πολιτικής προστασίας, ΜΕ χωροταξίας πολεοδομίας αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Τέλος, στη συνέχεια,¹⁶⁴² διαβάζουμε για το συνέδριο με θέμα: “αναπτυξιακός χωροταξικός σχεδιασμός και περιβάλλον - ΕΣΠΑ 2007-2013 και νησιωτικές πολιτικές”,¹⁶⁴³ το άρθρο του πολεοδόμου μηχανικού Βερίγου Χωροτάκτη με θέμα: “Επιπτώσεις χρήσεων και δραστηριοτήτων εντός περιοχών Natura”, ενώ **το εικαστικό τοπίο της Κρήτης παρουσιάζεται μέσω της συλλογής του Κ. Σχιζάκη, στο μουσείο Εικαστικών Τεχνών Ηρακλείου**¹⁶⁴⁴: “Στη συγκεκριμένη έκθεση συναντά κανείς έργα καλλιτεχνών από τη δεκαετία του ‘30 μέχρι σήμερα, οι οποίοι έζησαν στην Κρήτη ή μαθήτευσαν κοντά σε Κρήτες. Έργα Νεοελλήνων καλλιτεχνών που εκτέθηκαν σε αίθουσες τέχνης του Ηρακλείου, των Χανίων και του Ρεθύμνου, με θέμα τους εικόνες και τοπία του τόπου αυτού”.

Και πάλι, στην δυτική πλευρά του νησιού, διαβάζουμε το “πλαίσιο δράσης του ΤΕΕ/ΤΑΚ για την τριετία 2007-2010”, για την “ανασυγκρότηση καμένων εκτάσεων”, τις “δραστηριότητες/παρεμβάσεις/εκδηλώσεις”, το “υπόμνημα προς τα πολιτικά κόμματα”, ενώ επιπλέον, εντοπίζουμε την εισήγηση του προέδρου του ΤΕΕ/ΤΑΚ κ. Πιταριδάκη στο “Συνέδριο Κρητών όπου γης. Στόχοι για το μέλλον της Κρήτης”, κλπ.¹⁶⁴⁵ Στην συνέχεια των αποδελτιώσεων, εκτίθενται κυρίως τα ασφαλιστικά θέματα και δικαιώματα των μηχανικών, ενώ διακρίνουμε πληθώρα “πράσινων θεμάτων”: “φωτοβολταϊκά και κτίρια”, “βιώσιμες ενεργειακές κοινότητες σε νησιά και ευαίσθητες οικολογικά περιοχές”, “οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην Κρήτη”, “υβριδική τεχνολογία”, “ενεργειακός προγραμματισμός στην Κρήτη”, “ελεύθεροι-δημόσιοι χώροι στα Χανιά”, “λατομική περιοχή Κανδάνου”, κλπ. Φαίνεται, πως το Πολυτεχνείο Κρήτης έχει ασκήσει έντονη επιρροή στη δυτική Κρήτη, γεγονός που αποδεικνύεται περίτρανα από το σύνολο των ενδιαφερόντων του τμήματος και το οποίο σκιαγραφείται ευκρινώς, ήδη, από τα περιεχόμενα του περιοδικού *Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ*.

Στην οικολογική επικαιρότητα για το έτος 2007, εντοπίζουμε αρθρογραφία όπως: “το δίκτυο Οικοκρήτη κατά της μεγάλης επένδυσης στο Βάι”, “Αγωγός Μπουργκάς - Αλεξανδρούπολη”, “Βότανα SOS”, “ημερίδα με θέμα “βιώσιμη ανάπτυξη του Νότου γίνεται; όραμα ή ουτοπία;”” η οποία πραγματοποιήθηκε την Κυριακή 18 Μαρτίου 2007 στους Βώρους (Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας), “οι διαμαρτυρίες φέρνουν αποτέλεσμα”,¹⁶⁴⁶ “να σταματήσουν επιτέλους οι πλαστικές σακούλες”, “σχολεία ή φυλακές;”, “η οικολογική παρέμβαση Ηρακλείου για την “προκαταρκτική εκτίμηση” για το διαμετακομιστικό σταθμό στον κόλπο της Μεσαράς”,¹⁶⁴⁷ “η Ελλάδα χωρίς δάση;”, “ανομβρία ξηρασία λειψυδρία και αφαλάτωση”, τα τοξικά παιχνίδια και το λιμάνι του Νότου” από τον Φώτη Ποντικάκη.¹⁶⁴⁸ Λοιπά θέματα: “Κεραίες κινητής τηλεφωνίας. Είμαστε όλοι πειραματόζωα;”, “Γιορτή των πουλιών 2007”, “το αθέατο κόστος του Ι.Χ.”,¹⁶⁴⁹ “κινητοποίηση για την κλιματική αλλαγή”, “Ειρηνική” και “πολεμική” πυρηνική ενέργεια: το μεγάλο παραμύθι”, “Δίκτυο “ΟικοΚρήτη”: η επένδυση στο Κάβο Σίδερο είναι ένα μεγάλο περιβαλλοντικό αλλά και οικονομικό σκάνδαλο!”.¹⁶⁵⁰

Το 2007 βρίσκουμε στο Πρωτοδικείου Λασιθίου -μεταξύ άλλων- και την εγγραφή του συλλόγου “Περιβαλλοντικός σύλλογος Ιτάνου Σητείας”, μέλος του οποίου μας ενημερώνει, πως η γεωγραφική

¹⁶⁴² Ταυ, τ. 74, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 2007.

¹⁶⁴³ Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στις 22, 23, 23 Νοεμβρίου 2007 στο ξενοδοχείο Atlantis, Ηράκλειο Κρήτης. Οι θεματικές ενότητες του συνεδρίου ήταν: 1. Χωροταξικός σχεδιασμός και νησιωτική πολιτική. 2. Η προσπελασιμότητα των νησιών. 3. Η συμβολή του ΕΣΠΑ 2007-2013 στην ανάπτυξη των νησιών. Προβλήματα και προοπτικές. 4. Προστασία και διαχείριση φυσικών πόρων, η ενεργειακή πολιτική στις νησιωτικές περιοχές, προβλήματα – προοπτικές.

¹⁶⁴⁴ Συλλογή με τίτλο: Σύγχρονη Τέχνη: Μια ματιά στο εικαστικό τοπίο της Κρήτης”.

¹⁶⁴⁵ *Διάσταση Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ*, τ. 36.

¹⁶⁴⁶ Σχετικά με τις καταγγελίες της Οικολογικής Πρωτοβουλίας Χανίων για τη λίμνη Κουρνά και την παραλία της Γεωργιούπολης. Βλ.: Φουρόγατος, τ. 72, Μάρτιος-Απρίλιος 2007.

¹⁶⁴⁷ Φουρόγατος, τ. 73, Μάης-Ιούνιος 2007.

¹⁶⁴⁸ Φουρόγατος, τ. 74, Ιούλιος-Αύγουστος 2007.

¹⁶⁴⁹ Φουρόγατος, τ. 75, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 2007.

¹⁶⁵⁰ Φουρόγατος, τ. 76, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2007.

εμβέλεια του συλλόγου: “Περιλαμβάνει την επικράτεια του πρώην δήμου Ιτάνου αλλά και την ευρύτερη περιοχή της επαρχίας Σητείας”. Στην ερώτησή μας για τους σκοπούς του συλλόγου, μας απαντούν: “Να συμβάλει με τη δράση των μελών του στην προστασία και διαφύλαξη του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς στην ευρύτερη περιοχή του δήμου μας”. Σε επόμενη ερώτησή μας: “Ποια είναι τα κυριότερα ζητήματα τα οποία έχουν απασχολήσει την περιβαλλοντική οργάνωση, από την ίδρυσή της έως σήμερα;”, λαμβάνουμε την εξής απάντηση: “Η περιοχή μας διαθέτει πολλούς και σημαντικούς τόπους φυσικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Από τους σημαντικότερους τόπους είναι το φοινικόδασος Βάι, μοναδικό στον κόσμο για τον αυτοφυή κρητικό φοίνικα με το όνομα *Theophrastī*, περιοχή ασύλληπτου φυσικού κάλλους, με θαυμάσιες παραλίες, αλλά και με τη σχετική υποβάθμιση λόγω της τεράστιας έλξης τουριστών από όλον τον κόσμο. Υπάρχουν σπουδαίες αρχαιότητες και ανεσκαμμένα ερείπια μινωικής εποχής, ιερά κορυφής, αλλά και πόλεις της ελληνιστικής εποχής μισοβυθισμένες στη θάλασσα, όπως η Ίτανος, αρχαία λατομεία κλπ. Υπάρχει επίσης το μοναστήρι Τοπλού του 14^{ου} αιώνα που προσελκύει χιλιάδες επισκέπτες χάνοντας όμως και αυτό σταδιακά την αίγλη του στο όνομα του κέρδους”.

Θα σταθούμε παραπάνω στην εν λόγω περιοχή της Κρήτης, καθώς τόσο ο περιβαλλοντικός σύλλογος Ιτάνου, όσο και η οικολογική ομάδα Σητείας, μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για την δράση τους, την επίμαχη εκείνη “περίοδο Τοπλού”. Στην ερώτησή μας, λοιπόν, εάν έχουν συνεργαστεί στο παρελθόν με άλλους φορείς και για ποιο λόγο, μας απαντούν: “α) Έχουμε συνεργαστεί με αρκετούς συλλόγους και φορείς για την από κοινού δράση μας σε προσφυγές προς το ΣτΕ για διάφορα περιβαλλοντικά θέματα καθώς και συνεργασίες για τουριστική προβολή με έντυπα κλπ για τον τόπο μας”¹⁶⁵¹ και β) “Συνεργαστήκαμε με δήμο Ιτάνου και ΟΑΣ για το πρόγραμμα με την Κύπρο, με τους οποίους συνεργαστήκαμε και για την διοργάνωση ημερίδας με θέμα τις μεγάλες τουριστικές επενδύσεις στην περιοχή το 2006, συνεργαστήκαμε με *Greenpeace* για θέματα ενέργειας και μεταλλαγμένων, με ορνιθολογική εταιρία για περίθαλψη πουλιών, συνεργαστήκαμε με πολλούς φορείς για την αποφυγή του έργου στο Τοπλού KABO Σίδερο. Με την *Jennifer Moody* και τον *Oliver Rackham* συμβάλλαμε σε μια διεθνή κινητοποίηση που ξεκίνησε μέσα από το *Gurdian* για να προστατευτεί το πλούσιο σε μνημεία και βιοποικιλότητα τοπίο του”.¹⁶⁵² Ενώ, τέλος, με σαφήνεια μας απαντούν στην ερώτησή μας, “ποιος είναι ο κυρίαρχος παράγοντας επίδρασης στο τοπίο της περιοχής σας;”: “Η πίεση για φαραωνικού τύπου επενδύσεις στον μαζικό τουρισμό και στην βιομηχανικού τύπου Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας είναι ο πιο επικίνδυνος παράγοντας υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος του τόπου μας”. Ενώ, προσθέτουν: “Έχουμε κάνει καταγγελίες προς όλες τις αρμόδιες αρχές για παραβάσεις σε δόμηση τουριστικών διαμερισμάτων μέσα σε υδροβιότοπο καθώς και σε αυθαίρετα μπαζώματα υδροτόπων και ποταμών και πολλές άλλες παρόμοιες ενέργειες με μηδαμινά όμως αποτελέσματα ως προς την απόδοση ευθυνών”.¹⁶⁵³ Τέλος, για τα περιβαλλοντικά προβλήματα που ενδεχομένως αντιμετωπίζουν, μας απαντούν: α) “Πολλά προβλήματα που σχετίζονται κυρίως με την έλλειψη οράματος και σχεδίου με αποτέλεσμα άμετρες και αντιφατικές επενδύσεις. Δίπλα στο εργοστάσιο με μαζούτ στον Αθρινόλακκο προωθούνται άμετρες επενδύσεις σε ΑΠΕ με ηλιοθερμικά που θα ακυρώσουν το προωθούμενο γεωπάρκο. Σε προστατευμένη περιοχή (Βάι - Κάβο Σίδερο) προωθούνται τεράστια θέρετρα γκολφ ενώ γενικά έχουν βαλτώσει τα χωροταξικά εργαλεία. Προβλήματα υπάρχουν και σε σχέση με τη διαχείριση των νερών, των απορριμμάτων, των υγρών αποβλήτων των ελαιοεργείων”¹⁶⁵⁴ και β) “Η περιοχή μας λόγω του φυσικού της κάλλους και της έλλειψης βιομηχανικών δραστηριοτήτων και μεγάλων ξενοδοχείων άρχισε τα τελευταία χρόνια να αντιμετωπίζει την πίεση για μεγάλες τουριστικές μονάδες, *Real estate* και γήπεδα γκολφ. Όμως το χειρότερο δεν είναι αυτό, στην περιοχή μας έχουν αδειοδοτηθεί από την ΡΑΕ (Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας) τα μεγαλύτερα ηλιοθερμικά εργοστάσια του πλανήτη που με μαθηματική ακρίβεια θα επιφέρουν το τέλος όλων των παραγωγικών δραστηριοτήτων αλλά και της ίδιας της ζωής μας”.¹⁶⁵⁵

¹⁶⁵¹ Περιβαλλοντικός Σύλλογος Ιτάνου.

¹⁶⁵² Οικολογική Ομάδα Σητείας.

¹⁶⁵³ Περιβαλλοντικός Σύλλογος Ιτάνου.

¹⁶⁵⁴ Οικολογική Ομάδα Σητείας.

¹⁶⁵⁵ Περιβαλλοντικός Σύλλογος Ιτάνου.

Στο κατάλληλο αυτό σημείο, θα μεταφέρουμε την απάντηση ερωτώμενης αρχιτέκτων, στο εξής: “Πώς πιστεύετε ότι έχει επιδράσει η στάση/δράση των συλλογικοτήτων (πολιτιστικών/περιβαλλοντικών συλλόγων) της Κρήτης, στη σημερινή διαμόρφωση του κρητικού τοπίου;”, η οποία με σίγουρο και τεκμηριωμένο τρόπο, μας απαντά: “Οι περιβαλλοντικές οργανώσεις μεμονωμένα και μέσω του Δικτύου ΟικοΚΡΗΤΗ έχουν λειτουργήσει αποτρεπτικά σε πολλές καταστροφές, αναδεικνύοντας μια σειρά από προβλήματα. Το 2005 η εκδήλωση που έγινε για τα γήπεδα γκολφ ήταν τεράστιας σημασίας. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα αναδείχθηκαν οι συνέπειες από την κατασκευή γηπέδων γκολφ σε σχέση με το νερό, την ερημοποίηση, την αλλοίωση του κρητικού τοπίου, κλπ.

Οι παρεμβάσεις είναι πάρα πολλές και συνέβαλαν στην κατανόηση πολλών ζητημάτων και κινδύνων σε σχέση με τη ρύπανση, τα μεταλλαγμένα, έργα υποδομής όπως το λιμάνι στον κόλπο της Μεσαράς και το αεροδρόμιο στο Καστέλλι, τη διαχείριση των απορριμμάτων, το νερό και τα φράγματα, τις σύνθετες τουριστικές επενδύσεις, όπου η κινητοποίηση για το Κάβο Σίδερο (Τοπλού) απέκτησε διεθνή χαρακτήρα, με τη συμμετοχή επιστημόνων από όλο τον κόσμο, που απαίτησαν την προστασία του τόπου και εν τέλει η πρώτη τουλάχιστον προσφυγή που έγινε στο ΣτΕ, απέτρεψε τη δημιουργία σύνθετης τουριστικής επένδυσης με γήπεδα γκολφ. Η πιο πρόσφατη προσφυγή δεν είχε δυστυχώς την ίδια τύχη. Το Παγκρήτιο Δίκτυο κατά των ΑΠΕ βιομηχανικής κλίμακας, ανέδειξε τα προβλήματα από την επέλαση ενεργειακών σχεδίων με τερατώδεις διαστάσεις και συνέβαλε πάρα πολύ στην κατανόηση του ζητήματος από την κοινωνία ευρύτατα, σε δεκάδες εκδηλώσεις – συζητήσεις σε όλη την Κρήτη και στην υποβολή τεκμηριωμένων προσφυγών στο ΣτΕ για κάποια από αυτά τα έργα.

Οι πολιτιστικοί σύλλογοι, με κινητήρια δύναμη την περηφάνια για τον τόπο τους, καταφέρνουν πράγματα στην μικρή κλίμακα. Σε κάποιες περιπτώσεις παρεμβαίνουν και πολλοί από κοινού, όπως έγινε παλιότερα στη Μεσαρά και την Αγία Γαλήνη για την αποτροπή του λιμανιού διαμετακόμισης εμπορευματοκιβωτίων, ή πιο πρόσφατα στο Δήμο Μαλεβιζίου για να αποτρέψουν ενεργειακά έργα και βιομηχανική περιοχή, αντιπροτείνοντας οικολογικό πάρκο. Σημαντικό ενδιαφέρον έδειξαν κάποιοι σύλλογοι και στη συζήτηση για την αναθεώρηση του Περιφερειακού Χωροταξικού. Ωστόσο πολλοί σύλλογοι δεν τοποθετούνται σε θέματα που αλλοιώνουν τη φυσιογνωμία του τόπου και του τοπίου. Αρκούνται στη διοργάνωση των καλοκαιρινών εκδηλώσεων με προγράμματα που παρουσιάζουν τότε περισσότερο και τότε λιγότερο ενδιαφέρον με οικονομική ενίσχυση από την Περιφέρεια Κρήτης”.

Στην κυριότερη ειδησεογραφία του έτους 2008, αναφέρονται άρθρα, όπως: “ρυθμιστές οι ξένοι στο παιχνίδι της κρητικής αγοράς ακινήτων”, “τέρμα οι βόθροι”, “σε πανάκριβες περιοχές της Κρήτης ο αιγιαλός οικοπεδοποιείται”,¹⁶⁵⁶ “νέο Δ.Σ. ελληνικής λαογραφικής εταιρίας”, “μουσείο Ν. Καζαντζάκη”,¹⁶⁵⁷ “εξοχικά μέσα στα ξενοδοχεία της Κρήτης - νέο χωροταξικό τουρισμού”,¹⁶⁵⁸ “κόντρα για το εφετείο Κρήτης”, “φορέας Cretacert για να δώσει ταυτότητα στα κρητικά αγροτικά προϊόντα”, “στην ελίτ των πανεπιστημίων το Πανεπιστήμιο Κρήτης”,¹⁶⁵⁹ “Η UNESCO αναγνωρίζει την παραδοσιακή κρητική διατροφή”,¹⁶⁶⁰ “ανισομερής ανάπτυξη στην Κρήτη (παραλιακές βόρειες περιοχές έναντι ορεινών χωριών)”,¹⁶⁶¹ κλπ.

Σε δύο τεύχη του περιοδικού Φουρόγατος για το έτος 2008, διαβάζουμε μεταξύ άλλων, για: “το φάραγγι της Καντάνου ένας θησαυρός που καταστρέφεται”, “η συμβολή των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στην Κρήτη στην αντιμετώπιση των κλιματικών αλλαγών” από τον Γ. Βουρδουμπά,¹⁶⁶² “όχι του δήμου Ιτάνου στα γήπεδα γκολφ και μέτρα προστασίας των υδατικών πόρων”, “ο εφιάλτης των Γουβών: λατομείο Ανώπολης”, “περίπατος διαμαρτυρίας στα πεζοδρόμια του Ηρακλείου για τα δικαιώματα των πεζών”, “να σταματήσει το ανόητο έργο του φράγματος στον Αποσελέμη”, “Διαμετακομιστικός σταθμός: πάει το “όνειρο” και παραμένει... ο εφιάλτης!” από την Κίνηση πολιτών Μεσαράς για το Περιβάλλον,

¹⁶⁵⁶ Κρητικά Νέα, τ. 456, Μάρτιος 2008.

¹⁶⁵⁷ Κρητικά Νέα, τ. 457, Μάης 2008.

¹⁶⁵⁸ Κρητικά Νέα, τ. 458, Ιούνιος 2008.

¹⁶⁵⁹ Κρητικά Νέα, τ. 462, Οκτώβριος 2008.

¹⁶⁶⁰ Κρητικά Νέα, τ. 463, Νοέμβριος 2008.

¹⁶⁶¹ Κρητικά Νέα, τ. 464, Δεκέμβριος 2008.

¹⁶⁶² Φουρόγατος, τ. 77, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2008.

“σοβαρά προβλήματα υποβάθμισης του περιβάλλοντος στην περιοχή του Τσούτσουρα” από την οικολογική παρέμβαση Ηρακλείου, “η οικολογική ομάδα Ιεράπετρας και οι Αγροτικοί σύλλογοι σε συνεργασία”,¹⁶⁶³ κλπ.

Μέλος του ΓΕΩΤΕΕ μας απαντά στο ερώτημα, “Ποια είναι η σημερινή κατάσταση στο αγροτικό τοπίο της Κρήτης;”, ως εξής: “Ελλείψει κτηματολογίου υπάρχουν έριδες μεταξύ κρατών και ιδιωτών. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το κτηματολόγιο είναι πολύ σημαντικό καθώς καθορίζει χρήσεις γης και όχι ιδιοκτησίες. Αυτή την περίοδο βρισκόμαστε στην παράλληλη διαδικασία διαμόρφωσης κτηματολογίου και δασικών χαρτών. Επιπλέον, υπάρχουν έριδες ανάμεσα σε αγρότες και κτηνοτρόφους, επειδή οι κτηνοτρόφοι δεν σέβονται τις αγροτικές καλλιέργειες. Οι καταπατήσεις είναι πολύ συχνές με σκοπό να μετατραπεί μια αγροτική έκταση σε βοσκότοπο και τέλος η ανεξέλεγκτη βόσκηση είναι ένα μεγάλο θέμα.

Στην Κρήτη υπάρχουν πολλές περιοχές που είναι ιδιαίτερου φυσικού κάλους (όπως π.χ. οι περιοχές Natura) οι περιοχές όμως αυτές δεν προστατεύονται όσο θα έπρεπε από τις αυθαίρετες κατασκευές, την υπερβόσκηση, κ.λ.π.

Επιπλέον, παραδοσιακές καλλιέργειες όπως π.χ. φακή και άλλα ψυχανθή δεν καλλιεργούνται πλέον, ενώ υπάρχει και ο κίνδυνος να χαθούν οι ντόπιες ποικιλίες φυτών αφού χρησιμοποιούνται σπόροι και άλλο πολλαπλασιαστικό υλικό από άλλες περιοχές της Ελλάδας ή και το εξωτερικό. Το ΓΕΩΤΕΕ σε συνεργασία με ερευνητικούς και δημόσιους φορείς (ΕΘΙΑΓΕ, ΕΛΓΟ-ΔΗΜΗΤΡΑ, ΜΑΙΧ, ΤΕΙ, Περιφέρεια Κρήτης) πραγματοποιεί δράσεις για την διατήρηση τοπικών σπόρων και ντόπιων αρωματικών φυτών όπως η μαλοτήρα, ο δίκταμος κλπ., και έχει προτείνει την εγγραφή τους στον κατάλογο ειδικών ποικιλιών. Επίσης πραγματοποιείται έρευνα καταγραφής του γενετικού υλικού των ντόπιων φυτών με σκοπό την διαφύλαξη και αναπαραγωγή του”.

Τέλος, το “δραστήριο” έτος 2008 ξεκινάει η μελέτη διαμόρφωσης πλέγματος πεζοδρόμων και ανάπλασης κοινοχρήστων χώρων των οδών Κουρμούλη και Κριάρη στο Ρέθυμνο, καθώς και διαμόρφωση οικολογικού πάρκου-ζώνης γραμμικού περιπάτου και ανάδειξης του φυσικού τοπίου, από τον αρχιτέκτονα Θ. Παπαγιάννη και συνεργάτες,

Το 2009 και πάλι εν τάχει μας αποκαλύπτεται μέσω της αρθρογραφίας: “πολεοδομικές και χωροταξικές ανατροπές στο Ρέθυμνο”, “σκαθάρι αφανίζει φοίνικες στην Κρήτη”,¹⁶⁶⁴ “3^η έκθεση ελληνικού Λαϊκού πολιτισμού στο στάδιο ειρήνης και φιλίας”,¹⁶⁶⁵ “100 χρόνια ελληνικής λαογραφικής εταιρίας”,¹⁶⁶⁶ “Η Κρήτη έξω από τα κίνητρα για τα φωτοβολταϊκά”,¹⁶⁶⁷ “Ιδρύεται το Πανεπιστήμιο Ορέων”, “η UNESCO αποκλείει την Κνωσό λόγω αυθαιρέτων”,¹⁶⁶⁸ “Κρήτη: τοπία και άνθρωποι” το βιβλίο της Πηνελόπης Μασούρη,¹⁶⁶⁹ “Κοκτέιλ τοξικών σε νερό και αέρα στην Κρήτη αποκαλύπτει νέα υπηρεσία της Κομισιόν”, “το ΕΜΠ στις Σφακιανές Μαδάρες”,¹⁶⁷⁰ κλπ.

Στην Διάσταση, διαβάζουμε ξανά τον “απολογισμό της διοικούσας”, τα “επαγγελματικά διακαιώματα μηχανικών”, “Κρήτη και χωροταξικό σχεδιασμός”, “Η οικονομική κρίση πλήττει τις κατασκευές” για την “7^η συνδιάσκεψη περιφερειακών νησιωτικών τμημάτων ΤΕΕ - Πολιτιστική αρχιτεκτονική κληρονομιά και περιβάλλον - Η συμβολή τους στην Ανάπτυξη των νησιών μας”, ενώ πλήθος ημερίδων και σεμιναρίων με περιβαλλοντικά θέματα έχουν ξανά την τιμητική τους: “εφαρμογές ΑΠΕ σε κτίρια στην Κρήτη”, “ηλιακός κλιματισμός”, “ενεργειακή αξιοποίηση υπολειμμάτων ελιάς”, “εξοικονόμηση ενέργειας-εφαρμογές ΑΠΕ”, “σεμινάρια για τις ενεργειακές επιθεωρήσεις”, “εφαρμογές ηλιακού κλιματισμού”, “περιβάλλον-ανάπτυξη-άνθρωπος”, “τουρισμός και οικολογία”.¹⁶⁷¹ Στη συνέχεια, γίνεται ο απολογισμός

¹⁶⁶³ Φουρόγατος, τ. 78, Μάρτιος-Απρίλιος 2008.

¹⁶⁶⁴ Κρητικά Νέα, τ. 465, Ιανουάριος 2009.

¹⁶⁶⁵ Κρητικά Νέα, τ. 466, Φεβρουάριος 2009.

¹⁶⁶⁶ Κρητικά Νέα, τ. 468, Απρίλιος 2009.

¹⁶⁶⁷ Κρητικά Νέα, τ. 470, Ιούνιος 2009.

¹⁶⁶⁸ Κρητικά Νέα, τ. 471, Ιούλιος-Αύγουστος 2009.

¹⁶⁶⁹ Κρητικά Νέα, τ. 473, Οκτώβριος 2009.

¹⁶⁷⁰ Κρητικά Νέα, τ. 475, Δεκέμβριος 2009.

¹⁶⁷¹ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, τ. 39, Απρίλιος 2009.

δράσης του ΤΕΕ/ΤΔΚ 2007-2009, με άξονες αναφοράς το επάγγελμα, την επιστήμη και την ανάπτυξη, με πλειάδα αναφορών για τη συμβολή του τμήματος “προς μία αειφορική διαχείριση του περιβάλλοντος, των φυσικών πόρων και της ολοκλήρωσης των μεγάλων έργων υποδομής”, για την “ανάδειξη του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού ως βασικές προϋποθέσεις για την ισόρροπη ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος”, για την “ανάδειξη προστασία και διατήρηση της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς”, την “διεύρυνση της κοινωνικής πολιτικής του φορέα μας και των δεσμών με άλλους φορείς - περιφερειακά τμήματα και την τοπική κοινωνία”, ενώ αναφορά δίνεται και για τις “παρεμβάσεις-συμμετοχές Ν.Ε. Ρεθύμνου”.

Το έτος 2009, εγγράφεται στο Πρωτοδικείο Ηρακλείου και ο Σύλλογος Φίλων Περιβάλλοντος Σοκαρά. Μέλος του συλλόγου μας ενημερώνει, πως η γεωγραφική εμβέλεια του συλλόγου είναι: “Σύμφωνα με το καταστατικό η περιοχή δράσης είναι η Περιφερειακή Ενότητα Κόφινα και η ευρύτερη περιοχή του Δήμου Γόρτυνα”. Αναφορικά με το σκοπό του συλλόγου: “Σύμφωνα με το καταστατικό μας είναι η προστασία του δάσους της Φαραγγιανής Κεφάλας. Η ανάπτυξη βλάστησης στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου Γόρτυνα. Η ενημέρωση των πολιτών σε θέματα περιβάλλοντος. Η προστασία της φυσικής κληρονομιάς. Η συνεργασία με συλλόγους, φορείς που έχουν παρόμοιους σκοπούς”, ενώ για τα κυριότερα ζητήματα που έχουν απασχολήσει τον σύλλογο από την ίδρυσή του έως σήμερα, μας απαντούν: “Η προστασία του δάσους της Φαραγγιανής Κεφάλας. Δενδροφυτεύσεις σε διάφορα σημεία του Δημοτικού Διαμερίσματος Σοκαρά. Η διοργάνωση ημερίδων με θέματα σχετικά με το περιβάλλον. Η παρέμβαση σε επίπεδο Δήμου σε θέματα περιβάλλοντος. Η προστασία της χλωρίδας και πανίδας”. Αξίζει, επιπλέον, να αναφέρουμε την ιδιαίτερη σημασία που προσδίδουν ως σύλλογος στις επιπτώσεις της χρήσης φυτοφαρμάκων, καθώς τη θεωρούν ως τον κυρίαρχο παράγοντα επίδρασης στο τοπίο της περιοχής τους: “Έχουμε διοργανώσει ημερίδες αρκετές που προσπαθούμε να ευαισθητοποιήσουμε τους πολίτες να σέβονται τη φύση και το περιβάλλον. Η αλλαγή συμπεριφοράς δεν είναι εύκολη υπόθεση, όμως θεωρώ ότι κάτι έχουμε καταφέρει. Κυρίως θα έλεγα ότι επειδή η περιοχή δράση μας είναι αγροτική, η αλλαγή συμπεριφοράς εστιάζεται σε σχέση με τον περιορισμό της χρήσης των φυτοφαρμάκων και την προστασία του δάσους”.

Από εδώ και στο εξής, από την τεχνική επικαιρότητα της ανατολικής Κρήτης, θα παρουσιάσουμε μονάχα τις θεσμικές αναφορές στο τοπίο, μιας και στο σύνολό της η θεματολογία επαναλαμβάνεται, συν του γεγονότος ότι η παραταξιακή δραστηριότητα είναι ιδιαίτερος τονισμένη. Ως εκ τούτου, το έτος 2009, παρουσιάζεται το Ειδικό Σχέδιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό, για την Βιομηχανία και για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας, με σφραγίδα που απηχεί τις απόψεις του τμήματος ανατολικής Κρήτης για τα σχετικά θέματα.¹⁶⁷² **Ασφαλώς, τα ζητήματα του τοπίου, για πρώτη φορά είναι απολύτως τονισμένα, από θεσμικής σκοπιάς.** Επιπλέον, ένα ακόμη θέμα το οποίο στο εξής θα πυροδοτήσει ποικίλου τύπου αντιδράσεις, τόσο από τον τεχνικό κόσμο όσο και από την κοινωνία της Κρήτης, είναι ο σχεδιασμός για το νέο αεροδρόμιο στο Καστέλι Πεδιάδος.¹⁶⁷³

Το έτος 2010, τα μνημόνια κυριαρχούν στην ειδησεογραφία του έτους με την ίδια ένταση που εξακολουθεί να υπάρχει μέχρι και σήμερα, ωστόσο ανάμεσα στα πολλά άρθρα για το θέμα “κρίση”, εντοπίζουμε: “ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ”, “Κρήτη Α.Ε. για τον ΒΟΑΚ με την υποστήριξη της Παγκρητίου Ενώσεως”,¹⁶⁷⁴ “η κρίση χτυπάει τις τουριστικές επιχειρήσεις του νησιού”, “Περιφέρεια: συντονισμένες ενέργειες για κρητικό τουρισμό”,¹⁶⁷⁵ “η κρίση χτυπά την αγορά”, “πυρκαγιά στο φοινικόδασος Βάι”, “10 προτάσεις περιβαλλοντικών οργανώσεων Κρήτης για αποτελεσματική διαχείριση απορριμμάτων”, “αρχαιολογικά ευρήματα στην Ελεύθερνα”,¹⁶⁷⁶ “οι προκλήσεις της νέας εποχής για το κρητικό πολιτιστικό κίνημα”, “υλοποιούνται οι δεσμεύσεις για την προστασία της λίμνης του Πρέβελη”,¹⁶⁷⁷ “η ΠΑΕ έχει υποχρέωση να προστατέψει την φυσιογνωμία της Κρήτης”, “Περιφέρεια Κρήτης-εκστρατεία για

¹⁶⁷² Ταυ, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2008, τ. 81.

¹⁶⁷³ Ταυ, Μάρτιος-Απρίλιος 2009, τ. 83.

¹⁶⁷⁴ Κρητικά Νέα, τ. 476, Ιανουάριος 2010.

¹⁶⁷⁵ Κρητικά Νέα, τ. 480, Ιούνιος 2010.

¹⁶⁷⁶ Κρητικά Νέα, τ. 482, Αύγουστος 2010.

¹⁶⁷⁷ Κρητικά Νέα, τ. 484, Οκτώβριος 2010.

προστασία Βάι”,¹⁶⁷⁸ κλπ. Το αξιοσημείωτο βεβαίως είναι, ότι ούτε στον τύπο, ούτε και στα περιοδικά των κρητικών τμημάτων του τεχνικού επιμελητηρίου Ελλάδος, δεν γίνεται καμία αναφορά για την υπογραφή της Ελλάδας της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο. Δεν έχουμε εντοπίσει καμία αναφορά, σε κανένα έτος ανάλυσης της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Τέλος, εντοπίζουμε την παρέμβαση προς υπουργεία για την “Προώθηση των έργων υποδομών και περιβάλλοντος Ν. Χανίων στα πλαίσια του ΕΣΠΑ 2007-2013” και τις αντίστοιχες θέσεις του ΤΕΕ/ΤΔΚ, στο πλαίσιο αναπτυξιακής διημερίδας.¹⁶⁷⁹ Από το έτος 2010 και έπειτα δεν θα αναφέρουμε κάτι σχετικό με τις δράσεις του ΤΕΕ/ΤΔΚ, καθώς όπως ενημερωνόμαστε από το τμήμα ανατολικής Κρήτης, δεν υπάρχουν άλλα τεύχη προς αποδελτίωση. Ωστόσο, όπως είδαμε μέχρι τώρα, τον τεχνικό κόσμο της δυτικής Κρήτης απασχολούν κυρίως τα θέματα του ΒΟΑΚ, του ενεργειακού και χωροταξικού σχεδιασμού, ζητήματα αειφόρου περιβαλλοντικής διαχείρισης, κλπ.

Στο διαδίκτυο, εντοπίζουμε το καταστατικό του πολιτιστικού συλλόγου Παρασπορίου, ο οποίος ιδρύεται το έτος 2010, με έδρα το χωριό Παρασπόρι του Δήμου Σητείας και σκοποί του είναι: “Η ανάπτυξη των δεσμών και η καλλιέργεια των σχέσεων, η ανάπτυξη του πνεύματος αλληλεγγύης μεταξύ των μελών του, καθώς και με άλλους τοπικούς πολιτιστικούς, μορφωτικούς, ή πνευματικούς συλλόγους της χώρας. Η συμβολή στην πνευματική, πολιτιστική και κοινωνική ανάπτυξη των μελών και του τόπου μας. Η συνεργασία με επιστημονικούς, πνευματικούς οργανισμούς ή οργανώσεις και με κάθε άλλο φορέα με συναφείς σκοπούς. Η λήψη κάθε μέτρου γενικά για τη διατήρηση της λαϊκής παράδοσης και την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου. Η κατοχύρωση της ελεύθερης ανταλλαγής επιστημονικών πληροφοριών και της ελεύθερης διακίνησης κοινωνικών και φιλοσοφικών ιδεών, απαγορευμένης αυστηρά κάθε κομματικής επιδίωξης μέσω του συλλόγου. Ο εξωραϊσμός του χωριού μας, η ανάπλαση του ευρύτερου περιβάλλοντός του, η ανάδειξη ιστορικών, αρχιτεκτονικών ή φυσικών του μνημείων και η μέριμνα για την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων του”. Φαίνεται καθαρά, πώς ενώ ο κεντρικός άξονας των σκοπών επαναλαμβάνεται, εμπλουτίζεται παράλληλα και από το πνεύμα που προστάζει η σύγχρονη εποχή, με εμφανή τα σημάδια της αποκομματικοποίησης και της επιστημονικής κατεύθυνσης, ενώ τα ζητήματα ανάδειξης των μνημείων -πολιτιστικών και φυσικών- αποκτούν έναν πιο σφαιρικό ρόλο.

Το έτος 2011 διαβάζουμε για το “βραβείο Ακαδημίας Αθηνών στο λαογραφικό μουσείο Ρεθύμνου”, για τις “νέες ρυθμίσεις για περιοχές NATURA: ανατροπές στη δόμηση 125 περιοχών της Κρήτης”, για την “πτώση οικοδομικής δραστηριότητας”,¹⁶⁸⁰ το “Πολυτεχνείο Κρήτης: να γίνει επιστημονική έρευνα για Πετρέλαιο στην Κρήτη”,¹⁶⁸¹ τα “αιολικά πάρκα σε περιοχές NATURA”,¹⁶⁸² τις “ελλείψεις σε υποδομές”, το “κόκκινο στη δόμηση 70 υδροβιοτόπων της Κρήτης”, “ΚΑΣ: δυσκολότερα νέες οικοδομικές άδειες στις παλιές πόλεις Χανίων – Ηρακλείου”,¹⁶⁸³ για το “φεστιβάλ Μάταλα”. Επιπλέον, κυκλοφόρησε το βιβλίο με τίτλο “Λόγω τιμής” του Δημήτρη Ξυριτάκη, η “αναβίωση μετά από 20 χρόνια του Κλήδωνα στις Λίμνες”,¹⁶⁸⁴ για την “επαναχρησιμοποίηση υγρών αποβλήτων για άρδευση ελιάς στην Χερσόνησο”, για την “γιορτή Φτάζυμου στην Κρούστα”,¹⁶⁸⁵ για το “11^ο Κρητολογικό συνέδριο”,¹⁶⁸⁶ τα “αιτήματα και ψηφίσματα κρητικών σωματείων”,¹⁶⁸⁷ κλπ.

Το 2011 ιδρύονται μεταξύ άλλων και οι σύλλογοι, Δίκτυο Συλλόγων Μεσαράς,¹⁶⁸⁸ και ο πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Πιρουιανών “Αξέντι”, των οποίων έχουμε αποσπάσει απαντήσεις σχετικά με τους σκοπούς και τις δράσεις τους. Αναφορικά με το σκοπό των συλλόγων τους, μας απαντούν: α) “Ο συντονισμός και βοήθεια στη δράση των συλλόγων της Μεσσαράς. Η ανάδειξη της πολιτιστικής

¹⁶⁷⁸ Κρητικά Νέα, τ. 485, Νοέμβριος 2010.

¹⁶⁷⁹ Διάσταση Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΔΚ, τ. 40, 2010.

¹⁶⁸⁰ Κρητικά Νέα, τ. 487, Ιανουάριος 2011.

¹⁶⁸¹ Κρητικά Νέα, τ. 488, Φεβρουάριος 2011.

¹⁶⁸² Κρητικά Νέα, τ. 489, Μάρτιος 2011.

¹⁶⁸³ Κρητικά Νέα, τ. 491, Ιούνιος 2011.

¹⁶⁸⁴ Κρητικά Νέα, τ. 492, Ιούλιος 2011.

¹⁶⁸⁵ Κρητικά Νέα, τ. 493, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2011.

¹⁶⁸⁶ Κρητικά Νέα, τ. 495, Νοέμβριος 2011.

¹⁶⁸⁷ Κρητικά Νέα, τ. 496, Δεκέμβριος 2011.

¹⁶⁸⁸ Δευτεροβάθμιο όργανο.

κληρονομιάς. Η οργάνωση εκπαιδευτικών και άλλων δραστηριοτήτων για την ανάδειξη της Μεσσαράς. Η ανάδειξη του κοινωνικού ρόλου των πολιτών και ιδιαίτερα της γυναίκας. Η ανάδειξη της κρητικής διατροφής η ανάδειξη των αγροτικών – κτηνοτροφικών προϊόντων της Μεσσαράς. Η βοήθεια στην επίλυση των προβλημάτων της περιοχής. Η ενεργοποίηση των νέων της Μεσσαράς και αρκετοί άλλοι στόχοι,¹⁶⁸⁹ και β) “Ανάδειξη του τόπου και της ιστορίας του των ανθρώπων της περιοχής, σύμφιξη των ανθρώπινων σχέσεων, διατήρηση των σχέσεων των ομογενών με τον τόπο τους, σχέσεις και συνεργασίες με άλλους συλλόγους και φορείς”.¹⁶⁹⁰ Στην ερώτησή μας: “Κάποια εκδήλωση στο παρελθόν είχε ιδιαίτερη σημασία; Και σε τι νομίζετε ότι συνέβαλε;”, δεχόμαστε τις εξής απαντήσεις, αντίστοιχα: α) “Νομίζω ότι η γευσιγνωσία είναι καταξιωμένη δράση που συγκεντρώνει τους περισσότερους συλλόγους της Μεσσαράς και πλήθος κόσμου. Βοηθά στην ανάδειξη των προϊόντων και των παραγωγών της Μεσσαράς”. β) “Το πάτημα σταφυλιών με την έκθεση παραδοσιακών τοπικών προϊόντων συνέβαλε στην ανάδειξη των μνημείων που φανερώνουν την ιστορία της αμπελουργίας και την σημασία της στην Κρήτη”. Τέλος, αναφορικά με το κυρίαρχο παράγοντα επίδρασης στο τοπίο της περιοχής τους, μας απαντούν και πάλι αντίστοιχα: α) “Το θαλασσινό τοπίο του Λιβυκού Πελάγους”. β) “Ιστορία-μνημεία-φυσικό κάλλος”.

Ωστόσο, ένα ακόμη σωματείο ιδρύεται στην Κρήτη με την ξεχωριστή κατά τα άλλα επωνυμία: “Σύνδεσμος Ανάπλασης Εθιάς ο Προφήτης Ηλίας”. Στους σκοπούς του συλλόγου, διαβάζουμε: α) Η πολιτιστική ανάπτυξη και ανάπλαση του οικισμού της Εθιάς και της περί τον οικισμό ευρύτερης περιοχής. β) Η αναβάθμιση και προστασία του περιβάλλοντος. γ) Η διατήρηση των υπαρχόντων κτισμάτων του οικισμού και η αναστήλωση όσων από αυτά έχουν παραδοσιακό χαρακτήρα. ε) Η ανάπτυξη με κάθε πρόσφορο μέσο του βιοτικού, πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου των μελών και των κατοίκων του οικισμού και η με οποιοδήποτε τρόπο σύμφιξη των σχέσεων τους. στ) Η στενή συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση και άλλους φορείς. ζ) Η μέριμνα για την διατήρηση και συντήρηση των Ιερών Ναών και του Δημοτικού σχολείου του οικισμού της Εθιάς και η προσπάθεια για τη δημιουργία Ιεράς Μονής, σε συνεργασία με τους αρμόδιους εκκλησιαστικούς φορείς”. Κατόπιν κατ’ ιδίαν συνέντευξης που μας παραχώρησε ο πρόεδρος του συλλόγου στην εν λόγω περιοχή, πράγματι διαπιστώσαμε, πως οι μη αναμενόμενοι αυτοί σκοποί, πραγματοποιήθηκαν από την μεταξύ του συλλόγου, των κατοίκων και της τοπικής αυτοδιοίκησης συνεργασίας, σε μία μεγάλης κλίμακας επέμβαση, αναδιαμορφώνοντας πλήρως το κατά τ’ άλλα εγκαταλελειμμένο -λόγω της αστυφιλίας- αυτό χωριό.¹⁶⁹¹

Παράλληλα, το έτος 2011, συστήνονται στο ΤΕΕ/TAK οι εξής μόνιμες επιτροπές: ΜΕ προβολής και προώθησης των δράσεων και του έργου του ΤΕΕ/TAK, ΜΕ επαγγελματικών θεμάτων, ασφαλιστικού και αλληλεγγύης μηχανικών, ΜΕ μελετών δημοσίου, ΜΕ έργων δημοσίου, ΜΕ ιδιωτικών έργων και κατασκευών, ασφάλειας και υγιεινής στην εργασία, ΜΕ χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού και οικιστικού περιβάλλοντος, ΜΕ σύγχρονης αρχιτεκτονικής, δημοσίου χώρου, αρχιτεκτονικού κι μνημειακού αποθέματος και πολιτισμικών οσμώσεων του σύγχρονου κόσμου, ΜΕ αντισεισμικής και πολιτικής προστασίας, ΜΕ περιβάλλοντος, ΜΕ βιομηχανίας, έρευνας και νέων τεχνολογιών, ΜΕ Ν.Ε. Λασιθίου για θέματα Ιεράπετρας, ΜΕ Ν.Ε. Λασιθίου για θέματα Σητείας.¹⁶⁹² Λίγα τεύχη αργότερα, το περιοδικό θα σταματήσει την κυκλοφορία του,¹⁶⁹³ μιας και από ότι εικάζουμε, η κρίση έβλαψε και την εν λόγω δραστηριότητα.

Το έτος 2012, “ξεφούσκωσε η αγορά ακινήτων στην Κρήτη”,¹⁶⁹⁴ “τα ψέμματα για τις ανεμογεννήτριες αντικρούονται από Greenpeace, WWF και ΟΗΕ”,¹⁶⁹⁵ συγκροτείται το “νέο 7μελές Δ.Σ. παγκρήτιου

¹⁶⁸⁹ Δίκτυο Συλλόγων Μεσσαράς

¹⁶⁹⁰ Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Πιρουσιανών “Αξέντι”.

¹⁶⁹¹ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ.: Το μικρού μήκους ντοκιμαντέρ του Βασίλη Παναγιωτακόπουλου, με τίτλο “Το παλατάκι των Αορίων”, το οποίο κέρδισε το 1^ο βραβείο στον 1^ο Διαγωνισμό Ταινιών Τεκμηρίωσης για το Περιβάλλον και την Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών, του Ιδρύματος Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. Ο διαγωνισμός ήταν αφιερωμένος στον Θόδωρο Αγγελόπουλο.

¹⁶⁹² Ταυ, Μάρτιος-Απρίλιος 2011, τ. 95.

¹⁶⁹³ Τελευταίο τεύχος (Ν^ο 100) ήταν του Ιανουαρίου-Ιουνίου 2012, στο οποίο -μεταξύ άλλων- παρουσιάζονται ενδιαφέρουσες ομιλίες, μεταξύ των οποίων του Μ. Χαραλαμπίδη και του Δ. Φιλίππιδη.

¹⁶⁹⁴ Κρητικά Νέα, τ. 497, Ιανουάριος 2012.

¹⁶⁹⁵ Κρητικά Νέα, τ. 498, Φεβρουάριος 2012.

συλλόγου διευθυντών ξενοδοχείων”, παρουσιάζεται “ο άγνωστος πόλεμος για τα κρητικά κοιτάσματα”, στην “τελευταία απογραφή: η μισή Κρήτη κατοικεί στο Ηράκλειο”¹⁶⁹⁶ με τον πληθυσμό της να ανέρχεται στους 623.065 κατοίκους, “ανεργία στην Κρήτη”, υπογράφεται “σύμφωνο των νησιών για την επιβράδυνση αλλαγής κλίματος”, “κυνηγούν τα Κρι-Κρι”, “ξεμπλοκάρει η Επένδυση στο Κάβο Σίδερο Σητείας”,¹⁶⁹⁷ πραγματοποιείται “οικολογική εκδήλωση στα Σέλλια Αποκορώνου Χανίων”, γίνονται τα “εγκαίνια Ιερού ναού Αγίου Αριστείδη στα Κυνηγιανά - Μυλοποτάμου Ρεθύμνου”,¹⁶⁹⁸ “προς εξαφάνιση ενδημικά φυτά” της Κρήτης, πραγματοποιούνται “καζανέματα”, “μνημόσυνα και εθνικές επέτειοι” από πολιτιστικούς συλλόγους της Αθήνας,¹⁶⁹⁹ κλπ.

Την ίδια περίοδο στην Κρήτη, ξεκινούν και πραγματοποιούνται συναντήσεις πολιτιστικών συλλόγων στα Σείσαρχα, από τις οποίες προέκυψαν οι παρακάτω κοινές και ομόφωνα αποδεκτές προτάσεις, όπως διαβάζουμε από την επίσημη ιστοσελίδα του ιδρυθέντος πια Παγκρήτιου Δικτύου Πολιτιστικών Συλλόγων: “Α’ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ: Οι δεκαπέντε Πολιτιστικοί Σύλλογοι και οι εκπρόσωποι των Δικτύων Μεσσαράς, Δήμου Αγίου Νικολάου και πολιτιστικών Συλλόγων Κρήτης για την προστασία των μνημειακών ελαιοδένδρων. 1. Εκφράζουμε την βούληση μας για την συνέχιση των εργασιών που ξεκινήσαμε προκειμένου να ωριμάσουμε τους σκοπούς και τον χαρακτήρα δημιουργίας ενός Παγκρήτιου Δικτύου Πολιτιστικών Συλλόγων. 2. Για το σκοπό αυτό θα επιδιώξουμε ώστε στην επόμενη συνάντηση εργασίας που θα γίνει στο Βάμμο Αποκορώνου κάθε Σύλλογος να προσκαλέσει ακόμα 1 ή 2 Συλλόγους από την ευρύτερη περιοχή του Νομού του. 3. Συμφωνήσαμε πως η διαδικασία αυτή που προωθούμε θα πρέπει μέχρι το Σεπτέμβριο του 2013 να κορυφωθεί με ένα Παγκρήτιο Αντάμωμα Πολιτιστικών Συλλόγων”. Ενώ λίγο παρακάτω διαβάζουμε τους σκοπούς και στόχους του υπό ίδρυση Παγκρητίου Δικτύου: “1. Πρόκειται για Συντονιστικό όργανο για αλληλοενημέρωση και υποστήριξη του εθελοντικού έργου των Πολιτιστικών Συλλόγων της Κρήτης. 2. Μέλη μπορεί να γίνουν Σύλλογοι που το καταστατικό τους προβλέπει κυρίως πολιτιστικές δραστηριότητες. 3. Αξιοποιεί πόρους από διάφορες πηγές (διεθνείς, ευρωπαϊκές, εθνικές, χορηγίες κλπ.) για Παγκρήτιες δράσεις. 4. Ενισχύει και γενικά στηρίζει, με κάθε πρόσφορο τρόπο, δραστηριότητες των πρωτοβάθμιων πολιτιστικών Συλλόγων. 5. Οργάνωση συνεδρίων, ημερίδων και άλλων συναντήσεων για την μελέτη και επεξεργασία πολιτιστικών προβλημάτων. 6. Προστασία, ανάδειξη, προβολή και διάδοση πολιτιστικών και ιστορικών αξιών της Κρήτης. 7. Η αξιοποίηση των ψηφιακών δυνατοτήτων της σύγχρονης διαδικτυακής πληροφόρησης για την προώθηση των δραστηριοτήτων του. 8. Διεκδικεί περισσότερους πόρους για τον πολιτισμό κεντρικά και περιφερειακά για την ανάπτυξη του πολιτιστικού έργου στην Περιφέρεια. 9. Ενδυνάμωση της συνεργατικότητας, της αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξη μέσα από κοινές περιφερειακές και παγκρήτιες δράσεις”. Θεωρούμε πως το πιο πάνω δίκτυο, παρόλο που απ’ όλο γνωρίζουμε δεν συμπεριλαμβάνει το σύνολο των συλλόγων της Κρήτης αλλά σίγουρα πολλούς από τους κατά βάση “ενεργούς”,¹⁷⁰⁰ είναι δείκτης αναφοράς των σκοπών εν γένει. Μπορούμε σίγουρα να υποθέσουμε, πως η κρίση δημιούργησε την ανάγκη συσπείρωσης των πολλών συλλόγων μέσω ενός Παγκρητίου Δικτύου,¹⁷⁰¹ η δράση του οποίου μένει να φανεί στο μέλλον.

Το 2013 παρατηρείται “μαζική έξοδος κρητικών παραγωγών στις διεθνείς αγορές”, γίνονται “εκδηλώσεις όπου υπάρχουν κρητικοί για την επέτειο της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα”, αποδεικνύεται “πρωταθλήτρια στις απορροφήσεις του ΕΣΠΑ η περιφέρεια Κρήτης”,¹⁷⁰² “Εξαιτίας της κρίσης: στον αέρα όλοι οι σχεδιασμοί για βασικά έργα υποδομής στην Κρήτη”, εντείνεται η “μετανάστευση επιστημόνων για δουλειά”,¹⁷⁰³ πραγματοποιείται το “παγκόσμιο συνέδριο Κρητών: 100 χρόνια από την ένωση”,¹⁷⁰⁴ ενώ το “Μήνυμα παγκόσμιου συνεδρίου Κρητών: Να συνεργαστούμε, οι

¹⁶⁹⁶ Κρητικά Νέα, τ. 499, Μάρτιος 2012.

¹⁶⁹⁷ Κρητικά Νέα, τ. 502, Σεπτέμβριος 2012.

¹⁶⁹⁸ Κρητικά Νέα, τ. 503, Οκτώβριος 2012.

¹⁶⁹⁹ Κρητικά Νέα, τ. 504, Νοέμβριος 2012.

¹⁷⁰⁰ Η οποία έχει πλέον νομίμως συσταθεί.

¹⁷⁰¹ Παγκρήτια Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων ή αλλιώς Π.Ε.Π.ΣΥ.

¹⁷⁰² Κρητικά Νέα, τ. 506, Ιανουάριος 2013.

¹⁷⁰³ Κρητικά Νέα, τ. 507, Φεβρουάριος 2013.

¹⁷⁰⁴ Κρητικά Νέα, τ. 511, Ιούλιος- Αύγουστος 2013.

Κρήτες όλου του κόσμου για να ξεπεράσουμε την κρίση γρηγορότερα””. Επιπλέον, ξεκινάει τη λειτουργία του το “μουσείο γευσιγνωσίας και τέχνης στην Ανώσκειλη Χανίων”, πραγματοποιείται “Συνάντηση Καλυβιανών: επιστροφή στις ρίζες μας”, “επιμήκυνση τουριστικής περιόδου επιδιώκουν φορείς της Κρήτης”,¹⁷⁰⁵ “δεν απορροφούνται κονδύλια ΕΣΠΑ για έργα υποδομής”, αυξάνονται τα “υπερχρεωμένα νοικοκυριά”, “ξεκινά ο οργανισμός ανάπτυξης Κρήτης”,¹⁷⁰⁶ διαπιστώνεται ως “δύσκολη η διασύνδεση της Κρήτης με το ηπειρωτικό δίκτυο της ΔΕΗ”, πραγματοποιείται η “2^η παγκρήτια έκθεση στην Τεχνόπολη Αθηνών” από 28 έως 30 Μαρτίου 2014, πραγματοποιείται το “28^ο συνέδριο Μυλοποταμιτών” στο Φαράτσι Μυλοποτάμου, στις 17 Αυγούστου 2013,¹⁷⁰⁷ κλπ.

Στην β’ περίοδο του περιοδικού Φουρόγατος, εντοπίζουμε την εξής αρθρογραφία: “να υπερασπιστούμε το δημόσιο χώρο”, “γιατί ο λιγνίτης μας αρρωσταίνει”, “η Κρήτη στις πρώτες θέσεις σε καθαρισμούς ακτών”, “η Σαμαριά είναι πλούτος για τον τόπο”, “συμπάρασταση από Καναδά ενάντια στις εξορύξεις χρυσού”, “Ντοκιμαντέρ “ένας άλλος κόσμος””, “πρώτη πολιτική επιτυχία της εκστρατείας για το νερό”, κλπ, ενώ με αφορμή το αντιδημοκρατικό άνευ προηγουμένου πολιτικό ενέργημα κλεισίματος της ΕΡΤ, διαβάζουμε: “Η ΕΡΤ δεν είναι ένα κανάλι”.¹⁷⁰⁸

Τα έτη 2014 και 2015 δεν έχουν να παρουσιάσουν κάποια διαφοροποίηση αναφορικά με την επικρατέστερη επικαιρότητα, ούτε σχετικά με τις δράσεις και εκδηλώσεις των πολιτιστικών συλλόγων αλλά, τέλος, ούτε και με τις “φωνές” και διεκδικήσεις των περιβαλλοντικών ομάδων του νησιού. Αντιθέτως, παρατηρούμε μία επανάληψη ανοικτών θεμάτων. Ωστόσο, θα μεταφέρουμε και πάλι επιγραμματικά τίτλους αρθρογραφίας για τα παραπάνω έτη: “Πετρέλαιο στη νότια Κρήτη”,¹⁷⁰⁹ παγκρήτια εκστρατεία “ενάντια στην καταστροφή χημικών στη Μεσόγειο”, “παγκόσμιο ενδιαφέρον για τα βότανα της Κρήτης”, “στις βασιλόπιτες το πρώτο δίμηνο του έτους από τους Πολιτιστικούς Συλλόγους”¹⁷¹⁰ “ξενικό είδος εντόμου απειλεί το φοινικόδασος”,¹⁷¹¹ “αδειάζει η λίμνη Κουρνά - σκουπιδότοπος το Κεδρόδασος”,¹⁷¹² “3^η παγκρήτια έκθεση στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας”, “ο Ρίχτερ στο πανεπιστήμιο Κρήτης”,¹⁷¹³ “καλοκαιρινές πολιτιστικές εκδηλώσεις της ομοσπονδίας σωματείων Αποκορώνου Χανίων”, “όλοι μαζί γλεντάμε το καλοκαίρι στην Κρήτη”,¹⁷¹⁴ κλπ.

Το έτος 2014, ιδρύεται ο αστικός σύλλογος με την επωνυμία “Πολιτιστικός σύλλογος Καμινίων”, ο οποίος μας πληροφορεί ότι η γεωγραφική εμβέλεια του συλλόγου αφορά στην ομώνυμη περιοχή, η οποία “είναι μια εκτεταμένη περιοχή σε έκταση και με μεγάλο πληθυσμό”. Οι σκοποί του συλλόγου όπως μας τους μεταφέρει μέλος του συλλόγου, είναι: “πολιτιστική, κοινωνική και περιβαλλοντική ανάπτυξη της περιοχής μας, πνευματική ανάπτυξη, αισθητική καλλιέργεια, διάσωση και διάδοση της παράδοσης, δράσεις αλληλεγγύης σε ομάδες πληθυσμού που το έχουν ανάγκη, συνεργασία με άλλους συλλόγους με κοινούς στόχους”, ενώ ο κυρίαρχος παράγοντας επίδρασης στο τοπίο της περιοχής τους, παρόλο που δεν έγινε σαφής η ερώτηση, είναι: “(είναι λίγο ασαφής η ερώτηση σας..τοπίο οικιστικό δηλαδή τόπος ή μεταφορικά πολιτιστικό;) Ως τόπος αυτό που μας χαρακτηρίζει είναι η παραλιακή λεωφόρος και οι χώροι αναψυχής που δημιουργήθηκαν δίπλα στη θάλασσα”. Τέλος, στην σπουδαιότερη κατά την κρίση του δράσης τους, μας απαντά: “Θεωρούμε ότι ο εορτασμός του Κλήδονα βρίσκει αρκετά θετική επίδραση από τον κόσμο. Αγκάλιασαν και βοηθούν στην αναπαράσταση των δρώμενων καθώς και συμμετέχουν μαζικά στο γλέντι που ακολουθεί”.

Ενώ, στο πολυγραφώμενο -από άποψη πολιτικής επικαιρότητας- **έτος 2015**, δεν θα επεκταθούμε ιδιαίτερως. Ενδεικτικά και κλείνοντας την περιοδολόγησή μας, εντοπίζουμε την “Κρήτη: στις διεθνείς

¹⁷⁰⁵ Κρητικά Νέα, τ. 512, Σεπτέμβριος 2013.

¹⁷⁰⁶ Κρητικά Νέα, τ. 514, Νοέμβριος 2013.

¹⁷⁰⁷ Κρητικά Νέα, τ. 515, Δεκέμβριος 2013.

¹⁷⁰⁸ Παύλος Δασκαλάκης, στο: Φουρόγατος (Β’ περίοδος) τ. 5, Ιούνιος 2013.

¹⁷⁰⁹ Κρητικά Νέα, τ. 517, Φεβρουάριος 2015.

¹⁷¹⁰ Κρητικά Νέα, τ. 518 και 520, Μάρτιος-Απρίλιος 2014 και Ιούνιος 2004 αντίστοιχα.

¹⁷¹¹ Κρητικά Νέα, τ. 521, Ιούλιος-Αύγουστος 2014.

¹⁷¹² Κρητικά Νέα, τ. 523, Οκτώβριος 2014.

¹⁷¹³ Κρητικά Νέα, τ. 524, Νοέμβριος 2014.

¹⁷¹⁴ Κρητικά Νέα, τ. 522, Σεπτέμβριος 2014.

εκθέσεις ξενοδοχείων”, την “συντριπτική υπεροχή του Σύριζα”, τα “θετικά μηνύματα για τον τουρισμό”,¹⁷¹⁵ την απόφαση ότι “υπό προϋποθέσεις μπορούν να ενταχθούν τα κρητικά μνημεία στην UNESCO”, “στα τοπ ΑΕΙ βρίσκεται το Πανεπιστήμιο Κρήτης”, γίνονται τα “εγκαίνια για το μουσείο Χριστιανικής τέχνης”,¹⁷¹⁶ κ.α..

Ε.2.3.1. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 2005-2015

Στην παρούσα υποενότητα, προσπαθήσαμε και πάλι να καταγράψουμε τα κυρίαρχα θέματα που απασχόλησαν το νησί και τα οποία με τον έναν ή τον άλλο τρόπο διαμόρφωσαν -και εξακολουθούν να διαμορφώνουν- τα τοπία του. Φάνηκε με ευκρίνεια μέσω της επανάληψης, πως με την αυγή του 21^{ου} αιώνα και προς την μέχρι τώρα πορεία του, τα προς επίλυση ζητήματα για ένα “αιιφόρο” παρόν και μέλλον δεν βρίσκονται σε φάση ολοκληρωμένης διαχείρισης για το νησί, παρόλο που οι επιστημονικές φωνές για σχετικά ζητήματα έχουν ιδιαίτερος ωριμάσει. Αυτό, όμως, που κυρίως αποδεικνύεται στην παρούσα χρονική περίοδο, είναι πως τα λάθος πολιτικά ενεργήματα του παρελθόντος, βρέθηκαν στο προσκήνιο του παρόντος να δημιουργούν αδιέξοδο. Τα παραδείγματα πολλά: άρνηση ένταξης μνημείων στην UNESCO, καταπατήσεις περιοχών NATURA, αντιδράσεις για τη ρύθμιση του κτηματολογίου, επεκτάσεις σχεδίων πόλεων κλπ, είναι κάποια από τα θέματα τα οποία απασχόλησαν τόσο την προηγούμενη περίοδο, όσο και την παρούσα και όπως όλα δείχνουν και τη μελλοντική.

Στην τεχνική επικαιρότητα, παρατηρήσαμε τάσεις επανάληψης στα ζητήματα που απασχολούν τον τεχνικό κόσμο του νησιού, με την μοναδική ίσως διαφοροποίηση να έγκειται στο γεγονός ότι διακρίναμε έντονη παραταξιακή δραστηριότητα στον εν λόγω χώρο. Ωστόσο, εξαίρεση για το υπό διερεύνηση ζήτημα, αποτελεί η σύσταση της μόνιμης επιτροπής “Μ.Ε. Διατήρηση και Ανάδειξη Αρχιτεκτονικής Τοπίου”, από την Ν.Ε. Ρεθύμνου, το έτος 2005, περιεχόμενο το οποίο εντοπίσαμε για πρώτη φορά με γνώμονα την εν λόγω συνθήκη.

Επιπλέον, ο τουρισμός έχει πλέον δυναμικά καταστεί ως ο πολυτιμότερος οικονομικός τομέας της Κρήτης, που άλλοτε δημιουργεί ευκαιρίες και άλλοτε προβλήματα. Κυρίως όμως, η “υποδοχή” του στο νησί γέννησε και όλες τις σχετικές -κυρίως έμμεσες- με το τοπίο διεκδικήσεις, ως συνιστώσα του περιβάλλοντος, γεγονός που φάνηκε στο σύνολο των υπό διερεύνηση χρονικών περιόδων. Επί του παρόντος, ενδιαφέρον παρουσιάζει στο νησί, η ιδιαίτερα αποφασιστική κινητοποίηση των οικολογικών ομάδων στο πλαίσιο συντονισμού ενός παγκρήτιου δικτύου, με την αυγή του 21^{ου} αιώνα. Αξιοσημείωτο δε είναι, πως από τους κόλπους των ομάδων αυτών αναδύεται με μεγάλη αποφασιστικότητα η διεκδίκηση για διαφύλαξη του τοπίου της Κρήτης, ενώ αισιόδοξο συμπέρασμα αποτελεί το γεγονός, πως σε κάθε νέα -χωρίς κοινή ωφέλεια για το νησί- απόφαση, βρίσκει αντίλογο από τις οικολογικές ομάδες, με θετική αποτίμηση και για το τοπίο.

Στην εν λόγω χρονική περίοδο, παρατηρείται επίσης, -πιθανότατα- λόγω οικονομικής κρίσης -μιας και ταυτίζεται με την εν λόγω συγκυρία-, μία τάση συσπείρωσης σε όλα τα επίπεδα. Θα μπορούσαμε, επιπλέον, να υποθέσουμε πως και τα δύο δίκτυα στα οποία αναφερθήκαμε, δηλαδή τόσο των πολιτιστικών όσο και των περιβαλλοντικών συλλόγων, για λόγους μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας των επιμέρους διεκδικήσεών τους, ενώνουν δυνάμεις και φωνές. Αυτό, σαν συμπέρασμα, δείχνει μία συμβατότητα ως προς το σκοπό τους, που από τη μία μεταφράζεται εν ολίγοις ως “διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς” και από την άλλη ως “προστασίας του περιβάλλοντος”, αντίστοιχα. Ωστόσο, συχνά είδαμε πολιτιστικούς συλλόγους να εντάσσονται στον σκοπό τους και την παράμετρο *περιβάλλον*, όπως αντιστοίχως παρατηρήσαμε να εντάσσεται στους περιβαλλοντικούς συλλόγους η παράμετρος *πολιτιστική κληρονομιά*. Παρ’ όλους, λοιπόν, τους σαφείς διαχωρισμούς τους, φαίνεται να υπάρχουν κοινά σημεία, τα οποία ίσως να μπορούσαν απόλυτα να συγκεραστούν σε μία ολιστική (αν όχι πολιτισμική) θεώρηση της έννοιας *τοπίο*.

¹⁷¹⁵ *Κρητικά Νέα*, τ. 526, Ιανουάριος 2015.

¹⁷¹⁶ *Κρητικά Νέα*, τ. 527, Φεβρουάριος 2015.

Το πολύπλοκο και οικονομοκεντρικό παγκόσμιο σύστημα, στο οποίο όλοι οι κάτοικοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και της Μεσογείου ειδικότερα διαβιούν στον 21^ο αιώνα, είναι μία συνθήκη η οποία άλλοτε διευκολύνει και άλλοτε δυσκολεύει. Επί του παρόντος, τα ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος ευνοήθηκαν και τέθηκαν σε σοβαρή βάση κυρίως μέσω της Ευρωπαϊκής νομοθεσίας, η οποία εάν απουσίαζε ίσως στο παρόν να μην αναδυόταν καμία ελπίδα, στο σύνολο των λάθος εγχώριων πολιτικών αποφάσεων και ενεργημάτων. Επίσης, η *Ευρωπαϊκή σύμβαση για το Τοπίο*, ίσως στο μέλλον αποτελέσει σημαντική πηγή διεκδίκησης δικαιωμάτων για το τοπίο. Ωστόσο, παραμένουμε σκεπτικά αισιόδοξοι στο πλαίσιο ορισμών οι οποίοι μπορούν να παρερμηνευτούν είτε να “αλλοιωθούν”. Στην Κρήτη, ελλείπει χωροταξικού σχεδιασμού, με ένα ιδιοκτησιακό καθεστώς σε σύγχυση, παραμονής στην συμβατική ενεργειακή κατανάλωση και κυρίως χωρίς ολοκληρωμένο κτηματολόγιο το οποίο θα καθόριζε χρήσεις γης με σαφήνεια, τα θέματα είναι ανοικτά αναφορικά με ό,τι θα μπορούσε να αποκαλέσει κανείς ως *τοπίο*, αλλά κυρίως μιας επικείμενης θεσμικής διαχείρισής του.

Στο κλίμα όσων προηγήθηκαν, και κλείνοντας, ενδιαφέρει παρουσιάζει η άποψη καθηγητή Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, στην ερώτησή μας: “Τι πιστεύετε ότι πρέπει να αλλάξει; Είστε αισιόδοξος/η για την μελλοντική προστασία του τοπίου στην Κρήτη;”, μας απαντά: “*Η παιδεία και το συμφέρον πρέπει να τύχουν εναρμόνισης με σκοπό την αναδιοργάνωση του τοπίου. Το κρητικό τοπίο είναι εύθραυστο τοπίο και καθότι δεν ανήκει σε μία γενιά, οφείλουν να συζητούνται και να διασφαλίζονται κάποιοι όροι προστασίας του. Δεν είμαι αισιόδοξος. Πρέπει να διευκρινίσουμε τους όρους για τους οποίους το κρητικό τοπίο αντιμετωπίζεται με πρακτικές εδαφοκυριαρχίας. Παραδείγματα αποτελούν οι μη διευθετημένες συγκρούσεις ελλείψει κτηματολογίου, η αντιπαραγωγική κτηνοτροφία σε βάρος του τοπίου κά. Να στραφούμε σε μία ποιητική του τοπίου όπως οι παλαιότερες γενιές, οι οποίες μετείχαν του τοπίου*”.

Μία τέτοια θεώρηση, ίσως να φαντάζει ουτοπία, στο σύγχρονο οικονομοκεντρικό μοντέλο διαβίωσης. Ωστόσο στην Κρήτη, οι συνθήκες προς μία τέτοια κατεύθυνση είναι μόνιμα παρούσες. Ένα μεγάλο νησί, στη μέση σχεδόν της Μεσογείου, οι κάτοικοι του οποίου έχουν την ικανότητα να αναπροσαρμόζουν συνεχώς -μέσω έντονων διεκδικήσεων- τις συνθήκες που το αφορούν, και με τάσεις συσπείρωσης και γόνιμης αλληλεπίδρασης, αντιμέτωποι κυρίως με την ίδια την φύση, θεωρούμε πως είναι δυνατά σε θέση να στραφούν ξανά προς μία φιλική στο τοπίο στάση, αρκεί πρωτίστως να μετέχουν ενεργά στις πολύπλοκες καταστάσεις που το διαμορφώνουν, σε βαθμό αλλοίωσης.

Αιολικό πάρκο στην ενδοχώρα των Χανίων.
(πηγή διαδικτυο)

Κοσμοσυρροή και τα πούλμαν σε αναμονή κατά τους καλοκαιρινούς μήνες στο Ελαφονήσι Χανίων.
(πηγή διαδικτυο)

Ε.3. Το τοπίο ως άλλος Μινώταυρος

Η παρούσα έρευνα, είχε σαν σκοπό να διερευνήσει τον χειρισμό του όρου *τοπίο* μέσα από τις δράσεις και τις τοποθετήσεις, -άλλοτε με άμεσο και άλλοτε με έμμεσο τρόπο-, διαφόρων κοινωνικών ομάδων της Κρήτης, από την Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα. Η έρευνα ξεκίνησε με την προϋπόθεση πως διαχείριση τοπίου με ολοκληρωμένο θεσμικό τρόπο στην χώρα μας δεν υφίσταται παρά το γεγονός ότι το τοπίο εντάσσεται στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 24 παρ. 1 του Συντάγματος, όσο και σ' εκείνο του άρθρου 21 του Ν. 1650/1986 όπως ισχύει σήμερα, ενώ έχει κυρωθεί νομοθετικά και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο με τον Ν. 3827/2010. Όσον αφορά την ενσωμάτωση του τοπίου στον χωρικό σχεδιασμό παρατηρείται ότι από την κύρωση της σύμβασης για το τοπίο στην Ελλάδα και έπειτα, έχουν γίνει εντοπισμένες μόνον ρυθμίσεις και το ζήτημα της προστασίας και διαχείρισής του έχει ενσωματωθεί εν μέρει στο χωρικό σχεδιασμό, μέσω της αναθεώρησης των Περιφερειακών Πλαισίων Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης, αν και εντοπίζεται ήδη από το 2006 στο περιεχόμενο των στρατηγικών μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων, και στο Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις ΑΠΕ κι εκεί όμως μόνον όσον αφορά στην ένταξη των αιολικών πάρκων στο τοπίο. Φαίνεται πως βάσει των σημερινών συνθηκών, παραμένει δύσκολη υπόθεση μια επικείμενη ολοκληρωμένη θεσμική διαχείριση του τοπίου στην Ελλάδα μέσω της ενεργοποίησης και πραγμάτωσης όλων των σχετικών διατάξεων, συνταγματικών και κοινής νομοθεσίας ή και της έκδοσης κανονιστικών

πράξεων. Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η χώρα διανύει μια περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης με σημαντική διαφοροποίηση προτεραιοτήτων εφαρμογής αλλά και σε χρόνια προβλήματα και δυσκαμψίες της ελληνικής νομικής και κοινωνικής πραγματικότητας που παραμένουν ακόμη και σήμερα ως ζητούμενο, όπως η μη ολοκλήρωση του Κτηματολογίου και των δασικών χαρτών, η έλλειψη ολοκληρωμένου χωροταξικού σχεδιασμού, το χαώδες ιδιοκτησιακό καθεστώς, η μεγάλης έκτασης αυθαιρεσία¹⁷¹⁷ και η αντίστοιχη δυσλειτουργία του ελεγκτικού μηχανισμού επιβολής κυρώσεων, στην ήδη διαμορφωμένη “δημοκρατία των κομμάτων”, που δεν αφήνει πολλά περιθώρια ουσιαστικής επέμβασης. Πρωτίστως, όμως οι δυσκολίες ανάγονται στη σφαίρα των κυρίαρχων νοοτροπιών και κυρίως από πού αυτές πηγάζουν. Με μεγάλη ευκρίνεια, διαπιστώνει κανείς πώς στην Κρήτη επικρατεί μια θεμελιωδώς λανθασμένα διαμορφωμένη αντίληψη για την έννοια “χώρος” εν γένει, όπως εύλογα αναδεικνύεται από τα δημοσιεύματα της εποχής, μέσω των πολιτικών αποφάσεων που επικράτησαν την τεσσαρακονταετία που εξετάσαμε.

Οι ποικίλοι ορισμοί για το τοπίο έχουν ευκρινώς αναδειχθεί στο θεωρητικό μέρος του παρόντος με κορυφαία -ίσως- εκδήλωσή τους την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο με σημαντικές κανινοτομίες,¹⁷¹⁸ η οποία ουσιαστικά προς το παρόν, παραμένει “ανεκμετάλλευτη” στην χώρα μας. Επιπλέον, εκθέσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο και τους προσανατολισμούς, όπως έχουν αναλυθεί στο πλαίσιο επιστημονικών συναντήσεων¹⁷¹⁹ από ερευνητές που ασχολούνται επίσημα στη χώρα μας με τα σχετικά ζητήματα, και οι οποίοι θα μπορούσαν με προσεκτικό τρόπο να εφαρμοστούν στο νησί της Κρήτης, με μία καθολική συμμετοχή των συλλογικοτήτων -με πολιτιστικό και περιβαλλοντικό περιεχόμενο- του νησιού, οι οποίοι διαχέονται στο σύνολό της, στο πλαίσιο μιας περιφερειακής δομής που θα ασχολείται με το τοπίο και την προστασία του. Ωστόσο, από την παρούσα έρευνα ανέκυψαν αρκετές παρερμηνείες, τις οποίες θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε καταληκτικά.

Ε.3.1. Συμπεράσματα κυρίαρχων δράσεων

Η συλλογική πρωτοβουλία, γνώρισε μεγάλη άνθιση κατά την υπό μελέτη περίοδο στην Κρήτη, της οποίας το βασικότερο δημόσιο κίνητρο αποτέλεσε “η αγάπη για τον τόπο”. Ωστόσο, η δράση τους κυμάνθηκε από την σεμνή μέχρι την σκανδαλώδη παρέμβαση στον χώρο. Η μεγαλύτερη ίσως παρέμβαση αποδίδεται στο τεράστιο οδικό δίκτυο που έχει διαμορφωθεί στο νησί, κατακερματίζοντας το τοπίο σε διακριτά τμήματα εδαφοκυριαρχίας, προσομοιωμένα στις σύγχρονες ανάγκες, μιας εύκολα προσβάσιμης “οικονομίας”.

Δεν είναι δυνατόν να προβούμε σε γενικεύσεις που να αφορούν στη διαχείριση του χώρου από τις συλλογικότητες του νησιού εν γένει, καθώς η μεγάλη έκταση του νησιού, η ποικιλομορφία του αναγλύφου του - η οποία διαμορφώνει ποικίλες διασυνδέσεις του ορεινού με το πεδινό και του αστικού με το αγροτικό-, αλλά κυρίως, η -σε μεγάλο βαθμό- άρνηση συμμετοχής του υπό εξέταση πληθυσμού στην παρούσα έρευνα, δεν μας το επιτρέπει.¹⁷²⁰

¹⁷¹⁷ Κατά την διάρκεια των τελικών διορθώσεων του παρόντος, και μετά την φονική πυρκαγιά που έπληξε την ανατολική Αττική την 23^η Ιουλίου του 2018, έχουν ξεκινήσει μαζικές κατεδαφίσεις αυθαιρέτων κτισμάτων και κατασκευών που βρίσκονται στον αιγιαλό και σε δασικές εκτάσεις σε ολόκληρη την Ελλάδα.

¹⁷¹⁸ Οι καινοτομίες αυτές έγκεινται: 1) κυρίως στον ορισμό της μέσω του οποίου το τοπίο αποδεσμεύεται από την αξιακή φόρτιση και περιλαμβάνει κάθε τοπίο, 2) στην συμμετοχική διαδικασία η οποία λαμβάνεται σοβαρά υπόψη καθώς ενσωματώνεται η εμπλοκή του κοινού (φυσικά και νομικά πρόσωπα, συλλογικότητες κλπ), 3) στην εκπαίδευση των πολιτών όσο και 4) στην ευρωπαϊκή διάσταση των τοπίων με δυνατότητες ευρωπαϊκών συνεργασιών, αποδεικνύοντας πως η έννοια του τοπίου δεν έχει σύνορα. Βλ.: Ευπραξία - Αίθρα Μαριά, «Καινοτόμα εργασία για την προστασία της βιοποικιλότητας : η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο και ο κυρωτικός νόμος 3827/2010», (συμβολή σε Τιμητικό Τόμο), σελ. 539-562 στο : Μνήμη Καθηγητή Γιώργου Παπαδημητρίου II «Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ISBN 978-960- 445-971-1, 2013.

¹⁷¹⁹ Βλ.: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010.

¹⁷²⁰ Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να κάνουμε κάποιες υποθέσεις σχετικά με την άρνηση συμμετοχής του υπό εξέταση πληθυσμού. Αρχικά και κυρίαρχα, υποθέτουμε, πως καθώς η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε στα άκρως ανατρεπτικά χρόνια της κρίσης, κατά την διάρκεια των οποίων υπήρξε εμφανής αλλαγή στάσεων και συμπεριφορών στην κοινωνία εν γένει,

Ωστόσο από τα τεκμήρια της έρευνας, φαίνεται πως υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις στις μεταξύ τους δράσεις. Για παράδειγμα, πολιτιστικοί σύλλογοι οι οποίοι αναπτύχθηκαν στα αστικά κέντρα φαίνεται πως έχουν ένα περισσότερο φιλολογικό και κοινωνικό χαρακτήρα, ενώ σύλλογοι οι οποίοι αναπτύσσονται σε απομακρυσμένα μέρη, διεκδικούν “ανάγκες” τις οποίες το επίσημο κράτος δεν μπορεί να καλύψει με τρόπο οργανωμένο, μετατρέποντας τη δράση τους άλλοτε ως “ψυχαγωγική”, και άλλοτε ως “διαχειριστική”. Επιπλέον, σε περιοχές όπου η μετανάστευση σημείωσε μεγάλη αύξηση, η ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων αναπτύχθηκε και από τους εσωτερικούς μετανάστες ως ένδειξη επαφής με τον τόπο καταγωγής ως άλλη “χαμένη Αρκαδία”. Από την άλλη, σύλλογοι τόσο στο νησί της Κρήτης όσο και στην πρωτεύουσα με την ίδια σχεδόν επωνυμία, συνεργάζονται με σκοπό την άσκηση πίεσης στα κέντρα λήψεως αποφάσεων, με βοήθ και τα έντυπα μέσα -όπως η εφημερίδα *Κρητικά Νέα*-, στο ρόλο διαμεσολαβητή κυρίως για την κοινοποίηση των δράσεών τους όσο και για την επιπλέον άσκηση πίεσης. Τέλος, ενώ η ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων αναπτύχθηκε από άκρη σ’ άκρη στο νησί, η ίδρυση περιβαλλοντικών συλλόγων κυρίως αναπτύχθηκε σε περιοχές που αναδείχθηκαν σχετικοί προβληματισμοί. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, προκύπτει με σαφήνεια μέσω των δημοσιευμάτων, ο έμμεσος προσδιορισμός του χώρου, άλλοτε μέσω διεκδικήσεων χωρίς σχεδιασμό και άλλοτε μέσω “αντιδραστικών” επεμβάσεων.

Οι πιο πάνω διαπιστώσεις, γεννούν πλήθος ερευνητικών προκλήσεων, όπως για παράδειγμα, πώς αντιλαμβάνονται οι σύλλογοι της υπαίθρου τις έννοιες “χώρος”, “τόπος” και “τοπίο” και πώς οι σύλλογοι της πόλης; Πώς αντιλαμβάνονται οι πολιτιστικοί σύλλογοι τις παραπάνω έννοιες και πώς οι περιβαλλοντικοί σύλλογοι; Και τέλος και κυριότερο, ποιες διεκδικήσεις προτάσσουν στις δράσεις τους για όλες τις παραπάνω έννοιες που τις αφορούν;¹⁷²¹

Κάνοντας μια πιο αναλυτική αποτίμηση των δεδομένων που προηγήθηκαν, την μεγαλύτερη άνθιση συλλόγων γνώρισαν οι ενώσεις ατόμων με πολιτιστικό κυρίως σκοπό, ενώ με την αυγή του 21^{ου} αιώνα δυναμική εμφάνιση κάνουν και οι ενώσεις προσώπων με περιβαλλοντικό σκοπό. Αφενός μεν διαπιστώνεται ένας κατακερματισμένος τρόπος διεκδίκησης για σωτηρία, άλλοτε της πολιτιστικής κληρονομιάς και άλλοτε του φυσικού περιβάλλοντος, -τάσεις που “συγχρονίζονται” με την εποχή ανάδυσής τους αντίστοιχα- αφετέρου δε διαπιστώνεται έντονη “αφοσίωση”, στη βάση των ως άνω “τόπων” ενδιαφέροντος. Πιο συγκεκριμένα, οι περιβαλλοντικοί σύλλογοι και κυρίως όσοι μετέχουν του Παγκρητίου δικτύου οικολογικών οργανώσεων, έχουν **ρόλο παρεμβατικό** στα θέματα που άπτονται των στόχων τους, ενώ οι πολιτιστικοί σύλλογοι φαίνεται να έχουν κυρίως **ρόλο διαμεσολαβητικό**. Σε κάθε περίπτωση, προτάσσεται με σαφήνεια η έννοια *τόπος* εκατέρωθεν.

Για τους πολιτιστικούς συλλόγους, η *διαμεσολάβηση* εκδηλώνεται ανάμεσα στην τοπική -με την έννοια είτε της καταγωγής είτε της κατοίκησης- κοινωνία και την πολιτική σκηνή, με σκοπό την άμεση παρέμβαση κάλυψης -άλλοτε τοπικών και άλλοτε παγκρήτιων- αναγκών, αλλά κυρίως με σκοπό την διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης και της παράδοσης, σαν αντίδραση στην πολύπλοκη παγκόσμια διάσταση που λαμβάνει η σύγχρονη διαβίωση. Και ενώ -στο σύνολό τους- οι πολιτιστικοί σύλλογοι στην Κρήτη δεν φαίνεται να αγνοούν την επιρροή από εξωτερικούς παράγοντες που επιδρούν και στα τοπία της, ωστόσο “αντιστέκονται” μη λαμβάνοντας πάντα συμμετοχή σε πραγματικό χρόνο στις εξελίξεις που την αφορούν, και όταν το κάνουν η λύση δίνεται κυρίως στην “επιστροφή στις ρίζες”.¹⁷²²

Η έννοια του *συγκρητισμού* είναι έντονα παρούσα στον υπό εξέταση πληθυσμό, ενώ η αναλογία του κινήτρου και της κλίμακας, διαμορφώνει επιμέρους “μεγέθη” συγκρητισμού. Για παράδειγμα, όταν το κίνητρο είναι η καλύτερη διαβίωση στο χωριό -μέρος καταγωγής είτε κατοίκησης-, τα μέλη του υπό ίδρυση σωματείου συσπειρώνονται ώστε να διεκδικήσουν την κάλυψη των αναγκών τους αλλά και την προβολή του μέσω μιας “παραδοσιακής” διασκέδασης, που φέρνει κοντά τα αποξενωμένα -λόγω της έντονης αστυφιλίας- μέλη του. Από την άλλη, όταν ο σκοπός είναι παγκρήτιος, τα μέλη διαφορετικών

επικράτησε μία αντίδραση και μία τάση επαναπροσανατολισμού σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, συνειδησιακές συγκυρίες οι οποίες δεν ευνόησαν την δική μας σκοπιμότητα. Επιπροσθέτως, ένας ακόμη λόγος άρνησης συμμετοχής θα μπορούσε να αφορά στην μη κατανόηση των σκοπών που η εν λόγω έρευνα εξυπηρετεί, όσο και το σκοπό της ερευνητικής σκοπιμότητας εν γένει.

¹⁷²¹ Σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και σε περιόδους οικονομικής ευμάρειας αντίστοιχα;

¹⁷²² Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε -σύμφωνα με το Νίκο Σκουτέλη- μία μελέτη που να αφορά στην επιρροή που άσκησε το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, στη συνείδηση των σύγχρονων Κρητών, και πώς αυτή αποδίδεται σε ζητήματα πρόσληψης του τόπου.

συλλόγων συσπειρώνονται με σκοπό και πάλι μία αντίστοιχη διεκδίκηση μεγαλύτερου εύρους. Αξίζει επιπλέον να σημειώσουμε, πως πολιτικά πρόσωπα είναι σε κάθε περίοδο παρόντα στις επίσημες δράσεις των περισσότερων πολιτιστικών σωματείων, δείχνοντας με τον έμμεσο αυτό τρόπο την συγκατάβασή τους σε ένα δίκτυο συμφερόντων το οποίο οργανώνει τον χώρο, χωρίς πάντοτε επίσημο σχεδιασμό.

Αναφορικά με τους περιβαλλοντικούς συλλόγους και κυρίως όσων μετέχουν στο παγκρήτιο δίκτυο, η δράση τους είναι *παρεμβατική* σε πραγματικό χρόνο, με τρόπο αρκούντως αποτελεσματικό, σε ζητήματα που αφορούν και στο τοπίο, που επί του παρόντος εξετάζουμε. Φαίνεται πως η ίδρυση των περισσότερων συλλόγων αυτού του ενδιαφέροντος, είχαν σαν κίνητρο την εποπτεία διαδικασιών που είτε είχαν σκοπό να αναπτυχθούν είτε αναπτύχθηκαν στον τόπο ανάδυσης των εκάστοτε συλλόγων, και θέλησαν να συμμετέχουν στις διαδικασίες μέσω επίσημων και οργανωμένων δράσεων. Η θεματολογία ποικίλει, με σημείο εστίασης την προστασία του περιβάλλοντος. Η δράση τους είναι σύντομη μεν, δραστήρια δε, με βασικότερο ίσως στοιχείο, την σε πραγματικό χρόνο αντιμετώπιση των συνθηκών που επιβαρύνουν κυρίως το περιβάλλον αλλά και τα τοπία της Κρήτης. Πρόκειται για μία δραστηριότητα η οποία -όπως όλα δείχνουν- θα παραμείνει ενεργή και στο μέλλον.

Ε.3.2. Περιβάλλον και Παράδοση οι “τόποι” της παρερμηνείας

Από την συνολική ερευνητική διαδικασία, αναδύθηκαν δύο κυρίαρχες παράμετροι οι οποίες ανέδειξαν τις έννοιες *τοπίο* και *τόπος* αντίστοιχα. Αυτές ήταν το *περιβάλλον* και η *παράδοση*,¹⁷²³ και θα σταθούμε σ’ αυτές, επιχειρώντας μία συνοπτική επισκόπηση στο πλαίσιο αναδυόμενων τάσεων που επηρεάζουν το παρόν ποικιλοτρόπως, μιας και η σχέση *φύση-πολιτισμός* φαίνεται να περνά από έναν σύγχρονο, -πολιτικοποιημένο κατά τ’ άλλα- λαβύρινθο και προάγει τις σχετικές παρερμηνείες, οι οποίες χρήζουν αποσαφήνισης.

Για το νησί της Κρήτης, λοιπόν, ο επικρατέστερος παράγοντας της σύγχρονης ρητορικής για την “προστασία του τοπίου” της, στάθηκε η εκρηκτική ανάπτυξη του τουρισμού και των Α.Π.Ε. και ό,τι αυτά συνεπάγονται κυρίως στα θέματα αειφόρου περιβαλλοντικής διαχείρισης και διαβίωσης. Αντίστοιχα, η εκτεταμένη και σχεδόν καθολικά υποστηριζόμενη έννοια της παράδοσης από την κρητική κοινωνία, αποτελεί τον επικρατέστερο παράγοντα της σύγχρονης ρητορικής για την “προστασία του τόπου”.

Στον αντίποδα των νέων προκλήσεων, άλλοτε η ιστορία και η παράδοση προτάσσονται ως “δικλείδες ασφαλείας” από τους πολιτιστικούς συλλόγους,¹⁷²⁴ για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απήχυσή τους στην τοπική κοινωνία, σαν αντίδραση στον παγκόσμιο πολιτισμικό “οδοστρωτήρα”, και άλλοτε το περιβάλλον, το οποίο εξίσου προτάσσεται ως “δικλείδα ασφαλείας” για μία αειφόρο διαβίωση από τους περιβαλλοντικούς συλλόγους, για την εξίσου όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απήχυσή τους από την τοπική κοινωνία, με θεώρηση παγκόσμια που ζητά τοπική δράση. Βλέπουμε, λοιπόν, πως τα κίνητρα είναι αντιστρόφως ανάλογα για τις δύο αυτές κατηγορίες συλλόγων. Βεβαίως, οι σκοποί των καταστατικών τους έχουν τις αντίστοιχες τάσεις όπως έχουμε ήδη αναφέρει στις προηγούμενες ενότητες, όπως επίσης και ότι εκατέρωθεν έμειναν και μένουν πιστοί σε αυτούς τους σκοπούς.

Ωστόσο, στις πιο συγκεκριμένες διαπιστώσεις αναφορικά με την *παράδοση*, κατά την γνώμη μας διαφάνηκαν τέσσερις τουλάχιστον διαστάσεις τις οποίες λαμβάνουν μέρος στην καθημερινή ρητορική και πρακτική. Πρώτον, εντοπίσαμε την *παράδοση* -ήθη και έθιμα- ως σκοπό στο πλαίσιο των συλλόγων προς διαφύλαξη, στον αντίποδα του αστικού και παγκόσμιου μοντέλου προτύπων, δύσκολου στην ολική σύλληψη αλλά ξεκάθαρα μεταμορφωτικού. Δεύτερον, την *παράδοση* ως πολιτισμικός τρόπος έκφρασης στον ελεύθερο χρόνο - σχολές χορού, λαογραφικά μουσεία, σχολές κρητικής μουσικής κλπ, ο οποίος εξίσου οφείλει να διασωθεί κυρίως από τις νεώτερες γενιές Κρητών. Τρίτον, η *παράδοση* του τουρισμού η οποία μετατρέπεται σε θέαμα προς ψυχαγωγική κατανάλωση. Και τέταρτον, η *παράδοση* της υπαίθρου, η οποία εξακολουθεί -στα σημεία- να αποτελεί βίωμα κυρίως στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές του νησιού. Με πιο απλά λόγια, η *παράδοση* *μυθοποιείται* από τους εσωτερικούς μετανάστες, *μουσειοποιείται* από τους αστούς ντόπιους, *καταναλώνεται* από τον τουρισμό και τέλος, *βιώνεται* μεν, με

¹⁷²³ Με την έννοια ότι το τοπίο ερμηνεύεται μέσω του περιβάλλοντος και ο τόπος μέσω της παράδοσης.

¹⁷²⁴ Εστιασμένοι κυρίως σε ζητήματα άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

έναν παραμορφωτικό πλέον τρόπο δε, από τους κατοίκους της υπαίθρου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, όλες οι παραπάνω πολιτισμικές εκφράσεις, αποδεικνύουν ισχυρή βούληση “προστασίας του τόπου”.

Οι πιο πάνω διαπιστώσεις, συγκερασμένες και ιδωμένες υπό την σωματειακή ενεργοποίηση και δραστηριοποίηση για την περίοδο που μελετάμε, προάγουν μία νέα ταυτότητα σε επίπεδο αυτοπροσδιορισμού κυρίως του πληθυσμού της υπαίθρου. Συγκεκριμένα, η παράδοση γίνεται ο νέος τρόπος με τον οποίο η κοινωνία της υπαίθρου αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, μέσω της δραστηριοποίησης των συλλόγων της, προάγοντας μια νέα Παιδεία,¹⁷²⁵ η οποία αντλούμενη από την μυθική διάσταση που της αποδίδουν οι αστοί εσωτερικοί μετανάστες, αλλά και από την εμπορευματοποίηση που της αποδίδει η βιομηχανία του τουρισμού, κατέστησε την ύπαιθρο σαν τον “απειλούμενο” εκείνο τόπο, που ενώ εξακολουθεί να βρίσκεται υπό καθεστώς κρατικής απομόνωσης, την ίδια στιγμή είναι απολύτως προσβάσιμη και σε θέση να διεκδικεί ό,τι -και με όποιον τρόπο- θεωρεί πως της ανήκει.

Η πολιτικοποίηση της παράδοσης, η οποία ουσιαστικά έλαβε χώρα κατά την πρώτη περίοδο σωματειακής έκρηξης, δηλαδή την δεκαετία του ‘80, έδωσε το “κίνητρο” στην ύπαιθρο να βλέπει τον εαυτό της από έναν μάλλον παραμορφωτικό φακό, ο οποίος -συν το χρόνω και το χρήμα-, χάνει το έρεισμα να ταυτιστεί με ό,τι διεκδικεί να διατηρήσει. Κατά την δεύτερη περίοδο σωματειακής έκρηξης στο νησί, δηλαδή λίγο πριν την αυγή του 21^{ου} αιώνα -και εντεύθεν-, η παράδοση έχει περιοριστεί σε ένα αφήγημα, προορισμένο να τροφοδοτεί την πολιτιστική δραστηριότητα, με ψυχαγωγική, εμπορευματική και ενημερωτική δράση.

Από την άλλη, στην παράμετρο *περιβάλλον*, τα κυρίαρχα ζητήματα όπως επίσης αναδύθηκαν από τα δημοσιεύματα αλλά και όπως μας επιβεβαίωσαν οι σύλλογοι σε σχετική μας ερώτηση, αφορούν εν ολίγοις στην διαχείριση στερεών και υγρών αποβλήτων, στα υπολείμματα ελαιουργείων, στην υπερβόσκηση στις περιοχές όπου υπάρχει κτηνοτροφία, στην έλλειψη περιβαλλοντικής διαχείρισης στις τουριστικές περιοχές, κ.α.. Το περιβάλλον και οι σχετικοί με αυτό προβληματισμοί, έχουν ιδιαίτερος αναπτυχθεί και αυτό με σαφήνεια εκπορεύτηκε και από τα αρχεία του τεχνικού κόσμου του νησιού, καθώς οι επιστημονικές φωνές έχουν ωριμάσει προς αυτήν την κατεύθυνση, οι πολίτες παρουσιάζουν μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση συγκριτικά με το παρελθόν και κυρίως από τους κόλπους του αναδύεται η έννοια της “προστασίας του τοπίου” αντίστοιχα. Άλλοτε ο άναρχα εγκατεστημένος τουρισμός, άλλοτε οι καταπατημένες περιοχές *Natura*, άλλοτε η ανεξέλεγκτη απόρριψη σκουπιδιών, άλλοτε η διάχυση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, καταλήγουν όλα στην αισθητική υποτίμηση του τοπίου το οποίο ζητά άμεσα την προστασία του.

Από όλα τα παραπάνω, φαίνεται ότι ο όρος *τοπίο*, ο οποίος κυρίαρχα ερμηνεύεται μέσω του περιβάλλοντος, διέρχεται από ένα σύγχρονο πρίσμα, το οποίο ξεκινάει από την εξίσωση που θέλει τη φύση ταυτόσημη με το περιβάλλον, και καταλήγει στην εξίσωση του περιβάλλοντος με το τοπίο. Αντίστοιχα, η έννοια τόπος, η οποία αντιστοίχως κυρίαρχα ερμηνεύεται μέσω της παράδοσης, ξεκινάει από την εξίσωση του πολιτισμού με την παράδοση και καταλήγει στην εξίσωση που θέλει την παράδοση συνώνυμο του τόπου. Εφόσον, λοιπόν οι εν λόγω θεωρήσεις: φύση=περιβάλλον=τοπίο και: πολιτισμός=παράδοση=τόπος, καταμερίζουν, πλαισιώνουν και υπεραπλουστεύουν με τον πιο πάνω τρόπο τόσο την φύση όσο και τον πολιτισμό, είναι αναμενόμενη και η αντίστοιχη θεώρηση *φύση=πολιτισμός*, να διέρχεται από ένα αντίστοιχο υπεραπλουστευμένο πλαίσιο θέασης και δράσης.

Επιπροσθέτως, η σχέση *πόλη-ύπαιθρος* φαίνεται να έρχεται σε άμεση συνάρτηση με την σχέση *φύση=πολιτισμός*. Με τις νέες δημογραφικές συνθήκες που ανέκυψαν με την έλευση της δημοκρατίας στην χώρα, αλλά κυρίως με τον παγκοσμιοποιημένο πλέον τρόπο του σκέπτεσθαι και πράττειν, η σχέση *πόλη-ύπαιθρος* απέκτησε την πιο μεγάλη ανισορροπία στην ιστορία της. Η πλάστιγγα γερμένη προς την πλευρά της πόλης, κατέστησε την ύπαιθρο μια ρομαντική περιοχή προς κατανάλωση, η οποία καλύπτει

¹⁷²⁵ Μία λογοτεχνική απόδοση του παραπάνω σχήματος, δίνεται από την Κλαίρη Μιτσοτάκη, ως εξής: “[...] Να εξηγηθώ: η ‘Υπαιθρος, όσο ακόμα υπαγόταν στο παλιό αγροτικό καθεστώς, με την τραχύτητα, την απομόνωσή της, με τον παραλογισμό των ηθών της και την πλήρη αντίθεσή της με την πόλη, ήταν μια περιοχή καταδικασμένη στην αφάνεια, κυρίως μάλιστα από την στιγμή που δεν μπορούσε να εκληφθεί αυτή η ίδια θεατρικά. Από τη στιγμή, δηλαδή, που δεν υιοθετούσε μια κοινά αποδεκτή φαντασιακή εικόνα για το ποια είναι, για το πώς είναι και για το πώς πρέπει να πορεύεται από τη στιγμή, δηλαδή, που δεν υπαγόταν σε μια Παιδεία”. Βλ.: Μιτσοτάκη Κ., *Flora Mirabilis*, Το ροδακί, 1996, σ. 89.

τις κατά περίπτωση ανάγκες μας, διατηρώντας όμως παράλληλα άρρηκτους τους συναισθηματικούς δεσμούς με το παρελθόν, οι οποίες κυρίως εδράζονται εκεί. Προέκυψε έτσι, μία τάση πλαισίωσης της ζωής, η οποία βιώνεται στην πόλη αλλά ξεκουράζεται και τροφοδοτείται από την ύπαιθρο. Αντίστοιχα πλαίσια διακρίνονται και στην σχέση φύση-πολιτισμός.

Δηλαδή η πλαισίωση της ζωής υπησέρχεται στο εν λόγω σχήμα, με τρόπο που η ίδια βιώνεται ως επί το πλείστον στην πόλη, αλλά βγαίνει στην ύπαιθρο για να βιώσει ψυχαγωγικά το τοπίο ως μέρος μιας φύσης που όμως βρίσκεται “εκτός” και ενίοτε κινδυνεύει από περιβαλλοντική καταστροφή. Αντιστοίχως, ο πολιτισμός κυρίως ιδωμένος υπό το πρίσμα της παράδοσης, εκπορεύεται από την ύπαιθρο και υπησέρχεται στην πλειοψηφία των πολιτιστικών εκφάνσεων του βίου.

Η εν λόγω σχέση αποκτά ακόμη πιο πολύπλοκες διασυνδέσεις με τον σύγχρονο τρόπο θεώρησης της έννοιας *περιβάλλον*, από το οποίο “αποσπούμε” την έννοια *τοπίο*, ως τον πλέον πλαισιωμένο και αποκομμένο τρόπο θέασης του περιβάλλοντος ή αλλιώς το αντιμετωπίζουμε ως ένα παρακλάδι του, το οποίο εξίσου αντιμετωπίζεται έξωθεν, και “ζητά” προστασία και διαφύλαξη. Πρόκειται για έναν αντίστοιχο κατακερματισμένο τρόπο θεώρησης, ενίοτε ρομαντικό και σίγουρα “ελεγκτικό”. Αν, όμως, στην κατανόηση του τοπίου συμβάλλει η σχέση φύση-πολιτισμός, τότε απαιτείται μία επανεξέταση των όρων *τοπίο* και *τόπος* αντίστοιχα.

Στις περισσότερες από τις περιοχές, των οποίων μέλη των αντίστοιχων συλλόγων δέχθηκαν να μας παραχωρήσουν συνέντευξη, βρίσκονται πολιτισμικά τεκμήρια τα οποία τους έχουν επηρεάσει καταλυτικά, που όμως σε συνδυασμό με τις θεσμικές συνθήκες ευνόησαν μια εθνοκεντρική στάση “θεματοφυλάκων”, διαμορφώνοντας την σύγχρονη πολιτικοποίηση της παράδοσης, με τον πιο “κραυγαλέο, στην ιστορία της τρόπο. Αντίστοιχα σε περιοχές όπου βρίσκονται περιοχές *Natura*, έχει ήδη αναπτυχθεί μια αντίστοιχη ρητορική και πρακτική. Το ζητούμενο βέβαια, δεν είναι ο κατακερματισμένος αυτός τρόπος θεώρησης. Το ζητούμενο είναι ένα νέο είδος σεβασμού, ο οποίος θα περιλαμβάνει κάθε τοπίο, ανεξάρτητα εάν ανήκει σε “σφαίρα προστασίας” ή όχι, και το οποίο είναι αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητάς μας, αναγκαία προϋπόθεση για την ίδια τη ζωή μας. Τότε σίγουρα, θα υπάρχουν τα πραγματικά εχέγγυα για μια επικείμενη θεσμική διαχείρισή του.

Φωτογραφία Γιώργος Μαζωνάκης¹⁷²⁶

Χορευτές με παραδοσιακή κρητική φορεσιά και φόντο παραλία στο Ρέθυμνο¹⁷²⁷

¹⁷²⁶ Κατά τα γυρίσματα του γαλλικού ρεάλιτι «Les Vacances des Anges» (Οι Διακοπές των Αγγέλων) που έγιναν στην παραλία “Σεϊτάν Λιμάνια” στα Χανιά. Βλ.: <http://agonaskritis.gr/%CF%83%CE%B5%CF%8A%CF%84%CE%AC%CE%BD-%CE%BB%CE%B9%CE%BC%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CF%8C%CF%80%CF%89%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%80%CE%B7%CF%84%CF%8C%CF%82/>

¹⁷²⁷ Βλ.: http://mycreta.blogspot.com/2014/02/blog-post_24.html

Ε.3.3. Ζητείται Αριάδνη

Όπως ευκρινώς διαφάνηκε από τη συνολική ερευνητική πορεία, η έννοια *τόπος* αναδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική από την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο μέχρι και την αυγή του 21^{ου} αιώνα, για το νησί της Κρήτης, δίνοντας στους πολίτες την ευκαιρία να διαμορφώσουν συλλογικές ταυτίσεις γύρω από κοινά συμφέροντα.¹⁷²⁸ Οι πολιτικές που επικράτησαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα της μεταπολιτευτικής περιόδου και διατηρήθηκαν αναλλοίωτες ακόμη και μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ -και νυν Ε.Ε.-, συνοψίζονται στην φράση “Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες”, ερμηνεύοντας την έννοια του τόπου ως “κτήμα” του καθενός, άλλοτε στο πλαίσιο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσω πλήθους αυθαιρεσιών που αποτυπώνονται στα τοπία του νησιού, και άλλοτε της συλλογικής πρωτοβουλίας μέσω “αναγκαίων” διεκδικήσεων στο χώρο εν γένει.

Το ευτύχημα, βέβαια, είναι πως τα περισσότερα μέρη στην Κρήτη κατάφεραν μέσω των διεκδικήσεων τους να αποκτήσουν τα “αυτονόητα” για μια υγιεινή και σύγχρονη διαβίωση. Ρεύμα, νερό, αποχετευτικό σύστημα, τηλέφωνο και πιο πρόσφατα ίντερνετ, είναι πλέον δεδομένες προϋποθέσεις σε κάθε χωριό της Κρήτης, ακόμη και στο πιο απομακρυσμένο. Η περίοδος της κρίσης από την άλλη, δημιούργησε έντονες τάσεις αυτοαξιολόγησης,¹⁷²⁹ ειδικά μετά την φράση σταθμό: “Μαζί τα φάγαμε”.¹⁷³⁰ Οφείλουμε όμως, προτού -και εάν- επανέλθει μία αντίστοιχη -ψευδής- ευημερία, να διδαχθούμε από τα λάθη του παρελθόντος, τα οποία εκτός από την τσέπη μας, τραυματίζουν και το τοπίο.

Μέσω της τεχνικής επικαιρότητας, διακρίναμε πως το τοπίο αν και όχι συντονισμένα, αποτέλεσε μία παράμετρο η οποία συχνά ήλθε στο προσκήνιο, κυρίως λόγω των καταπατήσεων στον παράκτιο χώρο. Ωστόσο, έχουν ήδη γίνει κάποια διαβήματα με σκοπό την προστασία του, άλλοτε μέσω της αρθρογραφίας που προηγήθηκε, άλλοτε μέσω συνεδρίων στα οποία ο όρος *τοπίο* απέκτησε ιδιαίτερη δυναμική, και άλλοτε μέσω σύστασης επιτροπών -κυρίως στο δυτικό τμήμα του νησιού-, οι οποίες είχαν την επιμέλεια σχετικών θεμάτων. Με άλλα λόγια, έχουν ήδη υπάρξει πρώιμοι έντονοι προβληματισμοί και ανάγκη επίλυσης σχετικών ζητημάτων, οπότε το θέμα *τοπίο* δεν αποτελεί ένα σύγχρονο διακύβευμα για το νησί της Κρήτης.

Συγκεκριμένα, οι αναφορές στο τοπίο την δεκαετία του ‘90, και μάλιστα στο πλαίσιο συνεδρίου με θέμα τον τουρισμό, αποκτούν βαρύνουσα σημασία, μιας και αφενός μεν παρατηρείται πρωτόγνωρο και αυξημένο ενδιαφέρον με πολλαπλή ερμηνευτική χρήση του όρου *τοπίο*, αφετέρου δε, η ρητορική για το τοπίο αναδύθηκε από την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, με αφορμή την ανεξέλεγκτη τουριστική βιομηχανία που ήδη είχε διαμορφωθεί στο νησί. Με την αυγή του 21^{ου} αιώνα, οι φωνές για διεκδίκηση της προστασίας του τοπίου σε επίπεδο Κρήτης παρουσίασαν αυξητικές τάσεις, τόσο από ευαισθητοποιημένους πολίτες, όσο και από συλλογικότητες με περιβαλλοντικό προσανατολισμό. Οι τομείς που θα πυροδοτούν στο εξής την εν λόγω διεκδίκηση, άλλοτε προέρχονται από σχέδια επικείμενων τουριστικών επενδύσεων εκτός κλίμακας -π.χ. Κάβο Σίδερο, αεροδρόμιο στο Καστέλλι Πεδιάδος κλπ-, και άλλοτε από διάσπαρτες επενδύσεις στην ενέργεια.

Ωστόσο, οι εν λόγω έννοιες -*τοπίο* και *τόπος*- στην Κρήτη, δύναται να συνομιλήσουν γόνιμα αρκεί να δοθούν τα πολιτικά και εκπαιδευτικά εκείνα κίνητρα προς αυτήν την κατεύθυνση, παραμερίζοντας την κατεστημένη θεώρηση που καθιστά τον τόπο, ως μία μυθική οντότητα σε γυάλα - στην περίπτωση των πολιτιστικών και φυσικών μνημείων/τόπων, και το τοπίο ένα αποκομμένο πλαίσιο από το ευρύτερο περιβάλλον, ενώ παράλληλα στις υπόλοιπες περιοχές επικρατεί καθεστώς αλόγιστης καταπάτησης με ιδιοτελή σκοπό, αλλά προτάσσοντας μια στάση ανιδιοτέλειας, τόσο προς τους άλλους, όσο και προς το τοπίο, στάση που τελικά αποδεικνύει πραγματική ευθύνη -με την έννοια του δικαιώματος και της υποχρέωσης παράλληλα-, αναγκαίο κριτήριο σε όποιον και ό,τι προτάσσουμε ότι πράγματι αγαπάμε.

¹⁷²⁸ Σύμφωνα με την Doreen Massey, η οποία κάνει λόγο για “τη δυνατότητα να σκεφτούμε την τοπική ταυτότητα όχι ως μια διεκδίκηση ενός τόπου, αλλά ως την αναγνώριση των ευθυνών που ενυπάρχουν στο γεγονός ότι βρισκόμαστε σε έναν τόπο”. Βλ.: *Γεωγραφίες*, τ. 29, Άνοιξη 2017, σ. 30.

¹⁷²⁹ Η οποία είναι έντονη σε όλου του τύπου δημόσιων δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια στο νησί.

¹⁷³⁰ Η εν λόγω φράση του πολιτικού Θεόδωρου Πάγκαλου το έτος 2010 ως αντιπροέδρου της κυβέρνησης Παπανδρέου, έγινε πρόσφατα και τίτλος ταινίας, σε σκηνοθεσία του Στράτου Μαρκίδη.

Ασφαλώς, το ζήτημα του κέρδους θα συνεχίσει να δημιουργεί αντιθέσεις στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, ακόμη και εκεί όπου τα πιο πάνω θέματα θα έχουν -τρόπον τινά- επιλυθεί. Και σε αυτό το σημείο οφείλουμε να επικαλεστούμε, την πρώτιστη, σε αξία, ιστορική παρακαταθήκη την οποία ξεχνάμε χαρακτηριστικά, δηλαδή την πραγματική δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας, την οποία η Ε.Ε. έχει σήμερα μετονομάσει σε “διαδικασία διαβούλευσης”. Ιδιαίτερης, λοιπόν, σημασίας είναι η ανάδειξη της συμμετοχής των πολιτών καθώς και των συλλογικοτήτων στη διαμόρφωση στόχων ποιότητας του τοπίου, μιας και προβλέπεται ρητά στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, ότι οι στόχοι αυτοί ορίζονται μετά από δημόσια διαβούλευση με συμμετοχή του ευρέως κοινού, των τοπικών και περιφερειακών αρχών και άλλων πλευρών με ενδιαφέρον για το τοπίο, όπως οι διάφορες συλλογικότητες με ενδιαφέρον για το τοπίο.¹⁷³¹ Ωστόσο, οφείλουμε, να τονίσουμε πως η απαρχή της δημόσιας διεκδίκησης σωτηρίας του τοπίου στην Κρήτη έγινε από τους δραστήριους περιβαλλοντικούς συλλόγους, οπουδήποτε και εάν ανέκυψε ζήτημα επικείμενης προσβολής του, όπου σε αυτή την κατεύθυνση συνέδραμε και το σύνολο κάθε τοπικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτιστικών συλλόγων.

Και σ’ αυτό το σημείο καθίσταται κρίσιμος ο ρόλος τόσο των συλλόγων εν γένει, με βάση την ακόρεστη διάθεση που έχουν επιδείξει για ζητήματα που αφορούν στον τόπο τους, όσο και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης η οποία πρώτιστα και κύρια, οφείλει να παίζει ρόλο τοπικό. Μια ΠΕ,¹⁷³² σε όλες τις μορφές της -τυπική, μη τυπική¹⁷³³ και άτυπη-, η οποία θα εστιάζει στο τοπικό επίπεδο, με θεώρηση τοπίου.¹⁷³⁴ Το τοπίο και η πολιτισμική θεώρησή του, θα μπορούσε να αποτελέσει έναν σύγχρονο προσανατολισμό, στο πλαίσιο μιας γεω-πολιτισμικής παρέμβασης με όρους άμεσης δημοκρατίας, όπου οι συλλογικότητες θα διεκδικούν αξίες έναντι τόπων και αναγκών, οι οποίες θα παίρνουν μορφή στον χώρο. Μία τέτοια παρέμβαση ωστόσο, οφείλει να διέλθει πρώτιστα από τον χώρο της εκπαίδευσης και σε αυτήν την κατεύθυνση βρίσκεται και η *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*, κατά την οποία: “η εξέταση ενός θέματος στο πλαίσιο της αειφορίας πρέπει να συγκεράσει πολιτικές, οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικές προσεγγίσεις, οπότε είναι εξ ορισμού ευρύτατα διεπιστημονική. Επιπλέον, δεν αρκεί ούτε καν η επιστημονική γνώση για να πραγματευτεί τα ζητήματα αυτά, αλλά χρειάζεται να επιστρατευτούν και αξίες, στάσεις ζωής και ιδεολογίες και να απαντηθούν ερωτήματα καθαρά πολιτικά”.¹⁷³⁵ Επιπροσθέτως, τόσο η θεωρία της *ανιδιοτέλειας* όσο και της *συμπλοκής* όπως την έχουμε ήδη αναφέρει στο πρώτο κεφάλαιο, θεωρούμε πως είναι πρώτιστης σημασίας για μία ηθική και αισθητική αποτίμηση τόσο για το περιβάλλον, όσο και για την ποιοτική διαμεσολάβησή του, που μεταφράζεται με τον όρο *τοπίο*.

Ως εκ τούτου, με αφορμή και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, η παρούσα έρευνα προτείνει να δοθούν κίνητρα από το κράτος για θέματα που αφορούν στην αξία, στον ρόλο και στις μεταβολές που υπόκεινται τα τοπία, -όχι όμως ως ένα αποσπασμένο τμήμα του περιβάλλοντος αλλά ως η πρωταρχική μονάδα αντίληψης αυτού-, ώστε να ενδυναμωθεί η συνείδηση και των συλλόγων, περιβαλλοντικών και πολιτιστικών, και γιατί όχι στο μέλλον και κατόπιν αποσαφήνισης πιθανών παρερμηνειών- να συμπεριλάβουν -μέσω τροποποίησης- στην στοχοθεσία των καταστατικών τους, την σχετική παράμετρο εφορμούμενη από τα Ειδικά μέτρα του άρθρου 6 παρ. Α. της σύμβασης,¹⁷³⁶ ως εξής: “Ο σύλλογος

¹⁷³¹ Άρθρα 6Δ καθώς και 5 παρ. Γ της κυρωθείσας Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο καθώς και άρθρο 21 παρ. 4 ν. 1650/1986 σύμφωνα με το οποίο: “4. Με αποφάσεις του Υπουργού Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής εξειδικεύονται τα γενικά και ειδικά μέτρα που προβλέπονται στα άρθρα 5 και 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου που κυρώθηκε με το ν. 3827/2010”.

¹⁷³² Περιβαλλοντική Εκπαίδευση

¹⁷³³ Βλ.: Παγκάλου Χ., *Ο “ρόλος” της Περιβαλλοντικής Διερμηνείας στην Μη Τυπική Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*, ερευνητική εργασία, Επιβλέπουσα: Έλενα Θεοδωροπούλου, Π.Μ.Σ. “Περιβαλλοντική Εκπαίδευση”, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011.

¹⁷³⁴ Είναι χαρακτηριστική η δράση όλων Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Κ.Π.Ε.) Κρήτης, τα οποία παρουσιάζουν μεγάλη δραστηριότητα, σε θέματα τα οποία άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα αφορούν στα φυσικά τοπία του νησιού.

¹⁷³⁵ Φλογαίτη, Ε. & Λιαράκου, Γ., “Η Διεπιστημονικότητα στην περιβαλλοντική εκπαίδευση: Κατάκτηση ή ζητούμενο;”. *Θέματα στην Εκπαίδευση*, 4, 1, 2003.

¹⁷³⁶ “Άρθρο 6 – Ειδικά μέτρα, παρ. Α. Ενδυνάμωση της συνείδησης των πολιτών: Κάθε συμβαλλόμενο Μέρος αναλαμβάνει να προωθήσει την ενδυνάμωση της συνείδησης των πολιτών, των ιδιωτικών οργανισμών και των δημοσίων αρχών σε σχέση με την αξία

αναλαμβάνει να προωθήσει την ενδυνάμωση της συνείδησης της τοπικής κοινωνίας σε σχέση με την αξία των τοπίων, τον ρόλο τους και τις μεταβολές στις οποίες αυτά υπόκεινται, μέσω ενημερωτικών δράσεων από εμπειρογνώμονες του τοπίου”.

Στη χώρα μας δε διαφαίνονται ακόμη πολιτικές στον τομέα ευαισθητοποίησης των πολιτών, των ιδιωτικών οργανισμών και των δημοσίων αρχών, οι οποίες κατά τη γνώμη μας πρέπει να σημάνουν την εκκίνηση για μία διοικητική οργάνωση προστασίας του τοπίου. Καθόσον λοιπόν, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, παραμένει ουσιαστικά ανεκμετάλλευτη στην χώρας μας αλλά και “άγνωστη” στο ευρύ κοινό αφού δεν έχει γίνει σχετική ενημέρωση, η παρούσα έρευνα προτείνει να δημιουργηθούν κεντρικοί και αποκεντρωμένοι θεσμοί όσο και κεντρικές και περιφερειακές δομές που θα αφορούν πρωτίστως στην ευαισθητοποίηση των πολιτών, ώστε η έννοια τοπίο να διαχυθεί σε όλα τα επίπεδα (κρατικό, περιφερειακό, εκλεγμένης τοπικής αυτοδιοίκησης) και να γίνουν οι απαραίτητες ωσμώσεις, με σκοπό να καταστήσουν εφικτό, τον αναγκαίο μετασχηματισμό των κυρίαρχων νοοτροπιών όσο και την αποσαφήνιση των πολύπλευρων ερμηνειών, οι οποίες αποτελούν το βασικότερο εμπόδιο, σε απαραίτητες πρωτοβουλίες που αφορούν στο τοπίο και στην προστασία του.

Εν κατακλείδι, το νησί της Κρήτης χαρακτηρίζεται από μία ιδιαίτερη δυναμική, η οποία εκφράζεται μέσα από την φυσική και την κοινωνική της “ποικιλότητα”, όσο και έναν μόνιμα παρόντα συγκρητισμό, ο οποίος κυρίως οφείλεται στο μέγεθος, στην γεωμορφολογία όσο και στην γεωγραφική της θέση. Με τον ίδιο τρόπο που στην Κρήτη εισήλθαν, άνθισαν, αφομοιώθηκαν πολιτισμοί, αφήνοντας πάντοτε το στίγμα τους στην τοπική κοινωνία, έτσι και σήμερα, η παγκοσμιοποίηση προάγει νέα πολιτισμικά μοντέλα, τα οποία άλλοτε αφομοιώνονται με επιτυχία και άλλοτε όχι. Το ζητούμενο, βέβαια, θα έπρεπε να εντοπίζεται στο φίλτρο που διαπερνά κάθε νέα κατάσταση του βίου, με εργαλεία την γνώση και την παιδεία, σε ένα παρόν που κινδυνεύει, κυρίως, από την έλλειψη σεβασμού για τον χώρο εν γένει, ενώ, συγχρόνως εκδηλώνεται με την επιλεκτική απομίμηση ιδεατών σχημάτων ζωής, άνευ νοηματοδότησης και ιστορικού υποβάθρου.

Ωστόσο, θεωρούμε πως η Κρήτη διαθέτει τα αποφασιστικά εκείνα εχέγγυα για δράση, τα οποία μπορούν να οδηγήσουν στην προστασία του τοπίου, με γνώμονα τόσο την σύγχρονη διάνοηση όσο και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το τοπίο, της οποίας το περιεχόμενο πρέπει να διαχυθεί, αρκεί να δοθεί εκ νέου το κίνητρο για την επανέναρξη ενός σύγχρονου συγκρητισμού -μέσω των πολυάριθμων συλλόγων της-, αυτή τη φορά για έναν πραγματικό αντίπαλο, ο οποίος ως επί το πλείστον, εδράζεται “εις εαυτόν” και θα μπορούσε επιγραμματικά να ορισθεί, ως, μια γενικευμένη ημιμάθεια συνοδευόμενη από την αδυναμία αναγνώρισης του αυθεντικού.¹⁷³⁷

Χορός σε κρητικό υφαντό, χράμι. Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα.

των τοπίων, τον ρόλο τους και τις μεταβολές στις οποίες αυτά υπόκεινται”.

¹⁷³⁷ Βλ.: Παράρτημα, για τις απαντήσεις των συλλόγων που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα, στο ερώτημα: “Τι είναι για εσάς τοπίο;”.

[Αντί Επιλόγου]

Ανδρέας Εμπειρικός, χωρίς τίτλο, Λεωνίδας
Εμπειρικός - Εκδόσεις Άγρα.
(πηγή διαδικτυο)

*Η εντύπωση που δίνει το μέρος τούτο του τοπίου,
είναι εντύπωση κατευνασμού – ενός κατευνασμού,
που διεδέχθη μίαν άκρως ταραχώδη περίοδο, ή
μιαν οργιώδη και ευεργετικήν καταιγίδα, της
οποίας τα βασικά, τα ζωτικότερα στοιχεία, δεν
διελύθησαν, μα εξακολουθούν να υπάρχουν, εις
τρόπον ώστε, να καθίσταται η γαλήνη μια σφριγηλή
και δονουμένη αιθρία, καθώς ανάπαυλα εραστών
ευρισκομένων μεταξύ δύο συμπράξεων, σε στιγμές
που συναντάται εις μεταίχμιον ευτυχίας, η ικανοποίησις
ενός προγενέστερου πόθου, με την παρασκευήν
και την ωρίμανσιν μιας επερχομένης ή
επι θύραις ευρισκομένης διεγέρσεως, προς επανάληψιν
της συμπράξεως και επίτευξιν ηδονής.
Η αιθρία εις την οποίαν εμβαπτίζεται ολόκληρο
το τοπίον, συμπίπτει εντελώς με την αιθρίαν της
παρομοιώσεως, είναι δε τόσον διαυγής, που
αντηχεί σαν ήχος καθαρής καμπάνας, και δύο – τρία
νέφη ελαφρότατα, που πλέχουν στο γαλανόν στερέωμα,
λες κι αυξάνουν το απύθμενόν της βάθος.*

Ανδρέας Εμπειρικός
Γραπτά ή προσωπική Μυθολογία

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

|Ελληνική Βιβλιογραφία|

Αβδελά Ε. & Εξερτζόγλου Χ. & Λυριντζής Χ., (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015.

Ανωγιάτης – Πελε Δ., “Έντυπώσεις από τη φυσική μεταβολή ενός τοπίου. Η δημιουργία της Νέας Καμένης το 1707”, στο: Panagiotis N. Doukellis (επιμ.), *Histoires Du Paysage*, universite d' Athenes, Faculte de Philosophie, Arcahiognosia, supplement 7, Athenes, 2007.

Αλιμπέρτης Α., *Φυτά της Κρήτης, θεραπευτικά, αρωματικά και εδώδιμα*, εκδόσεις ΜΥΣΤΙΣ, 2006.

Αλιβιζάτος Ν., “Για μια περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης”, στο: Αυγερίδης Μ., & Γαζή Ε., & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Βαλλιάνος Χ., *Η συλλογική μνήμη των Κρητών*, Βώροι, Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας, Κέντρο Ερευνών, 2012.

Βάμβακας Β., “Η ελληνική ύπαιθρος στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση”, στο Μανωλίδης, Κ. & Καναρέλης, Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Βερτουδάκης Β. Π., *EPIGRAMMATA CRETICA, Λογοτεχνικοί Τόποι και Μύθοι της Κρήτης στο Αρχαίο Ελληνικό Επίγραμμα*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2000.

Βλάχος Γ. & Λουλουδής Α., “Από το χωράφι στο χώρο – η ανάδυση του αγροτικού τοπίου στη μεταπαραγωγική ύπαιθρο”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Βοϊκλής Γ., *Οικολογισμός, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Οικολογική σκέψη* 6, 1992.

Γαζή Ε., “Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Γεμενετζή Γ., “Διαδικασίες περι-αστικοποίησης: τάσεις και κοινωνικοί παράγοντες μεταβολής των αστικών και αγροτικών περιοχών”, στο: Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Γεωργιάδης Σ. Α., *Γενικές αρχές αστικού δικαίου*, τρίτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σακκουλα, 2002.

Γεωργιάδης Α. & Σταθόπουλος Μ., *Αστικός Κώδιξ Κατ' Άρθρον Ερμηνεία – Γενικά Αρχαί*, εκδοτικός οίκος Αφοι Σάκκουλα, Αθήναι, 1978.

Γιορδαμλή Α., “Το μεσογειακό νησιωτικό τοπίο: μια ανασκόπηση στο χρόνο και στο χώρο”, στο: Καραγιώργης Β. & Γιαννικούρη Α. (επιμ.), *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, (Ρόδος, 1-3 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 2006.

Γλυκοφρίδη -Λεοντσίνη Α., “Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα. Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Γούλα Μ., “Η επιστροφή στο μεσογειακό τοπίο: το τοπίο ως σύγχρονη προσέγγιση του περιβάλλοντος και της φύσης”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), *“Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*”, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Νησίδες, 2003.

Δαμιανάκος Σ., *Από τον χωρικό στον αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Εξάντας-ΕΚΚΕ, 2002.

Δαμιανάκος Σ., *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, Πλέθρον, 2005.

Δασκαλάκης Κ., “Η έννοια “φύση””, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Δασκαλοθανάσης Ν., “Η φύση ως τοπίο”, στο: Simmel, G. & Ritter, J. & Gombrich, E. H., *Το τοπίο*, Αθήνα: Ποταμός, 2004.

Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης, εκδόσεις Μύστις, 1990.

Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Α'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005.

Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα 1971-2005* (τόμ. Β'), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005.

Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα 1977.

Δημητρίου Α., *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Περιβάλλον, Αειφορία. Επίκεντρο*, 2009.

Δοξιάδης Θ., “Ταυτότητα ή ποικιλότητα; Το έδαφος του μελλοντικού ελληνικού τοπίου”, στο: *ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!* αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003.

Δουκέλλης Π. Ν., “Αναζητώντας το τοπίο”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Δρακάκης Γ. Μ., *Ευπόλητοι Και Καραβανάδες, παιδεία και πολιτική στο Ηράκλειο του ύστερου 19^{ου} αιώνα (1878-1898)*, Λευκωσία, HM Studies and Publishing, 2015.

Δαλκαβούκης Β., “Η Μεταπολίτευση στους δρόμους. Μνήμη, ιδεολογία και πολιτική με αφορμή τη μετεξέλιξη των οδωνυμιών (1974-2012)”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Ελύτης Ο., *Τα δημόσια και τα ιδιωτικά*, ζ' έκδοση, Ίκαρος, Αθήνα, 2011.

Ευθυμίουπουλος Η. & Χατζημπίρος Κ., “Αειφορία και νησιωτικός χώρος: Η περίπτωση του Αιγαίου”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλο Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, Αθήνα, 2001.

Ζαγορησίου Γρ. Μ., *Λαϊκή Αρχιτεκτονική στην Κρήτη*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1996.

Ζαϊμάκης Γ., *Η κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, σημειώσεις μαθήματος, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2008.

Θεοδωρίδης Χ., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε, 2000.

Θεοδωροπούλου Ε. & Καϊλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και την θεωρία στην εφαρμογή*, Ατραπός, 2009.

Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., “Από την Κνωσό μέχρι τη Ζάκρο: η περιπέτεια της προστασίας των ιστορικών αρχαιολογικών χώρων στην κεντρική και ανατολική Κρήτη”, στο: Καραγιώργης Β. & Γιαννικούρη Α. (επιμ.), *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, (Ρόδος, 1-3 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα, 2006, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.

Καββαθάς Δ. (επ. επιμ.), *Georg Simmel, Joachim Ritter, Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, Αθήνα: εκδόσεις ποταμός, 2004.

Καζαντζάκης Ν., *Αναφορά στον Γκρέκο*, έκτη έκδοση, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, 1961.

Καζέρος Ν., “Το τοπίο σε “απόσταση”. Το ελληνικό τοπίο σε απόσταση”, στο: *ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!* αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003.

Καραβίδας Κ., “Αναζητήσεις της λαϊκότητας: ιδεολογικές διασταυρώσεις και απομακρύνσεις στο *Αντί* και τον *Πολίτη*”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Καραμανωλάκης Β., *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές, Διάγραμμα μαθημάτων*, ακαδημαϊκές σημειώσεις, 2015.

Καρράς Κ., *Ημιτελές τοπίο*, Αθήνα, εκδόσεις Ωκεανίδα, 2011.

Καρύδης Ν. Δημ., *Χωρο-γραφία Νεωτερική ή λόγος για την συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από τον 18^ο στον 19^ο αι.*, Αθήνα, Εκδόσεις: ΣΥΜΜΕΤΡΙΑ, 2000.

Κατσούλης Η., “Πράσινα κινήματα και κοινωνία των πολιτών”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλο Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 1998.

Κεφαλογιάννης Ν., “Τουρισμός και αστική διάχυση στο παράκτιο μέτωπο της βόρειας Κρήτης, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014.

Κιντή Β. & Ζήκα Φ., “Η φύση της φύσης”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην οικολογία*, ΔΙΠΕ/Εκδόσεις Στοχαστής, 1999.

Κονδύλης Π., *Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, εκδόσεις Θεμέλιο, 2007.

Κοκκώσης Χ., “Ακτές και τουρισμός”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλο Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, Αθήνα, 2001.

Κορφιάτης Κ., “Η φύση υπό το φως της σύγχρονης θεωρητικής οικολογίας”, στο: Μοδινός Μ., & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999.

Κοτιώνης Ζ., *Η τρέλα του τόπου, Αρχιτεκτονική στο ελληνικό τοπίο*, Εκδόσεις Εκκρεμές, 2004.

Κοτιώνης Ζ., *Μορφοποιητική, σωματικά ενεργήματα στο τοπίο*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος, 2007.

Κοτσακά-Καλαϊτζιδάκη Δ., “Διαιρετικές τομές και πολιτική οργάνωση: η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ στους νομούς Φλώρινας και Ηρακλείου στη Μεταπολίτευση (1974-1981)”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Κουτούπης Γ., “Αδυναμία προσομοίωσης σε πραγματικό χώρο: ένα μετά-νεωτερικό πρόβλημα για τη σύγχρονη Ελλάδα”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της*

υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Κυριάκου Κ., “Φώτη Κόντογλου, Το Αϊβαλί η πατρίδα μου ή η ιστορία της μνήμης”, στο: Doukelis P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*, Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007.

Κυριάκου Κ., “Από την “παλιά” Αθήνα στο “μοντέρνο” διαμέρισμα. Παράδοση και εκσυγχρονισμός στον ελληνικό, κινηματογράφο (1950-1970)”, στο: Δουκέλλης Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Κωνσταντινίδης Α., *Για την αρχιτεκτονική*, Άγρα, 1987.

Κωτσάκη Α., (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014.

Λεοντίδου Α., “Αστική ανάπτυξη και αναδιάρθρωση”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίου Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, Στοχαστής/ΔΙΠΕ, 1998.

Λεοντίδου Α., “Αστικά τοπία του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού: “αναγνώσεις” και αναδιαρθρώσεις”, στο: Δουκέλλης Π. Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Λεοντίδου Α., *Αγεωγράφητος Χώρα, Ελληνικά είδωλα στους επιστημολογικούς αναστοχασμούς της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*, Προπομπός, 2011.

Λεοντίδου Α., “Η Doreen Massey και οι γεωγραφίες της: νοσταλγία και έμπνευση”, στο: *Γεωγραφίες*, εξαμηνιαία έκδοση επιστημών του χώρου, Άνοιξη 2017, τ. 29.

Λιαλιούτη Τ., “Ο αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της μεταπολίτευσης, 1974-1985: ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Λιανός Θ. Π., *Η πολιτική οικονομία του Αριστοτέλη*, ΜΙΕΤ, 2012.

Λιθοξοΐδου Α., “Ηθικές διαστάσεις της σχέσης “ανθρώπου-φύσης””, στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καΐλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C. (επιμ.), *Περιβαλλοντική ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*, Ατραπός, 2009.

Λουκάκη Α., “Το τοπίο της Σκιάθου στον Παπαδιαμάντη: αναζήτηση ταυτότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα”, στο: Δουκέλλης, Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Λουκάκη Β. Α., *Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και η αισθητική της ανάπτυξης, η περίπτωση του Ρεθύμνου*, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου Α.Καρδαμίτσα, 2009.

Λουκάκης Π. & Μωραΐτου Ι., “Η πολεοδομική και χωροταξική “άνοιξη” τη δεκαετία του 1960 στην Κρήτη”, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014.

Λουκάτος Δ. Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1992.

Μαλλίδη Χ. Ε., Άρθρο 12 του Συντάγματος, Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Δημοσίου Δικαίου, 2003-2004.

Μανωλίδης Κ., “Η ύπαιθρος και τα τραύματα τη μεταπολεμικής Ελλάδας”, στο: Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Ίνδικτος, 2009.

Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003.

Μαριά Ε. Α., *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή: εκδόσεις ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 2009.

Μαριά Ε.-Α., “Νομικά εργαλεία για την προστασία του τοπίου: ζητήματα από την επικείμενη κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το τοπίο”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010.

Μαριά Ε.-Α., “Καινοτόμα εργαλεία για την προστασία της βιοποικιλότητας: η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο και ο κυρωτικός νόμος 3827/2010”, (συμβολή σε Τιμητικό Τόμο), σελ. 539-562 στο : Μνήμη Καθηγητή Γιώργου Παπαδημητρίου II «Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ISBN 978-960-445-971-1, 2013.

Μέγα Β., “Η οδύσσεια της αιφορίας στο ευρωπαϊκό αστικό αρχιπέλαγος”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 2000.

Μενδώνη Α. Γ. – Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, “ΑΙΛΙΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ, ΕΙΣ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ: ΜΙΚΡΗ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΕ ΧΩΡΟ, ΤΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΑ”, στο: Doukelis, P. N. (επιμ.), *Histoires du Paysage*, Universite d' Athenes, Faculte de Philosophie ARCAIOGNOSIA, 2007.

Μιτσοτάκη Κ., *Flora Mirabilis*, Το Ροδακίό, 1996.

Μιχαηλίδου Χ., “Η κατασκευή του “αττικού” τοπίου”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!”, αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες, 2003.

Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 1998.

Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999.

Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 2000.

Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, Αθήνα, 2001.

Μουτσόπουλος Ν. Κ., “Χώρος – κτίσμα και τοπίο στο Βυζάντιο”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Μπαλαμπανίδης Γ., “Ρηχός εξευρωπαϊσμός: η αντιφατική υποδοχή της Ευρώπης ως κληρονομιά της Μεταπολίτευσης”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Μπαμπίλης Τ., “Ούισκι σε αφθονία. Μεταπολίτευση, διεθνής καπιταλισμός και εθνογραφικές πτυχές της νεωτερικότητας στην Ελλάδα”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Μπάκαβου Μ. & Φωτόπουλος Φ., *Περί Αιγιαλού και παραλίας: Καθορισμός, προστασία, κυρώσεις, επιτρεπτές επεμβάσεις*, Νομική Βιβλιοθήκη ΑΕΒΕ, 2016.

Μπελαβίλας Ν., “Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιγητικές και χαρτογραφικές πηγές”, στο: Δουκέλλης Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Μπεόπουλος Ν., “Σκέψεις και ερωτήματα από την εμφάνιση δημόσιων παρεμβάσεων στο τοπίο μέσω μέτρων αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009, Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010.

Μπεριάτος Η., “Ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός των πόλεων”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 2000.

Μπεριάτος Η., “Το τοπίο και η πολιτική του τοπίου στην Ελλάδα”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010.

Μπονάτσου Ε., (επιμ.), *ΤΟΠΟΣ – ΤΟΠΙΟ*, τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλίππιδη, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2018.

Μπότσιου Ε. Κ., “Ν.Δ. Και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η “Ευρώπη” ως πολιτική και ως ταυτότητα”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Μπουρατίνος Α., *Περιβάλλον και Συνείδηση στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδη, 1997.

Μπουρατίνος Α., *Μινωική Θρησκεία: η μυστική διάσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 1998.

Μπουρνάζος Σ. & Σακελλαρόπουλος Τ. (επιμ.), *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη, Το παράδειγμα της Μακρονήσου*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (6 & 7 Μαρτίου 1998), εκδόσεις Φιλίστωρ, 2000.

Μποφίλιας Α., “Φυτεύσεις και τοποσήματα στην αρχαία Ελλάδα και η αναζήτηση του ιδανικού τοπίου στον σχεδιασμό της νεοκλασικής Αθήνας”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “*ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!*” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών: εκδόσεις Νησίδες, 2003.

Μωραΐτης Κ., *Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2005.

Μωραΐτης Κ., *Τοπιακή παιδεία. Η συγκρότησή της από την τριτοβάθμια εκπαίδευση και η ανάπτυξή της στις προηγούμενες εκπαιδευτικές βαθμίδες*, εισήγηση ΕΜΠ.

Νικολακόπουλος Η., “Συνέχειες και ρήξεις: Ο αμφίσημος όρος Μεταπολίτευση”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Νιτσιάκος Β., *Πεκλάρι: Κοινωνική Οικονομία Μικρής Κλίμακας*, Εκδόσεις Ισνάφι, 2015.

Ντούρος Γ., “Το ορεινό ελλαδικό τοπίο ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου - φύσης”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία, Στοχαστής-ΔΙΠΕ*, Αθήνα, 1999.

Εύδη Μ., “Χωρική και Θεσμική Προσέγγιση, Προβλήματα”, στο: *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη, Το παράδειγμα της Μακρονήσου*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (6 & 7 Μαρτίου 1998), εκδόσεις Φιλίστωρ, 2000.

Ευριτάκης Α. Δ., *Λόγω Τιμής, ιστορίες κρητικής βεντέτας*, εκδόσεις Μελάνι, 2011.

Παγκάλου Χ., *Ο “ρόλος” της Περιβαλλοντικής Διερμηνείας στη Μη Τυπική Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*, ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα καθηγήτρια: Έλενα Θεοδωροπούλου, Π.Μ.Σ. “Περιβαλλοντική Εκπαίδευση”, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011.

Παναγιωτόπουλος Π., “Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Παναγούλη Ε., “Τα τοπία των κοινών (φυσικών πόρων) στον ελληνικό αγροτικό χώρο – σχέσεις ιδιοκτησίας και διαχείρισης του δάσους”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Παπαγιάννης Θ., “Η διαχείριση των φυσικών συστημάτων”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 1999.

Παπαγιάννης Θ. - Σορώτου Α. (επιμ.), “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009, Αθήνα. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010.

Παπαγιάννης Θ., “Εισαγωγικό σημείωμα”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010.

Παπαϊωάννου Κ., *Τέχνη και Πολιτισμός στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1998.

Παπαϊωάννου Τ., “Τοπίο”, στο: Μπονάτσου Ε. (επιμ.), *ΤΟΠΟΣ – ΤΟΠΙΟ, τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη*, Αθήνα, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2018.

Περάκης Μ., *Κρήτη το νησί των προσαρμογών, Οικονομία και Κοινωνία τον 19^ο αιώνα (1830-1913)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Χανιά, 2017.

Περράκης Γ. & Σκουτέλης Ν., *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού. Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2016.

Πέτρου Α. (επιμ.), *Η αισθητική των αρχαίων Ελλήνων*, ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α. Ε., 2015.

Πετσόπουλος Σ. (επιμ.), *Γραπτά ή προσωπική μυθολογία (1936-1946) του Ανδρέα Εμπειρίκου*, εκδόσεις Άγρα, 2011.

Πικιώνη Δ., *Κείμενα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000.

Σβωρόνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, 1976.

Σερντεδάκης Ν., “Συνέχειες και ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την “καχεκτική δημοκρατία” στη “Μεταπολίτευση”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Σιούτη Γ. Π., *Εγχειρίδιο Δίκαιου Περιβάλλοντος*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2011.

Σκαρπέλος Γ., “Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών”, στο: Δουκέλλης Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Σκουτέλης Ν., “Κρήτη”, στο: Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου, αρχιτεκτονική, Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα*, 2003.

Σκουτέλης Ν., “Σχέσεις όσμωσης στις παρυφές της πόλης”, στο: Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Ίνδικτος, 2009.

Σκουτέλης Ν., *Ο Πόλεμος Χωροτάκτης. Το δίκτυο των πόλεων-οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας 16^{ος}-17^{ος} Αιώνας*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2013.

Σκουτέλης Ν., “Σχέσεις όσμωσης μεταξύ φυσικού και τεχνητού στην πολεοδομική σκέψη του Τάκη Ζενέτου”, στο: *Docomomo - 05 Τετράδια του Μοντέρνου - Η ελληνική πόλη και η πολεοδομία του Μοντέρνου*, (επιμ.) Αθηνά Βιτοπούλου, Αλ. Καραδήμου –Γερόλυμπου, Παν. Τουρνικιώτης, Futura, Αθήνα (2015) σ.189-201.

Σκουτέλης Ν., “Τόποι και τοπία ενός ανήσυχου ποιητή”, στο: Μπονάτσου Ε. (επιμ.), *ΤΟΠΟΣ – ΤΟΠΙΟ. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2018.

Σκουτέλης Ν. & Ζανόν Φ., “Ο λαβύρινθος των διακοσμητικών τεχνών”, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014.

Σκούφιας Μ., “Τα μεταβατικά τοπία και η ανάγνωσή τους στη φωτογραφία”, Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “*Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!*”, αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα, Νησίδες, 2003.

Σορώτου Α., “Συμπεράσματα”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010.

Σπανάκη Σ., *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας τομ. V*, Ηράκλειο, εκδόσεις: “Σφακιανός”, 1969.

Σπανάκης Γ. Στ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης*, στο *πέραςμα των αιώνων* (τομ. Α'), Ηράκλειο, Γραφικές τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., 2006.

Σπανάκης Γ. Στ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων* (τομ. Β'), Ηράκλειο, Γραφικές τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., 2006.

Σπανού Κ., “Περιβαλλοντική πολιτική: τα θεσμικά εργαλεία”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμίουπουλο Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 1998.

Σχιζάς Γ., “Η ψυχαγωγική χρήση της υπαίθρου”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Συγκολλίτου Ε., *Περιβαλλοντική Ψυχολογία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Σύνδεσμος Τεχνικών Εταιριών Η' Τάξης, *Τα θεμέλια του μέλλοντος. Οδοιπορικό, από το Μεσοπόλεμο στο 2000*, Αθήνα, 2002.

Τάσσιος Θ. Π., *Ηθο-Οικονομικά*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 1996.

Τερκενλή Σ. Θ., “Η σχέση άνθρωπος-τοπίο στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια πολιτισμική επαναπροσέγγιση”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς, 2010.

Τερζάκης Φ., *Αποσπάσματα μιας φιλοσοφίας της φύσης*, Αθήνα: εκδόσεις futura, 2003.

Τζαχίλη Ι., *Μινωικά Εικαστικά Τοπία*, Αθήνα: ΒΡΥΣΙΝΑΣ Ι, 2011.

Τζομπανάκη Χ., *Ενετικές οχυρώσεις στην Κρήτη και στην Κύπρο. Ομοιότητες των μνημείων του πολέμου*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1998.

Τζομπανάκη Χ., “Πρόγραμμα προστασίας και ανάπλασης του οικισμού Άνω Αρχανών του νομού Ηρακλείου στην Κρήτη”, στο: (επιμ.) Καραγιώργης Β. & Γιαννικούρη Α., *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, (Ρόδος, 1-3 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα, 2006, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.

Τζομπανάκη Χ., *Ο Κρητικός πόλεμος 1645-1669, η μεγάλη πολιορκία και η εποποιία του Χάνδακα*, εκδόσεις Τζομπανάκη Χρυσούλα, 2008.

Τζομπανάκη Χ., *Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2011.

Τζωράκης Γ., *Κνωσός. Νέος οδηγός του ανακτόρου της Κνωσού*, Αθήνα, Εκδόσεις Έσπερος, 2008.

Τουρνικιώτης Π., “Οι κατασκευές του ιστορικού χρόνου στην Κρήτη του 20^{ου} αιώνα”, στο: Κωτσάκη Α. (επιμ.), *Κρήτη 1913-2013. Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία μετά την Ένωση*, Πνευματικό Κέντρο Χανίων, ΣΑΔΑΣ-Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων/Τμήμα Χανίων, 2014.

Τουρπτσόγλου – Στεφανίδου Β., “Αντικείμενα θέασης και η προστασία τους στο βυζαντινορωμαϊκό και το μεταβυζαντινό δίκαιο”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Τραγανού Γ., “Η ιδεολογική επιστράτευση του τοπίου: προοπτικές ανάγνωσης του “ελληνικού τοπίου” και παραλληλισμοί με την περίπτωση της Ιαπωνίας”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!”, *αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Νησίδες, 2003.

Τσαγρής Β., “Αρχιτεκτονική και πολεοδομική εξέλιξις εν Ελλάδι κατά τον πρώτο αιώνα της ελευθερίας της”. *Τεχνικά Χρονικά* 187/1939.

Τσαντίλης Δ., “Το μεσογειακό τοπίο”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλο Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 2001.

Τσαντίλης Δ., “Η Μεσόγειος στην Ευρώπη”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλο Η. (επιμ.), *Η Οικογεωγραφία της Μεσογείου*, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, Αθήνα, 2001.

Τσαντίλης Δ., (επιμ.), *Κρήτη, μια ήπειρος σ' ένα νησί*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης – Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014.

Τσάρτας Π., “Η ελληνική ύπαιθρος ως πεδίο δραστηριοτήτων τουρισμού και παραθερισμού: εξελίξεις, χαρακτηριστικά, προβληματισμοί”, στο Μανωλίδης Κ. & Καναρέλης Θ. (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου, φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ίνδικτος, 2009.

Τσιγκάκου Φ.-Μ., “Το ελληνικό τοπίο του 19^{ου} αιώνα”, στο: Δουκέλλης Ν. (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Τσουκαλάς Κ., *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα, 1974.

Φιλιππίδης Δ., *Για την ελληνική πόλη: Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1990.

Φιλιππίδης Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός οίκος “Μέλισσα”, 1984.

Φλογαΐτη Ε. & Λιαράκου Γ., “Η Διεπιστημονικότητα στην περιβαλλοντική εκπαίδευση: Κατάκτηση ή ζητούμενο;”, *Θέματα στην Εκπαίδευση*, 4, 1, 2003.

Φλογαΐτη Ε., *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*, Ελληνικά Γράμματα, 2009.

Χασάναγας Ν., *Κοινωνιολογία Τοπίου*, εκδόσεις Παπασωτηρίου, 2010.

Χάρη Χ., “Φαινόμενα διάχυσης της πόλης στο τοπίο”, στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), “*ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον!*” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, 2003.

Χατζημιχάλης Κ. & Καλογήρου Σ. & Μελισσουργός Γ. & Γκιρτή Δ. & Μουγγόλια Α., “Παραγωγή και διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού τοπίου: Μια εναλλακτική προσέγγιση μέσω αεροφωτογραφιών”, στο: “Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου”, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης Εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος *Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου*, 21-22 Μαΐου 2009. Διοργάνωση: Med-INA, σε συνεργασία με το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το WWF Ελλάς. Επιμέλεια: Θ. Παπαγιάννης - Α. Σορώτου, Αθήνα, 2010.

Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία*, γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2011.

Χατζημπίρος Κ., “Ζητήματα διατήρησης της φύσης”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Η φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, Αθήνα, 1999.

Χατζιδάκης Μ., *Τα σχόλια του τρίτου*, Εξάντας, έκτη έκδοση, 2007.

Χριστόπουλος Δ., “Είναι “Το Σύνταγμα ένα σύνολο υποχρεωτικών κανόνων” ή “δεν είναι τίποτε”; Ή “κάπου ανάμεσα”; Σκέψεις για την εξέλιξη των θεσμών προστασίας των δικαιωμάτων από τη Μεταπολίτευση στην εποχή των Μνημονίων”, στο: Αυγερίδης Μ. & Γαζή Ε. & Κορνέτης Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 2015.

Ψιλάκης Ν., *Κρητική Μυθολογία*, ΚΑΡΜΑΝΩΡ, 1996.

Ψωμάς Σ., “Περιβαλλοντικές αλλαγές πλανητικής κλίμακας”, στο: Μοδινός Μ. & Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Αθήνα, Στοχαστής-ΔΙΠΕ, 1998 .

|Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία|

- Antonio di Vita**, *Η Γόρτυνα της Κρήτης. Δεκαπέντε αιώνες αστικού βίου*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2015.
- Aesopos Y. & Simeoforidis Y.**, *Landscape of Mondernisation. Greek Architecture 1960s and 1990s*, Metapolis press, Athens, 1999.
- Bachelard G.**, *Η ποιητική του χώρου*, εκδόσεις Χατζηνικολή, 2014.
- Bandinelli R. B.**, *Ρώμη, η τέχνη στο επίκεντρο της εξουσίας από τις απαρχές έως τον 2^ο αιώνα μ.Χ.*, Βιβλιοθήκη Τέχνης, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 2007.
- Badou A. & Genereux J. & Maalouf A.**, *Κρίση εποχής ή εποχή της κρίσης*, Αλεξάνδρεια, 2016.
- Beardsley C. M.**, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, Αθήνα:εκδόσεις Νεφέλη, 1989.
- Berleant A.**, *Environment and the Arts: Perspectives on Environmental Aesthetics*, Aldershot, Hampshire, UK, and Burlington, VT, 2002.
- Berleant A.**, *Η αισθητική του περιβάλλοντος*, Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, 2010.
- Berque A.**, *Les raisons de paysage*, Hazan, Παρίσι, 1995.
- Bonnemaïson J.**, *Culture and Space: Conceiving A New Cultural Geography*, I. B. Tauris, 2005.
- Bonnett M.**, “Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και το ζήτημα της φύσης”. Στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καϊλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και τη θεωρεία στην εφαρμογή*. Ατραπός, 2009.
- Bookchin M.**, *Τα όρια της πόλης: η διαλεκτική της ιστορικής ανάπτυξης των πόλεων*, Αθήνα: Ελεύθερος τύπος, 1979.
- Brady E.**, *Aesthetics of the Natural Environment*, University of Alabama Press, 2003.
- Braudel F. & Aymard M. & Coarelli F.**, *Η Μεσόγειος: Ο χώρος και η ιστορία (πρώτος τόμος)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1990.
- Braudel F. & Duby G. & Arnaldez R. & Aymard M. & Gaudemet J. & Solinas P.**, *Η Μεσόγειος: Άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά (δεύτερος τόμος)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1990.

- Brunet A.**, “Τα αγροτικά τοπία της αρχαίας Ελλάδας”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.
- Caicco G.**, *Architecture, Ethics, and the Personhood of Place*, University Press of New England, 2007.
- Carlson A.**, *Aesthetics and the Environment: the appreciation of nature, art and architecture*. Routledge, 2002.
- Carson R.**, *Σιωπηλή Άνοιξη*, εκδόσεις Κάκτος, 1981.
- Chalmers A. F.**, *Τι είναι αυτό που το λέμε επιστήμη;*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- Clark K.**, *Civilisation*, Paperback, 2005.
- Cosgrove D.**, *Geography and Visions: Seeing, imaging and representing the world*, I. B.Tauris, 2008.
- Cosgrove D.**, *Landscape and Landschaft*, lectures delivered at the “Spatial Turn in History” Symposium, German Historical Institute, February 19, 2044.
- Daniels S. & Cosgrove D.**, *Iconography and landscape: essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, Cambridge University Press, 1988.
- Derruau M.**, *Ανθρωπογεωγραφία*, εκδόσεις MIET, 1991.
- Doreen M.**, *For space*, Sage Publications Inc., 2005.
- Fitoussi J.-P. & Laurent E.**, *Η νέα πολιτική οικολογία: οικονομία και ανθρώπινη ανάπτυξη*, εκδόσεις Μεταίχμιο, 2011.
- Foucault M.**, *Ουτοπίες και Ετεροτοπίες*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, 2015.
- Freire P.**, *Πολιτιστική δράση για την κατάκτηση της ελευθερίας*, εκδόσεις Καστανιώτη, 1977.
- Frisby D.**, *Οδικά τοπία της νεωτερικότητας*, Νησίδες, 2012.
- Goff J. L.**, *Ιστορία και μνήμη*, εκδόσεις Νεφέλη, 1998.
- Gombrich H. E.**, “Η αναγεννησιακή θεωρία της τέχνης και η ανάδυση του τοπίου”, στο: Διονύσης Καββαθάς (επ. επιμ.), *Georg Simmel, Joachim Ritter, Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, εκδόσεις ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Gombrich E. H.**, *Το χρονικό της τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006.

Harvey D., *Εξεγερμένες πόλεις: Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, εκδόσεις ΚΨΜ, 2012.

Heidegger M., *Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*, εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

Heidegger M., “...Ποιητικά κατοικεί ο άνθρωπος...”, εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

Heilbroner R., *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, η ζωή και οι ιδέες τους*, εκδόσεις Κριτική, 2000.

Ingold T., *Η αντίληψη του περιβάλλοντος: Δοκίμια για τη διαβίωση, την κατοίκηση και τις δεξιότητες*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2000.

Jameson F., *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, εκδόσεις Νεφέλη, 1999.

Kant I., *Κριτική της Κριτικής Ικανότητας*, Printa, 2000.

Kant I., *Παρατηρήσεις πάνω στο αίσθημα του ωραίου και του υπέροχου*, εκδόσεις Printa, Αθήνα 1999.

Κοέν Α., “Τοπίο και μορφή στην αρχαία ελληνική τέχνη”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Kokot W., *Culture and Space – anthropological approaches*, Paper presented at the Swiss Graduate Programme in Ethnology/Anthropology: “Key Concepts in Social Anthropology”; Module Workshop “Space”, Basel, October 2006.

Larrere C., “Σεβασμός ή ευθύνη; Ποια ηθική για το περιβάλλον;”, στο: Θεοδωροπούλου Ε. & Καίλα Μ. & Bonnett M. & Larrere C. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*. Ατραπός, 2009.

Lorentz K., *Τα 8 θανάσιμα αμαρτήματα του πολιτισμού μας*, Θυμάρι, 1972.

Malpas J.E., *Place and experience. A philosophical Topography*, Cambridge University Press, 2004.

Massey D., *for space*, SUGE Publications Ltd, 2005.

Massey D., *Geographies of responsibility*, Geogr. Ann., 86B(1): 5-18.

Μπόρχα Σ. & Ραμαντιέ Τ. & Κρέτιν Ζ. & Καβαλιόν Ζ. & Πετροπούλου Κ., “Κριτικές προσεγγίσεις του τοπίου”, στο: Πετροπούλου Κ. & Ραμαντιέ Τ.(επιμ.), *Αστικές Γεωγραφίες, τοπία και καθημερινές διαδρομές*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 2015.

Mitchell D., *Cultural Geography: A Critical Introduction*, Blackwell Publishers Ltd, 2000.

Norberg-Schulz C., *Genius Loci, Το Πνεύμα του Τόπου - Για μια φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα: ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Π., 2009.

Passarelli G., *Βυζαντινή Κρήτη*, Αθήνα, Εκδόσεις Καρακώτσογλου, 2005.

Racham O. & Moody J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008.

Rapoport A., Φιλιππίδης Δ. (επιμ.), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 2010.

Read H., *Η φιλοσοφία της μοντέρνας τέχνης*, Αθήνα: Κάλβος, 1969.

Renaut A., *Η φιλοσοφία*, εκδόσεις Πόλις, 2009.

Ritter J., “Το Τοπίο. Η λειτουργία του αισθητικού στη νεωτερική κοινωνία”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel, Joachim Ritter, Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, Αθήνα: εκδόσεις Ποταμός, 2004.

Robson C., *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Gutenberg, Αθήνα, 2007.

Schama S., *Landscape and memory*, Paperback, 1996

Simmel G., *Πόλη και Ψυχή*, Έρασμος, 1993.

Simmel G., “Φιλοσοφία του Τοπίου”, στο: Καββαθάς Δ. (επιμ.), *Georg Simmel, Joachim Ritter, Ernst H. Gombrich, Το τοπίο*, Αθήνα: εκδόσεις ποταμός, 2004.

Simmel G., *Μητροπολιτική Αίσθηση, οι μεγαλουπόλεις και η διαμόρφωση της συνείδησης*, Άγρα, 2017.

Strauss-. L. C., *Η ανθρωπολογία και τα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου*, εκδόσεις Πατάκη, 2012.

Swift A., *Πολιτική Φιλοσοφία: Εισαγωγικός οδηγός για φοιτητές και πολιτικούς*, εκδόσεις Οκτώ, 2014.

Tilden F., *Interpreting our heritage*, The University of North Carolina, 2007.

Tilley Ch., *A phenomenology of Landscape: Places, Paths and Moments*, Οξφόρδη και Πρόβιντενς 1994.

Tomilson, R., “Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης”, στο: Δουκέλλης Ν. Π. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*, Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

Verain J., Πετράρχης, *Η ανάβαση στο όρος Βεντού*, Άγρα, 2008.

Wang M. C. & You M. & Lee C. F., *Environmental Aesthetics: Philosophic Foundations and Methodological Perspectives*, National Yunlin University of Science and Technology, College of Design.

Wills J., “Τόπος και πολιτική”, στο: *Γεωγραφίες*, εξαμηνιαία έκδοση επιστημών του χώρου, Άνοιξη 2017, τ. 29.

|Αρχειακές Πηγές|

Εφημερίδα Κρητικά Νέα:

α) αρχειακοί τόμοι (Παρασκευή 8 Ιουνίου 1976 αρ. φύλλου 1 – Ιανουάριος 2006 αρ. Φύλλου 430): 1976-1980, 1981-1984, 1985-1988, 1989-1990, 1991-1992, 1993- 1994, 1995 – 1996, 1997-1998, 1999-2000, 2001-2002, 2003-2004, 2005-2006.

β) ηλεκτρονικά αρχεία σε μορφή pdf: Φεβρουάριος 2006, αρ. φύλλου 431 - Φεβρουάριος 2015, αρ. Φύλλου 527.

Πληροφοριακό Δελτίο TEE/TAK (έντυπη μορφή): 23 Ιανουαρίου 1981, τ. 48 – Μάρτιος 1990, τ. 151.

Περιοδικό Ταυ, Μηνιαία -και στη συνέχεια Διμηνιαία- Έκδοση του TEE/TAK:

α) έντυπη μορφή: Οκτώβριος 1991, τ. 1 – Αύγουστος 2007, τ. 73.

β) ηλεκτρονική (pdf) μορφή: Σεπτέμβρης/Οκτώβρης 2007, τ. 74 – Ιανουάριος /Ιούνιος 2012, τ. 100.

Περιοδικό Διάσταση, Ενημερωτικό Δελτίο TEE/TAK (έντυπη μορφή): Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1993, τ. 1 – Απρίλιος 2010, τ. 40.

Περιοδικό Φουρόγατος:

α) τεύχη σε pdf μορφή: Φεβρουάριος 2005, τ. 59. Μάρτιος – Απρίλιος 2006, τ. 66. Μάιος – Ιούνιος 2006, τ. 67. Ιούλιος – Αύγουστος 2006, τ. 68. Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 2006, τ. 69. Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2006, τ. 70. Μάρτιος – Απρίλιος 2007, τ. 72. Μάιος – Ιούνιος 2007, τ. 73. Ιούλιος – Αύγουστος 2007, τ. 74. Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 2007, τ. 75. Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2007, τ. 76. Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2008, τ. 77. Μάρτιος – Απρίλιος 2008, τ. 78.

β) Έντυπη έκδοση: Ιούνιος 2013, Β' περίοδος , τ. 5.

|Παράρτημα|

ΑΠΟΦΑΣΗ

Θέμα: «Επιτροπή Τοπίου»

Η ΥΠΟΥΡΓΟΣ

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

Έχοντας υπόψη,

1. Τις διατάξεις του Ν. 1650/10-10-1986 (ΦΕΚ 160/Α) «Για την προστασία του Περιβάλλοντος», όπως αυτός τροποποιήθηκε με το Ν. 3010/22.04.2002 (ΦΕΚ 91/Α) «Περί εναρμόνισης του Ν. 1650/1986 με τις Οδηγίες 97/11 Ε.Ε. και 96/91 Ε.Ε., «Διαδικασία Οριοθέτησης και Ρυθμίσεων θεμάτων για Υδατορέματα και άλλες διατάξεις».
2. Τις διατάξεις του Ν. 3827/2010 (ΦΕΚ 30/Α/25-2-2010, με τον οποίο κυρώθηκε η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο
3. α) Την υπ' αριθμ. 2876/7-10-2009 Απόφαση Πρωθυπουργού «Αλλαγή τίτλου Υπουργείων» (ΦΕΚ 2234/Β'/7-10-2009).
- β) Τις διατάξεις του Π.Δ. 189/2009 «Καθορισμός και ανακατανομή αρμοδιοτήτων των Υπουργείων» (ΦΕΚ 221/Α/2009) καθώς και το Π.Δ. 24/2010 «Ανακαθορισμός των αρμοδιοτήτων των Υπουργείων και τροποποιήσεις του Π.Δ. 189/2009 (ΦΕΚ 56/Α/2010).
- γ) Την με αρ. 52167/2009 Απόφαση Πρωθυπουργού και Υπουργού Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής: «Ανάθεση καθηκόντων της Υπουργού Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής στους Υφυπουργούς Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής» (ΦΕΚ 2514/Β/2009).
4. Τις διατάξεις του άρθρου 90 του Κώδικα Νομοθεσίας για την Κυβέρνηση και τα Κυβερνητικά Όργανα που κυρώθηκε με το άρθρο πρώτο του Π.Δ. 63/2005 (Α' 98).
5. Τις διατάξεις Περί συλλογικών οργάνων του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας (Ν.2690/1999 – ΦΕΚ 45/Α/09.09.1999).
6. Το γεγονός ότι από τις κανονιστικές διατάξεις αυτής της απόφασης δεν προκαλείται δαπάνη σε βάρος του κρατικού προϋπολογισμού.

ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΙ

Άρθρο 1

Σύσταση Επιτροπής για το Τοπίο

1. Συνιστάται στο Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής δεκαμελής (10) διαρκής επιστημονική και συμβουλευτική επιτροπή, με τίτλο «Επιτροπή Τοπίου».

Άρθρο 2

Σκοπός -Αρμοδιότητες

2. Ως αρμοδιότητες της Επιτροπής ορίζονται οι ακόλουθες:
 - 2.1. Ο συντονισμός και η πρόταση μέτρων και ενεργειών για α) την ολοκληρωμένη εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο και β) την σύνταξη Εθνικής Στρατηγικής για το Τοπίο.
 - 2.2. Η εισήγηση προς τον Υπουργό Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και τους συναρμόδιους Υπουργούς σχετικά με:

α. τις αναγκαίες νομοθετικές ρυθμίσεις και τροποποιήσεις, όπου απαιτείται, καθώς και προτάσεις για τη λήψη αναγκαιών μέτρων για την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο,

β. την πρόσκληση ειδικών εμπειρογνομόνων και επιστημόνων, οι οποίοι ασχολούνται με την έρευνα σε θέματα που άπτονται του σκοπού της Επιτροπής με σκοπό την τεχνική και επιστημονική υποστήριξή της, και

γ. την ανάγκη σύνταξης προδιαγραφών με στόχο την ανάθεση μελετών και προγραμμάτων για την προώθηση της εφαρμογής της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο.

2.3. Η προώθηση μέσω των εισηγήσεων της, ειδικότερων στόχων όπως (αναφέρονται ενδεικτικά):

α. ο σχεδιασμός και η εφαρμογή πολιτικών για το τοπίο με στόχο την προστασία, τη διαχείριση και το σχεδιασμό του, μέσω της υιοθέτησης ειδικών μέτρων που έχουν προσδιορισθεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το τοπίο,

β. η εξασφάλιση δυνατοτήτων συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών (σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο) προσδίδοντας της ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση και εφαρμογή σύγχρονων πολιτικών για το Τοπίο,

γ. η ένταξη πολιτικής προστασίας για το τοπίο στο χωρικό σχεδιασμό (σε εθνική, περιφερειακή και τοπική κλίμακα), στον περιβαλλοντικό σχεδιασμό, και στις τομεακές πολιτικές, σε σχέση με την υιοθέτηση των αρχών και των στρατηγικών δράσεων που έχουν προσδιορισθεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο,

δ. η δημιουργία τυπολογίας των Ελληνικών τοπίων και δεικτών τοπίου, ανάλυση των χαρακτηριστικών του, διάγνωση και αξιολόγησή του δυναμικού μετασχηματισμού του.

ε. ο προσδιορισμός κριτηρίων ποιότητας του τοπίου μέσα από δημόσια διαβούλευση,

στ. η δημιουργία μηχανισμών και εργαλείων για την παρατήρηση της εξέλιξης και των αλλαγών του τοπίου,

ζ. η υποστήριξη δράσεων με βασικό στόχο τη βελτίωση και την αποκατάσταση του τοπίου,

η. η υποστήριξη εκστρατειών κοινωνικής ευαισθητοποίησης στα θέματα του τοπίου,

θ. η ενθάρρυνση των επιστημονικών και ακαδημαϊκών συνεργασιών στα θέματα του τοπίου και η ανταλλαγή εμπειριών μεταξύ εμπειρογνομόνων, καθώς και η δημοσιοποίηση μελετών και ο προσδιορισμός μεθοδολογίας εργασίας στα θέματα του τοπίου,

ι. η σύνταξη τυπολογίας για το Ελληνικό Τοπίο.

Άρθρο 3

Συγκρότηση Επιτροπής

3. Τα μέλη της Επιτροπής ορίζονται, ως ακολούθως:

3.1. Πρόεδρος της Επιτροπής ορίζεται ο Θύμιος Παπαγιάννης του Κωσταντίνου Αρχιτέκτων-Πολεοδόμος-Περιβαλλοντολόγος (ΑΔΤ ΑΒ321466), με αναπληρώτρια πρόεδρο την Σταυρούλα Κυριοπούλου του Στυλιανού ΠΕ Αρχιτεκτόνων στη Δ/νση Περ/κου Σχεδιασμού του ΥΠΕΚΑ (Ρ098258).

3.2. Αμαλία Κουδούνη του Γεωργίου, ΠΕ Αρχιτέκτων Μηχανικός στη Δ/νση Πολ/κου Σχεδιασμού του Υ.Π.Ε.Κ.Α. (ΑΒ 037892) ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρώτρια τη Γκόγκα Μαρία του Κωσταντίνου ΠΕ Αρχιτέκτων Μηχανικός στη Δ/νση Πολεοδομικού Σχεδιασμού (ΑΔΤ Μ000427).

3.3. Ανέστης Γουργιώτης του Γεωργίου, ΠΕ Μηχ. Χωροταξίας στη Δ/νση Χωροταξίας (ΑΔΤ ΑΒ991209) ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρωτή τον Ευάγγελο Γκουντάνη του Ανδρέα ΠΕ Μηχ. Χωροταξίας στη Δ/νση Χωροταξίας (ΑΔΤ Πο56070).

- 3.4. Χρήστο Χρυσομάλλη του Ιωάννου, ΠΕ Αρχιτέκτων Μηχανικός στη Δ/ση Περ/κου Σχεδιασμού του ΥΠΕΚΑ (ΑΔΤ Χ189257) με αναπληρωτή τον Τρύφωνα Δασκαλάκη του Μιχαήλ, ΠΕ Δασολογικού, Ειδική Γραμματεία Δασών (ΑΔΤ ΑΒ274501).
- 3.5. Καλλιόπη Πεδιαδίτη του Εμμανουήλ (ΠΕ Περιβαλλοντολόγος Ειδική Συνεργάτης Υπουργού ΠΕΚΑ), (ΑΔΤ ΑΕ471666) ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρωτή τον Νικόλαο Βίττη του Ρώμυλου (ΠΕ Τοπογράφος Μηχανικός, Ειδικός Σύμβουλος Υπουργού ΠΕΚΑ) (ΑΔΤ Μ367221).
- 3.6. Μαρία Παπαθεοδώρου του Ιωάννη, ΠΕ Αρχιτέκτων Μηχανικός, Ειδική συνεργάτης του Αναπληρωτή Υπουργού ΠΕΚΑ (ΑΔΤ 521807) ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρώτρια την Έλσα Βαγιαννού του Ευάγγελου ΠΕ Αρχιτέκτων Μηχανικός, Ειδική συνεργάτης του Αναπληρωτή Υπουργού ΠΕΚΑ (ΑΔΤ ΑΙ056097).
- 3.7. Θεανώ Τερκενλή του Σταύρου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (ΑΕ425088) ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρώτρια την Αικατερίνη Γκόλτσιου του Γεωργίου, Αρχιτέκτων Τοπίου (ΑΔΤ ΑΗ612474).
- 3.8. Λεωνίδας Λουλούδης του Πλάτωνα, Καθηγητής του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΑΔΤ Σ198842), ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρώτρια την Αφροδίτη Σορώτου του Ελευθέριου, Αρχαιολόγος – Ιστορικός, στη Επιστημονική Γραμματεία Μεσογειακού Ινστιτούτου για τη Φύση και τον Άνθρωπο (ΑΔΤ Π706975).
- 3.9. Γεώργιο Πετρόπουλο του Παναγιώτη, Γεωπόνος με ειδικότητα στη Γεωπληροφορική, στο ΙΤΕ Κρήτης (ΑΔΤ ΑΒ321466) ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρωτή το Γεώργιο Τσιλιμίγκα του Δημητρίου Λέκτορας, στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (ΑΔΤ, Φ098022).
- 3.10. Δόξα Μουστάκη του Διονυσίου, ΠΕ. Αρχ. Μηχανικός στη Δ/ση Χωροταξίας (ΑΔΤ Τ500329) ως μέλος της Επιτροπής με αναπληρωτή των Ιωάννη Κουκκά του Μιχαήλ ΠΕ. Αρχ. Μηχανικός στη Δ/ση Χωροταξίας (ΑΔΤ ΑΗ 018126).

Άρθρο 4

Λειτουργία Επιτροπής

- 4.1. Η Επιτροπή συνέρχεται τακτικά τουλάχιστον μία (1) φορά το μήνα. Συνέρχεται εκτάκτως δε με πρόσκληση του Προέδρου της Επιτροπής ή με γραπτή αίτηση πέντε εκ των δέκα μελών της.
- 4.2. Τόπος διενέργειας των συνεδριάσεων ορίζεται το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής, Αμαλιάδος 17, 11523.
- 4.3. Η Επιτροπή βρίσκεται σε απαρτία παρουσία των πέντε (5) εκ των μελών της.
- 4.4. Οι αποφάσεις της Επιτροπής λαμβάνονται με απλή πλειοψηφία των μελών της. Σε περίπτωση ισοψηφίας, υπερισχύει η ψήφος του Προέδρου της Επιτροπής.
- 4.5. Στην παρούσα Επιτροπή μπορεί να μετέχουν επιπλέον, αναλόγως θέματος και εφόσον κρίνεται από την Επιτροπή αναγκαίο κατά περίπτωση, εκπρόσωποι άλλων Υπουργείων ή εκπρόσωποι άλλων φορέων δημόσιου ή ιδιωτικού δικαίου, εκπρόσωποι πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, επιστημονικών ιδρυμάτων και οργανώσεων, εκπρόσωποι Επιμελητηρίων ή συνδέσμων, σωματείων εκπρόσωποι οργανώσεων προστασίας περιβάλλοντος ή πολιτιστικής κληρονομιάς, με αποδεδειγμένη ενασχόληση με τα θέματα του τοπίου ή συγγενών θεμάτων που άπτονται σε αυτό.
- 4.6. Η Επιτροπή με απόφαση του Προέδρου της μπορεί να συστήνει άμισθες ομάδες εργασίας για την επεξεργασία συγκεκριμένων θεμάτων.
- 4.7. Οι συνεδριάσεις της Επιτροπής καθώς και των επί μέρους Ομάδων Εργασίας που μπορούν να συσταθούν γίνονται εντός του κανονικού ωραρίου εργασίας των Υπηρεσιών και χωρίς αμοιβή.

4.8. Η επιτροπή στηρίζεται γραμματειακά από την αρμόδια για το τοπίο Δ/νση Χωροταξίας του ΥΠΕΚΑ η οποία είναι υπεύθυνη για την τήρηση όλων των απαραίτητων ηλεκτρονικών μητρώων, αρχείων και διευθύνσεων για τη λειτουργία της επιτροπής.

4.9. Ως γραμματέας της επιτροπής ορίζεται ο Ευάγγελος Γκουντάνης του Ανδρέα με αναπληρώτρια τη Γκόγκα Μαρία του Κωσταντίνου.

Κοινοποίηση:

1. Γρ. Υπουργού Π.Ε.Κ.Α.
2. Γρ. Αναπλ. Υπουργού Π.Ε.Κ.Α.
3. Γρ. Γεν. Γραμματέας Χωροταξίας και Αστικού Περιβάλλοντος
4. Μέλη της Επιτροπής

Η ΥΠΟΥΡΓΟΣ

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Εκπόνηση Διδακτορικής Διατριβής με Θέμα:

«Η διαχείριση του πολιτισμικού τοπίου στην Κρήτη, μέσα από το πρίσμα της συλλογικότητας, από την μεταπολιτευτική περίοδο έως σήμερα: Ορισμοί, ερμηνείες, παρερμηνείες, προσανατολισμοί στη σύγχρονη πραγματικότητα».¹⁷³⁸

Υποψήφια Διδάκτωρ: Χρύσα Ι. Παγκάλου

Επιβλέπων Καθηγητής: Νικόλαος Σκουτέλης

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ
(ΓΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥΣ ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ)¹⁷³⁹

Το ερωτηματολόγιο που έχετε στα χέρια σας, αποσκοπεί στη συλλογή πληροφοριών σχετικών, με **«τη διαχείριση του πολιτισμικού τοπίου στην Κρήτη, από τη μεταπολιτευτική περίοδο έως σήμερα»**. Η έρευνα πραγματοποιείται στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής στο τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης και απώτερο σκοπό έχει, τη διαμόρφωση ενός «χάρτη» γύρω από την έννοια του τοπίου γενικά και του κρητικού τοπίου ειδικά, ώστε μέσα σε αυτό το πλαίσιο και συμπερασματικά, να δοθούν οι προσανατολισμοί στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Η έρευνα αυτή δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς τη δική σας συμβολή. Θα σας παρακαλούσαμε να μην αφήσετε ερωτήσεις αναπάντητες. Σας υπενθυμίζουμε, τέλος, ότι το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο και προορίζεται αποκλειστικά για ερευνητική χρήση.

Με εκτίμηση,
Χρύσα Ι. Παγκάλου

¹⁷³⁸ Πρόκειται για τον αρχικό τίτλο της παρούσης διδακτορικής διατριβής.

¹⁷³⁹ Το εν λόγω ερωτηματολόγιο μοιράστηκε στον πληθυσμό κατά τα έτη 2013-2016.

ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ:

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ:

ΗΜΕΡΟΜ. ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ:

1. Τι είναι για εσάς «τοπίο»;

.....
.....
.....
.....

2. Ποια είναι η γεωγραφική εμβέλεια του πολιτιστικού συλλόγου;

.....
.....
.....
.....

3. Ποιοι είναι οι κυριότεροι σκοποί του πολιτιστικού συλλόγου σύμφωνα με το αρχικό καταστατικό;

.....
.....
.....
.....

4. Έχετε τροποποιήσει το καταστατικό ως προς το σκοπό; Αν ναι, τότε πότε έγινε αυτό και με ποιο περιεχόμενο;

.....
.....
.....
.....
.....

5. Ποια είναι τα σημαντικότερα μνημεία (φυσικά/πολιτιστικά) και οι σημαντικότεροι αρχαιολογικοί χώροι της περιοχής σας;

.....
.....
.....
.....

6. Με ποιον/ποιους τρόπο/τρόπους, έχουν συμβάλλει τα πολιτιστικά και φυσικά μνημεία της περιοχής σας, στη διαμόρφωση συμπεριφοράς των πολιτών;

.....
.....
.....
.....
.....

7. Ο πολιτιστικός σύλλογος στον οποίο δραστηριοποιείστε, έχει συνεργαστεί στο παρελθόν με άλλους φορείς; Αν ναι, τότε αναφέρατε με ποιους και για ποιο λόγο:

.....
.....
.....
.....
.....

8. Διοργανώνετε πολιτιστικές εκδηλώσεις; Αν ναι, τότε ποια/ποιες περίοδο/περιόδους τις διοργανώνετε; Περιγράψτε εν συντομία, το περιεχόμενο των πολιτιστικών εκδηλώσεων.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

9. Κάποια εκδήλωση στο παρελθόν είχε ιδιαίτερη σημασία; Και σε τι νομίζετε ότι συνέβαλε;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

10. Ποιος είναι ο κυρίαρχος παράγοντας επίδρασης στο τοπίο της περιοχής σας;

.....
.....
.....
.....
.....

11. Έχετε κάνει διαβήματα σχετικά με ζητήματα δόμησης/αυθαιρέτων κτισμάτων και εάν ναι, προς ποια κατεύθυνση;

.....
.....
.....
.....
.....

12. Αντιμετωπίζετε περιβαλλοντικά προβλήματα στην περιοχή; Αν ναι, τότε αναφέρατε ποια είναι αυτά:

.....
.....
.....
.....
.....

13. Με ποιον/ποιους τρόπο/τρόπους έχετε προσπαθήσει να προωθήσετε τις θέσεις και τα οράματά σας;

.....
.....
.....
.....
.....

14. Είστε αισιόδοξοι αναφορικά με τον τόπο σας; Δικαιολογείστε την απάντησή σας.

.....
.....
.....
.....
.....

Ευχαριστούμε που συμπληρώσατε το ερωτηματολόγιο!

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Εκπόνηση Διδακτορικής Διατριβής με Θέμα:

«Η διαχείριση του πολιτισμικού τοπίου στην Κρήτη, μέσα από το πρίσμα της συλλογικότητας, από την μεταπολιτευτική περίοδο έως σήμερα: Ορισμοί, ερμηνείες, παρερμηνείες, προσανατολισμοί στη σύγχρονη πραγματικότητα».¹⁷⁴⁰

Υποψήφια Διδάκτωρ: Χρύσα Ι. Παγκάλου

Επιβλέπων Καθηγητής: Νικόλαος Σκουτέλης

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ
(ΓΙΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ)¹⁷⁴¹

Το ερωτηματολόγιο που έχετε στα χέρια σας, αποσκοπεί στη συλλογή πληροφοριών σχετικών, με «**τη διαχείριση του πολιτισμικού τοπίου στην Κρήτη, από τη μεταπολιτευτική περίοδο έως σήμερα**». Η έρευνα πραγματοποιείται στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής στο τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης και απώτερο σκοπό έχει τη διαμόρφωση ενός «χάρτη» γύρω από την έννοια του τοπίου γενικά και του κρητικού τοπίου ειδικά, ώστε μέσα σε αυτό το πλαίσιο και συμπερασματικά, να δοθούν οι προσανατολισμοί στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Η έρευνα αυτή δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς τη δική σας συμβολή. Θα σας παρακαλούσαμε να μην αφήσετε ερωτήσεις αναπάντητες. Σας υπενθυμίζουμε τέλος, ότι το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο και προορίζεται αποκλειστικά για ερευνητική χρήση.

Με εκτίμηση,
Χρύσα Ι. Παγκάλου

¹⁷⁴⁰ Πρόκειται για τον αρχικό τίτλο της παρούσης διδακτορικής διατριβής.

¹⁷⁴¹ Το εν λόγω ερωτηματολόγιο εστάλη στον πληθυσμό κατά τα έτη 2013-2016.

ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ:

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΠΕΡΙΒΑΛ. ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ:

ΗΜΕΡΟΜ. ΙΔΡΥΣΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛ. ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ:

1. Τι είναι για εσάς «τοπίο»;

.....
.....
.....
.....

2. Ποια είναι η γεωγραφική εμβέλεια της περιβαλλοντικής οργάνωσης;

.....
.....
.....
.....

3. Ποιοι είναι οι κυριότεροι σκοποί της περιβαλλοντικής οργάνωσης σύμφωνα με το αρχικό καταστατικό;

.....
.....
.....
.....

4. Έχετε τροποποιήσει το καταστατικό ως προς το σκοπό; Αν ναι, τότε πότε έγινε αυτό και με ποιο περιεχόμενο;

.....
.....
.....
.....

5. Ποια είναι τα κυριότερα ζητήματα τα οποία έχουν απασχολήσει την περιβαλλοντική οργάνωση, από την ίδρυσή της έως σήμερα;

.....
.....
.....
.....
.....

6. Ποιες είναι οι σπουδαιότερες δράσεις της περιβαλλοντικής οργάνωσης, από την ημερομηνία ίδρυσής της έως σήμερα; Αναφέρατε επιγραμματικά.

.....

.....

.....

.....

.....

7. Η Περιβαλλοντική οργάνωση στην οποία συμμετέχετε, έχει συνεργαστεί στο παρελθόν με άλλους φορείς; Αν ναι, αναφέρατε με ποιους και για ποιο σκοπό:

.....

.....

.....

.....

.....

8. Έχετε διοργανώσει επιστημονικές/εκπαιδευτικές διαλέξεις στην τοπική κοινωνία, για θέματα σεβασμού της φύσης; Αν ναι, τότε έχετε παρατηρήσει αλλαγή στη συμπεριφορά των κατοίκων; (Δώστε παραδείγματα)

.....

.....

.....

.....

.....

9. Ποιος είναι ο κυρίαρχος παράγοντας επίδρασης στο τοπίο της περιοχής σας;

.....

.....

.....

.....

.....

10. Έχετε κάνει διαβήματα σχετικά με ζητήματα δόμησης/αυθαιρέτων κτισμάτων και εάν ναι, προς ποια κατεύθυνση;

.....

.....

.....

.....

.....

11. Πώς θα χαρακτηρίζατε τη σχέση της περιβαλλοντικής οργάνωσης με την τοπική κοινωνία καθώς και με την τοπική αυτοδιοίκηση;

.....

.....

.....

.....

.....

12. Πώς θα χαρακτηρίζατε τη σχέση ανθρώπου - φύσης στην περιοχή σας;

.....

.....

.....

.....

.....

13. Με ποιον/ποιους τρόπο/τρόπους έχετε προσπαθήσει να προωθήσετε τις θέσεις και τα οράματά σας;

.....

.....

.....

.....

.....

14. Είστε αισιόδοξοι αναφορικά με τον τόπο σας; Δικαιολογείστε την απάντησή σας.

.....

.....

.....

.....

.....

Ευχαριστούμε που συμπληρώσατε το ερωτηματολόγιο!

ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ ΡΕΘΥΜΝΟΥ ¹⁷⁴²

ΣΥΛΛΟΓΟΙ- 1971 ΕΩΣ 2014

	ΑΡ. ΚΑΤΑΣΤ.
1. Αθλητικός πολιτιστικός σύλλογος ΤΟ ΡΕΘΥΜΝΟ	570
2. Αθλητικός πολιτιστικός σύλλογος "Οι μαχητές της ειρήνης"	893
3. Εκδρομικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Ανωγείων	33
4. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος "Αγία Ειρήνη"	64
5. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Ρεθύμνης	65
6. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μελάμπων "Το Σαντάλι"	70
7. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Ακουμιών "Ο Σιδερωτάς"	74
8. Εκπολιτιστικός σύλλογος Ατσιποπουλιανών "Ο Άγιος Ελευθέριος"	87
9. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κρύας Βρύσης "Οι 35 εθνομάρτυρες"	90
10. Εξωραϊστικός σύλλογος Πλατανέ Ρεθύμνης	92
11. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Πισκοπιανών	93
12. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Κούμων	104
13. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Μύρθιου	107
14. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μαριού	108
15. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγγελιανών Μυλοποτάμου	112
16. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Περάματος Μυλοποτάμου	116
17. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Κουμπέ Ρεθύμνης	121
18. Εξωραϊστικός σύλλογος ο Πρωτοποριακός	123
19. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Σπηλίου "Ο Βορίζης"	125
20. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Γαράζου Μυλοποτάμου	139
21. Εξωραϊστικός σύλλογος Περιβολιών ο Άγιος Γεώργιος	142
22. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Αρμένων	

¹⁷⁴² Ακολουθεί η καταγραφή των εγγεγραμμένων συλλόγων της Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου, όπως αντιγράφηκαν από το βιβλίο εγγραφών του Πρωτοδικείου Ρεθύμνου.

23. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Αγίου Κωνσταντίνου	145
24. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σταυρωμένου	148
25. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μελιδονίου Μυλοποτάμου	149
26. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σακτουρίων "Το Πρασονήσι"	152
27. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος "Αργυρούπολις"	153
28. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Ορθέ Μυλοποτάμου	154
29. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μυξορούματος	155
30. Εκπολιτιστικός σύλλογος Παντάνας Αμαρίου	157
31. Εκπολιτιστικό σύλλογος Μουρνέ	168
32. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αξού Μυλοποτάμου	169
33. Εκπολιτιστικός σύλλογος Βισταγής	171
34. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Πηγής	172
35. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγκουσελιανών Η ΜΑΡΚΑΡΙΝΑ	177
36. Εκπολιτιστικός σύλλογος Βενίου Μυλοποτάμου	180
37. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος "Ο βρυσίνας"	182
38. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πλατανίων Αμαρίου	184
39. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Χαρκίων "Η ΨΗΛΗ ΚΟΡΦΗ"	186
40. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγ. Ιωάννη Αγ. Βασιλείου "Ο ΣΑΛΒΑΡΑΣ"	187
41. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καλογέρου Αμαρίου	197
42. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Σωματά Ρεθύμνου	200
43. Ένωση κοινωνικών εκπολιτιστικών συλλόγων της επαρχίας Αγ. Βασιλείου	202
44. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Χουμερίου Μυλοποτάμου	203
45. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μαρουλά Ρεθύμνου "Ο Προφήτης Ηλίας"	209
46. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καρωτής "Ο Πετρές"	211
47. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αποστόλων Αμαρίου	212
	213
	398

48. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Κοξαρές	214
49. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κοινότητος Άδελφ. Ρεθύμνου	226
50. Εκπολιτιστικός σύλλογος Γουλεδιανών Η ΟΝΥΘΕ	227
51. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πρινέ Ρεθύμνου	228
52. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σκεπαστής Μυλοποτάμου	229
53. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Εξαντή "ο Αρμός"	230
54. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Αγίας Παρασκευής	231
55. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Λοχριάς "Το Κουρουπητό"	234
56. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αμπελακιωτών Ρεθύμνου	235
57. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μπαλί Μυλοποτάμου "Η αστάλη"	243
58. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σελίου	245
59. Εκπολιτιστικός σύλλογος Λευκογείων "Το Αμμούδι"	248
60. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αείμονα Μυλοποτάμου "Ο ΠΛΑΤΩΝ"	250
61. Εκπολιτιστικός μορφωτικός σύλλογος Έρφων Μυλοποτάμου	253
62. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μυρθίου Ρεθύμνου	255
63. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Ρούμελη	256
64. Εκπολιτιστικός σύλλογος Παλαιολούτρων "ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ"	259
65. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Ζουριδίου "Αστοχώρι"	260
66. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μέρωνος	262
67. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πρασσιών Ρεθύμνου	267
68. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μυριοκεφάλων Ρεθύμνου	264
69. Εκπολιτιστικός σύλλογος Λαμπιωτών " Ο Αγ. Κήρυκος"	269
70. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Αγίας Μυλοποτάμου	271
71. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Γάλλου "Ο ΓΑΛΛΙΑΝΟΣ"	276
72. Εκπολιτιστικός σύλλογος Ασή Γωνιάς "Ο ΧΑΪΝΟΣΠΗΛΙΟΣ"	277

73. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κοινότητας Αγ. Βασιλείου "Ο ΣΥΝΗΖΟΣ"	281
74. Εκπολιτιστικός σύλλογος Γερανίου "ΤΟ ΚΑΜΑΡΙ"	284
75. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σαϊτούρων Νύμφης Ποτάμια	286
76. Εκπολιτιστικός - οικολογικός σύλλογος Πλατανέ Ρεθύμνου	290
77. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μετοχίων "Ο Τίμιος Σταυρός"	298
78. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Πλατάνου Αμαρίου	303
79. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Βυζαρίου	305
80. Εκπολιτιστικός σύλλογος Νέων Άνω Βαρσαμόνερου	306
81. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πρίνου Μυλοποτάμου	320
82. Εκδρομικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Ζωνιανών Μυλοποτάμου	332
83. Εκπολιτιστικός σύλλογος Θεοδώρας Μυλοποτάμου	340
84. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός εξωραϊστικός σύλλογος Ροδάκινου "Ο Κουρμουλός"	357
85. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καρρέ "ο Γερο Πλάτανος"	358
86. Εκπολιτιστικός σύλλογος Φωτεινού	361
87. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Ξηρού Χωριού	362
88. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός εξωραϊστικός σύλλογος Άη Γιάννη Αμαρίου "Κυμινάρης"	400
89. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πλατανέ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟΣ	418
90. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Κοινότητας Μοναστηρακίου Κόκκινος Χάρακας	423
91. Εκπολιτιστικός επιμορφωτικός εξωραϊστικός σύλλογος Ρούστικων Ρεθύμνου	425
92. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Κέραμε Αγαλλιανού	430
93. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Πολιτιστική Αναγέννηση	439
94. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καπεδιανών	479
95. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός επιμορφωτικός σύλλογος Πλευριανών Μυλοποτάμου	471
96. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Μαλλακίων Ρεθύμνου "Η Μεταμόρφωση"	512
97. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Σκαλέτας	513
	400

98. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αμνάτου "Η Ζωοδόχος Πηγή"	539
99. Εκπολιτιστικός σύλλογος Λευκογείων "Γιαλιά"	540
100. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αμάρι - Οψυγιά "Η Σάμμιτος"	596
101. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κυριάννας	601
102. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Περιβολίων Μυσσιρίων	621
103. Εξωραϊστικός σύλλογος Ρεθύμνης "ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ"	623
104. Εκπολιτιστικός - Μουσικοχορευτικός σύλλογος Κουρήτες Ρεθύμνου	632
105. Εκπολιτιστικός σύλλογος Γενιανών "Η Φουντάνα"	654
106. Εκπολιτιστικός σύλλογος Δ.Δ. Γωνιάς Δήμου Ν. Φωκά Ρεθύμνου	663
107. Εκπολιτιστικός σύλλογος Γερακάρι	702
108. Εκπολιτιστικός σύλλογος Βελονάδου Δήμου Ν. Φωκά	725
109. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Κρυονερίου "ΟΙ ΑΣΣΥΡΩΤΟΙ"	733
110. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πρίνου Μυλοποτάμου Ρεθύμνου	787
111. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγίας Πελαγίας "Η ΚΑΣΤΑΝΕ"	845
112. Επιμορφωτικός πολιτιστικός σύλλογος Περάματος	896
113. Εξωραϊστικός-πολιτιστικός-επιμορφωτικός-περιβαλλοντικός-σπηλαιολογικός σύλλογος Ζωνιανών	932
114. Ζωόφιλοι Ρεθύμνου	657
115. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ν. Ρεθύμνου	547
116. Κοινωνικός εκπολιτιστικός σύλλογος της Βρυσανής Νεολαίας "Η Τριόπετρα"	75
117. Κοινωνικός εκπολιτιστικός σύλλογος Καλής Συκιάς "Ο ΤΣΙΛΒΔΙΚΑΣ"	204
118. Κοινωνικός εκπολιτιστικός σύλλογος Μέσα Μυλοποτάμου	206
119. Λαογραφικό εργαστήρι "Οι Κορυβάντες"	495
120. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Άλφας	113
121. "ΝΟΙΑΖΟΜΑΙ" (φιλοζωΐα-περιβάλλον-πολιτισμός-ποιότητα ζωής)	935
122. Όμιλος πολιτιστικών και καρναβαλικών εκδηλώσεων "ΟΙ ΑΛΛΟΙ"	701
	401

123. Οικολογική πρωτοβουλία Δήμου Φοίνικα	703
124. Όμιλος πολιτιστικών και καρναβαλικών εκδηλώσεων "έκατσ' η κουτσή κατσικά"	757
125. Εκπολιτιστικός σύλλογος Νέων Μουρνές	829
126. Κοινωνικός εκπολιτιστικός σύλλογος Αγαλιανών "οι Λίγηρες"	77
127. Οικολογία-διαφορετικότητα-παράδοση	832
128. Ποταριανός όμιλος Ανατολ. Ρεθύμνης	385
129. Τουριστικός - εξωραϊστικός σύλλογος ΔΑΙΔΑΛΟΥ - ΙΚΑΡΟΥ Αγίας Γαλήνης Ρεθύμνου	751
130. Φίλοι του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος"	784
131. Σύλλογος Ρεθεμνιωτών συγγραφέων λογοτεχνών - σκιτσογράφων	233
132. Σύλλογος πολιτιστικός Παλαιλήμνου Ρεθύμνου	492
133. Σύλλογος Επιμόρφωσης και Ανάπτυξης	493
134. Σύλλογος κατοίκων Παλιάς Πόλης Ρεθύμνου	494
135. Σύλλογος Αγροτουριστικών μονάδων Ν. Ρεθύμνου	568
136. Σύλλογος τοπικών ερευνών Πανόρμου	573
137. Σύνδεσμος υπέρ της διαδόσεως των Καλών Τεχνών	689
138. Σύλλογος ανάπτυξης και αναβάθμισης παραλίας Δημ. Λαππαίων	753
139. Σύλλογος πολιτιστικών και καρναβαλικών εκδηλώσεων "ΟΙ ΑΡΚΑΛΟΙ"	754
140. Σωματείο για την οικολογική προστασία του Ψηλορείτη Δ.Τ. "ΟΙΚΟΛΟΓ. ΟΜΑΔΑ ΨΗΛΟΡΕΙΤΗ"	803
141. Σύλλογος εναλλακτικών πολιτιστικών δραστηριοτήτων Ρεθύμνου "ARTHRIA"	809
142. Σύλλογος Βιοκαλλιεργητών Ρεθύμνου	816
143. Σύλλογος καλλιτεχνών για την προώθηση της τέχνης "Το Κατ-ART-ι"	865
144. "ΣΥΝΠΟΛΙΣ - Σύλλογος ενεργών πολιτών Ρεθύμνου"	912
145. "Σύλλογος πολιτιστικών δραστηριοτήτων ΤΡΑΝΖΙΣΤΟΡ"	921
146. Σύλλογος δράσης και πολιτισμού ΡΕΘΥΜΝΟΥ - Δ.Τ. "ΚΡΗΤΩΝ ΔΡΑΣΕΙΣ"	931
147. Πολιτιστικός μορφωτικός σύλλογος Αχλαδέ	

148. Πολιτιστικός μορφωτικός σύλλογος Σκουλουφίων	175
149. Πνευματικό κέντρο Σελλίων	176
150. Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Γαλήνης	179
151. Πολιτιστικός μορφωτικός σύλλογος Απλαδιανών	188
152. Πολιτιστικός σύλλογος Γιαννιού "Ο ΑΗ ΓΙΩΡΓΗΣ"	189
153. Πολιτιστικός μορφωτικός σύλλογος Τρίποδο-Κυνηγιανών Ο ΨΗΛΟΡΕΙΤΗΣ	194
154. Πολιτιστικός σύλλογος Λούτρας Ρεθύμνης	254
155. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Ορνέ "Ο ΚΑΣΤΕΛΛΟΣ"	280
156. Πολιτιστικός σύλλογος Χρωμοναστηρίου	294
157. Πολιτιστικός σύλλογος Μουρτζανών Μυλοποτάμου	297
158. Πολιτιστικός σύλλογος Πρινέ Μυλοποτάμου - "Αρχαία Ελεύθερνα"	301
159. Πολιτιστικός σύλλογος Άνω Μέρους	341
160. Πολιτιστικός σύλλογος Πετραχωρίου "Τίμιος Σταυρός"	446
161. Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Παρασκευής Αμαρίου	477
162. Πολιτιστικός σύλλογος Φρατί ο ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ	497
163. Πολιτιστική κίνηση Μαργαριτών	525
164. Πολιτιστικός σύλλογος Πατσού Αμαρίου Ρεθύμνου "ΠΑΤΣΟΣ-ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ"	550
165. Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Νικολάου - Βιράν Επισκοπής Ο ΠΕΡΙΓΑΝΤΗΣ	552
166. Πολιτιστικός σύλλογος Θρόνου-Κλεισιδίου Η ΣΥΒΡΙΤΟΣ	538 567
167. Πολιτιστικός σύλλογος Καρινών	579
168. Πολιτιστικός εξωραϊστικός και αλιευτικός σύλλογος Αλμυρίδας Σισών Μυλοποτάμου	585
169. Πολιτιστικός σύλλογος "Η ΑΞΟΣ"	600
170. Πολιτιστικός σύλλογος Σεισάρχων	615
171. Πολιτιστικός εξωραϊστικός και αναπτυξιακός σύλλογος Θεοδώρας	617
172. Περιβαλλοντικός σύλλογος Ρεθύμνου	

173. Πολιτιστικός σύλλογος Ορθέ "ΤΟ ΚΥΡΙΑΧΕΛΙ"	625
174. Παραδοσιακός σύλλογος Δυτ. Ρεθύμνου	650
175. Πολιτιστικός σύλλογος Γιαννούδι	669
176. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Καρωτής Ο ΤΙΜΙΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ	706 712
177. Πολυπολιτισμικός σύλλογος Κρήτης	716
178. Πολιτιστικός σύλ. Καλαμά-Καλανδραρέ-Μελισσουργακίου-Πασσαλιτών "Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ"	721
179. Πολιτιστικός σύλλογος Μυσιριών - 11ο Μάρτυρες	731
180. Πολιτιστικός σύλλογος Απλαδιανών "Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ"	734
181. Πολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Μεσσηνίων με διακριτικό τίτλο "Σκαρόβρυση"	736
182. Πολιτιστική παραδοσιακή λαογραφική (μη κερδοσκοπική) εταιρεία ΟΡΘΕ	747
183. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Δαμαβολου - "Η μεταμόρφωση του Σωτήρα"	762
184. Πολιτιστικός σύλλογος Βολιωνών - Άη Γιώργης	775
185. Πολιτιστικός σύλλογος Παγκαλοχωρίου	780
186. Πολιτιστικός σύλλογος ΠΡΟΒΑ	788
187. Πολιτιστικός σύλλογος Ατσιπάδων	791
188. Πολιτιστικός σύλλογος Μουνδρούς	793
189. Πολιτιστικός σύλλογος Κράνας	794
190. Πολιτιστικός επιμορφωτικός σύλλογος Κεραμωτών	808
191. Περιβαλλοντικός και πολιτισμικός σύλλογος Επισκοπιανών Μυλοποτάμου "Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ"	822
192. Πολιτιστικός σύλλογος Χειλιανών	800
193. Περιβαλλοντικός σύλλογος Αρκαδίου-Γεροποτάμου	818
194. Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Ανδρέα - ΤΟ ΑΓΙΟ ΠΝΕΥΜΑ	828
195. Πολιτιστικός σύλλογος Καλύβου	836
196. Προστασία ζώων και γραμμή ζωής	849

197. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος κοινωνίας Κισσού Ρεθύμνου "ΤΟ ΑΓΙΟ ΠΝΕΥΜΑ"	861
198. Παραδοσιακός σύλλογος NTENINA	867
199. Πολιτιστικός σύλλογος Λαμπινής	871
200. Πολιτιστικός σύλλογος Ελεύθερνας	884
201. Παραδοσιακό λαογραφικό εργαστήριο Ρεθύμνου	901
202. Πολιτιστικός σύλλογος Κουρουτιανών "ΟΙ ΚΟΥΡΗΤΕΣ"	903
203. Πολιτιστικός σύλλογος Αποδούλου	910
204. Πολιτιστικός σύλλογος Καλεργιανών - Σκορδιλιανών Ρεθύμνου "Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ"	730
205. Πολιτιστικός σύλλογος Αχλαδέ	936
206. Πολιτιστική ένωση Ανώγεια Βρυσιναίων	93

ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ ΛΑΣΙΘΙΟΥ¹⁷⁴³

ΣΥΛΛΟΓΟΙ/ΣΩΜΑΤΕΙΑ - 1971 ΕΩΣ 2014

ΑΡ. ΚΑΤΑΣΤ. (Χρονολ.)

1. Απάνω Μεραμπέλλου, πολιτιστική και λαογραφική εταιρεία	110
2. Αναπτυξιακός σύλλογος Μιλάτου Μεραμπέλλου	371 (1988)
3. Αναπτυξιακός σύλλογος Σεισίου	423 (1991)
4. Αναπτυξιακός σύλλογος Αμμουδάρας – Κριτσάς	431 (1992)
5. Αναπτυξιακός σύλλογος Μοχού και ευρύτερης περιοχής	621 (2001)
6. Αναπτυξιακός σύλλογος πολιτών Ελούντας "ΑΣΠΕ"	628 (2001)
7. Εξωραϊστικός σύλλογος Βρυσών	58
8. Προοδευτικός σύλλογος Σητείας "Βιτσέντζος Κορνάρος"	90
9. Επιμορφωτικός πολιτιστικός σύλλογος Βουλισμένης	153
10. Γυναικείος σύλλογος "Αλληλεγγύη"	886 (2012)
11. Πνευματική εστία Αγίου Νικολάου	42
12. Προοδευτικός σύλλογος Ελούντας Μεραμπέλλου	59
13. Προοδευτικός σύλλογος Έξω Μουλιανών Σητείας	107
14. Εκπολιτιστικός και λαογραφικός σύλλογος Οροπεδίου Λασιθίου	131
15. Εξωραϊστικός σύλλογος Συνοικισμού Μοχού "Ο Άγιος Τίτος"	132
16. Εκπολιτιστικός - επιμορφωτικός σύλλογος νέων Ιεράπετρας	133 184
17. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Ν. Ανατολής	(1982)
18. Εξωραϊστικός σύλλογος Μύρτου	202 (1982)
19. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Μάλλης Ιεράπετρας	205 (1982)
20. Εκπολιτιστικός σύλλογος Ψυχρού Λασιθίου "Χαραυγή"	209 (1983)
21. Εκπολιτιστικός σύλλογος Νέων Χρυσοπηγής	219

¹⁷⁴³ Ακολουθεί η καταγραφή των εγγεγραμμένων συλλόγων της Περιφερειακής Ενότητας Λασιθίου, όπως αντιγράφηκαν από το βιβλίο εγγραφών του Πρωτοδικείου Λασιθίου .

22. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Συν/σμου Έξω Ποταμών	(1983) 239
23. Εξωραϊστικός σύλλογος Αγίου Νικολάου "Τα χαβάνια"	(1983) 390
24. Εξωραϊστικός σύλλογος Βαθιωτών	(1989) 372
25. Εκπολιτιστικός εξωραϊστικός μορφωτικός σύλλογος Κρούστα	(1988) 476
26. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Πεύκων και περιφέρειας	(1995) 479
27. Εξωραϊστικός πολιτιστικός σύλλογος Μαγουλά Λασιθίου	(1996) 501
28. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγίου Κωνσταντίνου Λασιθίου	(1998) 554
29. Εξωραϊστικός πολιτιστικός σύλλογος ΘΗΛΑΚΑ	708 (2005)
30. Εξωραϊστικός πολιτιστικός σύλλογος Αβρακόντε "Η πρόοδος"	882 (2013)
31. Μορφωτική Στέγη Ιεράπετρας	16
32. Ιστορική λαογραφική εταιρεία Ιεράπετρας	33
33. Πολιτιστικός σύλλογος Ιεράπετρας	133 (1990)
34. Σύλλογος ενεργών δημοτών Ιεράπετρας	710 (2005)
35. Ιστορικός λαογραφικός όμιλος Νέα Μάλλα	806
36. Κοινωνικός και πολιτιστικός σύλλογος Παχιά Άμμου	(2009) 166
37. Κέντρο πολιτιστικής και κοινωνικής παρέμβασης Βραχασίου	464 (1994)
38. Κίνηση ενεργών πολιτών Σητείας	843 (2011)
39. Λαογραφική - Ιστορική εταιρεία Ν. Λασιθίου	33
40. Λέσχη Λαΐων Ιεράπετρας	97
41. Πολιτιστική εταιρεία Ανατολικής Κρήτης	91
42. Λαογραφικός και αναπτυξιακός σύλλογος "ΟΙ ΑΓΟΡΟΙ"	375 (1988)
43. Λαογραφικός όμιλος Νότιας περιοχής Σητείας	387 (1989)
44. Λαογραφικός και ιστορικός σύλλογος Καλού Χωριού "ΙΣΤΡΙΑ ΖΩΗ"	394 (1989)
45. Λαογραφικός και πολιτιστικός σύλλογος Σελατιανού	629

46. Μορφωτική Στέγη Χαμαιζίου Σητείας	95
47. Μορφωτικός σύλλογος Λιμνών Μεραμπέλλου	161
48. Μορφωτικός σύλλογος Ζάκρου Σητείας	172 (1981)
49. Μορφωτικός πολιτιστικός σύλλογος Μιλάτου	177 (1982)
50. Μορφωτικός και ψυχαγωγικός σύλλογος Βασιλικής	183 (1982)
51. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Κριτσάς	193 (1982)
52. Μορφωτικός και πολιτιστικός σύλλογος Ίτανος	212 (1983)
53. Μορφωτικός σύλλογος Κεντρίου	274 (1984)
54. Μορφωτικός - εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Πρίνας	289 (1985)
55. Νέος πολιτιστικός σύλλογος Ιεράπετρας	796 (2009)
56. Σύλλογος Οροπεδιωτών Λασιθιωτών "Ο ΔΙΑΣ"	439 (1993)
57. Οικολογικός-λαογραφικός-πολιτιστικός σύλλογος Παχειάς Άμμου	491 (1995)
58. Οικολογική ομάδα Ιεράπετρας	731 (2006)
59. Οικολογική κίνηση Μεραμβέλου	203 (2009)
60. Σύλλογος προστασίας και διατήρησης περιβάλλοντος "Άγιος Νικόλαος"	174 (1982)
61. Σύλλογος προστασία ιδιοκτησίας και περιβάλλοντος περιφέρειας Ιεράπετρας	198 (1982)
62. Φυσιολατρικός και εξωραϊστικός σύλλογος Χρυσοπηγής Σητείας	436
63. Φιλοζωικός σύλλογος Αγίου Νικολάου	540
64. Φιλοζωικός σύλλογος Μόχλου και ευρύτερης περιοχής	647 (2002)
65. Φιλοζωικός σύλλογος Ιεράπετρας	791 (2009)
66. Φιλοζωικός σύλλογος Καλού Χωριού	875 (2013)
67. Σύλλογος Φίλων Νήσου Χρυσή	699 (2004)
68. Σύλλογος ανάπτυξης Αγ. Ιωάννου Ιεράπετρας	425 (1992)
69. Σύλλογος διάσωσης και διάδοσης της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς	634 (2002)
70. Σύλλογος ανάπτυξης και οικολογίας Σελλών	698 (2004)
71. Πολιτιστικός σύλλογος Τουρλωτή Σητείας	363

72. Σύλλογος προστασίας φυσικού περιβάλλοντος και Αναβάθμισης ΖΟΥ-ΝΑΙΑΣ	(1988) 713 (2005)
73. Σύλλογος προστασίας και ανάπτυξης Πρίνας	772 (2008)
74. Πολιτιστικός σύλλογος Χουμεριάκου	129
75. Προοδευτικός και εξωραϊστικός σύλλογος "Το Κάτω Μετόχι"	130
76. Πολιτιστικός σύλλογος νέων Λιθινών	136
77. Πολιτιστικός σύλλογος Ορεινού	140
78. Πολιτιστικός σύλλογος Νέων Βαΐνας	142
79. Πολιτιστικός σύλλογος Σχινοκαψάλων	162
80. Πολιτιστικός σύλλογος Τζερμιάδων "Αναγέννηση"	163
81. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Γρα Λυγιάς	164
82. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Κουτσοϋρά	165
83. Πολιτιστικός σύλλογος Καββουσίου	167 (1981)
84. Πολιτιστικός σύλλογος Βραχασίου	173 (1982)
85. Πολιτιστικός σύλλογος Αρμένων Σητείας	177 (1982)
86. Πολιτιστικός σύλλογος Καλαμαύκας	200 (1982)
87. Πολιτιστικός σύλλογος Κοινότητας Κάτω Χωριού	201(1982)
88. Πολιτιστικός σύλλογος Σκοπής "Νίκος Καζαντζάκης"	215 (1983)
89. Πολιτιστικός σύλλογος Κρύνης	218 (1983)
90. Πολιτιστικός σύλλογος Σταυροχωρίου "Στραβοδοξάρι"	222 (1983)
91. Πολιτιστικός σύλλογος Μέσα Μουλιανών Σητείας	223 (1983)
92. Πολιτιστικός σύλλογος Σφάκας	225(1983)
93. Πολιτιστικός σύλλογος Δάφνης Σητείας	226 (1983)
94. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Αγ. Στεφάνου Μακρύ Γιαλλού	233 (1983)
95. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Καλογέρων – Ανατολής	237 (1983)
96. Πολιτιστικός σύλλογος Μαρμακέτου "Ο Καπετάν Καζάνης"	245 (1984)

97. Πολιτιστικός σύλλογος Συκιάς Σητείας	250 (1984)
98. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Καμινακίου Λασιθίου	283 (1985)
99. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Αχλαδίων "Η Πρόοδος"	252 (1984)
100. Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Γεωργίου Σητείας	275 (1984)
101. Πολιτιστικός σύλλογος Πάνω Χωριού Ιεράπετρας	286 (1985)
102. Πολιτιστικός σύλλογος Ζήρου Σητείας	292 (1985)
103. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Σταυρωμένου "Ο ΗΛΙΟΣ"	334 (1986)
104. Πολιτιστικός σύλλογος Σέλλων Μεραμβέλλου "ο Άγιος Αντώνιος"	352 (1987)
105. Πολιτιστικός σύλλογος Βρουχά "η Αναγέννηση"	389
106. Πολιτιστικός σύλλογος Οικισμού Σταυρού Ιεράπετρας	392 (1989)
107. Πολιτιστικός σύλλογος Επισκοπής Ιεράπετρας	397 (1990)
108. Πολιτιστικός σύλλογος Έξω Λακωνίων	400 (1990)
109. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Τριάδος Σητείας	412 (1991)
110. Πολιτιστικός σύλλογος Μέσα Λακωνίων	420 (1991)
111. Πολιτιστικός σύλλογος Λατσίδας	430 (1992)
112. Πολιτιστικός Αναπτυξιακός σύλλογος Ξερόκαμπου Ζήρου Σητείας	432 (1992)
113. Προοδευτικός σύλλογος Νικηθιανού Μεραμβέλλου	438 (1993)
114. Πολιτιστικός σύλλογος Φουρνίς "η Ευαγγελίστρα"	444 (1993)
115. Πολιτιστικός σύλλογος Πλάτης Λασιθίου	449 (1993)
116. Πολιτιστικός φιλοδασικός σύλλογος Ανατολής	455 (1994)
117. Πολιτιστικός σύλλογος Σκινιά	467 (1994)
118. Πολιτιστικός και φυσιολατρικός σύλλογος Θρύπτης	490 (1995)
119. Προοδευτικός σύλλογος Μυρσίνης	496 (1996)
120. Πολιτιστικός σύλλογος Χανδρά Σητείας	504 (1996)
121. Πολιτιστικός σύλλογος Κάτω Μετοχίου Λασιθίου "ο Αγ. Γεώργιος"	509 (1996)
122. Πολιτιστικός σύλλογος Κρούστα	537

123. Πολιτιστικός σύλλογος Πισκοκεφάλου "ο Βιτσέντζος Κορνάρος"	(1998) 595
124. Πολιτιστικός - λαογραφικός σύλλογος "Οι δωριές"	(2000) 603
125. Πολιτιστικός σύλλογος Πινών "ο Μύλος"	(2000) 604
126. Περιβαλλοντικός πολιτιστικός σύλλογος της ευρύτερης περιοχής "Άνω Σύμης"	(2000) 605
127. Πολιτιστικός σύλλογος Καρυδίου	(2001) 614
128. Πολιτιστικός σύλλογος Κουρουνών "Κορωνή"	(2001) 615
129. Πολιτιστικός και φυσιολατρικός σύλλογος Μεταξοχωρίου	(2001) 620
130. Πολιτιστικός σύλλογος Ρούσσας Εκκλησίας	(2001) 622
131. Πολιτιστικός Αναπτυξιακός σύλλογος Ταπίου Μερ/λου	(2002) 637
132. Πολιτιστικός σύλλογος Καρυδίου Δήμου Ιτάνου	(2002) 638
133. Πολιτιστικός σύλλογος "Η Αρχαία Πραισός" Σητείας	(2002) 650
134. Πολιτιστικός σύλλογος Μέσα Ποταμών Λασιθίου	(2002) 652
135. Πολιτιστικός σύλλογος Γούδουρα	(2003) 661
136. Πολιτιστικός σύλλογος Μύρτου "ο Σαραντάπηγος"	(2003) 669
137. Πολιτιστικός σύλλογος Μακρυλιάς	(2003) 674
138. Πολιτιστικός σύλλογος Σιτάνου Δ. Σητείας	(2004) 682
139. Πολιτιστικός σύλλογος Μαρωνιάς "ο Πανοτέλης"	(2004) 683
140. Πολιτιστικός σύλλογος Λάστρου Σητείας	(2004) 684
141. Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Φωτιάς Σητείας	(2004) 705
142. Πολιτιστικός σύλλογος Ρίζας	(2005) 720
143. Πολιτιστικός Αναπτυξιακός Περιπατητικός σύλλογος Μύθου	(2004) 703
144. Προοδευτικός Αναπτυξιακός σύλλογος Σητείας	(2004) 705
145. Πολιτιστικός σύλλογος Λαγού - Πινακιανού "Ο ΝΟΣΤΟΣ"	(2005) 723
146. Πολιτιστικός σύλλογος Μάλλων	(2005) 726
147. Πολιτιστικός σύλλογος γυναικών Μυρσίνης	(2006) 740

148. Πολιτιστικός - οικολογικός - εξωραϊστικός - λαογραφικός σύλλογος Ζενίων	752 (2006)
149. Προοδευτικός - πολιτιστικός σύλλογος Οικισμού ενορίας Αγίας Πελαγίας	757 (2007)
150. Περιβαλλοντικός σύλλογος Δ. Ιτάνου	762 (2007)
151. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος "ΤΟ ΛΟΥΜΑ"	768 (2008)
152. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Μαγκασσανών	
153. Πολιτιστικός σύλλογος Κατσιδωνίου Σητείας	790 (2008)
154. Προοδευτικός σύλλογος Βορρί	799 (2009)
155. Πολιτιστικός σύλλογος Επάνω Επισκοπής "Η παλιά κατασκήνωση"	800 (2009)
156. Πολιτιστικός και Αναπτυξιακός σύλλογος Αγ. Αντωνίου	817 (2010)
157. Περιβαλλοντικός και πολιτιστικός σύλλογος Μουρνιών	822 (2010)
158. Πολιτιστικός σύλλογος Παρασπορίου	825 (2010)
159. Πολιτιστικός σύλλογος Καλύδων	841 (2011)
160. Πολιτιστικός φυσιολατρικός σύλλογος Βρυσών	857 (2012)
161. Πολιτιστικός και προοδευτικός σύλλογος Σκλαβών	858 (2012)
162. Πολιτιστικός σύλλογος Παπαγιαννάδων	860 (2012)
163. Πολιτιστική ένωση Δ. Αγίου Νικολάου	872 (2013)
164. Πολιτιστικός σύλλογος Χουμεριάκου	883 (2013)
165. Πολιτιστικός και προοδευτικός σύλλογος Ξερόκαμπου - Ζήρου Σητείας	890 (2013)
166. Προφήτης Ηλίας Κανακάρη	893 (2013)
167. Πολιτιστικός σύλλογος Αλβανών μεταναστών Λασιθίου Κρήτης και Υποστήριξης	792 (2009)
168. Πολιτιστικός μουσικός σύλλογος Ορφέας Ιεράπετρας	759 (2009)
169. Πολιτιστικός σύλλογος Τεχνόπολις Ιεράπετρας	645/853 (2002-2011)

ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ¹⁷⁴⁴

1971 ΕΩΣ 1980

	ΑΡ. ΚΑΤΑΣΤ.
1. Πολιτιστικός σύνδεσμος Ηρακλείου	39
2. Πολιτιστικός σύλλογος Μεσσαράς (Βόρροι Πυργιωτίσσης)	194
3. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Βαρβάρας	254
4. Σύλλογος πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου	265
5. Πολιτιστικός σύλλογος Γωνιών Πεδιάδος	427
6. Πολιτιστικός σύλλογος Καλεσσών	435
7. Πολιτιστικός και λαογραφικός σύλλογος Μαλλίων	469
8. Πολιτιστικός σύλλογος Αλικαρνασσού "Η Αρτεμίσια"	483
9. Παγκρήτια πολιτιστική κίνηση	492
10. Πολιτιστικός σύλλογος Τυμπακίου	493
11. Πολιτιστικός σύλλογος Κάτω Ασίων "Το Γοργολαΐνη"	494
12. Πολιτιστικός σύλλογος Νέας Αυγενικής	(4)50
13. Πολιτιστικός σύλλογος Συκολόγου Βιάννου	520
14. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Μαρίνας	523
15. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Αμαριανού Πεδιάδος	530
16. Πολιτιστικός και λαογραφικός σύλλογος Απάνω Ασίων	534
17. Πολιτιστικός σύλλογος Δαφνών	554
18. Πολιτιστικός σύλλογος Αγία Τριάδα	559
19. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίων Παρασκιών	590
20. Πολιτιστικός σύλλογος Φόδελε "Δομήνικος Θεοτοκόπουλος"	593
21. Πολιτιστικός σύλλογος Νέου Σταδίου Θερίσσου	603

¹⁷⁴⁴ Ακολουθεί η καταγραφή των εγγεγραμμένων συλλόγων της Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου, όπως αντιγράφηκαν από το βιβλίο εγγραφών του Πρωτοδικείου Ηρακλείου.

22. Πολιτιστικός σύλλογος Προφήτη Ηλία "ο Λύκαστος"	607
23. Πολιτιστικός σύλλογος Γαλιλιάς	613
24. Πολιτιστικός σύλλογος Βο(..;) Πεδιάδος	263
25. Πολιτιστικός σύλλογος Αρκαλοχωρίου Μονοφατσίου	626
26. Πολιτιστικός σύλλογος Αφρατίου	634
27. Πολιτιστικός σύλλογος Πιτσιδίων	641
28. Πολιτιστικός σύλλογος Χάρακα	557

1980 ΕΩΣ 1996

29. Πολιτιστικός σύλλογος Ποταμιών Πεδιάδος "ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΓΚΟΥΒΕΡΝΙΩΤΙΣΣΑ"	502
30. Πολιτιστικός σύλλογος Μεγάλης Βρύσης Πρεβελιανών	647
31. Πολιτιστικός σύλλογος Ηρακλείου "Μίνωας-Μεταμόρφωσις Σωτήρος"	652
32. Πολιτιστικός σύλλογος Προτοριών	655
33. Πολιτιστικός σύλλογος Πανασού Καινούργιου	664
34. Πολιτιστικός σύλλογος Περιοχής Γιόφυρο	666
35. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος λιμένος Χερσονήσου "Το Καστρί"	667
36. Πολιτιστικός σύλλογος Ατσαλένιου	674
37. Πολιτιστικός σύλλογος Γαλίφας	684
38. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίου Μύρωνος	695
39. Πολιτιστικός σύλλογος Πεδιάδος	697
40. Πολιτιστικός σύλλογος Λαρανίου	721
41. Πολιτιστικός σύλλογος Χουδετσίου	729
42. Πολιτιστικός σύλλογος Καστελλίου Πεδιάδος	731
43. Πολιτιστικός σύλλογος Θωμαδιανού Πεδιάδος	738
44. Πολιτιστικός σύλλογος Σταλίδας	748
45. Πολιτιστικός σύλλογος Πενταμοδίου	816
46. Πολιτιστικός σύλλογος Μυρτιάς	

47. Πολιτιστικός σύλλογος Κατωφυγίου	817
48. Πολιτιστικός σύλλογος Σκινιά	835
49. Πολιτιστικός σύλλογος Καλαμιού Βιάννου	841
50. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Μουλταρου	848
51. Πολιτιστικός σύλλογος Ινίου - Μοναστηράκι "Ινατος"	851
52. Πολιτιστικός σύλλογος Άνω Βάθειας Πεδιάδος	852
53. Πολιτιστικός σύλλογος Παρτήρων	855
54. Πολιτιστικός σύλλογος Βοριτσίου "Η Αγία Μαρίνα"	863
55. Πολιτιστικός σύλλογος Φορτέτσας	871
56. Πολιτιστικός σύλλογος Μάρθας "Ο Φώτης"	877
57. Πολιτιστικός σύλλογος Ξηροποτάμου	878
58. Πολιτιστικός σύλλογος Πλώρας	890
59. Πολιτιστικός σύλλογος Άγιος Διονύσιος ο Αεροπαγίτης	898
60. Πολιτιστικός σύλλογος Μουρνιάς	902
61. Πολιτιστικός σύλλογος Γιόφυρο "Η Αναβάθμιση"	903
62. Πολιτιστικός σύλλογος Δαμάστας Μαλεβιζίου	910
63. Πολιτιστικός σύλλογος Νιμβρύτου Καινούργιου	918
64. Πολιτιστικός σύλλογος Δραπετίου	924
65. Πολιτιστικός σύλλογος Μελλιαράδου	926
66. Πολιτιστικός σύλλογος "Το Τσαγκαράκι"	930
67. Πολιτιστικός σύλλογος Πόρου	932
68. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Σμάρι	933
69. Πολιτιστικός σύλλογος Νεοχωρίου	938
70. Πολιτιστικός σύλλογος Απεσωκαρι	944
71. Πολιτιστικός σύλλογος Απομαρμά	847
	950

72. Πολιτιστικός σύλλογος Χουμεριανών	952
73. Πολιτιστικός σύλλογος Κεραμουτσίου Μαλεβιζίου	953
74. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίου Σύλλα	957
75. Πολιτιστικός σύλλογος Κηπούπολης Ηρακλείου	962
76. Πολιτιστικός, εξωραϊστικός και μορφωτικός σύλλογος Ασκών Πεδιάδος "Το Καστρί"	963
77. Πολιτιστικός σύλλογος Χρυσοβαλάντου Ηρακλείου	967
78. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Καλιθέας Ηρακλείου	971
79. Πολιτιστικός και εκδρομικός σύλλογος Αρμανωγείων Μονοφατσίου	970
80. Πολιτιστικός σύλλογος Καστρί Χόνδρου Βιάννος	985
81. Πολιτιστικός σύλλογος Μετοχίων Γέργερης-Καινούριου-Καρδαμινά-Μαστραχιά	1004
82. Πολιτιστικός σύλλογος Βασιλειών Τεμένους "Ο Μαραθίτης"	1015
83. Πολιτιστικός σύλλογος Φανερωμένης	1042
84. Πολιτιστικός σύλλογος "Το καμάρι"	1050
85. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Κρότου	1072
86. Πολιτιστικός σύλλογος Μουσούτας	1087
87. Πολιτιστικός σύλλογος Κράσι	1115
88. Πολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Ρογδιάς	1128
89. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Πύργου Μονοφατσίου	1170
90. Πολιτιστικός σύλλογος Μιαμούς-Λέντα	17
91. Πολιτιστικός και οικολογικός σύνδεσμος ΣΕΜΕΛΗ	36
92. Πολιτιστικός σύλλογος Μαθιάς "Οι Ανεμόμυλοι"	49
93. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Λυγαριά	61
94. Πολιτιστικός σύλλογος Κατ. Κορακοβούνι Ηρακλείου	63
95. Πολιτιστικός σύλλογος Βουτών Μαλεβιζίου	87
96. Πολιτιστικός σύλλογος Διατήρησης παλαιών αντικειμένων και τεχνών "Ο Αρόλιθος"	98
97. Πολιτιστικός σύλλογος Τσούτσουρα	416

98. Πολιτιστικός σύλλογος Αγασεμιωτών Μονοφατσίου	101
99. Πολιτιστικός σύλλογος Σγουροκεφαλίου	125
100. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Πολυθέας	147
101. Πολιτιστικός σύλλογος Μπαδιά Ηρακλείου	158
102. Πολιτιστικός και οικολογικός σύλλογος Ανατολή Δεξαμενής Ηρακλείου Κρήτης	169
103. Πολιτιστικός σύλλογος Κάτω Βιάννου	192
104. Παγκρήτιος σύνδεσμος Προστασίας και διατήρησης της ιθαγενούς πανίδας	204
105. Πολιτιστικός σύλλογος Μακρών Καινούριου Ηρακλείου	205
106. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Πλατάνου	210
107. Πολιτιστικός σύλλογος οικισμού Αγίου Ιωάννη Καμηλαρίου	219
108. Πολιτιστικός σύλλογος Γερακίου Πεδιάδος "Το Αργαστήρι"	221
109. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Τσούτσουρα "Η Αγία Παρασκευή"	222
110. Πολιτιστικός σύλλογος Μονής Μαλεβιζίου	251
111. Πολιτιστικός σύλλογος Πεύκου "Ο Ομαλός"	253
112. Πολιτιστικός σύλλογος Κεφαλοβρυσίου	280
113. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίου Θωμά "Ο Λόγιος"	281
114. Πολιτιστικός σύλλογος Γάζι	296
115. Πολιτιστικός σύλλογος Καβροχωρίου	298
116. Πολιτιστικός σύλλογος Κυπαρισσίου Νίκος Καζαντζάκης	300
117. Πολιτιστικός σύλλογος με την επωνυμία "Καβούσι"	306
118. Πολιτιστικός σύλλογος Καπαριανά	332
119. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Αγ. Πνεύματος Τυμπακίου "Το Μετόχι"	343
120. Πολιτιστικός σύλλογος Δουλίου	348
121. Πολιτιστικός σύλλογος νέων και νεανίδων Βενεράτου "Η χρυσή τομή"	357
122. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Αϊτάνια Πεδιάδος	1279
	1293
	417

123. Πολιτιστικός σύλλογος Γαζίου	1294
124. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Λαγού Πεδιάδος	1296
125. Πολιτιστικός εξωραϊστικός σύλλογος Κάτω Γουβών Πεδιάδος	1302
126. Πολιτιστικός σύλλογος Λιγόρτунου	1327
127. Διεθνής πολιτιστικός σύλλογος Κρήτης	42
128. Εκπολιτιστικός σύλλογος Παναγιάς	636
129. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καραβάδου	631
130. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μαχαίρας Μονοφατσίου	651
131. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος περιοχής Λίντο Ηρακλείου	673
132. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σταβίων Μονοφατσίου	688
133. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κεράς Πεδιάδος	696
134. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καταλαγαρίου	705
135. Εκπολιτιστικός σύλλογος "Το Αλάγνι"	706
136. Εκπολιτιστικός σύλλογος "Μορονίου"	707
137. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πεζών	728
138. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κοινότητας Βόνης Πεδιάδος Ηρακλείου Κρήτης	733
139. Εκπολιτιστικός σύλλογος Ζωοφόρων Πεδιάδος	744
140. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Φουρνοφάραγγο Μονοφατσίου "Άγιος Γεώργιος Κουλουρίδα"	751
141. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Ανωπόλεως	765
142. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καινούργιου Χωριού "Αγ. Αναστάσης"	784
143. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αμπελούζου	822
144. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγίων Δέκα	815
145. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μελεσανών Πεδιάδος	853
146. Εκπολιτιστικός σύλλογος Εσταυρωμένου - ΚΑΤΕ	860
147. Εκπολιτιστικός σύλλογος προστασίας του περιβάλλοντος με τον τίτλο "ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ"	

148. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Πρινιά Μονοφατσίου "ΤΑ ΑΣΤΕΡΟΥΣΙΑ"	861
149. Εκπολιτιστικός σύλλογος Στόλων Μονοφατσίου Κρήτης	862
150. Εκπολιτιστικός σύλλογος Βοριζίων	864
151. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καμαρακίου Μαλεβυζίου Ηρακλείου Κρήτης "Ο ΧΑΪΝΟΣ ΠΗΛΙΟΣ"	869
152. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σίβα Πυργιωτίσσης "ΘΕΜΟΣ ΚΟΡΝΑΡΟΣ"	884
153. Εκπολιτιστικός σύλλογος Λουρών "Ο Γεροπόταμος"	891
154. Εκπολιτιστικός, εξωραϊστικός και μορφωτικός σύλλογος Παλαιοκάστρου Ρογδιάς	927
155. Εξωραϊστικός σύλλογος Λοφούπολης Ηρακλείου	931
156. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πυραθίου "Ο Πύραθος"	935
157. Εκπολιτιστικός σύλλογος Ασημίου Μονοφατσίου	954
158. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αμουργελλών	958
159. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αποϊνίου Μονοφατσίου "Οι Βακιώτες"	964
160. Εκπολιτιστικός σύλλογος Γκαγκάλων	978
161. Εκπολιτιστικός σύλλογος Ανάληψης Χερσονήσου	980
162. Εκπολιτιστικός σύλλογος Γαρίπας Μονοφατσίου	988
163. Εξωραϊστικός σύλλογος Ανισαρά Χερσονήσου	1018
164. Εκπολιτιστικός και λαογραφικός σύλλογος Σταμνίων Πεδιάδος	1092
165. Εξωραϊστικός σύλλογος Καλού Χωριού Μονοφατσίου	1173
166. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Όρμου Μαδέ Μαλεβυζίου	1197
167. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος περιφέρειας Αγίου Ιωάννου Χωστού Ηρακλείου	1199
168. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Αρχοντικού "Η Γαλήνη"	1230
169. Εξωραϊστικός σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος Φοινικιάς Ηρακλείου	91
170. Εκπολιτιστικός σύλλογος για τον εξωραϊσμό και την ανάπτυξη της περιοχής Αποσελέμη	172
171. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος περιοχής Σκαφιδαρά Μαλεβυζίου	
172. Εξωραϊστικός πολιτιστικός σύλλογος Μαλάδων Ηρακλείου	203

173. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος ΓΑΛΥΠΕ "ο Άγιος Γεώργιος"	250
174. Εκπολιτιστικός, εξωραϊστικός και μορφωτικός σύλλογος Άνω Πουλιών Ηρακλείου	284
175. Εξωραϊστικός, πολιτιστικός σύλλογος Βαλής Καινούργιου	337
176. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Κερατόκαμου και Καψάλων "Η Βίγλα"	335
177. Εξωραϊστικός, πολιτιστικός σύλλογος Παλιόμυλου Αχλάδας Μαλεβυζίου	1307
178. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος "Η Χερσόνησος"	713
179. Μορφωτικός, πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Χουστουλιανών	887
180. Οικολογικός - περιβαλλοντικός σύλλογος Μαλίων "Ο Ποταμός"	1276
181. Σύλλογος προστασίας του περιβάλλοντος περιοχής Χερσονήσου	1006
182. Πολιτιστικός σύλλογος Άρβης	1039
183. Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος Κόκκινου Πύργου	12
184. Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος περιοχής Γιοφυράκια Ηρακλείου	59
185. "Φίλοι του Ιδρύματος Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας"	232
186. Φιλοζωική Κρήτης	318
187. Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος Λινοπεραμάτων	320
188. Σύλλογος φίλων της θάλασσας	321
189. Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος Κρήτης (NAWA CRETE)	329
190. Σύλλογος Δασικής Ανάπτυξης Πρινιά	1269
191. Σύλλογος φίλων του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης	294
<u>1997 ΕΩΣ 2002</u>	
192. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Γαλατά Ηρακλείου	1338
193. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Χερσονήσου "Χερσόνησος"	1341
194. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Εσταυρωμένου	1330
195. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μητρόπολης Καινούργιου	1352
196. Πολιτιστικός σύλλογος Κάτω Πουλιών	1358
	420

197. Πολιτιστικός σύλλογος Λιλιανού Πεδιάδος	1362
198. Πολιτιστικός σύλλογος Καρουζανού "Η Δρακώνα"	1363
199. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Τουρλωτής Μονοφατσίου "Η Ευαγγελίστρια"	1372
200. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Βραχόκηπου	1401
201. Πολιτιστικός και οικολογικός σύλλογος οικισμού Πρασσάς	1406
202. Πολιτιστικός σύλλογος Δαμιανών	1413
203. Πολιτιστικός σύλλογος Στείρωνα	1414
204. Πολιτιστικός σύλλογος Σοκαρά	1428
205. Πολιτιστικός σύλλογος Αθανάτων	1437
206. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Αγ. Αντωνίου "Ο Βρέλης"	1441
207. Πολιτιστικός σύλλογος Καμαρών Πυργιωτίσσης Ηρακλείου	1445
208. Πολιτιστικός σύλλογος Ζήντας	1449
209. Πολιτιστικός σύλλογος Βουρβουλίτη	1556
210. Πολιτιστικός σύλλογος Καμαριώτη Μαλεβυζίου "Νέα Πνοή"	1559
211. Πολιτιστικός σύλλογος Νυπιδιτού	1567
212. Πολιτιστικός σύλλογος Αυλής	1585
213. Πολιτιστικός σύλλογος Αρκαδίου	1597
214. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μελοδοχωρίου "ο Καστριώτης"	1612
215. Πολιτιστικός σύλλογος Μάραθου	1613
216. Πολιτιστικός σύλλογος Αντισκαρίου	1618
217. Πολιτιστικός σύλλογος Παϊσίδερου	1620
218. Πολιτιστικός σύλλογος Ασημίου Ηρακλείου	1621
219. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Αμμουδάρας	1627
220. Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Παντελεήμονα "Κόλυβα"	1637
221. Πολιτιστικός σύλλογος Γουρνών	1647
222. Πολιτιστικός σύλλογος κατοίκων λόφου Λειβάδας	421

223. Πολιτιστικός σύλλογος Καλυβιών	1672
224. Περιβαλλοντικός και εξωραϊστικός σύλλογος Νέας Αλικαρνασσοῦ	1674
225. Πολιτιστικός σύλλογος Κουνάβων	1678
226. Πολιτιστικός σύλλογος Αλαγνίου "Η Αλαγονιά"	1691
227. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Βώρων	1704
228. Πολιτιστικός σύλλογος Καρτερού "ο Άγιος Ιωάννης"	1705
229. Πολιτιστικός σύλλογος Αγγειοπλαστών Θραψανού	1709
230. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Βαθυπέτρου Αρχανών	1714
231. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Αχεντριά "ο Άγιος Νικήτας"	1718
232. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καλού "Η Ξαστεριά"	1728
233. Πολιτιστικός σύλλογος Λαγούτας Μονοφατσίου	1729
234. Πολιτιστικός σύλλογος Απολύχνου	1746
235. Πολιτιστικός σύλλογος Χαρακίου	1749
236. Πολιτιστικός σύλλογος Αρχαγγέλου "ο Μιχαήλ Αρχάγγελος"	1765
237. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Κάτω Καστελλιανών και Φαβριανών Μοναφατσίου "Ριζόκαστρο"	1770
238. Πολιτιστικός σύλλογος Ασπρακιών "ο Νεραδιόσπηλιος"	1790
239. Ιστορικός-περιβαλλοντικός-πολιτιστικός σύλλογος Αρχανών "Η Αναγέννηση"	2027
240. Πολιτιστικός σύλλογος 'Ανω Καστελλιανών "Αγ. Γεώργιος"	1824
241. Βιοκαλλιεργητική ομάδα Ψαρής Φοράδας Νοτίου Κρητικού Πελάγους	1399
242. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος "Αγ. Τριάδα Λινοπεραμάτων"	1336
243. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Πλακιώτισσας	1379
244. Εξωραϊστικός - πολιτιστικός σύλλογος Φορτέτσας	1426
245. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Πατσίδων Τεμένους	1569
246. Εξωραϊστικός, Αναπτυξιακός και πολιτιστικός σύλλογος προαστίου Αγ. Ιωάννη	1643
247. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Σφενδυλίου	

248. Εκπολιτιστικός, εξωραϊστικός και μορφωτικός σύλλογος Γρηγοριάς Πυργιωτίσσης Ηρακλείου	1744
249. Ζωόφιλη δράση	1836
250. Σύνδεσμος προστασίας Γουρνών Πεδιάδος	1576
251. Σύλλογος Αντιμετώπισης περιβαλλοντικών και οικιστικών προβλημάτων ευρύτερης περιοχής Αγ. Ιωάννη και Μεσαμπελιές	1636
252. Σύλλογος για την προώθηση των Ανανεώσιμων πηγών ενέργειας	1438
253. Σύλλογος προβολής και διαφύλαξης ιστορικών, πολιτιστικών και λαογραφικών κρητικών εθίμων & παραδόσεων	1564
254. Σπηλαιολογικός όμιλος Κρήτης	1586
255. Σύλλογος ανάπτυξης και προστασίας οικισμού Τσιγκouna	1689
	1764

2003 ΕΩΣ 2014

256. Πολιτιστικός σύλλογος Αληθινής	1845
257. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Παναγιάς Ηρακλείου	1858
258. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καρτερού	1867
259. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καστελίου "ο Λαβύρινθος"	1881
260. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καπετανιανών "Ιωσήφ Φιλάργιος"	1893
261. Πολιτιστικός σύλλογος Πανοράματος	1885
262. Πολιτιστικός σύλλογος Αγακου	1908
263. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Δωρακίου "Οι Νερόμυλοι"	1911
264. Παγκρήτιος πολιτιστικός σύλλογος "Η Πασιφαη"	1915
265. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καρκαδιώτισσας	1917
266. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος "η Ερωφίλη"	1918
267. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Ηλιούπολης Ηρακλείου	1930
268. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος "Το λιβάδι"	1936
269. Πολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος για την ανάδειξη των γραμμάτων και των καλών τεχνών	1945
270. Πολιτιστικός σύλλογος Ρουσοχωριών "Η Αγία Φωτεινή"	

271. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Φαβριανών	1950
272. Πολιτιστικός σύλλογος "Σίβας" Μαλεβυζίου	1954
273. Πολιτιστικός σύλλογος Άνω Ακρίων	1961
274. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίου Δημητρίου Γαζίου	1967
275. Πολιτιστικός σύλλογος Φιλισίων Δ. Ν. Καζαντζάκη	1984
276. Πολιτιστικός σύλλογος Λύττου "Η Αρχαία Λύττος"	1986
277. Πολιτιστικός σύλλογος Κάτω Βάθειας	1991
278. Περιβαλλοντική οργάνωση Gypaetous Barbatus	1997
279. Πολιτιστικός σύλλογος Χρυσοπηγής	2060
280. Περιβαλλοντική κίνηση Βιάννου	2068
281. Πολιτιστικός σύλλογος Αμμουδίου	2098
282. Πολιτιστικός σύλλογος Λουτρακίου - Βιάννου	2161
283. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καταλυκής Δ. Τυμπακίου	2198
284. Πολιτιστικός σύλλογος οικιστών Καλών Λιμένων	221
285. Πολιτιστικός σύλλογος Δροσιάς Ηρακλείου	2226
286. Περιβαλλοντικός - πολιτιστικός σύλλογος Κορώνη Μαγαρά	2230
287. Πολιτιστικός σύλλογος Φιλίππων "ο Άγιος Φίλιππος"	2275
288. Πολιτιστικός σύλλογος Μελισσοκορφής "Ανώγη"	2279
289. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Φλαθιανών Δ. Γόρτυνας	2282
290. Προστασία ζώων Κρήτης	2283
291. Πρωτοβουλία πολιτών για τη διάδοση, προβολή και αειφόρο ανάπτυξη της Πεδιάδος "Η ΠΕΔΙΑΔΑ ΜΑΣ"	2304
292. Πολιτιστικός σύλλογος Βενεράτου "Απόλλων"	2307
293. Πολιτιστικός και περιβαλλοντικός σύλλογος Μεταξοχωρίου	2308
294. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Αηδονοχωρίου	2312
295. Περιβαλλοντική, πολιτιστική και οικολογική ένωση Άνω και Κάτω Σύμης	2336

296. Περιβαλλοντικός σύλλογος Αγίας Τριάδας Ηρακλείου	2356
297. Πολιτιστικός σύλλογος Αστυνακίου	2362
298. Πολιτιστικός σύλλογος "Η Χανδρού"	2368
299. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Βασιλικής	2385
300. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Πυρουνιανών	2387
301. Πολιτιστικός σύλλογος Κασσάνου "Αφέντης Χριστός"	2408
302. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μπεντεβή	2432
303. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος οικισμού Δρακουλιάρη "Αγ. Γεώργιος Δρακουλιάρη Μετόχι"	2454
304. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Βόνης	2460
305. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Απύρανθου	2481
306. Πολιτιστικός σύλλογος Κατσαμπά	2502
307. Πολιτιστικός σύλλογος Απανταχού Χωνιανών "Το Χώνος"	2503
308. Κοινωνικός-οικολογικός σύλλογος Κωστής Πετράκης	2531
309. Οικολογικός σύλλογος Ποσειδών	2199
310. Οργανισμός πολιτισμού και ανάπτυξης "Η Γκουβερνιώτισσα"	2313
311. Ροταριανός όμιλος Ηράκλειο - Κνωσσός	2331
312. Ροταριανός όμιλος Ηράκλειο - Candia	1955
313. Ροταριανός όμιλος Ηρακλείου Ν. Καζαντζάκης	2263
314. Σύλλογος προστασίας φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος "ο Τάλως"	2526
315. Σύλλογος πολιτιστικής Διακονιάς	2035
316. "Φίλοι των Υακινθείων εκδηλώσεων. Βλέμμα στους πολιτισμούς του Ιερού Βουνού της Ίδης"	2146
317. Φυσιολατρικός, οικολογικός σύλλογος για το φαράγγι του Καρτερού	1878
318. Φίλοι του δάσους της Κερης	2238
319. Φυσιολατρικός σύλλογος Ηρακλείου Κρήτης (ΦΥΣΗ)	2242
320. Εξωραϊστικός σύλλογος Αγίας Πελαγίας	2364

321. Εκπολιτιστικός σύλλογος Ζαρού	405
322. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καμηλαρίου	545
323. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κόξαρης	553
324. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καινούργιου	560
325. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγιοβασιλιωτών Πεδιάδος	581
326. Εκπολιτιστικός σύλλογος Στερνών Μονοφατσίου "Ο Κόφινας"	583
327. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κονότητας Πανοράματος "Η Χαραυγή"	586
328. Εκπολιτιστικός σύλλογος Μεταξοχωρίου	595
329. Εκπολιτιστικός σύλλογος Σάρχου Μαλεβυζίου "Το Κάστρο"	599
330. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καραβάδου	627
331. Εκπολιτιστικός σύλλογος Παναγιάς	631
332. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κασσανών	636
333. "Λαβύρινθος" εκπολιτιστικός σύλλογος Καστελλίου Καινούριου	637
334. Μορφωτικός εκπολιτιστικός σύλλογος Αβδού	497
335. Πολιτιστικός σύλλογος Ποταμιών Πεδιάδος "ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΓΚΟΥΒΕΡΝΙΩΤΙΣΣΑ"	602
336. Πολιτιστικός σύλλογος Αστριτσίου	502
337. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μοχού Πεδιάδος	506
338. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Γουρνών Πεδιάδος "Η Πρόοδος"	312
339. Εκπολιτιστικός σύλλογος Νικόλαος Καζαντζάκης	400
	41

ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ ΧΑΝΙΩΝ¹⁷⁴⁵

BIBΛΙΟ Α'

(12-10-1955) 1974¹⁷⁴⁶ ΕΩΣ 25-09-1981

1. Παγκρήτιος σύνδεσμος φίλων της κρητικής λαϊκής παραδόσεως
2. Εταιρεία θεάτρου Κρήτης
3. Ναυτικόν Μουσείον Κρήτης
4. Σύλλογος οικιστών περιοχής Σταυρού Ακρωτηρίου
5. Σωματείον Ροταριανός όμιλος Χανίων
6. Μορφωτικός σύλλογος νέων Χανίων "ΞΑΣΤΕΡΙΑ"
7. Μορφωτικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Φουρνέ Κυδωνίας
8. Μορφωτικός σύλλογος Ποταμίδος Κισάμου "Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ"
9. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Γαβαλοχωρίου
10. Εξωραϊστικός και μορφωτικός σύλλογος Κισάμου Χανίων "Ο ΚΡΙΝΟΣ"
11. Μορφωτικός και εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Βουκολιών Κισάμου "Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ"
12. Αγροτικός σύλλογος Χανίων
13. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Μεσκλών και Ζούρβας Κυδωνίας
14. Μορφωτικός σύλλογος Καράνου Κυδωνίας "Η ΡΙΖΑ"
15. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος "ΤΟ ΑΣΚΥΦΟΥ"
16. Μορφωτικός όμιλος Βουκολιών και περιχώρων
17. Σύλλογος Περβολιανών Κισάμου "ο Άγιος Δίκαιος"

BIBΛΙΟ Β'

08-01-1979 ΕΩΣ 27-03-1985

18. Σύλλογος Γαυδιωτών και φίλων της Γαύδου "Η ΚΑΛΥΨΩ"
19. Εκπολιτιστικός σύλλογος Περιφέρειας Κεραμιών Κυδωνίας Χανίων
20. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Γυρογιαλίου Χανίων
21. Εξωραϊστικός σύλλογος Νέων Κισάμου
22. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος κοινότητας Βαρύπετρου Κυδωνίας
23. Εξωραϊστικός σύλλογος κοινότητας Κεφαλά Ν. Χανίων "Ο ΚΕΦΑΛΑΣ"
24. Σύλλογος οικισμού ΣΟΔΥ Προφήτη Ηλία Χανίων "Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ"
25. Σύλλογος των κατοίκων Λικοτιναράς και των απανταχού Λικοτιναριανών "Ο ΠΥΡΓΟΣ"
26. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Καληδονίας "Η ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ"

¹⁷⁴⁵ Ακολουθεί η καταγραφή των εγγεγραμμένων συλλόγων της Περιφερειακής Ενότητας Χανίων, όπως αντιγράφηκαν από το βιβλίο εγγραφών του Πρωτοδικείου Χανίων.

¹⁷⁴⁶ Στην περίπτωση αυτή, ξεκινήσαμε την αντιγραφή-καταγραφή από το έτος 1974.

27. Εξωραϊστικός - μορφωτικός σύλλογος Μουρνιών
28. Προοδευτικός - πολιτιστικός σύλλογος Χανίων
29. Ιστορική Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης
30. Εξωραϊστικός - μορφωτικός σύλλογος Νέας Χώρας
31. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Βρυσών Κυδωνίας
32. Πολιτιστικόν - εξωραϊστικόν σωματεῖον "ΣΕΡΑΓΙΟ"
33. Πολιτιστικός Σύλλογος Βάμου "Ο ΠΡΙΝΟΣ"
34. Εκπολιτιστικός και τουριστικός σύλλογος Τζιτζιφιανών "Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΒΡΥΣΗΣ"
35. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Νέων Βουλγάρω "NEA GENIA"
36. Μορφωτικός, πολιτιστικός και ψυχαγωγικός σύλλογος Καντανιωτών "Η ΚΑΝΤΑΝΙΑ"
37. Ένωση Αραδαινιωτών "Ο ΦΑΡΑΓΚΑΣ"
38. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πεμονίων
39. Εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Συνοικισμού Παπαγιαννάκηδων Περβολακίων Κισάμου Κρήτης "ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ"
40. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Εξωπόλεως "Η ΠΑΝΑΓΙΑ"
41. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Βουβά Σφακίων "Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ"
42. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος της Παλιάς Πόλης
43. Εξωραϊστικός - μορφωτικός σύλλογος Λενταριανών
44. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος των κατοίκων από την περιοχή του παλιού λιμανιού Χανίων "ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΛΙΜΑΝΙ"
45. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Χαλέπας Χανίων
46. Λέσχη φωτογραφίας και κινηματογράφου
47. Επιμορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος των απανταχού Μαζιωτών "ΟΙ ΡΙΖΕΣ"
48. Μορφωτικός σύλλογος Νέων Καμπανού
49. Εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Κουμπέ Χανίων
50. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Παχιανών Χανίων
51. Πολιτιστικός σύλλογος Κουστογερακων "Ο ΚΑΝΤΑΝΟΛΕΩΝ"
52. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Αγίου Ονουφρίου Ακρωτηρίου
53. Εκπολιτιστικός σύλλογος "Η ΡΑΜΝΗ"
54. Εξωραϊστικός - μορφωτικός σύλλογος Κουμ-Καπί
55. Εκπολιτιστικός - μορφωτικός σύλλογος Αγίου Ιωάννου Χανίων
56. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος των απανταχού Σουγιωτών
57. Εκπολιτιστικός σύλλογος Νέων Νέου Χωριού
58. Εκπολιτιστικός σύλλογος Παρηγοριάς "Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ"

59. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καλαμίτσι Αμυγδάλι "Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ"
60. Σύλλογος Δημιουργίας Φυσικολαογραφικού Μουσείου στον Ομαλό
61. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Πλακαλώνων
62. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος των απανταχού Ζυμβραγιωτών (?)
63. Εξωραϊστικός - πολιτιστικός σύλλογος Σούδας
64. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Στροβλ. Σελίνων "Η ΟΜΟΝΟΙΑ"
65. Εκπολιτιστικός και Μορφωτικός σύλλογος Πασακακιών Χαρακιάς Χανίων
66. Μορφωτικός σύλλογος Μαλαθύρου
67. Πολιτιστικός σύλλογος Περιβολίων "Η ΠΡΟΟΔΟΣ"
68. Πολιτιστικός σύλλογος Κοινότητας Κολυμπαρίου "Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ"
69. Σύλλογος Βαφειανών Κρήτης "ΤΟ ΛΙΜΝΟΠΗΓΑΔΟ"
70. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Βρυσσών Ασιμίου
71. Εξωραϊστικός σύλλογος Νέον Χωρίον Κυδωνίας
72. Πολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος Κοινότητας Αγιάς
73. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Πολεμαρχίου "Η ΠΡΟΟΔΟΣ"
74. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Βλαχερωνίτισσας "Η ΟΜΟΝΟΙΑ"
75. Πολιτιστικός σύλλογος Καλυβών
76. Εκπολιτιστικός - μορφωτικός σύλλογος Στύλου Αποκ/νου
77. Πολιτιστικός σύλλογος "ΤΟ ΜΕΛΤΕΜΙ"
78. Μορφωτικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Καλάθενων "Η ΡΟΤΟΝΤΑ"
79. Κοινωνικός σύλλογος Άστρικα "Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ"
80. Τουριστικός-Αναπτυξιακός-Φιλοδοσιακός-Εκπολιτιστικός σύλλογος Βαθών Κισάμου "ΤΟ ΛΑΦΟΝΗΣΙ"
81. Σύλλογος Χανιωτών Εμπροσκεριτών "Ο ΑΓΙΟΣ ΤΙΤΟΣ"
82. Κρητικό παραδοσιακό κέντημα
83. Παγκρήτιος λαογραφικός πολιτιστικός σύλλογος "ΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΗΣ ΣΑΜΑΡΙΑΣ"
84. Πολιτιστικός σύλλογος Παλαιόχωρας
85. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος των απανταχού Κακοδικανών
Η ΑΝΑΛΗΨΗ
86. Εκπολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Μάζας Αποκ/νου "Ο ΔΡΥΣ"
87. Η Επανάσταση του Θερίσου
88. Η ΠΡΟΟΔΟΣ
89. Εκπολιτιστικός σύλλογος Αγ. Πάντων "Η ΧΡΥΣΟΛΙΑ"
90. Εταιρεία Προόδου Ακρωτηρίου ΕΠΑ

91. Μορφωτικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καλλικράτη
92. Εκπολιτιστικός - φιλοδασικός - τουριστικός σύλλογος "Ο ΠΕΛΕΚΑΝΟΣ"
93. Εκπολιτιστικός σύλλογος Λιβανιακών (?) Σφακίων
94. Λαογραφικός όμιλος Χανίων
95. Πολιτιστικός σύλλογος Μελιδονιανών Απ/νου "Τα Νερό" (;
96. Πολιτιστικός μορφωτικός σύλλογος Σεμπριωνιωτών "ΤΟ ΑΠΟΠΗΓΑΔΙ"
97. Πολιτιστικός και μορφωτικός όμιλος Μάλεμε
98. Πολιτιστικός σύλλογος Καστέλου "Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ"
99. Εξωραϊστικός μορφωτικός σύλλογος Λίμνης Κυδωνίας
100. Πολιτιστικός μορφωτικός σύλλογος Αγίας Μαρίνας Κυδωνίας "ΤΑ ΘΟΔΩΡΟΥ"
101. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Μαραδίου Ακρωτηρίου
102. Εκπολιτιστικός σύλλογος Καρών Αποκορώνου "Ο ΓΕΡΟ ΠΛΑΤΑΝΟΣ"
103. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κοντόπουλων Κυδωνίας Χανίων
104. Πολιτιστικός σύλλογος Νέων "ΤΑ ΕΝΝΙΑ ΧΩΡΙΑ"
105. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Βουβών Κισάμου "Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ"

ΒΙΒΛΙΟ Δ'

ΑΠΟ 05-04-1985 ΕΩΣ 08-08-1990

106. Πολιτιστικός σύλλογος Καλουδιανών
107. Σύλλογος Κυρίων και Δεσποινίδων Βουκολιών "Η ΜΕΡΙΜΝΑ"
108. Εκπολιτιστικός, επιμορφωτικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μαθιανών - Σκαφιωτών Κισάμου με την επων. "Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ"
109. Δραστηριοποίηση Καστελλιανών
110. Εκπολιτιστικός σύλλογος Νέων Γραμβούσης
111. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Κεράς Κισάμου "ΑΝΤΩΝΟΥΣΑ ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ"
112. Εξωραϊστικός - μορφωτικός σύλλογος Δραπανιά Κισάμου
113. Πολιτιστικός σύλλογος κοινότητας Ασκύφου
114. Πολιτιστικός σύλλογος Γερανίου Ν. Χανίων
115. Εκπολιτιστικός - επιμορφωτικός σύλλογος Γεωργιουπόλεως "ΑΜΡΙΜΑΛΑ" (;
116. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Κορακίων Ακρωτηρίου Κυδωνίας Ν. Χανίων
117. Πολιτιστικός σύλλογος Αλικαμπιωτών "ΤΟ ΑΡΧΑΧΛΙ"
118. Εξωραϊστικός σύλλογος Χωραφακίων Ακρωτηρίου
119. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Τσιβαρά Αποκ/νου
120. Μορφωτικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Αρμένων Αποκ/νου
121. Σύλλογος Νέων Κάμπου

122. Πολιτιστικός σύλλογος Σκορδαλού
123. Σύλλογος Κυρίων και Δεσποινίδων Άγιων 4ο Νεροκουρού Χανίων
124. Σύλλογος Κοινότητας Νέων Μουρνιών Κυδωνίας Χανίων
125. Εκπολιτιστικός και επιμορφωτικός σύλλογος των απανταχού Νεροκουριανών
126. Λαογραφικός και μορφωτικός σύλλογος Νέων Νοχιών
127. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Λάκκων
128. Συλλογή φίλων Τέχνης "Η ΡΑΜΠΙΑ"
129. Παραδοσιακός σύλλογος "Ο ΓΚΙΓΚΙΛΟΣ"
130. Πολιτιστικός - μορφωτικός σύλλογος Αφράτων "ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ"
131. Πολιτιστικός σύλλογος Καθιανών "Η ΕΙΡΗΝΗ"
132. Μορφωτικός - πολιτιστικός και ψυχαγωγικός σύλλογος Δρυωτών "ΔΡΥΣ"
133. Εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Καλαθά Ακρωτηρίου
134. Πολιτιστικός σύλλογος Μοδιού "Η ΜΟΔΑΙΑ"
135. Εκπολιτιστικός, επιμορφωτικός και φιланθρωπικός σύλλογος Νέου Χωριού Αποκ/νου Χανίων
Ροταριανός όμιλος "ΚΥΔΩΝΙΑ"
136. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Ορθονής "Ο ΛΑΜΠΑΘΕΣ"
137. Καλλιτεχνική κίνηση Αρένα
138. Σύλλογος οικιστών "Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ ΤΩΝ ΤΣΑΓΚΑΡΟΛΩΝ"
139. Παραδοσιακός μουσικός όμιλος "Η ΛΥΡΑ"
140. Εκπολιτιστικός σύλλογος ΚΑΪΝΑΣ Αποκ/νου "ΤΟ ΣΟΠΟΤΟ"
141. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος χωριού Αρωνίου Ακρωτηρίου "Η ΟΜΟΝΟΙΑ"
142. Λαϊκή βιβλιοθήκη Παλαιών Ρουμάτων
143. Πολιτιστικό κέντρο Νεολαίας
144. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Στερνών "Η ΜΙΝΩΑ"
145. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Παζινού Ακρωτηρίου
146. Μορφωτικός - εκπολιτιστικός σύλλογος συνοικίας Αγίου Λουκά
147. Σύλλογος Κυρίων και Δεσποινίδων Κουντούρας "Η ΠΡΟΟΔΟΣ"
148. Πολιτιστικός σύλλογος οικισμού Κουκουνάρας Μουρνιών Κυδωνίας "Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ"
149. Σύλλογος φίλων Γαύδου "ΟΔΥΣΣΕΙΑ"
150. Σύλλογος Κυρίων και Δεσποινίδων "Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ"

ΒΙΒΛΙΟ ΣΤ'

ΑΠΟ 1989 ΕΩΣ 1996

151. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίου Αντωνίου και Μετοχίου
152. Πολιτιστικός σύλλογος Κυρίων και Δεσποινίδων κατοίκων Βατολάκκου

153. Πολιτιστικός σύλλογος Χαιρεπιανών Κισάμου "Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ"
154. Πολιτιστικός και λαογραφικός σύλλογος "Η ΚΙΣΣΑΜΟΣ"
155. Σύλλογος προστασίας δάσους και οικιστικού περιβάλλοντος Αγίου Ματθαίου
156. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος "ΣΟΔΥ" κοινότητας Περιβολιών Κυδωνίας
157. Λαογραφικός, εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος κοινότητας Νοχιών "Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ"
158. Φίλοι του βουνού και της θάλασσας
159. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Βλητέ
160. Εκπολιτιστικός σύλλογος "Ο ΦΙΛΙΠΠΟΣ"
161. Πολιτιστικός, ψυχαγωγικός και τουριστικός σύλλογος "Ο ΠΛΕΜΕΝΟΣ" ΝΕΩΡΙΟΝ
162. Εξωραϊστικός εκπολιτιστικός σύλλογος Κόκκινου Μετοχίου Δ. Μουρνιών "Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑΣ"
163. Σύλλογος Νέων Κουντουράς
164. Παγκρήτιος πολιτιστικός σύλλογος φίλων εναλλακτικής δραστηριότητας "UNIMA ΚΡΗΤΗΣ"
165. Πολιτιστικός σύλλογος Λουσακιών Κισσάμου
166. Εταιρεία προστασίας Λευκών Ορέων "Η ΜΑΔΑΡΑ"
167. Πολιτιστικός, μορφωτικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καλαμιού "ΤΑ ΑΠΤΕΡΑ"
168. ΕΡΑΤΩ
169. Πολιτιστικός σύλλογος Ανώσκελης "Η ΑΝΩΣΚΕΛΗ"
170. Σύλλογος προστασίας θαλάσσιου περιβάλλοντος Χανίων
171. Πολιτιστικός σύλλογος ΔΡΑΚΩΝΑ
172. Φιλοζωικός σύλλογος Ν. Χανίων
173. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Τοπολιών "ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ"
174. "ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ"
175. Παραδοσιακός σύλλογος Ν. Χανίων "ΤΑ ΣΦΑΚΙΑ"
176. Εκπολιτιστικός και αθλητικός σύλλογος Ντουλιανών Αποκ/νου Χανίων
177. Πολιτιστικός σύλλογος Χορδακίου "Η ΣΚΛΟΚΑ"
178. Εταιρεία φίλων Νίκου Καζαντζάκη Διεθνής Επιτροπή Κέντρου Νίκου Καζαντζάκη
179. Πολιτιστικός σύλλογος Φωτακάδου Κισσάμου "ΤΟ ΦΩΤΑΚΑΔΟ"
180. Καμπάνι πολιτιστικός - αναπτυξιακός σύλλογος
181. Εκπολιτιστικός και χριστιανικός σύλλογος Ψαθόγιαννου - Μπαμπόλου "Ο ΕΛΑΙΩΝΑΣ"
182. Λαογραφικός, εκπολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Βασιλόπουλου - Καρθιανών Κισσάμου
183. Σύλλογος για την δημιουργία Μουσικού Ιδρύματος Κισσάμου
184. Πολιτιστικός σύλλογος απανταχού Τζομπανάκηδων
185. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Πιθαρίου

186. Εκπολιτιστικός σύλλογος Δελλιανών
187. Πολιτιστικός - παραδοσιακός όμιλος Χανίων
188. "Ο ΦΑΡΟΣ"
189. Πολιτιστικός σύλλογος Κουντουριωτών "Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ"
190. Καλλιτεχνική κίνηση Αρένα Β'
191. Πολιτιστικός σύλλογος Κατοχωρίου "Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ"
192. "ΤΑ ΠΑΝΤΑ ΡΕΙ"
193. Πολιτιστικός σύλλογος Ρόκκας "Η ΑΡΧΑΙΑ ΡΟΚΚΑ"
194. Πολιτιστικός σύλλογος Λουτρού Σφακίων
195. Σύλλογος για την ελληνική γλώσσα
196. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Μουζουρά Ακρωτηρίου "Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ"
197. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος "Ο ΚΑΚΟΠΕΤΡΟΣ"
198. Πολιτιστικός σύλλογος Σαρακίνας Σελίνου Χανίων
199. Σύλλογος Νέων Κοινότητας Σπηλιάς
200. Σύλλογος των απανταχού Βαρδιανών και Βερυκάκηδων Κισσάμου Χανίων Κρήτης "Ο ΑΓΙΟΣ ΕΦΡΑΙΜ"
201. Εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Κόκκινου Μετοχίου Δ. Μουρνιών "Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ"
202. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Νεολαίας Καλυβών
203. Εξωραϊστικός, μορφωτικός και πολιτιστικός σύλλογος Παλαιωνίου "Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ"
204. Πολιτιστικός σύλλογος Πλακουρών Ακρωτηρίου
205. Πλατανιάς πολιτιστικός - αναπτυξιακός σύλλογος
206. Πολιτιστική, περιβαλλοντική παρέμβαση Πολυτεχνείου Κρήτης
207. Σύλλογος γυναικών "Η ΑΓΡΟΤΙΣΣΑ"
208. Σύλλογος προστασίας Ακρωτηρίου "Σ.Π.Α."

ΕΤΟΣ 1997

209. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος Γεωργιούπολης "ΑΜΦΙΜΑΛΑ"
210. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Κουμπέλη "Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ"
211. Πολιτιστικός σύλλογος Ταυρωνίτη
212. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Μουζουρά "Η ΧΟΡΕΥΤΡΑ"
213. Εκπολιτιστικός σύλλογος Βαμβακοπούλου "Ο ΠΛΑΤΑΝΟΣ"
214. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΝΟΤΟΣ
215. Εκπολιτιστικός σύλλογος Πεμονίων Αποκ/νου

ΕΤΟΣ 1998

- 216. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος των απανταχού Μουριανών "Η ΕΝΟΤΗΤΑ"
- 217. Σύλλογος για την τουριστική ανάπτυξη των περιοχών "Ταυρωνίτη - Κολυμβαρίου"
- 218. Σύλλογος γυναικών καλλιτεχνών "Η ΙΡΙΣ"
- 219. Πολιτιστικός σύλλογος Συριλίου - Μετοχίου - Ελληνικά "ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ"
- 220. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος κοινότητας Πλάκας "Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ"
- 221. "ΚΑΜΠΑΝΙ" Πολιτιστικός - Αναπτυξιακός σύλλογος
- 222. Εκπολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος κοινότητας Πρασσέ "Ο ΓΕΡΟ ΣΠΗΛΙΟΣ"
- 223. "Διατήρηση ιστορικής μνήμης 1941 - 1945"
- 224. Οικολογική Πρωτοβουλία Χανίων

ΕΤΟΣ 1999

- 225. Αθλητικός - πολιτιστικός σύλλογος Ν. Χανίων "Ο.Σ.ΚΑΓΙΑΛΕΣ"
- 226. Πολιτιστικός σύλλογος Μαχαιρών "Η ΡΙΖΑ"
- 227. Αθλητικός - πολιτιστικός σύλλογος Δ. Μουσούρων "Ο ΚΕΡΙΤΗΣ"
- 228. Αθλητικός - πολιτιστικός σύλλογος Δυτικής Κρήτης "Ο ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ"
- 229. Περιβαλλοντολογική Ανάπτυξη Κοντομάρι - Γερανίου
- 230. Πολιτιστικός σύλλογος Σταυρού "Ο ΖΟΡΜΠΑΣ"
- 231. Εκπολιτιστικός σύλλογος "Η ΡΑΜΝΗ"
- 232. Εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Λουτρακίου

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΜΟΣ Η'

ΑΠΟ 24-01-2000 ΕΩΣ 03-10-2007

- 233. Εταιρεία προβολής και έρευνας του πολιτισμού "ΕΠΕΠ"
- 234. Εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος "ΤΟ ΕΛΑΦΟΝΗΣΙ"
- 235. Πολιτιστικός σύλλογος των απανταχού Ανατολικο-Σελινιωτών "ΤΟ ΨΗΛΑΦΙ"
- 236. Όμιλος Φίλων της Τέχνης Χανίων
- 237. Σύλλογος Γυναικών Π. Ρουμάτων
- 238. Πολιτιστικός σύλλογος Μαραθοκεφάλας
- 239. Εκπολιτιστικός σύλλογος μελών οικογένειας Γύπαρη ή Γυπαράκη Τσικαλαριά
- 240. Πολιτιστικός σύλλογος Αλικιανού
- 241. Σύλλογος γυναικών Δ. Γεωργιουπόλεως
- 242. Πολιτιστικός και αναπτυξιακός σύλλογος των Απανταχού Κεραμωτιανών
- 243. Εξωραϊστικός και πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Ρουμένης
- 244. Πολιτιστικός - αναπτυξιακός σύλλογος Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη ΚΥΡΤΩΜΑΔΟΥ
- 245. "ΚΥΔΩΝΕΣ" Οργανισμός πολιτισμού, παιδείας, επικοινωνίας, περιβάλλοντος, αθλητισμού,

γραμμαμάτων, τεχνών και ανάπτυξης Κρήτης

246. Πολιτιστικός σύλλογος κατοίκων Ταμπακαρίων

247. Σύγχρονο εργαστήρι Καλών Τεχνών

248. Εκπολιτιστικός σύλλογος Κουφού

249. Πολιτιστική παρέμβαση "ΠΟΛ.ΠΑ"

250. Εξωραϊστικός και αναπτυξιακός σύλλογος "ΤΑ ΤΡΟΧΑΛΟΥ"

251. Πολιτιστικός σύλλογος Καλαμιτσίου Αλεξάνδρου Δ. Βάμου Ν. Χανίων

252. Πολιτιστικός σύλλογος Καθιανών "Η ΕΙΡΗΝΗ"

253. Σύλλογος Απανταχού Ρογδιανών "ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΠΕΡΙΔΗΣ"

254. Φιλοτελική - πολιτιστική εταιρεία Χανίων "Ο ΦΑΡΟΣ"

255. Αθλητικός- πολιτιστικός σύλλογος Δ. Ν. Κυδωνίας

256. Σύλλογος Κυρίων και Δεσποινίδων Κισσάμου "ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ"

257. Μορφωτικός και εξωραϊστικός σύλλογος Καρών Κισσάμου "ΡΑΔΑΜΑΝΘΕΣ"

258. ΝΕΑ ΧΑΝΙΑ

259. ΤΑ ΛΕΥΚΑ ΟΡΗ

260. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Ειρήνης Ανατ. Σελίνου

261. Σύλλογος γυναικών Καλυβών

262. Πολιτιστικός σύλλογος Μονιωτών

263. "Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΚΕΡΑ"

264. Φίλοι της Ελαφονήσου

265. Όμιλος φίλων UNESCO Χανίων

266. ΤΟ ΡΟΔΟ

267. Αναπτυξιακός σύλλογος Αρμένων

268. Η ΚΙΒΩΤΟΣ ΤΟΥ ΝΩΕ ΚΡΗΤΗΣ

269. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Γαβαλομούρι "Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ"

270. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Γλώσσας

271. Πολιτιστικός σύλλογος Πολυρρηνίας "Η ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ"

272. Εξωραϊστικός, πολιτιστικός, κοινωνικός και φιλανθρωπικός σύλλογος Δ. Θερίσσου με την επων. "ΑΝΤΙΑΝΕΙΡΑ"

273. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Ανώπολης

274. Πολιτιστικός σύλλογος Δ.Δ. Καρών Δημ. Αρμένων

275. "Ο ΠΛΑΤΑΝΟΣ"

276. Εξωραϊστικός και εκπολιτιστικός σύλλογος Κουνουπιδιανών "Η ΕΛΛΩΤΙΑ"

277. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

278. Πολιτιστικός σύλλογος Κάτω Κουμ Καπί
279. Αθλητικός - πολιτιστικός σύλλογος "Ο ΠΟΣΕΙΔΩΝ"
280. Ορθόδοξο οικολογικό κέντρο Αγία Κυριακή
281. Πολιτιστικός σύλλογος Καλλιθέας Δ. Βουκολιών Κισσάμου "Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ"
282. Εκπολιτιστικός σύλλογος μελών οικογένειας Καντανολέων
283. Διαδημοτική πολιτιστική πρωτοβουλία Προφήτη Ηλία-επιτροπή διάσωσης περιβάλλοντος ευρύτερης περιοχής Μνημείων Τάφων Βενιζέλου
284. Καλλιτεχνικές διαδρομές
285. Πολιτιστικός σύλλογος Νέων Πλατάνου Κισσάμου Κρήτης "ΝΕΟΛΑΙΑ ΠΛΑΤΑΝΟΥ"
286. Πολιτιστικός - μορφωτικός σύλλογος Βουλγάρω Μηθύμης
287. Πολιτιστικός, κοινωνικός και οικολογικός σύλλογος Πύργου Κισσάμου με διακρ. Τίτλο "ΠΥΡΓΟΣ"
288. Αθλητικός-πολιτιστικός σύλλογος Ν.Χανίων "ΤΑ ΑΓΡΙΜΙΑ"
289. Εξωραϊστικός - εκπολιτιστικός σύλλογος Κυπαρίσσου
290. Αθλητικός - πολιτιστικός σύλλογος Ν. Κυδωνίας με την επων. "ΑΝΕΜΟΣ"
291. Πολιτιστικός σύλλογος Κοντομάρι
292. Πολιτιστικός σύλλογος "ΧΟΡΟΡΑΜΑ"
293. ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΦΕΣΤΙΒΑΛ
294. Πολιτιστικός σύλλογος Μανωλιόπουλου Δ. Πλατανιά
295. Πολιτιστικός σύλλογος νέων Μαλαθύρου
296. Πολιτιστικός - καλλιτεχνικός σύλλογος Ξαμουδοχωρίου
297. Πολιτιστικός σύλλογος Περιβολίων Κισσάμου Αναγν. Σκαλίδης
298. Πολιτιστικός - μορφωτικός σύλλογος των απανταχού Φλωριανών "ΤΑ ΦΛΩΡΙΑ"
299. Πολιτιστικός σύλλογος Δρακόνας Κισσάμου
300. Φιλοζωικός σύλλογος Χανίων "Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ"
301. Κινηματογραφική ομάδα Χανίων (συντομογραφία ως) "ΚΙΝΟΥ"
302. Σύλλογος οικιστών Πανοράματος Παλαιόχωρας
303. Νέοι πολίτες του κόσμου - Ελληνική Οργάνωση Νεολαίας για τον πολιτισμό και την μόρφωση
304. Σύλλογος παραδοσιακής λαϊκής τέχνης "Η ΧΡΥΣΟΠΗΓΗ"

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΜΟΣ Θ'

ΑΠΟ 04-10-2007 ΕΩΣ 2014

305. Πολιτιστικός και περιβαλλοντικός σύλλογος Χρυσαιγών "Ο ΠΟΥΛΕΤΕΣ" (;)
306. Πολιτιστικός σύλλογος ΣΠΑΝΑΚΙΟΥ - ΚΑΛΑΜΟΥ - ΒΛΗΘΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ
307. Πολιτιστικός, εξωραϊστικός και μορφωτικός σύλλογος Πλάκας με την ονομασία: "Ο ΜΠΙΘΡΑΚΑΣ – ΠΛΑΚΙΑΝΕΣ"

308. Φίλοι του Ανουσάκειου Ιδρύματος Κισσάμου
309. Φίλοι του Μουσείου Ακριτών της Ευρώπης
310. Πολιτιστικός - μορφωτικός σύλλογος Φουρνέ "ΘΕΣΠΙΣ"
311. Πολιτιστικός σύλλογος Γερανίου Γ' Αναπτυξιακός
312. Μορφωτικός και πολιτιστικός σύλλογος "Ο ΓΗΓΕΝΗΣ"
313. Εκπολιτιστικός - αναπτυξιακός σύλλογος Δραπανιά - Φαλενιανών Κισσάμου Κρήτης "Ο ΔΡΑΠΑΝΙΑΣ"
314. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος οικισμού Αποθηκών Ν. Χανίων "Η ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ"
315. Πολιτιστικός σύλλογος Σπιταλών (Σπαλών;)
316. Επιστημονικό δίκτυο εκπαίδευσης ενηλίκων Κρήτης (ΕΔΕΕΚ)
317. Εκπολιτιστικός σύλλογος Νεροκουρού
318. Αθλητικός - μορφωτικός σύλλογος των απανταχού Καλλεργιανών, Μαρεδιανών, Βαρδιανών και φίλων "Η ΒΑΡΔΙΑ"
319. Πολιτιστικός σύλλογος Σπηλιάς "Η ΕΝΟΤΗΤΑ"
320. Νεολαία Κισσάμου
321. ΟΜΟΝΟΙΑ Κατσιφαριανών
322. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος γυναικών Νίππους Δ. Κρυονερίδας Αποκορ. Ν. Χανίων
323. Πολιτιστικός σύλλογος γυναικών Μάλεμε "Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ"
324. Σύλλογος απανταχού Γιαννάρηδων
325. Σύλλογος γυναικών Έλους Κισσάμου "Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ"
326. Παραδοσιακός σύλλογος "ΟΙ ΒΙΓΛΑΤΟΡΕΣ"
327. Πολιτιστικός σύλλογος Σκλαβοπούλας Δ. Πελεκάνου Κρήτης "Η BIENNA"
328. Σύλλογος Προστασίας, ανάδειξης και ανάπτυξης του κόλπου της Σούδας "Η ΑΚΤΑΙΑ"
329. Σύλλογος αλληλεγγύης "Ο ΚΑΜΠΟΣ"
330. Σύλλογος Κυρίων και Δεσποινίδων Αγ. Αντωνίου Κισσάμου
331. Πολιτιστικός σύλλογος Σαρακήνας Σελήνου "ΤΟ ΜΕΤΕΡΙΖΙ"
332. Σύλλογος γυναικών Ακρωτηρίου
333. Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Απανταχού Σπινιωτών "ΚΑΠΕΤΑΝ ΚΟΥΜΗΣ"
334. Πολιτιστικός σύλλογος Γαύδου
335. Πολιτιστικός σύλλογος των απανταχού Κατσοματαδιανών "Ο ΙΔΟΜΕΝΕΑΣ"
336. "ΚΟΤΙΝΟΣ"
337. Πολιτιστικός, αναπτυξιακός και μορφωτικός σύλλογος Λενταριανών Δ. Χανίων "ΤΑ ΛΕΝΤΑΡΙΑΝΑ"
338. Πολιτιστικός σύλλογος Τ. Ασκύφου - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΑΘΗΤΑΚΗ
339. Ένωση πολιτιστικών φορέων επαρχίας Κισσάμου

340. Πανελλαδική, φιλοζωική και περιβαλλοντική ομοσπονδία
341. Η ΕΝΙΑΙΑ ΗΠΕΙΡΟΣ
342. Κέντημα και πολιτισμός "ΤΟ ΧΡΥΣΑΝΘΕΜΟ"
343. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Κουκουνάρας "Η ΠΗΓΑΔΑ"
344. Πολιτιστικός σύλλογος Ροδωπού "Η ΠΡΟΟΔΟΣ"
345. Σύλλογος νεολαίας Νέου Χωριού Αποκ/νου
346. Κέντρο γυναικών υπαίθρου (ΚΕΓΥ)
347. Σύλλογος "ΦΙΛΟΙ ΤΗΣ ΠΛΑΚΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΛΜΥΡΙΔΑΣ"
348. Πολιτιστικός - εξωραϊστικός σύλλογος Καλυσιανών και Ραπανιανών "ΤΑΛΑΙΑ" (;
349. Πολιτιστικός σύλλογος ΜΟΥΣΤΑΚΟΥ "Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ"
350. Σύλλογος προστασίας περιβάλλοντος και φύσης Σελίνου
351. Πολιτιστικός σύλλογος "Ο ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ"
352. Ακρίτες Αποκόρωνα
353. Πολιτιστικός σύλλογος Αγίας Ρουμέλης "ΣΑΜΑΡΙΑ"
354. Πολιτιστικός - αναπτυξιακός σύλλογος γυναικών Καληδωνίας "Η ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ"
355. Πολιτιστικός και περιβαλλοντολογικός σύλλογος Τοπολιών
356. Σύλλογος γυναικών Τζιτζιφέ "Η ΠΑΝΑΓΙΑ"
357. Πολιτιστικός σύλλογος Καλυβών "Μανώλης Ραυτόπουλος"
358. Πολιτιστικός - αθλητικός σύλλογος Χαλέπας Χανίων "ΚΥΤΤΑΡΟ ΧΑΛΕΠΑΣ"
359. Πολιτιστικός σύλλογος Δρακώνα Κεραμειών
360. Πολιτιστικός σύλλογος μελών οικογένειας Τζουρουνάκη "ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΤΣΟΥΡΟΥΝΑΚΗΣ"
361. Πολιτιστικός σύλλογος Π.Σ. Νέων Ρουμάτων
362. Πολιτιστικός σύλλογος οικογένειας Πενταρήδων - Πενταράκηδων
363. Πολιτιστικός σύλλογος έρευνας και διάδοσης πολεμικών τεχνών
364. Πολιτιστικός, αναπτυξιακός και μορφωτικός σύλλογος ΜΑΛΑΞΑΣ "ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ"
365. Πολιτιστικός και αναπτυξιακός σύλλογος "ΠΕΡΓΑΜΟΣ"
366. Πολυπολιτισμικός σύλλογος γυναικών Σελίνου
367. Δημιουργικός και εξωραϊστικός σύλλογος κατοίκων Πλατάνου "Η ΕΝΟΤΗΤΑ"
368. Πολιτιστικός και μορφωτικός σύλλογος ΜΠΑΜΠΟΛΙΟΥ "Η ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ"
369. Σύλλογος για τη διαφορετικότητα και τη σύμπραξη εθνικοτήτων και πολιτισμού στην Ευρώπη
370. Φιλοζωικός σύλλογος Παλαιόχωρας
371. Πολιτιστικός σύλλογος Αζωγυρά
372. "ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ"
373. Ένωση αγροτουρισμού Κρήτης

- 374. Πολιτιστικός σύλλογος Εμπρόσνερο
- 375. Ροταριανός όμιλος Χανίων
- 376. Λέσχη ορνιθολογίας Χανίων
- 377. Σύλλογος φίλων Λιμενίσκου Τερσανά
- 378. Πολιτιστικός σύλλογος Νεολαίας Ραβδούχα
- 379. Αναπτυξιακός - πολιτιστικός σύλλογος Πατελαρίου
- 380. Μορφωτικός, πολιτιστικός και αθλητικός σύλλογος Πλοκαμιανός "Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ"
- 381. Σύλλογος φίλων θεάτρου Χανίων
- 382. "ΤΟ ΑΝΤΑΜΩΜΑ"
- 383. Πολιτιστικός σύλλογος Μέσα Ρίζα "Η ΜΥΡΤΙΔΙΩΤΙΣΣΑ"
- 384. Πολιτιστικός σύλλογος Μαραλίων "Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ"
- 385. Πολιτιστικός - παραδοσιακός σύλλογος Κάμπος (;)
- 386. Πολιτιστικός σύλλογος των απανταχού ευρισκομένων Κοκκινοχωριανών Πέτρος και Παύλος
- 387. Πολιτιστικός σύλλογος Αγνιά
- 388. Πολιτιστικός, εξωραϊστικός και αθλητικός σύλλογος Χωραφιακών Σταυρού Ακρωτηρίου
- 389. Σύλλογος Παλιοχωρήτικου Καρναβαλιού
- 390. Σύλλογος γυναικών Γεωργιουπόλεως Αποκ/νου
- 391. Φωτογραφική ομάδα Κισσάμου
- 392. Πολιτιστικός μουσικοχορευτικός σύλλογος "Λευκορήτες"

Τι είναι για εσάς «Τοπίο»;¹⁷⁴⁷

1) Δημοτικό διαμέρισμα: Αγίας Βαρβάρας Δήμου Γόρτυνας - Πολιτιστικός & Εξωραϊστικός Σύλλογος Αγίας Βαρβάρας “Το Κέντρο της Κρήτης” - 1979:

“Προσωπικά “τοπίο” θεωρώ αυτό που βλέπουμε κυριολεκτικά αλλά και μεταφορικά. Στη πρώτη περίπτωση, θεωρώ ότι είναι η γεωγραφική επιφάνεια που μπορούν να διακρίνουν τα μάτια ενός ανθρώπου, ενώ στη δεύτερη περίπτωση (μεταφορική) η κουλτούρα που διακρίνει τους κατοίκους μιας περιοχής”.

2) 4^η Δημοτική Κοινότητα Δήμου Ηρακλείου - Εξωραϊστικός, Αναπτυξιακός και Πολιτιστικός Σύλλογος Αγίου Ιωάννη - 1999:

“Φύση – Άνθρωποι – Ήθη και Έθιμα”

3) Μοιρών - Δίκτυο Συλλόγων Μεσαράς (είναι Δευτεροβάθμιο όργανο) - 2011:

“Η έννοια του τοπίου περιλαμβάνει μορφολογικά στοιχεία του εδάφους ενός τόπου συμπεριλαμβανομένων της χλωρίδας και της πανίδας. Στην έννοια περιλαμβάνεται και ο άνθρωπος παράγοντας μαζί με το τεχνητό περιβάλλον που δημιουργεί”.

4) Πολιτιστικός και Μορφωτικός Σύλλογος Αγίας Μαρίνας “Τα Θοδώρου” - 1985:

“Τοπίο είναι μια περιοχή στην οποία έχει πρόσβαση ο άνθρωπος και η οποία είναι συνυφασμένη με την αισθητική και συναισθηματική φόρτιση του ατόμου αντλώντας τόσο σε βιωματικό επίπεδο αναμνήσεις όσο και σε νοητικό εξάπτοντας τη φαντασία του”.

5) Αλαγνίου Δ. Δ. Αρχανών – Αστερουσίων “ΑΛΑΓΟΝΙΑ” (Μυθική θεότητα) - 2000:

“Τοπίο είναι το αποτύπωμα και η παρέμβαση της φύσης σ’ ένα μέρος στο οποίο δεν έχει συμβάλει ανθρώπινη δύναμη”.

6) Αμνάτου - Ζωοδόχος Πηγή - 1995:

“Ένας γεωγραφικά περιορισμένος τόπος ο οποίος διαθέτει μοναδικά χαρακτηριστικά! Είτε γεωγραφικά, ιστορικά είτε εμπεριέχει ιδιαίτερες ιδιομορφίες”.

7) Σφακίων - Ένωση Αραδαινωτών “Ο ΦΑΡΑΓΚΑΣ” - 1980:

“Είναι το εγγύς φυσικό περιβάλλον όπως αυτό διαμορφώνεται από διάφορους παράγοντες”.

8) Βάμου Αποκορώνου Χανίων - Πολιτιστικός Σύλλογος Βάμου “Ο ΠΡΙΝΟΣ” - 1981:

“Υπάρχει το δομημένο, το φυσικό, το ανθρωπογενές. Η σύνθεσή τους μας δίνει το πολιτιστικό και πολιτισμικό”.

¹⁷⁴⁷ Αναφέρονται οι βασικές πληροφορίες των σωματείων, όπως έχουν απαντηθεί: δημοτικό διαμέρισμα, ονομασία πολιτιστικού/περιβαλλοντικού συλλόγου και ημερομηνία ίδρυσης. Στη συνέχεια ακολουθεί η απάντηση στο ερώτημα: “Τι είναι για εσάς τοπίο;”. Συνολικά οι απαντήσεις από τα πολιτιστικά σωματεία αναγράφονται μέχρι τον αριθμό 22, ενώ στη συνέχεια ακολουθούν 4 απαντήσεις από τα περιβαλλοντικά σωματεία.

9) Δημοτική ενότητα Λεύκης Σητείας - Πολιτιστικός σύλλογος Γουδουρά - 1984:

“Τοπίο είναι οτιδήποτε υπάρχει γύρω μας είτε φυσικό είτε κατασκευασμένο που μας κάνει να ζούμε ευχάριστα μέσα σ' αυτό”.

10) Κουνάβων Δ. Δ. Αρχανών - Αστερουσίων - Πολιτιστικός Σύλλογος Κουνάβων (Π.Σ.Κ.) - 2000:

“Είναι ένα μέρος που έχει παρέμβει η φύση χωρίς τη συγκατάθεση παραγόντων ή ανθρώπων”.

11) Πανόρμου - Τουριστικός - πολιτιστικός σύλλογος Πανόρμου “ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ” - 1971:

“Με τον όρο τοπίο αντιλαμβάνομαι το σύνολο των φυσικών και τεχνικών παραμέτρων-δεδομένων που απαρτίζουν μια περιοχή. Μέρος του τοπίου είναι δηλαδή από τη μια η ευρύτερη φύση (θάλασσα, μορφολογία εδάφους με βουνά, ουρανός, σύννεφα, ποτάμια, χλωρίδα, πανίδα, κλιματικές συνθήκες), από την άλλη όλες οι ανθρώπινες παρεμβάσεις στη φάση της κατασκευής ενός έργου: τεχνικά έργα οδοποιίας, ενέργειας (ανεμογεννήτριες, φωτοβολταϊκά πάρκα), λιμενικά έργα, κτηριακά-οικοδομικά έργα, υδραυλικά έργα, έργα περιβάλλοντος, και τέλος, επιπρόσθετα στη φάση της λειτουργίας ενός τεχνικού έργου όλες εκείνες οι ανθρώπινες δραστηριότητες που την χαρακτηρίζουν όπως για παράδειγμα μια προβλήτα σε λιμάνι που είναι πλημμυρισμένη από επιβάτες που αναμένουν ένα μικρό σκάφος αναψυχής σε μια “συνηθισμένη” ημέρα του καλοκαιριού, ή ένα ξωκλήσι σε μια ακροθαλασσιά που γίνεται μια εορταστική τελετή κ.λπ.”.

12) Οικισμός Πιρουνιανά Αγίας Βαρβάρας Δήμου Γόρτυνας - Πολιτιστικός και εξωραϊστικός σύλλογος Πιρουνιανών Αξέντι - 2011:

“Τοπίο είναι κάθε σημείο πάνω στη γη”.

13) Δήμος Ανωγείων - Οικισμός Σείσαρχα - Πολιτιστικός Σύλλογος Σεισάρχων - 1999:

“Τα υλικά και πνευματικά κατάλοιπα του παρελθόντος καθώς και η εν εξελίξει σημερινή εικόνα μιας κοινωνίας ενσωματώνονται στην έννοια πολιτισμικό τοπίο όπως εμείς την αντιλαμβανόμαστε”.

14) Σύλλογος Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου - 1975:

“Η λέξη “τοπίο” με την εδαφική-γεωγραφική έννοια και τοποθέτηση, δηλώνει και αναφέρεται σε φυσικό περιβάλλον, το οποίο είναι δυνατόν να προκαλεί στη θέα του, οπτικοακουστικά ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα. Το τοπίο επίσης μπορεί να αναφέρεται στο τεχνητό ή το νοηματικό περιβάλλον και έτσι να μιλάμε για οπτικό, ακουστικό, μουσικό, πολιτικό, πολιτιστικό τοπίο”.

15) Ψυχρού “Ξένιος Ζευς” - 1970:

“Ο τόπος που αγαπάμε το Οροπέδιο Λασιθίου, το πάρκο των Θεών και των θρύλων – ένας υπερήφανος και εργατικός λαός”.

16) Αγίου Βασιλείου Πεδιάδος – Πολιτιστικός σύλλογος Αγιοβασιλειωτών Πεδιάδος - 1981:

“Είναι το φυσικό περιβάλλον με ήπιες ανθρώπινες παρεμβάσεις εναρμονισμένες στη φύση που προκαλεί γαλήνη και ηρεμία στον επισκέπτη”.

17) Σφάκας Λασιθίου – Πολιτιστικός σύλλογος Σφάκας - 1982:

“Ο φυσικός χώρος μέσα στον οποίο αναπτύχθηκε και συνεχίζει να αναπτύσσεται σε αρμονία η πολιτιστική παράδοση με το ανθρώπινο δυναμικό που περικλείεται σ’ αυτή”.

18) Πετροκεφάλι, Δήμου Φαιστού – Πολιτιστικός σύλλογος Πετροκεφαλίου - 1978:

“Τοπίο αποτελεί ένας φυσικός χώρος κάποιας γεωγραφικής περιοχής με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Συνήθως έχει να κάνει με το περιβάλλον, την ομορφιά και την καλαισθησία”.

19) Σκινιάς, Δήμου Μινώα Πεδιάδος - Πολιτιστικός Σύλλογος Σκινιά - 1983:

“Το τοπίο έχει άμεση σχέση με τον εξωτερικό χώρο και την οπτική σύμφωνα με την οποία αντιλαμβανόμαστε το χώρο αυτό. Μπορεί να μας περιβάλλει ή να είναι ένας συγκεκριμένος χώρος με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (κάλλους, βλάστησης ή μορφολογίας του εδάφους). Αναμφισβήτητα είναι άμεσα συνυφασμένο και με τη στάση ζωής, τη γνώση υποχρεώσεων και δικαιωμάτων και τη συνείδηση του ανθρώπινου δυναμικού που κατοικεί μέσα ή γύρω από αυτό”.

20) 3^ο διαμέρισμα Ηρακλείου - πολιτιστικός σύλλογος Καμινίων - 2014:

“Τοπίο είναι το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν οι κοινωνίες. Άρα το φυσικό οικολογικό περιβάλλον, το οικιστικό περιβάλλον, η παράδοση, τα ήθη και έθιμα που χαρακτηρίζουν κάθε περιοχή”.

21) Αμπελούζου – Πολιτιστικός σύλλογος Αμπελούζου - 1983:

“Τοπίο είναι το αποτέλεσμα της δημιουργίας της φύσης και του ανθρώπου”.

22) Καμαριώτη Δήμου Μαλεβιζίου - Νέα Πνοή - 1998:

“Είναι το σύνολο των χρωμάτων, των ήχων και όλων των στοιχείων της φύσης τα οποία οδηγούν στη δημιουργία μιας αποτύπωσης στο μυαλό του ανθρώπου”.

23) Σοκαρά – Σύλλογος φίλων περιβάλλοντος – 2009:

“Η έννοια του τοπίου περιλαμβάνει μορφολογικά στοιχεία του εδάφους ενός τόπου συμπεριλαμβανομένων της χλωρίδας και της πανίδας. Στην έννοια περιλαμβάνεται και ο ανθρώπινος παράγοντας μαζί με το τεχνητό περιβάλλον που δημιουργεί”.

24) Ευρώπη – Planta Europa – 1996:

“Σύνολο της φυσικής όψης της φύσης”.

25) Παλαιοκάστρου Δήμου Σητείας – Περιβαλλοντικός σύλλογος Ιτάνου Σητείας – 2007:

“Ως τοπίο εμείς ορίζουμε το αποτέλεσμα φυσικών διεργασιών εκατομμυρίων ετών της μητέρας φύσης με την δημιουργία όλων των στοιχείων που είναι απαραίτητα για τη δημιουργία και συνέχιση της ζωής, συμπεριλαμβανομένων όλων των βιοτικών και αβιοτικών στοιχείων. Δεν υπάρχει έννοια της ανθρώπινης φύσης χωρίς την ύπαρξη του τοπίου”.

26) Σητεία – Οικολογική ομάδα Σητείας “Μια Κρήτη – Περιβάλλον – Άνθρωπος” - 1993:

“Το αποτύπωμα στο χώρο των διεργασιών της Φύσης και του Ανθρώπου δια μέσου των αιώνων. Όταν η επέμβαση του ανθρώπου λείπει, το τοπίο είναι φυσικό και πλούσιο σε οικοσυστήματα, όταν ο άνθρωπος παρεμβαίνει με ισορροπημένο τρόπο τότε το τοπίο αποκτά χαρακτηριστικά πολιτιστικά, γίνεται cultural landscape, όταν όμως ο άνθρωπος παρεμβαίνει με βίαιο τρόπο τότε καταστρέφει το τοπίο. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις το τοπίο είναι φυσικός, πολιτισμικός και αισθητικός πλούτος. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να διατηρούμε τις δύο πρώτες κατηγορίες τοπίου και να απαγορεύουμε τις βίαιες ανθρώπινες παρεμβάσεις”.

